

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैट्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विमूषितम्]

तस्यायं—

द्वितीयो भागः

(प्रथम-द्वितीयाऽध्यायात्मकः, नवाह्निकाद्विप्रिमः)

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवार्चार्याणामन्तेवासिना

महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण

वेद-ध्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण

पण्डित वेदव्रतेन वर्णिना सम्पादितो

'विमर्श' टिप्पण्या च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथम संस्करणम्
द्विसहस्रम्
२०००

२०२० विक्रमाब्दे
१८८५ शकाब्दे
१९६३ ख्रिस्ताब्दे

मूल्यम् १६.००
पोस्टावरुपकाः
(सोलह रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थान

पो० गुरुकुल मञ्जर, जि० रोहतक

PRESENTED BY
Ministry of Education
Govt. of India

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः

(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलमञ्जरस्य)

मुद्रकः—

श्री शिरीशचन्द्र शिवहरे, एम. ए.

मैनेजिंग डायरेक्टर

दी फाइन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, अजमेर.

व्याकरण-महाभाष्यम्

[प्रदीप-उद्योत-विमर्शैः समलङ्कृतम्]

तस्य—

द्वितीयो भागः

(प्रथम-द्वितीयाऽध्यायात्मकः, नवाद्धिकादप्रिमः)

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्घ्रिण्डित् ॥ १ । २ । १ ॥

ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

ङित्किद्वचने तयोरभावात्—ङकारककारयोरभावात्—ङित्त्वकित्त्वयोर-
प्रसिद्धिः । सता ह्यभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चाऽत्र ङकारककारावितौ
पश्यामः । तद्यथा—‘चित्रगुर्देवदत्तः’ इति; यस्य ता गावो भवन्ति स एव
ताभिः शक्यतेऽभिसम्बन्धुम् । भाष्येते तर्हनेन,—‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्घ्रिण्डि-
ङ्गवती’ति । ‘असंयोगाल्लिट् किद्ववती’ति ।

प्रदीपः—गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये—ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रति-
पादनम्, भावनम्, सञ्ज्ञाकरणम्, अविदेशश्चेति । तत्रापक्षनिराकरणाय वार्तिक-
मुपन्यस्यति—ङित्किद्वचन इति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य

उद्योतः—गाङ्कुटादिभ्यो० । अस्य तद्वदतिदेशात्वेन वार्तिकानुत्प्यानमाशङ्क्याह—चत्वारोऽत्रेति ।
उपक्षिप्ताः । दूषणद्वारा साक्षात्प्रोक्ता इत्यर्थः । तत्राद्येति । तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽ-
ङ्घ्रिण्डित्त्वस्यैव ह्रस्वङ्कारककारयुक्त इत्यर्थः । तयोरिति तच्छब्देन गुणभूतयोरपि ङकारककारयो-
र्द्विस्थितया परामर्श इत्याह भाष्ये—ङकारककारयोरिति । यथा चैतत्तया पस्पशाया—
मुक्तम् । ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिरिति । तद्वपवहाराऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । तदाह—येन
तस्येति । सत्त्वे वेति । ‘यदादेरिति’ शेषः । अङ्घ्रिण्डित्त्ववैयर्थ्यापत्त्या च मो राजीतिव-

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारवितावादेशौ प्राप्नुतः । कथं पुनरित्सञ्ज्ञो नामादेशः स्यात् ? किं हि वचनात्न भवति ? एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते, न चात्र षष्ठीं पश्यामः । 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्येषा षष्ठीमी 'अञ्णि'दिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्य' (१. १. ६७) इति ।

सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम्—गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्डित्सञ्ज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट्कित्सञ्ज्ञो भवतीति ।

सञ्ज्ञाकरणे किङ्द्रग्रहणेऽसम्प्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञाकरणे किङ्द्रग्रहणेऽसम्प्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् ? 'शब्दभेदात्' । अन्यो हि शब्दः 'किङ्ती'ति अन्य 'किती'ति 'डिती'ति च । तथा किङ्द्रग्रहणेषु डिङ्द्रग्रहणेषु चानयोरेव सम्प्रत्ययः स्यात् ।

प्र०—शक्यते कर्त्तम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्सञ्ज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् । सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाऽभाव इत्यप्रामाण्यमापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेः किङ्तोऽनेन विधानमुपपद्यते, अञ्णिद्-प्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाव्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णिप्रत्ययः स किङ्द्रवति । ङकार इत्सञ्ज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्येऽन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते, इदमर्थाकान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । टित्त्वकिट्त्वमित्त्वानामभावात्, ङ इदनन्तरोऽस्येत्यनन्तरार्थं बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः, स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वात्, बहुव्रीह्यर्थानुपपादाच्च 'कुटिते' स्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाच्चङादयो यथादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थभिधाने समर्थाः । वृष्णादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथाऽस्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरंस्तदा ङिचेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्सञ्ज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रति-

उ०—छोपाऽभावार्थमनुवाद इति न दाङ्गयम् । ननु शशविषाणादिशब्दैरसताऽङि विषाणेन शशस्य सम्बन्धः प्रतिपाद्यते इति चेन्न, तद्दस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अञ्णिद्प्रहणेति । नच ह्रस्वेदिति विहितव्यङ्ग्यः कर्मणिङश्च व्यावृत्तये तदिति वाच्यम्, गाङ्कुटादिभ्योऽनेन तपोविधानेऽपि प्रत्ययाधिकारेऽस्य पाठाऽभावेन प्रत्ययत्वाऽभावाञ्जकारणकारयोरित्त्वाऽप्रवृत्तौ णितोस्तयोरसम्भवात् । भाष्ये भाव्येते तर्हीनेनेति । प्रकरणेनेत्यर्थः । ननु 'भाव्येते' इत्ययुक्तं, षष्ठीनिर्दिष्टेनादेशविषयसम्भवाद्वा आह—गाङ्गिति । गाङ्गादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तस्यादेः सिद्धत्वादिच्छेपण एव विधितात्यर्थमित्याह—ङकार इति ।

तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्—‘गाङ्कुटादिभ्योऽब्धिण्डिद्भवती’ति । असंयोगा-
 छिट्किद्भवती’ति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः, नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो
 गम्यते ? न कर्तव्यः, अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—‘एष ब्रह्म-
 दत्तः’ । अत्रब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ते मन्यामहे—ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति ।
 एवमिहाप्यङ्कितं ङिदित्याह, ङिद्दिति गम्यते । अङ्कितं किदित्याह, किद्दिति
 गम्यते ।

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । ‘सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति’ (६. १.
 ५८) । सिसृक्षति दिदृक्षते । अकिलक्षणोऽमागमः प्राप्नोति ।

प्र०—पादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं
 तथा ङकारस्यापीत्सञ्ज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते ।
 सञ्ज्ञाकरण इति । अक्षपरिमाणा सञ्ज्ञा कृतेवि न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे सञ्ज्ञा-
 स्वरूपानुपलम्भात्सञ्ज्ञानामसम्प्रत्ययः । ङित्सञ्ज्ञाकरणे तु व्यचेः ‘कुटादिभ्यमनसी’
 ति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात् लिटः कित्सञ्ज्ञा च वचिस्वपीति । सम्प्रसारणार्था
 स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि ङित्सञ्ज्ञा किमर्था स्यात् ? अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतंऽर्थं
 किं कुर्मः । किद्विति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव प्रहरणं स्याद्यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः ।

उ०— नन्वेवं लोपस्यावदयकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह—इतां चेति । एवं च क्वापार्थं
 विधानमिति भावः । ननु भाष्यमानः सर्वोप्यादेशो एवेत्यत्र मानाऽभावादादेशप्रतिषेध इत्य-
 युक्तमत आह—टिच्येति । अनेनागमत्वं निराकृतम् । ढरपरवदनन्तरोऽस्त्विति चेद्-
 ग्राह—ङ्—इदनन्तर इति । नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा टिच्छब्देन प्रत्ययान्निधानात्तस्य चाने-
 काल्वात् कथमादेः स्यादत् आह—तत्पुरुप इति । न च तस्यादित्वे इत्वं व्यर्थं लशब्दद्वित्त
 इत्येव सिद्धेरिति वाच्यम्, अतद्वित्त इति पर्युदासेन प्रत्ययसञ्ज्ञाकालिकादरेव तेनेत्त्वावधा-
 भात् । अनुपपादः—अनुपपत्तिः तामेव दर्शयति—कुटित्तेत्यादाविति । अथास्मादेवेति ।
 अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः । अन्त्यस्य स्युरिति । न च टित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थ-
 त्वेन चारिठापर्याप्तात्तद्व्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम्, गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वा-
 देशत्वं, सर्वादेशत्वे च तदर्थत्वमित्यभ्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽप्यभ्येत्त्वादेशत्वापत्तेरिति
 भावः । तातद्वत्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् । भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति । एवं भादेः
 परस्येत्यस्य प्राप्या भादेशपक्षे इष्टाऽसिद्धेः स न युक्त इति भावः । सम्प्रसारणं—व्यचे-
 प्रंहिज्येत्यनेन । गाङ्कुटादिभ्य इति । व्यचिमेवानुवदेदिति भावः । भाष्ये—ङिद्दृप्रहरण
 इति । किद्विति चेत्यादावित्यर्थः । कुत्रिमेति । उभयगतमजानत इदं रूपं बोध्यम् । भाष्ये

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रसज्यप्रतिषेधात्, प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते—
'किति ने'ति ।

सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपद प्राप्नोति उच्चुकुटिपति, निचुकुटिपति—
'ङितः' इत्यात्मनेपद प्राप्नोति[‡] । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धन्तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् ?

प्र०—अनयोरेवेति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायात् । चडादीना
तु ङित्करण ङित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्याद्यत्र सन्नारूपानुपलब्धि । एव ब्रह्मदत्त इति ।
निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगति । अकिङ्किधिप्रसङ्ग
इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुण-
निषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रय केन निवायेते । यथा ब्राह्मणवदतिदेश
क्षत्रियस्य स्वाश्रय युद्धादि न निवर्तयति । 'अकिती'ति च पर्युदासाश्रयणात्कित्प्रति-
षद्दकार्याऽभावात्स्वाश्रयोऽमागम स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनि-
षेध एव कित्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न
सर्वमित्यर्थः ।

उ०—एव ब्रह्मदत्त इति, भेदप्रदर्शनम् । अत्रब्रह्मदत्तमिति । अस्य 'अय चे'त्यादि । तदाह—
निर्ज्ञात भेदे इति । निर्णोते भेदे इत्यर्थः । अतिदेशगतिरिति । तत्फलम इत्यर्थः । आहा-
रारोपस्य तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः । व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धाऽकिद्व्यप-
देशस्य स्वाश्रयस्य निवर्तनदाह—कार्येति । व्यपदेशम्—ङित्त्वरूप निमित्तम् । करणे
धम् । यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावोऽतिदेशस्वभावसिद्धः, यथा तत्रैव
दृष्टान्ते मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत्सुष्ठु
निरूपित भगवता । विशिष्टमत्रेति । तत परस्य यत्तत्त्वातिदिश्यत इत्यर्थः ।

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा मथुरायामिव 'मथुरावत्' पाटलिपुत्र इव 'पाटलिपुत्रवत्' । एवं द्वितीव 'द्विद्वत्', कृतीव 'कृद्वत्' ।

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते, न सर्वं किदेव स्यात्, द्विदेव वा ।
पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्व-
धातुकचङादिषु ॥ ८ ॥

प्र०— सप्तम्यर्थेऽपि वतिरिति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवाच्ये वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः—यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थं एवात्रहृदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः, अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टद्विकार्यातिदेशार्थं एवाङ्गणितः प्रत्ययस्य तद्रूपासङ्गः उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशो यो द्वित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् ।

अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिदेशोऽपि भेदेन न कर्तव्यः ।

आद्यस्य इति । रुदिविदिग्भ्यां द्विदित्यसौ द्विदिति वर्तमाने उपसर्गं वसे-
रित्यथप्रत्ययः ।

उ०— सप्तम्यर्थे वतेरविधानाद्वाह—सप्तम्यर्थे इति । यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यन्तैकदेशस्तदर्थे प्रयुक्तः सत्या सत्यमातेतिवदित्यपि भाष्यासयो वक्तुं शक्यस्तथापि सार्वधातुकमिति सूत्रविषये पचेतामित्यादावाप्तौ द्वित इति स्वकार्यस्यातिदेशानापत्तिरत आह—अयं भाव इति । तद्रूपासङ्गः तद्रूपारोप इत्यर्थः । निरिष्टं व्याख्यानमयुक्तमत आह—उपदेशोति । पूर्वस्येति । परभिन्नस्येत्यर्थः । भाष्ये सप्तम्यर्थेपीत्यपिना पृथगर्थसंग्रहः । तेनोभयसिद्धिः । तेन तुल्यमिति वत्यन्तैकदेशत्वाभावे तात्पर्यात् । तेन ततः परस्य यत्कार्यं तन्नेति बोध्यम् ।

अनुबन्धभेद इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादिः । अतिदेशोऽपि भेदेनेति । अत्र प्रकरणे इत्यादिः । अपिना तत्प्रदेशोपु चोभयग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति सूचितम् ।

इवेर्विभाषा घेट्पूर्वयोरिति षट् । जूलम्भित्यत् ष । वचेरस्यविवर्तीत्यट् वचउमि-
त्युम् । सर्वत्र द्विष्वे द्विष्वे वा दोषाः । यथेह भवतीति भाष्यस्य—यथेह शून इत्यादौ
संप्रसारणं भवति तथा षटादावपि स्यादित्यर्थः । भाष्यस्य—अथह इति । एवमात्रुर्वाक

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिपु चा ।

सार्वधातुके प्रयोजनम्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति, एवं 'स्वपितः स्वपिथः' अत्रापि प्राप्नोति ।

चडादिपु च प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः ? चडङ् नजिङ् न्वनिबधङ् नङः । चङ्—यथेह भवति 'शूनः शूनवानिति, एवम् 'अशिक्षियन्' अत्रापि प्राप्नोति । अङ्—यथेह भवति शून उक्त इति, एवम् 'अश्वद् अश्वोचद्' अत्रापि प्राप्नोति । नजिङ्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इति, एवं 'स्वप्नक्' अत्रापि प्राप्नोति । ङ्वनिप्—यथेह भवतीष्टमिष्टवानिति, एवं 'यज्वा' अत्रापि प्राप्नोति । अथङ्—यथेह भवत्युपित इति, एवम् 'आवसथः' अत्रापि प्राप्नोति । नङ्—यथेह भवतीष्टमिति, एवं 'यज्ञः' अत्रापि प्राप्नोति ।

जाग्रोगुणविधिः ॥ ६ ॥

जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् † । यथेह भवति—जागृतः जागृत इत्यङ्ङितीति पर्युदासः, एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ।

अपर आह—“जाग्रो गुणविधिः ।” जगार्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति—जागरितः जागरितवानिति । एवं जागृतः जागृत इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— जाग्र इति । किति गुण इष्यते, न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धोपादानादेव लभ्यते ।

उ०—एव प्रत्यय इति भावः । अन्यथा फलाभावात् उपसर्गे वसेरित्यत्र ङित्पिननुवृत्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टेवेति केचित् ।

भाष्ये अपर आहति । यद्यपि सर्वत्र ङित्वे कित्वे वा सूत्रे तत्तत्पदमेवोपादातव्यम् । एवं च सर्वथा जागरित इत्यादौ गुणभवनमसिद्धमिति भाष्यदृष्टान्तासंगतिस्तथापि जागरित इत्येतदसिद्धमर्थमन्यतरदपि यदि तत्सूत्रे न ऋष्यते तदाय ग्रन्थ इत्याहुः ।

कुटादीनामिट्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिट्प्रतिषेध. प्रयोजनम् । यथेह भवति—‘लूत्वा, धूत्वा’ इति ‘श्युकः किति’ [७. २. ११] इतीट्प्रतिषेधः, एव ‘नुविता धुविता’ अत्रापि प्राप्नोति ।

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्त्वाया कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किं ‘च’ ? इट्प्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशेऽय चः पठिन.—“क्त्वाया च कित्प्रतिषेध” इति । यथेह भवति—देवित्वा सेनित्वेति “न क्त्वा सेट्” [१. २. १८] इति कित्त्वप्रतिषेधः, एवं ‘कुटित्वा पुटित्वा’ अत्रापि प्राप्नोति ।

अथवा देश एवायं च. पठित —क्त्वाया कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति ‘लूत्वा धूत्वा’ “श्युकः किति” इतीट्प्रतिषेधः, एव ‘नुविता धुविता’ अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— नुत्रितेति । नू स्तुती । धुत्रितेति । धू निधूनने । कित्तीति सप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेश स्यादित्युपन्यास । नत्विट्प्रतिषेध पूर्वस्य कार्यम् ।

कुटित्त्रेति । न क्त्वा सेडिति । निषेधो विशेषानुपादानादीपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् । अथवा यदप्राप्त कार्यं तदतिदिश्यत इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात् ।

नुवित्वेति । द्वित्वेनात्र कित्त्व येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भाव ।

उ०— नू धू, कुटादी । सप्तमीनिर्देशादिति । वस्तुत पूर्वस्य कार्येऽतिदेश इत्यस्य परभिन्नकार्ये इत्यर्थं । स्वकार्यं लिख्यत एवातो द्वित् इत्यादीति बोध्यम् ।

ननु न क्त्वेति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषो ऽन आह—न क्त्वेति । नञ्वीपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधन परिताप्यंमातिदेशिक न निषेधेदित्यरुचराह—अथवेति । न स्यादिति । कुटादिभ्य परस्य किरवविधान त्वन्यत्र परिताप्यं कुटिवेत्यादी कित्त्वप्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याक्षरार्थं । एव च कुटिवेत्यादी गुण स्यात् ।

ननु पृथगनुबन्धकरणेपि नुवित्वेत्यादी कथं श्युक इति निषेधो न, औपदेशिककित्त्वसत्त्वादित्यत आह—द्वित्वेनेति ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन द्वित्वेनौपदेशिकं कित्त्वं
शाध्येत । सत्यपि तु द्वित्वे किदेदपैः । तस्मान्नुत्वा धूर्त्वेत्येव भवितव्यम् ॥१॥

सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ? अपिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेना-
पितो द्वित्वं प्रसज्येत—कर्ता हर्ता । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नाने-
नार्धधातुकस्यापितो द्वित्वं भवतीति । यद्यमार्धधातुकीयान् कांश्चिन्दिङ्तः करोति
चङङ्निजिङ्ङ्वनिबधङ्निङः । सार्वधातुकेष्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्य-
जातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकाश्चङङ्निजिङ्ङ्वनिब-
धङ्निङः । कथंजातीयकाश्चैते ? आर्धधातुकीयाः ।

प्र०— सत्यर्थाति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्त
इति न्यायाभावाच्च । नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते द्वित्वारम्भ ॥१॥

सार्वधातुक । लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेप-
प्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते ।

आर्धधातुकीयानिति । अर्धधातुपु भवा इति ठवन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद्
बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञिति ठवभावे वृद्धान्छो भवति । तातडस्तु द्वित्वं तिप. पित्त्वाद्-
प्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाद्वित्त्वस्य, ड्वनिपो द्वित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वात्
द्वित्वाप्राप्ति ।

उ०— भाष्ये तस्मादिति । एव च 'अदेशे ऽयं च' इति स्थितम् ॥१॥

सार्वधातु । लिङ्गादिति । षडादीना द्वित्वादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तृजादौ
द्वित्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकं ऽव्याप्तमिति भावः । आर्धधातुक-
शब्दस्य चरत्याद्यर्थेऽङ्गन्तत्वेनाग्नोदात्तत्वाद् बह्वचोन्तोदात्तादिति ङञ् प्राप्नोतीत्यत आह—
अर्थेति । अर्धधातुशब्दस्तत्पुरुषेन्तोदात्तः, ततश्च भवादावर्थे बह्वच इति ङञ्, जित्वादाद्य-
दात्तत्वमिति भावः । भवेति । तेषु भवा सञ्चार्यधातुकमित्यर्थः । ठवन्तत्वादिति । आर्ध-
धातुकशब्दस्येति शेषः । आर्धधातुकसंज्ञाया सञ्ज्ञेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्ध-
धातुक इतिवदार्धधातुकानिति वक्तव्ये आर्धधातुकीयानित्युक्तिः प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या
इति म्यायेनेति बोध्यम् । ननु हेद्वित्त्वेनैव सिद्धे तदादेशतातडो द्वित्वं सार्वधातुकाद्वित्त्वस्य
ज्ञापकं स्यादत आह—तातडस्त्विति । पित्त्वान्द्वित्वाप्राप्तिगिति । तद्धि सुप्त्वेत्यत्र तुगर्थ-
मनुदात्तार्थे चावदयकमिति भावः । एवं च पूर्वसूत्रं सहानर्देशादिहापि तदुत्पत्त्यर्थमिति
सात्यर्थम् । यदा ङ्वनिङ्प्रक्षिप्त. ड्वनिङ्भूतकालानामिति च प्रक्षिप्त पाठ इति तात्पर्यम् ।
लुङ्प्रकरणानामिति । ते चट्टसिचिचणः ।

यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति, चडडौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्याताम्, नजिङ्वर्तमानकालानाम्, इन्निच् भूतकालानाम्, अथङ्शब्दश्रौणादिकानाम्, नङ्शब्दो घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं पुनरयं पर्युदास.—यदन्यस्मित इति, आहोस्वित्प्रमज्यायं प्रतिषेध.—पिञ्चेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अपिन्डिदिति चेत् शब्देकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

अपिन्डिदिति चेत् शब्देकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् ? आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोऽपि आदिवत्त्वात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा डित्त्व प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः.—पिञ्चेति ।

न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्र०— च्यवन्ते प्लवन्ते इति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वादनन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेधः स्यात्, साधारणपरिहाराभिधानाय प्रार्णादाङ्गमिति नाश्रितम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु डित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तत्वाङ्गित्वाभावात् । यथापि सार्वधातुकावयवस्वाकारस्यैकादेशस्तथापि परप्रत्यादिवत्त्वादनन्तरङ्गत्वात् सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव डित्त्वम् । न्यवे इति चोत्तमैकवचने सार्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति डित्त्वप्रसङ्गः ।

उ०— प्रत्यादिङ्गत्वादिति । शाब्दकललाभायादिवत्त्वमेव प्राप्नोति, नत्वन्तवद्भावात् । तेन हि डित्त्वमात्रं भाव्यं फलति ननु शाब्द इति भावः । साधारणेति । व्याश्रयेष्यस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिके न तत्परिभाषाप्रावृत्तिरिति भाष्याशयः । यद्यपीति । अकारयोरङ्गादेशस्तोक्तस्यायेनापित्वेष्यभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वनिषेधसार्वधातुकरशाभावेन न डित्त्वम् । परादिवद्भावेन तु न सार्वधातुकरत्वात् परस्य सार्वधातुकावयवेषु तत्त्वमात्रादिति भावः । परं प्रतीतिः । परं समुदायप्रतीत्यर्थं । एकादेशस्यानिनावचो पूर्वपरी ययोः समुदाययोरन्तादीं एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ इति भावः । अप्युपेत्यापि भवावेव प्रत्यन्तवत्त्वदोषान्तरमाह—च्यवे इति । इल शः सूत्रभाष्ये तु 'डित्त्वमिच्छति' इत्यर्थसिद्धयर्थं प्रसज्यप्रतिषेधप्रवृत्तिः ।

न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि† । किं कारणम् ? आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात् । तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥४॥

असंयोगाद्धि कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्धिप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिट कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । वृते वृधे ।

प्र०— तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्डित्त्वनिषेधः । तुदै इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति डित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः ।

स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशोपि कृतेऽव्यवधानबुद्ध्या भवतः ॥५॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति । विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यं । वृते इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते ।

उ०— यद्यप्युत्तमस्येति । आहुत्तमस्येऽस्यस्योत्तमस्याडागमो भवति यस्याद् स पिदित्यर्थं इति भावः । नन्वादायमेकादेशो, न च स पिदवयवो, मिबेव हि पिद्, इत्यत उक्तम्—तद्भक्तत्वादिति । शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थः ।

डित्त्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्यं इत्यत आह—यथेति । अव्यवधानबुद्धयेति । शपशयोरप्यवधानबुद्धयेत्यर्थः । भाष्ये—व्यवधानमिति । डित्त्वप्रयुक्ते निषेधे कर्तव्ये शपशव्यवधानमित्यर्थः ॥४॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति विशिष्योक्तिः किमर्थेऽस्यत आह—विभिदतुरिति । यद्यपि गुणे कृते कित्कार्याऽभावात् तदप्राप्तो कित्त्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुम् । तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः । द्वयोरप्यनित्यत्वमिति । कित्त्वे किडिति चेति प्रतिषेधाद् गुणोऽनित्यः । गुणे संयोगात्परत्वात्कित्त्वमनित्यमिति भावः ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य*' इति ।

विपम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं बाधते । इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः—ईजलुः, ईजुः× । गुणस्यावकाशः—वर्तित्वा वर्द्धित्वा+ । इहोभयं प्राप्नोति—ववृते ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति ।

इदं तर्ह्युक्तम्—“इष्टवाची परशब्दः” इति, “विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्भवति” इति ॥५॥

प्र०— न वा कसस्येति । यथा कसस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः ।

युक्तं तत्रेति । कसस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावात् । इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनाविदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिपेधो दुर्बलत्वात् तद्विधिना सह स्पर्धते तावद्न्यायेन ।

इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥५॥

उ०— ननु कसस्यानवकाशात्वादिष्ययुक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या कसप्राप्तेरत आह—यथेति । अन्यथाजातस्य निपेधायोगेन विशिष्टविधान इत्यर्थं स्यादिति च्यवस्थायां प्राप्तगुणं बाधित्वा क्स एवेति भावः । तथेहेति । ऋदुपधविपधैतद्व्यङ्ग्योपप्लवप्रापितनिपेधसामर्थ्यादित्यर्थः ।

ननु विध्युन्मूलकत्वेन निपेधस्य बलवत्त्वमयं च कार्यातिदेशोऽत आह—दुर्बलेनेति । अतिदेशदुर्बलत्वे हेतुः कृतार्थत्वादित्यन्तः । तावद्न्यायेनेति । तावद्वि गुणादिनिपेधार्थत्वेन द्विवस्य चरितार्थत्वाद्नेकाल्शिदित्यनेन यथाऽपवादद्विवस्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु इदं न युक्तं, विचति गृह्णातीत्यादौ सम्प्रसारणेन चरितार्थतया द्विवस्य गुणनिपेधातिदेशानपत्तेः, अतिदेशोपप्लवतद्विपधनिपेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येवं वार्तिकस्य कैयटेन व्याख्यानाद्देवदाशायानभिज्ञैकदेशिनश्च विपम इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥५॥

* १. १. ४५ वा० २ ×वचित्त्वपि० १. १. १५ +न क्त्वा सेट् १. २. १८. 'वर्तित्वा वर्द्धित्वा'
पाठान्तरम् । † १. ४. २. वा० ७.

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? इन्वेः सयोगार्थं वचनम् । भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

इन्धेरछन्दोविषयत्वाद् भुवो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां
किद्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । नह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः ।
आमा भापाया भवितव्यम्[‡] । भुवो बुको नित्यत्वात् । भवेतरपि नित्यो
बुक्* । कृते गुणे प्राप्नोति, अकृतेपि प्राप्नोति । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् ।
ताभ्यामिन्धिभवतीभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥६॥

प्र०— इन्धि । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्ट सिध्यति सत्यपि चेष्ट न सिध्यति ।
बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गान् । गुणमात्रनिषेध एव तु
बभूवेति अह बभूवेति च णिच्नाभापत्ते स्यादिति प्रश्न ।

इन्धेरिति । भापाया लिट् आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्यामप्रतिषेधादेत-
दुक्तम् । न त्वस्य भापाया प्रयोगाभाव । तत्र छ दस्युभयथेति लिट् सार्वधातुकत्वा-
त्समीध इति डिच्चात्रलोप । आर्धधातुकत्वाच्च भ्रमभाव । व्यत्ययो बहुलमिति
वचनाद्वा । नित्यो बुगिति । ओ सुपीत्यत ओरिति नानुवर्तत इति भाव । एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभाव । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृत-
प्रसङ्गित्वाद्बुको नित्यत्वं, बुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुत्यबलत्वम् ॥६॥

उ०— इन्धिभवति । इष्टासिद्धिमेव दर्शयति—बभूवेत्यजिति । ननु किञ्चविधानसामर्थ्याद्-
निग्लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—गुणमात्रेति । एव च तन्निषेधेनास्य
धारिताभ्येनानिग्लक्षणवृद्धिनिषेधसत्त्वे मानाभाव इति भाव ।

ननु छन्दस्येव समीधे इत्यादौ नलोपाद्यर्थं किञ्चमावश्यकमत आह—सूत्रेति । नन्वेवं
विकरणः स्यादत आह—आधति । नन्वेव शब्दान्तरप्राप्तिः क्वापि न स्यादत आह—सत्या-
मपीति । श्रौतरूपमादायेति भाव ॥६॥

मृडमृदगुधकुपक्तिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्व कित्त्वमुच्यते, न क्रिदेव हि क्त्वा ?

“न क्त्वा सेट्” [१ २. १८] इति प्र तपेव. प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ।

यदि तद्दि मृडादिभ्यः परस्य क्त्व. कित्त्वमुच्यते नाथो ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यनेन कित्त्वप्रतिपेयेन । इदं नियमार्थं भविष्यति—मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्व भवति नान्येभ्य इति ।

यदि नियम नित्यते, इहापि तद्दि नियमान्न प्राप्नोति—लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यक्तिर्न प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथा-जातीयको मृडादिभ्य पर क्त्वा ? कथजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? सेट् । एतन्मप्यस्त्यत्र ऋश्चिद्विभाषितेऽर्था सोनिटा नियामक स्यात् । अस्तु तावद्ये सेट्स्तेषा ग्रहण नियमार्थम् । य इदानीं विभाषितेऽर्था तस्य ग्रहण विध्यर्थं भविष्यति ॥७॥

प्र०— मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानात् भविष्यति मृडादिभ्य क्त्वेव किञ्चनतीति । नह्यनिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूल क्त्वाद्वाक्यकरणस्मृते ।

लू वेति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियम स्यात् । कित्त्व तु क्त्वातोऽनुष्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ।

एवमर्थाति । क्लिप्तश क्त्वादिप्रत्यये रिति विकल्पेनेद्विधनात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदवदवसा क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं गुधतुपट्टिशीना तु ग्लो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे टिशोरनिट क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति ॥७॥

उ०— मृडमृद । विपरीतति । विशपणीभृतमृडादिस्कोचस्य श्याश्यावाद्य न्याय्य इति भावः । न च लोके प्रधानस्कोच एव श्याश्यावेन व्यवह्रियते ‘राज स्कोच कार्य’ इति, राजनिमित्त स्वयवहारसकोचस्तद्विस्तररूप कर्त्तव्य इति तदधात् । समाधत्ते—व्याख्यानादिति ।

विशेषणार्थं स्यादाति । सुवेत्यादि च श्याश्यायं स्यादित्याहुः । अस्यानर्थक्येनैव वारणाद्विशेषणव्याख्यं चिन्त्यम् । अस्तु त क्त्व कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् । भाष्ये विभाषितमृडमृदगुधकुपक्तिशवदवसा—गुधेति ॥७॥

रुदविदमुपग्रहिस्वंपिप्रच्छुः संश्च ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छयो सनर्थ ग्रहण किदेव हि क्त्वा ॥ ८ ॥

इको भल्ल ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिक परस्य सन कित्वमुच्यते ?

इक. कित्त्वं गुणो मा भूत्

इक कित्त्व क्रियते गुणोऽ मा भूदिति । चिचीपति तुष्टपति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

दीर्घारम्भात्

दीर्घत्वमत्र बाधक भविष्यति+ ।

प्र०- सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनित क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति ॥८॥

इको । किमर्थमिति । इको भल्ल हलन्नाच्चेत्येक एव योग कर्तव्य किमर्थो योगविभाग इति प्रभार्थ । वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्राय ।

दीर्घत्वमिति । अङ्गनगमा सनीति दीर्घत्व नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाण तस्य बाधकमिति भाव ।

उ०- ननु रुदविदेति । सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिर्णय नियामक स्यादतो भाष्ये—रुदविदमुपग्रहिस्यपीति । तत्र सूत्र स्वपिप्रच्छयोर्ग्रहणमित्यर्थं । तदुपवनयन्त्याचष्टे—तत्रिति । व्याख्या नात् क्वपि न सम्बन्ध इति भाव । स्वपिप्रच्छयो क्त्व कित्त्वविधानमनिर्णय कर्त्तव्यो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः ॥८॥

इको भल्ल । सूत्र किमर्थमिति वक्ष्यस्य किमितीक परस्यत्युक्तमत आह—इक इति । उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भाव । अत एवेकधातानं ग्रहणम् । उत्तरार्थाधिकारापुराणात् ।

ननु गुणस्य परत्वात्कथं दीर्घो बाधकोऽत आह—अङ्गनति । एव चानवकाशत्वाद् दीर्घो गुणस्य बाधक इति भाव ।

१-‘वारिमुग्रहि’ शब्देऽ भाष्येऽत आह । सन् पूर्ववशातोऽङ्गयोग्य प्रामादिक इति कश्चित् ।

‡ सर्वानुशा० ७ १ ८४ + अङ्गनगमा सनि १ ४ ११

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ।

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति ।

भवेद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् ।

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति ? किं कारणम् ? नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा—भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

प्र०— कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूप-विशेषसंपत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते एवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । वृत्तिफलं भोजनं फले, सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । वृत्तौपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः ।

उ०— भाष्ये—कृते भवेदिति । अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः । शास्त्रं प्रवर्तमानमिति । एव चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थवयाभावात् बाध इति भावः । शास्त्रमावर्तमानमिति क्वचित्पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो नाग्यत्रेत्यत्र किं विनिगमकमत-
भाह—ह्रस्वानामेवेति । ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्किं, तत्राह भाष्ये—भवेदित्यादि ।
गुणापीति । एवं च तद्विद्वेष्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलप्रसवेवेत्यर्थः । नहीति हिशब्द-
धुषितं हेतुमाह—वृत्तीति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । “अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत्” । तद्यथा—अभिर्यददग्धं तदहति ।

दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति । “कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्” । तद्यथा—पर्जन्यो यावद्गुणं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति । एवमृदित्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति जिहीर्षति ।

ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? ऋत इत्युच्यते ।

भवेद् हुस्वाना नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद्, दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति ।

प्र०- भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं वृत्तिनिशेषार्थिभिरित्यर्थः । न किञ्चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्निवदिति । दग्धस्यायोग्यत्वाददाह-इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वादीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः ।

दीर्घाणामपीति । हुस्वेत्पूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते, दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा—मो राजि समः काविति मकारस्य मकार इति भावः । तत्रश्च हुस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव । यथैवेति । दीर्घारम्भादिकृतेनैव दीर्घेण स्यात्त्वमिति भावः ।

ऋदित्यमिति । यद्यन्तरेण दीर्घनिधानं प्राप्नुयाद्दित्त्वं तदा सदीर्घेण बाध्येत यतस्तु दीर्घाप्रयमेव ऋदित्त्वं तदा सदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्त्वं प्रवर्तित्वेति । तथा चोच्यते—‘यं विधिं प्रयुपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते’ इति ।

उ०- भाव्यमित्यस्य कर्तव्यमिति व्याख्या, शेषप्रणमन्यत् । वृत्तिविरोपेति । विप्रातीया वृत्तिलक्षणाकलमिति भावः । भाव्ये—भोजनविशेषादिति । भोजनेति कर्मणि इत्युट् । शिल्पविशेषादिति पाठः । नहीति । तत्र वृत्तिविशेषवद् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ।

हुम्येप्यिति । एवमपेशददृश्यानि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेन । अत्रपक्षान्तेन । [भाव्ये] ऋदित्यम् । अत इदातोरीतीत्यम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो
वाधितः तत उत्तरकालमृदित्वं भवति ।

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात्+ञीप्सति ।

कास्ताः क निपतिताः, क कित्त्वं क णिलोपः । को वा ऽभिसंघन्धः—
यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्याद्, असति कित्त्वे न स्यात् ? एपोऽभिसंघन्धः—
यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो वाधते । असति पुनः
कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं वाधते, एवं णिलोपमपि वाधेत । तत्र

प्र०— दीर्घाणामिति । इत्योच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिपेधेनेति गुणप्रसङ्गा-
दिति भावः । ङीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवर्णिलोपस्यापि विशेषाभावादीर्घत्वं
बाधकं स्यादित्यर्थः ।

कास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातो ऽसंभाव्यः । एवं
कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः । एपोऽभिसंघन्ध इति । ङीप्सतीति
येर्गुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुण-
वर्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधी-
न्याधन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तस्मात्, गुणस्तु स्यादेव । सति तु कित्त्वे
तेनैव गुणो वाधित इति चिचीपतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपेन
बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं

उ०— णिलोपस्य किञ्चिन्नित्त्वाभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह—असतीति ।
णिलोपस्यापीति । वाच्यसामान्यचिन्तायामिति भावः ।

ङीप्सतीति । ऋपेश्चुरादिगिञि मित्तां ह्रस्वत्वे सनीवन्तेतीडभावे आपृहापीति ईत्वेऽ-
म्यासलोपे रूपम् । विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह—अथवेति । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन
यत्रोभयापवादासम्भावना तत्रैषां इयवस्थापकत्वं, नच तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पर-
रूपत्वावच्छिन्ने वाच्ये 'किंशास्त्रविहितस्य' इत्याकाङ्क्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति

णिलोपस्यावकाशः—कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः—चिचीषति तुष्टु-
पति । इहोभयं प्राप्नोति—ज्ञीप्सति । परत्वाणिलोपः ।

असत्यपि क्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवकाशः ? इस्मावः—निमि-
त्सति प्रभित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्* ।

प्र०—भविष्यति न णिलोपस्य, गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपेन
बाधित्यत इति नार्थः क्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं
तु क्वचिदेवेति, तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्तो विषयो
न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् ।

असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद् गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रव-
र्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्भावे
हलन्ताच्चेति क्त्वाह्लवूपधगुणाभावः । तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वादीर्घविधानस्य
ज्ञीप्सतीतिपरत्वाणिलोपो भविष्यतीति नार्थः क्त्वेन । ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मा-
रूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैप दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूप-
मपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं
तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेच-

उ०—न्यायविषयः । येनेत्यस्य यद्दमावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणेनेत्यर्थे तु नास्य विषयः,
नापि कार्यभेदे, यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपाभावादिति चेन्न । व्यक्तिपक्षे 'किमिदं गुणबाधक-
तया सार्धविषयम्, उत णिलोपबाधकतया निविषयम्' इति सन्देहे व्यवस्थाया अवश्या-
पेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सूपपादेत्यभिमानात् । यस्तुतस्त्वेवं सति निगमेत्येव वदेदिति बाध्य-
सामान्यबिन्तापद्ममाश्रित्यैव भाष्यस्याप्योचितेति [इक् । तद् घनयन् दाङ्कते—नन्व-
सत्यपीति । येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ इति भावः । नैतदिति] । येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया
यद् बाध्यसामान्यबिन्तापरत्वात्, न्यायस्य सदायं प्रत्य इति भावः । अस्ये किञ्चित्स्मरे न
दोष इत्याह—तत्र णिलोपस्येत्यादिना ।

प्रतिपदविहितेनेति । मीविषयेणाचरितार्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिने-
तेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः । सावकाशमिति । भाष्यस्य सार्धकमित्यर्थः ।
परत्वादिति । यद्यपि प्रमित्तरीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्यैव ज्ञीप्सतीत्यत्र बाध्य-
सामान्यबिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन भाष्यं, तथापि दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य
गुणस्यैव बाधेपि दीर्घे कृते स्थानिवरत्वेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इत्थान्वा सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वाद् । एवं च परत्वादित्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्तत्वादि-

यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो घाघते, एवं गुणोपि घाघेत । तस्मात्कित्त्वं वक्तव्यम् ।

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
 अन्वर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥
 सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
 दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

प्र०—विशेष इति माप्रहणेन प्रहणादिसु भविष्यतीति सामान्यप्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम् ।

तदेव दोषान्तरमाह—यथैवेति । सामान्यप्रहणे उपयुक्तत्वादीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम् । न च दीर्घविधानस्य 'कुङ् शब्दे' इति धातुरवकाशः चुकृत इति । यस्मात्कुङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुट्यादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावादीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलोकयोश्चाभूत्-शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । शुधुवावचकाशापिति चेद् उहनिगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण ॥१॥

उ०—त्यर्थः । भ्रष्ट्रावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति भावः । यत्र लक्षणेति । यथा 'विभाषा दिक्समासे' 'वृतीयासमास' इत्यादी । तत्र हि समासशब्दस्य सञ्जात्येन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः । प्रयोगरूपेति । तच्च मीयत इत्यादिप्रयोगनिष्ठम् । एष हि गामादा-प्रहणेष्वविशेष इत्यादेरसद्गतिः स्यादिति मासाहचर्याद् मीमांसदांशेऽपि सा न प्रवर्तत इत्येव समाधातुं युक्तम् । तद् ध्वनयन्माह—नन्वेजमसत्यपीति । किञ्चभावे एतन्नियत्येनाभ्यस्य तुल्यभावादिति भावः । एवं च मीप्रहणमपि स्वर्थमिति तात्पर्यम् । भाष्ये मीनातिमिनोत्यो-दीर्घत्वे कृत इत्यत्र पञ्चम्यलक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्य मीनातिनिर्देशः ।

[भाष्ये] परत्वादिस्वस्योत्तरकालप्राप्त्यादित्येवार्थः । यथादीर्घोत्तरं स्यान्नियत्येन णिलोपो भवति, एवं तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोपि स्यात् । दीर्घत्वं तु सामान्यप्रहणाविधातार्थं स्याद् इति भावः । नास्त्यनवकाशत्वमिति । नास्त्यनवकत्वार्थमप्यर्थः । दीर्घत्वं बाध्यते इति । प्रहृतमपि निश्चयते इत्यर्थः । धातुरवकाश इति । तस्य च कुट्यादित्वप्रयुक्तत्वेन गुणनिषेधादीर्घश्रितार्थे इति भावः । एवं चेत्युभयोरेव एवावकाशोक्तिर्भाष्योक्त्याऽसद्गतेति तात्पर्यम् । उहनीति । न चासादेशगमेरित्यर्थेऽप्यर्थेऽप्यप्रहणम् । हनिसाहचर्येण सुनिश्चय-स्यानिष्ठादेशगमेरेव प्रहणेनादोगात् । एवं च कुटः सप्तमि न क्षतिरिति बोध्यम् । कुटुप्रभ्यः कुट्यादिभ्यश्च सनोऽन्निधानमित्यभ्ये ॥१॥

हलन्ताच्च ॥ १ । २ । १० ॥

अयुक्तोयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः ? कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'इग्वतो हलः' इति । यद्येवं 'यियक्षति' अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि 'इगुपधाद्धलन्ताद्' इति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'अयुक्तोयं निर्देशः' इति । नायुक्तः । अयमन्तशब्दोऽस्त्यैवावयववाची । तद्यथा—'वस्त्रान्तः, वसनान्तः' इति, वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—'उदकान्तं गतः' इति, उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते, तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०— हलन्ताच्च । अयुक्त इति । अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुक्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति । अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति—तन्तूनां पट इति । अभेदविवक्षापि—पटीभवन्ति तन्तर इति । इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियक्षतीति । अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः । तद्यः सामीप्य इति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ।

उ०— हलन्ताच्च । अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वाध्यायानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः, ततः परत्वं न सामर्थ्यादेकवर्णस्य बहिर्न प्राप्तमत आह—अवयवेति । भेद एवावयवावयवविभावादाह—अत्यन्तभेदमिति । भेदाभेद एवावयवावयवविभाव इत्यर्थः । भाष्ये इष्टार्थ-बोधोक्तमख्येन निर्देशस्थायुक्तत्वम् । इको नामेति । इगन्तस्य धातोस्तिर्यर्थः । हलन्तः स्यादिति । हलन्ताप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अन्यस्य । इगन्तस्य । अन्यः । हल् कथमन्तो भविष्यतीति दोषः । इक्षुपदेन वर्णमात्रमहेपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयवविभावो विदुर्ह इति भावः । मग्वानन्तयोस्त्रिषु बहुमीहेरिव मत्वर्थोपरयाप्यभावाद्गुणयोरवयवावयवविभावात् 'इग्वतो हल' इत्ययुक्तमत आह—हलन्तादिति । सनाशिसस्य धातोः शब्दस्वरूपस्य वा हल् विधोपनात्-वन्तविधित्यर्थः । यस्तु इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्पर्यम्, अत एवेगुपधा-द्धलन्तादिनि षड्यति । कर्मधारय इति । स्वपदार्थप्रधानत्वेनागतरत्नत्वाद्यप्येवोचित इति भावः । पूर्वनिपातत्रोपं परिहरति—निपातनादिति । बहुमीहपक्षेऽप्येतद्वावयवकमिति भावः ।

एवमपि दम्भेर्न सिध्यतिः । यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्, यस्मादुत्तरः सन् नासाविकसमीपे हल् । एवं तर्हि—

दम्भेर्हल्गूहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

हल्जातिनिर्दिश्यते—इक उत्तरा या हल्जातिरिति ॥ १० ॥

प्र०— एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः । असति च किरवे नलोपो न स्यात् ।

दम्भेरिति 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्' इति निपात एकाजनाङ्कित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वम्, अपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिकू-समीपत्वं सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति किरवम् । हकारादिषु चाभिन्न-प्रत्ययाभिधानाद्बलत्वजातेः सद्भावः । यदापि 'त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिः' इति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः ॥ १० ॥

उ०— दम्भ इत्येतीस्वेऽल्लभूपधत्वाद् गुणाप्रसक्तेः किं किरवेनेत्यादाह—असतीति । नलोप अनिदितामित्यनेन ।

एकत्वं—हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् । जातेः स्वगतमिति । तस्याः प्राधान्येन विवक्षितत्वाद् एको मीहिः सम्पन्नः, इतिवदिति भावः । ननु जातिनिर्देशे पीवांपर्यं कथमत आह—यदा तावदिति । यद्यप्येकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या जातिस्तथापि ज्ञापकेन विज्ञातीयव्यङ्ग्य-व्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं समीप्यं यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भावः । व्यक्तिद्वारका इति । विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका हरयर्थः । तदपेक्षं व्यक्तद्वारकं जात्य-पेक्षम् । अभिन्नप्रत्ययः । हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हलत्वजाती प्रमाणं संगतात्त्वात् ज्ञातिशब्दा एवेति दर्शितम् । यदापीति । यदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः । परपर-भेदधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवेति तात्पर्यं तदाह—भेदव्युदासादभेदा-श्रयणादिति । अयं पक्षो मन्त्रूपायामुपपादितो विस्तराणामभिः शक्तिशब्दात् । परे तु हल्जातिरित्यस्य तज्जात्याश्रयहल्लसमुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव समीप्यं ततः परत्वं चोप-पद्यते । तदुक्तं भाष्ये—इक उत्तरा या हल्जातिरिति । अत एवार्धाधातुक इति गृहे षड्यति—जातेः पीवांपर्यासम्भवादिपयससमीपि ज्ञाप्येन इतीपाद् ॥ १० ॥

लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥ १

कथमिदं विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्गसिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गसिचाविति ? किं-चातः ? यदि विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्गसिचाविति, लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः । अथ विज्ञायते—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गसिचाविति, सिज्विशेषितः, लिङ्गविशेषितः ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्—‘आत्मनेपदं यौ लिङ्गसिचौ’ इति । ननु चोक्तम्—‘लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः’ इति । सिच्च विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते ।

अथवा पुनरस्तु—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गसिचौ—इति । ननु चोक्तम्—सिज्विशेषितो लिङ्गविशेषितः—इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदेषु परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङ्गि कार्यं विज्ञास्यते ।

प्र०— लिङ्गसि० । कथमिति । आत्मनेपदेष्विति सकृच्छतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाद्धिङ्गेव विशेषितः स्याद्, लिङ्गशब्देन लिङ्गदेशप्रद्वेष्टात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते, न लिङ्गः । सीयु-डादिसमुदायो लिङ्गशब्देन गृह्यते इति तस्मात्त्रात्मनेपदपरत्वाभावः । नचानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवातीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारादिसिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरत्रात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः ।

आत्मनेपदे लिङ्गिति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आभ्रयिष्यत इति भावः । अथवा सन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणार्थद्वयं लभ्यते ।

उ०— लिङ्गसिचौ । सकृच्छतस्यार्थद्वयमिति । आत्मनेपदनामर्थद्वयस्योपजनकत्वमित्यर्थः । नन्वात्मनेपदं यौ लिङ्गसिचाविति स्थापयाने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह—निर्धारणे इति । सम्भवस्यभिचारयोरभावादिति भावः । ननु लिङ् आत्मनेपदत्वाभावोत् आह—लिङ्गशब्देनेति । ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वाच्च सुट्सीयुटावेव लिङ्गप्रहणेन प्रहीष्येते इत्यत आह—सीयुडादिति । नन्वसप्तम्योरेकशेषनिर्देशोत् आह—न चेति । अनेन शास्त्रीयैकशेषो वाचितः । अप्रयोग इति । कृतैकशेषस्य सूत्रेऽप्रयोग इत्यर्थः । निर्धारणविमर्शयुक्तत्वे सिजविशेषणत्वात्सम्भवात्—आत्मनेपदेति । ननु सहस्युतस्य रूपमर्थद्वयबन्धकत्वमत्र आह—सारूप्यमात्रमिति । अर्थभेदेपीत्यर्थः । अह्ना इति चेदिति भावः । सौत्र एकशेष इति बोध्यम् ।

नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन । किं कारणम् ? भलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् भलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिञ्चिशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ।

अथ सिञ्चिशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ? इह मा भूत्—अपाक्षीत् । अवाप्सीत्† । नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि—अचैपीत् अनैपीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अक्रोपीत् अमोपीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । भलीति वर्तते ।

एवमपि—अमैःसीत् अच्छैःसीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैपेलक्षणा वृद्धिः+ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह मा भूत्—असाक्षीत् अद्राक्षीत् । किं च स्यात् ? अकिलक्षणोऽभागमो न स्यात्* ॥११॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ?

प्र०— नैव वेति । संभवव्यभिचाराम्यां सिजेव विशेष्यते न लिङ्हित्यर्थः ॥११॥

स्थाध्वोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र पृष्ठी यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुवृत्तीयया भाव्यम् । नैप दोषः । हेतुरूपताया अविबक्षणात् । संवन्धि-

उ०— समुदाये इति । व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः । अथवेति । तन्नं त्वसहविवक्षायामपि विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः ॥११॥

स्थाध्वो । न प्रयुक्त इति । एवं च पृष्ठी हेतुप्रयोग इत्यस्यासिद्धिरिति भावः । अपत्यरूपत्वस्येति । सध्वेन विवक्षायाम् तु छी न स्यात्किञ्च स्वदिति भावः । वस्तुत उक्ताश्व एवे-
दश्वेनेदंपदार्थः । दोषाधिकारात् । एवं चेदंवेनाप्यपत्यबोधे शेषिको न साधुरिति तस्येदमिति सूत्रे तस्यापत्यमिति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् । स च सम्बन्धो हेतुहेतुमन्त्रावे पर्यवस्यतीति भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्तम् । हेतुशब्देन चात्र फलम् । हासंशकतकारः किं मुक्तसुपार्थं उत सपरसूत्रग्रहणपर्यं इति विषयतात्पर्यम् । तकार इदिति । यस्येति दोषः, बहुमीहेर्यं त्वः ।

† इको शब् १. २. ९. ‡ बवित्त्विति० १. १. १५ 'भवर्थात् भवत्संज्ञ' इति चयन्तरम् ।

+ वस्तुत उक्ताश्वः ७. २. १ X मृजिह्वोः १. १. ५८.

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ।

ऋतेपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः “घुमास्थागापाजहातिसां हलिः”
[६. ४. ६६] इति ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत्—
अनन्तरार्थं आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति, न पुनः प्लुत इति ?

प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

प्र०—रूपेण विवक्षितत्वात् । यथा ‘मदीयाः पुत्राः’ इति शैषिकः प्रत्ययः, तदुत्पत्तिकाले
अप्रत्ययरूपत्वस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते ।

दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानोश्च सवर्णाश्च
गृह्णातीत्येव तु परिहारोऽनित्यत्वात्प्रोक्तः । क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णप्रहणात् । यथा
ऽमूभ्यामित्यादायूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा ।

अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । किञ्चं तु कर्तव्यमेव । तेन विना
ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः ।

प्लुतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते । यदानेन प्लुतो विधीयेत
तदा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नारयानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत, अस्मिन्नकर्तव्ये पूर्वशासिद्धमित्याद्यमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्र पक्षेऽ-

उ०—इत्येत्यग्रेऽसंज्ञकतकारवत्त्वं किमर्थमिति भाव्यार्थः । मुत्सुखाधोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य
साधंशपादित्वांशं रुभत इति भाष्यमतम् । ननु श्रुतत्वाद् इत् एव भविष्यतीत्यत आह—
आन्तरतम्यादिति ।

स्यारम्भं विनेत्यर्थः किं न स्यादत आह—किञ्चं त्विति । तदर्थं सूत्रमाशयकमिति
भावः । इत्यस्येति छेदः । असदृश इति । सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थः । अव्यवहितपरोऽनन्तर-
दाप्सो नेति भावः ।

यदानेनेति । टिप्रहणं वाच्येनैव संवप्यते नात्यनम्येन पदेनेति भावः । भाष्ये विषये
प्रकाशयामादिविषये प्लुत उच्यते । यदा स विषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण प्लुतेन भाष्य-
मित्यनुवादेशोपमिया नानेन प्लुतविधानमित्यवमत्र पक्षे भाष्याज्ञारार्थः कार्यः । अन्ये
त्विति । अनन्तरेपीति । सूत्रेऽपरस्य आदेशो श्रयमाणेपीत्यर्थः । क्रियमाण इति पाठेपि
भूयमाण इत्येवार्थः । दीर्घे एवेति । आन्तर्यादिति भावः । वातिके ऽनन्तरे इत्यस्यानन्तरे
भूयमाणेपि दीर्घः स्यादिति शेषो बोध्यः । प्लुतो मा भूदिति वाङ्मोचरत्वेनावतारयति—

विषये प्लुत उच्यते* । यदा च स विषयो, भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ।

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदतेपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥१॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकिञ्चे

न सेडित्येव सिद्धम्, नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति—
गुधितः गुधितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् ? “निष्ठा शीङ्स्विदि-
मिदिक्स्विदिधृषः” [१. २. १६] इति ।

प्र०—नुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति
व्याचक्षते । अनन्तरेप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं,
सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात् । माभूत् प्लुत इति चेत् । तत्र प्लुतश्च
विषये स्मृत इति । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् ।
प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरेत्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥१७॥

न क्त्वा । कृते ऽकिञ्चे इति । अकारप्रश्लेषः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव
परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति ।

उ०—नन्विति । स्यादिति । तथा च तत्र प्लुत इष्टः । स चासति तपरत्वे पुनर्किङ्हितेन दीर्घेण
बाधितः सन्न स्यादित्यर्थः । ननु किमिति प्लुतस्तग्रेभ्यस्त इति शङ्कते—मा भूदिति । स्मृत
इति । एवं च प्रभाष्यानादिविषये तस्येष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं विधानमित्यर्थः । स चासतीति ।
सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु तपरत्वे दीर्घाप्राप्त्या प्लुतो निविष्ट
इति भावः । पश्चात्प्राप्तस्तु तपरत्वेन न बाध्यते असिद्धत्वादित्याशयः । प्रकारद्वयमपि दूष-
यति—प्लुतेति । अनस्यस्य पदस्य टेः, अपिना वाक्यस्य च टेः प्लुतः प्रभाषयानयोरेत्यर्थ-
स्तस्येति भावः । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनस्येन पदेनेति तु माध्यतात्पर्यम् ।
यस्यदिद्वमित्यादौ गुरोरनृत इत्येतद्विषयं भाष्यमिति । तन्न । तेन ह्ययमानार्थबाधिन एव टेः
प्लुतविधानादित्याहुः ॥ १७ ॥

न क्त्वा । न सेडियनेन कथं कित्तं क्रियेतेत्यत आह—अकारेति । विपरीतस्त्विति ।
तथापि सति शयित्वेश्यादावपि कित्तं स्यादित्यर्थः ।

परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् ? पपिव पपिम ङ्कित्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम्, इटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि—जग्मिव जग्मिव किञ्चितीत्युपधालोपोऽ न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ?

सनि भल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यदयम् “इको भल्” [१. २. ६.] इति भल्ग्रहणं करोति तज्-ज्ञापयत्याचार्यः—“श्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? भल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—शिशयिपत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्, भल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वम्, ‘न सेट्’ इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यं श्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति, ततो भल्ग्रहणं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् “स्थाध्वोरिच्च” [१. २. १७] भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—उपास्थायिपाताम् उपास्थायिपत ।

प्र०- परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिङ्गुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निवृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः ।

उपास्थायिपातामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्त्वं च प्राप्नोति चिएवद्भावश्च । सत्र परत्वाधिएवद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र वृद्धयपनादो युगागमः । तत्र कृते षकारस्येत्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः ।

उ०- न तु निवृत्तस्येति । न सैवं करोपि विद्यमानस्य कित्त्वस्य कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्यस्यैव निषेधे न तु विद्यमानकित्त्वस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निवृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्त्वकार्यस्थानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ।

मनु ङ्ग्रहणामावेपि सिचश्चिण्वदिति इत्ये वृद्धायामादेशो च सिद्धमिषत्त आह—स्यासिति । सत्र चिण्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यण्वयः । वृद्धयपनाद इति । येननामासिग्यायेन, भावमवकाशत्वेनेति भावः । तदेवाह—न च पुनरिति ।

इत्त्वं कित्संनियोगेन

कित्संनियोगेनेत्वमुच्यते । तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति ।

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा—सुधीवा सुधीवेति ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीपि न भवति* ।

अथवा ऽस्त्वत्रेत्वम् । का रूपसिद्धिः ? वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ।

प्र०— असति कित्त्वे इति । मल्लप्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः ।

सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि, स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाथे उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते । अयं न्यायो विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छप्रहणेन ज्ञापितः ।

अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्भाष्यते, नत्विकारस्यापि ।

उ०— भाष्ये इत्त्वं कित्संनियोगेनेति उत्तरार्थत्वं खण्डयति । तदाह—अतिदेशिकस्यापीति । तथा च कित्त्वनिषेधे तसन्नियुक्तेवस्थाप्यभाव इति भावः । ज्ञापिते आतिदेशिकानिषेधे उत्तरत्राप्युपयोग इत्यन्यत् ।

अनो बहुव्रीहेरित्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थाद् रेफस्यापि निवृत्तिर्वाचनीतीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह—अन इति । प्रत्ययाधिकाराप्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः । छप्रहणेनेति । सद्धि विल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भर्निमित्ते सद्धिते त्रिधीयमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावात् छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् तु तसन्नियोगशिष्टकुक्षो निवृत्तिरित्यर्थमिति भावः ।

ननु युका वृद्धेर्वाधितत्वात्कथमिकारस्य वृद्धिरत आह—युगागमेनेति । तत्प्राप्तिवैलाभ्यामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तिरिति भावः । अष्टावसरम्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । यस्तुतोऽथवास्त्वत्रेत्वमिति भाष्यमेकदेशयुक्तिर्विम्मतोर्लुका टिलोपमात्रवाधवत्तत्राप्यापरेरिति शोभ्यम् । तस्माद् मल्लप्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्—औपदेशिकस्यैव निषेध इति ।

वस्वर्थम्

वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वंसोर्ध्वौपदेशिकं क्त्वम् । किं च स्यात् ? पपिवान् तस्थिवान् किंतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इति चेत्येवं भविष्यति ।

इदं तर्हि जग्मिवान् जग्मिवान् किंतीत्युपधालोपोऽ न स्यात् ।

किदतीदेशात्

अस्त्वत्रौपदेशिकस्य क्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र क्त्वं भविष्यति+ । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते, अञ्जेः—आजिवानिति ।

एवं तर्हि च्छान्दसः कसुः । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्डिद्भवतीति* डित्युपधालोपो भविष्यति ।

निगृहीतिः

इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत्—निगृहीतिः उपस्त्रिहितिः निकुचितिः* ।

प्र०— आजिवानिति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचन एकादेशे च घस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि क्त्वप्रतिषेधात्प्रलोपनिवृत्तौ द्विहलत्वान्नुटि सत्येकाच्चाभावादिण्यनिवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टयो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेऽप्रहादीनामितीडागमः ।

३०— भाष्ये आतिदेशिकमिति । असंयोगाद्द्विहित्यनेन । आजिवानिति । द्वित्वात्परत्वात् पूर्वमिति न सेडिति निषेधेन क्त्वाभावाच्चलोपभावे ऽसंयोगादित्यस्यप्राप्तेर्नलोपसिद्धये क्त्वाग्रहणम् । संज्ञापेद्गाहृतं यद्विरह्यत्वं तत्र शास्त्रे नाश्रीयत इति भावः । एकादेशे च घस्वेकाजिति । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति स्थितत्वादिति भावः । नलोपनिवृत्ताविति । निमित्तावाप्यप्येनेति भावः । द्विहलत्वादिति । तस्मान्नुटित्यनेन नुटिति भावः । इण्यनिवृत्ताविति । तद्विगृह्यो सत्यां क्त्वाच्चलोपे ऽद्विहलत्वान्नुण्यनिवृत्तावेकादेशेनेकाच्चादिदि सेट्वाक्त्वाच्चप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः । इष्टत् इति । सा औपदेशिक-क्त्वेन नलोपे इटः प्रवृत्ताविसिद्धिरूपा इत्यर्थः । टक्त्वापस्य भाष्यकृतान्नीकारेण चक्रक-प्राप्तिरेव मेऽप्ये ।

तितुत्रेऽप्यादिनेडागमप्रतिषेधः किं न स्यात्त आह—अप्रहादीनामिति ।

तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते* । “न सेट् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि-
क्ष्विदिधृपः” [१६] “मृपस्तितिक्षायाम्” [२०] “उदुपधाद्वादि-
कर्मणोरन्यतरस्याम्” [२१] ततः “पूङः” । पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न
भवति । ततः “क्त्वा” च । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । पूङ इति निवृत्तम् ।

न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायावधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भृत्प्रहणं विदुः ॥१॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

उदुपधाद्वादिकर्मणोरन्तरस्याम् ॥ १ । २ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति—गुधितः गुधितवान् ?

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्धिकरणेभ्य इष्यते ॥२१॥

पूङः क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिति वाप्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

प्र०— क्त्वा च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥१८॥

उदु । उदुपधाच्छप इति । शपः सम्बन्धी शब्धिकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥२१॥

पूङः । पूङ इति । सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः

उ०— अतीदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति दीर्घं ॥१८॥

उदुपधाद् । शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शयन्तोदुपधात्परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत आह—शपः
सम्बन्धीति ॥२१॥

पूङः क्त्वा च । नन्विदि वाप्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्न्यूनोत आह—

पूङ्गुः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा किञ्चं प्राप्नोति । किं कारणम् ? सेट्-
प्रकरणात् । सेडिति वर्तते ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा किञ्चम् ॥ २ ॥

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं
सेट्त्वम् । यदा अक्त्रिच तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव
विभाषा किञ्चं भविष्यति ।

इड्विधौ पूङ्गुो ग्रहणं क्रियते † । तेन वचनादिट्, सेट्प्रकरणाच्च इत्येव
विभाषा किञ्चं प्राप्नोति ।

इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इड्विधौ हि पूङ्गुो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।
नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् ? विभाषामध्येऽयं योगः
क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वा-
ग्रहणम् ? क्त्वा ग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते “नोपधात्थ-
फान्ताद्वा” [२३] “वञ्चिलुञ्च्युतश्च” [२४] इति ॥२२॥

प्र०—किञ्चविकल्पः स्यात् । ततश्च पुत्रित्वा पुत्रित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागम
पूङ्गुश्चति विकल्पेनेद्विधानान् ।

न वेति । इड्विधौ पूङ्गुश्चेति सूत्रं वार्तिककार प्रत्याचष्टे । तत्रानिदोरेव
क्त्वानिष्ठयोगेन किञ्च विकल्प्यत । तत्र यदा किञ्च तदा श्रुयुक्तं कितीति इट्प्रति
पेयात्त्वा पूत इति भवति । यदा त्वक्त्रिच तदेङ्गुणयोः पपित्वा पवित इति भवति ।

भारद्वाजीया इति । लाघवमनादस्य सूत्रकारेण पूङ्गुश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह
तु विकल्पो नापुरतन् इतरत्र वाग्रहणादिति सिद्धयतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति ।
न क्त्वा सेडिति किञ्चप्रतिपेयस्य सिद्धत्वान् ॥२२॥

उ०—अन्यतररथामिति चेति । ननु श्रुयुक्तं कितीति निषेधात्किञ्चनिषेधं विनेदेव दुर्लभ इति
नेहनुङ्गिरदुभेयत भावः—अस्ति चेति । ननु सति पूङ्गुश्चेत्यपरिमन् कथमकिदाश्रयं सेट्-
त्वमन भावः—इद्विधाविति ।

ननु गौरवाद्भारद्वाजीय मगमयुक्तमत भावः—लाघवमिति । विभाषामध्ये इति ।
विभाषामध्ये इत्यर्थं । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते दोष्यः । नकि-
दाश्रयं सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमन भावः—न क्त्वेति ॥२२॥

तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥२५॥

रलो व्युपधाद्बलादेः संश्च ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिपिध्यते ? किं चातः ? यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिपिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति—

रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तम्—‘क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वा’ इति । नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ [१ । २ । १८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदुपाधनार्थम् ॥२६॥

प्र०— तृपि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्राप्त्यायप्रतिपादनात् ॥२५॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राऽप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्तवानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं, स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्तवः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ।

रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥२६॥

उ०— तृपिमृ । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चाहुवर्ण्यादित्वात्कार्ये व्यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥२५॥

रलो व्यु । ‘वे’त्यनुवृत्तेदमययापि विकल्पसिद्धेर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह— किमिति । ननु क्वचिद्विधिमुत्तेन क्वचिद्विधेयमुत्तेन व्यापारादुभयत्र विभाषास्तु, प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादत आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तद्वेदाङ्गीकारो निष्कल इति भावः ॥२६॥

पूः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा किञ्चं प्राप्नोति । किं कारणम् ? सेट्-
प्रकरणात् । सेडिति वर्तते ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा कित्त्वम् ॥ २ ॥

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं
सेट्त्वम् । यदा अकिञ्चं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव
विभाषा किञ्चं भविष्यति ।

इड्विधौ पूडो ग्रहणं कियते † । तेन वचनादिट्, सेट्प्रकरणाच्च इत्येव
विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति ।

इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इड्विधौ हि पूडो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।
नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् ? विभाषामध्येऽयं योगः
क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वा-
ग्रहणम् ? क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं कियते “नोपधात्थ-
फान्ताद्वा” [२३] “वञ्चिलुञ्च्युतश्च” [२४] इति ॥२२॥

प्र०—कित्त्वविकल्प स्यात् । ततश्च पुषित्वा पुषित इति पठे स्यात् । अस्ति चेडागमः
पूडश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् ।

न वेति । इड्विधौ पूडश्चेति सूत्रं वार्तिककार प्रत्याचष्टे । तत्रानिटोरेव
क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्रुयुक्तं कृतीति इट्प्रति-
पेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पपित्वा पवित इति भवति ।

भारद्वाजीया इति । लाघवमनादस्य सूत्रकारेण पूडश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह
तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्धयतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति ।
न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिपेधस्य सिद्धत्वात् ॥२२॥

उ०—अन्यतरस्यामिति चेति । ननु श्रुयुक्तं कृतीति निषेधात्कित्त्वनिषेधं विनेहेव दुर्लभ इति
सेडनुवृत्तिरयुक्तस्य भावः—अस्ति चेति । ननु सति पूडश्चेत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्-
त्वमत भावः—इड्विधाविति ।

ननु गौरवाद्भारद्वाजीय मतमयुक्तमत भावः—लाघवमिति । विभाषामध्ये इति ।
विभाषयोर्मध्य इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते बोध्यः । नन्वि
हार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत भावः—न क्त्वेति ॥२२॥

तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥२५॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिपिध्यते ? किं चातः ? यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिपिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति—

रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तम्—‘क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वा’ इति । नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ [१ । २ । १८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥२६॥

प्र०— तृपि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥२५॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयते इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं धिघेयं, स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ।

रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥२६॥

उ०— तृपिमृ । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यध् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥२५॥

रलो व्यु । ‘वे’त्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह— किमिति । ननु कश्चिद्विधिमुखेन कश्चिद्विधेयमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषाऽस्तु, प्रतिरुद्धं रक्षणभेदात् आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तद्वेदाङ्गीकारो निष्कल इति भावः ॥२६॥

ऊकालोऽञ्भ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'ऊ' इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते, 'ऊ' इत्ययं च वर्णः तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'ऊकालकाल' इति । किमिदमूकालकाल इति ? 'ऊ' इत्येतस्य काल ऊकालः, ऊकालः कालो यस्य च ऊकालकाल इति ।

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तथा—उद्ग्रमुखमिव मुखमस्य उद्ग्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ।

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ।

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्याऽप्रसिद्धिनिर्देशवैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्यत्वस्याऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'निर्देशवैषम्यात्' । तिस्रः सञ्ज्ञा एकः सञ्ज्ञी, वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु समसङ्ख्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'समसङ्ख्यत्वात्' । कथं समसङ्ख्यत्वम् ?

प्र०— ऊकालः । अयुक्तोऽयमिति । तपरस्तकालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते ह्रस्वादिष्विति । 'ऊ' इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति सञ्ज्ञिनोऽप्येकत्वात्, सञ्ज्ञानां च त्रित्वात्सङ्ख्यातानुदेशप्रसङ्गः ।

सिद्ध इति । त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयाविच्छन्नत्वात्सञ्ज्ञिना-

उ०— ऊकालो । भाष्ये—प्रतिनिर्दिश्यत इति । विशेष्यत इत्यर्थः । ऊकालः कालो यस्येति । ऊकाल इव कालो यस्येत्यर्थः । ननुकालानां वर्णानां बहुत्वादेकः सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह—ऊ इत्येकस्येति । उपात्तद्विभाषत्वाकारणैक इति भावः । सञ्ज्ञिविशेषणस्येति । 'इ' इत्यस्येत्यर्थः । सञ्ज्ञानां चेति । प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादितिभावः ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति ? तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्यात् ।

यद्यपि तावत्तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनापृष्व्येण सन्निविष्टानां सञ्ज्ञा भविष्यतीति, आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्, तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा, तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ?

अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः ? प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतम् । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपाततीति+ मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ।

यत्तावदुच्यते—‘अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं

प्र०—मपि त्रित्वाद्यथासङ्ख्यं सम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासङ्ख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव । अथवा शब्दतः साम्याश्रयणेऽपि सहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः ।

कथं पुनरिति । प्रत्यन्तेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाऽभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः । अयन्तावदात् । लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते । यत्तावदिति । शास्त्रात्

उ०—[भाष्ये]—सङ्ख्यातानुदेश इति । सङ्ख्यातं सम्यग्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् ।

नन्वेवमर्थतः समसङ्ख्यत्वेऽपि शब्दतस्तदभावात्कथं यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिरत भाह—अर्थतश्चेति । अत एव परस्मैपदानां श्लिष्टत्वादी यथासङ्ख्यमिति भावः । उशब्दस्य त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् । त्रयः शब्दा इति । वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः ।

भाष्ये विकारो दीर्घरूपः, तेन निर्देश इति तृतीयातत्पुरुषः । तदाह—प्रश्लिष्टेति । अनुमानादिति । अनेकसञ्ज्ञाकरणसञ्ज्ञानां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः । प्रयोगस्तु ‘विमताः सञ्ज्ञा भिन्नसञ्ज्ञिविषयाः’ नानासञ्ज्ञात्वादिति ।

भाष्ये प्लुताश्रय इति । न च मध्ये करणे कथं प्लुताश्रयः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । मध्ये त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमास्दैघापत्तौ लोकाश्रयप्लुतत्वमादायाग्रिमेण सन्धौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः । सङ्ख्याव्यवहार इव दीर्घादिभ्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोपपत्तिपथे इत्यभिमानस्तदाह—लौकिकेति । शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारोऽप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः,

प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येते'ति प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः, प्लुतसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्कुतः प्रकृतिभावः ।

यदप्युच्यते 'मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यती'ति ह्रस्वाश्रया हि घिसञ्ज्ञा[†] ह्रस्वसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्घ्रस्वसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्, कुतो घिसञ्ज्ञा, कुतः पूर्वनिपातः ? एवमेवा व्यवस्था न प्रकल्पते ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिकोन्ते भवतीति, यदयं—'विभाषा ष्टप्रतिवचने हेः' [८. २. ६३] इति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयम्—'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति [७. ३. १०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति, यदयम्—'श्रोमभ्यादाने' [८. २. ८७] इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं

प्र०—स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः । यदयमिति । अनन्तरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् । तन्न । नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षाया बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य ।

उ०—अथवा सञ्ज्ञाकरणार्थमयमिति भावः । अनन्तरतमः । उकारादिः । नहीति । अबाधेनोपपत्तौ बाधो न युक्त इति भावः । ध्यन्तत्वात्पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं, प्रागुक्तयुक्तेरतं भावः—लिङ्गद्वयेनेति । अएत्वादिति । इदं 'जातिपक्षस्याप्युपलक्षणम् । ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्-

स्यात् । मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो वाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेपा व्यवस्था प्रकलृप्ता । भवेद् व्यवस्था प्रकलृप्ता ।

दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा प्राप्नोति । का ? ह्रस्वसञ्ज्ञा । किं कारणम् ? 'अरसवर्णान् गृह्णाती'ति ।

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तपरनिर्देशः कर्तव्यः—'उदूकाल' इति । यद्येवं—द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कालभेदात् ।

प्र०—मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयोस्त्विति । उकारोऽस्त्वाद्दिद्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसञ्ज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसञ्ज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञा वाध्यते । सञ्ज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् 'आकडारादेकासञ्ज्ञे'ति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनस्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकविति न तत्र दोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुत्तम् । ऊ अजित्येय कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यर्त्वनं व्यभिचरन्तीति नाऽर्त्वेन ते विशेष्यन्ते, अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽज् प्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवरोग्रहणं न भविष्यति । तत्रेतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह—प्रत्येकं चेति । परमात्रस्याऽचोऽसम्भवात्सञ्ज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः ।

उ०—दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे अपि त्रयाणां स्यातामिति सञ्ज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह—द्विमात्रेत्यादि । अनस्त्वादिति । यज्ञाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं पञ्चानां सञ्ज्ञित्वाद्यथासङ्ख्यमङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनाऽदोषात् । भाष्ये—सिद्धं त्ववस्थिता इति । हुतत्वादयोऽभिध्यक्तिगता एवेति भावः । ननु तपरस्तकालस्येतिवत् कालपरस्तकालस्येति-सूत्राऽभावात्कथं समत्वमत आह—एकेति । तदेवोपपादयति—ऊ—अजिति । किं चैव-मुकाराणामेव सञ्ज्ञित्वेन सञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः । अपि तु तैरजिति । तत्र च मुख्य-सामानाधिकरण्ये उक्तदोषालक्षणाया सामानाधिकरण्यं दर्शयति—तत्रेति । तत्र सादृश्या-

† अणुदित्सार्णस्य च प्रत्ययः १. १. ६९. ‡ 'द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोश्चसङ्ख्यान कर्तव्यम् । तथा विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्यमयोश्चसङ्ख्यान कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? कालभेदात् । ये हि द्रुताया वृत्तौ वर्णाल्लिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमाया वर्णाल्लिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ।'

इत्यधिकं कोऽनन्तगतं क्वचित् पठ्यते । तदनावश्यकमिह । 'तपरस्तकालस्य' १. १. ७०. एते व्याख्यातत्वात् ।

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्दृत्तयो विशि-
ष्यन्ते' इति* ।

स तद्दि तपरनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते ।
यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते—
उकाल उकाल ऊर्काल इति ।

अथवैकसञ्ज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका सञ्ज्ञा भवति या परा
अनवकाशा चेति । एव हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ।

अथवा 'स्व रूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' [१-१. ६८] इत्ययं योगः
प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतत् 'अशब्दसञ्ज्ञे'ति, एतद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमान-
मर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरानुवर्तिष्यते । 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'
[१-१. ६६] 'अशब्दसञ्ज्ञाया'मिति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्या-
दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु चेद प्रयोजनं स्यात्—'सञ्ज्ञया
विधाने नियमं वक्ष्यामीति' ह्रस्वसञ्ज्ञया यदुच्यते तदच. स्थाने यथा स्या'-

प्र०— अशब्दसञ्ज्ञायामिति । ह्रस्वसञ्ज्ञा च शब्दसञ्ज्ञेति तद्विधाने उकार. सवर्णात्
प्रहीष्यतीति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विभक्त्यापि ह्रस्वसञ्ज्ञा भविष्यति ।
उदात्तादिसञ्ज्ञास्वग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हला त्वयोग्य-
त्वात्तदभावः । 'इको यणचो'ति तु न शब्दसञ्ज्ञाविधानम् अपि तु 'आदिरन्त्येने'ति-
विहितसञ्ज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञेति । प्रयाणां
चेद्भ्रस्वसञ्ज्ञा, तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयं सञ्ज्ञानं उपतिष्ठन्त, तत्रान्तरतमादशविधाने
ह्रस्वसञ्ज्ञाविधानमनर्थकमव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत्, एवमपि ह्रस्व-

उ०— अन्तरसम्भवाद् व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावः । हला त्विति ।
शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रयाहारु जातिवक्षाश्रयणात्त दोष इति तात्पर्यम् ।
ननु ह्रस्वसञ्ज्ञा ह्रस्वविधायकषु एकमात्रादीनां प्रयाणामपि ग्रहणार्थां स्यादित्यत आह—
प्रयाणां चेदिति । अन्तरतमोति । 'प्रमाणत' इति शेषः । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणमिति । न च
विधौ ह्रस्वग्रहणे प्रयाणां विधानम्, अग्रहणे त्वेकस्यैव विधीयमानत्वेनासवर्णोऽग्राहकत्वादिति
विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेनापि अचिरसवर्णग्रहणादित्यभिमानः । अनुवादे तुभाष्या-
मपि प्रयाणां ग्रहणेनाग्रहणमेव कार्यमिति भावः । भाष्ये ननु चेदमिति । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणे

दिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदञ्ग्रहणं तावद्भ्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ।

इदं तद्दि प्रयोजनम्—‘एच इग्रस्वादेशे’ [१. १. ४८] इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ [१. २. ४७] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘णौ चडधुपधाया ह्रस्वः’ [७. ४. १] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘ह्रस्व, ह्लादिः शेषः’ [७. ४. ५६ ६०] ‘एच इग्रभवती’ति ।

सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति, न पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्रभवतीति षड् ग्रहणानि । सञ्ज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसञ्ज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्—ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्रस्वादेशे

प्र०—प्रदेशेष्वञ्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं हीति । असत्या ह्रस्वसञ्ज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्त्तुं न युज्यते । तत्रश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु षट्कृत्व एच इगिति वक्तव्यं तद्गुरु भवति । ग्रहणानीति । ग्रहणानेनाऽर्थे इति ग्रहणं पदमुच्यते । ह्रस्वादेश इत्याह प्रश्लेषनिर्देशान् पृथक्प्रयोगाभावादाह्नं गणित । ननु ‘मिता ह्रस्व’ इत्यत्र ‘हेह वेष्टन’ इत्यस्य द्विद्वयतीत्यर्थमेव इगिति वक्तव्यम् । तथा ‘रित्यनव्ययस्ये’त्यत्रापि परमनुमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एतत्तर्ह्येच इगिति षट्कृत्योप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघव भवतीति

उ०—स्वचञ्चेति नियमभावाद्द्विमात्रायाश्च प्राप्नोतीतिभावः । परिहरति—स्यादेतदिति । किञ्चित्कराणि—किञ्चिद्विशेषकराणि । न चास्ति किञ्चिद्भ्रस्वविधाने विशेषः । अन्तरतमपरिमापया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः । न चानन्तरतमादेशविधानार्थम् । तदाधकल्पनापेक्षेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञाभावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति भावः । यावदञ्ग्रहणमिति । प्रयोगे यत्परिमाणकानुच्चारणमित्यर्थः । तावद्भ्रस्वग्रहणमिति । तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वदाब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येवेत्यर्थः । ये तु ह्रस्वविधायकेष्वञ्ग्रहणमेव कार्यमित्येतद्ज्ञापनाशयं वर्णयन्ति । तेषां सहाया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति विन्यस्यम् । षड्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीति भाष्यस्य श्लेषपत्तिश्चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणाऽऽग्रहणयोः समतीवेति, एतदर्थं द्वयबोधनार्थमवेष्टान्विल्लिख्योपादानं भाष्ये इति शोध्यम् । लाघनोपलक्षणपरमिति । केचित्त एतत्सूत्रस्यैतद्ज्ञाप्यप्रामाण्यात्, कमेर्गणितिति सूत्रे विष्णुमुलारिति सूत्रस्यदीर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजनं पदार्थविधौ स्थानिष्वनियेष इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्यात्, विष्णुमुलारिति सूत्रस्यभाष्यात् हेह वेष्टन इति धातोर्घटादावसाग्रदायिकं पाठः । परमनुमन्य इत्यादेनैतद्भाष्य-

इति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयासं यत्नमारभते तस्यै-
तत्प्रयोजन दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञा मा भूदिति ॥२७॥

अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष ग्राहोस्विदलोन्त्यापवादः† ? कथं चाऽयं तच्छेषः
स्यात्, कथं वा तदपवाद ? यद्येकं वाक्यं तच्चेद च 'अलोन्त्यस्य विधयो
भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना-
वाक्यम्,—'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति' 'अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्या-
नन्त्यस्य चे'ति, ततोऽयं तदपवादः । कश्चाऽत्र विशेषः ?

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमि-
दीर्घेष्वज्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं
कर्तव्यम् । किपि' वचिपृच्छद्योर्दीर्घः‡ 'अच.' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि
न प्राप्नोति ।

शमादीना दीर्घ + 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

हनिगम्योर्दीर्घ × 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृतसार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥२॥

प्र०—लाघवोपलक्षणपर भाष्य द्रष्टव्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्ग-
व्यत्ययेन पुस्त्वम् ॥२७॥

अचश्च । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृति-

उ०—प्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुत भाष्यमेव सम्यगित्याहुः । पुल्लिङ्गैकवचनदर्शनाद् इन्द्रा
नुपनुपत्तिमात्राद्व्याह—सौत्रत्वादिति । लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्यय उचितो न तु शास्त्री
यैकवचनस्येति भावः ॥२७॥

अचश्च । भाष्येऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्व बोधितं तेनैतत्प्र-
वृत्त्यभावेऽपिस्थानपट्टीरूपाह्निनादिव उदिश्यादावलोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्ति सूचिता । एक-

† अलो त्वस्य ? १ ५२ १—काचन । ‡ वचिप्रच्छायागस्तुतकटप्रजुर्श्रणा दायश्च ३ २ १७८ वा० १

+ शमामहाना दीर्घ इयनि ७ १ ७५ > अञ्जनगमां सनि ६ ५ १६

अचरचेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृतसार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' [१. २. ४७] यथेह भवति—रै-अतिरि,
 नौ-अतिनु । एवं 'सुवाग्राक्षणकुल'मित्यत्रापि प्राप्नोति ।

'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' [७. ४. २५] यथेह भवति—चीयते
 सूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ।

नामि [६. ४. ३] दीर्घो यथेह भवति—अग्नीनाम् वायूनाम्, एवं
 पणामित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः ।

'नोपधायाः' [६. ४. ७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष
 नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ? 'नामि' इति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
 पणामिति । अन्यते तन्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्—
 'नोपधाया नाम्येवे'ति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्—अन्यते तन्यत
 इति । 'पणामि'मित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात्—'नोपधाया
 एव नामि', 'नाम्येव नोपधाया' इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाग्राक्षण-
 कुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र श्रूयादच इत्येतत्त्रोपस्थितं द्रष्ट-
 व्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह्य-
 माखेन वाऽचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः, इह ताव-
 द्बिचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाऽचं विशेषयिष्यामः । एतेषां
 दीर्घो भवति, अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृतसार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा
 गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति, अचः—अजन्तस्येति ।
 अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घो भवति, 'अचः'—अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवति
 'अचः' अजन्तस्येति । इह कस्मान्न भवति—'घौः' पन्थाः' 'स' इति* ।

प्र०—ग्रहणेन ष्टिवृक्त्वादयो गृह्यन्ते । भिद्यते इति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवो-
 जित्येवमत्र प्रसङ्गः । यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते, तदाऽत्र व्यवधानाभ्रास्ति

उ०—वाक्यतो ददांयति—अच इति । आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—प्रसृतीति ।
 आदिपदं तु शमामष्टानामिति सूत्रस्थषडुपचनानुवादकमिति भावः । यदा त्विति । इदं

* दिव श्रीर ७. १. ७४; पश्चिमभ्युपक्षमाए ७. १. ८५; त्पदात्रानामः ७. १. १०२,

सञ्ज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथ-
मनुच्यमानं गंस्यते ? अजितिं हि वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—
अचः अज्मवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति । अथ पूर्वस्मिन्
योगेऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ?

अज्ग्रहणं संयोगाऽञ्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अज्ग्रहणं कियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्, अञ्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोग-
निवृत्त्यर्थं तावत्—प्रतक्ष्य प्रक्ष्य । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६. १. ७१]

प्र०—प्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अजितिं हि वर्तते इति । ततश्च ह्रस्वादिशब्दा
इहानुवृत्ता नाऽचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा
आश्रीयन्ते । तेन ह्रस्व इत्येवं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवं दीर्घ-
प्लुतयोरपि । अथेति । इहैव तदज्ग्रहणं कियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः ।
प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि
ह्रस्वसञ्ज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तितउच्चप्रमिति । परत्वादीर्घलक्षणं वा तुकि सति
सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्भ्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः
प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधान्, पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि
पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं
प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु
क्रियमाणोऽप्यज्ग्रहणे वर्णप्रहणे जातिप्रहणादञ्चसमुदायस्याऽपि दीर्घसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । नैप

उ०—चिन्त्यं, प्रत्ययस्याङ्गांशु प्रयोजिताकाङ्क्षात्वात् । नाऽचमिति । ह्रस्वादिर्ज्ञका अचोऽचः
स्थाने इति नार्थं इति भावः । स्वयमिति । अच्पदेनैवेश्यर्थः । आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य
व्यापारो यैरित्यर्थस्तदाह—ह्रस्व इत्येवमिति । ननु मात्रिकाणां ह्रस्वमुपदेशाभावात्सत्त्वेन
सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह—यथेति । वा तुकीति । वैकल्पिके तुकीति यावत् । विरोधादिति ।
तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवेश्यर्थः । क तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानं,
तत्राह—यत्र हीति । यथा मिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धौ कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादकच् । न हि
तत्राऽकच्—धिप्रवृत्त्योर्विरोधः । समुदाये वेति । इदं चिन्त्यम्, बहुयो दृष्टत्वात् । व्यक्ति-
द्वारकपरिमाणाऽसम्भवं प्रकृते आह—एकैकेति । द्विमात्राकालव्यक्तिगताऽच्चवजातिदीर्घ
इति अर्थः स्यात् । तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्राकाला, या च तादृशी न सा
व्यक्तिरिति भावः । ह्रस्वताद्येत्यादौ तु इवसमीपव्यक्तिसृष्टिद्वयजातेः पर इत्यर्थान्न धिन्स-
तीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरं व्यवधायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्तिर्व्यवधायिकेति

इति तुङ्मा भूदिति । अचसमुदायनिवृत्त्यर्थं—तितउच्छ्रं तितउच्छ्राया । दीर्घात्वदान्ताद्वा [६. १. ७५; ७६] इति विभाषा तुङ्मा भूदिति ॥२८॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २६ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं पष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते 'ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं ह्रलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः परिभाषायाः

प्र०—दोषः । 'अकाल' इति विशेषणादिह व्यक्तिसाश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या ॥२८॥

उच्चैः । पष्ठीनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति—'उच्चैः स्थान उपलभ्यमान उदात्तसङ्घः स चाचः स्थान' इति । ह्रस्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात्तु राजहृपदित्यादौ पकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति । एषा च परिभाषा 'यतोऽनाव' इत्यत्राऽनाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्याऽयोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन ।

उ०—बोध्यम् । परे तु वर्णादूर्णांतरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाद्यसम्भव इति प्रभो भाष्ये—अथ पूर्व्वेति । उत्तरं तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणाऽसमर्थस्य तत्र सञ्ज्ञाप्रवृत्तिदाहवारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थोऽपि न दोषः । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालोऽवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्यभाष्येण च वर्णादूर्णांतरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवस्थावश्यकत्वादित्याहुः ॥२८॥

उच्चैरुदात्तः । नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रवृत्तिरनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेण-प्रेक्षितसञ्ज्ञिसमर्पकत्वेऽपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह—उच्चैरिति । सञ्ज्ञिसमर्पणस्य प्रथमाग्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः । स्थाने—तात्त्वाद्दौ । उच्चैः—उच्चदेशे, उपलभ्यमान इत्यन्वयः । उपलभ्यमानः,—इयम्यमानः । स चाच इति । वाक्यभेदेन पठयन्ताऽप्येन सम्बन्ध इति भावः । नन्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्य परिभाषाप्रवृत्तित आह—सत्यामिति । समासस्येत्यत्राच इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे राजहृपदित्यादौ न स्यादित्यर्थः पकाराकारस्येति । तथा च सत्सिद्धमर्थं परिभाषैव कर्त्तव्या नाच

प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्जहणमनुवर्तते, उताहो नः ? किं चार्थोऽनुवृत्त्या ? बाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते—‘ पे त्वोर्जे त्वाःx’ । नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किन्त्वच एव । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रक्तको लोहकंसस्तद्गुण लभ्यते ।

कुतो नु खल्वेतत्—‘अच एते गुणाः, तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते, न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपल-

प्र०— अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वाच्च एव भविष्यति । ‘अनुदात्तादेर’न्नित्यादावनुवादेऽपि न दोषः, स्वत एव हलानुदात्तत्वं भवतु, अनुपरागवशाद्वा, तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः । ननु चेति । बाधकभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपलम्भोपपत्तेरितिभावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । ‘आप्यायध्व’मिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तः, तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यथ, यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति, न हलः,

५०—इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह—भाष्ये—दहन्येतस्या इति । यतोऽनाव इति । यदन्तस्य द्वयञ्जकस्यादिकदात्त इति तदर्थः । यावत्तेति । न चाचः स्थाने हलप्युदात्तादिशब्देन प्रत्यायितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषायाऽप्राप्तेः । ननु स्वरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषया अग्यप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह—अनुदात्तादेरिति । स्वत एवेत्यस्याऽचां त्रैस्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराम्राप्या स्वर एवावतिष्ठत इत्यर्थः । ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किञ्चोदात्तसमवधानेप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवञ्च हलादिप्रतिपदिके आद्युदात्तेप्यजापत्तिरत आह—अनुपेति । न्यायेति । उदात्तत्वादीनामज्जहणव्यवस्थान्यायेत्यर्थः । भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयोजनाभावात्सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति—किञ्चेति । अनुवृत्तेर्न फलमित्यर्थः । भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदाऽर्थः, यतो न लक्ष्यन्तेऽतो नार्थ इत्यन्वयः । नन्वियं प्रतीती रक्तस्फटिकप्रतीतिवद् भ्रातरेत्यत आह—बाधकेति । प्रतीतिभ्रान्तैवेत्याह—नैते इति भाष्ये । तद्व्याचष्टे—अन्यथापीति । रक्तको लोहकंसः—आदर्शः । रक्तकः—घर्षणेन उज्ज्वलीकृतः । वदरपिटकं—वदरफलपुष्पपेदिकेति सम्प्रदायः । प्रतीतेभ्रान्तत्वे भीजं

म्येते'ति ? अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खत्वपि निर्वचनम्—स्वयं राजन्त इति स्वराः, अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ।

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कश्चित्प्रत्युच्चैर्भवति, कश्चित्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कश्चिदधीयानमाह—किमुच्चै रोख्यसे शनैर्वर्ततामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीपे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ।

एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते—आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य करठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ।

प्र०—तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्ट-समाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं, न त्वत्र वर्णसादृश्यं किञ्चिदस्ति । अथवा गतिरपि व्यञ्जैरर्थः, विविधं गच्छत्यजुपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराऽच्छन्निधानेऽपि परेणाऽच्चा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्युत्थयोगः । न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति । श्रोता हि वक्त्रगतानाया-मादीन्धर्मान्कार्यादवस्थति, कार्यं च सङ्कीर्णम् । तथाहि—महाप्राणो नीचैरप्युच्चार-यन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ।

उ०—पृच्छति—कुतो न्विति । अजम्बयभ्यतिरेकौ धीजमित्याह—अन्तरेणापीति । अत्र हीति । निपाता आद्युदात्तास्तिङ्घ्रतिङ् ह्रस्वाभ्यामिति भावः । न पुनरन्तरेणेति । अन्वयप्रदर्शनमिदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकं च धोष्यम् । स्वयं राजन्त इति भाष्य-स्थोदात्तादिगुणैरित्यर्थः । अनुगच्छतीति । 'अङ्गुण'मिति दोषः । न त्वत्र वर्णसादृश्य-मिति । निर्वचनं हि तत्तद्भावार्थयोगेनाऽर्थाभाषेपि वर्णसादृश्येन वेत्यादायः । अर्थयोग एवास्तीत्याह—अथवेति । विविधमिति । उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजधीनमिति शब्दादेव लभ्यत इति भावः । पर्यायेति । यो हि यमगुगच्छति स तद्द्विविधं गच्छतीत्यर्थः । ननु विरुद्धस्वरद्वयमभ्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयाजुपरागापत्तिरत आह—उपरागश्चेति । स्वमाय एवाप्र धीजम् । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमयं पर्युत्थयोगोत आह—श्रुतीति । 'उच्चैः श्रयमाण उदात्त' इत्यादिरर्थं इत्यभिमानः । नन्वस्वनवस्थितत्वं, को दोषोत आह—

अन्ववसर्गो मार्दवमुक्ता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उक्ता खस्य महता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य ।

एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्धर्षल्पप्रमाणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः ।

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः ? उरः कण्ठः शिर इति ॥२६॥३०॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३ ॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति ? अचोरित्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

प्र०— सिद्धं त्विति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते । तेनायमर्थः— एकस्मिन्स्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससमधिगम्यध्वायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥२९॥३०॥

समा । कस्येति । समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोश्च समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र चोत्तराधर्यरूपोऽपि सम्भवति । गाङ्गेऽनूप इति स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोऽचोश्चेदिति । 'कार्यं' 'क' 'कन्या' इत्यादौ स्थानि-

उ०—नचेति । भाष्ये—एवं तर्हि लक्षणमिति । न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुत्पत्त्वं नीचत्वं किमु ईदृशज्ञापकज्ञापितमिति भावः । श्रोता हीति । आयामादीनां श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाभ्यवस्थितत्वादभ्यवस्थितत्वमिति भावः । प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे घञि नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । ऊर्ध्वभागेनेति । ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यमित्याह—एवं चेति । करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे ह्याकाङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यत इति भावः । मन्दं प्रति तु वचनमेवावयवकमिति बोध्यम् । भाष्ये—उरः कण्ठः शिर इति । शिरःपदं ताल्यादीनामुपलक्षणम् ॥२९॥३०॥

समाहारः । समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपन्नेत्यत आह—भावेति । जाती च कस्येत्येकवचनम् । उपश्लेषः—अभ्यवहितोत्तरस्वरूपः । अन्यत्र—

समाहारोऽचोश्चेत्, तत्र । किं कारणम् ? 'अभावात्' । नद्यचोः समाहारोस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति ? नैपोचोः समाहारः । अन्योय-मुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः ।

गणयोश्चेन्नाचप्रकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्, तत्र किं कारणम् ? 'अचप्रकरणात्' । अजिति वर्तते ।

सिद्धं त्वच्चसमुदायस्याऽभावात्तद्गुणसम्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अच्चसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।

प्र०—द्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति । यत्राप्यस्ति गाङ्गेऽनूप इति—तत्राप्यसौ गौणः । तत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वादान्तोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः । अनूपशब्दः 'अनोरप्रधानकर्मायसी' इत्यन्तोदात्तत्वादानुदात्तादिः, तत् एकादेशः स्वरितो घाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्त्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अचप्रकरणादिति । प्रकरणं—प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादानुदात्तः, तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तदयमर्थः,—पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्यात्प्रो-ऽजेव सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् ।

सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहारा-

उ०—प्लादौ । औत्तरार्धयमाधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः, अमूर्तत्वादस्त्वरत्वाच्चेति भावः । स्वरितमात्र एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचोः समाहारोत् आह—स्थानिनोरिति । कार्य-कशब्दयोर्न्यदन्तयोस्तित्वात्स्वरितत्वं, कन्येत्यत्र कन्याराजन्यमनुप्याशासन्त इति तत् । एवं च गौणोपि सर्वत्र नास्तीत्यर्थः । गौण इति । स्थानिनोरुपश्लेषस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानि-वत्सुत्राप्रवृत्तेः । लोकन्यायसिद्धस्तु गौण इत्यर्थः । नन्वचोः समाहाराभावे कथं तद्गुणयोः समाहारोत् आह—गुणयोरिति । एकाग्निद्वयोरेव तयोः समाहारः इत्यर्थः । नैरन्त्ये-रोति । 'तस्यादित उदात्त'मित्युक्तेः । एवं प्रत्याख्यानेनाचप्रकरणादिति विरुद्धमत आह—प्रस्ताव इति । सामर्थ्यादवगतितिर्यर्थः । तदुपपादयति—तदयमिति । अजिति वर्तते इति भाष्येऽच्छाब्देन तद्विनोपबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते इत्यर्थः । भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य प्याख्या समाहारगुणस्येति । उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः । अचः सञ्ज्ञ-त्वेनानुपादानादयं प्रकोऽनुक्तोऽत आह—स्वरित इति । न चाच्चसमाहार इति । भावसाधन-

कथं पुनः समाहार इत्यनेनाऽच्छक्यः प्रतिनिर्देशुम् ? मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः ।

अथवा अकारो मत्वर्थायः । तद्यथा तुन्दः घाट इति ।

यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः ? 'त्रैस्वर्येणाधीमहे' इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद्गुणापेक्षम् । किं तर्हि ? अजपेक्षमेतत्—'त्रैस्वर्येणाधीमहे' त्रिप्रकारैरजिभरधीमहे, कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्णगुणः कृष्णः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीया-माख्यां लभते—कल्पाय इति वा सारन्न इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः, अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्या लभते स्वरिति इति ॥३१॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

'अर्द्धह्रस्व'मित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके । नैप दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति ।

प्र०—अयणमित्यर्थे । कथं पुनरिति । स्वरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्यत्वादच्छब्दित्वेनाक्षिप्त । न चाऽऽसमाहारो भवति । मतुब्लोप इति । गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थे । अकार इति । अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । त्रैस्वर्यमिति । उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याऽभावात् त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चायं व्यवहार । अजपेक्षमिति । स्वरशब्देनाऽच उच्यन्ते । त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ध्यञ् ॥३१॥

तस्यादित उदात्त । अक्षपरिमाणस्य ह्रस्वसञ्ज्ञा कृता नाव्यपवृत्तयेति न्यायादीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्येतेत्यालोच्याह—अर्द्धह्रस्वमिति । कन्येति । 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' इति स्वरित । शक्तिके ३ शक्तिके इति । स्वरितमात्रेहितेऽ-

उ०—स्वरासमाहारशब्दस्येति भाव । अर्शआदेरिति । अधिकरणे घञिति तु नोक्त, व्युदाधाद्वाहुलकस्यागतिकत्वात् । उदात्तेत्यादि । स्वरशब्दस्य गुणपरत्वामिप्राय चोद्यमित्यर्थः । त्रैस्वर्यमिति । भावे ध्यञिति भाव । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे । कथं त्रैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह—स्वरशब्देनेति । एवमपि ध्यञनुपपत्तिरत आह—त्रय एवेति । चाहुर्ध्वंदिवादिदिति भाव ॥३१॥

तस्यादित । अक्षपरिमाणस्येति । अनवयवत्वस्येत्यर्थे । अव्यपवृत्तः—अवयव । इति न्यायादिति । इति हेतोर्न्यायाद्वाच्यप्रवृत्त्येत्यर्थे । शक्तिके इत्यत्र 'वाक्यादेरामन्त्रि-

किमर्थ-पुनरिदमुच्यते ? आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा—‘क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते-‘कियत् क्षीरम्’ ‘कियदुदकम्’ ‘कस्मिन्नवकाशे क्षीरम्’-‘कस्मिन्बोदक’मिति । एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते—‘कियदुदात्तम्, कियदनुदात्तम्, कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे—‘इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तम्, अस्मिन्नवकाशेऽनुदात्त’मिति ।

यद्यमेवं ॥ सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति । कानि पुनस्तानि ? स्थानकरणात्प्रदानानि । व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्याऽधिगमिष्यति ।

[१] सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोर्द्धह्रस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवतीति ।

प्र०—सूये’ति स्वरित प्लुतः । मात्रच इति । अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थे तु ह्रस्वस्योपादानम् । अर्द्धमात्रा त्वनेनाऽभिधीयते । ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य ‘प्रमाणे ल’ इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वेऽनुद्घ्याऽर्द्धमात्रा विभज्यते, एवं दीर्घप्लुतयोरपीति ।

किमर्थमिति । नैरम्भूतमिहान्वाख्यान दृश्यते, सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः । आमिश्रीभूतमिवेति । तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति द्विशब्द उपात्तः । क्षीरोदके, इति । नियतव्यक्तिविक्षायां जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावो न कृतः । उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पे पूर्वा, अद्यत्वे तूत्तरेति परपशायां व्याख्यातम् । सञ्ज्ञाकरणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षेप्यते इति भावः ।

उ०—तस्ये’ति द्वित्वम् । नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभावात्कथं मात्रगत आह—अर्धह्रस्वेति । रूढ्याऽर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते, न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भावः । व्युत्पत्त्यर्थमिति । अनुलोमादिवदिति भावः । एवमपि दीर्घोदावर्द्धमात्राकारावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह—तत्र यथेति । उभयोरपि समा गतिरिति भावः । ननु गुणयोः प्रमाणोद्देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रभोऽनुपपद्येत आह—नैरम्भूतमिति । सन्ध्यक्षरादीति । अवर्णभागः पूर्वं इकारादिभाग उत्तर इत्येव रूपस्येत्यर्थः । तत्त्वत इति । अन्यथान्वाख्यानसङ्घटितिरिति भावः । भाष्ये—स्थानेत्यादि । स्थानानि कण्ठादीन्व्यष्टौ । करणम्—भाष्यन्तरप्रयत्नः, अनुप्रदान—वाङ्मयत्नः । उत्तरयति—उयाकरणं नामेति । छन्दः शास्त्रेषु प्रातिशाख्यशिक्षादिषु । अभिविनीतः—शिक्षितः । उपलब्ध्या—

१—‘प्रवकाशे’ इत्यधिकः पठः काचित् । २—स्थानकरणनादनुप्रदानानि’ इति महर्षिरयानसङ्घाः ।
 . ११२ ४० दि० सं०)

किं कृतं भवति ? त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'उदात्तस्वरित-
परस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] 'उदात्तस्वरितोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य'
[८. २. ४] 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' [८. ४.
६७] इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सञ्ज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत
एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि, सञ्ज्ञाकरणे
पुनरेकादश ।

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च सञ्ज्ञा च । कथं पुनरेकेन
यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं
विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोर्ध्वस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ।

यदि तर्हि सञ्ज्ञाकरणम्, उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति ।
अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ।

स्वरितस्यार्ध्वस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतराद्ध्वमुदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितात् काय, स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०-उभयमिति । सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति, सुप्तेन विभाग-
स्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादे. प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति
तत्स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति तत्रश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः ।
अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावता उच्चैरुदात्त इत्यादिसञ्ज्ञाकरणमपि
मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः ।
स्वरितस्येति । 'आ अर्ध्वस्वोदात्ता'दित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्री 'उदात्तादनु-
दात्तस्य स्वरित' इत्येवस्मात्परा कर्तव्या । तेन 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'मित्येक-

उ०-इत्युत्तरम् । एवं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह—यद्येवमिति । ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणा-
करणे उदात्तग्रहणेनाभयवस्य बोधनेपि तस्याने यणोऽभावाद्दुदात्तस्वरितोर्यण इत्यत्रानु-
पपत्तिरेवेत्यत आह—आक्षेपस्यत इति । तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । सत्य-
पीति । प्रयोजनविशेषलाभाद् गौरवं न दोषायेति भावः । भाष्ये—ऊर्ध्वमात्तमिति । तावदादि-
पूर्वदेशो उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः । उदात्तादेरुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह—
उदात्तादेरिति । इदमुपलक्षणमनुदात्तस्यापि । पृथग्भूतमन्वाख्यानं न एवमिति इति धर्तुं

स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्ताद् आ 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्येतस्मात्सूत्रादिदं सूत्रकारणदूर्ध्वम्—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८. ४. ६६] इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वरितादिति सिद्धयर्थम्' । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्—'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' [१. २. ३] इति । इमं भेदं गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिः । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—'कार्ये'† देवदत्तयज्ञदत्तौ ।

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'न सुत्रह्रस्व्यायां स्वरितस्य तूदात्तः' [१. २. ३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—सुत्रह्रस्वयोमिन्द्रागच्छ ।

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ ।

प्र०—श्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन 'मे' शब्दात् स्वरितात्परिपां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । क तर्हीति । आश्रयारिसिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र 'वित्स्वरित'मिति स्वरितत्वम्, तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्याऽसिद्धत्वात् प्राप्नोति । सुत्रह्रस्वयोमिति । सुत्रह्रस्वि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तिच्चात्स्वरितः । ततश्चादेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत्र ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव, तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुत्रह्रस्व्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्येत । स्वरितोदात्ताच्चेति ।

उ०—तत्परिहरति—न केवलमिति । 'उच्चैरुदात्त' इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः । माष्ये इदमित्यस्योच्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः । आकारप्रश्लेष इति । तदभावेऽर्द्धह्रस्वोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भावः । आहृदयमारम्भमभिविष्योरिति, तत्प्रकृतमाह—इयं नवेति । तेन मेशब्दादिति । किट्स्वरेणोदमोऽतोऽश्वादिममित्येकादेशस्वेभाक्तोदात्तं, ततो मेशब्दानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तात्वे इममित्युदात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति । स्वरितत्वं ततो गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितस्येत्प्राष्टमिभेन निहतानामेकमिति । अत्र तित्ति । तदेकादेशोऽप्यान्तरतम्यात् स्वरितः । करोतेत्येति कार्यम् । तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तावियामन्त्रितस्य चेति निहतम् । माष्ये—इन्द्र आगच्छेति । आहृदात्तः, गच्छेति निहतम् । तत्र उदात्तादनुदात्तस्येति गकाराकारः स्वरितः । तस्यानेनोदात्तः । इन्द्रोऽप्यामन्त्रितमाहृदात्तं, द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्याप्यनेनोदात्तः । स्वरित एवेति ।

स्वरितपरसन्नतरार्थञ्च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' ['१. २. ४०] माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ्क् । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—माणवक जटिलकाभिरूपक क्त । तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ब्रूमो देवदत्तब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि ? परमे-
तत्सूत्रकारणमिति ॥३२॥

प्र०—आगच्छेत्यत्र 'ग'शब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति 'छ'शब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङ्क् इति । 'न्यधी चे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
स्तत 'उदात्तस्वरितयोर्व्यण' इत्यकार. स्वरितस्तस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति,—लिङ्गात्पाठक्रमवाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वाद्-
नुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥३२॥

उ०—एकादेश उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवृत्ते स मेति भावः । न चेको गुणेति सूत्रे 'एडि पर-
रूप'मित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश एव यथा स्यादिति फलमुक्तमिति अत्र
'भोम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् । 'वृज्वर्जोऽदु'रिति सूत्रभाष्यप्रमाणेन
स्वरस्य रूपत्वाऽभावात् । ननु सुब्रह्मण्यामिति निगदाभिधानादयमेव विषयो न युक्त इत्यत
भाह—सुब्रह्मण्यायामिति । 'स्वरितस्य उदात्त' इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्येते-
त्यर्थः । उदात्तत्वे कृते इति । 'न सुब्रह्मण्याया' मित्यनेन । उक्तं एव स्वस्यासिद्धत्वाच्छब्दा-
'कारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः । न्यधी चेति । अत्रतो चप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येत-
त्पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः । 'न्यङ्स्वरो स्वरिता'विति फिट्सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति
भावः । वेति,—अप्रत्ययान्तत्वात्स्वरितम् । देवब्रह्मणोरिति । अनयो सुब्रह्मण्यानिगदान्त-
गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्मण इति बोधनिश्चयत्वात् ।
ततः शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । स्वरितस्यैवेति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्र-
ज्ञापने त्वस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाऽभावात् । 'न सुब्रह्मण्ये'ति विहितस्वरितोदात्तगणारात्पर-
त्वेनेद्भागच्छेत्वाद्वा एकाराकारस्याष्टमिक स्वरितः स्यादित्युत्कर्ष एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ।
'असिद्धकण्ठे पठनमेव—सन्निवेशान्तरम् । न च 'देवब्रह्मणो'रित्यत्राश्रयात् सिद्धत्वमिति
वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैश्च तत्सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥३२॥

X न्यधी च १. २. ५१, उदात्तस्वरितयोर्व्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८ २. ४. + किमोऽय ५ ३. १२;

तित्स्वरितम् ६ १. १८५.

३८ । ३३ ७० एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणम् 'एकवचनं सम्बुद्धिः' [२. ४. ४६] इति, आहोस्विदन्वर्थग्रहणं—सम्बोधनं सम्बुद्धिरिति ? किं चातः ? यदि परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः† अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? नोदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' [१. २. ३५] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ।

यदि तर्हि नोदात्ता, अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते ? यदयम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं द्वियते ।

अपर आह—किमियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? उदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वपट्कार' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति ।

यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ? यदमुदात्त-

प्र०— एक । किमिदमिति । 'कृत्रिमाहुत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय' इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः । यथा न दोष इति । नहि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वात्पदान्तया दूरादिति विशेषणसम्भवः । व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणेन भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुदात्तस्योपपन्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभिव्यक्त्या वपट्कारेणैकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वपट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । यावत्सन्न इति । तत्रैकश्रुत्यनुदात्तैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं द्वियते इति । हस्तेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः । सीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभागेन तयोपपत्तिः । उच्चैर्दृष्ट्येति । 'सोमस्याप्रे ग्रीही

उ०— एकश्रुति । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' रित्युपेक्षितानुपपत्तिरत आह—कृत्रिमेति । अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति—नहीति । मनु कृत्रिमग्रहेणपि महासन्शावल्याद् दूरात्सम्बोधनार्थैकवचनान्तस्योपपत्त्यामोऽत्र आह—व्याप्तिश्चेति । मर्यादास्वरान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रभानुपपत्तिरत आह—उदात्तेति । उच्चैस्तरामिति । तेनोदात्तमात्रस्य

स्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ।

त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति—^१उदात्तः, ^२उदात्ततरः, ^३अनुदात्तः, ^४अनुदात्ततरः, ^५स्वरितः ^६स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः, ^७एकश्रुतिः सप्तमः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

प्र०—वौप'द्वित्यत्र मन्त्रे 'यज्ञकर्मणी'त्यनेनैकश्रुतिर्विहिता, तदपेक्षया वौपटशब्दस्योदात्तत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिनं वस्त्रं शौक्यानुबन्धसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुद्धतरव्यपदेश इत्यर्थः । सन्नं दृष्ट्वाति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः । सोऽन्येनेति । अनुदात्तेनोपरक्तः । यथा शुक्रः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः । कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्तानुरज्यते इति पृथक् स्वरितो निर्दिष्टः । स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टौ, ते भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः । इयं चैकश्रुतिरप्लुतात्सन्धोर्धनवाक्यस्य भवति । प्लुतस्तूदात्त एव, विधानसामर्थ्यात् ॥३३॥

न सु । ओकार उदात्त इति । नेदमपूर्वविधानं, सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्शयते । यथा चोदात्त ओकारस्तथा 'तस्यादित'इत्यत्रोत्तम् । 'ओमभ्यादाने' इति तु प्लुतोदात्तत्वं

उ०—विधानात्पक्षे एकश्रुतेश्च विधानादितिभावः । भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । ज्ञापकान्यां कर्तव्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः । मध्यमिरत्यस्यान्तरालमिति ध्यायया । हर्तेरिति । व्यापारद्वयार्थत्वात् 'प्रधानकर्मण्यात्पेदे लादीनाहुर्द्विकर्मणा'मिति वचनात्प । स्वरिताद्विशेषं दर्शयितुमाह—क्षीरेति । सति चेति । वौपटश्रुतिरिक्कमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्तिमाशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अप्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरिताद्विशेषस्तेनैव बोधयति इति बोध्यम् । एव च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् । सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरावेकश्रुतिगतोदात्तापेक्षयैवात्तिशयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया । अनुदात्तेनेति । उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः । कस्य चिदिति । तदपरस्येत्यर्थः । प्लुतस्त्विति । तस्य वैकल्पिकत्वाद्यद्वा स जायते तदेत्यर्थः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्या । न चात्रोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह—ओमिति । अभ्यादानपदेमाऽयञ्कर्मोऽयत इति भावः । अत एव जपेऽपि तं प्लुतमेव जपन्ति । अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु

१—"शतपथब्रह्मणे तूर्नायकाण्डे तूर्नायप्रराठके प्रथममक्षयस्य सप्तदशी काण्डकामारम्यं विशतिकाण्डिकापयन्त यो वेदमन्त्रस्य व्याख्यानरुतः पाठोऽस्तेन, तस्य सुब्रह्मण्या-सम्भाडास्तेन ।" (इत्यष्ट ध्यायीम, प्ये महर्षिदयानन्दः । पृ० ११८ द्वि० स०)

"निराहणन इति निषेधः । परप्रत्यायनार्थमुच्चैः पठ्यमानः पाठश्चरारितो यजुर्मन्त्रविशेषः ।" इति शब्दकौस्तुभे मटोबांशखिन्नः ।

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । 'सुब्रह्मण्योम्' ।

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । 'इन्द्र आगच्छ' । 'हरिव आगच्छ' ।

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ।

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

[मघवन्वित्येतवर्जयित्वाऽऽ] आगच्छ मघवन् ।

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । 'द्वघहे सुत्याम्' 'व्यहे सुत्याम्' ।

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

प्र०-न भवति, तस्यायत्तकर्मविषयत्वादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वा-
दाद्युदात्तः, तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः । स 'उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरित' इति स्वरितः, तस्मान्नेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यात इति । विद्वन्ते गच्छ-
शब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चति । अकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादि-
रुदात्तः । 'तिष्ठतिह' इति निघाते पूर्ववत्स्वरितं च कृतेऽनेनोदात्तविधानात् ।
वाक्यादौ चेति । अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्वित्यस्या-
मन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषा-
मित्यर्थः । छह इति । टजन्तत्वादनोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाच-

उ०-वृत्तिः तद्गीश्या खप्र प्राक्षिरेय नेति षोडशम् । स्वरितस्य तूदात्त इत्यंशस्योदाहरणान्तरं
प्रसङ्गाद्—इन्द्र आगच्छेति । इन्द्रशब्द इति । हरिवष्पन्दस्याप्पुपलक्षणम् । हरिव इति
मनुवसोरिति वः । अनन्तरेति । 'इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द' इत्याद्यनुवर्णयेति भावः ।
एतच्चमिधः षोडशितस्तु न, अस्यासिद्धत्वात् । भाष्ये द्वे द्वे इति । वर्णरूपे इत्यर्थः । अ-
सुत्यामागच्छ मघवन्विति धारणम् । तत्र अ.शब्दो निघातत्वादुदात्तः, सुत्याशब्दः सञ्ज्ञायां
समजेति षपवर्णतोऽनोदात्तः तत्रोदात्त इत्यनुवर्णते । निघातविधानादिति । एवं उच्चारस्याप्य-
नुदात्ताद्येन स्वरिताऽप्राप्त्या 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्याऽप्राप्तेरिति भावः । तत्र 'एकधृति
वृत्ति' इत्येकधृतिस्तथैति तत्रम् । सुत्याशब्द इति । सर्वनामवाचांऽभावाद् बहुव्रीहिस्य-

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । 'वात्स्यो यजते' ।

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ।

स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति, अन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ।
वात्स्यस्य पिता यजते ।

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ।
देवदत्तस्य पिता यजते ॥३७॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

प्र०-निकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । चित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्तोदात्तत्वमिति । अमुष्येति । पृथ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं
प्राप्तम् ॥३७॥

देव । अनुदात्तत्वमेक इति । ये 'देवा ब्रह्माणः' इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहु-
स्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तत्व क्रियते । यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः
समानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचन'मिति पक्षे विद्यमानत्वादा-

उ०-निश्चयः । अशब्दस्थाने 'द्वयहे इत्याद्युहः । इदमिति । अप्रामाण्यप्येवम्, । स्यान्तस्येति ।
चेन उपोत्तमान्तयोदात्तयोः समुच्चयः ॥३७॥

देवब्रह्मणो । भाष्योक्तमेक इति व्याचष्टे—ये इति । ये आहुस्ते एके इत्यर्थः । एके
इत्युक्तिर्न विभाषामहणानुवृत्तिकृता किन्तु ब्रह्मणो सूत्रारम्भानैयत्वबोधिकेति भावः । तदा
हि—वैयधिकरण्ये हि । अत्रिद्यमानत्वादिति । 'आमन्त्रितं पूर्व'मित्यनेन 'एके' इत्यनेन
ष्वनितं मतान्तरं दर्शयितुमाह—यदा त्विति । नानेनार्थे इति । 'ब्रह्माण' इत्यत्रानुदात्तार्थ-
नेत्यर्थं । 'देवार्थं' तु कार्यमेव । भाष्ये त्वेवं योजन—देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मणोऽव्यस्यनेनानुदात्त-
त्वमेके वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे 'दे' इत्येक एवोदात्तः । वैयधि-
करण्यवादिनां तु 'दे' इति 'प्र' इति च द्वयमुदात्तम् । इदमेव ष्वनयितुं द्विःपाठ उदा-
हरणस्येति बोध्यम् । केचित्तु वेदार्थस्याऽव्यवस्थितत्वे मानाऽभावादिवं चिन्त्यम् । किञ्च पक्षे
विद्यमानत्वेपि पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापि सत्त्वेन 'मे' इत्युदात्तस्याग्रिमस्यानुदात्तस्य च भवणाय

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः ॥३८॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३६ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ?

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् ।
श्राप्तिवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'बहुवचननिर्देशात्' ।
बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते, तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् ।

नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम
निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् ? तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयक-

प्र०-मन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वाननेनाऽर्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक
इत्युक्तम् ॥३८॥

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । श्राप्तिवेश्य
इति । यवन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः । ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः,
तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । घातुरुदात्तः । शप्तिपावनुदात्तौ । ततः शषकारः
स्वरितः, ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते, एकशब्देन
चैकत्वम् । तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । 'तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची,
यथा प्रहं सम्मार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्षयते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारी चेति । असत्यां
बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद् विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति
वचनात्तदेवाऽविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थ-

उ०-सूत्रभावश्चकमेव । भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथा च पक्षे आमन्त्रितस्वरणात्-
हात्तस्य देवदात्तस्य ब्रह्मदात्तस्य चागतोऽनेनानुदात्तः । 'स्वरितस्म तूदात्त' इत्यस्यापम-
पवादः । सुप्त् तत्राऽनुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्तेप्युदात्ते एकश्रुतिद्वारादित्येक-
श्रुतिः । अत एवैकश्रुतीति सूत्रे सम्बुद्धिपदार्थनिरूपणापसरे 'देवा ब्रह्माण' इत्यत्रैकश्रुतिदत्ता
भाष्ये । इदं च सूत्रं वृत्ताद्येवं व्याख्ययत्—'सुब्रह्मण्यायां देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र एतेन
स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेनेन तस्याऽनुदात्तो विधीयत' इति । एकश्रुतिसूत्रोदात्ते देवा ब्रह्माण इति
सुब्रह्मण्यानिगद्यस्याविरिक्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहुः ॥३८॥

स्वरितात् । सङ्ख्याया इति । 'अनुदात्तानामिति पदोपात्तम्यक्तिगताया' इति शेषः ।
उपात्तस्याऽविवक्षाकारणाद्भावादिति भावः । सङ्ख्येयमप्रधानये द्व्येकपामिति स्यादत आह—
द्वित्वमिति । मन्वेवं सङ्ख्याया ऐक्यव्यक्तिगतायोऽनुदात्तपुन्यपन्नेयत आह—तेनेति ।
अनुदात्तदित्याह । सति तदधिकरणभूतानामैकश्रुत्यं वक्तव्यमिति भाष्यार्थः । तन्त्रशब्द इति ।
विवक्षितत्वसङ्गं प्राधान्यम् । भाष्ये—नात्रेति । अनुदात्तपक इत्यर्थः । व्याप्तिवापका-

त्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते—अवश्यं कयांचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः । कर्तव्य इति । २ तद्यथा—कश्चिदन्नार्थी शालिकंलापं सपलालं सतुष-
माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति ।
तथा कश्चिन्मासार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् शकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् ।
स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयक-
त्वाद् बहुवचनेन निर्देशः क्रियते, अविशेषणैकश्रुत्यं भवति ।

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्बहुवहितानामप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्बहुवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति—इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुभुञ्चि ।

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘स्वरितासंहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्वये कयोरैकश्रुत्यवचनम्, ‘अविशेषणेति चेद्बहुवहितानामप्रसिद्धि’रिति । नैष दोषः । कथम् ? एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदा-

प्र०—मेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसंहितानि पलालानीति तत्पुरुष । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एव शकलकण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशानन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति—‘इमं मे गङ्गे’ इत्यत्र ‘मे शब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात्, न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयो-

७—विवक्षाहेतुरिति बोध्यम् । विनायकान्तरशब्दान्पूर्वार्थे छे गहादित्वात् । स्वार्थे क, नञसन्मासो. नलोपाऽभावश्च पूर्वोद्गरादित्वात्तान्तरीयकशब्दे । ननु बहुत्वसङ्ख्याविवक्षापूर्वकत्वाद् बहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमनुक्तमत आह शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः—तदुच्चारणकृतमर्हं तदर्थमित्यर्थः । सूत्रे बहुवचनमिति तात्पर्यम् । न तु कार्येति । शब्दानां कार्यमर्थोपस्थितिः सा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः । स शक्तवानिति पाठः । व्यवधानादित्यर्थ इति । बहुवचनविषयां तु सामर्थ्यात्परिभाषावाच्यं इति भावः । योगारम्भे इति । एकशेषस्यारम्भे इत्यर्थः । एकशेषेपि प्रकृतित्वेव स्यादत आह—वर्गत्रयेति । तात्पर्यवशाद्विषयसङ्ख्याक-

त्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु द्वेक-
शेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वयेकयोरपि भविष्यति ॥३६॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्प्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्प्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसञ्ज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम्' । एवं हि स्वादिलोपे
हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'हल्ङ्घ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' [६.
१. ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिजोर्लुगर्थमल्प्रहणम् । अणिजोर्लुगर्थमल्प्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयो-

प्र०-पादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च पृते एकशेषे पुनरेकशेषः
कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण तु प्रत्याख्याते मूत्रे जात्याख्यायामिति षट्त्वचनं पृत्वम्,
ततश्चैकद्विवहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्पामैकधृत्यस्य सिद्धत्वा-
होपाऽभावः । एवमपीति । सहनिष्ठायामेकशेषनिधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः ।
प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषत्वान्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति
दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोग्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव मुञ्चते ॥३९॥

अपृक्तः स्वादिलोप इति । 'विभेदे'ति एलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यती-
त्यर्थः । अणिजोरिति । पदद्वयोरणमेव गौरवमिति भावः । एवचनेति । लुगापवादौ

उ०-हितोऽर्थः । जातेः—अनुदात्तत्वजातेः । व्यक्तिद्वारा परत्वं, कार्यसम्बन्धभेति बोध्यम् ।
तत्राऽप्यवहितव्यक्तिद्वारेण सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् । इदं पितृव्यम्, एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वा-
भातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्ग्याया । किं कार्यधामुके इति सूत्रस्यभाष्याद्व्यक्ति-
द्वारकं परत्वादि जातेरप्युक्तमिति निरूपितं इत्युक्ताच्चेति सूत्रे । तस्मादेकशेषप्रमापदानेपि
मिषसङ्ख्याकहितप्रानिपदिक्षाधानां तत्र मिषसङ्ख्याकहितार्थमातिपदिकाणां वा । जात्या-
ख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रमापदानात्वेनेदमेव युक्तमिति परे । अनु वयंप्रयोपादानेनैकशेष-
करणादेवमपीत्याप्यनुपपन्नमत आह—सहविवक्षायामिति । पृथवा क्रियया गुणेन वाऽने-
कस्य युगपरसम्बन्धप्रतिपादनेष्टा सहविवक्षोऽर्थः । 'वृणा'मित्येव वृक्ष्ये प्रभृतिग्रहण-
मधिकमत आह—प्रभृतीति । एकशेषत्वान्ये—एकशेषविग्रहकारणे । निर्देश एवेति । बोध
एवेत्यर्थः । यथेति । तत्रैव 'माणाविश्रोः धाद लुयां'दिपत्रेव चात्रापि निर्देश एव सह-
विवक्षोऽपदोपः ॥३९॥

अपृक्त ए । अपृक्तग्रहणेऽक्षराधिवयादाह—पदद्वयेति । अपृक्तमित्यस्यमिति भावः ।

जनम् ? अणिजोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति 'शयक्षत्रियार्पणितो यूनि लुग-
णिजोः' [२. ४. ५८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिजोर्लुगर्थमिति चेरणेऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिजोर्लुगर्थमिति चेरणेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—फाण्टा-
हृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फड्ङिनवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फड्ङिनवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति ।

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य* पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषा-
मपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'नास्य लुग्भवती'ति ।

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसंज्ञायां ह्यत्रहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् ।
अत्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसंज्ञाया-
मत्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति, अपृक्तग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ।

अयमस्ति विशेषः । अत्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न
भवति—दर्विः जागृचिः ? अत्रेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि ।

प्र०—णो विज्ञास्यते । अन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।
फड्ङिनवृत्त्यर्थमिति । यन्विद्योश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च
लुक् स्यादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमत्रहणमिति तदन्तविधि-

उ०—युवापरवसुप्रत्ययार्थत्वाणस्य कथं सामर्थ्यमत आह—लुगपेति । अण एव—तत्सा-
पत्यमिति सामर्थ्यविहितस्य । प्राप्तस्येति । 'अणपवादत्वेनै'ति शेषः । तदेवं णस्य लुगभार्य
प्रसाम्य इत्यग्रहण इवाऽत्रहणेपि त्रीण्येव पदानीति पक्षग्रहणसाम्यमित्याह—भाष्ये—तानीति ।
अनेन पदसाम्ये मात्रावैपम्यमकिञ्चिदकारमिति सूचितम् । अत्र प्रत्ययेनाऽङ्कि विशेष्यमाणे

† फाण्टाहृतिमिमठान्तां णकिमो ४. १. १५. ‡ ममिमोश्च ४. १. १०१. * पैलादिभ्यश्च २. ४. ५९.

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? अल्पग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात्, अल्पग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

हल्पग्रहणोपि वै क्रियमाणो एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति—
दर्विः जागृविः ? हलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि कथमनुच्य-
मानं गंस्यते ? हल्पग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात्,
हल्पग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यद्दल्पग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? हलन्तस्य
यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्पग्रहो क्रियमाणो एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—‘अन्यत्र वर्णाग्रहो जातिग्रहणं भवती’ति । किमेतस्य ज्ञापने

प्र०—सद्भाव इति मत्वा प्रभः । इदं तु नाशिसम्—अनुनासिकपरत्वादिति । अल्पग्रहण-
सामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाऽल्पग्रहणेन न किञ्चि-
द्वथावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैप दोषः ।
अयं साम्प्रतिको विशब्द इति किवादिपु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते, तत्रापृक्तसञ्ज्ञायां हल्पग्र-
हणेन हत्वान् गृह्येत । यथा ‘गुरोश्च हल’ इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्राधा-
न्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । किवादिपु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् गौणी चेतकल्पना
अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हल्पग्रहणसामर्थ्यादिति । किवादयो हि
हल्शब्दो, दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य
यथा स्यादिति । ततश्चाऽसत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं
हल्पग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्पग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं, कृतं तु ज्ञापनार्थं
तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो ‘निपात एकाजना’दित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्द-

उ०—सद्वन्तविषयभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रत्ययस्येति । श्यासिन्यायेनाऽऽद्य विशेषणमिति
भावः । मनु वेरपृक्तस्येत्यत्राऽनुनासिकः परो यतस्तस्य वेर्लोप इति वदयते इति कथं दर्वो
प्राप्तिः । अत एवास्येत इत्वं नेत्यत आह—इदं त्विति । भाष्ये अल् चेति । केवलाऽलामक
इत्यर्थः । अन्यश्चेति । समुदायामक इत्यर्थः । अयं साम्प्रतिक इति । वेरपृक्तस्येति सूत्रे
उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुण्यार्थत्वलाभाय हलित्यत्र सौत्रो मनुश्लोप इति भावः ।
हलः प्राधान्यादिति । सञ्ज्ञात्राकार्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरज्ञातविरोधग्यायेन
तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः । किं च शास्त्रस्याऽप्यविपयतापत्तिरित्यपि धोष्यम् । किं न
गौणीति । छिद्येत्यर्थः । किमनेनेति । वेरपृक्तस्येत्यस्य छद्धानुसारान् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गी-
कारे इत्यर्थः । तिलोपः स्यादिति । आगमविशिष्टस्य तित्वाद्दृष्टत्वात्वेनापृक्तत्वात्पि यादिस्यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे हल्प्रापिति सूत्रे हल्पग्रहणं नास्त्येवेति भावः । अल्पग्रहणे
त्विति । तदुपादानसामर्थ्येन तद्वन्तविषयभावादिति भावः । ज्ञापित इति । एवं चात्र जाति-

प्रयोजनम् ? 'दम्भेर्हल्प्रहणस्य जातिवाचकत्वासिद्ध'मित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥४१॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थ-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासस्यैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया
अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम, अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ।

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'तत्पुरुषः समानाधिकरणः, कर्मधारय
इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोस्त्येव

प्र०—बुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापित' । अपृक्तप्रदेशेषु हल्प्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानं
विस्पष्टार्थम् । 'वृद्धिरादै'जित्यत्राऽस्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं सञ्ज्ञात्वेन
व्यवहारः । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा सञ्ज्ञात्वेन व्यवहियते इत्यदोषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्द-
स्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति
सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, तत्पुरुषत्वं

उ०—प्रहणशब्दावारणायैवैकप्रहणं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः । पुनरिहेति । युगपदेव
विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः । वृद्धिरादै'जिति । अस्थ तत्त्व तत्रैवोक्तम् ।
व्यवस्थापितमिति । 'मये'ति शेषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । 'समासैकार्थत्वा'दिति धातिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ।
पर्यायव्याख्यायर्थम्—भिन्नेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः ।
वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया नामभिन्नेते समानाधिकरणे इति सूत्रे
भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् । गौरश्च इत्यादौ तद्व्यावृत्तये—एकस्मिन्नर्थे इति । भाष्ये—
एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । तत्पुरुषसञ्ज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थं एक, एकोपस्थितेरित्यर्थः ।
पद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तद्वत् तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः, समा-
नाधिकरणपदवैधर्म्यं चेति तात्पर्यम् । तत्पुरुषत्वमिति । समासादिसञ्ज्ञा समुदायनिवेदिनीति

प्रथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्
ताच्छब्दयं तस्येदं ग्रहणम् ॥४२॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
समासे संज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—तु तेषां नास्ति । ऐकपद्यमिति । पदशब्देनाऽर्थे उच्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथवा
समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्व-
मित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं सम्भव-
त्येव-राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैप दोषः । तत्पुरुषस्य
पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति । तदेवाश्रीयते ।
ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते । तेन समासावयवनामेव पदानां
कर्मधारयसञ्ज्ञा विधीयते, समुदाये च वाक्यपरिसमाप्या पदसमुदायस्यैकैव
कर्मधारयसञ्ज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसञ्ज्ञाप्रकरणे इयं सञ्ज्ञा न कृता, एकसञ्ज्ञा-
धिकारात् तत्पुरुषसञ्ज्ञाया बाधो मा भूदिति ॥४२॥

प्रथमा० । अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवतुमर्हति ?
यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथाभूतस्य सम्भवः । समासे हि कृते सत एव

उ०—भावः । ननु एकपद्यमैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्त्यमित्यत आह—पदशब्देनेति । पदशब्द-
योरभेदोपचारादिति भावः । अथवेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षस्तृत्तपदादिभ्यवहार इति
भावः । नन्वेकविभक्तीति पुनरुक्तमत आह—एककारकत्वमिति । विभक्त्यतेऽनया प्रातिपदि-
कार्थं इति व्युत्पत्तेः । तथा इत्यादि भाष्ये । 'ताच्छब्दयं'मिति स्वार्थे ष्यञ् । तत्—ततो
हेतोर्मुक्त्यार्थे सामानाधिकरण्यासम्भवाद्देतोर्यस्तादर्थ्यात्तच्छब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्यक्षरार्थः ।
यद्वा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दयं, तच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः । अन्तरङ्गं त्विति । अर्थ-
निकषणसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्य तत्पुरुषशब्दमाश्रयगौणमुख्यभ्यायारप्रबल
इति भावः । ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसञ्ज्ञालाभेपि समुदायस्य सा न स्यात्, इत्यते
च तस्येत्यत आह—समुदाये चेति । सामानाधिकरणपदमशंभायजन्तं तु नाश्रितं, तादृशानामपि
गौणत्वात् बाधो मा भूदिति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो मा भूदित्यर्थः ।
सामानाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुबचं, द्विगुश्रैतियत् ॥४२॥

प्रथमानि० । समासे किमिति । समासे इति सप्तमीनिर्देशात्समासे विद्यमानं प्रथ-
मान्तमिति सूत्रार्थं भावा वार्तिकारम्भ इत्याशयः । सत एवेति । समासादेवेत्यर्थः । तथा च
समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात्तु समासे किञ्चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ।
अन्तर्वर्तिन्येति । समासे विद्यमानाद्यतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थं इति भावः । न कष्टशब्द-
स्येति । तच्चानिष्टमिति भावः । प्रथमान्तमिति । सञ्ज्ञाविधौ प्राययग्रहणे सप्तविभि-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समास उप-
सर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे* प्रथमां पश्यामः ।

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति
वक्तव्यम् । ततर्हि वक्तव्यम् ?

न वा तादर्थात्ताच्छब्दयम् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? तादर्थात्ताच्छब्दयं भविष्यति ।
समासार्थं शास्त्रं समास इति ।

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य
षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—प्रथमोत्पद्यते । न तु तदवयवान् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे
आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसञ्ज्ञा स्यात् कष्टशब्दस्य, निर्दिष्ट-
ग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् ।

न वेति । मुख्यार्थाऽसम्भवाद् गौणोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । यस्य विधाविति ।
निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति भावः ।
राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात्, पूर्वनिपाताव्यवस्था च । सिद्धं

उ०—प्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् । मुख्यार्थासम्भवादिति । निर्दिष्टग्रहणोपवृंहितसमासग्रहणस्य
मुख्यार्थासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रत्यासत्या यत्समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्ये
प्य तदुपसर्जनं स्यादत आह—निर्देशापेक्षयेति । ईदृशप्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भावः । सत्युपेति ।
परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये श्रितपदोपादानम् ।
अवयववृत्त्या सर्वनामादिपदैरिवानेनाभीष्टार्थाभावाद्—लोके चेति । सञ्ज्ञामहस्व-
मेतत्पदरूपमभूत्तलौकिकार्थाऽपरिरिच्यते हेतुरिति भावः । अग्रधानस्यैव सञ्ज्ञित्वेऽप्यासिं
शब्दे—यद्येवमिति । पुरुषव्याघ्र इति । इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । परवल्लिप्तसूत्रस्यतत्पुरुष-
ग्रहणप्रत्यासत्यानपरेण भाष्येण तस्योत्तरपदार्थप्रधानतासूचनात् । ननु सञ्ज्ञाविधानमेव कथं
सत्प्रयोजकाभावेऽत आह—प्रथमानिर्देशेति । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' 'भर्द्'मिति । एतेन

* द्वितीया श्रितातीतपतितगनारवत्प्रसापन्नेः २. १. २४. १—'भवति' पा० ।

† गोत्रियोरुपसर्जनस्य १. २. ४८; उपसर्जनं पूर्वम् २. २. १०.

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जन-
सञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'उपसर्जन'मिति हि महती सञ्ज्ञा
क्रियते । सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञा-
करणम् । तत्र महत्याः सञ्ज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञा-
येत,—श्रप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिश्चावेतौ ।
तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यम्—यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञं
भवतीति ।

प्र०—त्विति । यस्य—श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती सञ्ज्ञेति ।
लोके चाऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते, इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोऽर्द्ध-
पिप्पली पुरुषव्यात्र इत्यादिषु उपसर्जनसञ्ज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सोऽथेः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु
विधानसामर्थ्यान्निमित्तनिरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा स्वत्यादीनामिति । प्रथमा-
निर्देशसामर्थ्यादर्द्धादीनां सञ्ज्ञा प्रवर्तते । अथ यत्रेति । परिहारान्तरसद्भावादेत-

उ०—प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ सञ्ज्ञाविधानं इयर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विकल्पकस्यो-
च्चारणासम्भवात्प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तस्मान्मर्थ्यं चिन्त्यम् । भाष्ये—
प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिश्चावेति । तत्र प्रधानमिति दृष्टान्तार्थं, तद्वदुपसर्जन-
शब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्व्यप्रधानार्थकत्वात्सम्बन्धिशब्द इति भावः । तदाह—यं प्रति यदिति ।
समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदाभिन्नमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्या-
सत्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेवोपसर्जनसञ्ज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । ह्रस्वोपि
न, यं प्रत्यप्रधानत्वं तद्वदितसमासोत्तरपदभूतस्यैव ह्रस्वविधानात् । परंतु यं प्रतीत्यादि-
भाष्यस्यायमर्थः—समासशास्त्रे, यन्निरूपितं यस्याऽप्रधान्यं सं प्रति तदुपसर्जनमिति ।
समासशास्त्रे च सहार्थतृतीयान्तार्थापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति त प्रत्येव तदुपसर्ज-
नम् । यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपमप्रधान्यं तृतीयान्तार्थस्य, तथापि तस्मान्निष्पद्यतप्रथ-
माद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितरार्थान्तररूपं युज्यते । अत एव समकक्षयोर्मध्ये
'एकेन सहगन्तव्यं त्यये'त्युक्ते परस्य दुःखं ददयते । पूर्वकायासिद्धया कैयटोक्तदाश्रयण-
मशक्यमित्याहुरित्यभिप्रायेण भाष्ये—अथ यत्रेति । परिहारान्तरेत्यादिकैवदश्रिभ्य एव ।
उपसर्जनसञ्ज्ञाप्रयोगस्य पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानमनु-
वदति—तत्र हीति । एवं हि तत्र भाष्यम्—“उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्य-
र्थम्, न चाऽनिष्ठादर्शनान्” । अथ यत्र द्वे पद्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न

अथ यत्र द्वे पष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति† ।

पष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'पष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभिदात् प्रधानस्याऽपूर्वनिपातः' इति+ । एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति । अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतम्, इदमपरं प्राप्नोति,—राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

प्र०—दुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । पष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातंप्रकरणाद्दमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते—'न वाऽनिष्टादर्शना'दिति । अथाप्याश्रयते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति । अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि—पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नासौ भिद्यते—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः ।

उ०—भवती'त्याशङ्कायां 'पष्ठ्यन्तयोः समास' इत्यादि । अनिष्टेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते गाभ्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्, इह तु 'पुरुषराजे'ति प्रयोगो न दृश्यत इति किं लक्ष्मिभूषणैर्न यत्नेनेत्यर्थः । अनुधयोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाऽऽशङ्कितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादौ पूर्वनिपातित्वाऽनियमदोषस्योद्धारपरं पष्ठ्यन्तयोरिति वार्तिकम् । तद्वाच्ये—तथापीति । पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्, पुरुषराजशब्दात्तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः । नासौ भिद्यत इति । 'वाक्यात्समासे' इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याऽप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः । तदेवाह—न व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरेको विशेषणार्थं तद्वाग्भवतीत्यर्थः । परे तु—ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽप्यर्धपिण्पलीत्यादौ न वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेत्यतो भाव्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते,—पठ्ठीति सूत्रे येन समासस्तद्धिरूपितसम्बन्धार्थकपष्ठ्यन्तमेव गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टम् । पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे पठ्ठी, तस्या विशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः । अर्थश्चाभिन्न इति भाष्यस्य प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्धवानतः प्रधानस्य तादृशपष्ठ्यन्तत्वाभावात्तुपसर्जनत्वेनाऽपूर्वनिपातः । कैयटरीत्या तु प्रधानपक्षकाऽपूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरण्यम् । 'उपसर्जनसञ्ज्ञा न भविष्यती'त्यनेन पूर्वनिपाताभावः, प्रधानस्यैतन्मूलक एव सत्प्रापीति सूचितम् । किं च कैयटरीत्या व्याख्याने 'न प्रयोजनानुवर्तिं प्रमाण'मिति न्यायविरोधः । कैयटोपि वा पृथमेव व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः पष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन्समास इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भावः । राजकुमार्या

उक्तं चा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ' इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥४३॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नाऽप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—'पूर्वनिपाते ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्—'यदन्यत्पूर्वनिपाता'दिति । पूर्वनिपातेऽध्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ।

प्र०—सतोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं 'परमयुवतिरित्यादौ द्वौ विशब्दौ स्याता'मिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणाऽस्य परिहारस्योक्तत्वाद्दत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥४३॥

एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते, समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति, समासार्थं वाच्यं वा समासो गृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसञ्ज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्यन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराऽऽविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा तेषां प्राप्नोति । तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः

उ०—इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितामिति सूचयन्नाह—उक्तं वेति । विकल्पार्थवाशब्दघटितम् । अन्यथा तदसङ्गतिः । सूक्ष्मेक्षिकेति । अर्धशिष्णव्यादौ तु गतिरुक्तेवेति भावः ॥४३॥

एकविभक्ति चा । स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति—समास इति । समासार्थं वेति । असत्याद्यपेक्षया बहिरङ्क्रियाध्याहाराह्वानां युक्तं मन्यते । शास्त्रं तु न गृह्यते, 'एकविभक्ती'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्य चेति । 'एकस्मिन् प्रयोगे' इत्यादिः । श्रितादिविशेषणत्वादिति । कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः । ननु निरवकाशपूर्वप्राप्त्या इयं प्राप्तिर्वाच्येतात् आह—पूर्वसूत्रस्य त्विति । अपनादेति । अपूर्वनिपात इति हि सः । भाष्ये—एकविभक्ताविति । शब्दशब्दार्थावित्यस्य प्रत्याप्याने इदं वचनमेव कर्तव्यम् । एकदेशिसमासविषयकमेव तत्, भाष्ये तथोदाहरणात् । नन्वेवमपि प्राप्तर्जाविक इत्यादौ परवल्लिङ्गं स्यात्, एवं स्त्रीगोव्यक्तिभिः प्रीतपटेषु पञ्चगूनीतीत्यते, न च सिष्यतीत्यत आह—

अप्राप्तेर्वा । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिपिच्यते । कुत एतत् ?
'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिपिद्धा तथा भवि-
ष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिपिद्धा सति बाधितुम् ।

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्+ अर्धं पिप्पल्याः
अर्धपिप्पलीति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ'* इति । तत्रौपदेशिकस्य
'ह्रस्वत्वम्' आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः क्तार्थं ॥ ३ ॥

द्विगुः†—पञ्चभिर्गोभिः क्रीत. पञ्चगुः । दशगुः ।

प्राप्तापन्न×—प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ।

अलंपूर्व××—अल कुमार्यै अलकुमारि. ।

उपसर्गाः क्तार्थे××—निष्कौशाश्वि. निर्वाणसि. ॥४४॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥१॥

प्र०—समानाधिकरणसमासेऽवकाश । ननु चेयमिति । प्रतिपेधयुक्तत्वाऽयुक्तत्वेन
विरोधात्परत्वादिति भाव । नोत्सहते इति । अपवादविषय प्रकल्पयोःसर्गस्य प्रवर्तनात् ।
पञ्चगुरिति । 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिपेधो वक्तव्य' इति वचनात्परव-
लिङ्गं न भवति । अलंनुप्रारिणिति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समास ॥४४॥

इत्युपाध्यायजैयटाभजकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

उ०—द्विगुप्राप्तेति । यस्तुतो द्विगुग्रहण परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुरुषसञ्ज्ञकशब्दमात्रनिमित्त-
कलिङ्गपाधकताया एव युक्तत्वाद्द्वयार्थमिति बोध्यम् । पर्यादय इति । कुगतीति सूत्रे भादि
शब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भाव । अलशब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाच्यमपीत्याहुः ॥४४॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोसे प्रथमस्य द्वितीये

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

+ गोत्रिषोऽपसर्जनस्य १ २ ४८. † अर्धं नर्पुसकम् २ २ २ * २ ४ २ ४ वा० ६ ‡ तद्विज्ञापूर्वपर
पद्मसमाहारे च २.१.५१ × प्राप्तापन्ने च द्विर्वायया २ २ ४. × × प्रादय काये २.२ १८ वा० ४

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

[अर्थवद्ग्रहणा किमर्थम् ?] “अर्थवदिति व्यपदेशाय” । वर्णाना च मा भूदिति । किं च स्यात् ? वन धनमिति ‘नलोप प्रातिपदिकान्तस्य’ [८. २. ७] इति नलोप. प्रसज्येत ।

प्र०— अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । अभिधेयवचनोत्राऽर्थशब्द आश्रीयते । तत्राऽधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणार्थमत एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अर्थवदिति व्यपदेशायेति । ‘सञ्ज्ञान’ इति वाच्यशेष । पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्ति स्यादिति भाव । वर्णाना मा भूदिति । विशिष्टसञ्ज्ञिव्यपदेशफल दर्शयति । क्वचिद्वर्णाना चेति पाठ । तत्र ‘च’शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको ‘दश दाडिमानी’त्यादि समुच्चियते । किं च स्यादिति । सङ्ख्याकर्मादिषु स्वादीना विधानादनर्थकेभ्य स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्न । धनमिति । नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधां भविष्यति । नैतदन्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग । न च प्रतिवर्ण धातुसञ्ज्ञासमावेश । अयं भाव—अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते, तेषूपत्रेष्वर्थनियम, प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्ति,—अव्ययादिव । यदुक्तम्—‘सघातस्यैकार्थ्यात्सुवभावो वर्णा’-दिति, तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्ति समुदायात्प्रवार्थगतमेकत्व प्रत्याययिष्यति । एरुमेव हि तदेकत्वम् । तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यत्रयवेभ्यो विभक्तिर्न भविष्यति । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रकाशयितव्यस्यार्थस्या-

उ०— अर्थवदधातु । अभिधेयेति । सर्वशब्दाना प्रयोजनवरवेनाऽव्यभिचारात् प्रयोजन वाचिनोऽसम्भवाच्च धनवाचिनो ग्रहणाऽभावादिति भाव । ‘कस्ये’त्याकाङ्क्षायाणाह—सञ्ज्ञान इति । व्यपदेशो—विशिष्टसञ्ज्ञिनो लाम । केनेति । दादत्वादिनापि तदाश्रीये-तेति भाव । नवियुक्तन्यायानित्यत्वनापक तदित्यन्ये । चश्रवणाद्व्यपदेशापेक्षया भिद्यमे- [व]त्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह—विशिष्टेति । ‘च’पाठस्तु प्रामादिक इति भाव । तमपि समर्थयत—क्वचिदिति । समासग्रहण स्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भाव । सङ्ख्येति । ‘द्वेषेकयो’ ‘कर्मणो’त्यादीनां स्वादिविष्येकवाक्यत्वादिति भाव । एव च कार्याभावात्सञ्ज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् । न च प्रतीति । क्रियावत्त्वाभावाऽदिति भाव । ननूपरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ कथं पदवनिबन्धनो नलोपोऽत आह—अयं भाव इति । उत्पन्नेष्विति । तापन्नस्यापि लुगादिनैव निवृत्तिरित्यर्थ । एकस्मिन्नेवैवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह—अर्थनियम इति । अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल इत्यभिमान । प्रत्ययनियमेषु न दोष इत्याह—प्रकृतेति । सञ्ज्ञिहितेर्यर्थ । अवश्यमेव-माश्रयणीयमित्याह—अव्ययादिवेति । यत्तुत्तमिति । ह्यत्रट्सूत्र इति शेष ।

अधातुरिति किमर्थम् ? 'अहन् वृत्रम्' ।

अधातुरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति 'अहन्वृत्रम्' इति ?
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवतीति, यदयं 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' [२. ४. ७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । प्रतिपिद्वार्थमेतस्स्यात्—'अपि काकः श्येनायत' इति† ।

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? कारुडे कुड्ये‡ ।

प्र०—भावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु
श्रवणं न भवति, समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां तदन्तर्भावाल्लुको भावात् ।
नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्वादीनामपि प्रसङ्गः । अहन्निति । विशेषविहितत्वाल्लहा-
द्युत्पत्तौ सस्यामहागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न
चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः । 'न हिस्म्वुद्धयो'रिति ज्ञापनान्नलोपे विधीय-
माने प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुत्री-
यतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुम्सिद्ध इति भावः । श्येनायत इति । अत्राऽप्रत्यय

उ०—प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । तदभावेपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ।
समुदायादिवेति । अनर्थकनिपातरूपास्तमुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः सङ्ख्याकमांशैरभावादि-
भक्तेरानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारास्तु महासञ्ज्ञाविरोधाद्गमके सत्येव, न सर्वत्र ।
एतद्वयावर्थं तु निरर्थकसमुदाय इति बोध्यम् । ननु सर्वसुपुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः,
सर्वैक्यपनोत्पत्तावपि एवमेवात आह—विभक्तेस्त्विति । समुदायस्येति । हृदन्तस्य ।
अन्तरङ्गत्वाद्भवत्सञ्ज्ञा—तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकालोत्तरकाले इत्यर्थः । समाप्तनियमस्वर्धवत्स-
मुदायविषय इति भावः । न च घनतीत्यादौ प्रतिषेधं सुपुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुप्रत्ययपदयोर्धायव्यवप्रत्ययान्नायवपरतया तत्र सर्वत्र धारणेनाऽशोषात् । तस्माद्-
सुपुत्पत्तप्रातिपदिकाव्यववर्णानां सम्प्रैवापत्ता, तत्र च समुदायप्रातिपदिकाव्यववर्णेन तल्लोपः ।
घनवनादिकमसुपुत्पन्नमिति भावस्तद् एवमप्याह—जश्वादीनामिति । एतेन जश्वादी घञा-
राद्युत्पत्तारणवैयर्थ्यमिषयास्ताम् । विशेषेति । अनवकारत्वात् सुपं बाधित्वेति भावः । न च
एवमेवात इत्यादौ लडादयः सावच्च ज्ञा इति, अत्र परत्वात् सुपुत्पत्तिदुर्वारा । एवं तर्हि
भूवादिमूत्रस्य यल्लज्जदिविधापुनस्त्यानं तस्यानवकारत्वात्वाद्यर्थः । अहागमस्येति । अहमन्त-
रपि धातुरेवात्राऽहमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं च स्वरूपकथनम् । न हिस्म्वुद्धयो-
रिति । कथमन्यथा राजे'त्यादौ नलोपः । न च हृदन्तत्वात्सिद्धिः, तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुकूपेति
भावः । पुत्रीयतीति । अप्रत्यय इति प्रत्ययपरदेव निषेध इत्यभिमानः । प्रत्ययान्तरस्य स निषेध
इत्यभिप्रायेणाह—अत्राप्रेति । भाष्ये—कारुडे इति । परादिब्रह्मत्वेन प्रत्ययान्तरत्वमिति
भावः । न च परमुंशाने दाप्कण्डलायास्तत्परदेव प्रकृतेस्तेमाप्रत्ययान्तरत्वात्प्रातिपदिकत्वं

अप्रत्यय इति शक्यमवशतुम् । कस्मान्न भवति कारडे कुड्य इति ?
कृत्तद्धितग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति—'कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये'ति ।

अर्थवत्त्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थवति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
'दश दाडिमानि, षड्रूपाः, कुराडमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः
स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन' इति । समुदायोऽत्रानर्थकः ।

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं
यथा लोके ॥ २ ॥

प्र०—इति निषिद्धा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । कृत्तद्धितग्रहणमिति । तद्धितग्रहणमत्र निय-
मार्थम्, कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं—भित्, द्विदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अनेकस्यापि पदस्येति । समुदितस्येति योद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैत्र सञ्ज्ञा
प्राप्तोत्प्रत्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहित' इति वचनात्, समुदायाद्य प्रत्ययस्याभिधानात्—प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न
विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्साऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते, बहुपदत्र इत्यस्यापि
समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । समुदायोऽत्रानर्थक इति । पदार्थानां
समन्वयाऽभावात् । अवयवार्थवत्त्वादिति । अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् ।

उ०—स्यादेव, तथा च ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यहृता वदयमाणत्वात् । अत्र हीति ।
न च कृद्ग्रहणस्य प्रतिषेधबाधनार्थत्वे तद्धितग्रहणनियमाकारकत्वात् प्रातिपदिकज्ञानार्थितः,
कृद्ग्रहणं तु मध्येपत्रादन्यायेनाऽधातुरितिप्रतिषेधस्यैव बाधकः स्यादिति वाच्यम् । भाष्य-
सामान्यविभक्ताश्रयणादित्यभिप्रायः । वस्तुतो 'धातोः प्रत्ययान्तरस्य च कृत्तद्धितान्तरस्यैव'-
तिनियमे भाष्यसात्पर्यं तेनाऽधातुग्रहणमपि प्रत्यापयतम् । विवाद्यन्तरस्यापि प्रत्यापयत्वात्
प्रत्ययान्तस्यैव भाष्ये षष्ठीम् । न चास्यापार्थमिरिपाज्ञौ प्रत्ययान्तप्रसुक्तनिषेधबाधनार्थं
तद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे फल्पाभावात् । न च हरिग्रन्थाज्ञौ
सोः प्रातिपदिकत्वापत्तिः, एवं औसगिर्कृत्तद्धितत्वापत्तिः, सात्पदाज्ञोरिति पत्रनिषेधापत्तिभेदि
वाच्यम् । औसगिर्कृत्यापि विना गमकमप्रवृत्तेः । बहुमीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्या-
मुपपत्तेराह—समुदितस्येति । अत एवाऽनेकग्रहणं चरितार्थम् । बहुमीहाद्यवयवस्य च
दर्शयति—प्रतिपदं त्विति । प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । सञ्ज्ञाविधावितिनिषेधानु नात्र,
यत्र प्रत्ययस्य सञ्ज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । स्वरे दोषेति । अनुपदमेव णुर्वा-
भविष्यायेतत् । समन्वयेति । स एव हि वाच्यवाच्यः । अवयवधर्माणांमिति । यथा प्राप्नो

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम् । अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति, 'यथा लोके' । तद्यथा—लोके 'आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगर'मित्युच्यते । न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति, सर्वे वा गोमन्तः ।

'यथा लोके' इत्युच्यते, लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः । आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः,—यस्य हि तद् द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति । यस्य च ता गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्ते, अन्यैरेतद् द्रष्टुमप्यशक्यम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति ? एषैषा वाचोयुक्तिः,—इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः—आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति । गोमदिदं नगरमिति,—मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते । एवमपि—

वाक्यप्रतिषेधाऽर्थवत्त्वात् ॥ ३ ॥

वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज

प्र०—सति च प्रातिपदिकत्वे सुञ्चुम्प्रसङ्गः । एषैवेति । एषा या वाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः । अकारो मत्वर्थीय इति । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः । किं तर्हि ? दण्ड्यादिवशौगिक इत्यर्थः । मत्वन्तादिति । मत्वन्तान्न मनुष्यमभवति, 'सरूपः प्रत्ययो नेष्ट' इति वचनात् । तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्यालोपः । अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्धयर्थं, गवां समूहो गोत्रा, सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथवा 'मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत' इत्यनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितस्याश्रयो न युक्तः । अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति—एवमपीति । अर्थवद्वाति । पदार्थानां समन्वयाऽवगमात् ।

७०—दग्ध इत्यादी । धीप्साया निष्प्रयोजनत्वादाह—एषा येति । नैवात्र धीप्सेति भावः । मनुञ्जेति । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये मत्वर्थीय इत्युक्तं, मनुविति शोक्तम् । लुक्विधायकाऽभाषादाह—भाष्यकारेति । नन्वत इत्यनुवृत्तेरस्माद्ठञ् तुलंभोजत आह—अत इतीति । गोत्रेण्येनेत्रकट्यचधेति प्रः । एकपूर्वसाहस्यार्द्र गोपूर्वस्यापि समासस्यैव सत्र ग्रहणमिति मते आह—आदीति । आदिना गोनाकटिप्रकृतिकगौनाकटिकस्य ग्रहणम् । अथवेति । गम्यमानार्थस्य निवृत्तेरेव षादिलोप इति षलोपशब्देनोक्तं भावः । परं स्वेषा इयादया न भाष्यस्वरसिद्धा, अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वमात्रं प्रकृत्यैतनुक्तेः तस्माद्गौनाकटिकस्य प्रामाण्याद्गुणवचनेभ्य इति मत्वर्थीयलोप इति सारम् । प्रामो दग्ध इत्यादावप्यर्थभाष्येण, अवयवे वा समुदायरूपारोप इति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्येऽर्थवद्वयेतद्वाक्यमिति

शुक्लां, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् ? 'अर्थवत्त्वात्' । अर्थ-
वद्धथे तद्वाक्यं भवति । न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । ४।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेवमुच्यते—पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि-
र्भवति वाक्ये । इह 'देवदत्त' इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्म क्रियागुणौ चानि-
र्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते
क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः, कर्तृ-
कर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्व
निर्दिष्टम्—देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गौरैव कर्म नान्यत् । अभ्याजैव क्रिया
नान्या । शुक्लमेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्दि-
शेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ।

प्र०—न चै पदार्थादिति । पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्था एव
स्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं
वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्याङ्ग्यं नित्यं वाक्यं

उ०—पाठः । नन्वभवत्पूर्वोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह—पदानीति । पदार्था एव
त्वित्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति । एवं च पदार्थैर्वाकाङ्क्षादिभिः
संसर्गस्य गम्यमानत्वाच्च तत्र वाक्यवाक्यिक्यांश्वस्वातिरिक्तत्वाभावात्प्य । तदाह—ननु
वाक्यमिति । वाक्यार्थो वेति । संसर्गस्य पदार्थबोधत्वादिति भावः । ननु पदातिरिक्त-
वाक्याभावात्तस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाक्यः स्यादत आह—ध्वनिव्याङ्ग्यमिति । अनेन
स्मिरत्यं तस्य दर्शितम् । विशिष्टस्वार्थस्येति । विशेषणधारिणित्वात्स्येऽर्थः । पदार्थानां
संसर्गबोधकत्वे बोधमाह—अन्यथेति । न च शब्दप्रयोगपरत्वात्प्राप्तत्वं, प्राप्यशब्दपूम-
बोधपक्षेरेषि प्राप्यशब्दपक्षेः, ध्वन्युपलक्षणोपस्थितपूर्वमार्थबोधवद्वेऽपि शब्दत्वापत्तेः । अदि
न पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षां तादृशकारणत्वज्ञानं च शब्दबोधे कारणमिति शब्दत्वं, तदा
पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत् । तदुक्तम्—'अशाब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोपि तथा
भवेत्' इति । अदि बोधजनकतयाऽऽशब्दे वरगुणसत्त्वतया, पदार्थः पदानां शक्तिरूप-
ताम्यवच्छेदनं तदा समभिव्याहारे संसर्गबोधकारणताया अपि असम्भवे वरगुणसत्त्वतया
तेन तादृशसुसम्बन्धस्य वाक्ये भावव्यक्त्यात् । तादृशमेव च शक्तिरिति उक्तम् । पद-
ार्थातिरिक्तः अशिव्याहार्योऽस्तीति वरगुणसत्त्वमते—भावे इहेत्यादि । ननु कर्तृत्वात् किय-
तिरुपितशब्द क्रियायाभाससन्निधानात् तदभावादेव कर्तृत्वमुपपन्नमत्र आह—कर्तृमात्रमिति ।
प्रधानीमूतप्राथम्याप्राथम्य इत्यर्थः । एवं कर्मसाधनेन ध्वन्यर्थरूपमात्रात् । अतिरिक्ता-

१३२

तस्मात् प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

१३३ अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । 'समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञो भवति नान्य' इति ।

यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्नोति—घहुपटवः† उच्चकैर्नौचकैरिति‡ । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति* । नैष दोषः । यथैवात्रा-प्रातिपदिकत्वात्सुद्युत्पत्तिर्न भवति, एवं लुगपि× न भविष्यति । तत्र यैवासावन्त-धैर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे दोषः

प्र०—विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा हाशाब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट इति । सम्बोधनविषयनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेऽवस्थान-मिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादरयात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवाभ्यां भाषित्य पदपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छादव्यवहाराऽ-

उ०—विति । पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ईत्पापकारोपि भाष्ययामाश्रयोद्युक्त एव । तृतीय-ध्वजेऽनिर्दिष्ट इत्येव पाठः । देवदत्त एव कर्ता नान्यः इति । अनेनैतदुच्यते—यदि-श्रिकारकस्य क्रियाया बोधवारणे सर्वक्रियाणां च योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामा-क्षेपो भवति । एवं च सर्वत्र पाठ्यमेव बोधकं, तत्तनुपादाभिं तु नियमायेति । नामैव नाम्य-दिति । गोमिति शब्दवाच्यमेव कर्म नाम्यदित्यादिक्रमेणार्थः । भाष्ये 'सामान्ये—सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे । विशेषे—विशेषणविशेष्यभावापत्ते । तदाह—संसर्गरूप इत्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्गोऽर्थः । स एव वाक्यवाक्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत एवेति । तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः । नन्वेवं पदार्थव्यवहाराऽसह्यतः स्वादत्त आह—सादरयादिति । लाघवाभ्यां कल्पिताव्यव्यतिरेकाभाषित्य सादरयापदपदार्थव्यवस्थे-व्यर्थः । यथा वर्णेश्वरोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकवनिधमां व्यवहारे हेतवः । एवमिहानि कारवनिध-पदपदार्थविभागस्तथेति भावः । मनु सादरयाकल्पना इत्येतत्त आह—प्रतिवाक्य-मिति । मनु बहुजादीनां स्वाधिक्येनाप्येवमेव नैयधेवंसमुदायव्यवस्थितम् कथमत आह—शोत्येनेति । मनु सम्प्रत्ययव्यतिरेक्यापेन 'अकञ्भाष्यतः सर्वनामाभ्याव्यविधी' इति येन विधि

† ईवभाषां सुपो बहुवृत्तुराणु ५. १. २८ ‡ अथवदंधांतुरप्रत्ययैः प्राक् ५. १. ७१.
 * उदात्तादिति क, शोचनमोद० ५. १. १, २. × सुपो वापुप्रातिपदिकयो. २. ५. ७१.

स्यात्—बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपटव इति चेप्यते । षष्ठिष्यति ।
 छाचार्यः—‘चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ’मिति+ । तस्यां पुनर्लुप्तायां यो-यो-
 विभक्तिरूपयते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादान्तोदात्तत्वं न भविष्यति ।

एवं तद्धाचार्यप्रवृत्तिर्जापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
 सञ्ज्ञेति । यद्यम् ‘अप्रत्यय’ इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स
 तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्राप्त्यर्थोपि वक्तव्यः ।
 नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृतद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—‘कृतद्धितान्तस्यैव-
 प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकमञ्ज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्ये’ति । स एषोऽ-

प्र०-भाजप्रसङ्गात् । बहुपटव इति । शोत्येनार्थेनाऽर्धवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु षाच्येनेत्यर्थ-
 यत्समुदायोऽयमभवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदा
 नाश्रीयते, नापि ‘अप्रत्यय’ इति, तदायं दोषः । तदा हि सुवन्तस्याऽकच्चि कृते
 अच्ययादिति सुवृत्तगमावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिग्यते, स च न प्राप्नोति ।
 किं पुनरथेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रभः । इतरो ‘बहुपटव’ इति न
 सिध्यतीति मन्यमान आह—प्रातिपदिकादिति । स्वर इति । बहुपटव इति वकारा-
 कारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति, टकाराकारस्य चेप्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नह्यसौ
 प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कश्चन ब्रूयाद्बहुपटव-
 इत्यत्राऽप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—स च तदन्तप्रतिषेध इति ।
 ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित’ इति तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
 विधिर्निर्धारितः । ‘अप्रत्यय’ इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चाऽत्र जसुत्पन्नो न
 बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथवा ‘अप्रत्यय’ इति बहुपटुशब्दा-
 श्रयणान् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह—स चति । ‘अप्रत्यय’
 इति तत्पुरुष आश्रीयते, तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्त्यर्थं

८०-रिति सूत्रस्यवचनेन षाध्यत्वात् लुक् सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेनात आह—तन्म-
 ध्येति । तदा हीति । तन्मध्यपतित इत्यादिशब्दायाऽभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्सुवन्तस्य
 पूर्वमेवाकचोऽच्ययादिति सुवृत्तकृतो नेति चिन्तयम् । बहुपटव ट्त्वंकैर्बिचैरिति । षाच्ये
 बहुपटव इत्युदाहरणम् । किं पुनरिति प्रश्नाशयस्तु ‘यथैवे’त्यादिना बह्व्यमाण इत्यग्ये ।
 अन्यथा सिध्यतीति । तन्मध्यपतितादिशब्दाद्येनेति भावः । टकाराकारस्येति १-प्राति-
 पदिकत्वेनेति अन्तरङ्गानर्थात् न्यायेन लुकि कृते दुराद्योकारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ।
 नह्यसौविति । समुदायादुत्पत्तेरिति भावः । अप्रत्यय इति निषेधं प्राप्नोतीति । जसुमा-
 धित्येति भावः । प्रतिषेधेति । पर्युदात्तेऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञत्वात्सुवन्तस्य दोष इति भावः ।

नन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ।

उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः ? सुबन्तानाम् ।

सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—‘जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभि-
दधाती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये’ति ।

प्र०—इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थे इत्यर्थः । स एषोऽनर्थार्थ इति । ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतच्चोपलक्षणं, भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते—अश्रक्रीतीत्यादौ, ‘गतिकारकोपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुयुत्पत्तेरिति वचनात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—सुप्तिङ्समुदायस्येति । जहि कर्मणेति । ननु समाससञ्ज्ञेयं समासान्नोदात्तार्था । नैव दोषः, समासत्वादेव प्राति-

उ०—बहुव्रीहीति । न विधत्ते प्रत्ययो यस्मिन्नस्तीत्यर्थः । भेदसंसर्गेति । वाक्ये पदार्थबोर्विभागे-
नापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तदुक्त-
वामित्यर्थः । समासेऽपि वाच्येनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः,
परमेति वचनादिति भावः । एवं च समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्ती
गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् । उपलक्षणत्वेन व्याख्यानं बीजमाह—यस्मादिति । अश्रक्रीतीति ।
सुबन्तेन समासे एतन्तरङ्गत्वाद्यापि हीवेव न स्यादित्यर्थः । सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वम-
वानानन्नोदपतीत्याह—देवदत्त इति । ननु सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेययुक्तं,
तेनान्नोदात्तस्वरस्यापि सिद्धयर्थं समाससञ्ज्ञाया एव विधानादिति शङ्कते—नन्विति ।
समासत्वादेवेति । समासमूलकार्थपरवादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप्तिङ्समुदायस्यापि समास-
तुल्यजातीयताप्रतिपादनाय अहि कर्मणेत्यतदुपगम्यस्तमित्यर्थः । एवं च भाष्ये प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
रम्यतइत्यस्य सम्मूलमूला समाससञ्ज्ञारम्यत इत्यर्थं इति तात्पर्यम् । तिष्ठन्तस्याऽसत्त्ववाचित्वेन
सङ्ख्याकारकाद्यभावादिभक्त्यनुपपत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य पक्षमावोऽत आह—तत्रश्रेति । समास-
त्वेति सूत्रं तु परमसर्थं इत्यादौ स्वाङ्गनियमित्यादेः प्राप्तस्य वाचाय स्यादिति तात्पर्यम् ।
तुल्यजातीयानामिति । तस्य च प्रयोगार्थस्वतन्त्रार्थवत्त्वसमुदायत्वेनेत्याहुः । वार्तिकप्रदेणाय-
नेवार्थं उपलक्ष्यत इति शोध्यम् । प्रकृतिभागस्वार्थवत्त्वे ष्टि ष्टेयलस्य प्रयोग भाषाघटे उत
तत्र प्रमार्गं वासतीत्युच्यत इति विकल्पे, भाष इत्याह—अन्यथेति । द्वितीये आह—

तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरम्भते—‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति । तद्व्य-
भार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति,
नान्यस्ये’ति । . . .

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनाऽवचनात् ॥ ७ ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् ? ‘केवलेनावचनात्’ ।
न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि ? सप्रत्ययकेन ।

न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याऽप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? ‘प्रत्ययनेन नित्यसम्बन्धात्’ नित्यसम्बन्धा-
वेतावर्थो प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न
भविष्यति ।

अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आप्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । ‘अर्थवत्ता
नोपपद्यते केवलेनावचना’दिति भव.नस्मामिश्वोदितः केवलस्याऽप्रयोगे हेतुमाह ।
एवं च किल नाम कृत्वा ओद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

प्र०—पदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । तिङ्समुदायस्येति ।
‘पश्य धावती’त्येवमादेः । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । आख्यातमिति ।
ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमात्रिष्टुतिः सिद्धेत्यर्थः ।
अर्थवत्तेति । अर्थवत्ता सञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता, सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा
केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते, न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्दर्श-
यदव्यवहार्यत्वात् । नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याऽप्रयोगः ‘न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मस्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोनुगमः । सति शब्देऽर्थाव-

उ०—अर्थवत्ता त्विति । भाष्ये—नित्यसम्बन्धाविति । मत्पेशरवदिति भावः । अवयवानाम-
प्रसिद्धिरिति । अवयवमात्रादर्शयभावेनावयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः । लोके
केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेपि तान्त्रिकव्यतिरेकावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—इहेत्यादिना । एवं
व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्त्वं च परिचक्ष्य शाब्देऽन्वयानमिति

सिद्धमेतत् । कथम् ? अन्वयाद् व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'वृक्ष' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद् गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान्, एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयते, श्रौकार उपजायते, वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोन्वयीति ।

विपम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा—श्रद्धाः पादा मापा इति । अतः किम् ? न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । न द्रूमः—अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो द्रूयात् । प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य-

प्र०—गम । व्यतिरेक'—शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विपम इति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुम्, यतस्त्वनियमः तत' प्रकृतेरेव सर्वे अर्था स्युः । यथा दधि मध्वमिचिदिति । प्रत्ययस्तु कचिद्द्व्योतक । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे ऽर्थाः स्युः—इयानघुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् ।

उ०—भावः । भत एव पूर्वमक्ष—कोसाजिति । लोकासिद्धत्वे हि प्रभासप्रतिरिति बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरेवार्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्वमिह भाष्योक्तं वैपम्य, तथाहि ताभ्यां नाप्यसिद्धिः । अप्यागच्छतीत्यादीं निपातेषु व्यभिचारात् । तस्यैवैपि तदर्थाऽप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च । एवं च प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वोर्थतास्तु, अन्यतरस्य साधुत्वमात्रार्थकारवमस्तु । 'अन्यायोऽनेकार्थत्व'मिति त्वप्रयोगकम्, अज्ञादिषु दर्शनाद्द्रुपस्य दर्शनादप्यायोनेकशब्दात्मितिवदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्यययोरेवार्थवत्तायां भेदपरमं दर्शयति—यद्येक इति । यतस्त्विति । एवं चाक्षादिशब्दे तस्मिन्शब्दे सत्येव तदर्थाप्रतीतेरप्यन्तरप्रतीतेः, पर्यायस्थले तस्मिन् शब्दोऽस्यैपि तदर्थाप्रतीतेः अत्राप्यन्यव्यतिरेकावभिर्जागच्छाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव तद्व्यवस्थाविद्या तर्हि अपि विभक्तिकर्म प्रयुज्येतेत्यत आह—प्रत्ययस्त्विति । 'इदम इत्' । यत्नेति लोपे इयान् । अघुनेति । इदमोऽप्युना प्रत्यय

शब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु सल्लु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे—नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः, प्रकृत्यर्थे, वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ।

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः ?

वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् ? 'अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात् सुनभावो वर्णात् ।' 'अनर्थकास्तु, प्रतिवर्णमर्था-

प्र०—अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति, शोक्तिकास्तु विभक्त्य इति सिद्धेवाऽर्थवत्त्वात् । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्त्वात् न सिध्यतीति तदवस्थो बोध इत्यर्थे । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा सङ्ख्या प्रतीयेत, प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्याऽर्थे प्रत्याययेदित्यर्थे । यतस्तु

उ०—इति पक्षे इदम् । शक्तिपुराणाय तद्वचसा ज्ञानु वृच्छति—भाष्ये—अतः किमिति । इत्तेन बहवः शब्दा इत्यादिना अर्थेन किं साधितं स्वयेति भावः । इतर स्वाभावमाह—न साधीय इति । तदेवाह—न पुनरिति । अन्यतरस्यैव किमिति भावः । त. वाच्ये—प्रकृतिरित्यादिना । सिद्धेवेति । किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः । तदाह—ततश्चेति । एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाऽभावात्सङ्ख्या न स्यादिति भावः । परिहरति—सामान्यशब्दा इति । एव सत्येते सामान्यशब्दा इत्युक्ते चैषो न दृश्यत इति भावः । तदुपपादयति—प्रकृतिश्चेदित्यादिना । वृक्ष इत्युक्ते इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रेण तापर्यम् । सामान्यशब्दा कीदृशा इत्यत आह—भाष्ये—सामान्यशब्दाश्चेति । बोधार्थे । निरोपे—विज्ञापबोधकपदान्तरसम-भिध्याहारम् । एवं च प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः । एते तु नैवमित्याह—यतस्त्विति । स्वर्गाद्या हि प्रकृतिः स्वार्थे प्रत्ययार्थसामान्यं चाभि-दधाति, तत्र विना प्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोध कथमपि न स्यात् । दृश्यत तु स, सङ्ख्यादेध न सामान्यरूपेणापि बोधः । एव प्रत्ययमात्राच्च कदापि प्रकृत्यर्थबोधः । प्रक-णाद्यस्यैव च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रासमावताम् । अतो नैवामुभयार्थवत्त्वात्प्रत्ययसामान्य-शब्दत्वम् । ततः किमित्याह—न चेदित्यादि । प्रत्ययार्थे तद्वर्णव्यत्यये । 'पञ्चमे प्रातिपदिकार्थे' इति मुदयपक्षे तस्य द्योतकत्वात् । वर्णवारणायाऽर्थवद्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्य-परीकृतं वृच्छति—भाष्ये—किं पुनरिति । उक्तमिति । 'हयवरद्'सूत्र इति बोधः । अनर्थ-गतेरिति । अर्थानर्थगतेरित्यर्थः । संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम्, अन्यधानर्थवत्त्वक-

नुपलब्धेर्वर्णव्यस्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादि'ति+ ।

तत्रेदमपरिहृतम्—'संघातार्थवत्त्वाच्चे'ति । तस्य परिहारः—

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥११॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा—एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वद्धितकं समर्थम् । एकश्च घत्वजो घन्धनेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ।

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चाऽर्थमात्रा । भवति हि कश्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः, एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः, एकश्च घत्वजो घन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवाऽनर्थकाः ।

यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः, एवमेपां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः, अवयवा अनर्थका इति ।

प्र०—खलिरिति । प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अनर्थेनिति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवी तु—गुणी । अर्थभावः—प्रयोजनोत्पत्तिः । यत्वजः—वृणविशेषः × । या च यावती चेत्ययं समुदायः—काचिदित्यस्याऽर्थं वर्तते । विहृतानीति । विक्षिप्तानीत्यर्थः । अनर्थकस्येति ।

उ०—समुदायोऽप्यर्थवान् न स्वादित्यर्थः । नव्यर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुप्स्यादत्त आह—संघातस्येति । 'एकाग्रिद्वयं च'भ्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः । अर्थशब्दस्याऽविधेयपरत्वे दृष्टान्ताऽसङ्गतिरत आह—अतत्प्रयोजनेति । यथा तत्राऽतत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहाऽनर्थकानां समुदायोऽर्थकानिति भावः । भाष्ये या च यावती चार्थमात्रेति । काचित्प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति—भवति हि कश्चिदिति । विक्षिप्तानीति । विहरति-रिह पृथक्कारे बभूव इति भावः । 'अनर्थकरवे'ति विशेषणकृत्यमाह—निपातानामिति । यत्पदादित्यपि कृत्यविधीयमानस्य निपातस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याऽऽभावात्तदप्रतिरत आह—अर्थवदनर्थकयोरिति । सामर्थ्ये—व्यपेक्षालक्षणे । सामर्थ्यादिति । पदवत्सम्पादकमातिपदिकसम्प्राविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एके इति । अत्राऽऽविरक्तु समर्थसूत्रे एकार्थाभावरथैव ग्रहणेन निपातविधी तदमुपस्थितिः । तदपवादस्य

+ इतरत् ५. वा० ९-१५. १- 'अत्यन्ताये' इति कील्लहानेराठः । × वन्द्या रज्जवत्पदाः ।

वे. मयिन्मै रज्जुः सन्वयन इति भाष्यालयः । 'पूर्वा' इति लोके प्राप्तम् ।

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या । खलति निखलति । लम्बते प्रलम्बते । ।

किं न पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? 'प्रातिपदिका'दिति स्वाद्युत्पत्तिः 'सुवन्तं पद'मिति पदसञ्ज्ञा 'पदस्य' 'पदात्' [८. १. १६; १७] इति निघातो यथा स्यात्* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? नहि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि ? एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते+ । न चैवामेकरवादयः सन्ति । नैव दोषः । अविशेषणोत्पद्यन्ते । उत्पद्यमानां नियमः क्रियते ।

प्र०—निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाऽभावेपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येवामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव सञ्ज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसरयपि सामर्थ्ये सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्यता निमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः, सा चेहास्ति, 'आख्यातं साध्यवकारकविशेषणं वाक्य'मिति परिभाषणाद्वाक्यस्थेत्यपरे । नहीति । स्वादिप्रिधियाक्यस्य सञ्ज्ञयाविधिवान्येनैकत्वात् । अविशेषणेति । नानावान्यताश्रयणात् । नियमश्चाऽर्थां

उ०—'समानवाक्ये निघाते'त्यस्य सत्त्वं चेति । तदाह—समानेति । अत्रातमिति । अत्र वाक्यलक्षणेऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति 'निखलति'त्यादेरपि वाक्यत्वं बोध्यम् । 'एकतिष्ठ वाक्य'मिति वक्तुं युक्तम् । नानावाक्येति । स्वीजसिद्ध्यादेर्वैक्योरित्यादेरेवार्थः । 'अव्ययादाप्सुप' इति लिङ्गादाव्ययेदोष्यभिमत इति भावः । तनु प्रत्ययनियमे दोष एवेत्यत आह—नियमश्चार्थानामिति । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो, न खेकत्व एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्येतस्यिद्वत्त्वात्सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् । सञ्ज्ञाविधानमिति । तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसञ्ज्ञायाधनार्थमेवेति भावः । अनेन च ज्ञापकेन वार्तिके प्रत्याख्यायते, विभक्त्युत्पत्तिस्तृत्तरीत्यैवेति बोध्यम् । नत्विति । तथा च प्रयोगो भ्यर्थः स्यादिति भावः । एनेन ज्ञापक स्थितिमिति धनयति । धात्वर्थानुवादकरवरूपस्यापि योगस्य प्रहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यम् । ध्वान्त चेदमार्थपरी इति सूत्रे भाष्ये । अन्तरङ्गान् इति । तस्य हि पर्युदाये शाब्दकार्यलाम इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न त्वादिवचनस्येति भावः ।

* अत्र प्रातिपदिकात्; रजोव्रतसौट् ० ४ १. १; २. † सुप्रिडन्तं परम् १. ४. १४. * तिष्ठतिटः

८. १. २८. + तदनु बहुवचनम्; द्वयेत्योऽङ्गवचनेकवचने १. ४. २१; २९. =

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं' नैकस्मिन्न बहुषु' । 'बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृत'मिति, यदयम् 'अधिपरी अनर्थकौ' [१. ४. ६३] इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसञ्ज्ञा-
धाधिकां कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञां शास्ति ।

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्रप्रत्ययादिति, अहोस्वित्प्रसञ्ज्याऽयं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अप्रत्यय इति चेत्तिवैकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिवैकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं कारणम् ? 'अन्तवत्त्वात्' । तिनतिपारेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । 'अस्त्य-

प्र०—न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथवेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः । अधिपरो इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रिया-
योगाऽभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तस्याऽर्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते । अन-
र्थक्यं च निपातस्य घातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्याऽर्थाऽभावाद्बुध्यते, न तु सर्वात्मनायाऽभावात् । तिवैकादेश इति । तिपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्या-
हारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्त-

उ०—भाष्ये—अस्त्यन्यत्तिप इति । 'अतिप्रातिपदिक'मिति न्यासाश्रयेणम् । एवं चोत्तरत्र तद्विग्रहणं न कार्यमिति लाप्यम् । 'पञ्चनायमिय' इत्यत्र 'पञ्चनावे'त्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न शक्तिः, टङ्गत्स्योपसर्जनत्वेन हीपोऽप्राप्ते, सुबपि समामे सह्युपाभावात्, प्रकृते सह्युपाया उक्तत्वात् । यस्तुतः प्रस्ताऽर्थावस्थाभावात्प्रातिपदिकत्वाऽप्राप्तिरेव । एतेन 'टाप्स्या'दित्युक्तिः परास्ता । 'काण्डे' इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । 'एवमोऽयत इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिः । अत एव तिवग्रहणं अरिताधम् । परकार्ये इति । आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपं शाब्दं परमिति भावः । न चादिग्रहायेन 'ऊ' इत्यस्य प्राययत्वेपि यतो विहिततदादिवाभावात् कथं निषेधः, पूर्वगतग्रहायेन तु तदादिर्न दुर्लभम्, उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति वाच्यम् । घाते 'समुदाये दृष्टा. नन्द' इति न्यायेनैकदेशविकृतस्यायेन च रूपवृत्तिवारोनादशनेः । भाष्ये द्वे हीति । तत्रावयवस्य सिद्धा, समुदायस्य प्रार्थमानेति भावः । सप्रान्तरङ्गादादिति । प्रथमप्रवृत्तिक्रमप्रशान्तरङ्गत्वम्, उपदेनाप्राप्तायाः समुदायनिहाया एव हि प्राययागत्वेन निषेध इति बोध्यम् । भाष्ये—अन्तवद्भावादिति । एकदेशविकृतस्यापस्याप्युपलक्षणम् । न चैवं 'काण्डे' इत्यत्र दोषः, अग्रे भाष्य एव वक्ष्य-

न्यति' इति कृत्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—
'प्रत्ययो ने'ति ।

न प्रत्यय इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेध आदित्वात् ॥ १४ ॥

'न प्रत्यय' इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मवन्धूः* । किं
कारणम् ? 'आदिवत्त्वात्' प्रत्ययाऽप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्त्वात् ।
तत्र 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति—'उत्पद्यन्ते ऊहन्तास्वादय' इति,
यदयं 'नोद्धात्वोः' [६. १. १७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे—अवयवस्यापि, समुदायस्यापि ।
तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तयाऽन्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।

प्र०—यद्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्ये प्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः ।
यदयमिति । अथवा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति स्यादय
उत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मवन्धुशब्दस्य प्रवृत्ता
प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्यूहेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्यैव प्रातिपदिकत्वमिति न
कश्चिदोपः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता

उ०—माणत्वात् । अत्रापीति । अत्रेदं विन्ययम्—नाऽयं दोषः कार्यकालपक्षे, व्यवस्थितयोः
पक्षयोरेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशङ्कायाः अनौचित्यात् । स्वनिर्णयं चेदं प्रवृत्तसञ्ज्ञा
प्रकरणे भाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नार्यं दोषः शङ्कितोत्र भाष्ये, तस्माद्यथोद्देशेपि न सिष्य-
हीति भाष्याशयः । न च कैयटोक्तपुत्रस्या सिष्यतीति वाच्यम् । लुगादिनेष प्रतिषेधेन आत-
मिवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । 'भुक्त्वन्तं प्रतीति' इत्यावस्यापि लुगादिनाश्च इवाऽप्रापि
स्याग इति भावः । अत एव ज्ञापकेन परिहरति—नैष इति । यदि त्वनेन ज्ञापनेन आत-
मिवृत्त्यभाव एवाऽवाशयायते, लुगादिनाऽप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते, अत्रयवलोपताश्चैरपि तत्तद्-
वयववहितस्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादि बोध्यते इत्युच्यते तदात्त्विरयाहुः । ननु हे इति ।
समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्काशयः । सुराजन्शब्दे न 'पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । एवं
सर्हीति । प्रयागगणे तु तद्विनियमांशे भाष्यसामान्यघिन्ताऽऽश्रयणीयेति भावः । पर्यु-
दासेऽपि ज्ञापकाश्रयणभावश्चकम् । न च स्वाश्रयाऽप्रत्ययान्तत्वारिसिद्धिः, अतिदिश्यमाह-
विहृद्स्वाश्रयकायाऽभावस्यातिदेशस्यभावसिद्धत्वात् । अत एव 'तण्डुल्य'नित्यादेर्न प्राति-

† हस्तो मनुष्ये प्रातिपदिकत्व १. २. ४७. * ऊहुतः ४. १. १६. १—'किं पुनश्च प्रातिपदिक-
मन्त्रया प्रार्थने ? प्रातिपदिकादिति तस्मात्प्रातिपदिकत्वात् ।' इत्यपिकाः पाठः कश्चित् ।

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ १५ ॥

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तक्षाः । प्रत्यय-
लक्षणेन 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न' प्रत्ययलक्षणेन 'प्रतिषेधो
भवती'ति, यदयं—'न ङिसम्बुद्धयोः' [८. २. ८] इति प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तम् 'अप्रत्यय इति चेत्येकादेशे
प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वा'दिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे,
अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः
प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्—'ह्रस्वो नपुंसके

प्र०—प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । न
ङिसम्बुद्धयोरिति । ननु 'हे सुराज'न्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् ।
न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'मध्येपवादा' इति न्यायात् । एवं तर्हि
समासेऽप्यप्रत्यय इति वदते । अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवन्त्या
नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिप्रधानं सङ्ख्या-

३०—पदिकत्वमिति न मलोपरतत्र । इदं चासिद्धवत्सुप्रभाष्यकयदयोः स्पष्टम् । सिद्धांते तु
समासांशो तदनुकृतेः फलं विमपम् । भाष्ये गृह्यते चेति । अन्तवत्त्वेनेति भावः । सङ्ख्या-
प्रधानं चेति । 'काण्डे तिष्ठत' इत्यादी । तत्र च सङ्ख्याया एव स्वाभयसम्बन्धेनावयव इति
भावः । तत्र सङ्ख्यायाः प्राधान्यं विमर्शं, नहि तद्विशेषको बोधोऽनुभवसिद्धः । शक्तिः
प्राधान्यं च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमागतस्यापि 'वारिणी तिष्ठत' इत्यादी क्रिया-
कारकभावेनैवावयवाद्धारिकर्तृका स्थितिरित्येव सम्बन्धघटकशक्तैरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् । न
च तयोरिति । तदर्थं शक्तिसङ्ख्यायोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य सासाद्यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः,
परस्य स्ववयवद्वारकं तस्य मा भूदित्येतदर्थं तस्येयुक्तेरिति भावः । भाष्ये—किं च नपुंसके
इति । नपुंसकलिङ्गवर्धे किमिष्यर्थः । यस्येति । यदर्थस्येयर्थः । यस्येति । किंशब्दार्थ-
स्येयर्थः । 'प्रातिपदिकस्ये'त्यस्य सखप्रधानस्येयर्थः । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो
बैयुभयमपि स्वर्थम् । तत्रलं हि तत्र ह्रस्वस्यावृत्तिरेव, तस्यामग्यथासिद्धायां तदुदर्थमेवेति
भावः । फलात्तरं तु भाष्येव, भौःसगिकवचनस्येष्टसिद्धयर्थं चाचिन्त्येन तदर्थस्य सङ्ख्या-
कर्माद्योगेन च सुबनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तरस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवमुपो सुगापत्तिः,
विधिद्वयव्यापत्तेः । तस्मादायुसाहस्योद्भिन्नव्यतिरिक्तस्येष्टपटित्प्रातिपदिकावयवस्यैव तेषां
सुगिति न दोषः । भाषि चिद्वस्वरमासिः, तसाम्बराणां विशेषविहितानां बाधकत्वात्, मूढति-
प्रत्ययविभागस्येष्टे च चिद्वस्वरप्रकृतेः । भाषि 'पचेर'द्विधायां मलोपमासिः, रगतादेशादेव

यत्तस्येति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ? प्रातिपदिकस्य ॥४५॥

कृत्तद्वितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ?

समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥४६॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—प्रधानं च, न च, तयोर्लिङ्गयोगः । न वाऽन्तवद्भावेनाऽर्थः शक्योऽतिदेशुमिति न भवति ह्रस्वः । अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाऽभावः । अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणम् । व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्या-
रम्भोऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥४५॥

ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव, न तु सुबन्तस्य, शक्तिप्रधानत्वात्, नापि तिङन्तस्य,

उ०—कर्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा पयुंदासे ह्रस्ववारणेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्तु पयुंदास इति भाष्यासङ्गतेरिति द्विक् । यथाभ्यासेऽप्याह—अथचेति । वस्तुतो यथाभ्यासेऽपि नपुंसक-
लिङ्गवदर्थं विशेष्यतया वर्तमानस्येत्यर्थः । न चेदं तथेति भयं प्रयासो न्यर्थ एवेति द्विक् ।
'यत्तस्ये'त्यनेनावमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । आहुरिति । अत्राऽशुचिबीजं 'बहुपदव'
इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमावदयकमिति । इदं च बहुविविधायके कैवटे स्पष्टम् । अस्त्यु-
त्पत्तिपक्षज्ञापकं त्वतः कृकमिकंतेति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् । अस्यापि ज्ञापकत्वमूलक-
सूत्रे उपपादितम् ॥४५॥

कृत्तद्वित । अर्थवत्समुदायानामिति । लोकेऽर्थबोधकनया पृथक्प्रयुज्यमानानां यः
समुदाय इत्यर्थः ॥४६॥

ह्रस्वो नपुंसके । शक्तिप्रधानत्वादिति । तिङ्भिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया
अपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशयः । द्वयोरपीति । 'समुदायेने'ति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया
प्रविष्टत्वादिति भावः । साधनेति । साधनगतां सङ्ख्यामाप्यातां तदर्थः क्रिया यथोपायत्ते
तनुपादानेन यथा सङ्ख्यायती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि स्यादित्यर्थः । कारक-

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते 'तिब्निवृत्त्यर्थम्' तिब्न्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्—कारण्डे कुड्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ।

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । नात्राऽव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि ? अधिकरणमत्राऽव्ययं नपुंसकस्य ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कारण्डीभूतं वृषलकुलम्, कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति ।

प्र०—क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । फाण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादिति नपुंसकाथेयृत्तित्वं सुबन्तस्वापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां संख्यामारयातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णित-
न्यायेनाऽव्ययस्यापि लिङ्गयोगप्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । 'दोषा'सहचरित-
त्वाद् ब्राह्मणकुलमेव 'दोषा'शब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राव्यमिति । 'दोषा'-
शब्दो रात्रावित्यत्रार्थे वर्तते, दिवाशब्दोऽप्यहनीत्यत्रेति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रिया-
णामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति,—दोषा दृश्यते, चरत्य-
धीते वेति, आधेयव्ययधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । कारण्डीभूतमिति । प्रकृति-
धिकारयोरभेदत्रिवक्षायां चिप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद्भ्रस्यप्रसङ्गः । कृते

उ०—गता सङ्ख्या आरोपेण क्रियायामेव योष्यते तिष्ठादिभिरिति स्पष्टं 'दोषाप्रातिपदिका'विति सूत्रे भाष्यकैवटयोः । अलिङ्गाऽसङ्गुशब्दाभ्ययत्वादाह—यथेति । तिब्न्तत्रिषयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तत्र साधनत्वसम्बन्धेन तद्धर्मग्रहण तथाऽत्र सामानाधिकरण्यात्स्यादिति भावः । वैयधिकरण्येन 'दोषा'शब्दे नपुंसकत्वामिष्यत्वाभावादाह—दोषासहेति । 'दोषा'शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः । इत्यत्रार्थे इति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु कारकं क्रियाया, न दृश्यस्येति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तरत आह—ब्राह्मणकुलसाधनाना-
मिति । तत्रोपपत्तिमाह—आधेयेति । यहिरङ्गत्वादिति । अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वा-
दित्यर्थः । एवं च पूर्वं दीर्घे ततो ह्रस्वे 'ह्रस्वे लक्षणस्ये'तिभ्यायेन पुनर्दीर्घाऽप्रसङ्गः इति भावः । वस्तुतः समत्येपि परत्वात् च्वापिति दीर्घे ततो ह्रस्वे 'ह्रस्वे लक्षणस्ये'तिभ्यायेन पुनर्नपुंसकत्वमिति योष्यम् । असत्त्वेति । एषित्तिङ्गयता सामानाधिकरण्येऽपि तस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वाभावात् इति भावः । किञ्चिदित्यादि । नीतायता द्विविधमेवाऽव्ययमिति अभित्यम् । उभयातिरिक्तस्यापि चाऽव्ययस्य सत्त्वात् । द्विरुपादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-

न वा लिङ्गाऽभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'लिङ्गाभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ।

किं न पुनरयमव्ययस्यैव परिहार आहोस्वितिन्तस्यापि परिहारः ? 'तिन्तस्यापी'त्याह । कथम् ? अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रिया-प्रधानम् । उच्चैर्नोच्चैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिरूक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चिक्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयो-लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणोऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रमज्येत—काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यन प्रातिपदिकसञ्ज्ञे, अत्रयवस्यापि समुदाय-स्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन ।

प्र०—ह्रस्वत्वे 'च्यौ चे'ति दीर्घो भविष्यतीति चेत्, ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वादीर्वे कर्तव्येऽ-सिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्गः । एवं 'रमते' इत्यत्रापिह्रस्वत्वे टेरेत्वस्याऽप्रसङ्गः । न घेति । असत्त्ववाचित्वादन्यस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्या-तस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसङ्ख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं, न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने, निचित्र-त्वाद्भावशक्तीनाम् । 'काण्डे तिष्ठत' इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वाऽयोगः । अत्रश्यमिति । यद्यत्रयधर्मण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य तत्रयनद्वारकं, तस्य मा भूत् ।

उ०—मात्रविशेषणत्वेन । 'काण्डीभूत'मित्यत्राप्येतदेव । स्वभावाच्च तादृशस्य लिङ्गाद्ययोगः । न चैतयोरिति । 'प्रायेणे ति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य 'काण्डे' इत्यादेशोभवाऽयोगः 'रमते' इत्यादेशोऽयोग इति बोध्यम् । अन्यथा 'हस्तशायिकाः शयन्त' इत्यादौ, 'पचतिरूप'-मित्यादौ च तार्थ्यां योगेन भाष्याऽसङ्गतिः स्यात् । भावशक्तीति । पदार्थशक्तीत्यर्थः । 'विचित्रत्वा'दित्यनेनेर्द् सूचयति 'पचतिरूप'मित्यादौ भवत्येव, 'पचतन्वी'त्यादौ च नेति । काण्डे तिष्ठत इति । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानाद्विभक्त्यर्थोऽप्रधानत्वेनऽस्त्येव लिङ्ग-योग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिप्रायः । समाधत्ते—सङ्ख्याया इति । विभक्त्या सङ्ख्याया लिङ्गवत्त्वेनाऽप्रतिपादानं, भावशक्तेर्द्वेषित्वादिस्त भावः । अत्र 'सङ्ख्याया' इति शक्तेरुपलक्षणं, सङ्ख्यायाः प्राधान्यासम्भवात् । प्रथमाद्यहेपि यथा शक्तिरिति तथोक्तम् । भावे—अवश्यं चैतदेवमिति । एतत् तिन्तमलिङ्गमित्यवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । समुदायस्याप्युक्तं

तस्माद्गुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्यात्—‘ह्रस्वो नपुंसके यत्स्ये’ति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ? प्रातिपदिकस्य ।

यत्रेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यत्रेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवरत्रेभ्यः ।

यत्रेकादेशदीर्घैस्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गा एते विधयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ ॥४७॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

प्र०—अथवा तस्यैवाऽनुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाऽभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकप्रह्णं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं, प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनाऽन्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वाऽभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः, पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥४५॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृत्रिवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्दे-

उ०—प्रातिपदिकस्यमुपपादयति—गृह्यते च प्रातिपदिकेत्यादिना । अवयवधर्मोऽस्ति । अवयवभूतप्रहृत्पर्यधर्मोऽस्ति । समुदायः—प्रत्ययान्तः । यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य इयपदेनास्तदा प्रातिपदिकप्रहणे त्रियमाणेष्वेतद्वदयं वाच्यमिति भाष्यार्थं इति भावः । भाष्ये—उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवारूपधर्मेण परिहारोऽत आह—साक्षादिति । तस्यैव—तत्रान्यबोधविशेषस्य । अनुपजातव्यतिरेकस्य—अनुपजातसम्बन्धस्य । अनुपजानेतराकाङ्क्षास्येति यावत् । अनेन सप्तप्रधानत्रयगुणक्षितम् । सूत्रकारेण त्विति । अवयवद्वाराकमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशयः । अत्र यद्गुणस्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धरतस्य नपुंसके षतमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः । चक्रकप्रसङ्ग इति । लक्ष्ये लक्षणस्येति श्यायमनाश्लेष्येदम् । भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । एवं च ह्रस्वत्वे हने दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षणस्येति श्यायेन पुनरप्रवृत्तित्वर्थः ॥४७॥

गोस्त्रियो । भाष्यवार्तिकयोर्विभाज्य कथनाऽप्यने हेतुमाह—धात्विति । ननु स्वर्-

* अत्रः सप्त दीपः ६. १. १०१; टां च ७. १. १०२; बटुवचने शब्दे ७. १. १०३.
१-१६ वार्तिकं तत्रार्थं च पूर्ववृत्तयोराने मुद्रितं बहिरङ्गस्येति ।

- उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् ? यजेत्तादेशदीर्घत्वेपु-प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अतिलङ्वाय अतिङ्त्वार्थम् अतिङ्वेभ्यः ।

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा
एते विषयः, अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं 'टा'डिति ? प्रत्याहारग्रहणम् । 'क
सद्विधिना प्रत्याहारः ? टापः प्रभृत्याप्यडो डकारात्' किं प्रयोजनम् ?
'कृन्निवृत्त्यर्थम्' कृत्स्त्रिया घातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्री,
अतिश्री, अतिलक्ष्मीरिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेना-
धिकारगतिर्भवति । स्त्रियाम् [४. १. ३] इत्येव प्रकृत्य ये विहितास्तेषा
ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवीतीति न दोषो भवति ।

प्र०-देनाऽनिर्देश । भाष्यकारस्तु तदेव निभज्य व्याचष्टे—कृत्स्त्रिया घातुस्त्रियाश्चेति ।
स्वरितेनेति । 'स्वरितेनाधिकारः' इति योगोऽनेकधा व्याख्यात । तत्र 'यत्र स्वरितत्व
प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारा गृह्यते' इत्ययमपि तस्योऽर्थः । स्त्रिया च्छ्रित्येतत्प्रकरण-
विहिताना तु ह्रस्वभावित्वाऽभावादग्रहणम् । अस्त्रिप्रत्ययेनेत्यथ तदिति । ननु 'एषह
सम्प्रसारणं मित्यत्रातिकारीपगन्ध्यपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावार्थमनुपसर्जनेस्त्री-
प्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधं प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाष्यम् । नैप

उ०-तस्यै, उत्तरानुवृत्तिरेव श्यात् तद्दधिकारस्यलामोऽत आह—स्वरितेनेति । ह्रस्वभावि-
त्वाभावादिति । न चाऽतिमतस्त्रियादी सम्भव, गुणस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् । किं च
-तद्ग्रहणेऽन्तरङ्गत्वापूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे 'लक्ष्ये लक्षणस्य ति भ्यायेन पुनस्तत्प्रवृत्तौ
फलमात्र इति भावः । भाष्ये—अस्त्रीप्रत्ययेनेति । एष च स्त्रीप्रत्यय तदादिनियमाभावाद्-
प्रस्वसिद्धिरित्यर्थः । अतिकारीपेति । कारीपगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति निग्रहः ।
अनुपसर्जनेति । एष च एषह—अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन पुत्रोत्तर-
पदकतत्पुरुषे एषहत्तत्त्वापूर्वपदत्वात् सम्प्रसारणमित्यर्थः । उपसर्जनत्वादिहेति । वस्तु
सन्निवृत्त्येतेन । प्रत्यासत्तया यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययात्तरं प्राप्यते तदर्थं प्रायः उपसर्जनत्वेन

यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'तीह न प्राप्नोति—अतिराजकुमारिः, अ.सेनानीकुमारिरिति । अस्त्री-प्रत्ययेने'त्येवं तत् ।

ईयसो बहुव्रीहौ पुं वद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुं वद्वचो वक्तव्यः । बहुवचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ।

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'गोसमासनिवृत्त्यर्थम्' । गोनिवृत्त्यर्थं, समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत्—गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ।

प्र०—दोषः । क्वचिदुत्पसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति, 'ह्रस्वश्चाच्च' इत्यत्र दीर्घ-ग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरविखट्व इत्यादावुत्पसर्जनत्वादह्वावन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन ? कथं तर्ह्यनुत्पसर्जनादित्यत्र 'कौम्भकारेयो न सिद्धयती'त्युक्तं, यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाऽभावात् कुम्भकारी-शब्दाद्ङम्भविष्यति । नैष दोषः । तदन्वदिनियमाऽभावे कारीशब्दादपि कदाचिद्ङाक् स्मात् । पुं वद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते, न तु ह्रस्ववं प्रतिपद्यते, यथेयसोऽपि पर इत्यर्थः । गोकुलमिति । 'प्रथमानिदिष्ट'मिति गोशब्दस्योत्पसर्जनत्वम् ।

४०—तदादिनियमाऽप्रवृत्ती दोषाऽभावात् । किं दीर्घेति । ह्रस्वादिस्ते 'ह्रस्वश्चाच्च' इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवद्वयत्वात्परत्वेन ह्यन्तात्वात्परत्वेन च 'निष्कौशाम्बिर' रित्यादौ सोर्लोप-वारणार्थत्वादीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषणे तु या सेत्यादावभ्यासि, कर्त्तव्यादभ-वभ्यासिश्च । अत्रादिविधौ विषयसप्तमी तु 'तस्मिन्नि'ति शास्त्रवाधापर्याया गमकाऽभावेन चायुक्तेति दिक् । कारीशब्दादपीति । तथा च 'कुम्भ'शब्दे आदिवृद्धिर्न स्यादपीति भावः । ननु पुं वद्वचिदेशो स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यात्त आह—यथेति । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुं वत्—पुंसि यथा यथीरित्यादावीकारस्य अयत्नं तथा सत्र स्त्रीप्रत्यय-भूतस्यापीत्येवं वचनव्यक्त्येति भावः । अत एवात्रैवेदं कृतम्, अन्यथा पुं वद्वचनप्रकरण एव वदेत् । 'ईयसश्चे'तिप्रतिषेधाच्च कप् । नपुंसकह्रस्वत्वं तु भवत्येव, अत्र पाठात् । न च 'ने-त्येव सिद्धे पुं वद्वचनं इत्यर्थं, वार्तिकान्तरेषु छाद्यवगौरवविचाराऽभावादित्याहुः । अन्ये तु 'तस्याप्यभावं मग्यन्ते । अत एवोत्तरवार्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति ध्रमत्वाद्दृष्टे 'गोसमासनिवृत्त्यर्थं'मित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे 'स' इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । सत्र समासपदं स्यन्तसमासपरम् । प्रथमेति 'पट्टी'ति प्रथमानिदिष्टत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयमिहोर-वर्त्तनं न तु केपल्लौकिकमेवेति भावः । प्रत्ययद्वयत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽप्रवृत्तेर्गोतिप्रत्य-

समासनिवृत्त्यर्थम्—राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरसमासोपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ? 'स्थान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते । न चान्तरेण समासं स्थान्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति खट्वापादः मात्ता-पाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राप्नोति । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' ।

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । 'गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, न चैतद्गोन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ।

प्र०—राजकुमारीपुत्र इति । 'राजकुमारी'शब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु 'कुमारीपुत्र' इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाऽभावः । उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेह्राश्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत्तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्तदा प्रातिपदिकत्वाऽभावात् । गोन्तस्येति । उपसर्जन-ग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते, पश्चात्ताभ्यां प्रादिपदिकमिति तदन्तविधिः । 'ग्रहणावते'त्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु 'रोण्या

उ०—प्रातिपदिकत्वमस्येव । राजकुमारीशब्द इति । नन्वस्याऽनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमामावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमङ्गा-पक्षेस्तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाऽभावेन तदप्रवृत्तेः । भाष्ये—किमुच्यत इति । गोस्त्रिनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः । न पुनरिति । असमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं रूपगतं नेति काञ्च प्रश्नः । भाष्ये—न चान्तरेणेति । तदस्यमाह—इह स्थितिः । पूतत्वाऽप्रत्यय इति सूच-य्याते । 'अति'यिति न्यासे तु 'कुमारी'शयस्यापि तत्त्वमस्वेति तत्रापि दोषः । भाष्ये—उभयत इति । 'प्रेणेप'सिद्धये 'स्त्रीभ्यो ङ'गित्वात् 'प्रातिपदिका'दित्यसम्बन्धाद् गात्रेये न दोषः । प्राति-पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येव, तथाहि प्रातिपदिकत्वतद्ग्राप्यघर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति 'बहुवीहेरुघस' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन सर्वसमाधानादेशकदेशयुक्तावत्र नात्याहतं भगवतेति बोध्यम् । ननु 'विग्र'रित्यादौ गीगतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्भस्वाऽप्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । धृतत्वादिषु भावः । गोस्त्रियाविति । गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः । ननु सूत्रस्येति । वस्तुतः सूत्रोपलक्षेण न क्षतिः । येन विधिरसमासेनिकादिभ्य इति सूत्रभाष्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः, सूत्रोपासा-

समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । 'स्यन्तन्य' प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, 'प्रधानमुपसर्जन'मिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यं 'यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवती'ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत—पञ्च कुमार्यः प्रिया शस्य पञ्चकुमारीप्रियः, दशकुमारीप्रिय इति ।

कपि च ॥ ५ ॥

कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः ।

द्वन्द्वे च ॥ ६ ॥

प्र०—अत्र तस्य चे'त्यत्र 'तस्य चेति सर्वस्य शेष' इति व्याख्यानान्त 'स्वं रूप'मित्यस्यानु-
पुच्यनुज्ञानात् 'गोकुल'मिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । 'स्वं रूप'मिति तत्र नानु-
वर्तते । तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे 'येन विधिग्नदन्तत्वे' इति प्रयोजनमुत्तमम् । 'तस्य
चे'त्येतत् तत्रत्यवातिक्रम्य शेषो न तु सूत्रस्य । 'अगोपत्र' इत्यत्रापि न भवति, अत्र
हान्यत्प्रातिपदिकं गान्तम्, अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय
इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं न
भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद्भ्रम्य प्राप्नोति, ततः कथिति भावः । 'कपी'ति च

उ०—स्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनाऽस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तिरवावयवत्वाद् वक्ष्यमाणस-
मार्धानेनास्यापि परिहारः । तस्य गोशब्दादेशोपवावयवकमिति ध्वनयसाह—अगोपुत्र इति ।
'नञस्तपुरुषा'दिति समासान्तनिषेधः । भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति । अत्र सूत्रे
सम्भवसत्वाहोक्तिकार्यसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवलसौक्यस्य ग्रहणे
तु गार्गी वामी घृन्दारिका चेति गार्ग्यघृन्दारिकेश्यादौ घृन्दारिकाशब्दस्य गुणशब्दत्वाद्प्रधान-
त्वात्तरपदत्वात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् । यं प्रतीत्यादि ।
'यदर्थं' प्रति यदर्थस्याऽप्रधानत्वं तद्बोधकस्य चेतद्बोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थे इति
कैयटानुमारिणः । परे तु 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ
'यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य सं प्रथमप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वान् प्रथमानस्या तस्य समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव
'ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव 'यं प्रति य'दिति भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहुः । यानिक्तेन यथा
न सिष्यति तथोपपादयति—त्रिपदे इति । द्विगुसमाम इति । अत एव तस्य सगुदायस्य
'प्रातिपदिकत्वम् । कपि कृते स्त्रीप्रथयान्त्याऽभावादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । कप. प्राक्
'प्राप्तो ह्रस्व' 'कपि चेति यानिक्तेन कथं निरर्थोऽत आह—कपीति चेति । इन्द्रस्योपस-
'पदार्थप्रधानत्वेनाऽनुपसर्जनत्वादाह—समासार्थ इति । उद्भूतावयवभेदसमुद्घः समासार्थत-

द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूरी ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? कपि तावदुक्तं—'न कपि' [७. ४. १४] इति प्रतिषेध इति । नैतदस्स्युक्तम् । 'केणः' [७. ४. १३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते यां च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति, इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—प्रियं ग्रामणिं ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः, प्रियसेनानिकः ।

इदं-तर्द्धुक्तम्—'कपि कृते अनन्त्यत्वाद्भ्रस्वत्वं न भविष्यति' । इदमिह सम्प्रचार्यम्—कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतः कप् । ननु चार्यं कप् समासान्त इत्युच्यते ।

प्र०-विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूरीति । समामांशं अवयवार्थस्याऽप्राधान्यादनेकमित्यभ्यानुवृत्त्या प्रथमानिदिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अनन्त्य-वगर्जन । 'समासान्त' इति वचनान् कपेः समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्त समामप्रातिपदिकं न भवति । परत्वात्परिति । सातकाशश्च कप्,—'बटुयवागृक' इत्यादौ । अन्तरङ्गमिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् । कप्तु समासनिर्देशं बहुव्रीहिं ननुत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः । अन्तरङ्गतर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्ररूप-

३० प्रावयवावप्रथानमित्यर्थः । नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—
प्रथमेति । परे त्वग्रीकविभक्तीभ्युपसर्जनत्वम्, समामापेक्षया च तत्र नियतविभक्तिकार्यं, ह्रस्वश्च प्रथमान्नामेव, न रिति विभक्त्या । वाक्ये प्रत्येकमेव कर्मस्वरणत्वाद्यवगत्या, समासे च समुदाये एव तदवगत्या समामसमानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वात्सम्भवात् । अत एव 'यद्गम्ये च प्रजापतये च' इत्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वम्, अग्नीषोमादित्यादौ समासे च मद्भित्तस्यैवेति व्यवस्था मिष्यति । ध्वनित चेद् 'न टिमभ्युदयो रिति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः । प्रियं ग्रामणि इति । तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपस्थासः । अत्र नपुंसकत्वस्यापि निषेध स्यादित्यर्थः । 'प्रकृत्य चापवा-
द्विषय'मिति श्यायेन पूर्वमपि ह्रस्वो न स्यादिति तत्पर्यम् । समासान्त इतीति । कथ-

तादर्थात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कर्णं तावत् प्रतीक्षते ।

द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् ? 'परवह्निङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति' । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥४८॥

प्र०—प्रत्ययः । तादर्थादिति । ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः, समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः । द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्यत्रास्ति—'अवयवार्थावेव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थे इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाऽभाव इति ॥४८॥

उ०—स्तरङ्गतर इति षड्यमाणोऽभिप्रायः । बहुवचनम् इति । 'यवागू' शब्दो द्वीर्घान्त इत्युक्त इत्यस्याऽप्राप्तेः स न ङीप्रत्ययान्त इति भावः । विशेषापेक्षस्याऽबहिरङ्गत्वेऽप्याह—नद्युत्तरपदमिति । ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वे तदपेक्षमभ्यस्यान्तरङ्गत्वमिति प्रकृत्याभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह—परेति । यदि भवान् ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं मन्वते, तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतरः कवित्वर्थः । ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यते इति भाव इति कश्चित् । घस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यते इति भाष्याशयः, तथैवाऽन्यत्र दृष्टत्वात् । 'येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवती'ति वाक्यद्वेषशरस्याप्य, एवं पाठतरङ्गतरत्वं दृष्टमेव । कैयटेऽपि—अवयवापेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिसम्ज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासगतविधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवः धारदादिप्रातिपदिकापरः प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । 'समुदायापेक्ष' इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकात्वापेक्ष इत्यर्थः । एवं च समाससम्ज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकात्वापूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गतर इति भावः । 'अगत' इति सूत्रस्य भाष्यसमासावयवत्वस्यैव प्रतीतेः । न तावत्तेषामिति । कपः प्रथममित्यर्थः । अन्यत्—समासशाकम् । कर्णं तावदिति । तच्छास्त्रव्यर्थमिवा तद्भवन्काल प्रतीक्षते इत्यर्थः । अन्यथा समासशाकस्य कवनपेक्षत्वेन तत्प्रतीक्षोक्तेरसङ्गतिः । एवं च कपः समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससम्ज्ञा, कपस्तद्वाक्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वाद्यीप्रत्ययस्य तदन्तत्वाभाव इति भावः । प्राथिन्यादिति । इदं 'परवह्निङ्ग' 'कार्थे इन्द्र' इति सूत्रभाष्यविरोधाद् 'द्वन्द्वे च प्रतिषेध' इति वार्तिकविरोधाच्च चिरयम् । तस्माद्भवन्नारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनितं चेदमन्वर्थत्वमुक्त्वा 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधं वदता, क्वपिष्यमाणसमाधानोक्त्या च भगवतेति बोध्यम् । मूलोक्तेश्च 'द्वन्द्वे च प्रतिषेध' इति परिहारस्तु परमपुषतिरित्यादौ विप्रत्ययद्वयापरया तत्रैव भाष्ये क्वचित् इति दिक् ॥४८॥

लुक्त्वाद्धितलुकि ॥ १ । २ । ४६ ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रवन्ती कुन्ती कुरुः ।

तद्धितलुक्प्रत्ययवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्-
स्मान्न भवति ? 'अलुक्परत्वात्' । 'लुकी'त्युच्यते, न चाऽत्र लुक् परयामः ।
'लुकी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्, नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति ।
का तर्हि ? सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? 'उपसर्जन-
स्येति वर्तते' इति । न च जातिरुपसर्जनम् ॥४६॥

प्र०- लुक्त्वाद्धित । अयन्त्यादीनामिति । 'श्रवन्ती'त्यत्र भवत्ययन्तिशब्द उपसर्जनं,
स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति, लुक् च तद्धितस्य कृत् इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र
स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक्त्वाद्भावात्, अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः
कृत् । नहीति । लुको नीरूपत्वात् । युद्धिपरिकल्पितं तु लुक्. परत्वमाश्रित्य वातिक-
कृत्वोक्तं 'अलुक्परत्वा'दिति । न च जातिरिति । उपसर्जनमहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते ।
अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम्, असम्भवात् । 'श्रवन्ती'त्यत्र चाप्रत्य-

उ०- लुक्त्वाद्धित । ननुपसर्जनस्येत्यत्र वर्तते, तत्रावन्तिकुन्तिकुन्त्यां 'कृते'दिति म्यङ्, कुरोः
'कुरुनादिभ्य' इति ष्यस्य च तद्गानस्य 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुकि, 'इतोऽमनुष्ये'ति
'कृत्' इति च ङीपूढोः कृतयो. स्यपत्यकृत्स्त्रीप्रत्ययात्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलुगमभर्तृ
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाभावाच्च कथं लुक्प्राप्तिरत आह—श्रवन्तीत्यत्रेति । उपसर्जन-
सम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः, तद्धितलुकीति च सत्सप्तमीत्याशयेन बोध्यमिति भावः ।
नास्ति लुक्परतो यस्मात्स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः । कृते इति । एषं च न तत्परत्वं
हयादेरिति भावः । कथं तर्हि धातिकाकृता 'अलुक्परत्वा'दित्युक्तं, तत्राह—युक्तीति ।
उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थात् । 'न च जातिरुपसर्जन'मित्युक्तमत आह—उपसर्जनेति ।
सम्भवति सामानाधिकरण्ये धैयधिकरण्यमभ्यास्यमिति भावः । इह—लुगिधायके ।
स्त्रीत्वयुक्ताऽप्राधान्येनेति । एष च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाऽभिधायी प्रत्ययो नोपसर्जनमिति
भावः । स्वयं लुगभावे हेतुतरमाह—अप्रातिपदिकत्वाच्चान्न हस्वाभाव इति । अत्र—
अवन्तीत्यादौ । 'ह्रस्व पदेन ह्रस्वप्रयोगको लुगुच्यते, ङीलुकि हि भवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत

† इदोःकोत्तल. आदाभ्यङ्, कुरुनादिभ्योष्, स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च, इतो मनुष्यकारोः, कृत्तः

५. १. १०१; १०२, १०३, १५, १६; ‡ गोत्रियोऽवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च १. २. ४८,

इद् गोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

इद्गोण्यां नेति वक्तव्यम् ।

'गोण्या ने'त्येव सिद्धम् । नार्थ इत्वेन । का रूपमिद्धिः ? पञ्चगोणिर्दशगोणिः † ।

ह्रस्वता हि विधीयते ।

ह्रस्वत्वमत्र विधीयते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१- २. ४८] इति ।

इति वा वचने तावत् ।

'इ'दिति वोच्येत, नेति वा, को न्वत्र विशेषः ?

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

श्रद्धया मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः ‡ । अपर आह—

प्र०—लक्षणा जाति स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चाऽत्र ह्रस्वाऽभावः । 'आमलक'मित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । लिङ्गविशिष्ट-
स्यैवेहापादानाब्धिर्विशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाऽभावः । कुरुरित्यत्रापि 'उभयत
आश्रयणे नान्तादिव दित्यप्रातिपदिकत्वम् ॥४९॥

इद् गोण्या- । इ त चावचन इति । 'इतीति सप्तमी । इच्छन्देष्युच्यमाने
गोण्याऽभाव इत्यर्थः । गाणरिति । यदा मात्रचो लुक् न्रियते तदा लुकि प्रतिपिद्धे
सिद्धयत्येव ह्रस्वत्वम् । तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणप्रहणस्य प्रयोजनम्—तद्धित

४०—इति तत्प्रयोजकता लुको बोध्या । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या
स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति सूत्रार्थः । प्रकृते च न तत्र, तद्धितान्तास्त्रीप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ।
'गोणियो'रिति ह्रस्वस्य तु मात्र प्रा सप्तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य प्रहात् । यथा दैतसथोप-
-पादितम् । कश्चित् लुगभाव' इत्येव पाठः ।

अथेव कपमामलकमित्यादौ लुगत आह—आमलेति । तद्धितान्तत्वादिति । मयो
लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । मनु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकप्रहणानुवृत्तान-
प्यवशीत्यत्र दोषोऽत आह—लिङ्गेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां तत्परिभाषाप्राप्तौ बाधका-
ऽकारेण भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥४९॥

इद्गोण्या- । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति द्विगी क्रीतार्थं लुको लुक्कदितेति लुग-
पवाद्भूतमिद् सूत्रम् । तत्रानेन लुको निषेधे 'एकविभक्ती'रुपसर्जनत्वाद्भस्वेन सिद्धे इद्प्रहण
इत्यर्थमिति बोध्यम् । समाधत्ते भाष्ये—इति वा वचने तावदिति । इच्छन्दोर्का नन्द्योर्का
च तावदेव, न तु मात्राप्यधिहेति तदर्थः । लुकि—स्त्रीप्रत्ययलुकि । सिध्यत्येव

१-२ने कान्तिकम् । † तेन क्रीतम्; अल्पसंख्येदिगोर्द्विगुभ्याव मयि ५. १. १७, २८.

‡ प्रमाणे इत्प्रहणस्य वचनः ५. १. ५७.

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् .

अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कारणम् ? 'प्रकरणात्' । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् ।
'ह्रस्व' इति वर्तते+ । न तु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सूच्यादर्धमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः, दशसूचिः ।

इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि-विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

प्र०-मन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ह्रस्व इतीत्त्वं विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः । एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते, न तु तद्धितलुकीति । तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याग्यते तत्रेत्त्वविधिः । ह्रस्वत्वं तु न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । 'गोस्त्रियो'रित्यस्याऽनन्तरं 'गोण्या' इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । 'इत्त्वं प्राप्नोती'ति शेषः । अचिन्तु 'ननु सूच्या' इति

उ०-ह्रस्वत्वमिति । 'गोवृक्क्यणी'त्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्य तत्र प्रहास्त्रिभ्य-
मिदम् । भाष्यं तु यथाश्रुतं रमणीयमेव । तदापि प्रथमेति । प्रस्थादिभ्यः परिच्छेदकवाचिभ्यः
प्रमेयविवक्षायां प्रथमां वाधिर्या तद्धितः प्राप्नोति, तद्विवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिष्य-
तीति स्वर्थं तदित्याशङ्क्य 'तद्धिमन्तरेणापि यदा परिमाणे'त्यादि 'प्रातिपदिकार्थे'सूत्रे
वक्ष्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वादिस्वमपि न प्राप्नोति, तस्येहाऽसम्बन्धादिति भावः ।
अभेदोपचारेणेति । गोण्येव धीह्य इत्याहार्यपुद्गया गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लक्षणिक-
त्वेनाऽनुपसर्जनत्वमित्यर्थः । तत्र शङ्कते—सर्वत्र तर्हीति । तेन यत्रेति । लक्षणिकस्या-
प्युपसर्जनत्वं मन्यते । एव हि गोणीसदृशे लक्षणायामपि ह्रस्वापत्तेश्चिन्त्योयं कैयटः । तर्हि
ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे स्वर्थे इद्विधिः स्यादत आह—ह्रस्वत्वं त्विति । अप्रातिपदिकत्वादिति ।
गोणीशब्दस्य द्यग्त्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहादप्रातिपदिक-
त्वादिति चिन्त्यम् । ननु लुका विच्छिन्नत्वात्कथं ह्रस्वानुवृत्तिरत आह—गोस्त्रियो'रिति ।
लुगपवादेत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति । तत्रेत्त्वमित्यत इति । 'तच्छ न सिष्यती'ति
शेषः । इद्ग्रहणे यथा सिष्यात् तदाह—योगेति । 'इ'दित्येको योगो लुगपवादार्थः ।
'गोण्या' इति द्वितीयस्तस्याऽसर्वप्रकारत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्य लुगपवादत्वे
यत्र प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगमावादिस्वमपि न स्यादत आह—गोस्त्रिरिति ।

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्बद्धवक्तिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः[†] । तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्यात् ? 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः'
[८. ४. ६] इति एत्वं प्रसज्येत ।

अपर आह—कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति ।

प्र०—पाठः । तत्रैस्वमित्यत इत्यध्याहारः । इदमहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्धयति ॥ ५० ॥

लुपि । प्रकृत्यर्थसम्बन्धिन्धन्यौ लिङ्गसङ्घे प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति । वरणादित्वाद्यो लृप् प्रामवाचित्वाद्द्वनस्पतिवाचित्वाऽभावात्त्वाऽभावः । 'फली वनस्पतिभ्यः' इत्ययं भेदो शास्त्रविधौ नाश्रित इति फलाऽभावेऽपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतिवत्त्वम् । षष्ठाणि । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठीपर्याप्तम् । वचनशब्देन होक्वचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते । तत्र वाक्यावस्थायाम् षष्ठीदर्शनात्तस्या एवाऽत्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिनि । एकवचनादिसञ्ज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि सञ्ज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं

उ०—लोपेनेति । लुकेत्यर्थः । एवं च कैदस्य पूर्वापरविरोधोऽपि दृश्यः । अप्र पक्षे लक्षणाय गोणी इति दीर्घान्तस्यैवेष्टवादित्याहु ॥ ५० ॥

लुपि यु[†] । पदार्थानवगमे सद्गयावत्प्रवृत्तु न शक्यतेऽतः सूत्रार्थमाह—प्रकृतीति । युक्तवदनेन प्रकृत्यर्थे उच्यते, स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृतौ यादस्य लिङ्गसङ्घाप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपदिश्यात् तत्रातिदिश्यत इति तात्पर्यम् । व्यक्ति—लिङ्ग, यचनं-सङ्घाया । अङ्गपुत्रप फलवान वनस्य तिरुतथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यद्ग्रामेऽतिदिश्यतेत्यत आह—फलीति । अस्याऽङ्गुप इत्यादि । 'फलाभावेऽपि तस्याऽङ्गुपपत्त्याभावेऽप्यर्थः । यद्वा सिद्धीनां फलावाऽभावं म्रियते । एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्षाद्योपपत्त इति भावः । षष्ठीया. प्रकृत्यर्थं धर्मत्वाऽभावात्कथमतिदेशोऽत आह—प्रकृत्यर्थेति । व्यतिरेकस्य—सञ्ज्ञावत्त्वम् । षष्ठीया एव प्रसङ्गे हेतुमाह—तत्रेति । युक्तवदनेन प्रकृतिस्तः लिङ्गमेकवचनादिप्रत्ययाद्य लुकि सति मन्वतीति सूत्रार्थं । अर्धेनापर्ययोरेषावच्य लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठावत्त्वम् । एवं चोपस्थितशक्त्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः । मनु वचनमिति पारिभाषिकसञ्ज्ञाऽभावात्तत्रेतिप्रसङ्गतमत आह—एकवचनादीति । अनुनिष्पादीति । शान्तीपद

अथ 'व्यक्तिवचने' इत्यप्सुच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति, पष्ठश्चपि हि वचनम् ? नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्— उच्यते वचनमिति । एवमपि पष्ठो प्राप्नोति । पष्ठश्चपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्ताथानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि—

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह याचना युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्येये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्तश्चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयाक्तुः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्येये

प्र०-वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । सङ्ख्यालक्षणोऽर्थोऽविदिश्यत इत्यर्थः । पष्ठश्चपि ह्युच्यते इति । सङ्ख्याविदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्, पष्ठश्चपि सङ्ख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । पष्ठीशब्दन च पष्ठश्चपि सङ्ख्यालक्षणोऽभिधीयत । अथवा पष्ठश्चप्युच्यते सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्तश्चरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । 'अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न' इति कृत्वा व्यतिरेकाऽभावः इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । सङ्ख्यायामविदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, वाक्ये च पष्ठी दृश्यते इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागपिति । प्रत्ययायन प्रकृतिवाच्यं वस्तु सम्यग् वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तुश्चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यान्तर द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्येये,

उ०-इत्यर्थः । भाष्ये—अन्वर्थेति । लौकिकः सङ्ख्यालक्षणोऽर्थो वचनशब्देनोच्यते इति भावः । अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् । नन्वेवं 'पष्ठश्चप्युच्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—पष्ठीशब्देन चेति । ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्व, ि६ च लुपाऽदूरभावार्थोकावपि पष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह—लुप्तश्चरितेनेति । तेन हि स्वसम्बन्धदूरभाव उच्यते इति भावः । तदाह—अभिहित इति । व्यतिरेकाभाव इति । भेदानवन्धनसम्बन्धत्वाऽभाव इत्यर्थः । शेषोपलक्षण इति यावत् । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरेको हि शेषः । पष्ठ्यतिदेशभावेनातिदेशिकीत्ययुक्तमत आह—सङ्ख्यायामिति । चेत्यर्थ इति । इयास्तु विशेषः—वाक्ये भिन्नोपलक्षितविषयतया, वृत्तौ चकारास्यविषयतयेति । उत्तरार्थे पश्चान्तराऽप्रतीतेः 'कामचार' इत्ययुक्तमत आह—चशब्द इति । तथा च तेन पश्चान्तरार्थातनमस्तीति भावः । भाष्ये तद्वदलोक्तस्य व्याख्यानं 'प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभि' रित्यादि । कामचारविषये एकतरपष्ठग्रहणे विनियमकाऽभावोक्त आह—प्रत्यासर्त्यति । तदुक्तं भाष्ये 'वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते' इति । वृत्तिप्राक्कालावधिष्ठाननिर्णालङ्घनसदृशयोरतिदेश, उत वृत्तिप्राक्कालावधिष्ठानावोरिति संशयः । तत्रापि सङ्ख्यायाः प्रपञ्चविषयसम्बन्धवदर्थविशेषात्तद्वचनेवाविद्येते पष्ठी

अतिदेष्टुम्, वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारः, वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते, न प्राग्वृत्तोर्ये* ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावात्लुपि युक्तवदनुदेशः ॥१॥

अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । कान्यत्र ? लुकि । लवण. सूपः । लवणा यवागूः । लवण शाकमिति+ । अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधान-
घस्युरिति । तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थ-
मिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०—'च' शब्दान् वृत्तस्य ये, ते अतिदेष्टु कामचार । वृत्तस्येति । प्रत्यासत्त्येति भावः । वृत्तावुपसजनस्यापि कचित्सङ्ख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात्सङ्ख्याभेदाऽवगमः । तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसङ्ख्यावगमात्प्रकृत्यर्थे तदवसाय । यथा आदेशेऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनादिति तदवगति । तत्र च वृत्तावुपसर्जन प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाऽभावात् सङ्ख्यामात्रप्रतिबद्धा प्राति-
पदिकाधेमात्रे प्रथमैव भवति । कचिदधिको ग्रन्थ पठ्यत—'अथवा प्राग्वृत्तये लिङ्गसंख्ये त आतदक्ष्येते । पष्ठी कस्मान्न भवति ? सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशा' इति । तत्रायमर्थे—वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते, पष्ठी तु व्यतिरेकनिग्रहना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकास्ति । न च व्यतिरेकसहितं सङ्ख्या अतिदिश्यते । सङ्ख्यामात्रातिदेशे सम्यन्धसहितसङ्ख्यातिदेशाऽभावात् ।

उ०—त्यादिति बोध्यम् । द्वितीयमादायोत्तरम् । तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसङ्ख्यवर्धनिसङ्ख्या साक्षाद्योरेवातिदेशो प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्प्रथमैव । अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठावात्तद्गतयोरेवाति-
देशो एकनिष्ठार्थं प्रायासत्तिरिति बोध्यम् । मनु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सङ्ख्याभेदानवगतेः कर्त्तव्यासावृत्तिवृत्तवृत्तिदेशोऽत आह—वृत्तावुपेति । आदेशात्—'तवकममकारेकवचन' इति विहितम् । तत्र चेतन्यादिभेदस्यव्यतिरेकस्थितिर्न त्वेकार्येनेति संभवम् । सधेहेति । 'शिरीषा आम' इति बहुवचनात्प्राक्प्रत्ययानि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तच्चम् । अन्य-
यातिदेशात्प्राप्या तदनुपसर्जरिति भावः । मनु सङ्ख्यातिदेशोपि तद्विग्रहना वरी कस्मान्नेत्यत आह—वृत्तावुपसर्जनमिति । व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशात् न, सोनामाकादिति भावः । अन्यथा प्राग्वृत्तोरिति । इदमपुत्रं, प्रायासत्तिवापापत्तेरित्याहुः ।

* कचिरिदमुच्यते—'प्राग्वृत्तये लिङ्गसंख्ये ते अनिदेक्ष्येते । पष्ठी कस्मान्न भवति ? सामान्याति-
देशे विशेषानतिदेशा' इति । + सङ्ख्ये, लवणसूपः च. ५ १९; १४.

लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ २ ॥

लुप्नामेयमदर्शनस्य सञ्ज्ञा नित्यतो । न चाऽदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते
अतिदेष्टुम् । लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ।

न चाऽदर्शनस्याऽशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अदर्शनस्याऽशक्यत्वात्' । अदर्शनस्य
लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गति-
र्मविष्यति साहचर्यात् ।

योगाऽभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

प्र०—किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसङ्ख्ये सिद्धे, यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति
प्रश्नः । अन्यथेति । अभेदं लिङ्गसङ्ख्ययोरभित्य वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु
वाचकभेदनिबन्धनभेदावसायेन वतिना व्याचष्टे—अभिधेयवदिति । अभिधानर्थादिति ।
अभिधानशब्देनापसर्जनमभिधीयते । तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते । तस्य चार्थ-
द्वारको लिङ्गसङ्ख्यायोगः । न चाऽदर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति भावः ।

उ०—अनु तद्विधायैकत्वादेकवचननिवृत्तयेऽवश्याश्रयणीयोऽतिदेशोऽत आह—अन्तरेणापीति ।
भाष्यवार्तिकयोर्वन्तिप्रयोगाऽप्रयोगयोर्धीजमाह—अभेदमिति । लिङ्गसङ्ख्ययोरिति । विशेष्य-
मात्रगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसङ्ख्ययोश्चेत्यर्थः । पठितमिति । 'अभिधेयस्य स्वकी'ति
पठितमित्यर्थः । वतिनेति । विशेषमात्रवाचके पठितसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद्-
देवान्यत्र विशिष्टवाचकेपि दृश्यते, तथा प्रकृतेपि स्यात्तद्वारणार्थं सूत्रमिति भावः ।
अभिधेयम्—विशेष्यम् । अभिधानशब्दस्य वाचकपर्यायत्वादिभिधानवदित्ययुक्तमत आह—
उपसर्जनमिति । तत्र योगं दर्शयति—तेन हीति । प्रधानार्थः—सहासकम्बितस्वार्थः । तस्य
चेति । 'लिङ्गसङ्ख्ये' चार्थः 'शक्यत्वात्' प्रयोगात्पूर्वतादिति भावः । भाष्ये—लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वात्
दिति । लुपः—लुप्ताद्यत् । ननु 'लुपी'त्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह—
अदर्शनसञ्ज्ञित्वादिति । बहुमीहिः । न चाऽदर्शनस्येति । लुपार्थाऽदर्शनस्येत्यर्थः ।
अशक्यत्वे हेतुमाह—अभावेति । स्वरूपसदभावे शब्दाऽभाष्येऽतिदेशोऽशक्य इति भावः ।
साहचर्यादिति । लुप्ताद्येन लुपो यः स्यानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते । तदुक्तार्थस्य लिङ्गसङ्ख्ये
लुप्स्यानिप्रत्ययार्थोऽतिदेशियेते इति तापर्यम् । 'युक्तं सम्बद्ध' इति प्रकरयर्थं इत्युच्यते । तत्र
केन युक्त इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्लुपवयस्यैव सम्बन्धः स्यात् । न च तदर्थोऽदर्शनेन
कस्यचिद्योग इति युक्तपदार्थोऽसिद्धिरतीति तत्स्यानिप्रत्ययार्थलान इत्यर्थकं भाष्ये—
योगार्थावाधेति । नन्वेवमप्युद्भूतद्वयवपवसमृहस्यैव इन्द्रार्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति

अन्यस्याऽदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्मविष्यति, साहचर्यात् ।

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा-पञ्चालाः† । किं प्रयोजनम् ? 'नियमार्थम्' 'समास उत्तरपदस्यैव' । क मा भूत् ? पञ्चालमधुरे इति ॥५१॥

विशेषणानां चाऽजातेः ॥ १ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति, आहोस्त्रिजातेर्यानि विशेषणीति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धम्—पञ्चाला जनपद इति । 'सुभिक्षः सम्पन्नपानीयो बहुमाल्यफल' इति न सिद्धयति । अथ विज्ञायते—'जातेर्यानि विशेषणीति' । सिद्धम्—'सुभिक्षः सम्पन्नपानीयो बहुमाल्यफल' इति । 'पञ्चाला जनपद' इति न सिद्धयति ।

प्र०—योगोऽभावाविति । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्त इत्यर्थे । मधुरा पञ्चाला इति । वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्पर द्वन्द्वार्थे इति सिद्धे नियम क्रियते । अत एव मधुरा गोदा इति भवति, न तु मधुरा गोदाविति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिङ्गमात् ॥५१॥

विशेष । कथमिति । किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध—'विशेषणानां युक्त षट्षपञ्चवचने, जातिस्तु यदा विशेषणं तदा ने'ति । अथ वैयधिकरण्येन—'जाते-

६०—बहुवचनसिद्धयर्थोऽतिदेशः । श्यादत आह—वतिपदेति । 'मधुरा पञ्चाला' इति भाष्ये दृष्टा इतःवादिह समाससद्वेनेतरैतरेद्वन्द्व एवाऽभिधीयत । उत्तरसङ्ख्यायां पूर्वसङ्ख्यायाघादति-दिष्टसङ्ख्यागामार्याय बहुवचनम् । लुपन्तस्य पूर्वपदत्वोक्तित्देशाभादद्विवचनमेवेति भावः । अत एव—वर्तिपदार्थमाधान्यादेव । 'समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुपन्तापे' चेदतिदेशस्तदोत्तर-पदस्यैवे'ति वास्तिकायो 'न उत्तरपदस्य चेद्बहुवचनान्तस्यै वेत्यर्थं इति भावः । बहुवचन-ग्रहणं एव बहुवचनान्तलुपन्तपूर्वपदस्य नियमेन श्यादितिमां भूदिति, तेन गोदमधुरा इति भवति, न तु गोदमधुरे इतीत्याहुः ॥५१॥

विशेषणानां चा । परिच्छेदकमत्र विशेषणम् । नत्रा समासस्या जातिविशेषणानामि-त्यनेन कथमश्वयोऽत आह—असमर्थेति । एव च नत्र इवोत्तरपदार्थस्याप्यश्वयोऽप्यश्वयो न दोषापेति भावः । एवंमृशेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्ययोस्तु श्येतिदेशाच्चद्विशेषणानामपि सिद्ध एवातिदेशः । लुपर्विशेषणानां स्वविशेषणगतलुपवचनयोर्वापत्त्वात् । मृश तु जातिप्रति-

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘जातिर्यद्विशेषण’मिति, नापि—जातेर्यानि विशेषणानी’ति । कथं तर्हि ? विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति, ‘आं जातेः’, आजातिप्रयोगात् ।

[अर्थ] ‘किमर्थं पुनरिदमुच्यते’ ?

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति, न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ?

समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ।

यद्येवं नार्थोऽनेन । लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । इान्यत्र ? वदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्त-

प्र०—र्यानि विशेषणानि तेषां ने’ति ? अजातेरिति चाऽसमर्थसमासः, भवतिना नवः सम्बन्धात् । उभयथा चाऽव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आजातिप्रयोगादिति । सूत्रे आहः ‘प्रश्लेषो, न तु नञ् । अत्रायमर्थे—ताद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिने प्रकान्ता । यदा तु जाति प्रकम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा, तदा युक्तवद्भावो न भवतीति । वदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां वदर्युपनिपाते

उ०—पेधार्थम् । तत्र सन्देह इति तात्पर्यम् । मध्ये—सुभिन्न इत्यादि न सिध्यतीति । तेषां जनपदविशेषणत्वेपि तद्भाग लुप्तविशेषणत्वस्यापि बहुवचनमेव स्यात्, ईदृशविशेषणेषु विध्यर्थमेव विशेषणानां मि. र्थं वा, स्यादित्युक्तम् । यदा तु जाति. प्रकम्यते इति । अत एव ‘पञ्चाहा. सुभिन्ना जनपद’ इति ‘पञ्चाहा जनपद सुभिन्ना’ इत्येव च भवति, जातेः प्रकान्तायां यद्विशेषणमुपनिपातितं तज्जातिमेव साक्षाद्विज्ञानधीति भावः । ‘विशेषणानां’मित्यनेनापि साक्षात्सुबन्धविशेषणमेवोचितमिति तात्पर्यम् । जातिगुणसमभिध्याहारे जातेर्विशेष्यत्वनियमादाह—विशेष्यत्वेन वेति । शङ्कते मान्ये—[अथ किमर्थं पुनरिदमिति । ‘विशेषणानां’मित्येतद्विशेष्यं । उत्तरयति—जातिनिवृत्त्यर्थं इति । विशेषणानामिति । सुभिन्नादीनामित्यर्थः । समानाधिकरणत्वादिति । अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थोऽभिन्ने भवितव्यलिङ्गसद्वय सर्वत्र सिद्धमिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति । विशेष्यलिङ्गादिप्राहितो नेत्यर्थः । वृत्तोपनिपाते त्विति । ‘वदरी वृक्षो मधुर’ इति यथा । एवं प्रकृतेपि

वद्भावो न भवति ? आविष्टलिङ्गा जातीर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते, उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्, तल्लिङ्गं जहाति । -

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? इदं तत्र तत्रोच्यते—'गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति, तदनेन क्रियते ।

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः* फलानि ।

प्र०—तल्लिङ्गसङ्घायोगः । वृत्तोपनिपाते तु वृत्ताश्रयलिङ्गसङ्घायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा । नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेपि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याप्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति । जातेरुत्पत्तिविनाशाऽयोगात् शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशो गृह्यते । तेनाऽऽसंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जाते-नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं, लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति 'शुद्धं पदा' इति प्राप्ते भाविनो घहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्वन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्यते । विशेषणानाम्—गुणवचनानामित्यर्थः । युक्तवद्भावेन । आश्रयवलिङ्गसङ्घे इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदाऽयमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पृथगेव प्रथमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वान्, तद्गतयोर्लिङ्गसङ्घपयोः सिद्धत्वान् । यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः । हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतत् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति ।

उ०—रूपद्वये सिद्धे रूपं सूत्रमिति भावः । वृष्टानि—किं पुनरिति । उत्तरपत्ति—आविष्टेति । ननु जातेरलिङ्गाश्रयत्वादिङ्गाविष्टा जातिरिति वक्तव्ये विपरितोत्पत्तयणममुक्तमत आह—आविष्टमिति । विनाशे वृहीतमित्यर्थः । एवं इत्युपची जातेनियतलिङ्गोपादानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्यह—नियतेति । यद्यपि जानिसद्भा अनियतलिङ्गा अपि ददयन्ते तथापि महताभिमानमेतत् । ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसंज्ञात्वं नियतलिङ्गत्वमत आह—सर्वत्रेति । शब्दव्यवहारगताविति । स्पष्टिगतेति शोचं, स्पष्टेरपि कस्याधिष्ठितत्वात् । अत एव स्पष्टगतेति शोचम् । 'जाति'सिद्धपक्षेण नियतलिङ्गत्वमाश्रयत्वं । भाविन इति । भाविषुद्विविधपक्षेऽप्यर्थः । गुणवचनानामिति । जानिष्यतिरिन्निष्ठाणामित्यर्थः । तेन 'सर्व

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूर-
भवानि वनानि खलतिकां वनानि ।

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चा अभिरूपः । वधिका दर्शनीयः † ॥ ५ २ ॥

तदशिष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

प्र०—खलतिकमिति । खलतिको नाम पर्वतस्य दूरभवानि वनानिति लिङ्गमभिधेया-
श्रयमेव भवति । मनुष्यलुपीति । विशेषणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाऽभिरूप इत्य-
भिधेयाश्रये लिङ्गसङ्घे भवतः । तृणमयः पुरुषः—चञ्चा । वत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा ।
'सञ्ज्ञाया'मिति विहितस्य कनो 'लुम्ननुष्य' इति लुप् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यम् । किं या एना इति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेण प्रश्नः । नेत्याहेति ।
प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । नहि दिघुमादिसञ्ज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भाव-
शास्त्रस्याऽशिष्यत्वे हेतुत्पद्यते, सम्बन्धाऽभावात् । सञ्ज्ञानमिति । अवगमः,
सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसङ्घाविशे-

उ०—विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । अयं—भाष्यहृत्त. सूत्रार्थः । तन्निष्ठत्वादिति । तद्यत्-
त्वेन प्रहादित्यर्थः । यदा तु जातिरिति । यथा 'बदरी वृक्ष' इत्यादाविति भावः । मनुष्य-
लुपीत्यस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वे चञ्चेत्यसङ्गतमित्यत आह—विशेषणानामिति । लुब्धत्वस्य
सु भषत्येवेति । भावः । अभिधेयाश्रये इति । विशेष्यगतं यद्युक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं
तस्याऽयमुपस्थितत्वादिषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुँलिङ्गमत्र भवतीति भावः । एतेन
'मनुष्यलुपी'त्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इत्यभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
सुंस्त्वमिति शेषमित्यपास्तम् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं । तत्—युक्तवद्भावशास्त्रम् । भाष्ये—वृत्रिमा इति । दास्यतो बोधित-
संकेता इत्यर्थः । वृत्रिमसञ्ज्ञाग्रहणे हेतुमाह—प्रत्यासत्तीति । सामर्थ्यमिति । प्रकरणा-
लिङ्गं बलवदित्यर्थः । अवगम इति । भावेऽदृशतो यौगिक । सञ्ज्ञाशब्द इत्यर्थः । प्रतीति-
श्च क्षुरपहन्तु'मित्याद्यपपद्यम्, गुणाऽभेदेन गुणोपसर्जनं निबोधकानामाश्रयत् आश्रय-
प्रामाण्यमवश्यमश्रयणीयमित्याह—तत्र यथेति । प्रमाणमिति । वचनसन्तरेणापीत्यर्थः ।
'लुब्धयोगाप्रत्ययानात्' 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या'दित्यनयोस्तात्पर्यं, दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयो रूढयौगिकत्वरूपवैयर्थ्यपरिहार आह—न चेति । एव च लिङ्गप्रकरणं, 'जात्याद्याया'
मित्यादि संख्याप्रकरणं च पूर्वाचार्यानुसारेण कृतमिति च्चिन्तितं सूत्रकृता । सर्वं चेद् 'काद्योप-

† मदूरमवधः वरणादिभ्यश्च ४. २. ७०; ८२. ‡ सञ्ज्ञायां च; लुम्ननुष्ये ५. १. ९७; ९८.

किं या एताः कृत्रिमाष्टिषुभादिसञ्ज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् ? 'ने'त्याह ।
सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा ॥५३॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥१॥ २॥ ५८ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति
नाम वक्तव्यम् । अत्र उत्तरं पठति—

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्यभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्ब्रीहौ ब्रीहित्वं
यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकम्, तच्च विवक्षितम्, तस्यैकत्वादेकवचनमेव
प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—

प्र०—पावगतिरूपद्यमाना प्रमाणम्, एवं 'पञ्चाला' 'वरणा' इत्यादावपि । न च पञ्चाला-
लादयो यौगिका, अपि तु जनपदादीनामेता सञ्ज्ञा, असौ योगानवगमात् तद्विधौ
नोत्पद्यते इति लुवपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात् केनचिच्छब्देन
प्रत्याप्यमानं वस्तु कस्यचिद्विद्मस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा ।
यदुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति सङ्ख्यायांगोपि सिद्धः । एका
सिक्तोऽस्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति ॥५५॥

जात्या । 'जातिरुपलक्षणम्, द्वयं तु शब्दार्थ' इति दर्शनाश्रयेणाह—इदमयुक्त-
मिति । बहुष्वेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याद्येति

उ०—सञ्ज्ञे चे'ति चेन सङ्गृहीतम् । योगानवगमादिति । मन्प्रति विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे
पञ्चालादयवहारदर्शनादियर्थः । तत्र सर्वेषामिति । उपपत्त्याऽपपत्त्यादिरूपस्य तस्य
केवलानवयवव्यतिरिक्तमिति भावः । वस्तु—द्रव्यम् । 'सिद्धसंगण्यकारकाद्यत्वं हि द्रव्यत्व'मिति
तदेव द्रव्याशानुपपत्तिवर्तिताया सिद्धसंगण्यत्वं, द्रव्यस्य चरणमिति भावः । एवं च दार-
पदार्थस्य स्त्रीष्वेति शब्देनोपपत्त्यर्थं पुनर्वचनं व्यज्यते । तस्य सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति
तात्पर्यम् । एका सिक्तोऽति । अयं प्रयोगो इत्यकारमुत्र भाष्ये । एवंमर्थेति अवादितात्प-
द्विष्येति शिष्टप्रमुखाः साधव इति वचनपश्चाह—आदीति । ॥५३॥

जात्याख्यायाम् । जातिवादिनो मते जातेरुपलक्षणत्वं मावयवमिति इदमयुक्त-
मित्यसङ्गतमत आह—द्रव्यं इति । जातेरुपलक्षणत्वं तु साधवतावच्छेदकतया बोध्यम् ।
प्रकारात्प्राग्मि मञ्जूपायां द्रव्यम् । जात्याख्यायां बहुष्वेकवचनमित्यसङ्गतमत आह—
अत्र पक्ष इति । विपारिध्वनिमित्यत्र तदुदाहरणं इति भावः । द्रव्यवादे उच्यते

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र 'घेडिति' [७. ३. १११] इति
गुणः प्राप्नोतीति । नैप दोषः ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोयम् । नेदं परिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ?
अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनम्, बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति ।
यावद्द्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति, तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ।

प्र०—व्याख्यानम् । जातिपदार्थपञ्चाश्रयेणोत्तरमाह—जात्याख्यायामिति । गार्ग्यं गार्ग्य-
त्वमिति । गोत्रस्यापि जातिस्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गर्गषु गार्ग्यत्वस्याभिन्न-
स्याऽभावात् । एकस्मिस्तु पिण्डे अत्रस्थाभेदानुगता द्वित्यत्वादिका जातिर्जात्या-
ख्यायामिति वचनसामर्थ्यात् गृह्यते । जातिपदाथेवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्था-
भिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयत । बहूनामिति । बहूनामथानां
बहुत्वमेवोच्यत इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनाविदिरयत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति
नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं 'तित्यपुनरसो'रित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां

उ०—सङ्गतेराह—जातिपदार्थेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्'सिति यदीकार्थं तदुक्तं सामान्या-
भिधानादिति योजना वातिकस्य । अत्र पक्षे याहदोहाद्यम्बयो विशेषणीभूतस्यक्लिष्टारकपर-
स्परया जातावेवेति भावः । अभ्युपगमत्वे हेतुमाह—बहुष्विति । 'अभिन्नस्याऽभावा'दिति
पाठः । अत, एवाभ्युपगमवादोऽयामिति तात्पर्यम् । क्वाचरवभिन्नस्य भावादिर्न पाठः । तदा
जात्यङ्गीकारे, प्रमाणदर्शनमिदम्, अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतिग्यक्ति-
भेदाद्गार्ग्यं इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं परिमाणभेदाद्द्रव्यभेदेन द्वित्य-
त्वादिनामपि जातिशब्दत्वेन तथापि बहुवचनं स्यात्त आह—एकस्मिन्निति । सामर्थ्यमेव
दर्शयति—जातिपदार्थेति । सर्वे शब्दा इति । उक्तयुक्त्या पाषक्याद्याऽपि । भाष्ये—
। तच्च विवक्षितमिति । 'प्राधान्येन'ति शपः । भाष्ये द्राहिभ्य इति । सूत्रे 'एकस्मिन्नित्येक-
शब्देनैकवचनं गृह्यते भीमा भीमसेन इतिवत् । सप्तमी च पृथगेति इति भावः । सप्तपुपादा-
नादतिदेश एवेत्युत्तरम् । बहूनामर्थानां वचनं भ्यसादिबहुवचनमपि भवतीत्यत आह—
बहूनामिति । 'कर्मणि' ल्युट् । बहूनामर्थानां सम्बन्धं यदुच्यते तद्बहुवचनम् । तच्चो-
पलभित्वाद्बहुत्वमेव । तदाह—बहुत्वमवोच्यत इति । एकस्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपार्थस्य

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुमिक्षं करोति ।
एको यवः सम्पन्नः सुमिक्षं करोति ।

अस्मदो नामयुवप्रत्ययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाम-
प्रयोगे,—अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे—
अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ।

युवग्रहणेन नार्थः—‘अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे ने’त्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं गार्ग्यां ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ।

अपर आह—अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ।

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् ? ‘पृथक्त्वाभिधानात्’ पृथक्त्वेन
हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते—
‘पृथक्त्वाभिधाना’दिति । यावता इदानीमेवोक्तम्—‘जात्याख्यायां सामान्य-
मिधानादैकार्थ्यं’मिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

प्र०—द्वित्वद्वुत्वयोरभिधानादधीतिदेशात्स्यान्यादेशभावाऽभावः । संख्याप्रयोग इति ।
एकस्यैव बहुवत्तिदेशः कियमाण एकशब्दस्य प्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते ।
उभयपदार्थपक्षाभ्रयेण प्रत्याख्यातुमाह—अशिष्यमिति । सत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं
कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टं प्रयोग उपपद्यते ॥५८॥

उ०—तादात्म्येनाहारार्थोप इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणामामपि सिष्यति । एवमिति ।
अन्यथा सत्रापि ‘तिष्यदुत्तमसू’ इत्यत्र ‘असि च’ति गुणः स्यादिति भावः । एकस्य-
प्रयोगविरोधाद्बहुवचनाऽप्राप्तेराह—एकस्यैवेति । आतरेण्यवावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति
भावः । भाष्ये प्रसङ्गादस्मदो द्वयोर्भेदस्य प्रतिषेधमाह—अस्मदो नामेति ।

अमु द्रव्यपदार्थाभ्रयेण प्रत्याख्यानं ‘व्रीहिः सम्पन्नः’ इति प्रयोगो न स्यात्त आह—
उभयेति । कदाचिद्द्रव्यं प्रधानं कदाचिन्मात्रं प्रधानमित्यर्थः । भाष्ये पृथक्त्वेनेति । अदे-
नेत्यर्थः । भाष्ये—जातिशब्देनेति । जातिशब्दात्त्वाभिधानेनेत्यर्थः । निष्कृष्टत्वात्प्रतिषेध-

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते, जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जाति-
शब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति ? एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालक-
मासीनं पृच्छति—‘अस्त्यत्र काञ्चिद्गां पश्यसी’ति स पश्यति—‘पश्यति
चायं गाः’, पृच्छति च—‘काञ्चिदत्र गां पश्यसी’ति । नूनमस्य द्रव्यं विव-
क्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति, यदा सामान्या-
भिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥५८॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—अहं ब्रवीमि आवां ब्रूमः वयं
ब्रूमः ? इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा—
इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारतन्त्र्येण
विवक्षितानि भवन्ति—अनेनाक्षणा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणो-

प्र०— अस्मदो । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संवि-
धावृत्त्वात् कर्तृत्वविवक्षेति ‘वयं पश्याम’ इत्यादि सिद्धम् । शरीर इवेन्द्रियेष्वप्य-
हङ्कारोत्पादाद्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् । पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं

उ०—गोत्पादशब्दे तु नायं विधिरिष्ट इति भावः । तदाह—द्रव्यमपीति । ‘प्राधान्येमे’ति शेषः ।
तदाह—तत्र कदाचिदिति । जातिप्रकारकस्यैकविशेष्यक एव शक्तिग्रहः ‘गौर्गोपदवाच्य’
इति जातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणम् । अत एव जातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयाद्गोत्व-
पदान्न कदापि व्यक्त्यबोधः । जातिव्यवधारणस्य विशेष्यतायां च पुरुषेच्छैव नियामिका ।
‘तात्पर्यग्राहकं चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवामिमेष्य जातिप्राधान्ये द्वन्द्वे एकवचनावो, व्यक्ति-
प्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जातो व्यक्तेः प्रकारताऽभेदेनेति न वाहाद्यवयानु-
पपत्तिः । गोत्वपदज्ञम्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति न गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगः । व्यक्तित्वात्कोश्वय
इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् । भाष्ये—महति गोमण्डल इति । अतिनिविष्टगोमण्ड-
लेऽविवक्षितया इष्टे इत्यनुक्तिः । तत्र जातेरेव शब्दाथैव जातेर्दृष्टत्वात् प्रभानुपपत्ति-
रित्यर्थः ॥५८॥

अस्मदो द्व । नन्विन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येपि एकेन्द्रियसान्ध्यक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृ-
त्वाऽभावाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—एकेन्द्रियेति । स्वविषयौदासीन्यं संविधावृत्ते हेतुः ।
संविधावृत्त्वं—सहकारित्वम् । नन्वेवमस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह—शरीर इवेति ।
अहङ्कारः—अहंश्वप्रतीतिः—अहं काण इत्यादिः । पारतन्त्र्येति । तथा च करणत्वेन
विवक्षितत्वात्संविधावृत्तलक्षणकर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । उच्यतेऽपि प्रातमन अहङ्कारास्वदात्मनो वा
एकत्वादात्मन्यनुपपन्नमत आह एकरीषेति । त्यदादीनां धरपरं तच्छिष्यत इति भावः ।
अस्मदोऽर्थाद्वयाभिधानादित्यत्रास्मद इति शेषत्वविवक्षया षष्ठी । सम्प्रत्ययेति । व्यवहारे-

मीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यतिः । यदा पार-
तन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥५६॥

फलगुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः
पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनी-
समीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥६०॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥६२॥

इवामपि योगौ शक्यावक्तुम् । कथम् ?

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुकपूर्वसवर्णंति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयो 'सुपां सुलुकपूर्वसवर्ण' [७. १. ३६] इत्येव
सिद्धम् ॥६१; ६२॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥१।२।६३॥

प्र०—ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेऽस्मदोर्ध्वयाभिधानाद्द्विवचन-
मिति नार्थो योगेन । सम्प्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥५९॥

फल्गुनी । बहवस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण
मक्षप्राणां योगोस्त्येवेति सदापि बहुवचनमर्द्धर्चां । छत्रिन्नण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् ।
एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तते इति एकवचनाऽभावः । सर्वत्र लौकिकः
प्रयोगः प्रामाण्येनाधीयत इत्यनवस्था न भवति ॥६०॥

तिष्य । नक्षत्र इति क्रिमर्थमिति । 'तिष्यपुनर्वस्वो माणवका' इत्यत्र गौणार्ध-

उ०—वर्धः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति । अचिद्वृत्तावुच्यमानमसङ्गतमिति भावः । अत
पूर्वाचार्याः कथयन्तीत्यादि सङ्गच्छते । इत्यमेव द्विधाः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्यः । एतदर्थं
च प्रत्याख्यानप्रकारस्यापर्यकत्वात्पुत्र प्रत्याख्यातमिति भावः ॥५९॥

फल्गुनी । अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वात्कथं बहुवचनमित्यत आह—अमेति । अत
चन्द्रस्य फल्गुनादिपदवाच्यत्वाऽभावात् कथं समाहाय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह—
अर्द्धर्चा इति । तद्रूपारोपाच्छम्भ्रमृष्टिरिति भावः । मन्वेवमेकशंविशङ्गायामेकवचनमपि
स्वास्त आह—एकस्यामिति । मन्वेवं मक्षप्राप्तोरपि चन्द्रसम्बन्धविशङ्गायां द्विवचनमपि
स्वास्त आह—सर्वत्रेति । अनवस्था—अतिप्रसङ्गः ॥६०॥

तिष्यपुन । ननु माणवकाचिद्वन्द्वनिर्णयार्थं तदत आह—तिष्येति । तिष्येति ।

“ तिप्यपुनर्वस्वोरिति ' किमर्थम् ?' कृत्तिकारोहिरण्यः । नक्षत्र इति किमर्थम् ? तिप्यश्च माणवकः, पुनर्वसू च माणवकौ^x, तिप्यपुनर्वसवः ।

अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुग्रहणं किमर्थम् ? अयं तिप्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा चहवस्तिप्यपुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः, कतरेण तिप्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ।

अथवा 'नक्षत्रे' इति वर्तमाने पुनर्वसुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—'विदेशस्थमपि तिप्यपुनर्वसवोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्' । 'तिप्यपुप्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोपो वक्तव्यः'+ इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

प्र०—स्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्तथमभिप्रायः, तिप्येण युक्तः कालस्तिप्ये, तिप्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वात्प्रति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्तते इति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोनिवृत्तिः सिद्धा, तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथाऽऽकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गद्रव्यकर्म निपिध्यते न कालकर्मोऽपि मांसमास्यते देवदत्ते नेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोऽपि माणवको निवर्त्यते ।

ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह—अथवेति । तिप्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते, नक्षत्र- इति चानुवर्तते । तेन यत्किञ्चित्तिप्यपुनर्वसवोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्तयोरेव भवतीत्यर्थं यलोपो कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आह—अथवेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तेऽर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्वसुग्रहणे सत्यर्थस्यैवाऽयमनपेक्षितोपात्तद्रव्यस्यासिद्धेश इति पर्याया-

उ०—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्ययो 'लुबविशेषे' इति लुपि जाते सन्धिबेलाद्यणः स्वातिस्तिप्यपुनर्वस्विति लुक् । यौगिकत्वादिति । एतेनाप्यवशिष्टस्य तदर्थान्ताभावेण शक्तिरेव शोष्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः । 'अन्तरङ्ग' इति । कालार्थतद्विस्तान्तामाणवकार्थतद्विस्तोरपत्तिरिति कालमाणवकयोरन्तरङ्गबहिरङ्गतेति भावः । यथेति । 'द्रव्यकर्मणापि वास्वरूपपरिपूरणं, कालकर्मणा खवगतायाः क्रियायाः कालसम्बन्धपूरण-

^x नक्षत्रेण युक्तः कालः; एवाविशेषे; सन्धिबेलाः; भाष्ये पल्लुन्यु० ५. २. १; ५. ५. १. १६; २५.

† पल्लुनीशोऽपदानां च नक्षत्रे १. २. २०. + ६. ५. १५९ वा० ७.

अथवा 'नक्षत्रे' इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'तिष्य-
पुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्' पुष्यपुनर्वसू, सिध्यपुनर्वसू ।

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्य-
पुनर्वसव उन्मुग्धाः ।

बहुवचनस्येति किमर्थम् ? उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् ?
जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । 'अप्राणिना'मिति प्रतिषेधः† । एवं तर्हि सिद्धे

प्र०—णामपि ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचिदाहुः पुरुषा अन्य-
पदार्थः । नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः—नक्षत्रवृत्तेः
समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीति । अवयवेन विग्रहः
समुदायः समासार्थे इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्त इत्यस्ति
प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्व इति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्, यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा
जातिगृह्यते, न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया । एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि

उ०—मिति तयोरन्तरग्रहणद्वारा बोध्या । नन्विति । भकर्मकग्रहणेन श्रयैव साक्षात्कर्मणि
व्यावहार्यमाने युक्ता पूर्वपक्षारसम्बन्धसंवेनान्तरग्रहस्यैव व्यावृत्तिर्नैवेवं प्रकृते । अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वाराऽन्यव्यावर्तकत्वेनाऽविशेषादुभयव्यावर्तकत्वसम्भवादिति भावः । अप्रायस्सा-
ऽङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽत आह—तिष्येति । नक्षत्रस्याऽण् नक्षत्राऽण्, ततः सस्यया
नक्षत्राऽणीति । निर्देशः । यलोप इति । तस्य पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ।
पुनर्नक्षत्रेति । 'तिष्यपुनर्वसोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व' इति
सूत्रार्थे इति भावः । अर्थस्यैवेति । तदर्थसम्बन्धिभो बहुवचस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थः ।
समासस्येति । 'कृत्तदिते'ति सूत्रादिपरिणनविभक्तिकं समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ।
'नास्तीती'त्यन्तेन पूर्वमतदूषणम् । अय भाष्यं व्याचष्टे—अवयवेनेत्यादिना । अवयवार्थकेन
वर्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह—समुदाय इति । उद्गतावयवभेद इत्यर्थः । विपर्यास-
विषया इति । 'यस्तिष्य' इत्युपलक्षणं, यौ पुनर्वसू च तिष्यो येषामित्यर्थस्यापीति भावः ।
विपर्यासो—प्रमः । 'उन्मुग्धा' इत्यस्य च विपर्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः । भवितुकता-
वचनानुगुणेः कर्तरी क्तेऽविवक्षा इत्यर्थादिति भावः । भाष्ये—कथञ्चात्रेति । प्राण्यहादीनामेव
समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः । एवं तर्हीति । 'द्वन्द्वे'त्यादिषु—एषां समाहा-
एवेति नियमबोधनद्वारा तदपतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्थानेनोभयरूपता बोधयत इत्यर्थस्तदाह—
अप्राणीति । व्यापसिद्धार्थोत्तकत्वेन सर्वशब्दस्य संकुचद्विधौ युक्तेति भावः । तद्वचन-

सति यद्वहुवचनप्रद्वयं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक-
वद्भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? चाप्रवशालङ्कायनम् चाप्रवशाल-
ङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ।

। . . अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र भवन्तः ॥६३॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१।२।२॥

प्र०—नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः सम्भवतीति न कश्चिदोपः । सर्वो द्वन्द्व-
इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वोः नित्यमेकवद्भवति, प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्ध-
श्चाऽर्थो बहुवचनप्रद्वयेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागाधे-
मारब्धम्—'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव, न तु प्राण्यङ्गादीनामैव समाहार' इति ।
दसस्तत्प्रकरणानुपत्तानां समाहारेत्तरैतद्योग्याद्वेन्द्वः सिद्ध एव । अथवेति । नक्षत्रेषु
लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामैव
एव प्राणा उच्यन्ते ॥६३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैटयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१॥

उ०—यच्चाह—न्यायेति । एकवद्भावप्रकरणवैपर्यमुदरम् न्यायमेव दर्शयति—एवेति । विषय-
विभागः—विषयान्वयः । न तु विधेयद्वन्द्वान्वयमाधर्मित्वात् भावः । नत्विति । अन्वयात्प्र-
बहुवचनप्रद्वयवैपर्यव्यतिरिक्ति भावः । सिद्ध एवेति । 'कार्यं इत्यनेनेत्यर्थः । नक्षत्रेष्विति ।
'भावोमयः प्राण' इति श्रुतिरितिना ग्राह्यमाननाणा एव लोके प्राणानि इत्युच्यन्ते, इदमेव
पुत्रपदं भाष्येऽत्रमवच्छेदमावयति इति भावः । लोके 'प्राण' इति व्यवहारस्याप्यभावात्—
सद्योनेति । एवं च तथा निषमेपि न शान्तिरिति भावः । केचित्प्राणानुरोधेन 'इन्द्रधेयादिषु
समाहार एवेति निषयः । एव चात्रापि पक्षे 'जातिप्राणिना'मिति विन्देकवद्भावे बहु-
वचनाऽभावात्सूत्रमनर्थकं सत्सुकार्यंज्ञापकम् । शाब्दकोटी सर्वसद्वेदीकवद्भावविषयो जातिद्व-
एव गृह्यते । इन्द्रधेयादीनामन्वेषो तु निषयश्चेत् । अत एवैकवद्भावप्रकरणं पूर्वत्र निष्कार्य-
मुदरम् इतिप्रकारधर्मित्वात् 'विभाषावृत्तेति सूत्रस्यमाधेयं न विरोधः । अत एव 'एक-
वत्तत्प्राण' इत्यादि सङ्गच्छते । यदा जातिप्राणाण्य एकवचनं, इतिप्राणाण्ये च बहुवचन-
मित्युच्यते । अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥६३॥

इति श्रीशिवभट्टपुत्रसतीगर्भनागोज्ञानमद्वैते भाष्यप्रदीपेऽद्वितीये

। प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

रूपग्रहाणं किमर्थम् ? 'समानानामेकशेष एकविभक्ता'वितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च, तत्रैव स्यात्—वृक्षाः पृक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा मापा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् ।

अर्थैकग्रहाणं किमर्थम् ? 'सरूपाणां शेष एकविभक्ता'वितीयत्युच्यमाने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०- सरूपाणां । रूपग्रहणमिति । रूपस्याऽन्तरङ्गत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं प्रदीप्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च 'समानानामित्युच्यमाने' भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्याधेत्वावगमात् । 'सरूपाणा'मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थाद्यमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः । शब्दोर्थश्चेति । 'स्वः रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितम्—'व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियत' इति । तत्रार्थैरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूपं गृह्यते, न तु चक्षुर्मांसमित्याह—श्रुतौ चेति । आत्रापलब्धान्त्यर्थः । अथवा आत्रेन्द्रियं भुक्तिरुच्यत । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति 'शेष' इति 'कर्मसाधनपक्षे कत्वसङ्ख्याया विवाचितत्वादेक-एवावाशय्यत इति प्रश्नः । द्विवहोरिति । द्वित्ववदुत्वावपयत्वाऽनेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्यातिन्यायाश्रयणानकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधन-

उ०- सरूपाणाम् । नर्थकृतमनि साम्यं गृह्येतति प्रभानुपपत्तिरत आह—रूपस्येति । अन्तरङ्गत्व—सादृश्यं प्रतीतः पूव नियमन प्रतीयमानत्वम् । अर्थो हि तद्विपरिणतवाङ्मि-
-त्तः, तथापुकरणदशावामप्रतीतहेतुश्च । सादृश्यं तु ज्ञानमात्रे मानास्य कुत्रापि नश्येत् । उपदेशः—सम्बन्धप्रदः । पयायाऽत्रातपाद्यमानत्वम्—असाधारणत्वम् । ननु समानत्व-
-मिदुक्तार वगं कृतलापवाभाषोऽत्र आह—प्रतिपत्तीति । यथापि सह मानवति योग्यतापि
-तथापि प्रतीकारिबद्ध एवावामिति भावः । तदाह—रूढशब्दत्वादात् । सरूपसम्बन्ध
-'शक्तिर्बन्धदे'ति समानस्य सभावविधानादवयवाधानुसम्बन्धकारणैव सादृश्यं प्रतिपादयतीति
-सादृश्यम् । ज्ञापितमिति । सादृश्यावपय क्वाच्युक्त्यापामरूपेणानादिर्यर्थः । आत्रे-
-न्द्रियत्व करणवैवाधारत्वाऽसन्वादाह—आत्रोपात्त । भावसाधनः 'धृति'शब्द इति भावः ।
-अर्थेति । अर्थवच्छेदेनेत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः । आत्रे प्रहर्षं विषयता,
-द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः । प्राधान्येन आत्रेन्द्रियमात्रं कल्पयन् कपसादेनोच्यत इति
-सादृश्यम् । शेषणमिति । अत्रेतरानिर्गुणविपरिणतत्वान्न विधेयम् । तत्रैकस्यैव शेषो-
-त्वावच्छायायां प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः । कर्मसाधनेति । तत्र हि कर्तव्यं

अथाशेषग्रहणां किमर्थम् ? 'सरूपाणामेक एवविमक्ता' वित्तीयत्युच्यमाने
 आदेशोऽयं विज्ञापितः । तत्र को दोषः ? अथश्चाऽथश्चाश्चौ । आन्तर्यतो द्वयु दात्त-
 वतः स्थानिनो द्वयु दात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेता । तत्र
 को दोषः ? गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यव्यो घृष्वव्यो दृष्ट्वित्युच्यमानो

प्र०-पक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'ति
 भावः । शेषग्रहणमिति । 'सरूपाणामेक' साधुभेदतो'ति वाक्यशेषोऽप्याहरिष्यत इति
 भावः । आदेशोऽयमिति । 'पशून् स्थानेयोगे'ति नियमान् । तत्र को दोष इति । अन्तर-
 तम एक आदेशः प्रवर्तित इति भावः । इतरस्तु स्वरे दोषमाह—अथश्चाथश्चेति ।
 द्वयुदात्तचन इति । द्वावुदात्तवन्ताः अथश्चद्वौ यस्य समुदायस्य स द्वयुदात्तवान्
 समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणप्राप्तवकारौ यम्येति द्वयुदात्तवानुच्यते ।
 एतच्चोपलक्षणं तेन द्वयुदात्तवतो द्वयुदात्तवानादेशः प्राप्नोति । लोप्यलोपनेन ।
 लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिर्योऽभेदा-
 देकैत्र । यत्रप्रत्ययास्तु बंधवः । यत्राहुनेश्च एकत्वाद्बन्धुव्यानाऽभावाद्नेस्त्वापि प्रत्य-
 यस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्यया-

उ०-सम्बन्धी निवपत इत्यर्थः । तत्राक्षिसम्बन्धिषुदे भाषेपकसामानाधिकरण्यादेकवचनान्ते
 एकवचनवक्षेति भावः । संवेपार्थक्ये द्विवचनानुपपत्तिः, संवेपार्थक्येऽर्थाङ्गतिरत आह—
 द्वित्वेति । 'द्विवहो'रिति विषयसप्तमीति भावः । 'शेष'शब्दोऽत्र भोपपुत्रादस्यस्मिन्,
 मसम्भवात् । तदाह—तत्र भावेति । व्याप्तीति । अत्र तावत् 'आद्युदात्तमे'त्यादिग्रहणेन,
 'प्राप्तीश्वरा इति रेणोश्चरणेन च प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिग्राह्यस्य प्राबल्यबोधनान् । एवं
 चेतरेनिवृत्तिमदवस्थानं तदर्थः । तत्र यद्यपि स्थितेः निद्वत्वाच्चिपृच्छावेवार्थतो विधेयता,
 तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्वास्तव्यापेन द्विवहूनामेवावस्थानं स्वादेकस्य निवृत्तिरिति
 भावः । संस्कार्यत्वादिति । निव्यमाणव्यविधानेन शेषपदार्थाक्षिसस्य संस्क्रियमाणत्वादिति
 भावः । सरूपाणामिति । पृष्ठा विधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्याऽप्यवबोधः
 सम्बन्धी आक्षिप्यते, स चैकवचनान्त एव यद्यपि, तथापि तस्य विधेयेन निव्यमाणत्वेन
 संस्क्रियमाणत्वेनानुवाच्यत्वादेकत्वाऽविवक्षेति तावर्थम् । 'सरूपाणा'मिति पृष्ठाऽनुमातो
 व्यावधानमाश्रित्यैवा निर्धारणे पृष्ठी, साप्यनुशासकत्वात् सापुत्रित्यात्पृष्ठाऽहः । एवं च
 तेषां मध्ये एकस्य सापुत्रेऽपरस्याऽसापुत्रेणार्थाङ्गिपृत्तिरिति भावः । पृष्ठीति । 'निर्दिश्यमाण-
 स्वादेशा' इत्यर्थमावश्यकस्य व्यावधानात्पृष्ठीपरिहाराय नियमार्थं चमत्पृष्ठीकार्थमिति
 निर्धारणपृष्ठी न पुत्तेति भावः । अन्तरतम इति । 'शब्दतोऽर्थतश्चे'त्यारिः । तमग्रहणारिति
 भावः । इयं शक्तशब्दस्य बहुमीदृशे मनुष्ये स्यात्, उपाध्यायः, कर्मधारयात् मन्वर्थापि नेष्ट
 इत्यत आह—द्वारिति । अत्रोदात्तशब्दो धर्मपरः । आदेशोऽयमिति तथान्ते एकशेषवचनस्य
 आह—आदेशोऽपीति । अत्रोदात्तशब्दो धर्मपर इति भावः । विधीयमानानेकेदात्ततोऽे

लुङ् न प्राप्नोति† । मा भूदेवम् । यजन्तं यद्बहुषु, अजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति‡ ।

एकविभक्ताविति किमर्थम् ? पयः पयो जरयति, वासो वासश्छादयति, ग्राहणाभ्यां च कृतं ग्राहणाभ्यां च देहीति ।

प्र०—नामैवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बहुवर्थात्वात्क सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्याऽन्ययोश्च 'य'शब्दयोगेयशब्द आदेशः, तत्र यशन्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः, न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यजन्तं यद्बहुष्विति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यागच्छद्बन्धत्वादागच्छन्तमेतदित्याश्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इत्यर्थं सप्रतिकृतिरिति प्रतिश्रुताविति विद्वित्तस्य कनो 'जावकार्थे चाऽपरये' इति लुक् । ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते । स च बहुवर्थाऽञ्जन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । 'लौकिकस्म गोत्रस्य तत्र ग्रहण'मिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रा 'द्विप्रतिषेधा'दिति प्रत्या-

उ०—वज्रस्पर्शादिषु युगपदित्यादी समावेशदर्शनादिति तापर्यम् । तेनेति । पर्यायेनेति भावः । नम्रवज्रशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनुप्रहायाऽन्तरतमपरिभाषयोभयम्बरक एवादेशो भविष्यतीति शेषः, तेनैव रूपेण सारूप्यग्रहणमित्यत्र नियामकाऽभावेन पर्यायस्य दुर्बारात्वात् । यत् इत्थं इत्येकतोये एक आदेशोऽस्वरूपत्वादमप्यस्य स्यात् । सूत्रे स्वनेवात्पु षरितार्थं, ततः सवर्णदीर्घे 'दीर्घा'दिति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणि याविति स्यादित्याहुः । तेषु, 'संरूपाणा'मिति बहुवचनेन प्रत्येकं स्थानित्वबोधनेन रमागमस्यायेन सर्वनिष्पत्तेरदोषात् । लोप्यकोपि-पदयोः वीनकस्यमानङ्गत्वात्—लोपनीयस्येति । 'लोप्य'पदग्रहणोरितिष्यदन्तम् । सम्यन्थ इति । कृतद्वितसमामेभ्यो मात्रप्रत्ययस्य सम्बन्धामिधायकत्वादिति भावः । एकैवेति । गर्गस्यापत्यानीनि विवक्षणादिति भावः । यद्वह इति । अपरयानां घट्टत्वात् । नम्रवेकस्याः ग्रहणेः कथं बहवः परेऽत्र आह—यज्जाकृतेऽत्रेति । यथापि जातेरैकैकस्यकिञ्चिद्व्ययं, इयच्छि-द्वारकमेव परं च, तथाप्येवमिदमित्येवकिञ्चित् सवर्णगतजानेः परस्वमित्यभिमानः । इत्येक-पक्षेपि विजातीयकस्यविषयधानमेव व्याख्येयं, न सजातीयता एवधानमित्यप्ये । प्रत्ययानामेवेति । समासाकारत्वादिति भावः । इदं चिन्त्यम्, एवविभक्तावित्युक्त्या तत्रप्रकृतिवार्थ-योग्यानां केवलप्रत्ययानामेकशेषाऽप्राप्तेः । गर्गसद्विज्ञानामेव हि तत्रप्रकृतिसा विरूपाणामिति । अमर'य'शब्दयोरिति गर्गात् तत्रेनैव बोधकार्थत्वमानार्थत्वं बोध्यम् । 'व'दित्युक्तिस्तु सप्रति-पक्षविषयामिप्रायेण । नम्रवादिदममानगर्गपदवाप्येतरतयद्व्यस्यत्वात्वेन कथं यमन्तत्वादीत्यत

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

१ प्रत्यर्थं शब्दानिवेशाद्वैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति ? अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । 'प्रत्यर्थं शब्दानिवेशात्', एतस्मात्कारणाद्वैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः ?

प्र०—'इयानं कंरिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याध्वैकत्वादन्येकशब्दाऽ-प्रयोगः । आश्रयगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । 'द्रव्यं पदार्थः' उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमाश्रयव्यमित्याह—प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावता शब्दानामेकैकार्योपपत्त्याणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरस्ति दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपाऽनेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते, तदा सरूपैकशब्द-

उ०—आह—आदेशपक्षेपीति । वचनसामर्थ्यादिति । लुग्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्यु-द्धीति । एतेनावयवस्याऽप्रत्ययत्वात्लुगसम्भव इति परास्तम् । लौकिकस्य गोप्रभयेति । इवराश्रयप्रसिद्धस्येत्यर्थः । यस्कादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या गोत्रबहुत्वे वर्तमानस्य यस्मन्तस्य लुगिति व्याख्यानात् । इदं च प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते, न तु गोत्रबहुत्वे इत्यशेष इति भावः । लौकिकस्येति—सिद्धान्तस्वरूपकथनम् । एकग्रहणविषयः प्रश्न इत्यभिप्रायेणो-च्यते भाष्ये—पय इति । भिन्नविभक्तिव्यापृत्यर्थमेकग्रहणमिति भावः । ननु सूत्राऽभावे सरूपाणां द्वन्द्वपक्षित आह—जातिरिति । द्रव्यमिति । तत्र हि 'प्रत्यर्थं' शब्दानिवेश इतिश्रयायात्तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय, नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । उपलक्षणं त्विति । 'गो रक्तवासाः स देवदत्त' इत्यादौ रक्तवासरक्तवदित्यर्थः । अन्यथाऽऽनन्यत्वात्तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवला व्यभिरेव शब्दार्थः । जातेः शक्तिग्रहे प्रकारावेपि न तत्र शक्यतावच्छेद-कता, नापि शक्यता । शुद्धव्यक्तेरेव च शब्दाज्ञानम् । शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया न निविकल्पकत्वं तस्य । तत्पक्षे चाऽनुगतधर्माऽभानाच्च तेनानुगतानेकव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भावः । विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानार्थार्थः । अपरे तु 'किमर्थं'निति प्रश्नाभाष्यस्य तत्रैव सिद्धिरित्याशयः । सम्प्रकारण च शब्दानां तुल्य-रूपता, यथाऽ'क्षा भजयन्ता भजयन्ता दक्षिण्यन्ता'मिति । प्रत्यर्थमिति । 'अक्षा दीवन्ताम्' 'अक्षा भजयन्ताम्' 'अक्षा भजयन्ता'मित्यादौ वाक्ये प्रत्यर्थंशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात्कारणित्वा-दशप्रयोगे सहविवक्षाया प्राप्तः न निवृत्त्यर्थं सूत्रमाश्रयव्यक्तिव्यापृत्याः । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थावर्थं प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । 'एकवचनान्तन विग्रह' इत्युत्तरम् । नैकेनेति । नैकेनेत्यर्थः । अनेकशब्दत्वमिति । अनेकशब्दत्वमर्थः । एकेनापीति । अश्रित-वाच्यसङ्ग्रहः । शब्देण सहविवक्षाविषयशास्त्राय शब्दस्यैव कारणादिति भावः । किमिदमिति । 'अक्षा' इत्यादावेवाऽप्रत्यर्थं शब्दानिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विकल्पविषयेपि

तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥ २ ॥

तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

किमिदं 'प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त' इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय संरूपाणां मेकशेष आरभ्यते, न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते ? तत्रैतत्स्यात्—लघीयसी संरूपनिवृत्तिः, गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् ? यत्र हि बहूनां संरूपाणामेकः शिष्यते तत्राऽवरतो द्वयोः संरूपयोर्निवृत्ति-

प्र०—प्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किञ्चित् नागम्यत इति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दश्चाव-
नुगम्यमानायो न किञ्चिदावधेयम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि । स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं
द्वेषादिवन् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् । नहि
स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगा-
नुसरणे कोऽनुरोधः संरूपैकशेषारम्भे न पुनरिरूपानेकशेषारम्भे । लाघवाच्चैकशेषा-
रम्भश्चेत्तन्न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरंकरूपैव भवति ।

वक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते ।
सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।

किं पुनरयमेकविभक्तवैकशेषो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्धिभक्तेः ॥ ३ ॥

प्र०—एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा
श्रयाणामेकः क्षिप्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्ति-
विशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरंशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुःप्रभृतीनां
त्वैकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्ति-
रित्यर्थः । सुकरतरकञ्चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति, 'वृद्धो यूने'त्यादिभिः
सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरव स्यादित्यर्थः ।
किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः सङ्ख्यावाचा, तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं
भवितुमिति । सङ्ख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रासद्धतरत्वात् । नामावादिति । 'ह्या-
प्रातिपदिका'दित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियत । वतिपदार्थानां सर्वत्र सङ्ख्या-
भेदावगमे प्रमाणाऽभावात् । गुणे च सदया विवक्ष्यत, यथा 'पशुना यजेत'ति । एवं
चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभरत्पत्तव्य, न तु समुदायात् । यत्र तु कचिद्गुणेप
संख्या न विवक्ष्यत यथा 'कतुरीत्सिततम मिति द्वयाद्गूनां वेत्सिततमस्य कमसञ्ज्ञा

उ०—स्वाऽभापत्तिः । सम्भ्यासे हि स 'येन नाप्राप्ति'भ्यायेन द्वन्द्ववाचक इति, सरूपाणां
द्वन्द्वभावात्स्येष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन वाऽऽहृताया विरूपाणा तस्यापसिद्धर्काकिकशेषाऽ-
भावोपि बाध्यते । न चास्यार्थस्यैकशेषारम्भे-कथ सिद्धिः, आवृत्त्या सरूपाणामेवैकशेष इति
नियमस्याप्यङ्गीकारादिति बाध्यम् । ननु विरूपाणा विभिन्नाधानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्ति-
मयमित्येकशब्दाऽप्रयोगान्नाऽनेकशेषे भारम्भनायोऽत आह—प्रयोगात्त्विति । 'श्रुत्यादुपार्थ'
वे'ति पाठे वाच्येत्त्वार्थे । कचिच्चेत्येव पाठः । प्रयोगानुसरणे इति । प्रयोगाणा, घाडेणा-
नुसरणे अत्रावयाने इत्यर्थः । लाघवायेति । ॥-सुशब्दापदेदानाऽपराप्रनिवृत्तिवदेकशेषा-
रम्भेणानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः । यदा तु द्वयोरिति । सरूपां च सरूपारधेयैक-
शेषेण निवृत्तादिति भावः । एष चावरतो द्वयोरिति भाष्ये यत्र वृद्धानामेकशेषस्तद्विषयमेवेति
साध्यम् । मन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरतरकमेव नास्ति, कुतः सुकरतरकत्वमित्यत आह—
एवं हीति । पृथक्प्रस्थानतया—पृथक्प्रकरणतया । 'वृद्धो यूने'त्यादर्थं 'चैकशेषोऽवश्यं
वाच्य इति भावः । सङ्ख्येति । तन्नैकदिगिति वासमानवाचित्वे, पृथक् सर्वस्य अत्रापचाया
विभक्तेर्निमित्तावकाशाद्वाति कोत्थान मग्येत । एवं चैकशेषविषयसकृत्समुदायादेकव्यसङ्ख्या-
विशिष्टविभक्तौ परत एकशेष इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः । प्रवृत्तौ च विशिष्टमाहेतरो
भाष्ये—एवमित्यादि । मया स्वाशयमाह—एकेत्यादि । सङ्ख्याभेदावगमे । द्विवाच्यवगमे

एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'श्रमावाद्बिभक्तेः' । नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्धवत् प्रातिपदिक'मिति' प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति— 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'मिति† ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेषे उच्येत ?

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥४॥

। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते 'एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धि'रिति, यावता समंयः कृतो 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृति-निमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राऽप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति—अग्नि-

प्र०—प्रवर्तते, तत्र नान्तरीयकं सङ्ख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्धयर्थमाश्रीयते । ननु चेत् । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजानात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्ति तथा सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविहृद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति, अवशिष्टेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह—यदि पुनरिति । पृथक्सर्वेषामिति । 'पृथक् पृथक् पृथक्'सिति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि

उ०—ह्यर्थः । एवंमपि प्रातिपदिकादियेकत्वस्य विवक्षायां न मानमत आह—गुणे चेति । संस्कार्यत्वादिति भावः । यथा कर्तुरिति । कर्तुरित्यत्रेति भावः । लक्ष्यसिद्धयर्थमिति । एवं च 'पञ्चने'त्यादिरेष्टाभेदानमभ्युत्थयः, विधेयगता सङ्ख्या विवक्षिता नानुवाच्यगतेत्येव मीमांसकमयादेति भावः । वस्तुतस्तु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्त प्रातिपदिकत्वपर्यायधिकरणप्रत्यय इति हि सूत्रार्थः । नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वम्, यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैयटोक्तार्थोपयोगिन्नियः । परस्परापेक्षायां । 'कार्यविशेष' इति शेषः । समुदायार्थ—समूहरूपः । समुदाय इति । समुदायोपीत्यर्थः । ननु सुबन्तानामिति । भेदसंसर्गद्वारकार्थवतामुपलक्षणमिदम् । तुल्येति । यथैकदिगिरयादौ प्रसिद्धतराधामुपपत्तौ प्रसिद्धार्थपरिग्रहो ऽवाश्य इति भावः । तुल्यार्थं भेदाधिष्ठानं, तेन 'पृथक् सर्वेषु'ः शब्दतोयंतश्च तुल्यार्थां विभक्तौ परत एकदापे इति तारण्यम् । अर्थवत्त्वेऽपुनरेः 'प्रथमाद्वितीयाद्विषयान्तानां नैकशेषे । विनिर्गमनाद्विरहाद्धत-

चित्सोमसुदिति यथाऋ । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राऽप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति—अधुना इयानिति यथा+ । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत्—परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति, न पुनः पूर्वयोरिति ? तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्राऽवरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति, तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति ? द्विवचनबहुवचनयोः ।

प्र०—तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । 'वृत्—स् स् स्' इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते, तत्र पूर्वपदं सकारान्तं, द्वी सकारौ, द्वे पदे इति पदत्रयं सम्पद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्वल्ह्यादिलोपेनैव च भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते—संयोगस्य योऽन्तः सकारस्तस्य लोपः, स च 'हल्ह्याभ्य' इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ह्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः । संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसब्धेति पक्षाश्रये, आदिश्ववृत्तदात्तापेक्षया, तस्य लोपो हल्ह्याभ्य इत्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । 'स् वृत् स्' इति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्, न पुनः कदाचित् त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावत एव द्विवचनबहुवचनान्ताः

उ०—इषेत्स्यस्य ह्यभस्तदाह—वृत्तसित्यादि । केवलानामिति । 'निवृत्तप्रकृतीनामित्यादिः । भाष्ये—सदाश्रयत्वादिति । बहुमीदृशस्यः । विभक्त्याश्रयत्वात्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः । न केवलैत्यस्य चानुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः, प्रकृतेरनुत्पन्नश्च प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः । अधुनेति । यदेदमोऽधुना प्रत्यय इगो षोपश्च तदेदम्, 'निमिषापाय'परिभाषा नास्यैवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । संयोगान्तेति । एषं च निवर्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धि-विभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो धारित इति भावः । नन्विति । 'संयोगान्तस्य पदस्येति पाठः । 'संयोगान्तस्य पदान्तस्येति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव, ध्वसोरिति सूत्रे 'द्विवाकारको निर्देश' इति भाष्यविरोधात् । संयोगसम्बन्धात्सूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनतया भाष्यकृता प्रयोजनान्तराऽभावस्य ध्वनितत्वेन शास्त्रोऽर्थे मानाऽभावात् । दोषान्तरमप्याह—संयोगान्तलोपस्य चेति । हल्ह्याभ्य इति च । न च तत्र सुतिस्तीतिप्रत्ययैः

> हल्ह्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृक् इत् १. १. १८. † अधुना; इदम् इत्, परदेति च; किमिदम्भाष्ये वो वः; इदं किमोदीर्घको; परदेति च ५-१. १७; १; १. ५. १५८; ५. १. ५०; १. १. १०; १. ५. १५८. † संयोगान्तस्य लोपः ८. १. ११. ‡ एषोः संयोगान्ते च ८. १. ११.

यदि पुनः समास एकशेष उच्येत । किं कृतं भवति ? कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

तत्तर्हि समासग्रहणां कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' [१. २. ६३] इति ।

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ५ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर—अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—

प्र०—प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः, तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथवा सुपां परिहृतो न तिष्ठामित्यर्थः । स्वर्गसमासान्तत्वात् । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोति । अथ परशेषस्तदाऽश्वशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । ननु नाऽप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाऽभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः ।

उ०—प्रहृष्याक्षेपात्तस्याप्यप्राप्तिः, तदाक्षेपे मानाभावात्, फलाभावाच्चेत्यभिप्रायः । केचि-
 एवाहमिदृशद्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणया रीत्या पचसि पचसीत्यादेः समुदायस्य पदत्व-
 वदिहापि वृक्षसूस् इति समुदायस्य पदत्वं, वृक्षशब्दे तत्रप्रत्यभिज्ञानादन्यसकारे
 सुत्वाच्च ईशे विषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोर्विशेषेण भाष्ये संयोगान्तलोप उक्तः ।
 हल्ङादिलोपस्तु हलन्तप्रकृते पर इत्यर्थाग्नेत्यानायः । 'प्रत्येक संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे हलपर-
 संयोगादिवेन संयोगादिलोपो भाष्योक्तः साधुरेव । तत्र सूत्रे 'सही'रयनाश्रित्य चेदम् ।
 प्रकारान्तरेणाल् नृपयिष्यमाणत्वाच्च तदनाश्रयणं, तस्य प्रत्याख्यानाच्चेत्याहुः । नन्वेकशेष-
 िना कथं द्विवचनादे सम्भवोऽत आह—स्वभावत इति । कृतैकशेषाणां वेति । इह च
 हलन्ताभिप्रायः, तत्र हि हल्ङादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुन-
 रेकशेष इत्यर्थः । भाष्ये—यदि पुनः समासेति । 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्यं तत्र कृते इति व्याख्या-
 नात्तस्य विभक्ततया नाऽप्यौ द्वन्द्वबाधकः । द्वन्द्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेष
 इत्यर्थः । अत्र पक्षे सऽश्वशब्दाव्येवैकशब्दः । समासान्तगतसर्ववचनलोपात्कश्चिदित्युक्तमत
 आह—यस्त्वयेति । यस्त्वया वचनलोपाऽसिदिरूपः कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति

समासान्तोदात्तत्वं कियतामेकशेष—इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तो-
दात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ।

समासान्त—ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्तेऽकृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—समासान्तः कियतामेकशेष इति किमत्र
कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ।

अज्ञाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ६ ॥

अज्ञाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः ।
अज्ञाश्रयेऽकृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यमज्ञाश्रयं
कियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादज्ञाश्रयम् ।

प्र०—ऋक्चेति । 'ऋच् ऋच् अ' इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च नास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुपस्थाद्या ।
तस्यां च नास्ति सारूप्यम् । एको हि ऋक्शब्दः, अपर ऋचशब्दः । 'समासान्तः
समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्ये'ति चेत्तर्हि तैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न
स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्याऽन्ताः समासान्ता इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति
'ऋगृचशब्दयोर्वोरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अज्ञाश्रये चेति । 'च'शब्दा-
दनज्ञाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्वसा च स्वसारौ चेति । किमर्थमेकमेक-
वचनान्तं, द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत्, सर्वथा वैरूप्यप्रतिषादनाय । तथा हि—

उ०—भावः । अत्राप्याहारगीरवमानाद्वाह—अथवेति । समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति ।
विभक्तिसापेक्षैकशेषोपापेक्षयास्तरङ्गादिति भावः । प्रसङ्ग इति । इष्यते त्वापुदात्तत्वमिति
भावः, अक्षरात्स्व कृतत्वात् । 'परत्वा'दित्यस्योरिकृष्टत्वात्पूर्वकालमाप्तत्वादित्यर्थः । एक-
शेषस्तु समासाद्विभक्त्युत्तरपदस्युत्तरमिति भावः । एवमप्येपि । एवं चापवादत्वात्तद्वा विभक्त्यैव ।
माहृण्येभ्यो दधीत्यादाविकिरोधेपि दधिदानतः एवं परत्र वा सावकाशत्वेपि बाधकत्वदर्शनात्
समाधिरपि चित्तयः । भाष्ये—असारूप्यादिति । समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावात्,
तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वम् । एकशेषो न स्यादिति । किं चैकशेषो सत्यपि ऋचाश्रय
स्याऽसिद्धिरिव, 'ऋचे' इत्येवमापत्तेः । ऋगृचशब्दयोरेकशेषे तु पक्षे तसिद्धिरस्तीति बोध्यम् ।
उत्तरपदस्यान्ता इति । अयं पक्षस्तु निर्मूल एवेति पक्षमप्ययोर्यथामः । 'गोष्ठियो'दिव-
श्रोष्ठं च । भाष्यकारस्य मतमिति । एवं विधं भाष्यं न दृश्यते इति चित्तयमिदम्, न चेत्
'भाष्यमेव' तथा, अत्रयैकरथार्थवदेनापरत्वात्तत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम्, इदं
व्यवहानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाऽभावात् । विसिद्धरूपोपादानविवपयाया अर्थवत्पति-

तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् ॥ ७ ॥

तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ।

एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । 'समासे तिङ्समास' इत्येव सिद्धम् । नानर्थ-
कम् । तिङ्समासे प्रकृते+ तिङ्समासो वक्तव्यः ।

तिङ्ग्विधिप्रतिषेधश्च ॥ ८ ॥

तिङ् च कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः ।
तश्चन्दो विधेयः, तिश्चन्दः प्रतिषेध्यः ।

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ?

असमासे वचनलोपः ॥ ९ ॥

प्र०—यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुमायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षमाधीयते सदाप्र-
वैरूप्यम् । अथापि समासविभक्त्यैव विभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यम् । तिङ्समास
इति । समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेष्वेकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्याऽवगमात् । प्रकृत इति । आख्यात-
माख्यातेनेत्यत्र 'द्वन्द्वश्च सरूपाणां मिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । दोषान्तराभिया-
नाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं—केवलाया विभक्तेः भवत्यं

उ०—भाषाया इहाऽप्राप्तेः । सर्वथेति । समासविभक्तावन्तर्वर्तिविभक्तौ चेत्यर्थः । तदेवाह—
यद्यन्तरिति । तस्य विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् । वचनसामर्थ्यादिति । लुका लुसत्वा-
दिति भावः । अथापीति । द्वन्द्वे सुन्दुवयौत्तरपादकामलि ततो विभक्तापृतो ङीति । पुने-
ऽपृत्रिति दीर्घे च परत्याकृत इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समासविभक्तावे-
वैरूप्यमन्तर्वर्तिन्यां तु नेति तापर्यम् । समास एकशेषे इति । प्रत्ययान्तरनिवेशे एकपदा-
एका क्रियोच्यते, एकेन च विभक्तेः कर्तव्यनेकक्रियाकर्तृविवशायामनेकतिङ्ग्रहणप्रसङ्गे एकशेष
इत्यर्थः, स च तेषां समासाऽभावाच्च प्राप्नोतीति सरूपतिङ्गन्तानामपि द्वन्द्वो वाच्य इत्यर्थः ।
आद्यवोस्तिङ्गोर्लोपेऽपि समासस्याऽध्यातृत्वात्तस्मिन्लोऽप्राप्तेराहभाष्ये—तिङ्ग्विधिरिति ।
सुग्रहणात्तिङ्गो सुगमासेराह—प्रतिषेधश्चेति । प्रतिषेधोऽत्र लोपः । उपलक्षणमिदं, पारी
पादा इत्यादावेकवक्त्रावप्यपि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । पुनरुपन्यास इति । द्वितीयपदात्वेति
शेषः । भाष्ये—उत्पततैव—उत्पत्तादुपणमुपकमतैव । 'पृथग् विभक्त्युपलक्षितदोषप्रयत्ना'
शियनेन चोदिताः सम इत्यर्थः । दूषणात्तरं वस्तुमुपानुवाद् इत्याह—द्विवचनेत्यादि ।
वक्ष्यतीति । 'वार्तिक' इति शेषः । तदर्थं—प्रदवकारणार्थम् । पुनश्चाप्यत इति । 'अस-

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पत्तैव वचनलोपं चोदिताः
स्मः । द्विवचनचहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति, तदर्थं पुनश्चोद्यते-

द्विवचनचहुवचनविधिः ॥ १० ॥

द्विवचनचहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षा इति ।

द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षा इति । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२. २. २६] इति द्वन्द्वः प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं वाधिष्यते । सावकाश एकशेषः ।
कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ?
कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे ।

प्र०-प्राप्नोतीति । इदानीं तु सत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रति-
पाद्यते । तिङन्तान्यवकाश इति । कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकत्वित्कन्तप्रसङ्गे
एकशेषो विधेयः । तत्रश्च परत्वात्स्वरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति । 'सकृद्-
गतौ विप्रतिषेध' इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति । सत्यपि वा पुनःप्रसङ्गविज्ञाने स्वर-
समासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ, प्रत्यय-
श्रवणप्रसङ्गः । पत्नीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्ति-
श्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वैकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्य-

उ०-मासे वचनलोपः' इत्येतदित्यर्थः । वक्ष्यतीति यदुक्तं, तदाह—द्विवचनेति । केवलं सोः
श्रवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनमाद्यसिद्धिरपि । वचनाद्विभक्तिलोपे कृतेपि प्रत्ययलक्षणैर्नाऽ-
प्रत्यय इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेस्तदर्थं वचनारम्भे गौरवं च । 'न
किसंपुद्गयो'रिति ज्ञापकं च नलोपविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेपि
दोषमाह—द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्यमभ्यते । अनवकाश
इति । सहविवक्षायां व्यपेक्षाभावे लोकदोषस्तत्र च द्वन्द्वस्य निरवयव । विशेषणविशेष्य-
भावानापत्तस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सहविवक्षेति भावः । कारकभेदा-
दिति । नहि तत्र द्वन्द्वप्राप्तिः सुबन्तानां तद्विधानात्, इदमवकाशमात्र न त्वत्रैकशेषोपेक्ष-
सिद्धिः । भाष्ये—यदि पुनरिति । अर्थः पक्षः । पक्षार्थे सप्तमीति भावः । तदाह—
पत्नीनिर्देशे त्विति । पक्षार्थकत्वेन निर्देशो त्वित्यर्थः । भाष्ये—एकविभक्त्यन्तानामिति

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पृथग्विभक्ति-
प्रतिषेधार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा मत् । ब्राह्मणाम्यां च कृतम् ब्राह्म-
णाम्यां च देहि ।

न वाऽर्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाऽभावः ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘अर्थविप्रतिषेधात्’ । विप्रतिषिद्धावेता-
वयौ कर्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं
न भविष्यति ।

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १४ ॥

अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मात्तैकराब्दत्वम् ॥ १५ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः ‘कश्चिद्वचनलोपो
द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे’ति ।

प्र०—न्तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति ।
एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रभः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव—‘कश्चिद्वचनलोपः
परिहृत’ इति । न चेति । ‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति न वक्तव्यमेव, प्रयोजनाऽभावात् ।
सतश्चाऽनुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्था-
भिधानाद् द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धार्थित । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ‘ब्राह्म-
णोग्य’ इत्युक्ते च कर्तृत्व न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ‘ब्राह्मणौ’ इत्युक्ते सम्प्रदानत्वं
न गम्यते । यत्र शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हि ।

उ०—त्विति । एकग्रहणं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रभे तदर्थेवोत्तरदानात् । न चेति, प्रत्या-
यनान्मयेऽग्रहणस्यैव । एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति । नचेति प्रतीकेऽर्थार्थ-
स्योपयोगिभ्यः । ‘यदि पुनः प्रातिपदिकाना’मितिप्रतीके त्विदं वक्तुं युक्तम् । अयं तर्हि
दोष इत्यभिमतत्वात्प्रत्यायनेन तावत्पर्यन्तं विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षानुसारेण एतेन
व्याख्यातव्यतानीचित्वात् । विप्रतिषिद्धावेताविति । कर्मसम्प्रदानयोरर्थव्यतिरेकेण
युगपदेकस्वपेक्षेऽप्राप्तत्वाऽभावेन सहविवक्षाऽभावादेकशेषाऽप्राप्तेरेकत्वेनविभक्तिं विशेष्ये-
त्यर्थः । द्वन्द्वोक्तं ‘ब्राह्मणोग्य इत्युक्ते’ इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेष्वेकग्रहणव्यर्थो-
पपादकमिति बोध्यम् । भाष्ये—अनेकमर्थमित्यस्य ‘युगपदेकस्वपेजे’त्यादिः । अयं तर्हि ।

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ? वचनलोपः परिहृतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेष मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥१६॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री, मातरौ च धान्यस्य मातृमातरः । किं कारणम् ? 'सरूपत्वात्' । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि ।

किमुच्यते 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति, न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि, मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति ? अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति, प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ।

प्र०—'एकविभक्त्यन्तानां'मिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । एकविभक्त्याविति न क्रियते 'ह्रस्वो ननुसक' इत्यस्य प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् ? उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल् पच् लू इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशो यावत्तैकशेषेण भाव्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात्तदभावः । अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः, जननीवाचिनः परिच्छेत्तवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चाऽर्था मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैक-

उ०—प्रतीके 'एकविभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे प्रत्युत दोष' इति व्याख्यानं भाष्याक्षरस्वरस-
विरुद्धम् । उक्तदोषाऽभावेऽप्ययं दोष इति ह्यर्थस्तदक्षरमयां दया लभ्यते । द्विवचनेति । शिष्टस्य
विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तेः सापि वाच्येत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षाद्विशेषं दर्शयितुमाह—एकेति । प्रातिपदिकानामिति । अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरिणाम इत्यर्थः । यद्यपि विभक्त्युत्पत्तेः—पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ते फले चिन्त्यन्तथापि 'हरितहरिणे'त्याद्यप्रिमवाक्ति-
कोत्थानाय तथोक्तम् । कृदन्तत्वानिति । भतिद्वितिप्रतिषेधस्तु तिङ एव स्यानिवचनप्राप्तकृत्व-
स्येत्यभिमानः । भाष्ये—मातृमात्रोरिति । प्रातिपदिकयोग्याः सारूप्यादिति भावः ।
इदं पात्रादीनामुपलक्षणम् । यावत्तैकशेषेणेति । जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि, शब्दपरयो-
र्निषेधे मानाऽभाव इत्यर्थः । तदभाव इति । विवक्षितार्थानवगमाद्यैकशेषो न कृत इति भावः ।

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥१७॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी, हरिणस्यापि हरिणी, हरिणी च हरिणी च हरियौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी, श्येनस्यापि श्येनी, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी, रोहिणस्यापि रोहिणी, रोहिणी च रोहिणी च रोहियौ ।

न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् ॥ १८ ॥

प्र०—शेषो न भवति । कृते त्वेकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते, तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते 'विभक्त्यन्तानां सारूप्य' इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात्, विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैकशेषो, न प्रथमाद्वितीययोस्त्वर्थः । हरिनेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिद्धयत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नाऽनेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र हि स्त्रीया भाव्यं—हरितोति । किं तर्हि ? अयमर्थः—हरितशब्दस्य हरिणी, सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते । किं तर्हि ? पदान्येव । शास्त्रेपि

उ०—एवमेव 'यत्तद्वैतस्य' इत्यादौ कोशेषु ऐकशेषोपाकरणम् । 'मत'शब्दसूचिताऽस्वरसं स्पष्टयति—अर्थेति । स्त्र्यर्थानवगतिरिति । प्रकरणादिना प्रतीतिस्मभवाच्चिन्मयमेतत् । एवं च विभक्त्यन्तानामेकशेषे तृतीयाभ्तादीनामेकशेषो भवत्येव, प्रथमाद्वितीययोस्तु नेति मते दोषाऽभावात्, एकविभक्त्याविति पदरहितप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैव शेष इत्यर्थो भाव्यस्य । विभक्तिपदाऽभावे सरूपाणामेकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्तेः । प्रतिषेधेन सहविवक्षाविषयैकशेषस्य निषेधे तद्विषये द्वन्द्वः पक्षे वाक्यं च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्रं तु भवत्येव । 'मातृभ्यां कृतं देही'ति च, 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादिवत् । 'अथ मत'मित्येतेनाऽहचिर्बोधिता । तद्विज्ञं तु—सुत्रस्यापदानरक्षभेदेन लक्ष्यभेदाऽनौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेति गूढतात्पर्यम् । तद्वचनयच्छाह—एवं च कृतेति । एवमङ्गीकृत्य प्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोच्यते इत्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य भाष्याभिप्रेतत्वे तु 'विरूपाणामनेकशेष' इत्यादि प्रागुक्तभाष्यविरोध इति दिक् । तद्वचनयच्छाह—अभ्युपगम्यवादेन त्विति । सर्वदेति । सर्वत्रैत्यर्थकम् । अत्रैव पक्षे दृष्टान्तरमाह—हरितेति । लिङ्गविनिष्टपरिमाणानाश्रित्येकम् । सा च स्त्रीति । एवं च वर्णादनुदात्तादिति टीप्पकारौ । ननु लौकिके प्रयोगे संरूप्येत्येषां प्रातिपदिकत्वाभावात्कथमेकशेषसिद्धिरस्य भाह—प्रातिपदिकग्रहणमिति । एवंतुल्यौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽप्यन्तरात्प्रवादेकशेषप्रवृत्तिविभक्त्युत्पत्तेः पूर्व-

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ।

अपर आह—न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् । न वैप पक्ष एवास्ति 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' । पदमर्थे प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ।

अथानेन पक्षेणार्थः 'स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति । कथम् ? विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनै-

प्र०—प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । तेन पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाऽभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आह—न वा पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह—अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता, किं तर्हि ?, सारूप्योपलक्षणार्था, एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः । स चाऽनैमित्तिकत्वाद्द्विभक्तिर्नापेक्षते । भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्यांपलक्षणार्थत्वान्द्वयावन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । 'स्वरभिन्नानामिति वचनान्डीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । ये त्वाहुर्हरितहरिणयोरेकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं

उ०—नेचेति सुप्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषोऽस्त्यप्रकृतिकविभक्त्यन्त एव, प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्विदितप्रयोगे वैरूप्यमस्येवेति परास्तम् । नन्वस्यत्र 'तरसमपौ घ' इत्यादौ लौकिकाऽसम्भवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वाद्वापि तथैवास्तिवत्यत आह—शास्त्रेऽपीति । लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सारूप्यं विवक्षितं, तदाह—तेनेत्यादि । पक्षासम्भवेति । लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसम्भव एव न, किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः । अथानेनेति । यद्यनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात् 'तदा सोपि समर्थयितुं शक्यः' इति शेषः । पर आह—वाढमर्थ इति । स एवाह—किं वक्तव्यमिति । 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति सूत्रं कस्यर्थे चेत्यर्थः । सारूप्येणेति । तेन स्वोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयत इति भावः । ये त्वाहुर्हरिति । प्रातिपदिकग्रहणं नोपलक्षणमिति भावः ।

मित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ (लौकिके प्रयोगे) यानि सरूपाणि तेषामेक-
शेषो भवति । क ? यत्र वा तत्र वेति ।

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति ? चाटमर्थः । किं
वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण
'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति । कथम् ? नेदं पारिभाषिक्या विभक्ते-
र्ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे
यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ।

ननु चोक्तम्—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधदचे'ति ।
नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि'रिति ।

प्र०—वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति, तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मातृमात्रोस्तु क्वचित्सा-
रूप्येऽर्थविप्रतिषेधादेकशेषोऽभावः । यत्र वेति । अनेनाऽनैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते ।
विभाग इति । कर्मादिकारकमिह 'विभक्ति'शब्देनोच्यते । तेन हि प्रातिपदिकार्थो
'विभागेनाऽवस्थाप्यते । तत्रैकस्मिन्निष्कारके विवक्षिते तन्निमित्त्या विभक्त्या भाव्य-
मित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य
लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षण्येन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया
अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । 'न हि सम्बुद्धयो'

ख०—हरितहरिणयोरिति । 'विभक्तौ यानि सरूपाणि दर्शान तदवयवप्रातिपदिकाना'मित्यर्थं
इति भावः । अन्यतरस्येति । शिष्टस्याऽन्यतरस्योभयवाभावेनेत्यर्थः । जातिवाचित्वं चेति ।
वकारघटितः पाठः । क्वचित्सारूप्ये इति । वस्तुतस्तु विभक्तिवाचच्छेदेन सारूप्यविषयान्तर
मातृमात्रादौ शेष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैवकारापकर्षणेन वैकस्यामपि विभक्तौ
यानि विरूपाणि नेत्यर्थादिति दिक् । 'एक'ग्रहणफल तु चिन्त्यमेव । अत एव 'पृथक् सर्वेषां
विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षे 'एकग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थं'मित्युक्तं, तेन हि
तदतिरिक्तपक्षे तु द्वैत्यर्थं ध्वनितम् । तत्पक्षेपि 'न वार्धविप्रतिषेधा'दिति तत्प्रत्याख्यातमेव ।
अत्रापि 'विभक्तिः सारूप्येणाधीयत' इत्येवोक्तं न स्वेकविभक्तिरिति । न चैवं नृणां नृणा-
मित्यादावेकशेषानापत्तिः, दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनिश्चयाऽभावादिति वाच्यम् ।
'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति सिद्धे । यत्वेकग्रहणसामर्थ्येन यद्विभक्तिविषये एकशेष-
स्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात्तृतीयादौ मातृमात्रोरेकशेषसिद्धिरिति । सत्र । वातिकारभे
सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । एकविभक्ती-
नामिति पद्यस्त वक्तव्यं किमित्यर्थः । तेन हीति । बाहुल्यकारणसाधनः कारकशक्तिवाची

सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्ह्यदानीमिदं भवति—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ? नैतत्सह-विवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम्—वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ।

यदप्युच्यते—‘द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य’ इति । नैप दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं वाधिष्यते । ननु चोक्तम्—‘सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः’ इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ? किं कारणम् ? यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीय-कानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् ? एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्—‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति । यदि तर्ह्येका क्रिया, द्विवचनबहुवच-

प्र०—रिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेव । अथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-सन्ज्ञायां ज्ञापकम्, एवमप्येकाथेत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैक-शेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वादेकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह—नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षे-त्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह—अथापीति । यथा-जातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया

उ०—विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः । विवक्षित इति । अनेन सूत्रेण विषयसप्तमीति दर्शितम् । कारकशक्तेः शब्दात्परस्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् । लुप्तप्रत्ययस्येति—बहुमीहिः । एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । न च ‘निश्चयमाणं लुप्तमानार्थानिधायी’ति श्यायविरोधा, प्रत्येकपर्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव ‘निश्चयमाण’शब्दबोध्यतया द्विषादिविशिष्टार्थाऽप्रतीत्या द्वि-वचनाद्यसिद्धिरिति भावः । एवं चैकैकस्येति । युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्दुर्गपद्बोधनेच्छा हि सहविवक्षेति तात्पर्यम् । भिन्नार्थत्वादिति । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साहचर्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाऽभावादिति भावः । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । ‘अथापि निदर्शयितु’मित्यनेन वक्ष्यमाणस्याऽसाधुत्वं बोधितम् । यथा चाऽऽतीकिकविग्रहवाक्येनाऽसाधुनाऽपि समाससंज्ञाप्राप्यवस्थानिदर्शनं तथाऽनेनापीत्यर्थः । द्रव्यवाचिनामिति । सत्त्ववाचिनामित्यर्थः । ननु कर्मादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका क्रियेत्यनुपपन्नमत आह—आख्यातेति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । सर्वैः—सर्वापि । निवृत्तभेदा—स्वतो द्वित्वादिसहस्यारहिता । भेदस्य—तत्सहस्यरितद्वित्वादेः । स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः । प्रकर्षाभ्याधुत्त्यादयस्त्विति । अभ्याधुत्तिरप्र गणनम् ।

नानि न सिध्यन्ति—पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि ? साधनापेक्षाणि ।

अथवा पुनरस्तु 'एकविभक्ता'विति ? ननु चोक्तम्—'एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्बिभक्ते'रिति । नैप दोषः । परिहृतमेतत्—'अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यती'ति । ननु चोक्तम्—'नियमान्न प्राप्नोति, अर्थवत्समुदायानां समासग्रहण नियमार्थ'मिति । नैप दोषः । तुल्यजातीयस्य

प्र०—सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । 'भवद्भिरास्यत' इत्यादौ घस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद्भेदेपि तिङन्ताद्भेदस्याऽनवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्व क्रियाया विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः ।

ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः, लकारजातरव्यवधानात् । लस्येत्यत्र 'ल'जात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तयाद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः । तुल्यजातीयरूपेति । अवयवानां समुदायाथेतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य सख्यावगमात् प्रथमवयवैभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यत । विरूपसमुदाये तु सुबन्ताना द्वन्द्ववचनेनाऽय न्यायो

उ०—आश्रयाभ्यावृत्तीति । आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षं, अभ्यावृत्तिर्जम्, तद्गणनमेव क्रियागणनमिति भावः । एकत्व न विघ्नन्तीति । द्वित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरया पूर्वसङ्ख्यावाधनात्तद्विहिति स्यादिति भावः । कर्तृकमति । अस्वारोपितस्यादि । भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेयं कर्तृकमंगतसङ्ख्याविशेष उच्यते, तदपेक्षाणि—तदारोपापेक्षाणि । एव कैकस्मिन्नेव तदारोपास्य पदभेदप्रसङ्ग इति नैकशेषस्थाऽत्र विषय इति भावः । अनेकेनैवेति । 'वर्तमाने छ'दिस्यत्र सङ्ख्याविबक्षणेपि धातुभेदेन वाक्योपप्लवषत् । कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपप्लवषत्नेकप्रसङ्गो तुर्वारः । अत एवाऽग्रे एकप्रकृतेरनेकयज्ञत्पत्ति भाष्यकृद्द्वयति । जात्याश्रयणादिति । जात्याश्रयानेकव्यवस्थाश्रयणादित्यर्थः । अर्थत आन्तर्यादिति । द्वयर्थस्य लद्वयस्य द्विवचन, बहुवचस्य लसमुदायस्य बहुवचनमिति भावः । केचित्तनेकलकारोत्पत्तौ न मानम्, कर्तृथत्वारोपवदेकारमन्नेकार्थत्वात्प्यारोपादित्याहुः । एव याम्बकाशत्वादेकशेषो द्वन्द्वबाधक इति स्थितम् । भाष्ये—अथवा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः समर्थते । समुदायविभक्त्यैवेति । अवयवारभ्यत्वात्समुदायसङ्ख्यायाः समुदायगतसङ्ख्याभिधायिसमुदायविभक्त्यैवावयवार्थेपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वात्साऽवयवैभ्यः प्रथमं विभक्तिं सङ्ग इति भावः । अवयवानां पदवादिरूपोपकारस्य समुदायविभक्त्याऽसम्भवात्पिभ्यमिदम् । किं च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसङ्ख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिः क्रियते तथापि दुर्वारिति । तस्मात्प्रत्येकगतसङ्ख्याया अविबक्षणात् प्रत्येक

नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथञ्जातीयकानां समासः ? सुवन्तानाम् ।

सर्वत्राऽपत्यादिपूपसंख्यानम् ॥ १६ ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिपूपसंख्यानां कर्तव्यम् ? भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति ।

प्र०—वाच्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुवन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकूप-
पदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुयुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुवन्त-
मेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुवन्तानामेव समासः । अन्यथा नलोपादीनि पठकार्याणि
पूर्वपदे न स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्राऽसुवन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते
परत्वान्नित्यत्वाद्योपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते—‘विरूपाणा-
मपि समानाथोना’मिति भविष्यति, अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां
विभक्तिविशेषमसन्बुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । पठपत्ता
इहोपत्तिः—^१पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः, ^२एकवचनान्तानां वा, ^३समामाद्वैकस्यां
विभक्तौ परत, ^४सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः, ^५प्रातिपदिकानां वा,
^६सहविरक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र पश्चिमं पञ्चत्रयमङ्गी-
कृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुगिधेर्वैलवत्त्वा-
स्तुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति, प्रत्ययु-

उ०—सुबुत्पत्तिः । समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विवक्षणेन तद्विभक्तिसमुदायादेव विभक्तिः,
तावताप्यपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधातिक्रमाऽभावादिति भाव्यार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविधिक्षाऽभावे
सति बहुवचनत्वेन विवक्षणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति भेदसंसर्गहारकमर्थवचनस्य नेति
न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् । तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्तत्वेकशेषपक्षे दोषमुपपाद-
यति—तत्र भिक्षेति । पदस्य विभक्त्याग्वावधानपक्षे इदम् । आवन्तसमुदायस्य चाऽप्रत्यया-
न्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने’ति तु स्त्रीप्रत्ययात्वेन तद्व्याप्य-
धर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति तात्पर्यम् । तदा सुवन्तसमुदायादिति । तस्य सुवन्तत्व-
पर्याप्यधिकरणत्वाऽभावादिति भावः । पृथं च भाष्ये ‘सर्वत्र’ शब्देन पक्षद्वयमेव ग्राह्यमिति
तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तत्र कृते परत्वादादिबुद्धौ वैरूप्यात्त-
पक्षेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तावणम्रयापत्तिः, तावतापि
अ भ भैक्षमित्यस्याप्यापस्या नियतभैक्षासिद्धेस्तदवयवत्वात् । किं च ‘प्रातिपदिकानां चैकशेषे
सिद्धमिति भाष्ये न्यूनता, प्रत्येक द्विवचनान्तानामेकशेष इति पक्षेपि त्वदुक्तीत्या दोषा-
भावात् । युगपदधिकरणवचनतायां तु त्वत्वरूपपादत्वयोर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया तावत्त-
स्योक्तिसम्भवाऽभावाच्च । समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः । विधौह
आगतं विश्ववाङ्मूल्यमित्यादेर्विभाषा पूर्वार्हे’ति सूत्रभाष्यस्यस्याऽसहत्यापत्तेरित्याहुः । प्राति-

‘सर्वत्रे’त्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः । एका प्रकृतिर्बहवश्च यज्ञः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यज्ञः, एवं प्रकृतयोपि बहवः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—गर्गा वत्सा विदा उर्वा

प्र०—लक्षणं च नास्ति, न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् । प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङाप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाऽप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताऽभावात्पूर्वमेकशेषः, पश्चात्तद्धित इति न कश्चिदशेषः । प्रातिपादकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादनन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्बुद्धिः । अथवा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यत इति भावः । बहवश्च यज्ञ इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्बहुष्वपत्येषु बहवो यञ् उत्पाद्याः । तत्र गर्गं य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत्र एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिविभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यन्वां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थस्तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्तदा गर्गं य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य ‘य अस्’ शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यम्, प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयापीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्या

उ०—पदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथा नैकशेषस्तथोक्तमेव । भाष्ये—सिद्धमिति । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एवं च ‘सर्वत्रे’त्यसङ्गतमिति भावः । इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितुमपत्यार्थं एव पक्षत्रयेपि दूषणमाह—अपत्यादिष्विति । एका प्रकृतिरिति । अर्थाभेदादभिन्नैवेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वादिति । अश्वययशब्दस्यापि गमाद्विहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वादिति भावः । प्रकृतिसन्निपातेति । तत्र प्रथमस्य सान्निभ्यात्सन्निपातोऽन्ययोस्तु व्यवहितत्वाच्चास्तीति वैरूप्यमिति भावः । अभ्यन्तरीति । गर्गशब्दविनिष्टयशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभिधायितया प्रवृत्ता विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतायां प्रकृतिं न त्यजतीत्यर्थः । न च यन्वामिति । यज्ञसमुदायस्येत्यर्थः । समुदायार्थः—अपत्यसमुदायरूपोर्थः । अपत्याद्यर्थस्य ससम्बन्धिकत्वादिति भावः । तदा गर्गं येति प्रत्येकं तद्धितान्तत्वात्सहविवक्षायां बहुवचनमिति भावः । प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्येति । प्रातिपदिकोद्देशेन तद्धितानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र

इति । अन्व्यो बहुषु यन्व्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद् बहुषु, यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैप दोषः । लौकिकस्य तत्रा गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतलौकिकं गोत्रम् ।

अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्बहुवचश्च यजः ? ननु चोक्तम्—सारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ २० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते, कथमक्षाः पादा माषा इति ?

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २१ ॥

प्र०—गार्ग्यशब्दानामेकशेषः क्रियत इत्यर्थः । अज् यो बहुष्विति । यदा यन्वामेवैकशेषः क्रियते, तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति । गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते, किं तर्हि, यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यजन्तं यदिति । तन्नैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्येऽपि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अजन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकमथेति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रति-
कृतिवृत्तित्वात्तदजन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहु-
नामप्यपत्यानां सम्वन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य

उ०—विशेषणत्वाद् गुणता । किं वैकस्मादनेकेषां परत्वाऽसम्भव इति भावः । अन्व्यो बहुष्विति भाष्ये । तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लुगम्पुपगम इति भावः । यदा यन्वामेवेति । उक्तीरयाऽस्योपपत्तिश्चिन्त्या । लुक्शास्त्रवैयर्थ्यापादनमेवात्र भाष्यकृत्तात्पर्यविपर्ययीभूतम् । अपत्यवाचीति । यद्यपि प्रतिकृतिवृत्त्येतद्गोत्रमेव नेति लौकिकस्येति विशेषणं स्वर्थं तथापि निदान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यत्र तत्सदृशात्तत्रापि गोत्रत्वाभिमानः । प्रवराप्याय-
प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् । सम्वन्धसम्भवादिति । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तस्यत्तस्यानीशरादौ तद्विपर्यय इति भावः । इह तु यत्र कृतेरेकत्वाद्गुणानामपि परत्वसम्भवाद् गुणावृत्तिर्नापेक्ष्येति तात्पर्यम् । समानार्थत्वमिति । नखैवं कदाचिदशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः, तथा सति प्रकृत्यर्थविशिष्ट-
प्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । नावावनद्वाहावित्यादावाप्यत्र पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धिः । अपरः
‘सरूपाणा’मित्यस्य स्थाने ‘समानार्थाना’मिति मत्वाऽप्यासिमाह भाष्ये—यदीति । ‘नाना-

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ।

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २२ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—
वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डाविति वा ।

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २३ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च
अक्षौ* । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ ।

इह कस्मान्न भवति—एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ?

संख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः ॥ २४ ॥

संख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकावित्यनेनार्थो
गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति एकश्चैकश्चेत्यस्य
द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ।

प्र०—वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वान् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्चेति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं, तेनैवाऽऽख्यो बहुष्वित्यपि पक्षे आश्रीय-
माणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वन्वर्त यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदाऽऽख्यविकन्यायाभयणाद्
वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति, न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणा-
मेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति ।
एकोऽक्षशब्दोऽशेर्द्वेन इति संप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्तः, द्वितीयस्तु घञन्तत्वादा-
त्तुदात्तः, तस्यैव शेषो भवति । एको मीमांसकशब्दो एबुलन्तत्वान्मध्योदात्तः, परस्तु
मीमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोऽ-
प्यत्रानभिधानान्न भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं
शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् । एकाविति चोक्तेऽसहायादि-

उ०—र्थानामपी'ति सूत्रमपि क्रियत इति भावः । तेनैवाऽऽख्यो बहुष्विति । तेनैव—'विरूपाणा-
मपी'तिवचनेन । वस्तुतोऽनेन 'गर्गं—य'शब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्व-
मित्यत्रापि पक्षेऽभ्यन्तं यद्बहुष्वित्यर्थेनैव लुगिति केचित् । अन्यविकेति । मन्दबुद्धयनुग्रहाय
तु कार्यमेव वार्तिक, सूत्रजालवत् । ननु बहुमीदौ निष्ठान्तत्वान्निष्ठस्य पूर्वनिपातः स्यादत
ः आह—स्वरेणेति । 'साधनं कृते'ति समासः । घञन्तत्वादिति । 'अक्षु ब्यासा'विति

नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते—‘संख्याया अर्थासंप्रत्यया’दिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौऽ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति, भवति चैकशेषः । यदप्युच्यते—‘अन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा—विंशतिश्च विंश-
तिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ।

एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयं ‘संख्याया अर्थाऽसंप्रत्यया-
दन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । यत्र ह्यर्थाऽसंप्रत्यय एव वा, अन्यपदार्थतैव वा, भवति
तत्रैकशेषो ‘गार्ग्यौ’ ‘विंशती’ इति यथा ।

अथवा नेम एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दा-
स्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः ? एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा—यूथम् शतम् वनमिति ।

प्र०—गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणाऽयमर्थः
प्रत्याप्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य सम्भवात्
संदेहादर्थोऽसम्प्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् सदेहनिवृत्तिः । ननु ‘वृद्धो
यूने’ति वचनात् संदेहेऽप्येकशेषः स्यात्, अस्य तु नि सन्देहविषयसम्भवात्कथं
संदिग्धविषये प्रवृत्तिः ? नैतदस्ति । अज्ञादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् ।
एवं तर्हीति । अर्थाऽसम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति ।
प्रत्यर्थे शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं
द्वयादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं, तत्स-
मुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन

उ०—अज्ञादिप्रकृतिकेश्यादिः । अत्रभिधानस्यैवद्वयप्रयत्नीयतां दर्शयति—दृन्दोपीति । संख्या-
शब्देभ्यैकादिष्वेकशेषमापाद्यतोऽयं भावः—द्विषत्तु शब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्य
इव न स्यादित्यवयवमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमित्येकादिशब्दानामपि तात्पर्यं इति । साध्ये—
अर्थो गम्यत इति । द्विस्वरूपार्थं इत्यर्थः । द्वावित्यर्थे इति । तस्य च द्वौशब्दो वाचक
इति भावः । संदेहादिति । निश्चयारम्भप्रतीत्यभावोऽसंप्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते
वृद्धयुवानावित्यनेन सदेहबीजं दशितम् । एवं तर्हि नेमाविष्यादिभाष्यस्य वाचक-
शब्दात्तरसप्ताविंशतिशब्दाऽसंप्रत्ययेनैकाद्यादशतामेकशेषोऽभाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विंशत्यादीनां
स्तु भवत्येवेति दिक् । इदानीं तद्दृष्टव्यमभिप्रेत द्विशब्दादिकं दृष्टव्यं स्रष्टव्यं—अथवा
नेम इति । द्वाविष्यादय इत्यर्थः । तेषामेकशेषशब्दे हि तद्दृष्टव्येनात्रैकशेषोपादानम्, न

सन्तु तर्क्षेकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् ? अन्योन्यकृतं सारूप्यम् ? सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः ? 'सन्ती'त्याह । तद्यथा—माता पिता भ्रातेति ।

विपम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति 'चत्वार' इति ।

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । यत्तु भवानस्माश्चोदयति—'सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषा-

प्र०—इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति—द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते । मातेति । यथा सुतजन्मनः प्रागलब्धं मातृ-
व्यपदेशं स्त्री पश्चालभते, एवं सङ्घेयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात् प्रवर्तत इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते, पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकाऽपाये नास्ति चतु शब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यात्तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावेन न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्त इति सम्बन्धन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते । द्वयाद्यस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाऽभावात्कथं प्रवर्तन् ।

उ०—त्वेते तथेति भावः । यदा त्विति । एकशेषं किन्वैत्यर्थः । ननु समुदायो नामार्थः, न च तस्यार्थोऽस्तीत्यत आह—समुदायवाचिन इति । प्रश्न इति । एकश्चैकश्चेति विग्रहे शिष्य-
माणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः । परस्परेति । एकशब्दयो सहविवक्षाया शिष्यमाणैक-
शब्दस्य तदर्थमिधानाऽसामर्थ्यात् परस्परापेक्षयैकैकत्रार्थे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-
प्रवृत्तिः, तद्वलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः । अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्द-
प्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एवाग्रेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः ।
अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः । भावः—प्रवृत्तिनिमित्तम् । मातृपुत्रादिशब्दाश्च परस्परकृतमातृव्यपुत्रत्वादिनिर्बन्धनास्तदाह—यथेति । पुत्रविनाशेपीति । ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थानेन तन्नाशेपि पितृव्यवहारोऽस्त्येव, 'भात्रिपुत्रस्य पिते'ति व्यवहारवत् । प्रकृतेष्वेकस्य बुद्धिस्थाने तदपायेपि चतुरादिशब्दवहार इति किं वैधर्म्यम् ? पुत्रस्याबुद्धिस्थाने तु तत्सत्त्वेपि न पितृव्यवहार इति चेन्न । 'नष्टस्य पिते'ति व्यवहारवत्प्रवृत्तिर्यं पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे 'द्वौ स्त' इत्यादिशब्दवहाराऽभाव इति वैधर्म्यमित्याशयात् । नास्ति चतु शब्दस्येति । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमिति भावः । नन्वेवं परिहारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः क्वपि न स्यादित्याह—अन्यदिदानीमिति । तद्व्यापष्टे—अवश्यमिति । एवं चेत्को विषये वैधर्म्यो-
द्भावनमकिञ्चित्कामिति भावः । साधर्म्यं सत्यप्युक्तवैधर्म्यं, बीजमाह—मात्रादय इति ।

मन्योन्यकृतो भावः' इति, तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह—
'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । एतच्च वार्तम् ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।
एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥ १ ॥
कारणमुद्यमनं चैन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।
तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥ २ ॥

प्र०—एतच्च वार्तमिति । एतद्युक्तम्—यदाश्रयसन्निधानादेकाऽपायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति—एकैक इति । यथोद्यन्तूणां परस्परसन्निधिभूतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्वयादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थः । कथं तत्रेति । 'न्याय्य'मित्यध्याहारः । एकैक इति । परस्परनिरपेक्ष इत्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथवा—तत्तुल्यमिति । द्वयादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः ।

प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः, पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्षत्वपराग्भावादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु 'युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे'

उ०—आश्रयसद्भावादिति । सजावोऽत्र बुद्धिहृतस्तेन 'मृता माते'त्याद्यपपत्तिः । समुवायेति । इतरसाहित्यविशिष्टद्वयनिवेशिन इत्यर्थः । वार्तमित्यस्याऽसारमित्यर्थ इत्यग्ये । भाष्ये यदित्यस्व—यत्रोपपत्तिः । सर्वे । परस्परसापेक्षा इत्यर्थः । 'ननुद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तं, तत्राह—कारणमुद्यमनं चेदिति । स्वतुल्यद्वितीयसहाये विनाप्युद्यमनं स्यात् च तथा दृश्यते, तस्मात्परस्परसापेक्षं पृथक् पृथक्कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं च तत्र यथाऽन्योन्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन्स्तेन सह दृष्टच्छतीतिशब्दस्तथाऽन्योन्यसव्यपेक्षद्वित्वेनेकैकस्मिन्सपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति 'सिद्धमेकशेषंदाद्यत्वम् । द्वौ च द्वौ चेतिविग्रहः, द्विवद्वैशिष्ट्येन बोधाच्च प्रत्येकं द्विवचनं, प्रयोगे त्वेकशेषेणैव प्रयोगात् कदाप्येकबोधो द्वावित्यतः । एवं कैको न द्वावित्याद्यपपत्तम् । द्वौ नैकत्वयो न द्वावित्येवंविधव्यवहारानुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यावाचकत्वमिति तत्रवम् । अथयेति । अत्र पक्षे 'तत्तुल्य'मिति 'सव्यपेक्षासिद्धस्युत्तरं योग्यम् । नोद्यच्छति चान्तरेणेत्यत्र 'स्वसमकक्षं सहाय'मिति शेषो बोधः । वस्तुतो द्वयार्थानामेकशेषशब्दाऽर्थापेपि नियमत उद्भवतावयवभेदसमुदायविवक्षणैर्न कदाचिदपि द्वयादिस्य एकत्वमम् । अयं वा नेम इति अन्वयस्यायमेवार्थः । एकशेषेणाप्ययमेवार्थः सूचित इति बोध्यम् । भाष्ये—प्रथमेति ।

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् ॥ २५ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असरूपत्वात्' ।

द्विवचनबहुवचनाऽप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २६ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्' । एको-
यमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन ? यदर्थः एकः । किमर्थ-
श्चैकः ? एक एकार्थः ।

नैकार्थ्यम् ॥ २७ ॥

नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्वयर्थो बहुर्थश्च ।

— नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी
वाऽनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी—

अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् ? एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

प्र०—इति पत्र, अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आर्यातेनाभिधानं सदैकशेषो न
वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकं शब्दं एकैकार्थाभिधायीति सह-
विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वरिसन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति
भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः—प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः,
विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषोऽर्थाभावाद् द्विवचनबहुवचनयोनिवृत्ति-

उ०—प्रथमेन मध्यम, प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः । पुरुषे—प्रथमाद्यभ्यस्तमे ।
एकत्वादिति । भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः । प्रत्यक्त्वम्—अहकारानास्पर्दक्षैतन्मयम् ।
पराक्त्वम्—तदास्पर्दक्षैतनत्वम् । आदिना प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे । प्रकरणादिति । गार्ग्य-
विरमत्रं धृत्पूनोरिषति भावः । यदा त्विति । 'त्यदादीनां त्वेकशेषारम्भादिति भावः ।
आर्यातेनाभिधानमिति । 'प्रथमं' इति शेषः । पश्चाद्द्विवादिप्रत्ययः समभिधयाहारा-

अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यम्—‘एकोयमवशिष्यते, स च द्वयर्थो भवति बह्वर्थश्चे’ति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् ? तच्चैकशेषकृतम् । नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे—लोपकृतमेतत्—‘येनात्राऽन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवती’ति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतत्—येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा भवति ।

उच्येत तर्हि न तु गम्येत, यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति, न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वताऽवश्यं लोकः

प्र०—प्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वयर्थ इति । ‘सरूपाणामकशेषोऽनेकार्थश्चैकविभक्तौ’ इति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादथमर्थोऽवगम्यते—शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाऽप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजाननाह—ऋथमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिप्रादित्वमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । घचनादनेकार्थकायाण प्रवृत्तेऽंतां, यथा जात्याः चयायामेकस्मिन्निति, न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनाऽनकार्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । गामश्व-

उ०—दिति भावः । एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति सापत्यम् । स्वरूपस्याक्रियैव वास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद् द्विवचनाद्यसिद्धेश्च नास्य विशिष्य प्रत्याख्यानं भाष्ये इति बोध्यम् । असरूपत्वादिति । असमानशब्दादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः । ‘द्विवचने’त्यादिग्रन्थस्तु वृत्ता-विस्थाद्यभिप्रायकः सूत्रं प्रत्याख्यातम् । नियुक्तिप्रसङ्ग इति । जातनिवृत्तौ मानाऽभावा-त्तरसत्त्वेपि सदर्थोऽभावेन तदबोधप्रसङ्ग इति वस्तुं युक्तम् । यद्यपीति । शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः । विप्रयोगः । द्वन्द्वरूपः । एतत्प्रतिपादितमिति । भाष्ये—वृत्तमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यलक्ष्यप्रतिपादने वर्तते, तेन शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेपि न क्षतिरिति भावः । लोपस्याऽभावात्सकृत्वात्कृतत्वमर्थवगतेरनुपपन्नमत्र आह—लोपद्वारेणेति । एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धमिति भावः । भाष्ये—बह्वर्थता वा भवतीति । वा चार्थे । क्वचित् चेत्येव पाठः । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः । एतदज्ञानम इतरः कश्चित्—उच्येत तर्हि । तदप्यत्र—वचनादिति । साक्ष्यं व्याप्तीव्यापार्थत्वादिति

पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः 'केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जते' इति । लोके चैकस्मिन् 'वृक्ष' इति प्रयुञ्जते, द्वयो 'वृक्षा'विति, बहुषु 'वृक्षा' इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणां, किमर्थमेकशेष आरभ्यते ? अथ किमर्थं लोप आरभ्यते ? प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते, एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ।

ननु चोक्तं 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनाऽनेकस्याभिधान'मिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्याऽर्थस्याभिधानं स्यान्न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याऽभिधानादप्रत्यर्थमिति
चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ ३० ॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते, यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थो प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । 'यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः' । 'यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

प्र०—इति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते, न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः । 'उच्येत तर्हीत्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।

तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते । यत्र द्वयर्थः शब्दो नाऽसौ द्वयर्थतां जहाति, बह्वर्थश्च बह्वर्थतां, रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च

उ०—भावः । संप्रत्ययः स्यादिति भाव्ये । अश्वत्थादिप्रमा स्यादित्यर्थः । 'तर्हि' शब्दस्य चाऽर्थतया स्यादयाने मानं दर्शयति—सर्वो ग्रन्थ इति । भाव्ये—अथ किमर्थं लोप इति । अग्निविद्विद्यतो लोकत एव कार्यर्थप्रतीतिसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । अनेन कोपेनाऽनुपपत्तेरेवाऽन्वाख्यानमित्युक्तम् । न प्रत्यर्थमिति । ततश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति वाच्यं न स्यादिति भावः । इतराऽभिमतमनूय दूषयति—प्रत्ययेमिर्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानाऽन्वावादेकशेष आरब्धव्योऽन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनाऽनेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्यादिति चेदित्यर्थः । यदप्येकेनेति । अपिनैस्तुचयति—'नैकेनैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः, किं तु सहवियक्षायामेकेनानेक्याभिधानमपि स्वीकुर्मस्तेन वाच्यसिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः, इन्द्रस्य तु प्रयोगाऽऽज्ञानाच्च तस्मिन्प्रत्ययोपि स' इति । तदपीति । स्त्रीस्त्रीयाऽर्थात्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भावः । आरम्भवाचाह—यावतामिति । एष एव

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति

चेदेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानम् ॥ ३१ ॥

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति चेदेवमुच्यते । एषोपि न्याय्य एव—‘यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति’ ।

यदि तर्ह्येकेनाऽनेकस्याभिधानं भवति—पुञ्जन्यग्रोधौ, ‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।’ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्पुञ्जेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न’ इति चेदनुक्तः पुञ्जेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानं भवतीति ? सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ।

प्र०—वृत्तञ्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सह-विवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । सत्तन्व्यग्रोधाघिति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । पुञ्जावित्युक्ते पुञ्जस्य पुञ्जान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । चावेति । ‘द्यो’शब्देन चावापृथिव्योरभिधानान्ततः परस्वौकारस्य सुपां सुन्दुगित्वाकारः, गोवो णिदित्योकारान्तप्रहणाणित्वाद्दृढिरावादेशश्च । ‘पृथिवी’ इति द्विवचनान्तं, या छन्दसीति पूर्वसवर्णोदीर्घः । पृथिवीशब्देनाऽत्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषायसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते, तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यात एकशेषः ।

उ०—न्याय्य इत्यर्थः । न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह—वृत्तञ्चेति । एकस्य न स्यादिति । ‘प्रयोगे’ इति शेषः । प्रत्याख्यानवाची आह—यदप्येकेनेति । वृत्ताविरादिदर्शनादिति भावः । सहेति । समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः । द्विवचनात्परस्यार्थमाह—उद्भूतेति । आरम्भवाच्याह—यदीति । एकेनैवेति । युगपदधिष्ठरणवचनतारोप्येत्यर्थः । पुञ्जान्तरेणेति । सजातीयत्वात्सहेति बुद्धिस्थेनेत्यर्थः । भाष्ये—एकेनापीति । अपिनाऽनेकेनापि । प्रत्याख्यानवाच्ये वृत्तयस्वरमाह—उभयदर्शनाच्चेति । उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ।

किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति, न पुनर्विरूपाणाम् ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ।

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा—‘घावा हृ क्षामा’† । ‘घावा चिदस्मै पृथिवी नमेते’‡ इति । विरूपाणां किल नामैकेनाऽनेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपाणाम् ।

आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः ॥ ३५ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाऽऽकृतिः, सा चाभिधीयत इति । कथं पुनर्ज्ञायते—‘एकाऽऽकृतिः सा चाभिधीयते’ इति ।

प्रख्याऽविशेषात् ॥ ३६ ॥

नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

प्र०—अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृत्तशब्दः प्रयुज्यते, न तु द्वन्द्वः, अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति—आकृत्यभिधानादिति । जातिः शब्दार्थः, तस्या एकत्वादानेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या-बुद्धिः, तस्या अविशेषादेकरूपत्वात्तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययादद्यादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव, एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । ‘गौरित्येतेन शब्दे-

उ०—तद्व्याचष्टे—सरूपस्य चेति । द्विवचनान्तमिति । अत एव पक्षकाले ‘पृथिवी इति’ इति प्रगृह्यत्वम् । ननु व्याख्यादाविव श्रुत्यावित्यादावपि विजातीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न । स्वभावेन वारणात् । यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्र शक्यतावच्छेदकप्रकारक-बोधार्थीकारे तदनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधो न्याय्य एवैकरमाद् द्रव्यपदार्थवादेपि । ‘शुद्धव्यक्ति-बोध’ इति वादिनां मतेपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिप्रहात्तापर्यम्प्राहकसत्त्वे एकरमाद्प्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति सर्वथा द्रव्यपक्षेपि स्यं प्रत्याख्यातम् । इदमेव तत्र—पदेकस्य युगपदनेकार्थबोधकत्वम् । तदाह—प्रत्याख्यात इति । इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्वार्थ-

यद्यपि तावत्प्रख्याऽविशेषाज्जावते—‘एकाऽऽकृति’रिति, कुतस्त्वेतत्—साऽ-
भिधीयत इति ?

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह ‘आकृतिरभिधीयत’ इति । नहि गौरित्युक्ते
व्यपवर्गो गम्यते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्य-
स्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानाति—‘अपं
गौ’रिति ।

प्र०—नोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणोऽर्थविशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्याऽवसीर्यत्
इत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं, तस्य तु बाहदोहादिकायामर्थक्रिया-
यामयोग्यत्वात्, द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रभः । अव्यप-
वर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेदः—अविच्छेदः, अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः ।
जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका बाहदोहादय उपपद्यन्ते, जातितद्द्वयोश्चाभेदोप-
चाराद् गौः शुद्ध इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ ‘प्रख्याविशेषाद-
व्यपवर्गगतेश्च’ इति किमर्थमुभयोरुपादानम्, एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्ध-
त्वात् । नैप दोषः । अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे
निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभि-
धानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया
अविशेषो नास्ति, भिन्नवृत्तालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

उ०—प्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृताऽपि दर्शितप्रायमेव । नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्बाराऽत आह—स
त्त्विति । सहविवक्षायामेकजातीयाथानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थं सूत्र-
मिति भावः । एकाऽऽकृतिरिति भाष्यस्य—‘अस्ती’ति शेषः । शब्दार्थः—शब्दप्रतीति-
विशेषः । बुद्धिरिति । प्रमात्मिकेत्यर्थः । ननु व्यक्त्यैष्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेर्यत्
आह—गुरोति । आलम्बनेनेति । विषयेणेत्यर्थः । प्रत्यायित इति । ‘अनेकतोऽपी’त्यादिः ।
विशेषानवधारणादिति । ‘आश्रयभेदोपी’त्यादिः । अविच्छेदं व्याचष्टे—अविशेष इति ।
तस्य गतिरिति । विशेषाऽनवधगतेः पूर्वं सामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः । अर्थ
भावः—गुणादिभिद्येनून्युत्प्रेक्षाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिप्रहः । शब्दात्तस्या
योधश्च । व्यक्तीनां त्वानभ्यासास्तु न शक्तिप्रहो, नापि शुद्धानां तासां बोधः, तासां विशेष-
रूपत्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथाकृतिरुपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन, तथा
विशेषोऽपि भासते । भातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाक्षेपादिना सामान्याकृतिरुपादेरेव प्रहण-

कः पुनरस्य विशेषः 'प्रख्याऽविशेषा'दित्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'प्रख्याविशेषाञ्जायते चैकोपदिष्ट'मिति ।

धर्मशास्त्रं च तथा ॥ ३६ ॥

एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये'ति
ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं
ब्राह्मणमहर्षिकं च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ।

कः पुनरस्य विशेषोऽव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'अव्यपवर्गगतेश्च, धर्मशास्त्रं च तथे'ति ।

प्र०—एकस्मिन्नुपदिष्टं 'गौरयं त्वया पदान् स्प्रष्टव्य' इत्यादि वस्तु । अव्यपवर्गमुपदिष्टं
यस्य तदेकोपदिष्टं सङ्ख्युपदिष्टं गोत्वादि, सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः । उपोद्बलकामिति ।
उद्गतं बलं—प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकत्वादानुमानस्य । उद्बलस्य समीपमानुमानमित्यर्थः ।
'प्रख्याविशेषा'दित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रति
पादनायाऽनुमानमिह जातिसद्भावे 'ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तम्, देशकाल-
वस्थापिण्डान्तरेष्वयाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यसद्भावोऽनु-
मीयते इत्यर्थः । अथवा बलमुदीपयत्युपोद्बलकमुपवृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति ।
अनेनैतद्दर्शयति, न सादृश्यैकार्यक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रैति
प्राहं, किं तर्हि ? अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकारणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृतोप-
'निषद्धवचनानां जात्याश्रयेण सवेद्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एक-
स्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता

उ०—मिति न दोषः । प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेष्यत्वादेव शक्तिप्रहस्तथाप्यावापोद्बलपदादेन
व्यवहृत्यन्तरे आनयनादि दृष्ट्वा पूर्वाज्ञातशक्तिप्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति तत्रम् ।
वाहादिक्रिया तर्हि कथमत आह—द्रव्यद्वारका इति । आश्रये करणमेव जातौ तात्पर्य-
मिति भावः । अव्यपवर्गो न तु वाच्यज्ञानस्थाऽप्रतिबन्धकत्वात् तदनुपपत्तिः, जातीत्यादिप्रवाची-
कृतेति कश्चित् । सन्निधिमत्रेण—शक्तिप्रहरे व्यक्तानुपलक्षणतामात्रेण । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय-
रूपेण—प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन । 'तदुच्चारितगोशब्दाद्योदयः प्रत्ययस्तादृश एवैत-
दुच्चारितादित्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता, सा शैकाकारता विनाऽनुपपन्नेति । द्वितीयेमानिधित-
सिद्धेऽप्येकत्वं न सिध्यतीत्याह—तथा वनमिति । अनिशेष इति । एकरूपपरत्वरित्यर्थः ।
वनशब्देन कदाचिदासमुदाहरण, कदाचिद् पलाशसमुदाहरण, कदाचित्छदिरसमुदा-
हरण कदाचिदासुरादिसमुदाहरण प्रतीतेरिति तात्पर्यम् । तदाह—भिन्नपृष्ठेति । एक-
रूपान्तरमाह—ज्ञायते चैकेति । भाव्यताप्यानेऽप्याहारमयाज्ञात्याऽस्वारस्यात्कार-
ण्येति । उपदिष्टमिति । भावे क इत्यर्थः । माथ्ये—कः एनरिति । अनेना

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्यं युगपत् ॥ ४० ॥

अस्ति खत्वप्येकमनेकाधिकरणस्यं युगलभ्यते । किम् ? आदित्यः ।
तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो युगपदुपलभ्यते ।

विषम उरन्यासः । नैको द्रष्टाऽऽदित्यमनेकाधिकरणस्यं युगपदुपलभते ।
एवं तर्हि—

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४१ ॥

तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशत आहृतो युगपत्सर्वत्र भवति । एव-
माकृतिरपि युगत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अत्रयं चैतदेवं विज्ञेयम्—‘एकमनेकाधि-
करणस्यं युगदुपलभ्यत’ इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्यं युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ ४२ ॥

यो हि मन्यते—‘नैकमनेकाधिकरणस्यं युगपदुपलभ्यत’ इति, एकशेषे तस्य
दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ।

अत्रयं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ।

प्र०—स्मृतिकाराणामपि तत्रैवठयवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्यं कथं भवति, नहि
देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ने च भवतीत्यत आह—अस्ति चेति । अत्रयवी यद्य-
प्यनेकावयवस्थस्तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्तस्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय
इति । ‘एकस्याप्यनेक’ इति वान्यरोप । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते यतिः
प्रत्ययः । सर्वत्रति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एकशेषेऽपीति ।

उ०—प्रथयाऽविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः । प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षशब्देन शाब्दमप्यश्रोच्यते ।
तत इति । तत्रेत्यर्थः । विप्रतिपन्नेति । देशात्मप्रत्ययवद्भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः । प्रयोगस्तु
‘विमतप्रत्ययो जातिविषयो, देशादिभेदेऽप्यबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् समतव’ इति । अत्र-
स्येति । अत्रस्थाकृतभेदोपपादनेन च न त्वयदैक्यं विषय इति सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
येति । तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः । उपसृंहकमिति । भ्रान्तत्वागच्छानिवर्तनेन प्रमात्वनिर्वाहकस्तर्क
इत्यर्थः । न सादृश्येति । सादृश्यरूपैकक्रियाकारित्यादिनिमित्तकभ्रमरूपा मत्त्यर्थः । अवि-
गीतः प्रमाणभावः—प्रमाणत्वं यस्य स्मृतस्य—स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि
वचनानि चैत्रेणामित्यर्थः । इत्यस्य शब्दाधेवे षोडशान्नवधनिषेधाद्येव प्रतीयेत । एकः क
इति चेत् ? यो यस्य तद्वाक्यध्रुवणकाले गृह्णितः त इति गृहाण । जातेः पदार्थत्वे तु क
दोष इति तात्पर्यम् । अन्यत्र कामचार इति । ‘सर्वेषामिति शेषः । एकैकस्याऽङ्गमने
जातः शास्त्रार्थ इत्यभ्यग्राह्यगविषये सर्वेषां कामचारः स्यादित्यर्थः । नन्वेकमिति । जातिरूप-
मित्यर्थः । तद्भावे विवादादिति । ‘बीदादोना’मिति शेषः । किं सामस्येन प्रत्ययवच-
नवयवी नोपलभ्यत इति वैरभ्यादपि स न दृष्टान्तव इति भावः । साकाङ्क्षात्पाद् वाच्य-

द्रव्याभिधाने स्याकृत्यसंप्रत्ययः ॥४३॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ?

तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ ४४ ॥

तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः ? 'गौरुवन्व्योऽजोऽग्नीषोमीयः' इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत, अपरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः ।

ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि, यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः । 'एकाऽऽकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनम्—'एकशेषो न

प्र०—यद्येकस्याऽनेकसम्यन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकः शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाऽभावात् प्रत्याययेदित्यर्थः । एकमेवादर्थं समर्थयितुमाह—द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्रोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथाऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते—एकाकृतिरिति चेति । 'च'

उ०—आह—एकस्यापीति । 'एकस्याप्यनेक' इति पाठः । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथाऽनेको यागोऽङ्घ्रिभेन विषय एकबोधज्ञानविषयश्च, एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथा दर्शनसंभवात्तैकस्या अपि जातेरनेको विषय आश्रयतयेत्यर्थः । 'अनेकस्य' इति पाठे एकैकोऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेकयागस्य एकस्यापि बोधुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः । अव्ययीभावे इति । इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । सर्वत्विति । प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्वेष्या वा एका देवता ब्रह्मादिद्रव्यवरसर्वयागेष्वङ्गतां युगपत्प्रतिपद्यते इत्यर्थः । भाष्येपि इन्द्रः—इन्द्रशब्दः । आहूतः—प्रादुर्भूतः । युगपत्सर्वभ्रातृ भवतीत्यर्थः । यदीति । अनेकाधिकरणस्यपदेनाऽनेकसंबन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं तैकः शब्दो यथाऽनेकत्रार्थे एकैव युगपद् गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । भाष्ये—अपरोऽशास्त्रोक्तमिति । एकः शब्दः प्रत्ययनिवेशित्वादेकं द्रव्यं गौतमं बोधयेत्, तस्य केनचिदात्मने कृते परैस्तेन वा गयान्तरालम्भेऽशास्त्रार्थः स्यात् । एवं 'ब्रह्मज्ञानमित्यादावप्येकस्य ब्राह्मणस्याऽवधो विषयस्तत्राऽन्यविषये सर्वेषां कामचारेण प्रकृत्यापि न प्राप्तश्चित्तं' स्यादिति बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रत्येकस्यक्षेत्रेव बोधनमित्यभिमानः । अयानुष्ठानेति । अर्थं भावः—जातेः साक्षादनुबन्धभावसम्भवाद्दृष्टिद्वारा तदाद्यं, तत्राऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे 'एकव्यक्तिद्वारकमेव तदाधीयते । तत्राकृतेरकृते विनिगमनाविहाससर्वव्यक्तिद्वारकमेव तदाधीयते । साकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति । पूर्वाऽऽख्याऽस्याऽवतारणात्तत्राऽनुपपद्योऽत आह—तुदाद्यस्यार्थे इति । भाष्ये—अनवयवेनेति । आद्याद्यया व्यक्तिविशेषा 'अवयवा' इत्युच्यन्ते । अनवयवेन । व्यक्तिविशेषानाच्छब्देनेत्यर्थः । मन्वा-

वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते, यथाऽऽदित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयाऽपि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ।

चोदनायां चैकस्योपाधिघृत्तेः ॥ ४५ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिघृत्तेर्मन्यामहे—'आकृतिरभिधीयत' इति ।

प्र०—शब्दस्तुशब्दस्याऽर्थं, वक्ष्यमाणार्थाऽपेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वे जातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते । अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः ।

एवं तर्हीति । सर्वाभिव्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात्सर्वत्रैवाऽभिन्नबुद्ध्युत्पादनात्प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नभिः द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनाऽऽदित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येऽपि पदार्थं जातेरभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात् परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति । 'शास्त्र'मित्यध्याहारः । अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वयापीति । जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाच्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाऽऽचष्टे—चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्य—आग्नेयादेः । उपाधिघृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः, तस्य घृत्तिः—प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति—'यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाऽशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एके-

उ०—अथभेदात्तद्भेदोऽत आह—सर्वाभिरिति । भेदकाऽभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षाविरोधाद्धर्मिप्राहकमानविरोधाच्च भेदाऽनुमानमसङ्गतमिति भावः । नन्वादित्यस्य प्रत्येकं समाप्तत्वात्वेन दृष्टान्ताऽसङ्गतिं मत्वाह—प्रतिदेशमिति । अनभिधेयाया इति । शक्यताषष्ठेदकमन्वयमेवेत्यर्थः । यद्वा प्राधान्येनाऽनभिधेयाया इत्यर्थः । परित्यक्तभेदमिति । परित्यक्त्वाच्चान्तरभेदमित्यर्थः । ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेऽनुपयोगोऽत आह—शास्त्रमिति । शब्देनाभिधाने इति । प्राधान्येनेत्यर्थः । नन्वेवं 'चोदनायां चैकस्ये'ति चोऽनुपपन्न इत्यत आह—वाच्यकार इति । प्रयोजनानि । प्रयोजनान्तराणि । समुच्चयेनेति । 'द्रव्याभिधाने द्वाकृत्यसंनयः' इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् । एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिस्तस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति वार्तिकार्थः । समाप्तत्वात् । एकस्येति व्याचष्टे—सामान्यस्येत्यादि । 'अष्टाकपालत्वादी'त्यादिपदेन निर्वापः । अत एव भाष्ये स एव दर्शितः—'एकं

‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्’ एकं निरुप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते । यदि च द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ।

कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः ? एका निर्वृत्तेन, अपरा निर्धत्त्येन ।

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ ४६ ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते—‘द्रव्यमभिधीयत’ इति ।

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ४७ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणी ब्राह्मणा इति ।

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥ ४८ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे—‘द्रव्यमभिधीयत’ इति । ‘गौरनु-

प्र०—नैव यजमानेन सकृदेवाऽष्टाकपालः पुरोडाशो निरुप्येत, नाऽन्येन जाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनाररति । ‘गौरनुबन्धः’ इति, ‘आग्नेयमष्टाकपाल’मिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरा निर्धत्त्येनेति । आग्नेयो-ष्टाकपालस्योदनयैवोपायते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाऽ-प्रदृष्ट्याद् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तु निर्धत्त्ये, साहचर्याऽप्रदृष्ट्यादित्यवस्था-भयर्थाया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाऽक्षमत्वेनाऽभावं मन्यमानो व्याडिद्रव्यमेव शब्देनाऽभिधीयत इति मन्यते ।

उ०—निर्धत्त्येत्यादिना । प्रवृत्तिरिति । पुनः पुनर्वृत्तिरित्यर्थः । उपायत इति । उपायत्वेन बोधयत इत्यर्थः । ननु प्रथारभेदेऽपि द्वितीयोपपत्तये किं बीजमत आह—तत्रेति । ‘रूप-सामान्यताः पिङ्ग’मिति अहृदगितिसुप्रथमाप्यरीत्या निष्पन्ने । ‘हृदमभिधेयं’ ‘भेद’मिति विवेकाऽप्रदृष्ट्यादिपथं । ननु तत्रानुक्तरीत्येव प्रवृत्तिः स्यात्त आह—साहचर्येति । तस्य ससंबन्धित्वेन प्रतिबोधयन्तस्तनुगत्येतेरिति भावः । ननु व्यक्तिसाक्षावतगणपथि-चारथोः सप्रकाशात् साक्षिरिवाहृद्व्य जातिरेव गारतीत्याह—वृत्तिविकल्पेति । जातिर्न तावद् द्रव्येण वासाऽवृत्तिः, एकाधयमादोऽप्रतीत्यापत्तेः । किं च ‘सामान्यभेदे’त्यादिभेदनासु सर्वद्रव्यात्मभावतिः । प्रायेकसमाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिः, तत्रापि सप्तै ‘पृथाहृति’मिति प्रतिज्ञाहृतिरित्यर्थः । ‘तत्संबन्धयानाद्यनल्लिङ्गमभिष्टामपैतस्यमेव हृदय’मिति माऽनमप-व्यमिचाराविति तत्रापत्तम् । भाष्ये चोदनामिति । प्रवृत्तवचनयोः, तस्य—द्रव्यस्य आरम्भ-भावः । हृदयप्रवृत्तयम्—आरम्भवाक्यमादिकरणद्वयार्थः । तत्र, रश्मयं—सद्यो, द्रव्यं वा ।

बन्धोऽजोमीपोमीय' इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्बन-
प्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ।

न चैकमनेकाधिकरणस्यं युगपत् ॥ ४६ ॥

न खल्वेकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नद्येको देवदत्तो युग-
पत्सुप्ने भवति मथुरादां च ।

'विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ५० ॥

किम् ? विनश्येच्च प्रादुःष्याच्च । 'श्वा मृतः' इति, श्वा नाम लोके न
'प्रचरेत् । 'गौर्जातः' इति, सर्वं गोमृतमनवकाशं स्यात् ।

प्र०— आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्रौणते, द्रव्ये तु कार्यं
प्रवर्तते, अयुक्तं चैतत्, न ह्यन्यस्य चोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथाकं कृतं भवति ।
सस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्य-
दृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति, देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनान् । श्वा मृत इति ।
अभिन्नयज्ञकविनाशे जातेस्तिरोभावात्पिण्डान्तरे श्रेति प्रत्ययो न स्यात्, इतप्रत्यय
इवैकाऽपाय इत्यर्थः । यद्वा आश्रयाऽपाये आश्रितस्याप्यपायोऽवयवापाये अवयविन
इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । गौर्जात इति । जातेन गोपिरुहेन गोत्वमभिव्यक्तव्यं,
तद्य सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्ययत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्ययत्वप्रसङ्गः । अनयकाश-
मिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्याऽवकाशाऽभावात् । अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्व-
मेष्टव्यम् । अन्यथा—

उ०—जातिवादे दूषणमाह भाष्ये—आकृतौ चोदितायामिति । कार्यसंबन्धिभवेन चोदिताया-
मित्यर्थः । तच्छेषपुरणेन व्याप्ये—अयुक्तमित्यादिना । तत्रैव दूषणान्तरं—नचैकमिति ।
विपर्ययस्यापीति । सप्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतैका जातिरभ्युपगन्तुमेव
न शक्यत इति भावः । मनु जातेर्निरपत्वारक्यं माशादि । किं चैकनाशेपि इत्यपर्यन्तरेणाऽभि-
व्यक्तजात्या या प्रचरेदेवेत्यत आह—अभिव्यक्तकृति । 'व्यासृज्यवृत्तिर्जातिः सर्व-
व्यक्तिभिः संभूयाऽभिव्यज्यते' इति मते इदं दूषणम् । जातेर्नाशत्र तिरोभाव एवेत्यर्थः ।
एवं च 'श्वा नाम लोके न संचरे'दिति भाष्यस्य,—इत्यपर्यन्तरे सप्रत्ययविपर्ययो—न
संचरेत्—न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्तिषु च्वंसपरं, 'तयेति परामृष्टमाकृतौ
तिरोधानपरमित्यदुक्तमिति मत्याह—यद्वेति । भाष्यको धर्मविशेषो जातिरिति भावः ।
जातेनेति । व्यासृज्यसर्वाश्रयवृत्ति गौर्त्वं सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यमभ्यधा गोत्वज्ञानमेव न
स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि सप्रत्ययज्ञानाय तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये—अनव-
काशमिति । अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाय गौरूपं यस्तु सर्वं प्रत्यक्षं
स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तरत्वादानवकाशावमित्यर्थः । न विद्यतेऽवकाशो यस्मादिति बहुव्रीहि-

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५१ ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यं—'गौश्च गौश्च', खराडो मुराड इति ।

तथा च विग्रहः ॥ ५२ ॥

एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति—गौश्च गौश्चेति ।

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ ५३ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः ।
अक्षाः पादा मापा इति ।

प्र०— 'नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्त चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥'

[इति दोषापत्तिः । ततश्च—]

'व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्ता ऽभेदात्सर्वप्रगा यदि ।

जातिर्हृदयेत सर्वत्र'—

इति, सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः । आस्त च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्य-
मेवास्तु, न तु सामान्यम् । नह्येकस्य भेदाऽभेदौ विरुद्धाद्युपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थ-
क्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । गौ[श्च गौ]श्चेति । भेदाधिष्ठानः
संमुच्यः सामान्यस्यैकत्वाऽभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः । आकृतावपीति । यदर्थ
आकृतिपक्षपरिग्रहस्तदेव न सिध्यति, नहि शकटाक्षदेवानाक्षादिव्येकाकृतिसद्भावः ।

उ०—रिति तात्पर्यम् । अत्र पक्षेऽप्याहारहेतुतात्पक्षान्तरमाह—अथवेति । नायातीति ।

उपरान्ते गवि इत्यन्यन्तरादायातीति न शक्यं यक्तुं, तस्य निष्प्रियत्वात् । 'न याती'ति पाठे—

उपरान्त्यर्थं इत्यन्यन्तरादागत्य न प्राप्नोतीत्यर्थः । न च तत्रासीदिति । प्राणाध्यासाभावा-

दित्यर्थः । तत्रैव हेतुमाह—अस्ति पश्चादिति । यतः पश्चादेवाऽस्ति अतः पूर्वं माऽस्ती-

दित्यर्थः । एतेन 'मा यासीत्मा च भूतत्र गोत्व'मिति परास्तम् । ननु सन्निपातमङ्गीकृत्याऽ-

शोनागमनप्रत्यय आह—न चान्दावदिति । निरवयवत्वेनाऽशाऽभावादित्यर्थः । ननु पूर्वमाधारं

एकत्वाऽप्रेवायातीत्यत आह—जहातीति । पूर्वंप्रापि प्रतीतेरिति भावः । तस्मात्सर्वैकैति

वाच्यं, ततश्च कथापिद्वयस्यैव इत्यत्र साऽभेदात्सर्वगोति वाच्यम् । ततश्च सर्वत्र हृदयेत ।

तदाह—सर्वेव्यति । अत्र पक्षे—गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन इत्याहं तुल्यव्यक्तित्वेन जात्यन्तराऽ-

काक्षारहितं सर्वं स्यादिति भावार्थः । अतिसङ्करप्रसङ्गश्लेषपरि शोष्यम् । नहीति । एवं

च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन्निवृद्धधर्मोपपत्तेरभावाद् इत्यमेत पदार्थ इति भावः ।

भाष्ये—गौश्च गौश्चभेदाभिधेयं वैरूप्यमुपपादयति—भेदेति । एवं चान्ता गौर्मुन्दौ गौरिति

च न स्यादिति भावः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः—तद्विषयः । भाष्ये—अस्ति च वैरूप्यमिति

वाकपर्य'च'शब्दं व्याप्ये—इत्या च विग्रह इति । पश्चात्पर्ये पश्चात्प्राणामिष सहप्रयोगो न

स्यादिति भावः । भाष्ये—उपर्येव्यति । विजातीयभेदात्सरूपपरान्द्वित्यर्थः । मुक्तसंशय-

मिति । 'एकतोपाङ्गीकरण'मिति शेषः । ज्ञाप्यभावाऽप्यादिमते उच्यते निरस्यति—आकृति-

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्याऽनित्यत्वात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणस्यानित्यत्वात्' । अनित्या गुणा अपायिन उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः ? 'ने'त्याह । स्त्रीपुंन-पुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते, कदाचिद्द्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन 'एकाऽऽकृति'रिति प्रतिज्ञा हीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् 'एकशेषो न वक्तव्यः' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि—लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणविवक्षाया

प्र०— इदानीमाकृतिगदी दोषान्परिहर्तुमाह—लिङ्गेति । आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः, सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्ति-योगात्कश्चित् पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्वः । गुणाश्चाऽत्र द्वित्वस्त्री-त्वादयो विवक्षिताः । तैश्चाकृतेरकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याहुतावपि पदार्थे लिङ्ग-सद्व्यासिद्विरित्यर्थः । अनित्या इति । कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिरडेनाऽऽकृतिर्व्यज्यते, कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन । कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते, कदाचिनेकाधारस्थेत्यर्थः । किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धाः, न च तदनित्यत्व लिङ्गवचनसिद्धौ हेतु-रुपपद्यते इति प्रश्नः । प्रकरणादर्थेनिश्चय इत्याह—नेत्याहेति । वचनपरिहारस्तिरिति । लिङ्गपरिहारे न किंचिद् दुष्यति, वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने 'एकाकृति'रिति प्रतिज्ञा-हानिः, द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याऽप्यभ्युपगमात् । द्विवचनबहुवचनवदनेकराद्यत्वमपि प्रागेतीत्येकरोपेऽपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविवक्षाऽनित्यत्वादिति । सत्य आकृतेरे-कत्वं, द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आश्रयधर्मैराश्रितानां

उ०—सद्भाव इति । 'अथवे'त्यादिना 'स्याद्यथा' संसर्गं गोभूत'मित्यादिदोषं परिहरति—सर्व-गतत्वेपीति । सद्भावोपि न, परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामर्थेक्यत्वं स्थितेः सद्भवात्, न स गोत्रादीनामिति भावः । भाष्यस्याख्यातीत्या द्रोपस्तु ज्ञानेः प्रत्येकं परिसमाप्यद्वाकारेण सुदरः एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात् न 'विनाशो'त्यादिदोषः । न तु सर्वामिति । यथासमां स्यापकत्वेवि कश्चिच्छरीरे कश्चिदेवागमात्पुंरिति न सर्वः सर्वत्र तद्विषयः । एकार्थमम-पायेति । तेन च निमित्तेन जातो लिङ्गसद्भावरोप इत्यर्थः । भाष्ये—गुणस्येति । अतावेक-वचनम् । अनित्या इति । अनिपता इत्यर्थः । अपायित्वोपायित्वाभ्यामनिपत्तमेव भाष्ये इति शब्दम् ।

अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति, कदाचिद्द्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विज्ञपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन, 'एकाऽऽकृति'-रिति च प्रतिज्ञा हीयेत, यत्रास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम्—'एकशेषो न वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति ।

लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् ? आविष्टलिङ्गा जातिर्यद्विज्ञमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्तलिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अत्रयं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ?

प्र०—व्यपदेशः । यथा 'संपन्नो यवो' 'विनष्टो यव' इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्वयगत्याभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते, तथा लिङ्गसङ्ख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमे विरोधाऽभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि । द्विवच्यद्वययोगाभ्युपगमेनैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । 'विशेषणानां चाजाते'रित्यत्रोक्त- 'माविष्टलिङ्गा जाति'रिति । तत्रैकमेवाभ्यगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः । यथा प्राग्यप्युजातयः संधे स्त्रीत्वमेवोपाददते—'गाव इमा' इति, अन्यास्तु पुंस्त्वमेव, 'प्राङ्गणा इमे' इति यथेत्यर्थः । तस्मादिनि । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो

उ०— बहुवचनवदिति । आश्रयगतसङ्ख्यावदाश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्यभिमानः । जातिर्व्यपदिश्यत इति । 'यव' इत्येकवचनेन तत्र जातिप्राधान्याऽवगमादिति भावः । एवं चाऽऽरोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहान्यादीति तात्पर्यम् । अभ्युपगममिति । 'गर्भय-पुत्रा सङ्ख्या पूर्वां सङ्ख्यां बाधत' इति भावः । आविष्टलिङ्गेति । स्वाश्रयेऽनेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं यद्विद्वेकमेवोपादत्ते । तथा चाऽनेकलिङ्गत्वाऽसिद्धिरिति भावः । दृक्मेवाऽर्थं दृष्टान्तेनाह—तत्रैति । न धैवं लिङ्गस्याऽसिद्धिः, युतः १, प्राङ्गणीशब्दवाच्यया ज्ञात्या आश्रयगतं स्त्रीत्वमेवोपादीयते, प्राङ्गणशब्दवाच्यया पुंस्त्वमेवेति व्ययस्यासंभवादिति वाच्यम् । प्राङ्गणी पदार्थः, इयं प्राङ्गणव्यक्तिरिदं प्राङ्गणवस्तु, प्राङ्गणी द्वारा दृष्यादिव्ययद्वारा नुपपत्तेरित्याशयः । सिद्धान्तवादीति । आहृतिशरीरार्थः । स्तनकेशादीति । केशो—मगम् । लिङ्गान्तरेणैति । 'प्राङ्गणी द्वारा' इत्यादी द्रव्यद्वारा जातेलिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् । तदस्त-टीत्यादी च कस्यापि लिङ्गव्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषाभेदाया तु जातेराविष्ट-लिङ्गव्यक्तिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये—युतान्तः—सिद्धान्तः । किमिति । संसर्गात्प्रसङ्ग-

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयी । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्ङ् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ।

ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान् ? अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्त्यायत्यस्या गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनं—स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषाम् ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वादृश पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः—संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्रात्पीयासो गुणास्तत्राऽवस्तस्त्रयः—शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः सत्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, बद्धते यावदनेन वद्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तद्योभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ? विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरप्यविवक्षाया नपुंसकम् । तत्र 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वा'-दिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ।

प्र०—न स्यात् । तस्मात्स्वसिद्धान्तव्ययस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तम परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिहासमभ्यस्थाऽवस्था शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । आत्म-

उ०—सूतेऽर्थे शोऽर्थे इति प्रथः । सूतरं—संस्त्यान इति । संस्त्यानेऽभिधेये सत्यायतेर्ङ् प्रत्ययः । स्त्रीशब्द इत्यर्थः । सूते सप्—सकारस्य षकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः । गर्भे—शुक्र, स्त्यायति—जाणितेन सधौभवतीत्यर्थः । सूते—शुक्रं त्यजति, योनि-रूपे भावारे । संस्त्यानम्—अपचयः । प्रवृत्तिर्ङ् इति । शब्देत्यादि । इदमुपलक्षणं नृणादि-कार्यमात्रस्वेति बोध्यम् । उपलक्षणस्य प्यनयः शुक्रयोर्भावोऽस्तिमाह—सर्वांशेति । मूर्तय—पदार्थाः । 'अभ्यमात्मिका' इत्यस्य विवरणं—संस्त्यानेऽप्यादि गन्धवत्य इत्यन्तम् । वृत्तिरप-पेक्षयाऽप्युच्यते, अप्यधिर्वासां तेषां भवे, इत्यपीवाच्यम् । प्रय इदमुपलक्षणं वाच्यं कृपाऽभावात्, भावातो ररस्येऽप्यभावात् । यत्पुनस्तन्मोक्षरूपाणां सर्वमूर्तीनां त्रिष्टुप्कारणमात्रमिवापेक्षेदुक्तम् । वाच्यतायाऽप्यवयवोर्भिन्नव्यवहारस्तु ईधर इव स्वकार्यतेजोऽप्य-गनोपचयारोपेनेति बोध्यम् । प्रवृत्तिं वदन्वपीति । परिणाम इत्यर्थः । प्रतिशब्दपरिणामि-त्वाद्गन्तव्यम् । नहीति । अभ्याऽवतिष्ठत इत्यनेनाख्यम् । 'इति तु परिणामत एवेति चेत् । तद्योभयमिति । इदमप्यपचयरूपमित्यर्थः । सर्वत्रेति । पदार्थ इत्यर्थः । सर्वत्रेऽपि बोध्यम् । ईधरे—गुणानामिति, शब्दादीनामित्युपलक्षणं नृणादिकार्यमात्रम् । अथवा सूते लिङ्-

वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ती’ति ? एवं स वक्ष्यति—‘एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन’-मिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकान्यहमप्येवं वक्ष्यामि—‘एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन’मिति । नह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थिकस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः । कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद् गुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ।

गुणवचनवद्वा ॥ ५५ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा—गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति

प्र०—नस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाद्भिन्नयोगः । वाचनिकानीति । संकीर्णप्रयोगोपलम्भादसङ्करारथो यथा द्रव्यपदाधिक्यस्य वाचनिको वचननियमस्तथाऽऽकृतिवादिनोपि । स ह्येवं व्याचष्टे—एकाश्रयसंबन्धविवक्षायांमाकृतेरेकवचनं, यथा पशुना यजेतेति । अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्याऽनभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह—नर्हीति । तत्र यथा पचति पचत-पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः । यदसाधिति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः

उ०—इयमहारो न स्वात् । तासां लिङ्गत्वे प्रमाण दर्शयति—शब्दैकेति । शब्दजन्यसोपविषया इत्यर्थः । अप्रवृत्तिधर्मत्वेपि—स्वतो लिङ्गरहितत्वेपि । अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । परिणामवदभ्युत्पादादाभ्यासप्राप्तेन तापरिणामानुयायित्वादित्यर्थः । एवं च प्रवृत्तिपरिणामविशेषरूपप्राप्तेः स्वत एव लिङ्गयोग इति तात्पर्यम् । भाष्ये—कथं तस्येति । ‘असद्वरेणे’ति शेषः । मनु शब्दनिर्णयतायां ‘वाचनिकानी’रदुक्तमत आह—सर्वाण्यसि । ‘गोदी’ ‘पञ्चाणा’ इत्यादावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन सादृश्यमिति भावः । व्याचष्टे इति । ‘दृष्टेकयो रित्वादिमृश्राणीति भावः । अभिधेयत्वेऽप्यसंभवात्कथं तत्कृत उपकारोऽत आह—तत्र यथेति । भाष्ये—द्रव्यं गुणभूतमिति । भव्योपपत्तिरुक्ता ‘जा’वात्वाया’मिति सूत्रे । साधनसङ्ख्याकृत इति । साधनसङ्ख्यासरोपकृत इत्यर्थः । इत्यदोष इति । एवं च लिङ्गयोगः स्वत एव, सङ्ख्यायोगस्वारासेण । ‘एक आकृति’रिति प्रतिज्ञा वाऽन्यारोपितसङ्ख्याभिप्राया । भाष्येक-शेषकारम्भः, अनेकसङ्ख्याप्रयोगे मानाऽभावादिति तात्पर्यम् । अत्र भाष्ये द्रव्यपदार्थेवाद् आकृते-

गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
श्रिताऽऽकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ।

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५६ ॥

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृताऽऽकृतिसहचरिते द्रव्य
आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ।

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५७ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभत इत्यादित्यवद्विषयो भवि-
ष्यति । तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ।

विषय उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्य युगपदुपलभते ।

एव तर्हि—‘इतीन्द्रवद्विषयः’ । तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्त्रतुशत आहृतो
युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति ।

अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥ ५८ ॥

प्र० प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसद्व्याप्राहिणीत्यर्थः । ‘चोदनासु च वम्भारम्भादिति
यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह—अधिकरणगतिरिति । ‘यथा’ऽप्रिरानीयता मित्युक्ते
केवलस्याग्नेरानयनाऽसभयात्रान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते, एतदेवाग्नेर-
नयन यत्पात्रस्यस्य, तथा आकृत्यावारम्भणादीनि चोगमानानि मामर्थ्यामाहचर्याद्
द्रव्यमभिनिश्चिन्ते । सर्व एवाकृते क्रियायां गोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्य-

द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनाश्रितत्वात्' । अनाश्रिताऽऽकृतिर्द्रव्यम् ।

किमुच्यते 'अनाश्रितत्वा'दिति, यदिदानीमेवोक्तम्—'अधिकरणगतिः साहचर्या'दिति ?

एवं तर्हि—'अविनाशोऽनैकात्म्यात्' । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनैकात्म्यात्' । अनेक आत्माऽऽकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा—वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति ।

प्र०—द्वारकः संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं, नैवमाकृतेः । अन्यथापि प्रत्ययाभिधानयोरऽकृतिनिमित्तयोर्भावाश्रित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः सम्बन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति—किमुच्यते इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवाऽर्थो विशिष्याऽनेन प्रतिपाद्यते । नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशोऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनारोऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः । वृक्षस्थोऽवतान इति । यथा वृक्षस्थोपरि द्रान्नादिलताऽवतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनु विनश्यति तथा जाति-

उ०—लिङ्गादिमाहित्वं स्वभावादित्येतद्भाष्यार्थमाहुः । भाष्ये—आकृताविति । 'प्रधानभूताया'मित्यादि । आकृतिरेव तज्जन्ययोधे प्रधानं, क्रिया तु पात्रे इव द्रव्य इति भावः । शाब्दयोधे तु न याधज्ञानं प्रतिबन्धकमिति न तदनुपपत्तिः । सर्व एवेति । 'गौरानीयता'मित्यादिरपीत्यर्थः । भाष्ये—आरम्भणं—त्रयः । आलम्भनं स्पर्शः । आकृतिसहचरिते इति । आकृत्याश्रये इत्यर्थः । इतिन्द्रवदिति । स्वभावादेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेककृतित्वं जातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः । नन्वेकद्रव्यत्विवृत्तीति सामान्यलक्षणविषदमेतद् भाह—यवेति । द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यथापीति । कर्णशङ्करयनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तद्वच्छिद्यतया श्रोत्ररूपवद्वद् द्रव्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिद्यतया गोत्वादिरूपतेत्यर्थः । 'अन्यप्रापी'ति षचित् पाठः । तत्र व्यवयन्तर इत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् । अभिधानं—शब्दः । पूर्वोक्त एवेति । अनाश्रितत्वादित्येव एवेत्यर्थः । भेदादिति । नित्यमेकमनेकद्रव्यत्विवृत्ति सामान्यम्, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेद इत्यर्थः । अनैकात्म्यादित्यस्य मिश्रस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः । मनु विप्रहसत्तरे द्वन्द्वपत्तिरत उक्तं—समुद्ययोपपत्त्येति । तत्र तु सहविवक्षाऽभवावाद्य द्वन्द्व इति भावः । सहविवक्षायाम् तु न तथा प्रयोगोऽभिधानादिति बोध्यम् । द्रव्यगतलिङ्गादिमाहित्वव्यसद्गतभेदमाहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् । भिन्नास्त्विति । आश्रयभेदाकर्मभेदाच्चेत्यर्थः । तदेवेति । समवेतसमवायेनेत्यर्थः ।

वैरूप्यविग्रहोऽद्रव्यभेदात् ॥ ५६ ॥

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ।

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥ ६० ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं सर्वम् । श्रौतोत्तरक्षः, पद्यतेः पादः, मिमीते-
र्मापः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ।

अपरस्त्वाद्—पुराकल्प एतदासीत्योडश भापाः कार्पापणं, षोडशपलाञ्च
मापशब्दव्यः । तत्र सङ्ख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥६४॥

प्र०—रपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां । स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यप्रहावित्यथ ।
तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते ।
क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं
तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा 'पाचक' इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं
समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात्पटे
लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ता-
ऽभावेषु तथैव व्यपदिश्यते । मापशब्दव्य इति । तत्र षोडशभागत्वेन मापः
प्रसिद्धस्तथैव कार्पापणे मापः [षोडशभाग इति] षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपा-
दत्ते मापशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति । संख्यैव सामान्यम्,
अभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेक-
स्मिन्षोडशे । एयं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्या-
सामान्यमुच्यते इत्यदोषः । अथ 'डित्या' इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात्कथमेक-
शब्दवाच्यत्वम् ? । उच्यते—भिन्नडित्यशब्दगतं डित्यशब्दत्व नाम यथा शब्देष्वभिन्न-

७०—आश्रयान्तरगतं—पाकक्रियागतम् । सामान्यं—पाकत्वादि । परम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्त-
माह—यथेति । एवं च इयाप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तन्नाविवेकितस्य
द्रव्यस्य चाप्यवमिति भावः । न चैवं वाचाऽर्थोच्छेदः, नानाजातीनां संयुक्तघटकत्वेन मात्रार्थ-
त्वोपपत्तेः । तत्तत्क्रियारूपसामान्यसमनियतस्यादात्त्वादेर्जातिरूपस्याऽक्षपदार्थत्रयसाधारण-
त्वापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वात्पत्तराद्वीकारात्सिद्धमिति भाष्यार्थमन्ये । सूत्रारम्भेऽपीद-
मावश्यकम्, एकरूपेणैव सर्वार्थबोध्यादिति भाव इति बोध्यम् । मन्विदानीन्तनमापस्य षोडश-
भागत्वात्साधारण्यं सङ्ख्यासामान्यमत आह—पुरेति । व्यपदिश्यते इति । आरोग-
दिति भावः । मापशब्दव्यार्थां—मापः षोडशभागपलरूपः । कार्पापणे माप—षडगुणमितः
षोडशो भागः, तयोः षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु मापव्यवधारः । इदानीं त्वष्टगुण-
मितमापे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः । ननु सङ्ख्यागतं सामान्यं सङ्ख्यादात्त-
प्रयुक्तापेव कारणमत आह—सङ्ख्यैवेति । तत्सङ्ख्येति । सङ्ख्यादूषकत्वादित्यर्थः ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अजश्च वर्करश्च, अश्वश्च किशोरश्च, उष्ट्रश्च करभश्चेति ? 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्प्रमानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६५॥

प्र०—प्रत्ययाभिधानहेतुस्तथा 'सोऽय'मिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तद्वित्यशब्देषु संज्ञिष्यपि सम्बन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति च परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाऽश्रत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा 'निःसामान्यानि सामान्यानी'ति तैथिक दर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । 'अभावाश्चत्वार' इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥६४॥

वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथवा वृद्धशब्द इहि शास्त्रेऽप्रत्ययविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याद्य युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राऽश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्विशेषैः सह समुच्चयाऽभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि श्रुत्वाह—तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—तल्लक्षण इति । परिहारस्तूत्तरत्र वक्ष्यते ॥६५॥

उ०—अभिन्नप्रत्ययः—एकारप्रत्ययः । अभिधानं—शब्दप्रयोगः । परोक्षत्वेति । इदं बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नवादीनामुपलक्षणम् । तैथिकाः—विशेषिकादयः । निरुपाख्यत्वं—विशिष्य निर्देशतुंमशक्यत्वम् । तत्समनियतो जातिविशेषोऽभावात्त्वमेव सर्वश्रेयस्ये ॥६४॥

वृद्धो यूना । अजवर्षरादीनां वृद्धयुवसंज्ञकत्वाऽभावादाह—उभयेति । अथवेति । स्वशास्त्रीयवृद्धसंज्ञकं तु न गृह्यते, व्याख्यानमिति बोध्यम् । सामान्यविशेषवाचिनो सहविषयाऽभावाद् द्वन्द्वऽभावेन तदपवादिकदोषत्वाऽप्यभावेराह—अजोष्ट्रेति । यद्यपि करभ-किशोरशब्दौ तावकवचनौ तथापि भाष्यप्रामाण्यात्तद्वचनौ बोध्यौ । यत्करस्तरणाऽजः । समुच्चयाऽभावादिति । सहविषयताऽभावादित्यर्थः । वक्ष्यमाणम्—'यत्रोऽर्थं' प्रकृतेरित्यादि । उत्तरत्र—'भानृपुत्रा'वित्यत्र ॥६५॥

स्त्री पुंश्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—‘स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्र्यर्थग्रहणं वा, स्त्रीशब्दग्रहणं वे’ति । किं चातः ? यदि प्रत्ययग्रहणं वा, शब्दग्रहणं वा, ‘गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः’ केन यशब्दो न श्रूयेत । ‘अस्त्रिया’मिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ [६. १. १०३] इति नत्वं च प्राप्नोति ।

अथाऽर्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

इह कस्मान्न भवति—अजा च चर्करश्च, वडवा च किशोरश्च, उट्टी च करभश्चेति ? ‘तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इत्युच्यते न चाऽत्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६६॥

प्र०— स्त्री पुंश्च । इदमिति । यदा स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते—तदा स्त्र्यधिकारविहितटावादिप्रत्ययग्रहणम् । तत्तच्चाऽयमर्थः—‘पुंवस्त्रीप्रत्ययो न भवती’त्यभावात्तिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाऽभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थान्तिदेशो तदर्थप्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिः । तत्राऽर्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चाऽर्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रियांमितीति । यदाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधस्तदा दोष । पर्युदासे तु ‘शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाऽभिधायी’त्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक्सिध्यति । गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्याऽनिवृत्तत्वात्तत्राऽयं पुंवहुत्वे शसुत्पन्न इति नत्व न सिध्यति ॥६६॥

उ०— स्त्री पुंश्च । टावादीति । किनादीनां तु न ग्रहण, ‘वृद्धो धूने’त्यधिधारात् । अत्र पक्षे पुंविति । सामर्थ्याद्भावात्तिदेशः । शब्देति । स्त्र्यर्थवृत्तिशब्देत्यर्थः । वृद्धेति विशेषण-सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं नेति भावः । दोष इति । ‘यानोश्चे’त्यत्राऽस्त्रियामित्यनुवृत्ते । पर्युदासेत्विति । ‘सर्वं वाच्यं सावधारण’मितिन्यायेनाऽस्त्रियामेव वर्तमानस्येत्यर्थात्पर्युदासेऽपि दोष इत्यग्ये । पुंवहुत्वे इति । पुमात्प्रगतबहुत्वे इत्यर्थः ॥६६॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति—हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुली च, ऋश्यश्च रोहिद्धेति ? 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चाऽत्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६७॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पुमान् स्त्रिये'त्येव सिद्धम् ? न। सिध्यति । 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते, न चात्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्विमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तलक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुली च, ऋश्यश्च रोहिद्धेति, अत्रैकशेषो न भवति ।

पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः—यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद्बृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य 'वृद्ध'मिति संज्ञा क्रियते ।

प्र०— भ्रातृपुत्रौ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । 'त्यदादीनि सर्वे-
नित्य'मित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र 'सरूपाणा'मित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद्यौषार्धलाभः । अत्रैवाऽर्थे एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तलक्षणविशेषे 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो भवति । यथा 'गौश्रायं गौश्रेयमित्येतौ गावौ चरत' इति । घरटा चेति । वरटा हंसी । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्ध'मिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । 'वृद्धो यूने'त्यत्र च कृत्रिमस्य 'जीवति तु वंश्ये युवे'त्यस्य ग्रहणं,

उ०— भ्रातृपुत्रौ । यत्रैकेति । समानेत्यर्थः । अन्यत्त्विति । अन्वहृतमित्यर्थः, 'वैरूप्य'-
मिति वा स्वार्थे षष् । इत्येतद्वर्जयित्वेति । 'भ्रातृपुत्रौ' 'पिता मात्रा' 'अश्रुतः कश्चा' इत्येतेषां ज्ञापकत्वात्प्रपुंसकेभ्यश्च तदनुवृत्तेश्च 'त्यदादीनी'त्यस्यैव वर्धनमुक्तं तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्या-
त्तद्विपुत्तरिति भावः । ननु स्त्रीगोत्रयत्किपुंगोत्रयत्किवाचकयोर्गौश्र गौश्रेत्येकशेषोपानावृत्तिः,
तलक्षणविशेषाऽभावात्तद् भावः—पदान्तरगम्येपीति । तलक्षणविशेषे इति । स्त्रीत्वपुंसत्व-
रूपविशेषे इत्यर्थः । एतौ गात्राविति । तलक्षण इत्यस्य—तद्रूप इत्येवार्थः । 'ऊर्ध्व'-
मित्यादेशः प्रकृत्यतिरिक्तस्यैव एव चेत्तद्रूपो विशेष इत्यर्थः । सूत्रेष्वेयोषस्य 'प्रकृत्यति-
रिक्तस्य' इत्यतिः । 'प्रकृत्यतिरिक्तस्य एव तद्रूपो विशेषो' इत्यस्यैव । तद्रूप इत्यस्य

असंरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सा-
मान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असंरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाऽविवक्षितः, सामान्यं च
विवक्षितम् । विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्संरूपाणा-
मेकशेष एकविभक्तौ [१. २. ६४] इत्येव सिद्धम् ।

‘पुमान् स्त्रिया’ [१. २. ६७] इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणवत्सा
च ब्राह्मणीवत्सथेति ?

ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य
विशेषवाचकत्वादेकशेषः ॥ २ ॥

प्र०—तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यप्रत्ययस्य प्रहणमित्यर्थः । अमररूपाणामिति । गर्गाप्रत्ययत्वं
सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेष्वेकशेषे गार्गाविति
विशेषो नावधार्यते—‘किं वृद्धयुवानौ प्रकान्तावुत वृद्धाविति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु
विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषा-
रम्भेण । द्वन्द्वोऽपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि
मृगक्षीरवजातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणविरत्यादिप्रयोगसिद्धिः । ब्रह्मणवत्सा चंति ।

उ०—वृद्धत्वपुत्रत्वरूपः स्त्रीत्वपुंसत्वरूप इत्यर्थः । प्रकृतिश्चाऽत्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति
श्लोच्यम् । न कैश्चिद्ग्राण्याविरत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्राप्नोति । भानुकः प्रकृत्यवयवत्वेन
तत्कृताऽप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः । एवं हि ‘यत्रोर्ध्वं’मिति भाष्ये पृथोऽप्याने भवत्य-
क्षरस्वारस्यं च नेति ‘ऊर्ध्वं’ प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तलक्षण एवेत्यत्रयेन तदितरकृतविशेषविरहकूपे
विशिष्टाऽभावे हारपर्याश्र दोषः । स चेह विशेष्याऽभावादस्येवेत्यन्ये । भाष्ये असंरू-
पाणामिति । अनेनोक्तत्रिवृत्तिं प्रत्याचष्टे । गर्गाप्रत्ययत्वमिति । गोत्रयुवसाधारणम् ।
अप्रत्ययत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो व्योधाद्यत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रद्व-
योरैव ; सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थः । नन्वेकप्रत्ययस्य युवत्वं न प्रतीयेतेत्यत आह—
आरभ्यमाणेष्विति । नार्थ इति । ‘वृद्धो यूने’त्यादिनेत्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यपेक्ष्य युवत्वादि-
प्रतिपादनेच्छायां द्वन्द्वः स्यादत आह—द्वन्द्वोपीति । सहविवक्षायां द्वयोः प्रयोगाऽभावात्
एवाऽनभिधानादिति भावः । ननु रूपभिधाननिमित्तप्रत्ययनिवृत्तये ‘पुमान्स्त्रिये’त्यावदयकमत
आह—स्त्रीति । इदानीं ‘पुमान् स्त्रिये’त्यस्य साधर्म्यं शङ्कते भाष्ये—पुमान् स्त्रियेहेति ।

१—‘विभक्तिपरस्ये’ति पा० । ‘लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्ये’ति भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गशेषकप्रत्ययस्य ।
कैयटे प्विभक्तिपरस्ये’ति प्रतीकप्रहण’मिति नागेऽः ।

ब्राह्मणवत्सात्राहणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, नाऽत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ।

यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, इह न प्राप्नोति—कारकश्च कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । [किं तर्हि ? इत्वमपि ।]

कथं पुनरिदं विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चदेव विशेष' इति, आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चदेव विशेष' इति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चदेव विशेष' इति, सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ, इदं तु न सिद्धयति—गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते—'अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चदेव विशेष' इति,

प्र०—अस्त्यत्र च प्रकृतेरूर्ध्वं तद्धन्तणो विशेषः, न चाऽत्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोर्भावात् । अधिभक्तिपरस्येति । एकविभक्तानित्यनुवर्तते । तेन एकशेषनिमित्तो विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्मां चान्तर्बन्धिन्यां च विभक्त्यावित्येकशेषाऽभावः । कारिका चेति । इत्त्वमप्यस्य विशेषस्य वाचकं, तच्च नैकशेषनिमित्तो विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानाऽर्थं विचारयति—कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापाऽत्र कृतामत्वमिति सिध्यति, नाऽर्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाप्कृतस्याप्यधिकमित्त्वमस्ति, न च

उ०—उक्तरीत्याऽत्रैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तास्युत्तरमात्रं भवतीति प्रश्नः । कृतेऽपि सूत्रेण न प्राप्नोतीत्युत्तरम् । तत्र प्रश्नमुपपादयति—अस्त्यत्र प्रकृतेरिति । ब्राह्मणरूपाया वासरूपायाश्चेत्यर्थः । विशेषः—प्रधानवदपः । एकशेषनिमित्तोति । सारूप्योपलक्षणत्वमेवाऽत्र निमित्तत्वम् । 'लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्येति भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गबोधकत्वात् । केषुते'प्यविभक्तिपरस्येति प्रतीकप्रहणं, तद्व्यवयवमाप्य आह—यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । अथ एवाऽनेकशेषे साप्ये हेतोः पक्षवृत्तिरिवम् । अथमस्य सूत्रस्याऽर्थो—'यत्र प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरत्वात्साप्ये एव स्त्रीपुंसयोर्विशेषाद्वैकशेषो, विभक्तौ सरूपाणां'मिति,—विभक्तौ सरूप्यां च लिङ्गबोधक्यतिरिक्तवृत्तमेव साप्येऽप्येति । स्त्रीपुंसकृत इति । स्त्रीपुंसबोधकत्वात्प्रकृतः—तद्व्यवयवो विशेषः—साप्येति रूप इत्यर्थः । इत्त्वमप्यस्येति । सतांश्वे स्त्रीष्वप्रतीतेरित्यर्थः । भाष्ये—

सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ, इदं तु न सिध्यति—‘कारकश्च कारिका च कारकौ’ उभयथापि ‘पटुश्च पट्वी च पट्ट’ इत्येतन्न सिध्यति ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति, नाऽप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति । कथं तर्हि ? ‘शब्दार्थो या स्त्री’ तत्सद्भावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वेहाऽपि प्राप्तिः—‘ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चे’ति ।

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? ‘त’दित्यनुवर्तते । ‘तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ ? प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री, प्रधानं याऽर्थस्त्रीति ॥६८॥

प्र०—तदर्थेस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नाऽत्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नाऽत्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता, अक्षूपताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवत्स्त्रिमित्तत्वं, नाप्यर्थेस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नाऽत्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते । तेन ऋचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः, ऋचिदर्थेस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तम्, अस्मिन्विषये तद्भावभावित्वान्, अर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्वयणादेशयोः । एवं तर्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यत्रार्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनाऽत्र न भवत्येकशेष इत्याह—तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः, स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसद्वौ विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाऽप्रधानवृत्तोपीत्येकशेषोऽभावः ॥६८॥

उ०—लिङ्गं—लिङ्गबोधकः शब्दः । ‘शब्दो या स्त्री’ति सामर्थ्यात्सङ्गुण इत्यस्य,—तन्निमित्तक इत्यर्थः । अर्थेस्त्रीपक्षेऽप्येवमेव तदर्थं मग्यते, तदाह—न च तदिति । नाऽत्र यणादेशस्येति । अर्थेनाऽप्यतरस्त्रीकृत एव यत्र विदोषो नाप्यकृत इत्यर्थ इति भावः । शब्दस्त्री-निमित्तत्वेनेति । स्त्रीप्रत्ययस्त्वेनेत्यर्थः । नाऽत्रेति । यौगपद्यग्रहणे उभयनिमित्तकस्य ऋऽप्यभावेन सूत्राऽसङ्गतितरेव श्लाघिति भावः । भाष्ये—शब्दार्थो या स्त्रीति । ‘माऽऽश्रीयते’ इति दोषः । नग्वेमपि ‘पट्ट’ इति न सिध्यति, तत्राह—सद्भावेन चेति । तद्भाष्ये—सद्भावभावित्वादिति । भाष्ये—एवं च कृत्येति । अत्राऽर्थेस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः । एवं तर्हीति । स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्वं वक्ष्यमन्तर्यमिति भावः । प्रधानस्त्रीपुंसद्वय इति । तद्वृत्त एवेत्यर्थः ॥६८॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवधास्यान्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ६६ ॥

श्रयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं —शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि ?

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् ? नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते 'नपुंसकं प्रधान'मिति ? एवं हि दृश्यते लोके—अग्निज्ञातिऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । 'किं जात'मित्युच्यते । द्वयं चैव हि

प्र०— नपुंसकमन० । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति, शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भाषार्थं च ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिति । शब्देनाऽर्थस्याऽभिधानमिह कार्यम् । तच्च नपुंसकाऽनपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भवत्यर्थाति नाऽर्थः सूत्रेणेत्यर्थः । व.श्रमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु 'राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किंकृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एव हि लोकं दृश्यते इति । व्यापित्वात्प्रपुंसकस्य प्राधान्यमाह । स्थितिर्नपुंसकं, सा च सर्वत्र विद्यते इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रानपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धौ नपुंसकशब्दप्रयोगः । अग्निज्ञातेऽर्थे इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते, स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणाऽनिर्ज्ञाते इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः—स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवति । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म, तथापि यत्प्रजननाऽसमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं, किं तदिह ? शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा सति च 'नपुंसको भवती'ति प्रयोग

उ०— नपुंसकम् । पर्यायेणेति । इदं विगत्यं, 'शुक्लानी'त्यादी नपुंसके प्रातिपदिक-वैरूप्यात् । सरमादादाते विधिरयमित्येव वस्तुमुपिपत्तम् । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्यया'दित्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकवत्त्वरूपस्य प्रधाने—नपुंसके संप्रत्ययात्तस्यैव शेष इति भाष्यं, योगप्रत्यापयाने हेतु'वानुपपत्तेरत आह—शब्देनेति । नपुंसकस्यैवेति । 'प्रधानस्याप्येने'त्यादिः । प्रधानस्याप्येन नपुंसकस्यैवित्येनैव स्त्रीपुंसाभ्यामपि प्रतीतिरिति भावः । सा चेति । वृद्धिज्ञानयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः । नपुंसकज्ञाते कथं प्रश्नोऽत आह—सामान्यरूपेणेति । भाष्ये—अग्निज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । गुणसन्देहमूलकज्ञातेऽर्थ-विषये प्रभवान्ये इत्यर्थः ।

जायते—स्त्री वा पुमान्वा । तथा—विदूरेऽव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति—‘महिषीरूपमिव’ ‘ब्राह्मणीरूपमिव’ । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययानुसक्तस्य शेषो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘एकवचास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामी’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचन-
पहुवचनेऽभविष्यतः ॥६६॥

प०—नपपद्यते । महिषीरूपमिवेति । ‘रूप’शब्दः संस्थानप्रचनः । यत्र दूराद् दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति, केवलं सम्भावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति ‘स्थानुरयं स्या’दिति । एवमिहाऽपि महिषीरूपेत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे ‘महिषीरूपमिवेति’ प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निहानं शुद्धाः शाब्दिकः, शुद्धाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे ‘अरण्याऽ-
रण्यान्या’वित्यत्रैवकारानुवर्तनानामहत्त्वस्योपाधेरधिभ्यादेकशेषाऽभावः ॥६९॥

उ०— शब्दैकगोचरत्वमिति । तत्तच्छब्दमात्रबोधोपचयादिकुरत्वमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य प्रजननाऽसमर्थत्वाऽपि पुंस्त्वन्तर्भावोऽन्तीति भाव इति विवरणार्थम् । ‘स्त्री वा पुमान्वा’त्यस्य स्त्रीशब्दार्थं, पुंशब्दार्थं वेत्यर्थः । एतज्ज्ञाप्यस्य ‘प्रापणे’त्यादिरित्यस्ये । नपुंसकेऽधिकस्यैव सम्बन्धस्य दृष्टान्तेऽसम्बन्धेहाकारोऽनुचिरोऽत आह—यत्र दूरादिति । इत्यस्मिन्नर्थे इति । इवशब्दो निष्पन्न इति भावः । दृष्टान्तत्वेनेति । स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके द्विषा भन्तर्भावे दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात्-
त्वादिप्रकारां नपुंसकप्रयोगः । आधिभ्यादिति । यदि विदुःपश्यति नपुंसकस्य स्त्रीनपुंसकस्यैव
एवेत्यर्थः इति भावः । भाष्ये—आकृतिवाचित्वादिति । यदा धातुशब्दस्य स्वगतसंज्ञाविषया
तर्कवचनं, यदा ध्रुवगतसंज्ञाविषयतः द्विवचनार्थमिति बोध्यम् । एतेन स्वरूपविषयस्यैव
वचनान्तर्भवमनुमतं भगवतेति बोध्यम् ॥६९॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥ -

पिता मात्रा ॥ १ । २ । ७० ॥ श्वसुरः श्वश्वा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'पुमान्त्रया' [१. २. ६७] इत्येव सिद्धम् ?
'भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः' । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां
कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति
चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावदधिभर्तीति भ्राता, स्वसर्षप्येतद्भवति । तथा—यदि पुनाति
पृष्णातीति वा पुत्रः, दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा
पिता, मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्याश्वासव्यः श्वशुरः, श्वश्रामप्येतद्भवति । दर्शनं
वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्षपि भ्रातृशब्दो दृश्यताम् । तुल्यं
हि कारणम् । नवा एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके 'भ्राताऽऽनीयता'मित्युक्ते
स्वसाऽऽनीयते ।

तद्विषयं च ॥ ३ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति—स्वसरि भ्रातृत्वम् । किंविषयम् ? एकशेष-
विषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? घाढं युक्तम् ।

प्र०- पिता मात्रा किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्त्रादिव्यपि प्रवृत्त्या
सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः ।

कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृ-
शब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषेऽवश्यं भ्रातृ-

७०- पिता मात्रा । भ्रात्रादीनां धेरूप्याद्—भिन्नार्थवाच्यैश्चोपाऽप्राप्तेः 'पुमान् क्विप्'-
त्यत्रापि 'सुरूपाणां मित्यनुवृत्तेः प्रभानुपपत्तिमाशङ्क्याह—वृत्तीति । भाष्ये न पुमान्त्रियेति
सिद्धमिति । 'सुरूपाणां मित्यपेक्षया परवाद्यमेव व्याप्य इति भावः । स्वस्त्रादिव्य-
पीति । पृष्णारयत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सृशब्दिति भावः । एवं भ्राता च भ्रात्री चेति विप्रदे
'पुमान्क्विये'त्येव सिद्धमिति तात्पर्यम् । भाष्ये उच्यते—भ्रातृपुत्रेत्यादि । तद्वाच्ये—
भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एतदेव भाष्ये कारणशब्देनोक्तम् । पुंस्त्वितिमेकापरत्वात्
भ्रातृशब्दस्य, स्त्रीत्वितिमेकं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सारूप्याऽभावात्पुमान्क्वियेत्यस्याऽप्राप्ति-
रिति भावः । प्रादावयानशङ्काह—इति चेत्तुल्येति । आरम्भवाच्याह—दर्शनं वै हेतुरिति ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः 'शोण' इति । समाने च काले वर्णे गौः 'कृष्ण' इति भवत्यश्वो 'हेम' इति । समाने च शुक्ले वर्णे 'गौः' श्वेत इति भवत्यश्वः 'कर्क' इति ॥७०॥७१॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च .तौ । सा च कुण्डे च तानि ।

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

प्र०-शब्देन स्वसाऽभिधेया, अन्यथैकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेष्येशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाद्य भ्रातृपुत्र-शब्दयोः स्वसुदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः 'मातापितरौ' 'श्वश्रुश्वशुरा'विति द्वन्द्व इत्यत एव ॥७०॥७१॥

त्यदादी । त्यदादित इति । 'पृथया व्याश्रये' इति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति । स्त्रीत्वे प्रःते पुंस्त्वं विधीयते । पुंनपुंसकयोस्त्वैकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधात्पुंनपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । 'परवद्विद् द्वन्द्व-तत्पुरुषयो'रिति समासार्थस्य लिङ्गाविदेशाच्चद्विशेषणस्यापि मन्त्रेनात्रन्वद्विन्म्य मिद्व-

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—स च कुक्कुटः, सा च मयूरी, कुक्कुटमयूरौ ते । अर्द्धं पिपल्यास्तत्, अर्द्धपिप्पली च सा—अर्द्धपिप्पल्यौ ते ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं, देवदत्तेऽपि हि 'स' इत्येतद्भवति, यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'परस्य शेषं वक्ष्यामी'ति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

उभयवाचि परम् ।

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते—'स च यश्च तावानय' 'यावानये'ति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'द्वन्द्वो मा भू'दिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वोऽभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, 'शूद्राभीरम्' 'गोवलीवर्दम्' 'तृणोलप'-मिति न सिध्यति । नैप दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति,—आभीरा

प्र०—त्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैवमर्थः । परस्येति । सति सूत्रे शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । 'तदेवदत्ता'वित्यादि-प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति ।

'ब्राह्मणादुप्रकन्यायामाभीरो नाम जायते ।

माहिष्योऽप्री प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्' ॥ इति स्मृतिः ।

उ०— तद्विद्मस्य सिद्धत्वादिति । प्रधानतस्तत्त्वाद् गुणानाम् । ननु मेह तवादिवासांमाग्यमर्थ इत्यत आह—वस्तुमात्रमिति । अत्रिवक्षितस्त्रीत्वपुंसवाच्यान्तरविशेष परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः सिद्धेयं शेषोपपत्तं सिद्धमित्यर्थः । लिङ्गमपि लोकेत एव सिद्धम्, तत्र च तात्पर्यतो निर्णय इति भावः । सति सूत्रे इति । 'त्यदादीनी'त्यनेनाऽऽनुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति तु यश्चने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'त्यदादीनां मिथः सहोर्त्वा यत्परं तच्छिद्यते' इति । परस्य चेति भाष्ये । परस्यैवैवमर्थः । भारग्ववादिनाऽपि परम्योमयवाचिण्वमप्रीकार्यमित्यर्थः । तदेवदत्ताविति । अवान्तरधर्मविशेषविशेषायां तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

जात्यन्तराणि । 'गोवलीवर्द'मिति,—गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति,—अपामुलपमिति नामधेयम् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न' भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य—विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

न तर्हिदानीमिदं भवति—'नं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति ? भवति । यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्व्यर्थं भवति—'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति, तस्मात्सामान्य-विशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥७२॥

प्र०— स्त्रिय एवेति । ततश्चाऽत्र गोशब्दः स्त्रीगत्रीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्व-विशेषाणां व्याप्तत्वात्ताऽस्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । 'त'-मित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, 'ब्राह्मण'मित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्य-शब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते—'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात' इति । तस्मात्तथा-विधेः त्रिपयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकरोपो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥७२॥

उ०—भाष्ये—उत्कालिताः—निष्काशिताः पुरुषा येनिरयर्थः । विनाशितपुंस्का इत्यर्थं कथितम् । तत्र । उत्तरसूत्रस्य—'पुंस उत्कालयितु'मिति भाष्याऽसंग्रहेः । किमर्थं पुंसां निष्काशनगत आह—वाहाय चेति । प्रायेण वलीवर्दा एव बाह्यन्ते विव्रीयन्ते च । स्त्रिय एवेति । तत्रश्च गोशब्दे स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नानार्थो गोशब्दः । तत्राप्यः प्रसिद्धोऽन्यत्र तु कश्चिदेव । एवं च गोशब्दः स्त्रीगत्रीणामेव वाचकः प्रायेण, कश्चिदेव तात्पर्यप्राहकवद्वेन पुंस्त्वानां वाचको, यथा 'एतान् गाधनुरो वलीवर्दान्पश्ये'ति प्रथमयोरितिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगे, 'गोर्वाहीक' इत्यादी चेति भावः । एवं च वलीवर्दसमभिष्याद्वात् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति यथा चिन्त्या 'वाहायर्थं निष्काशित-पुरुषा एव गावो गोपदवास्या न तु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । 'एतान् गा' इत्युदाहरणे 'वलीवर्दा'मिति त्यक्त्वाविशेषप्राप्त्यवधोचनायेत्याहुः । तत्रश्चात्रेति । अत्रोदाहरणे पुंस्त्वान्पर्य-प्राहकरहिने इत्यर्थः । भाष्यालोकाच्च गोशब्दस्त्वप्यहारः प्रायेण स्त्रीगत्रीण्येवेति द्रष्टव्यम् । समुच्चय इति । सहविषयक्षेप्यर्थः । गतत्वादिति । वस्तुमात्रविशेष्येऽप्यर्थः । सामान्योपक्रमे इति । न प्रथमत एव विशेषाऽपगतः, तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोर्नयोः प्रयोग-व्यर्थम् । तस्मात्सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । ननु कार्यं विशेषणवित्-विषयम्, द्रष्टव्यभयपदार्थप्रधानविषय इति कथमेतद्वत् आह—यथेति । प्राण्यभरणेऽपि तु सौत्रो निर्देशः । प्रमाणप्रमेयेत्यादि त्वेतन्नापरिवासात्तात्पर्येऽप्याहुः ॥७२॥

ग्राम्यपशुसधेष्वतरुणेपु स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं—गाव इमाश्चरन्ति, अजा इमाश्चरन्ति ? गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘ग्राम्येष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—न्यङ्कव इमे, सूकरा इम इति । क पुनरर्हत्यग्राम्याणा पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः, कुत एव वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘पशुष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूना पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘सधेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्जातिऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अतरुणेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—उरणका इमे, बर्करा इम इति । कः पुनरर्हति तरुणाना पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्तीति ॥७३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०— ग्राम्यपशु । स्त्रीपुसात्मकस्य सधस्य स्त्रीशब्देनाऽभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भ । उभयात्मकत्वमन्वयान्नाह—अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यापि सभवस्तथापि मङ्गलमवद् भूयस्वात्स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति । अप्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात्सधस्य ‘पुमान्त्रिये’ति पुंस शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात्स्त्रीशेषाऽभावः । तत्राऽनेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाज्जाति ऋचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते ऋचित्पुस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥७३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रवैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०— ग्राम्यपशु । स्त्रीशब्देनेति । अन्यथा ‘पुमान्त्रिये’ति पुंस दोष स्यादित्यर्थः । उभयेति । ‘सधस्ये’त्यादि । वृषभस्यापीति । सर्वेषामुत्कारानाऽसमवादिति भावः । मिश्रत्वादिति । तत्राऽनुमयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भावः १७३॥

इति सिक्कभट्टमुत्तसतीगर्भञ्जनागोर्जीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोरयोरे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतोऽयं वकारः ? यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते 'भवादय' इति भवितव्यम् । अथाऽसंहितया 'भू-आदय' इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठति—

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

प्र०— भूवादयो धातवः । कुतोऽयमिति । लक्षणाऽभाजं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यथादेशेनेको निरतिवत्वान् । अथाऽसंहितयेति । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । न त्वेकरिम्पदेऽसंहिताऽस्ति । 'संहितैकपदे नित्ये'ति घचनात् । तस्मात्सर्था निर्देशो न संभवीत्येव परमेतत् ।

भूवादीनामिति । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षित । तत्र वाचक-संबन्धी भूवादीना—भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोष । प्रयोजनकथनेन निमित्त-स्याऽपि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृत । न चाऽयमसाधु, वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गल प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादित भवति ।

उ०— भूवादयो । कस्मान्निमित्तादिति । फलमपि निमित्तम् । अत एव 'मङ्गलार्थ' इत्युत्तरं सहच्छने । तत्रेण कारणप्रश्नश्च । अत एव 'यदि ताव'दिति भाष्योक्तो विकल्प सहच्छने । न च 'भवादय' इत्युक्तेऽपि वकारस्य सत्त्वात्प्रभानुपपत्तिरत आह—यथेति । ककारोत्तर[वृत्ति]-वकारविषयः प्रश्न इति भावः । अस्माद्भाष्यासमासेषु सहिताविकल्प इति श्रम वारयति—अभ्युपगम्येति । न त्वेकरिम्पिति । यद्यप्यत्र सहितानित्यखे नैकपदाय प्रयोजकम् ।

“संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वास्ये तु मा विजन्तामपेक्षते ॥”

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदनाशेनाऽऽप्यदपदरूपैव ग्रहणात्, अत एवाऽग्रे अप-हरयादावाष्टमिकद्विखे सा न नित्या, किं तु समासत्रय प्रयोजकम्, तथाप्यनेनैकदेशेनोक्त-श्लोकग्रहणात्त दोषः । नन्वेवं भाष्यग्रामाभ्युपगम्येति आह—तस्मादिति । तथा च तावत्पर्य-विषयाऽवाधात्ताऽग्रामाभ्युपगम्येति भावः ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते ? मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाऽध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ।

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थं आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । कान्यत्र ? 'मृडमृदगुधकुपक्लिश-
वदवसः क्त्वा [१.२.७] इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थं आदिग्रहणेन ।

प्र०—अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाऽप्यागमो वकारो मङ्गलार्थं संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाश्याहतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थं इति । भूवादीन्पठित्वा

उ०— ननु 'भूवादीना'मित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनाऽनुपपत्तिः, अर्थपरत्वे प्रकृताऽसङ्गतिरतः पर्यवसितमर्थमाह—सूत्रोच्चारिते इति । तल्लभप्रकारमाह—तत्रेति । वाचकभूवादिसम्बन्ध-
संग्रही वकारस्तद्वाच्यनिष्ठत्वेनोपचर्यते इति भावः । प्रयोजनेति । अनिमित्तकस्याऽस्तप्रायतया प्रयोजनकथनाऽनुपपत्तिरिति भावः । उभयरिमन् पृष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् । न चायमिति । सर्वलोकप्रयुक्तत्वाऽभावादिति भावः । वैयाकरणेति । अनादि-
व्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको, न सर्वलोकप्रसिद्धिः । अथवा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्यादीनां व्याकरणप्रसिद्धित्वुभादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः । ननु मङ्गलं नाम धर्मः, तत्र न वकारोच्चारणं तन्ननकं, मानाभावात्, म्यादिशब्देनापि तत्सम्भवात्प्राप्त आह—अपूर्वस्य हीति । मङ्गलजनक इति नार्थः, किं तु सूचक इति न दोषः । निवृत्तं तु दिव्याणामप्यानु-
पपत्तिकमङ्गलसूचनार्थमिति भावः । नन्वस्य मङ्गलसूचकाऽपूर्ववस्तुत्वं न लोकासिद्धमत आह—
अथेति । रेफान्तस्यैव महाश्याहतिव्यादाह—स्मरणमिति । एवं च वकारलक्षणप्रभे इदमेव निपातनविधया लक्षणम् । गुरूच्चारणं तु महाश्याहतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं भाष्ये 'वकारमागम'मित्यनेन सूचितम् । वकारस्याऽमृतवीजत्वाद्दिव्यादिव-
श्मङ्गलसूचकत्वमित्यस्ये । ननु गणपाठेऽप्यादिग्रहणं विना कथं सर्वसंग्रहोऽत आह—
भूवादीनि । एवं च भूपदस्थाने 'ते'पदव्यावृत्तकृतया आदिपदमात्रविषयः प्रभो भाष्ये
इत इति भावः । 'इतिधर्मवतिर्यां चे'ति भवतिमादि मन्वते । अत्यन्तमेवेति । अनेन
सति पाठे संनिधानाऽविशेषाद्वाद्वादिभ्यः प्रत्ययानामपि तत्पदं परामर्शं स्वार्थिनि ज्ञापक
हेतुवारणाय स्पष्टप्रतिपक्षे आदिग्रहणं कदाचिन् विद्येतेति मात्पगतमकरणमिति सूचितम् ।
नन्वेव मेवं तदि गिडे' इति भाष्यमनुपपन्नं, सूत्रपठित्वादिप्रयानां घातुष्वितिवापि सर्वेषां
परिसरपन्नावात् आह—सूत्रेऽप्यिति । पूर्वपदां वदित्वा पाठे न जानायेवेतीतिधर्मवतिर्यां

नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादि-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'पाठेन धातुसंज्ञे'त्येतदुपपन्नं भवति ।

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०—'ते धातवः' इति वक्तव्यम्, यथा 'ते तत्राजा' इति । नतरामिति । सति पाठे
गतार्थत्वान्न कर्तव्यम्, असति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाऽ-
भावेऽत्यन्तमेवाऽकरणमित्यस्याऽर्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्हीति । सूत्रेषु ये
पठ्यन्ते मृदमृदादयस्तान्समाप्य 'ते धातवः' इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च
पाठ इति । अनेनाऽसंबद्धत्वं परिहृतम् । 'बाह्यश्चे'त्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ।
पाठेनेति । ये धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः,
अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि 'क्रियावाची धातु'रित्येतद्द्वयं क्रियेत तर्हि
आणवयति वदयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं 'ते
धातवः' इत्युच्येत, तदा तत्राऽपठितानां न स्यात् । तस्माद् भूवादय इत्युक्तम् । तत्र
सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः ।

उ०—चेतिसूत्रस्य भवतिमादि मन्वत इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती,—यदि तावतामेव धातुत्वमिदं
स्यात्तर्हि 'ते धातवः' इत्येव वदेदित्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्यप्यादि-
शब्दो ष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं, इयवस्यावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । ननु
'बाह्यः पाठ' इत्येतावतैव सत्ताया अपि सिद्धे'रस्ति पाठ' इति इयर्थमत आह—अनेनेति ।
यथा चाऽऽदिग्रहणकरणे पाठेन संज्ञेत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयति—ये धातुपाठ इति । यद्यपि
'ते' इति पाठेपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेषमूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ।
ननु ऋतिप्रभृतीनां सौत्राणां धातुरवाय भ्वादेराकृतिगणत्वभावदयकमित्याणवयत्याशक्ति-
प्रसङ्गोऽत आह—तेषां चेति । अत एव भ्वादिसमाप्ती कृत्करणम् । 'बहुलमेतच्चिदर्शन'मित्यपि
यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्, न गणपाठस्येति भावः । अनितं चेदं 'पाठेन धातु-
संज्ञे'त्येतद्भाष्येण । ननु 'याः पश्यती'त्यादिभ्याङ्गुत्वर्थं क्रियावचनत्वस्यावदयवाच्यतया पाठ-
फलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति—तत्रेति । 'आज्ञापयती'त्यर्थे भाणवपतीति प्राकृतम् ।
अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां क्रियावाचिष्वं बोध्यम् । अथ पाठ-
विशेषफलं दर्शयति—अथ सूत्रेति । ननु पाठस्याऽनुपलक्षणात्वे ऋत्यादीनां कथं धातुत्वमत
आह—सूत्रेति । 'ऋतेरीय'दिति सूत्रम्, 'अनेकाऽग्रहणं चुलुम्पारथे'मिति पार्थिकम्,
गणः—ङण्ङादिः । धातवधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तस्यामाप्यम् । तेन च पूर्वं
धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठप्रशोऽनुमीपत इति भावः । नन्वेवमप्यवश्यं पठनीये गणे
सूत्रागते च गणं पठित्वा 'ते धातवः' इत्येव किं बोधमिति चेन्न । एवंविधसूत्रकरणे-

पाठेन धातुसंज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'या' इति धातु , 'या' इत्यावन्तः । 'वा' इति धातुः, 'वा' इति निपातः । 'नु' इति धातुः, 'नु' इति प्रत्ययश्च निपातश्च । 'दि'विति धातुः, 'दि'विति प्रातिपदिकम् ।

किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् ? धातोः [३. १. ६१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैष दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति ।

इह तर्हि—'याः पश्य' 'आतो धातो.' [६. ४. १४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । 'अनापः' इत्येवं सः† ।

प्र०— समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव 'दिव पश्ये'ति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति, एव तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः । साधन इति । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादय सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि 'शकधृषे'ति स्वार्थिकस्तुमुन्सोप्यनभिधानान्न भविष्यति । या पश्येति । यच्छब्दो न धातुरिति

उ०—'ऽल्पाक्षरमसन्दिग्ध'मिति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्तिः । अन्यथा सर्वादीनपि सूत्रान्त पठित्वा 'सर्वनामानी'त्याद्युक्तयैव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरित्याहुः ।

ननु 'समानशब्दाना'मित्यत्राऽर्थत साम्ये पर्यायाणामित्यर्थेऽसङ्गतिः, पर्यायाऽति-प्रसङ्गस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाऽभावात्त आह—समानश्रुतीनामिति । ननु प्रयोगस्थानां गण पठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानधृतित्वेनैव कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह—इष्टेति । इष्टाऽनिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—अक्रियेति । नन्वेवामक्रियावाचित्वात्कारके विधीयमानतव्यादीनां कथ प्राप्तिरत आह—यथैवेति ।

अन्तरङ्गेति । प्रातिपदिकाद् द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थनिरूपितकर्माऽसम्भवात्तथा ग्रहणेपि धातोस्तव्यदादियाव्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकारकसम्भवात्त बाह्यग्रहणमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुत्पत्तिर्बोध्या । साप्यायस्थस्यैव तव्यदादिनिर्घी भावपदार्थत्वात् । भाव्ये—साधन इति भावोपलक्षण बोध्यम् । 'भावे' इति धनपि न, पदव्यादि-साहचर्याऽसाप्यत्वेनाऽपि भासमाने भावे एतद्विधानादित्याहुः । नन्वेवमपि स्वार्थिकार्य्य गुणादय स्फुरत आह—योपीति । तादर्थ्ये तुमुन क्रियार्थक्रियोपपदायाऽभावात्प्रसङ्गात्—

अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं+ तत्राऽनर्थकग्रहणं न करिष्यते, 'निपातः प्रातिपदिक'मित्येव ।

इह तर्हि—अस्नू इति—'अचि श्नुधातुभ्रु वां च्योरियद्बुवडौ' [६.४.७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्ययस्यो-वडादेशो भवती'ति, यदयं तत्र श्रुग्रहणं करोति ।

अस्य तर्हि दिव्यन्दस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यु- 'त्पद्यन्ते दिव्यन्दात्स्वादय' इति, यदयं दिवः साधौत्वं शास्त्रि* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? दिव्यन्दो यत् प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्—अक्षरुरिति । न वा अत्रेप्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ।

प्र०-निभक्तिरूपशने, तम्याम्—अत्ये टापि च कृने धानुसंज्ञायाः'धातो धातो'रिति लोप-प्रमङ्गः । अस्नू इति । ननु गुर्धातुषु पठित, न चाम्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चाम्य सारूप्यमस्त्येव । यद्यपि चाऽयं सानुवन्यकन्त्यापि धातुप्यननुयन्थकपरिभाषा वैश्विन्नाश्रीयते । अथनोपलक्षणार्थमिदं, तेन 'स्नानू' 'वेणू' इत्युदाहरणम् । अक्षरुरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न र्थ अत्रेप्यत

एवं तर्हि—‘अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये’त्येवमेतस्य न भविष्यति ।
एवमप्यनुबन्धको दिव्यशब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ।

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
कुतो ह्येतद् भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भवेद्भूशब्द इति ?

प्र०—इति । शिष्टप्रयोगाऽभावात् । तस्माद्‘दिवश्चौ’दिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघट-
यति—अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति । धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति ।
‘अधातु’रिति प्रातिपदिकसंज्ञानिपेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभवः, उभयसंभवे चाऽस्याः
परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा ।

इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य
धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भ्वेधशब्द इति । तत्रश्च भ्वेधशब्दाद्दृडादिप्रसङ्गः । न चाऽर्थपाठः
परिच्छेदकः, तस्याऽपाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वात्, अने-

उ०—इत्यादौ तु ‘धात्वादे’रित्यस्य भाविसंज्ञापरत्वात् सोप इति भावः । अयं—इत्युत्पत्त्यः ।
कैश्चिदिति । ‘भूवादय’ इत्यत्र नाधीयत इत्यर्थः । अथवेति । अयमभ्युच्चयः । प्रागुक्तरीत्या
सामक्षत्वात् । किं चैवं इत्युत्पत्त्यस्य ज्ञापकत्वरत्वात्साध्याऽसङ्गतिः, ‘ब्रह्म’ इत्यादावुपलक्षण-
स्त्वर्णान्तधात्वन्ताद्भ्योऽर्थमभिप्रेत्य बोध्या । भाष्ये—अस्य तर्हि दिव्यशब्दस्येति ।
अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः । नन्वप्रापि धातुत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह—अत्रेति ।
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः ।

न वै अत्रेति भाष्यं पुनरुक्तमतो पाठ्यभेदेन योजयति—शिष्टेति । अत्र शिष्टाऽप्रयोगा-
देवोक्त्याऽप्रवृत्तौ स्वार्थकदिक्त्वात्प्रातिपदिकं स्पर्शमेव लभिति
ज्ञापकत्वमिति भावः । इतर इति । अप्रयोगस्य लक्षणैकत्वमुच्चैर्भूयतया चारितार्थ-
संभावनासत्त्वादिति भावः । यद्यपीदं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्यर्थमेव शान्तं स्यात् । तथा
च विपरीतं प्रवेशाऽनिष्टविभागः स्यादिति भाष्यार्थः । ज्ञापकवाद्याह—एवं तर्हीति ।
तत्पश्चान्दवाद्याह—एवमपीति । ‘नान्नी’त्यस्य ‘सुपर’ इत्यादिस्तदाह—अधातुरिति । तदेवं
समानतात्प्रातिपदिकस्येति । अत एव ‘परिमाणग्रहणं चे’ति प्रकारस्तर्हीये भगवता न
व्याख्यातः ।

अपथेः संज्ञापामूकारादेव सा स्यात् ‘भू’ इत्यादेरत आह—अवधिमानिति । इदं
शब्ददेन भाष्ये च्यनितमिति भावः । अभियुक्तैरिति । भाष्येभेदेनैतदिति । तत्रैव हेतु-
माह—अनेकार्थत्वेति । अर्थनिर्देशस्य स्वमिषरितत्वेनाऽप्रयोजकत्वाद् व्यवस्थापकत्वाऽभावेन

यदि पुनः—'क्रियावचनो धातु'रित्येतल्लक्षणं क्रियेत ? का पुनः क्रिया ? ईहा । का पुनरीहा ? चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ? व्यापारः ।

सर्वथा भवाञ्छब्देनैव शब्दानाचष्टे—न किञ्चिदर्थजातं निदर्शयत्येवं-जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिच्छेदा । अशक्या क्रिया

प्र०—कार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाऽभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समान-शब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यो नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भ्वेदशब्दसमुदायः त्रिधा-वाची । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभारयतः प्रथः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारनिरोधवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्यचित्क्रेनचिच्छब्देन सोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यनेनपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपद-

उ०—परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः । क्रियेतेति लिट्बोधितेऽस्य लक्षणस्य संभावनीयत्वे हेतुमाह—एवमिति । न हीति । अत्र०घानां वाचकत्वेऽपि दशदादिमादिवत्समुदायोऽनर्थक इति भावः । शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह—द्रव्येति । अस्मंभा वयत इति । अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । एवं च प्रकृतलक्षणेनाऽपि द्रव्यवाचिनां धातुत्वाऽ-निवृत्ते, समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवश्य इति भावः । अन्यत्रेति । मानसव्यापार इच्छारूपा ईहा । 'इच्छाकाच्छा स्पृहेहा मृ'दिति कोशान् । कायपरिरपदः—चेष्टा । इहेति । 'समानमीदमा-नाना'मिति भाष्यप्रयोगादीह चेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः । मध्येकपर्यायेणाऽर्थस्य व्याख्यानसंभवात्पर्यायागतरोपादानमनर्थकमत आह—कस्यचिदिति । सर्वथेत्यादिभाष्य-मुपहासपरं, स किं शब्दस्याकारोपीति वा, उत शब्दात्स्याकारोपीति । नाय । शब्दरूप यतो व्याख्यानं नाऽक्षिणिकोपादिभिः । नाश्व-प्रयुक्तत्वात्स्याऽप्रसिद्धत्वे व्याख्येयत्वादत आह—यावदिति । क्रियापदार्थप्रदाने इदं पुक्तं, न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो द्रव्यादिति प्रदाने । तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इत्युपहास इति भावः । स्वरूपं—द्रव्यव्यतिरेक । शब्दरूप शब्दात्स्याकारोपीति भाष्याक्षरार्थः । समूहार्थकज्ञातत्वात्स्य प्रकृतेऽनभवादाह—अर्थेति । अत्रेदं तर्कं,—कारकं न क्रिया तस्या कारकान्द्रव्यापत्ते, कारकानां मिथः संबन्धाऽ-योग्यत्वात् । तस्माद्द्रव्यतिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वथेत्युपहासः कारकानिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इत्येवंपरो वाच्यः, स चेष्ट एवेति मृदाभिसन्धिप्रत्युपहासपरं 'क्रिया नामे'त्यादि-भाष्यम् । अत्यन्ताऽपरिच्छेदिति । परेण—प्रमाणेन प्रत्यक्षेणाप्यन्तम्, अवयवता, समूहकृतेन वा ऽऽष्टेऽर्थः । तत्र निदर्शनस्याऽऽशक्यत्वे हेतुमाह—आख्यातेति । तत्राऽप्रत्यक्षत्वे हेतुः—अनेकावयवरूपत्वं, तत्र च घटादिषु स्वभिन्नरितमत्र,—सदमदिति । तदुपापदं—भूतेत्यादि । समूहव्यवहारो पुदिहृत्तो विकल्परूप एव, न यान्तर इति बोध्यम् । मन्वन्ती-प्रयोगे सर्वेषामभौतत्वाद्भविष्यति सर्वेषां भाविशक्यत्वं कथं सर्वत्र प्रत्यक्षमत्र आह—पूर्वापरभूतेति । तस्ये धीज्जमाह—साध्यमानेति । कर्त्तमानविषयेति तत्राऽनेवमुपहासम् ।

पिण्डीभूता निदर्शयितुं, यथा गर्भो निर्लुठितः । साऽसावनुमानगम्या ।
कोऽसावनुमानः ? इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति,

प्र०-वाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयव-
समूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः
पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः, एवं पिण्डीभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ।
गर्भोऽनिर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्यो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथाक्रियेत्यर्थः । अथवा यथा
निर्लुठितो—निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो, नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । साऽसाविति ।
या पूर्वमुक्ता साऽसावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाविति । यो भावे ल्युट् स

उ०-तथाहि—वर्तमानत्वं प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वम् । न त्वेकप्र क्षणे तत्त्वं संभवति, तस्मादा-
रब्धत्वमतीतक्षणमादाय, असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादायेत्येव समर्थनीयम्, क्षणा एव
च क्रियाधारा इति । न च तत्रकालसंबन्ध एव 'वर्तमानत्व'मिति वाच्यम्, एवं हि पर
प्रति 'पश्य मृगो धावती'ति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । नहि स्वज्ञानप्रभृति परज्ञानपर्यन्तमेक-
क्षणोऽस्ति । समूहरूपत्वे त्ववयवान्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्तमानतामवयवान्तरावच्छेदेन परं
बोधयितुं तदुपपत्तेः, विराद्विलं प्रविशति सर्वे किञ्चिदवयवावच्छेदेन सर्वमनुभवतोऽवयवा-
न्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं 'सर्वं पश्ये'ति प्रयोगवत् । सद्वस्त्विति । सद्वस्तूनि विषयाणि येषा-
मिन्द्रियाणां तद्ग्राह्या नैत्यर्थः । ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया, कुतो निदर्शयितुं न दावेत्यत
आह—यथेति । पिण्डीभूता इति । कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन परमाणु-
धदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । कुक्षिस्थ इति । आद्ये 'निर्लुठित' इति च्छेदः ।
द्वितीये 'निर्लुठित' इति च्छेदो, निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति भेदः । अत्यन्ताऽपरदृष्टत्वेना-
वयववस्तुरूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूपत्वात् । 'पश्य धावती'ति तदनुभाषकपर-
मेव । एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । 'वर्तमाने ल'डिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । या
पूर्वमिति । अदः दाब्द इदमर्थं इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । तच्छब्दाऽवयवहितोत्तरपर्य-
दशब्दः प्रसिद्धपर्यक इत्यन्ये । ननु ल्युट्त्वत्वे नपुंसकत्वं स्यादत आह—यो भाव
इति । तथा च करणे ल्युटिति भावः । अथवेति—श्रीश्या । नन्वनुभाषकलिङ्गप्रवने कारक-
समवधानकालिकपक्षः सादिस्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिवरूपं लक्षणमुक्तं न
तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह—यस्मिन्निति । इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि
लिङ्गान्तरसूचनमिदम् । 'विमतं कारकैर्भो भिद्यते, बाधकाऽभावे कारकसत्ताकालेऽवयवद्विय-
माणत्वात्, बाधकाऽभावे पक्षकाले न व्यवह्रियते तत्ततो भिद्यते' इति प्रयोगः । ननु
'यस्मिन्माधन' इति पाठे यत्तदपि कारकस्यैव क्रियात्वं प्रतीयते तत्त्प विद्वदमत आह—
यस्मिन्निति । मृगेति । ज्ञानं न वस्तुमत्तासाधकम्, असतोपि दाशब्दादे- दाब्दज्ञानदर्शना-
दिवि भावः । वेदान्तरेति । 'संयोगजभिद्यः संयोगः क्रियाप्रत्ययः, कारकाऽप्रत्ययावे सति
अप्येषा'दिति प्रयोगः । संयोगस्य क्रियाकलमात्रोपलक्ष्यत्वायं बोध्यम् । पक्षानुमेया क्रियेति
तात्पर्यम् । एतेन पक्ष्यादिस्यस्य हेतोस्तम्भ इत्यप्यस्त्वम् । संवन्धप्रदृष्टेति । पक्ष्यापार-

कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया ।
अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ।

कथं पुनर्ज्ञायते 'क्रियावचनाः पचादय इति' । यदेतेषां करोतिना सामा-

प्र०-नपुंसकः, अन्यत्र त्वभिधेयवशादनिवतलिङ्गः । अथवा मन्वतेर्घञ्चनुमान इति
रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते
नाऽसति सा क्रिया । अचिन्तु 'यस्मिन्साधने संनिहिते' इति पाठः । तत्रायमर्थः—
यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषयो भवतीति । स्यादेतन् । मृगवृष्टिका-
विषयजलज्ञानरत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह—अथचेति । देशा-
न्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्यणावाधिनेन क्रियार्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः । ननु
प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ संबन्धप्रहणाऽभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते । नैप दोषः ।
धातुराच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे
बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य 'पचती'ति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोग-
स्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाद्यैकः क्षणो नैव धातुराच्यः । किं

नाधिकरण्यम् । किं करोति ? पचति । किं करिष्यति ? पक्ष्यति । किम-
कार्षीत् ? अपाक्षीदिति । तत्र—

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ।
किं पुनः कारणा प्राप्नोति ?

संघातेनाऽर्थगते ॥ ४ ॥

सघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिनेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ।

अस्ति भवति विद्यतीनां च धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्ति भवति विद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना
पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथाऽस्त्यादीनां निदर्श्यते । नहि
भवति—किं करोति ? अस्तीति ।

प्र०—करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचना
पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे 'न करोत्यास्त एव केवलमिति
प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्याऽवश्यभावात् व्यापारविशेषविषयं प्रश्नः । प्रतिवचनं
तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् ।

संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनामप्रयोगा

उ०—करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्कामिति व्यापारविशेषविषयं प्रश्नोऽर्थः । एव च यन्निष्ठतया
प्रश्नविषयक्रियायां करोतिशब्दवाच्यतायां प्रतीतिस्तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायां
प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं, तत्र क्रियाप्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरणैव
निरासादेव क्रियाशब्दव्यतिरिक्तं भावः । नन्वेव 'पचसो वृक्ष' इतिवत् 'पचति करोतीति'
सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न, केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावेन तिष्ठप्रयोगे तदर्थपीनहृत्प्रयोगात्
तथा प्रयोगाऽभावात् । यत्र तु नेह्यं वाचकं तत्रैवाद्यकारणादि प्रयुज्यते एवेति दिक् । यदा
त्विति । भावेरपि क्रियाविशेषवत्त्वम् । अत एव गमनाऽऽसन्नदायनसंज्ञायाः प्रश्ने 'आस्त' इति
प्रतिवचनमिति बोध्यम् । पाठनिरपेक्षामिदं लक्षणमिति शङ्कते भाष्ये—तत्रेति ।

मनुपसर्गस्य धातुव्यतिरिक्तत्वात्प्रत्ययस्य कर्मधंकाराच्च प्राप्यभावेन प्रतिषेधानुप-
पत्तिरत आह भाष्ये—संघातेनार्थगतेरिति । बोद्धेति शेषः । तद्व्यपष्टे—संघातस्येति ।
उपसर्गप्रत्यययोरित्यस्य—तद्विनिष्ठयोरित्यर्थः इति भावः । अर्थोत्तरमिति । अन्वयव्यतिरिक्ता

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु ।

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे 'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव ।

धातोश्चाऽर्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु ।

धातोश्चाऽर्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे—'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पंक्तिः पचनं पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव । कथं पुनर्ज्ञायते—'अयं प्रकृत्यर्थः, अयं प्रत्ययार्थः' इति ?

सिद्धन्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

[सिद्धमेतत् । कथम् ?] अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽप्यावन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'पचती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः, अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते—विक्रितिः, कर्तृत्वमेकत्वं च । 'पठती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पठशब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विक्रितिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यामावर्षो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्षो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्षो योऽर्थोऽन्वयी ।

विपम उपन्यासः । पहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो पहर्थः ।

प्र०-दानार्थेभ्यम् । अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायः, तथापि प्रवृत्तिभागान्-
योधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अयथा पूर्वाचार्यैः पंक्तिदतिः

उ०-भ्यामिति भावः । भाष्ये—यथा हीत्यादि । प्रागुक्तरोनिसामानाधिकरण्यरूपव्यतिरेका-
वाचित्यपिद्वाभावात्तदभाष इति भावः । भनित्यासि निराकरोति भाष्ये—प्रत्ययार्थेभ्यमिति ।
अव्यतिरेकः—अभेदः । प्रकृत्यन्तरेषु—निष्कार्येणेषु । प्रागपरत्वात्प्रागुक्तार्थाः दर्शयति—
धातोश्चेति । अन्यश्चेति । लिङ्गभेदादित्यर्थः । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति' चार्थिकेन धातो-
रेव क्रियावाचिकं कास्त्रनिष्कमिति प्रतिपादने । इह इतरभाष्ये 'न चेत्यामावर्षात्'

तद्यथा—श्रद्धाः पादा मापा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ? नापि द्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता ह्यर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति, न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो द्रूयात्प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणां विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः 'पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे 'पचति'शब्दो वर्ततेऽतो मन्यामहे—'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ।

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥४

पचतीति क्रिया गम्यते, तां प्रो विशिनष्टि । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं—यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति, तत्र कथम्—अध्येति अधीत इति ? यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे—'य एवास्याऽधेरन्यत्राऽर्थः स इहापी'ति । कः पुनरन्यत्राऽधेरर्थः ? अधिरूपरिभावे वर्तते ।

प्र०—प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय पवेति । ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम् । अधिरूपरिभाव इति । ततश्चाधीत इत्यस्य विशि-

उ०—इत्याद्यन्तमर्धवसुधे श्याद्यन्तं तत एवाऽवधार्यम् । प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इति । प्रत्यय-धोरथेऽर्थे इत्यर्थः । प्रातिपदिकविपवे पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतयाऽर्थवत्स्यभाष्यस्यैवमेव श्याप्येयवाद् । तदेवं सप्रत्ययकेऽतिश्याप्तिं निरस्य सोपसर्गे तां निराकरोति भाष्ये—क्रियाविशेषक उपसर्ग इति । यथाऽवयवव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययोऽर्थबोधकस्तथा साम्यामेव क्रियाविशेषघोतक उपसर्गः, क्रियावाची धातुरेवेति भावः । प्रोवीति । पचेरुत्कृष्टक्रियापरत्वं चोत्पत्तीत्यर्थः । यद्यपि तावदिति । उपसर्गाभ्यनिष्कारिधातुस्थले तत्त्वात्सम्भवादिति भावः । यदाप्येति । धातोरुपसर्गाऽभ्यनिष्कारेऽप्युपसर्गस्य धातुभ्यनिष्कारादभ्यप्र चोरत्यत्वेन निधितीऽर्थ एवेदाप्यधेरिति भावः । नञिबद्धमयुक्तमधीते इत्याद्यायुपरिभावाऽप्रतीतेरत आह—सत्रञ्जेति । ढरश्चर्यलक्षण उपरिभावोऽधेरर्थः । स च कितिद्यार्थेपुण्यरूपो विधिपूर्वकत्वरूपो

१—इति । † सम्प्रेष्यम्—'अथेदंवातुराद्यव प्रातिपदिकम्' १ । २ । ४५ इति सूत्रमनवयवविक्रमाभ्येन । ‡ तथा शोक्तं नृप-यत्र प्रातिपदाख्ये (८ । ४४) कात्यायनेन—

“क्रियावाचकमासत्रानुपसर्गो विधेरर्थः । सप्तशिविधायकं नाम निपातः पाठपूरणः ॥” इति ।

इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते--तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । 'तिष्ठती'ति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः, प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामहे--'उप-सर्गकृतमेतद्येनाऽत्र व्रजिक्रिया गम्यते' इति । प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते । न चेदं नास्ति--'बह्वर्था अपि घातवो भवन्ती'ति । तद्यथा--'वपिः प्रकिरणे दृष्टश्चेदने चापि वर्तते--'केशश्मश्रु वपती'ति । ईडिः स्तुतिचोदना-याच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते--'अग्निर्वा इतो वृष्टिमीष्टे, मरुतोऽमुतरच्याव-यन्ती'ति । करोतिरभूत्प्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते--'शृष्ठं कुरु' 'पादौ कुरु' । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते--'कटे कुरु' 'घटे कुरु' 'अश्मानमितः कुरु' । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् । अयं तर्हि दोषः--'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्व'मिति ?

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतत्लक्ष्यं क्रियेत । कथं पुनर्जायते--भाव-

प्र०-प्रार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं, विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चाऽन्यत्राऽस्य योऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धानां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा 'यस्य च भावेने'ति 'भावे च'निति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति, अस्तिभ्रतिविद्यतीनामपि

उ०-वेति भावः । केचित्त्वयमपर्यन्तत्वरूपं ऋकणोऽधेरर्थं हृत्पाठः । विशिष्टं स्मरणमिति । निरन्तरत्वादिकं तत्रोक्त्यर्थः । भाष्ये--इह तर्हि व्यक्तमिति । तत्र प्रतिक्रियायां उपसर्ग-मात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्घातुत्वानापत्तिः, तिष्ठतिमात्रस्य तु भाऽर्थः, तस्य तद्विद्वेष्यत्वात् । विशिष्टस्य तदर्थत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः । समाभत्ते--प्रोयमिति । नन्वेवमपि गतिनिवृत्तियापिनस्तिष्ठतेः कथं गतिर्घातव्यमस्य भाह--अनेकार्थत्वादीति । धातोः क्विद्वेष्यत्वात्पचानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रदाद्वर्याऽर्थकल्पने मामाऽभाव इति भावः । लोकेऽपि प्रथमगमनकर्तार्येव प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति शास्त्र्यम् । तदाह भाष्ये-- न चेदं नास्तीति । प्रकिरणे इति । 'मापावपती'त्यादी । वृष्टिमीष्टे इति । प्रवपतीत्यर्थः ।

ननु 'भाववचन'इतिपासे पचादिव्यवसाहित भाह--क्रियामात्रेति । धात्वर्थ-मात्रेणार्थः । मात्रपदं कार्थ्ये । नन्वेवमप्यस्योदित्यवसाहित भाह--अग्निभ्रतीत्यादि । 'तरिमास्तरयागतः' 'भवमे भाव' इत्यादिप्रयोगादस्योदित्यवसाहित भाववचनं शून्यत इति भावः । नन्वस्यार्थत्वापि ह्यरणेनेत्यस्य भाह--भावरूपेति । 'क्रिया'शब्दः सपरित्यग्माध्वन्यतायां क्यो, भावस्यस्य सपरित्यग्माध्वन्यतरसाध्वन्यताया इति भावः । इत्यां भवप-

वचनाः 'पचादय' इति ? यदेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं—भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीदिति ।

कः पुनर्भावः ? भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो, विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—भेदः छेदः ।

प्र०—भावरूपार्थाऽभिधायित्वात् । भवति पचतीति । आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं—विरुद्धैकार्थसमवायैः पाचकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा 'शुक्लं रूप'मिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं, रूपत्वं चाऽस्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः । एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः ।

कः पुनरिति । यदि क्रियैव भावस्तदा पचान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । स्वप्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति, न तु स्वो, व्यभिचारात् । पदप्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विप्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । विनाशो भेदश्छेदश्च

उ०—योऽस्य भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये—कथं पुनरिति । ननु भवति-पचत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, भावः सत्ता, विक्रियनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरेत्यन्तवैलक्षण्याद् आह—आत्मभरणेति । आत्मभरणं चाऽऽपष्टाद्भावविकाराद्-नुस्यूतं 'स'दिति प्रत्ययवेद्यं रूपम्, तच्च केवलान्वयित्वात्पदार्थमात्रसामानाधिकरणम् । एवं चाश्रये पचिक्रियाबोधे तत्सामानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेन तद्वाचकत्वं पचादीनाम् । यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्ताप्रायेण रूपवचनत्वं शुक्लादीनाम् । तदुक्तम् पाचकत्वादिभिरिति । आदिना—गन्तुत्वादि । 'पाकत्वादिभिरिति पाठान्तरम् । अत्रादिना—गमनत्वादि । विरुद्धेति । 'परस्पर'मित्यादिः । एवं च 'पचति भवती'त्यादेयं कर्तृका पचिक्रिया ताकर्तृका सत्तेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधिकरणप्रवृत्तित्वमेव भवतिपचत्योः सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

ननु केन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायत्वात्कः पुनरिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽह आह—यदीति । 'भवतेरर्थ' इत्येतावता सिद्धे 'स्वपदे'ति स्वर्थमत आह—स्वेति । न च धातूनामनेकार्थत्वाद्धानुनं कापि लाक्षणिक इति वाच्यम्, अनुपपत्तिप्रतिसंस्थानापूर्वकप्रतीति-विपर्ययमादायैनाऽनेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्त्वनुपपत्तिप्रतिसंस्थानपूर्वकप्रतीति विपर्ययो यथा भूधातोर्गमनादित्त्र लक्षणैवेत्याशयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् । प्रकरणादीति । तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपराम्भावात्पर्यनिरासः । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात्-सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसामानाधिकरणतया भाववचन इति लक्षणं न काप्यस्यास-मित्युत्तरमाप्यतात्पर्यम् । नन्वव्ययविभागानुकूलव्यापारवाचिनां मित्रादीनां कथमभाववचनतेत्यत

अन्यो हि भावोऽन्योऽभावः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति, यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याऽभावं, यस्य चाऽभावं न तस्य भावम् ।

पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथा भाववचने धातौ निदर्शयते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते, भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैकत्वं च ।

प्र०-घटरज्जादेः, स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषानिनि । किं करोषि ? पचामि, किं करोमि ? पचेत्यादौ विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पश्यत्यभूदपात्तोद्भवतः पचतो भवन्ति

उ०-आह—विनाश इति । तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन, रज्जादेः स स्तेदपदेनेति शब्दसंक्रि-
स्वभावादवगन्तव्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावात् तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः । दोषान्तरमाह—पचादीनां चेति भाष्ये । क्रियावचने धाताविति । 'क्रियावचनो धातु'रिति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा 'भाववचनो धातु'रिति लक्षणावसरे पचादीनां भवतिना निदर्शयंत इत्यर्थः । तथाहि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति ? पचति, किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्, किं करिष्यति ? पश्यति 'किं कुदतः ? पचत' इति यत् क भवति ? पचति, किं भविष्यति ? पश्यती'त्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रभोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं, यतश्च पचती मिश्रमिध्ववचनाद्यन्तेपि भवतरेक-
रूपत्वमतः पच्यर्थो भवतेः कर्तव्यं, पचति यत्तद्भवतीति वाक्यार्थात् । करोतिः—कृधात्वर्थः । भवतिः—भूधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशेपि 'यजतिषु ये यजामहं करोतीतिवत् रिक्तम् । वर्तमानकालं चैकत्वं चेति । प्रभविष्यत्वं विना चेत्यपि बोध्यम् । 'भवतिरेकत्वमनुवर्तते' इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यान्वयं दर्शयति । एवं 'पचादीनां सर्वाणि वचनानी'त्यनेनाऽपि । एत वचनं—सङ्ख्या । न चैवं 'पश्यति भवती'ति कथं प्रयोगो, भविष्यत्याके वर्तमानसत्ता-
श्रयत्वाऽसंभवादिति धात्वं, भूतमभिव्यक्तोरपि सूहमावस्थामालम्ब्य सत्ताया वर्तमानवाऽक्षते-
रिति भावः । करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवृत्तत्वं 'किं करोषि' 'पचामी'त्यादौ इयमिच्छरितमत आह—किं करोषीति । करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिसर्वानुवृत्तिर्द्वेषा, पचादिसमान-
पुरुषागता, अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधाऽपि सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः । नहि भवतीति । ननु यः पश्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण 'भविष्यति पश्यती'ति प्रयोगः कथं नेति चेन्न, भाषयातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । उक्तं सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचक-
तासाधकम्, यथा शुक्लादीनां रूपवाचकत्वेपि न रूपत्ववाचकता, तद्वत् । एवं पाच्येन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः सदाचकत्वेपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम् । किं चोक्तोऽर्थोपि न, पचतीत्यनेनैव ताकत्त्वं वर्तमानसत्ताऽवगत्या भवतीत्यप्याऽनुपयोगात्, तद्वदपि भाष्ये—पचादयः क्रिया इत्यादि । कथं संयन्ध इति । द्विसंयन्धमूढिषेयं

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षी-
दिति ? एषैषा वाचोयुक्तिः—‘पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो
भवन्ती’ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रुयते वक्तुं—यत्रान्या चान्या च क्रिया,
यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथं—भवेदपि भवेत्’ ‘स्यादपि स्या’दिति ।
अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः ? कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः
साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य चाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

प्र०—पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैपेति । या एषा त्वया पृष्टा
सैषा वर्यमानस्वरूपेत्यर्थे । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु
सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं ‘विडभिहितो भावः क्रियया समवायं न
गच्छतीति, नहि भवति—पठति पचती’ति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः—कर्तृ-
कर्मभावेन क्रिया आरयातवाच्यक्रियया सम्बन्ध्यत एव,—भवति पचति, पर्य मृगो
धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बन्ध्यते, तथा प्रयोगाऽदर्शनात् । भवेदपि
भवेदिति । एकस्याः क्रियाया आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः ।
कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । ‘अपि

उ०—वाचोयुक्तिः—वाचप्रयोगोयमिति माध्यार्थ इति भावः । एषैपेति द्विक्रिः कथमत आह—
यैपेति । साध्यसाधनभावः—क्रियाकारकभावः । तथा प्रयोगाऽदर्शनादिति । ‘ज्योतिष्टो-
मेन यजेते’त्यादावपि ‘ज्योतिष्टोमेने’त्यस्यैव करणत्वेनान्वयो न तु धारवधस्येति मतं मंजूपायां
विधिवादे निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धारवत्तराऽर्थेनैव इति भावः । यत्कर्तृका
पञ्चक्रिया तत्कर्तृका सचेति बोधे तु ‘पक्ष्यन्तिभवन्ती’त्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम् । यत्र
रात्त्विति—भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तद्विरुद्धत्वं च न युक्तमिति भावः । भवेदपि
भवेदिति । अपि भवेदिति यत्तद्वत्त्वित्यर्थः । [भाष्ये—स्यादपि स्यादिति । अथ ‘सर्वेषु’
इत्यस्याहारेण पदार्थद्योतकत्वात्पदेः कर्मप्रवचनीयत्वेन परवाऽभावः ।] नन्वन्यदस्य कालभेद-
जन्यावाऽभावादानुपपन्नमेतद् आह—स्वाभाविकमिति । तज्ज्ञानहेतुत्वे तद्वेतुत्वोपचार इति
भावः । ननु ‘भवेदपि भवे’दित्यस्य देवदत्तस्य सत्ता सम्भाविता इति यत्तद्वेदवत्त्वित्यर्थः ।
लिङ्गाऽपिना च संभावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ् प्रार्थने । एवं च तयोः कालीने इदा-
सीनत्वाद्दर्शमानकाल इत्ययुक्तमत आह—अपि भवेदिति । ‘सत्ता वर्तमाने’त्यस्य
‘सम्भाविते’ति दोषः । यद्यप्युदासीनः काले लिङ्गत्वापि क्रियाया नियमेन कालाकार-
सत्त्वात्प्रकरणादिवशेन तत्कालविनिष्टक्रियावगतिः । अत एव माहि लुटादेः सर्वलकार-
पवादात्प्रवहहारः । एवं च ‘नहि मृतमाविनोस्तादृशी मीतिर्थादृशी वर्तमान’ इति न्यायेन
सम्भावनालिङ्गप्रतिपाद्यस्य वर्तमानत्वसिद्धिः । तदाह—तथाभूता हीति । भवेदित्यस्याः
सत्ताया इति । प्रार्थनालिङ्गत्वात्प्राया इत्यर्थः । सम्भावनाविषयवर्तमानसत्ताकर्तृका प्रार्थनाना
सचेति बोधः । नन्वेवमपि प्रार्थनालिङ्गत्वात्पस्य कथं सर्वलकारत्वं, प्रार्थनाया भविष्यद्विषयत्वा

यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति, पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति, अस्त्वयं कर्तृसाधनः—भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति ? विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्, प्रातिपदिकानामपि तुं प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् ? एतान्यपि हि भवन्ति ।

• एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति—भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केपांचिन्न स्याद्यानि न

प्र०—भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानाऽर्थः । तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः । सा तु सत्ता 'भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता-क्रियमाणता-कर्तव्यतायुक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाऽभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते ।

उ०—तद्विषयसत्तायां भविष्यत्प्रतीतिरिति चेन्न । 'शान्तो रोग' इति प्रभे पुनरनुपपत्तिष्वननायैकेन 'शमिष्यती'त्युक्ते, संवादायापरेण 'शाम्यती'त्युक्तेऽनीलवर्णाय शाम्यतिविति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थना-विषये सर्वकालत्वाऽभिमानात् । तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवतिसामानाधिकरण्याऽभा-यात्पचादावव्याप्तिश्चेति दूषणद्वयं स्थितम् । 'कस्यो भवन्ती'त्यस्याऽनुपपन्नं भाववचनो धातुरिति लक्षणमिति शेषः । भवतिसामानाधिकरण्याऽभावेन भाववचनत्वाऽभावादिति भावः । अथ तदुद्धरति—अस्त्विति । 'विप्रतिषिद्धानां'मित्यपलक्षणं—पचादीनामपि । भेदादयोपीति । अत्रमवाच्यं भवतिः । तेन ध्वंसस्यापि जायमानत्वात्साऽव्याप्तिरिति भावः । अग्न्योऽव्याऽभावोऽपि तत्तद्वस्तुजन्मना जन्म एवेति तद्वाचकभेदाच्चसिद्धिर्बोध्यः । एतानीति नपुंसकप्रयुक्तमुपमागतानां पुंस्त्वादत्त भावः—एतदिति । ननु कर्मसाधनेषु वृक्षादिषु दोषोऽपरिदृष्ट एवेत्यत भावः—तेन साध्यमानेति । साध्यावस्थाववस्थाऽर्थवाचिनामित्यर्थः । कृतता—घटमकार्यादिरवादी । क्रियमाणता,—घटं करोतीत्यादी । कर्तव्यता,—घटं करिष्यतीत्यादी । सिद्धरूपाण्येवेति । स्वभावेन—शब्दशक्तिस्वभावेन, सिद्धं—सूत्ररूपेण सिद्धायत्यमेव द्रव्यं—शब्दावयवमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाहृता । यद्यपि क्रियापि तथा, तथापि सा शब्दशक्ति-स्वभावात् स्पृष्टरूपेण साप्यतयैव प्रतीयते इति बोध्यम् ।

भाव्यन्ते, ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति—माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे ।

पठिष्यति ह्याचार्यो 'भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थ' इति । यावता पठिष्यति—'पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ती'ति, अस्त्वयं कर्तृसाधनः, भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'भूवादयो धातवः' इति । कथम् ? नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इत्कर्तृसाधनः—'भुवं वदन्तीति भूवादय' इति ।

प्र०—मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः, कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीनां प्रसङ्गः, कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह—पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा, नान्येषामित्यर्थः । अस्त्ययमिति । भवतीति भूरिति कतेरि क्विस्ति न तु कमेणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नाऽन्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्वाकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुगमिति । जायमानार्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते, न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाऽभिधायिनां संज्ञा न भवति ।

उ०— मातृत्वमिति । मात्रादिशब्दा जनकस्त्रीत्वाद्दी शक्ता । जनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमित्यभिमानः । भाष्ये 'पठिष्यति ही'त्यस्य द्विशब्दात् पूर्वोक्तशब्दोपवादकारवध्नं धारयति—इदानीमिति । सामान्यशब्दाऽतिप्रसङ्गधारणायाह—भाववचनानामिति । 'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यतोऽस्त्वयं कर्तृसाधने भवतीति भाव इति, न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य । सूत्राक्षरैरस्य संप्रहं दशोपति—भूरिति कर्त्तरीति । अर्थस्त्वभिन्न एवेति । एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनघोरविशेषः श्ले दोषवारणमपि समम्, न्यायप्राप्तश्च कर्तृसाधन इति स एवाऽस्तिवारणाशयः । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । 'भाववचना भूवादयो धातव' इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । औणादिक इति । बाहुल्यकारिति भावः । वृद्धिशब्दस्येति । मध्यमङ्गलस्य 'निषशमरिष्टस्ये'त्यादिभिरेव सिद्धत्वेनेदं भाऽवीचोपपुत्रयत इति भावः । जायमानमिति । तत्रेन प्रतीयमानमित्यर्थः ।

भाववचने [धातौ] तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति । किं च स्यात् ? अशितीत्यात्वं प्रसज्येता । तद्धि धातोर्विहितम् ।

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता ? 'प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः' । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते, स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादानाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ['नित्यशब्दत्वात्' ।] नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ।

प्र०- शिश्ये इति । भावार्थाऽभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्वचनैमित्तिकं, शिवि तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति । प्राग्ज्ञास्रज्यापारात् समुदाय एव नास्ति, कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः । तस्मिन्नाऽसति भाववचनत्वाऽपरिहानाद्वात्त्वं न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाधायिनः केवलमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः शब्दविभागश्चाऽपोदिभ्रयतं इत्यर्थः । अनाधि-

उ०- एवं यदा तेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं पाठो नाऽऽश्रितः । कृशादीनां तत्त्वेनाऽभानादेव व्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्वानः दाष्टते भाष्ये—भाववचन इत्यादि । प्रत्ययस्येति । प्रत्ययान्तस्य रूपदेशाऽभावादागुत्वेऽप्यारवाऽप्राप्तेरिति भावः । अस्तितीति पर्यं दामेनाऽश्रितः परत्वाऽभावादावाऽप्राप्तिरत आह—सद्धीति । भाष्ये—तद्धि धातोरिति । 'भादेश' इत्यत्र धातोरिति संवध्यत इति वार्तिककृतोऽभिमान इति भावः । भाष्यकाररूपदेशप्रदणवलेन तत्र धातोरित्यस्याऽसंवध्यं वक्ष्यति । अत्र तु नाऽऽश्रवं सिति मेति निषेधेन नित्यप्रत्ययपरत्वयोग्य एवैवमन्त आरवप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । 'य विधिं प्रतीति' न्यायेनकारोत्प्रेक्षणसामर्थ्यादात्वं न स्यात्त आह—एकारोच्चारणं त्विति ।

व्यवस्थिता इति । सागुत्वाऽवकाशपानमात्रे दाष्टत्वापारात् प्रागुत्प्रेक्षणीयं तत्रांति सिद्धेवेति नाऽप्योत्प्रेक्ष्य इति भावः । संसृष्टार्थाभिधायिन इति । संसृष्टोरस्वापरा-

प्रथमभावग्रहणं च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम्, किं शब्दत आहोस्विदर्थतः ? किं चातः ? यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—‘पुत्रीयति’ ‘वस्त्रीयती’ति । अथाऽर्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा, स एव तु दोषो ‘भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध’ इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्हि ? अभिधानतः । सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ।

प्र०—त्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते, परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवाऽर्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ।

प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम् । प्राथम्यस्याऽऽपेक्षिकत्वात्पृच्छति—कुत इति । पुत्रीयतीति । नाऽत्र प्रथममुच्चारणः पुत्रशब्दो भावमाह । ‘सनाद्यन्ता धात्व’ इत्यस्य प्रत्याख्यानेऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनाऽपि क्यचाऽभिधीयते न तु द्वितीयः । ‘शिश्ये’ इत्यत्र तु प्राप्नोति, स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनाऽनभिहितं भावं य आह स धातुः । ‘शिश्ये’ इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा ‘प्रथममयं राजानं पश्यती’त्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति, तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते—‘अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहे’ति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ, दुष्टत्वात्परित्यक्तयोपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषस्वाङ्गोभनसंज्ञेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र फरोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनाऽभिहितं

उ०—इत्यर्थः । धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वस्याधितत्वाद्दनाधित्वेत्यनुपपन्नमत आह—पारमार्थिकमिति । तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तिरिति भावः । वार्तिककृताऽनाधित्वेत्युक्तेरिति तात्पर्यम् । परिकल्पितं त्विति । भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकान्मां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भावः ।

अथ वगाहोपसमुच्चय इति प्रथमं प्राप्त वारयति—तदर्थेति । वार्तिककृता धातोरित्यन्तरे संवन्धाम्बुपगमात्तदुक्तोऽयं परिहार इत्यर्थः । ननु स्वभावादेव धातुनां प्रथमं भाववाचिन्वे ‘ब्रू’ इति हेतुप्रभोऽसङ्गत इत्यत आह—प्राथम्यस्येति । अवधिविषयः प्रथम इति भावः । प्रथमप्राप्तौ भाववचनत्वेति विग्रहे प्रथममुच्चारणमागः सन् भावमाहेत्यर्थे शब्दतः प्राथम्यम्, ‘प्रथमस्य भावस्य वचन’ इति विग्रहेऽर्थतः, इदोमंध्ये ‘प्रथमं पूर्वकात् भाववचन’ इति विग्रहे विरहपट्टवासुमानेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथमम्, प्रथमं वा

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तत्रेदमपरिहृतम्—‘अस्तिभवतिविद्यतीना धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । का पुनः क्रिया भवान्मत्वाह—‘अस्तिभवतिविद्यतीना धातुसज्ञा न

प्र०—सम्प्रत्यय आहेति प्रवर्त्तते धातुसज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति—गोपायति कामयते इति । तदर्थे ‘सनाद्यन्ता धात्व’ इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थेप्रत्ययप्रतिषेध इतरैतराश्रय च, प्रथमभावग्रहण च, सिद्ध तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवल प्रथमभाग्रहणमपनीय प्रथमत्रियाग्रहण चेति क्रियाग्रहण कर्तव्यम् । तत्रेदीमिति । ‘किं करोतीति प्रभेऽस्यादिभिः प्रविचरणाऽभानादत्रियाग्रचनत्वमेवा मन्यते । यच्चाप्युक्तं‘मिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्ने’ति तदस्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति कदाचिद्भवति, अपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्बंधमर्थम् । यथा च ‘पचतितरा’मिति प्ररूपो

उ०—भावमन्येभ्य पूर्वमाहेत्यर्थादिति बोध्यम् । नाऽऽहेति । यद्यपि तिहपेक्षया वयञ्चि प्रथमस्तथापि तस्य गौण प्राथम्यमिति भावः । न च वयञ्जन्तस्य तिहपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् । पुत्र इच्छा आश्रय इत्यर्थेप्रयाऽवभासेन खण्डत्रयस्यैव करणादिति तद्वम् । ननु ‘सनाद्यन्ता’ इति तस्य धातुत्व सिद्धमत आह—सनाद्यन्ता इति । ‘भाववचना’ इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमैव प्रयास्यमिति भावः । क्यचेति । लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । प्रथममय राजानमिति । प्रथममयमेव राजानमिति । नत्रस्य पक्षस्याऽन्यथाऽन्यमप्यम इत्ययुक्तमत आह—द्वयिति । वभयाऽऽहे‘मप्यस्य’ इति व्यवहारात् प्रागुक्तशेषद्वयाऽऽस्पर्शनाय मप्यम इति भावः । इच्छामन्येनेति । एष प्रतीपिपतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो तद्विषयामिच्छामन्यनाऽनभिहितमेव सत्ताहेति बोध्यम् । अयादीनामिति । तदन्तानामित्यर्थः । क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्याऽन्यथाऽपि एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह—तदर्थेत्यादि । मिदादीनामपि विभागफलकस्यापारवाचिःशक्तिर्याशक्तिवमस्येव । अभावोऽपि सूत्रमाप्यसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाववचनत्वम्, अभावस्याऽलीकत्वान्पुनगमार्थेति बोध्यम् । भाष्ये—तत्रेदीमिति । तत्र ‘क्रियावचनो धातु’रिति लक्षणे क्रियावचनवाऽभावाद्मास धातुत्वमसथादीनामिति भावः । कुतोऽक्रियात्वं तेषामत आह—किं करोतीति । नह्यस्तीति । साधनसन्निधानेऽर्थाति कदाचिद्भवतीति न, अपि तु सर्वदा भवत्यवेत्यस्यैव । क्रियाम्बरूप दाद्विषय वाचयितुं दृष्टान्ति भाष्ये—का पुनरिति । तदानय ध्वयमेवोद्धीयाह—किं यदिति । एवं हि शुक्तिरकस्येवाऽस्तिकारकस्यापि क्रियावचनस्य का क्षतिरिति भावः । ननु शुक्ले इति यथा क्रियेत्यस्यैव भावार्थेक्रियात्वाद् पूर्वोपदिष्ट स्यादिति ‘न धूम’ इत्यादिग्रन्थाऽगद्विनि, ‘रेवदत्त इति यथा क्रियेत्याद्यवयव यत्तदो प्रधानपरामर्शवहानिरत आह—यथादिति ।

प्राप्नोती'ति । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति ? न ब्रूमः 'कारकाणि क्रिये'ति । किं तर्हि ? कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते, अन्यथा च मांसौदने । यद्येवं सिद्धाऽस्ति-भवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि प्रियतौ ।

‘पद्भावविकारा’ इति ह स्माह भगवान् वार्ष्ण्यायणिः । ‘जायतेऽस्ति

प्र०-भवति नैवमस्तिवरा मिति । किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्शयते । प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्येव सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते, मांसौदने तु संवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयाऽस्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिप्रियतौ तत्त्यागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च सत्तानुपद्वादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूपत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाऽभावः । प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते ‘विद्यतेवरा मिह धान्य’मिति । अत्रैवार्थे आगममाह—पद्भावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः पट्प्रकारा इत्यर्थः । तेषु चाऽस्तिः

उ०-क्रियांशस्य प्राधान्येपि न तात्पर्यविषयता, सर्वनाशं गुणपरामर्शकता च दृष्टाऽस्त-त्तद्वापापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परामृदयन्त इत्यर्थः । ‘कारकवैचित्र्य’मित्यस्य विचित्राणि कारकाणीत्यर्थः । स्वार्थे व्यतिरिक्ते बोध्यम् । वैचित्र्यं च तत्तद्वापापाराविष्टत्वमेव । भाष्ये शङ्कितोऽह—न ब्रूम इत्यादि । प्रवृत्तिविशेष इति । स चाऽस्त्याद्यर्थे नास्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनार्थमिति तात्पर्यवानुपाध्यायः । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्तते इत्यत्र क्रियात्वाऽनापत्तिरत आह—सर्वेति । पर्यायपेक्षया साऽपि विशेष एवेति भावः । शङ्कितानामुपसंहरति—यथा चेति । एवं चाऽस्त्यादी धातुत्वाऽसिद्धिरिति भावः ।

सिद्धामयाह भाष्ये—यद्येवमिति । अन्यथा हीति । कारककर्तृकाऽस्ती वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरप्येवमस्तिवराः, तदेवाह—आत्मभरणरूपेति । स्थूलरूपधारणानुद्बलभ्यापार-रूपेति । प्रियतौ तत्त्यागानुद्बलभ्यापाररूपेति भावः । एवं च त्रियस्यपेक्षया प्रवृत्ति-विशेषरूपताऽस्त्येवमस्तिवराऽस्त्येति तात्पर्यम् । पूर्वोक्तपूषणप्रयेऽस्त्यद्वयमुद्धरति—उत्पत्तीत्यादि । पादाचित्कत्वाऽभाव इति । अयं चात्मभरणलक्षणसत्तायाचित्येव । तदपि कर्तृरूपे वस्तुनि-विद्यमाने एव, वस्तुत्वादापि कृताप्रयुक्ता तु माऽस्त्येव । अत एव भूतभविष्यस्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । तात्पर्यरूपमावाविनि तु कादाचित्कताऽस्त्येव । ‘विद्यतेवरा’मित्यपि कारक-ण्यप्रकारेणैव बोध्यम् । भाष्येऽस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह—पद्भावे-

विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति । सर्वथा'स्थित'इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—'किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधि'रिति ? स आह—'वर्द्धते' इति । अपर आह—'अपक्षीयते' इति । अपर आह—'स्थित' इति । 'स्थित' इत्युक्ते वर्द्धतेश्चाऽपक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति ।

अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिश्चाऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यन्ते ।

प्र०-पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथवा—भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयाऽवभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं 'व्याख्याताः । इह तु प्रवृत्ताऽनुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्घानस्याऽव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हि'ति । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा'स्थित' इत्युक्ते वृद्धिज्ञयनिवृत्तिर्न प्रवीयेत । अथवेति । क्रियान्तरधर्मसम्बन्धेनाऽस्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । 'घट' इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद्विष्यतीति कालविशेषाऽवगमात् साध्यमानस्य चाऽर्थस्य कालेन योगाक्रियात्वाऽवसायः ।

उ०-स्यादि । क्रियाया इति । 'भावो लीला क्रिया चेष्टे'ति कोशादिति भावः । 'विकार'शब्दप्रकारवाची । अथवेति । उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण घस्तुनो भावात्तेषामपि सत्तात्मकत्वमिति योष्यम् । भावस्य सत्ताया ब्रह्मसत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् इव भासमाना इति वार्थायण्युक्तेरर्थः । सत्तैवेत्यादि । ब्रह्मसत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका—अनेकक्रियाविवर्तिका साधनैः कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च 'निरुक्तभाष्ये स्पष्टम् । भावविकारेति । एवं चाऽव्याप्तिदूषितं परिगणनं कथमस्त्येते प्रमाणं भवेदिति भावः । अनुमानेनेति । 'पदूभावविकारैस्वभावाद् क्रियात्वमेव भग्यमानं प्रती'त्यादिः । अन्यथेति । एवं च स्थितेरप्यन्तितायामन्तर्भावात् परिगणनाऽव्याप्तिरिति भावः । तिष्ठतेरेव क्रियात्वे पुस्त्यन्तरमिति घ्नं शरपति—क्रियान्तरैति । एतन्मूलिकैव 'क्रियाभेदाय कालस्त्विति वाक्यपदीयोक्तिः । बालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः । ननु यद्यस्त्यादेः क्रियावाचिरथं तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्मीत्याद्यन्तरं कृतो नेत्यतो भाष्ये—अथवा नान्यदिति । भ्राश्रयवेति 'यत' इत्यर्थः । प्रभामम्भ्रादिनि । निज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रभाऽसम्भवादित्यर्थः । ननु क्रियाभावयोरैकार्थतया कथमिह भेदे-

अथवा नाऽन्यत्पृष्टे नाऽन्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति—‘किं करोति—
अस्ती’ति ।

अथ यद्येव ‘क्रियावचनो धातु’रित्येव पक्षोऽथापि ‘भाववचनो धातु’रिति,
किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्वदन्यतरस्मिन्पक्षे यः सूत्रं कर्तव्यम् ?
‘गत’मित्याह । कथम् ? अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते, तद्यथा—
देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह ‘देवदत्तादय आनीयन्ता’मिति । त उल्थाप्याऽऽ-
नीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते, तद्यथा—‘देववत्तादय आढ्या अभिरूपा
दर्शनीयाः पक्षवन्तः’ । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चाऽऽदिशब्दः
परिसमाप्यते—भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् ‘क्रियावचनो
धातु’रित्येव पक्षस्तदा ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, ‘वा’
इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘भू’इत्येवमादयो ‘वा’ इत्येवंप्रकारा इति । यदा
तु ‘भाववचनो धातु’रित्येव पक्षस्तदा ‘वा’इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्था-
याम्, ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘वा’इत्येवमादयो ‘भू’ इत्येव-
प्रकारा इति ।

यदि तर्हि लक्षणं क्रियते, नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं
प्रयोजनम् ?

प्र०—अथवेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नाऽसम्भवाद्दस्तीति प्रतिवचनाऽ-
भावो न तु क्रियात्त्राऽभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया ‘देवदत्तः किं
करोती’ति प्रश्नः तदा ‘ऽस्ति ताव’दिति प्रतिवचनं भवत्येव ।

अथ यद्येवेति । परिस्पन्दाऽपरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा
द्येग्यश्रेणि । अदादीनामादौ ‘वा गतिगन्धनयो’रिति पठितव्यम् । अदादिगणोऽपि
गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति । ‘क्रिया-
वचनो धातु’रिति वा, ‘भाववचनो धातु’रिति वा लक्षणं क्रियतां नाऽर्थः पाठेनेत्यर्थः ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपंयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकाणपंयत्यादि-
निवृत्त्यर्थः' । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं, आणपंयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराण-
पंयत्यादयः ? आणपंयति वट्टति वड्ढतीति ।

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति ।
नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ।

ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्त एतेषां पाठः
शक्योऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमाणपंयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न
कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपंयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्ट-

प्र०- भूवादिपाठ इति । यथा 'भोक्तुं पाक' इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति
तथा धातुसंज्ञाऽपि स्वादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनाऽसौ
निजत्त्येते । तथा हिरुकूपृथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् । एतेषामर्पाति ।
तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्यात्तरमादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात्तन्मध्ये
मा प्रक्षिपन्नित्येवमर्थेतेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्ताना-

उ०- ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थापक्षार्थाभिधायित्वात् प्रातिपदिषु कथमनिप्रसङ्गोऽत
आह—यथेति । भोक्तुं भुवन्वेत्यादि प्रातिपदिकं श्यावत्यं योच्यम् । 'पाक'पदेन सिद्धाव-
स्थस्य भानाद्भोक्तुं पाक इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य इत्थुपपदमति'दितिसूत्रे वक्ष्यते । फलं तु
पाकादिशब्दे इवात्रापि । हिरुगिति । क्रियात्तराकाट्शददीनेर्नपां त्रिधावाचित् चिन्त्यम् ।
अत एव 'तद्वितश्चाऽसर्वविभक्ति'रितिसूत्रे त्रिधामात्रविशेषणत्वात् त्रिधाप्रधानत्वमेवां स्वय-
मुक्तम् । 'तिश्ये' इत्यादिश्यातृत्तिसवन्धानभिहितत्रिधावाचकत्वेन मादृश्यप्रदृणादोष्या ।
यस्तुत एषां धातुष्वे फलाऽभावः । न च प्रातिपदिकश्याऽभावः फलम् । कृद्गतत्वेन तदभावस्य
षवतुमशक्यत्वात् । उभयोः मत्त्रेपि लिट्श्यादाविव परस्मात्तुपामेवोत्पत्तिमिद्रेः । वार्तिरे
प्रातिपदिकग्रहणं तु प्रौढैव । अतएव तदुदाहरणाऽनुक्तिर्मात्ये ।

ननु तेषां संज्ञार्थः पाठः कर्तव्य इति वक्तव्ये आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं इत्यमङ्गतमन
आह—तेषामिति । पाठाऽभावे हि तेषां आणवयत्यादियद्दिर्भवेदुतिनि आणवयत्यादिभ्यो
निवृत्त्यर्थं भेदाय इति भाष्यार्थ इति भावः । प्रयुक्तानामिति । प्रयुक्तानां च संप्रत्ययदय-

प्रयोग उपास्यो येऽपि पठन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे
कसिं प्रयुञ्जते, दृश्यर्थे च दिसिम् ॥१॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

उपदेश इति किमर्थम् ? 'अप्र आ* अपः† । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य
मा भूदिति ।

कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः ? प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापण-
मुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा—अगोज्ञाय कश्चिद् गां
सकथनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—'अयं गौ'रिति । स प्रत्यक्षमाख्यात-
माह—'उपदिष्टो मे गौ'रिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा, कश्चित्कंचिदाह—
'देवदत्तं मे भवानुद्दिशतु' इति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति—

प्र०-मिदमन्वाख्यानं न चाण्वयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानु-
विधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते । नहि
पाकादयः शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥१॥

उपदेशेऽजनु । उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेऽपि अभिन्नार्थत्वं प्रकमते, उपक्रमते
इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति—उपदेश इति किमर्थमिति । अप्र आ अप इति ।
अयं नोपदिष्टः, किं तर्हि, 'आऽङ्गोनुनासिकश्छन्दसी'ति लक्षणेनान्तरतम आङ्-
स्थाने विहितः । यदि तु 'आङ् आं छन्दसी'त्यवश्यत्तदाऽभविष्यदेपोऽप्युपदेशेऽजनुना-
सिकः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः ।

उ०-मानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठ-
स्यादत् आह—एतेनेति । इदमुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् ।
ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्यानं शास्त्रवैफल्यमत आह—भाष्ये—स चावश्यमिति । एव
चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भावः । ननु तद्देव निदर्शनार्थः कतिपय-
पाठोऽप्यावश्यक इति चेत् । अस्तु, अत्यन्तावश्यकता नेत्येव भाष्यतात्पर्यादिति दिक् ॥१॥

उपदेशेऽजनु । ननूपसर्गभेदेऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात्प्रभानुपपत्तिरत आह—उद्देशेति ।
उभावपि धात्वर्थानुवादकाववेति भावः । येन 'निष्टे'त्यादिविहितानां संग्रह आङ्गव्यावृत्ति-
स विशेषः क इति प्रभार्य इत्यन्ये ।

नन्वाटोऽनुनेयप्युपदेश एवेत्यत आह—अयमिति । उच्चारणेन बोधनाऽभावादि-

‘अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूहोरस्को वृत्तत्राहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः’ इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उद्दिष्टो मे देवदत्तः’ इति ।

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्याऽनुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—अत्र आँ अपः । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—‘एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवती’ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

किमुच्यते—‘अनुपादीयमाने विशेष इति, कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ? लक्षणेन ह्युपदेशः । सङ्कीर्णवुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्ष-माख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं ताददाख्यानमुद्देशः । तथा,

प्र०—प्रसिद्धधर्मोपादानेन (तु) यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । ‘प्रत्यक्षमार्यात’मिति क्वचित्पाठः । तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे त्तो विज्ञेयः । ईदृश इति । एतै. शब्दै. यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः ।

लक्षणेनेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इपेत्यकमधीप्येति । इपेत्यकमित्येतत्पूर्वेण संबध्यते ‘स तस्मायाचष्टे इपेत्यक’मिति । इपेत्याशब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः । ‘गोपदादिभ्यो वुञ्जि’ति वुञ्जप्रत्ययः ।

उ०—त्यर्थः । ननु नाऽऽयोद्देशावमपि, ‘अङ्गदी’त्यादिवद्बहुभिर्गुणैः प्रापणं हि तत्, नेह तथा, अनुनासिकत्वमैव प्रापणादत आह—अन्तरतम इति । तथा च कण्ठ्यत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणात्त दोषः । ‘गुणैरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् । आख्याने प्रत्यक्षावमवितिष्ठमत आह—इन्द्रियेति । यद्यप्यनुनासिकत्वमपीन्द्रियमाद्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतावेहायामिन्द्रियाऽगोचरमिति भावः ।

प्रसिद्धेति । प्रत्येकं साधारणेत्यादि बोध्यम् । भाष्ये—आख्यातमाहेति । कथित-मित्यर्थः । एकस्यैव भेदाऽभावादीदृश इत्यङ्गतमत आह—एतैरिति । बाह्य इति । लोके दृश्यमान इत्यर्थः । एतेन यदीदृशस्यैव शब्ददोषे भानमिति दर्शितम् । भाष्ये—इत्संज्ञायामिति । उक्तविशेषस्य निश्चयसंग्रहेणाऽप्राध्वयणमशक्यमिति भावः । ननु हस्तदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदाऽनुमापकं लक्षणमत आह—गुणस्तेनापीति । भाष्ये हिरूप्ये इति भावः । कश्चित् ‘लक्षणेनापि ही’ति पाठः । बहुत्वं चाऽविवक्षितमेव । प्रहृत्तगूप्ते चाऽस्यापि ग्रहणम्, अत एव ‘निष्ठे’त्यादिभिः संज्ञया विहितमत्यथाव्यशानामिषांशामिषि-रिति भावः । अत एवाऽत्रैतत्कथनं सफलम् । आद्ये च इत्यसौ च व्याख्यानप्रत्यक्षमाख्यात-मुपदेश इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । उपदेश इति । अज्ञानज्ञापनं अपर्णापर्यः ।

कश्चित्कचिदाह—‘अनुवाकं मे भवानुद्दिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे ‘इपेत्वकमधीष्ण’, ‘शनोदेवीयमधीष्वे’ति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह—‘उद्दिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्वे’ इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा, कश्चित्कचिदाह—‘ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे—अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्हस्तवामः’ इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उपदिष्टो मे पन्थाः’ इति । एवमेतौ सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याऽभावादनेत्सज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्वयर्थं उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चाऽसति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

इदमस्तीत्कार्यम्—‘अत्र आं अटितः’ अनन्तरलक्षणायां सत्यामिरसंज्ञायाम् ‘आदितश्च’ [७. २. १६] इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् ? शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

प्र०—किमर्थमाचष्ट इत्याह—अधीष्वेति । ‘अध्यनार्थमाचष्ट इत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाहो लोपश्छन्दसीत्येवाऽवश्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञक कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादिच्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः ।

उ०—‘आचष्टे’ इत्यस्य कर्माकाङ्क्षात्वादाह—पूर्वेणेति । अध्ययनार्थमिति । इतिहेतौ । फल च हेतुरिति भावः । ‘इपेत्वकमधीष्वेत्यादिवाक्यमाचष्टे’ इत्यन्वय इत्यन्ये । नन्वित्कार्यं तदकार्यत्ववादोऽयुक्तोऽत आह—यदीति । अभिमतकार्यत्वाऽभावपरोऽकार्यत्वाच्च इत्यर्थः । नन्वित्संज्ञाया आन-तर्यनिमित्तकत्वाऽभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत आह—यदेति । ‘अन-तरलक्षणायां’मित्यस्याऽनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः । ‘चि दित्यादावनन्तरादपि घृत्त्य-भावेऽपि सौत्रवाद् घृत्तिरिति भावः । ननु तत्रेत्त्वे ‘आह इ’दित्येवाऽवश्यदिति चेत् । विधान सामर्थ्याहोपो मा भूत्सज्ञा तु स्यादेवेति भाष्यान्तयः । एव चाऽऽपदेशग्रहण प्रत्याख्यताम् । ‘अनुबन्धा एकान्ता’ इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्र आं इत्यस्याप शास्त्रे विहिताऽनुनासिकत्वादाह—शास्त्रे च उच्चारित इति । ‘उच्चारित’ इत्यध्याहार इति भावः । भाष्ये—शास्त्रमिति । तच्च धात्वादिरूप बोध्यम् । ‘आदश्च उपदेश’ इत्यादाविव भावसाधनस्याऽऽद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु ‘लृट् सद्वा’ ‘निष्ठे’तिविहितशत्राथवयवस्यसंज्ञानापत्तिः । यथा कथञ्चिद्वोधनस्योपदेशत्वे त्वन्न आमिर्यादी

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘इत्सज्ञाया सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा’दिति । नैष दोषः । ‘उपदेश’ इति घञय करणसावन । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ग्रूमोऽकर्तरि च कारके सज्ञायाम् [३ ३. १६] इति । किं तद्दि ? हलश्च [३. ३ १२१] इति । तत्रापि ‘सज्ञाया’मिति वर्तते, न चैषा सज्ञा । प्रायवचनादसज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्सज्ञायामेव स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण, ‘कल्याण्यादीनामिन्द्र; ‘कुलटाया वा’ [४ १. १२६, १२७] इन्द्रविभाषा न प्राप्नोति । इन्द्रेवाऽत्र प्रधानम् । विहित प्रत्यय प्रकृतश्चानुवर्तते* । इह तर्हि—नाकिनादीना

प्र०— उपदेशन इति । तेन शास्त्रे य उचारितोऽनुनासिक स इत्सङ्ग इत्यर्थे । परत्वादिति । परत्वेन वाच्यत्वं लभ्यते । तत्रानुनासिकत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थे । हलश्चेति । अयं तु ल्युटा वाचको घञ् । प्रायवचनादिति । ‘हलश्चेत्यत्र सज्ञाया प्रायेणेति चानुवर्तते । सज्ञाया च प्रायप्रहृष्टमभिसम्भ्यते, प्रायेण सज्ञाया घञ्भवति, क्वचिदसज्ञायामपीत्यर्थे । सज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायमहृष्ट प्रत्ययेनैव संबध्यते, न तु गुणेन सङ्गतेत्यर्थे । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वाऽवाच्यत्वाभ्यां विशेष । तथाहि ‘दृतिहरि रिति प्रत्ययेन पशु कर्ताऽभिधीयते इति पशुरुपाधि । ‘गार्गिभ्या श्राघत’ इति श्राघा बुद्ध्या नाऽभिधीयते इति विशेषणमुच्यते । इन्द्रविभाषेति । प्रत्ययस्य च विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतगुणत्वात्तादृशस्येनहोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थे । इन्द्रवाप्रेति । अपूर्वोपदेशात्तस्यैव प्राधान्य-

उ०—दोष इति भावः । तद्वाह—घञय करणेति । इत्सगाववाद्याविप्रतिषेधाभ्यांयोगाद्वाह—परत्वेनिति । पशु कर्ताभिधीयते इति । यद्यपि कर्तृत्वेनैव कर्ता प्रत्ययार्थस्तथाऽपि तत्त्वेनापि पशुत्वमभिधीयते इति स उपाधिरित्यर्थे । इत्याद्येति । ‘गात्रपरणाद्वायुं स पशु—इत्यादिभिरन्यत्र स्यादिति सूत्राभ्यां इत्याद्यादिकं न प्रत्ययेन इत्येतत् इति भावः । नन्विन्द्रोऽपि विधेयतया प्राधान्यात्कथं गुणत्वमन भाह—प्रत्ययस्यति । आधिक्यं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः । ननु प्रत्ययस्याऽविधेयत्वाद् गुणत्वमित्युक्तम् । अनुवाच्यत्वं प्राधान्यं नियतत्वादिधेयत्वस्य गुणत्वनिषेधत्वादिति मीमांसकाणां प्रतिहरति—अपूर्वति । न मीमांसकसमने प्राधान्यगुणाद्ये भगवताऽभिमानः, किं तु शास्त्रमरम्भगोचरत्वनद्गोचरत्वे एवेति भावः । ननु ‘याकिनादीना मित्यत्रकारानुवृत्त्या तद्दृष्टत्वेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वमप्येतत् भाह—उदीच्यामिति । नाऽत्र चाऽनुवर्तते इति भावः । ननु ‘गुण इत्यामसत्त्वात्’ इति श्रवणेन गुणस्यापि विधेयत्वसंबन्धदर्शनाद्वाह—गुणप्रधानसन्निधौ यत्रेति । तत्रिन्द्रविषयः

* करणाधिकरणयोश्च ३ ३ १२० † बुद्धि संज्ञायां च प्रायेण ३ ३ १२८ × ल्युट् च २ १२०

कुञ्च, 'पुत्रान्तादन्यतरस्याम्' [४ १. १५८, १५९] इति कुञ्चिभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुञ्चो प्रधानम् । विहित प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते+ । एष न चेदमकृत भवति--'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति, न च कश्चिदोपो भवति । एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति ।

एव तहि 'कृत्यत्युटो बहुलम्' [३ ३ ११३] इत्येवमत्र घञ्-विध्यति ॥२॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्सज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'सर्वान्त्यत्वात्' । सर्वा हि हल् त तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ।

सिद्धं तु व्यवसिताऽन्त्यत्वात् ॥ २ ॥

प्र०-मित्यथ । ढक्त्वा 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुञ्चेति । 'उदीचा वृद्धाद्गोत्रा'दित्यनेन फिञ्विहितस्तदनुवादेन कुञ्चो विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थिशेषणो भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एव च कृत्वेति । एव स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेव न्यायवशात्सज्ञायाः प्रायेण विप्रति, स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एव तर्हीति । बहुलप्रहणादसज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलोऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्त्यप्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति । व्यवसिता

४०-स न्याय इति भावः । ननु कृत्वेति कृत्वर्यो विचारस्तत्र पुरुष कर्ता, प्राप्ती घञित्य समानकर्तृकत्वात्कत्वा न प्राप्नोतीत्यत आह—एव स्थित्वेति ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तशब्दो नाऽन्तावयववाची, सद्धितवैयर्थ्यापत्तेः । नाऽपि समीपपर, अतिप्रसङ्गादत आह—अवसाने इति । ननु यदुच्चार्यं विरम्यते तत्त्वमन्त्यावम्, न च सम्प्रत्यगतस्यति कथं सर्वप्रसङ्गोऽत आह—सर्वस्येति । सर्वमपि वर्णमुच्चार्यं विरम्यते एव । एतद् च 'पर सन्निकर्ष' इति सूत्रं भाष्ये । न च तत्र परमुच्चारणाऽभावोऽप्यपेक्षित इति भावः । भाष्ये 'सर्वो हि हलन्त्यो भवतीत्यव पाठः । त तमवधिं प्रतीति पाठे तत्तद्वर्णोच्चारणान्तरमाविविरामरूपमवधिं प्रतीयर्थं । 'त तमवधीकृतेति पाठान्तरम् । नन्वेवमन्त्यप्रहणं व्यर्थमत आह—आदिनिवृत्त्यर्थमिति । उपक्रमाऽभावलक्षकं तदिति भावः । न

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'व्यवसितान्त्यत्वात्' । व्यवसिताऽन्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वा'दिति । नैष दोषः । आहाऽयं—'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'ति सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो योऽन्त्य' इति । कश्च साधीयः ? व्यवसितानां योऽन्त्यः ।

अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति, तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे ।

लकारस्यानुबन्धाऽज्ञापितत्वाद्धल्प्रहणाऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्धल्प्रहणस्याऽप्रसिद्धिः । 'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'त्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति† ।

प्र०—परिच्छिन्ना ये समुदाया धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण, तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः । अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्तरात्तन्त्रोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते—आदेरप्युच्चारणान्तरमवसानसम्बन्धादन्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते,—'व्यवसितानां योऽन्त्य' इति । आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं, सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं प्रहणम् । अथचेति । पूर्वं समुदायावयवसन्नियौ समुदायापेक्षमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणां दूरोत्सारितमिति मत्वा परिहियते ।

उ०—च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुकृत्या धात्वित्वात्समुदायाऽन्त्यवारणेन शङ्कैवाऽनुपपद्येति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाऽभाव इत्यानायात् । 'व्यवसित'पदस्य निश्चितपरत्वग्रम वारयति—उच्यते इति । शास्त्रहृता परिच्छिन्नाधेन योषिता इत्यर्थः । धात्वित्यादि । 'वक्ष्यमाणे'त्यादि । अवयवानां धातुत्वाऽभावे युक्तिमाह—भवयवा इति । समुदायतन्त्रत्वात् । समुदायस्तग्रं प्रयोजन येषां तत्त्वात् । भाष्ये—धातुप्रातिपदिकेति । 'अहङ्' 'नङ्' इत्यादीं ण्टादीनामित्संज्ञाक्रमबोधकत्वेन, स्वरूपबोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् । ओत्रियनादेरपि तत्रादेव । निपातोदाहरणमादादि । सामर्थ्यादिति । ष्टाणां विनैवोपपत्तायुपक्रमाऽभावलक्षणात्तत्रमेव दोष इति भावः । काल्पनिकमिति । सर्वात्म्यमपि दि

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् ।

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोयम् । 'हल्च हल्च हल्, हलन्त्यमित्संज्ञं भवति' ।

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं, तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत् [१. ३. २] इतीत्संज्ञा भविष्यति ।

प्र०— लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । 'शपसर् ह'लित्यत्र लकारस्य सत्या-मित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे 'ल णित्यत्र लकारस्य हल्वात्तस्यैव शपसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रयेत्संज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारश्चेति । पूर्वं ताकारस्येत्संज्ञा मिथेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा 'संयोगान्तस्य तोप' इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् हलित्येकः पठित्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । 'नपुंसकमनपुंसकेने'ति चैकशेष । एकस्य पुंलिङ्गत्वादितरस्य नपुंसकत्वात् । अथवेति । शपसर् हलित्यत्र

उ०—मुपयं तत्, 'यस्मात्परो नास्ती'त्यादिलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । अवयवानामसत्त्वा-दिति । तत्रतीतिरनु भ्रम एव, तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति भावः ।

ननु हलामित्संज्ञाविधाने एवारे तदप्राप्तिः कथमत आह—इतरेतरेति । भाष्ये 'हलन्त्य'मित्युत्तरं 'एधे'ति वाक्यान्तरकरणान्तर्दर्थयोधात्पूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह—पूर्वमिति । पाठक्रमादर्थभ्रमो यलीयानिति भावः । इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेराह—समाहारे इति । एव च भाष्ये 'कर्त्तव्य'पद व्याख्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव । कैयटस्तु चिन्त्यः । यणः प्रतिषेधारम्भेण हलग्रहणाऽपकर्षेण च संयोगान्तलोपाऽप्राप्तेः । वक्तव्यां सहबोधाऽसंभयेन नाऽहलवितिसूत्रोक्तवाक्याऽपरिसमाप्ति-व्यापेन भाविसंज्ञया पूर्वमावायांगामव्यवहारेण च सहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वऽप्राप्तेरचेति बोधम् । अत एव भाष्ये'निर्देशः कर्त्तव्य' इत्युक्तम् । निर्देश उच्यते । न तु 'लुप्तनिर्दिष्ट' इत्युक्तम् । एतेन हलन्त्यं 'ल' इति प्रत्यये । सौत्रं च तस्य लोप इत्यपास्तम् । सौत्रवाच्यं हल्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृद्द्वयमाणरीत्यैव प्रत्याख्यानस्य न्यायत्वात् ।

हस्य इति । संकथमामाश्रयणं ममामे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भावः । इतरस्येति । ग्रहणेऽप्यपदसमानाधिकरणत्वादिनि भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । एवमर्थ-स्पष्टारे तादृशेऽप्यपदाऽमाश्रयेन 'हलित्संज्ञ, हलन्त्यं चोत्संज्ञ'मिति वदेत्, पूर्ववत् । तस्मादाश्रयणव्यवहारपदपरितम् । इत्यान्ते श्रवणार्थैव प्रत्येकं संकथान् । तयोश्च तत्रोप-पत्तारं भाष्य इति हस्तुत्वाऽप्यवसरं च हलित्दिशेव भाष्यार्थः । एकशेषपदाद्येन च भाष्ये

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवति लकारस्येत्संज्ञे’ति यदयं एलं
लितं करोति ।

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृतद्धिते ॥ ६ ॥

अकृतद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति ।
अकृतद्धितान्तस्येति किमर्थम् ? कुम्भकारः नगरकारः औपगवः कापटव इति* ।

इदर्थोऽभावात्स्मिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ।

प्र०—‘हलन्त्य’मित्यत्र च लृकारस्यैनादेः लोपः च नियतं । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव,
लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहार, सति च प्रत्याहारे ‘ऐश्री’जिति
चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहार, ‘अ’जिति प्रत्याहारे सति लृकार-
स्येत्संज्ञा । एवन्तर्हि ‘लृदित्’ इति ज्ञापकाल्लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तौ-
तरेतराश्रयत्वमिति भगवतो भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अथयेति । एलो लकारः
स्वरार्थः कृतः । असत्यां चेत्संज्ञायां कृतः स्वरः श्रवणार्थस्तु एलो लकारो न भवति,
हल्ङ्-आविति सूत्रे हल्प्रहणाएणल्ल्यावृत्त्यर्थान् । तत्र हि त्रिभेदेति एल्ल्यावृत्त्यर्थं
हल्प्रहणं कृतम् । लकारस्य च श्रवणेऽपृक्तत्वाऽभावान्नोपम्याऽप्राप्तिरिति किं हल्प्रहणेन ।

प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा ‘मञ्जनादिनिवृत्त्यर्थं प्रातिपदिकानामुपदेशः
कर्तव्य’ इति पक्षमन्नायं प्रतिषेधः । अन्यथोपदेशोऽभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रति-
षेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपराद्विषयपरिहारं एत्संज्ञायां प्रवर्त्तनात्पूर्वं प्राति-

उ०—तत्रं लक्ष्यते । अथया सहस्रिश्वाऽभावादेश्चोप, शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम् । भाष्ये
एकदेशवाह—अथवेत्यादि । ज्ञापकेन लृकारस्यैव ‘उपदेश’ इति मूर्धात्लेव्योऽसङ्गत् इत्यत
आह—लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । अल्पदण्डितमूढस्य कार्यमूलेत्संज्ञेयर्थं । हल्प्रहणा-
दिति । न च टानिवृत्त्यर्थं तत्, सुवितीतिप्रत्ययैः प्रकृत्याक्षेपेण तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्यभि-
मानः । वस्तुतन्त्रेदेत्यादिनिर्देशात्तत्र श्रवणार्थो लकार इति भाष्यतात्पर्यम् । अनयोरेकदेश्यु-
क्तिषु तु लृकारेत्संज्ञाया अपि हृत्त्वार्थनिर्देशे प्रागटामात् । ‘हृदित’ इति ज्ञापकमपि
निर्दिष्टम् । सर्वेषामवामित्संज्ञाकाले तस्यापीत्यलाभात् । एष एतां लिप्यस्याऽपि शारद-
तोक्तिः, पाश्चीनामित्साप्रवृत्तिकाले एतां लस्यापि टल्लवृत्त्या ज्ञापकान्तरभावात् । तस्मादेक-
शेषनिर्देशादेत्येव समाधानम् ।

मञ्जनादीनि । मञ्जनादित्याने इत्यर्थः । अयं पक्षः परपक्षाद्विपक्षेण भाष्यं । इदं
विशयम् । उपदेशोऽज्ञातशब्दमुपधारणं तर्हि ‘टाकि शोर’ इत्यनुमितकश्च उपदेशोऽभावा-

इदमस्तीकार्यं—‘तित्स्वरितम्’ [१. ६. १८५] इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति† ।

इदं तर्हि राजा तक्षा, ज्जितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्‡ । ज्जितीत्युच्यते, तत्र व्यपवर्गाऽभावात् न भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘स्वर्’ । ‘उपोत्तमं रिति’ [६ १. २१७] इत्येव स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणमामर्थ्यात् न भविष्यति ‘न्यङ्स्वरौ स्वरिता’विति× ।

इह तर्हि—‘अन्तर्’ । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते, न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ।

प्र०—पदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽ‘कृत्तद्धित’ इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदभ्रिच्छ्रुदिति चैताव्युत्पन्नौ । शकृदिति शक्रेर्ऋतिन्निति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरन्यमागुदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्रागुदात्तस्यागुदान्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् । अन्यतः—आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधाद्युदात्तत्वं स्यात् । ‘न द्विसंयुद्धयो रिति नतोपस्य प्रतिषेधो, नेत्संज्ञाया इति तत्प्रतिषेधः स्वरः स्यात् ।

व्यपवर्गाऽभावादिति । नित्परो नास्तीति भावः । यदा तु ‘सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य’ इति पक्षस्तदाऽपि निदेवायं, न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे

उ०—एवमेत्संज्ञाज्ञापितः । मन्त्रवादी मन्त्रवादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सप्तमेनोक्तोपदेशाभावात्प, यथावन्धिद्वेषनस्यैवोपदेशात्वे तदनुवृत्तिर्निर्णयः । किं च पूर्वसूत्रे उपदेशादादस्य करणमाधनवपक्षेऽप्यदितानामप्येवामुपदेशात्परस्यैव ‘इत्यवसिताऽन्त्यं ह’लिति न्यासं कुर्वता वार्तिवृत्ता तदनुवृत्तेरप्यव्याप्य । ननुपदेश एव णकारलोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसङ्गिरत आह—अपनादेति । मनु शकृति क्तः प्रत्ययत्वात्तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽन आह—उदभ्रिदिति । उदभ्रेन शयत इति व्युत्पत्तावप्यस्य तकारस्य तुका निषेधत्वात्प्रायवाववशाऽभावात्तत्राऽप्युत्पन्नवचनकर्म चिन्त्यम् । उपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीति । इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भावः स्वरस्तस्यव्युत्पन्नत्व एवेति बोध्यम् । किं चोपदेश इत्यनुवृत्ती ‘प्रातिपदिकप्रतिषेध’ इति प्रातिपदानुत्थानमेव, ‘उदभ्रश्च प्रातिपदिकानां चोपदेश’ इत्यादेश इत्यादिमूलमात्रयोगे । अत एव परपञ्चाद्विधाने ‘उपदेश’ इत्यस्याऽनुवाद इत्येवाऽर्थ एतद्भाष्ये इत्याववादादिति बोध्यम् । ननु संप्रुद्धी ‘न द्विसंयुद्धयो रिति लोपनिषेधस्यामर्त्यादिपञ्चमपञ्चनलोपस्याऽप्यभावेन संज्ञाऽपि निति मन्त्रानुवाद्यामाह—न ङीति । नित्परो निति । मगुदात्ताऽर्थेऽगुपनाय स एव निदन्तवदन्तव्ये इत्यनिति भवयवो निन्तरोऽस्तीति न शक्यम् । न तु निदन्त इति । व्यपवर्गाऽभावात्प्रातिपदिकेनेति निषेध

इह तर्हि—‘सनुतर’ । ‘उपोत्तमं स्ती’त्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तो-
दात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरो रिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एतच्चात्र युक्तम्—यदित्कार्याऽभावादित्संज्ञा न स्यात्, यत्रेत्कार्यं भवति,
भवति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा—‘आगस्त्यकौण्डिन्ययोगस्तिकुण्डिनच्’ [२. ४.
७०] इति+ ॥३॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते ॥ १ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘किमोऽत्’
[५. ३. १२] ‘क प्रेऽन्दीव्यसे’ ‘कार्द्धमासा’ इति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । आचार्यप्रकृतिर्ज्ञापयति—‘न
विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधां भवती’ति, यददम्—‘इदमस्थमुः [५. ३. २४]
इति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ।

प्र०—‘श्रोत्रिय’त्रिति यदा वाच्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिद्धयति । यदा तु छन्दसः
‘श्रोत्रभावो घञ् प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि
कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादशः । तत्र प्रत्ययलक्षण्येन तद्विद्वान्तत्वात्प्रातिपदिक-
त्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चाऽयं चकारस्तद्धितसंघन्धी यतोऽकृतद्धित’ इति
निषेधः स्यात् ॥२॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति
‘साधनं कृते’ति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानु-

७०—इत्यभिमानः । अत्र रिःति । तथा घञ् भाष्यमेकदेशुक्तिः, ‘इयपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-
केने’ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । प्रत्ययस्येति । प्रतिषेधधारण्येऽस्य षस्येत्त्वं न
स्यादिति तत्र कार्यमिति भावः । अत्र हि चित्त्वेनाऽन्तोदात्तत्वमियते, प्रकृतिप्रत्ययान्यतर-
विश्वमादायैव चिद्वयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽन्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥३॥

न विभक्तौ । नन्वित्संज्ञाव्यावर्तकोकारस्य कथं तापरित्राणार्थत्वमत आह—
इत्संज्ञाया इति । ‘इतो’दित्यादीनां मुक्त्वात्पूर्वप्रतिज्ञया धयणाऽभायस्य बोधित्वा-
त्प्रतिज्ञार्थत्वे तेषु ‘न विभक्त्वा’विश्वस्याऽप्रकृतिरिति नाऽतद्धित इत्यसद्वत् । इदानीमत्र
प्राप्नोतीति भाष्ये । ज्ञापनकाले इत्यर्थः । अत्रयमप्रेति इवापष्टे—इदानीमित्यप्रेति ।
भाष्ये—तादिश्रमात् इति । प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । मनु ‘प्राग्दिश’ इति

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'इदानी'मित्यत्रापि प्राप्नोति* । इत्कार्याऽभावादत्रेत्सज्ञा न भविष्यति ।

इदमस्तीत्कार्यं—'मिदचोन्त्यात्पर [१ १ ४७] इति । अत्रामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इशभावे कृते† नास्ति विशेषो 'मिदचोऽन्त्यात्पर' इति वा परत्वे, 'प्रत्यय पर'‡ इति वा । स एव तावदिशभावो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'प्राग्दिश प्रत्यये'धित्युच्यते । क पुनरर्हतोशभाव प्राग्दिश प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि ? प्राग्दिशोऽर्थेष्विशभाव, 'किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्य' [५ ३. २] प्रत्ययोत्पत्ति । एव तर्हि तदोऽप्यय वक्तव्य × । ततश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चाऽत्राप्यत्वे कृते† नास्ति विशेषो 'मिदचोऽन्त्यात्पर' इति वा परत्वे, 'प्रत्यय पर' इति वा । तद्वत्त्व न प्राप्नोति । किं कारणम् ? विभक्तावित्युच्यते ।

प्र०—मीयत 'येषां प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसज्ञा तथा 'न विभक्ता'वितीत्सज्ञा न निषिध्यते' इति । अत्रेति । इदानीमित्यत्र । अर्थेऽपि । यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यत्रार्थोऽधिमत्त्वेनाश्रीयत । तत्राऽनुत्पन्न एव प्रत्यय इशभाव । ततः प्रत्यय । यदि तु पूव प्रत्यय स्यात्तदा मित्वाद्चोऽन्त्यात्परे दानीमि कृत तन्मध्यपतितस्य तद् ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वांश इशि सति 'दाना'विधानमनर्थकमेव स्यात् । तदोऽप्ययमिति । 'तदो दा चेति चकारेणाऽनुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्या विभक्त्यानुत्पन्नायामत्वे षृते दानीमिति भान । तद्धीति । 'प्राग्दिशाऽर्थेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्ते

उ०—शब्दाऽवधिरत्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह—यथेष्टमिति । तस्यापि प्रकृतित्वेन सञ्जातीयाऽवधिमदसम्भव इति भाव । अर्थे इति । तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थ । ननु प्रत्ययादात्तयोर्मध्ये कदाचित्प्रथम प्रत्ययोत्पत्तावित्कार्य स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादशोत्पत्ती विनिगमकमाह—यदि त्विति । भाग्य किं तर्हि ? प्राग्दिशाऽर्थेष्विशभाव इत्युक्ते एवमपि परत्वात्प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्याशङ्क्योक्त किं सर्वनामबहुभ्याऽद्वयादिभ्य प्रत्ययोत्पत्तिरिति । एव च द्वयादिभेदज्ञानसापक्षत्वेन षद्विरहप्रत्ययात्पूर्वमन्तरहत्वादात्त एव । अत्र वाऽर्थे 'दानीं'ग्रहणमपि पापकमिति तत्राथ क्वचित् । वस्तुतोऽयमपाठ । इदमो द्वि लिख्यत 'इदम' इत्यनुवर्त्तमाने दानीमो विधानात् । कैयटस्वरसाऽप्यवमथ । अत्रप्रकृतिसप्तम्या विनिगमकमाह—सप्तम्यामिति । 'अन्तरहानयीति यायमसौ न जानीत इति योष्यम् । सप्तम्यर्थति । 'प्राग्दिश इतिवत्सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमथ । प्रातिपदिकाच्च तद्वितीत्पत्तिरिति

* दानी च ५ ३ १८ † इदम इत् ५ ३ ३ ‡ परत्वं ३ १ २ × तदो दा च ५ ३ १९
+ त्यशरीनाम ७ २ १०२

एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥४॥

चुट्ट ॥ १ । ३ । ७ ॥

चुञ्चुच्चणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

चुञ्चुच्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । केशचुञ्चुः । केशचणः ।

इदर्याऽभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याऽभावाद्दत्तेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुच्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।

प्र०—कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्याऽसिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोऽन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्याऽन्त्यत्वं प्रतिवद्भाति । यकारस्य च 'संयोगान्तस्य लोप' इति लोपः कियते । यद्येवं मकार एवोपदेशोऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्संज्ञा । नैतदस्ति 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्याऽसिद्धत्वादन्त्यत्वाऽभावात् ॥४॥

चुट्ट । लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पश्चात्लुप्त इत्यर्थः । राजदन्तादेरा-
कृतिगणत्वाद्भाष्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथवा लुप्तोऽयमिति प्रति-

उ०—भाषः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात्प । ननु यकारस्येऽपि दानीमित्यस्य मोऽन्त्य एवेत्यत आह—यकार इति । संयोगान्तस्य लोप इति । विन्यमिदं, यणः प्रतिषेधात् । तस्मात्प-
शाब्दनिमित्तको 'लोपो ष्यो'रिति लोप इति ष्वत्तुमुचितम् । उपदेशोऽन्त्य इति । ष्वत्तुमुचित-
स्याऽन्त्यः श्रूयते इति ष्वत्तुमुचितम् । पूर्वत्रेति । यस्तुतस्तु 'लोपो ष्यो'रित्यस्य बहिरङ्-
तयाऽसिद्धत्वमित्संज्ञां प्रतीति योष्यम् । न च यकारे कृतेऽपि भान्तस्य प्रत्ययतया ष्वव-
सित्ताऽन्त्यत्वेन दुर्बारेवेत्संज्ञेति वाच्यम् । ष्ववमितान्त्यवाच्येन प्रायासस्या शाब्दवृद्धयवसित्ताऽन्त्य-
स्यैव प्रद्वेनाऽज्ञोपात् । तद्वयवसितश्च यान्त इति योष्यम् । उत्तरसूत्रस्य 'यकारादीं शुप्नु-
च्चणपा'विति भाष्यस्य योजनार्थं मनुष्कप्रकार आरयवट इति योष्यम् ॥४॥

चुट्ट । लुप्तस्य निर्देशाऽयोगाद्वाह—पूर्वमिति । इति प्रतिज्ञात् इति । निर्दिष्टगन्धः
प्रतिज्ञातार्थको, मध्यपदलोपी च समास इति भाषः । नन्वित्तिगणत्वात् इत्यादिगणितो यस्येति

* तेन विचरतुमुच्चणपौ ५. २. २१ † अनुशासो लुप्तो १. १. ४.

इर उपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर—अरुधम्, अरौत्सीत् ॥ अवयव-
ग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्याऽत्र 'हलन्त्यम्' [१. ३. ३] इतीत्सञ्ज्ञा भवि-
ष्यति, इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । 'इदितो
नुम्घातोः' [७. १. ५८] इति नुम्प्राप्नोति ।

यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा—
'कुम्भीधान्यः श्रोत्रियः' इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः ।
यस्य पुनः कुम्भ्यां चाऽन्यत्र च धान्यं, नाऽसौ कुम्भीधान्यः । नायमिदि-
द्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'हुनदि'
नन्दयुरिति ।

प्र०—ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । 'इरितो वे'त्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् ।
इर इधस्य सोऽयमिरित् । समुदायस्य चाऽऽङ्गलात्मकत्वादप्राप्तेत्सञ्ज्ञोपसंख्यायते ।
समुदायस्य चेत्संज्ञासंयन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्त्वाऽभावा-
न्नुमभावः । नन्वेवं सति स्वरितेव इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैप दोषः । स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति ।
इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संक्त्वेनाऽवयवावेवाश्रीयेते, न तु समुदाय इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यत्रिहितं धान्यं नास्ति च कुम्भीधान्यः ।
यद्यपि नुम्भिधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्र-
यणमाह—नायमिति । इकार एवेदिति । इदित्वा धातुर्विशेष्यत इति तदन्त-

उ०—यिप्रहादृष्टमयमुपदेशोऽज्ञियेव सिद्धे इदं इयर्थमत आह—इरित इति । इरावित्वाविति ।
एदवाऽनुरोधाद् द्विषणान्तेनाऽपि विग्रह इति भावः । एव चाऽऽमनेरुदार्थं सामर्थ्यं भाष-
यणेऽपिमिति बोध्यम् । यदापीति । दानपात्रवासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमा-
नेवावयवयोगवच्छेदनाभेपि ग्रहणे तदाश्रयणे प्रमाणाऽभावादिति भावः । भाष्ये—इकार
एवेदिति । तत्पुरुषत्वमेवाऽभ्य, न बहुमीदित्वमित्येतत्सूचनायैवकारः । अत्राधिकारस्यावेन
प्रायश्चित्तमित्याजस्रप्रसेराह—अनङ्गस्यापीति । 'अघातो'रित्यपि बोध्यम् । 'न धारिव'ति-
सूत्रस्य भाष्येऽप्यटिपाऽनुबन्धविनिर्मुक्त्यैव धातुवात् । अत एव भाष्ये सूत्रं नोपग्यस्तम् ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—इकार इदस्य सोऽयमिदित्तस्येदित इति । कथं तर्हि ? इकार एवेत् इदित्, इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित्त्वंभूतस्य ग्रहणम्* । तत्रोपदेशेऽजनुनासिक' इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाऽऽचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैवंजातीयकानामिदिद्धिधिर्भवती'ति यदयमिरितः कांश्चिन्नु-मनुपक्तान्पठति—'उबुन्दिर् निशामने । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः' ॥ अथवाऽऽ-चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'इरशब्दस्यैत्संज्ञा भवती'ति यदयमिरितो वा' [३. १. ५७] इत्याह ॥ अथवाऽन्त इति वर्तते† ॥७॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ६ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् ? इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' [१. ३. २]

प्र०—विधिः । ऋकारस्येति । 'ऋत इद्धातो'रितीत्वे रपरत्वे च मिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्याऽपि निपातनादिच्चम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमकारस्येत्संज्ञा । तत् इत्वर-परत्वे । 'इरितो वेत्यत्राऽपि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्त्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुपक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते, नकारयुक्त-नित्यर्थः । न च लोपाऽभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशोऽ-पीदित्त्वान्नलोपस्याऽप्रसङ्गान् । तस्मान्नकारोपदेशेनेरित्यामिदित्कार्याऽभावो ज्ञाप्यते । 'न दृश' इति कसादेशनिषेधेनाऽपीरित्यामिदित्कार्याऽभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशे-रिदिच्चान्नुमि सति इगुपधत्वाऽभावात्प्राप्तिरेव कसस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । 'गोः पादान्ते' इत्यतः । तेनाऽन्तेदितां धातूनां नुमागमो, न तु मध्येदिताम् ॥७॥

तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः, स च भावोपाधिरेव प्रतीयते

उ०—इत्संज्ञायाः परत्वादित्त्वे इदसिद्धिर्न स्यादत आह—तत्रेति । निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्यं षदिरङ्गमिति भावः । निपातनादेवेधरपरत्वाभ्यां पूर्वं 'तस्य लोप' इत्यपि नेति बोध्यम् । नुमोऽभावादाह—नुमेति । एतन्नाप्याकेषां चिद्वाद्नामर्धनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते । किं तन्निषेधेनेति । यद्यपि तेनोपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं संभवति, तथापि लक्ष्यानुसरोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमानः ।

गोः पादान्त इति । समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशतोपि स्वरित्वप्रतिज्ञासामर्थ्यांश्नुवक्षत इति भावः । अन्तपदार्थस्तेकारविदापणत्वेपि सौश्रवात्समास इति बोध्यम् । अथ पूयगित्संज्ञा, 'इदित' इति कर्मधारयात्पठति युक्तः पक्षः ॥७॥

तस्य लोपः । अभावो लोप इति । दर्शनाभावो लोप इत्यर्थः । भावोपाधिरिति ।

इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्’ । ‘देवदत्त’मिति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च, आढ्यो वैध्वेयः’ । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद् द्वितीयानिर्दिष्टं, प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । येऽनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः ? लभ्य इत्याह । कुतः ? ‘वचनप्रामाण्यात्’ । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ।

इतो लोपे णत्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णत्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल्—अहं पपच । क्त्वा—देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा—शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिद्धयति ? ‘इत्प्रतिषेधात्’ । प्रतिषिध्यतेऽत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्धा भवति । क्त्वा सेऽन किद्धवति । निष्ठा सेऽन किद्धवतीति ।

प्र०—नाऽन्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति । सादृश्यात्तत्त्वाऽव्ययसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलौन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते ।

उ०—दर्शनस्य सविपरिणामाच्छब्दसाखत्वाच्छब्दरूप एव स विपरिणामः । किं च भावविरोधीत्यभावपदस्याऽर्थः । एवं च भावोपाधिरेव स भावप्रतियोगिक एव स इति भावः । ननु प्रकृतस्याव्यययोग्यात्वेऽनुपङ्गः, अयोग्यात्वेऽप्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह—सादृश्यादिति । एवं चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः । भाष्ये ‘आमन्त्रयस्वैत्येतद्वृत्तमेव लौकिकं वाच्यम् । सत्र प्रकृतत्वादेनमिति गम्यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—देवदत्तमिति गम्यत इति । ‘एन’मित्यस्य सामान्यशब्दत्वादिसोपलाभायेदमुक्तम् । वैध्वेयो—मूर्खः । अलौन्त्यस्येति । ‘मानर्थक’ इति परिभाषा स्वलोप्यात्सूत्रे प्रत्याख्यातैवेति भावः ।

१—‘विचरन्ना अरथं वैध्वेयः’ इति विपृश्न्याभास्वच्छन्दचारिता सूच्यते । ‘वैध्वेयो-मूर्खः’ इति च भाष्येऽभिप्रेतः पाठः । २—‘च’ पा० । † णलुत्तमो वा ७. १. ११; न क्त्वा सेऽः

निष्ठादीन्स्वविनिर्दिष्टविभक्त्यर्थः १. २. १८. १९.

सिद्धं तु एलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? एलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । एलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेःन किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेःन किद्ग्रहणेन गृह्यते इति ।

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथवा निर्दिष्टस्याऽयं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ।

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः पृक्षाः । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

न घोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति ।

अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाऽभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्तिं करोतीति ।

प्र०-ग्रहणप्रतिषेधादिनि । नैनेपामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिषेधं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपादिति । 'तस्ये'त्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शात्सत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि 'हलन्त्य'मित्यत्र निर्दिष्टाः ।

नयेति । इत्संज्ञायाः प्रतिषेधादेपामित्कार्यं नास्ति । यदि चाऽनेन लोपः स्यादुपदेशस्तेपामनर्थकः स्यात् । अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च

उ०-तस्यग्रहणेनेत्संज्ञय परामर्शानाऽश्रुतत्वाद् ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यते आह—नैपामिति । जिदादिपदश्रुतताकार्याणां प्रतिषेध इति भावः । भाष्ये 'ग्रहणानां'त्यस्य—जिदादिपदग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अत्रेपि 'जिद्ग्रहणेन गृह्यते—यत्कार्यं तत्कार्यं' लभत इत्यादिप्रमेणाऽर्थः । भाष्ये—ग्रहणविकल्पेपि प्रतिषेधोऽस्तीति 'प्रतिषिध्यन्त' इत्युक्तम् । निर्दिष्टेति । उच्चारित्वाच्चप्रतिषेधात्तत्त्वमेवाऽत्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् । अत एव णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एव देतिनः, सर्वलोपसिद्धेः इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्याद्युच्चारणमल्पिष्यत आह—इत्संज्ञाया इति । मग्यनुबन्धाः श्रूयन्ते इति यचनाऽभावात्कथं विरोधोऽत्र आह—यथेति । अनुमितेन विरोध इति भावः । सामान्यविरोपमावाऽन्नावात्कथमपवादात्प्रायोऽत्र आह—

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतन् । कथम् ? 'अपवादन्यायेन' ॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गा-
पवादौ ?

भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

'कार्यं करिष्यामी'त्यनुबन्ध आसज्यते, 'कार्यादन्यन्मा भू'दिति लोपः ।
अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः ?

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

'एकान्त' इत्याह । कुत ? 'तत्रोपलब्धेः' । तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते ।
तद्यथा—वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्त उपलभ्यते ।

प्र० वक्ति नास्तीति तथाऽनुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञान, लोपविधानाद्याऽभावानुज्ञेति
विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथाऽण को बाधते तथा कार्यं चरितार्थं
मुच्चारणात्प्राप्तं भाव लोपोऽनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेश । अवयव
इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काक । तत्रोपलभ्यमानस्य
रूपद्वयदर्शनाद् वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संशयनिमित्तं स [एव] कथं निश्चय-
हेतुः । उच्यते—सामर्थ्याद्वधारणमाश्रीयते 'तत्रैवोपलब्धे'रिति । अवयवस्तत्रैवोपल-
भ्यते, अनवयवस्तु तत्र चाऽन्यत्र च । ननु वकारस्य व्रतव्रणवृक्षादिषु बहुषूपलब्धिः ;

उ०—यथाऽणमिति । विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः । कार्यं—इत्थप्रयुक्ते । भाष्ये—
कार्यादन्यत्—श्रवणम् । सन्देहबीजं दर्शयति—तत्रोपलभ्यमानस्येति ।

शकुनिभाष्ये इति । 'यदि पुनरिमे वर्णा शकुनिवत्सुरान्यभाव तु कालशब्दव्यवाया'-
दित्यत्रेत्यर्थः । एक एव ककार इति पक्षेपि न दोषः । लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते
एव सोऽवयव इत्यर्थात् । अन्यथा ज्ञायाथा अपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलभ्यमानस्तत्रैवोपलभ्याऽ
भावेना'नवयव' स्यात् । एव चाऽनुपलभ्यमानं विनाऽपि तत्राऽन्यत्र चोपलभ्यमानोऽनव-
यवः, त विना तत्रोपलभ्यमान एव य सोऽवयव इति भाष्यादाय इत्यन्ये । भाष्ये—तत्रे-
त्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थः । अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । 'असरूपसर्वादेशे तिपदे लुप्त
सप्तमीके दोषपद्माद्याहारेण योऽये इति भावः । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वय कथमित्यपास्तम् ।
अत एव 'दाप्रतिषेध' इति धातिके एकवचनम् । भाष्ये—दिव औदिति । यद्यप्यय-
मुच्चारणार्थस्तथापि समभिन्याहृतवर्णोच्चारणे सहायसपादकतया तस्य चरितार्थेन विधेय-

तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् १०

तत्राऽसरूपविधौ दोषो भवति—‘कर्मण्यण्’ [३. २. १] ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ [३] इति कविपयेऽणपि प्राप्नोति* ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति—‘दिव’ श्रौत्सर्वादेशः प्राप्नोति† ॥ दाप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः—‘अदान्द्वैपा’विति वक्तव्यम्‡ । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ‘अनाकारान्तत्वात् । ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति । तद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनेजन्तत्वात्× ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ।

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्ध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति । किं हि स तस्येद्भवति, येनेत्कृतं स्यात् ॥ एवं तर्ह्यनन्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति । बुञ्छण्+ ।

प्र०—न चाऽसावनवयवः । नैव दोषः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम् । तत्राऽसरूपेति । ‘अनाकारान्तत्वा’दित्येतदाप्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बन्धने । कविपय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिनि । यथा ङीकतेः ककारस्यैकान्तत्वदारणं न भवत्येवं द्वैपोपि न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेऽपि पकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्येति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्याऽवयवः ।

वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिद्ध्यति—अनेकान्ते—क—इत्यस्येति सम्यग्धाऽभावात् । एवं तर्ह्यनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति, तथापीह

उ०—विषये विशिष्टस्यापि विधेयसम्भावनासत्त्वादित्संज्ञालोपयोः प्रवृत्तयोर्गंधे मानाऽभावाद्दुष्चारणार्थानामपीर्यमस्त्येव । किं च तद्भावे ढष्चारितस्य निवृत्तिः, कथं स्यादिति भावः । एतेनोष्चारणार्थानामित्संज्ञा नेति नस्योक्तिः परास्ता । ‘स्तीर्णे यर्हिपि समिधानेऽग्रा’वित्यादौ ढेरीदिति स्वरित्वाभावस्तु छान्दसत्वादिति योष्यम् । वृत्तेर्वा । न चोष्चारणार्थानामपीर्ये‘णी यमि’रित्याद्यादेशानां नुमापत्तिः, भाविघातुत्वात्तदाय तत्रेका निर्देशनाऽशोपात् । अत एव सुनुत्पत्तिः । अन्यथा ‘हनो वध लिटी’त्रिवस्ता न स्यात् । ढष्चारणार्थानामपीर्यं च ‘च्छेः सिष्’ ‘वेरवृच्छस्ये’त्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्त्म् । अनुवाचविषये ढष्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्द्रष्टे

* वाऽनक्तोऽडित्याम् ३. १. १४ १—‘दिव भौत् । भौत्सर्वादेशे’ पा० । † दिव भौत् ७. १. ८४; अनेकाश्चिद सर्वस्य १. १. ५५. ‡ दाधा वाशात् १. १. २० × भादेव उदेशऽस्यति ३. १. ४५.

१—‘पूर्वपरयो’ पा० । † बुञ्छण्ठञ्छण् ४. १. ८०.

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? व्यवसितपाठः कर्तव्यः । बुञ् छण् ॥ स चावश्यं व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमय पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति, पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ।

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्त दृष्ट्वा जिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्त दृष्ट्वा किदिति* ।

प्र०-वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति । व्यवसिताना—विच्छिन्नाना पाठ कर्तव्य । तस्य पूर्वस्यैवाऽसावनन्तरो न तु परस्य, कालव्यवधानात् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोऽवयवोद्भवोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानान्निश्चय । अने कान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाऽभावाद्भवसितपाठ एव कर्तव्य । वृत्ताद्वेति वृत्त—प्रयोग । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञ, शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानान्नेम्, पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते । नैप दोष । पूर्वं हेतु-रहितं व्याख्यानमुक्तम् । 'वृत्ताद्वे'त्यनेन हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्य स्वयमेवाऽ-

उ०-लक्षणा बोध्या । 'न विधौ पर शब्दार्थ' इति विधेयबोधके लक्षणाऽनौचित्यमिति दिक् । उपदेशप्रहणाच्चेति । य'च्चादेश' इति सूत्रे भाष्ये—'मीनातिमिनोतिदीडा'मिति सूत्रे एऽप्रह-णात्तुवृत्तिसामर्थ्यात्परनिमित्तकस्यैव भाव्ये नेत्यर्थमाश्रित्योपदेशप्रहण प्रत्याख्यातम्, तत्तु 'मीनातिमिनोती'तिसूत्रस्य भाष्यविरोधादेकदंशयुक्तिः । तत्र ह्यवदात्तसिद्धये पूर्ववपये भास्व-मिति सिद्धान्तित, नहि तदोक्तार्थज्ञापकत्वं तस्येति भावः । अनेकाङ्गत्वे उपदेशानर्थक्यमत आह—कार्यलक्षणार्थेति । कार्यप्रवृत्तये ह्यस्यार्थः ।

वचनसामर्थ्यादिति । सौत्रत्वादिति भावः । अनन्तरेऽप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यग्ये । इहान्यसूत्रनिर्णयिषास्तुत्वादिना परिच्छिन्नस्वरूपस्यवसितारवस्याऽत्राऽसमवादाह—विच्छिन्नानामिति । सन्नेकाङ्गत्वेऽपि व्याख्यानान्निर्णयोऽत आह—अनेकान्तत्वे त्विति । विरोधाऽभावादिति । एव च सन्देहाऽभावात् व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धाऽनेक-कोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहात्वादिति तात्पर्यम् । व्याख्यानान्चेदिति । व्याख्यातारोऽत्र

* लक्ष्मिनेश्वराम्पादे, किदिति ४ ७ १ ११०, ११८ ङिनस्यादिमित्यम्, कित ६ १ १९०, १२५

युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामाऽनुबन्धः स्यान्नाऽनुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति ।

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति, किमत्र न्याय्यम् ? 'एकान्ता' इत्येव न्याय्यम् । कुन एतत् ? अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं 'तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिपेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वा'दिति । असरूपविधौ तावन्न दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवती'ति, यदयं 'ददातिदधात्योर्विभाषा' [३. १. १३] इति विभाषा शं शास्ति ॥ यदप्युक्तं—'सर्वादेश' इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमनेकाल्पं भवती'ति, यदयं 'शित्सर्वस्य [१. १. ५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं—'दाप्रतिपेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः' इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवती'ति, यदयं 'मुदीचां माडो व्यतीहारे' [३.४.१६] इति मेढः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥६॥

प्र०—वैति । भाष्यकारेण वा तदुक्तम्, इदं तु वार्तिककारेण । मेढ इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहाऽनेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणाऽपि व्यनहियते—'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'दिति ॥९॥

उ०—प्रत्ययादावीदशः प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति । तत्र च तत्तत्कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुबन्धत्वं निर्णयन्तीत्यर्थः । पूर्वं हेत्वित्यादि । 'अस्यायमवयव' इत्यादिरूपम् । तस्मिन्नित्यादि । वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सत्युक्तस्याऽप्यायानविषयसाध्यं स्वयमेव जानातीत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थरूपतया पक्षान्तरत्वाऽभावेन 'वा'शब्दाऽसामञ्जस्यमत आह—भाष्येति । वस्तुतस्तु विरम्य पाठे तस्य कर्त्तव्यता, बुद्ध्यादिसूत्रे द्वन्द्वानुपपत्तिर्वहुवचनानुपपत्तिश्चेत्यरुचेवार्तिककारस्य वृत्ताद्वेति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्तपक्षेऽसम्भेदाय व्याख्यानं शरणमित्युक्तं भाष्यकृतेति न पौनहक्यशङ्केति ध्येयम् ।

भाष्ये—एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । अनवयवत्वे णशकानां णादेरिवाऽनापत्तिः, प्रत्ययादित्वाऽभावात् । एवमन्यत्वाऽभावादिशादेः शस्येत्वाऽनापत्तिः । अस्यादिशब्दयोः परपूर्वसमीपबोधकत्वे लक्षणैव दोषः । किं च दृग्बन्धस्य वैषम्यापत्तिः । 'बुद्धकण्ठ'जित्तिविहितके शिखप्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिश्चेति भावः । हेतुरहितत्वादिष्युपलक्षणम् । प्रदेशान्तरेषु त्विति । एवं च तत्र सैकदेशयुक्तिरिति भावः ॥९॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् ? इको यणचि [६ १. ७७] दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्' । कुत आन्तर्यम् ? तालुस्थानस्य तालुस्थान श्रोष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ।

इद तर्हि—'तस्थस्थमिपा ताम्ताम' [३.४.१०१] इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ।

इद तर्हि—'तूदीशलातुरस्वर्तीकूचवाराड्ढक्छरुड्यक' [४ ३. ६४] इति ॥ किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ।

प्र०— यथासंख्यमनु । सङ्ख्यान गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्देश्याक्षिप्त । तनायमर्थ—'समाना समसङ्ख्याना मध्ये यथागणनमुदेशिभि सहानुदेशिन सम्बन्धन्त' । इको यणचि । इक्शब्देन चत्वार स्थानिन प्रत्याप्यन्ते, यणशब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोऽस्ति सङ्ख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्वह्ना ग्रहणाद्वैपम्य, तथापि प्रथमतोऽस्त्येव सङ्ख्यासाम्यम् । इद तर्हि । नाऽत्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति, नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽथैकतान्तर्यसम्प्रत्यय, प्रवृत्तानामादेशाना स्था-यर्थाऽभिधानात् । ननु चेति । नित्याना शब्दाना प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भाव । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव सवन्धो भविष्यतीति भाव ।

उ०— यथासङ्ख्य । सङ्ख्याशब्दस्यैक वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्यापटे—सङ्ख्यानमिति । गणनम् । तन्क्रम इत्यर्थ । सूत्रे—अनुदेश—पश्चादुच्चार्यमाणसवन्ध । अत्रोद्देश्यनुदेशिन ठच्चार्यमाणा, ठच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च । उद्देश्यनुदेशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण पश्चादुच्चार्यमाणपरौ, न तद्देश्यविधेयपरौ, 'असूर्यललाटयो'-रिस्थादौ यथासङ्ख्याऽनापत्ते । समशब्दा न सर्वपर्याय सुहापत्ते, किंतु सङ्ख्यासाम्यपर । नन्विकशब्देन षट्षष्टेर्यंशब्देन सप्ताना चोपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—इक्शब्दनेति । पश्चात्त्विति । इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोध इत्यर्थ । घस्तुतस्तपामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्व, किं त्विकशब्दादिना इक्त्वेन यणत्वेन चाऽइडणित्वादी तत्तद्व्यक्तिविशेषणतया गृहीतजाति चतुष्टयोपस्थितिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाह । 'पश्चात्' 'प्रथमत' इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च जातिपक्ष सावर्ण्येन ऋकारलृकारयो परस्परजात्यतिदश एव वाच्य इति ऋकारस्य लकारापत्ति । ऋदिरुदिदिति भेदेन तद्वतिदशाऽनित्यत्वेनाऽदोपादनभिधानादिति बोध्यम् । भाष्ये—स्थानेन्तरतमेनापीति । स्थानेन्तरतमपदघटितन सूत्रेणेत्यर्थ । नन्वत्राऽप्यर्थत आन्तर्यादेव

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य, तत्र यथासंख्यवचनं
नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत्—‘परस्मैपदानां
णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः’ [३. ४. ८२] इति । समासैः—‘तूदीशलातु-
रवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्डव्यकः [४. ३. ६४] इति । संज्ञासमासनिर्देशा-
देतस्मात्कारणात् ‘सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते
च समसङ्ख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्य-
वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ?

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ‘पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोचीचर’-
मिति ।

प्र०— संज्ञासमासनिर्देशादिति । ‘परस्मैपदानां णलतु’सित्यत्र संज्ञया सर्वे युग-
पत्प्रत्याख्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्भवस्या । लोकेऽप्यु‘जाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता’-
विति समासनिर्देशे नास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एकेनैव
शब्देन प्रत्याख्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । विपो णलु,
सोऽनुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो चेति । पृथग्निर्देशो क्रियमाणे

उ०—सिद्धमत्र आह—नापीति । विशिष्याऽर्थाऽपरिज्ञानादिति भावः । लक्षणशरणानां प्राक्
शास्त्रप्रयोगाऽज्ञानेनाऽर्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽत आह—नित्यानामिति । साधुत्वमात्रं
शास्त्रैकगम्यं, प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रादप्यस्त्येव पाणिनेः । अन्येषां तु श्यायानाद्दोष
इति भावः । पाठेति । लोकसिद्ध्यानाप्यप्रमाणैर्न ‘शयुं मित्रं विपत्तिं च जय रजय
भङ्गये’तिवृत्तिरिति ।

युगपदिति । परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो नास्तीति भावः । यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं
पर्याप्तेति न संज्ञाकृतं युगपत्प्रत्याख्यानं, किं त्वेकशेषप्रभाषणस्य ‘तद्ब्राह्मणानामर्षपाणाचमनी-
यानी’तिवत् । तत्र ब्राह्मणत्रिवेपि नार्धादीनां क्रमनियमः, तथापि संज्ञाया नवकसाधारण्यमेव
तत्र मूलमिति ‘संज्ञानिर्देशा’दित्युक्तम् । एकेनैवेति । अवयवानां समुदायोपसर्जनतया
समुदायस्यैव पदाद्वाराधेनाऽवयवादिति भावः । समानैर्नैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथा-
न्वयो वक्तुमशक्य इति उच्यते । भाष्ये—सर्वस्योद्देशस्येति । सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थः ।
सर्वोऽनुदेश इति । सर्वेऽनुदेशिन इत्यर्थः । विपो णलिति । यद्यप्येवाऽपि ‘स्वं रूप’मिति
संज्ञा, तथापि संज्ञाशब्दो बहूनां युगपत्प्रत्याख्यको यः शब्दस्तत्पर इति भावः । प्रतिपत्तीति ।

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात्—'विदो लटो वा' [३.४.८३]

इति ।

किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः ? कश्चात्र विशेषः ?

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः

प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

[सङ्ख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः ।] अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः' [३. ४. ८२] इति । णलादयो बहवः, 'परस्मैपदाना'मित्येकः शब्दः, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य* । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो

प्र०—'भसो म' इत्येवानन्तर्यात्सम्बन्धेतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीय-
माणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव
साम्यं न्याप्यं तथापि शब्दधर्मेणाऽप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा 'भ्रमर'शब्दस्य
द्विरेफस्वाद् द्विरेफो भ्रमरः । तथाद्वयक्षरं मांसं द्वयक्षरमस्यि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्य-
मत्राशङ्कितम् ।

णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां प्रहणं न तु शतृकस्वो-
रित्यर्थतः साम्यमस्ति, न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरसश्चे-

उ०—स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्धयन्नेयतया विना शास्त्रमस्मदादिभिर्दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । संज्ञया
समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतस्सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यात्सूत्रान्तरस्यमुपसर्जनावयवकृतं च क्रमं गृहीत्वा यथासंग्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अप्र-
वृत्तिरिति—यद्यपि समासत उपस्थितिरिकैव, तथाप्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथग्वाक्यकल्पनया
बोधान्तरं कल्प्यते । एवं चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसंबन्धिनोरतथान्वयेपि द्वन्द्वस्य साधुत्वं
बोधयति स्वशास्त्रे, तेन लोके 'भाष्यती वर्णानां विप्रश्रद्धा'विश्यादेः साधुत्वं नेति । शब्द-
धर्मेणापीति । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भावः ।

ननु शब्दतः सङ्ख्यायां समाना योऽनुदेशः, पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्धः स यथासङ्गयमिति
सूत्रार्थे 'परस्मैपदाना'मित्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्ध एव नेति क्व यथासङ्गय-
प्राप्तिरतो व्यवहयेन पठति—णलादय इति । विधेयताप्रतीती तु न पश्चात्त्वं नियामकं,

न प्राप्नोति ॥ 'एचोऽयवायावः' [६. १. ७८] अयवायावो बहवः, एच इत्येकः शब्दः । वैपम्यात्सह्यघातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्दरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्दरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ 'स्यतासी ल्लुटोः' [३. १. ३३] स्यतासी द्वौ, ल्लुटोरित्यत्र त्रयोऽर्थाः । वैपम्यात्सह्यघातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' [३. १. १३४] नन्द्यादयो बहवो, ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैपम्यात्ससंख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ('बुञ्छैरुठजिलसेनिरढञ्यययफक्फिञ्ब्यककठकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशनृणप्रेक्षाशमसखिसङ्काशत्रलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः' [४. २. ८०]) अरीहणादयो बहवो, बुजादयः सप्तदश । वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' [४. ३. ६३] सिन्धुतक्षशिलादयो बहवोऽणञौ द्वौ, वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०—त्येकशेषः क्रियते तदाऽर्थतः सह्यघातासान्ध्यमस्ति । अगमक इति । सह्यघातासान्ध्यस्याऽनवबोधक इत्यर्थः । ल्लुटोरिति । लृशब्दस्य लृङ्लुटावर्थाविति साम्याऽभावः । यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदाऽस्त्येव साम्यमिति दोषाऽभावः । नन्द्यादिष्वप्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया साम्यसङ्गावाददोषः ।

उ०—'लोपो ष्यो'रित्यादौ व्यभिचारादिति भावः । नतु शतृकस्वरिति । व्याघ्यानानादिति भावः । अन्यथा शतृकसुभ्यामेकादशपरस्मैपदशब्दाऽर्था इत्यर्थतः साम्येऽपि न यथासह्यं स्यादिति तात्पर्यम् । न तु शब्दत इति । यद्यप्येक एव द्वन्द्वो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दतः साम्यं, तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति नास्ति शब्दतः साम्यम् । 'परस्मैपदाना'मित्यत्र स्वेकशेषेऽपि श्रूयमाणैकपदशक्त्यैव नवकोपस्थितिरिति भावः । नतु परस्मैपदानामनेपदभेदात्प्रथमाः पठित्यर्थेपक्षेऽपि न साम्यमत आह—यदेति । भाष्ये—अगमक इति । 'अनिर्देश' इत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इति भावः । नतु स्थान्यादेशभावाऽवगतिरस्त्येवेत्यत आह—सह्येति । सामान्यमिति । ल्लुबजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः । समुदाय इति । समुदायत्रयमित्यर्थः । प्रत्ययोःपत्तिस्तु समुदायस्याऽप्रयोगात्प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः । तद्रूपापन्ना इति । संज्ञाशब्दे स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तात्वादेकतद्शब्दरूपिततया तद्व्यवहारेणोपस्थितानां संज्ञेति

१—'लुप्त स्या'दिति गुह्यसादः शास्त्रां । इहैदं सूत्रं भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते । भाष्यरीत्यनुसारमिहास्य लेखः समुचितः प्रतीयते ।

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपद-
विधिश्च न सिध्यति—‘अनुदात्तडित आत्मनेपदम्’ [१. ३. १२] अनु-
दात्तडितौ द्वौ, ‘आत्मनेपद’मित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥
निष्ठा—‘रदाग्या निष्ठातो न. पूर्वस्य च दः’ [८. २. ४२] इति रेफद-
कारौ द्वौ, ‘निष्ठे’त्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ सार्वधातुक-
द्विग्रहणेषु च दोषो भवति—‘असोरल्लोपः’ [६. ४. १११] श्रमस्ती द्वौ,
‘सार्वधातुक’मित्यस्य द्वावर्थौ † । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

एङ्. पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एङ्. पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘एङ्. पदान्तादति’; ‘डसिडसोश्च’
[६. १. १०६; ११०] डसिडसौ द्वौ, ‘ए’ङित्यस्य द्वावर्थौ × । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अस्तु तद्दि शब्दतः । ननु चोक्त ‘संख्यासाम्यं शब्दतश्चरणलादयः
परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः’ इति । नैष
दोषः । ‘स्थानेऽन्तरतमः’ [१. १. ५०] इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति ।

प्र०— आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसङ्घातं न तद्देशस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां
वादीनामिति नाऽस्त्वर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तद्भूपापत्रास्तादय आत्मनेपद-
शब्देन प्रत्याप्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु चिदिति । द्वौ गृह्येते

उ०—सज्ञासूत्रस्यमार्थं साम्यमादाय स्याद्यथासङ्ख्यमिति भावः । क्वचित्तत्तद्भूपापत्रा’ इत्येव
पाठः । ननु यत्र द्वावुपादीयेते श्रमस्ती, सार्वधातुकग्रहणं चास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽ-
गमकोय निर्देशोऽस्त आह—द्वाविति । अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य पट्टी-
समासस्ततः पुनः सार्वधातुकपदेन स इति भावः । सार्वधातुकपदेन पट्टीसमासे पट्टी
प्रयोजकसंबन्धं दर्शयति—सार्वधातुकमपीति ।

अथ शब्दतः साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये—अस्तु तर्हीति । एकार्थस्येत्यादि ।
प्रत्ययत्वादिकमप्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम् । यद्यपीति । एव च ‘संज्ञाऽवर्णस्ये’त्ययुक्तमिति

१—‘तद्वाना’विति भावः । तद्वाना आत्मनेपदम् १४ १०० † ककवत् निष्ठा १.२.२६ ‘ककवत्’
द्विविति भावः । ‡ तिङ्शित् सार्वधातुकम् १४ १११ तिङ् च शिच्चेति द्वौ । २—‘पूर्वरूपत्वे’
रत्यर्थः । ३—‘ए’त्यनुवर्तमाने इति शेषः । × ए भो ङ्’ प्र० ६० १ । एकार्थोकारव्यति द्वौ ।

कृत आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ, बहुर्थस्य बहुर्थः । संवृता-
वर्णस्य संवृतावर्णौ, विवृताऽवर्णस्य विवृतावर्णः ।

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चिदिति+ । गुणवृद्धी द्वे, किञ्चिदौ
द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ।
तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकार-
श्चर्त्विभूतो† निर्दिश्यते । गिति किति ङितीति ।

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे, रुजिवहौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैप दोषः ।
नोदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणं रुजिवहोः । 'उत्पूर्वाभ्यां रुजिवह्निभ्यां
कूल उपपद' इति ।

प्र०—येषु तानि द्विप्रहणानि, सार्वधातुकस्य द्विप्रहणानीति । समासः सार्वधातुम्भपि तेषु
गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते । संवृताऽवर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः
कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । किञ्चिदौ द्वाविति । किञ्चिच्छब्दस्यैकत्वेपि
ककारङकारयोर्द्विवादिस्ति शब्दतः साम्यम् । उदि कूल इति । द्वन्द्वोऽयम् । आग-
न्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । 'उदीति पञ्चम्या स्थाने सप्तमी कृता । 'उदः

उ०—भावः । लौकिकेति । केचित्तु 'ए' 'ओ' इत्यनयोः संवृताऽवर्णत्वे मानाऽभाव, ह्रस्वाऽ
कारभ्यतिरिक्ताचां विवृतत्वस्यैवाऽहउत्सुत्रभाष्ये उक्तत्वात्प्रत्यापत्तिशास्त्राऽवयवे प्रवृत्तौ
मानाभावात्प, शास्त्रदृष्ट्या तस्याऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदमित्याहुः । अन्येऽप्येतद्भाष्यप्रामाण्या-
देभो इत्यनयोरकाराशो संवृतत्वमेव, इतरांशे एव विवृतत्वत्वम् । तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य
श्लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः 'ऐ' 'औ' इत्येतयोस्त्वकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः । 'भति-
प्रसङ्ग' इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादायदोष शब्दसाम्यपक्षे नाऽऽरोहतीत्यतस्तं
तत्रोपपद्यति—किञ्चिच्छब्दरयेति । भाष्ये—गकारोपीति । स्थासुनुरित्यत्रेत्वाभावात्
वस्तुनिर्गन्वावयवत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाऽभावात् तन्निर्देश इति भावः । 'उकूले द्वे' इति
वाच्ये 'उदिकूले' इति इकारसहितः पाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्त इत्यत आह—आगन्तुनेति ।
वस्तुतः 'उदिकूले' इत्यनुकरणम् । इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थ इति न दोषः । सप्तमीविभक्ति-
साम्येऽर्थवैक्यमनुपपन्नमत आह—उदीतीति । एवं 'रुजिवहो'रित्यपि पञ्चम्या. स्थाने
पठीति शोध्यम् । भाष्ये—एवं तर्ह्यर्त्तरि चेति । विदोषणविशेष्यभावात्पदार्थवाचक-

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । 'विदिभिदिच्छिदे. कुरच्' [३. २. १६२] । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः, तच्छीलादयस्त्रयः* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । 'निरभ्योः पूर्वोः' [३. ३. २८] निरभी द्वौ, पूर्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चाऽत्र संख्यातानुदेशः, निष्याव. अभिलाव इति ॥ एवं तर्हि—'अकर्त्तरि च कारके भावे चे'ति द्वौ+ पूर्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अथे तृस्त्रोः करणाऽधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृस्त्रौ द्वौ, करणाधिकरणे द्वे* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः† ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

प्र०—परिभ्या हजिवहीत्येताभ्या'मिति परिहार । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातव । त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्यद्दुःखीहि । कर्तृकर्मणोरिति । भर्तेरकर्मकत्वात्कर्त्तृवोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वये खलित्यत । अन्ये

उ०—त्वात्कर्त्तरि कारक इत्येक शब्दो, 'भाव' इत्यपर इति शब्दतु साभ्ये एष दोष । अर्थतु साम्य तु न, कारकाणां बहुत्वादिति बोध्यम् । ननु भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्तृवैव, करोतस्तु सकर्मकत्वात्कर्मण्येवेति यथासङ्गमिष्टमेवेति भ्रम धारयति—भवतेरिति । अन्ये त्विति ।

“हस्तदारतयाऽतिकोपन शरण किं रघुपुङ्गवो भवेत्” ।

इति रावण । मा कृथा मतिं स किलश शरणम्भवो विभु ॥”

इति 'सर्किताऽशरणताक सुखेन शरणत्वेन प्राप्य' इत्यर्थकमुपपन्नमिति भाव । गोवर्लीवर्दन्त्यायेनेति । प्राज्ञणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षण, गोवर्लीवर्दयो सामान्यविशेषभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात् । तथा दृयग्नाज्ञणग्रहणे फलमाह—छन्द इति । वस्तुतो गायत्र्यादिछन्दोबद्धेषु सम्प्रेष्येव छन्दस्त्वमिति बोधयितु तत्र प्राज्ञणग्रहण, 'सुष्टापिते' इत्यत्र तु छन्द पदस्य प्राज्ञणे लक्षणेति बोध्यम् । याज्ञवल्क्यानीत्यर्थं तु याज्ञवल्क्यादिभ्यः

* आकेस्तच्छील'त'कर्म'स्ता'धुकारिषु ३ २ १३४ + अकर्त्तरि च कारके सज्ञायाम्, भावे

३ ३ १९ १८ * भवे तृजोषेत्र, करणाधिकरणयोश्च ३ ३ १२०, ११७ † ३ ३. १२७

अनवक्लप्यमर्षगौरकिंवृत्तेपि ‡ ॥ १४ ॥

अनवक्लप्यर्षौ द्वौ, किंवृत्ताऽकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कृभ्योः क्त्वाणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्यौ द्वौ, क्त्वाणमुलौ द्वौ× । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अधीयानविदुपोऽछन्दोब्राह्मणानि ॥ १६ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति द्वे, अधीते वेदेति च द्वौ+ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

‘रोपधेतोः प्राचाम्’ [४. २. १२३] ‘तद्गच्छति पथिदूतयोः [४. ३. ८५] । रोपधेतौ द्वौ, पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुपदेशः प्राप्नोति ।

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ, क्रतुयज्ञौ द्वौ††, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

संघादिष्वञ्प्रभृतयः ॥ १९ ॥

संघादिष्वञ्प्रभृतयः‡ संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ।

प्र०—तु प्राप्त्यर्थस्य भवतरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छ दोब्राह्मणानीति । गोपली-
धर्देन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा ‘जुष्टार्पिते च छन्दसी’ति
ब्राह्मणानां ग्रहणं, ‘निर्यं मन्त्र’ इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां

उ०—प्रतिषेधः’ इति वचनमेव कृतं भाष्ये । भाष्ये—अधीयानविदुपोरिति । तत्र विद्वत्पयांयो
विदुप्प्राच्यः । अन्यथा वस्वन्तस्यौस्तिरूपितमत्वाऽङ्गत्वाऽभाषात्तदसिद्धिरिति शोभ्यम् ।
संघादिष्विति । ‘संघाङ्गलक्षणेव्यभिचाम’गित्यत्र त्रिष्वप्यर्थेषु त्रिभ्यः प्रत्यय इष्यते,
तत्र सङ्ख्यातानुदेशेन त्रिष्वप्यर्थेष्वप्राप्तयोऽपि विसिष्टा न सिध्यतीत्यर्थः । ‘वचना’दिति

‡ १.३.१४५. × स्वाङ्गे तरप्रत्यये कृभ्योः; अव्ययेऽययामिमेतादृशानि कृनः क्त्वाणमुलौ ३ ४.११; ५९.

+ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि, तदर्थेन तदेव × २ ३३, ५९ †† तत्र भवः; तस्य व्याख्यान
इति च व्याख्यातव्यनाम्नः, क्रतुयज्ञेभ्यश्च × ३ ५१, ६३; ६८ ‡ सङ्घाङ्गलक्षणेव्यभिचाम्

४. ३ (१७).

नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् ।

वेशोयशश्चादेर्भंगाद्यत्स्रौ ॥ २० ॥

वेशोयशश्चादी द्वौ, यत्स्रौ द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

ङसिङ्सोः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

ङसिङ्सोः द्वौ, ख्यत्यौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ।

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३. ४. ८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

ध्माधेटोः नाडीमुष्टयोश्च ॥ २४ ॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्टयोश्च‡ संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

खलगोरथात् इनित्रकटद्यश्च× ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०—महर्षे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः ।

उ०—भाष्यस्य—इयत्स्रानादित्यर्थं इत्याह—अनुदेश इति । उच्चारणम् । उच्चारितसंबन्ध-
इत्यर्थः । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नाऽनुमितादेरित्यणुदित्सूत्रभाष्योक्तेर-
नुमानपूर्वकस्योच्चारणाच्छेत्तुर्वोधः । 'समानयोग' इत्यस्य च—एकयोगे वक्त्रोच्चारिताना-
मित्यर्थं इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन 'निरभ्यो', 'अवे तच्छोः' 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये' 'रोपधेतोः'
'ऋतुपञ्चेभ्यः' 'द्यत्स्यात्' 'अनवबलूप्यमर्थयो'रित्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयो-
रुच्चारणाऽभावात् 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्रापि न दोषः, तत्प्रदोषस्यापितत्त्वेऽप्युच्चारणाऽ-
भावात् । अत्र पक्षे 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः' 'वेशो यशश्चादे'रित्यपरिहृते । ते च 'पुष्प-

* वेशोयशश्चादेर्भंगाद्यत्स्रौ ; ल च ५. ५. १३१; १३२. † ङसिङ्सोश्च; ख्यत्यात्परस्य ३. १. ११०; ११२. ‡ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः; नाडीमुष्टयोश्च ३. २. २९. ३०. × ५. २. ५०; ५१.

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् अणञौ च+ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

युष्मदस्मदोरचादेशाः ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः* संख्यातानुदेशेन न सिद्धयन्ति ।

तरमाद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोपास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोपेषु ।

अथवैवं चक्ष्यामि—‘यथासंख्यमनुदेश. समानां स्वरितेन’ । ततः ‘अधिकारः’ । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात्—‘न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः, आहोस्विदधिकारार्थ’ इति ? सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण’मिति, समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥१०॥

प्र०— विदो लटो वेति । अत्र तु लब्धयथासङ्ख्यानामनुमानाददोष । युष्मदस्मदोश्चेति । ‘बहुवचनस्य वरुसा’वित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्षे इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य-इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु कचिदान्तर्याद्वचनस्था, कचिदभिधानाऽनभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् । अथवेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं, नान्यत्र सत्यपि सङ्ख्यासान्ध्ये ॥१०॥

उ०—‘स्मदोश्चादेशाः’ इति चेन भाष्ये समाह्ये । भाष्ये—तरस्य दोष इति । समानयोगे इत्यस्येत्यर्थः । अत्र तु लब्धेति । इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे षक्त्रोच्चारितानामेव तथा सवन्ध इति पक्षेऽप्यस्य दोषोक्ते । भाष्ये—नाडीमुष्टयोरिति । इदं तृतीयाभ्यायस्यभाष्य-विरोधादेकदेशिवचनम् । यस्मिन् पक्षे इति । ‘समानयोगे’ इत्येतत्करणाऽकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः । इत्याहुरिति । अप्राऽऽचिबीजं तृक्करीत्याऽर्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरणात्तदनाश्रयणं किमर्थमिति । कचिदिति । युष्मदाद्योदेशविकल्पे, ‘विदो लट’ इत्यत्र च । कचिदिति । खलुगोसिन्ध्वादी । अत्र संख्यातानुदेशाऽभावेष्यभिधानात् प्रयोगानुसरणास्त-मासनिर्देशोपि क्रमेणान्वयः । ‘कर्तृकर्मणोश्च भू’ इत्यत्र ‘वेशोयदा’ इत्यत्र चाऽनभिधानादेतत् सूत्राऽप्रवृत्तिरित्यर्थः । ‘एकयोगे’ इत्यस्याऽनाश्रयणपक्षे त्वनेकस्यलेऽनभिधानाश्रयणमिति तात्पर्यम् । अस्य हुञ्जेरवादाह—अथवेति । ॥१०॥

+ ५ ३ ३२, ३३ * युष्मदस्मदोरन्वतरस्या खम् च, तस्मिन्निगि च युष्माकारमाहै, तषकममकोवेकवचने ५ । ३ । १-३ । युष्मदस्मदोः षडाचतुर्थीद्वित्वात्प्रास्ययोर्वानावी, बहुवचनस्य वस्तसौ, तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २०-२२ ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थः ॥ १ ॥

अधिकारः कियते—प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोग-
मिति ? योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्पमिति ।

किं गतमेतदियता सूत्रेण ? 'गत'मित्याह । कृतः ? 'लोकतः' । तद्यथा—
लोके 'अधिकृतोऽसौ ग्रामे' 'अधिकृतोऽसौ नगरे' इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं
गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो
योगे योग उपस्थानात् ।

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा
लोके' । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा—'देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञ-
दत्ताय विष्णुमित्राये'ति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि 'पदरुजविशस्पृशो
घञ्' [३. ३. १६] 'सु स्थिरे' [१७] 'भावे' [१८] घञिति गम्यते ।

प्र०- स्वरितेन । स्वरितेनेतीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः ।
स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते, न तु प्रयोगसमवायी ।
अधिकारशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स
एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्य-
सीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतः, अथ नेति प्रश्नः ।
शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न धेति । वचनरहिताल्लोक-
व्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः । गद्यदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता
गोर्कर्मिका ददातिक्रियापेक्षयते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुताऽपेक्षणस्य लाघवात् ।

उ०- स्वरितेन । नेयं हेतौ तृतीया, अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाऽभावाद्गत आह—
इत्यम्भूतेति । नत्विति । स्वरितोच्चारणस्याऽधिकारज्ञापनेन चारिताभ्यां प्रयोगे शास्त्रादर-
प्राप्तस्वरेण वाच्यते इति भावः । न च स्वरितशब्दाऽऽधर्मत्वात्समस्तुटीत्यादावग्रेऽनुवर्त्तमान-
इष्टः कथं तत्त्वम् । तत्समभिधवाद्गताऽपि तत्करणेनाऽज्ञोपात् । स्पष्टं चेदं समस्तुटीत्यत्र
कैयटे । इहाधिकारो भोपक्रम इत्याह—अधिकारेति । प्रेरणं तद्विपयीभूतं कार्यं वा
कौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य द्विविधं कार्यम्—अर्थबोधः, स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य
वचननिरपेक्षत्वाद् द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपस्थानं फलति । तच्च प्रायउत्तरयोगेषु,
अपि पूर्वत्रापि । यथा 'संयोगान्तस्य लोपो' 'श्लो श्लो'त्यादाविति भावः । उक्तार्थे सूत्रस्य

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा—‘देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्राय चे’ति, कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाऽप्य‘मिविधौ भाव इनुण्’ [३. ३. ४४] घञो निवर्तकः स्यात् । ‘तस्मात्परिभाषा’ । तस्मात् परिभाषा कर्तव्या ।

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ।

अधिकारपरिमाणजानार्थं तु ।

अधिकारपरिमाणजानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ‘अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामी’ति । कथं पुनः—‘स्वरितेनाधिकार’ इत्येनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञानुम् ? एवं वक्ष्यामि—‘स्वरिते’नाऽधिकारः’ इति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः ।

प्र०— घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाक्रोशोऽवन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् । सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति, न त्विनुणो, विपर्ययात् । अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं त्विति । यथा धातोरिति क्रि प्राग्लादेशेभ्योऽथाभ्यासपरिसमाप्तेः, अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योथाऽऽसप्तमपरिसमाप्तेरिति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? तेन ‘विंशतिकात्’-

उ०—समर्थत्वात्किमिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—किमयमिति । यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत, तदा सूत्रं सूक्तं स्यात् । तस्य ह्यन्योर्थं इत्याक्षेप इति भावः । नहीति । अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः । पारिशेष्यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम् । वचनेति । तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः । संनिहिता गोकमिकेति । गौरिति गम्यत इति भाष्यस्य ‘गौर्दीयता’मिति गम्यते इत्यर्थः । ‘श्रुतापेक्षणस्ये’ति पाठः । श्रुतकल्पनस्येत्यर्थः । ‘लाघवा’दित्यस्य ‘भ्यासत्व मिति शेषः ।

इनुण्विधौ घञो निवृत्तिरिष्टेवेत्यत आह—ततश्चेति । अधिकारपरिमाणशब्देन तत्प्रदेशपरिमाणं विवक्षितमित्याह—यथेति । प्रकृतस्येति । सूत्रे ‘स्वरित’ इति सप्तसमीति भावः । भाष्ये—केनेदानीमिति । सूत्रं स्वधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्वोधकमिति भावः । इकारोऽनुबन्ध इति । प्रत्याहारसूत्रस्यप्रमेणेत्यर्थः । ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानिति भवति,

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषे'ति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तम्—'अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्वि'ति ।

यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावतिथोऽलनुबन्धयते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ।

अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते, कथं तत्र कर्तव्यम् ?

भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । 'प्रागमुत' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति, प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ।

यद्येवं नार्थोऽनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः । ननु चोक्तं—'नाधिकार इति चेदुक्तम्' । किमुक्तम् ? अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति । इनुपतिष्ठति सन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ।

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । [अधिकारगतिः] अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ।

अधिकारगतिः—गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाड्ग्रहणं

प्र०—इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते । यावतिथ इति । 'द्वित्रिपूर्वाभिन्ना'दित्यत्र इकारोऽनुबन्ध कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योगयोरनुपत्तिर्भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षयाऽल्पे योगा इति चेन्मन्यसे, तत्र अल्पीयांसोऽलः । अथ बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । 'अज्ञस्य प्राग्दे'रित्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्हीति । 'यावतिथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चे'त्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति ।

उ०—नैवमत्र, अलमत्पत्वात्, सूत्राणां बहुत्वादिति शङ्कते—कथमिति । भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यम् । परिहरति—परमतेति । 'यावतिथोऽलिति वादी 'अल्पे योगा बहवोऽल' इति मन्यते, भाषेसा तु 'अल्पेऽलो बहवो योगा' इति । एवं च मतभेदेनाऽलां योगानां च

चोदितं तत्र कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगति-
र्भवतीति 'स्त्रियाम्' [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं
विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति । [अधिकारगतिः ।]

अधिकं कार्यम्—अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र प्राप्य
निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्—ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । 'सांकाश्यकेभ्यः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवती-
त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथा—अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र
कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्—तिलेषु तैलम्, दध्नि
सर्पिरिति । गङ्गायां गावः, कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाऽधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ।

अधिकः कारः—पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति—'गुणवृद्धधौ-
त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिसिद्धम्' 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु'डिति* ।
नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः ।

प्र०—ननु चेनिनुण आनन्तर्यात्संदेहाऽभावः । उच्यते—घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टम्,
इनुणआनन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या
समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति मुल्याऽपायाऽभावादपादान-
संज्ञा न स्यात् । 'ध्रुवमपाये' इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पिताऽ-
पायाश्रयणेनाऽपि भवति । कृत्स्न आधाराभ्येति । सर्वेऽवयवा यत्र व्याप्ता
इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोऽत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य

उ०—प्रत्येकमल्पत्वं बहुत्वं च प्राप्तं, तद्वलम्ब्याऽत्र प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । प्राग्द्वेरिति ।
'सर्वस्य द्वे' इति द्विशब्दाव्यागित्यर्थः । यावन्तिय इति । समुदायाभिप्रायं 'तत्तर्ही'त्येकवचन-
मिति भावः । घञ इति । आनन्तर्यादिनुष्वद्बहुषु सूत्रेणुपलिततया संस्कारदास्यांद्भ्रुपि
शट्टियुपस्थितिक इत्यस्ति सन्देहनिमित्तम् । एवं च श्याप्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि
सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः । भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह—
[अधिकं कार्यमिति ।] अधिकः कार इति । अधिकारशब्दोऽधिक्यापारवाची
श्याप्राप्तादधिकोपि श्यापारो प्राद्य इति भावः । बुद्ध्येति । 'बुद्धिकृतौ विभागसंयोगी
प्राद्याविति भावः । अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्यपारोह एव संयोगः । अभिरूपत्वप्रकारेण
साङ्गादयकैरपि संसृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्गादयकाङ्गाहातीति
बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भावः ।

नद्यास्तु तत्सामीप्यादिति । ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याधेयक एव मुषय आधारे-

कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् ?
लोकतः । तद्यथा—लोके 'ऽधिकमयं कार करोती'त्युच्यते योऽयं दुर्बलः
सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं
पूर्वः सन्परं वाधते ।

अधिकारगतिस्त्र्यर्था विशेषायाऽधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कार, पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयेपादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र० मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात् । नद्यास्तु तस्मात्प्याद् गौणमाधारत्वमिति
यन्नात्सज्ञा सिद्धा । पूर्वन्ति । विप्रतिषेधे पर कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्य स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानेन बाधक सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधको, न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥११॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—विपरीतरूपव्याप्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहकदेशे तरन्तीष्वपि गोपु प्रवाहस्य न मुख्यमाधार-
त्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तभावनेनेति चेन्न, कृत्स्नपद न तथातात्पर्यक, 'कटे आस्ते' इत्यादेमुप-
त्वाऽनापत्ते । तस्माद् इत्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तुभयसाधारणमेवाधारत्वम् । कृत्स्नत्व च बह्ववया
भिप्रायकम् । बह्ववयवसबद्धाधेयकत्वमेव विवक्षित, 'सर्वे' इत्यपि तदभिप्रायकमेवेत्याशयात् ।
प्रकृति स्वार्थे, सप्तम्येव गौणाधारत्वाधिकेति भाव इति केयटानुसारिण । वस्तुतः कृत्स्नपद-
सकौचे न मान, 'कटे आस्त' इत्यप्यमुख्यमेव गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे तीरपरत्वे चोत्करीत्या न
मुख्यमाधारत्वम् । गङ्गासर्वावयवानामिव तस्समीपदेशसर्वावयवानामपिष्याप्रयभावात् । किं
चाऽत्रौपदेशिकमधिकरणत्वम् । अत एव 'भास्तेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्याग्नि मास औप-
देशिकमधिकरण'मिति 'तत्र च दीयत' इति सूत्र भाष्ये उक्तम् । समीपेऽप्यौपदेशिक
तत्त्वम् । इत्यापकाधारस्यैवाधिकरणता न्याय्येश्वत्र मान तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे
विभक्त्यर्थान्वयौचित्य, नहि कटैकदश कटत्वमस्ति, तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण
बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् । ननु स्वरितत्वेन प्रबल पूर्वं परमिव नित्यादी
नपि बाधतेत्यत आह—तुल्यजातीयस्येति । यादृशदीर्घत्वे प्रसक्ते प्राबल्याय स्वरितत्व
प्रतिज्ञायते तादृशमेव दीर्घत्व्य तनाऽपनीयत इति भाव । उक्तमर्थं गायया सगृह्णाति भाष्ये—
अधिकारगतिरुच्येति । द्वितीयफलम्—विशेषायेति । गौणसप्रहायेत्यर्थं । तृतीयमाह—
अथ योऽन्य इति ॥११॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्सतीर्गर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

[विकरणेभ्यः प्रतिषेधः ।]

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘ङकार इद्यस्य सोऽयं ङित्, ‘ङितः’ इति । कथं तर्हि ? ङकार एवेन्ङित्, ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तते ॥ अथवोक्तमेतत् ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दिति* ।

सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘धातो’रिति वर्तते । क प्रकृतम् ? ‘भूवादयो धातवः’ [१. ३. १] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्धिभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्’ । ‘देवदत्त’मिति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च, आढ्यो वैववेयः । ‘देवदत्त’ इति गम्यते । पुरस्तात्पृष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान् प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थान्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

प्र०— अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नित्यमात् पूर्व नित्यत्वाङ्गिकरणास्तेषां ‘सार्वधातुकमपि’दिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थपेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहि । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वाद्-न्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केरलाच्च ङकारादिति आत्मनेपदाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वाऽत्र ङित्दन्त आश्रीयते । तेन ङित्दन्तादात्मनेपदमित्यर्थः । अथवेति । तेनोपदेशो यो ङित्स्मादात्मनेपद, न त्वातिदेशिकङित्त्वेभ्य । एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उच्चुष्टुष्टिपतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दित्यप्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन नियम क्रियते, अथ

उ०— अनुदात्तङित् । ननु लादेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वात्प्रियमोत्तरमेव विकरणोऽत आह—लादेशोऽपि । एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसजाश्रयणकेशदुष्ट इति भाव । पक्षप्रासपरस्मैपदनिवर्त्तकतया चाऽस्य नियमत्वम् । स्पष्टा चेय रीति‘युंमद्युपपद’ इति सूत्रे कैयटे । कैवलाचेति । तस्य लोपावश्यभावादिति भाव ।

सामर्थ्यादिति । तेन च येन विधिरितिशास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदुक्तप्रहणमित्यर्थः । तदन्तविधेर्वेति । शब्द विशेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्याच्छास्त्रप्राप्तेर्वैष्यर्थः । तेन ङित्दन्तादिति ।

१-इदं कश्चिदेव दृश्यते । † सावंधातुकमपि १ २ ४ ‡ उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ १ २.

X १. २. १. वा० ७ २-‘वैवेय’ पा० ।

आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमात्मः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति, न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ?

लविधानाद्धिहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्+ ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्य—
‘विकरणाः क्रियन्तां नियम’ इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्विकरणाः* ।
नित्याः खल्वपि विकरणाः, कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ।
नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । साऽवकाशः । कोऽवकाशः ? य एते
लुग्विकरणाः श्लुविकरणा लिङ्लिटौ च ।

प्र०—वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । नियमार्थ इति । एकवाक्यतायां भाविनी
संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते तेन नियमोऽयं सम्पद्यते । परत्वादिति ।
विकरणानामवकाशः—अलादेशान्वाशनशादयः । नियमस्यावकाशः—लिङ्लिटौवाङ्-

उ०—इत्संज्ञककारान्तादित्यर्थः । अतिदेशे तु ङिदिति बहुव्रीहिरेव, ‘किङ्कति चे’त्याद्युपोधादिति
भावः । तेनेति । अत्र पक्षे ङिदिति बहुव्रीहिरेवेति भावः । बहिरङ्गोऽपि ‘किङ्कति चे’त्याद्यैक-
रूप्याय शास्त्रे भाश्रीयत इति बोध्यम् । भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वस्येति । पूर्वपदस्य परमिन्न-
परत्वात्पचेते इत्यादा‘घातो ङित’ इति भवत्येव । अत्रापीति । बुद्धेः सनो ‘गाङ्कटादिभ्य’
इति ङित्त्वात्सन्तस्य ङित्तन्तधातुत्वादिति भावः । शेत इत्यादौ तु व्यपदेशिवन्तावात्सिद्धिरिति
बोध्यम् । इत्यपीति । उपदेशपदानुवृत्तिर्वा, कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् । इति प्रश्न इति ।
प्रयोजनस्य स्पष्टत्वात् तदाक्षेपपरमिति भावः । चडाद्यन्ते प्रकारान्तरेणाऽतिव्याप्तिं परिहृ-
मयमुपक्षेप इति बोध्यम् । [वाक्यैकवाक्यतयेति ।] आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं
वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । लादेशाश्रयसंज्ञामूल-
विधानेऽयोन्याश्रयापत्तेरनुदात्तञ्चित् इत्यादौ भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीया स्यात् । ‘अनुदात्तञ्चितो
लस्य स्थाने ते तिबादयो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यती’त्यर्थादिति भावः ।
वाक्यभेद एवेति । वाक्यभेदेऽप्येतन्मुखनिरिक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिबादिसूत्रं, न ततः
स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्तानामेतरसामर्थ्यासिद्धिः । एकवाक्यतापक्षे
तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः । भाष्ये—तिससित्यादिना सिद्धत्वात्प्रियमार्थत्वमित्यज्ञानान-
वाङ्कते—किमुच्यते इति । लविधानादिति । लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् । अन्य-
तरस्याऽनवकाशात्वे विप्रतिषेधाऽप्रयोगाद् द्वयोः सावकाशात् दर्शयति—विकरणानामिति ।

यदि पुनरियं 'परिभाषा' विज्ञायेत ? किं कृतं भवति ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्' 'लस्य तिवाद्यो भवन्ती'त्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तञ्चित् आत्मनेपदम्' 'शेषात्कर्तारि परस्मैपदम्' [१ ३. ७८] इति ॥ एवमपीतरेतराश्रयं भवति । केनरेतराश्रयता ? अभिनिवृत्तानां लस्य स्थाने तिवादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया च तिवाद्यो भाव्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते ।

परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते ।

प्र०—धातुकसंज्ञौ । स्पष्टं इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्धिकरणत्वेन व्यवधानान्नियमाऽप्रसङ्गः । अनघकाश इति । सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपविष्टे । तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः । स्यादपि कथम् । ते हि लावस्थायामेव तिधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति । उच्यते—लमात्रापेक्षत्वाद्न्तरङ्गत्वाद्देशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादथो भविष्यन्ति, येन नाप्राप्तिन्यायेन शवादीन्वाधित्वा । शवादिविधावनुवर्तनाद्वा ।

एवमपीति । एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सवामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्थाताम् । तत्रैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानम्,

उ०—यद्यपि नित्याऽनित्ययोरप्युक्तः स तथापि पूर्वं नित्यत्वाऽस्मृतेर्न दोष इति बोध्यम् । परत्वादिति । यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण बौद्धं परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । परिभाषाया लिङ्गवचननियमात्तद्दर्शयति—आत्मनेपदेति । यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात्कार्यकालाध्ययनम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयः । स चेत्थम्—'लस्य स्थाने तिवाद्यो भवन्ति, ते चानुदात्तञ्चितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवती'ति । न चाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्यानिकत्वज्ञानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यताऽस्तु, किं भाविसंज्ञाश्रयेणेनेति वाच्यम् । अत्र तत्रोपस्थितौ तावत्पर्यन्तं तेनाऽसंबद्धतयाऽवस्थाने मानाभावात् । अन्तरङ्गतयाऽनेन संबन्धानुभवोत्तरमेव तिषादिभिः संज्ञाऽनुभवात् । तत्र महावाक्येनेति । अत एव भाष्येऽपि 'लस्य तिवाद्यो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति—अनुदात्ते'त्याद्युक्तम् । अग्रेदं बोध्यम्—कार्यकालपक्षेपीदमेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षाया तैर्नैकवाक्यतामनुभवति । 'परिभाषे'त्यस्य परिभाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषा कार्याकाङ्क्षायाश्चेन्नैकवाक्यतापक्षा, तथेदमपि, स्वाकाङ्क्षावशात् । आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गव्यवहारः । प्रकृते चाल्य तदाकाङ्क्षोत्थापकावात्मनेपदत्वा-

अवश्यं कर्तव्यम्—‘अनुपराभ्यां कृञः’ [१. ३. ७६] इत्येवमर्थम् । ननु
चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’
[१. ३. ७२] आत्मनेपदं भवति, ‘कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो ने’ति ।

आत्मनेपदेषु चापि नेतरैतराश्रयं भवति । कथम् ? भाविनी संज्ञा विज्ञा-
स्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह—‘अस्य सूत्रस्य
शाटकं वये’ति । स पश्यति—‘यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न
शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभि-
प्रेता—स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स
लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्याऽभिनिवृत्तस्यात्मनेपदमित्येपा संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मै-
पदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङिङ्गः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपद-
सम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते ।
अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः । यद्यमिति । कृतनियमानामसङ्करेण
स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिवृत्तानांति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भव-

उ०—दिना बोधकावेती शब्दाविति तत्र लिङ्गत्यव्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गं विधेः
परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकत्वं विधौ दृष्टं, न चात्र तथा, विधिसूत्रे आत्मनेपदत्वादिनाऽनुपस्थिते-
रितीदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एवं च धातोरित्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकप्लुतिविभक्तिविपरिणामश्च
नाश्रयणीयाविति बोध्यम् । लकारविशेषेति । अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्वं
वक्तुं योग्यम्, ईदृशान्तरङ्गत्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केचित् । नन्वेवं परत्वाच्छ-
बादयः स्युरत आह—येन नेति । ननु भावकर्मणोरस्यचारिताप्यात्कथमयं न्यायः । न च
तत्रापि यथा बाधः । एवं तर्हि ‘पुरस्तादपवादा’ इतिन्यायेन यत्र एव बाधः स्यान्न शवादेः ।
किं च इयनादिभिर्नैव नाप्राप्तिन्यायाऽभावात्तद्विषये सावकाशाः । किं च लुग्विकरणादिषु
शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह—शवादीति । आदेशेषु कृतेषु लावस्थाऽभावा-
त्स्याद्यप्राप्तेऽभ्यन्तमिदम् । ‘लावस्थायां स्यादय’ इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तम् । तत्पक्षे तु
धातोरितिवदनुदात्तङित इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् । एरुवाक्यतेति । परिभाषापक्षे
इति भावः । नन्वसतीति । प्रत्ययनियमाश्रयणेषुऽनुदात्तादिभ्य एषाऽत्मनेपदं धातुमात्रात्परस्मै-
पदमिति पर्यवसानात्कादिविषये क्विधेवेति भावः । बाधनादिति । प्रकृतनियमाश्रयणे-
नेत्यर्थः । क्विपोस्तु वाऽस्वरूपविधिना समावेश इति भावः । भाष्ये—अथवा पुनरिति ।
वाक्यभेदेनेत्यर्थः । कृतेति । भिन्नवाक्यतायां तिवादिषुऽनुदात्तात्पर्यात्प्रसक्तत्वेन प्रति-
पन्नस्य न निमित्तत्वमिति भावः । भाष्ये—अभिनिवृत्तानांतित्यस्य प्राप्तातीत्यर्थः । वृद्ध-
इति । अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाऽप्रवृत्तानुभयोरपि पदयोः सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया

अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘विकरणेभ्यो नियमो वलीय’नीति, यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति—‘पुपादि-
द्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु’ [३. १. ५५] ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ [५४]
इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वाचनानि हि लस्य स्थान आत्मनेपदानि
परस्मैपदानि च । यत्तर्हि—‘अनुपसर्गाद्वा’ [१. ३. ४३] इति विभाषा
शास्ति ।

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—‘अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति’ ‘भाव-
कर्मणोः’ [१. ३. १३] एवात्मनेपदं भवती’ति । आहोस्विप्रकृत्यर्थ-
नियमः—‘अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव’ ‘भावकर्मणोरारामनेपदमेवे’ति । कश्चात्र
विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्याऽनिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं—‘शेषात्कर्तरि
परस्मैपदम्’ [१. ३. ७८] इति । किं कारणम् ? ‘परस्मैपदस्याऽनिवृत्त-

प्र०—मात्रेण निमित्तत्वाऽविरोधात् । यत्तर्हीति । एतत्तु लिङ्लिङ्गर्थे स्यात् । चक्रमे
चक्राम, क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माज्ज्ञापकदिग्प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु
‘वृद्धय स्यसनो’रित्यत्र स्ये निक्लपविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न
संभवति, अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्याऽयोगात् । तस्मादन्यतरनियम-
संभवात्प्रभ्रं । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययाना तन्नियमो युक्तः, एव तर्हि प्रधानोपरोधो मा
भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भाष्यकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भाव

उ०—तद्विधानं विफलं सदेतदर्थंज्ञापकम् । ‘स्ये’ इति त्वेत्पक्षे विषयसप्तमीति भावः । विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इति ‘शदे शित’इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिति वक्ष्यते ।
अत एव ‘लावस्याया स्यादय’ इति पक्षेऽपि न दोषः । केचित्तु भाष्यप्रामाण्याद्गुण-
सर्गाद्वैत्यस्वार्तालिङ्गलितोरप्रवृत्तिरित्याहुः । उभयनियमपक्षोऽपि सम्भवन् किमिति नोक्त
इत्यत आह—उभयेति । एकस्येति । ‘मङ्कतुश्चरित’ इति न्यायादिति भावः । नन्विति ।
‘प्रधाने कार्यसप्रत्यया’दिति न्यायादित्यर्थः ।

एवं तर्हीति । न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात्सदेह इति प्रभ्रं । प्रकृत्यर्थेति द्वन्द्वं ।
नन्विति । ‘अनुदात्तङित एवे’त्यत्रैककारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थं कर्त्वात्प्रकृत्यन्तरास्तु प्राप्यर्थे
तदप्राप्ती विषयर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः । नैष इति । ललेकपोतन्यायेन संपूर्णं प्रकरणं
युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः । भाष्ये—तत्र परस्मैपदमपीति । अनुदात्तङित इत्यर्थः ।

त्वात्' । प्रत्यया नियता, प्रकृत्यर्थान्नियतौ, तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । 'शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत्' इति ।

क्यप आत्मनेपदवचनं तस्याऽन्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

क्यप आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'तस्यान्यत्र नियमात्' । तद्धन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च, न च प्राप्नोति, तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याऽभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तञ्चितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः, उच्यन्ते च, ते वचना

प्र०—कर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं, न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपद-प्रकरणमेकं वाच्यमिति तदपेक्षयैवमुक्तम् । क्यप इति । 'वा क्यप' इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तञ्चिदादिषु नियतत्वात्प्राप्तत्वात्कारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे तिवादिभिनिवृत्तिते नियमः प्रवर्तते, तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वाचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात्, केवलायां प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पाऽयोगात् । तस्मा-

उ०—प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये—क्यप आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । 'वा क्यप' इत्यादि चतुर्भ्यो 'शेषा दिव्यत् प्राप्नोति' भावः । लकारस्येति । वाग्रहणादिति भावः । एतन्त स्यापि कृदन्तत्वात् प्रातिपदिके सुपि पदत्वात्पदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्य न विषय इति बोध्यम् । भाष्ये—'उच्यते' चेत्यस्य 'विकल्पितेऽन्यत्र'मिति शेषः । 'न च प्राप्नोतीत्यस्य—'आत्मनेपद'मिति शेषः । तत्—आत्मनेपदम् । वचनात्—'वा क्यप' इति वचनादित्यर्थः । ननु वाचनेन लकारस्यैव पाश्चिक्त्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्येत्यत आह—लकार इति । भिन्नवाच्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रकृत्यनन्तरभाविवादेतत्प्रकरणेन पूर्वनिवृत्तत्वं प्रत्यायनमं शक्यं, तद्विषयत्वाच्च तदन्तस्य कृत्प्रत्ययशक्यम् । ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तनोच्यतेऽत आह—केवलाया इति । नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्तव आह—शब्दमिति । साधु-प्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण क्यपन्तप्रयोगाऽभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः । एव च 'क्यप आत्मनेपदवचनं मिति द्वितीयदोष उद्घृत । 'शेषग्रहणं कर्तव्य'मिति दोषस्त्वस्यैव । मन्थापाततन्तिवादिषु प्रथमप्रथमप्रथमपरिदिव यथा पाश्चात्यैः नियमैरपोद्यत, एव प्रथमं नित्य-वस्तुत्वं लकारनिवर्तनं पाश्चिकमिति कल्पयितुं युक्तम् । किं च 'दधी'त्यादिवत्केवलप्रकृति

द्भविष्यन्ति । सावकाशास्तुजादयः । कोऽवकाशः ? परस्मैपदिनोऽवकाशः ।
तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ।

तव्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनव-
काशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति† ॥ चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति ।
चिणपि वचनाद्भविष्यति× ॥ घञ्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति+ । तत्रापि
प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अएकर्मणि च' [३. ३. १२]
इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृत-
मन्यार्थं भवति । न खलप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति ।

प्र०-दात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि क्लानीयं चूर्ण-
मित्यादौ करणादीन्यत्रकाश, तथापि 'तयोरेवे'ति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं
तदनवकाशम् । चिण्तर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्धधातुकस्याऽर्थो, न चिणस्तत्कथम-
प्राप्तिश्चोद्यते । सहाभिधानपक्षे चिणोऽपि भावकर्मणी अर्थान्तिव्यदोपः । घञ्तर्हीति ।
अकर्त्तरि विधीयमानोऽपादानादिषु घञ्सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमी-
स्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एव-

उ०-प्रयोगोऽपि घञ्तु शक्य इति चेन्न, तिदादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वाऽसम्भवाद्दर्धाक्षिप्त-
स्तथोर्विकल्पः । स एव तत्तद्विधेयैरप्राप्तः पुन'र्वा वयप' इत्यनेन प्रतिप्रसूयत इति कल्पनाया
एव युक्तत्वात्त दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि 'यदीदं प्रकरण न स्यात्स्यादेव विकल्प' इति
सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे 'शोपादिति कृतेपि
दोषः, 'कर्त्तरी'त्यस्य सूत्रेन 'कर्त्तरि शोपादेवे'त्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति
चेत्सत्यम् । विनिगमनाविरहेण 'कर्त्तरेव', 'शोपादेवे'ति नियमद्वयाऽङ्गीकारणाऽशोपात् ।
नन्वेवमपि 'भावकर्मणोरेवे'ति धातुमात्रविषयनियमेनानुदात्तछिन्नयोऽपि कर्त्तरि तद्वानापत्तिः ।
न चाऽनुदात्तचित् इत्यस्य वैयर्थ्यम्, शोपाद्भावकर्मणोस्तद्वावृत्त्यर्थं चारितार्थादिति चेन्न ।
योगविभागसामर्थ्येनाऽस्य कर्त्तरेत्वादोषः । भाष्ये—अस्तु तर्हीति । 'शोपादिति कर्त्तरेवता-
रूपादोषा'दित्यादिः । परस्मैपदिनोऽवकाशा इति भाष्याद्वकाशात्तद्व्यो निरयैकवचनान्तः,
'करणाद्गीम्यवकाशा' इति कैयटाश्रित्यपुलिङ्ग, 'तिलन्तान्यवकाशा' इति सरूपसूत्रस्यभाष्याच्चेति
योप्यम् । तत्रापि नियमान्नेति । 'तेषु परस्मैपदमेवे'ति नियमादित्यर्थः । एव चाऽनव-
काशात्वाद्बचनसामर्थ्याद्भविष्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः । तथापीति । बहुल-
ग्रहणोच्चीतविधेश्चरितार्थेपि 'तयोरेवे'ति विधेरचारितार्थादिति भावः । सहाऽभिधानेति ।
यद्यप्यनिर्दिष्टार्थानो स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थोऽर्थकृतैव व्याख्या, तथापि शोपाकरणात्तरेऽति-

यत्तावदुच्यते—‘नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती’त्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उप-
स्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते—‘न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त-
नादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती’ति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेव,
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसम्बध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ।

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । ‘शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्’ [१: ३. ७८]
इति । किं प्रयोजनम् ? शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः,
ते शेषेऽपि प्राप्तवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्—‘शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमेव
नान्य’दिति ।

कर्त्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्त्तरि चाऽऽत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
‘शेषाच्छेषे’ इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘भिद्यते कुसूल स्वयमेवे’ति* ।

प्र०—मभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्त्तरि चेति । यदा ‘कर्मव’दित्ययं शास्त्राति-
देशस्तदा कर्मकर्त्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्त्तारानुभयोरवकाशौ ।

उ०—प्रत्ययादिकल्पनादर्शनादयं पक्ष आश्रितः । सहाभिधानेपि द्वावितिबद्धवत्ता प्रत्येकमेव
पर्यासेति योभ्यम् । सहाभिधानं द्योतकत्वेन, उभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्रम् । अकर्त्त-
रीति । भावघनत्वनवकाशात्सिद्ध इति भावः । ननुपद इति विशेष्याऽभावात्कथं
‘कर्मणी’त्यस्य तद्विशेषणत्वमत आह—सप्तमीति । विशेषोपस्थापकत्वमत्र विशेषणपदेन
विश्रितमिति भावः । स्वघणितसूत्रे भावलक्षणसप्तम्यन्तमनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्तम्यन्त
स्यादिति शङ्काभाष्यार्थः । शब्दाऽधिकार एवाश्रित इति परिहारः । भाष्ये प्रत्ययनियमवादी
मत्पक्षे स्वयोद्भावित गौरवमत्रापि समानमित्याह—शेषवचनं चेति । अत्रापि पक्षे शेष-
ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । शेषग्रहणात्तरं च कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे
इत्याह—कर्त्तरि चेति । आत्मनेपदविषये कर्त्ता—कर्मकर्त्ता । ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्तं
परस्मैपदमातिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तस्यादत्त आह—यदेति परस्मैपदं प्राप्नोतीति ।
द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्त्तुं शेषत्वाऽभावाच्चेति भावः । उभयो—कर्मकर्त्ताश्रयविषयो ।
भावाऽभावाद्भूतविरोधवद्देव स्वाश्रयं निवर्त्यत इति भावः । न चातिदेशोऽनवकाशः, कार्यान्तरे
सावकाशात्वादिति तात्पर्यम् । कार्यातिदेशे त्विति । केचिन्वेतन्नाप्यप्रामाण्यात्कार्यातिदेशोऽपि
परत्वादिभ्यवहार उत्पत्तिदेश एव देवोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । अस्तुत कार्यातिदेशः

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः, तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन, कर्तृग्रहणाच्चैप दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थावनियतौ, तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैप दोषः ।

प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि—‘परस्मैपदं भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवती’ति ।

तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ‘अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्’ । ततः—‘भावकर्मणोः’ । ततः

प्र०-कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थो नियताधिति । भाव-
कर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तव्येव परस्मैपदं लभ्यते
इति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । परस्तात्तु परिहरिष्यति । परस्मैपद-

उ०-शास्त्रातिदेशद्वारेवेत्युक्तम् । ‘कर्त्तरि चे’त्यादिचकारस्य प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषात्तरमिति
भाति, तच्च न, यद्व्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति—कतरस्मिन्निति । भाष्ये चकाररश्नारस्ये-
नाह मृतीयः—प्रकृत्यर्थेति । प्रकृत्यर्थनियमवाचाह—तावन्न दोष इति । अन्तरेणापीति ।
भावकर्मणोस्तद्वानयोर्नैयत्येन कर्तव्ये बोधयप्रमहान् । उभयप्राप्ती नियमार्थं शास्त्रं कर्त्तव्येव
पर्यवस्यतीति भावः । भाष्ये—नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैप दोष इति । तथा च
प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैप दोषः । अयं भावः—यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्न-
विषयत्वाद्भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादे न भवतीति परश्चात्कर्मकर्त्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति
तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदं प्राप्ते भाव-
कर्मणोरित्यारभ्यमाणं येन नाप्राप्तिन्यायेन शेषादित्यस्याऽपवाद् इति भावकर्मणोरित्येव-
द्विषये शेषादिति न प्रवर्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्त्तव्यमिति ।
दोषदः स्वाशयमाह—प्रत्ययनियमे तर्हीति ।

‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ ।
कर्तरीत्येव । ‘भावकर्मणो’रिति निवृत्तम् ।

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवति, एवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति—‘एति’
जीवन्तमानन्दः^१ ‘नास्य किञ्चिद्भुजती’ति^२ ॥ द्वितीयो योगविभागः करि-
ष्यते^३ । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ततो ‘भावे’ । ततः ‘कर्मणि’ । कर्मणि
चात्मनेपदं भवति । ततः ‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्य-
नुवर्तते, भाव इति निवृत्तम् । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ । कर्तरीत्येव, कर्मणीति
निवृत्तम् ।

प्र०—मिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः । नास्य
किञ्चिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं
भवति ‘हन्यमानो हन्ती’त्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं
विज्ञायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति ।

उ०—कर्मकर्तृत्ववत्तद्भावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम्, एवं च ‘एति जीवन्तमानन्द’ इत्यत्र कथं
दोष इति चेत् । भावांशे प्रत्यासत्त्याश्रयणस्याऽशक्यत्वात् । तदाह—पीडारूपमिति ।
प्रत्यासत्त्येति । अत्र तु हन्तिभेद इत्यर्थः । तद्भावार्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावेनाऽति-
देशादिति भावः । व्यवहित इति । एवं चानन्तरस्येतिन्यायेन कर्तरीति योगविभागः
शेषात्कर्तरीत्यस्यैव बाधको न त्व‘नुपराभ्या’मित्यस्येति भावः । कर्तरीति योगविभागेनानु-
पराभ्यामित्यस्याऽबाधे युक्त्यन्तरप्याह—कृत्तान्तरेति । प्रथमं सामान्यतस्तिवादिप्राप्तिः,
ततः कर्मवद्भावाद्भावकर्मणोरिति, ततः परत्वाच्छेषादिति प्राप्तं, कर्तृगामिक्रियाफलाऽभावेना-
स्यापि शेषत्वात्, ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं, ततोऽनुपराभ्यामिति, ततश्चोत्तरकक्षा-
भावित्वाद्योगविभागस्याऽपि तद्बाधकमिति न कर्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः ।
आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । परत्वेन योगविभागबाधकस्वरितजित इति प्राप्तेत्यर्थः । एवं च
बाधकाऽपवादत्वाद्भावाऽस्य तद्बाध्यत्वमिति भावः । प्राप्तिमात्रमिति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति
भावः । भाष्ये परा प्राप्तिरप्रतिपिद्धेति । अबाधितेत्यर्थः । ननु ‘इय’मित्यनेन पूर्वप्रक्रान्त-
त्वाद्योगविभागरूपाया एव परामर्शः स्यात्, स चापुक्तः उक्तरीत्या बाध्यबाधकभावस्य
वैपरीत्यापत्तेरत इयमित्यनेन शेषादिति प्राप्तिर्ग्राह्या, तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह—
पूर्वविप्रतिषेधेनेति । तदेवाह—शेषादित्यस्यावकाश इति । एवं च तृतीयकक्षायामेव

१—‘कल्याणी च न गायत्र्य लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वंशतादपि ॥३॥’

इत्योषं श्रीमद्रामायणे वान्मयीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे ३४ तमे सर्गे हनुमन्त प्रति सीतोक्तिः ।

२ भावे ३. ३. १८ “अस्त्यत्रानन्दो भावः कर्ता” इति न्यासे (२।३।५४) श्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादः ।

३ इत्यादीनां भाववचनानामज्येरेः ३. ३. ५४. + भावकर्मणोः १. ३. १३.

एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृत्रः [१. ३. ७६] इत्येवमर्थम् । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् ? अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

एवं तर्हि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते—'शेषात्कर्तरि कर्तरीति' । किमर्थमिदं—'कर्तरि कर्तरीति ? 'कर्तेव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता

प्र०—अनुपराभ्यां कृत्र इत्येवमर्थमिति । एष हि योगो व्यवहितः । कक्षान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदाऽपवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु चैतदप्राप्ति । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते । ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । शेषादित्यस्यावकाशो—याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्याऽवकाशः—अशेषः—कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः—अनुकरोतीति । कर्मकर्तृयुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । साऽपि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते इति । शेषादिति प्राप्तियोगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयान्तरं नीत्वा नोत्सहते परा प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथवा—इयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः । नोत्सहते इति । अपवादापवादत्वादानुपराभ्यामित्यनया प्राप्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तेव यः कर्तेति । यस्य व्यप-

७०—शेषादित्यनेनानुपराभ्यामित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्ष्यायां योगविभागप्राप्या शेषादिति बाध्यते । न च पुनरनुपराभ्यामित्यस्य प्राप्तिः, सृष्टृगतित्यायादिति भावस्तदाह—सापि योगविभागेनेति । शेषादितीति । उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यत्वात्तथाऽपवादद्विषये उत्सर्गाऽप्रसक्तेरिति भावः । परा प्राप्तिमिति । कर्मकर्तृविषयानुपराभ्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः । भाष्ये प्रतिषिद्धेत्यस्य बाधितेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् । इयमित्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृदयत इत्याह—अथवेति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । अपवादाऽपवादत्वादिति । पूर्वमपवादपदं याद्यक्परं, तत्र योगविभागस्य परत्वादाद्यकं 'स्वरितजित' इति, तदपवादत्वादित्यर्थः । क्वचित्त्वपवादादित्येव पाठस्तदापि तदाद्यकत्वोपलक्षकं, परत्वाद्धि योगविभागस्यानुपराभ्यामिति बाध्यम् । भाष्येपि प्रतिषिद्धेत्यस्य परत्वादाद्यधितेत्यर्थः । भाष्ये—प्रत्याख्यायते इति । वर्तमानसामीप्ये लट् । कर्मकर्तृरि

चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततोऽनुपराभ्यां कृजः । कर्तरि कर्तरीत्येव ॥१२॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत—‘देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्ती’ति, इह च न स्यात्—व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । ‘कां क्रियां करिष्यसि’ । ‘किं कर्म करिष्यसी’ति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । ‘कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति’ ॥ क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिद्धयति । ‘कर्तुरी-

प्र०—देशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिद्धिनन्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैप दोषः । कर्त्रवस्थायां करणत्वाऽभावान् । ‘भिद्यते कुमूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥१२॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहारे इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्युक्त्यसम्भवाद्भावार्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकत्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्, योग्यतावशादस्यै क्रिया साध्या, अस्य इदं साधनमिति निर्द्धारिते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः—यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकाश्चाऽर्था इहानूद्यन्ते ।

उ०—वस्तुतः कर्मत्वाऽभावात्पुनः कर्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—व्यपदेशान्तरमिति । भाष्ये—कर्ता चान्यश्चेति । कर्तृव्यवहारवान्कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थः ॥१२॥

कर्तरि कर्म । ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वादात्वन्वये साक्षात्सम्बन्ध-
हामात्र तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह—प्रत्यासन्नत्वादिति । लोकप्रसिद्धयपेक्षया
शाब्दप्रसिद्धिरेव यत्नवती, प्रकरणादिति भावः । साधनकर्मणि—इत्सिततमे । तद्विषयत्व-
मिति । कर्मव्यतिहारविषयाथकाद्वातोरित्यर्थ इति भावः । ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्याऽप्येन
कृत्वनेपि तत्सत्त्वानुपपत्तेर्विनिमयाऽभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ इति ।
स्वीकारपर्यन्तं धातोरक्षणेति भावः । क्रियायाऽत्र कर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनि-
मय इति बोध्यम् । क्रियाणामिति । स्थिरेषु द्व्येवैव्यसंबन्धिनोऽप्यसंबन्धरूपव्यति-

प्सिततमं कर्म' [१.४.४६] इत्युच्यते, कथं च क्रिया नाम क्रियये प्सिततमा स्यात् ? क्रियाऽपि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया ? सपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रिययाऽध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कचिदर्थं सपश्यति, सदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थितेऽध्यवसायो आरम्भः, आरम्भे निवृत्तिर्निवृत्तौ फलानाप्तिः । एष क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमभ्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगति प्रमज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह 'कर्तरि व्यतिहारे' इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यन्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजन—'क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भू'दिति ।

प्र०- कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परऽसम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीनि । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति । क्रियान्तरवाचिप्रयोगाऽभावात्प्रश्नः । सपश्यतिक्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च 'प्रतिज्ञा पिण्डी मित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियाया साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन

उ०- हारसमवेपि क्षणस्थायिक्रियासु तदसंभव इति भावः । योग्यतेति । नाऽन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धिवत् स, किं एतन्न्यदीयत्वेन प्रसक्ताऽन्यसंबन्ध इति भावः । एव च साधनस्याप्यास एव क्रियाव्यवस्थास इति ता पर्यम् । नन्वेव स्वन्वक्रियाया एव स्वेन करणात्सप्रहरन्त इत्यत्र व्यतीहाराऽभावेनाऽऽस्मिन्नेव न श्यादत आह—परस्परंति । परस्परसंबन्धि करणमित्यर्थः । संबन्धश्च कर्मकरणसंप्रदानाऽप्रादानादिलक्षणो वाच्यः । प्रायेण व्यती नस्य द्योतकौ । क्वचित्समपि । यथा 'सप्रहरन्ते' इत्यत्र । क्वचित् प्रकरणादिष्वपि तथा बोध्यम् । नन्वेव मध्येकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्यवस्थासो नापपात्तिः, प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादिष्वेत आह—अत्रेति । साधनभेदात्क्रियाभेदावदयम्भावेन सर्वत्र जातिकृतमेवैक्यमपक्षणीयमिति भावः । एकधातुवाच्यत्वेन वैकत्वम् । लौकिका इति । पशुरपत्य दवतेतिवदिति भावः । इह—शास्त्रे । तदुक्तम्—उभयगतिरिहेति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमम् । अत्र लौकिक—क्रियारूपम् । स्पष्टं चेद सद्भ्यासज्ञासूत्रे भाष्ये । इह तु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमेवाभ्युपेत्याह—क्रियापि कृत्रिममिति । ननु द्वयोरपि क्रिययो 'पदय मृगो धावती त्यादौ सवन्धो द्रव्यत इत्यत आह—मत्वा प्रश्न इति । भोक्तुमिच्छतीति । अस्ययकृत्वाद्यमसत्त्वभूतो भाव इति भावः । 'भोजनमिच्छती'त्यादि क्रमेणार्थः । ननु क्रियाया अपि जन्यत्वेन किंचित्क्रिया साध्यत्वनिश्चये किमुच्यते 'कये'त्यत आह—क्रियान्तरेति । भाष्ये 'सपश्यतिक्रियये'त्यादि । दर्शनक्रियाभिन्य प्रार्थनं तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेणेत्यर्थः । क्रियया चेति चपाडोऽसांप्रदायिकः । प्रेक्षापूर्वकारी—विचारपूर्वं क्रियाकर्ता, स बुद्ध्या—बुद्धिपूर्व्या, तावत्—प्रथमं, कचिदर्थं—फलरूपं पश्यति । फलविषयसकल्पोऽत्र दर्शनम् । तज्जन्यः फलोपाय-

अथ कर्तृग्रहण किमर्थम् ?

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं नियते, भावकर्मणोरनेनाऽऽत्मनेपदा मा भूदिति ।

इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अत्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः ?
‘तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेधः’ । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मने
पदस्य प्रतिषेधं प्रसज्येत—व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ।

न वाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘अनन्तरस्य प्रतिषेधात्’ । अनन्तरं
यदात्मनेपदमिमानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् ? ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वै’ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः
पूर्वा प्राप्तिं नाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् । उत्तरार्थं तद्धि
कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नियते तत्रैव ‘शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्’
[१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? ‘कर्त्तव्यं यः
कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चान्यथा यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥१४॥

प्र०—त्रियाप्रवृत्ताः कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लघे कर्मग्रहणात् त्रियाव्यति
हारेऽयं गृहण, त्रियाया धातुप्रवृत्त्यादन्तरङ्गत्वात् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यति
हारे ‘न गतिर्हि स्वार्थेऽप्य’ इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थे ॥१५॥

उ०—त्रियाया मित्याया प्राधान्यात् । तत्राप्यत्र त्रियाविशेषस्य कर्मसाधनव्यतिषेधोऽप्यत्रसाय ।
अभिलाष्य सति तद्विधयकारणात् । तत्राप्या मानसी प्रवृत्तिरारम्भ । तत्राप्या त्रियानिर्गृह्णति ।
तत्र कर्मसाधनस्य । ‘कर्मसाधनं त्रियानं दर्शनं कर्मविषयकमिति सूचितम् । सप्तमी
मित्रवृत्तौपिनिम्नं पूर्ववत्स्वात्मकारणता वाधिता । तत्रारम्भस्याप्यमान्येन प्रवृत्तित्रियाया
कर्मसाधनम् । अत्राप्यभिचारादिनि । स चोक्तविमर्शमिमांशु दर्शितम् । ननु कर्मग्रहणात्साधनं
कारणादिस्वर्गीकारादि गृह्येत भावः—त्रियाया इति । साधनत्वेन प्रतीयमानत्वात्साधनं
प्राधान्यं त्रियाया । त्रियायाऽप्यव्यतिषेधमाधं प्राधान्यं च कर्मकारकत्ववैति तयोरेव
प्रवृत्तौ न कर्मसाधनस्य भावः । कर्मग्रहणं त्रियामाप्रवृत्तौ त्रियायाभावे—त्रियाया इति ।
कारकत्वे कर्मणि कर्मणि प्रवृत्तौ वाप्यं ; त्रियायाया नु भावे । भावसाधनत्वं इति भावः ।
प्रवृत्तौ—कर्मसाधनस्य त्रियायादिनि । आदिप्रवृत्तौ कर्मसाधनस्य त्रियायायाऽप्यव्यति
प्रवृत्तौ कर्मसाधनम् । भावकर्मणोरप्यनेनिति । विहितस्य त्रियाया ३१४४

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधं हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ।

हरिवह्योरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । सविवहन्ते गर्गैरिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्रं वहिः ॥ १५ ॥

प्र०— न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्योरिति । हरतेर्हिंसार्थत्वाद्बहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । 'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः, किं तर्हि, योऽस्यमानावित्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । 'भारं वहती' इत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनप्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थे । अत्रैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थप्रहरणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति बहोर्गत्यर्थत्वाभावः ॥ १५ ॥

उ०— न गति । 'हसादीना'मित्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरत्तरेषां धातुपाठपठितानां ग्रहणं स्यादत आह—हसीति । व्यतिपठन्तीति भाष्योदाहरणादाह—शब्दक्रियाणामिति । अशब्दहासे भवति नवेति बहुदर्शिनो विचारयन्तु । 'हवह्यो'रित्येव पाठः । 'हरिवह्यो'रिति-पाठे इत एव निर्देशादिकः किरबेपि गुणः । कृतगुणानुकरणान्ना इमिति वक्ष्यम् । योत्स्येति । संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रुढत्वादिति भावः । वार्तिकस्थवह्निग्रहण प्रत्याचष्टे भाष्ये—न वहिरित्यादिना । नान्तरीयकत्वादिति । 'ग्रामं प्राप्त' इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्राप्तस्तु संबन्धमात्रं न संयोग एव, देशान्तरस्थेपि 'भूरनेन प्राप्ते'ति व्यवहारात् । 'ग्रामं प्राप्तवानित्यादौ संयोगमूलकाधाराधेयभावः प्राप्तिः । क्वचित्तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । 'द्वितीयाश्रिते'त्युदाहरणे 'सुखप्राप्त' इत्यादा'वादिक्र्मणि कः कर्त्तरि चे'ति कर्त्तरि क्तो बोध्यः । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन वार्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह—अत्रैवेति । अन्यथा 'न गतिहिंसयोः' इत्येव वदेत् । गतिहिंसयोर्वर्त्तमानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः । भाष्योक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावं दर्शयति—गर्गाणां त्विति । प्रापणं—संबन्धः । कन्याद्वारकमिति । कन्याप्राप्तिफल-पाणिग्रहणद्वारकसंबन्धो विवाह इत्यर्थः । 'गर्गै'रिति तृतीया तु सहार्थं बोध्या । गगः सह कन्याद्वारकम् । संबन्धं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भाष्ये—देशान्तरग्रहणरूपलक्षणमिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥१६॥

विपराभ्यां जे. ॥ १ । ३ । १६ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पराजयति सेनेति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार
उपसर्गश्चाऽनुपसर्गश्च, अयं तु खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य

प्र०— इतरेतरा । लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च
कर्मव्यतिहारशोतनाय प्रयुज्यन्ते ॥१६॥

विपराभ्या । विशब्द इति । पक्षिणाची तु यो विशब्दस्तस्य नपुंसकत्वाऽ-
भावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्वेदानन्तरो जयतिर्न सम्भवति । 'बहुवि जयति
वन'मित्यत्र तु जहस्त्वार्याया वृत्तौ वेदानर्थक्यादिह चाऽर्थवतो ग्रहणादजहस्त्वार्या-
यामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । सयुद्धन्त तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वात्
गृह्यते । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्य-
न्तस्य 'वे' इति विकारो, न तु विशब्दस्येत्यदोषः । 'वी जयत' इत्यत्र एकादेशस्य पूर्व-
प्रत्यन्तरङ्गादाद्विशब्दात्परो जयति सम्भवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्यं कर्तव्येऽन्तव

उ०— इतरेतरा । नवितरेतरशब्दनेव धर्मव्यतिहारस्य दानितत्वात्पुष्पाद्यानामितिन्यायनाऽप्रा-
प्तनेपदाऽप्रसन्निरत भावः—लौकिक इति । लाघवादानादरयो प्रयोगानुसार एव वीञ्च
मिति भावः । 'उपपद'शब्दश्चाऽयं धांगिको न तु रूढः ॥१६॥

विपराभ्या जे । भाष्ये—दृष्टापचार इति । दृष्ट्यभिचारो, दृष्टापसर्गत्वाऽभाव
वानिति यावत् । पक्षिणाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि मरणादाह—पक्षीति । इह चेति ।
उपसर्गस्तु धात्वाथेनाऽर्थवानयेति भावः । इह चित्यम् । तपश्चो मीतपूर्विकाऽर्थवत्त्वस्यैव
ग्रहणम् । शुद्धरूपातिरिक्ते जहस्त्वार्यायाऽभावाच्च । विभक्त्यन्तस्येति । सपुदिगुणस्य
विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तिरित्यभिमानः । ननु विभवत्पुत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि वितन्दा
मयवर्गावप्युत्पन्न विकारासंज्ञात्वात्प्यकदशाविकृतत्वमस्येति पक्षिणमयमेवैतत् । पूर्वस्य
कार्ये इति । चित्यमित्यम् । इ ज्ञानत्यादी सपुदिगुणस्य पूर्वस्याऽन्तवत्त्वावाऽप्रापत्ते,
सायांघामित्यत्र शुद्धनापरोधः । भाष्ये विन्ध व्याख्यय—विशब्द इत्यस्य जयतिसवद
इत्यादिः । तत्र जयतिसवदो विन्ध्याऽदृष्टापचारोऽदृष्टापचार्यक इत्यर्थः । इत्याप्रयोगाणां

कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत्त उपसर्गात् । तथा—‘अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थः’ इति गौरवोपादीयते नाऽश्वो न गर्दभ इति ॥१६॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आडो दोऽव्यसनक्रियस्य ॥ १ ॥

आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—विपादिकां व्याददाति ।

प्र०—द्वाव । न चाऽत्र पूर्वस्य किञ्चित्कार्यमित्यदोष । अस्य गोरिति । द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्ष द्वितीयत्व तत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्यय करोति । एव-मिहाऽपि विशदसाहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपसर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाऽपचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहण व्याख्येयम् ॥१९॥

आडो दो । अ व्यसनक्रियस्येति । व्यसन विभाग । विकासनमित्यर्थ । केवलोऽपि निहरणशब्द उपादीयमान पादनिहरण गमयतीत्यास्वग्रहण सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तते इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आडो

उ०—काऽप्यदर्शनादिति । कुनोऽव्यस्य, तदाह—अन्यदत्त इति । अत उपसर्गादव्यस्यत्वमित्यर्थः । ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीयविषयत्वेऽपि प्रकृते विभायातमत आह—द्वितीयेति । दृष्टान्तार्थं स इति भाव । यदपेक्ष द्वितीयत्वमिति । यदीय सहायत्वमित्यर्थ । द्वितीय-शब्द सहायवाची । एव च यथा लोक स्वजातीयमेव सहायमुपादत्ते, एव शब्दापि प्रयोगे सहाय सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयम् । एतन्मूलिकैव ‘सहचरिताऽसहचरि तयो सहचरिते सप्रत्यय’ इति परिभाषा । तत्र सहचरितत्व सदृशत्वमेवेति दिक् । सभवेत्विति । ‘वी जयत’ ‘वे जयसी’त्यादौ । अत्र तुना पूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्त दसभवो भवति । परस्परंति । विशदसाहचर्यात् पराश-दोऽष्टावन्त प्रसिद्धो गृह्यते, तस्साहचर्याच्च विरुपसर्ग एवेति भाव । ‘प्रकृतिवदनुकरण मित्यस्याऽनित्यत्वाज्जेरित्यत्रे यत्प्रभावः ॥१९॥

आडो दो । विभाग इति । व्यसनशब्दस्य पीढायां रुढत्वेऽपि ददातेः पीढार्थ-कत्वाऽसम्भवेन निषेधवैयर्थ्यात्स न गृह्यते इत्यर्थ । विभागशब्देन तदनुकूलव्यापारो गृह्यते । तदाह—विकासनमिति । पादविहरणमिति । इदमुपलक्षणम्, अग्नीन्विहृत्येत्यादौ प्रवृत्तस्य, ‘विहारशब्दासनभोजनेष्विव्यादौ लीलायाश्च प्रतीत । अत एव ‘वे पादविहरण’ इत्यत्र पादग्रहण चारितार्थम् । दुःखादिष्विति । ‘व्यसन विपदि अश्वे दोषे कामजकोपजे’ इति कोशाद् दुःखादिसवन्धिक्रियापक्षेऽपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भाव । क्रियाग्रहणे तु व्यसन रूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणादिभागार्थकत्वलाभ । स्वरूपतो दुःखादिकं तु न क्रिया, नापि धातुवाच्यमिति शोष्यम् । विपादिका व्याददातीति । विपादिकावृत्तिविभागानुकूलो व्यापार

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह 'आडो दोऽनास्ये' तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—'आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्' । यथाजातीयका चाऽस्यविहरणक्रिया तथाजातीयकाऽपि ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'व्याददते पिपीलिकाः पतन्नस्य मुख'मिति ॥२०॥

प्र०—दोऽनास्य इति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिवर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहृषेण वृत्तिर्हृषिलोमसु वर्तत इत्युच्यते । ददातिरेवाऽऽस्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाऽभावः । यद्येवं 'स्वं मुखमादत्ते' इत्यत्रापि मुखनिषयत्वादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैप दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तौ भवति । ग्रहणं तु ग्राह्यमहीवृत्तिययः । अनास्य इति च पुनुदासः । आस्थानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरैव तत्र भवति । सोयमिति । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम्—'अद्रचं मूर्तिमत्स्वाङ्गम्' इति । तेन परकीयाऽऽस्यविहरणे विधिरैव भवति ॥२०॥

७०—एककर्तृक इति बोधः । आस्यस्य द्रव्यत्वात्कथं तत्र धातोवृत्तिरत आह—आस्येति । आस्यवृत्तिविभागासु दृष्ट्यापारे इत्यर्थः । मन्वेवमास्यसमवेतक्रियेतरार्थवृत्तेर्धातोर्लियर्थे गामादाग्रहणेऽविशेषात्सर्वदाशब्दानां ग्रहणं स्यादत आह—ददातिरेवेति । 'आहपूर्वस्वे'ति दोषः ।

नान्येषामिति । अनभिधानादिति भावः । एतेन दोषनस्यङ्गनादीनामप्यास्यसमवेतक्रियायाऽविशेषादप्येषामपि दारूपानां ग्रहणं प्राप्नोतीति परास्तम् । आस्यसमवेतैवेति । आस्यमात्रसमवेतकृतकक्रियावृत्तेर्नैवार्थः । आस्यमात्रसमवेतकृतकक्रियाएव आस्यसदृशेषु च मन्समासुः । एव च 'स्वं मुख'मित्यादीं न दोषः, तदर्थकस्य संयोगस्य कर्तृकर्मोभयसमवेतत्वात् । न्याय्यत्वादाह—पुनुदास इति । तेन 'मुखविपादिके व्यादत्ते' इत्येव । अतुलः प्रसापप्रतिषेध एव, स्वाङ्गकर्मकादि'यस्याऽन्वयसंभवात् । प्रायुदाहरणभाषणेन तस्य तास्यव्यवस्थैव बोधनात् । नहि विशिष्येण्ये तस्यपुनुदाहरणं संभवतीति परे । विहरणविशेषेति । विहासरूपेणार्थः । आस्ये एव विहरणमित्यर्थादिति भावः । अत एव 'यथाजातीयके' । पारिभाषिकं सङ्गच्छते । न तु पारिभाषिकमिति । कृत्रिमत्वेद्द्रव्यात्प्य यद्यपि तस्यैव ग्रहणं स्वात्वं तेषामपि व्याख्यानानुदानुसारात्संभवेन शृणुत इति भावः । 'स्वाङ्गकर्मका'दिति पञ्चमीभिर्देशादप्यस्यक्रियास्येतिर्वाभिर्देशात्प्य एव 'ह' इति पदं पद्यम्यस्य पठ्यते

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—‘अनुक्रीडतीति’ माणवक’मिति ।

समोऽकूजने ॥ १ ॥

समोऽकूजन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सक्रीडन्ति शकटानि ।

आगम. क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमे. क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ।

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते ।

प्र०— क्रीडोऽनु । अनुक्रीडतीति । ‘तृतीयाऽर्थे’ इत्यनु कर्मप्रवचनीयसह । माण-
वकेन सह क्रीडतीत्यर्थे । एतच्च समा साहचर्याद्भवते । आगमयस्वेति । सहस्य
कचित्काल मा त्वरिष्ठा इत्यर्थे । शिक्षेरिति । केचिदाहु —शक्ति सभ्रन्तो गृह्यते इति
विध्यर्थमिदम् । त्रियात्रिपयश्च शक्ति प्रयुज्यते भोक्तु शक्नोति शयितु शक्नोतीति
प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषय शक्तिर्गृह्यते, विद्या जिज्ञासितु घटत इत्यर्थे ।
आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाज्जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते । अन्ये तु ‘शिक्ष
विद्योपादाने’ इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति । विधेरेव तु ज्यायस्त्वात्सनन्तशक्ति-

उ०— क्रीडोऽनुस । कर्मप्रवचनीयेति । धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोर्कर्मकारणमात्रवक-
मिति द्वितीयाऽनापत्तिरिति भावः । आगमेरिति वार्तिके गमेर्गन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ।
मा त्वरिष्ठा इति । अत्यवनाद्यर्थे कचित्काल क्षमस्य, मा त्वरां कुर्वत्यर्थं । शिक्षेरिति ।
दाकः सनि ‘सनि मीमे’तीस्भावेऽभ्यासलोपे ‘रको रितिष्ठोपे’ पात्वे इवप्रत्यये ‘सिद्धो रिति
निर्देशः । नन्वेव ‘जिज्ञासाया मित्यसङ्गत, ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । छन्दे तु ज्ञानं शक्नोति विषय,
शक्ति सन्तर्पणायामिति चक्ष, ज्ञानविशिष्टाया शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्प्राप्त-
पायात् । ह्यास्तु विशेष, इच्छा सन्तर्पणं, शक्ति प्रवृत्त्यर्थं, तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपद-
द्योत्यमिति । तदाह—केचिदिति । ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरव ग्रहणं युक्तमत आह—त्रिपयर्थ-
मिति । एष च विधिरित्यनुपसंख्यानं परिभाषायाग इति भावः । नन्वेवं दाक्षीण्योपादाकत्वे
निर्देशे कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह—त्रियात्रिपयश्चेति । एष च जिज्ञासाविशेषणीभूत
ज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्व तस्य । ‘जिज्ञासाया’मिति च विषयसप्तमीति भावः ।
तदाह—इहेति । जिज्ञासितुमिति । जिज्ञासाविषयज्ञानार्थशक्नोति जिज्ञासाधत्वात् ।

१-रतः पूर्व ‘अपमगमनाम्’ इति वार्तिके क्वचित् पठति । † पूर्वपाठे १ अ. ८५ इति
कर्मप्रवचनापसङ्गाः ।

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते घृषभो
हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी ।

हरतेर्गतताच्छ्रीत्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छ्रीत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं
गावोऽनुहरन्ते ।

आशिषि नाथः ॥ ६ ॥

आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ।

प्र०—ग्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः ।
हर्षादिव्येव 'अपाञ्चतुष्पा'दिति सुद्धविधीयते । हरतेरिति । गतं—प्रकारः ।
पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सतत शीलयन्तीत्यर्थः । 'मातुरनुहरती'त्यत्र सादृश्य-
मात्रं विवक्षितम्, न तु प्रकारताच्छ्रीत्यमित्यात्मनेपदं 'तद्धितार्थे'त्यत्र भाष्यकारेण
न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो

उ०—वार्तिककृता शिक्षेः सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्देशः कृत इति
बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलशक्तीच्छेति बोधः । आत्मनेपदसमभिध्याहारे सन्प्रकृतेः
शक्येर्ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । जिज्ञासायाः—इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्य ।
विधेरेव त्विति । शिक्षेरनुदात्तेनारमनेपदस्य सिद्धत्वादिश्रयः । विषयत्वेनेति । तत्र हर्षः
कारणं, जीविकाकुलायकरणे फले इति विवेकः । 'दृष्टा बाला धूलिमपकिरती'त्यत्रापि
स्यादत्त आह—हर्षादिव्येवेति । हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । इहाऽऽलेखनाऽमावाक्य
सुट् । शब्दशक्तिस्वभावात्सुद्धविषय एवात्मनेपदमिति भावः । ताच्छ्रीत्यमविच्छेदेन शीलनं,
तदाह—सततमिति । 'पैतृक मित्यत्र 'तत आगत' इत्यधिकारे 'कृतहृज्' । ताच्छ्रीत्ये किम् ।
शवणमनुहरति नटः । नाथतेरनुदात्तेरवाद्बन्धनार्थक्यमत आह—आशिष्येवेति । 'इयं
भूया दितीच्छा आशीः । तत्प्रयुक्तः परदिस्सानुद्धो भ्यापारो वाचनेत्याशीयांश्चनयोर्भेदः ।
अस्याऽनुदात्तेत्वं तु युञ्जन्मिति बोध्यम् । शब्दं करोतीति । स्तुत्यर्थकोऽपि नुरात्पूर्वं
डाकण्ठात्पूर्वकशब्दमात्रे रुढ इति भावः । शपतिर्नानार्थः । अस्याकोशो, 'देवदत्तं शपती'ति
निगृहीत्यर्थः । अस्ति तत्रवावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय शास्त्रणादेः कश्चिदस्तादिना साक्षात्प्रसं-
क्ये, मानसप्रसंकरूपे वा शपथे, यथा—'शिवैः शपे' 'क्षेत्रधर्मैः शपे' इत्यादी । मृतीया तु
कर्मणोऽपि करणावविवक्षया । अस्ति प्रकाशने—'देवदत्ताय शपते' । कथयतीत्यर्थः । तत्र

आङि नुप्रच्छयोः ॥ ७ ॥

आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति ।

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥२१॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १ । ३ । २२ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ १ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥२२॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उत्तिष्ठति सेनेति ॥२४॥

प्र०—नाथते इति । 'सपिमे भूया'दित्याशास्त इत्यर्थः । आनुत इति । अत्कठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं—प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपते इति । 'श्राघद्भु' इति सम्प्रदानसंज्ञा । ज्ञाप्यमाने विवदन्ते । केचिदाहुः—यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये ॥२१॥

उदोन् । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ॥२४॥

उ०—स्वरितेणवारिसिद्धेऽङ्गैर्मिमायायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थं एव । तदाह—उपलम्भनं प्रकाशनमिति । यद्येवं दापतेष्वन्तजानाथर्थत्वेन द्विकर्मकात् 'देवदत्तं दापत' इत्यापत्तिरस्य आह—श्राघद्भु इति । ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानार्थम् । ज्ञापयितुमिष्टं चाऽणी कर्मैव न तु णी कर्मैत्याशङ्क्याह—केचिदिति । प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव प्राङ्गार्यादिति भावः । य इति । प्रथमोपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मैव प्राङ्गमिति भावः । प्रकृते देवदत्तस्तादा एवेत्यादायः । अत्रार्थं मतं न युक्तं, तथा हि सति 'ज्ञाप्यमान' इत्येव सिद्धे अनुपादानवैदर्भ्यापत्तेः । 'सक्यः क्षापामि यदि किञ्चिदपि स्मरामीत्यादौ तु दापधार्थकत्वाच्चात्मनेपदम् । काशिवादी तुपलम्भनं दापय इति व्याख्यातं, तद्विपर्ययम् । उपलम्भनशब्दस्य धोगेन प्रकाशनार्थकत्वात् सपथे कठिकल्पने न मानम् । अत एव हरिणैतदुदाहरणे 'दापिद्विकर्मक' इति व्याख्यातम् ॥२१॥

समवप्र । अस्तिमिति । केचित्सकारमात्रं चातुं पठित्वा पिति स्यादेवापुङ्केऽङ्गादी गुणवृद्धिरुपावागमावित्याहुः । त्रिकाराविति । सत्यानेऽस्तिमासि चेत्यर्थः ॥२१॥

उदोऽनूर्ध्व । सर्वस्थापि धारार्थेत्येहानुविद्धत्वादिनिष्पत्त्यादानं व्यर्थमत आह—इदिति । अनुपादाहरणे तादात्म्यावाराऽभावं दर्शयति—उत्पद्यते इति ॥२४॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपाद्देवपूजासंज्ञतकरणयोः ॥ १ ॥

उपाद् देवपूजासंज्ञतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रम-
समुपतिष्ठते ॥ संज्ञतकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥

'मैवं मंस्थाः सचित्तो'यमेपोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥

अपर आह—उपाद्देवपूजासंज्ञतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ।
देवपूजासंज्ञतकरणयोर्दाहृतम् ॥ मित्रकरणे—रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहा-
नुपतिष्ठते ॥ पथि—अयं पन्थाः सृग्ममुपतिष्ठते, अयं पन्थाः सांके-
तमुपतिष्ठते ।

लिप्सायाम् ॥ २ ॥

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥२५॥

प्र०— उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपनिष्ठते इति ।
देवपूजां मत्वाऽऽत्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर
आहेति । संज्ञतकरणमुपश्लेषमात्रं, मित्रकरणं त्वनुपतिष्ठत्यापि मैत्रीसम्बन्धः ।
अयं पन्थाः सृग्ममुपतिष्ठन् इति । सृग्मं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुक इति । लिप्सा
हेतुभूतया ब्राह्मणकुलपगच्छतीत्यर्थः ॥२५॥

उ०— उपान्मन्त्र । ननु देवपूजाया मन्त्रकरणकारत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमत आह—अमन्त्रेति ।
अमन्त्रकरणकेऽर्थे घटंमानास्य ह्यर्थं इति भावः । मैत्रीसम्बन्धः—प्रीतिरूप । ननु
पथपि संज्ञतकरणमस्तीति पूयग्रहणं इत्यर्थमत आह—प्राप्नोतीति । प्राप्यप्रापकस्यापर
पूर्वकसंबन्धो हि सन् । न चेह सस्ति । यत पथः सृग्मस्य च पुद्दिकल्पितप्रासिकिया-
वेशं कारकार्यं, न तु वस्तुन इति भावः । लिप्सायेति । लिप्साकरणके उपगमने गमेर्दृष्टिरिति
भावः ॥२५॥

१—'लक्ष्मि' इति पा० । २—'पांशु' पा० । ३—'सृग्म', जिसे कद मुष कहते हैं । 'सृग्म' नगरी
मेरु सभारानुर मन्व ला होकर सत्तर पन्था माने बाडे मार्ग पर पा ।' (पञ्चलिकाटीन सार
१० १११) । ४—'संज्ञतमथोप्याया'मिति सारवः ।

उद्विभ्यां तपः ॥ १-३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येवा । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी, वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पृष्ठम् ।

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते ? निष्टप्यत इति । किं पुनः कारण-
मात्मनेपदमेवोदाह्रियते, न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् ? तपिरयमकर्मकः ।
अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका

प्र०- उद्विभ्याम् । भामने वतेमानस्तपिद्विपूर्वोऽकर्मकः । स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्व-
सूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति—‘देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपती’ति ।

अथेति । किमयं विधिः, अथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । ‘उद्विभ्यां तप आत्म-
नेपदमेव न यगादी’ति नियमोऽनेन क्रियत इत्याह—निष्टप्यत इति । विधिनियम-
संभवे विधिवेलानिति मत्वाह—किं पुनरिति । विधिने संभवतीति मत्वाह—
तपिरिति । भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मकः । अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्वात्-
नामन्तर्भावितरण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः
प्रयोजकव्यापाराऽविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनरिधानं निय-

उ०- उद्विभ्याम् । ‘उत्तपति सुवर्णं’मित्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं न सम्भवतीत्यत
आह—भासते इति । ‘उत्तपते वितपते सूर्यं ह्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः । स्वमङ्ग-
मिति । न त्वद्रवं मूर्तिमदिति भावः । प्रत्युदाहरणविशेषप्रदाने तात्पर्यमाह—किमयमिति ।
यदि कर्मकत्वं विनाऽप्यकर्मकत्वमुत्तपेस्तदा विध्यर्थम् । अथ कर्मकत्वं यथाऽकर्मकत्वं, ततो
नियमार्थमिति भावः । नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिमात्रमुदाहार्यमित्याह—
उद्विभ्यामिति । भाष्ये—तपिरयमकर्मक इति । तपिरयमकर्मकः सूत्रे गृहीतोऽकर्मकादित्य-
धिकारादित्यर्थः । अकर्मकत्वं चास्य कर्मकत्वं चेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहृतुं शक्यमिति
भावः । तदाह—भासत इति । इत्यत्रार्थे शुद्धस्तपिरकर्मकः, उदादिपूर्वत्वगतभानियमप्यर्थ-
त्वात्सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकत्वं विनाऽकर्मकत्वमिति विधित्वासंभव इति भावः ।
अनेकार्थत्वादिति । उद्विभ्योपसर्गसंबन्धवितरण्यर्थत्वस्यैव दोषक इति भावः । तपिः
सकर्मक इति । उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः । अन्यत्रापीति । उद्विभ्यामप्यत्रा-
पीत्यर्थः । ‘अत्रापी’निपाठे—निष्टप्यत इत्यत्रापीत्यर्थः । इदानीमिति । अकर्मकाणामुप-
सर्गसंबन्धेऽपि प्रत्युदाहृत इतिवत्कर्मकत्वनिमित्ताऽभावादिधिरेव सिद्धान्त इत्याशयः । ‘नदी

अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते—'न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ती'ति, अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा—नदी वहतीत्यकर्मकः, भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्पत्तीति प्रत्युदाहार्यम् ॥२७॥

आडो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येवा । आयच्छति रज्जुं कृपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥२८॥

समो गम्यच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवित्ते । संपृच्छते । संस्वते ।

अतिश्रुदृशिभ्यश्च ॥२॥

अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृपातात् । मा समृपत । अति ॥ श्रु—संशृणुते ॥ दृशि—संपश्यते ।

प्र०—माय संपद्यत इत्यन्यत्राऽऽध्यामनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षावाद्याह—अन्तरेणापीति । तदेवं अलनगृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तारि तु 'यक्चिणोः प्रतिपेधे शिअन्थिप्रन्धी'ति वचनेन यक्चिणौ प्रतिपिद्धौ ॥२७॥

समो गम्य । समो गम्यच्छिभ्या'मित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसर्गादिति । अत्राऽकर्मकादिति न संबध्यते ॥२ ॥

उ०—वहती'त्यस्य स्वप्नत् इत्यर्थः । तदेवमिति । उपसर्गसंबन्धेपीत्यर्थः । एवं च कर्मकर्तारं विनापुत्राहरणसम्भव इति भावः । तद्विद्वि कर्मकर्तारुत्तपत् इत्यस्माद्यगिष्टः ? नेष्टः, प्रकारात्तरेण तद्रूपावृत्तिसिंघानयेनाह—कर्मकर्तारि त्विति । आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिपेधेनोपसर्गांतरसंबन्धे तत्र यक्चिणो भवत एवेति बोध्यम् ॥२७॥

आडो यमः । भाष्ये—आयच्छतीति । भाकपतीत्यर्थः ॥२८॥

समो गम्य । विष्णोरीनामपि सूत्र एव वृत्तिका'रैः पाठाशक्तिकं इत्यर्थमत आह—समो गमिति । मामादिभः स पाठ इति भावः । भाष्ये—गमनाध्विति । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्या-

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् ॥३॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ॥२६॥

आह उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

ज्योतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्योतिरुद्गमनं इति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—आक्रामति धूमो हर्म्यतं-
लादिति ॥४०॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ? 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' ।

प्र०— आह उद् । ज्योतिषामिति । उद्गमने वर्तमानोऽवर्मकः प्रमिः । इह तु 'नभः
समाक्रामती'ति न भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि प्रमिव्याप्ती वर्तते न तूद्गमने ॥४०॥

व्यक्तवाचाम् । सर्व एवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । 'वद व्यक्तवाचां'

उ०—मिप्रायेण । भाष्ये—मा समूहतेति । अह्विधौ सुसविकरणगातिसाहचर्याज्ज्योत्यादेरेव
प्रहणमिति आदेरिदम् । तस्य तु मा समरतेत्यादि । परस्मैपदेष्विति त्वह्विधौ न सव्यते,
योगविभागसामर्थ्योदिति वृत्तिः । भाष्योदाहरणबलासंबन्धने एव । योगविभागो वैविध्यार्थः ।
यद्वा वार्तिके अस्मिन्साहचर्याङ्गवादेरेव प्रहणमितीदंतेर्नामनेपदमित्यर्थः । निरस्यतिसमूहयोः
सकर्मकावादाह—अत्रेति ॥२९॥

आह उद्ग । मनु 'ज्योतिषामुद्गमने'इत्यस्य ज्योतिःसंबन्धुद्गमने इत्यर्थः । एवं च
'पक्षी सूर्यमाक्रामती'इत्यत्रापि प्रसङ्गः । यद्वा कर्मणि कर्तरि वा पठोत्यत्र विनिगमनाविरहात्-
त्रापि प्रहृतिः । न चोभयप्रासाविति कर्मण्येषैवा पठौ, तथा सति 'ज्योतिरुद्गमने' इति
भाष्यकृतसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्रप्रवृत्तिरत आह—उद्गमने इति ।
मनुदाहरणभाष्ये 'इत्यंतला'इत्येव पाठोऽस्मादिति इति भावः । एवं चोद्गमनमत्रोत्प
एवेति बोध्यम् ॥३०॥

व्यक्तवाचां । मनुव्यादिवतिरस्मां व्यक्तवाचां समावाचये व्यक्तवाच इत्यसङ्गमत्
आह—ये इति । भाष्ये—येषां वाच्यकारादय इति । येषां वाचि वैश्रीक्यावामकारादयो

‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः ।
 आतश्च व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदिते उच्यते—‘कुक्कुटो वदती’ति ।

एवं तर्हि ‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यते । सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्ष-
 गतिर्विज्ञास्यते—साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां
 वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।
 एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं द्वाहुः
 ‘कुक्कुटाः कुक्कु’डिति । नैवं त आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ।

अथवा नैवं विज्ञायते—व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं
 तर्हि ? व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥४८॥

अवाद्गः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाद्गो गिरनेः ॥ १ ॥

अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्, प्रयोगाऽभावात् । ‘अवाद् ग्र’ इत्युच्यते,
 न चाऽवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥५१॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ? ‘उभौ लोकौ संचरसि इमं चामु’ च देवल’ ।
 तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ।

प्र०—वाचां’ति पाठादिति भावः । अथवेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहु-
 प्रीहाप्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते । व्यक्ता वाचीति । वाचि वर्णा अकारादयो येषां
 व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुक्रसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयं स्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु
 पुरुषप्रयत्नरौन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाऽभावः ॥४८॥

अवाद् प्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतरिपयत्वात्केषांचिक्त्रियाविशेषणानाम् ।
 यथोर्यादयः कृत्वस्तिविषया एवेति भावः ॥५१॥

समस्तृ । पातोस्तृतीयायोगाऽसंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । स च
 सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह—तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । सर्वत्रेति ।

३०—वर्णा इत्युच्यते इत्यत्र भवतीत्यर्थः । ‘कुक्कुटाः कुक्कु’डिति भाव्यस्य ‘वदती’ति शेषः ।
 ‘एवं अत्र आहु’रित्यर्थः । वाचि—वाच्ये । ‘निष्ठे’ति इत्यत्राप्यप्य पूर्वनिपातः ॥४८॥

अवाद् प्रः । अनुगृणातीतिवत्त्वगृणातीति प्रयोगं को वारयेदत आह—नियतेति ।
 क्रियाविशेषणानां,—तद्विशेषणापेक्षोत्पन्नानाम् ॥५१॥

समस्तृ । तृतीयायोगाभावे आत्मनेपदनिवृत्त्या तस्य चारिवाच्यत्वानुपपत्तिमा-

एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगति-
विज्ञास्यते—‘साधीयो यत्र तृतीयया योग’ इति । क्व च साधीयः ? यत्र
तृतीयया योगः श्रूयते ॥५४॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

‘सा चेतृतीया चतुर्थ्यर्थे’ इत्युच्यते, कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ?
एवं तर्हि—अशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या
संप्रयच्छते, वृपत्या सम्प्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ‘ब्राह्मणीभ्यः संप्र-
यच्छती’त्येव तत्र भवितव्यम् ।

यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यति, आत्मनेपदं च ?
सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तडां त्वधिः ।

प्र०—केचित्सर्गक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति । असिसौक्ष्ण्येन
च्छिनत्ति, तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि
केनचित्करणेन भाव्यम्, अन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविज्ञायामात्मा करणम् । अन्ये
तु चरतिक्रियापेक्षमवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना सभवति । यत्रेति ।
तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीति । अन्यत्र तु करणस्य परिवर्त्यत्वाद्बहिरङ्गा ॥५४॥

दाणश्च । अशिष्टव्यवहार इति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहार-

उ०—शङ्कयाह—घातोरिति । तदर्थेन—करणेन । केचिदिति । ‘सर्वत्रे’ति सामान्योक्तेरिति
उदाहः । यत्रापि । अस्ति दोष इत्यादौ । अन्ये त्विति । प्रकरणादिति भावः । अन्तरङ्ग-
त्वं—शौचमेव ॥५४॥

‘सहयुनेऽप्रधाने’ [२ ३. १६] इत्येव तृतीया भविष्यति, ‘कर्तारि कर्मव्यतिहारे’ [१. ३. १४] इत्यात्मनेपदम् ॥५५॥

उपाद्यमः स्वकरण ॥ १ । ३ । ५६ ॥

इह कस्मान्न भवति—‘स्वं शाटकान्तमुपयच्छती’ति ? अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धित-घृतयः । नाऽनस्तद्धित उत्पद्यते ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा मूल—‘श्रीषधस्या-ज्जुजिज्ञासते’ इति ।

प्र०—स्मिन्नित्यर्थे । तत्र चेच्छब्दं चाऽथे व्याचक्षणा अनेनैवोभयं सगृहीतमित्याहुः । सहयुक्त इति । दास्ये विभ्राण्य तथा सहोपमुक्ते इत्ययं वाक्यार्थः ॥५५॥

उपाद्यम । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्न—ईहेति । अस्त्विति । अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात्र इति । च्चेर्विस्त्वेन विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्य-मात्रविवक्षायां नास्ति चिरित्यपरे ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः । श्रीषधस्यति । श्रीषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे । न चेति । पूर्वेषु

उ०—अत एव क्रियायोगे ‘कर्तारि’त्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति ‘तेन सह’तिमुपे भाष्यकृद्दृश्यतीत्यलम् ॥५५॥

उपाद्यम । स्वस्य सन शाटकान्तस्याऽभूतमाहुर्मावल्क्षणकरणाऽयोगात्प्रभानुपपत्तिरत आह—न्यस्येति । करणं—क्रिया । ग्रहणारूपे यथं । अन्तरङ्गत्वादिति । निष्पन्नस्य हि ग्रहणं निष्पत्तिश्च निष्पादनार्थनिवृत्तारुता । किं चाऽद्यमर्थं प्रकरणात्तदपेक्ष, अर्थान्तरे तु तदपेक्षेणैव प्रवृत्तवन् । केचिदाहुरिति । तदा हि अस्य स्वं करोतीतिवाक्येन भवितव्यमित्यवधि । प्रवृत्तरिति । ‘स्वकरण’ इत्यस्य स्वत्ववत्तो निष्पादने इत्यर्थ इति भावः । च्चिन्तय व काले तेषामवन, किं त्वारारित एव स्वभावं दिनि तात्पर्यम् । इदमेव वैचिन्तयम् ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः । श्रीषधेनेति । ‘श्रीषधेनेत्ये’ति करणे षेवशीति भावः । भाष्ये—

न चाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्म-
काजानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते 'पूर्ववत्सनः' [१.३.६२] इति ।

प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ ३ ॥

पूर्वस्य च चाऽयं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञा-
यते—'पूर्वस्यायं प्रतिषेध' इति ? 'अनन्तरस्य द्विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ।
कथं पुनर्ज्ञायते 'सकर्मकार्थ आरम्भ' इति ? अकर्मकाजानातेः सन आत्मने-
पदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥५८॥

शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याऽभावः । शीयते शीयेते
शीयन्ते ।

किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते ? न खलु 'परस्मैपदेषु'
इत्युच्यते । परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् ? 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'

५८—सकर्मकाजानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सनः
इत्यनेन ॥५८॥

शदेः शितः । शदेरिति । शिट्ठिकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावा
च्छेपत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शितप्रत्यये नाऽनेन विहितं परस्मैपदं निवर्त-
यितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमन्नामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति ।
सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधानं, न परस्मैपदसंशब्दनेन । न शल्लिखित ।

५९—अकर्मकाजानातेरित्यस्य 'सनन्ता'दिति शेषः । पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । 'अकर्मकार्थे'ति
सूत्रेण केवलाजानातेस्तद्विधानादिति भावः ॥५९॥

शदेः शितः । शदेः परो यः शितप्रत्ययसततः परस्य ह्यस्य स्थाने भात्मनेपदमेवेति मत्वा
वास्तिकाऽस्तार इत्याद्येनाह—शितिति । ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावेपि
छादेशवाक्येन सामान्यतः प्राह सार्वधातुकमाश्रय सार्वधातुकविषये विधीयमाने विकरणे
कृते नियमः स्वादत आह—शेषत्वादिति । 'अनुदात्तङितो' 'भावकर्मणो'रिति सूत्रद्वयापेक्ष-
योस्त्वैव तत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्तादिति भावः ।

‘भावकर्मणोरात्मनेपद’मित्येतौ* द्वौ योगाबुक्त्वा ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपद’मित्युच्यते × । एवं च न परस्मैपदेपूच्यते परस्मैपदेषु च विज्ञायते ।

कः पुनरर्हत्येतौ योगाबुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि ? अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपद’मित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् ? इदं तावदयं प्रष्टव्यः—यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति ? ‘परस्मैपद’मित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो भवति ।

सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ‘शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवती’ति वक्तव्यम् ।

सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं—‘शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभाव’ इति । नैष दोषः । ‘शित’ इति

प्र०—सामर्थ्यादिति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महानाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते—शदेः शित एव, न तु शस्यतीत्यादौ [इति भागः] । एवमपि निति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमाद्येन तथाप्येकैकमूत्राथपयालोचनकाले त्ववान्तरव्यापारसंभवाद्भिष्यथेता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षनिक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् । लडादीनामिति । आदिशब्द प्रकारे, येषु शिता भाव्यं त लडादयः । शितप्रकृतेरिति । योग्यतया शितप्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपद विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरं व शिच्छब्देनाऽभिधीयत ।

उ०—निवर्तयितुं शक्यते इति । ‘भुक्त्वन्त प्रती तिन्यायेनेति भावः । शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या, तेन निवर्तिततदा प्रतिपत्तिश्चाऽशक्येति तात्पर्यम् । सामर्थ्यादिति । भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । यद्येत्सूत्रद्वयोक्तं शेषादिषुच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्याऽप्यापत्तिरित्यादायेनाह—समस्तमेवेति । एवं च तदपेक्ष एव शेषः शेषादिति सूत्रे । एवं च तस्याऽप्राप्तया नियमेनैव लादेशा इति भावः । भाष्यारम्भेपदनियमविषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एवं च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति बोध्यम् । लादेशेषु कृतेष्विति । प्रसक्ते निशयर्थः । विकरणे इति । ‘विकरणेभ्या नियमो यत्नानिति तु ‘शित’ इत्यत्रानामर्थो-देवद्विवये नाश्रायते इति भावः । नन्वेवं शब्दे शेषत्वाऽभावे शस्यतीत्यादावपि परस्मैपदनियमो न स्यादत आह—शदेः शित एवेति । तादृशशदिविषय एव नियम इत्यतादृशः

* अनुदात्तचित्तात्मनेपदम्; भावकर्मणोः १ १ १५, १६. X शेषात् कर्ता परस्मैपदम् १.१.७८.
१—अविद्यते ।

नैषा पञ्चमी । का तर्हि संवन्धपट्टी—शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः ? प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति ।

अथवाऽऽहास्यं 'शदेः शितः' इति, न च शदिः शिदस्ति, त एवं विज्ञास्यामः—शदेः 'शिद्विषया'दिति ॥ अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति 'विकरणेभ्यो नियमो बलीया'निति, इहैतच्छास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते 'शित' इति ।

उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गव्यवाय उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गव्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्री-
णीता । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? 'अथा व्यवहितत्वात्' । ननु चाय-
मङ्घातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिद्ध्यति । अङ्गस्य ह्यङ्ग्यतेः
विकरणान्तं चाङ्गम् । सोऽसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ।

प्र०- अथवेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन
प्रवृत्तानि तत्रैतत्पूर्वाम्भसामध्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते, पश्चाच्छ्रित एव शदे-
रात्मनेपदमिति नियमः । अथवेति । ननु 'विकरणेभ्यो नियमो बलीया'निति
प्रागेव विकरणोत्पत्तेनियमेन भाव्यं, ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः ततोऽङ्गागम इति

उ०- शेष एवेति भावः । विकरणेभ्यो नियमयत्त्वत्वाऽनाश्रयणमज्ञानानः शङ्कते भाष्ये—एवम-
पीति । नन्वेतदनुक्ती महावाक्यस्याऽसमासतया शेषपदार्थाऽनिर्णयेन शेषादियस्याऽप्रवृत्ते-
र्यदीदमित्यादि कथमन आह—यद्यपीति । भयं भावः—'अनुदात्तितो' 'भावकर्मणी'-
रित्येतद्द्वयं नियमार्थं, शेषादिति च । तत्र शेषादितिसूत्रे शेषश्च तद्दद्यापेक्ष एव । इतर-
सूत्राणि तु शेषादिति प्राप्तपरस्मैपदश्रयणेनात्मनेपदविधायकानि । तत्र शितः पूर्वमस्याऽप्राप्ते-
र्वाच्यतामावापरस्मैपदे आते पश्चात्तातनिष्कृत्ययोगेनाऽप्राप्तमप्यमस्यापद्यते इति भावः ।
'यदीदं मोष्येते ति भाष्येण वाचकत्वमेवामिति दक्षितम् । अनारम्भे इति । वाचकत्वात्ता-
भावेन शेषपक्षनिपातः । एवं च परस्मैपदोत्पत्तिर्निर्बाधैरेति भावः । आरम्भ इति । स्वल्प-
कथनमिदम् । ततः—शेषपक्षत्वं । उद्धारात्—यदिर्भावात् । मन्वेयं सृष्टादिभ्योनिप्रसङ्गोऽत्र
आह—आदिशब्द इति । निरुत्पत्तेः प्राग्भित्प्रकृतिरवमपि कथमत्र आह—योग्यतयेति ।
शदिरेवेति । शदेः शित इति सामानाधिकरणे इति भावः । मन्वनुदात्तितौ भावकर्मणी च
विहाय परित्यज्यात्मनेपदवाक्यस्याऽप्राप्तपरस्मैपदापेक्षया विधिप्रसंभवाभ्यां प्राप्ताप्यमेतदत्र
आह—प्रकरणमिति । प्रवृत्तानि—प्रसक्तानि । मन्वेवमपि निरुत्पत्तेः प्राग्भित्प्रकृतेर्य

१- 'अथा व्यवहितत्वात्' इत्यत्रेति ॥ २- 'पूर्वस्य नियमे' ता० ।

३- मोक्षः; शिल्पेभ्यः क्रि. २. २. १०. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अट्टिक्रियतां विकरण इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्भागमः । नित्या विकरणाः* । कृतेऽप्यट्टि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अहपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट्ट । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अट्टिक्रियतां लादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्भागमः । नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यट्टि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपद एवाऽडागमो भविष्यति ।

नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदट्टोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥ ४ ॥

नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपद एवाऽडागम इति चेदेवमुच्यते—अहपि नित्यनिमित्तः । कृतेषु लादेशे प्राप्नोत्यकृतेषु प्राप्नोति । अट्टो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याऽभावः ।

प्र०—किं वार्तिकेन । उच्यते—एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणस्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नाऽनित्याः । कृतेऽप्यट्टोति । धातुभक्तत्वाद्दस्ताद् ग्रहणेन ग्रहणाद्भवधानाऽभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणै-
नित्यत्वात्प्रतिषेधते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति ।
कृतेऽपि लादेशे स्थानिबद्धत्वात्स्वादिब्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपासम् ।

उ०—सर्वेन विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात्परस्मैपदनियमो दुर्बलोऽत आह—सर्वैतदिति 'अनुपसर्गादा' 'दृश्यः स्वसमो'रित्येतस्सामर्थ्याच्चियमस्य बलीयस्त्ववदेशस्यसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव बलवत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । पूर्वं विकरण इति । सार्वधातुकप्रसक्तिसामनेति भावः । अनाश्रित्येति । कृतेऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य भेदं शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भावः । एवं स्ववस्थायामदिति पक्षमात्मनेपदप्रकरणस्य 'तिससा'-
दिसुप्रेणैकवाच्यतेतिपक्षं चाऽनाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम् । नानित्या इति । अस्य—'इति पश्यते' इति शेषः । तदेवं स्थितमेतत्—विकरणेषु कृतेषु व्यवधत्त्वविकरणात्मनो धातु-
व्यवधायक इत्युपसङ्ख्यानं कार्यमिति । तत्र भाष्यकृद्विपरिणोपपत्तेः प्राहृत्नियमस्याऽत्र
संप्रधारणं करोति—एवं तर्हीति । 'लादेश' इत्यनेन नियमो विवक्षितः । ननु नियमोऽट्टि
कृते च प्राप्नोत्येव व्यवधानाद् आह—धातुभक्तत्वादिति । अट्टोऽपि कृताऽकृतप्रसक्तिवै

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विदामहे—‘अन्तरङ्गो नाऽन्तरङ्ग’ इति । अस्त्वयं नित्यश्चाऽन्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशो कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति—विकरणाः, अडागमो, नियमः इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत, कृतं स्यात् । ततु न लभ्यम् । अथाऽपि विकरणार्पूर्वमडित्यङ्गलभ्येत, एवमपि कृतं स्यात् । ततु न

प्र०—यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ्ग बाध्यते तथापि ‘यस्य च लक्षणान्तरं निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्’ । तत्रोभयोनित्ययोः परत्वादङ्ग प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादङ्गमः, तस्य तु धातुभक्तत्वादङ्गव्यवधायकत्वात्सिद्धयत्यात्मनेपदम् । नैप दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाद्दालादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्गतोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विशयादयो निरन्तरा न संभन्तीत्यात्मनेपदाऽप्रसङ्ग इत्येवं भाष्ये चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्राऽपेक्षत्वात् । अडागस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा, किन्तु नियमेन सहेति भावः । तच्च न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते—तच्च न लभ्य-

उ०—नित्यत्वमाशङ्क्याह—अडागम इति । अतो विकरणपेक्षया कथमनित्यत्वमत आह—विकरणेष्विति । भाष्ये—आत्मनेपद एवेति । नित्यत्वादङ्गः पूर्वं नियमप्राप्तेरिति भावः । ‘अडागमो भविष्यतीति’ फलितनिर्देशः । तथा चोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः पुनरुपसंख्यानवाप्याह—नित्यत्वाद्दालादेशस्येत्यादीति चेदिति । ‘अङ्गपि नित्य’ इति वक्ष्ये निमित्तप्रहणं किमर्थमत आह—कृतेपीति । अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लडादिपरत्वाऽभावाद्दालादेशाद्वा स्वादिति भावः । तस्य धातुभक्तत्वादिति । लादेशेभ्यः परत्वादङ्गमे विकरणाऽभावात्स धातुभक्त इत्यर्थः । सिध्यतीति । आत्मनेपदनियम-सिध्यतीत्यर्थः । लादेशेषु—तिससिति विहितेषु । नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति । ‘वृद्धय स्वसन्नो’रिति तु विकरणेष्वप्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः । आत्मनेपदाऽप्रसङ्ग इति । नियमाऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । चोद्यम्—उपसंख्यानम् । ‘अतो नित्यनिमित्तत्वाद्दालादेशम्—‘उभयोनित्ययो-नियमात्परत्वाद्दालादेशे सं बाधित्वा विकरणे ततोऽपीति चोपसंख्याननेति भावः । उभयो-र्लाक्षणयोः कथमन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे अत आह—लकारेति । ‘परनिमित्तत्वाद्दालादेशो बहिरङ्ग’ इति वक्तुं युक्तं, तस्मिन्निति परिभाषासापेक्षत्वात्तस्य । विशेषापेक्षत्वेपि न बहिरङ्गत्वमिति प्रागुक्तम् । प्रयासप्राप्तिसिद्धान्तोऽन्तरङ्गस्तर्हीपुक्तिर्भाष्ये । विधिवाच्येनैवामेकवाक्यता-धरणालक्ष्यमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः । उपसंख्यानं चाऽन्तरङ्गमिति सुट्टादिति मूढे भाष्ये स्पष्टम् ।

† १६ भाष्येभेदेभ्ये । ‡ नेतिराः; परित्यजेभ्यः क्रियः १. १ १७, १८. १—‘पूर्वनिनि’ बभिव्य ।

लभ्यम् । किं कारणम् ? आह तूर्णं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम्* ।
अडाड्भ्यामप्यन्यदाहं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृत
साट्कस्य ऋच्छिभावः+ प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत

५०-मिति ? उच्यते—अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते—कृतोऽपि विकरणो न
व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यव-
धायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः, यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे
कृतेऽडागमस्तत्राऽटो व्यवधायकत्वाभियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्व-
मिच्छे सति रूपं न सिध्यति । आटि कृत् इति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति,
ऋच्छिभावश्च । तत्र वणमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च 'वाणादाहं
बलीय' इति नास्ति । तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाद्ऋच्छिभावः प्राप्नोति । तत्र
'ऋच्छ'दिति स्यात्, न त्वाच्छेदिति । ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे

३०- एतदुत्तरग्रन्थस्वेकादेशिनोः 'अथवा नेर्—' इत्येतरपर्यन्तम् । तदाशयश्च पूर्वपक्ष-
मुखेन मयोच्यते—“नग्वन्तरहस्तर्हि छादेश” इत्यत्र छादेशशब्देन नियमो विवक्षितः, उत
तिससिति विधिः ? नायः । 'नेर्विना' इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरहत्वात् । तस्माद्
द्वितीयो ब्राह्मस्तग्राह—नैतदिति । अयमिति । तिससिति विधिः । न तु तेन सह संप्रधारणेति
भावः । केन तर्हि संप्रधारणेत्यग्राह—अत्र खल्विति । लादेशे कृते इति । जातस्यापि लुकेव
निवृत्तिः । प्रसफे इति वार्थः । सर्वत इति । विकरणादडागमाच्चेत्यर्थः । तत्तु न लभ्यमिति ।
नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्दिकरणप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र शङ्कते—ननु पूर्वमेवेति । यत्रेति ।
तथा च नियमो न नित्य इति भावः । ननु विकरणात्पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थकं 'तत्तु न
लभ्य'मित्युक्तं, विकरणास्याऽपि शब्दान्तरात्प्राप्त्याऽनित्यत्वात् । न च 'शब्दान्तरस्ये'ति
वाचनिकं, किं तु श्यायः । यद्व्यक्तिसंबन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसंबन्धित्वेनाऽप्राप्त्या
कृताऽहृतप्रसङ्गित्वाऽभाव इति, स च शब्दान्तरात्प्राप्त्यापि लुके इति विकरणात्पूर्वमटि
विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नाऽर्थं उपसंख्याननेनेत्याशयेन पृच्छति—किं
कारणमिति । उपसंख्यानवाचाह—अह्लादिति । आहप्रवृत्त्युत्तरं विकरणे 'तरत' इत्यत्रा-
निष्टमाह—अत्रेति । अडाटोर्वाधकस्याऽऽहस्य वाधको विकरणः सुतरामडाटोर्वाधक इति
कैमुतिक्रम्यायं वचनं भाष्ये—अडाड्भ्यामपीति । ननु 'वाणादाह'मित्येकादेशात्पूर्वमृच्छिभावे
'निर्दिश्यमान'परिभाषया न दोषः । किं चाऽऽटः शब्दान्तरमप्येनाऽऽहविनिष्टस्याऽसित्वा-
ऽभावाच्च दोषोऽत्र आह—आटश्चेति वृद्धिरिति । नानाश्रयत्वादिति । वस्तुतस्तदनामित्येवम् ।
वस्त्यादिवद्भावादिति । एवं चातिदेशविषये न 'निर्दिश्यमान'परिभाषामवृत्तिः, वाच्यत्वा-
मत्तत्वेऽपि आहविनिष्टस्याऽसित्वात् न सुलभमिति भावः । भाष्योक्तस्योपासदित्यस्योपसर्ग-
रतीति वृत्तानि सिद्धिरत आह—न त्वाट्दिति । भाष्ये 'लक्ष्ये लक्षणास्ये'ति श्यायाऽविवक्षितं

आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—‘आङ्गात्पूर्व विकरणा एषितव्याः—‘तरतः’ ‘तरन्ती’त्येवमर्थ’मिति । भवेत्सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्व विकरणाः स्युः, यत्र तु खलूमयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति ।

यदप्युच्यते—‘अडाङ्ग्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थ’-मिति । अस्त्वत्राट्, आटिकृते साट्कस्य ऋच्छिभावः, ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । ननु चोक्तं—‘पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोती’ति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था ।

प्र०—संभवतीति भावः । यत्तावदिति । ‘तरत’इत्यत्राऽनित्यमित्त्वं, विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्र त्यति । यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिति । परत्वाटच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादे त्वेतदुच्यते—चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतद‘न्तरङ्गत्वात्-देशेषु कृतेषु परत्वादङ्गागमः’ । न चार्यं नियमः—‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति’, न तु ‘शब्दान्तरा’दिति, यतोऽङ्गागमस्याऽनित्यत्वं स्याद्विपरिणस्य नित्यत्वम् । कृत्वाऽकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वात्कृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तर-

छ०—बोधयितुं—शब्दान्तरस्येति । नन्वेवमुदबोधामित्यत्र ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’तिन्यायेन पुनर्बुद्धिकारणं सप्तमे कैयटेन घट्टयमाणं विरुध्येत, सतो हि विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति लभ्यते इति चेन्न, भ्रष्टस्यैकदेशयुक्तिरत्वेनाऽशोपात् । तदाह—घट्टयति । स न्यायोऽनित्य इति भावः । गवि स्थितुग्धसोपपत्सो ग्रहणाय यथा घट्टः प्रवर्तते तद्वदिनि तःपर्यम् । कश्चित् ‘पञ्चम्यव’दिति पाठस्तत्रायमर्थः—यथा पञ्चम्यः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि क्षेप्रे पुन पुनर्भवतीति । भाष्ये—पुनर्ऋच्छिभाव इति । विकारान्यानुपूर्व्येभ्योऽपि यदि पुनराट्, तत एव तुल्य-न्यायात्पुनर्ऋच्छिभावोऽपि स्यादित्यभिमानः । यत्र खलूमयमिति । एवं च तुल्य-न्यायात् द्वयोरनित्ययोरपि परं नट्टि सति न दोष इत्युपसङ्ख्यानं न कार्यं, विकरणादोर्द्वयो-रप्यनित्यत्वं तु दर्शितमेव । ‘शब्दान्तरप्राप्तस्ये’त्यभाष्येण तुभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ।

परत्वादिति । अट्टिकारे ऋच्छि-साऽपकाराः, आटोऽभ्येऽत्रादयः । अभ्युपगम्यवादेन त्विति । एवं ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’तिन्यायानाश्रयणेन चक्रकारादनमपि तथैवेति ध्वनितम् । एकदेशयुक्तित्वं च ध्वनितम् । ‘चक्रकेष्विष्टतो इत्यव्यये’ति स्वशास्त्रीयो न्याय इत्यर्थे—व्यवस्थेति । अभ्ययथा इत्याद्यानाऽपर्यवसानं स्यादिति भावः । नन्वत्र न्यायात्सिद्धावप्युप-सर्गनियमे न्यायात्प्राप्त्यानुपसङ्ख्यानमावरणकमत आह—तदेवमिति । लादेशेषु—विष्-

अथवा 'ने'रिति* नैषा पञ्चमी । का तर्हि ? विशेषणपट्टी । नेयो विशिः । कश्च नेर्विशिः ? विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् । अथवा निरपि पदं, विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति ॥६०॥

पूर्ववत्सनः ॥ १ । ३ । ६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षम्—'प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवती'ति । आहोस्विद्योगापेक्षम्—'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो

प्र०—प्राप्तिरटः । नेयो विशिरिति । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः । अथचेति । 'नेर्विशि' इत्यस्याऽयमर्थः—'निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशयवयवपदं साधु भवती'ति । सत्यप्यडागमे नेः पदमन्तरमेवेति दोषाऽभावः । विशिरपीति । विशिशब्देन विशयवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधश्चेति । न्यायप्राप्ताऽर्थानुवादोऽयं, न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते । तत्र कोऽत्राऽवधिरभिप्रेत इति पृच्छति—किमिदमिति । येभ्य इति । योगस्येभ्यो धातुभ्यो विधानाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्धृतिः, न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाऽभावात् । 'तुल्याथै'रिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्याऽत्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा 'ब्राह्मणवद्वैश्यादधीते' इति

उ०—सितिसूत्रेण । परत्वादडागम इति । परत्वादिकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वाद्ब्यवधानपक्षत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः । 'न चायं नियम' इति पाठः । तदाह—न त्वित्यादि । 'न्याय' इति पाठेऽप्यमेव प्राप्नोऽयं नेति न न्यायो न युक्तमित्यर्थः । संयन्तीति । स्वघोत्याऽर्थनिरूपितविशेष्यतावर्धयत्वं संबन्धो क्षोप्यः । 'परिब्यवेभ्य' इत्यादावपि पठपर्यं पञ्चमी क्षोप्या, पञ्चमीपक्षेपि वा 'नेः परत्वयोग्यस्ये'त्यादिक्रमेणाऽर्थः । अयमर्थे इति । पदसंस्कारप्रस्तावात्तत्पर्यं हृत्पदाऽयं सूत्रार्थे इति भावः । अथ विधिः कथं पदमत्त आह—विशीति । न्यायेति । नेः सकाशादर्थविशेषं प्राप्नो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं समर्थानामित्युक्तम् । न त्वत्र तत्परिभाषोपस्थितिः, सुयन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव 'समर्थ'सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति—'पृकार्थिभावः सामर्थ्यं, विभक्तिविधी च भोवस्थिति'रितिदिक् । न चात्र पक्षद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रकृत्यापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । धातुभ्यः परस्य कस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत्त आह—योगस्येभ्य इति । 'महाः क्षोदान्ती'तिवदिति भावः । भाष्ये 'येभ्य' इति निर्देशात्

[योगेभ्यं] आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं भवती'ति । किं चातः ? यदि सनपेक्षं, निमित्तमविशेषितं भवति । 'पूर्ववत्सनः' न ज्ञायते— किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ संयोगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत—द्युमुक्षते उपयुयुक्षत इति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवती'ति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् ? सनमेवात्र निमित्तत्वेनाऽपेक्षिष्यामहे । 'पूर्ववत्सन' आत्मनेपदं भवति । कुतः ? सन इति ।

अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तम्—'उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेते'ति । विधिश्च प्रकल्पितः । कथम् ? उत्तरत्रापि 'पूर्ववत्सन' इत्येवानुवर्तिष्यते ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् ॥ १ ॥

शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः ‡ । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामनेपदं मा भूदिति ।

प्र०—जाह्नवादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याऽध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति कृतीयान्ताद्धतिः । एवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । तत्राऽप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतद्भयेत, विषयविभागस्तु न ज्ञायेतति भावः । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापिति । उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन 'पूर्ववत्सन' इत्येतत्सम्बन्धते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति, ततः 'पूर्ववत्सन' इति । ।कमर्थंमिति । विधिनिषेधो-

उ०—पञ्चम्यन्तादि शेरिति ध्रमं कारयति—पक्षद्वयेपीति । तदि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य वा गतिरवभाह—तुल्यार्थेति । नञ्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाक्षेपाऽमाबोऽ भाह—ततश्चेति । सामुपपाद्यति—यदीति । 'यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्याप्रतिपत्तिः स्यात्तर्ही'ति शेषः । 'तर्हीनेने'रयमर्थः । अनुवृत्तरैकपाठयतया संसर्ग्ये केवलस्य आत्मनेपदं न स्यात्त भाह—वास्यभेदेनेति । पूर्ववद् ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् । अन्यथा 'सन' इत्येवानुवर्तयति

१—नञ्वापन्न । † युजेऽनने, प्रोपाभ्यां युजेऽननेषु १. १. १४; १५.

‡ शरेः शिगः; शिपदेः शिगोश्च १. १. १०; ११.

इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्युच्यमानेऽस्मिञ्शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ।

कथं पुनः 'पूर्ववत्सन' इत्यनेन शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? वतिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयिष्ये । तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति, न सन्तीति । एवमिहाऽपि पूर्ववद्भवति, न भवतीति । 'न भवती'त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योग्योः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति, एवमिहापि शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ।

यदि तद्दि शदिभ्रियत्यर्थोऽयमारम्भो, विधिर्न प्रकल्पते—श्रासिसिपते शिशयिपते । अथ विधिर्यः, शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पत' इति । विधिश्च प्रकल्पितः । कथम् ? एतदेव ज्ञापयति—'सन्नन्तादात्मनेपदं भवती'ति, यदयं शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु विधिर्यः । ननु चोक्तं 'शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । प्रकृतं 'सनो ने'त्यनुवर्तिष्यते । क

प्र०—अथपक्षसंभवात्प्रभः । यथा पूर्वयोरिति । 'नानोर्ज्ञ' 'प्रत्याहभ्यां भ्रुव' इत्येतयो । इह च शदिभ्रियती अनुवर्तते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तान् पूर्ववद्विभिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिभ्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भवि-

उ०—भाव । मृगस्यावयवाभ्याम्प्रयोऽन्यप्रभोऽनुपपन्नोऽत आह—विधीति । अभिधेयप्रभोऽयमिति भावः । भाष्ये—इतरथा हीयस्य व्यायथा—अनुच्यमाने इति । शदिभ्रियतिपरतदाऽप्यावयवनेऽप्यथा व्यायथान इति भावः । विधायकतया व्याकथयतनाऽनेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यम् । ननु पूर्ववद्विभिरनुमीयते 'नानोर्ज्ञ' 'प्रत्याहभ्यां मित्येती कथं प्रतिपत्तं इत्यादिपक्षेऽह—इह चेति । ए० च शदिभ्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिप्राप्त्यं दोष इति भावः । पूर्ववद्विधिरिति । 'पूर्वव'दिति तु ज्ञापकसिद्धत्वाऽसाधैर्विच्छेदाद्देहानुरोधात्ता लक्ष्यम् ।

प्रकृतम् ? 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः' [१. ३. ५७] । 'नानोर्ज्ञः' [५८] ।
सकर्मकात्सनो न ['वति] । 'प्रत्याङ्म्यां श्रुवः' [५९] सनो न । 'शदेः
शितः' [६०] सनो न । 'म्रियतेर्लुङ्लिङंश्च [६] सनो नेति । इहे-
दानीं 'पूर्ववत्सनः' इति, 'सन' इत्यनुवर्तते, नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा
सोप्यदोपो भवति, यदुक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवती'ति ।

नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं
कारणम् ? 'शदेः शित' इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं
तर्हि ? शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव, शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं
सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति ?
अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? लुङ्लिङावपि निमि-
त्तम् । अथापि म्रियतिरेव, लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । 'न चायं सन्परो
लुङ्लिङ्परो भवति ।

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यप्यातिदिश्यते ? ए' भवितु-
मर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।

प्र०—प्यति । एवं च कृत्वेति । द्वितीयस्य सन्ग्रहणस्येहाऽनुवृत्त्येति भावः । न च
शदिरेवेति । सामग्याः कारणत्वं, न केवलम् शदे', सा चेह सामग्री नास्ति, सनः
पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अथापीति । शिता विशेषमाणत्वाच्चदरेव प्राधान्यात् ।
यत्र तर्हीति । म्रियतेर्हिचान् 'पूर्ववत्सन' इति सन्नन्तात्प्राप्त्येवेति भावः । अत्रापिति ।
'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति नियमार्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमयं कार्यादि-

उ०—द्वितीयस्येति । पयं च सनपक्षेपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिदत्र इति स एव सिद्धान्तो
विधिपक्षमेति भावः । सामग्या इति । शदेः शितप्र वृत्त्यनिमित्तत्वमिति ग्रमो न कार्यं इति
भावः । शदेः शितोऽभावादिति । शदिप्रकृतिक्रमोऽभावादित्यर्थः । पूर्वमादेदमाह—
शितेति । म्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाऽभावादाह—म्रियतेरिति । प्राप्नोतीति । 'लुङ्-
लिङो'रिति शेषः । नियमार्थमिति । तिरवादेव सिद्ध इति भावः । भाष्ये—लुङ्लिङ्पर

गुपादीनां न प्राप्नोति जुगुप्सते मीमांसत इति । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मने-
पदं, नापि परस्मैपदं पश्यामः ।

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ।

कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ।

अस्तु तर्हि—‘प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि
भवतीति । ननु चोक्तं ‘पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः
सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति—जुगुप्सयति मीमांस-
यतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
विशेषकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति-। सनं च न व्यभि-
चरति, णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोभण्डलस्य ।

प्र०-देशो—‘यथापूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादर्पा’ति, आहोस्त्रिभिमि
त्तातिदेशः—‘पूर्वस्य यत्रिमिचं द्वित्वादि सत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते’ । निमित्ते चातिदिष्टे
सत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः । नह्येतेभ्य इति । नित्यसन्विपयत्वात् ।
कृञादिष्विति । ‘अनुपराभ्यां कृञ्’ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते, न तु त्रिष्वं
निवर्त्यते । पूर्वकार्यं त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाऽभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य वाधि-
सत्त्वात्, पूर्वस्याऽऽत्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याऽप्रसङ्गात् । अनुबन्धेति । तत्सा-
मर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः । अथवेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे

स०-इति । प्रियतिपरलुट्त्विद्धरूपस्येयर्थे तथा कलतीति भावः । एवं च शार्दूलिपयतिभ्यां न
भवतीत्यर्थस्य वक्तुमशोभतया गुकृताऽभावे तात्पर्यं, तन्मूलविधिबलनं चेति गौरवभिया
विधिष्वमेव मुकृमिति तात्पर्यम् । प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवीकित्यात्प्रभानुपपत्तिरत आह—
किमयमिति । कार्यातिदेशोऽप्याहोनिमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भावः । भाष्ये—लिङ्गाति-
देशादिति । पूर्वस्य यत्किञ्चिद्विद्वादि तद्वतिदिश्यते इत्यर्थः । ननु कर्त्रभिप्राये क्रियापक्षे

१-‘सन्नन्त’ १।० । † गुतिभिरुभ्यः सन्; मान्दबदात्तात्सन्; दीर्घाभ्यातात्सन् - १. १-५; १.

‡ शरिपत्तिनः; कर्त्रभिप्राये क्रियापक्षे; अनुपराभ्यां कृञः १. १. ७२; ७९.

प्रत्ययग्रहणं शियगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'शियगर्थम्' । शियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति× ॥ तत्र को दोषः ?

तत्र हेतुमण्डलचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्डलचः प्रतिषेधो वक्तव्यः+ । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति ? अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यद्यावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, हृणीयति महीयति तत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषिकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यक च न व्यभिचरति, शिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा—'गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥६२॥

प्र०—लिङ्गाऽऽसङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमिति प्रसङ्ग —पणायति पनायतीति । तत्र केचिदाहु —'पूर्ववत्प्रत्ययकसन' इति प्रत्ययप्रशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्ये त्वाहु — एवं पाठे वार्तिकं भाष्यं च न व्याख्यात भवतीति 'हेतुमण्डलच प्रतिषेध' इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्डलचग्रहणम् ॥६२॥

उ०—सर्वथा तद्वाननिवृत्तयेऽनुपराभ्यामित्यनेन त्रिचस्यैव बाधोऽत आह—अनुपराभ्यामिति । परस्मैपदनिघनेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्तनमयुक्तमिति भावः । तस्मान्मर्थ्यादिति । नित्यसङ्गत्त्वात् किञ्चित्प्रयोजनसम्भव इति भावः । परिभाषाया अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्योऽत पञ्चान्तरमित्याह—समुदायेति । सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा, सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वमेति पक्षयोर्भेदः । वार्तिकं भाष्यं चेति । 'प्रत्ययग्रहण'मिति वार्तिकं, 'पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्य'मिति भाष्यं चाऽसङ्गत्त्वात् स्यादिति भावः । 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इति गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी । हृणीद्महीदी कण्ठवादी द्वितो पठितौ । भाष्ये—अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्याप्यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्या इत्यर्थं इति भावः । इतररूपद्वयम् ॥६२॥

१—प्रत्ययस्य । × सत्यापपाश चुरादभ्या णिच्, कण्ठवादिभ्यो यक १ १ २५, १७

+ हेतुमिति च १ १, २६ २—अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति वार्तिकं क्वचिदेव दृश्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुयुङ्क्ते ।

अपर आह—स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥६४॥

समः क्षणवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते, न समो गर्मादिष्वेवोच्येत* ।

समः क्षणवः सकर्मकार्थम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते+ ॥ ६५ ॥

भुजोऽनवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—प्रभुजति वाससी, निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवनं चाऽर्थस्तस्य ग्रहणम् । न चाऽस्य भुजेरवनमनवनं चाऽर्थः ॥६६॥

प्र०— प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । सन्निरुदित्येवात्रिरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः ॥६४॥

भुजोऽनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते—‘सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करे’ति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अवर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिताऽऽनीयते ॥६६॥

उ०— प्रोपाभ्याम् । ‘स्वराद्यन्तोपसृष्टा’दित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह— सन्निरुदिति । स्वरादेः स्वरान्ताच्चेत्यर्थं इति भावः ॥६४॥

भुजो । भाष्ये—निभुजति जानुशिरसी इति । ‘प्रतिमाया’ इति शेषः । अठः प्राण्यङ्गत्वाऽभावात्नैकवचनम् । भवननिषेधेनाऽभ्यवहारकृत्तरेवेति कथं लभ्यमत आह— संसर्गवदिति । सवर्करेति । धेनुशब्दस्य धानकर्मात्ममेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमानाधिकरणमेव तदिति भावः ॥६६॥

१—‘गमादिभिर्वेवोच्येत’ पा० । × समो ऽभ्युच्छिभ्याम् । १. ३. २९. इत्यत्र समो ऽभ्युच्छिभ्याम्.
इति सूत्रं कार्यामिति भावः । + समो गन्पृच्छिभ्याम् । १. ३. २९. इत्यत्र ।

शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ १ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- शेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति 'शेरिति वार्तिकारम्भः । एकवान्यतायां ह्ययमर्थो—'अण्यन्तादात्मनेपदं भवति, अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म अण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रे'ति । भवति च कर्मान्तरसद्भावे-
प्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति—'शेरात्मने-
पदं भवती'त्येकं वाक्यम् । ततो 'ऽणौ यत्कर्म णौ चे'दिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये
यत्तदोर्नित्यसंबन्धाच्चच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चाऽनिर्देशात्कर्मत्व-
मेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्म'ति प्रतिनिर्देशेन च
कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावाः प्रतिपाद्यते, 'स कर्ते'ति
वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधा-
देकस्य । यथेवं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मत्येवकाराध्याहा-

उ०- शेरणौ । अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात्कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्तिकतापर्य-
माह—एकस्मिन्निति । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये 'तदेवे'ति प्रयुक्तम् । यत्चेत्तद्वार्तिक-
स्यकर्मपदानि क्रियापरत्वेन व्याख्ययते, तत्र, 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रे क्रियाग्रहणं
कर्त्तव्य'मिति सूत्रकारं शिक्षयतो वार्तिककारस्य 'कर्मशब्दः क्रियापरः' इत्यर्थाज्ञानेन
तद्वाक्यस्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्याऽण्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्रज्ञैस्त-
दर्थसाधनपरभाष्यस्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमपुक्तमेवेति व्येयम् । भाष्ये—'आरोहन्ति
हस्तिनमिति । 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपदाः' 'आरोहयमाणो हस्ती'त्यग्रेव 'स्थलमारोहयति
मनुष्या'नित्यग्रापि स्यादित्यर्थः । 'मनुष्या हस्तिनमारोहन्ती'त्यण्यन्ताऽत्रस्या । स्थलमिति
चाऽनिरिक्त कर्मेति भावः । सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवत्प्रतिपादनायैव स्थल-
निष्ठपद्मवनरूपकलांशवृद्धया द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च अयमवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो
धात्वर्थः । स्थलं अयमावयवमनुष्यानारोहयतीत्यर्थः । 'स्थल'शब्देन च गजदृष्टस्य काष्ठमय-
मुपवेशनस्थानमुच्यते । 'हस्ती'ति मध्यमणिम्यायेनोभयान्वयि । प्रतिनिर्दिश्यत इति ।
विधीयते इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चाऽत्रोत्तरवाक्यपरत्वात्कारपर एवेति भावः । एवमपि कर्मान्तर-
निवृत्तिः कथमित्यत आह—स कर्त्तव्येति । कर्तृत्वप्रतिपादनेपि कर्मत्वं किं न स्यात्त आह—
युगपदिति । न चेत्सत्यैकदेशे व्यापारव्यधिकरणकलाधरात्वं, व्यापाराधरात्वं च सम्भवतीति
भावः । यथेष्टमिति । शास्त्रस्य बहुल्यप्रसङ्गात्कल्याणुरोधेनेत्यर्थः । एतेमाऽणौ द्विकर्मका एव-
अबोदाहरणमित्यप्यात्मम् । अण्यन्तावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव एव-
वित्तं भाष्ये दृष्टान्तवाक्येन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् । एवं चाऽकर्मकणामेतासूत्रोदाहरणत्वं वदितं,

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति—आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि १ एव वक्ष्यामि—‘शे.’ आत्मनेपद भवति । तत. ‘अणौ यत्कर्म णौ चैत्’ । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेरणौ यदि तदेव कर्म भवति । तत ‘स कर्ता’ । कर्ता चैत्स भवति णाविति ॥ यद्येव कर्मकर्ताऽय भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्* ।

५०—रात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभ । तत ‘स कर्ते’ति तृतीय वाक्यम्—अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वात्प्रतिपादनपरम् । एवमेवा वास्यानामेकवाक्यत्वे महारास्य लक्ष्यसस्कारक सपणते । यद्येवमिति । यथा ‘लुनाति केदार देवदत्त’ ‘द्वयत केदार स्वयमेवे’ति केदार कर्मकता, तथा अण्यन्तेऽपि भवति—‘लावयते केदार स्वयमेवे’ति । कथमिति चेत् ? उच्यते—लुनातिस्त्वाद् द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभवनो वर्तते । ‘लुनाति केदार देवदत्त’ । द्विधाभवन्त द्विधा भावयतीत्यर्थ । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशय-निवृत्ताया देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तत अने-कार्थत्वाद्वात्साम् । मित्रा एव वा धानवो मित्रार्था, सारूप्यास्तु तत्त्वाध्यवसाय । तत्र द्विधाभवनो केदारस्य कर्तृ ‘कमेवत्कर्मणा तुल्यक्रिय’ इति कर्मकायाण्यतिदिश्यन्ते ।

७०—तद्वचनयन्नाह भाष्ये—यद्येवमिति । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति च । नन्विदमनुपपद्य, समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियाकर्तुं कर्मवद्भावो, न चाऽत्र तथा । तथाहि ‘लावयत’ इत्यत्र किं लुनातिकर्मणा समानक्रियत्वम्, उत लावयतिकर्मणा ? नाद्य । ष्यन्ताऽण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नाऽप्येव । लुनातिर्गिचि ‘लावयति केदार देवदत्तेन यद्दत्त’ इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यशकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात् । एवमकमुस्तु गत्यादिनियमात्कर्मत्वमेव नेत्यत आह—यथा लुनातीति । इष्टान्तमुपपादयति—लुनातिस्त्वावदिति । सौकर्यातिशयोऽनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वम् । तच्च कर्तृव्यापारस्येवत्वेन, कर्तृव्यापाराऽविज्ञायामप्यनुदरा कल्पयित्वात् पर्यवसानम् । ईप्स्वादेव तस्य स्वात्म्येण धात्वव्यवहारेति द्विधाभवनमात्र-वृत्तिव्युत्पन्नवर्षोप्यम् । इत्थिक्लृष्टव्यापारयो शक्ति, कविपठे इति कथमत आह—अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तम्—

‘एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादय ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता ॥’ इति ।

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यच्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—तेन 'लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि 'स्वय'मित्यस्य यदाऽऽत्मनेत्यर्थस्तदाऽऽत्मापेक्षया कर्मत्वमस्येवेति 'लूयते केदार' इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु 'स्वय'मिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं, विज्ञेयम् । अथवा 'स्वय'मित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनाते देवदत्तादि-प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो 'लुनाति केदारं देवदत्त' इति, स एवार्थो 'लावयति केदारं देवदत्त' इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो 'लूयते

उ०— केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति । तन्मतेऽप्याह—भिन्ना एवेति । नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह—सारूप्यादिति । तदुक्तम्—

'तानि धात्वन्तराण्येव पचिं सिध्यतिवद्विदुः ।

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना' ॥ इति ।

नन्वेवं केदारः कर्तेवेति कथमयं कर्मकर्तृत्वत आह—तत्रेति । आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीयाऽवस्था । यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्धविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूमयो- 'ऽवस्था' शब्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते । द्विधाभवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञातवैव कर्तुर्द्विधाभवने प्रवृत्तेः । अन्यथा शिलायामदृक्कुरोत्पादनायेवाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो द्विधामावने कर्मतापचयवगाहनम् । ततोऽप्यन्तसौकर्याय नाऽनेन प्रयुक्तः सन्निधा भवति, किं तु स्वत एवेति परंपरेणाऽसंवलितद्विधाभवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाप्र- वृत्तिवै कर्मवद्भावः । स्पष्टं चेदं हेराराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसन्न इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति । एष्टान्तमुपपाद्यन्ते उपपाद्यति—ततो यदेति । तत्र 'लुनाति केदार'मिति कक्ष्यापेक्षयाऽस्यां कक्ष्यायां निजिशेषः, तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यता- माप्रनिश्चयेन द्विधाभवनरूपे एतत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः, अस्यां तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तन्मोमाय कक्ष्याणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्यप्रतीतिरक्षणविच्छतिविशेष- लिप्तस्या निजुत्पादनम् । सौकर्यातिशयेति । अस्यां तु कक्ष्यायां स्वतः प्रवृत्तस्तत्क्षेमायाऽपि न प्रयोजकव्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराऽविवक्षेति भावः । इयं प्रायोगिकी पद्यमी पर्यन्तभूमिः । तदुक्तम्—

'अवस्थां पञ्चमीं प्रादुर्ण्यन्ते तां कर्मकर्तरी'ति ।

तरयाः पद्यमीत्वं वैवम्—तत्र द्वितीयकक्षायां क्लृप्तमानाधिकरणो व्यापारोऽर्धततो निचि तृतीया कक्षा । ततो निजर्थव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा । ततः क्लृप्तमानाधि- करणे व्यापारे प्रवर्तनायेव विवक्षिते निष्पुदाहरणभूतायाः पद्यमीत्वम् । उभयत्रापि निजि- कर्त्तृत्वात् तत्रांते हरिणा 'निष्पुद्विषणा'दिदुक्तम् । तदाह—उपावनिवृत्तावपीति । मुख्य-

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्माप-
दिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति ।

प्र०—केदारः स्वयमेवे'ति, स एव 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । न च प्रयोज्यप्रयोजक-
भावननिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः, उपायनिवृत्तावप्युपेयाऽनिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये
हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते, अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते । लौकिके तु
व्यग्रहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां 'लावयते केदार' इति प्रयुज्यते । एवं तावत्—
'निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्तृता व्याख्यातः ।

अपरः कल्पः—लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः
प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते—'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति । पुनः
प्रयोज्यप्रयोजकमात्राऽविवक्षायां 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति प्रयुज्यते । तत्र पूर्व-

उ० प्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्रारोपात्तदनिवृत्तिरिति भावः । एतच्च
शब्देन्दुदोषरे विस्तरेण निरूपितम् । तदाह—सिद्धशब्देति । ननु 'लवयते केदार' इति प्रयोगे
सति किमर्थं णिचप्रत्ययघटितप्रयोगादरोऽत आह—सौकर्येति । 'लवयते केदार' इति कक्षायां
स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिमात्रं, पञ्चम्यान्तु क्षेमाथमपि प्रयो-
जकव्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लामादेतदादर इति भावः । प्राकृते—प्रयोगान्तरे
प्रकृतिधाच्ये व्यापारे । अप्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—अपर इति । लुनन्तमिति । स्वयं
द्विधाभवने प्रवृत्तं केदारं लविता क्षेमाय प्रयुङ्क्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा, इह तु स्वत
एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतद्वदेव न, किं तु प्रयुत स एव लवितारं प्रयुङ्क्ते इति प्रयोज्य-
त्वाऽभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाऽधिकः सौकर्यातिशय इति भावः ।

लावयति केदारो देवदत्तेनेति । अत्र 'लावयती'ति पाठस्य लेखकप्रमादात् । ग्रन्थ-
कृद्दक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽनेनात्मनेपदप्राप्तेः । यद्वाऽकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मन्वमानस्या-
ऽत्रत्यपूर्वपक्षिणो मतेऽनुपद्वदयमाणरीत्या कर्मवद्भावाऽप्राप्या तयोक्तिः । नन्वेवमत्रैव कर्म-
वद्भावाऽप्राप्तिविषयेऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं 'कर्मवद्भावात् सिद्ध'मित्युक्तिरिति चेन्न ।
अत्रत्यकर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्याथैरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य कलाश्रयस्य सत्त्वे-
नेतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु 'गतिबुद्धी'तिनियमान्नेत्यन्यत् । कर्तृकर्मंतरकर्माऽभाव इति
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वारम्भेपदं भवत्येवेति दिक् । पुनरिति । देवदत्ते प्रयोग्यत्वस्या-
ऽविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजकत्वस्याऽप्यप्रतीती देवदत्तव्यापारस्याऽप्यप्रतीतेर्द्विधा-
भवनमात्रे लावयतिरिति भावः । 'स्थलमारोहयति मनुष्या'निति प्रत्युदाहरणेनायमपि प्रकारो
भाष्यकृता ध्वनितः । प्रदर्शितेति । 'हर्षादिभि'रिति शेषः । न तु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे

न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'यक्चिणोः प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते अत्र यक्चिणौ—'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिराश्रित्रूजामुपसङ्गयान'मिति ।

यस्तर्हि न हेतुमणिराश्रू, तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन—'यक्चिणोः

प्र०—प्रक्रियाश्रयणे 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय'इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि—लावयति केदारं देवदत्त' इत्यत्र यस्मिँलावयती धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधा-भवनलक्षण क्रिया, तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता, न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयती केदारस्य कर्मत्वाऽभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाऽभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा शोरात्मनेपदमेव नान्य'दिति नियमार्थमेतदित्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरत्राऽणौ कर्म विद्यते यावत्वा पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ? अत्राहुः—अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्द, पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां धर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो

उ०—सत्तात्पर्यमिति भावः । एवं चाऽप्यारोपितप्रेषणपक्षाऽज्ञानेनाप्राप्त्यं पूर्वपक्ष इति ध्वनितम् । वस्तुतो निवृत्तप्रेषणवृत्तीयकक्षामादाय तत्संभवः । द्विधाभवमानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्रप्रतिपादकव्यस्ताऽप्यन्तयोर्द्वोरपि शब्दयोरोपस्थिरव्यतिशेपात् समानधातौ कर्मणा तुल्य-क्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न वैषं 'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति द्वितीयकक्षायामपि कर्म-वद्भावापत्तिः । 'व्यापारव्यधिकरणफल्यापक्षानां नेत्यर्थक'सकर्मणां प्रतिषेध' इति वचनेन तदप्राप्तेरिति दिक् । परे तु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षैवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीया । तद्वचनवशाद्—न तु तस्यामितीत्याहुः ।

भाष्ये—यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन प्रायधान्तरस्यैव वारणापिक्वद्विग्नवृत्त्यर्थमिति भोक्तम् । एष दोष इति । यदोषपरिहाराय स्वया नियमार्थत्वं व्याकृत्यायते स यक्चिणप्राप्तिरूपो दोषो नोपार्थः । एतं चाऽपुत्रं नियमार्थत्वमिति भावः । यावतेति । एवं चाऽप्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाऽभावेन तत्र कर्माऽभाव इति त्रिद-माणेति सूत्रे वगानिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति, अनेन नियमस्य प्राप्यभावातिरिति भावः । उदसन-क्रियामिति । यद्यपि निवृत्तप्रेषण एव पुच्छपदं तासमयेतद्विद्यापरं न केवलमित्यन्तप्रयो

प्रतिषेधे णिअन्धिअन्धिनृजात्मनेपदाऽकर्मकारणामुपसंख्यान'मिति' ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् यत्र नियतमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ।

प्र०—यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिन् भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विरक्ष्यते तदा 'उदपुपुच्छते'त्यात्मनेपदमेव णिहन्ताद्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति गण इति । गणो णावेव कर्म णावेव कर्तृत्वस्य नियमस्याऽव्यापाराणिअन्धिअन्धीतिउक्तञ्च एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वान्नाथोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मरद्धानप्राप्तिर्यावता कर्मस्वभावकानां कर्मस्वक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तारं वर्त्तते । नैपदांपः । भागशोऽवस्थापनेऽपि गणिवर्त्तते । भागशोऽतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्राऽनुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वनिवक्षायामस्ति कर्मस्वभावकत्वात्कर्मवद्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याणौ

उ०—दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवान् अभ्यन्तोस्तीत्यभिमानः । 'भूताया'मित्यनेन लुङ्विषयप्रदं नम् । केचित्तु णिहन्ताणिपीदमुदाहरणमित्याहुः । तद्यत् । 'यस्तद्धि न हेतुमणिजि'ति भाष्याऽस्तद्धतेः । भाष्ये—अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः । ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णिग्रहणेनेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये—स चावश्यमिति । अनुच्यमाने इति । 'णिग्रहण' इति शेषः । यत्र निष्प्रोऽण्यन्ताण्यन्तस्यले । तत्रोऽन्यत्रेति । ण्यन्तैकविषये 'गणयति गण' इत्यादी । प्रतिषेध इति । सूत्रेणाऽसिद्धेर्वार्तिके णिग्रहणाऽभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्ग्रहणं तेन यादिना कार्यम्, ततो वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः । गणयतीत्यत्र सकर्मकाऽकर्मकावस्यथोरुभयत्रापि स्वार्थणिजेवेति बोध्यम् । कथं पुनरिति । एवं च यक्चिणोः प्राप्यभावात्प्रतिषेधो स्वार्थ इति भावः । भागश इति । भागशोऽवस्थानं च कर्मस्वमिति भावः । भाष्ये—आत्मनेपदस्य चेति । न केवलं यक्चिणोरेव, आत्मनेपदस्यापीत्यर्थः । तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्तिवत्याह—आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं ण्यन्तानामण्यन्त-

इष्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यत एव, आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि ? इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् ? अणाविति कस्येदं शेषं ह्यम्, यस्मात्प्रयोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्प्रयोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ।

प्र०—तु कर्मणो णी कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैतस्मादिति । नित्यत्वा-
खिण्यः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाऽभावादणौ कर्मणोऽसंभवात्प्रयोरिति हेतुमण्येषो
ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्यौ गण्यस्य
कर्मत्वं, हेतुमण्यौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्राऽनेनात्मनेपदं

उ०—कर्मण्यक्रिये कर्तयेवात्मनेपदं, न तु ष्यन्तकर्मण्यक्रिय इति नित्यण्यन्तेभ्यः कर्मकर्तृ-
तन्निवृत्त्यर्थमिष्यर्थः । ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्प्रतिषेधाद्यत आह—
अणौ कर्मण इति । सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः । विभो-
णात्तरस्य स्वतद्गुणवृत्तिमात्रफलकत्वे नोपयोग इति तन्नोक्तम् । उपलक्षणार्थं वा बोध्यम् ।

भाष्ये—इष्यत एवेति । कर्मवज्जावेनेत्यर्थः । एवं चेष्टव्यापत्तकता सूत्रस्य नोचितेति
भावः । एवं च 'गणयते गण' इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् । ननु 'जेरणा'वितिनियमसूत्रात्-
प्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते—किमिष्यत एवेति । सूत्रकारस्यापीदमिष्ट-
मित्याह—इष्यते चेत्यादि । नियमसत्त्वात्कथं प्राप्तिरिति शङ्कते—कथमिति । नियम-
स्यैवाऽप्राप्तिरित्युत्तरम् । न चैतस्मादिति । चुरादिणिच इत्यर्थः । ननु जिहुरपत्तेः पूर्वं
घातोर्धसंमानत्वे कर्मणोऽपि संभवादाह—नित्येति । एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोग-
स्यैवाऽभावेन कर्ता च कर्म चाऽस्य नास्तीत्यर्थः । कर्त्तंति । दृष्टान्तार्थम् । फलान्तरमध्यस्य
वश्यते । तदाह—अणौ कर्मणोऽसंभवादिति । अस्य 'कथमत्रात्मनेपदं वायंते' इत्यनेनाऽ-
श्वयः । नियमाऽप्राप्तेः । 'गणयति गण' इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि चुरादिष्वन्तरस्यैव
प्रथमात् । चुरादिष्वन्तरप्रकृतिश्चेत्तुमण्यन्तत्वे स्वतःसूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि तत्रात्मने-
पदस्यैवेष्टतया तत्राऽनेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह—योरितिःत्यादि । परं स्वयोरिति
विषयः, भाष्ये तत्प्रथमाऽभावात् । 'चिति रमृत्या'मित्यादि इद्विषयकारणादनित्यण्यन्तवत्स्य
चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तज्ज्ञापकमेव चिन्तयम् । 'कुर्वि-
प्रभृतीनामिष्य तस्यापीद्विषयोऽप्यारणमात्रार्थेणात् । केवलं 'धुपेरविश्वम्' इति लिङ्गादित्य-
ण्यन्तत्वं भाष्यकृद्ददति । यद्यप्याऽप्यादिति विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति, तथाप्यणा-
कर्मकारित्वप्र हेतुमणिच एव प्रहणसंभवाद्दिहापि साजात्यासाद्व्यर्थाश्च तथैवोचितमिति
तरम् ।

ननु बोधव्यर्थमत आह—न चानिर्दिष्टेति । यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशनापि
प्रतिषेधः शक्यस्तथाप्यप्याऽज्ञानुक्तावाप्यानाथार्थत्वात् तद् न स्यादिति विषयविशेषनिर्देशार्थं
इत्थं सूत्रमपेक्षितमिति भावः । नन्वपीगर्धेति कर्मणि दोषे वनगुप्तस्येतिपट्टीसत्त्वात्कर्मणो-
ऽभावेन वेदगुदाहरणमत आह—कर्मोपलक्षणमिति । अन्यत्वेतज्ज्ञान्यवत्सूत्रस्यकर्मपरं
व्याप्त्यपरं, न तु कर्मसंज्ञकपरमित्याहुः । एतदपि—'एन'मित्येतद् घाटतमुदाहरणमिति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—
स्मरति वनगुल्मस्य कोकिल । स्मरत्येन वनगुल्म स्वयमवेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-
क्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्चायम् ।

एव तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—‘भवत्येवजातीयकानामात्मनेपद’मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०—निर्णयतत्यथे । इदं तर्हीति । न चाऽनिदिष्टप्रिय प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति
सर्वमेव सूत्रं त्रियते । वनगुल्मस्येति । कर्मोपलक्षणमतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य
शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाऽभावात् । तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ।
स्मरत्येनेमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् ‘कर्मवदकर्म-
काणां’मिति वचनात्कर्मसद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य, कर्मान्तरसद्भावात् ।
तस्मात्स्मरति वनगुल्म स्वयमेनेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवजातीयकानामिति ।
येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां एयन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावत्रियत्वेऽप्यात्मने-
पदं भवतीत्यर्थः । एव च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यथाहुत्तं भवति । तेना-

उ०—उपलक्षणम् । तद्वहितोदाहरणस्येत्यर्थः । अकर्मकाण्यवोदाहरणानीति मन्त्रैव ‘कर्मवद्भावा-
त्सिद्ध’मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि ‘गतिबुद्धी’तिसूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव
ग्रहणमिति स्मरत्यतियोगे नाऽण्यन्तकृतं कर्मत्वप्रापि, तथाप्यतज्ज्ञापयत्याचार्याणां
स्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तापर्यम् । एतदपीति भाष्ये । आध्यानाधानां कर्तृस्थक्रिय-
त्वेन कर्मवद्भावाऽविषयत्वादिति भावः । तज्ज्ञापयतीति । प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्पकं सूत्रं
बोधयतीत्यर्थः । ‘एव जातीयकानां मिति । अस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थे ‘पश्यति राजा
स्वयमेवे’त्यत्रापि स्यादत आह—‘येषामण्यन्तानामिति । कर्तृस्थभावरक्रियत्वेपीति । अपिना
सकर्मकत्वेपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये ‘एवजातीयकानां मिति अस्तिार्थमन्यथा ‘भवत्येवा मित्येव
वदेत् । साज्जात्यं च कर्मवद्भावाऽप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह—एव चेति ।
स्वातन्त्र्ये सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽप्युक्तेति भावः । प्रदर्शयन्ते इति । भागवृत्तिकारा ।
न्याय—‘विशेषदर्शनं यत्रेति वक्ष्यमाणम् । भाष्य—‘यद्विस्तुपर’मितिसूत्रस्थम् । तमेव
न्यायमाह—विशेषेति । यत्र—कर्ममेदन क्रियाजन्यफले, विरापदर्शन—रूपभेददर्शनं तत्र
कर्मस्था, यथा पचेरोदनरोटिकादौ, अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यदा क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्त्तरि
प्रत्यक्षेणाऽवधारणं तत्र कर्तृस्था, यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषांचिन्मते । अन्ये
त्वेव सति क्रियाजन्यध्रमाधिकृतवैलक्षण्यं प्रायण सर्वत्र कर्त्तरितीति पक्षादेरपि कर्तृस्थभाव-
कतापत्तिः । तस्मात्तदाहुवाच्या फलाऽशरूपा क्रिया कर्तृगतापि सम्बन्धविज्ञापेण शब्देन पुष्पते
स कर्तृस्थक्रियः । यदाहुवाच्यं सौऽश कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः स—कर्मस्थ-
क्रियः । यथा पचिं दादाविति यद्वन्ति । तदाह—अन्येषामिति । नन्वग्रहपक्षे इतोः कर्मस्थ-

पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ।
अत्रात्मनेपद सिद्ध भवति ।

प्र०—रोहयते हस्तीत्यादावनेनैरात्मनेपद सिद्ध भवति । तथा हि—‘हृदिर्गतिविशेषप्रचन’ इति ‘यद्वितुपर छन्दसी’त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव च कर्तृत्वत्रियत्वात्तास्त्रय कर्मवद्भाव । एव चारह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमाना अवधीरणीया । तथाहि—

‘विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषा शब्दरेच प्रकटिपता’ ॥ इति ।

विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्पर्य क्रियाया कथ्यते । एतन्न कारण द्वयमारोहणस्य कर्तृत्वता प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि—‘हस्तितनमारोहति’ ‘वृक्षमारोहति’ ‘पर्वतामारोहती’त्यादौ कर्मभेदपि नारोहणस्य रूपभेद प्रतीयत । न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृत कर्मणि कञ्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते, न कर्मगता । केवल कर्मण कारकत्वादवश्य क्रियया भाव्यमिति क्रिया ऽनुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि न्य स्व व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रिया सपायन्ति । यद्वत्तत्रयञ्चायमर्थे किञ्चित्तु प्रवृत्तोपयागादुक्तमिति प्रवृत्तमनुसराम ।

दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मांतरसद्भावान्नानात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्याऽयमभिप्राय उच्यते—‘अरयन्तामस्त्राया ये

उ०—क्रियात्वापत्ति, विपर्ययापत्तिरूपस्यावरणभङ्गरूपस्य वा णस्य कर्मण्यव सत्त्वादिति चेत्सत्य, ज्ञानानुकूलस्यापार एव तदर्थ इत्याशयात् । ‘विशेषदर्शनं मित्यस्य दर्शिताद्यप्याप्या रीत्याह—कर्मभेदेर्पाति । नारोहणस्य—न तान्यफलस्य । द्वितीयस्याप्यायामाह—न चैतद्व्यति । एव च निर्वर्त्यत्रैकार्यकर्मणि निवृत्तिवकारलक्षण कर्मणि विशेष । प्राप्ये तु न ।

‘क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न त्पश्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत ॥’

इति तदुपगमादिति भाव । अन्यथा मनसि कर्मस्थक्रियात्वं निराकरोति—धातुना चेति । ‘कर्तृगतैवेत्यस्य कर्तृगामीत्यर्थ । ‘न कर्मगत एत्यस्य न कर्मगतवैत्यर्थ । ननु न्यग्भवन्न विनोपरिगमनमसम्बोध्यत उक्तम्—‘केवलमित्यादि । अत एव इतिणाऽरि—‘न्यग्भावन न्यग्भवन रहौ शुद्धे प्रतीयते’ इत्येवोक्त, न तु इतिणा प्रतिपाद्यत इति । न्यग्भवेति धात्वर्थतावच्छेदकस्याश्रयत्वाभावाद्द्विस्तन कर्मत्वाऽनापत्तिरत आह—‘यद्वत्-वत्तद्वय इति । अयं भाव—न्यग्भवन्नानुकूलस्यापारस्य रुपाध्वे तदनुकूलतयाऽऽहुतो न तावत्तद्वयमारोहतीतिप्रयोगापत्ति । उपरिगमनमपि धात्वर्थश्चेत्—तद्देवास्तु, तावतीव इतिन कर्मत्वोपपत्ते, किं न्यग्भवनेनेति । उपरिगमनस्य सद्यम्भविशेषेण कर्तृत्वमिति सत्त्वात् कर्मत्व क्रियात्वमिति भावः । नन्विति । उपक्रमस्य कर्मांतरनिवृत्तिपरवाक्यनाऽऽकर्मकाणामेवैतदुदाहरणत्वावगतैरिति भाव । अस्मादेवोदाहरणादिति । एवजातीयत्वानामिदुक्तिपरत्वात् ‘परमात्मेः प्राकर्म कर्ता च ति भाव्यात्परत्यपि बोध्यम् । ‘प्राकर्म कर्ता च त्वनेन प्राक्त्वेत्

‘प्रात्मन कर्मत्वे प्रतिषेध. ॥ ८ ॥

आत्मन. कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्य । इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति । स तद्दि वक्तव्य. ?

न वा ग्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

न वा वक्तव्य । किं कारणम् ? ‘ग्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्’ । अन्य-
दत्राऽग्यन्ते कर्माऽन्यो ग्यन्तस्य कर्ता । कथम् ? द्वावात्मानौ, यन्तरात्मा
शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुख दुखे अनुभवति ।
शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनाऽन्तरात्मा सुखदु खे अनुभवतीति ॥६७॥

प्र०-कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपत् न भवति, यथा स्थलमारोहयति
मनुष्यानिवि । इह त्वग्यन्तापस्याया कर्तृणा भृत्याना णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मने
पदम् । एष च स्मरत्येन जनगुल्म स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरण
युज्यते ।

आत्मन कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च
विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थे । नघेति । वस्तुत एवाऽत्र आमभेदो न त्वेकरथैव
कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थे । गन्तरात्मेति । साहचर्यपक्षेऽन्त करणमन्तरात्मा, तस्यैव
कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याऽकर्तृत्वात् । नैयायिकानां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा
निवर्त्तित । शरीरात्मा सुखदु खे इति । शरीरस्याऽचेतनत्वात्सुखदु खहेतुभ्यां शरीर
संबन्धत इति व्याख्येयम् ॥६७॥

उ०-कर्मकर्त्रेतिशरामनेपदोपयोगि च बो द्यते । तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहु ।
कर्तृकर्मणी इति । ‘कर्तरि कर्म त्यत कर्तृग्रहणमनुवर्त्ये प्रथमया विपरिणमस्य यच्च यश्च
यदित्येकशेषेणाऽयमर्थो लब्ध । प्रत्युदाहरण युज्यते इति । सिद्धान्ते’ इति शेष । ‘स्थल-
मारोहयतीत्यत्राऽपि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मण सत्त्वात् ।

भाष्ये—आत्मन कर्मत्वे प्रतिषेध इति । अण्यन्ते कर्मण आत्मनो ग्यन्ते कर्तृ
त्वेनाऽण्यन्तावस्यास्यकर्तृकर्मातिरिक्तकर्माऽभावेन आत्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थे । भाष्योदाहरणे ‘आत्मान’मित्युभयान्वयि । वस्तुत एवेति । अयं भाव —शरीरात्मा
कर्म । ‘अह काण’ इत्यादिव्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययाच्छरीरात्मेति न
विरुद्धम् । अन्तरात्मा कर्ता, शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनभ्युपगमादिति भाव । अण्यन्त-
रात्मा पुरुष, सोऽप्यकर्तृत्वं साहचर्यादिति भाव—साहचर्येति । तस्यैवेति । तन्मते पुरुषस्य
पुष्करपलाशवज्जिह्वेत्येन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादिति भाव । पुरुषस्य—जीवस्य । भाष्ये आत्म
द्वयस्यैव मानमाह—अन्तरात्मेत्यादिना । तत्कर्मिति । धर्माऽधर्मरूप, ‘यत्पूर्वसंज्ञित कर्म
तत्फल पादादिसौषवाद्यनुभवतीति लौकिकव्यवहारात् । ‘पूर्वकृत कर्म मामाधिरूपेण वाधते’
इति व्यवहाराच्चेति भाव । शरीरात्मनः कर्म—चेष्टादिरूप सुप्तनु लजनकम् । एकस्यै-
वाऽऽत्मन कस्यान्तरे कर्तृत्वं एवमभिधानानेति सिद्धान्ताशय ॥६७॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितञित इति किमर्थम् ? याति वाति द्राति प्साति । 'स्वरितञित' इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति ? 'कर्त्रभि-

प्र०— स्वरितञितः इदमात्मनेपदं सन्विधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते-पाचयतीत्यर्थः । यजते-यजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्घातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति । यदा तु प्रकृत्यान्भिहितं संविधानं तथा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते,—पाचयतीति । यदा 'णिचञ्चेति एयन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने एयन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया, यथा 'राजा पाचयते' इति । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष

उ०— स्वरितञितः । ननु 'राजा प्रयाति' 'सेना प्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामिष्वतद्भावयोर्देशनेन यात्यादिव्यावृत्तये 'स्वरितञित' इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह—इदमिति । अत्र केचित्—क्रिया—कृत्यधात्वर्थस्तत्फले कर्तुं प्रयोजककर्तुरभिप्रायेऽभिप्रायमूलके प्रयोजककर्तृव्यापारे आत्मनेपदमित्यर्थादिति भावः । संविधानं—कृत्यधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्तनाद्यो व्यापारः । यजेदेत्यादौ च ऋशिवप्रवृत्त्यनुकूलो यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार एव संविधानशब्दाख्यः । तेन 'यजेत पशुकाम' इत्यादौ यजनान्तर्गतस्तोत्रशंसनरूपहोतृव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्तुरध्वर्योरपि पशुना संबन्धस्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवदावयव्ययं प्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः । परे तु संविधानं—सामग्रीसघटनरूपमित्याहुः । ननु त्रिक्रियाद्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्तं संविधानपीत्यत आह—अनेकार्थत्वादिति । तस्य द्योतकमिति । अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः । परे त्वनेकार्थस्य धातोरत्राऽयमेवार्थ इति बोधनमेव द्योतकत्वं, तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तदाह—यदा त्विति । 'हेतुमसीति प्रत्ययार्थनिर्देश' इत्येव सिद्धान्तः । अत एव तदाश्रयस्थैव तत्र कर्तृत्वम् । तदाह—तदभिधानायेति । किं च यात्यादीनां संविधाने कृत्यभाववादिनां तत्र जिज्ञासापत्या निमित्तापके वाचकतापक्ष एवावश्यक इत्यादयः । नन्वेवं एयन्तादात्मनेपदं न स्यात्, णिच संविधानस्य बोधितत्वात् आह—यदेति । तस्य—एयन्तस्य । नन्वयमर्थः सूत्राऽनारूढोऽत्र आह—कर्त्रभिप्राये इत्यादि । तदुक्तम्—

'कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथाभूत्वा क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभाग्यतः ॥' इति ।

क्रिया भेदः—संविधानलक्षणः । तत्कर्ता—संविधानकर्ता ।

प्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामो 'येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं

प्र०-उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व षपते षत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु श्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभावाद्द्वर्तन्ते, नान्ये घातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये त्वाद्भुः—स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं, परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता, लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव, न चार्यादिविनयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं 'पञ्चभिर्हलैः कृपती'ति 'विभापोपपदेन प्रतीयमाने' इति पक्षे आत्मनेपदाऽभावः । 'स्वामिदासौ पचत'इति क्रियामात्रविज्ञायां परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा 'स्वामिदासौ पचते' इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थाऽनुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे

उ०- 'केपांकित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पने ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥' इति च ।

केपांचिदान्नां—स्वरितञितां, केपांभिद्वादिनामिति वा । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् । विकल्पाऽङ्गीकारे शिष्टप्रयोगान्प्रमाणत्वेन दर्शयति—क्रीणीष्वेति । 'षपत' इति पाठः । अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति—स्वरितञित एवेति । नन्वयं पक्षो न भाष्य-संमतः, प्रत्याख्यानभाष्ये 'सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद्भ्य आत्मनेपदं न चैनेषामुभयमस्ती'त्युक्तेः । तत्र 'सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ती'त्युपक्रममादुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । असंविधाने एषां वृत्तिर्नास्तीति तु वक्ष्यमशक्यं, देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मादुत्तरस्यास्यैव युक्ता । तत्र हि चार्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृगामित्वमेव विवक्षितम्, न तु परगामित्वमित्यस्य तुवच्यत्वात् । प्रतीयते च तथैव चार्यादौ । एवं च 'न केषां कर्त्रभिप्रायं चे'त्यादिप्रतीकस्यकैयटोपि चिन्त्य एव । 'चिनुते' इत्यादि-प्रयोगाश्चान्तर्भावित्वपर्यन्तयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यमाहकम् । कदाचित्परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्याऽऽवश्यकरत्वाच्च । न च 'सेना प्रयाती'त्यादौ चार्यादौनामपि परामिप्रेतफलत्वमस्येवेति घाच्यम्, भाष्ये 'च'श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्र जयादिकलमुभयामिप्रेतमिति न तथेति भावादित्यल्लघुराह—अन्ये त्वाद्भुरिति । स्वार्थं य इति । यः स्वार्थं क्रियामारभते तत्र—तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । स्ये कर्तृगामित्वं कर्तुरपकारकत्वम्, न तु संयोगः, समवायो वा, 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ तदभावात् । एवं च क्रियैव फलद्वारा कर्त्रर्थेति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं श्रुत्या लोकोतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता । तद्यथा पचयादौ भोजनादि लोकोतोऽवगतम्, पचयादौ च स्वर्गादि ध्रुयाऽवगतम्, न दक्षिणादिरूपमिति बोध्यम् । परार्थेति । चार्यादियु तु परार्थत्वविवक्षेव नास्तीत्यतो न दोषः । स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावता घादनां स्वार्थत्वविवक्षायां

भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा-
जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितनितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं
चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

प्र०—न्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे प्रकारे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः
क्रियते इति भावः । न चैरामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।
अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः, नैनेषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ।
तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारयति जातीयर्चिहितः । अथेति ।

उ०—तदानीयिति सूत्रार्थः । उभयं च स्वरितनित्वेवेति न दोषः । विवक्षानिमित्ता स्वार्थपरार्थ-
तेत्यन्वयः । विवक्षेत्यनेन 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । अत एव 'स्वामिदासी
पञ्चत' इत्यत्र क्रियामाप्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शब्दबोधे
भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाऽभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च । आत्मनेपदादि-
समभिन्याहृतधातोः स्वरितनितः कर्तृगतफलजनकक्रियादो लक्षणेति घोष्यम् । केचित्तु नेदं
दास्यबोधविषयः, अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः, तथैवानुभवत् । 'किमर्था क्रिये'ति
विचारे कर्त्तृपरार्थफलकारकम्, क्वचित् स्वार्थककारकं मनसा युज्यते । एवं चैषु परार्थत्वमेव
परस्मैपदनिमित्तं, कोटिद्वयातिरेकेण नृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तं
न तु कर्त्रभिप्रायमिति । 'स्वामिदासी पञ्चत' इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्साध्यम्,
स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणाऽऽत्मनेपदवत् । कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चाऽऽरोपितानारोपित-
साधारणं मानसबोधविषयस्तदादिहेतुः । अत एव 'परार्थात्मभे तु परस्मैपद'मित्युपक्रमे
कैयटेनोक्तम् । वस्तुतः 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते । तदावकाशातो-
रात्मनेपदं, विच्छिद्यनुकूलसाधनविनियोगार्थस्य तु परस्मैपदम् । एतच्च हरिप्रभ्ये रणमिति
मञ्जूषायां निरूपितम् । भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । नन्वेवं विवक्षाऽतिप्रसक्तस्य
आह—स्वरितनित्द्विपर्ययेति । नन्वेवं 'पञ्चभिर्हंलैः कृपती' इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं
स्यात् आह—पञ्चभिरिति । 'पञ्चभिर्हंलैः'रित्युपपदगम्यत्वात्तस्येति भावः । ननु स्वामिदास-
योर्गुणपरकृतृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिप्रयुक्तान्मनेपदस्य दासेनाऽन्वयाऽभावात्परार्थत्वप्रयुक्त-
परस्मैपदस्य स्वामिनाऽनन्वयात्प्रययोरुपेक्षो विषये पचेत्स्तिदन्तरस्य प्रयोग एव न स्यात्
आह—स्वामिदासाविति । क्रियामात्रेति । वस्तुतः उपपरपन्तरमत्रोक्तम् । सर्वत्रेति । सर्व-
धातुष्वित्यर्थः । भाष्ये—'सर्वेषां'मित्यस्यापि—सर्वधातुनामित्यर्थः । संभवे इत्यादि । एवं
च यत्र धात्री 'कर्त्रभिप्राय' इत्यस्य श्वावरस्यंभवस्तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'अकर्त्रभि-
प्राय'मित्यस्य कर्त्रभिप्रायऽभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्रभिप्रेतमेवेति
श्वावरयोऽभावात्तेनां मोदाहरणत्वमिति भावः । नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । क्रियामात्रवृत्ति-
त्वादिति भावः । एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसिद्धिदम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाकारकाभावस्यैव

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'स्वरितजितः कर्त्राये क्रियाफल' इतीय-
त्युच्यमाने यमेव सप्रत्येति क्रियाफल तत्रैव स्यात्—लूञ् लुनीते, पूञ् पुनीते ।
इह न स्यात्—यञ् यजते, वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो
भवति । 'अभि'रामुख्ये वर्तते, 'प्र' आदिकर्मणि । तेन यं चाऽभिप्रति, य
चाभिप्रैष्यति, य चाऽभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमाने सिद्धं भवति ।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति किमर्थम् ? पचन्ति भक्तकंरा । कुर्वन्ति
कर्मकरा । यजन्ति याजकाः । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यमानेऽप्यत्र

प्र०—कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धवत्येव विरहितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति ।
केचिदाहुः—वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽपिधानात् ।
तस्मादयमर्थः—द्विविधः यागादिफल, दृष्टमदृष्ट च । दृष्टम्—अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधा-
दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्र—पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुर
प्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसमवाह्निप्रकृतत्वाच्चाऽप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न
स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्य फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्या-
ध्यवस्यति क्रियारम्भे तदाऽऽत्मनेपदमित्यथमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपत
इति । 'केशरमश्रु वपत' इत्यत्रैवाऽऽसन्ने फले स्यात् । 'धान्य वपत' इत्यत्र तु विप्र-
कृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । य चाभिप्रागादिति । 'अयष्टे'त्यादौ । एतत्तु कालनिर्देश-

उ०—भाष्यतो लामादिति कश्चित् । प्रत्यययो पौनहस्य परिहरति—प्रकारमात्रे इति । केचित्तु
तथाजातिरिति बहुमाहे'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छमाहुः । नन्वभिप्रपूर्वकैतेरिच्छाया रुढत्वेन
कथं तदाक्षेपोऽत आह—कर्त्रायमिति । स तु न तत्र विवक्षित इति भावः । केचिदिति ।
'सप्रत्येती'ति भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः । यद्यप्यपि कालसम्बन्धो नास्ति तथापि
कालोदासीना प्रत्यया भाक्षिष्यमाणकालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण 'कालसामान्ये'
इत्युक्तम् । तस्मादिति । सप्रतीति क्रियाफलविशेषणं सप्रतीत्यस्य क्रियाऽभ्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच्च दृष्टमेवेति भावः । तद्वचनय-वदयति—इह न स्यात्तज्जत इत्यादि ।
विधुर—विरोधी । प्रत्यय—कारणम् । तदुपनिपात—तत्प्राप्तिः । षीर्षान् पर्यन्तानां
जलस्पृशं कर्तोयापारगमन विस्मयादिरूपविरोधिकारणसन्निधौ विनादासंभवादिति भावः ।
विप्रकृतत्व—कालान्तरभावित्वम् । अभिप्रग्रहणात्त्विति । तदभावे'यदयभावित्यथ समिहित-
त्वमेव च प्राधान्यं गृह्येत । सति तु तस्मिन्निर्कयोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यमित्याप्य काम इति
भावः । क्रियारम्भे यदा कर्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्य-

१—'आ इत्यत्रांग्ये, प्र' 'परा'इत्येतस्य प्रातिशोभ्यम्, 'अभि' इत्याभिमुख्यत्वं इति

१ १ १ २—'भक्तकरा' पा० ।

प्राप्नोति । अत्राऽपि हि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा
लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एवं तर्हि
'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति, तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति' । न चान्त-
रेण यजि यजिफलं वपि वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणाऽपि यजि
गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥७२॥

प्र०—प्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राऽप्राप्तेर्निमित्तमस्ति । पादिकमहरिति । पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थे—
समासे निष्कादिभ्य' इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण
भवति, तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिप्रहेणाऽपीति भावः । तथा च
हरिणोक्तम्—

'यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लामादि प्रयोजनम्' ॥ इति ॥७२॥

उ०—श्वयः । एवं च तारुशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य
वक्ष्यति—अभिराभिमुख्ये प्र आदिकर्मणीति । आद्यत्वं चाऽऽभिमुख्यगतम् । आद्यमाभि-
मुख्यं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् । ननु यपनस्य केशकर्त्तृरूपं फलमभ्यवहितमेवेति
कथमिहाऽप्राप्तिरत आह—केशेति । घान्त्यं वपते इति । बीजविकिरणार्थोऽत्र वपतिरिति
भावः । भाष्ये—तेन यं चेत्यादि । अत्राऽभिप्रतिः संबन्धमात्रे । एवं च येन फलेन संप्रति
कर्त्ता संबद्धो, येन च संबद्धो भविष्यति, येन च संबद्धोऽभ्युत्सव्यं प्रारम्भेनैव सिद्धं, कर्त्तारमे-
तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगो ऽलाविष्ट देवदत्त' इत्यादौ । भाष्ये—
अत्रापि हीति । न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानीति वाच्यम्, 'कृत्विग्यापारवचन-
यज्ञेतराम्भो 'होता भविष्यामी'त्यादिप्रतिवचनं, तदुद्देश्याश्च गाव एवेति भावः । पादो
भृतिरस्येति । पादभृतिः संबन्धि दिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भृतिं लप्स्यामह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये—सर्वत्र चेति । 'महि प्रयोजनमनुद्दिश्ये'ति न्यायादिति भावः । प्रकर्षति । अनर्थ-
लभ्यायं प्रकर्षः । 'साधीय' इत्यस्य क्रियाफलेनाश्वयः । 'अनर्थलभ्यं क्रियाफलं यत्र संबि-
धानरूपे घातये'ति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तद्वानावित्यर्थ' इति भावः । किं तासाधीयः
क्रियाफलं, तत्राह—न चान्तरेणेति । यद्यप्यादिफलमन्तरेण यजि क्रिया न च—नैव लभन्ते
तदित्यर्थः । गवादिषु च तदुत्पत्तिरेकं दर्शयति—याजकाः पुनरित्यादिना । तदुत्पत्ते-
नहीति । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वात्-
नश्वलभ्यत्वमिति भावः । तदुद्देशेन—विशेषोद्देशेन । एवं च 'क्रियाफल'शब्देन तदेव प्राप्-
तिमिति भावः । कारिकायां 'यसिद्धयर्थं पचादय एवमारभ्यन्त' इत्यश्वयः । एवकाराप्याहा-
योः ॥७२॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १ । ३ । ७८ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव, छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति ॥ एवं तर्हि 'शेषे' इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः ॥ २ ॥

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते† ।

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

कर्तृग्रहणमनुपराद्यथम् ॥ ४ ॥

अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्* । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेवेति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं—'शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध' इति । नैष दोषः । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रह्यां प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानु-

प्र०— शेषात्कर्तरि । भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशोपि स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मरद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधातुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाऽभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तच्छिद्भ्यः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियत इति । 'अनुपराभ्यां कृत्व' इत्येतदशेषार्थ-

उ०— शेषात्कर्तरि । भाष्ये—अर्थे—कर्मकर्तृरूपे । प्रतिषेध इति । 'परस्मैपदस्ये'ति दोषः । कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिद्धयत्येवेत्यत आह—शास्त्रेति । वस्तुतः कार्यातिदेशोऽप्युपदेशदेश एव देशः, तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्चेति न दोष इति बोध्यम् । नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह—स्वाश्रयमिति । भक्षारिताप्यमेव हि बाधकत्वे बीजम् । अतिदेशश्च युगादिसंपादनेन चरितार्थ इति भाषः ।

† कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः १. १. ८७, भाषकर्मणोः १. ३. ११.

‡ अतिदेशोऽपि आत्मनेपदम् १. ३. ११. X अनुपराभ्यां कृत्वः १. ३. ७९.

वर्तिष्यते, 'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति । किमिदं 'कर्तरि कर्तरी'ति ? कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा मूदिति ॥७८॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ १ । ३ । ७६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु परस्मैपद विधीयते । प्रतिषिद्धयते तत्र परस्मैपद 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'ति* ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र० मार-धम्, गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम् । तत्राऽसतीह कर्तृ-प्रहणे कर्मकर्तृर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति कर्तृप्रहणे उच्यते शेषप्रहणस्य कर्तृप्रहणस्य चाऽनुवृत्तौ सत्या शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तृरि न भवति ॥७८॥

अनुपराभ्याम् । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति । अयमभिप्राय — अशेषत्वात्कृज पूर्वण नियमादप्राप्त परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात्करोतेमौलेन विधि-

३०-भाष्ये—शेष इति । एव च 'मारकर्मणो'रिति नियमे उपयुक्त्वात्त्वाऽथ शेष इति भावः । ननु प्रकृतियामेऽनुदात्तद्विदादिभ्यो ष्यावृत्त परस्मैपद शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह—प्रत्ययनियम इति । अशेष दर्शयति—गन्धनादिष्विति । एव च गन्धनादौ प्रासमात्मनेपद यथा वाचते तथा सति कर्तृप्रहणे कर्मकर्तृर्यपि तद्वाधेतेति भावः । सति त्विति । इह कर्णे तु स्वष्टार्थमिति भावः ॥७८॥

अनुपराभ्या । भाष्ये—प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदमिति । 'स्वरितञित आत्मनेपद'-मिति प्रासस्य पुनर्विधानेनाऽर्थादन्यज्ञेऽयवगतेरिति भावः । अत एव 'प्रतिषिध्यते' इत्युक्त्वाऽप्रे 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'त्युक्तिः सगच्छते । ननु तिवादिमुग्रण सामाभ्यत प्रासानां 'स्वरितञित इति नियमे तदपवादतयाऽनेन परस्मैपदविधानेन आत्मनेपद-मापाद्यत ? कर्त्रभिप्रायादाऽनेन परस्मैपदविधानात्, अन्यत्र 'शेषा'द्वितिवियमेन ष्यावृत्तत्वात् आह—अयमभिप्राय इति । तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादावेव 'तिसरस्त्री'त्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भावः । प्रतिप्रसूयते इति । 'क्रमेण निवम' इति पक्षे ह्य ऋट्प्रथमं । मौलेन—मूर्धेणा मूले स्थितेन 'तिसरस्त्री'त्यनेन । 'वा क्यप' इत्यतो 'दुदय' इत्यत्र वाप्रहणानुवृत्तिः । नञ्प्रत्ययेन निषेधेन नियमाऽपाकरणेपि पुनर्मूर्धविधे

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अप्रतिषिद्धत्वात्' । नह्यात्मनेपदं प्रतिषिद्धयते । किं तर्हि ? परस्मैपदमनेन विधीयते ।

न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् ॥ ३ ॥

नवैष दोषः । किं कारणम् ? 'द्युतादिभ्यो वावचनात्' । यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं भवती'ति ।

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवति, कर्तर्यनुपराभ्यां कृजो ने'ति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वा'-दिति । परिहृणमेतत् 'न वा द्युतादिभ्यो वावचना'दिति ।

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवती'ति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन वाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते, एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाध्यते ॥७६॥

प्र०-वाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयत इति । नियमाऽपाकरणद्वारेण प्रति-प्रमूयते इत्यर्थः । नयेति । 'द्युद्भ्यां लुङी'त्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपद-प्रतिप्रसवाद्बुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिलिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मने-पदाऽभास्य । आत्मनेपदनियमे चेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हि॥ इति । आत्मनेपदाऽपवादः परस्मैपदं विधीयते, न तु प्रतिप्रसवद्वारेणाऽनियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥७७॥

उ०-प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह—साक्षादिति । तन्निषेधे हि शेषवाच्छेपादिति नियमा-क्षाऽनियमप्रसङ्ग इति भावः । विधीयत इति । न क्रमेण नियमः, इति तु सर्वं प्रकरणं युगपदेव नियामकमिति भावः । अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-सङ्कोचकता चेति ध्वनितम् । भाष्येऽप्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यत इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दशाब्दाच्च्यते इत्युक्तिरसङ्गतिव स्यात् ॥७९॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम् ? सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा ॥ ८६ ॥

अणवकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदवचनंम् ॥ १ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ।

यदि तर्ह्यत्रापीष्यते—‘अणि’ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? अकर्मकग्रहण-मण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाऽक्रियमाणेऽणिग्रहणे कस्याऽकर्मक-

प्र०- बुधयुधनशजनेङ् । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा अनुपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति, अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं चेति । वाशब्दश्चाथे । तेनाऽकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम्, चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अणवकर्मकात् । अणादिति । णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिएयन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्वेनुमण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणावित्यादिवाचित्तकमारब्धम् । चुरादिणिचो एयन्तादिति । चुरादिएयन्ताद् द्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकप्रहमिति । ‘अण’इत्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति ‘आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते’ इत्यत्राऽनेन मा भूत्परस्मैपदम्; तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति ।

उ०- बुधयुध । इतरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—भाष्ये—बुधादिदिति । नञ्कर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विद्वदमत आह—अकर्मका अपीति । प्रकारप्रयेण तेषां सकर्मकाणां सकर्मकार्थमिति भावः । नञ्कर्मकाणां सकर्मकतादृशापामिनाऽप्राप्तवाविशेषादचित्तवत्कर्तृकतापामपि निष्यर्थत्वसंभवाद्वाकारोऽनुपपद्य इत्यत आह—चाथे इति । अचित्तवत्कर्तृकार्थमिति । अचित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अणाय । ननु यतो जेतामनेवद्ं ततः प्रागवत्याऽणिपदमाद्येति न दोषोऽत आह—णिमात्रेति । मत्यासतिमत्रातानस्य शशेर्यर्थः । ‘चुरादिणिचो एयन्ता’दिति सामानाधिकरण्ये वैषिचरण्ये चाऽनञ्कर्मकोऽत आह—द्वितीयेति । आरोह्यमाणमिति । निष्कृतेप्रपणवपुर्ण-

ग्रहणं विशेषणं स्यात् ? 'शे'रिति वर्तते*, शयन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः ? इहैव स्यात्—चेतयमान प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात्—आसयति शाययतीति ।

सिद्धं त्वत्स्मिण्याविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अतस्मिण्यौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ।

सिद्धयति । सूत्र तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् 'अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो शयन्तात्परस्मैपदवचन'मिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येद शेर्ग्रहणम् । यस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥८८॥

न पादभ्याङ्घ्रमाङ्घ्रसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पाटिषु घेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०—सिद्धं त्वत्स्मिण्यिति । तच्छब्देन हेतुमणिज्जिर्दिश्यते । तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद् बुधादिभ्यस्तस्यैव सभवात् । तेनायमर्थ — अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृ-कश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तात्परस्मैपद भवति । तेन 'चेतयती'त्यत्रापि सिद्धयति । यस्माण्येरिति । एतच्च 'शेरणा'वित्यत्रोक्त, तदेव पुन प्रकृतोपयोगाद् भाष्यकारेण स्मारितम् ॥८८॥

उ०—कक्षेयम् । ततो हेतुमणिञ् । प्रयोजनान्तरमपीति । वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधामिति भाष्याशय इत्यन्ये ।

तस्यैवेति । यद्यपि 'यस्माण्ये प्रा'गिति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमणिरिति लभ्य, तथाप्यर्थ भाव — तथा सत्याष्टपाद्वेति विकल्पितणिच्यपद्यन्तसभवेन तत्तदचुरादिष्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति । उत्तरभाष्यस्य त्वय भाव — षचित्तथा अभ्यन्तसभवेपि चुरादिणिष्यत्पावच्छेदेन न सभवति । हेतुमणिञ्चवाऽवच्छेदेन तु सभवत्यप्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥८८॥

पादिषु घेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ध्रापयेते शिशुमेकं समीचीं ॥८६॥

लुटि च क्लृपः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्यसनोरित्येतदनुकृष्यतेऽ । यदि तर्हि नान्तरेण चकार-
मनुवृत्तिर्भवति 'बुद्धो लुङि' [१. ३. ६१] इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो
विभाषेत्यनुकर्षणार्थः* । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्राऽनुवृत्तिर्भवति, इहापि
नार्थश्चकारेण ॥ एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥६३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

प्र०- न पाद । समीची इति । प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः । ८९॥

लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या चशब्दप्रतिपाद्यस्वार्थस्य सिद्धत्वा-
द्भाष्यकारः सर्वानेव चशब्दान्प्रत्याचष्टे ॥९३॥

इयुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

छ०- न पाद । छन्दसीति । 'सुपां सुलु'गिति लुक्लोप्यपलक्षणमिदम् ॥८९॥

लुटि च । भाष्ये—अनुकृत्यत इति । 'बुद्धयः स्यसनो'रित्यनेन तु न सिद्धितत्र
बुद्ध्यामेव प्रहणादिति भावः । भाष्यकार इति । न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः, स्वरितार्थं
तु ध्यायणमसापेक्षमिति याध्यम्, कृतेपि चे समुच्चैतद्व्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षापास्त्य-
त्वादिति भावः । सर्वे चकारा इति । अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेनाऽऽट्टचेति चस्य
पुनर्विधानार्थवपरभाष्येणाऽविरोधः ॥९३॥

इति शिशुभट्टमुत्सवीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । काऽन्यत्र ? लोके व्याकरणो च । लोके तावत्—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकस्य द्रव्यस्य ग्रहयः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेपि—कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्यय-कृतकृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धित-तद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादाक-डारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । तच्चान्त-

प्र०— आ कडारादेका । किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेयते । तत्राऽन्तरेणापि सूत्रं 'विप्रतिपेधे परङ्कार्ये'मिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विरोधविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति, कौशिक्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यथेति । विप्रतिपेधे परं कार्यमुच्यते, न च संज्ञानां विरोधः, युगपत्प्रवृत्तिसंभवान् । न च बाध्यबाधकभावः, भिन्नफलत्वा-द्विरोधाऽभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । 'अष्टाश्रियूपो भवति, वाजपेयस्य चतुरश्र' इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति, तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणो-पन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं,—धातोरङ्गसंज्ञा, कृतसंज्ञायाः

उ०— आ कडारात् । नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिपेधशास्त्राऽप्रवृत्तस्य कैमर्ष्यमनुपपन्नमत आह—आ कडारादिति । अविरोधमजानतः शङ्केति भावः । निरव-काशास्यले त्वविरोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह—विशेषे इति । नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः । न च संज्ञानामिति । इन्द्रः शक्रः कृतकृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्बुगपत्प्रवृत्तिदर्शना-दिति भावः । न चेति । अनवकाशात्प्रयुक्त इत्यर्थः । एकफलकत्वेऽसहानवस्थानलक्षणविरोधे वाऽनवकाशां बाधकं, न चैतदुभयमप्यश्रेत्याह—भिन्नफलत्वादिति । वस्तुतः समावेशादर्शना-देवाऽविरोधो विरोधत्वेऽप्यबाधकत्वमिति भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्चैवमि-थरितौ । अत एवाऽपि रादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य 'न तिष्ठि'तिज्ञापकेन समाहितं सप्तमे

रेण यत्नं न सिद्धयतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्, किं 'माकडारादेका संज्ञे'ति, आहोस्वित् 'प्राकडारात्परं कार्य'मिति ? कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा ह्याचार्येण

प्र०—प्रयोजनं,—प्रातिपदिकत्वं, कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे कचित्संज्ञासमावेशार्थो यन्नः कर्तव्यः । 'परं कार्य'मित्यस्मिन्स्तु पाठे समावेशः सिद्धयति । अत्र हि पाठेऽयमर्थः—प्राकडारात्संज्ञारयं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवाऽत्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वथा बाधः प्राप्नोति, सा पराऽनेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञा-विधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयाऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते । द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र

उ०—भाष्ये । तादात्म्ये एकफलत्वाभावात् स्पष्ट एव । तत्रेण द्वयो बाधनमविरोधे भास्वाद-रूपफलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रेऽन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षायां परयाऽनवकाशात्वाभ्यां सेत्याहुः । यद्यपीति । एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः । उदा-हरणेति । फलाऽभेदेपि यदि समावेशः, किमु वक्तव्यं तत्रेदं इति दृष्टान्ततेति भावः । नन्विन्द्रादीनामैधर्म्यंशक्तिप्रसव—यद्बुधाह्वान-प्राणानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति कथमेते संज्ञा-शब्दाः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेत् । सत्यपि योगे रुचिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात् । कर्मणि विधानमिति । एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननुमयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह—गुणदोषेति । किं संभवमात्रेण द्विधा पाठोऽथाऽस्वरसादिति विवेकतुं तद्विचारः पार्य इति भावः । यन्नः—ज्ञापकाश्रयण-चकारादिरूपः । यद्यपि 'परं कार्य'मिति पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं, नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः । कार्यशब्देनेति । संज्ञेत्येव तु मोक्षमुत्तराऽऽन्ययात् । यद्यप्यन्याभ्यां कार्याण्यत्र सन्ति, यद्यन्यत्र नियमपूर्वनिपाताद-यस्तथापि तेषां केनापि बाधप्रसङ्गभावत्वात्प्रवृत्तये चैतत्प्रसङ्गात्तद्विषय इति भावः । पूर्वथा—भनवकाशया । न नियमार्थमिति । भाष्यपाठे त्वेकैत्र संज्ञा न द्वितीयेति नियमो, विषयधारणाऽसंभवत् । अत्र च विषयार्थसंभवेन नियमो न युक्त इति भावः । ननु पर्यायेण प्रवृत्तया पूर्वस्वाश्रित्येति चारितार्थसंभवेन संज्ञानां विरोधाऽभावेन चोभयोः प्रसङ्गावप्रापि पाठे नियम एव स्वात्त आह—एतदेवचेति । नियमेऽनुयादशोषापरया वरं वाप्यवच्छेदनद्वारा विधित्वमिति भावः । 'विप्रतिषेधे' इत्यस्य 'दृष्टयाधने'ति शेषः । भाष्ये—परार्थमिति । अत्रशब्दादकारणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्तथा इतं तदेव मयाऽत्र इतं भविष्यतीत्यर्थः । ननु चित्तोपपत्तिपर्यायसंनिधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं, संज्ञापर्यायत्वात्तद्विधानामपि विषे-

शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः† । केचि'दाकडारादेका संज्ञे'ति, केचित् 'प्राकडा-
रात्परं कार्य'मिति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् ? 'एका संज्ञा भवती'ति ।

ननु च यस्यापि परंकार्यत्वं तेनापि परग्रहणां कर्तव्यम् । परार्थं मम
भविष्यति—'विप्रतिपेधे चे'ति‡ । ममापि तर्ह्येकग्रहणां परार्थं भविष्यति—
'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' [१. २. ६४] इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।
तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम्—'आ कडा-
रादेका' । किम् ? एक संज्ञा भवतीति ।

प्र०—वस्तुतत्त्वम् । आ कडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानु-
च्चारणेऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति प्रकरणं
कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येक-

उ०—एतत्संभवात्चात आह—संज्ञेति । प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठत इत्यर्थः ।
ननु 'सरूपाणा'मित्यस्याऽतिक्रान्तस्वारकथं तदर्थताऽस्येत्यत आह—अस्माच्चेति । एकसंज्ञा-
धिकारोत्तरमित्यर्थः । लिङ्गविपरिणामेनेति । भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि
बोध्यम् । बहुबोधोऽवधानाद्यस्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाऽत्र बुद्धिस्थ भविष्यतीत्यर्थकतया
तत्रत्यमत्राऽनुवर्त्तते इत्येवं भाष्ये न व्याख्यातम् ।

नन्वेवमपि संज्ञेयधिकं कार्यमेवेत्यत आह—संज्ञाधिकारश्चेति । किमिति प्रश्नः ।
'एका संज्ञे'र्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सान्त्वने नपुमकम् । सर्वि.शब्दादार्होवष्टक्, 'तदस्य पण्य'-
मिति वा । इत्यन्तस्वारकः । तत्राऽऽसंज्ञाऽभावे किं स्यादत आह—असत्यामिति । अनङ्ग-
स्यापीति । यद्यपीष्टानुरोधात्समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्षणैकदारणानामिष्टाऽ-

† पणिनीयमष्टक पातञ्जल महाभाष्य च प्रौढविदुषा विचारार्थमेव निर्मितमाहोस्विदिद्यालयेषु छात्रा-
नभ्यापयितुमिति सतिदग्धविदग्धानां संशय छेत्तुम्—“उमयथा द्वाचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः”
इत्यादिभाष्यनलमिति मन्ये ।

महर्षिदेवानन्देन स्तथायं प्रकाशेऽष्टाध्यायीमह। भा० प्रभृतीनामाभैर्ग्रन्थानामभ्यापनमत्यावदर्थकं
प्रत्ययादि । तत् प्रत्यक्ष दिदृक्षुमिरार्षपाठविधेर्बैशिष्ट्ये जिज्ञासुभिश्च शङ्करगुरुकुलं निरीक्ष्याऽऽरना
तोऽर्णायः ।

‡ विप्रतिपेधे पर कार्यम् १. ४ २.

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः* समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः वार्हिष्कः याजुष्कः धानुष्कः† । वाभ्रव्यः माण्डव्यः* इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां वाधेयाताम् । 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाऽभावः' । यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे, पराऽङ्गसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम्' । 'नः क्ये' । 'सिति च' । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' । 'यचि भम्' । तस्यान्ते 'प्रत्ययेऽङ्ग'मिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्चाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ।

प्र०—प्रहृणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्क इति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च 'कर्तव्य'मित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु 'तद्धितेष्वचामादेः' 'किति चे'त्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्याऽपि वृद्धिः स्यात् । तत्र 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यत्राऽपि यत्र परतो देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत । यथा हित्यभस्याप्यनुयन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्धानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यत्वमिति । परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं 'परंकार्य'शब्दः, तस्य चाऽनुकार्येणार्थेनाऽर्थवत्त्वात्प्राति-

उ०—निष्टे कुर्जे इति भावः । देवदत्तो गार्ग्य इति । वाक्यसंरक्षारपक्षे इदम् । प्रत्ययप्रहणपरिभाषया वृद्धिधारणं शक्यमिति चिन्तयम् । कुमुद्धानिति । इममुप । सिद्धान्तस्त्वित एव शापकारसमावेश इति ।

परङ्कार्यत्वमित्यत्र सुबन्तसमुदायात्कथं तद्धितः, तदुपसावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिभ्रवणमत आह—परंकार्येति । शब्दस्य भावार्थाऽर्थः । स चैकदेशद्वारेतत्सुप्रार्थरूपः । अनुवादेऽर्थविशेषणकदाप्यस्वरूपप्रतीतेरिति भावः । सत इति । अनुवर्तमानस्याऽपि विभिन्नोटी विवेकादिति भावः । अङ्गं सदिति । 'स्वादिषु पदं सपद'मिति व्याख्यानेनाऽनुवाद-

* वरनद प्रत्ययविहितशदि प्रत्ययेऽङ्गम्; सुप्तिङन्तं पदम्; यचि भम् १. ४. १३; १४; १८.

† उदरव पदम्; (उदरंति), समुदायान्तात् कः; हणः षः; किति च ४. ४. ५१; (५. १. २३); ७. १. ५१; ८. १. ३९; ७. १. ११८;

* मनुवर्तमानेऽङ्गोऽपि कयोः; (गनीदिभ्यो षम्) ४. १. १०६; (१०५); कोर्तुणः १. ४. ४१; तद्धितेष्वचामारेः ७. १. ११७.

ननु च यस्याप्येकमज्ञाधिकारस्तस्यऽप्यज्ञसज्ञापूर्विके मपदसज्ञे । कथम् ?
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन
समव ।

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्—‘तत्पुरुषः समानाधिकरणं कर्म-
धारयः’ [१. २. ४२] इति । एकसज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रिय-
माणे [तत्पुरुषग्रहणे] ह्यनवकाशा कर्मधारयमञ्जा तत्पुरुषसज्ञा बाधेत ।
परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावात् ।

प्र०—पदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अद्भ-
सद्भपदसज्ञमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—पर्यायः प्रसज्येतेति । ‘एका सज्ञेति वचनादद्भ-
सज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति,
अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु ‘न पदान्ते’त्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं ‘वेतस्वा’-
नित्यस्य सिद्धये ‘यथैवान्यानि पदकार्याण्युपपन्ते मत्व जश्त्व च, एवमिदमप्युप-
प्लोष्यत भसज्ञा नामेति । तत्र च पद सद्भसज्ञ भवतीति विज्ञायते । भसज्ञाया पद-
सज्ञाऽनुवृत्तापि भसज्ञाया पदसज्ञाया बाध पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह
त्वद्भसज्ञाऽनुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैप दोषः । अद्भसज्ञानुऽवृत्ते प्रयोजना-
न्तराऽभावात्पर्याय इहोक्तः । पदसज्ञानुऽवृत्तेस्तु भसज्ञाया प्रयोजनं—पदकार्यत्व-
भसज्ञाया यथा स्यादिति । ततश्च ‘न पदान्ते’ति स्थानिऽत्रनिषेधादकारलोपस्य ‘तसौ
मत्वर्थे इति भसज्ञाया सत्या पदत्वप्रयुक्तत्वाऽभावे वेतस्वानिति सिद्धयति । कथमिति
चेत् । उच्यते—भसज्ञाविधौ पदमिति वर्त्तते । तत्राऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसज्ञा
प्रवर्त्तते । तेन पदकायं भसज्ञा भवति, नान्यथा । एतावदेव चाऽनुवृत्ते प्रयोजनम् ।
ततः प्रवृत्तया अभ्यन्तया पदसज्ञा बाध्यते, एनासज्ञेति नियमान् । कर्मधारयत्व इति ।

उ०—सामर्थ्यादद्भपदवयो समावेश इति भावः । न-वनुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशोऽत आह—
एका सज्ञेति । तदुक्तं भाष्ये ‘एका सज्ञेतिवचनादित्यादि । बाध इति । उपसर्गाऽपवादाभ्यापे-
नेति भावः । इह त्विति । इहापि तथैव स्यादिति भावः । कथमिति चेत् । ‘पद’मित्यु-
वृत्तावप्युभयोर्विधेयतया कथं भसज्ञा पदकार्यमिति प्रश्नः । उच्यते इति । नाऽनेन पदसज्ञा
विधीयते किं त्वनूपत इति भावः । पदसज्ञा प्रवर्त्तते इति । तद्वदिति प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
अनुवादसामर्थ्यादिति भावः । इह त्वेका सज्ञेति नियमाऽबाधाय विधेयतति विधेय इति
नोप्यम् । वस्तुतस्तद्भाष्यमग्यार्थकं न त्वेवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् । नन्दनया रीत्या
‘परकार्य’मिति पाठपि ज्ञापितसज्ञाबाधस्याऽत्यन्ताऽबाधाय पर्याय एव स्यात्तु समावेश इति

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा, परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय' इति* । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इति† । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारय-संज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचना-च्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

प्र०—एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते, त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेऽन्यत्र वा क्रिय-माणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्, एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते, समावेशश्च सिद्धयतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्धयति । उच्यते—'पाठ-क्रमादर्थक्रमो बलीया'निति पूर्वं 'तत्पुरुष' इति कर्तव्यम् । ततो 'द्वितीयाश्रिते'ति । 'तत्पुरुष' इत्यत्र च 'पूर्वकाले'त्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यत्सापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञाऽनु-वृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च 'कारकगर्वा'ति

उ०—चेन्न, अनुमितप्राप्यपवाद्भूतत्वाद्दस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्यवमापीति समा-वेशसिद्धिरित्याशयात् । ननु बहुमीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहणमावश्यकत आह—एकसंज्ञेति । अन्यत्र वेति । यथान्यासमित्यर्थः । मया त्विति । परंकार्यत्ववादिनेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशिष्योच्यतेऽत आह भाष्ये—एकसंज्ञाधिकार इति चोदितमिति । यद्यन्यत्र सा संज्ञा, तदोभयं कार्यम्, एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे 'नवकेवलाः समानाधिकरणेने'त्युत्तरं करणे स्वधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव नोदितेति भावः । अनवकारोति । यथा चाऽनवकाशत्वाद्दुर्मीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः ।

यद्येवमिति । कर्मधारयप्रकरणान्ते 'द्वितीया श्रिते'त्यादि पठनीयं, धितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयम् । यदि तु 'द्वितीया श्रिते'त्यादि कृत्वा कर्म-

* पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समाना २. १. ४९.

† द्वितीया धितातीतपवितगतास्वस्तमा २४.

तत्पुरुपत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुपत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । 'तत्पुरुपः' [२. १. २२] 'द्विगुश्च' [२३] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चंकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुपसंज्ञां चाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुपसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति— 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२. १. ५१] संख्यापूर्वो द्विगुः [५२] इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुकम्प्य तस्यान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुप' इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुपसंज्ञा भविष्यति ।

ननु चयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुपसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः ।

प्र०—पुंवेद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापत्ते 'द्विगुश्चे'ति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं, तत्र किं

उ०—धारयप्रकरणमनुकम्पोपपद्धमतिठितिप्रकरणान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुप' इत्युच्यते तदा नेर्यं शङ्केति ध्येयम् । परं त्वप्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकस्य करणाद् गौरयं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् । नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुपत्वं न स्यात्, 'तत्पुरुप' इत्यस्योत्तरप्रैषसंबन्धाद्दत्त आह—तत्पुरुप इत्यत्र चेति । तथा च कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुपत्वस्य पर्याये सिद्धे 'परंकार्य'मिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु द्वितीयाप्यायस्यतत्पुरुपसंज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह—व्यधिकरणानामिति । द्वितीयं पुन 'पूर्वकार्लेकसर्वंजरापुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः' इत्येवं कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः । पुंवेद्भावेति । 'श्रियाः पुंवे'दिति तु 'न कोपधाया' इति निषिद्धमिति भावः । यथाग्यासे तत्पुरुपानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकाशाराददिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्रम् ।

ननु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद् द्विगुचेत्यनुपपन्नमत आह—द्विगोरिति । व्याप्तिस्यायात् 'कदाराः कर्मधारये' इत्यमेवाऽवधिरिति तात्पर्यम् । 'आ इन्द्रा'दिति नोक्तम्, 'इन्द्रश्च प्राणी'त्यस्याऽवधिरुपापत्तौ सम्बुद्धयामन्वितसंज्ञयोः समावेशाऽनापत्तेः । परस्तादिति । 'सर्वं'

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'उपसर्गाः क्रियायोगे'
[१. ४. ५६] 'गतिश्च' [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि
चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां चाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्ते-
रुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् ? पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा, परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा,
परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाविकारस्तस्याप्यु-
पसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत ।
एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचना-
द्भविष्यति । साऽनवकाशा गतिसंज्ञा । कोऽनवकाशः ? ऊर्यादीन्यनवकाशः* ।
प्रादीनां या गतिसंज्ञा साऽनवकाशा । गति ।

प्र०-चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः—'द्विगुञ्चे'ति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एक-
संज्ञापक्षे तु 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुञ्चे'ति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तर इत्येत-
द्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते—'तत्पुरुषः' 'द्विगुञ्चे'ति चकारः
कर्तव्य इति, 'तद्विद्यार्थे'त्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुञ्च भवतीति
संज्ञाद्वयं लभत इति थावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्
प्रकटीभविष्यति । 'तस्यान्त'इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् ।
गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति ।

उ०-द्विगुप्रकरणमनुक्रम्ये'त्यादिग्रन्थेन । अन्ये तु चकाराऽव्यतिष्ठं 'द्विगुञ्चे'ति सूत्रं कर्तव्यमिति
भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ।

ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात्कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशात्कथमत आह—
ऊर्यादीति । गतिस्त्वेनैकीकृत्य सावकाशात्वाऽभिमानः । गतिस्त्वरो—'गतिमन्तर' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । 'उपसर्गादसमास'इति शास्त्रम् । 'उपसर्गादसुनोती'ति पत्वम् । 'दिवः कर्म
चे'त्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्वात्वर्यसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते । समावेशस्येति ।
करणत्वाद्गणानां तृतीया । कर्मत्वाच्चाऽकर्मकत्वाऽभावात्परस्मैपदाऽभावः । प्रयोन्येऽकर्मकत्व-
प्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया चेति भावः । तृतीयैव चाऽत्र शास्त्रबलाच्छक्तिद्वय-
बोधिहेति योष्यम् ।

दिवः कर्म—‘साधकतमं करणम्’ [१.४.४२] ‘दिवः कर्म च’ [४३]
इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां
धायेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं निय-
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा, परा
करणसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘दिवः साधकतमं कर्म’ । ततः ‘कर-
णम्’ । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । ‘दिव’ इति निवृत्तम् । तत्रारम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-
ऽप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् ? श्रुतवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनाद्भास्ति यौगपद्येन संभवः ।
दिवः कर्म ।

प्र०—‘गतिश्चेत्यत्राऽन्त्यपि चकारे समावेशः सिद्धयति । ‘गति’रित्यत्र योगे प्रादीना-
मनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञाऽनु-
वृत्तिः समावेशाऽर्था भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च ‘प्रणीतमभिविक्तमित्यत्र गति-
स्वरां एत्वपत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनम‘क्षेदेवयते
देवदत्तो यज्ञदत्तेने’ति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः, ‘अणावकर्म-
का’दिति परस्मैपदाऽभावश्च । यथैवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति, तृतीयया
परत्वाद्वाधितत्वात्, विभक्तिद्वयं चेष्यते, कर्मसंज्ञा च सावकाशाऽकमेकव्यपदेश-
व्यावृत्त्यर्थत्वात्, करणसंज्ञाऽपि ‘देवना अत्ता’ इति ल्युठर्था । अत्राहुः—कार्यकालं
संज्ञापरिभाषामिति पक्षोऽत्राश्रीयते । तेन ‘कर्मणि द्वितीये’त्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया
उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । ‘अक्षाणां देविते’त्यादौ तु कृतप्रयोगे

उ०— ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद् द्वितीयेत्यत्र भावः—कर्मसंज्ञा चेति । इदमुपलक्षणं
कर्मणि लकारादेरपि । तृतीया त्विति । ‘कर्तृकरणयो’रित्यत्राऽस्थोपस्थितिरवकृद्योगे
परितोषेति भावः । न च ‘स्तोकगक’ इत्यादावपि पथी स्यादिति वाच्यम्, कर्तृसाहचर्याद्-
धात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनाऽदोषात् । न चैवं ‘मनसादेव’ इत्यादिप्रयोगः कथं, हेतुवृत्तियान्तेन
पञ्चाद्यन्तदेवशाब्दस्य समाप्ते सिद्धत्वात् । केचित्तु साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधेऽक्षान्दी-
व्यतीति प्रयोगे एवतरं मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षेपि परत्वात्तृतीयाया धाये व्याप्ये तदनु-
पस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किं च तत्र फलाश्रयत्वविश्लेषाया ‘कर्तु’रिति कर्मत्वं, न च तदा
करणत्वमिति न दोषः । किं च ‘कृदिति चे’तिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेपि प्रधानानुसारेण
गुणानां स्वामभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्य ‘कार्यकालपक्षे’ इत्युक्तिरनुचिता । किं
च ‘कार्यकालपक्षेऽप्यदिभ्यः परैव प्रपृष्टसंज्ञे’त्यदसौ ‘भा’दितिसूत्रनाभ्योक्तरीत्याऽप्यादाच-

हेतुम्—‘स्वतन्त्र कर्ता’ [१. ४. ५४] ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा, परा कर्तृसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतु’रिति । ततः ‘कर्ता’ । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । ‘प्रयोजक’ इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे वाधेयाताम्* । गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः† । वैन्म‡ विविनय्य× । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः

प्र०—पष्ठया द्वितीयाऽपवादत्वाद्वाध्यते, तृतीया तु परत्वात् । हेतुमदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् । तत्र चप्रहृणं कर्तव्यम् । समावेशस्य प्रप्रयोजनं ‘कार्यती’ति हेतुमणिकर्तारि लकारः । गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा धिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य, तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं ‘वात्सीबन्धु’रित्यत्र ‘नदी बन्धुनी’ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिवन्धनं भवति । वात्सीबन्धो इति ‘गुरोरनृत’ इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिवन्धनः । धिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्व ना च विनराविति धिलक्षणः पूर्वनिपातः । विनोर्भावोः वैन्मिति ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वा’दित्यण् । द्वन्द्वमनोद्वादित्वाद्बुञ्चि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ‘स्यपि लघुपूर्वा’दित्ययादेशः ।

उ०—मुत्तराणि गां क्षोणिच पय’ इत्यत्रत्यभाष्याऽसङ्गतेराकटारस्थसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः । हेतुमति चेति ‘व’प्रहणमिति भ्रमं वारयति—हेतुसंज्ञेति । निवन्धन इति । ननु ‘वात्सीबन्धु’रित्यत्र प्लुताऽप्राप्तेर्भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेत् । प्लुतविधायके दूरदाहानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं, न त्वमिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसंबोधनस्य सम्बोधनविभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं ‘वाऽऽगच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धु’रिति वाक्यधर्तिन उदाहरणत्वमिति भाष्याशयसत्त्वेनाऽदोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु इत्यवस्थितविभाषयाऽ-

* वृत्त्याल्लो नदी—दीर्घं च १. ४. ३—१२.

† नदी बन्धुनि १. २. १०९; गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकरय प्राचाम् ८. २. ८१.

‡ इन्द्रे वि २. २. ३२, इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५. १. १११. × स्यपि लघुपूर्वात् १. ४. ५१.

परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पृथ तस्य नदीघिसंज्ञे, परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ? अनुवृत्तिः कियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा बाधेत+ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय-संज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'तिङ्श्रीणि ऋषि प्रथममव्यमोत्तमा' इति । एवं सर्वपुरुषनियम-मनुक्रम्य तस्याऽन्ते 'ल' परस्मैपद'मिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याऽप्येकसंज्ञाधिकारस्त-स्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः कियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

प्र०—नदीघिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे, गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्य-विषये, ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते । एव मन्यते—वाक्यभेदेन सम्बन्ध करि-ष्यते । 'ह्रस्वमक्षर लघुसंज्ञं भवति । सतो [घि] घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एव 'दीर्घं गुरुसंज्ञम्' । ततो [नदी] नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीघि-संज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायाधैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञमिति । ततश्च 'आमती'त्यादौ दीर्घत्व न स्यात्, शतयं तु स्यात् । ननु च 'सिचि घृद्धि'रिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्माद्धचनादस्मिन्कार्यं

उ०—नभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः । चिन्त्य इति । अग्रेय चिन्ता—अस्मादेव भाष्य-प्रयोगात्सत्त्वाऽनित्यत्वं, तेनोक्तप्रयोगमिद्विरियाहुः । सतो घिसंज्ञं चेति । तथा च नदीघि-संज्ञाविषये ते सन्ज्ञे नदीघिसंज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः । पर्यायाधैवेति । एवं श्लेषा संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः । तदन्तस्य चिन्तनीसंज्ञे इति सिद्धात् । ननु चेति । तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात्तिट्परस्मैपदमेव गृह्यत इति भावः । पर्याय इति । एव संज्ञाधिकाराऽप्याभावेति भावः । परन्तु इहानुरोधान्पूर्वोत्तरिमापादहणाच्च समावेश-ज्ञापकत्वमेवाऽप्येत्येवा संज्ञेति पाठेपि न दोषः । इदानीं परङ्कार्यत्वरते दोषागाह भाष्ये—पर-

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । साऽवकाशा परस्मैपदसंज्ञा ।
कोऽवकाशः ? शनृकसू अथकाशः* ।

परवचने सिति पदं भम् ॥ ६ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति† । 'भयं ते योनिर्द्भृत्स्वियः‡ ।
प्रजां विन्दाम ऋत्स्वियम्' । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां एयन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां एयन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति* । आरम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०-पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पात्तिकी घृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञाऽपीति ।
ततश्च पर्याये लभ्येऽनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः । ऋत्स्विय इति । भसं-
ज्ञायां सत्या'मोर्गुण'इतिगुणः स्यात्पदसंज्ञा त्ववप्रहाऽर्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीना-
मिति । एकसंज्ञाऽधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि—
प्रयोक्तव्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण'वाध्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञा-

उ०-वचन इति । ऋत्स्विये 'तदस्य प्राप्तमित्यधिकारे 'ऋतोर'णिति वर्तमाने 'छन्दसि घ'सिति
घस् । पदसंज्ञा त्विति । गुणेऽवादेशे 'छोपः शाकस्यस्ये'त्यर्थमपि सेति बोध्यम् । नियमार्थ-
मिति । यद्यपि परङ्कार्यत्वपक्षेपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं, तथाप्यत्र पक्षे दृष्टसिद्धिरिति भावः ।
ननु परत्वात्कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञाविषयधर्मैव गत्यादिसूत्रं स्यात्कथं नियमार्थत्वमित्यत आह—
तथा हीति । प्राधान्यादिति । शब्दशाकत्वाच्छाब्दं प्राधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् ।
छोपेऽप्यन्तरङ्गकार्याप्रधानकार्यस्य बलावचने दृष्टमन्त्रिराजस्यले इति भावः । अविरोधा-
दिति । पूर्वेणाऽपवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेनाऽनेन निरवकाशापूर्वकार्यस्य निवर्त-
यितुमशक्यतयैकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाऽभावादित्यर्थः । गत्यर्थादीनामेवेति ।
'एषां कर्मसंज्ञैवे'ति नियमस्तु न, 'प्राङ्कारा'दिति शाकवाधापत्तेः । आरम्भसामर्थ्याच्चैति
भाष्ये । 'हेतुमति चे'ति सूत्रे भाष्ये 'गति'सूत्रस्य नियमत्वोक्त्या 'कर्तुं'रित्यत्र प्यन्तधातु-
विषयत्वावयवकत्वेनाऽप्यन्तधातुविषयस्य 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।
यच्चेतज्ञाप्यबलाद् गत्यादिसूत्रं विषयार्थम् । परत्वाऽन्तरङ्गत्वापजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । पूर्वं च

* लटः शनृकान्वाचप्रथम समानाधिकारे कट्टुश्च ३. २. १२४; १०७.

† सित च, याव भम् १. ४. १६; १८

‡ ऋक० ३. २९. १० छन्दसि घम् ५. १. १०६ (मोर्गुण ६. ४. १४६)

× गतिबुद्ध्या कर्ता स णी; स्वतन्त्रः कर्ता १. ४. ५२, ५४.

१- 'वाप्यते' इति सर्वत्र मुद्रितपाठो दृश्यते ।

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न कर्म संज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवती'ति, यदयं 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' [१. ४. ५३] इत्यन्तरस्याद्ग्रहणं कपोति ।

शेषवचनं च विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम्—'शेषो घ्यमसि' [१. ४. ७] इति । किं प्रयोजनम् ? 'विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्' । नदीसंज्ञायां घिमंज्ञा मा मृदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्धयै धेन्वै* । इतरथा हि परकार्यत्वाच्च विसंज्ञा, आरम्भसामर्थ्याच्च 'इति ह्रस्वश्च' [१. ४. ६] इति नदीसंज्ञा ।

प्र०—धिकारादन्यतरस्या भाष्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति पृथग्गुणान्निष्टिकृदं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायां प्रयोग्यस्य कर्मसंज्ञायां 'गत्यर्थादीनामत्राऽऽद्यन्तानां कर्ता एयन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषा'मिति नियमः त्रियते । तेन 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यत्तदत्तेने ति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणत्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु 'परकार्य'मिति पाठस्तदाऽत्रिगोवात्मर्षेण २ ज्ञाद्वयप्रमद्वे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन एयन्तधात्वन्तरप्रयोग्यात्कर्मसंज्ञा व्याप्यते । गत्यर्थादि-प्रयोग्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रमद्व इत्यथ । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोग्यस्य संज्ञा-द्वयं प्रागत्येत्तत्रैव सूत्रे ह्यकार्यरहितानां नाऽकरिष्यतान्यतरस्याद्ग्रहणमिति । शकट्यै इति । शकटिशब्दान्ते प्रत्यये कृते परत्याश्रयसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य

उ०—पाचयत्यादी न दोषः । यत्र आरम्भसामर्थ्यादियस्य गत्यादिगुणारम्भसामर्थ्यादियर्थ इति, तत्र । प्रधानानुरोधिन सवर्तो बलवत्वात् । हि चाऽत्र पाठे विष्यर्थेण दुष्टपवादगुणधोराभ्य विरोधात्प्रतिरेति दिब् । यदिति । ननु समावेदस्य सिद्धावेऽत्र पदो कर्तृत्वमात्ररूपवर्थात्वात् तद्वत् । न च मङ्गयोः समावेदोऽपि तत्त्वापविभवाद्योऽन्यथाऽप्योऽपि चादात्मरस्य चाऽभावत् पयार्थः पठ्यतीति वाच्यम् । समावेदस्य कर्मसिद्धात्वाऽभावमेव समाह्वयि निषेधाऽऽकृती नात्यं पटी । पयार्थे तु कर्तृत्वे निषिद्धेऽपि समावे तद्भावात्पदो भाष्य पठ्येति विदोषादिति चेन्न, हृद्विषयेऽर्थाभिधानेन तादन्तस्य गत्येवाऽभाव इति भाष्यानापात् ।

ह्यकार्यमिति । ह्यकार्यमिति । यदा सूत्रगतकृतवत्त्वादेवार्थान्तरप्रवृत्त्यात्पदान्तर-पदो ह्यदोऽर्थे द्विवचनान्न इति बोधम् । अनुरथादिनीत्या मङ्गसमावेदसामर्थ्य इत्यत आह—अयं भाव इति । तत्र पिलसूत्रे इति । गुणेन नदीसंज्ञानिमित्तकारणेन पुनरागतयो-संभवेन नदीसंज्ञाऽपेक्षया परत्वं इति भावः । अद्विशिष्टायेति । एवंविद्धभावात्पद-परतिमंशित्वात्पदभावात् इति बोध्यम् । टशमादिति । इत्यानुरोधार्थमेव कथ्यते न त्यक्त-

१-तेतरस्यै पा० । * ङान् नवः; (४०३) च. १. ११५; (१११)

न वाऽसंभवात् ॥ १२ ॥

न वा कर्तव्यम् । नदीस ज्ञाया घिसंज्ञा कस्मान्न भवति ? 'अस भवात्' ।
कोऽसावसंभवः ?

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीस ज्ञा, घिस ज्ञाया च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाऽभायः ॥ १४ ॥

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीस ज्ञाया घिस ज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् ?
आश्रयाऽभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसज्ञायां घिसज्ञानिवृत्तिरिति

चेद्यणादेशाऽभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाऽभावान्नदीस ज्ञा घिस ज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते, यणादेशोऽपि
न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीस ज्ञाया घिस ज्ञा बाधिता तत उत्तरकाल
यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीस ज्ञा भविष्यति ।

प्र०—डिङ्ङुत्त्वाद् 'घेडिती' ति गुणः प्राप्नोति । न वाऽसंभवाद्धिति । अयं भावः—यद्यत्र
घिसज्ञा प्रवर्तते तदान्तरङ्गत्वा पूर्वमेव तस्या प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसज्ञा तु डिङ्प्रत्यया
पेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृत ह्रस्वाऽभावादल्लिखित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽ
भावान्नदीसज्ञा नैव प्रवर्ततेति नदीसज्ञाविधानं ह्रस्वस्याऽनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदी
सज्ञाविधानसामर्थ्याद्घिसज्ञा न भवतीति । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युप
देशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यत यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नाऽसौ बाध्यत इति भावः ।

उ०—भावपि स्थानिवत्त्वादीति भावः । भाष्य—आश्रयाभावादिति । नदीस्यस्याश्रयभूतह्रस्वा
भावादित्यर्थः ।

यस्य त्विति । नदीत्वाऽभावे घित्वाऽनिवृत्तगुणेन यणो बाधाघणो निमित्तं नदीत्वमिति
भावः । माऽस्तु दोषवचनं घिसज्ञानिवृत्त्यर्थम्, बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु कर्त्तव्यमेवेत्याह

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यं—‘शेषो बहुव्रीहिः’ [२.२.२३]
इति ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृत्लांषेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । उपमाने—शस्त्रीश्यामा
कुमुदश्येनी× । द्विगु—पञ्चगवम् दशगवम्+ । कृत्लांषे—निष्कौशाम्बिः
निर्वाराणसिः† ।

प्र०—उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्स-
मासान्तः प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते,
उपमेयं तु समासवाच्यं, तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निवन्धनः पाक्षिक-
कप्प्रसङ्गः । स्वरस्तु ‘वत्पुरुषे तुल्यार्थे’ति निर्धायते इति तत्र नाऽस्ति विशेषः ।
पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यस्तदाऽन्यपदार्थेसद्भावः । समाहिय-
माणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निवन्धनस्वरप्रसङ्गः । कपस्त्वशेष-
त्वात्प्रसङ्गाऽभावः । नन्वत्र टचञ्चिक्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति । एवं तद्बहुदा-
हरणदिगियम् । इदं चात्रोदाहरणं ‘पञ्चपात्र’मिति । निष्कौशाम्बिरिति । क्रान्तस्या-

उ०—भाष्ये—बहुव्रीह्यर्थे’ त्विति । अत्रेति । उन्मत्तेतिष्काभतस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहिरवाऽ-
भावेऽप्युसर्जनत्वेन सं विना संज्ञाया अप्रतीतेष्व्याऽऽर्थिक इति भावः । निवन्धनपुसक्यं तु
संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् । पाक्षिकः कथिति । ‘शेषा’दिति कपो ‘न संज्ञाया’मिति
निषेधाच्चिन्त्यम् । शेषग्रहणे तु नदीपदघटिनसमुदायस्यान्यपदार्थं विद्यमानस्य समासोक्तेः
शेषत्वाऽभावाच्च बहुव्रीहिरिति योग्यम् । ननु समानाधिकरणसमासोऽप्यम्, अत एव
‘शृगषपले’त्यादी पुंसवम् । तराऽन्यपदार्थप्रतीतिरत भाव—यदेति । अपमपि पशतलसूत्र-
भाष्ये स्पष्टः । भावरूप इति । विशेष्यभूत इत्यर्थः । समाहियमाणेति । ‘समाहारे चे’त्यत्र
कर्मसाधनः समाहारस्य इति भावः । अशेषत्वादिति । ‘शेषा’दितिसूत्रे समासान्ताऽपेक्षया
शेष इत्यभिमानेनेदम् । ‘अनन्तरबहुव्रीहिसंज्ञादिदारापेक्षं शेषा’मिति भाष्यसंमतपक्षे तु तस्यापि
प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । टचञ्चिक्करणादिति । अस्या अप्यत्र राजगवीत्यादी चारिताऽर्थादिर्दं
चिन्त्यमिति कञ्चित् । पञ्चपात्रमिति । अत्र शेषत्वात्कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि

† अ-व-र-श-षे च संज्ञाया २. १. २२; (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्ववत्; शेषादिभाषा २. २. १;
५. ४. १२४)

× अमानानि स मान्यवचनैः २. १. ५५, (शेषादिभाषा, न्यूनशब् ५. ४. १५४; १५१)

+ तद्विनाशोत्तरपरमनाहारे च, संज्ञापूर्वो द्विगु २. १. ५१; ५२, (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्ववत् २. १. १)

‡ आरवः शब्दे २. १. २८ वा० ४; (न्यूनशब् ५. ४. १५१)

तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु
बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥ १६ ॥

तत्र शेषवचनादोषो भवति । सह्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः
प्रतिषेध प्राप्नोति । सह्या—द्वीरावतीको देश, श्रीरावतीको देश * । समा-
नाधिकरण—वीरपुरुषको ग्राम † । नञ्समासे—अत्राहणको देशः, श्रवृषलको
देश ‡ ।

कृष्णापे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृष्णोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्यः प्रपर्यकः ।
प्रपतितपलाश प्रपलाशक इति× । अर्थैकस ज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति ? 'एक-

प्र०—यपदार्थस्य समासवाच्य वे बहुव्रीहिसनाया तन्निबन्धनो नदीलक्षण कप्रसङ्ग ।
यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदा-यपदार्थाऽभाव । क्रियमाणेषु शेषग्रहणे दोषान्तर-
प्रसङ्गमाह—तत्रेति । एकसज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति । अनवकाशाभिरव्ययी-
भावादिसज्ञाभिर्बहुव्रीहिसज्ञावाधस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्वहुव्रीहि-
भेद्विध्यति । द्वीरावतीक इति । 'नदीभिश्चेत्यव्ययीभाव प्राप्नोति । तस्य त्ववकाश —
पञ्चनदमित्यादि, यदा समाह्वियमाणोऽर्थो वाच्य । प्रपतितपर्यं प्रपर्यक इति ।

उ० शेषग्रहणस्य पदत शेषार्थकत्वपक्षः । त्रिकत शेषे त्वनर्थे द्वय शेषग्रहणे कृते सिध्यति ।
आद्य तु प्रयोजनद्वय त्रिकत शेषे शेषग्रहणे कृतेपि न सिध्यतीति बोध्यम् । समासवाच्यत्वे
इति । समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीते 'यदागमे ही तिष्यायेनैकार्थीभावबलात्समासस्यैव
सोऽर्थं इति भावः । यदा त्विति । एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेणेति तद्भावः । क्रिय-
माणेषुपिति । तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः । सह्यासमानाधिकरण-
नञां समासोक्ते शेषत्वाऽभावात्तत्र बहुव्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । शेषग्रहणं न करोतीति ।
पदत शेषार्थं न करोति, त्रिकत शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः । परत्वादिति । नञ्समासा
दयोऽन्यपदार्थाऽविवक्षायाम् चरितार्थाः । अभ्यर्थीभावोऽपि समाह्वियमाणार्थवे चरितार्थं,
बहुव्रीहिरप्यन्यत्र चरितार्थं । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषय बहुव्रीहि क चरितार्थं,
व्यधिकरणे चरितार्थं इत्यभिमानात् । यद्वा तस्य तद्वाधकत्वमनवकाशत्वेनैव । परत्वं च वाधक
त्वोपलक्षणम् । भाष्ये—'विप्रतिषेधा दिव्यपि तथैव बोध्यम् । प्राप्नोतीति । तथा चाऽनयो
पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः । ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशात्वात्तदभि'इत्येवनेनैव
भाष्यम् । एव च कथमत्र बहुव्रीहिः, किमर्थं वा निषेधोऽत आह—तस्य त्ववकाश इति ।

* नदीभिश्च २ १ २० † पूर्वापरप्रथम वाराह्य २ १ ५८

‡ नञ् १ २ १ × प्रादय काचपे २ २ १८ वा० ४ । १-२६ वार्तिकेन वरवित्यज्ये ।

संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिः' । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहि-
र्भविष्यति ।

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः ॥२१॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिरिति चेत्क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ।

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ।

सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ।

कानि पुनस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्र०—'प्रपर्णक' इत्युदाहरणम् । कृत्रोपप्रदर्शनार्थे तु 'प्रपतितपर्ण' इत्युक्तम् । यथा 'निष्कौ-
शाम्बि'रिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरुषोऽत्रेति ।
परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो निशेषमप्रतिषेधाह—तत्पुरुष इतीति । सिद्धं
त्विति । क्ताऽर्थो यत्र समासार्थेऽन्यत्र तत्पुरुषसंज्ञा । 'प्रपर्णक' इत्यत्र तु क्ताऽर्थः पर्ण-
निशेषणं, समासार्थेऽन्यत्र एवेति बहुव्रीहिर्भवति ।

कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते
ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसङ्घातव्यत्वेन

उ०—ननु तत्रापि समाहारस्याऽप्यपदार्थस्य सत्त्वात्कथमवकाशोऽत्र भाह—यदेति । एवं सति
पद्यानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति, सोऽपि शेषप्रहणादेव वारणीयः
परंकार्यत्वमिति पाठे इति सिद्धं । वस्तुतः 'समाहारे चापमित्यत' इत्युक्तेर्मात्रसाधनत्वात्
समाहारवत्त्वस्य समाहारत्वेऽप्यपदार्थेऽप्यनववाद इति मत्वा द्वीरावतीके शेषप्रहणाद्वाप्ये
शेष उक्तः । सद्गुणेऽप्यनुवर्तमाने 'नदीभिदये त्यग्रेषां पदानां प्रहणेनाऽशेषत्वात् । प्रपतित-
पर्णे 'प्रादयो गताद्यर्थे' इत्यस्याऽप्रवृत्तेराह—प्रपर्णक इति । भाष्ये—क्तार्थे प्रतिषेध
इत्यस्य—क्तार्थे षष्ठी बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु कुर्वतीतिमूत्रविदितः
समासोऽपि सुपुंस्य इत्यादीं सारकाशोऽत्र भाह—परिगणनमिति । 'प्रादयो गताद्यर्थे'-
इत्यादीमपि परिगणनद्वारा म्वत्प्रविजापकाम्येष, न तु मप्रवक्ष्यन्ताम्येवेति भावः । ननु
क्तार्थे विशेष्ये तापुरुषः, तदिति बहुव्रीहिरिति निष्प्रविशयत्वात्पुरुष इति येषामप्युपपन्नम
भाह—इतर इति । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञानेऽप्यर्थः । तथा च तत्र
तापुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याद्यः । वस्तुतस्तत्र शेषप्रहणमुपयोत्पत्त्यावयवार्थं 'शेषादिभावे'ति

प्रयोजन ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ ॥ २४ ॥

ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधते* ।

तिङ्सार्वधातुक लिङ्लिटोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङ्सार्वधातुकसंज्ञा लिङ्गटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते† ।

अप्रत्यं वृद्ध युवा ॥ २६ ॥

अप्रत्य वृद्ध युवसंज्ञा बाधते‡ ।

प्र०-प्रयोजनानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह—ह्रस्वसंज्ञामिति । 'उकालोऽञ्मस्य संज्ञा' इत्युक्तम् । उकारश्चाऽणुत्वाद् द्विमात्रत्रिमात्रयोर्माहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादित । तिङ्सार्वधातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञाया सत्या तन्निवन्धना शबादय प्राप्नुवन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निवन्धनेऽर्था 'छन्दस्युभयथे'ति तु विडामार्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य । अप्रत्य वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शलङ्के पैलस्य च यून्श्लान्ना इति विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगची'ति फक्फिञोरलुक्प्रसज्येत । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्ययं तु लुगकल्प आनन्तर्याद्युनि

उ०-सूत्रे शेषाधिकारस्थादित्यर्थंलाभाय, त्रिकतश्च शेष । तेन 'पर कार्य'मिति पाठे सङ्घातसमानाधिकरणनन्ममासकृद्धोपेषु शेष परिहार्यं । एव च तदोपेक्षिकेकदेश्युक्ति । 'उन्मत्त गङ्ग'मित्यत्र तु शेष स्थित एवेति 'पर कार्य'मिति पाठो दूषितो भगवता, क्रत्रिव्ये शेषात्वेति बोध्यम् । नन्वेतदधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अस्मिन्निति । स च बाध इति । तत्परत्वंसमानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः । ननु समावेशे 'छन्दस्युभयथे'ति इयर्थं स्यादत आह—छन्दसीति । तिङ्—लङ्गाद्यादेशानाम् । शेषस्यापि—तस्यादे । क्तुतोऽत्र 'लङ् शाकटायनस्यैवे'त्यत एवकारानुपपत्तेर्न समावेशः । एव 'लिट्वाशिपी'त्यत्रापि । भाष्ये—युद्ध—गोत्रम् । अत्र समावेश इति । शलङ्कोर्गोत्रपरत्वं बाह्यादीन्, शलङ्को शलङ्कादेशश्च । ततो यूनि 'यन्निञोरचे'ति फक् । 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् । पीलाशब्दात् 'पीलाया वै तिगोत्रेऽण्' । ततो यू न्यणो द्वयच्च' इति फिञ् । तस्य पूर्वैण लुक् । न च 'गोत्रेऽलुगची'त्यनेनाऽलुग्यपि यूनि लु गिति परो लुगभविष्यतीति वान्यम् । ततोऽपि परस्य 'फक्फिञोरन्यतरस्या' मित्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्चरणप्रसङ्गादिति भावः । सिद्धान्ते तु त्रिकल्पे नैष्यत एवेत्याह—फक्फिञोरिति । अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुकाऽपहारेण सिद्धान्ते यूनि लुगमासेरिति भावः । 'गोत्रेऽलुगची'त्यत्र भूञ्जि प्राप्तस्य लुकोऽलु गिति भाष्योक्तेरत्र दोष

* उकालोऽञ्मस्यदीर्घप्लुत १ २ २७

† तिङ्शिष्य सावधातुकम्, लिङ् च, लिङ्वाशिषि १ ४ ११२, ११५, ११६

‡ अप्रत्य वीचप्रज्ञात गोत्रम् जीवति तु धंशे युवा ४ १ १२२, १२३

घिं नदी ॥ २७ ॥

घिसंज्ञां नदीसंज्ञा वाधते* ।

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा वाधते+ ।

पदं भम् ॥ २९ ॥

पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते† ।

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि
घनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि चाप्रन्ते । क ? धनुषा विध्यति,
कंसपात्र्यां भुङ्क्ते, गां दोग्धि, घनुर्विध्यति ॥ 'धनुषा विध्यती'त्यपाययुक्तत्वाच्च
'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. ४. २४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'साधकतमं
करणम्' [४२] इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा, सा भवति ॥
'कंसपात्र्यां भुङ्क्ते' इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्यपादानसंज्ञा
प्राप्नोति, 'आधारोऽधिकरणम्' [४५] इति चाऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरण-

प्र०-लुगित्येतमेव लुक् वाधते न तु 'पैलादिभ्यश्चे'त्येतमपि । घिं नदीति । 'शकट्यै'इत्यत्र
घिलक्षणगुणाऽभावः । लघ्विति । 'अततच्च'दित्यादौ सन्वद्धावाऽभावः । घनुषा
विध्यतीति । अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाऽभावात्संज्ञाद्वय-

उ०-श्रित्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादा'वेको गोत्र' इति नियमादिञ् न
स्यादिति फलं बोध्यम् । तुशब्दस्यैवकारार्थत्वादिहाऽसमावेशो बोध्यः । शकट्यै इति । यद्यपि
नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्घित्वं नेति प्रागुपपादितं तथापि समावेशस्याऽनिष्टतामात्रेणोदाहरण-
त्वमुक्तमिति बोध्यम् । नन्वत्र धनुषः करणत्वेनाऽपादानत्वप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—अपा-
येति । घनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात्करणत्वाऽसम्भवादवश्यं निर्गमनपूर्वके वेधे
विध्यति वचंतिवा तद्घटकनिर्गमनस्याऽवधिभावेनैव निवृत्तकं घनुर्वेधे परम्परया करणमित्य-
वश्यं वाच्यमित्यस्युभयोः प्राप्तिरिति भावः । कंसपात्र्यामित्यादेरपि कंसपात्रीतो निर्गमनमं
भुङ्क्ते इत्याद्यर्थः । इदंस्थले घनुःकंसपात्र्यादेर्द्वैधाग्वय इति बोध्यम् । न च कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं पररथं, पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञा

* शेषो घ्यसिद्धिः; यू स्थ्याख्यौ नदी १ ४ ७, १ + ह्रस्व लघु सवोणे गुरु १ ४ १०; ११

† सुप्तिङन्तं परम्; यत्रि मन् १.४ १४, १८. १-क्वविधु "अपादानमुत्तराणि" इत्येव वार्तिकम् ।

संज्ञा परा, सा भवति ॥ 'गां दोग्धी'त्यत्रापाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' [४६] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा, सा भवति ॥ 'धनुर्विध्यती'त्यत्राऽपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'स्वतन्त्रः कर्ता' [५४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा, सा भवति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते* ।

करणं पराणि साध्वसिश्चिच्छिनत्तीति' ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते । क ? 'धनुर्विध्यति', 'असि-श्चिन्नती'ति ।

अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति' ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते† । क ? 'गेहं प्रविशती'ति ।

अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति' ॥ ३४ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते× । क ? 'स्थाली पचती'ति ।

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माऽधिकरणसंज्ञा बाधते+ ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते** ।

प्र०—प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन सुसिद्धमित्यादौ पत्वं न भवति, 'सूपमानान् क्त' इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्रकृति-

उ०—यास्तृतीयविध्युपस्थितकरणसंज्ञायाः परत्वात् । एवमहोपोऽम'इत्याद्येकवाक्यतापक्षम-संज्ञया नलोपाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वाद्दसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेणाऽदोषात् । भाष्ये—गां दोग्धीति ।

* क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म, क्रुधद्रुहेर्भाष्य राना य प्रति कोपः १ ४. ३८, ३७

१—'करण पराणि' "करण पराणि धनुर्विध्यति अमिश्चिनत्तीति" च केचित्पठन्ति ।

† साधकतमं करणम् ? ४ ४२ २—कचित्तु "अधिकरणं कर्म" इत्येव वार्तिकम् ।

‡ आधारेऽधिकरणम्; कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ ४ ४५, ४९ ३—"अधिकरणं कर्ता" इत्येव वचिद ।

× आधारेऽधिकरणम्, स्वतन्त्रः कर्ता १ ४. ४५, ५४.

+ अपिर्शु कर्तव्यासां कर्म, अ ५ रोऽधिकरणम् १ ४. ४४, ४५.

* उपसर्गः; शिवायोगे; गतिश्च, कर्मप्रवचनीयाः १. ४. ५९; ६०; ८३.

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा वाधते ।

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च, तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च वाधन्ते ।

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ।

प्र०—स्वर एव तु भवति । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेनाऽऽच्योष्टाऽऽक्रमत' इत्यादौ वृद्धिदीर्घा-
द्यभावः । समाससंज्ञाश्चेति । तेन 'लोहितगङ्ग'मित्यव्ययीभाव एव । 'द्वीरावतीक' इति

उ०—दुहेर्विभागानुकूलस्यापारासुकूलस्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्कर्तुरित्यस्य
प्राप्तिः । विभागनिरूपिताऽवधिविवक्षणाच्चाऽपादानत्वप्राप्तिः । न च पयःसंनिधौ गौर्न-
स्सिततमा, कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात्, नतु स्वकक्षायामेव, कर्मान्तरापेक्ष-
यापि । अत एवाऽऽद्येन पथा दीपिकया गच्छनीत्यनेककरणयोगः । 'अकथितं चे'त्येतत्त्व-
पादानत्वाद्यविक्षायामेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् । धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्निर्गतशर-
करणकवेधो धनुःकर्तृक इति, धनुःकरणको धनुर्गुत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः । स्वस्यापारे
स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिद्धिद्वयत्वादी ।

भाष्ये—गेहं प्रविशतीति । 'गेहे प्रविशति' 'ग्रामे आगत' इत्यादि स्वसाध्वेवेति
योष्यम् । केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाऽप्राप्तेस्तत्साधुत्वं
योष्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा भयविवक्षायां भाग्योद्गाहरणोपपत्तिर्बोध्येत्याहुः ।
तत्तु ह्युभयां चेत्यलुग्विधायवात्तिकस्थभाष्यविरुद्धम् । तत्र हि 'दृष्टगिः'त्यादी द्वितीयाथे चैषा
सप्तमी द्रष्टव्येऽयुक्तम् । 'गेहं प्रविशती'त्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार इति बोधः ।
अत्राऽऽधिकरणत्वकर्मत्वयोनिर्यतत्वम् । पत्वं नेति । 'उपसर्गाःसुनीतीत्यनेनेति शेषः ।
प्रकृतिस्वरः,—'तत्पुरुषे तुव्यर्थ'त्यनेन । वृद्धिः,—'सिचि वृदि रिति । दीधेः,—
'क्रमः परस्मैपदे'तिविति । क्रमत इति । 'वृत्तिसर्गे'त्यात्मनेपदम् । अव्ययीभावः—
अनवकाशात् । वृद्धीहिः—परत्वात् । समास इति सामान्यसंज्ञां 'सह सुपे'त्यत्र
चरितार्थामव्ययीभावादिप्रतिशेषसंज्ञा न वाधन्ते समाससंज्ञाऽनुवादेन तासां विधानात् । अत
एव 'समासास्ता'इत्यधिकारेऽव्ययीभावो दशप्रभृतिभ्य' इत्यादिविधानं सङ्गच्छते । एकेति ।
एवं चोभयोनिरवकाशात्वाच्च वाच्यवाचकभाव इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह—
चकारेति । समाविशतीति । पर्यायस्तु न, 'अव्ययादाःसुप' इति ज्ञापकात् । संज्ञान्तर-

गुणवचनं च ॥४०॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ।

समासकृत्तद्धिताऽव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः ॥४१॥

समास—समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत्—कृतसंज्ञा च वक्तव्या । तद्धित-
तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय—अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम—
सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ।

संख्या ॥ ४२ ॥

सङ्ख्यासंज्ञा च वक्तव्या ।

प्र०—बहुव्रीहिरेव भवति । गुणवचनं चेति । एकविपयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्राति-
पदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च संज्ञासु 'प्रातिपदिक'मित्यनुवर्तनात्ताभिः
प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति । गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते । तस्याश्च व्यञ्चिधिः
प्रयोजनम् । ब्राह्मणादिप्रहणं तु समासादिसंज्ञाविपर्ययार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षण-
प्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यसमावेशार्थं च ।

सर्वलिङ्गा जातिरिति । 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति लक्षणलक्षितां जातिमा-
धयति । चित्रगुत्वं, कारकत्वं, औपगवत्वं, उच्चैस्त्व, सर्वत्वं, गोत्वं, बहुत्वं, पञ्चत्वं,

उ०—विनिर्मुक्तस्यलाऽभावेनाऽनुवृत्तिं विनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः । गुणवचनसंज्ञा त्विति ।
एवं चाऽत्र शास्त्रे—'गुणवचन'शब्देन जातिसंज्ञाऽव्ययकृदन्ततद्धितागतसमस्तसर्वनामसंख्या-
शब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यत इति बोध्यम् । अत एव 'द्वारवतीत्व'मित्यत्र न पुंवद्भाव इति
बोध्यम् । अत्र कृत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये, प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात् । न च
गुणिपरशुक्रादीनां गुणवचनत्वानापत्तिस्तत्र मनुब्लोपादिति दाच्यं, श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव
तत्संज्ञाविधानेनाऽदोषात् । गुणगुणिनोरभेदविषयायां तथात्वाऽभावेनाऽक्षतेश्च । मनुब्लोपस्तु
भेदविषयायां शुक्रवानित्यादेरसापुत्राय । तदा मनुपोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति
बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दाः, असर्वलिङ्गत्वात् । व्यञ्चिधिरिति । 'वोतो गुणवचनात्'
'स्वतलो'गुणवचनस्ये'र्यादेरप्युपलक्षणमेतत् । ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे
ब्राह्मणादिप्रहणं व्यर्थमत आह—ब्राह्मणादीति । अन्यथा ब्राह्मणराणपर्यादिभ्यः ध्वञ्ज
स्यात्, प्राणभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणशब्दे, वयोवचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ।
आश्रयतीति । न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः । एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया, राजपुरुषे समाससंज्ञया
बाधमाशङ्क्याह—ऐक्यमिति । राजपौरुषमिति । अनुजातिकादित्वाद्बुभयपदवृद्धिः ।
भाष्ये—किमर्थमिति । 'गुणवचनं चे'त्यारभ्य'एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे'र्यन्तं वचनजातं
किमर्थमित्यर्थः । धैर्यमेवोपपादयति—यथान्यास एवेति ।

डु च ॥ ४३ ॥

हुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्हुसंज्ञा ? पट्संज्ञा ।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

‘एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे’त्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ?

सन्ति चैवाऽन काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैतामि [संज्ञांभि]र्बाधनं यथा स्यादिति ॥१॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १ । ४ । २ ॥

‘विप्रतिषेध’ इति कोऽयं शब्दः ? विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्तव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ।

क पुनर्विप्रतिषेधः ?

प्र०-द्वित्यत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्पञ्च भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु बाधनादित्वात्पञ्च ॥१॥

विप्रतिषेधे । आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाच्चौकिक्यायस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मन्वा पृच्छति—विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकाऽर्थप्रवृत्तिरेवोपात्तो, न ह्यस्याऽत्रान्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह—विप्रतिपूर्वादिति । ‘कर्मव्यतिहार’ इति सिधेर्विशेषणम् । व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध

उ०- समाधत्ते—सन्ति चैवात्रेति । अपूर्वा इति । ‘ह्रस्वञ्जा’ तद्वितसञ्ज्ञा ‘असर्पण्डिज्ञा जातिरिति ‘एकद्रव्योपनिवेशिनी’त्येताः, तदर्थमेतद्वचनजातमित्यर्थः । समाप्यन्तरमाह—अपि चेति । संनिविष्टानामिति निर्धारणपट्टी । तत्र सञ्ज्ञामञ्जया जातिसञ्ज्ञाया बाधाद्विष्येत्वादी टात्रेव । तथा तथा सर्वनामसञ्ज्ञाया बाधात्सर्पापेत्वादी न स्मै । एवं मञ्जासञ्ज्ञया सर्ववाचोनसञ्ज्ञाबाध इत्याद्यशम् । पुनः समाप्यन्तरमाह—गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं ज्ञात्रे गुणवचनसञ्ज्ञमित्यर्थानुष्कमिति दिक् ॥१॥

विप्रतिषेधे । शब्दस्वरूपे सङ्ग्रेहाऽभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धायाश्चोऽयमिति प्रदत्तानुपपत्तिरत आह—आचार्येति । विरोधार्थक्ये परस्परव्याघातानुभवावधिद्वयोः शास्त्रयोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । अनेन ज्ञात्रेण पराभ्यनुज्ञानाद्यस्य प्रामाण्येऽप्यस्यस्यऽप्रामाण्येन सर्वेषां सर्वं भवमिति भावः । इतर इति । अप्रामाण्यं स्वमे परिहृत्तव्यत इति

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थाविकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदाऽन्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्तुतः स विप्रतिषेधः ।
क पुनरन्यार्थौ क चैकस्मिन्युगपत्प्राप्तुतः ? वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत्प्राप्तुतः* ॥ किं च स्यात् ?

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रति-
षिद्धं यदुच्यते—'एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग' इति । कथं

प्र०—इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाऽप्रतिपत्ती शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते ।
विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽसम्भारयन्पुनः पृच्छति—कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गा-
विति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये
विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्येव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ—विधी ।

अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद्याऽसौ
प्राप्ति' सा विरोधनिमित्तत्वाद्भेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति ।
यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तपदाऽर्थाभ्रयेण पर्यायप्रसङ्गमाह—एकस्मिन्निति ।

उ०—भावः । कर्मव्यतिहारे घञो विधानाऽभावादाह—सिधेरिति । सेधतेरिति । परस्परं प्रतिबुद्धं
गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भावः । पौनरुक्त्य परिहरति—स एवार्थ इति ।
कस्यचित्कश्चिप्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः । अस्याऽगतिकगतिरित्येनाह—यद्वेति ।
प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः, परत्राऽऽत्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः । एवं च
सङ्गद्वयमिति—युनःप्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाऽप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिषेधस्य,
सर्वथा तत्प्रतिषेधस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ।
पूर्वोक्तेन—भ्रामाण्यापत्तिरूपेण । ननु 'प्राप्तुत' इति क्रिया न 'स'शब्देन परामर्श-
योग्या, सर्वनामपरामर्शाऽयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य 'वति'सूत्रे कैयटेन दध्यमाणत्वात् ।
कर्तृपरामर्शस्तु न, तस्य गुणत्वात्, द्विवचनापत्तेश्चाऽत आह—युगपदिति । भाव्यातोपात्त-
क्रियायाः परामर्शाऽभावोऽप्यभ्याहृतप्राप्तादिपदोपात्तायाः परामर्शे न दोषः । लिङ्गं तु प्रति-
निर्देशाऽभिप्रायेणेति ध्येयम् । ननु सा न विप्रतिषेधोऽन आह—विरोधनिमित्तत्वादिति ।
विरोधफलवाचननिमित्तत्वादित्यर्थः । तन्ननेन परस्य प्रतिपादनाऽकथमर्थे श्रद्धोऽत आह—
यदीदमिति । तन्नारम्भेऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याऽभावेन कथं पर्यायप्राप्तिरत आह—
इतरो व्यक्तीति । पर्यायेति । एवं च पाक्षिकवाचो विरोधफलमिति भावः । भाष्ये—
एकस्मिन्नित्यस्य 'लक्ष्ये' इति शेषः । असंभवादित्यस्य 'कार्यो' । पूर्वपरप्राप्ते-

द्येकस्मिन्नाम युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्ते रुभयप्रसङ्गश्च स्यात् ?
नैतद्विप्रतिसिद्धम् । यदुच्यते—'एकस्मिन् युगपदसंभवा'दिति, कार्ययोर्युगपद-
संभवः, शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ।

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा,—तृजादयः† पर्यायेण भवन्ति ।

किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ?

अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते, प्रतिपदं च विधीयन्ते ।

प्र०—अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थः ।

प्रतिपदं विधेश्चेति । अनेनोत्सगापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं
विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं—'परमेव भवति न पूर्व'मिति । एतत्सुत्रा-
रम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते 'सकृद्गतौ विप्रतिपेधे

उ०—रिति । पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । यच्चनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् । भगवता तु
धर्मधर्मिणोरभेदमाधिरय प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः सामानाधिकरण्यामाश्रितम् । उभयप्रसङ्ग
इति । 'पर्यायेणे'ति शेषः । सूत्रयोरेवाऽसम्भवप्राप्ती उक्ते इति भावा पृच्छति—इदं विप्रति-
पिद्धमिति । शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु
शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्यार्थं एवेति कार्ययोर्युगपदसंभवे कथं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत आह—
तृजादिभिरिति । एवं च युगपदसंभवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । सर्व-
व्यक्त्युद्देशेनेति । ण्वुत्तृज्जां धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाऽभावादिति भावः । मन्वनवय-
वेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणारत्यन्तिकवाघदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह—
अनेनेति । 'प्रतिपदं विधेश्चे'त्यस्य 'वाप्यवाऽप्यवा'दिति शेषः । उत्सर्गस्य सामान्यत्वित्य-
त्वमपवादस्य विशेषविपर्ययमिति तद्व्यक्तिविपर्ययविशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विपर्ययकार्य
याच्यते, तृजादौ तु नैवमित्युभयोरपि प्रतिव्यक्ति प्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घैश्वशास्त्रयोः
कस्यापि व्यक्तविशेषविपर्ययकत्वाऽभावेनोभयोरपि स्वस्वविपर्ययसर्वव्यक्तिविपर्ययतयोपप्लवेन
पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । मन्वेवं तद्विपर्ययपूर्वलक्षणस्याऽप्रमाणत्वं स्यादत आह—एत-
त्सूत्रेति । एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविपर्ययत्व कल्प्यत इति भावः । ननु
तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्त्वकथं तेनैवाऽप्रतिपक्षिरापाप्यतेऽत आह—इदानीमिति ।
जातिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरकव्यक्ती कश्चित्कार्यान्वयेपि शास्त्रस्य चरितार्थमिति

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् ? 'तुल्यबलत्वात्' । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा,—द्वयोस्तुल्यबलयोरैकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा [त] तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नाना दिक्षु च कार्यं भवतस्तद्वा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ? 'यौगपद्याऽसंभवात्' । नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ।

तद्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तद्यदादीनां* तु कार्यस्याऽप्रसिद्धिः । नहि किञ्चित्तद्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तद्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति, तुल्यः स तद्यदादिषु ।

नैव दोषः । अनवकाशास्तद्यदादयः, उच्यन्ते च, ते वचनाद्भविष्यन्ति ।

प्र०—यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति । इदानीं जातिपक्षाभयेणाह—अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदं 'परं भवती'ति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तने । त दुच्यते—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । तद्यदादीनां तु कार्यस्येति । परत्वादेः, साधुत्वस्य चेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशात्वाच्च नाऽस्त्येषां परत्वेन

उ०—भावः । ततस्तदपीति । अप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेस्वे निमित्ताभावादीर्घस्याऽप्रवृत्तिरित्यभ्यप् । भाष्ये—तद्यथेति । तत्र—यथैकः प्रेष्य उभयोर्न करोति, तथा प्रकृते उदाहरणरूपा इयत्किञ्चभयोरपि कार्यं नाभ्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने स्वल्पत्र चरितार्थे । यथा तत्र प्रेष्यौ परस्परऽविरुद्धकार्यकरणेन चरितार्थस्वामिनाविति भावः । 'प्रतिपत्त्यर्थ'मित्यस्य विषयमित्यर्थः । ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि, किं तेषामपि कार्यं नामेत्यत आह—परत्वेति । एकवाक्येति । शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यत इति भावः । कार्यगतपौर्वापर्याभ्रयणेऽप्याह—अनवकाशात्वाच्चेति । धातुस्वजात्यान्तत्वात्तौ क प्रवर्तते क नेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः । ननु तद्यदादीत्यादिपदेन तृजादीनामपि ग्रहणात्कथं साध्यगत आह—आदीति । ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारस्तस्य तृजादावपि सत्त्वेन कथं भेदोऽऽ

यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति तुल्यः स त्व्यदादिषु ।

एतावदिह सूत्रं ‘विप्रतिपेधे पर’मिति । पठिष्यति ह्याचार्य—‘सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद् चाधितं तद् चाधितमेवे’ति । पुनश्च पठिष्यति—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? इह भवता द्वौ हेतु व्यपदिष्टौ—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति च, ‘अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा’दिति च । तद्यदा तावदेव हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति, तदा ‘विप्रतिपेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? नियमः—‘विप्रतिपेधे परमेव भवती’ति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद् चाधितं तद् चाधितमेवे’ति । यदा त्वेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यबलत्वा’दिति, तदा ‘विप्रतिपेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? द्वारम्—‘विप्रतिपेधे परं तावद्भवति, तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

प०—व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गतौचिति । यथा ‘सकृत्कार’मिति हेतुर्लक्ष्यं च प्राप्नोति, तावच्चचेति परत्वात्तावत् । तस्य स्थानियद्भावत्वात्तुल्यं प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारम्, उपायः क्रियत इति यावत् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । ‘ईजतु’रिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यस्त्याहृति-

उ०—भाह—तृजादीति । भाष्ये—आचार्यो वातिककारः । यथेति । न च लुक्कृताः कृत-प्रसङ्गित्वेन निरप्यः, शब्दात्तरमाप्या तस्याऽप्यनिरप्यत्वात् । न चात्तरज्ञानपीति श्यापाकैमुति-कम्पायेन—परादिषु लुक्को बलवत्त्वेनेदमप्युक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्र-फलत्वात् । ईजतुरिति । न च पूर्वं द्वित्रप्रवृत्तावपि वयिस्त्वरीति लिट्यभ्यासस्येति सम्प्र-सारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ‘न सम्प्रसारणे’ इतिनिषेधेनाऽभ्यासस्य सम्प्रसारणाभा-पत्तेः । व्यक्त्याकृतीति । केषिन् नहि ‘व्यक्तिपक्षे सर्वं दास्यं प्राप्नोति न तु जातिपक्षे’ इत्यत्र मानमस्ति । पक्षद्वयेपि सर्वव्याप्तिरेकदेशसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । ७.५ ‘न प्राप्नोति ह्य्या’-दित्यादौ सर्वव्याप्तिरहननिषेधाद्य जातिपक्षाश्रयणमिति च स्पष्टम् । किं च भाष्यं—‘क्षद्वय-साधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाऽप्रतिपत्ती ये प्राप्ते तदाश्रयण तद्वचनोपपत्तिर्वा, न तु जाति-

[विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वम् ॥]

विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति ? पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति—‘गुणवृद्धचौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्व-विप्रतिषिद्धम्’, ‘नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु’ङिति* । कथं ये परविप्रतिषेधाः—‘इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने’ति† । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः ? ‘विप्रतिषेधे पर’मित्येव सिद्धम् । कथम् ? परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा—‘पूर्वः पर’ इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । [तद्यथा—] ‘पस्पुत्रः’ ‘परमार्या’ । अन्यपुत्रः अन्यमार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—‘परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे’ । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा—‘परं धाम गत’ इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्, विप्रतिषेधे परं—यदिष्टं तद्भवती’ति† ।

प्र०—पदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति । इष्टाऽनिष्ट-

उ०—व्यक्त्याश्रयेणेति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपव्रज्य तद्व्याप्तिपु द्वेषा-
शङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्थेति त्वदुक्त्यसङ्ख्यापक्षे, अग्रे तृजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । नहि तृजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयाः, ‘अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्येवं व्यक्तिर्विरो-
धास्त्वविषयकत्वं न कल्पयतीत्युपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयक-
त्वमेव नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाऽभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोरा-
श्रयणे लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव वक्तुमुचितम् । अन्यथा तत्र व्यक्तिपदार्थाश्रयेण संमते
सकृद्गतिन्याये कुरुतास्त्वमित्युदाहरण त्वदुक्तमसङ्गतं स्यात् । ‘कुरुशब्दाद्बेलु’गिति वचनस्य
तातलभावपक्षे चारितार्थ्येन ‘कुरुशब्दाद्बेस्तात’ङिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाऽप्रसक्ते-
रिति वदन्ति । अङ्गाधिकारस्यवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकाश्रयणे गौरवं- मत्वाह—
विप्रतिषेधे इति । पूर्वं विप्रतिषिद्धमिति कर्मधारयः । नुम्शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्प्रसक्त-
निर्देशः । अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्याऽपीष्टत्वेनेदमसङ्गतं मत्वाहाऽन्यः—कथमिति । सूत्रं
च भिद्यत इति । अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेनाऽनङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रतिषेधाऽसंग्रह-
रूपदोषसंग्रहः । सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ।

व्यवस्थायामिति । तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः । ननु लक्षणचक्षुषां तद्विभागो
बुद्धेयोऽत आह—इष्टानिष्टेति । अङ्गाब्दस्य मुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रकृतेऽभावादाह—

१—इदं वार्तिकं क्वाचित्कम् । * ७. १. १५ वा० १०; ११. † ७. १. १०० भाष्यम् ।

२—अपि च । ३—‘प्रदाने’वा० । ४—‘इति’ क्वचिन् ।

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गं च धलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं यणेऋदेशेऽचोत्त्रानि गुणवृद्धिद्विवचनाऽल्लोपस्वरेभ्यः ॥६॥

गुणाद्यणादेशः—स्योन. स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्चा । पर-
त्वाद् गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ वृद्धेर्यणादेशः—घौऋमि.
स्यौऋमि. । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च* । परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । यणादेशो

प्र०—विभागश्च व्याख्यानाद्बोध्य । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि
पारार्थ्याद्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एव बहिरङ्गानि यस्य तद् बहिरङ्गम् । एतच्च न्याय-
सिद्धमेवाऽनूदितम् । कार्यमित्यत्रार्हं कृत्य । करणार्हं कार्यम् । तुल्यत्रल च करणार्ह-
मिति नित्याऽनित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याऽव्यापार । स्योन इति ।
सिवेर्वाहुलकात्प्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्बलोप बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्बुद् भवति ।
त्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशो कर्तव्येऽसिद्धत्व न
भवति, 'नाजानन्तर्ये' इति वचनात् । घौऋमिरिति । ननु कृतयणादेशात्तद्विवोत्पत्तौ
वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्यष्टद्वयो प्राप्ति । एव तर्ह्यष्टव्यूहा पाणिनीया इति
दि व काम इ इति स्थिते अत्र यष्टद्वयोर्युगपत्प्रसङ्ग । अथवा घौऋमिरिति पद यदा
निभज्यान्वाख्यायते—दिक्काम इ इति, तदा 'दिव व'दित्युत्प्रे कृते यष्टद्वी प्राप्नुत ।

उ०—अन्तर्मध्ये इति । बहिरङ्गसमुदायस्य मध्येऽन्तर्भूतानीत्यर्थं । अङ्गस्य निमित्तेषु वृत्तौ
निमित्तं दर्शयति—पारार्थ्यादिति । एव चाऽन्तर्भूतनिमित्तापेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गनिमित्तापेक्ष
च बहिरङ्गमिति भाव । एतच्च न्यायेति । स च न्यायो'स्य परस्मि'न्नित्यत्र भाव्ये दर्शितः ।
करणार्हं—करणबोधम् । तुल्यत्रल चेति । यद्यपि विप्रतिषेधशब्देनेदमपि लक्ष्यं दाष्य
तथापि तदेतदर्थबोधनेऽसमर्थमिति भाव , कदाचिच्छोके दुर्बलवत्पतोरपि विरोधदर्शनात् ।
नित्याऽनित्येति । नित्यस्य बलवत्त्वबीजं तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेनावदयवर्तीय । अन्तरङ्गं प्रथम
घुदावारोहतीति तत्काले बहिरङ्गानुपस्थितेस्तद्वय प्रथमं प्रवर्तते । एव च तद्विभागे 'परत्वा-
न्नित्यस्वाच्चे'त्यादौ परत्वादिभ्युन्निरेकदशिन इति बोध्यम् ।

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वाभावेपि नित्यत्वेऽप्युत्साध इत्युक्तं 'यन विधि'.
रिति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु स्युपसत्तिपक्षवादिनां मत । कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । अन्त-
र्भूतनिमित्तकत्वत्पादित्यर्थं । युगपत्प्रसङ्ग इति । 'अन्तरङ्ग्यायमनालोपयतः पूर्वपक्षिण'
इति शेष । नन्यकृतव्यूहपरिभाषा भास्येव । किं च तद्विषये नाऽन्तरङ्ग्याय इति भाष्या
ऽसङ्गतिरित्यत्र आह—अथनेति । एव चाऽन्येषु सिद्धे समर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्त्त-

† युगन्तल्लूपवस्य च ७ १ ८१, इको यणपि १ १ ७७

× तद्विरोधभाषादेः ७ १. ३१७, इको यणपि १. १ ७७.

भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः—दुद्यूपति सुस्यूपति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ श्रल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः—द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च† । परत्वात्स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः—‘काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्’ । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च‡ । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धे- रेकादेशः—वैक्षमाणिः सौस्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । परत्वाद् वृद्धिः

प्र०—दुद्यूपतीति । दिवेः सन् । ‘सनीवन्तद्धे’ति पत्ते इडभावः । ‘हलन्ताच्चे’ति कित्त्वम् । उडादेशः । तत्र यएच प्राप्नोति, द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति—‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाष्टिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं, यएतु नित्यः’ इति वदन्तः । श्रल्लोपस्येति । ननु ‘गाण्डीवधन्वने- त्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् अ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः, ततो ‘न संयोगाद्द्वमन्ता’दित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यएभवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा- द्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नाऽस्त्वल्लोपः, प्रतिषेधादिति तस्याऽनित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ‘ञ्जित्यादिनित्य’मिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदौदात्तस्वरितयोर्यण्’इत्यौकारः स्वरितः स्यात्, उदात्तश्चेत्यते । द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि यणाऽन्तरङ्गत्वाद् धाध्यते तथैव ‘दिव- च’दित्युत्त्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दान्‘संज्ञाया’मित्यूडि कृते ‘स्त्रीभ्यो ढक्’

उ०—मित्यभिप्रायः । स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं स्यादत आह— द्विःप्रयोग इति । वदन्त इति । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः । अग्रे तु द्विःप्रयोगपक्षेपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्यः [पर] एव । एवं च यस्य द्वित्यं, न तस्य यणतदनन्तरम्, किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य । द्विर्वचनं तु यण्यपि कृते तथैव । नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्दभेदकः । एकप्रयोगे कृते कृताऽकृतप्रसङ्गयेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः । तस्यानित्यत्वमिति । ‘यस्य लक्षणान्तराण्ये निमित्तं विद्व्यते न तदनित्य’मिति क्वाचित्कमिति भावः । पूर्वपद- प्रकृतीति । दिवि कामो यस्येति विग्रहे ‘षड्मोहौ प्रकृत्ये’त्यनेनेत्यर्थः । नन्वे यणिति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह—तथैवेति । स्त्रीभ्य इति । यदि कद्रूनांगमाता तदाऽनेन, यदि

+ सन्पठोः; इको यणचि ६. १. ९; ७७ † ञ्जित्यादिनित्यम्; इको यणचि ६. १. १९७; ७७.

‡ भागुणः ६. ४. १४६; अकः सप्तमो दीर्घः ६. १. १०१.

* षड्विंशत्पञ्चमादेः ७. १. ११७; अकः सप्तमो दीर्घः ६. १. १०१.

स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः—ज्ञाया श्रोदनी
 ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुज्ञौदनीयिपति ।
 द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भव-
 त्यन्तरङ्गतः ॥ अलोपादेकादेशः—शुनां शुने । अलोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ ।
 परत्वादलोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽलोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
 वा । अयमस्ति विशेषोऽलोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येता ।
 नाऽश्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'न गोश्वन्साववर्ण' [६.
 १. १८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य
 तर्हि ? तृतीयादिस्वरस्य† । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति—'शुनः पश्ये'ति ।

प्र०—'द्वयच' इति ढकि एयादेशो 'हे लोपोऽकद्र्वा' इति लोपप्रतिषेधा'दार्गुण' इति गुणश्च
 प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृत एकादेशो'ऽप्रत्यय' इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तद्विष-
 एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशो तस्याऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्विषेत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या
 सिद्धत्वाद्प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते—अकृतेऽप्येकादेशो 'नोऽङ्घ्रात्' इति 'हे
 लोपोऽकद्र्वा' इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्विष इत्यदोषः ।

शुनेति । ननु 'श्वयुवे'ति सम्प्रसारणे कृते तस्याऽसिद्धवद्ग्राभा'दित्यसिद्धत्वात्
 'न संयोगाद्गन्था'दिति निषेधादलोपस्य नास्त्यप्राप्तिः । एवं तर्हि तत्प्राग्भादित्यसिद्ध-
 त्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह—नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह—
 अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह—नाप्रति । प्रयोजनवाद्याह—नैष इति । स
 एवाह—यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि 'न गोश्व'निति
 प्रतिषेधाऽभावादलोपे सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात्पूर्वमेकादेश एष्टव्यः ।

उ०—काचन मानुषी तदा'ऽश्वदाभ्य' इत्यणि प्राप्ते तदपवादो 'द्वयच' इति । एकादेशात्पूर्वं
 द्वयचवाऽभावे 'स्त्रीभ्य' इत्यनेनैव ढक् । कद्र्वा नागमातैवेत्पुषितम् । ज्ञापकादिति । 'स्त्रीभ्यो
 ङ'गित्वादी प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्धेन 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया वा सिद्धेज्ञापकपर्यन्तानु-
 भावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैणेयादी ढक्सिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकमपि चिन्त्यम् ।
 'अन्तरङ्गं बलव'दित्येतदज्ञापनेन कृते एकादेशे तत्प्रवृत्त्या चारितात्पर्यसंबन्धात् । भाष्ये—परत्वा-
 द्द्विद्विरिति । न च सा नित्या, शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यम् ।
 नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति भाष्ये । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं तु ज्ञापकमिति भावः ।

× सगुणोऽ, इद्विरेचि १. १. ९; ८८.

+ अलोपो ऽ नः १. ४. ११४, सम्प्रसारणश्च १. १. १०८.

† अनुदात्तस्य च परतोदात्तलोपः १. १. १११. ‡ सावेकापस्युतीयादिविभक्तिः १. १. ११८.

एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि ? येन केनचिदक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति—बहुशुनीति+ ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति । एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरती'ति, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति, अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्डीपैव ।

प्र०- प्रत्याख्यानवाद्याह—एव तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह—यत्र तर्हीति । बहुशुनीति । 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि'त्यन्तोदात्तः, तस्मान्डीपि कृतेऽहोपे क्रियमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—यदि पुनरिति । प्रयोजनवाद्याह—नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः 'साववर्णान्तर'इति डीप उदात्तस्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । 'शुनी'त्यत्र डीप 'उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं डीष्विधानेनेत्यर्थ' । तदेवमहोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव ।

उ०- एवं तर्हीति । तस्य 'असोरहोप'इति तपरकरणेनाऽनित्यत्वाद्नाश्रयणमिति वक्तुं युक्तम् । 'वाणांदाङ्ग'मित्यप्यनित्यत्वाद्नाश्रितम् । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यामीयत्वेन तदृष्टया बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । 'वाह ऊठ'सूत्रज्ञापिताऽसिद्धपरिभाषया अभीयत्वे'प्यन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्यास्तित्त्वे मानाऽभावात् । धर्मिप्राहकमानेन तां प्रति बहिरङ्गस्याऽऽभीयासिद्धत्वाऽप्रवर्तनाच्चेति दिक् । भाष्ये—उदात्तनिवृत्तिस्वरः । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इत्यनेन । न गोश्रुतिरिति । गवादिभ्यः परस्योदात्तत्वं नेत्यर्थः । तृतीयादिस्वरस्य—'सावेकाच' इति विहितस्य, आनन्तर्यात्, 'तृतीयादिर्विभक्ति'रित्यनुवर्तनाच्चेति भावः । एवं च सत्यहोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति प्रयोजनवाद्याशयः । इत् उत्तरो 'यत्र तर्ही'त्यादिग्रन्थो ग्रन्थच्छायाया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति, तत्तु न युक्तम् । तृतीयादिविभक्त्यभावेन 'न गोश्रु'दित्यस्याऽप्रसक्तेऽनुदात्तनिवृत्तिस्वरो निःप्रत्युह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवादिर्विरुद्धत्वादत् आह—स एवेति । अयं भाव—तृतीयादिस्वगनिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशङ्कयोदाहरणान्तरदानमिति । नन्येवं तर्हि शब्दो न युक्त इत्यत आह—पुनरिति । चेत्यर्थः । एतदर्थमेव तत्तदुक्तिव्येनादित आन्तं तयोजनमिति बोध्यम् । भाष्ये—न लाक्षणिकस्येति । तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः । भाष्ये—विभक्तिस्वरस्येति । 'तृतीयादि'रिति नाऽनुवर्तते, 'विभक्ति'रित्येव । एव च 'शुन' इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः । ननु बहुदवन्वदस्य बहुमीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद्नुदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्तिरत आह—बहोरिति । प्रत्याख्यानवादिनाऽहोपस्यैवेष्टत्वेन तद्वीत्याऽन उपधे'त्यस्य प्राप्तिं मत्वा 'बहुशुनी'त्युदाहृतम् । भाष्ये—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणमपि नाऽनुवर्तते इति भावः । कुमारशब्द इति । तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्तते,

स्वरादेकादेशः—सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्चा । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चेत्यौच्योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे—स्तैर्णिः पीर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । परत्वाद्बृद्धिः स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे—आते-स्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च^x । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत ॥ अल्लोपस्य चेत्यौच्योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ।

प्र०—यद्यत्राऽल्लोपो भवति ततोऽन उपधालोपिन' इति ङीपि सति 'बहुशुनी'ति भवति । यदा त्वेकादेशेनाऽल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाऽभावान्ङीषभावाद् बहुश्वेति । गौरादिलक्षणो ङीष्नाम्ति, 'अनुपसृजना दित्याविकारात् । भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे ङीष् ङीषा भाव्यमिति । न्यायमूल चेद'मन्तरङ्ग वलीय' इति । न च न्यायस्याऽत्र केनचिद् बाधोऽस्तीति 'बहुश्वे'त्येव भाव्यमिति न्यायविद् आहु । सौत्थितिरिति । सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात्तदा 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'विति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्बि गुणेन भाव्यम् । स्तैर्णिरिति । विभज्यान्वाख्याने स्तृ त—इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्त्व, ततो वृद्धि । स्वर इति । 'स्तैर्णि'-

उ०—तथा च 'बहुशुनी'त्यप्रोदात्तनिवृत्तिस्वर स्यादिति भाव । बहुश्वेतीति । 'ङाबुभाभ्या'मिति ङापि, तदभावे चेति भाव । नन्वेव प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह—भाष्ये त्विति । ननु प्रत्याख्यानान्ततथैदाऽत्रत्यग्रन्थपर्यवसानादासिद्धयत्सूत्रस्यैतदानुपूर्वाकभाष्यात्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रम धारयति—न्यायेत्यादिना । ननु भाष्यमेव न्यायबाधकमस्तिवायत आह—न्यायविद् इति । भाष्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्पर्यकतया न न्यायबाधकत्वम् । ङाबुभाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यरीत्या 'बहुश्वे'त्येव भाष्यसमतमिति भाव । न चाऽल्लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यादिति कुतो नापादित । 'यूनस्ति' 'शुन पुच्छे'त्यादिनिर्देशैर्वारणसमवात् । वस्तुतो ङीपे सर्वाऽनुदात्त शुनेति प्राप्नोति, पूर्वरूपे त्वेकादेशस्वरणाद्युदात्तमित्यपि विदोपो बोध्य । ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्त वे इष्टसिद्धेराह—तदेति । नित्यमिति । 'ग्नित्यादि'रित्यनेनेति भाव । एतदपि प्रयोजन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानभिप्रायेण ।

परत्वाद्धीति । इद वस्तुतस्त्वकथनं, न तु संप्रधारणाऽभावे हेतु । स त्मयोरपि बहि-

† ग्नित्यादिनित्यम्, अक तत्रणे दाप ६ १ १९७, १०१

‡ तद्धितेभ्यचामादे ७ २ ११७, ऋतृ इत्तोः, उदोऽप्यपूर्वस्य ७ १ १००, १०६

X सन्तुदो ६ १ ९, ऋतृ इत्तोः, उदोऽप्यपूर्वस्य ७ १ १००, १०२

इण्डिशीनामाद्गुणः ॥ १० ॥

इण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् प्लक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च× । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न वा सवर्णदीर्घत्वस्याऽनवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न वैतदन्तरङ्गेणाऽपि सिध्यति । किं कारणम् ? 'सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्' । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं वाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं—'न वा परत्वाद्गुणस्ये'ति ।

प्र०—रिति यदि पूर्वं स्वरः, तत इत्वं, तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति । न वेति । दण्डाप्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति, कुमारी ईयत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरवाधेनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुका लुकृ । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन, तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

उ०—भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभाव इति बोध्यम् । ननु स्तीर्णशब्दादिजि न दोषोऽत आह—विभज्येति । भाष्ये—इत्वात्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति । अत्रैवात्त्वाऽनभ्यासत्वप्रथमत्वादिबहुपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेशयुक्तिः । द्वयोनित्यत्वेऽनित्यत्वे वा परत्वादिस्वादिसिद्धे । यदन्तस्थ द्वित्वेन तस्याऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्चेत्यग्ये । स्वरेणाऽपीत्त्वोत्त्वयोर्नास्ति संप्रधारणेत्याह—स्वरे नास्तीति । ननु 'कुमारीहते' 'दण्डाप्र'मित्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह—दण्डाप्रमिति । एवं च यण्गुणार्थो सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचित्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वं बाध्यमित्यर्थः । अन्तरङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन 'नैतदन्तरङ्ग'इत्यनुपपन्नमत आह—एकनिमित्तेति । एकस्थानिकेत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन स्वसमानस्थानिकेनैव च 'येन नामाप्ति'न्यायो न तु विभिन्नस्थानिमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वभाऽनवकाशः स बाधक एवेत्याह—निरवकाशेनेति । एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः । बहिर्भूताऽजादिप्रत्ययापेक्षादलुग्वहिरङ्गः । भाष्ये—इहापीति । 'यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात्तर्हि तत्राऽप्यन्तरङ्गत्वाच्च न स्याद् गुणस्य परत्वा'दिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाशपराम्भो बाध्यत इति द्रवितम् । फलितमाह—यथा त्विति ।

ऊङापोरेकादेश ईत्त्वलोभ्याम् ॥ १२ ॥

ऊङापोरेकादेश ईत्त्वलोपाभ्या भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः—खट्वीयति मालीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ । परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः—कामण्डलेयः भाद्रवाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ । परत्वालोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्त्वलोपाभ्यामित्युच्यते, न 'लोपेत्त्वाभ्या'मित्येवोच्येत ? संख्यातानुदेशोऽः मा भूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति—चौडिः वालाकिः* ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १३ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्तरङ्गतः ।

प्र०—वाभ्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खट्वीयतीति । खट्व् आ य इति स्थिते यदि पूर्वमीत्त्व स्यात्तत आद्गुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । 'पूर्वविधा'वित्तीत्त्वस्य स्थानिवद्भावात् । न लोपेत्त्वाभ्यामिति । ऊङ ईत्त्वाऽसम्भवादेव क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः । यद्यप्यजाशदन्तमिति ईत्त्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि लक्षणे प्रायेणाऽसौ नाद्रियते । चोडारिति । पूर्वभाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽकारलोपाऽभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसङ्गः ।

उ०— ननु खट्वाशब्दे सुयुपत्ते प्राग्वैकादेशोऽत आह—खट्व् आ इति । विभज्यान्काशयाने दौष । सुप्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः । लोप इति । खट्व्शब्दाऽकारस्येत्यर्थः । नन्वजाशदन्तत्वादीत्त्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह—ऊङ इति । न्याय्य इति । शास्त्रीयत्वात् क्रमवाचोऽपि सोढव्य इति भावः । लक्षणे इति । 'अन्तिकवाट्येनेदसाधा विर्यादिनिर्देशे' [क्रमानुसारस्य सर्वपूर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त्वजापनादिति भावः । भाष्ये—सङ्ख्यातानुदेश इति । ननु नाऽत्र यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिः, तस्य विषयज्ञत्वात्, नापि स्थानादयः प्रमाणस्य, समासनिर्देशादिति चेन्न, अनूद्यमानयोरपि तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । असिद्धत्वाद्देति । चिणो लुभ्यायेनाऽग्राभीयासिद्धत्वं बोध्यम् । ननुपदशो भावमनैमित्तिकमयादयस्तु

+ कयञि च ७ ५ ३३, अक सवर्णे दीर्घे ६ १ १०१

† दे लोपोऽकद्रवा ६ ५ १५७, अक सवर्णे दीर्घे ६ १ १०१.

‡ यथासख्यमनुदेशः समानम् १ ३ १०. * यस्याति च ६ ५ १५८

वेजू—वानीयम् । शो—शानीयम् । ग्लै—ग्लानीयम् । ग्लै—ग्लानी-
यम् । ग्लाच्छत्रम् ग्लाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वा-
देते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्यरङ्गतः ॥ नपु सकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयो-
जनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् अतितुच्छत्रम् । आराश-
स्त्रीदम् धानाशङ्कुलीदम् । निष्कौशाम्नीदम् निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बि-
च्छत्रम् निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च
विधयः‡ । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।
तुग्यणेकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४ ॥

यणेकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुगभवत्यन्तरङ्गतः ।

यणादेशात्—अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । एकादेशात्—अग्निचिदिदम्
सोमसुदुदकम् ॥ गुणात्—अग्निचिते सोमसुते ॥ वृद्धेः—प्रङ्गच्छकः प्राच्छकः ॥

प्र०— ग्लानीयमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्त्व-
मन्तरङ्गं भवति । ग्लाच्छत्रमिति । ग्ला ग्ला इति विवन्तम् । अत्रापि तथा विभज्या
न्वाख्याने ग्लै—छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाऽभावादात्त्वं न
स्याद्यथा ढौकितेति । उपदेशग्रहणाऽनपेक्षया चैतदुदाहरणम् । अतिर्यत्रेति । अतिरै—
अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यजन्तत्वाद्भ्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति ।
'आराशस्त्री—इद'मिति स्थितं यद्यत्र पूर्वमेकादेश स्यात्तदा तस्याऽन्तवद्भावाद्भ्रस्वो
कृते रूपं न सिद्धयेत् । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्याऽन्वाख्याने
'अग्निचि—अत्रे'ति स्थिते यदि पूर्वं यस्यात्तदा तुङ्गं ग्यात् । नपुंसकं चाऽत्राऽग्निचि

उ०—प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति सप्रधारणाऽभावादाह—विभज्येति । 'अक्षिती ति प्रसज्य
प्रतिषेध इति भावः । किञ्चन्तमिति । कर्त्तरि विवन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः । अनपेक्ष्येति ।
एव चैतत्प्रयोजनमेकदेशयुक्तिरिति भावः । अन्तवदिति । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वस्याऽपि
शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः । पदसमुदायस्येति । 'पदस्य पदा'दित्यादौ पदसमुदाय
स्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः । पुंसि विभक्त्येति । न च सुषपेक्षया परत्वात्प्रथमं गुणिति
कथं सुषा इवध्यानोक्तिरिति वाच्यम्, 'अग्निचिते' इत्यादौ गुणतुको सप्रधारणाया अप्र
भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्ति सिद्धत्वात्कृत्याऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ।
भाष्ये—प्रङ्गच्छकः प्राच्छक इति । पत्वतुकोरित्यनपेक्ष्येदम् । महिरङ्ग वेनाऽपि सिध्यति ।

† भादव उपदेशेऽशिति, एवोऽपवायाव पदान्ताद् ६ १ ४५, ७८, ७६

‡ इत्या नपुंसकं प्रातिपदिकस्य गे लियोऽनसर्जनत्वं १ १ ४७, ४८, एवोऽपवायावः; पदान्ताद्,
यक सार्णे दीर्घः ६ १. ७, ७६, १०१

श्रीन्वात्—अग्निचिति सोमसुति ॥ दीर्घत्वात्—जगद्भवाम् जनगद्भवाम् ॥
ईत्वात्—जगत्यति जनगत्यति ॥ मुम.—अग्निचिन्मन्यः सोमसुन्मन्यः ॥
एत्वात्—जगद्भवः जनगद्भवः ॥ रीतिधे.—सुकृत्यति पापकृत्यति ।

‘अनङानङ्भ्यां चे’ति वक्तव्यम् । [अनङ्—]सुकृत् । [आनङ्—] सुकृद्-
दुष्कृती ॥ तुक् च प्राप्नोत्येते च विषयः× । परत्वादेतेविषयः स्युः । तुग्भ-
वत्यन्तरङ्गतः ।

इयडादेशा गुणात् ॥ १५ ॥

इयडादेशो गुणङ्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयडा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च+ । परत्वाद् गुणः स्यात् । इयडादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् प्रासुस्रुवत् ।

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः
शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं
भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्र०—इति द्रष्टव्यम् । पुंसि रिभक्त्या व्यवधानात् । सुहृद्दुष्टताविति । कथं पुनरत्रा-
ऽऽनङ् प्राप्नोति यावता विद्यायोनिस्मन्धनाचिनामृकारान्ताना द्वन्द्वे स रिहित इति
चिन्त्यमेतत् । धियतीति । ‘धि धारणे’ त्रिपि शे कृत विद्याश्रयो गुण प्राप्नोति ।
विकरणाश्रय इयद् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । ‘परनेकाच’ इति यण् ।

उ०—नाजानन्तर्ये इति तु नास्येवैश्वभिप्राय । चिन्त्यमेतदिति । सुकृदादिनान्दयो मक-
रणादिना यदा ऋत्विग्विशेषे पर्यवसानं तदेदमुदाहरणमित्याहुः । ननु दास्य द्विवाद् गुणस्य
कथं प्राप्तिर्द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह—विद्याश्रय इति । गुणो—
लघूपधगुणः ।

१—कोष्ठान्तर्गत पाठ क्वाचित्क ।

× इत्वस्य गिति कृति तुक्, ठे च, १को १णाचि, अकः सवर्णे दीर्घे ६ १ ७१, ७३; ७७, १०१,
वेदिति ७ ३ १११, उपसर्गाइति धातो ६ १ ११; अच घे, छपि च ७ १ ११९,
१०२, कयचि च ७ ४ १३, अर्द्धेऽन्तरस्य मुम् ६ ३ ६७, बहुवचने क्तत्वे ७ १.
१०१, रीङ् अङ् ७ ४ २७, अदुःखनसुखदमोऽनेहता च ७ १ १४, मानक ऋतो द्वन्द्वे ६ १ २५.

+ अचि इनुषात्पुंशं व्योरित्कुवको ६ ४ ७७, पुनन्तत्पुंशत्प च ७ १ ८६

† सम्प्रसारणाच्च ६ १ १०८, परनेकापोऽस्येदोऽपूर्वस्य ६ ४ ८९.

ह आकारलोपात् ॥ १७ ॥

ह आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च* । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च* । परत्वालोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्चा† । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्‡ । अग्निरत्र वायुरत्र ।

प्र०—जुहुवतुरिति । हा—अतुस् । 'हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चे'ति सम्प्रसारणे कृते यथाकारलोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वा'दसिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वाच्चोषडन स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्ध-

उ०— एरिति । 'इको य'णिति त्वियत्वा बाधितमिति भावः । उस्थानिकयणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तारपर्यम् । यथाकारेति । ननु 'कृदितिङ्'सुप्रत्याकररीत्या चिङीपंतीत्यादा'वचः परस्मि'धितिस्थानिवत्त्वेन तुगभावश्चजुहुवतुरित्यत्र पूर्वरूपेपि तस्य स्थानिवत्त्वाद्युषडोऽप्राप्त-रिति चेत् । पूर्वस्य धातुत्वाऽवेन तदुद्देश्यकविधेरभावादित्याहुः । उपगोरियमिति । 'अनन्तरापत्य'मिति ङीप इत्येके । गोत्राऽणि तु जातित्वाग्न्ध'पेव स्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । एतदणः । पिदनुदात्तत्वाद्धेति । एतन्ङीपः । पिदनुदात्तत्वमप्युभयापेक्षणीयादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्येति । एकादेशेपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः

× सम्प्रसारण्यच्च ६ १ १०८; आनो लोप इति च ६ ४ ६८

* आद्युदात्तश्च; अनुदात्तं सुपितौ १. १ ३; ४; यत्पेति च ६ ४ १४८.

† स्वीकृतमैट् -- ङीपेऽपि ४ १.२, भ्रू मरणे दापं ६ १ १०१. ‡ इको यणचि ६ १.७०.

१-इतः परं "प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति एकादेशश्च । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।" इत्यपि स्व दिति वेत्ति ।

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च × । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

तत्पुरुषाऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्व-
शालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च + । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं
भवत्यन्तरङ्गतः ।

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्धमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येवा परिभाषा क्रियते, ननु चेयमपि कर्तव्या
'अभिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणं' इति । किं प्रयोजनम् ? पचावेदम् पचा-

प्र०—त्वात्र तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यणस्यादनस्विधारिति स्थानिवत्त्वनिषेधा-
दुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीही कृते
'तद्वितार्थ' इति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति ।
पूर्वशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्याद्युदात्त' । पचावेदमिति । अन्तरङ्गवलीयस्त्वे-
नैतन्न सिद्धयति । बहिरङ्गे कृते आद्गुण 'एत ए' इति प्राप्नोति । अत्रयथेति । इयं
हि व्यापिका, पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादान् । शास्त्राऽभिद्धत्वाश्रयणाद् बहिरङ्गलक्षणं न
तावत्प्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावमत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः ।

उ०—प्राहेस्तस्य नित्यत्वम् । भाष्ये—परत्वाद्यणिति । शब्दात्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् । लादेश-
शब्देन लादेशस्थानिक आदेशस्तदाह—उत्वं नेति । तत्रेति । यद्यपि सति निष्ठायादिर्द्विसिद्धं,
तथाप्यन्तरङ्ग्यायादपीष्टसिद्धिरिति भावः । बहिरङ्गे कृते इति । अर्थे हि व्यायो युगपत्प्राप्ता-
वन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रकृतिसंशोधक एवेति भावः । पूर्वोक्तेति । अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धम् ।
तद्बहिरङ्गं कृतं, द्विविधित्वेऽप्यस्य । ननु 'स्योन' इत्यत्र परत्वाद् गुणे तस्याऽसिद्धत्वेपीको-
ऽभावात्तस्य स्यादत आह—शास्त्रेति । नन्वेवं 'सीग्यिनि'तिर्यादी स्योने गुणशास्त्रबहिरङ्ग-
माद्युदात्तत्वात् न प्रवर्ततेत्यत आह—अन्तरङ्गेति । युगपत्प्राप्ता बहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रकृतिः,
प्रवृत्ते एवन्तरङ्गे भवत्येव बहिरङ्गमिति भावः । भाष्ये—बहिरङ्गतात्तत्त्वेति । 'ऋः' इति

× प०: ३. ५. ८६; इको दणधि ६ १ ५०.

+ समासस्य ६. १ २२३; बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वस्य ६. २. १.

मेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वां मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेति,—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्याऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ।

यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते—अक्षदूः हिरण्यदूः—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रफ्लृप्ति'रिति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'षत्वतुकोरसिद्धः' [६. १. ८६] इत्याह ।

प्र०—नाजानन्तर्य इति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठत । यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्वात्पत्वं न भविष्यति, तुक् च प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन ।

उ०—शेषः । अत्रैकदेशी समाधत्ते—नाजानन्तर्ये इति । अचोरानन्तर्यमिति । अचोरिति द्वित्वमविवक्षितं, तेन वक्ष्यमाणेन परवतुग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । 'अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्प्राप्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वं ने'ति तदर्थः । एतेन 'पचावेदमित्यादौ गुणेऽनानन्तर्याश्रयणादसिद्धत्वाऽनापत्ति'रित्यपास्तम् । 'अयजे इन्द्रं' 'धियती'त्यादि च सिद्धम् । 'अक्षद्य'रित्यत्र यणि लोपाऽभावश्च सिद्धः । तुक् च प्रवर्तिष्यत इति । समासोत्तरं ह्यप्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वापदसंबन्धेन समासे जाते तत्र सहिताया निरस्यत्वादेकादेशो ह्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिधवर्णापेक्षैकादेशस्य ह्ययमेत्यादौ संगोगास्तलोपापेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः । परवग्रहणं तु न युक्तं ज्ञापकं, घ्राणादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकालपक्षेऽप्यवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसंमतत्वात् । परवस्याऽपि पदद्वयसंबन्धिधवर्णापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभावाच्च । न चाऽधीत्येत्यादौ 'पूर्वं' धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसंबन्धनिमित्तकार्यात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धेन तन्निमित्तकस्याऽन्तरङ्गत्वमिति तदर्थो न तु प्रत्ययनिमित्तादपीति तदर्थं इति 'संसारणात्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । तत्र हि 'सुट्वा आ 'ऊढे'त्यत्र स्वर्णदीर्घाद्गुणोऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । 'सुट् कार्पूर्वं'इत्यादिसूत्रेऽप्युक्तम्—'उपसर्गाधेन पूर्वं' संबन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेण संबन्ध इति संक्षु-नि इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् द्विरादितः पूर्वं'मिति । एवं च विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गाधेनोपसर्गनिमित्तं कार्यमन्तरङ्गम्, पत्त न तथा तत्र पूर्वागतसाधनकार्यमेवाऽन्तरङ्गम् । अत एव 'म्रेद' इत्यत्र 'गुणो बहिरङ्ग' इति भाष्ये उक्तम् । अस्याश्च परि-

इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या—‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इति ? एषा च न कर्तव्या, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यदयं ‘वाह ऊट् [६. ४. १३२] इत्यूठं शास्ति ।

तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽमि-
निवृत्तान्न प्राप्नुतः । पूर्वैपुकामशमः अपरैपुकामशमः* । गुडोदकम् तिलोद-
कम् । ‘उदकेऽकेवले’ [६. २. ६६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावात्तन्ना स्यात् ।

प्र०— यदयमिति । दित्यवाहू—अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र
कृते पूर्वकादेशे च एव्याश्रये च गुणे ‘वृद्धिरेची’ति वृद्धौ सिद्धं ‘दित्यौह’ इति । अन-
कारान्ते चोपपदे बहेश्छन्दसि खिन्नं दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि स
प्रयोगो भविष्यति । किमूहादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊट्विधिः । तस्यां हि
सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूट् विधीयते ।
पूर्वैपुकामशम इति । ‘पूर्व इपुकामशमी अ’ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः
स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावाद्दुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च ‘दिशो-
ऽमद्राणाम्’ ‘प्राचां प्रामनगराणां’मित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । ‘उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे’ति
चशब्दाद्विकशब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं ‘पूर्व-
कार्णासृत्तिक’ इति । गुडोदकमिति । ‘उदकेऽकेवले’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।

उ०—भाषाया भाष्येऽप्यत्र वाऽप्यव्यवहारादियमेकदेशगुक्तिः । एतज्ज्ञापकेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाया
अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।

वृद्धौ सिद्धमिति । परिभाषास्ये त्त विभक्तिनिमित्तसंप्रसारणस्य ष्ययाश्रयेऽन्तरङ्गे
गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्याऽसिद्धत्वात्तदभावे च वृद्धयर्थमूहाश्रयक इति भावः ।
नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदेऽवर्णाऽभावापररूपेण बाधाय च ‘वृद्धिरेची’त्यस्याऽप्राप्ता-
वृद्धसंप्रसारणयोः फले विशेष इत्यत आह—अनकारान्तेति । इदमकारान्तोपसर्गोप-
लक्षणम् । छन्दसीति । न च ष्ययत्ताक्वपि ष्ययादिष्यो विहितत्वाऽभावेन सम्प्रसारणाऽ-
भावे विदववाट्शब्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । ‘ही एत्स’मित्यस्य क्वाचित्कृतया गिहोपस्य
स्यानिवचनेन तत्र ‘वाह ऊट्’सूत्रस्य प्राप्तेरेवाऽभावादित्याहुः । यस्तुतो लोकेऽपि बहेश्छन्दसि
नाच्छन्दसीपुपलक्षणम् । ऊहतेरिति । घातूनामनेकाथत्वाच्चाऽर्थभेदः ।

भाष्ये—तस्यैतस्येति । ‘असिद्धं बहिरङ्ग’मित्यस्येत्यर्थः । दिशोऽमद्राणामिति ।
‘इत्यनुवर्तमाने’ इति दोषः । अत्रापि स्वर उदाहर्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपदेति ।
चशब्दाद्विकशब्दाश्चेति । अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव ष्यपवर्गाऽभावाच्च स्यादित्य-
वयः । भाष्ये—उदकेऽकेवले इति । मिथवाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तमिति

* प्राचां प्रामनगराणाम् ७. १. १४, उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ६. २. १०५.

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति, यदयं ‘नेन्द्रस्य परस्य’ [७.३.२२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको ‘यस्येति च’ [६.४.१४८] इति लोपेनाऽपह्नियते, अपर एकादेशेन । ततोऽनृच इन्द्रः संपन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ? पश्यति त्वाचार्यः ‘पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति ततो ‘नेन्द्रस्य परस्ये’ति प्रतिषेधं शास्ति ।

यणादेशादियुवौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति ‘य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत’ इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते ? इह मा भूताम्—ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ, ‘लोपो व्योर्वलि’ [६.१.६६] इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति—प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति ।

उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ।

प्र०—‘उदश्विदुदक’मिरयादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह—यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाद्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः—समुदायस्याऽसिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्याऽसिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । ‘पच् अ या वस्’

उ०—तदर्थः । एतदुदाहरणमेकदेशिनः । ‘अन्तादिवस्वे’तिसूत्रे पूर्वान्तबद्भावेनाऽग्नैतास्वरसाधनात् । उभयाश्रयत्वं तु नाऽत्र, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्दृक्शब्दस्याऽप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैयटः । भाष्ये—नेन्द्रस्येति । ननुमयत आश्रयणेऽन्तादिवस्वाऽभावेऽप्यन्तादिवस्वेपि व्यपवर्गाऽभावे वा ‘सौमेन्द्र’ इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टेऽन्तबद्भावेन पूर्वपदत्वे ‘न्द्र’शब्दे एकदेशविकृतन्यायेनेन्द्रशब्दत्वात्सामर्थ्येनाऽन्यवृद्धिनिषेधे एवाऽस्त्वत आह—इन्द्रे द्वावचाविति । एको यस्येतीति । यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः । न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदावमेवाऽसिचति तत्सम्भव इति वाच्यम् । एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहारात्पक्षोपकारत्वेन व्यपवर्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किं चेन्द्ररूपोत्तरपदाद्यप्यनिकवृद्धेस्तद्भावेनाऽप्रासेस्तादृष्यान्तिदेशादिति दिक् । पाणिनीये तादृशलक्षणाऽभावादाह—प्रसङ्गेनेति । तदेव दर्शयति भाष्ये—लक्षणं हि भवति य्वोरिति । अनवकारात्वे हेतुः—अचीत्युच्यत इति । ‘यत्’ इत्यादिः । बहिरङ्गत्वादिति । ‘वृद्धिप्रसङ्ग’ इत्युक्तेस्तस्मिन्निमित्तत्वादित्यर्थः । चिन्त्यमिति । एवं च ‘स्तामत्रे’त्यादिग्रन्थः पूर्वपद्व्येकदेशि-

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘या’इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तद्दि ?
‘यास्’इत्येतस्येय् भवतीति ।

लुग्लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः ॥ २५ ॥

लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यो लुग्लीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात्—
गोमान् प्रियोऽस्य’ गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यव-
यत्यते ॥ यणादेशात्—ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेना-
निकुलम् ॥ श्रयवायावेकादेशेभ्यः—गवे दितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् ।
नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्भयं वृकभयम् ॥ लुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः†,
परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्लीयानिति वक्तव्यं, लुग्यथा स्यात् ॥२॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

प्र०—इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते तदा व्यपवर्गाऽभावादियादेशो न स्यात् ।
एकादेशस्याऽन्ववत्त्वाद्भविष्यतीतिचेत्, एवमपि रूपं न सिद्धयेत् ।

यासित्यस्येति । सलोपाऽपवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नाऽस्ति पररूप-
प्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षण्येन नुमादि स्यात् ।
।मणि कुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । वृकादिति ।
पूर्वमेकादेशे कृते स्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । ‘अन्तरङ्गानपि विधी-
न्यहिरङ्गो लुग्याधते’ इत्यस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ॥’ ॥

इत्युपाध्यायजैट्यटपुत्रकैट्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

उ०— ।ग्येकदेशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे श्लोकापरिभाषा न कार्येति पूर्व-
पक्षिणो वाक्ये सामादाय दोषोद्गावनममुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । या उसिति स्थिते इति ।
अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं सलोपः । व्यपवर्गाऽभावादिति । ‘या’शब्दाऽभाषादिति भावः । न
सिध्येदिति । उकारान्तस्वेयापत्तेरिति भावः । यासिति च्छेदे ‘यैव’ इति सौत्रो निर्देश इति
भावः । ‘अतोया इय’ इत्येव पाठ इत्यनेमुक्तस्ये भाष्ये । ननु नित्याऽन्तरङ्गत्वेन सलोपे यास्तेव
दुर्लभोऽत आह—सलोपापवाद इति । वाणपरिभाषापेदं सिध्यति । तदनाश्रयणेन तु भाष्यम् ।
लुग्लोपयोः पठ्ये विज्ञेयमाह—यद्यत्रेति । लुकि तु ‘न लुग्ले’ति निषेध इति भावः । भाष्ये—
परत्वादेत इति । परत्वाद्दुष्कृत्वात् । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह—अन्तरङ्गानपीति ॥२॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भभनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोदयोते

प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

—‘अस्य’ ग० । † सुपो चातुप्रातिपदिकयोः १ ५ ७१; इन्द्रवाग्भ्यो दाषांश्च इतिरूपक इत्;

।को दगवि; पयोऽपवादाय; अका सत्ये ई.वे: १. १. १८; ७७; ७८; १०१.

यू स्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् ? खट्वा माला । किंच स्यात् ? खट्वावन्धु. माला-
वन्धु । 'नदी वन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वर. प्रसज्येत । इह च
बहुखट्वक इति 'नद्युतश्च' [५. ४. १५३] इति नित्यं कप्प्रसज्येत ।

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापो नदीसज्ञा भवती'ति, यदय
'डेरास्रद्यास्त्रीभ्य.' [७. ३. ११६] इति पृथगाग्रहण करोति ॥ इह तर्हि—
मात्रे मातुरिति 'आएनद्या.' [११२] इत्याट्प्रसज्येत ।

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्भ्रस्वयो. ? किं चात. ? यदि दीर्घयो-
र्ग्रहण 'यू' इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णादीर्घ प्रतिषिध्यते* ॥
उत्तरत्र चां [सञ्जि] विशेषण न प्रकल्पेत 'यू ह्रस्वा'पिति । यदि यू, न
ह्रस्वौ, अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयो., 'हे

प्र०— यू स्याख्यौ नदी । यू इति किमर्थमिति । 'स्याख्य नदी'त्येतावदेवास्तु,
ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्न । एव स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थे ।
इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य निःस्वरेणाद्युदात्तत्वात् ।
मातुरिति । मातृशब्द सम्बन्धिवचन स्त्रीविषय एवेति नाऽऽख्याग्रहणेन निवर्त्यते ।
परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्द । 'नद्युतश्चे'ति अग्रहणमस्यर्थे स्यात्—बहु
पितृक, इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसञ्ज्ञाऽभावस्य । किं पुनरिति । ननु समान
धर्मानुपपत्त्या सन्देहाऽभावात्प्रभानुपपत्ति, नहि दीर्घनिर्देशो 'यू' इति निर्देशो
पपत्ति, एव तर्हि युक्ताऽयुक्तानिरूपणाय प्रश्न । उत्तरत्र चेति । ह्रस्वनिर्देशो तु
'ह्रस्व' इत्येकत्वस्याऽनिरक्षितत्वात् ह्रस्वापिति विशेषणविशेष्यभावोपपत्ति । असति तु
विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्ग । अथ ह्रस्वयोरनि । दीर्घयोरप्यसवर्णान्

उ०— यू स्याख्यौ । ननु 'यू'पदाऽभावे स्यात्प्रमात्राऽतिसङ्ग, स्यात्प्रमात्राविति द्विवचन
वैषम्यं चेत्तत्र भावः—स्याख्य नदीत्यादि । ननु खट्वाशब्दस्य क्विपोऽतोदात्तत्वेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरतास्वरयोर्न विशेषोऽत भावः—निःस्वरेणेति । खट् कनि खट्वाशब्दनिष्पत्तेरिति
भाव । ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्यात्प्रमात्राऽभावोऽत
भावः—मातृशब्द इति । आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्ताऽर्थभेदः शब्दभेदनिश्चय
मक इति न दोष इति भाव । 'बहुपितृक' इत्यनन्तरमितिरप्याहार्यं । समानधर्मानु
पपत्तिमेव दर्शयति—नर्हीति । एव तर्हीति । निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपदास्यैव पुक्तत्वमिति
व्युत्पादनाय प्रश्न इति भाव । भाष्ये—निर्देशो नोपपन्न इति । छान्दसावच्छरणं कृपेति
भाष्यः । दीर्घमात्रग्रहणार्थं तस्यादिनि न वृथावमत भावः—उत्तरत्र चेति । ननु ह्रस्व
निर्देशोऽपि 'यू ह्रस्व' इति मिथ्यार्थकवचनार्थासामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत भावः—ह्रस्व

* दीर्घोऽन्तं च १ १ १०५ † इति इत्यस्य १ ४ १ १—कविन् ।

शकटे' अत्रापि प्रसज्येता । नैप दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैपितव्या । उभयं हीष्यते—हे शकटि, हे शकटे इति [च'] ।

इह तर्हि—शकटिवन्धुरिति 'नदी बन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति 'नदृतश्च' [५. ४. १५३] इति कप्प्रसज्येत ॥ नैप दोषः । 'डिति ह्रस्वश्च' [१. ४. ६] इत्ययं नियमार्थो भविष्यति—'डित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रे'ति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति ? 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ? नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता, सा विभाषा विधेया । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो [वा']-ऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ।

प्र०—गृह्णातीति सिध्यति । ननु चोक्तम् इत्यत्रोक्तम्—'अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राऽशब्दसंज्ञा-प्रहणमनुवर्तते' । ततश्च सर्वप्रहणेन न भाव्यम् । नैप दोषः । 'नेयद्बुवद्भूयानावस्त्री'ति प्रतिषेधात्सवर्णप्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयद्बुवद्भूयानः स्त्र्यास्योऽस्मि । 'अस्त्री'त्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णप्रहणस्य ज्ञापकः । अयमत्रेति । तत्र दीर्घ-प्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याऽप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ह्रस्वनिर्देशे तु नित्या प्राप्ता पक्षे षाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु षहादिषु शकटिशब्दो विभाषा हीपर्यः पठ्यते, तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके हीपि हे शकटि इति भवति, शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ह्रस्वनिर्देशे तु हीपि सत्यसति च हे शकटीति प्राप्तातीत्यसि भेदः ।

एव स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रवृत्तिस्मरेण तु शकटिशब्दे प्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति 'शकटिशकटयोरस्तरमस्तरं पर्यायेणे'ति वचनात् । इह चेति । 'शेषाद्विभाषेति विभाषा कश्चित्पते, नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थोऽस्येति किमर्थम् । तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रभरिषयत्रिप-यिष्ठोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते । यत्र तासाभ्यस्याऽथेस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययेऽस्ति प्रभः ।

स०—इतीति । 'वेदाः प्रमाण'मित्यादावप्येवमेव । न-येकरवाःविवशापेक्षया 'यू' हायरायाःसम्बन्ध एव कल्प्य हायत आह—असतीति । ननु ह्रस्वनिर्देशे दीर्घयोर्न स्यादिति कुतो न-कप्रत आह—दीर्घयोरपीति । अनुवर्तते इति । तच्च सप्तम्या विपरिणमस्य कप्प्रसंज्ञाया विधे-यायां सवर्णप्रहणं नैवार्थकरणादिति भावः ।

भाष्ये—हे शकटे इति । पक्षेऽप्यवहणप्रहणस्याऽव्याधेनशोरिति इत्ये इति 'हे गौरी'तिषु गुणो न स्यादिति भावः । नाम्नि विशेष इति । 'वचनारम्भं प्रती'ति दोषः । अथ रिविति । असदिभ्ये सद्विषयवचनेतर । पठ्यते इति । पात्राऽभावेऽपि 'सर्वतोऽन्विषयां-

अथाऽयं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत नियमः ? बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तिर्हि भविष्यति । तत्कथम् ? योगविभागः करिष्यते* । इदमस्ति,—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ [४] ‘वामि’ [५] । ततो ‘डिति’ । डिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयडुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् ।

यद्येवं ‘शकटये’ अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते, शेषग्रहणं न करिष्यते† । कथम् ? इदमस्ति—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ ‘वामि’ । ततो ‘डिति’ । डिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयडुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् । ततो ‘घि’ । घिसंज्ञौ च भवतः स्याख्यौ यू ह्रस्वौ डिति । ततो ‘ऽसखि’ । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । ‘स्याख्यौ’ ‘डिति’ति च निवृत्तम् ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्य ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्याया प्राप्तायामिय डिति विभाषाऽऽरम्यते ।

प्र०—तस्यैव नियमार्थत्वं, न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नित्याया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात् । ततो घीति । एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिद्धयति । अविशेषेणेति ।

उ०—दिति षीपि शकटीशब्दस्य सप्तमिति बोध्यम् । अस्ति भेद इति । एवं बोभाभ्यामप्यवश्यं घचनं कार्यमित्याशयकभाष्यमेकदेशयुक्तिरिति भावः । ननु किंशब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रदने, प्रभविषयत्वं च [न] नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह—कोऽर्थ इति । अर्थः—प्रयोजनम् । संबन्धो—विषयविषयिभावः । समाससृष्टद्वितोत्तरत्वादेः संबन्धार्थकत्वादिशब्दः । प्रभविषयत्वे बीजं दर्शयस्तस्य नियमप्रयोजकत्वमाह—यत्रेत्यादि । एवं च विधेयशभिमतज्ञान्याथासिद्धिनियमप्रयोजिकेति फलितम् । तदाह भाष्ये—विधेयं नास्तीत्यादि । अस्ती वा नदीसंज्ञौ नेति केवलशब्दादी प्रापया तदग्रे वाऽपि निरयच्छीलिक्रान्तित्यर्थाऽज्ञानात्प्राप्ति मत्तैव व्याख्यातम् । ननु शेषग्रहणप्रत्यागमनाद् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत्र आह—नित्ययेति । विभक्तेन ह्रस्वाविरचनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति भावः । भाष्ये—शेषग्रहणं न करिष्यत इति । तत्सत्त्वे हि छीलिक्रान्तित्ययोर्नदीसंज्ञा उक्तत्वेनाऽनुक्तनदीत्वाभावात्तत्र घिसंज्ञा विधातुमशक्येति भावः । ननु घित्वापि नदीत्वाऽ-

अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्त 'निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिपिष्यत' इति । 'वा छन्दसि' [६. १. १०६] इत्येवं भविष्यति । 'छन्दसी'त्युच्यते न चेद छन्दः । छन्दोवरसूत्राणि भवन्तीति ।

यदप्युच्यत 'उत्तरत्र विशेषण न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति, यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वाविति च विप्रतिपिद्ध'मिति । नैतद्विप्रतिपिद्धम् । आहाऽऽय 'यू ह्रस्वा'विति । यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । त एवं विज्ञास्याम.—'ध्वोर्यौ ह्रस्वा'विति । कौ च योर्ह्रस्वौ ? सवर्णौ ।

अथ स्याख्याविति कोऽय शब्दः ? स्त्रियमाचक्षाते स्याख्यौ । यद्येवं स्याख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि को विधीयते† । न तर्हीदानीमिदं भवति—

“यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेन जीवति” ॥

प्र०—ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थ । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुत्रपुस-
कथो कृतार्था घिसज्ञा नदीसज्ञावाधिका । तस्यामिति । अद्धिति तु शकटियन्धुर्वहुशकटि-
रित्यादौ घिसज्ञया नदीसज्ञाया वाधितत्वाद्दोषाऽभाव । छन्दोवदिति । तादर्थ्या-
स्तूत्रेष्वपि छन्द शब्दो वर्तते इति छन्दोविषय कार्य सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्य-
न्यायश्छन्द प्रदेशेषु निर्देशाऽन्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अथेति । यथाऽर्थोभिप्रेतस्तथा
न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्न । अनुपसर्गे हीति । य'स्त्वावश्चोपसर्ग'इति क स

उ०—निवृत्तेरादाद्यपि स्वादत् आह—एक विषयत्वादिति—एकसज्ञाधिकाराच्चेति पर्याये हेतु ।
'अविविधपेण'त्यस्य स्त्रीपुसाऽविशेषेणेति नार्थ इत्याह—ह्रस्वोरिति । ननु स्त्रियां नदीत्व
धित्व लिङ्गत्रयसाधारणमिति सावकाशात्वात्कथमुत्सर्गाऽपवादभावात्त आह—वाध्यत्वा-
दिति । सामान्य—बाधत्वरक्षणसादृश्यम् । सूत्रेष्वपीति । 'छन्दोव'दित्यविदेशादिति
भाव । तादर्थ्यादिति—छन्दोवदिनिदेशो बीजमुक्तम् । निर्देशान्यथानुपपत्त्येति । निर्देश-
कल्पिताऽतिदेशाऽन्यथानुपपत्त्येत्यर्थ । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या गौणमुख्यन्यायाऽ-
प्रवृत्तेरिति भाव ।

शब्दे सदेहाऽभावात्कोऽयमिति प्रश्नोऽनुपपद्य इत्यत आह—यथार्थ इति । भाष्ये
एकदेश्याह—स्त्रियमिति । इतर आह—यद्येवमिति । स्यादप्यायागितीति । कर्मण्यप्यातो
पुष्पा भाष्यमिति भाव । यस्त्विति । यद्यप्यापते इत्यापय इति श्रुत्याप पथाररणीसमासे
सिष्यति, तथापि 'स्त्रियमाचक्षाते' इति विप्रहांछेत्ताद्वैयर्थ्यम् । पुनरपदेश्याह—न सर्व-

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति,
स्त्रियामाख्यायेते स्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न
सिध्यति, तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति,—स्त्रिया-
माख्याऽनयोः स्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति,—
तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि विज्भविष्यति* ॥ अथवा पुनरस्तु क
एव,—स्त्रियमाचक्षाते स्याख्याविति । ननु चोक्तं 'स्याख्यायाविति प्राप्नोति ।
अनुपसर्गे हि को विधीयत' इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति* । एवं
च कृत्वा सोऽयदोषो भवति यदुक्तं—

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेन जीवति" ॥ इति ।

प्र०—परत्वात्कर्मण्यण्यिण्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य
साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । नह्येपेति ।
असाधव एवैवमादयः, न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । 'घञ्ये
कविधान'मिति कप्रत्ययः । 'साधनं कृते'ति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि
तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङञूहाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यान
माख्या । 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे
सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्धयतीति भावः । स्त्रियां—स्त्रीविषये, आख्या—प्रति-
पादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तयो स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति ।
असरूपत्वाद्गणा पक्षे विज् न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात्कृत्स्त्रिया अप्यत्र

उ०—दानीमिति । सौत्रप्रयोगे विप्रतिपक्षं प्रति श्लोकानुपपत्तिकथनमसहमत आह—शिष्टेति ।
स एवाह—छन्दोवदिति । इदमेष्टव्यमिति भावः । इतर आह—नह्येपेति । तद्व्याप्ये—
असाधव इति । ऋषीणां तयोमाहात्म्यात्तु तदुत्पत्त्यतिशयात्समासार्कं न प्रत्यवाय इति बोध्यम् ।
'स्त्रियामाख्यायेते' इति भाष्ये 'शास्त्रेणे'ति दोषः । ननुपपत्त्यसमासात्समासो न स्यादत
आह—साधनमिति । नहीति । ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानात्समासाद्गणयोः संज्ञेति
वाच्यम् । एवं च ङञूहोरस्य स्यात्तु तन्व्यादेरिति भावः । प्रतिपादनं । शास्त्रेणेत्यर्थः ।
भाष्ये—एवं तर्हि विजिति । सूत्राणां छन्दोवत्त्वमिति भावः । किन्तु श्लोकः, तस्यादन्ते-
भ्योऽनभिधानात् । अत एव 'शंस्या' इत्यादी नेश्वम् । एवं आदन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्राति-

† घञ्ये कविधानं स्यात्तन्व्याभिहानिदुष्यर्थम् १. १. ५८ वा० ५.

× भाते मन्त्रिभ्यश्चिद्विद्वद् १. २. ७५.

* क्वचने मूर्धरिमुत्रादिभ्यश्चान्तस्वात् १. २. ५ वा० २.

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ?

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविपर्ययार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते 'स्त्रीविपर्ययार्थम्' । स्त्रीविपर्ययावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति ।

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्राख्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—पक्षे संज्ञा सिद्धयति । आख्याग्रहणमिति । निरपक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देश । यू स्त्रियामित्येव स्वयर्थवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रथः । स्त्रीविपर्ययार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावा-
चक्षते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमर्थात्पर्ये । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वा-
न्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविपर्ययो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येव-
मिष्वदानिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां षट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविपर्य-
त्वाऽभावात्स्त्रियां वृत्तौ 'द्विति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'द्विति
ह्रस्वश्चे'त्यत्रैवविधौ नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्याऽनुवर्तनादित्यदोषः ।
प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्त-
रेणाऽर्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं, तस्य तदानीमस्वयत्वात्प्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधी-

उ०—पदिकं लोकेऽसापिबिति बोध्यम् । आदन्तेभ्यो विषदच्छन्दसि विधानादित्याहुः । वर्णयोः
स्यावयानकर्तृत्वाऽभावात्कथं तन्त्यादी सिद्धिरत आह—समुदायेति । ङ्ङोस्तु शास्त्रकल्पितं
षट्स्त्रीति भावः । अत्र पक्षे तदन्तसंज्ञापक्षे षट्त्वं शक्य इति चिन्त्यम् । अत्र पक्षे 'आच्छी-
मघो'रित्यादिविपर्ययेऽवयवे समुदायरूपारोपेण निर्वाह इति बोध्यम् । कप्रत्ययपक्षे आक्यशब्द-
साधेनाक्यग्रहणमित्युक्तमत आह—त्रिजिति । प्रवृत्तिनिमित्तेति । एवं चावयवोप-
ग्रहणमित्यर्थ इति भावः । नियम इति । वार्तिके विपर्ययार्थोऽनन्यभावे । तद्व्योक्त एव-
कारो भाष्ये । एवकारार्थं एव च नियमग्रहणेनाऽवयवव्यपत्त इति बोध्यम् । स्त्रियमेवेति ।
स्त्रीत्वविपर्ययेत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वादिति । प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदप्रयोजको, न तु
विशेष्यभेदो, नापि लिङ्गभेदः, तत्रैतेषु भेदेष्वप्यहाराऽभावादिबिति भावः । द्विति ह्रस्वश्चेत्य-
त्रेति । ह्रस्वपठित्वावयवे, दीर्घपठित्वावयवे च । एतदुपसंहारे स्तुटीभविष्यति । भाष्ये—
प्रथमलिङ्गेति । वृत्तेः पूर्व लिङ्गबोधके वृत्तिषट्कानन्दे विद्यमानो स्यावयवो पू तयोर्हृणौ
स्यावयवत्वाऽभावेऽपि नदीशब्दमित्यर्थः । तदन्तसंज्ञापक्षे वृत्तिषट्कानन्दे विद्यमानं तदव-
यवदेविव्यपत्तयेव बोध्यं तदाह—यः शब्द इति । वयप्यर्थभेदाच्छब्दभेदस्यपि शक्यं च-

प्रयोजनं किञ्चुप्समासाः ॥ ३ ॥

किप्—कुमार्यैः ब्राह्मणाय ॥ लुप्—खरकुट्यैः ब्राह्मणाय ॥ समास—
अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्त-
व्यम् । अन्वयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदी-
संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—यते । क्विविति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः—कुमारीयति । ततः कर्तरि किप् । अथवा
कुमारीवाचरतीत्याचारे किपं विधाय कतेरि क्विविधेयः ।

खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थं 'संज्ञाया'मिति कनो 'लुम्भनुप्य' इति लुप् ।
यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनात्प्राऽयं स्त्रिया-
मेव वर्तते, किं तर्हि ? पुंस्वपीत्याख्याप्रहृष्टान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते ।

उ०—मात्रेणाऽभेदाभ्यवसायाद्यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः । प्रकारान्तरं,—वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ।
आचारे किपमिति । प्रतिपदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टप्रहणादिति भावः । ह्यन्तादाचारकिप्सत्त्वे
इवम् । खरकुटीवेति । खरकुटशब्दात्पिप्पल्यादेराहृतिगणत्वान्धीप् । कुटीशब्देन समासो
वा । पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनादिति । न च तदनिवृत्तौ 'खरकुटीः पश्ये'त्यादौ नत्वापत्तिः, 'प्रकृति-
व'दित्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्याऽतिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याऽप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं
'स्त्रिया'मिति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याऽभावोप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छब्द'
इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाऽभाव इत्याशयः ।
तत्प्रायागयानेऽपि स्याद्यथावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थः, किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य
आहेत्यर्थः, न चार्थं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादिविशिष्टस्याऽभिधानात् । न च पदार्थ-
मात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनाऽसम्भवः, व्यक्तवस्तुपदार्थादिपदबोधोपपत्तकाले तच्छब्दोप-
क्षेपेऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदत्तायां तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । प्रकृते तु 'ब्राह्मणायै'त्यादिविशेष-
वशेन तत्सत्ताऽनुमानात् । तत्फलं तु 'भ्रिये ब्राह्मणायै'त्यत्र लुपि 'दिति ह्रस्वधे'ति विवक्षया-
ऽभावः । 'प्रथमलिङ्गं चे'ति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । 'यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिभ्यामा-
व्याप्यशास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याऽभिधानं, तथा लुक्शब्दैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव-
पुमादेशरभिधानम् । अत एव 'तद्दशित्य'मित्यनेन तत्प्रायागयानं सङ्गच्छते । एवं चाऽस्यापि
नित्यस्त्रीत्वमस्येवे'त्यपास्तम् । 'अतिनापिता तन्त्री'रिति विग्रहे दोषाऽभावादाह-सन्त्रीमतीति ।
यद्विरुद्धे इति । 'अकृतस्यूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । ययोरेवो इवम् । अथप-
शब्देनाऽत्र वृत्तिप्रकृतिमृतशब्दमात्रप्रहणम् । अत एव नयसाधते न दोषः । समुदाये चार्थ-
प्रवृत्तिगुण मध्यतत्त्वाद्योप्या । वस्तुतः—कार्यकालपक्षेपि समामे स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।

† एत आत्मनः ववप् १. १. ८; अन्वेभ्योऽदि इवने १. २. १७८.

‡ लुक्पुन्ये ५. १. १८. १-४६ वाचिकमिति केचित् ।

अवयवस्त्रीविपयत्वात्सिद्धमिति चेदियद्बुवद्स्थानप्रतिषेधे^१
यस्यस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयद्बुवद्स्थानत्वात् ॥ ४ ॥

अवयवस्त्रीविपयत्वात्सिद्धमिति चेदियद्बुवद्स्थानप्रतिषेधे^१ × यस्यस्थान-
योरपि च्योः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आर्ध्वं प्रर्थीं प्राक्षर्यै । किं कारणम् ?
'अवयवस्येयद्बुवद्स्थानत्वात्' । अवयवोऽत्रैयद्बुवद्स्थानः^२ ।

सिद्धं त्वद्गुरूपग्रहणाद्यस्याद्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अद्गुरूपं गृह्यते । यस्याऽद्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं
ग्रहणम्, न चैतस्यांगस्येयुवौ भवतः ।

प्र०-अतितन्त्र्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविपयत्वादिति ।
अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव शयारयत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे
षहिरङ्गे न निवर्त्तत इति भावः । आर्ध्वे इति । आध्यायवीति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं
चे'ति क्लिप्तसम्प्रसारणं च । अत्राऽवयवो धीशब्द इयद्गस्थानः । समुदायस्य त्वेनेकाच
इति यस्या धाधितत्वादियद्गस्थानत्वाऽभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्ग-
त्वात्स्त्रीविपयौ न भवतौ,—यथैव प्रामाणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति
पूर्वाऽपरव्याधातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं स्थिति । 'अचि श्रुधात्वि'त्यनेन अद्गस्ये-

उ०-अत एव भाष्ये 'तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यती'त्युक्तम् । कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थ-
स्तस्य । कैयटरीत्या तु 'तदाश्रया नदीसंज्ञाऽस्ती'ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषणतया
नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे तु न मानमित्या-
दायः । चिन्त्यमेतदिति । 'आध्यायती'त्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्याने धीः,
आ ईदाश्रयकृता वा धीर्यस्या इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि सुलभः, अवयवस्येयद्-
स्थानत्व'मिति भावार्थं च रमणीयमेव । 'आर्ध्वे' इत्यादी समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्त-
दीत्वाऽप्राप्तेरव्यक्तत्वात् सा रूपम् । सा च च प्राप्तेति, इत्येयद्गस्थानत्वात् । धात्विकारस्ये तु
न दोषः, तेन हि नित्यस्त्रीत्वाऽभावेपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वेदानीं सा प्रवर्त्तते । न चेदानी-
मसावियद्गस्थान इति निषेधाऽप्रवृत्तिः, प्राक्तनेयद्गस्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न प्रवृत्तिः,
मानाऽभावादिति भावः । न च 'गतिकारकपूर्वस्ये'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमासस्यैव
ग्रहणमित्यत्र यण्डुर्लभः, अत एव कृन्नेजन्तसूत्रे 'मा नः समस्य दृढ्य' इति मन्त्रव्याख्या-
वसरे 'दुर्धियः' इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाऽभावः । कैयटप्रयोगे दुःस्थित्वा
धीर्धैवामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वाऽभावाच्च दोषः । अत्र चेदमपि भावार्थं मानम् ।

१-प्रतिषेधप्रसङ्गे पा० । × नेयद्बुवद्स्थानावस्त्री १. ५. ५.

† परनेकाचोऽनयोगपूर्वस्य १. ५. ८२. ३-उवद् वचिन् ।

‡ अचि श्रुधातुर्ध्वा चोरियद्बुवौ १. ५. ७७.

ह्रस्वैर्युवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने ॥ ६ ॥

ह्रस्वौ चैयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै* अतिशक्यै* ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शक्ये* अतिशक्ये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ।

अपर आह—‘ह्रस्वैर्युवस्थानप्रवृत्तौ स्त्रीवचने’ । ह्रस्वौ चैयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै* अतिशक्यै*

प्र०—यद्बहुविधानात्सामर्थ्याच्चिप्रमत्राऽङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयद्बहुवै निर्वर्त्येते सस्य नदीसंज्ञानिषेध । ‘आध्यै’ इत्यत्राऽवयवस्याऽङ्गत्वनास्ति । अङ्गस्य च ‘एरनेकाच’ इति यद्विधानादियद्बहुवस्थानता नास्तीति निषेधाऽभाव । एतदर्थमेव स्थानग्रहण कृतम्,—‘इयद्बहुवैर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद्यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूत्’ । ह्रस्वेति । ‘अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्यस्यायमपवाद । ह्रस्वैर्युवस्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रान्तिस्तस्या सत्या स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव ‘प्राक्प्रवृत्ते रिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् ।

अपर आहति । चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्माद्विशेष । नहि प्राक्प्रवृत्ते

उ०— सामर्थ्याच्चिप्रमिति । इयद्बहुवस्थानत्वस्याऽङ्गे एव सम्भवादिति भाव । एतद्वाचिक भाष्यप्रामाण्यादियद्बहुवस्थानमुपस्थितस्याऽङ्गस्य शब्दोऽवयव इति तात्पर्यम् । अङ्गत्व नास्तीति । ननु त्वदुक्तविप्रदेऽन्तर्वर्तिविभक्त्या ध शब्दस्याप्यङ्गत्वमस्यवेति चेन्न । नदीसंज्ञा कार्यप्रयोजकश्चयमाणविभक्तिनिरूपिताऽङ्गे यत्र षापीयहादे स्थितिस्तत्र निषेधात् । अत एव ‘हे श्री रित्यादी निषेधस्तदाह—एतदर्थमेवेति । यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाऽबाधितेयद्बहुवै स्थिति कश्चित्प्रयोग एषा तस्य शब्दस्य, सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्व नेत्यर्थे इति भाव । ‘प्रयै’ इत्यत्र चाऽवयवनिर्देशीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा । इयद्बहुवस्थानत्वाऽभाष्ये च ‘दिति ह्रस्वत्वे ति विकल्प । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे ‘नद्यतश्चेति कवापत्ति, समासात्पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कप प्रवृत्ते ।

अन्वेवमतिश्रिये ब्राह्मणायोऽतिशक्ये ब्राह्मणायेत्यादावयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्यादाशय भाष्ये—ह्रस्वैर्युवित्यादि । द्विप्रत्ययाङ्गिष्ठाङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमित्यनेनाऽऽवाक्यापत्त इति वाच्यम् । भाष्यापट एवत्र न सस्यतेऽतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्राऽभावात्प्राङ्गिनदीत्वाऽनापत्ते । एव च समुदायस्थानेन नदीत्व क्रियते । तत्र ‘प्रथम छिद्रग्रहणं च’ इत्यत्र प्रथमाशयानरीत्या प्राप्यभावाच्च न निवर्त्ये विधित्वेनैव व्याचष्टे—नदी संज्ञौ भवत इति । वस्तुतो कश्चिदेनाप्यतिलक्ष्ये इत्यादावयववर्यैव सा क्रियते इति समु

ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । घेन्वै अतिघेन्वै
 ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? घेनवे अतिघेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै
 ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै ।
 क मा भूत् ? भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम्, तद्द्वेष्यं विजानीया-
 त्सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे 'ह्रस्वौ चेषुवस्थानौ च
 प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'ति ॥३॥

पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'पष्ठीयुक्तश्छन्दसि' । पष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि
 घिसंज्ञो भवति । ततो 'वा' । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां

१०-किंचिदनिष्टमापद्यते यदधेः ममुञ्जयः क्रियते । पठ्यमानोऽपि चशब्दः स्त्रीवचनशब्देन
 सम्बध्यते, स च नियमार्थः । कचिद्भाष्ये पठ्यते—“अस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत
 इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय । क मा भूत् ? शकटये अतिशकटये
 ब्राह्मण्यै” इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्याऽन्यथाभिधानात् ॥३॥

पष्ठीयुक्तः । योगविभागेनेति । तेन परिभाषा सम्पद्यते,—‘यावदिह शास्त्रे कार्यं
 तच्छन्दसि वा भवति’ । तत्राऽन्यैः सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एत-
 दर्थश्च ‘व्यत्ययो बहुल’मित्यत्र योगविभागेन व्याख्येयः । उभयत्रविभाषा चेत्यं विज्ञेया ।
 सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेनियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि छन्दसि भवतीति

१०-हायस्य नैव प्राप्तिः, ‘अतिश्रिये’ इत्यादावयवस्य तेन प्राप्ता ‘नेय’ इति निर्पट्टा । तस्य तु
 नाऽनेन संज्ञाविकल्पो, यतो द्विद्विहितस्तदादिःवाऽभावात् । ‘ह्रस्वा’वित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते,
 ह्रस्वादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वासिष्ठेऽर्थः तादृशी शब्दाविति मान्येऽर्थ इत्यलम् ।
 ननु प्रथमलिङ्गग्रहणस्य ‘यू रस्याख्या’वित्यत्रोपसङ्घातत्वेन ‘इति ह्रस्वश्चेत्यत्राऽप्रसक्ते’ह्रस्वे-
 युवे’त्यारि व्यर्थमत आह—अवयवेति । न्यायस्तत्रापि समान इति भावः । ‘प्रथमलिङ्गे’त्यस्य
 ‘इति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणायेदमिति तु भाष्ये वक्ष्यति । अनः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्य-
 मारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् । नहि प्राक्प्रवृत्तेरिति । ननु नयतीति नीस्तमतिशान्तायै-
 ‘अतिनिये ‘ब्राह्मण्यै’, हरिमतिशान्तायै ‘अतिह्र्ये’ इत्यत्र नदीत्वापत्तिरूपमनिष्टमस्त्येव । न चाहस्य
 नित्यस्त्रीत्वाऽभावाच्च दोषः, तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यसिद्ध्यापत्तेरिति
 चेन्न, तादृशानामभिधानात् । नियमार्थे इति । अस्त्रीवचनाऽङ्गस्यावृत्त्यर्थं इत्यर्थः । ‘शक-
 टये’इत्युदाहरणं तु लुप्तं बोध्यम् । उपसंहारस्येति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्द्वेष्य-’
 मित्यादेरित्यर्थः । द्वेष्यमित्यस्य—अनिष्टविषयकमपीत्यर्थः । विकल्पत इत्यत्रोपसर्गाविव-
 क्षितार्थः । तदाचार्य इति । अस्याशय उक्तः ॥३॥

पष्ठीयुक्तः । अत्र पष्ठीपदं तदन्तपरम् । पठ्या युक्त इत्यर्थे तु पठ्यामित्येव सिद्धे युक्त-

व्यत्ययः, तिङां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिंगव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, पुरुष-
व्यत्ययः, आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्ययः ।

सुपां व्यत्ययः—'युक्ता माताऽसीद् घुरि दक्षिणायाः'* । दक्षिणायामिति
प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः—'चपाळं ये अश्वयुपाय तक्षति' । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥
वर्णव्यत्ययः—'त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्' । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिंगव्यत्ययः—
'मधोर्गृहाति' 'मधोस्तृप्ता इवासते' । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—'श्वोऽग्नी-
नाघास्यमानेन' 'श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन'× । श्व आघाता, श्वो यष्टेति प्राप्ते + ॥
पुरुषव्यत्ययः—'अघ्रा स वीरैर्दुःशभिर्वियूयाः'†† वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपद-
व्यत्ययः—'ब्रह्मचारिणमिच्छते'‡‡ । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—
'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्धुध्यति' । 'अन्वीपमन्य ऊर्मिर्धुध्यति' । युध्यत इति प्राप्ते ॥६॥

प्र०—सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥१॥

उ०—प्रहणवैवर्थापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैर्णव सिद्धत्वात् 'कुतुब्धानां पतये नम' इत्यसमासार्थ-
मेवेदम् । न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वाद्यमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे भाष्य-
रूपाऽभावेनेष्टापत्तेः । तत्र 'बहुलं छन्दसी'त्यादिवदुतराऽऽकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ।
नन्वेवमपि स्थलान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह—तेनेति । योगविभागसामर्थ्य-
गम्यसर्गविषयत्वेनेत्यर्थः । परिभाषेति । कार्यमात्रं चाऽस्या लिङ्गं, तदाह—यावदिति ।
उभयत्रनिभाषेति । यत्र यत्राऽस्या उपस्थितिस्ते केचिन्प्राप्तविभाषारूपाः, केचिदप्राप्तविभाषा-
रूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः । यद्यपि तेषु विधिषु निरर्थं प्राप्तेषु 'छन्दसि वे'त्यनेन सर्वापि
प्राप्तविभाषेर, तथाप्यस्य विकल्परविधेर्व्यत्ययमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्त्यैव तत्सम्भव इति बोध्यम् ।

ननु न्यादिवाक्येनाऽनियमेन प्राप्ते कथं व्यत्यय इत्यत आह—कर्मणीति । नियमस्यैव
विकल्पर इति भावः, यत्कर्मण्येवेति तच्छन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तिसिद्धीयया
'यथावाऽग्निहोत्र जुहोती'त्यादी प्रयागभेदेन करणाऽऽकरणान्यां विकल्पेऽप्राप्तविभाषा, अन्य-
प्राप्तावगम्य करणाद्व्यत्ययं च बोध्यम् । सुहितमिति प्राप्ते इति । सकारहकारयोः दामौ ।
कचित्तु 'शुभिनमिति प्राप्ते' इति पाठो दृश्यते । मधुन इति प्राप्ते इति । 'माप्रीर्गानो
भवन्तु न' इति शीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति भावः । कालव्यत्ययस्य प्रहणोऽप्यनावयत्वा-
दाह—कालसिद्धेति ॥९॥

* कवेदे १. १६. ९ † कवेदे १. १६. १; तै० म० ४. ६. ८ ‡ तै० सं० ४. ४. १२.
× तै० ब्रा० १. १. ९ + भनयने लुट् ३ ३ १५. ११ कवेदे ७. १०४ १५ †† भववेदे १. ५. १०.
‡—'सुपां टपरवय' इत्यस्य प्रहणामदं सर्वं 'स्परवयो बहुम् १. १. ८५' इत्यस्यैव
इत्यम् । तत्रैवमपि ६ अत्र—

इति सुप्रसङ्गानां कालव्यत्ययसिद्धेः । स्यादवमिच्छति शारुहोरी सोऽपि च सिध्यति वाहुव्येन ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

[अथ यस्माद् ग्रहणं किमर्थम् ?] यस्मादिति व्यपदेशाय ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीय-
त्युच्यमाने स्त्री इयती* स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत** । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०- यस्मात्प्र । यस्मादिति व्यपदेशायेति । 'संज्ञिन' इति शेषः । सति हि यस्मा-
दित्यस्मिन्स्तदादीत्यनेन संज्ञा निर्दण्डं शक्यते, नान्यथा । पराग्रप्रव्यसंज्ञनिर्देशे
'त'दिति परामर्शाऽभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य
सङ्गोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भ्रसंज्ञा चेति, संज्ञाद्वयनिमित्तो 'यस्येति
चे'तिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य 'यस्येति'लोपस्याऽसिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वं
नास्ति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषाञ्चिद्भ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे
स्थानिवद्भावो नास्ति, नाऽनादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति ।

उ०- यस्मात् । ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशाऽर्थत्वाद्भवैव तत्कथनमनुचित-
मत आह—संज्ञिन इतीति । ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह—सति
हीति । ननु यच्छब्दाऽभावे तच्छब्दप्रयोगो नैत्यसिद्धम्, 'ते तद्राजाः' 'कला च सा कान्ति-
मती कलावत,' 'सा गङ्गेत्यादौ प्रकृतप्रसिद्धानुभूतार्थेषु व्यभिचारादित्यत आह—परा-
ग्रप्रव्येति । प्रकृतादेरभावादिति भावः । तदिति । परामर्शाभावादिति । 'त'दित्येतपर-
मर्शयोग्याऽभावादित्यर्थः । न च 'प्रत्ययविधी'त्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परामर्शाऽस्तु,
'यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्ग'मित्यर्थोस्त्विति वाच्यम्, एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा
स्यादिति 'भविष्यती'त्यादौ धातोर्गुणाऽनापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं 'यस्मा'दि-
त्युक्तमिति भावः । न च 'प्रवृत्त्यादि प्रत्ययऽङ्ग'मित्येवास्तु, 'प्रकृत्यादी'त्यस्य यस्मात्प्रत्यय-
विधिस्तदादीत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराऽनादरात् । योगविभागेन वक्ष्य-
माणपरिभाषालाभाय तथाभ्यासस्यावश्यकत्वाच्च ।

स्त्री इयतीति । इदशब्दात्परिमाणे वत्, यस्य घ-, तस्य इयादेशः, इदम ईश, यस्येति लोपः । उगित्पान्डीपू । ननु 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग मित्युक्ते यत्र प्रत्यये-
ऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या लाभेन प्रकृते न दोषोऽन आह—स्त्रीशब्दादिति । तदभावे
तु व्याप्तिव्यायेनेहाऽपि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तस्मान्पर्यायप्रत्यामत्तिरेवाधीयत इति
भावः । असिद्धत्वं नास्तीति । निष्णो लुग्यायेन प्राप्तिः । प्राग्भादिति । वस्तुतस्तिस्यवदा-

१-अथ पाठः प्रामाणिकभाष्येषु नोपलभ्यते ।

* किमिदंभ्यां वो घ. ५. २. ७०; भाष्येदीनीवियः षड्लुल्लपां प्रत्ययादीनाम् ७ १. १; ईदं-
किमोरीशुकी ६. १. १०; यस्येति च ६. ४. १४८. ** यस्येति च ६. ४. १४८.

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्यादर्थं नुमर्थं च ॥ स्यादर्थं तावत्—
करिष्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम्—कुराडानि वनानि ।

मित्सुटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ।
अभिनत् अच्चिन्नत्† । सुड्वतः—संचस्करतुः संचस्करुः× ।

प्र०—तस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धन-
'मतो दीर्घो यञी'ति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पर्येयङ्-
लुगन्तस्य बलि 'लोपो व्योर्वली ति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा
नुम्परादिस्तदाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिद्धयति । 'दधीनी'त्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न
सिध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजन-
मादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः
कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे—मित्वत इति । भिनत्तीति ।
रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च—अभिनदिति । नित्यत्वात् भमि कृतेऽङ्गसंज्ञा-
यामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्ख्यायते । संचस्करतुरिति । द्विवचने
कृते'ऽङ्गभ्यासव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वा'द्वतश्च संयोगादे'रिति गुणो न स्यात् ।
यदा तु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येव पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्भक्तस्य

उ०—स्वात्त्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थः । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किञ्चित्प्रयोजनमत आह—
कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सत्सप्तम्यैव सिद्धे भवत्प्याहाराश्रयणम-
युक्तमतः फलितार्थकथनपरं भाष्यमित्यर्थः । रूपोदाहरणमिति । मित्वद्रूपमीदृशमित्यर्थः ।
अन्ये तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लघूपगुणाशङ्का, कर्मधारयेण समाधानं च बृद्धीकम-
सङ्गतं स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ननु परस्वात्पूर्वमेवाडागमोऽत आह—नित्यत्वादिति ।
'छावस्यायाम'दिति पक्षे 'भिनत्ती'त्यादावाहं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् । ननु संचस्कर-
मात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो लिङादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । 'पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः । ननु टित्वाद्वात्त्ववयवत्वेन न दोषोऽत
आह—अङ्गभ्यासेति । नाऽयं टित्वादाद्यवयवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेशित इत्यभक्त इति

१—'ग्रहणे' पा० । * मतो दीर्घो यञि ७ १. १०१. † सर्वनामस्थाने चाऽमनुद्धौ ६. ४. ८.

‡ क्वादिभ्यः इन्म् १. १. ७८. लुङ्लृङ्क्ष्वङ्ङुदाद्यः ६. ४. ७१.

× अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि १. १. १३६; अतश्च संयोगादेर्गुणः ७. ४. १०.

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीयत्युच्यमाने दधि अधुना, मधु अधुना+ अत्रापि प्रसज्येत* । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन' क्रियते संनियोगः—'यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवती'ति ।

अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०— अथेति । 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यत्र 'विधीयत' इत्यभ्याहरित्यत इति प्रश्नः । दधि अधुनेति । असति विधिग्रहणे परशब्दस्याऽप्यभ्याहारः स्यात् । इदमो यदाऽधुना-प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो 'यस्ये'ति लोपस्तदेवं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययस्तदा 'स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणेऽत्राऽङ्गसज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुना-प्रत्ययश्च परः । तत्रश्चाऽङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां 'यस्ये'ति लोपः प्राप्नोतीत्याह— तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये पर-

उ०—पक्षिदोषः । न च तत्रापि—इलोपस्याऽसद्वत्त्वं, भ्याश्चयत्वात्तत्प्राप्तेरभावात् । 'यस्ये'ति-लोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽतिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येवहापेक्षणादित्यादि पष्ठे निरूपयिष्यामः । नानादिष्टादिति । इयच्छि 'न पदागते'ति निषेधोऽपि बोध्यः ।

ननु विधिग्रहणाऽभावे 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यस्य क्रियाकादृशा न ज्ञान्तेत्यत आह—अभ्याहरित्यत इति । परशब्दस्यापीति । यद्यपि 'यस्मा'दितो पञ्चम्या परशब्दाभ्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं, तथापि तावतैव विश्रान्तिः स्यात्तु 'विधीयत' इत्यस्यापि । अपिरेवाऽर्थे । विधिग्रहणे इति । प्रत्ययग्रहणस्याभ्युलक्षणम् । भसंज्ञायां चेति । न च सति प्रायसविधिग्रहणे 'यच्च भ'मित्यत्रापि यस्माद्यनादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभाच्चाऽत्र भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययनविधिस्तस्य यज्ञादौ प्रत्यये भव'मित्यर्थः स्यात् । प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवाऽस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यस्येति लोप इति । 'इकोऽपी'ति पुनः प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिसीयत्वेनाऽस्य विभक्तिवादात्त्वाच्च न नलोप इति तद्वशात् । इत्याहोति । इत्याशङ्क्यायानाहेत्यर्थः । प्रत्यासत्तीति । तन्व्यायप्रवृत्तिलाभार्थमेवोभयमिति भावः । विधिग्रहणं भनक्तोर्यादा'वतो दीर्घ' इति दीर्घस्याङ्गयर्थमित्यपि बोध्यम् । स्वन्तं चेदं शब्दविधापके भाष्ये ।

भाष्ये—अथ तदादीति । आदिग्रहणविययः प्रश्नः । ननु दीर्घग्रहणविधामसामर्थ्याद्ग्रहणेऽपि दीर्घोऽत्र आह—अन्यथेति । 'चिक्तीपांमी'त्यादौ दायकादेशस्य पूर्वोक्तत्वेनाऽङ्ग-

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञाया तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत्—
करिष्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम्—कुण्डानि वनानि† ।

मित्सुटोरूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वत्. सुङ्गतश्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ।
अभिनत् अच्चिनत्‡ । सुङ्गतः—संचस्करतुः संचस्करुः× ।

प्र०—तस्तदाद्यङ्गमित्यर्थे । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञाया सत्यां तत्रिनन्वन-
'मतो दीर्घो यञी'ति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पयेर्यङ्-
लुगन्तस्य वलि 'लोपो व्योर्लीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा
नुम्परादिस्तदाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिद्धयति । 'दधीनी'त्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न
सिध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिप्रतिष्यति । यत्र त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजन-
मादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटो
कृतयोरित्यर्थे । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे—मित्वत् इति । भिनत्तीति ।
रूपोदाहरणमेवत् । कार्योदाहरणं च—अभिनदिति । नित्यत्वात् भमि कृतेऽङ्गसंज्ञा-
यामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्ख्यायते । सचस्करतुरिति । द्विवचने
कृते'ऽडभ्यासव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वा'द्वयश्च संयोगादे'रिति गुणो न स्यात् ।
यदा तु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येव पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्गुत्स्य

उ०—स्वात्तत्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थं । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किञ्चिदप्रयोजनमत आह—
कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सप्तम्यैव सिद्धे मत्वभ्याहाराश्रयणम-
युक्तमत फलितार्थकपनपर भाष्यमित्यर्थं । रूपोदाहरणमिति । मित्वद्रूपमीदृशमित्यर्थं ।
अन्ये तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लघूपगुणाशङ्का, कर्मधारयेण समाधानं च बृद्धीकम-
सङ्गतं स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ननु परत्वात्पूर्वमेवाडागमोऽत आह—नित्यत्वादिति ।
'छावस्यायाम'दिति पक्षे 'भिन्धी'त्यादावाङ्गं धित्व न स्यादिति बोध्यम् । ननु सप्तम्य-
मात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो लिङादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । 'पूर्वं
धातु' साधनेन युज्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः । ननु टित्वाद्वाक्यवयवत्वेन न दोषोऽत
आह—अडभ्यासेति । नाऽयं टित्वादाद्यवयवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेशित इत्यमक इति

१—'ग्रहणं' पा० । * अतो दीर्घो यञि ७ १ १०१ † सर्वनामस्थाने चाऽनुम्बुद्धौ १ ४ ८.

‡ वषादिभ्य इत् १ १ ७८ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात् १ ४ ७१

× अडभ्यासव्यवायेऽपि १. १ १३६, अतश्च संयोगादेरुपाः ७ ४ १०.

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गं सुट्, अन्तरङ्गो गुणः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । वक्ष्यत्येतत् 'सयोगादेर्गुणविधाने सयोगो पधग्रहणं कृत्रिमम्' । यदि 'सयोगोपध'ग्रहणं क्रियते नाऽर्थः । सयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतु सस्वररिति 'सयोगोपधस्ये'त्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नाऽर्थः । इदं तु न सिध्यति—'सचस्करतु सचस्करु'रिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा, न चेदं तत्रापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तदाद्याद्यज्ञसज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति ? तस्यादिस्तदादि, तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ।

प्र०—तद्ग्रहणेन प्रहणात्स्फुशब्दादेव प्रत्ययनिधिरित्यङ्गसज्ञा सिद्धयत्येव । स्फुशब्दस्य द्विवचनं कृते 'शर्पूर्वा स्वयं' इति स्वयं शेषे सचस्करतुरिति सिद्धयति । किं तु 'सस्फुपीष्ट' 'सस्फिक्रियत्' इति इङ्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाऽभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याऽङ्गसज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसर्पयानम् । तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादिरिति । भिदं आदि

उ०—भावः । तद्भक्तस्येति । तित्यादित्यर्थः । स्फुशब्दादवेति । इदं चित्यम् । एधं इत्तं धात्वात् सगंयो समासोद्धारः । स हि 'पूर्वं धातु साधनेनेति श्रव्यायनोपपद्धमिति सूत्रे भगवता वारितः । इङ्गुणेति । 'ऋतश्च सयोगादे' 'गुणासिसयोगाद्यो'रिति विहितेत्यर्थः । अमत्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । इदं ज्ञापकं कथमिति चित्यम् । यद्वाऽस्य 'इति मत्वेति शेषः । अतः पूर्वग्रहणं निवृत्तये वचनमेव करित्यति भाष्यहृत् पठे । किं च सुटाऽभक्तत्वे सकारादर्धात्तुवाऽभावात् 'स्फुशब्दस्य कथं द्विवचनमिति सुधीभिर्विभाष्यम् । यद्यप्यत्रत्यपूर्वपक्षिणं सुटोऽनवयवत्वाऽभिमानात् सचस्करतुरित्यादी संयोगादित्वाऽभावाद्भिः गुणो न प्राप्नोति, तथापि 'सयोगोपधग्रहणं कर्तव्य' मिति धार्मिकेन साधनः । यद्यप्यवयवाऽवयवविभागस्य पठ्यर्थस्याऽभावात्कथं तेनाऽपि सिद्धिस्तथापि यद्भववर्णनिरूपितमुपधात्वं सयोगस्यति निरूपकत्वलक्षणे पठ्यर्थं बहुमीदिरित्यभिमानः ।

भाष्ये—किं पुनरिति । प्रभमुपपादयति—सुटो बहिरङ्गत्वादिति । बहिर्भूतो पसर्गनिमित्तत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वम् । एधं च तस्या सिद्धत्वात्सिध्यत्येत्वाऽङ्गत्वमिति भावः । अत्र सिद्धत्वेनाऽङ्गत्वसाधने तत्रैव संयोगादित्वाऽभावात्कथं गुणः स्यादत आह—वक्ष्यत्येतदिति । तथा च तत्सामर्थ्यात्तदा भाऽसिद्धत्वमिति भावः । 'सस्वरतु'रित्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धत्वमिति तदा सामर्थ्याऽभावात्सिद्धत्वात्साधनानुपपत्तौ 'सचस्करतु'रित्यादि न सिध्यतीत्याह—भवेदित्यादि सचस्करतुरित्येवम् । तस्मात्सयोगोपधग्रहणं सामर्थ्यात्पठ्ये संयोगादिग्रहणमपि ज्ञापितमिति भावः । अत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत्सामर्थ्यात्सिद्धत्वाऽभावात्सर्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावात् स्यादिति तत्करणेऽपि तत्सिद्धिरित्यप्यर्थोपपत्तिः

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा,—उद्ग्रमुखमिव मुखमस्योद्ग्रमुख, खरमुखः । एव तदाद्यादि तदादीति ।

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते ।
तद्यथा,—गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा
गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ।

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका
भवन्ति—य एते सख्याशब्दा परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तैति,—'एकेनाप्य-
पाये न भवन्ति । द्रोण खारी आढकमिति,—नैवाधिके भवन्ति न च न्यूनै ।
केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः—'य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैल
घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नील कृष्ण इति हिमवत्यपि

प्र०—'भकार' स आदिभिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसङ्गा । एव करोतेद्विर्वचने कृते 'चस्कृ'-
शब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकार, स एवादिश्चस्कृशब्दस्य ।
उद्ग्रमुख इति । यथा गतार्थत्वान्मुपशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रति-
लक्ष्य लक्षणभेदाच्चदवयवे तच्छब्दो वर्तते इति तदवयवादित्वान्मित्सुदो कृतयोरङ्गसङ्गा
सिद्धयति । एकेनाप्यपाये इति । अपाये—तस्य रूपस्याऽपगर्भे । एकेन—करणेन ।

उ०—स्तत्र सिद्धत्वाऽभावे कुतोऽङ्गत्व न सिध्यतीति पुन पृच्छति—किं पुनरिति । एव 'सुदो
बहिरङ्गत्वा दित्यादि भाष्य योजयन्ति कश्चित् । परे तु भाष्ये 'सुदो बहिरङ्गत्वा'दित्यादि
'किं पुन कारण न सिध्यती'त्यन्ते ग्रन्थ उपसर्गार्थसप्तधो धातो पूर्वमेव, ततश्च प्रत्यये
कृते द्विर्वचनात्पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तक सुद्धिति लिट् 'स्कृ शब्दाद्विध्यभावेन
सयोगादेरङ्गत्वाऽभावाद् गुणो न प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिका । ननु तदादिग्रहणे
सति कथं कस्य केवलस्य ग्रहणम् । आह—व्यपदेशिवदिति । तस्यादिश्चकार इति ।
द्विर्वचने द्वि प्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

ननुद्ग्रमुखे बाधात्तथाङ्गीकारेपि 'करिष्याम' इत्यादौ मुखार्थत्वेपि चारितार्थादत्र
लक्षणाया मानाऽभावोऽत आह—इहापीति । प्रतिलक्ष्यमिति । तस्य लक्ष्यत्वनिश्चय निष्ट
प्रयोगादिति भावः । तदवयवे इति । तदाद्यवयवे इत्यर्थः । भाष्ये—अक्षपरिमाणानाम्—
नियतपरिमाणानाम् । एकेनाप्यपाये इति । तृतीया न कर्त्तरि, पठ्या बाधात्त आह—
अपाये इति । न चैकस्य विद्यमानस्याऽपाये करणता सम्भवतीति सामर्थ्यात्त्वाऽभावेनेति

भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाऽक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, यदयं ‘नेदमदसोरकोः’ [७. १. ११] इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ।

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् ? स्व्यर्थम् श्यर्थम् भ्वर्थम्, अङ्गस्येतीयदुवडौ स्याताम्* ।

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग’-

प्र०—एकाऽभावेनेत्यर्थः । यथा ‘वर्षकृतं दुर्मिच्छ’मिति वर्षमभवत्करणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चार्पाति । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिलदादी’ति विशिष्टरूपपरिग्रहात् ।

तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपवितत्वात्तदेकदेशत्वाऽवसायः । इत्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति, ततश्चतुर्थी, विधानात् । ततश्चाऽङ्गाश्रय इयद् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदा तस्याऽङ्गसंज्ञा भवति । यश्चाऽत्र प्रत्ययो विहितो नाऽसौ परः, लुप्तत्वान् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति, ‘न लुप्तताङ्गस्ये’ति निषेधात् । इयदादेश-कार्यस्याऽऽङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् ।

उ०—ज्ञापते । एवं पैकाऽभावेन पञ्चादिशब्दाव्यरूपाऽपाये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्तन्त इति भावः । तत्र एतान्तमाह—यथेति । विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । एवमुपसर्गादिसंज्ञा अप्यक्त-परिमाणविष्टत्वाच्च न्यूनै लौकिकैश्चदेशविहृतग्यायेनेत्यपि बोध्यम् । नन्वभक्तवात्तदेकदेशव-मेवाऽसिद्धमत आह—तन्मध्येति ।

भाष्ये—पदादाविति । पदादी परे इत्यर्थः । असतीति । तदभावे प्रत्यासक्तिग्या-योग्यानाऽभावादित्यर्थः । निषेधादिति । अङ्गसंज्ञाऽपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः । तस्मिन्कर्तव्ये इति । तन्निमित्तेऽङ्ग्ये कर्तव्ये इत्यर्थः । तदादे. संघातस्येति । वास्य-

मितीयत्युच्यमाने 'दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ।

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ? 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमध्येप्ये । यदि 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमधीपे प्राकरोत् उपैद्दिष्ट उपसर्गात्पूर्वावडाटी प्राप्नुत.† ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्नविज्ञानात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवती'त्येषा परिमापा कर्तव्या ।

कः पुनरन विशेषः, एषा परिमापा क्रियेत, प्रत्ययग्रहणं वा ? अवश्यमेषा परिमापा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिमापायाः प्रयोजनानि ।

प०— परिमाणार्थं चेति । अन्यथा 'देवदत्तश्चादन्नमपात्तीदिति देवदत्तश्चादात्सुप्रत्ययस्य-विधिरिति तदादे सघातस्याऽङ्गसंज्ञाया सत्यादेवदत्तश्चात्पूर्वोऽङ्गागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माच्च प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेर परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमानेन भवत्यतिप्रसङ्गदोषः । 'दाशतयस्येति । दशानयत्रा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चाऽनियमप्रतिपादनार्थं न तत्र दशसङ्ख्या निरक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमात्सेषु प्रथमं करोति—तत्तर्हीति । सूत्रमित्यथे । प्रत्यय इति प्रट्टय्येति । तेन 'जान्ताङ्गभिस्सा' 'क्रिमिणा पश्ये'त्यादावैस्तीर्षांगभावात् । प्राकरोदिति । लङि परत पूर्वस्याऽनियता वधेरङ्गागमो विधीयमान उपसर्गादे स्यात् । असिद्धं विविति । यत्र पूर्वं कार्यत्वेनाश्रीयते तत्र तदादे कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तं सघातं आश्रीयत तत्र तदादे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं चेति । प्रत्ययो गृह्यत यस्मिन्सूत्रं तत् । अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । क्रियमाणेऽप्यस्मिन्सूत्रे परिमापाऽवश्यं

उ०—संस्कारपक्षे इदम् । 'दाशतय तदन्नं श्रक्सहितान्य' । एतच्चेति । इदमपि नासूचितमिति भावः । यदि 'तत्तर्ही'त्यनेनाऽऽप्यवहितत्वाद् द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा 'केनेदानी'-मित्यादिमात्स्याऽसङ्गतिः । नहि तदकरणेऽङ्गकार्ये काचिदनुपपत्तिः, अङ्गसंज्ञायामङ्गस्यत्यधि कृत्य दाघादिविधिसमवादात् आद—अत्रयनानिति । भिस्सा—भोदनः । क्रिमिणां शाली मादित्वात्ने टापि द्वितीयैकवचनम् । एव च यद्वाधिकारव्यावर्त्यं तद्वच प्रत्ययग्रहणस्याऽपीति भावः । नाम प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाऽभावात् इति बोध्यम् । एतद् द्वयमप्यर्थवत्परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् । अनियतावधेरिति । एव च 'देवदत्त प्राकरो'दित्यत्र देवात्पूर्वमप्यट्टं स्यादिति बोध्यम् । ननु केऽङ्ग इत्यादी तदग्रहणाऽभावात्समुच्चयो युक्तोऽत आह—यत्रेति । व्यवस्थात्वाच्च समुच्चयः । तत्र तदन्तविधे 'प्रत्ययग्रहणे चाऽप्यङ्गया' इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नाऽस्या प्रवृत्तिर्विहितप्रत्ययविषयत्वात् इति

† लुङ्लङ्लृङ् लुङ्, मादन्नं दानाम् ६ ४ ७१ ७२

१—'प्र नूनं' (क० १०१२८८१२) तदेकमेव जातवेदस गान्ध नृच दशतयीषु विधने । (निबन्धे ७१५)

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥

धातु—देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति+ । प्राति-
पदिक—देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति* ॥ प्रत्यय—
महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति† ॥ समास—ऋद्धस्य
राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति* ॥ तद्धितविधि—देवदत्तो
गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति‡ । स्वर—देवदत्तो गार्ग्यः ।
संघातस्य 'ञित्यादिर्नित्यम्' [६. १. १६७] इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥
'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स[विहितं.]तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवती'ति न दोषो
भवति ।

प्र०—कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया, न तु सूत्रमित्यर्थ । संघातस्येति । तत्र
सुच्छुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्याऽन्ते सुश्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्या
तु परिभाषायां समुदायस्याऽसुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्यय ।
ऋद्धस्येति । 'सुप्सुपे'ति विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समास
प्रसङ्ग । परिभाषाया तु सत्यां समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च सङ्ख्या
विवक्षायां समासाऽप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाऽभाव । संघाता
त्तद्धितोत्पत्तिरिति । तत्र शृद्धिस्वतौ संघातस्य स्याता, पूर्वस्य च सुपो लुक् ।

उ०—बोध्यम् । यत्र त्विति । 'हृच्छित्ते'त्यादी । एतेन प्रकृते 'तदादी'र्यदास्वैवोपयोगेन तद्वत्-
स्वैत्ययुक्तमित्यपास्तन्, प्रसङ्गात्तुक् । एष'मेहृह्रस्वात्सुप्दे'रित्यादी तदादे'रिति पञ्चम-
वृत्तमित्यपि बोध्यम् । सूत्रप्रथस्य प्रक्रान्तत्वात्प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्तमत आह—प्रत्यय इति ।
तत्रश्रेति । संघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थ । न च समासग्रहणकृतनियमेन प्राति-
पदिकस्य दुर्लभ, निवमस्य भेदसंसर्गद्वारकाऽर्थयासमुदायविशेषविषयकत्वात् । न च तद्धित-
न्तस्य तादृशमर्थवत्त्वमित्याशयात् । असामर्थ्यादिति । यदि स्यात्तदा 'महान्तं पुत्रीयती'रिति
स्यादिति भाव । विवक्षितायामपीति । वस्तुतस्तत्र सङ्ख्याविवक्षायां कलाऽभाव इति
षडयामः । तत्रश्रुद्धीति । ननु 'देवदत्तो गार्ग्यायण' इत्यत्र यदि गार्ग्यायण देवदत्तस्य
समुदायात्प्राप्तिरेव न, असामर्थ्यात् । अपरप्रत्ययो ह्यपरयवता समर्थो न स्वपरयसमासाधि-
करणविशेषणेनाऽपि, यदि देवदत्तो यो गार्ग्यस्तस्याऽपरमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्याप्य-
मित्याद्युदात्तार्थमिति चेन्न, 'देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्ये'ति विवक्षायां 'गोत्रश्रित्याद्येभ्य'

+ सनाप-ता धातवः १ १ ३२, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

× हृच्छित्तमनासश्च १ २ ४६, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः १ ४ ७१.

† धृत्त धातवः ११३ १ १. ८ " पञ्च २. २ ८

‡ कर्मणोश्च ४. १. १०१, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१, १-कविम् ।

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि—‘यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’ गृह्यमाणे गृह्यते । ततः—‘अङ्गम्’ अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ।

यदि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स [विहितः] तदादेर्ग्रहणं भवती’त्युच्यते,—‘अवतसे नकुलस्थितं त एतत्’ । ‘उदकेविशीर्णं त एतत्’ सगतिकेन सनकुलेन च समासो+ न प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती’-त्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—

‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि’ ॥ ६ ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती’त्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वरः ॥ १० ॥

समास—‘अवतसे नकुलस्थितं त एतत्’ । ‘उदकेविशीर्णं त एतत्’ । सगति-केन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि—सांकूटि-नम् व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति* । तद्धितविधि ॥

प्र०— एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोऽत्र क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’ इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां ‘गृह्यमाणे गृह्यते’ इति वाक्यशेषः समर्प्यते । ‘प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यते’ इत्यर्थः । सांकूटिनमिति । ‘अणि-

उ०—इति बुद्ध्यादित्यभिप्रायात् । योगविभाग इति । न च द्वितीयस्योपयोगाऽभावादिदमयु-क्तम् । ‘इत्स्वाद्वात्’ न ह्युमताङ्गस्येत्यादिभ्यवहारनिर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः । सोपस्कारत्वादिति । पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘अवतसे’ इत्यादौ नकुलस्थितविशीर्ण-शब्दयोरनया परिभाषया क्त्वान्त्वाऽभावात्कृद्गत रूपोत्तरपदत्वाऽभावाच्च ‘क्तेन’ ‘क्षेपे’ तत्पुरुषे कृती’ति समासविभक्तयल्लुक् न स्याताम् । भाषे षापलम्, अन्तेऽयन्ताऽलभ्यत्वं चोत्थम् ।

व्यावक्रोशीत्यत्र ‘कर्मभ्यतिहारे णच्’ । ‘णचः खियामञ्’ । ‘न कर्मभ्यतिहारे’ इत्येतिनिषेधः । सांकूटिने भमिविधौ भाव इनुण् । साङ्कूटिनमिति ह्रस्वपाठोऽपि भाष्ये ।

१—अवतसे । + क्षेपे २ १. ५७. २—भाष्यमिदमिति केचित् ।

X अणित्वाः; णचः खियामञ् ५. ४. १५; १४.

स्वर—दूरात् आगतः दूरादागत इति* । 'अन्तः' 'थायधञ्क्ताजबित्रकाणाम्'
[६. २. १४३; १४४] इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ 'कृद्ग्रहणो गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणां भवती'ति न दोषो भवति ।

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'गतिरनन्तरः' [६. २. ४६] इत्यनन्तरग्रहणां
करोति ॥१३॥

प्र०-नुण' इति यदि 'कृटि'न्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः । दूरागत इति ।
आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाशुदात्त आगतशब्दः । ततो दूर-
शब्दस्य 'स्तोकान्तिके'ति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । अत्र समा-
सान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाशुदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते, सगतेरपि तान्त-
त्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद् गतिस्वरस्य बाधकस्याऽपि बाधकत्वात् 'थायधञ्क्ते'ति सिद्ध-
मन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । 'अनन्तर'ग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य
व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत 'उद्धृत'-
शब्दस्याऽत्तान्तत्वात्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति
किमनन्तरग्रहणेन । तत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥१३॥

उ०-ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साप्यं, तच्च समासस्वरेण सिद्धमत आह—आगम्यते स्मेति ।
'स्म'शब्दप्रयोगो भूतकारणोत्तनाय । गतिस्वरेण—कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे 'गतिरनन्तर'
इति विहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण । ततो दूरशब्दस्येति । अयमपि परिभाषासाप्य एव ।
कृत्स्वरेणेति । ह्रस्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत्प्राप्तिरपि परिभाषयैव । 'सगतेरपी'त्यनेन
तत्प्राप्तिरयोग्यता । ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य 'थाये'त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह—
स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । समासान्तरप्राप्तत्वादिः । यतो गतेऽन्तरकागतस्य यदन्तोदात्तत्वं
तस्यैव सोऽपवादो न तु कारकादुत्तरकागतस्यापीति तात्पर्यम् । गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति ।
थायादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः । याधकत्वादिति । समासान्तरप्राप्या सति शिष्टत्वेनेति भावः ।
एषापि परिभाषाऽभावे ह्रस्वत्वाऽभावात् ह्रस्वराऽप्राप्ती समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिष्यति तथापि
परिभाषासत्त्वेऽपि सिष्यतीत्युप, पासः । अस्या इति । एकदेशाद्वा ह्रस्वा परिभाषा ज्ञाप्यत
इति भावः । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रापयग्रहणे बरमादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्वरेण 'गतिरनन्तर' इति सूत्रे पठे उपपादयिष्यते ॥१३॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणा किमर्थं न 'सुप्तिङ्पद'मित्येवोच्येत ? केनेदानीं तदन्ताना भविष्यति ? तदन्तविधिनां ॥ अत उत्तर पठति—

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहणा क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणो तदन्तविधिर्न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'तरसमपौ घ' [१. १ २२] तरसमन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ? कुमारी गौरितरा । 'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्व प्रसज्येत ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सनाद्यन्ता घातव.' [३. १ ३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' [१. २. ४६] इत्यन्तग्रहणा कर्तव्यम् ।

प्र०— सुप्तिङन्त । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात्तत्तश्चाऽभिधिवित्यादौ 'सात्पदाद्यो'रिति पत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तत्र कर्तव्यम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यनन्तरोक्त्या परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्न । कुमारी गौरितरेति । तरवन्तस्य घसंज्ञाया सत्या तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्व 'कुमारी'शब्दस्य पुवद्भावात् परत्वाद्वाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो 'गारी'शब्दस्य न स्यात् । तत्र 'कुमारिगौरितरे'ति प्राप्नोति । 'कुमारगौरितरे'ति चेप्यत । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपर वाच्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता घातव इति ।

उ०— सुप्तिङन्तम् । विद्मसाहचर्यासुवपि प्रत्याहार, 'न द्विसुतुहयो रिति निषेधेऽप्येव । तदन्तविधेरिति । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभ इति भाव । न च तदन्तविधिलाभेऽपि स्वपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्याऽपि प्राप्ते तदप्रवृत्तय पुनरन्तग्रहणमिति वाच्य, 'इति सर्वेषामित्यादिनिर्देशैस्तस्येदाऽप्रवृत्तिश्चलनादिति तात्पर्यम् । परत्वाद् वाधित्वेति । पुयज्ञानाद्भवत्वात् विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भाव । न च पुन पुवच्च, सकृद्गतित्यायाभ्रयणात् । अत एव तत्सार्थकम् । तरपि इति । अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन धेनोत्तरपद विशेषणात्केवलस्य चात्तरपदत्वाऽभावात्तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भाव । कुमारिगौरितरेति ।

१— अर्थः पदमेतद् नामिति निश्चयवृत्तौ (१ । १ । १) दुर्गाचार्य । 'वर्गसङ्घात पद'मिति कौटिल्य (अवशाङ्क, भाषि० २, प्र० २६ अ० १०) † येन विधिस्तद तस्य १ १ ७२ २—'ग्रहणम्' पा० । ‡ धरूपकत्वेऽप्येवमत्रोत्तरपदेऽपि उपाऽनेकाचो क्तत्वं ६ ३ ४३

इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते—'कृत्-
द्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते*,
कृत्द्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥१४॥

प्र०—अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाऽचिकीर्षादित्यादौ सन
एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्सनः पूर्वोऽट् स्यात् । 'कृत्द्धिते'त्यत्राऽसत्य-
न्तग्रहणे केवलयोः कृत्द्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् द्विदिति
क्रिन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति, 'अधातु'रिति निषेधात् । नाऽपि
प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति,
न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । नह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनाऽपि शक्यमाश्रयितुम् ।
केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि पठ्याः प्राति-
पदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुप्तं स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानवतारः । न केवला इति । ननु
यद्यथेवता लौकिक्याश्रीयते सा पदस्यैव, न तु कृत्द्धितान्तस्याऽपि, पदस्यैव लोके
प्रयोगाऽर्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्द्धितानामस्तीति
किमुच्यते—'न केवला' इति । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकायप्रत्या-
सन्नोऽभिव्यक्तरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः ॥१४॥

उ०—गौरीशब्दे 'तसिहादिष्वि'ति पुंश्र्वं प्राप्नोति । 'कुमारिगौरीतरे'त्यपपाठः । न च तदन्त-
विष्णभावे शापितेऽप्यन्तपदं इयर्थं, प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना
सिदेरिति धात्वम्, पदस्यस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वात् । 'उज्जि च पदे' इत्याद्यसङ्गतेऽचेति
दिक् । अधातुरिति । विशेषणतया क्रियाबोधकस्याऽपि क्रिदन्तादेर'त्वसन्तस्ये'तिसूत्रेऽधातो-
रित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिनि भावः । प्रत्ययनिमित्तमिति । लक्षणग्रहणादिति भावः ।
न च केवलकृतां तद्धितानां च प्रातिपदिकत्वे फलाऽभावः । 'इयाप्रातिपदिका'दित्यादौ शब्दरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविष्णायप्रयोगेन तद्भावात् । लौकिकी—लोकविदिता । अत्र पक्षेऽर्थवद्-
ग्रहणात्तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः । सामर्थ्यादिति । कृत्द्धितयोरर्थवत्ताऽभिव्यक्तिभारिदिति
भावः । लौकिकाथेप्रत्यासन्न इति । लौकिकाऽर्थकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः—शास्त्र-
कृत्द्धितसत्त्वादिप्रकृतेरर्थः । तदाह—अभिव्यक्ततर इति । तदेवाह—प्रत्ययान्तेष्विति ।
कृत्द्धितप्रत्ययार्थेषु न तादा., चरित्तावयवार्थत्वात्तस्य । प्रत्ययान्तेषु—सुषन्तेषु । सुषन्-
त्वात्तस्याः । सुषो षोतत्त्वात्तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्वहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहा-
प्यर्थाधिकारानुवृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहः । तदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति, न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ।
भाष्येऽर्थवदित्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'सुवन्तं पद'मित्येव सिद्धम् ? नियमार्थोऽयमा-
रम्भः । 'नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्' । भवति । क मा भूत् ?
वाच्यति स्रुच्यति* ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

'असर्वनामस्थान' इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षाः 'असर्वनामस्थान'इति
पदसञ्ज्ञाया प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ 'नाऽप्रतिषेधात्' । नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः—
'सर्वनामस्थाने ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं 'यदन्यत्सर्वनामस्थाना'दिति ।
सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च
प्राप्नोति ॥ 'अप्राप्तेर्वा' । अथवाऽनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत

प्र०— नः क्ये । किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः ।
नान्तमेवेति । 'क्य एव नान्त'मिति विपरीतनियमो न भवति । 'न हिसंबुद्धयो'रिति
नलोपनिषेधाञ्ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्वत्र क्यचा न भाव्यं 'गोसमानात्तरनान्ता'-
दिति वचनात् । एकीयमतं तदित्यदोषः । तन्मते तु क्यङ्क्यपोरनान्तं व्यावर्त्यं
तपस्यतीत्यादी ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् ।
नाऽप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः 'प्रतिषेध'शब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्य-

उ०— नः क्ये । नलोपार्थत्वात्पदत्वप्रयोजनप्रधोऽनुपपन्नोऽत आह—लुप्तेऽपीति । ज्ञापका-
दिति । न च नान्तात्वयचि ततः किपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन क्यसत्त्वाद्नेन नियमेन पद-
त्वस्याभ्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावदयकम् । तथा प्रयोगाऽभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य
बहिरङ्गे निषेधेन बाधाऽयोगाच्च । वचनं स्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः । 'क्ये नान्तं
पदमेवे'त्यपि न, व्याख्यानात् । अभाद्दृढकृत्कृत्कृत् इति दश समानात्तराणि । लृकारस्य
दीर्घाऽभावाच्चैवेति प्रातिशाख्ये । तपस्यतीति । अत्र पदत्वे क्तत्वं स्यादिति भावः ॥१५॥

स्वादिष्व । पर्युदासेऽर्थः प्रतिषेधोऽस्त्येवेत्यत आह—प्रसज्येति । शब्दप्रतिषेध
इति भावः । प्राप्तवाधो न युज्यत इति । गौरवादिति भावः । आसादयेदिति । अनेन
देवदत्तहन्तृहन्त्यायस्याऽयमविषय इति दर्शितम् । हननजातीयाऽप्रा रेवाऽभावादिति भावः ।

† सुप्तिङन्त पदम् १ ४ १५; सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ ४ ७१; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ १ ६२.

* वांः कुः; क्षलां बशोऽन्ते ८. २. ३०; ३९.

‡ इल्ल्यान्म्यो दीर्घात् सुनित्यपृक्त इल् ६ १ ६८; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ १. ६२

१-१६ वार्तिकमित्यन्य ।

एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा, सती बाधितुम् ।

['योगविभागाद्वा' ।] अथवा योगविभागः करिष्यते—'स्वादिषु' पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'सर्वनामस्थानेऽयच्चि' । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'भम्' । भसंज्ञं च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत्— भद्रं करोपि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ।

'भुवद्भ्यो धारयद्भ्यः ['पदसंज्ञा] । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः ॥१७॥

प्र०—प्रतिषेधाश्रयणेऽपि न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । 'स्वादिष्वि'ति प्राप्ति प्रतिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहते इति । 'स्वादिष्वि'ति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकाऽस्त्वथ निषेधस्य बाधेति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्यनुमानं बाध इत्यपनादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्राऽसती कथं बाधकत्वमासादयेत् । यथा वृक्षावित्यत्र 'नादिची'ति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याऽभावाद् वृद्धिं प्रति बाधकत्वाऽभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते, तथेह 'भुवन्तं पद'मिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थानेऽयचीति । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र नञ्श्रुतो यचीत्यनेन संबन्धं नीयते, यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यमग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते, न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति ।

भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र 'स्वादिष्वि'तिपदसंज्ञायां सत्यां 'पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुता'विति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । धाम्यस्य चाऽत्र विसर्जनीयोऽन्त्यो नत्वोकारः । भुवद्भ्य इति । तस्य मत्यर्थ इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसंज्ञानिधिः ॥१७॥

उ०—'अयमादौ सर्वनामस्थाने' इत्यर्थंभ्रमं वारयति—असर्वेति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेत्यर्थः । तादृशार्थे हि योगविभागवैधर्म्यं स्यादिति भावः । ननु यमग्रहणं 'यर्थं', तदादि-सर्वनामस्थानाऽभावाद् तद् भाह—यकारादीति । नन्वेवं भविष्यावपि तथैव संबन्धः स्यात्तद् भाह—भसंज्ञेति । मनुषि 'स्वादिष्वि'त्यनेनैव सिद्धमतद् भाह—तसाविति ॥१७॥

यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः पडङ्गुलिः पडिकः× ।

सिद्धमचः स्थानिवच्चात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति—वागाशीर्दत्तो वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत्—‘सिद्धमेकाक्षर-पूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचना’दिति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति—पडङ्गुलिः पडिक इति । वक्ष्यत्येतत्—‘पपष्ठाजादिवचनात्सिद्ध’मिति† ।

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् अङ्गिस्वत् मनुष्वत्‡ ।

प्र०— यचि भम् । पडिक इति । पडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां ‘वहचो मनुष्यनाम्न’ इति ठचि कृते ‘ठाजादावूर्ध्व’मिति‘ङ्गुलि’शब्दस्य लोपे ‘यस्येति चे’त्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन ‘सुबन्तं पद’मिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाध-नाज्जश्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवच्चादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविपय-त्वाद्भसंज्ञयोर्वाध्यबाधकभावाऽभावः । ‘न पदान्ते’ति स्थानिवच्चनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्वं प्रवृत्तं, न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वात्सास्ति स्थानिवच्चमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां कृत्यं स्यान्न तु पत्यम्,

उ०— यचि भम् । सपूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाऽभावात् उत्तरपदलोपे इत्यसङ्गमत आह— पडङ्गुलीति । एवं च स फलित इति भावः । जश्वं न स्यादिति । तत्तत्सपादसप्तसप्त्यायी-स्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्वमिति भावः । मनु माऽपः स्थानिवच्यं, किं तु तदा-देशस्येत्यत आह—लोपस्येति । यत्र पदान्त इति । पदपरमापय इत्यर्थः । न त्विति । उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्तयम् । तदमाद्यमर्थः—यपष्ठाजादीनिवचनसोपि तद्विधीयते च ऋष्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादत्र भावे न स्थानिवच्यप्रतिषेध इति । भाष्ये—

× वहचो मनुष्यनाम्नः वा; ठाजादावूर्ध्वं दिनायादयः ५, १, ७८; ८३; यायेति च १, ४, १४८
सर्ला जतोऽन्ते ८, १, १९, * ५, १, ८४ वा० ४, † ५, १, ८४ वा० ५,

‡ नपदान्तस्य मूर्धन्यः; आदेशप्रवचयोः ८, १, ५५; ५९,

वृषणवस्वश्वयोः ॥ ४ ॥

‘वृष’णित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या* । वृषणवसुः । ‘वृषणश्वस्य यच्छिरः’, ‘वृषणश्वस्य मेने’ ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १ । ४ । १६ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं न ‘तसौ मता’वित्येवोच्येत ? ‘तसौ मता’वित्येष्य-
त्युच्यमान इहैव स्यात्—पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात्—पयस्वी
यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मनुषि च सिद्धं भवति, यथाऽन्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिंश्च ।

प्र०—अपदान्तस्येति वचनात् ।

वृषणवसुरिति । पदत्वेसति ‘पदान्तस्ये’ति निषेधात्पत्वं न स्यात्, नलोपप्र-
प्रसज्येत । भत्वे सत्यप्य‘होपोऽन’ इत्यकारलोपोऽत्र न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् ।
‘अङ्गस्ये’ति च तत्राधिकारात् । उपसङ्गधानान्येतानि च्छन्दोविषयाणीत्याहुः ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । ‘स्यादिष्वि’ति वर्तते । तत्रैवं सम्बन्ध-
क्रियते—मतौ यः स्वादिर्वर्तते इति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति
प्रभः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे
संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थयप्रकरणेऽन्यतरस्याद्-
ग्रहणानुवर्तनाद्विनिना मनुष्मन् वाच्यते । नहि मनुष्येति । उपलक्षणस्याऽन्योपलक्षणे

उ०—पपठेति । ‘पदाक्षरपूर्वपदाना’मित्यत्र पद्भिर्गुणैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ।

नमोऽङ्गिर इति भाष्ये । अत्र वति‘स्तेन शुष्य’मित्यादिविहितः । मनु मनुष्मन्दे-
सान्तात्वाऽभावेन दत्त्वाऽप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत आह—सत्यामिति । मनेदसिर्बाहुद्वारादिति
भावः । मनु वार्तिके ‘वृष’णिति णान्तध्रवणेन णान्तशब्दे भरवं व्यधंमत आह—पदान्तस्येति ।
प्रयोगस्य हतगत्यानुकरणं तदिति भावः । अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । अन्तर्विभक्त्यु-
त्पन्नाद् वसोश्च मयपत्वाऽभावादिति भावः । छन्दोविषयाणीति । भाषायामप्रयोगादिति
तत्रावः ॥ १८ ॥

तसौ म । मत्वर्थग्रहणाऽभावे मतावेश स्यात्प्राप्त्यपेक्षत आह—स्यादिष्विति ।
मतौ य इति । सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निरूप्यता स्यात्, अथमिचारादिति भावः ।

यद्यर्थग्रहणं क्रियते पयस्वान् यशस्वान् अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् ? न हि मनुष्यत्वर्थे वर्तते । मनुष्यपि मत्वर्थे वर्तते । तद्यथा—‘देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति, सोऽप्यानीयते ॥१६॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १ । ४ । २० ॥

उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । ‘स सुष्टुभा स ऋकंता गृणेन’‡ ॥२०॥

प्र०—चरितार्थत्वात्स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वाऽवगमाऽभावात् । मनुष्यपीति । अस्याऽस्मिन्निति मनुषोऽर्थः । स च विभ्रादीनामिव मनुषोऽपीति भावः । तद्यथेति । अयस्मयार्थः—यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं, रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा—‘देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्तरूपान्तराऽभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा ‘देवदत्तशाला भिद्यता’-मिति ॥१९॥

अयस्मया । आनन्तर्याद्भूसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—उभयसंज्ञान्यपीति । ऋकतेति । पदत्वात्कुल्यं, भत्वात्जरत्वं न भवति । जरत्वविधानार्थं पदसंज्ञावाधनाय भसंज्ञाप्रवृत्तेनात्तन्नियन्धनकायाऽभावात् ॥०॥

उ०—मुख्येति । उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः । नन्वसन्तत्वाद्दिनिना मनुष्याप्येतेत्यत आह—मत्वर्थीयेति । अन्योपलक्षणे—अन्यबोधने । जहलक्षणायामतद्गुणबहुमीदौ चोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टव्य इति भावः । ननुपलक्षणस्यापि कार्यत्वव्येतिप्रसङ्गोऽत आह—अयस्मयेति । यत्र रूपान्तरेणेति । यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता, ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगः । तथा प्रकृते मनुष्यत्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः । रूपान्तराभावे त्विति । उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणेऽभावे त्वित्यर्थः । यथा शास्त्रार्थं न देवदत्ते इति भावः ॥१९॥

अयस्मया । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । ननु मत्वे किं फलमत आह—जरत्वमिति ॥२०॥

न वै कर्मादयो विमक्त्यर्थाः । के तर्हि ? एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विमक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्व इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः, न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह च 'इत्येके मन्यन्ते' 'तदेके मन्यन्त' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ 'बहुषु बहुवचन'मित्येव योगः परः करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यासः

प्र०—कचित्तु पाठः—'एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति । 'एकवचन'मित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः—पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । तथा हि—'दधि परये'त्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाऽप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु कचिद्गोतकत्वेनाऽपेक्ष्यन्ते । तत्राऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति सङ्गत्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशकत्वेकार्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति, न स्वप्रयगते ।

नैयं कर्मादय इति । 'अनभिहिते' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृतद्वितसमासैस्तेषूपेक्षेण गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति, किमनभिहिताधिकारेण । एवत्यादिष्वपि । वास्त्यैकवाच्यत्वे सति महाराज्यं संपद्यते—'कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचन'मित्यादि । स तर्हीति । 'बहुत्वे' इत्येवमित्यर्थ । एके मन्यन्त इति । प्रातिपदिकार्थ-

उ०—वाच्योपदेशितनिघमोपपादकार्थात् । तत्र घोषत्वमुपपादयति । पञ्चक इति । शब्देवं विमक्त्युपादानं इत्यर्थमत्र आह—विभक्तयस्त्विति । कर्मादिशस्त्येति । अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्त्यानां वैचर्यं दक्षितम् । इतरः प्रत्यासत्त्या वसंगतबहुत्वे बहुवचनमिति भाव-यवगतबहुत्वमात्रापाठिसप्रसङ्ग इति मत्वाह—न वै इत्यादि भाष्ये । माध्यायेन सूत्रे विभक्ति-घोषत्वमोक्षा इत्यर्थः । तत्रैकत्वादिसु बहुवचनं तु वचनसङ्गमिति भावः । मनु 'वसंति द्वितीये'त्याद्यनुशासनार्थं तेषामवाच्यपरमत् आह—अनभिहितेति । अनुशासनं तु संतक-त्वेनाऽप्युपपन्नमिति भावः । किमनभिहिताधिकारेण्येति । घोषत्वादे तु यथा प्रहृष्टो भवति एवं निष्ठादिभिरभिहितेऽपि स्फुरति तद्गणवृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आरभ्यक इति भावः । 'अनभिहितसूत्रे'पाठेऽर्थस्येति प्रतीके उपलोगभिमयः । अतएव 'न वै कर्मा-दय' इति प्रतीकपाठोऽस्मान्दादिक इति बहवः । तदा पञ्चकानिचिद्विचार्यमाणोपपादकोऽर्थ-प्रत्ययः । अत्रानि यद्ये एव्यादीनामाध्यायाद्वाद्यायां कर्मादीनामेव प्राणामया समवेत एव तदस्मिन्वाच्येनाह—भाष्ये—एवत्यादिष्वपीति । सूत्रे माध्यायेन विभक्तिघोषत्वमोक्षेण-त्यर्थः । तत्र माध्यासति दक्षयति—वास्त्यैकेत्यादिना । कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति ।

* इत्येके १।७२६१२ १. ४. ११.

कृतो भवति । इह च 'बहुरोदनः' 'बहुः सूप' इति परत्वाद् बहुवचनं प्राप्नोति ।

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—'न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश' इति, तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् ? इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा,—'पटः शुक्ल' इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते—'पटस्य शुक्ल' इति । तद्यदा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति 'पटः शुक्ल' इति तदा सामानाधिकरण्यं गुण-गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते 'पटस्य शुक्ल' इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदाऽन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ।

प्र०—एकत्वमप्यस्ति, बहुत्वं, च 'द्व्येकयो'रित्यत्र च विशेषाऽनुपादानाद्यावान्कश्चिदेक-शब्दार्थस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि 'द्व्येकयो'रिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाऽभावाद्द्वैपुस्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । गुणिविशेषक इति । अत एव वचनादनित्य-षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषपष्ठया वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुलोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुण-प्रतीयते नाऽन्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम् ।

उ०—एकत्वादेराप्रयाकादृष्टानिवृत्तये षष्ठमेकयाव्यतेति भावः । भाव्ये—कर्मादयो निमित्त-त्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न ह्यन्तरेणेति । तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्याऽसाधुत्वादिति भावः । नग्नस्य संन्यायावाचकत्वाऽभावाच्च दोषोऽत आह—द्व्येकयो-रित्यत्रेति । नग्नस्य पूर्वत्वेन 'परत्वा'दिश्यसङ्गतमिति मत्वाह—इह यदीति । ननु 'कर्त्तरि चे'र्यादिषष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह—अत एवेति । अनित्यत्वस्य भाव्याऽनुक्तत्वा-त्वाह—शेषेति । सामानाधिकरण्यम्—एकार्थवृत्तिता । ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात्कथं तद-त्यत आह—मनुलोपादिति । अभेदोपचाराद्देति । उपपरिताऽभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः । गुणः प्रतीयते इति । निःकृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः । ननु 'द्रव्ये षष्ठी'ति भाव-प्रतीक्षादिप्रसङ्गतरस्य किमसाधुत्वम् । नेत्याह—उपलक्षणेति । 'पटे शुक्ल' इति प्रयोग-सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यवयवद्वारैव क्रियाऽन्यथ इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भव-तीति भावः । अत्र व्यतिरेकविभक्तिमात्रप्रधानतात्पर्यमाह कर्त्तृपलक्षणम् । तेन 'ज्ञाया क्वाया'मित्यादिसूत्रस्य भाष्येण न विरोधः । तदान्तरेणापीति । अयं भावः—'मया. श्लो०-वर्ती'र्यादी यथा मयात्वस्य तत्पथे भारोपागम्यत्वेनैव तदोपलक्षणा दृष्टगुणे तद्वैव भेदेऽपि

न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि ? कर्मादि-
भिरैकत्वादीन्विशेषयिष्यामः । कथम् ? एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् ?
कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां
बहुषु ? कर्मणामिति ॥ कथं बहुषु बहुवचनमिति ? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
'नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन' इति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यदुक्तं 'बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं
प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ।

यदप्युच्यत—'इत्येके मन्यन्ते', 'तदेके मन्यन्त' इति परत्वादेकवचनं
प्राप्नोतीति, नैप दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची ।
तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकामयः
एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा,—

प्र०—गुणिनो ह्याधारत्वप्रित्यायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह 'कर्मणि या संख्ये'ति ।
कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बहविति भाष्यमिति प्रश्नः । एतद्वेधेति । आश्रयगतं बहुत्वं
बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं 'भिन्नप्रस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य
संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यादेकाश्रयवतिनो वैपुल्यरूपस्य मा भू'दिति । एकशब्दोऽय-
मिति । 'द्वयेकयो'रित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्या-
वाचिनो ग्रहणम् । द्विवैकत्वयोश्च 'द्वयेक'शब्दौ वर्तते इति 'द्वयेकयो'रिति द्विवचनेन
निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धत्वाच्च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्ता-

उ०—रोपाद्गुणप्रकारक एव गुणबोधः । गुणे भेदेन गुणारोपश्चाहायं इति । किं बहुना, सर्वत्र
वृक्षणात्पले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहायं एव । भाष्ये—न चेह वयमिति । 'एकं कर्म'त्येव-
मित्यर्थः । एवं च 'पटस्य शुभ्र' इतिवद्भेदनिबन्धनसंसर्गबोधकविमर्शयैव निष्कृष्टगुणप्रतीते-
रुपपन्नत्वाद्भावमाश्रययापेक्षा भास्तानि भावः । यदुत्तरयेति । पठपत्नपदेन संबन्धिनिर्देशाद्
गुणपरतयेति भावः । नन्वसाधुत्वे द्वाद्विते प्रयोजनकथनममद्वतमत आह—आश्रयगतमिति ।
एवमेव 'द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणो'रिति भाष्ये 'द्वयो'रित्यादिद्विवचनानुपपत्ति-
र्ग्रहणा । एवं च धर्मपरतयेपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तरम्, किं तु दारताम्बुद्वारोक्तिस्तदवा-
निमित्त एव प्राययस्तत्प्रमाणम् । समामे तु विमर्शयध्वजणादारोपे मानाभ्यामेव 'द्वये कयो'रिति
द्विवचनम् । एवं च 'दारपती' 'भस्त्रजती' इत्येव साधुरिति बोध्यम् । एकाश्रयेति । एवं च
वैपुल्यवाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्नत्वादिनि भावः । नन्वस्त्येके मन्यन्ते इति प्रयोगोऽ-
न्यार्थस्य, सुपे तस्यापि ग्रहणं कुनो भेदत आह—द्वयेकयो'रिति । नन्वेवं बहुवचनानुपपत्त-
आह—द्विवेति । नन्वेव 'मारुतः संख्याः संख्ये' इति 'संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्ता-
संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्ता-
संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्ता-

सुध्रमादौ शुभ्र एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

सुप्तिङामविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् ॥१॥

सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्धिधीयन्ते* । तिङोऽविशेषेण घातु-
मात्राद्धिधीयते† । तत्रैतत्स्याद्यद्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो
लक्ष्यत इति । 'दृष्टविप्रयोगाच्च' । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तथा,—

प्र०—नामुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवसा
भिरित्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङविधानवाक्ये संख्याविशेषाऽनिर्देशादि-
शेषाऽनुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव
व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावरस्वार्थं विधीयमानाः 'स्वार्थद्रव्यालङ्घसंख्याकर्मादि-
लक्षणः पञ्चक' प्रातिपदिकाथेः' इति दर्शने संख्यायां सिद्धा । संख्याविशेषाऽवगतिस्तु

उ०—नायः । लौकिकादेवेति । महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहस्रार्थादेकबहुत्वाद्वापि
संज्ञाघटौ संख्यावादावेवेति नाऽतिप्रसङ्गः । बहुत्वादिष्विति । प्रातिपदिकार्थबहुत्वादि-
ष्वित्यर्थः ।

ननु स्वार्थे विदितानां पथमविशेषविधानमत आह—संख्याविशेषेति । इह सुप-
लक्षणं—कारकविशेषोऽपि । अत एव 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्नियमत्वसिद्धिः । प्रयोगा-
देवेति । अस्मात् विद्वद्प्रयोगे प्रयोगाद्भवत्या सिध्यतीति भावः । माष्ये 'लक्ष्यत इती'-
त्यगता 'दृष्टविप्रयोगत्वाच्च'त्यादेरवतारणिका । ननु स्वार्थे विधानेपि संख्यायां विधानार्थ-
मेतदत आह—सुप इति । स्वार्थद्रव्येति । अत्र 'स्वार्थ'शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं, 'द्रव्य'शब्देन
विशेष्यम्, अतो गुणपरशुक्लादिशब्दे नाऽव्याप्तिः । लौकिकादिति । 'घट' इत्यादी आती
वपञ्चो वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । 'एव'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपञ्च-
पथेति स एव पक्षो मुक्तयः । त्रिकादिपक्षसवम्पुञ्चय इति तत्रम् । नन्वेवमपि तिङ्बहु-
पपथिः, न हि तत्राहृत्यर्थः संख्या वक्तुं दाक्ष्येयत आह—तिङोऽपीति । संख्यायुक्तयोरैव
सयोरिति । तयोः संख्याधरत्वादिति भावः । 'पथगति भवति' 'पथ्यगते भवती'त्यादी
कर्मकर्मणोर्भारवादिषु पथकतिषु संख्यायुक्तयोरभावादिदं चिन्तयम् । तस्मादासौपिताऽन्तारोपित-

१—प्रमाणमर् १. २. २४ वा० ३; ५. १. ५२ वा० १ स्वारवाभावेऽपि द्रष्टव्यम् ।

२—सर्वेषुपेण विधानात् १० । १—विप्रयोगात् १५० पा० ।

३—वर्षात्सर्वे दृष्टात्सर्वे विद्वद्भवन्तु संख्याभेदमप्यसौ तत्र द्रव्येऽपि ५. १. २.

† तिङ्बहुत्वात् प्रातिपदिकानामनुपात्तत्वात् प्रातिपदिकानामिति १. ५. ७८.

‘अक्षीणि मे दर्शनीयानि’ ‘पादा मे सुकुमारा’ इति । सुप्तिडोरविशेषविधानाद्
दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाऽव्यतिकरः स्यादिति, तच्चाऽ-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—एकस्मिन्नेकवचनं,
द्वयोरेव द्विवचनं, बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः—एकस्मिन्नेक-
वचनमेव, द्वयोर्द्विवचनमेव, बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुवन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति—उच्चैः नीचैरिति । किं
कारणम् ? असुवन्तत्वात् ।

प्र०—लोकात्सिद्धा । तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका
भविष्यन्ति स्वभावात् । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अक्षीणीति ।
द्वित्वेपि लोके षट्त्वचनं दृश्यते इत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो—विप्रयोगः । तत्र
प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति नि.संख्येभ्योऽव्ययेभ्य-

उ०—संख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युपितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्वयती प्रिया । कर्तृ-
गतसंबन्धारोपस्तु न तत्र, आरोपितस्याऽव्ययारोपाऽभावात् । स्वभावत इति । इदं षिग्यम्,
एवं स्वभाववादाश्रयणे ‘तस्यापश्य’मित्यादेवैवर्थापत्तिः, शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च, तस्मात्तिङो-
प्यविशेषेण चातुमात्राद्विधीयन्त इति भाष्यात् ‘संख्याविशेषाद्यनुपादानेने’त्यर्थेऽप्यतिशय-
स्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थः । ‘लः कर्मणो’त्यपि नियम एव, ‘वर्त्तमाने ल’टित्यादिना
स्वार्थे विहितस्याऽनुवादेन ताप्रवृत्तेः । करणादि च स्यात्पर्यम् । ‘पाकेन कृतं वैर’मित्यादी
तत्त्वप्रतीतेः । तिलि तु नियमेन द्योतकऽऽभावात्कर्मिणिरित्यस्यत् । ‘लः कर्मणि चे’त्यस्यापि
कर्मादिभूतादातोर्ल इत्येवाऽर्थो ‘वर्त्तमाने ल’टितिवत् । प्वनिर्त्तं चेद् ‘स्तुप्रमो’रितिच्ये ‘भाव-
कर्मणो’रित्यस्य ‘भावकर्मणो’रित्यस्य भावकर्मवृत्तादातोऽित्यर्थं प्रदर्शयता भाष्यकारेण ।
संबन्धायाश्च कारकस्येव द्विवापानेवाभ्यवर्त्तित्वात् दद्यात्पुत्र उपपादयिष्यामः । कर्माद्यः
शब्दाः सुम्नियामकेषु शक्तिपराः, तिद्संबन्धिषास्तेषु शक्तिमत्पराः । अतएव तिद्द्योपानो
प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्प्रियागता । एवं च गुणो तिदा च द्योतकतेत्येव
भाष्यसंमतम् । न च साक्षाद्विषयस्यैवापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव स्यादिति
महर्निहम् । तिदामस्यैवभूतभावात्त्वेन तास्यानित्यस्य तद्दर्शकत्वेऽप्यारथमाने तस्यमाने च

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्यय नियमः । ननु चोक्तं—‘तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुबन्त-त्वा’दिति । नैव दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङ्गम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङ्गम् ।

प्र०—स्तेपामनुत्पादात्पदत्वाऽभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्थानियता इति तेषु वचनान्तराऽभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः ।

सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेः प्रकरणस्य ‘बहुषु बहुवचन’मित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङ्गर्थे त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः समानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च

उ०—गत इत्यादी दानचि सत्त्वभूतभावप्रतीत्या तस्यानिलस्य तदर्थकत्वाय ‘भावे’ इत्यस्या वृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्वत्राकत्रांघंशोऽप्यावृत्त्या कत्रांघो वसंमानात्कत्रांघावधे च लकाराणां विधा-नेनाऽक्षतेरित्यलं विस्तरेण । भाष्ये—नियमार्थमिति । ‘अक्षणी’त्यादेश्चास्तुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानाऽसम्भवात् । एकवाक्यतापक्षेऽपि कलतो नियम एव, तद्विनापि सत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयपेक्ष-नियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिद्धयतीत्यत आह—प्रत्यया इति । सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः । नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाऽभावाद्दोष एवास्त आह—प्रत्यययास्त्विति । उभयविधनियमस्यैकवाक्येनाऽहोभादित्यर्थः ।

ननु प्रकरणात्तरविहितसुपां तिङां च कथमेतेऽर्था भवत आह—कर्मणीति । भाष्य-द्वङ्गावशाद्वाक्यैकवाक्यतामनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वमित्यर्थः । स्वादिसूत्रेणेति । तिङ्-सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । पदैकवाक्यतयाऽव्यये तु ‘कर्मत्वादियोग्याथं कप्रानिपदि कार्यमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं सु-’, कर्मसक्तिसमानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचन’मित्यादिप्रकारेण बोधादेश्च प्राश्रयणाद्दी प्राप्तिरपपादयितुमशक्यैव । किं चाऽर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्यय-नियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोपष्टेद एव । एकवचनादिनाम्ने भाषिसंज्ञाविज्ञानगौरवं च । अतो वाक्यैकवाक्यतयाऽप्यैकवाक्यतापदेन विधाक्षतेति दिक् । नन्वेवमत्र ‘पाठो व्यर्थोऽ-भ्यह—तिङ्गर्थे’ त्विति । सुपामर्या इति । घोत्या इत्यर्थः । तिङ्ग्वपि षोडशतेषुपपरिचम्

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोनैकस्मिन्निति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय’इति, यद्य-
‘भव्ययादाप्सुषः’ [२. ४. ८२] इत्यव्ययात्लुक्ं शास्ति ॥२१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु
घेत । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः ।
अथवेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ह्यापकादव्ययेभ्यः स्वादि-
सिद्धिरित्यर्थः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०—भाष्ये—स्तत्रेति तच्छब्देन पूर्वोपमान्तां एव परामृश्यत इत्याह—ऊर्थेति । पूर्वोपेन
सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमाऽसंभवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे ‘कर्मण्येवै’रपादेवंशुभ्रमनशयवमिति
भावः । प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाद्यपत्तये भाह—प्रकृतेषु घेति । मन्वेकाले एव
नाम्यग्रेत्येतावलुभ्यते, तच्छब्दं प्रकृतविषये नियमोऽग भाह—तुल्यजातीयस्येति । तत्र
प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमोऽयमर्थः ‘कर्मणादियोग्यार्थकप्रतिपदिकाप्येप्रतिपदिकार्थे एव’ कर्म-
ण्येव, नाम्यग्र करणादा’विति । ‘पञ्चतिक्त्वर’मित्यादी च या विभक्तिर्नेत्यने सामान्यिषाना-
हारणीयेति । एवमर्थनियमपक्षेपि बोध्यम् । पद्वैकवाक्यतपाऽप्यने सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे
वाऽऽव्ययेभ्यःस्वाद्यपत्तिमाह भाष्ये—अथवापार्येति ।

इति श्रीविश्वभद्रमुत्सर्गागर्भजनागोजीमठकृते भाष्यप्रदीपोऽंते प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं 'कारके' इति ? संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथ-
मनुच्यमानं गंस्यते ? इह हि व्याकरणे ये वैनै लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तै-
निर्देशाः कियन्ते पशुरपत्यं देवतेति, या वैताः कृत्रिमाष्टि-घु-घ-'भादिसंज्ञा-
स्ताभिः । न चायं लोके भ्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः, न खत्वपि कृत्रिमा
संज्ञा, अन्यत्राऽविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायम्, तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातु-
मन्यदतः संज्ञायाः ।

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं
निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- कारके किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाऽधिकारः । संज्ञाया
भाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वान् । अथ विशेषणत्वेनाऽधिकारस्तदा 'कार-
कादत्तभ्रुवयो'रित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्याऽपि कारकस्य प्रहृष्यं प्राप्नोति । पद-
विषयैव चेत्यते । तद्वयविरिक्तं च कारकमस्ति, यथा—'नटस्य शृणोती'ति प्रश्नः ।

संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुक्यत्यप्य
पक्षः । न चाऽयमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्धयभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या
भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति ।
यद्यपि वक्ष्यमाणा भ्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टः संज्ञी निर्देष्टव्यः—
'यत्क्रिययाः साधकं भ्रुवादि, तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवती'ति । ननु संज्ञापक्षे
कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशे न प्राप्नोति, एकसंज्ञाधिकारान् । नैष-

३०- कारके विधेयाऽनिर्देशेन स्वार्थत्वाऽसंभवादयमधिकार एव । तत्राधिकाराऽसंभवमाह—
सप्तमीति । अथेति । 'कारके' इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो, विषयसप्तमी चेत्यमिति भावः । ननु
पद्विचकारकाऽतिरिक्तकारकाऽप्रविद्धिरत आह—यथेति । क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ।
भाष्ये समाधाता स्वानापमाह—इह हीति । प्रतीतेति । अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थः ।
निर्देशाः—व्यवहाराः । 'भादिसंज्ञा' इत्यस्य 'ताभिर्चे'ति शेषः । 'निर्देशा' इत्यनेनाऽश्वः ।
भ्रुवादीनां प्रतीतेति । भ्रुवादीनां यापकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः, किं तु
क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः । अन्यत्रेति । अतः सूत्रादित्यर्थः । तदातापमाह—शास्त्रे
इति । 'निर्देष्टव्य' इत्यस्य 'इति भाष्यार्थ' इति शेषः । तत्कलं तु 'भाष्यगतस्य पुत्रं पश्यति'

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥२॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याऽप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क ?
 'ग्रामस्य* समीपादागच्छतीति' ॥ नैव दोषः । नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं
 तर्हि ? समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति, भवति तदाऽपादानसंज्ञा ।
 तद्यथा,—ग्रामादागच्छतीति ।

प्र०—दोषः । 'ध्रुवमपाय' इति योगविभागेन कारक इति संज्ञा क्रियते । ततो'ऽपादान'-
 मित्यत्र कारकप्रहणमनुवर्तते, 'ध्रुवमपाय' इति च, तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येव
 समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाऽप्यनुवृत्ति वचनसामर्थ्यापर्याये सिद्धे समावेश-
 र्थाऽनुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य
 च प्रयोजनं 'स्तम्वेरम' इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी, कारकत्वात्ऋदन्तस्योत्तरपदस्य
 प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृत्तशास्त्रायाः पतति वृक्षादप्यसौ
 पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चाऽपाये ग्रामस्य
 ध्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकत्वाऽभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । नाऽत्र
 ग्राम इति । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्याऽपाययोगो नास्ति । स हि
 संश्लेषपूर्वकः, संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते । स च समीपस्यैव विवक्षितो, न
 ग्रामस्यैत्यर्थः । 'ग्रामात्समीपा'दिति चोक्ते वस्तुन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न

७०—पृच्छतीति भाष्ये पृक् वक्ष्यति । भाष्ये'साधक'मित्यस्य पर्यायो 'निवर्तक'मिति—
 'साधक'मित्यस्य च 'क्रियाया'इत्यादिः । वचनसामर्थ्यादिति । योगविभागसामर्थ्या-
 दित्यर्थः । स्तम्वेरम इति । चित्तमित्यम् । टपपदत्वादेव 'गतिकारकोपदाकृ'दिति स्वरस्य
 सिद्धेः । न च स्तम्वेशब्द टपपदं, न स्तम्वेशब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदात्वात् 'टप-
 पद'संज्ञा सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ग्रामेवास ह्युदाहार्यम् । तत्र हि धायादि-
 स्वरः । प्रकृतिस्वर इति । धायादिस्वरस्तु न, अपा साहचर्यादेरप एव तत्र प्रहणत् ।
 'मीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यादावप्याकृत्याऽनुकृत्या च समावेशो व्याख्येयः ।

ननुग्रामसमीपस्यैवाऽवधित्वं न तु ग्रामस्येति आह—यथेति । ग्रामसमीपादिति ।
 वाटिकादेर्निर्वसंस्वरम्, अपादानस्यापि तदभावे तदभावात् । ग्रामादपीति । विभागः संश्लेष-
 पूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमानः । समीपविशेषणत्वेनेति । एवं च तद्विषयसंज्ञापेन न
 विवक्षितः, स इति भावः । ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यपर्यायोऽप्येवेत्यत आह—
 स हि संश्लेषेति । विवक्षित इति । 'नात्रे नि भाष्यस्य नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित
 इत्यर्थ इति भावः । नन्वेव'ग्रामात्समीपा'दित्यादावपि ग्रामस्याऽपादानार्थं न ज्ञातम् आह—
 ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः । नन्वेव
 'ग्रामात् समीपा'दित्यादावपि ग्रामस्याऽपादानार्थं न ज्ञातम् आह—ग्रामात्समीपादिति ।

* ध्रुवमपायेऽपारानम् १. ४. १४.

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥३॥

कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क ? 'ब्राह्मणस्यां पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ।

नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येवाऽसंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा,—
कश्चित्कंचित्सञ्चक्ष्याह—'असावत्राऽकथितः' । असंकीर्तित इति गम्यते ।
अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा,—'अकथितोऽसौ ग्रामे' 'अकथितोऽसौ नगर'
इत्युच्यते यो यत्राऽप्रधानो भवति ॥ तद्यदाऽप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष
दोषः—'कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ।

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क ? वृक्षस्य* पर्णं पतति, कुड्यस्य पिरडः
पततीति ।

न चाऽपायस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अपायस्याऽविवक्षितत्वात्' । नाऽत्राऽपायो
विवक्षितः । किं तर्हि ? सम्बन्धः । यदा चाऽपायो विवक्षितो भवति, भवति

प्र०—तु प्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सङ्घदयेति । 'वर्जने प्रतिषेध' इति ख्यात्वादेशाऽ-
भावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य,—पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिर-
पेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था ईप्सितत्वमत्वात्प्रधानं, न पुत्रो, नापि
ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । 'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावात्प्राप्ति
ग्रामस्याऽपाययोगः । सह त्वर्थान्तरस्याऽनिर्देशाद् वृक्षस्यैवाऽपाययुक्तत्वमिति भावः । न
चाऽपायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि—वृक्षमजहत्यपि

३०—यस्त्वन्तरेति । सामानाधिकरण्यात्प्रपादिति भावः । संचक्ष्येत्यस्योक्त्वेऽप्येऽसङ्घतिरत
भाह—वर्जनमिति । ब्राह्मणस्याऽप्रापादानत्वात्प्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत्प्रसक्तिपूर्वकं तद
विवक्षा तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति सात्पर्यम् । अप्राधान्यस्येति । प्रधानभिन्नत्वमेव तत्र पु वर्जित-
प्राधान्यकारकम् । प्रधानत्वसम्भावनाऽभावकार्यपि लोकेऽप्राधान्यस्यप्रयोगादिति भावः ।
पुत्रवद्भावादिति । पुत्रे ह्यत्राऽप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः । तदेवोपपादयति—पन्था इति ।
एव चाऽप्रीप्सितत्वमेवाऽप्राधान्यम् । 'तथायुक्त'मित्यपि न, सर्वथाऽप्रीप्सितत्वाऽप्राधान्येति
भावः । 'तद्यदे'त्यनेन भाष्येणाऽत्र पक्षेऽपिर्णमिति । सा चाऽप्ये स्तुटीकरिष्यते । ननु
'ग्रामस्य समीपा'दित्यर्थेऽप्रापि न भविष्यतीत्यत आह—ग्रामस्येति । अत्रापायाऽविवक्षात्

तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा,—‘वृक्षात्पर्णं पतती’ति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ।

अयं तर्हि दोषः—‘कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती’ति । नैष दोषः । ‘कारक’इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—‘करोतीति कारक’मिति ।

प्र०—पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति ‘वृक्षस्य पर्णं पतती’ति प्रयोगो भवति । सति त्ववधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनाऽसमर्पणात्सम्बन्धविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृत्त एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानत्रान्यकथितशब्दाश्रयण इति भावः ।

अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते‘नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संक्षित्वेन निर्दिष्टाः, यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते’ । करोतीति कारकमिति । साम्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽ-

उ०—वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह—पर्णेति । ननु पतत्पर्णं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षा-
 ध्यावश्यमीत्यत आह—वृक्षमजहत्यपीति । ननु पतेरेवापाऽपात्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षात्वेन
 तत्रैवमावश्यकमत आह—सति हीति । नन्वेवमग्न्योऽप्योऽस्त आह—गतिविशेषत्वादिति ।
 विभागजग्यसंयोगानुकूलम्यापार एवाऽपायः । इह तुत्तरदेशसंयोगानुकूलम्यापार एव पतेरर्थं
 इति भावः । कङ्ककुररौ—वृक्षाविशेषौ, पक्षिविशेषौ च । प्रत्यासत्त्या त्विति ग्रन्थोपयोग-
 श्रित्यः । पतत्रिपर्णे पतत्यपि ‘वृक्षात्पर्णं पतती’ति प्रयोगात् ।

अप्रधानेति । वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेषु दोषः । प्राप्तिपूर्वकाऽविशेषायां सर्वथा तद्-
 प्राप्ती चाऽसंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव‘नटस्य गृणोती’त्यादौ सर्वथाऽपादानत्वात्-
 प्राप्तिविषये कर्मत्वमात्रादय परिगणनेन समाहित‘मावधायतोपयोग’ इति सूत्रे भाष्ये । काराधि-
 काराभावे च पृष्ठिककर्मणो निमित्तात्प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य । प्रभजनकता तु न, पुत्रेणाऽ-
 न्यथासिद्धत्वादिति भाष्यानायः । अत एव याचिपृच्छिभिर्हीणा’मकथितं चैरेपुदाहरणता ।
 तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । नन्ववधौ नाम योगरूढत्वम्, एवं च
 कथं धीगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह—महत्या इति । विशिष्टाः । महासंज्ञोपस्थित-
 क्रियानिर्वर्तकत्वविनिहा इत्यर्थः । यद्विशेषेति । क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेणार्थः । ननु
 करोतीत्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः । एवं च निष्पादकत्वे लक्ष्येति क्रियानिर्वर्तकमित्यर्थाऽलामो-
 ऽत आह—क्रियैवेति । क्रियाया एव शब्देन साम्यात्प्रतीतेनिर्वर्तकत्वं कारकशब्दे
 संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबन्धत इति भावः । संपदानादीनामपि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं
 बोध्यम् । ननु करणादीनामपि क्रियानिर्वर्तकत्वमस्येवेत्यत आह—स्यतन्त्रस्येति । स्यतन्त्र-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते, करणं कारकम्, अधिकरणं कारकमिति ।

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां
करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः ? 'प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम्' । पचादीनां तु प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति ? कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ?

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणक्रियाः

प्रधानस्य कर्तुःपाकः ॥ ८ ॥

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

चाधिकरणस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली

प्र०-पादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यथाश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञाऽपि प्राप्नोति ननु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ।

मिद्धं ति नि । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयो गारकृत्सन्निधावपि स्वव्यापारस्याऽनिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रिया मति । प्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वा-

उ०-वाचिष्वर्तुपशोधे ण्युलो विधानादिति भावः । नन्वकर्तरि कर्तृशब्दाऽप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—कर्तृवाचीति । ननु समूहरूप्या क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह—स्वव्यापार इति । एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कारकत्वं पथ्यादिधारणसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात्करणत्वं चेति भावः । ननु तदा तस्य धाम्बर्थावाऽभावात् कथं क्रियात्वं, कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्वमिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतत्वात्कर्तृत्वाऽऽवेपि कृधात्कर्तृत्वाऽस्ततेः । विभक्तिस्तु प्रकृतत्वात्कर्तृत्वनिश्चयनसंज्ञदैवेति बोध्यम् । तदनुष्ठानद्वारेणेति । तदनुष्ठानद्वारेणेत्यर्थः । एदेति । पदा 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते तदा सत्राधिष्यणशक्तित्यर्थः । एवमप्येति । द्रोणं

‘पचती’त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषोऽधिकरणस्य पाकः । एतदधि-
करणस्य कर्तृत्वम् ।

एषाः पच्यन्त्याऽऽधिकृतेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया

करणस्य पाकः ॥ १० ॥

एषाः पक्ष्यन्ति = आ विकृतेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति
काष्ठानि ‘पचन्ती’त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः ।
एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ।

उद्यमननिपातनानि कर्तुरिच्छदिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त‘श्चिनती’त्युच्यते । तत्र तदा छिदि-
वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

यत्तन्न तृणेन तत्परशोरच्छेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन, तत्परशोरच्छेद-
नम् ॥ अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा ह्यसितृणयोरच्छेदनेऽविशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति ‘श्चिनती’ति, असितृणयो-
श्छेदने न तस्य विशेषः स्यात्, यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ।

प०-दाऽऽक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एषाः पच्यन्तीति । भविष्यभिर्देशः
कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते, नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते, न
तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यभिर्देशस्तत्रम् । अनेकायैत्वाद्दानूनां सादृष्याद्वा तद्रूपासङ्गा-
रकरणादिभ्यापारे पचेर्दृष्टिर्द्रष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां करणस्य

उ०-पचतीत्यादेः—‘स्याली’त्यादिः । ज्ञानरूपस्य सम्भवस्य स्यादप्यं बाधादाह—मह्येति ।
मनु स्यालीविषयशुद्ध्या इषापारो धारणं, स कथं स्यादप्यं भत भाह—तण्डुलानामिति ।
मन्वत्र लुप्तिर्देशो इषयोऽन भाह—भविष्यदिति । मनु धारणान्तरकारणत्वात्तदाहौ पचेः कथं
वृत्तिरत भाह—अनेकार्थत्वादिति । सादृष्यादिति । समूहरूपस्य क्रियायाम्ब्याप्यसमूह-
रूपारोपः करणस्यापारे इत्यर्थः । मन्वेकत्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽप्यत्रापि ज्ञातुं सत्पत इति
परसौ तत्कथममनुपपुङ्गमत भाह—अन्येति । निर्दर्शनायेति । प्रतिवारदितुमित्यर्थः ।
परसौ यथा विधिः करणस्यापार एवं सर्वत्रासीति । एवं च तण्डुलस्यापारे । कर्तृत्वात्कारण-
त्वं, कलाधारादिभिरुदात्तां च कर्मत्वादि । ककारकत्वं बोधलक्षणं साकर्मकारणमित्येव-
बोधीति बोधम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोऽन्वयकारारे कर्तारः, प्रधानकर्ता इत्यहमेति

१-‘एषाः पच्यन्ती’त्यस्य व्याकृतम् ‘आदिकृतेर्ज्वलिष्यन्तीति’ ।

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां ['तु] कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता 'करणा-
णिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां 'कर्तृत्वं निदर्श्यते ।

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया
च संज्ञा ॥ १५ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्' । सर्वत्रैवाऽत्र
स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । 'तयोः पर्यायेण वचनम्' । तयोः
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । 'वचनाश्रया च संज्ञा
भविष्यति । तद्यथा,—बलाहकाद्विद्योतते [विद्युत्] । बलाहके विद्योतते ।
बलाहको विद्योतत इति ।

किं तर्ह्युच्यते—'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति ? एवं तर्हि न ब्रूमोऽ-

प्र०-विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति । न तथेति । न ह्यपादाने प्रामे प्रामाय
आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति । बलाहकादिति । निःसरणाङ्गे शोतने द्युतिर्वर्तते
पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे शोतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते ।
बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद्विशोतत इत्यथः । बलाहक इति । विद्युतो बला-

उ०-स्वगतत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वाऽनुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्या-
पारलक्ष्यकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्तद्व्यापार-मुक्त-
क्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववस्तोऽपि यथा युद्धकर्मणि योद्धारो राजनियोग-
पेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठप्रयादिनामात्रा ।
नियोगमात्रेण च मुक्त्यक्तस्यैव कर्तृत्ववहारोपीत्याहुः ।

भाष्ये—अपादानादीनामिति । आदिना सम्प्रदानम् । बहुवचनं तु प्रयोगवाहुत्वामि-
प्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाऽप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु 'कर्मणःकर्मणे'ति-
सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति तन्न दर्शितम् । नन्ववधीभवनमेव तद्व्यापारोऽत आह—न हीति ।
अपादाने प्रामे इति । अपादानभूतप्रामविपये इत्यर्थः । भाष्ये—वचनं विपक्षा वचनाश्रया
चेति । कादाचित्कस्वातन्त्र्याविकक्षाश्रया चाऽपादानसंज्ञेत्यर्थः । नन्वपादानस्य कर्तृत्वं न
व्यतिरिक्तो भाष्ये—तद्यथेत्यादि । मनु विद्युद्बलाहकयोरविभागात्कथं निःसरणमत आह—
पृथग्भाव इति । बौद्धो भेद इत्यर्थः । मन्त्रार्थे बलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत आह—
स्थित्यङ्गे इति । अभेदविवक्षायामिति । धूमज्योतिःसल्लिखमदता संपातस्य मेघपदार्थत्व-
विवक्षायामिति भावः । भाष्ये—किं तर्हीति । अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वा-
प्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथमपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति वार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः ।

उत्तरवक्ति—एवं तर्हीत्यादिना । "एवं तर्हि 'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः' इति

पादानादीनां कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि ? 'संज्ञाया अप्रसिद्धिः' । यावता सर्वत्रैवाऽत्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च, तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि 'न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञेत्येव ।

यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः 'स्वातन्त्र्यं निदर्शितं संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति, कोदानीं परतन्त्रा स्यात् ? यत्तत् प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च

प्र०-न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पा-
हकस्य चाऽभेदविवक्षाया मयं प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाऽभावात् । 'ग्राम आगच्छती'त्यथान्तरावगमादपादानव्यापारान-
वसायात्प्रयोगाऽभावः । एवं 'ब्राह्मणाय ददाती'त्यर्थे 'ब्राह्मणो ददाती'ति प्रयोगाऽ-
भावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याचाऽपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्व-
पादानस्याऽवधिभावेनाऽवस्थानं व्यापारोस्ति, सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षण. प्रतीय-
मानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा 'प्रविश पिण्डी'मिति ।
परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशो—यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अव-
काशो—'देवदत्तः पचती'ति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावात्त्राऽस्ति कर्तृसंज्ञावि-
युक्तोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्राऽवकाशः । सत्यमेवत् । पूर्वपक्षत्वर्थं, तत्र च न्यायाऽऽ-
भासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्य-
विवक्षायां कर्तृसंज्ञा, 'यथा—'स्थाली पचती'ति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु

उ०-वाक्यं नोक्ताभिप्रायं, किं तर्हि'त्यन्वयः । पर्याप्तमिति । कर्मण इत्यर्थः । तद्व्यापष्टे—
इत्येत्यादि । नन्वेधाः पचन्तीतिवद् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आह—ग्राम
आगच्छतीति । ननु 'काष्ठं पचती'त्यत्राप्यथान्तरावगमस्तुल्यः, एवमपि तद्व्यापारस्य
धात्वर्थत्वेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह—शब्दशक्तीति । नन्वपादानाविषु
व्यापाराऽभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह—वस्तुववस्त्विति । ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्य-
त्वाऽभावात्कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारकव्यपदेशोऽत आह—प्रतीयमानोऽपीति । धात्वर्थत्वाऽ-
भावेपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितं कारकत्वं, कारकशब्दघटकृधात्वर्थेषात्तस्य
व्यापारस्येति भावः । न स्यादिति । अयं भावः—यद्यनवकाशात्पादानादिसंज्ञा स्युस्तदा
'स्थाली पचती'ति न स्यादिति । नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्यात्तन्म्यस्याऽनिवर्तनार्कर्तृत्वं न
व्यावर्तितमत आह—उद्भूतेति । स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादियर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च—

करिष्यामीति । किं तर्हि ? संभवनक्रिया धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चाऽसौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा ?

एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा, कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रिया च करोति, तत्राऽसौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा ['स्यात्'] ?

एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवये स्वतन्त्रा । तद्यथा,—अमात्यादीना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं, व्यवये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते—'कर्ता प्रधान'मिति ? यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ।

ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थो 'ऽधिकरणं कारक'मिति । न हि 'कारक'मित्यनेनाऽधिकरणत्वमुक्तम्, 'अधिकरण'मिति वा कारकत्वम् । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् ? 'एकद्रव्यसमवायि-

प्र०—दात्तेषा तत्राऽनङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीत क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्त्र कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्ति-स्वात्करणादीना तस्य च प्रागन्यत शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुं दर्शनात्कृत्वाहवाना करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तु-रित्यर्थः । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ घिति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विराधा-

उ० विवक्षितप्रकृतप्रधानसंज्ञाधाराधार्थयत्वरूपमेव । पारतन्त्र्ये उद्भूतत्व च—प्रकृतभावार्था माधयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् । यथा राजेति । तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्राऽमात्यानां न स्वातन्त्र्यं, तद्व्यवाये तु राजकार्येषु तेषां नियोगात्स्वातन्त्र्यमेव । तथा कर्तृसंज्ञिचाने स्थाल्यादियानस्य धाराव्याप्यत्वात्तेषां पारतन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तद्राज्य-स्थात्स्वातन्त्र्यमिति भावः । अ-यथाऽप्यादानादीना निरवकाशात्वादित्याद्ययः । भाष्ये—यथा पुनरिति । येन प्रकारेणेत्यर्थः । 'हे'ति प्रश्ने उत्तर 'यत्त'दिति । तद्व्यवयति—न वेति । स्थालीस्थे यत्र इति । अत्र 'यत्न'शब्देन व्यापारसामान्यम् । समीचीने समाधाने उक्तेषु तदुद्देश्यमेव पुनराह—ननु चेति ।

स्वानाथ प्रकटयति समाधाता—एव तर्हीति । प्रधानेन समवाये इति । धात्वर्थाऽना-धयायाः प्रधानधात्वर्थाधयेण समवाये इत्यर्थः । व्यववाये इति । तस्य धात्वर्थाधयायाऽभावे स्यात्स्या एव धात्वर्थाधयात्वे इत्यर्थः । राजा सहेति । व्यवहारदृष्ट्यायाधयायाऽशेत्यर्थः । अस्मा-दाय उक्तः । सामान्यादिति । सामान्यत्वादित्यर्थः । अन्वयतराऽभावेऽपि प्रकृतेरदर्शनात्सर्वस्य प्रवर्तयितृत्वमिति, साधकतमत्वात्करणस्यैव च प्राधान्यमत आह—सदधीनेति । भाष्ये—'प्रवर्तयिते'त्यस्य 'साधकानाम'मिति शेषः । अनेन कारकप्रयोज्यत्वं कर्तुः

१-न्यविन्द । २-उभौ धात्वोन्यविशेषकौ कर्तृत्वप्रयोज्यत्वात् इति वातिकविरचिते कोटि ।

त्वात् । तद्यथा,—‘गार्ग्यो देवदत्त’ इति । न हि ‘गार्ग्य’ इत्यनेन देवदत्तत्व-
मुक्तं, ‘देवदत्त’ इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवत एक-
द्रव्यसमवायित्वात् ।

एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते, तस्या निर्वर्तकं कारकम् ।

प्र०—द्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन
साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु
करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपर्योत्पादाने कर्तृत्वं, भेदविवक्षायां तु ‘अयमस्या-
मियमस्माज्जनयती’ इत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्य-
वस्थायां न भवति । ‘स्वतन्त्र. कर्ते’त्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्र-
श्रुतिर्नियमार्था, तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्यसहित-
स्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाऽविवक्षितमपि

उ०—स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् । नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह—तस्य चेति । कर्तु-
रित्यर्थः । अन्यत’ प्रागिति । अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्रागित्यर्थः । नैव करणादीनामिति
भावः । प्रतिनिधीति । करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते, न तु कर्तुरिति भावः ।
करणाद्यभावेपीति । अन्येभ्यस्त्वितरेकान्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ।

भाष्ये—अनेनेति । कारकस्यपदेषोनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते, तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याऽ-
भावाद्यथा कर्तृशब्दाऽप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याऽप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु पुन-
रुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽनित्य एवेत्यतो—न हीति । एवं च न पौनरुक्त्यमिति भावः । किं तु
विशेषणविशेष्यभाव इत्याह—उभौ चेति । तदाद्यत्वं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह—ततश्चेति ।
नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनिमित्तस्य परस्पर सम्बन्धस्याऽभावादन्योन्य-
विशेषकावियुक्तमिति पूच्छति भाष्ये—कथमिति । उत्तरयति—एकद्रव्यसमवायित्वा-
दिति । शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयो, समवायात्संबन्धादित्यर्थः । ‘अन्योन्यविशेषका’-
वित्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावं प्राप्तावित्यर्थः । ‘एकद्रव्यसमवायित्वा’ इत्यनेन
द्रव्यैक्येपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न तुभयैक्ये इति दशितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्त-
द्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ।
ननु निश्चद्रव्यवृत्तिधर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह—एकेति । शब्दद्वयोपात्तैक-
द्रव्यसंबन्धावित्यर्थः ।

यद्यपि तद्व्यवथायकालिकस्वातन्त्र्यमादाय तथापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्य-
मादाय चाऽधिकरणत्वव्यवहार इति कथ्यते यत्तु तथापि प्रकृष्टान्तरणाऽपि समाधातुमाह—
एवं तर्हीति भाष्ये । ननु सर्वेषामेकक्रियाऽभावात्‘सामान्यभूते’त्यनुपपन्नमत आह—
सर्वेषामिति । साधारणीति । प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ।
तस्यां कर्तृत्वमिति । जनकत्वादिति भावः । अवान्तरैति । अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापार-
संशोध्यम्—३८३ तमे पृष्ठे प्रदीपस्योपरिष्ठान्मुद्रिते द्वे पक्षौ तस्यैवाधस्तात् पठितव्ये ।

अथवा यावद् ब्रूयात् 'क्रियाया'मिति, तावत् 'कारके' इति । एवं-च-
 कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति 'कारके' इति । इतरथा हि 'कारकेषु' इति
 ब्रूयात् ॥२३॥

प्र०-स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शर्चीनां निमित्त-
 निमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा 'धनुषा विध्यती'ति ।
 विनाऽपायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाऽभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा ।
 'असिश्छिनत्ती'ति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा ।
 तदा तु तैश्चर्यादीनां करणत्वम् । तैश्चर्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् ।
 तैश्चर्यमेव हि विवक्षावशाद्द्वेषाऽवतिष्ठते कर्तृत्वेन, करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक
 एवार्थाऽस्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथवेति । क्रियाऽत्र सूत्रे कारक-
 शब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चाय-
 मधिकारः । क्रियायां विषये यद्बुध्वमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृन्वेति । निर्धा-
 रणसप्तम्यां हि कारकेऽपि वाच्यम् । निर्धारणस्याऽनेकाश्रयत्वात् । 'कारकादत्प्रतयो'-
 रित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥२३॥

उ०-विशेषविवक्षायामित्यर्थः । अपादानस्याऽपि कर्तृत्वप्रसङ्गं दर्शयति—यथा मातेति ।
 मन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः, प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाऽविशेषादित्यत
 भाह—कर्तृसंज्ञा त्विति । मन्वेवं कर्तृण्युल्लन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत भाह—कारक-
 संज्ञा त्विति । मन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः, तद्वयापाराणां परस्पररिहाण
 षतमानानामेकत्र युगपदसत्त्वात् भाह—यत्र शर्चीनामिति । करणत्वादीनामित्यर्थः ।
 परत्वात्करणसंज्ञेति । शक्तिद्वयस्याऽपि विप्रतिषेधसूत्रबलात्तृतीयैव वाचिकेति भावः । मन्वेवं
 'काष्ठानि पचन्ती'ति न स्यादत भाह—असिश्छिनत्तीति । वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव
 विवक्षितमिति न परशेषयोगः, अन्यथा करणाकारक्षेत्रे न स्यात्स्वगतकशाक्यभिधानं
 स्वगतसकलशर्चीनामभिहितव्यप्रकाशात् कदापि मृतीया तत्रेति कैपटाशयः । छेदनेन विप्र-
 मेन करणादृशात्तददर्शयति—तदा त्विति । मन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विक्रमे
 भाह—विवक्षेति । मन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत भाह—वस्तुस्थित्या त्विति ।

ननु कारकान्दालोके क्रियाप्रतीतिर्न दृश्यत भाह—सूत्र इति । सौप्रत्वादेकवचन
 मनुंसकत्वे । विषयत्वेनेति । विषयत्वं च जनकत्वमेव । वस्तु—वाक्यार्थं । भाष्ये—एवं च
 कृन्वेति । पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः । ननु नाऽप्यु संज्ञापन्नः कारकपदस्य क्रियापरात्वं
 च, निर्धारणसप्तम्याऽनुपपत्त्याऽर्थलाभाद्भाह—इतरथा हीति । कारकेऽपितीति ।
 'मिद्बोध्या'दित्यादिभ्यु सौत्रः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् । तत्राऽप्य
 तथा स्वीकार इति भावस्तदाह—निर्धारणस्येति । कारकाणां मन्वे यद्बुध्वं तदपादानमित्यादि-
 क्रमेण हि तदर्थः । 'दृग्' सामासिकस्य चे'ति त्वादम् । लोके तु निर्धारणस्यैव एकवचन-
 प्रयोगो न सापुरिति बोध्यम् । मन्वेवं 'कारकात्से'त्यादौ क्रियाजनकमात्रस्य ग्रहणं स्यात्
 भाह—कारकात्सेति ॥२३॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवग्रहण किमर्थम् ? ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करण-
सज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि—'ग्रामादागच्छन्वसपात्र्याम्
पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राऽप्यधिकरणसज्ञा बाधिका भविष्यति ॥

इदं तर्हि—वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिरण्डं पततीति ।

प्र० ध्रुवमपाय । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्सहान्तरं प्रवतिष्यते इति
प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्याऽपि साधनत्वादपादानसज्ञा प्राप्नोति ।
करणसङ्घेति । यथा 'धनुषा विध्यती'ति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसज्ञा
भवति, एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हि । ननु कसपात्री
साधनमेवाऽऽगमने न भवति, मुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवाच्च, तत्र परत्वादधि-
करणसङ्घेति 'आकडार'सूत्रं उक्तम् । एतं तर्हि वस्तुस्थित्याऽत्रागमनं प्रधानं, तदङ्गं तु
भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा—

'चङ्क्रम्यमाणोऽधीप्राऽत्र जपश्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याऽविशेषपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते' ॥ इति ।

तत्र कसपात्री भुजे साधनवाचत्वाद्द्वारेणाऽऽगमनस्यापि भवत्येव साधनम् ।
अत्रापि । शब्देन भोजनस्यैव प्रधान्यं प्रतीयते इति तदप्रयुक्त्यैव सज्ञया भाष्यम् ।
यथा भोक्तुं ग्राममभिनिश्चित इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसज्ञा भवति न तु
मुञ्चपेक्षयाऽधिकरणसज्ञा । वृत्तस्येति । अस्त्यत्राऽपाय इति भावः । नन्वत्र कारणक-

उ०- ध्रुवमपाये । अपायोऽत्र विभागसंयोगानुकूलोऽधिसाक्षात्क्षो गतिविशेषः । 'गति-
र्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते' इति ह्युक्तेः । नन्वध्रुवनिवृत्त्यर्थं तस्यादत्तं भाह—
अध्रुवस्येति । ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—अपाये इति ।
'अपाये यत्साधनं मित्येव शब्दमर्यादायां लभ्यते, न त्वदुक्तमिति भावः । भाष्ये—ग्रामादा-
गच्छन्निति । ग्रामाकाशीमागच्छन्वसपात्र्यामौदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
नन्विति । न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्रधान्येन गमनाह्मत्वाऽभावात् ।
एव च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भावः । वस्तुस्थित्येति । भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादायिक-
भाषा-यमिति भावः । 'जपश्चङ्क्रमणं कुर्वीति पाठः । 'अधीयश्चङ्क्रमण'मिति पाठे 'इच्छार्थो-
शात्रकृच्छिणी'ति शतैरप्यन्ये । तादर्थ्यस्य—चङ्क्रमणार्थत्वस्य । प्रेरकस्य हि गवाक्षिणाय
चङ्क्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैवाऽऽर्थः प्राधान्यम् । नन्वेवमपि भुजिसाधनकसपात्र्या
कथनागमनसाधनत्वमत आह—तत्रेति । कसपात्र्यधिकरणकभोजनस्याऽऽगमनोद्देशेन प्रवृत्ते-
रिति भावः । शब्देनेति । शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रदीपमुचिततादिति भावः ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रामादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा—अधर्मा-
ञ्जुगुप्सते । अधर्माद् धीमत्सते ॥ विराम—'धर्माद्विरमति । 'धर्मान्निवर्तते ॥
प्रमाद—धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ।

इह 'चोपसंख्यानं कर्तव्यम्—'सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूप-
तरा' इति ।

तत्तर्हीदं 'बहु वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माञ्जुगुप्सते अधर्माद्

प्र०—त्वाऽभावात्संज्ञा न भविष्यति, अपायाऽभावाच्च । मत्वेव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्व-
सूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः—सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणाऽयमर्थो
नोक्तः । अन्ये त्वाहुः—सतीह भ्रुवग्रहणे विशिष्टोऽपायो लभ्यते, असति तु तस्मिन्पात-
मात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारकानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्य-
स्तम् । जुगुप्सेति । संरलेपपूर्वको विश्लेषोऽपायः । स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु
गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चाऽत्र पृष्ठी प्राप्नोति, यथा नटस्य शृणोतीति ।
सांकाश्यकेभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र 'यतश्च निर्धारण'-
मिति पृष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । 'साधकतमं करण'मिति तमग्रह-

उ०— सत्येवावधाविति । विभागप्रसंयोगानुकूलस्यापार एवाऽपायः, इह तु संयोगानुसृ-
ष्ट्यापार एवार्थं इति भावः । सुज्ञानत्वादिति । एवं च संज्ञिनिर्देशस्य चारकाक्षिप्तेन सिद्ध-
त्वाद्भ्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः । सतीहेति । भ्रुवत्वेनाऽत्रचित्त्वेन विवक्षित इत्यर्थो
भवतीति भावः । इह तत्रयवित्त्वेन विश्रुता नावधिवेनेति तापयम् । कारकाधिकारान-
पेक्षयेति । वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाऽभावादिति भावः । वस्तुतः पर्णसम्बन्धेति
वृक्षस्य पातजनकत्वं घालवमस्येवेति तदपेक्षायामपि न शेषः । न च कारक इति सूत्रे
तद्व्यावर्त्यत्वेनेद्भावाद्भ्रुव 'नात्रापायो विवक्षित' इत्यादिभाष्यात्पायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं,
तत्त्वमत्र भ्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिः, भ्रुवपदेनाऽवच्छाद्येन तद्व्यावर्त्यसंभवश्चेति वाच्यम् ।
'भ्रुवमिति किमर्थ'मित्यस्य 'भ्रुवमपाये इति किमर्थ'मित्याशयात् । तत्सूत्रोक्तरीत्यैव चाश्रय
व्यापृतिः । अपावजनकं यद्भ्रुवमस्य तदपादानमिति सूत्रार्थः । भ्रुवत्यं चाऽवधितोपयोगि-
षेष्टानाश्रयत्वम् । तेनाऽस्यावधितोपगमातिरिक्तव्यवस्थापाराऽभावो ज्ञेयते । करणादौ तु
तत्रोपगमाऽतिरिक्तोपि स्वव्यापारोऽस्तीत्याहुः । जुगुप्सा—निग्दा । गौण इति ।
भाष्यावेनाऽप्रसिद्ध इत्यर्थः । तमग्रहणेनेति । कारकाधिकारादेव साधकत्वे कल्पे साधक-
ग्रहणेनैव प्रकृत्ये कल्पे तमग्रहणं इत्यर्थं सप्तसिद्धार्थत्वात्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

धीमत्सत इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखोऽधर्मो नाऽनेन कृत्यमस्ती’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’-मित्येव सिद्धम् ॥ इह च ‘धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तत इति, धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति, य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति—नेदं किंचिद्धर्मो नाम ‘नैनं करिष्यामी’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’मित्येव सिद्धम् ॥ इह च साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति, यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ।

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात् प्रस्तात्पतितः । रथात्प्र

प्र०—येन, ‘स्वरितेनाधिकार’ इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धि-
व्यवस्थिताऽपायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अर्धर्माञ्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो
निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माऽधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक
इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः साङ्कार्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगत-
वान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानं—
निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयं,—यत्र धातुनाऽ-
पायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः । यथा—ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयं,—यत्र धातु-
धात्वन्तराऽर्थाङ्गं स्वार्थेमाह । यथा च ‘बलाहकाद्विद्योतत’ इति । निःसरणाऽङ्गे शोत-
नेऽत्र द्युतिवर्तते । यथा वा ‘कुमूलात्पचतीत्यादौ । ओदनाङ्गे पाके पचिर्वर्तते ।
अपेक्षितक्रियं यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा—
‘साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा’ इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेक-
रूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात् प्रस्तादिति । त्रासपूर्वके

उ०—युक्त्यन्तरमप्याह—स्वरितेनादीत्यादि । ननु प्रयोक्तुस्तैः साङ्गाऽभावाद्यस्तैः साम्यं
गतवानित्यनुपपन्नमत आह—तैरिति । नन्वत्र क्रियाऽभावात्कारकत्वाऽभावेन कथमपादानत्व-
मत आह—त्रिविधं चेति । केवलं प्रतीयत इति । ‘प्रविश पिण्डी’मित्यादाविशोपात्तपदे-
नेत्यर्थः । यथेति । अत्र ‘विभक्ता’ इति क्रिया गम्यत इत्याहुः ।

गतियुक्तेष्विति । आसादीनामवधिलोपयोगितां मन्यमानस्य प्रभः । टत्तराक्षयस्तु
न तद्वधिलोपयोगि, भवत्पतितो वृक्षात्पतित इत्यादावभावात् । अत्र विद्यमानमपि तद्
विद्विषितत्वात्तद्वधिलोपयोगितया विवक्षितम्, किं त्वववधादिकमेवेति तत्त्वम् । ननु त्रासो
नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य ध्रुवत्वमपैतियत आह—त्रासपूर्वके इति । ननु त्रास-

वीतात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् ? 'अध्रुवत्वात्' ।

न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात्' नाऽत्राऽध्रौव्यं विवक्षितम् । किं तर्हि ? ध्रौव्यम् । इह तावदक्षात् त्रस्तोत्पतित इति, यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तदध्रुवं, तच्च विवक्षितम् । 'रथात्प्रवीतात्पतित' इति,

प्र०-परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्दानूनां त्रसिर्वर्तते । त्रस्तश्चाऽश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः, पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताऽश्वस्य नास्ति ।

न येति । अयमर्थः ध्रुवमेकरूपमुच्यते । तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्याऽपायानावेशाद्भ्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवाऽपायावेशादध्रुवत्वम् । अथवाऽश्वस्य त्रस्तत्वाद्यद्भ्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि—कारकस्य पूर्वं क्रियायां सम्बन्धः । स च श्रुतिप्रापित उच्यते । पश्चाद्दिशेषणेन वाक्यीयः संबन्धः । 'तत्राऽश्वत्पतित इति सम्बन्धे नास्त्यश्वस्याऽध्रुवत्वम् । पश्चात् त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गसंज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्याऽसत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्या नुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याऽप्यपादानत्व, सत्यपि प्रासापेक्षेऽध्रौवपातं प्रति ध्रौव्यात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः—व्युत्पत्तिनिमित्त-

उ०-क्रियान्वयात्पूर्वमेव पठनक्रियासंबन्धे ध्रुवत्वमस्येवेत्यत आह—त्रस्तश्चाश्व इत्यादि ।

एकरूपमिति । ध्रुवमस्य शीलमित्यादिदर्शनात्, 'ध्रुवं स्थैर्यं' इत्यादिधारवर्धानुसाराच्चेति भावः । अपायविषयमिति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजसंयोगानुसृतो गतिविशेषो ऋपायः । स च प्रधानस्य गृहणे, पुष्करवास चान्न 'पायुपातः', न च तदाश्रयोऽयत्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः । अनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः ।

अपाये यदनाविष्टमिति । अपाये सति प्रकृतभानूपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः । एवं च प्रकृतभानूपात्तगत्यभाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्यम् । इतिरप्याह—

'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेयाऽतदावेशा'दिति ।

परं तु सिद्धान्तमापाराणामत्राऽर्थे न सामञ्जस्यं, किं तर्हि, ध्रौव्यं विवक्षितम् । 'अश्वान् त्रस्तोत्पतित' इत्यत्राऽश्वत्वं ध्रु', तदेष विवक्षितम् । 'घाततः पतित' इत्यादी सतोऽप्यध्रौव्य-

काऽविवक्षेयत्पाराणामसामञ्जसत्वात् । प्रधानमपाराद्यत्वरूपस्य त्वदभिमनाऽध्रौव्यत्वात्

कदाप्यसत्त्वान् । तस्मात्तदुक्तं एव सूत्रार्थं ठञितो, भाष्यार्थश्चोक्तं मुधियो विभावयत्तु । कारकस्य पूर्वेमिति । क्रियानिवर्तकरूपस्य तस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं क्रिययाऽश्वस्य इत्यर्थः । ध्रुतिः—पक्ष-

व्याप्तिः । वाक्यं—परसमूहः । पूर्वमवस्थापतित इति बोधे पातहेत्याद्याद्व्याप्यां पश्चान् प्रत्या-

रित्यप्यस्याऽश्वस्य इति भावः । मन्वेदमपि 'त्रस्ता'दिति पञ्चम्यनुपपत्तयेत्यत आह—विशेषण-

इत्येति । सामयिकीति । 'न केवला प्रकृतिरिति समयादिमन्त्रित्वात् । सा वाऽभि-

यत्तद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्थ इति तद्भ्रुवं, तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो हीन इति, यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहाऽर्थीभावस्तद्भ्रुवं तच्च विवक्षितम् ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं, ये त्वेतेऽत्यन्तगंतियुक्तास्तत्र कथम्—
धावतः पतितः, त्वरमाणात्पतित इति ? अत्रापि—‘न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वा’दित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात् ? सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा,—‘अलोमिकेडका’, ‘अनुदरा कन्ये’ति । असतश्च विवक्षा

प्र०—मात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं न शङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तमिति नास्त्येराऽत्राऽध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देनैकाधेयसमवायात् साहचर्याद्-
अत्वमेवोच्यते ।

यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं, किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं, तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाऽध्रौ-
व्यमिति प्रश्नः । अत्रापि—सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपदानत्वेन विवक्षितम् ।
तद्य देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्भ्रुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्त-
मपि सरणं द्रव्योपलक्षणाथैवाध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः ।
अलोमिकेति । अल्पत्वाद्दोषां ; सत्कार्याऽकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्श-

उ०—विशेष्यसमानाधिकारनिमित्तमाशुगामित्वमिति तेष्वपि विशेष्यसमानैव विभक्तिरिति भावः ।
आद्यपक्षस्यैव युक्तवदोषनाय पुनस्तं स्मारयति—अथवेति । भाष्यस्वारस्यं तु द्वितीय-
व्याख्यानं एव । न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यारीत्येयं शब्दा बोध्या, प्रस्तावस्य
प्रथममन्त्रव्येऽप्याशुगामित्वस्य शब्दाशुपस्थिरया तत्कृतमध्रौव्यं न शङ्क्यम्, जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः । भाष्ये—सहार्थीभाव इति । सहार्थी येषां तद्भ्रुव इत्यर्थः । परे
त्वाशुगमनाश्रयत्वमश्वशब्देन योगतो युज्यते, रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते, सहमित्य-
क्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देन, अश्वत्वादिकं च रुज्या । एवं चाऽऽवाप्यतत इति प्रयोगे यद्य-
दस्य तद्विवक्षयाऽश्वत्वमात्रविवक्षया भ्रुवत्वं तथामिमत्तं तर्हि प्रस्तादिति विशेषणेपि न
क्षतिरिति भावः । अश्वनिष्ठाऽश्वशब्दाशुगामित्वयोर्मध्ये तत्—अश्वत्वमेव भ्रुवताप्रयोजकं,
तच्च विवक्षितं—तदेव विवक्षितमित्यक्षरार्थ इत्याहुः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमविवक्षितमित्य-
युक्तमत आह—सरणक्रियोपलक्षितमिति । अनेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽप्यविवक्षा इक्षिता ।
तदेव भाष्ये उक्तं—सतोऽप्यविवक्षेति । पूर्वोक्तेति । प्रस्तादित्यादाशुक्रीत्येत्यर्थः ।

नश्चसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्तमत आह—निदर्शनार्थमिति । अग्रे सूत्रमो मूले सूत्र
ओदनविण्णो वधितकम् । यदा त्विति । ‘परस्परस्मात्पेपावपसरत’इत्यत्र तु

‘मेपान्तरक्रियापेत्तमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेपयोः स्वक्रियापेत्तं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥’ इति, बोध्यम् ।

भवति—'समुद्रः कुण्डिका', 'विन्ध्यो वर्धितक'मिति ॥२४॥

भौत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २५ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति, चौरैभ्यस्त्रायते तस्युभ्यस्त्रायत इति ? इह तावद्वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—'यदि मां वृकाः पश्यन्ति भ्रुवो मे मृत्यु'रिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र 'भ्रुवमपायेऽपादानम्' [१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥ इह 'चौरैभ्यस्त्रायते' 'दस्युभ्यस्त्रायत' इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति—

प्र०-नाऽर्थमिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रं विवक्षितं, समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेपो मेपादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षाऽपरस्याऽपादानत्वविवक्षा । यदा तु 'मेपावपसरत्' इति प्रयोगस्तदाऽव्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥२४॥

भौत्रार्थानाम् । कथमिति । भयम्—आकुलीभावः, त्राणम्—अनर्थप्रतिघात इति । तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिन्यवस्थापितोऽत्राऽपायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । 'चौरैभ्यस्त्रायत' इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चौरमध्यगतस्यापि त्राणे चौरसंपर्कफलस्य वधबन्धनाऽपहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते । 'वारणार्थानामीप्सित' इत्यनेनाऽत्राऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चौराणामनीप्सितत्वात् ।

उ०- किं च मेपपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं, परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न शेषः । अथवा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेपि भातुना विभागादयस्य, तज्जनकक्रियादयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानपरत्वात्कर्तृत्व दुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिहृतभेदस्याऽपि सपचाच्च । अस्मत्मेत शब्दानुविद्यार्थस्यैव भावाच्च । हरिकारिकायामप्यवधित्वमित्यस्य 'परस्परपदोपात्तयो'रिति शेषः । 'कर्तृत्व'मित्यस्य 'मेपपदोपात्तयो'रिति शेष इति वदन्ति ॥२४॥

भौत्रार्थानां । सूत्रे भौत्रार्थानां भावक्रियेत्यौ । 'चौरैभ्य' इति पाठे प्रजापजस्यो बोध्यः । पुरा स्तेयं शीलमस्येति गातौ वा । अनर्थप्रतिघात इति । अनर्थं च मयं, तद्वेत्त चौर इति प्राणार्थानामपि भयहेतुः कारकं संभवतीति बोध्यम् । भाष्ये—पश्यति । विचारपतीत्यर्थः । मनु निवृत्तेरेव वारणावाङ्गारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कृतो मोक्षमत आह— वारणार्थानामिति । अनीप्सितत्वात्—तदात्म्यं प्रयोगपक्ष्याऽनाश्रयत्वात् । इदं वचनमिति । प्रत्याख्यानं तु चट्टया अत्रभिधानाद्ब्रह्मिर्ब्रह्मिणा । क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षाया-

‘यदीमं चौराः पश्यन्ति भ्रुवमस्य ’वधवन्धनादिपरिव्लेशा’ इति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ‘भ्रुवमपायेऽपादान’मित्येव सिद्धम् ॥२५॥

पराजेरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-अध्ययनात्पराजयत इति ? य एष
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च
दुरुपचारा’ इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘भ्रुवमपायेऽपादानम्’
[१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२६॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

किमुदाहरणम् ? मापेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य मापा न गावः, तस्य
मापा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न मापाः, कथं तस्य मापा
ईप्सिताः स्युः ? तस्याऽपि मापा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो गा
वारयति ।

प्र०—सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् पष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥२५॥

पराजे । पराजिः क्वचिदभिमवे वर्तते । यथा शत्रुन्पराजयते इति । इह
त्वसोढप्रहरणान्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते । हुसवि । अध्येतुं ग्लाय-
सीत्यर्थः । अत्र चार्थेऽकर्मकत्वात्पष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यायनं,
निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेवर्तनात् ॥२६॥

वारणा । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रभ्रः । भवेद्यस्येति ।
यस्यात्मीया मापास्तस्य त इप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते ।
यस्य तिवति । यस्यात्मीया गावः, परकीयास्तु मापास्तस्य न त इप्सिताः ।

तस्यापीप्सितः । ‘ईप्सित’शब्दः क्रियाशब्द आशीत्यङ्, न तु रुद्धिशब्दः । तत्र

उ०—मेपा संज्ञा । संबन्धित्वेन विवक्षायां तु पष्ठ्यामिष्टापत्तिरेष, सूत्राणि प्रपञ्चार्थमेवेति
हरयः ॥२५॥

पराजेर । असोढप्रहरणादिति । अत्र कालोऽविवक्षितः । तेन ‘पराजयेयत’ इत्यपि
भवति । न्यूनीभावेति । शक्तिवैकल्येत्यर्थः । पष्ठ्यामिति । तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थः
भावः । निवृत्त्यङ्गे इति पठ्यसमासः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्तत इत्यर्थोऽपि ॥२६॥

वारणार्था । अव्याप्युपपादकं—यस्य सत्विति भाष्ये । ननु धात्वर्थजन्यफलनालि-
त्वरूपमीप्सितार्थं सर्वत्राऽप्यस्तीत्यत आह—अभिप्रेतेति । आप्तुमिष्टा इति । वारणं—
प्रवृत्तिविषयतः । स च तद्व्यापारजन्यतत्फलसंभावप्रयोजको भक्षणादिजनकस्यापाराऽभावात्तु-

इह 'कूपादन्धं वारयती'ति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ? अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययम् — 'अन्धः कूपं मा प्राप'दिति । अथवा यथैवाऽस्यान्यत्राऽपश्यत ईप्सैवं कूपेऽपि ।

इह—'अग्नेर्माणवकं वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञाऽत्र

प्र०—वारणक्रियया परकीया अपि माया वारयितुरापुमिष्टा भवन्ति, मा नशन्ने इत्ये-
तेभ्योऽसौ गा वारयति । माया एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः ।
कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो, नाऽपि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध
इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिय-
याऽऽप्तुमिष्ट इत्यर्थः । अथवेति । 'ईप्सित' इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्यान्नेपान्निवार्य-
माणस्याऽन्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्त्ततेऽपादानसंज्ञा ।
अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा, तदाह—अन्यत्राऽपश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स
ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिपति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमति-
प्रसङ्गमुद्गावयति—इहान्नेरिति । कर्मसंज्ञाऽत्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया

उ०—कूलो व्यापारः क्वचित्, क्वचित्तद्वयापारजग्यतत्फलाऽभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराऽ
ऽभावानुकूलव्यापारः । एवं च तदात्वर्थप्रयोग्यफलाध्रया इत्यर्थस्तदाह—मा नशन्ति ।
नाशाऽभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः । नाशाऽभावाच्च' महज्जाऽभावः पर्यवसन्नः । तस्य
च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । मापनागे हि सति राजभयमधर्मंश्च स्वादित भावः ।
नन्वेवं 'माया एवे'ति भाष्याद्गवामीप्सितत्वाऽभावो लभ्यते इति सुतरामिप्सिततमत्वाऽ-
भावेन कर्मत्वाऽभावाद्द्वितीया न स्यात् आह—भिन्नक्रम इति । गशादिनिष्ठव्यापाराऽभाव-
स्यैव मुक्तयतोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वात्तासां कर्मत्वमिति भावः । ननु पूर्वोदाह-
रणादस्य को विशेष इत्यत आह—अन्धेति । ननु तदसंबन्धिधनस्तस्य कथं तदीप्सितत्वमत
आह—तं प्रतीति ।

मापाणां राजभयादितो, नाशाऽभावरूपफलाध्रयत्वेन गोस्वाम्यमिप्रेतत्वेऽप्यस्य कथं
तरवमत आह—वारणक्रिययेति । क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्याऽपि तत्संयोगाऽभावरूप-
फलाध्रयत्वादिति भावः । गमनादिक्रिययेति । वारणधात्वर्थघटकपरेत्यर्थः । अत्र पक्षे
महज्जादिजनकव्यापाराऽभावानुकूलव्यापार एव वारयतेत्यर्थः । एवं च वारणार्थकधानुमति-
पाद्यव्यापारजग्यफलाध्रयत्वमेवाऽप्रेप्सितत्वमिति भावः । नन्वेवमपि प्रधानकर्तुरनीप्सित-
त्वात्कथमेतत्प्रसिद्धं तर्ह्य—कर्तृमात्रस्येति । कर्तृग्रहणं चोपलक्षम् । नन्वन्धस्य पदार्थज्ञानाऽ-
भावात्कथं तद्विषयेऽप्येत आह—अन्धस्य चेति । सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकरत्वाऽनाध्रयणं, न
त्पात्तस्येत्यत तर्ह्य—मन्यत इति । नन्वीप्सितमापाणां न गशादीप्सितं, नापि तस्याऽ-
पादानत्वमिष्टमत आह—वारयितुरिति । यदीप्सितं कर्मति । 'कर्म'शब्दोऽत्र क्रियापरः ।

वाधिका भविष्यति† । अथावपि तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्य 'कर्मणो यदीप्सित'मिति । 'ईप्सितेप्सित'मिति वा ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनम् ॥१॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं 'कारणम् ? 'कर्तुरीप्सिततम कर्म'
[१. ४. ४६] इति वचनात् । 'कर्तुरीप्सिततम कर्मे'त्येव सिद्धम् ।

अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । क मापेभ्यो गा वारयतीति ? पश्यत्यय यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुव सस्यविनाश , सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभय च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१.४.२४] इत्येव सिद्धम् ॥२७॥

प्र०—अवकाशो—वारणार्थेभ्योऽन्ये धातव । अपादानसज्ञास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसज्ञा । अग्नाद्यपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्र तमनिर्देश मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसज्ञा नमित्तमवाऽपादानसज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याऽप्रेरपादान सङ्घेत्यर्थे । ईप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सित कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थे । शेष पष्ठपा चाऽत्र समास । अन्यथा 'त्तेन च पूजाया मिति निषेध स्यात् । कर्तुरिति । प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसज्ञाया प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयो सज्ञयो सावकाशयो परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसज्ञा ॥२७॥

उ०—ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थे । तस्य यदीप्सितमिति । तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थे । भक्षणदि जनकस्यापाराऽभाषस्य हि नाशाऽभावाऽन्धाऽपतनादिफलमिति भाव । एव च पूर्वोक्तसमा धानद्वयानिप्रायक लक्षणद्वय बोध्यम् । एतेनार्थाभेदाच्छब्दभेदमात्रेण लक्षणद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् । ननु प्रकर्षाऽविवक्षणेनानवकाशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह—प्रकर्षेति । अय भाव—तरवादि प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्त चाऽत्रेच्छा । तस्या स्वत प्रकर्षसमवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतव्याप्तिगत स गृह्यते । व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृत धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोऽयधात्वर्थफलीयस्वरूप । एव च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत व्यापारप्रयोऽयधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्व, सत्त्व नाऽप्राविति । ननु कर्तृग्रहणारिसिद्धमेतत्, प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुन कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थ प्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । एतुना 'सम'ग्रहणेन 'कर्तुं' इत्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्यादित्याहुः । भाष्ये—पश्यत्ययमिति । विचारयतीत्यर्थः ॥२७॥

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उपाध्यायादन्तर्धत्त इति ? पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. २. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२८॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २६ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? 'नटस्य शृणोति', 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' ॥ 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदात्मिका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोष्यामः', 'ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम' इति ।

एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते, सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो य उपयोग' इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थाऽर्थयोः ।

अथचोपयोगः को भवितुमर्हति ? यो नियमपूर्वकः । तद्यथा,—'उपयुक्ता माणवका' इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।

प्र०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥२८॥

आख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं—सामाजिकस्थानम् । आरम्भकाः—यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । उपयोगशब्दस्यैवाऽयमर्थो नियमपूर्वकं विद्या-

उ०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्द्विष्यं प्रधानम् । यस्य च भावेनेति सप्तमी, येनेति सौत्री कृतीया । उभयोः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्ताविर्यस्याऽप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिच्छाममान' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्विनिमित्तकं यत्कर्मकमात्मकमकाऽदर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः । नटस्य शृणोति इत्ययं विभजत इत्यर्थेऽपादानार्थं सिध्यतीत्यत आह— तिरोभवतीति । आत्मकर्मकोपाध्यायकर्मदर्शनाऽभावेऽप्यपि तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तपूर्वकं भवने घातोर्धत्ते भूमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् ॥२८॥

आख्यातोप । व्यापार इति । उपयुज्यते फलायेति व्युत्पत्तेरिति भावः । आरम्भका—गीतधोतनी मध्ये मुख्याः । यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । आयावर्यकार- बुद्ध्या गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यत्नेनैवस्यातियत्नेनेत्यर्थः । व्यापारमात्रे इति । आयावर्यकारिता इति भावः । ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । यदा तु वद- दिश्वोऽपि तथाऽप्ययं तदा 'नटस्य शृणोति' इति भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उच-

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ? कश्चात्र विशेषः ?

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥१॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ।

अस्तु तर्ह्यकारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तम्—

‘आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग’ इति । नैप दोषः । परिगणनं तत्रा क्रियते—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिमिक्षिचिजा’मिति ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-उपाध्यायादधीत इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? सन्ततत्वात् ।

प्र०-प्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभवाहोपदर्शनाच्च प्रभः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति, एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमाना. श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिसफोटरूपं

उ०-योगशब्दस्य तत्रैव रुदिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो—भिन्नाचरण-भूशब्दादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणनियमानामुपलक्षणमित्याहुः । उभयथेति । नट विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं, कुलार्हापितृषट्पथ्यासिद्धत्वसम्भावनाया चाऽकारकत्वमिति भावः । भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः । कर्मसंज्ञा-प्रसङ्ग इति । अपादानादिभिरसंकीर्तितत्वं च तत्रासिपूर्वकाऽविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मशुक्त्वाऽशोपि तत्र परिगणनलभ्य एवेति बोध्यम् । अस्तु तर्हि कारकमिति । गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद्द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति तद्विवक्षेवेति भावः ।

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चाऽपक्रामजनितविश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्याऽपादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं शब्द-जातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः । शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति शङ्कते—यद्यपेति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति । पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वात्कथं तद्रूपाऽनुपक्रस्य सफोटस्य स एवाऽवमित्येकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति । यथा ज्वालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः । सन्ततमिति । तथा

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उपाध्यायादन्तर्धत्त इति ? पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. २. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२८॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २६ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? 'नटस्य शृणोति', 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' ॥ 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदात्मका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोष्यामः', 'ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम' इति ।

एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते, सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो य उपयोग' इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थाऽर्धयोः ।

अथवोपयोगः को भवितुमर्हति ? यो नियमपूर्वकः । तद्यथा,—'उपयुक्ता माणवका' इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।

प्र०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥२८॥

आख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं—सामाजिकस्थानम् । आरम्भकाः—यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थाधधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । उपयोगशब्दस्यैवाऽयमर्थो नियमपूर्वकं व्याप-

उ०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्द्विष्यंस्थानम् । यस्य च भावेनेति सप्तमी, येनेति द्वितीया । उभयोः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरित्येवाममान' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्विनिमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकमंकाऽदर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः । नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिध्यतीत्यत आह—तिरोभवतीति । आत्मकमंकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाऽभावेऽप्यपि तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वकमवने धातोर्भूत्तेभ्रममिति सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् ॥२८॥

आख्यातोप । व्यापार इति । उपयुज्यते कृत्येति व्युत्पत्तेरिति भावः । आरम्भका—गीतधोतर्णा मध्ये मुक्त्याः । यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । आयावरपकार-बुद्ध्या गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यत्नेनेत्यस्यावित्यत्नेनेत्यर्थः । व्यापारमात्रे इति । आरम्भाधिकारादिति भावः । ग्रन्थाधधारणार्थमिति । यदा तु नट-दिग्बोऽपि तथाऽप्ययनं तदा 'नटच्छन्ती'ति भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उप-

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ? कश्चात्र विशेषः ?

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥१॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ।

अस्तु तर्ह्यकारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तम्—

‘आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग’ इति । नैप दोषः । परिगणनं तत्रां क्रियते—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिंभिक्षिचिजा’मिति ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति ? अपक्रामति

तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? सन्ततत्वात् ।

प्र०—ग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा सभवाहोपदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फल वृत्तादपक्रान्तं न पुनर्वृत्ते तद्भवति, एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततरवादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमाना श्रोतु पुन पुन श्रोत्रप्रदेश गच्छन्तो व्यतिस्फोटरूपं

उ०—योगशब्दस्य तत्रैव रुढिरन्यत्र तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थं । नियमो—मिह्लाचरण-भूशर्यादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणनियमानानुपलक्षणमित्याहुः । उभयधेयति । नट विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं, कुलालपितृवद्व्यभ्यासिद्धत्वसम्भावनाया चाऽकारकत्वमिति भावः । भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थं । कर्मसंज्ञा-प्रसङ्ग इति । अपादानादिभिरसकीर्तितत्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्ताव-पीति तात्पर्यम् । कर्मदुस्त्वाऽशोऽपि तत्र परिगणनलभ्य एवेति बोध्यम् । अस्तु तर्हि कारक-मिति । गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद्द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति तद्विचक्षेवेति भावः ।

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चाऽपक्रामजनितश्लेषाश्रवणावाद्दुपाध्यायस्याऽपादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्त शब्द-जातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः । शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति शङ्कते—यद्यपेति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति । पुन पुनरुपाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वात्कथं तद्दुपाऽनुपक्रस्य स्फोटस्य स एवाऽयमित्येकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति । यथा ज्वालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थं । सन्ततमिति । तथा

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अथमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते, गोलो-
माऽविलोमग्न्यो दूर्वा जायन्त इति ? आपकामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपकामन्ति,
किं नाऽत्यन्तायाऽपकामन्ति ? सन्ततत्वात् ।

अथवाऽन्याश्चाऽन्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३०॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अथमपि योगः शक्योऽवस्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति ?
अपकामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपकामन्ति, किं नाऽत्यन्तायापकामन्ति ?
सन्ततत्वात् ॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३१॥

प्र०- जनिकर्तुः । अपकामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्धयाश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि
यथास्माज्जायते तत्तरमात्रिर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिक-
दर्शने परमात्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽप्यगदेशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्याऽप-
क्रमः । सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमात्प्रास्त्यप-
क्रमः । यदीति । यद्यतोऽपकामन्ति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु
तत्राऽस्ति दर्शनमिति प्रश्नः । सन्ततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा विलादीर्घ-
भोगो भोगी निष्कामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथवेति ।
क्षणिकपक्षं, द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा, परिणामपक्षं वाऽऽश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु
सतो जन्माऽयोगादसतश्च कर्तृत्वाऽसंभवात्पक्षान्तराऽभावाच्च कथमहङ्कुरो जायत इति
प्रयोगः । नैव दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्याऽर्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ॥ ० ॥

भुवः प्र । सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिवन्धनवत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासां
मुपलम्भादित्यर्थः । अथवेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवाऽपामिति भावः ॥३१॥

उ०- जनिकर्तुः । ननुपादानकारणे समवेततथोत्पद्यमानस्य कथं ततोऽपक्रम इत्यत आह—
लोकेति । यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वस्यवहारः । तन्त्राश्रया.—शाकाश्रयाः ।
तर्काश्रया इति पाठेऽपि स एवार्थः । तत्रास्तीति । जन्मोत्तरमिति भावः । द्रव्यान्तरा-
रम्भेति । लपटपटादिरीत्येत्यर्थः । परिणामेति । साद्रूपमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानां
गोतोमादेस्तदवस्थदूर्वारूपेण परिणाम इति भावः । जन्माऽयोगादिति । वैशेष्यादिति
भावः । कर्तृत्वाऽसंभवादिति । किं दैर्घ्यं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते
कलिकावस्थायामसत एव गन्धस्य विकासवस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एव च सर्वेषुपेषु
विकासमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वाक्येऽविद्यमानस्य शुक्रशोणितार्द्रयौवने उत्पत्तौ
तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । उत्तरम्—बुद्धीति । कारकरूपं,—
कारकावम् ॥३०॥

भुवः प्र । भेद एवाऽपामिति । सादृश्यमूलकोऽपि नाऽभेदाध्यवसाय इति भावः ॥३१॥

कर्मणा यमभिप्रैति' स सम्प्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् ? 'यमभिप्रैति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते ।

अथ 'यंस'ग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्मणाऽभिप्रैति सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने

प्र०- कर्मणा यम । कर्मग्रहणमिति । 'उपाध्यायाय गां ददाती'त्यत्र गौहपाध्या-
यस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयंतं, गवा तूपाध्यायः ।
तत्र परत्वाद्गो. कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति
प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः ।
नन्वेवं कर्मसंज्ञाऽनवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तद्दि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे
च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते, न स्वन्तरङ्गवहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति 'गत्यर्थ-
कर्मणी'त्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्या-
हारेणाऽपि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः । अभिप्रयत एवेति । श्रुतपदार्थसम्बन्धेनैव
निराकाहत्वात्तत्त्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः
स्यात् । ततश्चोपाध्याय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत
इति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाऽभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा ? नैप दोषः । कर्म-
संज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात् । तथा च 'सार्थाद्धीयत' इत्यत्र कर्मणि

उ०- कर्मणा यम । नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह—उपाध्यायायेति ।
करणभूतयेति-स्वरूपकथनम् । अन्तरङ्गत्वादिति । दानक्रियाभिप्रेतगवोपाध्यायोऽभिप्रेत इति
तस्य क्रियासंबन्धो वहिरङ्ग इति भावः । नन्वेवमिति । 'दा'योग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्याऽ
नाश्रयणादिति भावः । प्रकर्षयोगः,—सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः । प्रत्याख्यातत्वादिति ।
सिद्धाग्नेऽप्यस्याऽनुवादत्वेनेदानीमपि तत्रमेवेति भावः । अत्र 'कर्मणे'ति निर्दिष्टस्य दोषत्वं,
'य'मिति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वं प्रतीयते इत्यत्रां प्रामं नयतीत्यादौ प्रामस्य न
सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् । यदा तु प्रामोऽज्ञासंयुक्तो भवत्विद्युद्देशेनोऽज्ञानयनं तदा भव-
त्वेवाऽज्ञां प्रामाय नयतीति । ननु संज्ञिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह—अध्याहारेणापीति ।
अथेति । तिष्ठत्युपस्थापितेत्यर्थः । एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति भावः ।
सार्थादिति । प्रधानपाठार्थं यथासाराश्रयत्वेऽपि 'अपादाने वाऽहीयकहो'रिति सूत्रेण कर्म-
प्रत्ययान्तदीधातुयोगेऽपादानवशापनतापहामी, सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थकोऽयं प्रयोगः ।

१—'यमभिप्रैति' इति परश्वत् । न तु सनाप । 'वशात्तत्रा गतिमना च तिष्ठा गतेः सनासो वक्तव्यः'
इति वाकिङ्कस्य ऋशोदिवरवादिने इत्यत्र " इति शब्दकोस्तुभनस्येति-नीकारारथः ।

अभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । 'यंस'ग्रहणे पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति । 'यंस'ग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ।

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्मणा यमेति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात्—'उपाध्यायाय गां ददाती'ति । इह न स्यात्—'उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यती'ति । 'अभिप्र'ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिरामिमुख्ये वर्तते, 'प्र'शब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति, यं चाऽभिप्रैष्यति, यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति' ।

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथम् ?

प्र०—लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यत इति । आकृत्यत इत्यर्थः । अथेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति संबन्धातीत्यर्थः । 'अभिप्रैती'त्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः । अभिमुख्यमात्र इति । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् । लानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः । ननु यथा 'तेन दीठ्यती'त्यादौ सङ्ख्याकालयोन विवक्षा तथेहापि सङ्ख्यावत्कालस्याऽविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थे उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । श्राद्धायेति । श्राद्धं निन्दति, नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेत इति ।

उ०—आकृत्यत इति । निराक्रियत इत्यर्थः । भाष्ये—यं संप्रत्येतीति । संनिहितसम्प्रदानस्थले शानस्य तरकाले विप्रसम्प्रोपरूपदृष्टकलेनापि फलवत्वात्तत्रैव स्यात्, असंनिहितसम्प्रदानस्थले 'विप्राय ददाती'ति न स्यादिति भावः । 'उपाध्यायाये'त्यत्र 'संनिहिताये'ति शेषः । अग्रे 'विप्रकृष्टाये'नि शेषः । अभिमुख्यमात्रे इति । कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुदिशतीत्यर्थः । स षोडशेशः सर्वत्राऽस्तीति भावः । सङ्ख्यावदिति । अग्न्यथा 'विप्रेभ्यो गां ददाती'ति न स्यादिति भावः । न्यायसिद्ध एवेति । अयमभ्युपगमवादः । निन्दतीति । 'गर्हं कृत्वाया'मिति स्मृतेः । निश्चयं करोतीति । उद्देश्यत्वप्रदर्शनायेदम् । एवमुत्तरत्रोप-
पत्येत्यपि । 'उपाश्रित्ये'ति पाठान्तरम् । भाष्ये—क्रियां हीति । एवं च बहुलद्वयसंस्कारानु-
शेषेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ।

१—'अनिराकरणात्कर्मणोत्पत्तम् । प्रेरणानुमितिभ्या च लभने सम्प्रदानत्रयम् ॥'

इति वाक्यपदीयस्य सम्प्रदाननिराकरणात्कर्मणोत्पत्तौ विविधमिति शब्दकौस्तुभादिषु प्रतिपादितम् ।

क्रियां हि लोके कर्मैत्युपचरन्ति—‘कां क्रियां करिष्यसि’ । किं कर्म करिष्य-
सीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति ॥
क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ [१. ४. ४६]
इत्युच्यते, कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् ? क्रियापि क्रिये-
प्सिततमा भवति । कया क्रियया ? सन्दर्शनक्रियया वा, प्रार्थयतिक्रियया वा, अश्रयव-
स्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कं-
चिदर्थं संपश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थनायामश्रयवसायः, अश्रयवसाय आरम्भः,
आरम्भे निर्वृत्तिः, निर्वृत्तौ फलाऽवाप्तिः । एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमपि—कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या, सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना
रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायो-

प्र०-पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न सिध्यतीति । क्रियान्तराऽनुपादानादिति भावः ।
कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा
एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः । क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभाव
‘प्रविश पिण्डी’मित्यादाविवाऽत्रेत्यर्थः । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते
तदा सम्प्रदानसंज्ञा, अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव । यथा ‘कटं करोतीति । सा च भेदाऽभेद-
विवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्याऽसङ्करः । कर्मणः
करणसंज्ञेति । एतच्छब्दोविषयम् । ‘सरं विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति यथा
प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजत इति । रुद्र देवतामुद्दिश्य पशुं त्यज

उ०- भाष्ये—न सिध्यतीति । कृत्रिमकर्मत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः । ननु ‘परव-
धावती’त्यादौ क्रियाया अपि सप्रदर्शनादाह—क्रियान्तरेति । भिन्नकाले भिन्नरूपेण च
कर्मकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शनादाह—एकदा एकात्मन्येवेति । अत्राप्य भाष्यं ‘कटं
कर्मै’त्यत्र व्याख्यातम् । ननु सप्रदर्शनादीनां सर्वत्र भावात्सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यात् आह—
यदा त्विति । एवं च ‘परये शेते’ इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारणकर्मपर्युद्देश्यकं शयनं करोती-
त्यर्थः । भेदेनेति । तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः । यथा कटं करोतीति ।
तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियाया विद्यमानमपि संदर्शनादिपूर्वकारण-
कर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय इति भावः । ‘पशुं रुद्राय ददातीति भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह—
एतच्छब्द इति । ननु एषायां पशो करणत्वाद्भेदे च कर्मैवाऽपि मुपसृष्ट्यानेनेत्यत आह—
त्यजतीत्यर्थे इति । अत्राप्येव पशुं न सम्भवतीत्यर्थः । त्यजतीत्यस्य ‘अग्नौ किल पशुः
प्रक्षिप्यते’ इति । अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति । अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति ।
अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति । अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति । अत्राप्येव
‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति । अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति । अत्राप्येव ‘रुद्राय ददातीत्युक्तम्’ इति ।

पहियत इति ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्प्याऽस्तूयार्थानां यं प्रति क्रोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्थाः, आहोस्विन्नानानार्थाः ? किं चातः ? ययेकार्थाः
किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते ? अथ नानार्थाः, कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ?
एवं तर्हि नानार्थाः, कुपी त्वेषां सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति,

प्र०-तीत्यथेः कैश्चिद् न्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्दातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं
च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिरप्येतेति प्रत्यङ्गायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि
भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य, 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्य
च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते—'न शूद्राय
मति दद्यादिति । 'स्वयिदकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती'ति च ॥३२॥

तुघट् । क्रिमेन इति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थाऽवगमात्सन्देहानुपपत्तिः । एवं
तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वम्, अवान्तरभेदविव-
क्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव घातुनाऽर्थस्योपलक्षितत्वाद्-
न्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोचो—रोप । द्रोहोऽभिचारः । इर्प्या—
परगुणाऽसहनम् । असूया—परगुणविध्वंसनम् । कुपाधिति । कुपी घातौ वाच्यत्वेन
यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं 'यं प्रति क्रोप'
इति विशेषणमित्यथेः । तनेह न भवति—भार्यामोर्प्येतीति । परैर्दिश्यमानां न सहत
इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्प्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु

उ०-भाक् इति भावः । 'अन्वर्थेति । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः । नन्वेवमपि 'रजकस्य वधं
ददाती'त्यत्रापि स्यादत आह—दानं चेति । तत्र ददातिप्रयोगानुपमानात्, कारकघोषेणानु-
पतीति भावः । अन्यत्रापि । 'पत्ये दंते' इत्यादावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रयोगे तु घोषव-
विवक्षायां पृथी । 'न शूद्राये'त्यस्य मति—तस्मिन्कक्षायां नोपादिसोदित्यर्थः । द्वितीये ददातिः
संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्प्या । ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह—एकेनैवेति ।
सूत्रेऽर्थग्रहणस्यैवादिति भावः । अभिचार इति । दुःस्वप्नको व्यापार इत्यर्थः । परगुणाऽ-
सहनम्—एतस्वत्व तद्राषट्गुणसंपादनफलकम् । गुणविध्वंसनं—गुणेषु घोषत्वाऽ-
विचक्षणम् । मन्विदमपुत्रं, न हि रोषादीनां सामान्यं कुपिघातादस्तीत्यत आह—कुपी

१-कौटिल्यन्यामदऽमकोप्रमृतिधन्ववमङ्ग एव कुपा सा तु भाष्यानुवाचिभिरनृणा ।

'यत् इतिकार—सम्यक् प्रदीयते इति तत् संप्रदानमित्यन्वयमत्रेवम् । तथा च गोविन्दाप-
स्वतन्निहृत्तममानाधिकरणपरत्वात्तेवशानुबन्धवत्कारकमेतदेवैव तत्र संप्रदानत्वम् ।
पुनर्यद्वेन्यत्र रजकस्य वधदाने 'रजकस्य वध ददाती'ति सम्प्रदानत्वान्ते पुनरेवैवम्, तत्र,
'स्वयिदकोपाध्यायः स्वयिदकोपाध्यायः ददाती'ति भाष्याविवेचनम् । 'कर्मणा पत्नीमयादे' इति सूत्र-

न वाऽकुपितो द्रुह्यति, न वाऽकुपित ईर्ष्यति, न वाऽकुपितोऽसूयति ॥३७॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

‘तम’ग्रहण किमर्थं न ‘साधक करण’मित्येवोच्येत ? ‘साधक करण’ मित्येत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्सज्ञा अपवादत्वाद्याधिका भविष्यन्ति, परा परत्वादनवकाशत्वाच्च ।

प्र०—कोप क्रोध एवेति भेदाऽभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एव तर्हि प्रथमामनुद्भूता कोपावस्था द्वितीया चोद्भूता । वक्रुतराकायत्रयापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोष । न वाऽकुपितो द्रुह्यतीति । यत्र विषये सप्रदानसङ्गेष्यते तदुद्देशेनैतद्रुच्यते, न तु सर्वत्रिपयाऽपेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराऽभावाच्च प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । ‘भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च । ‘अस्मान्द्वेष्टीत्यत्र सप्रदानसज्ञा न भवति, द्विषेरक्रोधाथत्वात् । अनभिनन्दनं हि द्विषिर्वर्तते, यथौषधं द्वेष्टीति ॥२॥

साधकतमं । तमग्रहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुन साधकश्रुति प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्न । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्यादकसज्ञाधिकाराच्च करणसज्ञाया सज्ञान्तराणां च विकल्पस्यात् । नन्वमनि विरापाश्रयणे करणकारकसज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि सज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसज्ञा कचिदेव विषय परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणैष्ट एव विषये तस्या प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशात्वाच्चेति ।

उ०—धाताविति । अनभिनन्दन—प्रीत्यभावात् ॥३७॥

सा इकतम । अत्र कारकाधिकाराश्रयानिरूपतातिनापितकारकत्ववत्करणमित्यर्थः । अतिगमश्च यद्दयापानान्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्वरूपम् । ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया सामर्थ्यकमत भाव—कारकाधिकारादिति । ननु ‘स’ यो करणत्वे सज्ञान्तराणां का गतित भाव—तत्रति । सज्ञाद्वयति । कारकसज्ञैव कार्या, अव्यर्थसंगत्या च स्वानुरूपः सप्रदानस्य ‘कारकं नृनाय’त्यत्र कार्यमिति भाव । ननु सावकाशात्वे एव परत्वस्य व्यवस्थापकारादेक-

स्वरवाचनं मध्यकृताऽव्ययं वा अस्तीकाराच्च । तत्र मध्यकृत् एव स्यात् इत्यादि भावः ।
इति परमपुत्रसूत्रं वा नागेशभट्ट ।

“अत्रापि वक्ष्ये शान्तिश्लोके ‘सर्वेभ्योपाध्याय शिष्येभ्यः शरणां शशाङ्गीति भाष्ये’ इत्यादि भावः ।” इति वैशङ्करानुसारेण फीएडभट्ट । शब्दकौस्तुभतत्त्वबोधिन्यादिभट्टेरेति भाष्ये ॥

इह तर्हि 'धनुषा विध्यनि' श्रुपाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा, साधकत्वाच्च
करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

एवं तर्हि लोके एतद्विद्वद्भवति । तद्यथा,—लोके 'श्रभिरूपायोदकमाने-
यम्' 'श्रभिरूपाय कन्या देये'ति, न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'श्रभिरूपत-
माये'ति गम्यते । एवमिहाऽपि 'साधके करण'मित्युच्यते, सर्वाणि च कार-
काणि साधकानि, न चाऽसाधके प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'साधकतम'मिति विज्ञास्यते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'कारक-
संज्ञायां तरतमयोगो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? श्रुपादान-
माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेद्देव स्यात्—'ग्रामा-
दागच्छति', 'नगरादागच्छतीति । 'साङ्गाशयकेभ्यः पाटलिपुत्रका श्रभिरूपतरा'
इत्यन न स्यात् । 'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

प्र०—विषयभेदाऽपेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्व हेतुः, अन्यत्र निरव-
काशत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैर स्यात् ।
करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहण तु सति विविक्तविषयलाभादु-
भयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्या-
दानार्थम् । न चाऽनभिरूप इति । दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः ।
तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः कवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैप दोषः । प्रत्यया-
नुकरणत्वात् । तत्राऽनुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते, ताभ्यामपि साहचर्यात्त-
दर्थः प्रकृतौ लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिरित्यज्ञापयति 'प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे
सामर्थ्यगम्यः प्रकृतौ नाश्रीयते' । साङ्गाशयकेभ्य इति । बुद्धिकल्पितोऽत्राऽपायो न

तथाऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवात् । तेनेहैव स्यात्—‘तिलेषु तैलम्’ ‘दक्षि सर्पि’रिति । ‘गङ्गायां गावः’, ‘कूपे गर्गकुल’मित्यत्र न स्यात् । ‘कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती’त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥४२॥

उपान्वध्याङ्गसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

वसेरशयर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरशयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?

४०-तु मुख्यः । यत्र कृत्स्न इति । सवैरख्यवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्यभावात् स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः । करणस्येति चेत् । तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं, यथा ‘स्थाल्या पच्यते’ इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्रेण पथा दीपिकया प्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ॥४२॥

उपान्व । वसेरशयर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे पृष्ठगौ । अशयर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा शीघ्रोऽर्थः शयर्थः, न शयर्थोऽशयर्थः, तस्य । अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीघ्रं वर्तते । यथा ‘जलाशय’ इति । तेन ‘ग्रामे

४०-श्वे लब्धे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रकल्पविषयामत्र न स्यादिति भावः । सामीप्यमात्राश्रयेणेति । तेनाऽपीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तित्वाश्रयेणेत्यस्य संग्रहः । प्रकल्पितेति । संपूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भावः । तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् । स्थाल्या पच्यते इति । प्रतनुतरकपालतयाऽप्रातिशयविवक्षा बोध्या । ‘अश्रेण पथे’त्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्यचिदेव करणात् स्यादिति भावः । संनिपत्येति । ‘सलेकपोतम्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥४२॥

उपान्वध्या । मन्पूषे वसिरभात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह—अर्थशब्द इति । अतिप्रसङ्गपर इत्यपि बोध्यम् । अशयर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्युत्तरार्थः । व्यधिकरणे इति । कृतेऽर्थे सामानाधिकरण्याऽऽसम्भवादिति भावः । अशयर्थस्येति । अतिनिवृत्तेरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यायाऽऽह—अथवेति । अनयोराद्यथावदेव पुक्षा, भाष्यस्वारस्यात् । न १ कः ।

१-इहा दुगानः शिउषः कपोताः सले वषाऽनी दुगारतगन्धि ।

एवैव सरे दुगारतगानां परपरेणान्वयिनो मषीउ ३ इति खेकोट-पाप- ।

न वक्तव्यः । नाऽत्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि ? श्रुतुपसर्गस्य ।
ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥४८॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४६ ॥

तमग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्तुरीप्सितं कर्मे'तीयत्युच्यमान इहा 'ऽग्नेर्माणवकं
वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येता । नैष दोषः । कर्मसंज्ञाऽत्र
धाधिका भविष्यति । श्रमावपि तर्हि धाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे
क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्त 'वारणार्थेण कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सित-
तमं कर्मेति वचना'दिति† ।

प्र०—विष्टतो'स्यत्राऽर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति ।
नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालां प्रत्याय-
यितुमिदं प्रयुज्यते 'ग्राम उपवसती'ति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्त्रियापेक्षो
ग्रामस्याऽधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवा-
स्याऽन्तरङ्ग-संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्गः इत्यर्थः ॥४८॥

कर्तुरीप्सित- । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ कर्म-
संज्ञा सिध्यति, ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रभः । माणवक इति । विरोप-
विहितत्वात्पादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वात् । अन्नावपीति । अग्निमाणव-
कयोरीप्सितत्वसद्भावात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाऽज्ञानपरमेतत्, न तु निरव-
काशाऽपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया धाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति
संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ।

उ०—सदधिकरणं ग्रामोऽत आह—विशिष्टेति । अन्तरङ्गत्वादिति । ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव
प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपास्यतिकाररूपात्तरङ्गत्वादित्यर्थः । प्रतीयमानेति । एवमुपवासाधिकरण-
कालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् । ननु कालबोधकपदाऽभावात्कथं विशिष्टकालमुक्ति-
निवृत्तिप्रतीतिरत आह—उपवसनं त्विति । एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता । तदुक्तं
भाष्ये—त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वत्राऽपि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् । अन्तरङ्ग इति ।
भावव्यक्त इत्यर्थः । बहिरङ्ग इति । भावाद्भावाभावाद्भावव्यक्त इत्यर्थः । असम्बन्ध
एवेति वचनं युक्तम् ॥४८॥

कर्तुरी । असत्यपीति । अस्यास्तिर्नास्तीति भावः । त्रिरोपेति । अनवकाशात्वादित्यर्थः ।
विषयविभागाऽज्ञानेति । अत्रावेव कर्मसंज्ञा, माणवक एवाऽपादानव्यमित्यपि स्यादिति
भावः । तमग्रहणे त्विति । तदथा तथा 'वारणार्थोना'मिति सूत्रे उपपादितम् ।

इहोच्यते—‘श्रोदन पचती’ति, यद्योदन. पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत ।
नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्ध भविष्यति—श्रोदनार्थास्तरण्डुला श्रोदन इति ।

अथेह कथं भवितव्यम्—‘तरण्डुलानोदन पचती’ति, आहोस्वित्—
‘तरण्डुलानामोदन पचती’ति ? उभयथाऽपि भवितव्यम् । कथम् ? इह हि
‘तरण्डुलानोदन पचती’ति द्वयर्थः पचि., तरण्डुलान्पचन्नोदन निर्वर्तयतीति ।

इहेदानीं ‘तरण्डुलानामोदन पचती’ति द्वयर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे च षष्ठी,
तरण्डुलविकारमोदन निर्वर्तयतीति ।

प्र०— इहेति—लोक शास्त्रं च सामान्येन निदिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात्,
शास्त्रे चोदाहियमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । श्रोदनशब्दस्य तरण्डुलविकारविशेष
वचनत्वात्पचेश्च विच्छित्युपसर्जनविच्छेदनवचनत्वाभिर्धृतस्योदनस्य विच्छेदनान्तरकर
णात् । श्रोदनार्था इति । गौणार्थाश्रयणनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोद
नीयं—‘मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विच्छित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवती’ति ।
विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । ‘तरण्डुलान्पचती’त्युक्ते विकारान्तरमपि
प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात् । प्रकृतिविच्छेदो साक्षादुपादानात्तादर्थ्या
त्ताच्छब्दानुपपत्त्या, विच्छेदनवचने तु पचो ‘तरण्डुलानामोदन पचती’ति प्रयोगाऽ-
योगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च, निर्वर्तनवचनं तु पचो तरण्डुलानां कर्मभावाऽ-
घटनात्तरण्डुलानोदन पचतीति प्रयोगाऽभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । इयं पचिरेति ।
विच्छेदनोपसर्जनं निर्वर्तने पचिवत्तत् । तरण्डुलान्विच्छेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोप-
सर्जनविच्छेदनत्रियापेक्षं तरण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतनिवृत्तनापेक्षं त्वोदनस्य ।
द्वयर्थश्चेदिति । तरण्डुलानां सन्निधेयं विकारविशेषमोदनं विच्छित्या निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
सा च विच्छित्ति सामर्थ्यात्तरण्डुलानामेवेति विज्ञायते ।

उ०— ननु लोकेपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमतं भाह—लोक शास्त्रं चेति । नश्रोदनपक्षे
कथं द्रव्यान्तरस्योपत्तिरत भाह—श्रोदनशब्दस्येति । भाष्ये—यद्योदनं पच्येतेत्यस्योदन
कर्मकं पाशो यदि बुद्ध्यतेत्यर्थः । ‘द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत इत्यस्य च द्रव्यान्तराऽभिनिर्वृत्तिः
प्रतीयेतेत्यर्थः । ‘विच्छेदनान्तरकरणादिति । विच्छेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
गौणार्थेन प्रयोगे किं कलमतं भाह—विकारेति । श्रोदनस्वरूपेत्यर्थः । विकारान्तरं—
भर्त्सनादिरूपं, विच्छित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते । ननुभयविधिव्यवहारात्प्रयोगद्रूपेणापि
भाष्यमेवेति ‘केन प्रयोगेन भाष्य’मित्यर्थकप्रश्नोपत्तिरत भाह—प्रकृतीत्यादि । कर्म-
भावाऽघटनादिति । न हि तत्र तरण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भावः । ननु फलद्रव्यापातात्पाप
सर्वस्यापि इत्यर्थः, नापि तावतोक्तप्रयोगोपत्तिरत भाह—विच्छेदनेति । निवृत्तंरूपद्वितीयार्थ-
भाष्याच्च इत्यर्थत्वमिति भावः । विच्छित्या निर्वर्तयतीति । विच्छित्तिविच्छेद निर्वर्तनं पचैर्यं ।

इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते—‘सिद्धं भुज्यता’मिति । स आमन्त्र्यमाण आह—‘प्रमृतं मुक्तमस्मामि’रिति । आमन्त्रयमाण आह—‘दधि खलु भविष्यति’, ‘पयः खलु भविष्यति’ । आमन्त्र्यमाण आह—‘दध्ना खलु भुञ्जीय’, ‘पयसा खलु भुञ्जीये’ति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ।

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्याऽनुरोधः । तद्यथा,—भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्या’दिति । एवमिहापि ‘दधिगुणमोदनं भुञ्जीय’, ‘पयोगुणमोदनं भुञ्जीये’ति ।

प्र०- इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सितवत्त्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति ।

तस्याप्योदन इति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु फेवलेषु नाऽस्यादरः, किं तर्हि, तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुश्चाऽसौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ।

उ०-‘वैशिष्ट्यं च कश्चिदस्मान्नाधिकरण्येन, कश्चित्करण्येन । विकृतिविशब्देनाऽत्र विष्टेदनमेव । एवं च तण्डुलानां धात्वर्थकलाश्रयत्वात्विशङ्कणाच्च द्वितीयेत्यर्थः । पृथी त्वोदनयोगे इति भावः । नन्वेवं विकृतेः संवन्ध्याच्चाट्टाऽनिवृत्तेयत आह—सा चेति । ननु पूर्वोक्तेऽर्थेपि मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणः शेष्येन पृथीप्रयोगसिद्धे विकारयोगे पृथीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न, ओदनस्य संवन्ध्याच्चाट्टासत्त्वेन त्रियायात्र तदनाच्चाट्टात्त्वेन तथोक्तेः । पठन्तस्य स्वाच्चाट्टास्वावयवयोग्यतामसमभिव्याहारे तत्रैवाऽन्वय इत्युत्सर्गनोऽप्युत्पत्तेरुच्येति दिष्ट् ।

रीप्सिततमत्वमिति । ईप्सिततमोऽभिप्रेतपरो रूप इति एवंपदवाचयः । नन्वेदयत्वात्प्यादि ईप्सिततममत् आह—दर्शयति । संस्कारकत्वेनेव तदुरेदयम्, न तु चाक्षान्कलाश्रयत्वेनेत्यर्थः । अग्न्या दधिपयोमात्रभोजनेनाऽपि कृती स्यात् । ननु गुणेष्वाराऽमारे दधिसंघातान्नात्पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह—‘फेवलेष्विति । मृदुविशद इति । इदं प्रयोगानुपपत्तिरत आह—कर्मधारय इति । दर्शयति । एवं च यथा तत्र तथागुणविरहित ओदन एवेप्सितः, एवमिहापि दध्यादिविरहित ओदन ईप्सित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—‘तस्याप्योदन एवे’त्यापत्तं त्रियायात्प्रोऽयमित्यात्तवेनेव । ओदन एव पञ्चाभयवद्विचक्षा, न तु गुणे दध्यादी तत्रात्रेऽनुरोधः कलाश्रयत्वविशेषोपहारार्थः । इत्याग्रेऽसुमन्वात्पदविचक्षा, द्वाहोत्पत्तेरुच्येति चेत् । ईप्सिततमत्वं ‘वारणार्थं’सूत्रोक्तरीत्या तत्रार्थविचक्षेदेष्टाविरथात्वरूपमेव भाष्यसंमतम् । अग्न्या विरहितस्याभिप्रेतत्वे विशेषणत्वाऽभिप्रेतत्वाद्युमात्तानुपपत्तिः, पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् । इमपदिचक्षणायां तु पदार्थात्कर्मत्वमेव स्यात्प्रतिधाने,

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः
क्रियेप्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं
भक्षयतीति । किं कारणम् ? 'क्रियेप्सितत्वात्' । क्रिया तस्येप्सिता ।

न उभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'उभयेप्सितत्वात्' । उभयं हि तस्ये-
प्सितम् । आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं
भक्षयित्वा कृती भवति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्, ये त्वेते राज-

प्र०— ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेण
सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निरवृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियानिष्पत्त्यर्थं केवल-
मुपादीयते तत्क्रियासंबन्धात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र
हि कर्मार्था क्रिया, निष्पत्तिः संस्कारः प्रतिपत्तिर्वा तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव
प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्यो-
पादानं, न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ।

न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नाऽसौ
गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति, नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं
नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेत इति । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमवि-

उ०— 'आकडार'सूत्रे 'करणं पराणी'त्यस्याऽसिद्धिर्नतीति कर्तुंसंज्ञाविषये एवोदाहरणदाना-
त्तदभिधानसम्बन्धे इति नाऽस्य तदा नमपा कर्मत्ववारणमुचितम् । नवीनप्रन्यास्तु चिन्त्या
एव, क्रियाशब्दत्वेपि सनेभ्यमाणत्वस्याऽति गर्भाकरणात् ।

शङ्कते भाष्ये— ईप्सितस्येत्यादि । नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादोऽ-
नुक्तोऽत आह— ईप्सिततममेवेति । तमस्याऽन्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोल्लेख इत्यन्ये ।
ननु निर्वृत्तस्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्येप्सिततमस्य विवारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह— अनाधेय-
विकारमिति । प्राप्यमपीति । क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः । नेप्सितं—
नाभिप्रेतम् । निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । निष्पत्तिः— फटादेः । संस्कारः— प्रोक्षणादिना
श्रीव्यादेः । प्रतिपत्तिः— दाहादिना हविरादेः । ननु कर्तृक्रिययाप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थस्तत्र
कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेत् । एवं च 'क्रिया तस्येप्सिते'ति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रतीयमानसंदर्शनादीति । तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः । ननु गुडभक्षणस्येप्सितत्वे गुडोऽपि
तथेत्यत आह— भक्षणायेति । भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । शङ्कते भाष्ये— ये त्वेत इति ।

कर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह—‘कटं कुर्वि’ति । स आह—‘नाहं कटं करिष्यामि, घटो मयाऽऽहृत’ इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं, यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥४६॥

‘तथा युक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् ? ‘विप भक्षयती’ति । नैतदस्ति । पूर्वेषामप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४६] इत्युच्यते, कस्य च नाम विपभक्षणमीप्सितं स्यात् । विपभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति ।

प्र०—वाहयन्ति, न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च ‘नाहं कटं करिष्यामी’त्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा ‘घटो मयाऽऽहृत’ इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाऽभावाद्वाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाक्षानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाच्चक्षते । तच्च प्रयोजकव्यापारस्याऽशब्दार्थत्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥४९॥

तथा युक्तं । कस्य च नामेति । ‘विपमिति वक्तव्ये ‘विपभक्षण’मिति किमर्थमुच्यते । यदि भक्षणमीप्सितं तदा विपमपीप्सितं, विपभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विप-

उ०—ननु क्रियामात्रेप्सायां हस्तचालनमात्रेणापि निष्ठेयुरत आह—यां कंचिदिति । स्वाग्यमिमतामिष्यर्थः । घेतनग्रहणे तात्पर्यात् । ततश्चेति । कटस्याऽनिष्पत्त्यात्वात् । तच्च ‘नाहं करिष्यामी’ति शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रियया च घटं निष्पाद्यन्नाऽभावः स्पष्ट एव, आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाऽभावश्चेति घटस्य कटस्य च तत्राऽभाव एवेति भावः । समाधत्ते—यद्यपि तस्येत्यादिना । ननु प्रेषयितुमयेप्सायामपि न प्रेष्यस्येति तदीयप्रयोगे तयोः कर्मत्वाऽनापत्तिस्तथैवेत्यत आह—प्रयोजकैत्यादि । स्वार्थो—वेतनलामः ॥४९॥

तथा युक्तं । तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमशक्तिप्राप्त्यप्यत्र इष्यर्थः । भाष्ये—किमुदाहरणमिति । पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः । कस्य च नामेति । सनेष्ट्याविवरणस्य बोधनाप्यर्थः । तदा विपमपीति । कर्मत्वाऽनाल्लिङ्गितभक्षणस्याऽभावात्तस्यर्थः । ननु युक्त-

कथम् ? इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चय्य विषमक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेत्सितं यत्तद्भक्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्कारि-
ध्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चौरान्
पश्यति, अर्हि लङ्घयति, कण्टकान्मृदनातीति' ।

इहेत्सितस्यापि कर्मसंज्ञाऽऽरभ्यतेऽनीत्सितस्यापि यदिदानीं नैवेत्सितं
नाप्यनीत्सितं तत्र कथं भवितव्यम्—ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति,
कुड्यमूलान्युपसर्पतीति ? अत्रापि सिद्धम् । कथम् ? 'अनीत्सित'मिति नाऽयं
प्रसज्यप्रतिषेधः—'ईत्सितं ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं—'यदन्यदीत्सि-
तात्तदनीत्सित'मिति । अन्यच्चैतदीत्सिताद्यनैवेत्सितं नाप्यनीत्सितमिति ॥५०॥

प्र०—मपि प्राणहरत्वादनीत्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेत्सितं, परिहारदि-
क्रियापेक्षया तु तदीत्सितं भवत्येवेति भक्षणप्रहणेन प्रदर्शयते । विषमक्षणमपीति ।
यथा ईत्सितसमे लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्य-
र्थापि विषादिधित्यर्थः । चौरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्यादर्शनेनापु-
मनिष्टतमा अपि चौरास्तथायुक्ताः पूर्वेणाऽसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबन्धन्ते ।

ईत्सितस्यापीति । ईत्सिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति ।
यथाऽधर्माऽनृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽ-
नीत्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते, किं तु सर्वमीत्सिता-
दन्यदित्यर्थः ॥५०॥

उ०—साधने एव लोके इत्सितत्वं प्रसिद्धं, न चेदं तथाऽत आह—यथेति । दुःखनिवृत्तिसाधन-
मपि तथेति भावः । क्रियाशब्द इत्सितशब्दः, सना तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्या-
शयेन समाधत्ते भाष्ये—आतश्चेति । एवं परार्थीनतया द्वेष्यमपि विषं भक्षयतीत्युपपन्नः
प्रयोग इति भावः । अनिष्टतमा अपीति । अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वात् । इहमपि
द्वेष्यं कर्मेति भावः । पूर्वेणाऽसिद्धेति । सनोद्देश्यत्वं विवक्षितम् । न ह्येते दर्शनादि-
भि योद्देश्या इति भावः ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईत्सितं कर्म नेत्यर्थः स्यात्स चाऽयुक्तः पूर्वेण कर्मत्वस्येहेतव
आह—यथेति । एवं च 'नायं प्रसज्यप्रतिषेध' इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रति-
षेधस्य भावविरोधित्वात्तेन तर्ह्यलक्षणात् । 'ईत्सितं ने'त्यस्य च यदीत्सितप्रतिपक्षमूलं
सदेव नोच्यते इत्यर्थः । 'किं तर्हि'त्यादेश्च भिन्नमात्रमस्यार्थ इति भावः । तत्प्रतिषेधद्वारेणेति ।
भारोपितरवबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षमूलमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाऽत्र
नेत्यर्थः ॥५०॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाऽकथितम् ? अपादानादिमिर्विशेषकथामि. ॥ किमुदाहरणम् ?

प्र०- अकथितं च । केनेति । किं साधारण्या कारकसङ्गत्या, अथ विशेषसङ्गाभिर-
पादानादिमिरिति प्रभ । अपादानादिमिरिति । कर्त्तरि करणे वाऽत्र तृतीया । भूत
कालश्चाऽत्र न विवक्ष्यते । यथा 'पराजेरसोढ' इत्यत्राऽसद्विष्यमाणस्याप्यापादानसङ्गा
भवति,—अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुर्कर्तृसङ्गाभ्या कथयिष्यमाणस्यापि कर्म
सङ्गा न भवति । इह 'कारक' इत्यनुवर्तनात्मत्येन कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसङ्गत्या
भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथामिरेकथितत्वमाभीयते । प्रभप्रतिवचनभ्याः चाऽ-
सङ्घीर्तितवचनोऽकथितशब्दो, न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव त्रियोपादीयते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च 'गच्छतीति
गौ'रिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रभे रथेनेति प्रतिवचन भवति तथा
गौरित्युक्ते प्रभप्रतिवचने न भवत. ॥ किमुदाहरणमिति । 'नटम्य शृणोती'त्यादावपि

उ०- अकथितं च । 'कथं वाक्यप्रसङ्गे' इत्यस्मात्प्रसङ्ग क्रियाशब्दोऽयम् । तत्र कथनस्य
करणाद्वाङ्मत्वादुद्देशोपस्थितत्वाद्वाह—किमिति । करणस्याऽपि कर्तृत्वेन विशङ्गामनि
मेत्याह—कर्त्तरीति । भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । तत्रात्र तु निवृत्तकर्मणः पुद्गलित्वो
मिषि दुःसमानार्थत्वेन गद्यारिनियमात्कर्तुरीप्सिततममित्याद्यप्राप्ती प्रयोगकर्तृर्गवादेः
कर्तृत्वात्प्रविषयत्वाद्वा प्रुद्धजनकत्वविवक्षार्था बोध्यम् । न च प्रयोगस्य कर्तृत्वा विवङ्गायां
कर्तुं प्रयोगकत्वाऽभावात्प्रिजननापत्तिः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिषि ततस्तस्याऽविषयश्रणात्,
'तत्प्रयोगक इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रप्रयोगलक्षणत्वाद्वा । अत एव 'माम गमयती'त्यारिषिद्धिरिति
भाव । पर तत्र मान विन्ययम् । किं च गद्यारिनियमेन परत्वात्स्याऽपि बाधो दुर्बल इति
रिक् । 'न भवती'ति प्रविषयात् । पूर्वोक्तविषयाऽभावेन कर्तृत्वविषयतायामपि स्यात्, अधुना
तु नेत्यर्थ । परया कर्तृसङ्गत्या वाच्यारिषयमिति । 'कर्मसङ्गा भवती'तिपाठे 'तस्या'विव
क्षार्था'मित्यादि । पर तु स पाठोऽपुन्यतीत्या विन्यय एव । मन्वेवमपि कारकसङ्गत्या
कथितत्वमेव किं माधीयतेऽत आह—इहेति । न त्वप्रधानवाचीति । तद्ग्रहणे हि दुष्कारि
ष्यत्रिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणारादानविषय 'गोर्दोगिष पय' इत्यादावपि विषयश्रयायामपि
परत्वात्नेन कर्मत्वात्प्रतिरिति भाव । प्रभप्रतिवचनभ्यां कर्त्तृग्रहण कथमिति व्युत्पत्ति—
रूढिषु हीति । रूढ्याऽयमनिररुद्धारात्सोर्गार्थस्य तत्र मानमेव मातीति भाव । न च
'कथिर्गोमपहरती'तिगवापापीतिवार्थमेव कथ ग्रहणं, न चा त्रिहनिवारणाय तद्,
लक्षणैकधारणानी लक्ष्यापत्तप्रमाणस्विनेरभावादिति वाच्यम् । इदं च तत्राऽप्युदाहरण-
स्यात्त्वानेन तत्पदेन प्रवृत्तित्याहः ।

कथयित्वादि विन्ययम् । 'नटस्य शृणोती'त्यादेः संभवत् । कथयित्वात् कथं

दुहियाचिरुधिप्रच्छिंभिन्दिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

प्र०—कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवापादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुद्हरणाऽसंभवं मत्वा पृच्छति ।

उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः—पयःफलादि, तस्य निमित्तं—गवादि । अनेन 'गां दोग्धि पय' इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं, गोस्तु पयोऽर्थत्वादपादानस्याऽनीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाऽभावाच्च गोस्तथा युक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति । अपूर्वविधाविति । 'पूर्वत्व'मन्यत्वोपलक्षणमिति

उ०—श्रुतीत्यर्थे तूपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याऽभावात् । अत एव प्रत्याख्यानानेन फलैक्यसिद्धिः । तस्य निमित्तमिति । कर्मनिष्ठधारत्वविशिष्टस्य कर्मणो निमित्ततया संबन्धीत्यर्थे इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत्फलं तु करणमूलपाप्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्ध्यापारजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्याऽपूर्वविधावित्यनेन वारणं कृतं—'विहिता तत्र करणादिसंज्ञे'ति, तन्न गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायांमिवाऽस्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्धारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यं कर्मैत्युक्तम् । 'तस्य निमित्त'मित्यनेन धात्वर्थस्यापारारक्तसंबन्धत्वमुक्तम् । 'अन्ववरुणदि गां व्रज'मित्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रतिबन्धेन स्थितिर्यैर्मर्थः । एवं च तत्र प्रतिबन्धाऽनुकूलस्यापारारक्तस्य गोसंबन्धोऽस्त्येव । उपयोगसाहचर्याच्चाऽग्रे गुणपदेनाप्यस्यैव ग्रहणम् । तेन संबध्यते धात्वर्थस्यापारानन्तरमित्यर्थं बहवः ।

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । इदं च विभागजन्यबहिर्देशसंयोगानुकूलस्यापारारक्तत्वे दुग्धातोर्बोधम् । यदा तु स्याज्जनाऽर्थस्तदा प्रयोजकस्यापारेणेप्सिततमत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । इदं चाकडारसूत्रभाष्ये ध्वनितम् । तथायुक्तत्वाभावाच्चेति । फलाश्रयत्वाऽभावादित्यर्थः । अपूर्वविधाविति । कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाऽभावे इत्यर्थः । यत्त्वेतद्विधेय-कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थे इति, तन्न । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाऽभावात् । न च पूर्वविषयकर्मत्वाऽविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं पृष्ठपवादः । एवं च संबन्धत्वेन बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्यैव कर्मबोधकरत्वात् । किं च 'क्तु'रित्याद्यपि पृष्ठपवाद एव, तदभावे तद्विषये पृष्ठया एव प्राप्तेः । अनेनाऽपादानत्वाद्यविवक्षायां, सर्वथा तदप्राप्ते वा गवादेर्जनकत्वसमानाधिकरणशक्तिविशेषेणाऽन्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तम् । 'परविधावपी'त्याद्युक्तम् ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तिमाचरितं कविना ॥

दुहि—गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ।

प्र०—परविधावपीयं संज्ञा न भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं, तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः, कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः, क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु 'गां दोग्धि पय' इत्यस्याऽयमर्थः—गौः पयस्त्यजति, देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वाद्गोः सिद्धं कर्मत्वम् । नैतदस्ति । यथा एयन्तेपु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः, नैवमिह, निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् ।

गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाऽभावात्तमप उपादानात्प्रक-

उ०—उक्तीतिः । गुणः साधनमिति । क्रियानिरूपितं शब्दं गुणत्वम् । भाष्यं 'तद्देवत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् । सचत इति । 'धात्वर्थव्यापारादनन्तर'मिति शेषः । 'पच सेचने'- इत्यतोऽनुदासतेः; संबन्धतेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । 'पच समये' इत्ययं तु परस्मैपदी । भाष्ये—आचरितम् । इयवहतमित्यर्थः । क्रान्तदर्शनादिति । क्रान्तदर्शनत्वा- दित्यर्थः । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवती'ति निरुक्तादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाऽत्र पाणिनिरिति बोध्यम् । अर्थोपलक्षणायेति । अत एव 'शब्दरमासि चोदित' इति 'परस्मैपदाना'मितिसूत्रे भाष्ये वृत्तिपर्यायस्य शुद्धिकर्मकप्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु शुद्धव्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुं'रित्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान- कर्मणि केनोक्तप्रयोगोपत्तरथपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ।

गवा पय इति । इदं चिन्त्यम् । 'त्याजितैः फलमुत्पातै'रित्यादिप्रयोगात्,

'तारेर्माहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च'संग्रहः ।

कारिकायां च शब्देन सुधाकरसुरैः कृतः ॥'

इत्युक्तेषु गत्यादिसूत्रे एषामुपसङ्ख्यानवदयकतया कर्षेरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । यस्तुतस्तु भाष्यानुकृतेन, गमकाऽभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानम् । 'त्याजि- ती'रित्यादिप्रयोगाद्य चिन्त्या एव, कैयतस्वरसादित्याहुः । सिद्धं कर्मत्वमिति । 'कर्तुरी- प्सिततम'मित्यनेन । निष्क्रियस्यापीति । तद्व्यापाराऽप्रतीतायपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगा- दित्यर्थः । एषं च विभागजन्यसंयोगानुकृष्टव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरवधित्वात्सद्विवक्षाया- सिदमावदयकमिति भावः । दोहेनाप्यमानत्वेपीति । दुह्यात्वर्थगोपनिष्ठव्यापारजन्य-

दुहि ॥ याचि—इदं तर्हि—पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्रापि
पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न याचनादेवाऽपायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति
ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि—अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति ।
कथिताऽत्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि ॥ प्रच्छि—माणमकं पन्थानं पृच्छति ॥

प्र०—पेस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनान्नदस्य शृणोती-
त्यादौ न भवति । कथिताऽत्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थाऽवगमात् । पौरवं
गामिति । पौरवेण गां दिदापयिपत इत्यर्थः प्रतीयते, गोश्चेत्सिततमत्वं, न पौरवस्य ।
कथिताऽत्रेति । 'पौरवाद्गां जिघृक्षत' इत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति ।
याचिताऽपि याचनकाले नाऽध्यवस्यति, नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति
भावः । अन्ववरुणद्धीति । गौर्व्रजं प्रविशति, गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति ।
गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद्ब्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति ।

उ०—गोनिष्ठस्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः । ईप्साप्रकर्षेति । विभागजन्यसंयोगानुकूल-
स्यापारानुकूलस्यापारस्य दुश्चर्यत्वे इवम् । उद्देश्यस्याऽभावाद्गवापारजन्यफलाश्रयत्वा-
भावाच्च तत्तु पयस्येवेति भावः । अप्राप्तेति । 'तथा युक्त'मित्यपि न, ईप्सितत्वस्य
सत्त्वेनाऽनीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् । चिन्त्यमिदम् । 'गां दोग्धि पयः परत्वाकर्तुंरिप्सित-
तममिति कर्मत्व'मित्याकट्टारसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र सूत्रे धात्पात्तफलाश्रयत्वरूपस्यै-
वेत्सिततमत्वस्य ग्रहाच्च । तस्मात्पयोनिष्ठविभागजन्यसंयोगानुकूलस्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं
भाष्यमिति तद्वम् । एवमग्रेपि । एवंरूपेऽर्थेऽपादानत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन दशा-
हरणदानं, तदज्ञानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव सारम् । किं च 'तण्डुलानोदं पचती'त्यत्र
द्वयर्थत्वेन द्वयोरपि 'कर्तुं'रित्येव कर्मत्वमिति तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । स्वद्वीत्या गवीव
तण्डुलेष्वपीप्साप्रकर्षाऽभावात् । ननु विभागजन्यसंयोगानुकूलस्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाऽप्राप्ते-
राह—गोः पय इति । एवं चेदशार्थकदुह्यातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याऽप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे
षु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेपि बोध्यम् । अत एव 'सिद्धाऽत्र कर्मसंज्ञे'ति
'कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञे'ति वा नोक्तम्, कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात्तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवाऽपूर्व-
विधावित्यत्र ग्रहणौचित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति । ननु
दुद्विकृताऽपायमाहाय संज्ञा स्वादत्त आह—याचिताऽपीति । एवं च बुद्धिकृतस्याऽपि
तस्याऽभाव इति भावः । गवा व्रजमिति । बलारकारेण प्रवेशनस्यैवावक्यर्थतया नाऽयं
समानार्थो रुधेरिति भावः । गौर्व्रजे तिष्ठति गां व्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीत्यर्थाऽभि-
प्रायेणैवोदाहरणमधिकरणत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण । तदज्ञानतस्तु खण्डनं पूर्ववत् । बुद्धिकृतोऽ-

नतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न प्रश्नादेवाऽपायो भवति ।
 शृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि ॥ भिक्षि-पौरवं गां भिक्षते ॥
 नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न भिक्षणादेवाऽपायो भवति ।
 भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥ चिञ्—वृक्षमवचि-
 नोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ ब्रुविशासिं—
 ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते—सम्बध्यते तन्नोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? पुत्रं
 श्रूते धर्मम्, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वा संप्रदान-
 संज्ञा* ॥ तस्मात् श्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते, माणवकं पन्थानं

प्र०—आचिख्यापयिपति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थे । कथितेति । 'माणवकान्मागोंपदेशं
 जिघृक्षत' इति सम्प्रत्ययान् । न प्रश्नादेयेति । प्रथमात्रमनर्हीकृताऽपायं घात्वर्थे
 इत्यर्थे । भिक्षिर्वाचिवद्वयाख्येयः । अथ याचिभिश्चोरेकार्थत्वात्किमर्थमुभयोरुपा-
 दानम् ? उच्यते—अनुनयार्थस्याऽपि याचेर्मेहरणार्थम् । तेनाऽग्निनीतं विनयं याचत
 इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थे । कथितेति ।
 वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थोऽवसायात् । पुत्रमिति पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते, पुत्रं धर्मं
 प्रतिपादयतीत्यर्थे । कथितेति । धर्मण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याऽभिप्रेय-
 माणत्वात् ।

उ०—प्यपायो मास्तीत्याह—प्रथमात्रमिति । एवं च प्रभक्ष्य विदलेयाऽन्नकथ्येन वृष्टिं प्रति
 माणवकस्याऽपादानत्वं न प्रसक्तमिति भावः ।

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । भिक्षेरप्युभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात्पिपयमिदम् ।
 किं बोधयार्थकयाचिप्रहणेनैत्र सिद्धे भिक्षिप्रहणमर्थप्रहणाऽभावे लिङ्गमेवोचितम् । एवं च
 'वृक्षमवचिनोती'त्यपि वृक्षात्फलाग्यादत्त इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायामुदाहरणमिति
 तु न जानाति पूर्वपक्षी । विषयतामवस्थाप्यच्छिन्नज्ञानानुसृष्टेः सन्नरूपो व्यापारो व्या-
 देरर्थः । सम्प्रदानत्याऽविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति । ६पटोकार्थे तु 'कर्म' इति
 सिद्धमेव कर्मत्वम् । भाष्ये—तस्मान्श्रीण्येवेति । यदि तेष्वपायाऽप्रतीतिरुदा श्रीणि ।

पृच्छति, पौरवं गां भिक्षत इति ।

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयोः भवन्त्याहोस्विद-
कथिते ? कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ?

प्र०— अथेति । सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्यावयितुमाह ।
इहाऽसङ्कीर्तितपर्यायस्याऽकथितशब्दस्य प्रहणे विवक्षाभेदाद् 'गां दोग्धि पय' इत्याद्यपि
भवति, 'गोर्दोग्धि पय' इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था ।
अप्रधानवचनाऽकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्म-
संज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितपर्यायमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः
प्राधान्याऽप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः ।

उ०— अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ताऽपादानत्वादिकमेव । याचतेश्च स्वस्वनिवृत्ति—स्वस्त्वोप-
रयनुकूलो व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वत्वे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनिरूपकत्वेनाऽन्वयः ।
पृच्छेस्तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलो व्यापारोऽर्थः । व्यापारे च माणवकस्य जनकत्व
मात्रेणाऽन्वय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थमिदम् । यदि तु तेष्वध्यपायप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्व-
विधिविषयसम्बन्धान्यपि नोदाहरणानि । परिगणिताऽतिरिक्ते च तवाऽप्येतत्प्रवृत्तिरनिष्टेति
सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत्तात्पर्यम् ।

उदाहरणत्रयवादिनमिति । सूत्राऽसङ्गतित्वादिनमित्यर्थः । विवक्षाभेदादिति । अपा-
दानत्वविवक्षायां पञ्चमी, तद्विवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः । कर्मसंज्ञैवेति । तत्प्रितययोगे
सर्वदाऽपायाऽप्रतीतेरिति भावः । 'न हि याचनादेवे'त्यादेर्भाव्ये पूर्व' सिद्धान्त्युक्तत्वात्,
'याचितापी'त्यादिना बौद्धाऽपायाऽभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् । एषा व्यवस्थेति ।
सिद्धान्तिनः संमतेति भावः । अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । अपादानत्वादिविवक्षायामपीति
भावः । 'अन्वदवहणद्वि गां व्रज'मित्यत्राऽधिकरणसंज्ञावाच्येदमुपलक्षणम् । यदि तु प्रजोऽपि
प्रधानं तदा तत्रैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् । कर्मसंज्ञैवेति । 'तथा युक्त'मित्य-
स्याऽत्र संबन्धो नास्तीति भावः । प्रश्न इति । सर्वोदाहरणवादिन इति भावः । सूत्राऽसङ्गति-
वादिन उच्यते—कथित इति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्यर्थः । तदुपा-
चष्टे—प्रधाने इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेति । कारकत्वाऽभावादिति । कर्त्राविषद्-
कान्यतमत्वाऽभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं मूकमेवाऽपूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः । सर्वोदाह-
रणवादी 'एतत्सूत्रोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्तव्या'तिसूत्राऽसङ्गतित्वादिनं पृच्छति—

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः पयः'
'याच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ?

अकारकं ह्यकथितात्

अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् ? 'अकथितात्' ।

कारकं चेत्तु नाऽकथा ॥

अथ कारकं नाऽकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ?

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः
पयः' । 'याच्यते पौरवात्कम्बल' इति ।

प्र०- कथित इति । प्रधाने ईप्सितवत्मे इत्यर्थः । प्रधानाऽप्रधानसभिधौ प्रधानस्यैवाऽ-
भिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथवाऽपरः कथितस्यैवाऽभिधानं मन्यते, अकथितस्य तु
कारकत्वाऽभावादभिधानाऽसम्भवमवैति । यद्व्ययति 'षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे' इति ।
अकारकमिति । अपादानादिव्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेष-
रहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ।

अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां
यामिति । उद्देश्य एव वीप्सा प्रतिपन्नेति 'सा भवे'दिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ।
दुह्यते गोरिति । अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननुदाहरणप्रयवादी

उ०-कथिते लादिभिरिति । सूत्राऽसङ्गतिवादी किं गवादि सबापादानत्वादिना न विवक्षितमुक्त
विवक्षितमिति विवक्ष्याऽऽद्ये आह—षष्ठीमिति । गुणे—तत्र गुणकर्मत्वेनाऽभिमतम् । यत्र
तदाहरणप्रथमस्य वादिनोऽभिमतं स्यात्तदा 'पौरवस्य य'च्यते' इति षष्ठीकरणमसङ्गतम्,
अनेन कर्मत्वे दोषत्वाऽभावादिति बोध्यम् ।

षष्ठीं हेतुमाह—अकारकं हीति । अकथितादिति भावप्रधानो निर्देशः । अत्रि
'अकथितात्'द्विवेक पाठः । अपादानादिपदूपात्वाऽभावात्कारकज्ञानमितिः । अस्य
सूत्रस्याऽसङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याऽप्राप्तेरिति भावः । तदेवाह—अपादानादिव्वेवेति । एतदेव
व्यतिरेकमुत्तेनोपपाद्यति भाष्ये—कारकं चेत्तु नाऽकथयेति । एवं चेद् सूत्रमसङ्गतमेवेति
भावः । अपूर्वविधाविषयस्य च पूर्वविधावपयाऽभावे इत्येषाऽर्थो न तु तद्विषयाऽविच्छाया-
मितीत्यभिप्रायः । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह—अथ कारके इति ।

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति ? त्वविधिस्त्वविधिः । 'त्वमतिः' । किमिदं त्वमतिरिति ? त्वमतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते ? 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे' ।

प्र०—पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ? अत्रोच्यते,—न्यायस्य समानत्वाद्वात्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि—'याच्यते पौरवात्कम्बल' इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्यस्य इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्याऽत्राऽपायस्य सम्भवः ।

कथित इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं 'गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति । तत्र विधिस्तत्र मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । 'त्व' शब्दस्त्वन्ववाची । यथो'त त्वः पश्य'त्रिति पस्पशायामुक्तम् । युष्मदर्थस्याऽपि त्वपेक्षा-वशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं न्याय्यं पक्षं दशयति—गुणकर्मणीति । लादयो—

उ०—तद्व्याचष्टे—यदा विशेषेति । 'अस्ति सामान्यमित्यस्य 'तदा का कर्तव्ये'ति शेषः । तथा न शेषत्वमिति भावः । कर्मत्वमिच्छत्येवेति । कर्मत्वमेवेच्छनीत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्येति । एवं च सूत्राऽसङ्गतिरेवाऽस्य मते इति भावः । 'तस्मात् त्रीण्येवे'ति भाष्यं महुक्तीत्या-व्याख्येयम् । एव च भाष्ये पृष्ठवृत्तारणवदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणः, न त्वेतद्बलात्सि-द्धान्ते याचियोगे पञ्चम्यभिमतैति भ्रमितव्यम् । 'न याचनादेवे'त्यादेः पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वाद् । अत एवा'पादानत्व मन्यत' इत्युक्तम् ।

सर्वोदाहरणवाचाह भाष्ये—कथितेऽभिहिते इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य—अन्यस्य पदवादेर्विधिरिति त्वस्य—अन्यस्य सप्ताखिलक्षणस्य मति-रित्यर्थः । 'चतुर्थीपञ्चम्याविति । चतुर्थ्युक्तिर्वासात्तत्रभिप्रायेण । इदमुपलक्षणं 'ब्रह्म-वहणश्ची'त्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् । ननु तत्र विधिरित्याद्यथे 'त्वविधि'रित्यसङ्गतमत आह—अस्वपदेनेति । युष्मच्छब्दोऽप्यहङ्कारानास्पदचतनत्वेनाऽन्यमेवाऽऽहेत्याह—युष्म-दर्थस्येति । तद् ध्वनयन्वहयति भाष्ये—नैवमन्ये मन्यन्ते इति । अनेनेति । परसूत्रसहितै-तसूत्रविषये दुहादौ । 'गुणकर्मणी'त्याचार्योक्त्या'ऽप्रधान दुहादीना'मित्याचार्यान्तरोक्त्या च सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वम् । 'अपूर्वविधा'वित्यस्य च पूर्वविधिविषयाऽभावे, तद्विषयाऽविव-क्षायामेत्यर्थः इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं—प्रधानकर्मभिन्नत्वम् । प्रधानकर्मत्वं प्रधान-कर्मनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । तद्वेदश्रैकन्यापारार्थकदुहादिवचनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाऽ-भावात् । अन्ते तु धर्मादेः प्रधानकर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाऽभावाविति बोध्यम् । ये 'तद्देवदाराऽनुदेवदरस्वरूपे, व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्व—तद्भावरूपे वा प्राधान्याऽप्राधान्ये-वदन्ति, तेषां दुहादीनां द्वयर्थतायामपि गवादावीदनाऽप्राधान्यसत्त्वेन, पयसि च प्राधान्य-सत्त्वेन सर्वोदाहरणवताऽप्यानुपपत्तिरेवेति हि ।

गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
शब्दकर्माऽकर्मकारणामणि कर्ता स रौ' [१. ४ ५२] इति ।

प्र०—ल-कृत्य च रलर्था । गौटुह्यत पय । गौदोङ्घच्या पय । गौदुङ्घ्या पय । गाः सुसोहा
पय । अनेन दुह्यादय सर्व ण्वोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा न
विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविज्ञेयं तु गोमन्त्राऽनेन कर्मता । अपादानादिप्रतिपत्तिविनि-
मुक्तं च विद्यते कारकं, यथा 'नटस्य शृणोती'ति । यतश्च पयोऽर्था प्रथमं गति
प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चाऽन्तरङ्गत्वे
गवादीनामीप्सिततमत्वाऽभावः, अन्यार्थत्वात्तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयमस्त्वविपत्त्याया
गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्त'मपादानमुत्तराणि' । गा दोग्धीति । पयोविवक्षाया च
प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च—

‘गुणकर्मणि लादिविधि पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् ।
मुरय कर्म प्रेषुयंस्माद्गव्येषु यतते प्रक् ॥
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सवन्धः ।
गोदुहिना पयसस्तु प्राङ्गमाह्लादयस्नस्मिन्’ ॥ इति ।

अपादानविपत्त्याया तु पश्चमी भवति—'गोर्दुह्यते पय' इति । यदा तु पयो-
विरोपणत्वेन गोर्विपत्ता तदा पृष्ठी,—'गो पयो दोग्धी ति । 'माणवनाय धर्म द्यते'
इत्यपि भवति यदा धर्मण कर्मणा माणवकस्याऽभिप्रेयमाणत्वं विवक्ष्यते । तदविप-
त्त्याया त्वनेन कर्मत्वम् । सपर इति । उत्तरमूत्रेप्ययमेव विधिरित्यर्थः । 'बोभ्यते माण-
वकं धर्म' 'भोभ्यते माणवकमोदन' 'श्राव्यते माणवकं श्लोक' इति । प्रयोजक-
व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वात्माणवकस्य प्राधान्यं, धर्मादेस्तु गुणभावेन । ध्रुवति ।
अगुणे—प्रधानकर्मणि ।

उ०— निमित्तभावात्प्रविज्ञेयति । क्रियाजनकत्वमात्रविज्ञेयत्वार्थं । परिगणनकाल दर्शा-
यति—अपादानादिप्रतिपत्ति । 'गुणकर्मणि लादिविधि'रित्यर्थस्य व्यापसिद्धत्वं दर्शयति-
यतश्चेति । नन्वेव पूर्वैष सिद्ध स्यात्त भावः—सत्यपि चेति । वस्तुत इप्सिततमत्वसत्त्वेपि
न इति । 'भाक्शार'मूत्रस्य भावोपपत्तिश्च प्रागुक्तैरेति न विरमर्त्तव्यम् । किञ्च विभागत्र
सयोगानुपूर्वव्यापारानुपूर्वव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे भाव्यत्वमुभयो प्राप्तये । तत्र
विभागस्य सन्निधय्याऽऽकाङ्क्षात्वेन पयसोऽविशति यत्कर्मव्यवहारम् । प्रसिद्धैरप्रयोग इति
त्वम्यन् । किञ्च व्यापारद्वयाऽर्थात्वे गुणधर्मोपाप्यव्यापारप्रत्ययलाभप्रत्ययरूपं गो प्राधान्य
मादाय तत्रैव कर्मणि लादयः । तत्र च 'प्रधानकर्मणामप्ये'इत्यादिना वक्ष्यति । यदा त्वेक-
व्यापारार्थत्वं दुहादीनां तदाऽनेन कर्मणो सादनाप्राधान्यस्य भावभावात्तत्र लाघवात् 'गुण-
कर्मणि लादय' इत्युक्तम्, 'गवपते प्राग् देवदत्त'इत्यादी देवदत्तस्य मनुकमेव प्रधानकर्मक-
मिति दिक् । अन्तरङ्गत्वात्ति । प्रधानव्यापारान्तरङ्गत्वपयो समन्वयः । 'गतिबुद्धी'नि-
मूत्रस्य विपत्त्यायत्तत्वाद् हेतुमति चे'तिमूत्रस्य भावव्यापारान्तरङ्गत्वात्तत्र प्राधान्यव्यापारस्य वक्ष्यते तत्राऽ-
व्यपत्त्ये वाचनिकत्वमेवेत्यपरे । उक्तं चेति । 'इतिने'नि चेत् । 'पूर्वं गुणकर्मणे'त्यस्य

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति, एतदनल्प-
मतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह—

प्रधानकर्मण्यारुध्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्त-
व्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ।

अप्रधाने दुहादीना

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुहते गौः
पयः ।

प्र०— ध्रुवयुक्तिषु—अकर्मकेषु, चेष्टितयुक्तिषु च—गत्यर्थेषु च लादयो भवन्ति ।
पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवाऽवस्थिता
न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थे उच्यते । तेन
'मासमास्यते देवदत्तः' 'शाग्यते क्रोशं देवदत्त' इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजक-
व्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताद्लादयो भवन्ति । तथा 'गम्यते ग्रामं देवदत्त' इत्यत्रापि ।
अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याऽविच्छेदमतेन
दर्शयति ।

आगम एवाऽयं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति । अजा
नीयत इति । अजायाः प्राधान्यात्तत्रैव तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्या-

उ०—'यत' इति शेषः । एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह—मुख्यं कर्मिति । शुद्धस्य दुहेः—पयोऽ-
नन्वितस्य दुहेः । तदेवाह—पूर्वमेवेति । पयःसंबन्धात्पूर्वमेवेत्यर्थः । गौदुहिना—गव-
न्वितदुहिना तु । यतः प्रागवा संबन्धस्तस्मात्तस्मिँह्यादय इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे इति । 'गति-
बुद्धी'तिसूत्रे, 'ह्रस्वो'रितिसूत्रे चेत्यर्थः । अयमेव विधिरिति । अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।
माणवकस्य प्राधान्यमिति । एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मैत्यर्थः ।
स्वात्मन्येव—स्वानात्मा यस्य तस्मिन्कर्त्तरीत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलोर्थेति यावत् ।
न तु कर्माऽर्थेति । न कर्मनिष्ठफलाऽर्थेत्यर्थः । अकर्मको धात्वर्थे इति । तेन युक्तिः—
सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं 'चेष्टितयुक्ति'पदमपि व्याख्येयम् । तत्रैव पूर्वमिति । अनेनाऽ-
न्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितम् । अनया युक्त्या बुद्धिप्रत्ययवसानार्थेऽपि प्रधान एवाऽऽपत्ति-
रिति,—अस्याऽर्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् । आगमस्य—परम्परोपदेशस्य ।

प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह—अजाया इति । 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति पूर्वश्लोकेऽपि
चेष्टितयुक्तिष्वेन नयत्यादीनामपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता । प्राधान्यं वाऽजायाः कर्त्त-

एयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

'एयन्ते कर्तुश्च कर्मणो लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन ।

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ?

प्र०-मेव लादयः । एयन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुः सतो एयन्ते धातो कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । 'गतिबुद्धी'त्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं,— गत्यर्थाऽकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि, बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु 'सपर' इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । 'माणवकं धर्मं बोधयती'त्यादावनियमतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं, माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ-माणवकस्य प्राधान्यं, धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारस्य प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम्, तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य । सत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्ते आचार्याः ।

दुष्पादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति, दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति— के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरमूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थप्रहणम् ।

उ०-व्यापारजग्यफलाश्रयत्वात् । अत्र व्यापारद्वयार्थकतया 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन येषु द्वयोः कर्मत्वं तेऽत्र 'द्विकर्मका' उच्यन्ते । न्यादीनां च तैमैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् । भाष्ये— एयन्ते कर्तुश्चेति । यद्यपि 'प्रधानकर्मणी'त्यनेनैवेदं सिद्धं, तथापि 'गुणकर्मणि ह्यदिविधिः सपरे'इत्युक्ते बुद्ध्यादीनां'मित्यनेन तस्य प्रहणमिति प्रमथारणार्थं पुनरिदमुक्तं, तस्य सामान्योक्तेर्बुद्ध्यादिविषयमपि । तद्वचनयद्वाह—पूर्वं श्लोके त्विति । प्रधाने कर्मणि—प्रयोज्यरूपे कर्मणि । गुणकर्मणि—प्रयोज्यनिष्ठव्यापारजग्यफलाश्रये । प्रयोज्यकर्मण्येवेति । 'बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिप्रती'त्यादिः । एकेषां मतमिति । एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः । तत्र विकल्पे सुप्रमाह—माणवकमित्यादिना । वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तद्वत् । अभिधानव्यापारेणेति । शाब्दनेपथेः । एतस्य द्वैविध्यं यद्यथैवतिरिक्तविषयमिति नाऽतिप्रसङ्गः । इदमत्राऽवश्यम्—भक्तकर्मण्यतिरिक्त-द्वैविध्यमिति यद्यत्तद्वोदात्तविचारयोरुक्तकर्मण्ये पूर्वमते गौणे प्राप्नोति, 'सपर आह' इति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । भग्ये तु 'भ्रूचेष्टितयुक्तिषु पार्षी'त्यत्र चकारेण, 'पेष्टिनयुक्ति'पदेन ह्योर्ग्रहणेन वा तयोरेपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहुः । अत्र निश्चयो-बहुवचनमिः कार्यः । ननु बुद्ध्यादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अपसिद्धा इति 'प्रधानकर्मणी'वाच-सङ्गतमित्याशयेन पृच्छति—के पुनरिति ।

नीचह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम्—गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः ? 'अन्यकर्मणः' । अन्यस्याऽत्राऽजा
कर्मान्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ।

अन्यकर्मेति चेद्गूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥

अन्यकर्मेति चेद्गूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति ।
परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाऽजाया अभिधानं न प्राप्नोति ।

प्र०—तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याऽभ्य
माणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथवा 'कर्म'शब्देन कर्मत्वमुच्यते ।
अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । 'विभाषा गुण' इति पञ्चमी । यथा 'प्रविश पिराडी मिति
भङ्गाणापेक्षं पिराड्या । कर्मत्वं, तथाऽ'जां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणाऽपेक्षमजायाः कर्म-
त्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची । तेनाऽजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्याथेः संप्रसृते ।
परसाधन इति । 'नीयते' इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्मत्वाऽभिधानीयम् ।

उ०— नीत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकपाठपक्षग्रहणम् । एषो च 'कतुरीप्सिततम'मिति द्विकर्म-
कत्वं, न खेषा दुष्टादिषु पाठे मानमस्ति । एवं । जिदृग्ग्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मकत्वम् ।
अत्र प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाद् देवदत्तादी लालिः । उद्देयता-
लक्षणं प्रधान्य तु शतस्यैतं अनुद्देयगर्गाङ्गुरोघान्नोद्देयतावृत्तिरिति न वृद्धिस्यप्रत्य-
भाष्यविरोध इत्याहुः । भाष्ये—अन्यस्येति । अत्रप्रमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । व्यधिकरणे
पठ्यौ । परसाधने इति । नयतिसाधने प्रामादावित्यर्थः । तदयं निष्कर्षः—

'गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने नीहकृञ्चहाम् ।

युद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां रयन्ताना लादयो मताः ।

हृकोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शिभिः ॥

लक्ष्यं दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारणैरिति ।

१—अस्य 'द्रष्टव्यमिति निश्चयः' इति चतुर्थकरणे कविदेव पठन्ते । प्राचीनलिखितपुस्तके तु

'सिद्धं चाप्यन्यकर्मणः' इति चतुर्थकरणे इत्यन्ते, तदेव च युक्तम् । २—'सिद्धं चाप्य' पा० ।

३—'जिदृग्ग्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मकत्वम्' । अत्रापि व्यत्यासात् पाठस्येन सचिताः । 'इतीदं
श्लोकवार्तिकं लिखितवार्तिकपुस्तकेऽधिक इत्यने इति श्रीगुरुसादस्ताम् ।

कालभावाऽध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल-मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भाव-गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥
अध्वगन्तव्य-क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ।

[देशश्चाऽकर्मणाम् ॥]

प्र०-प्रहणस्य त्वजा कर्म, न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते, तस्मादन्यकमेत्वमजाया
नैष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः, न तु गोदोहन-
पानादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । 'निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया
अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या
काल' इति दर्शनम् । अध्वा चाऽसौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातना-
द्विरोपणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिर्नियत-
परिमाणस्त्वैव कर्मत्वं नाऽन्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वगत्यन्ता
इति पठन्ति । तत्रायमर्थः-गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः-क्रोश-
योजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति पृष्ठासमासः ।

कर्मसंज्ञा हीति । ननु 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया सिद्धेरिति किं कर्मसंज्ञया ।
गोदोहादीनां कालत्वेनाऽप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा
विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेपितव्यम्-आस्यते मासः, आसि-
सव्यो मासः, आसियो मासः, स्वासो मासः । एवं-शष्यते क्रोश' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थं आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वैरेव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि-मासमास्त इत्यस्याऽयमर्थः, -मासमाप्नोति व्याप्नोतीति । तथा च
वक्ष्यति-प्राकृतमेवेदं कर्म, यथा कटं करातीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां
कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि, न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

देशश्चेति । संस्त्यायविशेषः कुरुपञ्चालादिदेश इह गृह्यत इति भाष्ये उदाहरणा-

प्र०-ननुकर्मकाणां पयर्थकर्मसत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाऽभावात् 'ध्रुवयुक्तिध्वगुण' इत्यसङ्गतमतो
भाष्ये-कालेति । ननु गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरत आह-मासादय एवेति ।
'गोदोहमास्ते' इत्यस्य, -यावन्तं कालं गौर्गृह्यते तावदास्ते इत्यर्थः । पानादय इति । 'गवा'-
मित्यादिः । 'गोपानमास्ते' इत्यस्य, -यावत्कालं गवो जलं पिबन्ति तावदास्ते इत्यर्थः ।
कश्चित्पाकादय इति पाठः । निर्ज्ञातपरिमाणेति । इदं 'कालाः परिमाणेने'ति सूत्रस्य भाष्य-
विरुद्धम् । लादिविधानार्थमिति । अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । द्वितीया-
विधानमपि 'मासं गुडधाना' इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् । इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति
मत्वाह-यदा त्विति । पूर्वैरेव-कतुरीसिततम कर्म'इत्यनेन । वक्ष्यतीति । 'कालाध्वनो-
रिति सूत्रे' इति शेषः । 'यथा कटं'मिति, -दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतशब्देन विव-

१-इदं क्वाचित्कमेव । निर्णयसागरीये भाष्ये तु 'देशश्च' इत्येव -युनतापूर्तिवाटिकं मतम् ।

देशश्चाऽकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन्स्वपिति पञ्चाला-
न्स्वपिति ।

[देशश्चाऽकर्मकाणां हि कर्मसंज्ञो भवेद्यदि ।]

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥

किमिदं कल्मेति ? अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि
कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि ? द्वितीयैव ।

प्र०—द्विज्ञायते ।

इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—विपरीतमिति ।
कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेष्यमितरश्चेति त्रिविधं पूर्वं कर्म
निर्दिष्टम्, इदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कृते 'कल्मे'ति भवति ।
अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाऽभावादित्यर्थः । नवेति । लक्ष्युक्तखलथोनाम-
विधानात्, 'प्रधानकर्मण्यभिधेय' इति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां चाऽप्रधाने कर्मणि
लादिविधानात्तुच्छ एवाऽयं पक्षः । तथा च परस्ताद् दूषयिष्यते ।

उ०—क्षितमिति भावः । अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह—सकर्मकाणामपीति । न चेयमपि
कल्पनाऽकर्मकविषयैव, न सकर्मकविषयेति वाच्यम्, अनया रीत्या सकर्मकाऽकर्मक
साधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य 'न तर्हीदानीमिदं वाच्य'मितिप्रशस्य, 'यत्राऽक्रिययाऽत्यन्त-
संयोगस्तदर्थ'मित्युत्तरस्य च 'कालाध्वनो'रिति सूत्रभाष्यस्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । इष्यते च
'मासमधीते' इत्यादौ कालस्य कर्मत्वम् । अनया रीत्याकर्मकघातुयोगे कदादीनां कर्मत्वं तु
नापाद्यम्, अनभिधानादित्याहुः । धस्तुतोऽन्यैव कल्पनैषां सकर्मकत्वम्, न त्वत्रत्यमिदं
वचनं विधायकं, हिशब्दयोगात् । ध्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयोऽकर्मकघातानां कर्मसंज्ञा
यथा भवति तथा धारवधैरूपं वक्तव्यमुक्तयुक्त्येति 'ध्रुवयुक्तिवगुण' इति सम्यगेवेत्यर्थ इति
युक्तमाभाति । अन्यथा वचनस्य 'यदा खि'त्यादिनोक्त्या 'कालाध्वनो'रितिसूत्रभाष्यसंमतया
रीत्या प्रत्याख्याने भारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः । भारम्भेऽपि तदावश्यकत्वेनाऽ-
रम्भपरतयैवैतद् ग्रन्थस्याख्याया उपायत्वात् । संस्त्यायविशेषः—प्रामादीनां समूहविशेषः ।
इतरदिति । उदासीनमित्यर्थः । इदं तद्विपरीतमिति । धारवधैःफलानाश्रयत्वादिति भावः ।
इलोकस्यविपरीतशब्दं व्याचष्टे भाष्ये—अपरिसमाप्तमिति । अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे—
न वेति । 'कल्मकर्मणोद्वितीये'ति कार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाऽभावादपरिसमाप्तत्वं तु न
युक्तम्, उदासीनेपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यदर्थैबोक्तेश्च । सर्वकर्मकार्याऽभावे हेतुमाह—
प्रधानकर्मणीति । 'कथिते छादय' इति येनोक्तं स एवाऽयं वादीति भावः । तदेतत्सर्वं
दूषयति—दुहादीनां चेत्यादिना ।

१—'कर्मणा' ।

२—'इदमर्थं केवल इत्थंलिखितवाचित्कपुराणे एव इष्यते न तु भाष्ये इति' श्रीगुरुप्रसादराजी ।

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्वात्वर्थयोगाऽपि च यत्र पृष्ठी ।
तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि घृत्तिर्न रत्त्वतोऽस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।
तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजन कर्मसंज्ञायाः ॥

प्र०- तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति—यस्मिंस्त्विति । यस्मिन्वादी कर्मणि सत्यन्यत्पय प्रभृत्युपजायते तत्कर्म 'कल्म' । धात्वर्थयोगेति । 'धातु'शब्देन धात्वय उच्यते । तस्याऽर्थे प्रयोजन—पय प्रभृति, तेन योगो यस्या सा पृष्ठी यत्र भवति 'गोर्दुहते पय' 'पौरवस्य कम्बलो याच्यत' इति । प्रधाने तु न भवति पृष्ठी,— 'दुहते पयसो गौ रिति । इदानीं सद्धान्तरमनारभमाण आह—कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्पृथक्कल्मेति शब्देऽस्मिभोक्तम्, दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-दर्शनात्सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाऽभावात् । भेदेन च कल्मसज्ञाविधाने कर्म-कार्याऽप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि घृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे घृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठ 'धातोर्निघृत्ति'रिति । तत्रायमर्थः—धातो करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थाभिघृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति,—वर्णविकारेपि कृते कर्म-कल्मशब्दयो पर्यायतैव । यथा पाशुर पासुलशब्दयो, तत्र किं सद्धान्भेदेन इत्यर्थः ।

एतेनेति । 'अकथित कर्म त्येवाऽस्तु, मा भूत्पूर्वसूत्रद्वय, तद्विषयेऽनेनैव कर्म सज्ञाया सिद्धत्वात्, परिगणन च न करिष्यत इति प्रभार्ये ।

उ०- अन्यत्पय प्रभृतीति । ननु पौरव विनापि गोरुपजननाद्यत्राऽभ्यासमिदं याचादिकर्मैव विशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनाऽदोषात् । एव चोपजायत इत्यस्य,—प्रकृतधात्वर्थकर्मता विशिष्टमित्यर्थः । तेन योग इति । तेन योगे धात्वो यस्या सा पृष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापार-प्रयोजनफलविशिष्टपयआदिनिरूपितसम्बन्धार्थिका यत्र पृष्ठीत्यर्थः । एव च दुहादियोगे पयसो गभ्यन्वय कृत्वा पृष्ठीप्रयोगो न दृश्यते, किं तु गो पयस्यगभ्ये सा दृश्यते इति भावः । कर्मकार्येति । द्वितीयादीत्यर्थः । रत्त्वस्य इति । सार्वविमक्तिरस्ति । रस्य लत्वमात्रे-णेत्यर्थः ।

ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह—अकथितमित्यादि । एव चाऽकथितेन—'अकथित चेति सूत्रेणैव सर्वा—सर्वविषया कर्मसंज्ञा सिद्धा—किं पूर्व-सूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनि शक्तिरकैवेति सूचयति । भाष्यसूत्र-द्वये फलाश्रयताजनकतोमयसमानाधिकरणा, इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणेत्यप्यत् । उत्तरमाह—यत्स्त्विति । यत्पुरस्ताद्धारणार्थानामिति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेन पञ्चदिना पुक्तं गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्य सूत्रमावश्यकमित्यर्थः । तद्वाच्ये—यवेभ्य इत्यादिना । अवश्यं कर्तव्यमिति । सति परिगणने भेदेन पश्यतीत्याद्यसिद्धे पूर्वयोगारम्भ भाष्यकः ।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थम् ।
ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—नेताऽश्वस्य सुप्तमिति, आहोस्विज्ञेताऽश्वस्य
सुप्तस्येति ? उभयथा गोणिकापुत्रः ॥५१॥

प्र०— यत्त्विति । 'यवेभ्यो गा वारयती'ति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्यात्,
वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति 'कर्त्तुरीप्सिततम'मित्यारब्धम् । तस्मिन्ना-
रब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्त-
स्याऽनेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं 'नदस्य शृणोती'त्यादवतिप्रसङ्ग-
नियुक्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादि-
वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्धयर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्माऽपादान-
संज्ञयोर्विषयविभागसिद्धयर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाऽ-
भावं प्रतिपादयति । अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः ।

अथेति । 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहु'रित्युक्तम् । अत्र लादिप्रहणेन किं
पष्ठमपि गृह्यते उत न ? यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा 'लः कर्मणि च भावे चाकर्म-
केभ्यः' 'तयोरेव कृत्यक्तप्रलार्था'इत्येतेषां प्रहणं न्याय्यम्, अथ प्रकारे तदा पष्ठमपि
लादिप्रहणे गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । गुण-

उ०—परिगणनत्व चाऽऽह्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ननु वारणार्थानामीप्सित
इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याऽकथितत्वासिध्यत्वेवाऽनेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये—
चेति । तद्ग्राह्ये—चशब्दादिति । विषयविभागेति । 'विशेषे'ति पाठान्तरम् । ईप्सितम-
पादानत्वविषयः, ईप्सिततमं कर्मत्वस्य, विपरीतं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः, तदे-
वाह भाष्ये—ईप्सितमेव त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततम-
स्यैवाऽपादानत्वं स्यादिति भावः । तदेवाह—अवधारणेनेति । एतेनैतद्भाष्यबलेनाऽकथितं
चेति सूत्रे 'ईप्सिततम'मित्यनुवर्त्यं फलाश्रयस्यैवाऽनेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परस्ताः । ननु
लकृत्यक्तप्रलार्थवत्पष्ठमपि भविष्यतीत्यत आह—प्रधाने इत्यादि ।

१—'तत्प्रसङ्गाच्चारायणः साधारणमधिकरणं पृथक् प्रोक्तं च । सुवर्णनामः साम्प्रयोगिकम् । षोडशमुखः
कन्यासम्प्रयुक्तम् । गोनदीयो भार्याधिकारम् । गोणिकापुत्रः पारदारिकम् । कुचुमार औपनि-
दिकमिति' (कामधुने १. १. १२) इह वारस्यावनमहर्षिणा गोनदीय—गोणिकापुत्रयोः पार्यव्येन
ग्रहणाद् "गोनदीयः पतञ्जलिः" इति वैजयन्तीकोषे भूमिकाण्डे ब्राह्मणाभाष्ये १५७ श्लोके
गोनदीयस्य पतञ्जलिपर्यायत्वसंज्ञाकारेऽपि गोणिकापुत्रस्य भिन्न एव । "गोनदीयः = भाष्यकारः"
इति कैपटः । (प्रदीपे १. १. २१ पृ० २५२) गोनदीयस्य मतं भाष्ये (१. १. ११) (१. १. २१)
(१. १. २२) (७. १. १०१) सूत्रेण विद्यते, गोणिकापुत्रस्य तु केवलमिदं ।

भाष्यकारात् पतञ्जलेभिन्नावेव गोनदीय-गोणिकापुत्राविति यु० मीमांसकः (व्या० शा० ५०
भा० १, पृ० २०२-२०३; २११-२१२ दि० सं०) ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स एव ॥१॥४॥५॥

‘शब्दकर्म’ति कथमिदं विज्ञायते—‘शब्दो ज्ञेयां क्रिये’ति, ‘आहोस्वि-
‘च्छब्दो ज्ञेयां कर्म’ति ? कश्चात्र विशेषः ?

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधः ॥१॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
के पुनर्ह्यत्यादयः ? ह्यति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्यति देवदत्तः । हाययति
देवदत्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः ।
शब्दाययति देवदत्तेनेति ।

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः ? शृणोति
विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति

प्र०—कर्मणि पृष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं, न तु न्याय्यम् । यत्र-
ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकश्ययोगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधान-
कर्मण एवाऽभिधानं न्याय्यम् । पृष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते, विरो-
धाऽभावाद्गुणाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥१॥

गतिबुद्धि । कथमिति । ‘कर्म’शब्देन कचिक्रिया गृह्यते । यथा—‘कर्तरि कर्म-
व्यतिहार’ इति । कचित्तु साधनं कर्म । यथा—‘वेः शब्दकर्मण’ इति । तत्रश्रोभयथा
व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति । ह्यत्यादीनामिति । ह्यत्यादयो धातवः साध्य-
मानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः ।
ह्यति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्यतेर्नाऽऽशङ्कनीयम् ।
शब्दायते इति । ‘शब्दं करोती’ति ‘शब्दवैर’ति क्यक् । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽत्राऽ-
न्तर्भावात्कर्मान्तराऽयोगाच्चाऽकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे, वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्द-
क्रिया न भवन्ति, शब्दसाधनकर्मणस्तु, तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । ज्ञेयां बुद्धिप्रत्यवसानम् ।

उ०— ननु पृष्ठीवत्तदभावस्य श्यापेनाऽप्राप्तेरुभययेत्युक्तमत आह—गुणकर्मणीति । ननु
छादिवत्पृष्ठमपि प्रधानकर्मण्येव श्याप्येत्यत आह—यत्र हीति । गोणिकापुत्र—माध्यकार
इत्याहुः ॥५॥

गतिबुद्धि । ननु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह—कर्मशब्देनेति ।
ननु शब्दस्य गुणत्वात् क्रियात्वं कथमत आह—ह्यत्यादय इति । कर्मणो भावादिति ।
कर्मणः सखवित्यर्थः । अकर्मकत्वादर्पाति । यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याऽप्यर्थं निषेध-
इत्यर्थः । अत्र वदन्ति—द्वेषवर्धायां शब्दे वे’त्यभियुक्तिः शब्दशब्देन द्वेषवर्धनिर्देशात्पदार्थ-
‘शब्द’शब्दात्क्यक् ह्यतेरिवाऽस्येव पुत्रादिकर्मयोग इति ‘शब्दक्रियाणा’मिति चेद्ध्यत्यादीनां

देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलभयति देवदत्तम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अशब्दक्रियत्वात्' ।

अस्तु तर्हि—'शब्दो येषां कर्म' इति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पति-
प्रभृतयः ? जल्पति विलपति आभापते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देव-
दत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभापते देवदत्तः ।
आभापयति देवदत्तम् ।

दृशोः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशोः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्पाणम् । दर्शयति

प्र०—शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्धयर्थावपि जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्यु-
पलब्धिमात्रवचनौ, तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषया-
मेवोपलब्धिं प्रत्यायतस्तदा साधनकर्मप्रहारे सिद्ध्यति, न तु क्रियाप्रहारे इत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । एवं तु बुद्धयर्थत्वादनयोः सिद्ध्यतीति चिन्त्यमेतत् ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दक्रियायां वर्तन्ते इति क्रियाप्रहारे
सिद्ध्यति न तु साधनकर्मप्रहारे, 'पुत्रं जल्पती'त्यादौ शब्दकर्मत्वाऽभावात् ।

दृशोः सर्वत्रेति । यदि क्रियाप्रहारेण साधनप्रहारेणमयोभयगत्याश्रयणं, सर्वत्र
दृशोर्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रशिधानद्वारक उपलम्भे यदा

उ०—प्रतिषेध' इति भाष्यसामान्येऽप्यादृशशब्दात्पश्यते कर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे भावाऽभावेन
चिन्त्योऽयं कैवट इति ।

न ज्ञानमात्रेति । ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्धयर्थास्तत्र गृह्यन्ते, न तु तद्विशेषवचना
इति भावः । शब्दविषयमेवेति । श्रोत्रेन्द्रियज्ञानरूपामित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषार्थ-
त्वेन न बुद्धयर्थत्वासिद्धिरिति भावः । बुद्धयर्थत्वादिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्धयर्थ-
त्वावपि सिध्यतीत्यभिमानः । चिन्त्यमेतदिति । चिन्ताबीजं तु—यदा जानात्यादीनां शब्द-
विषये भावणज्ञाने वृत्तिस्तदाऽप्यणौ कर्तुणो कर्मत्वमिष्टम् । न च तदा बुद्धयर्थत्वेन सिद्धिः,
ज्ञानसामान्यार्थत्वाऽभावात् । एवमेव दृशोः संवयानम् । अत एव यदा रूपादिविषयकभाष्य-
ज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यदा 'विजानाति रूपतर्कः कार्पाणं, विज्ञापयति रूपतर्केति
भाष्याद्यप्य इति ।

पुत्रं जल्पतीति । एतन्नपूर्वके जल्पने कर्त्तव्येति भावः । एतेनाऽकर्मकत्वासिद्धि-
रित्यप्यपास्तम् । सर्वत्र दृशोरिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वाऽभावादिति भावः । ननु 'पदार्थ-

१—रूपतर्कः—रूपकार्पाणविराजकः [चान्दी का पारवी, चांदी के सिक्कों का परलने वाला
कोहरा । कौटिलीयार्थशास्त्रे 'रूपतर्क'शब्दोऽस्तिमन्त्रे इत्येते । तद्वत्त्वा—'रूपतर्कः पदार्था-
व्यापहारिकी कोरप्रवेशना च रमापेय'] (भाष० १, अ० ११) ।

रूपतर्क कार्षापणम् ।

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अत्ति देवदत्तः । आदयते देव-
दत्तेन ॥ अपर आह—सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं, परस्मै-
पदमपि* । इदमेकमिष्यते—‘क्तोऽधिकरणे च भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’
[३. ४. ७६] । ‘इदमेपां जग्धम्’ ॥ खादि—खादति देवदत्तः । खाद-
यति देवदत्तेन ॥ नी—नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ।

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं
देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ? वहन्ति यवान् बलीवर्दाः ।
‘वाहयन्ति बलीवर्दान् यवान् ।

प्र०—दृशिर्वर्त्ते तदैतद्वक्तव्यम्, अन्यत्र तु बुद्धपर्यत्वात्सिद्धयति । तत्र साधनकर्मप्रहण-
मित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाप्रहणे कर्मप्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । ‘गतिबुद्धिशब्दप्रत्य-
वसानार्थाऽकर्मकाणां’मित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जस्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानं
कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशोर्बुद्धपर्यत्वादेव
प्रहणं सिद्धयति ।

अदिखादीति । अदिराद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवहोर्गत्यर्थत्वात् ।
यद्यपि ‘न गतिर्हि साधेभ्यः’ इत्यत्र ‘न वहिर्गत्यर्थे’ इत्युक्तं भाष्ये, तथापि ‘वहेरनियन्तृ-
कर्तृकस्ये’त्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः । परस्मैपदमिति । ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्चे’ति
प्राप्तम् ।

वहेरिति । नियन्ता—सारथिः । भक्षेरिति । ‘अणिकर्त्ते’ति हेतुमण्येषो

उ०—आऽनालोचन’ इति दर्शनाद् दृशोर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्धपर्यत्वेन सिद्धिरत आह—चक्षु-
रिति । दृशेरिति । ‘ज्ञानसामान्यार्थत्वे’ इति शेषः । आनुपज्ञानार्थकाऽर्थं तु वचनमावश्यक-
मेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ‘ज्ञानसामान्यार्थकानां तत्र प्रहण’मिति । इत्युक्तं
भाष्ये इति । तत्र च तत्रैव निरूपितम् । अत एव ‘न वे’ति ‘सूत्रे ‘इच्छो’रित्यस्योभयत्र विभाषा-
त्वमुक्त्वा’ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्त’मिति प्रापणार्थं उदाहृतम् । विपूर्वो
हरतिर्गत्यर्थ इति च कैयटः । एवं च वहेः प्रतिषेधो नाऽऽर्थः । तथापीति । एवं च नियन्तृ-
कर्तृकवहेरुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् । नयतेस्तु गत्युपसङ्गनं प्रापणमर्थ इति गत्यर्थक-
त्वमस्येव । प्रापयतेस्तु बुद्धं प्रापणमेव वहिवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् । भाष्ये—
इदमेकमिष्यते इति । एवं च ‘सर्वमेवे’त्यसङ्गतं, परस्मैपदकर्मत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
सारथिरिति । पशुमेरक इत्यर्थः । अन्यथा रथमेरक एव सारथिनाम्बुस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्यो-

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिरडी देवदत्तः । भक्षयति पिरडी देवदत्तेन ॥ अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? भक्षयन्ति यवान्वलीवर्दाः । भक्षयन्ति वलीवर्दान् यवान् ।

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते-देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते-देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ।

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्रचनात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणा'मित्युच्यते न च केचित्कदाचित्काल-

प्र०-निषेधाच्चुरादिएयन्तोऽप्येयन्त एवेति प्राप्तिः । भक्षयन्ति यद्यानिति । क्षेत्र-
नामङ्कुराद्यवस्थायां यवानां भक्षणद्विसा भवति । तदवस्थायां कैश्चित्तन्यस्याऽभ्यु-
र्गमात् । परकीयैवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र मक्षिर्वर्ते ।

कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्वाऽप्यधदेशाना-
मपि ग्रहणम्, वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा ।

सिद्धं त्विति । तेन 'मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमान-
लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाऽव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन 'मास आस्यते देवदत्तेने-
त्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनाम-
विवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव, यथा 'शेते देवदत्तो न मुहक्ते' इति । अत्राहु-
अत्यन्ताऽविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते, न त्वविवक्षितकर्माणः ।

उ०-शाहरणाऽसहृतेरिति बोध्यम् । ननु भक्षयतेनिरप्यन्तत्वेनाऽप्यौ कर्मभावाद्वाह-
कर्त्तव्येति । 'जा'वित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्णिच एव संभवेन तस्यैव ग्रह इति भावः ।
भक्षेः प्रत्ययवसानार्थेवाप्राप्तिः । वार्तिके 'प्रतिषेध' इति शेषः । पिण्ड्यां अप्रागित्वा-
शाहरणे, भक्षेरहिंसार्थत्वम् । ननु यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्याऽपि कथं हिंसार्थत्वमत आह-
क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणं, बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाङ्गे इति ।
इदमुपसंख्यानधारणम् । तत्राऽऽद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः, द्वितीये तु 'परा'नित्यप्य-
धारणम् । परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्राऽऽद्यमेव युक्तं, मार्ग्यस्वरसादित्याहुः । उ०-
हरणकक्षायां 'भक्षयन्ती'ति बहुवचनपाठे 'तस्वामिन' इति शेषः । तुल्यत्वाद्देविति । 'वा-

भावाध्वभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः 'कचिद्येऽकर्मका' इति ।

प्र०—अन्यथा पचादीनामपि कर्माऽविवक्षायां कर्मकनिवन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माऽविवक्षायां कर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुषु त्वाश्रीयमाणेषु कचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाऽकर्मकत्वेन व्यपदिरयन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाऽकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थव्यप्यन्यपदार्थेष्वदोषः । कचिदिति । द्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

उ०—शब्दाश्रयणे । नन्वकर्मकत्वाये कर्मणि ली न स्यादत आह—स्वाश्रयमिति । 'सकर्मके'त्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । 'अकर्मके'त्यत्र निषेधकोटी त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ।

गृह्यन्त इति । इह शास्त्र इत्यर्थः । तदेवाह—अन्ययेति । कर्माऽविवक्षायामिति । तदविवक्षा हि द्वेषा,—तदव्यययोग्यघातार्थत्यागात्, सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनाऽव्ययव्याऽविवक्षायां संबन्धित्वेनाऽव्ययस्य विवक्षणादेति । कार्याणि—लादयः । अत्राऽऽश्रयिणी जं तु 'लः कर्मणी'त्यादिभाष्ये पर्यं वक्तुमशक्यम् । 'कृतपूर्वा कट'मित्यत्र कस्याऽविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य 'कर्तृकर्मणो'रिति भाष्यादी स्पष्टत्वात् । 'अकर्मकशब्दस्य चेत्यादि तदुपपादनमप्यनुचितं, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनाऽर्थानामेवान्यपदार्थत्वस्योचितत्वात् । 'अर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद' इति दर्शनमप्यसङ्गतमेव, धातूनां मानार्थत्वोच्छेदापत्तेः । तस्मादयमर्थः—किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया 'न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां भावना'मित्यर्थः, उत 'कर्मरहितार्थप्रतिपादकाना'मित्यर्थः ? लक्षणोभयत्र तुल्या । सत्र नाद्य इत्याह भाष्ये—न च कचिदिति । तथा च 'कर्मसंज्ञाप्रयोजकाऽर्थरहिताना मित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसम्भवेनाऽकर्मकाणामित्यस्योदाहरणाऽसम्भव इत्यर्थः । अन्त्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामात्रेणाऽऽकाङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यासाऽर्थात्कालेनैव सदाकाङ्क्षायास्तथा यत्कालकर्मणोऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादिसूत्रे तुल्यजातीयोच्छेदतया नियमस्य सकर्मकविषयतयाऽकर्मकविषये 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह—त एवमित्यादि । एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं 'शास्त्रेऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहण'मिति । कचिदित्येतद्गुणच्छेदद्रव्य एव कर्मणि सतीति । 'सती'त्यस्य 'प्रतियोगिनि सती'ति शेषः । एवं च कालाघातिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाऽभाववत्त इत्यर्थः । तादृशात्र सर्वथा द्रव्यकर्माऽभाववन्तः शेरथादयः, अविवक्षितकर्माण्येभ्युभयेऽपि । प्रयोगानुसारित्वाच्चाऽविवक्षायाः पचादिविवक्षया नाऽकर्मकत्वनिवृत्तनकार्याणि । न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धाकर्मकग्रहणं व्यर्थं, सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यापत्तौ 'भासमासपति देवदत्त'मित्यसिद्धयापत्तेः । प्रतियोगिसमर्पक'कर्म'पदेन तु न कालादीनां ग्रहणम्, एतद्व्यामर्ष्यादिति न शेषः । वधुतो भाष्ये 'कचिदित्यस्य कालादीनां कर्मत्व-

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽकर्मकाश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम्,
न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति, न च भवति,

प्र०— अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽ-
विवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः ।

अथवेति । अकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिद्धयते, न बहिरङ्गं कालादि-
कर्म । तथा हि—पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति, पश्चात्कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम्—

‘शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्माः प्रवर्तते ।
क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा’ ॥ इति ।

उ०—प्रयोजकस्याप्यादिरहितेऽर्थं इत्यर्थः । कैयटोक्तस्याप्यप्यादि हि ‘कालभावात्प्रमि’रिति पूर्व
श्रुतीवानिर्देशात्केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वव्यवहारो धार-
णाम् । अकर्मकपदसामान्यात्तत्र तदवस्थायां कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ।

भाष्ये—न चैतेनेति । कालादिनेत्यर्थः । तद्व्याप्ये—सम्भवेति । कालादीनां तु
व्यभिचारो नास्त्युच्यते । व्यापनादिरूपधार्थ्यपूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तिलेपामपि
तासम्भवादिति भावः । अयं भावः—कालादेरपि प्रतियोगिमूतकर्मपदेन कर्मग्रहणेऽकर्मको
धातुरसम्भवीति सामान्याद् द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति । ननु तदविवक्षया
तासम्भव इत्यत आह—वस्तुस्थित्येति । धातुरेवाव्यपशार्थं इति भावः ।

वस्तुतो व्याप्यादिविषयासम्भवेऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दृश्यते—अथवेति भाष्येण । अ-
पत्तिस्तुल्येव । ‘न चैतेन’ इत्यादिना भाष्येण व्यभिचारात्भाव उच्यते । पूर्वस्मान्निर्देशपुनरा-
भावाऽन्तरङ्गतापर्यंकतया योजयति—अकर्मकेति । पूर्वं क्रियाया इति । तदुच्यते
क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः । शक्तिप्रमाणेति । द्रव्यधर्मरूपाण्येवमादेः सक्रियाण्य क्रियासु चात्र
योगः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र शक्तेर्यथा,—वस्तुतादिकालयोगः, पञ्चवज्रमादेः । प्रमाणवशा
त्तथा,—शीघ्रतापुनरादिबर्णस्य दण्डादिकालयोगः । सद्गुणवशात्तथा,—नाना द्रव्यकर्म-
पाकस्य । सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामान्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् ।
अत एवाऽऽस्यने मास’ इति कर्मणि लः सिध्यति । अत्रैतत्पुनराऽकर्मकपदव्यसकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तापर्यमाहचाऽभावादिति तत्रवम् । ‘न चैतेन’ इति भाष्येण द्रव्यकर्म-
व्यभिचार एव दृश्यते न एतद्व्यभिचारमिति विनियम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं अङ्ग-
णाह—अथवेति । ‘न चैतेन’ इत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो ज्ञेयर्देव सकर्म-
कजातेष्वकर्ममांभावादेवामपि व्यभिचारिव्यभिचारे कश्चिद्द्रव्यकर्मकपदप्रमनिर्णयार्थं तत्साधक-
पुनः कथयम् । एवं चाऽकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनेन मास-
कर्मताप्येव्यकर्मकमित्येतत्पदोऽर्थः । न त्वेतद्भाष्येणैवमात्रमात्रमात्रकर्मकजातेष्व-
ग्रहणमिति वस्तुं पुनः । ‘कालात्प्रमो’रिति सूत्रे ‘लः कर्मणी’ति सूत्रस्याऽकर्मकपदव्यभिचार-
पीत्यस्यैव भाष्यस्य सत्येव तत्राऽप्यप्यन्ताऽविद्यमानकर्मकजातेष्वग्रहणार्थी पूर्वोक्त-
पूर्वोक्त-
पूर्वोक्त-

तेनाऽकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति ॥५२॥

हृक्फोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हृक्फोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हृक्फोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ॥ कथं चाऽत्राऽऽत्मनेपदम् ? एकरय 'गेरणी' [१. ३. ६७] इति, अपरस्य 'णिवचश्च' [१. ३. ७४] इति ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः ? किं चातः ? तन्तुवाये प्राप्नोति ।

प्र०- सूत्रं चेदं नियमार्थमिति 'आकृष्टार'सूत्र उक्तं तव एवाऽवधार्यम् ॥५२॥

हृक्फोर । उभयत्र विभाषेयमिति नघेति विभाषेयत्रोक्तम् । अभिवादि-दृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते, दृशोर्बुद्धयर्थत्वान्नित्यप्राप्ता पक्षे निवर्त्यते ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता । किं यस्येति । तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्द्विशोपानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवाय इति । यद्यपि 'तन्तुवायो घयति मुहूर्त्ते' इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति,

उ०-पूर्वीत्यादिमाथाऽसङ्गत्यापक्षेः । किं चाऽयन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिषि 'छाययति केशरं देवदत्त' इति 'गेरणी'विति सूत्रस्यकैयटप्रयोगे केशरस्य कर्मत्वाऽनापत्तिरिति दिक् ॥५२॥

हृक्फोर । इत्यत्रोक्तमिति । 'वार्तिककृते'ति शेषः । भाष्ये—कथं चात्रात्मनेपदमिति । एतद्वास्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः । अभिवादयतावणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाऽभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वाच्चिति प्रश्नः । एकरयेति । आघाऽन्यस्य दृशोरित्यर्थः । अणौ कर्तृ-कर्मातिरिक्तकर्माऽभावे विवक्षित इति भावः । अपरस्येति । आघस्याऽभिवादयतेरित्यर्थः । उक्त आशयः ॥५३॥

स्वतन्त्रःकर्ता । भाष्ये—स्वं तन्त्रमिति । विततास्तन्त्रवस्तन्त्रम् । किमयं बहुमीदृ-रिति प्रश्नतात्पर्यम् । विशेषविहितत्वादित्यभ्युपगमः, निरवकाशत्वाऽभावात् । अपादानादि-संज्ञेति । 'तन्तुवायाद्गृह्णाती'त्यादौ । प्राक्षणादिर्नेति । 'तन्तुवाय' इत्यस्य भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः । वितन्त्यत्त इति । स च सन्निवेशविशिष्टस्तन्त्रसमूहः । स्वतन्त्र उच्यते इति । यथाकथंचिद्रूपपक्षोऽयं प्रधानार्थे क्व इति भावः । प्राधान्ये वर्तमानस्यैव ग्रहणं कृत

नैव दोषः । अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा,—आस्तीर्णं तन्त्रम्, 'प्रोतं तन्त्र'मिति । वितानमिति' गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा,—स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते । तत्र प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति' । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अस्वतन्त्रत्वात्' ।

प्र०—'ब्राह्मणोऽधीते' इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितान इति । वितन्वत इति वितानम् । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स 'स्वतन्त्र' उच्यते । तत्र कारकाऽधिकारात्क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्याऽपि तन्तुवायरूपतया तत्राऽनुपयोगात्प्रधानवाचिनः 'स्वतन्त्र'शब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्मचित्स्वातन्त्र्यं तथा 'कारक'सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभावेनोच्यते सर्वोऽसौ 'स्वतन्त्र' इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् ।

हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याऽभावात्कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् 'पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति' कर्तृवृत्तीया न प्राप्नोति । 'तन्प्रयोजक' इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते ।

उ०—इत्यत आह—तत्रेति । त्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवाऽवयवयोग्यात्वं । तन्तुवायरूपतयेति । 'कारक' इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिन्न तत्त्वेनाऽनुपयोग इत्यर्थः । बहुलक्ष्यसत्कारानुरोधाय प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । ननु किं प्राधान्यं कर्तृरित्यत आह—अनेकेति । सकलकारकप्रवर्तकावादिभिर्भावः । नन्वेवं 'स्थाढी पचती' इत्यादि न स्वादत आह—यस्य धातुनेति । अगुणभावेन—प्राधान्येन ।

स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तत्पारोपितमनारोपितं वेत्यस्य । कर्मप्रायसप्तमभिग्याहारे प्रधानीमूलघातवर्धय्यापाराश्रयो हि सः । तास्या एव च सकलकारकप्रवर्तकः । प्रायेण कर्मप्रायसप्तमभिग्याहारे पक्ष्यापारयोर्द्वयासदृशानात्समभिग्याहारे इत्यन्तमित्यादि निरूपितं मञ्जूपायाम् । 'हेतुमति' चे'त्यत्र 'हेतुम'शब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते, न च तत्र सङ्गेष्यतेत आह—प्रयोज्य इति । स एवाऽत्र हेतुमशब्दग्राह्येन विवक्षित इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । 'उद्भूत'मिति शेषः । दूषणान्तरमाह—तत्प्रयोजक इति ।

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'स्वातन्त्र्यात्' । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । 'इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्' यो हि मन्यते—नाऽसौ स्वतन्त्रः, अकुर्वत्यपि तस्य 'कारयती'त्येतत्स्यात् ।

नाऽकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति, स्वतन्त्रोऽसौ भवति ।

शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं—'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाऽक्रियां च दृष्ट्वाऽ-

प्र०— न वेति । प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवाऽसौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्, तथा चाऽकुर्वत्यपि प्रयोज्ये 'प्रयोजकः कारयती'ति व्यपदिश्येत ।

शक्यं तावदिति । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्त्तनात्किलोपसंख्यानमारभ्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यम्—'यः करोति स स्वतन्त्रो न त्वकुर्वमिति' । एवं चेत्प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव । तथा चोक्तं भाष्यकृता—'नेह कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते, सर्व इमे स्वमृत्यर्थं प्रवर्तन्ते' (३. १. २६ वा० १४) इति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन

४०—तत्र हि तत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते । क्रियासिद्धाविति । स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः—स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वरूपत्वात्तन्मस्याऽस्येव परप्रेर्यवेऽपि । मनु प्रेरणायाः क्रियाविपर्ययात्कथमकुर्वति 'कारयती'ति प्रयोगोऽत आह—यदीति । साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम् । मूले 'आदि'पदार्थः क इति चिन्त्यम् । व्यपदिश्येतेति । तदाऽपि तस्योपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे निज्जापत्तिः । एवं चोपसंख्यानमतिष्यापकमिति भावः । भाष्ये 'न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवती'त्यन्तरं 'किं तु कुर्वत्येवे'ति श्लेषः । स्वतन्त्रोऽसाविति । असावुपसंख्यानमस्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्यानोपात्तप्रसङ्गवारणाय वातिहेऽपि स्वतन्त्रप्रदमनुवचनम् । तस्मान्मर्त्याद्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुरंतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाऽकुर्वत इति वाच्यमित्याह—शक्यं तावदिति । एवं च सूत्र एव गौणमुच्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य वाचिकं न कार्यमिति भावः । तदाह—उपसंख्यानवादीति ।

तेन चेदमिति । उन्मेषोपशान्त्येवासाधयः । 'अकुर्वमिती'त्यन्तमभ्युपगमे कर्म । एवं चेदिति । प्रेरणोत्तरमप्यवधारणं चेदित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । अथवा स्वार्थाऽभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानं स्वार्थमिति भावः । भाष्ये—ज्ञापकम्—अनुमापकम् । अयम्—उपसंख्यानवादी । प्रेषिते—पुरुषे । क्रियाम्—'क्रिया-

ध्यवस्यति 'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति । यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्व-
तन्त्रोऽसौ भवतीति ॥५४॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः ['प्राप्नोति] । स्वतन्त्र-

प्र०-विवक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने
त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥५४॥

तत्प्रयोजको । प्रेष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं
तत्किमर्थं चोद्यते ? एवं मन्यते—प्रेषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्स्वा-
तन्त्र्यम् । प्रेषकाले तु स्वव्यापाराऽप्रवर्तनात्प्रवृत्तौ प्रेषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्य
च प्रयोजको न हेतुः स्यात् । तत्राऽत्र न श्लिष्यभवेत् । प्रेषप्रहमध्येपणनिवृत्त्यर्थमिति

७०-प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम्, अक्रियां—'तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाऽ
भावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः । एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव तस्य
पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन् स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोग-
श्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति
मुह्यस्वातन्त्र्यग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह—यदि चेति भाष्ये । अस्य 'इच्छायामसत्या'
मिति शेषः । तदाह—स्वार्थदर्शनादिति । एवं च यद्ययं परतन्त्रः स्यात्संबन्धा कुर्यादेव,
कदापिन्न करोत्यपि, तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एवं च 'स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं
स्वातन्त्र्य'मित्युक्तं, तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोजकत्वम् । तत्रारोपितमनारोपितं च
सञ्ज्ञोपयोगि । तत्रारोपितं स्यात्पदादी, अन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव
च घातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये—'सप्रबन्-
क्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिवर्तते, स्थालीरथे च पाले
कस्यमाने 'स्थाली स्वतन्त्रे'ति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तुरधिकरणत्वेनोपादि-
क्षित्यम् । मद्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रियायामध्यवस्यति क्रियायां वा कर्ता, 'अव'मित्यव-
कर्तृव्यापानात् । 'क्रिया'मित्येतत्कर्तृनिरूपितं त्वरथाधिकरणत्वं स्थाल्यां तदुक्तमित्यादिभ्यः ।
न च क्रियामित्येतत्क्रियवितं कर्तृत्वं, तस्य सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥५४॥

तत्प्रयोजको । शेषपठण समाप्तः । प्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यमित्यस्य—'अस्तु मामे'ति
शेषः । समाप्ति—विवक्षितः । ननु 'न वा सामान्ये'त्यादेर्हेतुमति चे'त्यत्र वदमान-
तया'ऽपरमुक्त'मित्यसङ्गतमत आह—वदयमाणस्यापीति । अयं हि 'न वा सामान्ये'ति

प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते, न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ॥ 'स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् ? स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।
स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥२॥

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्योऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः, प्रयोज्यः स्वतन्त्र-
श्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? एकं तावदुक्तं 'न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कार-
यतीत्येतस्या'दिति । अपरमुक्तं 'न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्'
'स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्य'मिति ॥५५॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्र०-केचित् । 'अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । न
तनुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैपग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निवृष्ट-
विषय एवं नियोगः ।

स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यां वा संभावितसामर्थ्यां वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण
समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रः प्रथमिति । प्रयोजकसन्निधौ । पार-
तन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य विरतकृतत्वाद्यौगपथानुपपत्तिरिति भावः ।

उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्याऽपि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं
वक्ष्यमाणं चाऽभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । 'हेतुमति
चे'त्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन
तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः ॥५५॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

उ०-वार्तिकार्थः—संज्ञं घातयतीत्यादौ 'हेतुमति चे'त्येष मिद्वत्वात्पसङ्गानं न चार्थम् । कथं
सामान्यकृतत्वमस्य भावः—हेतुत इति । मुक्तपादेपुनः पीरानिवादिरेविषाह इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रप्रयोजकत्वरय हेतुत्वाद्यमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥५५॥

इति धीशिवभट्टसुतसतीगर्भकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽपीने प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्राग्गोश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ?

रीश्वराद्गीश्वरान्मा भूत्

'रीश्वरा'दित्युच्यते, वीश्वरान्मा भूत्—'शक्तिणमुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्क सुनौ' [३. ४. १२; १३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति—'अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण'मिति* यदयं 'कृन्मेजन्तः'
[१. १. ३६] इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाऽव्ययसंज्ञां शास्ति ।

कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

परोऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति† । तदर्धमेतस्यात् ॥ यत्तद्व्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्योऽ'नन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य
ग्रहण'मिति ।

समासेष्वव्ययीभावः

'समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात्—'अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति

प्र०— प्राग्गोश्वरान्निपाताः । किमर्थमिति । 'प्राग्गोश्वरा'दित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याऽ-
धिरीश्वर'इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । धीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्गीश्वरा-
त्प्राक्स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैव-
मुक्तम् । यदयमिति । सेकसेनप्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाऽव्ययसंज्ञायां
सिद्धायां 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्वाचातिरिक्त्येत इत्यर्थः । परोऽपीति ।
'कृत्याये तत्रैके'निरत्यादिरेजन्तः, खमुञ्चादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्धमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्ते-
र्बाधस्य । यत्तर्हीनि । व्याप्तावाप्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञा
सिद्धैवेति किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये

उ०— प्राग्गोश्वरा । 'अधिरीश्वर' इति सूत्रस्ये 'ईश्वर' इति पदे प्रकृतिभगवत्स्य पूर्वोक्तोक्त
सहाऽनुकरणं 'रीश्वरा'दिति । नवव्ययस्यापीश्वरशब्दस्याऽवधित्वं स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति ।
ननु प्रथमोपस्थितत्वात्स्यैव ग्रहणं स्यादत आह—व्याप्तीति । धीश्वरादिति । तत्रापीश्वर-
शब्दोऽस्तीति भावः । धीश्वरशब्दस्य व्याप्यधत्तनादाह—यदेति । ननु नियमाज्ज्ञेयया ज्ञापकत्वं
पुष्कमत आह—तुल्येति । न्यायवाचकत्वेने षट्पु वाच्यवाच्यः चक्ष्यः । नियमे तु सहावीव-
विषय एवेति ज्ञापकं नियमे इति भावः । 'समासे एतज्ज्ञापक'मिति भाव्ये ज्ञापकत्वो
नियमपर इति बोध्यम् ।

* अतिरिक्ते १. ४. १३ † कृत्याये तत्रैकेनैवव्ययनः; धर्म्यकोऽे इमः एतुम् १. ४. १५; १५

‡ अव्ययीभाव १. १. ४१. १—'समासे एतज्ज्ञापक'मिति वागेऽतस्मिन् नः वाः ।

नाऽन्य' इति ॥ एवं तर्हि लोकेन एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'आ वना-
न्तादोदकान्तात् प्रियं पान्धमनुव्रजे'दिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा'
ततोऽनुव्रजति ।

लौकिकं चाऽतिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं^३ वानुव्रजन्ति ॥ तस्माद्रेफाधिक
ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः ।

अथ प्राग्बचनं किमर्थम् ?

प्र०—नियमार्थमेतत्स्यान्न तु व्याप्त्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्या-
सत्तिराश्रीयते, यथा 'कपिञ्जलानालभेते ति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शम्भे च
लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यामचिलक्षणं
न्यायं लोके एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तन्ते ।
'कपिञ्जला'नित्यत्र तु प्रथमातिशये कारणाऽभावात् 'अ हिंस्यान्त्रा मृतानां'ति चतुर्था-
दिषु निषेधावतारात्त्रय एवाऽऽलभ्यन्ते । इह तु विरोधोऽन्तवाट्टधामिन्यायाश्रयः
स्यात् । 'न लोकाव्यये'त्यव्ययत्वालोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुन्स्तेषामुपदानमव्यय-
संज्ञाया एवाऽभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । तद्विद्वावैर्धम्मिन्यादौ 'निपात
एका'जिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणाऽवधिनिर्देशश्चोच्यते । 'निपात' इत्येवाऽऽम्बु, यथा

प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेरन् । ता मा बाधिपतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावताऽनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥५६ ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः—तद्यथा,—‘सत्त्वमयं ब्राह्मणः’,

प्र०—‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो विनाऽप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथाऽयमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पित-गतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाऽभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणे इति । ‘रीश्वरा’दिति पञ्चम्या प्राक्शब्दा-भ्याहारे लब्धे पुनःश्रुतिः प्राग्प्रहणं संपद्यते । परशब्दाभ्याहारेण तु पञ्चमी न भवि-ष्यति । ‘चादयोऽसत्त्वे’ इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वाऽद्वौ प्राक्शब्दा-नुषार्यते । तेनाऽयमर्थः—‘प्रामीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ती’ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः । केवले तु ‘निपाता’ इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः । अवयवसंज्ञा इति । विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादि-संज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे । अयमिति । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषाव-

उ०—एतद्वारेणेति । मन्वियमपि निरवकाशेत्यत आह—चादिविति । चादिषु सावकाशा, अक्रियायोगे प्रादिषु सावकाशोऽत्यादिक्रमेणान्वयः । बाध्येतेति । तच्चद्विषेपसंज्ञाविषये अस्मा अनुपस्थितरेव स्यादिति भावः । भाष्ये—अथ क्रियमाणेऽपीति । ‘प्रागीश्वरा’दिषुपञ्चवि-विषेपसंज्ञाविषय एवोपस्थितिः स्यादित्यर्थः ।

समापत्ते—क्रियमाणे हीति । अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्प्रतियुक्तमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भावः । मन्वेवमपि पर्यायः स्यादन आह—रीश्वरादिति । अ्यसंपदत्विति । विशेषाऽनिर्देशादिति भावः । निपाताः सन्त इति । प्राग्प्रहणसामर्थ्यादेतदर्थंशब्दः, तेव गत्यादिसंज्ञां निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः । विशिष्टावधीति । रीश्वररूपाऽवधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः । अवयवसंज्ञा इति । परीश्वररूप इति भावः ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे । सीदन्त्यस्मिन्निति । विशेषणत्वेनाऽवधिद्वयेऽस्मिन्नित्यर्थः । सर्वे-

‘सत्त्वमियं ब्राह्मणी’ति । अस्ति क्रियापदार्थकः—सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् ? द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् ? एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च ।

किं पुनरयं पर्युदासो—यदन्यत्सत्त्ववचनादिति, आहोस्वित्प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः—‘सत्त्ववचने नेति’ ? किं चातः ? यदि पर्युदासो ‘विप्र’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातः, द्रव्यादन्यश्च विधिनाऽऽश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—गतौ प्रमाणाऽनुपलम्भात्प्रभः । तत्र सीदन्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सर्वं द्रव्य-मुच्यते । यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानवया क्रियारूपापत्रा सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वैति । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्यते तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । न हि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । ‘पशुर्वै पुरुष’ इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां ‘चः पठितो’ हिर्यस्मा-दर्थे इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम् । द्रव्यप्रहणे तु व्यवतिष्ठते । द्रव्यशब्देन चाऽत्र सिद्धरूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम्—

‘वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विचक्षितः’ ॥ इति ।

किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रभः । विप्र इति । विप्रातीति विप्रः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्ययान्तः । त्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात्क्रियाद्रव्य-समुदायस्याऽन्यत्वाद् द्रव्यान्यस्मिन्नर्थे वक्षते । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाऽभिमतैः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । नदन्तविधिनेति । ननु विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्त-

उ०—रौणादिकल्पः । साध्यमानेति । वस्तुतः साध्यमानाऽवस्यः क्रियारूपापत्रो योऽर्थः सत्ता-रूपः स सत्त्वपदोच्यते इत्यर्थः । ‘चाद्यनुकरणार्थाना’मिति पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूप-बोधनमर्थः प्रयोजनं येषां तेषामित्यर्थः । इत्यादावपीति । ‘निपातसंज्ञा स्यादित्यनुपपद्यते । विधिनिषेधाविति । अस्य इति हेतो रित्यादिः । यथाभिमतत्रिपयमिति । अनुकार्ये निपातार्थं नाऽनुकरणे, नापि गवादिपरपश्चादावित्यादीति भावः । सिद्धरूपमिति । सर्वं च लिङ्गसंख्या-कारकावयवित्त्वेन, सर्वनामपरामर्शयोगत्वेन वा । तदाह—वस्तूपैति । उद्देशात्परमाह—भेद्यत्वेनेति । लिङ्गसंख्याविशेषात्पर्येत्यर्थः । उभयपैति । द्रव्यमित्येऽर्थे वस्तुमात्राकार्य इति पर्युदासोऽर्थः । सत्त्वे वस्तुमानं च दिव्यरूपं च निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधेऽर्थः । चारित्य-पाठार्थं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये—अस्ति च प्रादिभिरिति । निपातत्वेनेति । एवं चोपसर्ग-विषयेऽयं शेष इत्यर्थः । तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये—तदन्तविधिनेति । निपातस्य

अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तस्थास्तु ॥५७॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८-५९ ॥

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

‘प्रादय’ इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत ‘उपसर्गाः क्रियायोग’ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

निपातसंज्ञार्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ।

एकयोगे हि निपातसंज्ञाऽभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ।

प्र०-विधिः ? एवं तर्ह्ययमर्थः—‘निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा, सा चाव्ययसंज्ञा’ । तस्यां चास्ति तदन्तविधिः—‘प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञाया’मिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा ‘परमोच्चै’रिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवति, एवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो लुक्प्रसज्येत । ‘विप्रकम्यल’ इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥५७॥

प्रादयः । यदा प्रागेव ‘प्रादयः’ इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकयनाय वार्तिकम् । यदा तु ‘प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते ॥ एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात्, क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ‘सुः पूजाया’मित्यादिभिर्योनिः

उ०-संज्ञेति । सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिताः संज्ञेत्यर्थः । प्रकृतसंज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशे विहितेति भावेनाह—मा चाऽव्ययेति । तस्यां चाम्नीति । ‘प्रयोजन’मित्यादेर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । अपरेदं बोध्यम्—एवं हि पशुनामस्य अतिबिनाष्टद्वयवाचिनोप्यस्य कभूताद्यंवाटसत्त्वं इत्यस्य इयावर्थाऽप्रसिद्धिः । तस्मात्किं पुनरित्यादिभाष्यमेकदेशिनोक्तं इति याहुः । ५७७

प्रादय उपसर्गाः । ननु विमलस्यैव पाठात्कस्य इत्यनुपपन्नमत आह—यदेति । प्रागेवेति । सूत्रहता सूत्रप्रणयनकाले प्येत्यर्थः । एवं व्याख्यानं भाष्यस्य कर्तव्यपदस्वरूपमहः । ननु ‘निपाता’ इत्यस्याऽधिकारादेकयोगेऽपि निपातत्वं सिद्धमत आह—अक्रियेति । तदाह भाष्ये—यस्मिन्नेव निरोध इति । क्रियायोगरूपे इत्यर्थः । ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिपत् ‘प्रादयः कर्मप्रवचनीया’ इति वचनान्मापादाह—सुः पूजायामिति ।

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुदत्तो मरुतः । 'अच उपसर्गात्'
[७. ४. ४७] इति तत्त्वं यथा स्यात् ।

अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रद्धात् ॥५८-५९॥

प्र०-प्रादीनां विहिता ।

मरुदत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन 'हि' नित्यं
भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाऽस्येष्यते, न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां 'निपाता आद्यु-
दात्ता' इत्याद्युदात्तत्वं 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात्, अन्तोदात्तश्च
मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्र एवोपसर्गसंज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि
किरञ् च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चाऽनजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु
न्यायेन मरुद्वयतीति त्वर्गव्यवायेऽपि एत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्र एवोपसर्गसंज्ञा
वक्तव्या । प्रकारान्तरेणाऽपि मरुतशब्दो व्युत्पादयिष्यते—'तत्परमरुद्ध्या'मिति ।

अच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥५८-५९॥

उ०-न'श्वेष उपसर्गा'दित्यत्र 'त्' इति द्वितकारकारकनिर्देशात्सर्वादेशात्सत्त्वमनश्वत्त्वेऽपि संज्ञो-
विधानसामर्थ्याद्भवति । तच्च नित्यमिति 'मरुदत्त' इत्ययुक्तमत आह—प्रक्रियायामिति ।
नश्वलौकिकप्रक्रियावाच्यं मरुत्—दात् इति दर्शयतुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदग्राहुः—
मरुदिदत्त इत्यर्थकलुषविभक्तिकमरुच्छब्देन श्रुती 'मरुत'शब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं, तथैव
भगवतोक्तमिति । इष्यत् इति । 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैवार्थः । श्रुतोक्ति-
प्रत्ययान्तरादात्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्सपदं मरुत्सोदात्तमिति भावः । अव्ययसंज्ञा च
स्यादिति । तथा च मरुदिदत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्यभाष्यप्रयोगे विभक्तिर्ध्वणं न स्यादिति
भावः । नश्वस्योपसर्गत्वे 'उपसर्गो धोः किः' 'आतश्चोपसर्गो' इति श्रुती स्यातामिष्यत् आह—
अनभिधानादिति । अनेन न्यायेन—संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण । तस्मात्तत्र एवेति । अत
एवोपसर्गाश्चाऽभिवाच्ये'मित्याद्युदात्तत्वमपि न । नश्वेयं तत्त्वविधावेव मरुत उपसर्गव्यानेन सिद्धे
संज्ञाविधातुपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति विभक्त्यम् । केचित्तत्रोपसर्गव्यानेन निपातत्वमिष्यते एव ।
तेनाद्युदात्त एव मरुदशब्दः । निपातसंज्ञाऽपि तत्त्वविधये एवेति मरुदिदत्त इति पाठमिभ-
भाष्यप्रयोगस्य नानुपपत्तिः । 'पठमेऽपि तत्परमरुद्ध्या'मिति निर्देश पाठ इत्याहुः । कैपट-
स्वारास्येन तु स पिदिति शेषत्वम् । व्युत्पादयिष्यत् इति । 'मत्वर्थीयप्रकरणे' इति
शेषः ॥५८-५९॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दयोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* । । ६ । ११

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूता वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो† रथः 'उेशिगदुतश्चनोहितः‡' ।

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥३॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं घञ्पत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ्—प्रवृद्धो भावः प्रभावः । 'अनुपसर्गे' इति प्रतिषेधो मा भूत्‡ ।

पत्वम्—विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । 'उपसर्गा'दिति षत्वं मा भूत्* । णत्वम्—प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । 'उपसर्गा'दिति णत्वं मा भूत्+ ।

प्र०— गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया, मर्यादा—स्थितिरित्यर्थः । यत् इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य प्रहरणं न भवति, क्रियायोगप्रहारेण कारिकाशब्दस्य विशेषणान्क्रियापृत्तेर्प्रहणात् ।

पुनश्चनसाम्येति । ततश्च 'पुनराधेय'मित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतोऽ-नाव' इति 'वे'शब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धा-देराकृतिगणत्वादन्योदात्तत्वम् । चनोहित इति । निपातत्यादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपा-

उ०— गतिश्च । कारिकेति । भावे णुल् । श्लोकादी तु चारके । श्लोकवार्धिति । दासी-वाचिनोऽप्युपलक्षणम् । क्रियायोगेति । क्रियारूपे युग्यमाने षत्तमानादित्यर्थः ।

पुनःशब्दस्य गतित्वे स्वयं फलं दर्शयति—ततश्चेति । एतेन 'पुनरुत्स्यूत'मिति भावो-

* कुगतिवाचकः २. २. १०; समासेऽनन्तपूर्वे वासो रूप् ७. १. १७.

† पुनर्निष्कृतः २. २. १८. ‡ गतिर्गती ८. १. ७०. / १-कृ० १. ११. २

‡ गतिरनन्तरः १. २. ४५ †† क्रियाःश्लोऽनुपसर्गे १. २. २४.

* उपसर्गात् छन्दोति ०-तद्वत्तद्वत् ८. १. १५. + उपसर्गात्समासेऽपि गोपद्वयत् ८. ४. १५.

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणार्थक्यम् ॥ ५ ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्—‘उपसर्गादिति धातौ’ [६. १. ६१] इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्—‘प्रपमं वनमि’ति । क्रियमाणे चाऽपि धातुग्रहणे ‘प्रच्छक’इत्यत्र प्राप्नोति । ‘यक्तियायुक्तास्तं प्रती’ति वचनान्न भवति ।

वृद्धिनिस्मावाऽवीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥ वृद्धिः*—यदुद्धतो निवतो यासि वसन्ता । वृद्धिः ॥ नस्मावम्—प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्माव ॥ अवीत्वा†—प्रेपम् परेपम् । अवीत्व ॥ स्वाङ्गादिस्वरम्—प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ एत्व×—प्र णः शूद्रः, प्र ण आचार्यः, प्र

प्र०—दानादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथवा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम् ।

वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गौव धातोरान्तेपात् । प्रच्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति धदुम्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते । उद्धत

उ०—दाहणे सुप्पुपेति समामेनैव सिद्धे पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा स्वर्धेत्वपास्तम् । तद्वचनव्यवहति—स्वरस्त्विति । ‘सह सुपे’तिष्ये भाष्ये त्वसमस्तत्वाऽभिप्रायेण ‘गतिसंज्ञाविति निघात’ इत्युक्तम् ।

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति । शाकलम्—‘कल्पक’ इति । योगविभागेन पुनर्विधानशरति भावः । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वृत्तिः । ‘अम् आसिच्चाया’ इति वचनान्ते ‘उपसर्गात्पे’त्यनस्मावी । ‘द्वयत्तदपसर्गोऽप ईत्’ ‘उपसर्गात्प्राङ्गं भ्रुवमपधि’-त्युत्तरपदाग्रहणत्वरूपः स्वरः । ‘उपसर्गाद्ब्रह्म’मिति जत्वम् । ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादप्येव क्रियायोगोऽन्त आह—क्रियाशब्दस्येति । धात्वर्थे वचनान्तात् स्वार्थे स इति भावः । प्रापयार्थेऽपि तद्व्याप्यां तस्य क्रियात्वाद्भाव इत्यप्ये । उद्धत इत्यादेदद्गताभिरगताभिर्यथेः । प्रेप-

१—‘वृद्धिनिस्मव वदीवरावाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषा’ इति वाङ्मिह कोपिपठति ।

* उपसर्गोऽपि चारमे ५. १. ११८. † ४५० १०. १४९. ४.

‡ उपसर्गात्पे ५. ४. ११९. †† अनोररेते १. १. ९७. ††† उपसर्गात्पे १. १. १७७.

× उपसर्गात्पेत् ८. ४. ९८.

यो राजा, प्र यो वृत्रहा ॥ 'उपसर्गा'दित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।
वद्विधिनस्भावाधीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यत्सिद्धम् ॥६॥
अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ।

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वपणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वपणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बिधि—सुलभम्,
दुर्लभम् । 'उपसर्गा'दिति नुम् मा भूदिति+ । 'न सुदुर्म्या केवलाभ्याम्'
[७. १. ६८] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत
एतन्न्यास एव ॥ तत्त्व—सुदत्तम् । 'अथ उपसर्गात्' [७. ४. ४७] इति
तत्त्वं मा भूदिति ॥ पत्व—सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन 'उपसर्गा'-
दिति पत्त्वं मा भूदिति* । 'सुः पूजायाम्' [१. ४. ६४] इत्येन्न
वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ एत्व—
दुर्नयम् दुर्नीतमिति । 'उपसर्गा'दिति एत्त्वं मा भूदिति ॥६०॥

प्र०—इति । क्रियाशब्दस्याऽप्रयोगादुपसर्गत्वाऽभावः । अनवकाशा इति । येषां हि
क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्ते इत्यर्थः । क्रियत
इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाऽभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनाऽतिसुलभमित्येते
रुपसर्गत्वे नुम्भवत्येव । क्रियत इति । पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन 'सुसिक्तं'
किं त्वात्रे'त्यादौ पत्त्वं भवत्येव ॥६०॥

उ०—मियादेः प्रगता आपो परिमन्त्रित्वादिरर्थः 'प्र ण' इत्यादेः प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थः ।
इत्यर्थे इति । एतत् सध्वंशोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमिति भावः । ननु लघुना गुरोः प्रत्यावृत्तौ
'क्रियते एवे'त्यसद्व्रतमत आह—केवलाभ्यामिति । अवश्यमिति । वासिककृताऽतीति भारः ।
इत्यशोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति । सोदपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निरेधाऽमाकादित्यात् ।
इत्यतेरुपसर्गत्वे इति पाठेऽप्येः परस्य सोदपसर्गत्वे इत्यर्थः । 'इत्यतेः परस्य सोदपसर्गत्वे'
इति पाठस्तु युक्त एव । 'सुः पूजाया'मित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् । भाष्ये—एत्त्वं
मा भूदिति । न च दुसमादाय णत्वं दुर्बारे, हृत्तरोर्दुसोप्यत्रानुकरणेन तस्यापि निरेधात् ॥६१॥

+ उरुगोर्दु सन्पमोः ७. १. १७. .

००* कृष्णगोर्दु श्वोत्रिसुश्वित्स्त्रीग्निरनोमठिरवासेनवनेषसिचमकृत्वात् ८. १. १५.

† कृष्णगोर्दुसमादेःपि णोपदेशात् ८. ५. १५.

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥

कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत्—ऊरी पक्त्वा ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते* । न चाऽन्यया क्रियोर्यादिच्चिडाचां योगोऽस्ति ॥६१॥

अनुकरणं चाऽनितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, आहो-स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः ? यदि विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'खाडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'श्रीपड्वीपडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ताव'दितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इति परमनितिपर'मिति । ननु चोक्तं—'श्रीपड्वीपडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोती'ति । नैष दोषः ।

प्र०— ऊर्यादि । ऊरी पक्वन्वेति । प्रयोगाऽपथोलोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्यथेति । चिडाचा तावत्कृभ्वस्तियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नाऽन्यत्र ॥६१॥

अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाहोपदर्शनाच्च प्रभः । खाडिति कृत्वेति । गविसंज्ञायां समासः स्यात्, धातोश्चाऽनन्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिद्धयेत् । 'इति खाट्कृत्ये'त्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रीपड्वीपडिति । श्रीपट्छन्द इति-परो न भवति वीपटा व्ययधानादिति गविसंज्ञाऽप्रसङ्गः । ननु व्ययहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्ययधान एवाऽस्य मुद्रया वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्यसमीक्ष्याऽव्ययधानमेनाभित्य प्रयुज्यते । इह तु वीपटा व्ययधायकस्यो-च्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । 'खाट्कृत्येति निरष्टीव'दित्यत्र धातुव्ययधानेपि प्रतिषेध-

उ०— ऊर्यादि । चिडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगाऽसंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधा-वपि तदन्वविधिः । वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य प्रयोगस्यैवाऽभावादाह—प्रयोगेति । ॥६१॥

अनुकरणं । इतेः परमिति । 'सुप्नुपे'ति योगविभागात्सामः । धातोश्चाऽनन्तरमिति । तदव्ययधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः । इति खाट्कृत्येति । इति हेतोः खाट्कृत्य गत इत्यर्थः । नन्वितेः परावस्येन कथमत्र प्राप्तित्वाद् भावः—श्रीपडिति । एवं गतिमासस्य नि'पराशब्दं प्रयोगो न स्यादिति भावः । 'तरिम'च्चिन्मूत्रे निर्दिष्टमहणाद्रूपयद्दिनसाधारण द्वाऽव्ययि'पतो रूपजाऽन्तरमाह—खाट्कृत्येति । इति—हेतोः खाट्कृत्य निरष्टीवदित्यर्थः । वानुत् इतेः परमिति विग्रहवाक्ये उत्तराऽइति कळ'तरमा'दितिपरिमाणोपत्त्याऽऽव्ययवहितररावचोच्चार-

* प्रत्यय वक्तव्यः । प्रयोगो १. ४. ५८-५९.

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'ते प्राग्घातोः' [१. ४. ८०] इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति—'उपोद्धरती'ति ? गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाऽऽकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्ट-शब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं 'विचारयिष्यते—'प्राग्घातु-वचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति* । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदाऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥६२॥

आदराऽनादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

इदमतिवहु क्रियते—आदरे अनादरे सत् असदिति । 'आदरे स'दित्येव

प्र०—प्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तपु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् ।

किमर्थमिति । 'अनितिपर'मित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धि मत्वा प्रभः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिति । 'राडिति कृत्वे ति प्रयोक्तव्ये 'इति स्वाट्कृत्ये'तिप्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चाऽयं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः—गत्युपसर्गसंज्ञा घातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति । ततो व्यवहितस्य प्रयोगाऽप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन 'राडिति कृत्वे'त्यत्र व्यवहितस्य सज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥६२॥

आदरा । कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्याऽसत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते,

उ०—वृत्तावपि तदन्तर्भावेऽकार्षीभावा इति भाष्याशयः । 'अय'पदार्थं दर्शयति—यं इति । तस्याश्रयेति । गतिशब्देन तत्संज्ञाऽनेकव्यक्तैर्ग्रहणं, लक्ष्यानुसारादित्याशयः । गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रधानुपपत्तिरत आह—अनितिपरमित्येतदिति । संज्ञेति । प्राक्प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥६२॥

आदराना । आदरः—^३प्रयुधानादिविषयस्वरागयः । अनादरः—परिमहः, भौत-सीमं च, तत्त्वावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षा । फार्थार्थत्वादिति । तेनाऽसत्कृत्येन समासादि-

सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ? तदन्तविधिना भविष्यति† । केनेदानीमनादरे भविष्यति ? नञाऽऽदरप्रतिषेवं विज्ञास्यामः—न आदरेऽनादर इति ।

नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादर-ग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते—‘अविद्यमानादरेऽनादर’ इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्, असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥६३॥

प्र०—तदा सतिशिष्टत्वात्तृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं धावित्वाऽऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति ममास† त्रियते, तदा सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा विधीयमानाऽ-सच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृत विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणाच्चदन्तविधिर्भवति । तत्र समामत्रियी ‘मु’त्रिति प्रकृतं, ‘गतिरनन्तर’ इत्यत्र पूर्वपदं, ‘गतिर्गता वित्यत्र पद-स्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः । न आदर इति । अनेनाऽसच्छब्दस्याऽ-नादरार्थवृत्तित्वं दर्शयति । ततश्चाऽनादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथाऽपि सिध्य-तीत्यपरमेतत् ।

आदरप्रसङ्ग इति । ‘गुरुमसत्कृत्ये’त्यादौ तु स्यात्, ‘पाठखिडनमसत्कृत्ये’-त्येवमादौ तु न स्यात् । तथा हि—अनादरेण इति चत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोप्रादिः । बहुव्रीहिरिति । स चाऽत्यन्ताऽभावे प्रसक्ताऽभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति । असतश्चित्ति । ‘आदरानादरयो स’दित्येव वक्तव्यम् । तत्राऽनादरे सच्छब्दस्य प्रकृत्यसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा‘गो’पदं सेधिते’त्यत्राऽनेनिते गो’पदशब्दस्य प्रकृत्यभावात्सामर्थ्यादगो’पद-शब्दाऽर्थमसेनितप्रहणम् ॥६३॥

उ०—निदि । गतिसंज्ञा तु सच्छब्दस्यैवेति भावः । मुत्रिति प्रकृतमिति । ‘समर्थ’ इति प्रकृत-मिष्यपि बोध्यम् । ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्याऽनुत्तरे कथमत्र ताप्रती-तिरित्याह भाष्ये—केनेदानीमिति । नञानादर इत्यस्याऽनुत्तरे कथं नञाऽऽदरप्रतिषेचो विज्ञास्यनेऽत आह—अनेनेति । आदरप्रतिषेधमिष्यस्य—सदयोदरप्रतिषेधमिष्यर्थं । एयादौ तु स्यादिति । नञसंभवात् सदानस्यैव प्रतीनर्गुणादिविषये एव प्रयोगः स्यात् । पाठशब्दादि-विषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः । प्रसक्ताऽभावे चेति पाठः । नञानादाग्रहणेऽप्यनुत्तरेण-मपि कार्यमेव । अथवा सच्छब्दस्याऽनादरेऽदृष्टेरेव तदन्तविधिमवाप्य कस्य तत्र वर्तमानस्य संज्ञा स्यादन् आह—आदरेत्यादि । मामर्थ्यादिति । प्रकृतविशेष्याऽभावेऽपि वाच्यरूप विशेष्यमादादत्यर्थं ॥६३॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याऽङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ्-अन्तर्वा ॥
किविधि-अन्तर्धिः ॥ समासः—अन्तर्हृत्य ॥ णत्वम्—अन्तर्हृत्याद्गोम्यो
गाः ॥ ६५ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत्किञ्चित् क्रियते तदा मा भूदिति ।

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणङ्कृत्य ।

प्र०— अन्तरप । अन्तःशब्दरथेति । अङ्गिविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि, समा-
सश्च गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्वं वचनम् । सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते ।
गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाऽभावात् । अन्तर्हृत्यादिति । 'हन्तेरपूर्वस्ये वि-
णत्वस्य सिद्धत्वाद्दन्तरदेशे' इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्रादित्वाणत्वाऽभावः,
तथैवाऽयनं चेति न वक्तव्यं, 'हृत्यच' इति सिद्धत्वात् । 'अन्तर्णयतीत्यऽऽप्युप-
सर्गादिति णत्वं सिद्धमिति ॥ ६५ ॥

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिप्रिति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद्यदा तु
साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । तत्र हि पर-

उ०— अन्तरपरिग्रहे । ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेवांतिके 'समास'प्रहण इत्यर्थमत्र आह—
सामान्येनेति । एव चोपसर्गस्यानशब्देनाऽपूर्ववचनमेव मोच्यते किं तु विधानमात्रम् । एवं
चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं चोपसर्गस्यानशब्देनोच्यते इति न समास-
प्रहण इत्यर्थमिति भावः । ननु गतिसंज्ञाऽऽद्येऽप्यपूर्वत्वमस्तिवत्यत्र आह—गतिसंज्ञाया इति ।
अनेनैवेति । सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वनेनाऽपि नेष्यत इति भावः । 'नश्वरदेशे'
इत्यादिनैव सिद्धेऽर्थे उपसर्गस्यान इत्यर्थमत्र आह—हन्तेरित्यादि । तथैवेति । 'अन्तरपण'-
मित्यस्याऽनेनैव सिद्धेऽर्थे प्रतिषेधोऽपि क्षुभ्रादित्वात्सिद्ध इति भावः । तदारम्भेऽप्यस्यापरवक्त-
व्यमिति अन्तरोपयतीति ॥ ६५ ॥

साक्षात्प्र । साक्षाद्भूता इति । प्रत्यक्षा इत्यर्थः । तदुक्तं माथ्ये—यदा हि साक्षा-
देव सत्किञ्चित्क्रियते इति । 'एषण'मित्यादिगणपाठान्मान्ता अपि एते शब्दा स्वतन्त्रा
इति अत्र व्यावर्तयति माथ्ये—मकारान्तत्वं चेति । पुनः प्रसङ्गेति । परत्वादिभ्यसेऽपि तत्र

† आशङ्क्यमने, एतन्ने धो. कि. १ १ १०१, ११, कुगतिमात्रव. १ १ १८, एतान्नेऽनपुं-
क्तो इत्यु. १ १०, हन्तेरत्पूर्वत्वं ८ ५, ११. १—'प्रहण' पा० । १-७२' इत्येवम् ।

तत्र [च] च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र [च] च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ।

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पूर्वेण कृतत्वात्' । अस्त्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति* ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासञ्चियुक्त'मित्युक्तं तच्च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याऽयं विभाषा 'लवणं'शब्द आदेशः क्रियते । यदि च 'लवणी'शब्दस्याऽपि विभाषा 'लवणं'शब्द आदेशो भवति न किञ्चिद्दुष्यति । प्रैशब्दं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥७४॥

ते प्राग्घातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

किमिदं प्राग्घातुवचनं प्रयोगनियमार्थम्—'एते प्रागेव घातोः प्रयोक्तव्याः, आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम्—'एते प्राक्चाऽप्राक्च प्रयोक्तव्याः, प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवती'ति । कश्चाऽत्र विशेषः ?

प्र०—त्वादनेन विभाषा प्राप्नोति, नित्या च गतिसंज्ञेयते । पूर्वेणेति । पुन प्रमङ्गविज्ञानादिति भावः । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदेशचित्तव्याऽनन्यत्वात्प्राप्नोति । प्रैशब्दमिति । प्रय एव शब्दास्त्रैशब्दम् । लवणं कृत्वा, लवणकृत्य, लवणीकृत्येति ॥७४॥

ते प्राग्घातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभगात्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरण-
परप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो
वक्तव्यः† । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ।

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' [१. ४. ८१; ८२] इति वक्तव्यम् ।
संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे [सति] सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ।

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टाऽदर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अनिष्टाऽदर्शनात्' ।
न हि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तृत्वे 'पचति प्रे'ति प्रयुङ्क्ते । यदि चाऽनिष्टं
दृश्येत, ततो यत्तार्हं स्यात् ।

प्र०—उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते, संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यता-
मापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् ।

अनुकरणस्येति । 'अनुकरणं चानितिपर'मित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञानियमे
सिद्धमिति । 'अनितिपर'मिति न कर्तव्यम्, अनेनैव नियमेन 'खादिति कृत्वे'त्यत्र
संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरसूत्रद्वयं च न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां च
गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्मिन्विति । लाघवात्स्यैव पक्षस्य
युक्तत्वात् ।

उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते, तत्र किं प्रयोगनियमेन वा
संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सङ्कीर्णः प्रयोगो, यथा गौर्गाविति, तत्राऽसाधुपरि-
हाराय साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसङ्कीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति
प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।

उ०—ननु संज्ञानियमे इदं स्वार्थम्, अप्राक्प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां ज्ञातायामनिष्टाऽभावात्
आह—अनितीति । एवं चैवमाद्यकरणमेवाऽत्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः । न तु प्रयोग-
स्येति । न चाऽप्राक्संज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रम्, पलाभावात्, परव्यवहितानां
मेकाकिनामेष छन्दसि प्रयोगेण 'गतिर्गता'विति फलस्य वक्ष्यमानत्वात् । एवं च संज्ञा-
नियमे प्रयोगनियमपक्षीयफलसिद्धिः, त्रितयाऽकरणलाघयं चेति भावः । अत्रान्यथा-
व्यवहितपरप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्वादत् आह—भाषायामिति । एवं चाऽनभिधानेन प्रत्या-
कथनमिति भावः । न दृश्यत इति । 'सिष्टानां च शकर्मणोऽवत्रापी'ति शेषः । द्वयोरप्यु-
† अनुकरणचानितिपरम् १. ४. ९९. १—परिषत् ।

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्—‘ऋपमं कूलमुद्रुजम्’,
‘ऋपमं कूलमुद्रुहम्’* । अत्र गतेः प्राग्घातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।

यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते, ‘सुकटङ्कराणि’ वीर-
णानी’त्यत्र गतेः प्राग्घातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाऽत्र
गतेः प्राक्प्रयोगो भवती’ति यदयम् ‘ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल्’
[३. ३. १२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?
खित्करण एतत्प्रयोजनं ‘खिती’ति मुम् यथा स्यादिति† । यदि चाऽत्र गतेः
प्राक्प्रयोगः स्यात्, खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्तत्र मुम् । ‘अनव्ययस्ये’ति
प्रतिषेधो, भविष्यति‡ । पश्यति त्वाचार्यो ‘नात्र गतेः प्राग्घातोः प्रयोगो भव-
ती’ति, ततः खकारमनुबन्धं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, स्यादेवाऽत्र मुमा-

प्र०— उपसर्जनसंनिपात इति । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, तथापि
‘कूलमुद्रुज’मित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते ‘उपसर्जनं पूर्वं’मिति शास्त्रदर्शनात्पर्या-
येण पूर्वनिपातेन भाव्यं, कूलमुद्रुजम् उत्कूलंरुजमित्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सूत्रं
कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटङ्कराणीति । सुरेण कटाः क्रियन्त इति ‘कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो’-
रिति खल् । तत्राऽस्माभियमात्कटंसुकराणीति प्राप्नोति । अस्तत्रेति । शास्त्रेण प्राप्नोतु,
प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत्, नैतदस्ति ।
‘अनव्ययस्ये’ति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाधितुमशक्यत्वात् । प्रयोगनियमस्य त्वन्यत्र
सावकाशत्वाद्वाधेऽपि न काचित् क्षति । स्यादेवेति । ‘कटंसुकराणी’त्येवमपि प्रयोगे

उ०—पदत्वादिति । यद्यपि समासः क्रमेणैव, तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति
विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादतंस्यः ।
तस्मिंश्च कृते ‘सन्निती’त्याद्यपि सर्वे कार्षेमिति तात्पर्यम् । ननु सुस्थितं कटं कुर्वन्तीत्यधोऽप्ये
गतिरुपसर्गो वेति न दोषोऽत आह—सुरेनेति । उत्तरसूत्रे एव खल्ः खित्त्वस्य सफलत्वादिति
भावः । ईपच्छब्दयोगे तु स खलनाऽनभिधानात् । अन्ययेपदाभ्यमयं भवता, ईपदाभ्यङ्गो
मैत्रो भवतेत्यादावीपतोऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारितात्प्राज्ञाभ्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति बोध्यम् ।

नग्वञ्जन्तावात्सोर्मुमः प्रासिंसेयेवेत्यत आह भाष्ये—अस्तत्रेति । प्राप्नोतिवत्यर्थः ।
प्रयुज्यत्वादिति । विधिवादित्यर्थः । प्रयोगनियमस्येति । एवं च विधिवाधावेक्याऽप्यत्र

* उदि कूले वज्रिवहो- ३. २. ३३. † कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ३. ३. १२७.

‡ लिट्प्रत्ययस्य, अर्धद्विचन्द्रान्नस्य मुम् ३. ३. ३६; ३७.

१-‘वदप्यत्र’ इति कील्लहार्नपाठस्तु न मनोरमः ।

गमः । कथम् ? 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति । तस्मान्नाथं
एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम्—'ऋपमं कूलमुद्रुजम्', 'ऋपमं कूलमुद्रुहम् ?
नैष दोषः । नैष उदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः'
[३. २. ३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवह्विभ्यां कूल उपपद इति ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'कर्म प्रोक्त-
वन्तः कर्मप्रवचनीया' इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः ? ये संप्रति क्रियां
नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः ? येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्म-

प्र०—स्यादेव मुमित्यर्थः ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षात्
एकाक्षरा द्वयक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता, अन्त वा
अनुगता, अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या सा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति ।
प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियात्वं
विशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । 'शाकल्यस्य संहिता-
मनु प्रावर्ष'दिति वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया सत्कृतो वर्षसंहितयोर्द्वेषुमङ्गा-
लक्षणः सम्बन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीय-

उ०—चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध टाचत इति भावः । भाष्ये—एवमर्थेनेति ।
प्रयोगनियमाधेनेत्यर्थः । सुकटङ्गराणीत्यसिद्धेरिति भावः । ननु सूत्राऽभावे, संज्ञानियमेनेति
षोडशसंज्ञ इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये—नैष उदिरिति । तस्मात्प्रयोगनियमार्थं,
संज्ञानियमार्थं बोधयथापि सूत्रं न फार्यमेव । आद्ये सुकटङ्गराणीत्यसिद्धेः, अन्ये कटसुक-
राणीत्यस्याऽप्यवच्छेदे । अनभिधानेन कारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत् प्रमतिवृत्त-
येति सूत्रे संज्ञानियमपक्ष एवादर्शयः कटसुकराणि सुकटङ्गराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये ही
स्थितमिति । तद्यत् कटसुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोग-
माप्तेति । 'यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्या'दित्यादिशब्दैस्तद्विष्टवस्यैव शामादिति दिक् ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः । ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्याःसिद्धिरत आह—अर्थमिति । अर्थमनुसंधेने-
पर इति भावः । अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । अङ्गीकृतवोगाऽयं प्रवृत्तिनिमित्तव्यर्थः । एवं ।
योगरूढा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते । भाष्ये—कर्म प्रोक्तवन्त इति । कर्म—क्रियां क्रियात्वं
विशेषमित्यर्थः । भूते 'हायस्युदो बहुल'मिति कर्त्तव्येति । ननु विपातानां द्योतकत्वं
'प्रोक्तवन्त' इत्यस्य मत आह—प्रयुज्यमाने इति । 'मुक्तमनुबध्वे'त्यादी द्योतकेति इत्य-
वयमस्येवेत्यर्थः ।

ननु निराताः क्रियां कदापि न वदन्तीति 'संप्रती'त्युक्तमत्र आह—क्रियागतनिमित्ति ।
अदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयति, किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत्र आह भाष्ये—येऽप्रयुज्य-

प्रवचनीयाः ॥८३॥

प्र०—याऽभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनिर्त्वेन, हेतुहेतुमद्भावलक्षण-
विशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ सम्यन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि—क्रियायास्तावदयं न
वाचकः, कारकविभक्तिप्रसङ्गात्, शेषविभक्तिसम्यन्धस्याऽप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न
क्रियापदाक्षेपकः । यथा 'प्रादेशं विपरिलिखतीति विमाय परिलिखतीति विशब्दो
विमानक्रियाया आक्षेपक इति 'प्रादेश'मिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषणोक्त-
त्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशेष्यात्तत्सम्यन्धावच्छेद-
हेतुरनुः सम्पद्यते । तथा चोक्तं हरिणा—

'क्रियाया द्योतको नाऽयं न संबन्धस्य वाचकः ।'

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः ॥' इति ।

तत्र 'क्रियामाहु'रिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसम्यन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
'आहु'रित्यस्याऽपि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताऽभावेऽपि वचन-
सामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा 'सुः पूजाया'मिति सोः यत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्ग-
संज्ञावाचनार्था ॥८३॥

उ०—मानस्येति । तद्वाच्यं क्रियां—तद्वाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषम् । तद्विशेषपादपति—
शाकल्यस्येति । तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह—विशिष्टक्रियेति । निर्दिष्टमभिक्रियाप्रति-
संबन्धेन संहितासंबन्धि वषणमिति बोध इति भावः । एवं बोधाननुमनादाह—हेतु-
हेतुमदिति । संहिताहेतुकं प्रवर्णनमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारको यः संबन्धः सं हेतु-
त्वादिना भासते इति तत्रम् । क्रियायाः—क्रियागतविशेषस्य, वाचको—द्योतक इत्यर्थः ।
कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यादायुपपदविभक्त्येति ज्ञाप्येन
कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिषेधसंबन्धेनाप्ये कारकविभक्तेरभावात्प्रतिषेधमिति
भावः । मनु को विशेषोऽत आह—शेषेति । शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारक-
विभक्त्यर्थस्यापि सम्बन्धत्वं सूचितम् । सम्बन्धस्याऽपि न वाचकः, द्वितीयैव तत्प्रतीतिः ।
अत एवेति । सम्बन्धाऽप्रतीतिप्रसङ्गादेत्यर्थः । तदाक्षेपे तां प्रति कर्मत्वादिनैवाऽवय-
सम्भवादिति भावः । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यस्य धेयर्थं च स्यादित्यपि बोधम् । क्रिया-
गतविशेषणोक्तत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—क्रियाविशेषेत्यादि । न सम्भवतीति । 'अपु
हरिं सुरा' इत्यादी क्रियापदास्तद्विधानादिति भावः । पारिशेष्यादिति । एवं च संबन्ध-
सामान्ये प्राप्तपरीक्षाया द्वितीयाधेयमारम्भ इति भावः । कारिकायां 'क्रियाया' इत्यत्र-
क्रियागतविशेषेत्यर्थः । भेदको—द्योतकः ॥८३॥

अनुलक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् ? शाकल्यस्य संहितामनुं प्रावर्षत्—'गतिर्गता' [२. ३. ७०] इति निघातः प्रसज्येत ।

यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते—'प्रादेशं प्रादेशं विपरिलिखति' । अस्त्यत्र विशेषः । नाऽत्र वेलिखि प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—'प्रादेशं प्रादेशं विमाय परिलिखेती'ति ।

यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं, द्वितीया यथा स्यात्—'कर्मप्रवचनीयसुकृते द्वितीया' [२. ३. ८] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—अनुलक्षणे । किमर्थमिति । 'लक्षणेत्थंभूताख्याने'त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यवृद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति—कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निघातत्वादाद्युदात्तोऽत्राऽनुरिष्यते । नाऽत्र वेरिति । न हि प्रादेशो लिप्यते । किं तर्हि । 'घातुं प्रती'ति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये या निशमनक्रिया सुकृतो वर्षसंहितयोः सम्यन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः ।

उ०—अनुलक्षणे । जात्युत्तरम्—भसदुत्तरम् । तत्र च 'लक्षणेत्थं'मित्यनेनैव गत्यादिसंज्ञाबाधसिद्धेरिति भावः । न हि प्रादेश इति । किं तु तत्परिच्छिन्नं भूत्यादीति भावः । घातुं प्रतीति । अप्रयुज्यमानघातुषोपक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः । ननु या वाचिष्य क्रियाक्षेप्येत्यत आह—प्रादेशे चेति । प्रादेशान्वये इत्यक्षरार्थः । एवं च 'गतिर्गता'विषय प्रत्यासत्पैकक्रियानिरूपितगतित्ववतोऽग्रहणेन नाऽत्र निघातप्राप्तिरिति भावः । ननु शाकल्यस्य संहितामित्याद्याहरणे संवन्धावच्छेदताया अन्वादीनामुच्यतेन क्रियापदाक्षेपोऽसिद्धतः, द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरप्रत्यासत्तित्त्वेत्यत आह—अत्र वाक्ये इति । 'शाकल्येन सुकृता'मिति वाक्ये । प्रतिपाद्यत इति । 'शाकल्यस्य संहितामित्युदाहरणे' इति शेषः । गत्यादिसंज्ञाप्रदायं तस्या पक्षक्षेपस्य इत्यापवादाक्षेपोऽप्यम् । 'शाकल्येन सुकृता'मित्युत्तरात्

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुर्लक्षणेवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'सामान्यकृतत्वात्' । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्तासु प्रतिपर्यन्तवः' [१. ४. ६०] इति ।

हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ २ ॥

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य, न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चाऽसौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिश्चय देवः प्रावर्षत् ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्योऽनुर्हेताविति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं

प्र०- अनुर्लक्षण इति । सूत्राऽनुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्यं—साधारणं यत्सूत्रमर्थांतरसंशयान्तरनिर्देशात्, तेनैव कृतत्वान्—सिद्धत्यादित्यर्थः ।

हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम्-प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहिताया कारणत्वाऽवगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतौर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितमिति पृच्छति । येन पुनः पुनरिति । पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः ।

अथेदानीमिति । येनोक्तं 'स तर्हि तथे'ति, स एव सन्दिहानः पृच्छति । एषत्

उ० सत्तदपि कृतत्वं शाखास्वभ्युपति । एषदं चेदं 'तेन प्रोक्त'मिति सूत्रे भाष्ये । नाम्नि धर्षेति । एवं च 'गतिर्गता'वित्यस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगस्य तद्गतविशेष्योक्तकारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैनद्द्योःवसंभवस्य क्रियाप्रपञ्चेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् । अत उत्तरमिति—सार्धनिमित्तकत्वेति । अस्योत्तरमित्यर्थः । ननु हेतुरिति प्रथमान्तस्य 'वचनमनर्थक'मित्यनेनाऽप्रयोऽनुक्ति इत्यनोरिति वचनमुपपत्तमत आह—सूत्रेति । अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः । ननु तस्यापि विशेषज्ञानं 'सामान्येने'त्यनुक्रमेण आह—सामान्यमिति । ननु साहचर्याऽप्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह—हेतुरिति । प्रयोजक इति । प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । भाष्ये—हेतुः शान्त्यस्येति । 'लक्षणेत्थं'मिति सूत्रे ज्ञापकदेव एतन्नक्षत्रेण प्रहाहेतोश्च तत्राऽभावाच्च तेन मिद्धित्यर्थः । तत्र हेतुत्वमुपपाद्यति—अन्वयेति ।

भाष्ये—येन पुन पुनरिति । 'गृहीतसंप्रत्यये'ति शेषः । लक्ष्यलक्षणभाव इति । तद्गवहार इत्यर्थः । न यः सकृदपीति । 'गृहीतसंप्रत्यये' इति शेषः । निमित्तत्वाय । तेन साकारणमेवेत्यर्थः । स तर्हीति । हेतुपि सूत्रे हेतोर्लक्षणक्षेत्रेण इत्यवहाराऽभावादिति भावः ।

भवति—येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि ? यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा, —‘अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षी’-दिति । ‘सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ।

‘तदेव तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात्, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाऽत्र द्वितीया ‘कर्मप्रवचनीय-युक्त’ इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति* ॥८४॥

आह्वमर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८६ ॥

प्र०—इति । हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणोनेति—सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषानुगमहेतुः स्यात्तद्वर्णं भवतीत्यर्थे । परत्वादिति । ये । नाऽप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया पक्ष्या एव बाधिका । तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत । पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुवृत्तीयां बाधते ॥८४॥

आह्वमर्यादा । अह्वमर्यादाऽभीति । अन्यत्र मयादाऽभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्श-
द०—ननु ‘हेत्वर्थमिद’मित्युक्तवन्तं प्रति ‘हेतोलक्षणत्वाऽभावादनुहेताविति वक्तव्य’मित्यग्येनोक्ते, ‘अथेशानी’मितिग्रन्थः खरसतो हेत्वर्थंवादिन इति लभ्यते, तन्न युक्तं, ‘नार्थोऽनेने’ति वाच्य-
नेयविरोधत्, नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनः, तस्य विच्छिन्नत्वाद्भाह—येनोक्तमिति । ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्वृक्षविषये साधेन, लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन ‘लक्षणेन हेतुर्वाप्त’ इत्यसन्नतमत भाह—हेतुविषयत्वादिति । ‘प्रकृतोदाहरणे’ इति शेषः । ‘क्याप्त’ इत्यस्य संबन्ध इत्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु भूयो दर्शनाऽभावात्कथं ज्ञापकत्वमत भाह भाष्ये—न ह्यवश्यमिति । तद्विशेषानुगमेति । कालविशेषाऽवच्छिन्नवृद्ध्यङ्गमेत्यर्थः । यो मे कर्मण्डलुपाणिदृष्टात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इति—‘अपि भवान्’मिति वाच्यार्थः । लक्षणत्वं न व्याख्यात्वाऽपरपर्यायमेव, किं नूपलक्षणकत्वरूपमपीति भावः ।

पूर्वं च ‘लक्षणेत्य’मित्यप्राऽपि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिदं स्वर्थं स्यात्त भाह भाष्ये—तदेवेति । ननु विषयस्तरपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अत्रवाद्दर्शात्कथं तृतीयावाच्यत्वमत भाह—येन नेति । बाधेतेति । यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र ‘लक्षणेत्य’मित्येतात्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा । यथा ‘वृक्षमन् विद्योतते’ इत्यादौ, ‘धनेन कुल’मित्यादौ चाऽभोर-
माशहेतुवृत्तीया सावकाशेति भावः । ननु कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधोऽत्र भाह—
पुनः संज्ञेति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते । तस्य तृतीयाप्राप्त्युत्तर-
काह्वत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥८४॥

आह्वमर्यादा । ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मयादिति सिद्धमेवाऽभिविधावपीत्यत भाह—

१—‘सकृदप्यसौ’ । २—‘एतदेव’ । ३—‘एतदर्थोऽनुच्यते’ इत्यधिकं च विर दृश्यते ।

* हेतौ २. १. २१.

'श्राद्धमर्यादाऽभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—'श्राकु-
मारां यशः पाणिने'रिति ॥ तत्तद्धिं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'मर्यादावचन'
इत्येव सिद्धम् । एषाऽस्य यशसो मर्यादा ॥८६॥

लक्षणैत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनयः ॥ १ । ४ । ६० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निदिश्यन्ते ? वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरि-
मुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा मृतामिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षा-
दीन्प्रति क्रियायोगः ।

८०-नात्—विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेद मत्वा वातिक पठति ।
अ कुमारमिति । कुमारापि यश प्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवने । वचन
प्रहणस्येवं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्र मर्यादा यथा गृह्यते ॥८९॥

लक्षणे यम्भू । नस्येति । किं यथा विभक्तिमर्मापादगोऽव्ययान्वास्था लक्षण
दय प्रत्यादीनाम्, अथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन सज्ञाया प्रत्यादीना वा
निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । 'वृक्ष प्रति जिज्ञोतने विद्युदिति वृक्षो विद्यो
तनस्य लक्षणम् । प्रत्यायस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसम्बन्धविशेषाऽरच्छेदहेतवः ।
किमर्थमिति । 'वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चती'त्यत्र कर्म पाद् द्वितीया मिद्वेति तद्विधानाथ

३०-अन्यत्रेति । अत्रान्तरेति । मर्यादाविशेष एवाऽभिविधिः । मर्यादिव यदा कार्येण पुग्यते
तदाऽभिविधिः, यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाऽविवक्षणादिति भावः । तदुक्त भाष्ये—
एषाऽस्य यशसो मर्यादेति । अन्य—पाणिने । एषा—कुमाररूपा । मर्यादा—रति
रुष्टेहेतुरित्यर्थः ॥८९॥

लक्षणैत्थम् । प्रत्यादीना वेति । तेषां तद्विषयत्व न तदुपरितमवग्यपरिरुद्धेदृश्याद्भेदं ध्यम् ।
भाष्ये—वृक्षादीनामिति । तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थः । प्रत्यायस्तु तदुद्योतक इति भावः ।
सम्बन्धपरिशेषेति । वृक्षविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभाव इति भावः । महा
सुपाकारेण क्रियाजनितसम्बन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति
तत्पर्यम् । ननु द्वितीयाऽभिदमात्रव्यवहृत भावः—वृक्षा वृक्ष प्रति ति । क्रियायोगाऽभावा
दिति । तेषां समभिव्याहृतिमर्यादर्थे लक्षणमाप्रद्योतकत्वादिति भावः ।

भाष्ये न च प्रत्यादीन्प्रतीति । प्रविद्योने वृक्षादीनि ति द्वितीया लक्षणादिवा वृक्षाद्युपर-

इदं तर्हि प्रयोजनम्, द्वितीया यथा स्यात्—'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया
[२. ३. ८] इति । वृक्षं प्रति विद्योतते' वृक्षमनु विद्योतत इति' ॥६०॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १ । ४ । ६३ ॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रिया-
युक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः, अनर्थकौ चेमौ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, पञ्चमी यथा स्यात्—'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'
[२. ३. १०] इति, कुतः पर्यागम्यत इति ।

सिद्धाऽत्र पञ्चम्यपादान इत्येवा । आतश्चापादानपञ्चम्येषां, यत्राधिश्चन्द्रेन
योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि श्रूयते—'कुतोऽध्यागम्यत' इति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञायाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनर्थकानामप्येषां भवत्यर्धवत्कृतमिति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्र वक्तव्यं
भवति ।

प०—तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषाऽनवद्योतनाक्रियाऽयोगाऽभावाद्-
गत्युपसर्गसंज्ञावाधानाऽर्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीत । अकर्मकत्वाद् द्रुवो
कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥६०॥

अधिपरी । किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाऽभावात्संज्ञान्तरवाधानार्थं
संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नाऽपि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्योद्दर्शन-

उ०—विभक्त्यर्थसंबन्धिनानामेवामिदर्थः । तत्संबन्धश्च तदर्थसंबन्धपरिच्छेदकत्वेनेति बोध्यम् ।
अकर्मकत्वादिति । एवमर्थमर्थं प्रति दान्द्रनिवेश इत्यादौ निविदायधिकरणे द्वितीयाऽर्थमपरीं
बोध्यम् । सक्मं कथमेव कर्मत्वाऽविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिपोयसंबन्धे-
नाऽवयवविज्ञायां च द्वितीयार्थमिष्यति बोध्यम् । एतेनाऽकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
ईपदोक्तेः सक्मं कथाद्युयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति भाव्यन्तः परास्ताः ॥६०॥

अधिपरी । ननु गत्यादिसंज्ञावाधानं कृतमित्यत आह—अनर्थकयोरिति । पञ्चमीति ।
'पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण' इति दोषः । क्रियाऽधिशाब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथाऽ-

१—'वृक्ष परि विद्योतते' इत्यधिकं वाच्यम् । २—एवमर्थमिति मुच्यते' इत्यधिकं वाच्यम् ।

† अनाशने पञ्चमी २. ३. १८. ३—पञ्चम्येव'वा० । ४—'व द्रुवो' पा० ।

‡ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ? ३ ४५ वा० १९.

अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं तद्धनर्थकावित्युच्यते ? अनर्थान्तराचिनावनर्थकौ, धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तद्विशिष्टं भवति, यथा पयः शहरे ।

यद्येवं धातुनोक्तत्वात्स्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति—'उक्तार्थानाम-

प्र०—विषयपरियोगे तस्या विधानादपादानमद्भावे चाऽधिगच्छस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ।

अथयेति । पूर्वाऽपरितोषेणमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात्प्रयोगानुपपत्तिः । तस्माद्दर्थेऽन्व इह प्रयोजनवाची, तेन योऽर्थोऽनयोद्योत्यन्मस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययाग्निप्रयोजनावेतावुच्यते । धातुनोक्तमिति । प्रकरणादिमामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योत्यत इत्यर्थः । तद्विशिष्टमिति । तत्—क्रियालक्षणं यस्त्विशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनादित्वविशेषमित्यर्थः । यद्येति । शब्दे न्यस्यं क्षीरं शौमत्येनाऽभिन्नं शहरेदित्यर्थः ।

यद्येयमिति । धातोरान्वयत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति, तेन विना तयोः प्रयोगाऽसंभवात् । उपसर्गमहस्यं चाऽधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणा-

प्र०—पादान्वासा तथा परियोगेऽपीत्याह—अपादानेति । आगमनादिद्विषयान्तरित्यर्थः । द्वितीयार्थमपि न, अर्थाभावेन कर्मप्रवचनोपलक्षणपरय निरूपयितुमद्यपरशरिति भावः । पूर्वाऽपरितोषेणिति । 'नैमावनर्थका' इति भाष्येण स्पष्टं तदावेदनादिति भावः । किं चोपसर्गेणापितेति न चारितार्थं, क्रियागतविशेषोत्पत्त्युपपत्तिर्यायोगाभावेन गतिसंज्ञापनादिति बोध्यम् । प्रयोगानुपपत्तिरिति । तस्माद् द्योत्यार्थोऽन्यथाऽप्येवमित्यर्थः । अन्वेष-ममर्थकादिपसहस्रतम आह—तस्मादिति । अर्थांतरबोधकाऽभावाच्चिप्रयोजनादित्यर्थः । मनु धातुना क्रियोपपत्तिरिति तद्गतोपरिभाष्यमर्थतोमापत्तिरिति तदुक्तमनयोः कर्मण आह—प्रकरणेति । एवं क्रियासकमेव 'त' इति मनुमुक्तमनुपपन्नमिति आह—तदिति । एवं च क्रियायोगस्य प्राप्त्यादिसंज्ञापनार्थमिदमावश्यकमिति भावः ।

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त नाऽदः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ?
 विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्नलीय-
 सी'ति प्रथमा भविष्यतीति ॥६६॥

प्र०—परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थे । तदयमर्थे —'स्या'दित्यादिपठ कर्तृसामान्यवाच्यपि
 यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्ययपि कर्मप्रवचनीय । सर्पिंशब्दस्तु
 समुदाय एव वर्तते नावयवे । अत्र एवावयवोपजनितव्यतिरेके पूर्णा भवति ।

अथवेति । विन्दुकर्तृकत्व क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति विन्दु प्रति
 कर्मप्रवचनीयोऽपिर्न तु सर्पिं प्रतीति भाव । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा विन्दुशब्दो
 न प्रयुज्यते तदाऽपि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते वृत्तिकारै —पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमान
 स्यार्थे पदार्थे इति । न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया जिघातु शक्या । अत्राहु —पदार्थग्रहण-
 मिहोपलक्षणार्थमुपात्त, तेन यस्मिन्पदार्थे पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपि
 कर्मप्रवचनीय । ततश्च गतार्थो विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाऽप्यपि
 कर्मप्रवचनीयसङ्गो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
 वाक्येऽवश्यभाव्य क्रियया, अन्तत सत्तया । तत्र विन्दो प्रथम 'स्या'दित्यनेन
 सबन्धोऽन्तरङ्ग, पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन ॥९६॥

उ०—तात्पर्यम् । यदा सामर्थ्यादिति । अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थं । अयं भावः कर्मप्रवचनीय-
 युक्तत्वं तद्घोषसबन्धप्रतियोगित्वमिव तद्घोषबोधकत्वमपि, तच्च 'स्या'दित्यस्यैव न
 'सर्पिण' इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां सबन्धद्योतकत्वं तु प्राथिकम्, अधिपर्यादौ
 व्यभिचारादिति । 'स्या'दित्याद्येवातेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाऽऽश्रयबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ।

भाष्ये—अथवेति । अयं भाव —अपिना परपदार्थो विन्दुस्तर्हीलंभ्यप्रयुक्तदौलंभ्य
 सबन्धश्च द्योत्यते । तत्रापिघात्यसबन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीय
 युक्तत्वमिति । तदाह—विन्दुकर्तृत्वमिति । तर्हीलंभ्यप्रयुक्तदौलंभ्य चेत्यपि बोध्यम् ।
 पृथग्विन्दूपस्थितिस्तस्य चाऽऽहयातार्थेऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
 युक्त—कर्मप्रवचनीयद्योत्यसबन्धप्रतियोगीति भाष्यादशरार्थं । उपलक्षणार्थमिति । यत्पद-
 प्रयोग विनाऽपि तदर्थोऽपिशब्दनाऽवयव द्योत्यते तादृशाऽपे कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थं ।
 तात्फलितमाह—तेन यस्मिन्निति । पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य, अभि-
 धानशक्तिर्नास्ति, 'अपिशब्दसमभिव्याहार विने'ति शेष । अर्थात्समभिव्याहारेऽस्तीति
 लक्षम् । एव च 'सर्पिण'इत्येतत्सबन्धविन्दुपर बोध्यम् । वागादिशब्दे लीत्यस्य प्रकृति
 वाच्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेस्तद्योतकत्वाऽ-
 क्षतिरित्याह—ततश्चेति । ननु प्रथमाया कारकाधिकारेऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्तिरिति
 भाह—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिरिति भाव । अन्तरङ्ग इति ।
 अपिघोषो विन्दुरिति तस्य कथमपिसबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः
 सबन्ध स्वाभाविक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येतत्सबन्धोत्तरकालिकता, तस्माद्वाचनिकोऽर्थ
 श्याय इति तात्पर्यम् ॥९६॥

प्रयोग' इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा,—अपूपौ द्वावानय,
ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥६३॥

अपिः पदार्थसंभावनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति—'सर्पिषोऽपि स्यात्', 'गोमूत्रस्यापि स्यात्' ? किं
च स्यात् ? द्वितीयाऽपि प्रसज्येत 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । [२.३.८]
इति । नैप दोषः । नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते—'एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवती'ति ।

प्र०—दिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतराऽवगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चाऽनियम-
प्रसङ्गः, येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते ते एव प्रयुज्यन्ते, न तु वृत्तस्तुः पादप
इति, तथा प्रयोगाऽदर्शनात् । अपूपौ द्वाविति । 'अपूपा'वित्यत एवाऽवगते द्वित्वे
द्विशब्दाऽपि प्रयोगो लोके दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—यथा यावशब्दो वाक्यान्तर-
विषयोऽन्य एव, अन्यत्र यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च ।
तथैवागच्छत्यभ्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाऽ-
भिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥९३॥

अपिः पदार्थः । इहेति । यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां 'स्वा'-
दित्यत्रोपसर्गाश्रयं पत्वं न भवत्येवं सर्पि'शब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः ।
इतरो भवत्येवऽत्राऽपेः संज्ञेत्याह—किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दस्यार्था
इमे निर्दिश्येरन्, पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्, स्वपदार्थाऽव्यभिचारात् । संभावनादीनां
चोपादानमनर्थकं स्यात्, तेषामपि पदार्थत्वादिति । परपदार्था इति । 'स्वा'दित्यादेः

उ०—न किंचिदिति तत्त्वम् । एतेन 'प्रकरणादिसामर्थ्याऽवगतविशेषा'मित्यादिकैपटञ्जिन्यः ।
सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव धैतप्रयोगे मानाऽभावाच्च । अपूपौ द्वाविति । अत्र
द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रत्ययोर्घोतकयोः, प्रकृतिप्रत्ययोर्वाचकघोतकयोः, द्वाविपर
तयोर्वापाकनुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥९३॥

अपिः पदार्थः । ननूपसर्गावप्रयुक्तपत्वस्य 'स्वा'दित्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तित्वे-
चेत्यत भाह—यथेति । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । यद्यपीति । 'यदि—अविशब्दार्था'
इति ष्टेः । स्वपदार्थेति । स्वपदार्थेन पदस्याऽव्यभिचारादित्यर्थः । संभवनादीनां चेति ।
तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु पदं मानोऽपिरिति नार्थस्तथा सति प्रापास्यता
पदार्थशब्देनाऽपेः स्वपदार्थ एव शृणोतेति तद्वैयर्थ्यम् । 'अपिः कर्मप्रवचनीय' इत्येव वदेदिति

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नाऽदः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ? विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी'ति प्रथमा भविष्यतीति ॥६६॥

प्र०—परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः—'स्या'दित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्ययिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदाय एव वर्तते नावयवे । अत्र एवावयवोपजनितव्यतिरेके पृष्ठी भवति ।

अथवेति । विन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति विन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिर्न तु सर्पिः प्रतीति भावः । विन्दोस्तर्होति । ननु यदा विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदाऽपिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः—पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राहुः—पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं, तेन यस्मिन्पदार्थं पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपिः कर्मप्रवचनीयः । तत्रैव गतार्थो विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाऽपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाच्येऽवश्यभाव्यं क्रियया, अन्ततः सत्तया । तत्र विन्दोः प्रथमं 'स्या'दित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः, पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन ॥९६॥

उ०—तात्पर्यम् । यदा सामर्थ्यादिति । अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः कर्मप्रवचनीयपुष्करत्वं तद्घोषसंबन्धप्रतियोगित्वमिव तद्घोषबोधकत्वमपि, तस्य 'स्या'दित्यस्यैव न 'सर्पिः' इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्धघोषकत्वं तु प्रायिकम्, अधिपत्यादीभ्यमिचारादिति । 'स्या'दित्याद्यपानेन विन्दुत्वेनाधयत्वेन वाऽऽश्रयबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ।

भाष्ये—अथवेति । अयं भावः—अपिना परपदार्थो विन्दुस्तद्दीर्घम्यप्रपुष्करीर्लभ्यं संबन्धश्च घोष्यते । तत्रादिघोषसंबन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दोः सत्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीयपुष्करत्वमिति । तदाह—विन्दुकर्तृत्वमिति । तद्दीर्घम्यप्रपुष्करीर्लभ्यं घोषयि बोध्यम् । पूषणविन्दूपस्थितिस्तस्य वाऽऽश्रयात्तार्थेऽभेदान्तर इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यद्यत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं—कर्मप्रवचनीयघोषसंबन्धप्रतियोगीति भाष्याद्व्यतिरार्थः । उपलक्षणार्थमिति । यत्प्रयोगं विनाऽपि तद्घोषविशब्देनाऽवश्यं घोष्यते तादृशाऽपेः कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थः । तात्पर्यमाह—तेन यस्मिन्निति । पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन मसिद्धातिरिक्तस्य, अभिधानशक्तिर्नास्ति, 'अपिशब्दसमभिध्याहारं विन्ने'ति शेषः । अर्थात्समभिध्याहारेऽस्तीति लक्ष्यम् । एयं च 'सर्पिः'इत्येतत्संबन्धविन्दुपरं बोध्यम् । वागादिशब्दे ऋीरस्य मूहनि वार्यादेऽपि घोषकटावादिमयोगवचस्य घोषकत्ववचनं विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्ष्यतेऽप्येवकटाऽक्षतिरित्याह—सतश्चेति । ननु प्रथमायाः कारकाधिहारेऽत्रिन्वयार्थं कारकविभक्तिरवमत आह—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिरिति भावः । अन्तरङ्ग इति । अविघोषो विन्दुरिति तस्य क्यमनिसंबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना घोषघोषकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येन संबन्धोत्तराकारिकात्, तस्मात्कारकघोषं श्याय इति तत्रैव ॥९६॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ६७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्' ।
'प्रथमानुपपत्तिस्तु' । 'स्ववचनात्सिद्ध'मिति* । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीय-
संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥६७॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ६६ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषवाधितत्वात् ॥ १ ॥

प्र०— अधिरी । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् ।
कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता
स निर्दिश्यते तदाऽनेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते—'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इति ।
तत्राऽधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् ।
'पञ्चाला' इति च प्रथमा न प्राप्नोति, 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति द्वितीयया वाधि-
तत्वात् । स्ववचनादिति । 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिः स्वे
इति वक्तव्यम्, 'अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त' इत्यर्थम् । 'ईश्वरवचन'मिति च कृतेपठ्या
समासः । 'ईश्वरेण यदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी'ति । यदि वा—यस्य
संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी । तत्र पञ्चालेष्वामनादिक्रियोपजनिते संबन्धे पठ्या
प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्ययेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति
स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥९७॥

लः परस्मैपदम् । 'ल' इत्यादेशाऽपेक्षा पष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा
इत्यर्थः । लादेश इति । 'लस्येत्यत्र 'परस्मैपद'मिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एक-

दृ०— अधिरी । वक्ष्यमाणमपीति । 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन'मिति सूत्रे इत्यर्थः ।
स निर्दिश्यते इति । यच्चिष्टमीश्वरवमुच्यते इत्यर्थादिति भावः । प्रथमा न प्राप्नोतीति ।
सूत्रे ईश्वरेणित्यस्यापेक्षां प्रत्ययि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । ईश्वरेण यदुच्यते इति ।
संबन्धयत इत्यर्थः । ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यते इत्यर्थां वा । निरूपकस्यैव वचनं
विशेषात्, न स्वीयित्त्यस्य । देशरूपत्वेन पञ्चालानामप्यत्राधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह—
तत्रेति । भासनादिक्रियोपजनितः संबन्धः—स्वस्वामिभावादिति । ननु ब्रह्मदत्तादि
द्विर्तापापत्तिरत आह—स्वं चेति । तस्यैव कर्मप्रवचनीयस्यसंबन्धप्रतियोगित्वेन स्वं
पठ्यापत्तिरिति भावः ॥९७॥

लः पर । नन्दस्य प्रथमान्ताद्ये लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तया वातुशब्दविज्ञे

१-नेर्दे कतिङ्मपि तु भाष्येनेति पी० एम० सुब्रह्मण्यशास्त्री (लेखकं भ न ११३३३३ मदान्)

लादेशो परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पुरुषनाधितत्वात्' ।

इह वचने हि संज्ञायाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञां चाधेत ।

परस्मैपदसंज्ञाऽप्यनवकाशा, सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः ? शतृकसू* श्रवकाशः ।

सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाऽयाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' [७. २. १] इति परस्मैपदग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां चाधेत' इति । ६६॥

प्र०—संज्ञाऽधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृकसूो सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षु चाधेन्नित्यर्थः ।
सिचि वृद्धौ विवृति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र दाध्यत इति भावः ।
आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया वाधनं यथा स्वादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणेऽनयोः
संज्ञयोर्विधानम् । सामान्याऽपेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयाऽपि पुरुषसंज्ञानां च
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशाया आत्मनेपद-
संज्ञया वाध्येरन ॥१९॥

उ०—एकारा एव न स्युः । किं च 'तदानीं'विषय्य प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यत आह—
पठति । अत एव 'दिन आत्मनेपदाना'मित्यादि परितार्थम् । तदानींविषयादेश्च तदानींभाविनि
लक्षणायां गौरवमतः पठ्यन्तवमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः । लस्येत्यग्रेति । 'एस्य
तिसृग्नी'त्यग्रेति भावः । भाष्ये—लादेश इत्यस्य—ए.देशप्रकरणे इत्यर्थः । दाध्यत इति ।
इष्टानुरोधादिनि भावः । एतेन पर्यायज्ञापनेनाऽपीदं परितार्थमित्यपालम् । मनु नृनीय' एव
परस्मैपदसंज्ञास्तु, किं ज्ञापकाधयेनेत्यत आह—आत्मनेपदेति । मनु ज्ञापकात्परस्मैपद-
संज्ञया समावेशोप्यात्मनेपदसंज्ञाया पुरुषसंज्ञानां समावेशो न स्यादत आह—सामान्यापेक्षं
चेति । पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशमिति । अनुवृत्तिरेव लिङ्गेन
विषयिता । एतदर्थमेव चाऽत्र प्रकरणे पुरुषसंज्ञाविधानमित्यग्ये ३९९॥

† तिसृग्नीशसिद्धरथनिष्कारमन्त्राताशयान् वाप्यमिद्विर्मह १. ४. ७८.

‡ तिङ्गीति प्राणि प्रथममध्यमोत्तमा. १. ४. १०१

* एटः शतृकानपाः प्रथमावमानाविकल्पे, ११४४ १. २. १२४; १०७.

१—नृनीय = नृनीयानवे 'लाय' १. ४. ७७ इत्ययं ।

तिड्छ्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १० ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समसंख्यार्थम्' । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिङ्गः संज्ञाः, षट् संज्ञिन, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे-

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञ स्यत्, कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा, कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ।

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यते- आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति, तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् ? 'एकशेषनिर्देशात्' । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

प्र०- तिड्छ्रीणि । तिङ्गां षट् त्रिकाः, संज्ञास्तिम् इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह-प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च षट्कृ क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाच्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिङ्गः संज्ञा, द्वितीयेनाऽऽत्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्याऽनैकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाऽभावस्तथापि कस्यचित्त्रिकस्य वाचित्संज्ञेत्येतावद्भवति न तु यथाऽभिमतविषयविभागलाभः ॥ आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति, केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सा प्रतिपत्तिस्तेषाम् । तत्राऽनियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः ॥ एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं, शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रभः ।

४०- तिड्छ्रीणि । मनु 'तिड्छ्रीणि त्रीणी'त्यनेनात्मनेपदत्रिकाणामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह-तिङ्गां षडिति । नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदस्य पृथेकत आह-आत्मनेपदेति । सहविवक्षाऽभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह-आकृतीति । इदमुपलक्षणं, इयत्त्रिपदोऽपि सप्रत्याख्यानान् । यद्वैकशेषाद्येन सप्रत्याख्यानान् । नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं 'प्रथममध्यमयो'रिति इववहारो न युक्तोऽत आह-प्रसिद्धिमिति । सिद्धात्तकालिभ्यं प्रविद्धिमित्यर्थः ।

१- "इह त्रीणित्रीणीत्येक पदम् । दे वेति । इददः" इति इन्द्रकोशमुक्तः ।

२- इह सूत्रश्रवणेऽपि (एः परस्मैपदम् । तत्रानात्मात्मनेपदम् तिड्छ्रीणि०) महाभक्ताकरण पूर्वोक्तं नृपोवाह इति कोशमुक्तः । इदमेतत् ३३९ श्लोके नामेकस्याप्यनेनाभिधानः ।

† यथासंख्यमनुशेषः समानाम् १ २ १ २- 'एव' पा० ।

अर्थतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ, उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ, प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः, प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च—प्रथममध्यमोत्तमा इति ? किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः, प्रथममध्यमयोः प्रथमसज्ञा प्राप्नोति, उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसज्ञा प्राप्नोति, मध्यमोत्तमयोरुत्तमसज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरन न्याय्यम् ? 'उभय'मित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा,—बहु शक्तिकिटकम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु र लीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ।

यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणं 'आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । लोके एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'विह्वयस्य' द्वाभ्या द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इति, न चोच्यते—'आनुपूर्व्येणे'ति, आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥१०१॥

प्र०—प्रथममध्यमयोरिति । प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदभिधीयते । व्याख्यानाभिरोध इति मत्वाह—कृतद्वन्द्वानामिति ।

बहु शक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते इ-इ । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भाव । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेष द्वियते तदा 'बहूनि शक्तिकिटकानि'ति भवति । लोके इति । यथा 'पक्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावातये'त्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भविष्यतीत्यर्थः । विह्वयस्येति । विह्वयस्यस्य सूत्रस्य 'द्वाभ्या द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥१०१॥

उ०—भाष्ये—किं पुनरनेति । यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तथापि लोके कथं न्याय्यमिति प्रश्नः । नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुत्वार्थवत्त्वे एकवचनानुपपत्तिरत आह—बहुशब्दश्चेति । नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह—समुदायस्येति । भाष्ये—लोके इति । 'विह्वयस्ये'त्यादिस्मृत्येत्यर्थः । तथेहापीति । 'प्रथम'मप्यमे'त्यादि महासज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । 'ममाऽग्ने न विह्वय' इति सर्वानुक्रमः ॥१०१॥

१—'किटकम्' पा० । २—'किटकानि' पा० । 'किट' घका' इत्यमरः । 'कटके'षोटे तु 'कटक' कुमितातौ' इति मेदिनी ।

३—'विह्वयस्य'नमृवसहितयां (१०१ १२८) अयं संहितयां (५ ३) च वदेत । ऋक्संहितायां नवर्षं सुष्ठुपथं संहितयां त्रैकादशं इत्यने । एन नवर्षं सुष्ठु शाखात्तरादिद्वयमर्षं स पथेन पष्ठुः । नि भवतीति वदन्ति । 'द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते*, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते, 'अष्टन आ विभक्तौ' [७. २. ८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' [६. १. १०२] इत्यत्र 'प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभक्ता-वित्यात्वं न प्राप्नोती'ति । वचनाद्भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु—निवृत्तम् । ननु चोक्तं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते न चाऽजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते—अजादी यौ प्रथमौ, अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६.१.१०३]

प्र०— विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरित्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवतः । लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः—त्रीणित्रीणीति । आत्वं नं प्राप्नोतीति । न ह्यष्टनशब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाऽग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयाऽपेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाऽभावान् सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तित्येत इति भावः । न चाजादी इति । 'सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ, सुश्चाऽजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वाऽसंभवादवयवशब्द-त्रिके समुदाये उपचाराद्भवति इति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ, प्रथमयो-रिति विशेषणं, तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । 'अची'त्यनुवर्तते ।

उ०— विभक्तिश्च । अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् । स्वरितत्व-मस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमकार्याणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् । प्रत्येकमिति । नन्वस्याः प्रत्येकं सश्वेऽपि 'द्वितीयायां चेत्यादिभ्यवहारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेयाः । एवं च तथा 'प्रथमयो'रित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् । सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके भारोपे वा यौगिक्या एव ते भ्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमः । विभक्ति-समुदायस्येति । अनपदसमुदायस्य अनपदग्रहणेनाऽग्रहणवदिति भावः । समुदायद्वयापेक्षा-नुपपत्ताविति । तदपेक्षाद्विवचनाऽनुपपत्तावित्यर्थः ।

सुशब्दौशब्दाविति । प्रथमयोरिति विशेष्यमर्थाति विशेषणमिति भावः । अजादित्वाऽसंभवादिति । यद्यपि 'निबोऽर्च्य'इत्यादायुवे कृते सम्भबोऽस्ति तथापि तत्र 'नादिषी'नि निषेध इति भावः । एकदेशी शब्दे—ननु चेति । तदपेक्षे—अजादी

* निबोऽर्च्ये त्रीणि प्रथममप्यस्येति १. ४. १०१

१—'प्रथमयो' ५० । † १०१ वगैरे १. १. ७७ २—सुशब्द भेदशब्दादिनि ७१ ।

इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'विमक्त्यो-
र्ग्रहण'मिति ।

अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात्—'श्रौजसोः पूर्वसवर्ण' इति ॥१०४॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥११४॥१०५॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ अर्थैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपद-
नियमः—युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः—युष्म-

प्र०—तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः । निर्धारणं चाश्रयिष्यते—'अजादिपु यौ प्रथमा'विति ।
एवमश्रौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । 'एतान् गाः पश्ये'त्यत्र नत्व-
निवृत्त्यर्थं 'तस्मा'दित्युच्यते । श्रौजसोरेव ग्रहणेऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः
सकारो न संभवतीति किं 'तस्मा'दित्यनेन । तत्क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं
संपद्यते ॥१०४॥

युष्मदि । किमर्थमिति । किं लादेशत्रिधानवाच्येनैकवाक्यत्वाद्बिभ्यर्थमिदम्,
अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरैराश्रयदोष-
परिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलापवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं
प्रदर्शयितुमाह—युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव
युक्तः । नैप दोषः । समुदायस्य संचिरकीर्षितत्वात् प्राधान्यं, तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपद-
योर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते—युष्मदि मध्यम एवेति ।

उ०—विशेष्याविति । व्याख्यानाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः । वस्तुतो
निर्धारणमेकवचनान्तेन नेति 'कारके'इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्त-
विधिश्चाऽस्तति गमके नेतीर्थं शब्दाऽपुनैव, तथापि सामुपगम्य पर एवदेशी समापक्षे—
यत्तर्हीति । भाष्ये—विमक्त्योरिति । विमक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायो भाषां
वैवाकरणात् प्रथमाद्विधीयादिसंज्ञायेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च 'तस्मा'दित्यनेन 'गा'-
इत्येतद्ग्राह्यपक्षे सवर्णदीर्घं एव पराग्रहणः, तस्य स्वबहिष्कारादित्याशयः । एतन्नापमूलिका
एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः श्रौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां संज्ञा इति बोधयम् ॥१०४॥

युष्मद्यु । विधिनिषमसम्भवे विधेय्यां वक्ष्यताह—तत्रेति । वस्तुत एववाच्यतापक्षेऽपि
पक्षो नियमपक्षम्, एतद्विनापि सिद्धेः । 'शुद्धविभ्यर्थ'मिति पूर्वपक्षः । अग्यथापि सिद्धे-
रितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धात् इति तत्रम् । समुदायररेति । विधेये शब्दं प्राधान्यमुपेक्ष्ये

द्येव मध्यमः, अस्मद्येवोत्तम इति ? किं चातः ? यदि पुरुषनियमः शेषग्रहण कर्तव्य 'शेषे प्रथम' इति । किं कारणम् ? मध्यमोत्तमौ नियतौ, युष्मदस्मदी अनियते, तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य प्रथमनियमार्थ—'शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रे'ति । अथाप्युपपदनियमः, एवमपि शेषग्रहण कर्तव्य 'शेषे प्रथम' इति । युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुत । तत्र शेषग्रहण कर्तव्यं शेषनियमार्थ—'शेषे प्रथम एव भवति नान्य' इति ।

उपपदनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् ? युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि 'प्रथमो भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'यत्र प्रथमश्चाऽन्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवती'ति ।

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् ? 'शेषत्वात्' । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमः प्राप्नोति ।

प्र०—तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते, न वृजादयः । वृजादिविधि सायर्ष्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मदुत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयो पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्व नियतत्वाच्छेषेऽपि तत्प्रसङ्गे 'प्रथम' इति सूत्रमारभ्यमाण सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयो निवारणाय नियमार्थं सपद्यते, 'प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमा'विति । 'यथा 'समे देशे यजेत वि पात्सिन्या प्राप्नोति नियम ।

तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी एव

उ०—देवदत्ताच्छरणमाथं प्राधान्यमिति सन्देहे धीज्ञं यवत्तु युष्मत् । सामान्यनियमेऽप्याह— वृजादीति । सिद्धे प्रथमे इति । तिबादिमूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः । प्रथम एव भवतीति । नियमान्तरस्याऽसम्भवादित्यर्थः ।

पात्सिन्या प्राप्नोति । नग्नेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसरत्वात्तैव पुरुषोपपदनियम एवोचित इति चक्ष, अनुवाङ्मन्त्रैर्वक्त्रार्थगर्भान्तरव प्राप्तवाच्यत्वात्तस्य चोभयत्राऽप्यविनिष्टत्वेन तयो सम्भवेवेत्यानायात् । नग्नेत्र युष्मदस्मदोः सत्त्वात्तत्र शेषत्वमत्र भावः—यत्र केवले इति । अतहापे इत्यर्थः । 'सिद्ध वि'त्युक्तिर्न मिदान्तिनो, यवत्तु

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिपेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'युष्मदस्मदोः प्रतिपेधात्' । 'शेषे प्रथमः' 'युष्म-
दस्मदोर्ने'ति वक्तव्यम् ।

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन । 'युष्मदि मध्यम'
इत्यस्यावकाशः—त्वं पचसि । 'अस्मद्युत्तम' इत्यस्यावकाशः—अहं पचामि ।
इहोभयं प्राप्नोति—त्वं चाहं च पचावः । 'अस्मद्युत्तम' इत्येतेद्भवति
विप्रतिपेधेन ।

स तर्हि विप्रतिपेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्त-
च्छिष्यत'इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रा'स्मद्युत्तम' इत्येव सिद्धम् ।

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिपेधो वक्तव्यो यदा चैकशेषो न । कदा
चैकशेषो न ? सहविवक्षायामेकशेषः, यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ।

प्र०—यदे स एवाऽशेषस्तत्र मा भूत्प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्म-
दस्मदप्रहणेनाऽप्रहणाऽच्छेपत्वमेवेति प्रथमप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

स एवाह—सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र 'शेषे प्रथमो ने'ति
वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह—स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह—न यत्कथं इति ।
अस्मदः शेष इति । 'आमां पचाव' इति । तत्राऽस्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाण-
स्याऽस्मदो द्वयर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात्तस्याऽप्यत्र
प्रसङ्ग इति विप्रतिपेध एवाश्रयितव्यः । अत्राह—युष्मदर्थे साहचर्यात्तदाऽस्मद्रूपत्व-
मारोप्यते तदा भेदाऽभावात् पृथग्युष्मदर्थोऽभावादस्मद्रुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम
एवेत्यदोषः । चोदक आह—अनेकशेषभावार्थं त्विति । 'त्वं पाऽहं च पचाव' इत्यत्र
प्रयोगे ।

उ०—एवाऽपि स एवाह आह—स एवाहेति । पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात् स एव हास्यवाच्येन
'सिद्धं त्वि' एवाहेत्यर्थः । ननु 'युष्मदस्मदोर्ने' एवैतदिति तत्र हेतुले ते तत्रैव विपेधः एवाह—
यत्र शेषे इति । शेषग्रहणं तत्राऽनुवर्तते इति भावः । चोदक इति । तृतीय इत्यर्थः ।

आरोप्यत इति । तं विना चाऽस्मदस्मदोपासंभवं इति भावः । तदा पृथगिति ।
संबोध्यत्वेनाऽर्थोपादित्यर्थः । 'तदा भेदाऽभावात्' इति पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेद-
धर्माऽभावाद्भेदधर्माऽस्मदीनेहेतो पृथग्युष्मदर्थोऽभाव इत्यर्थः । अत्र प्रयोगे इति । चच्छेदनेच

न वा युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्
तदधिकरणानामपि—युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं
च पचसि च पचामि चेति ।

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽ-
नेकशेषभावस्य ॥ ७ ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा,—पचसि पचामि च त्वं
चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा'दिति ।
तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्—त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देव-
दत्तश्च पचामि पचति चेति ।

यत्तावदुच्यते—'न वा युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेध' इति, दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चाऽनेकशेषस्तदधिकरणानां
चैकशेषः । तद्यथा,—'त्वं चाहं च वृत्रहनुभौ संप्रयुज्यावहा' इति ।

प्र०— आचार्यदेशीय आह—न चेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोर्नेक-
शेषाऽभावः, एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य निवृत्तित्वादाख्यातयोरप्येकशेषाऽ-
भावे 'पचसि पचामि चे'ति पृथगेव प्रयोगान्नाऽर्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-
यितुमाह—

क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं, न तु सहविवक्षा,
एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं, परस्परसाहचर्याऽव्यभिचारात् । एवं च
दृश्येति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।

इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । एकशेषकन्यादेकशेष इत्युच्यते, न तु

स०—साहित्यस्य द्योतनाद्भेदो नो मत्वर्थः । भाष्ये 'यदा न सहविवक्षे'त्यस्य च विना हेतु-
परिवृत्ता न साहित्यबोध इत्यर्थः । 'तदधिकरणयो'रिति बहुमीदृशः । भाष्ये तदधिकरणानां
मिति बहुवचनं एकेकपुष्पप्रयोगाभिप्रायेण । न तु सह निवृत्तेति । न तद्विषय-
पक्षे इति भाष्यः । एवं द्रव्येति । क्रियापृथक्त्वोपक्रमे यावत् यथा द्रव्यपृथक्त्वोपक्रमे
पृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वोपक्रमेऽप्यर्थः । 'न त्रि'त्यस्य 'वाचनिक एवमेव' इत्युच्यते ।

यदप्युच्यते—‘क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽनेक-
शेषभावस्ये’ति, क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा,—
‘अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तां’मिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो
भवति यदुक्तं—‘तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा’दिति ।

नैष दोषः । परिहृतमेतन् ‘सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधा’दिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते, न हि
शेषश्चाऽन्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्, प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि
न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येने, न च
युष्मदस्मदी अन्यदच युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्तदाश्रयी

प्र०—‘प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वा’दिति वाचनिक एकशेषः, एवं हेकशेषे
आश्रीयमाणे नाऽर्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव
धातुः प्रयुज्यते । तस्माच्च परो लकार एवाऽनेकार्थाभिधायी, विरोधाभावान् । तत्र
पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति । शकृटाऽक्षिभीतकाऽक्षदेवनाऽक्षाणां
सहविवक्षायामेकशेषः । तत्राऽवयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भव्यन्तामित्यादि बहु-
वचनं, सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्य-
पृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थः ।

न हि शेषश्चान्यश्चेति । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावा-
न्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतन्नामर्प्यमविदित्वाऽऽह—भवेदिति । इतर आह—
यदत्रेति । तत्सन्निधौ शेषत्वाऽभावात्तन्निवन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेष-

उ०— तदेव वचनमाह—प्रथमेत्यादि । इदं ‘श्वरूप’सूत्रे वार्तिकम् । वाचनिकैकशेषे रूपण-
माह—एवं हीति । विप्रतिषेधस्यापनाय ह्येतद्वाक्यं प्रवृत्तिरिति भावः । अथ भाष्यात्तपमाह—
तस्मादिति । लकार एवानेकार्थाभिधायीति । क्रियायामनेकार्थगताऽऽरोपितसद्भावाभिधायी-
त्यर्थः । भव्यक्षा इति, भज्यन्तामिति च बहुवचनं कथमत आह—शकृटाच्चेति । तत्रैकैकाऽ-
क्षस्यैकैकक्रियायामभवेन सहविवक्षा कथमिष्यात्तद्वयं तामुपपादयति—तत्रेति । एकैकाऽक्ष-
स्यैकैकक्रियायामभवेन सहविवक्षाऽभावेऽपि ह्येकैकस्यावसिद्ध, ‘विदूमात्तरे’-
निवसत्प्रं बहुवचनान्तामप्रार्थति भाष्यात्तपः । ‘एकशेष’शब्देन च तत्रमेव कथयत इत्याहुः ।
भाष्ये—सोऽपि दोष इति । विप्रतिषेधाऽङ्गीकाररूपो यो दोषस्ततोऽङ्गीकारेण तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि छान् इत्यर्थः । परिहृतमेतदिति । ‘सिद्धैवेति’ति शेषः । उपयुक्तादन्य
इति । अस्य—‘उपयुक्ताऽममभिव्याहृत’ इत्यादि । दोषरक्षणं तत्रैवापि शेषेति भावः ।
एतन्नामर्प्यं—तद्वर्तकम् । तत्राऽवधारणमाश्रितमिति प्रमाणात्त्येति भावः । भाष्ये—
यदत्र युष्मदिति । समुदायस्य युष्मदशाऽभावेऽपि तदवयवपुंसस्यैवाप्यस्य इत्यर्थः ।

मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः, एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चाऽ-
त्रोपोच्चारि, न स शेषः, यश्च शेषः, न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो न स्यात्,
मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्नध्यमोत्तमा-
बुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम्, यच्चाऽत्रोपोच्चारि, न ते युष्मदस्मदी, ये च
युष्मदस्मदी, न तदुपोच्चारि ।

एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते, न चाऽत्र शेषेणैव
सामानाधिकरण्यम् । भवेत् प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः ।
किं कारणम् ? युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमाबुच्येते, न चाऽत्र
युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् ।

एवं तर्हि 'त्यदादीनि सदैनित्यम्' [१. २. ७२] इत्येवमत्र युष्म-
दस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'स्थानिन्यपी'ति प्रथमः प्राप्नोति ॥ 'त्यदादीनां खत्वपि
यद्यत्परं तत्तच्छिध्यत' इति यदा भवतः शेषस्तदा' प्रथमः प्राप्नोति ।

प्र०—पदाथेमविद्वानाह—यथैवेति ॥ एतद्विवरणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह—एवं
तर्हि'ति । यच्चात्रेति । युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात् । यश्च शेष इति ।
'देवदत्तश्चे'ति । न तदिति । न हि तस्यैव साधनत्वं, किं तर्हि, युष्मदस्मदर्थेयोरपि । न
चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनाऽपि, तद्भावाच्च शेषत्वाऽभाव इत्यर्थः ।

एवं तर्हि'ति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाऽप्येकशेषेऽपि दूषणोपन्यासायौ
यमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने, प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् ।
दोषान्तरमप्याह—त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह—

उ०—एतद्विवरणीयमपीति । एतत्—शेषपदशब्धं विवरीतुं योग्यमपीत्यर्थः । एतेष्वेत
स्तुत्वाद्धिति भावः । उपपदार्थमिति । उपपदानि तद्विरोपणान्युपपदसामानाधिकरणपदस्यापि
पदानि, तदर्थमित्यर्थः सूत्रावकाशं दर्शयति—तदभावे चेति । न हि तस्यैवेति । 'न स'दिति-
भावेऽप्यन तदर्थेयर्थ इति भावः । अनेन न पारिभाषिकमुपपदं, किं तु यौगिकमिति निर्गोऽम् ।

मन्वनेऽदोषे दोषे प्रजागते कथनेऽदोषेणाऽन्यथासिद्धिरन्तेत्यत आह—यद्यपीति ।
एवं चैवदोषे तयोरेवाऽवस्थानाद्यास्तदत्र दोष इति न प्रथम इति भावः । एकदोषेऽपि दोषमाह
भाष्ये—नसिध्यतीति । स्थानिन्यपीति । तदभावे अप्रयुज्यमाने इति । अनेन द्वैयतेन स्थानि-

‘युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम’ इत्येवोच्यते । ताविह न प्राप्नुतः—परमत्वं पचसि, परमाऽहं पचामीति । तदन्तविधिना* भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः—अतिरत्वं पचति, अत्यहं पचतीति । ये चाऽप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र च मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः—त्वत्तरः पचसि, मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि, मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्पः पचसि, मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि ‘युष्मद्वत्यस्मद्वती’त्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः—अतिरत्वं पचति, अत्यहं पचतीति ।

एवं तर्हि ‘युष्मदि साधने’ ‘अस्मदि साधने’ इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं ‘तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा’-दिति ॥ अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते, तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-

म०—युष्मदीति । परामत्यमिति । युष्मदस्मदोऽस्मिन्विशिष्टरूपपरिमहान्, अस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह—तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह—इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिशान्त इति समासः ।

एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह—ये चाऽप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईपदसमाप्तत्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव ‘त्वत्कल्प’शब्देनोच्यते, न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाऽभावान्मध्यमाऽभावात् । एवं ‘मत्कल्प’ इति धोद्वयम् ॥ आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हि । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुत्लोपोऽभिधायते इति भावः । चोदक आह—इहापीति ।

आचार्य आह—एवं तर्हि । ‘समानाधिकरणे’ इति यपनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य समानाधिकरणं सत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिदोपपत्तिः । एवं च एतयेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वात्तदपेक्षाऽभावः ॥ अथयेति । ‘प्रथम’ इत्येतावत्सूत्रं त्रियने । अनाभितरिषयत्रिरूपः प्रथमो त्रिधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य त्रिषय-

७०—पदार्थो निर्णयः । अतिशयितव्यमिति विमदे इहापि रत्त भावः—स्यामतीति । ‘यत्र लान्तस्ये’ एतत्पदं कृषेति हेचिन् । शेषाभावात् इति । उपपत्त्याऽस्मदभिधायन उपपत्त्यादयः दोषपदेभ्योऽप्यत इति भावः । ‘एवं तर्हि युष्मदि साधने’ इत्यनेन समानाधिकरण इहाप्युपपत्तिर्निर्णयः । ‘साधने’ इत्यस्य—एवमाप्यसाधने त्रिषया समानाधिकरणे इत्यर्थः । एतदर्थमेवाऽन्तपदमित्यने । अनाभितेति । ‘वित्त’ इति मिते इदं सूत्रं तदनुकारो विषयवित्तोऽ-

मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्गन्धश्चाऽस्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ।

अथेह कथं भवितव्यम्—अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति, आहो-स्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति ? त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः ? गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा,—‘गौणुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय’ इति, न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धघात्वे भवतः†—‘गौस्तिष्ठति’ ‘गामानये’ति ? अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धघात्वे ॥१०५॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०६ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्भुतायामसंहितम् ॥ १ ॥

प्र०—विशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्राऽपवादनिमित्तसंज्ञावाद्गामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतो, न तु प्रथम इत्यर्थः ।

अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः, तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते, तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदस्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत्र एवाऽवधार्यताम् । यदुक्तं ‘भवतः शेष’ इति, तत्रोत्तरमाहुः—‘युष्मदस्मद्भवतु’ इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । तत्राऽस्मद् एव शेषो, न तु भवतः । ‘पूर्वशेषदर्शनाच्चे’ति वचनाद्वा ॥१०५॥

परः सं । पूर्ववर्णोच्चारणाऽनन्तरमेव यत्र वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालं

प्र०—पवाद्बोधनापेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् । विकाररूपेणेति । आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः । ‘न संनिवेश आश्रयणीय’ इत्यस्य ‘किं तु भवतु युष्मद्भरं’ इति शेषः । वचनाद्वेति । अलिङ्गश्वेतनविषयो युष्मदर्थो, भवदर्थस्तु न तथेति न युष्मदर्थसमाप्तत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः दोषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तराऽनुक्तिरित्यन्ये ॥१०५॥

परः सं । परो वर्णान्तराऽव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिकृत्तावपि सेत्स्यतीत्यदिममावा-

† योगे निरु ॥ १. ९०; औनोऽनुसोः १ १ ९३

१—‘पठत्य पठान्तरेण वदन्त्येवं सा संहितेति लोकेऽभिधेये’ इति -दामह १ः ।

‘संहितेः ३३३ निरुध निरुध आनुपमयोः । निरुध समासे वाच्ये नु सा विरुध मपेधेन ॥’

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुताया-
मेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां, नाऽद्रुतायाम् ।

तुल्यः संनिकर्षः ॥ २ ॥

तुल्यः संनिकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तहि
विशेषः ?

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ ३ ॥

प्र०—संभवति स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं
स्थिते चोच्यते—पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोकः परः सन्निकर्षः संभवति, न तु
मध्यमायां, विलम्बितायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्येत्थाऽ-
भावेऽव्ययीभाषः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । द्रुतमध्यम-
विलम्बितासु च । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकार-
वचनप्रामाण्याद्भवति । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः, नैरन्तर्येणोच्चारणात् ।
विशेष इति । 'वृत्तीना'मिति शेषः । क्वचित्तु वृत्तिविशेष इत्येव पाठः ।

वर्णानां स्थिति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्द्वयकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प
उपलब्धिकालः, मध्यमायामधिकः, विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना
ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्
वृत्तिभेदः । 'किंकृत' इति कारणे ष्ट्रे 'वर्णकालभूयस्त्वं त्व'ति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं

उ०—सङ्गतिरत आह—पूर्वेति । वर्णान्तरव्यवायेऽव्यवहितपरत्वाऽभावादेवातिप्रसङ्गविरहादिको
यस्युचीत्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नाऽयं इति भाषः । ननु नन्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थ-
प्रधानतया नपुंसकनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—अव्ययीभाव इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्येऽ-
व्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेति भावः । वस्तुतः संहितशाब्दोऽपि
परसंनिकर्षवाची ह्रीवः, तेनाऽयं तत्पुरुष एव । असंहितमारोपितं संग्रहानं परसंनिकर्षः, तेन
तद्भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्दाऽव्ययीभावस्तु नास्त्येवेति 'नन्सूत्रे वक्ष्यते ।
बहुव्रीहिरिति । पूर्वोपपत्त्यै च । 'पूर्वोपपत्त्यै च' इत्यभिमानः । अत्राप्येव दुष्कं, 'संहितासंज्ञा न
प्राप्नोती'ति भाष्यस्याख्यानान्द्रुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाऽव्ययीभावस्याऽपि लघुत्वाच्च योग्याव्य-
पदार्थाऽभावाच्च । आद्यलोत्तरपदत्वाऽभावात्प्रथमस्य पूर्वपदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्याऽ-
भावाच्च पुनरुत्तरप्राप्तेराह—भाष्यकारेति । इत्यापोः संज्ञाद्वन्द्वसोर्बहुलमित्यनेनेति भावः ।

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत्र आह—वर्णोपलब्धीति ।
वैकृतम्—भारुत्यादिजन्यो ध्वनिः । पुनःपुनरुपलब्धिश्चाऽविच्छेदेनोपलब्धिधारा, न तु
विच्छिद्य विच्छिद्य प्रहणमिति । एतन्न 'तपर'सूत्रे विस्तरेण निरूपितम् । ध्वनिभेदादिति ।
वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः । ननु 'किंकृत' इति कारणप्रभे कलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह—
कारणमेवेति । 'वर्णकालभूयस्त्वं त्व'ति भाष्यस्य 'कारणं वृत्तिविशेषश्चे'ति शेषः । तस्य

वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा,—हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः,
प्राणिभूयस्त्वं तु ॥ यद्येवम्—

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥४॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् ?
'कालभेदात्' । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्, ये मध्य-
मायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद् वृत्तयो
विशिष्यन्त' इति* ।

अथवा 'शब्दाऽविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति† । किमिदं 'प्रतिवर्ण'मिति ?

प्र०—भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः, मशकस्य मशकेन,
स तुल्यः परस्पराऽपेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्तुवो,
मशकौ तु स्वल्पं, नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं
भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा चोदयति—यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं, तत एवावधार्यम् ।

शब्दाऽविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणात् विरमति तदा शब्दाऽ-
विरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाऽभावेऽप्यस्तीति सिद्धा
संहितासंज्ञा ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद् वर्णानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाऽविच्छेदाऽभावात्प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नाऽन्तरेण वर्ण-

४०—यैहृतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः । हस्तिमशकयोः परस्परसन्निकर्ष इति नार्थं इत्याह-
हस्तिन इति । अत एव 'प्राणिभूयस्त्व'मित्यप्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः । प्राणिशब्देनाऽत्र
घटीरम् । व्यञ्जकध्वनीति । उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः । भाष्ये—उक्तं वेति वचन-
रभाषेदो विकल्पः । ननु शब्दानां नित्यत्वाद्विरामाऽभावेऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत्र
आह—यदेति । 'शब्द'शब्देन सतुच्चारणं लक्ष्यत इति भावः ।

शब्दाविरामेऽवसानसंज्ञाप्राप्तिरित्यसङ्गतमत आह—भिन्नेति । ध्वनिपदेनाऽत्र व्यञ्ज-
काभाष्यमिषातः । प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नविच्छेदाऽभावो हेतुः । 'अविच्छेदाऽभाव' इत्याद्याऽऽ-

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उप-
संहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते, तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्ह्य-
नवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां वाधिष्यते ॥ अथवाऽवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
विज्ञास्यते—साधीयो यो विराम इति । कश्च साधीयः ? यः शब्दार्थविरामः ।

अथवा 'हादाऽविरामः संहिते'त्येतल्लक्षणं कश्चिष्यते ।

हादाऽविरामे स्पर्शाऽघोपसंयोगेऽसन्निधानादसंहितम् ॥ ७ ॥

हादाऽविरामे स्पर्शानामघोषाणां [चं] संयोगेऽसन्निधानात्संहितासंज्ञा न

प्र०—न्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञा-
मिति । वर्णान्तरानुच्चारणे 'वृत्त' इत्यादौ सावकाशामिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां
यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः ।

अथयेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति ।
अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाच्यार्थस्य वाऽविरामात् भवत्यवसानसंज्ञा ।

हादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरो-
च्चारणेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो हाद उच्यते । स्पर्शाऽ-
घोपसंयोग इति । वर्णानां प्रथमद्वितीयानां शपसानां च संयोगे घोषविच्छेदाद-
सन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । 'अघोपसंयोग' इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहण-
समर्थकम्, अस्पर्शानामप्यघोषाणां शपसानां संयोगे तुत्यन्यायत्वात्संज्ञाया अप्रसङ्गात् ।
न च स्पर्शानामघोषाणां चेति समुच्चयः, घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाऽप्रसङ्गात् ।

उ०—रोपितविच्छेदप्रतियोगिकोऽभाव इत्यर्थः । तेनाऽभावप्रतियोगिको भावः कथं, तस्य भाव-
प्रतियोगिकत्वनिवृत्तिरिति न शक्यम् । विच्छेदश्च निवृत्तिविरामाऽपरपर्यायः क्रियाविशेष
इति बोध्यम् । एकैकस्य वर्णस्येति । एकवर्णोच्चारणानन्तरं तस्मात्काले द्वितीयवर्णोच्चारण-
फलकद्वितीयवर्णोत्पत्त्यधिकरणकाले च वर्णाऽभावात्कस्मिन्समयेवेत्यर्थः । यद्यप्यवच्छेदक-
भेदेनाऽनेकवर्णोत्पत्तिरपि युगपत्, तथापि प्रकृते नाभिरूपकदेशावच्छेदेनऽनेकवर्णोत्पत्ति-
युगपद्विक्रिया । वस्तुतो यत्नाऽर्थीयपद्यमेव । नर्त्तक्या नानावयववच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव ।
कालसौम्यात् तदग्रह इत्याशयः । अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता-
संज्ञा न स्मादिति भावः । विच्छिन्ने वर्णं । तेनैव यत्नेन वृत्ते इत्यर्थो बोध्यः । पृथेन
'येनैवै'त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् । उपसंहृत्य । एवंयत्नं त्यक्त्येत्यर्थः । अन्यमिति ।
यत्नान्तरमित्यर्थः । प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह—सर्वत्रेति । शब्दस्य
विरामः—अवर्णकृतः । अर्थस्य—बोधकृतः । अन्यत्र त्विति । वर्णानन्तर वर्णान्तरोच्चारणे
मध्यकाले इत्यर्थः । घोप.—स्वनविशेषः । घोषविच्छेदादिति । अस्पर्शादेव विच्छेद-
स्तदाह—असन्निधानादिति । घोषवतामिति । तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः । दोषाऽप्रसङ्गादिति ।

प्राप्नोति—कुक्कुटः 'पिप्पका पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीति, एकः पूर्वपरयोर्हादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा,—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रित्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ।

एकेन तुल्यः सन्निधिः ॥ ८ ॥

यथैवैको वर्णो हादेन प्रच्छाद्यते, एवमनेकोऽपि ।

अथवा 'पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराऽभावादसंहितम् ॥६॥

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति ।

न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ?

प्र०—कुक्कुट इति । कुक्कुट इवाऽयमिति कनो'लुम्मनुष्ये'इति लुपि कृते 'संज्ञायामुपमान'मित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं, ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तत्वं स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याऽघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाऽप्रसङ्गः । हादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यते इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति—द्वयोरिति ।

एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः, यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवस्त्रन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते, तथाऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः ।

अथवेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाऽव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्यमत्रिलम्बितयो' परसन्निकर्षोऽभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वाऽपराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णस्त्वैकैरुश उपलभ्यमाना यौगपद्येनाऽसन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुयीरन् ।

उ०—तथा व्याख्यानं हि तत्रापि घोष इति भाष्याल्लभ्यते, तच्चाऽसङ्गतं स्यात्तत्र दोषाऽप्राप्तेरिति भावः । स्पर्शानां मध्येऽघोषस्येत्यर्थः । शपससयोगे परल नास्तीति भाष्यानायमग्ये । ननु कुक्कुटादी न किञ्चित्संहिताकार्यमत आह—कन इति ।

घोषविच्छेदादिति । असत्प्रदेशे विच्छेदः । भाष्ये—पचतीत्यस्य—'तत्र कथंमिति घोषः । 'कुक्कुट' इत्यादी कृतनाह । 'पचती'त्यत्र परिहरति—एकः पूर्वति । तन्मयापेन कुक्कुटादावपि समाधत्ते—एतेनेत्यादिना । वर्णान्तरिति । वर्णांतरोच्चारणे नाश्रयान्तरोच्चारणमात्राकालादपेनाऽपि कथंनेत्यर्थः । ननु पूर्वं पूर्वकाल परध परकाल इति कथं पूर्वापरभाषोऽत आह—युगपदिति । अयं भावः—यदि कालिषं पौर्वापर्यं त'देको यलषी'त्येति संहिताकार्याऽम्भवः, पूर्वपरयोर्पुंगवत्स्थित्यभावात् एव न ईदिकमपीति । अनेकस्य इति ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक्, न द्वौ युगपदुच्चारयति । 'गौ'रिति यावद्गकारे वाग्वर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये । यावदौकारे, न गकारे, न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न गकारे, नौकारे । 'उच्चरितप्रध्वंसित्वात्' । उच्चरितप्रध्वंसिनः

प्र०- एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात्स्त्रीप्रत्ययाऽभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यत्रतिष्ठेरस्तदा स्यात्पूर्वाऽपरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् नान्ति तार्विकःपूर्वाऽपरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णयित्वात्त्रेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद्द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाऽव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदिति भावः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् ।

उ०-मिस्रफाले इत्यर्थः । 'एकैकश' इति पाठान्तरम् । तत्राऽप्यी द्वावितिचद्वयनिष्ठुत इतिवत् च द्विवचनसोर्योगपदं बोध्यम् । तद्विसमाप्रेण तु न वीप्साप्रतीतिः, अल्पश इत्यर्थस्याऽपि प्रतीतिः । मन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्यादित्युचितम्, भगुणवचनत्वेन पुंस्त्वाऽप्राप्तेरत आह— सामान्येनेति । तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः । अनेन युगपदुपलभं निरस्य युगपद्वास्तर्वा सप्तमपि निरसितुमाह—भाष्ये—उच्चरितेति । उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूह-रूपः प्रत्यक्षयोग्यः, क्षणिकस्य प्रत्यक्षाऽयोगात् । यद्यत्रतिष्ठेरिति । कालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेष्वेव प्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमानयोरसंभवः—ज्येष्ठेत्यादि । 'अथ ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठ' इति व्यवहारवदर्थं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः, नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः । वर्णानां स्फोटरूपाणां नियत्वादिदमप्युक्तमत आह—उच्यतेति । स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः । अन्यत्र—तपरसूत्रे । स्यादेवेति । कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । पूर्व

खत्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथाऽपरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एवं तर्हि—

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वव्रीतिः ।

शब्देनाऽर्थान्वाच्यान्ष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारि भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिस्तावच्छब्देऽयं तावदर्थं स्ततोऽयं ततोऽयमिति ॥१०६॥

विरामोऽवसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

इदं विचार्यते—अभावो चाऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति ? कश्चाव-
विशेषः ?

प्र०— एवं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः ।
धीरः—पण्डितः । तत्त्वव्रीतिरिति । तन्ननं तत्, साऽस्ति यस्याः सा'तत्वती'—
सकलविषयव्यापिनी, नीतिबुद्धिर्यस्य स तत्वव्रीतिरिति । अन्ये तु तन्वव्रीतिरिति
पठन्ति । तन्वती विषयान्स्याप्नुवती बुद्धिर्यस्येति स एवार्थः ॥१०९॥

विरामोः । इदं विचार्यते इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते

उ०—य युगपदुच्चारणाऽभावात् सन्निकर्षो, नापि पौर्वापर्यमिति भावस्तदाह भाष्ये—अथाऽपर
इति । तद्वर्णसंसाऽनन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य
सहाय इत्यर्थः ।

बुद्धौ कृत्वेति । बुद्धावगतःकरणे, चेष्टाः कृष्टतादवाद्यमिघातव्यापारव्याप्त्यान् कृत्वा
कृत्वा—प्रतिबिम्बिताङ्कुरा, शब्देन—वाच्यमानधान् बुद्धौ—बुद्धिरूपे देवे कृत्वा—तत्रैव
पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । 'बुद्धिविषय'मित्यस्य बुद्धिस्थित्यव्यवयवमित्यर्थः । तत्र
वस्तुपूर्वद्विषयमुपपादयति—य इति । तदर्थमेव वाच्यप्रवृत्तेस्तस्यैव वाच्यप्रवृत्तयोक्तेः । अस्मिन्नर्थे
इति । एतदर्थमेव बुद्धावर्धदर्शनमप्युक्तम् । इत्येके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् । अयमिति ।
बुद्ध्यापाकृतत्वमात्रप्रत्ययसूत्रमोच्चारणव्यवहारात्परामर्शः । अयमेवमः प्रायहापरामर्शव्या-
देतदनुपपत्तिः । प्रयोक्तव्याः—परमप्रययोग्यरथूलोच्चारणरूपेण प्रयोक्तेनाऽमित्युक्ताः ।
अस्मिन्न शब्दे—इत्यस्य 'व्यञ्जनीये' इति दोषतदाह—बुद्धिप्रकल्पित इति । बुद्धि-
प्रकल्पितमन्विषय इत्यर्थः । 'प्रकल्पिते'त्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥१०९॥

विरामो । नाना प्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्नाप्रकारं गम्यते तथा प्राग्व्य वि

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ॥ १ ॥

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८. ३. १५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—विरामः ।

विरामे विरामवचनम् ॥ २ ॥

यस्य विरामः, विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याऽप्यभावस्तेनाऽप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः, ततोऽवमानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—विरामो लोपः, अवसानं चेति । 'उपरि यो विराम' इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि [हि] शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । [नैप दोषः^१ ।] आरम्भपूर्वको मम विरामः ।

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि ? संज्ञी । अभावोऽवमान-संज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ?

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति

प्र०—परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभाषो वेति । केचिद्भावोऽवसानमिति पठन्ति, अन्ये तु विरामोऽवसानमिति, तत्र युक्ताऽयुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । यर्थाधारणादूर्ध्वं योऽभावस्तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

उ०—युक्तमिति परीक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र लक्षणे सम्बन्धाऽभावादाह—केचिदिति । प्रागभावस्येति । प्राग्वर्तिनं दादाऽभावस्येत्यर्थः । भाष्ये—रसः रथ इत्यत्र । खरवसानयोरिति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति । पदावयवत्वाऽवसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः । 'खरी'ति भाष्ये तु रेफान्तस्य पदयोत्यर्थ इति बोध्यम् ।

अदर्शनमिति । यद्यपि तद्दर्शनाऽभावः, अभावश्च वर्णस्य, तथाप्यभावपदेन तस्यापि छामः । वर्णदर्शनाऽभाववर्णाऽभावयोः समन्वितत्वात्प्रिति भावः । अस्मिन् पक्षे इति । वर्णान्तराऽभावोपलक्षितवर्णस्याऽवसानत्वपक्षे इत्यर्थः । स च प्रवृत्तस्येति । एवं च पुरस्ताच्च विरामव्यवहार इति भावः । भाष्ये—नेदमवसानलक्षणमिति । अवसानव्यवहारविषयस्य

+ अरक्षेने लोपः १. १ १०. १-४५: पूर्वम् 'उपरि विरामवचन'मिति वादिके केचित्तदात्त ।

१-४. विन्न ।

वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ?
रमः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—'विरामोऽवसानम्' ।

विरामे विरामेवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्य-
भावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः, ततोऽवसानं
चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—'विरामो लोपोऽवसानं
चे'ति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तम्—आरम्भपूर्वक इति ।
नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि ? अप्रवृत्तावपि । तद्यथा,—
'उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि' 'उपरतः स्वाध्याय' इति । न च तत्र स्वाध्यायो
भूतपूर्वो भवति, नापि व्रतानि ।

प्र०-रस इति । परवत्पूर्वस्याऽपि रेफस्याऽभावविषयत्वाद्द्विसर्जनीयप्रसङ्गः ।

विरामे विरामेवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति ।
अदर्शनमभाव इत्येक एवाऽर्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोप-
संज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाऽऽश्रीयते, अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराऽ-
भावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्या-
स्यते । अस्मिन्पक्षे 'खरवसानयो'रिति पृष्ठी । खरः समीपस्य रेफस्याऽवसानस्य च
रेफस्येत्यर्थः । अथवैकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते—खरि परतो रेफस्य विसर्ज-
नीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते ।
ममापीति । अभागे विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति । निवृत्ति-
विरामः, स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो
वर्णोऽवसानं, विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन
त्रिचारेण । 'अभावो लोप' इत्येकस्य सज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते ।
प्रसङ्गाऽभावो लोपसंज्ञः, अभावमवसानसंज्ञामिति । नायश्यामिति । प्रवृत्तौ सत्यां या
निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्य निवृत्तानि । किं तर्हि ?
पूर्वमेवाऽप्राप्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य 'शशविपालुपरत'मिति
प्रयोगाऽभावः । कश्चिद्वनानीति पाठः ।

उ०-वर्णस्वीपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः । प्रसङ्गाऽभाव इति । प्रसङ्गोत्पत्त्याभाव
इत्यर्थः । प्रवृत्तौ रमे. प्रयोगस्य वाच्यभावादाह—प्रवृत्तौ मत्यामिति । न प्रवृत्त्य निवृत्ता-
नीति पर्यायः । उपरतविरती च पर्यायी । कश्चिद्वनानीति पाठ इति । व्रतानीत्यस्य स्थाने
तथा पाठ इत्यर्थः । तत्र वनपदं वानप्रस्थाधर्मोपलक्षणम् । एतद्वृत्तेन लक्षणयोः साम्यमुप-
पादितम् ।

भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं 'भावाऽविरामभावित्वा'दिति ? भावस्याऽविरामो भावाऽविरामः, भावाऽविरामेण भवतीति भावाऽविरामभावी, भावाऽविरामभाविनो भावो भावाऽविरामभावित्वम् ।

अपर आह—'भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते' इति ।

तत्पर इति वा वर्णस्याऽवसानम् ॥ ६ ॥

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०— भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत्स्वसंबन्धी, विरोधान् । न हि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवाऽसत्ता युज्यते । नाऽपि शब्दान्तरसंबन्धी । न हि घटाऽभावः पटस्याऽभावो भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाऽविरामभावी—शब्दः । न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः ।

अपर आहति । भावाऽविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं लक्षणद्वयस्याऽप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तायाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याऽभावस्य प्रतीतिर्नास्ति ।

तत्पर इति चेति । इदानीं शब्दान्तराऽभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते ।

उ०— अद्योभयत्रापि दोषं शङ्कते—भावाऽविरामेति । नापि शब्दान्तरं इति । 'वावसाने' इत्यादाववसाने स्थितस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्स्योचितः । पूर्वं च तद्गणसम्बन्धवसाने इत्यर्थे इति भावः । अविच्छेदेनेति । अविच्छेदाऽविरामो पर्यायी, तत्प्रतियोगिनी विच्छेदाविरामो च क्रियाविशेषरूपी भावपर्ययी । एतेनाऽभावस्य भावप्रतियोगिकत्वादिदं चिन्त्यमिति परास्तम् । अग्याऽभावपरो वर्ण इत्यादि स्वप्ने सद्भवत्येव ।

इदानीम्—'अपर आह' इति व्याख्यानकाले । अग्ये तु 'वर्णानामभाव' इत्युक्ते वर्णवाच्यपि उन्नप्रतियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः । स च न वर्णसत्त्वे इति भाव्यार्थं इत्याहुः । ननु शब्दस्य भावाऽविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति लक्षणे चो दोषरत्न चन्द्रस्याऽविवेकादिरयत् आह—उपाधिरहितस्येति । प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः । शब्दशास्त्रात्पञ्च शब्द एव प्रतियोगिनि भावः । विरामोऽभावपर्ययीति संबन्धादिपदभावसमानाधिकारत्वात्पञ्च प्रतियोगिसापेक्ष इति भावः ।

बुद्धिकल्पितेति । बुद्धिरेतोऽमेऽभावं कृत्वा तत्र कथितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ।

वर्णोऽन्त्यो वाऽवसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्—‘अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवती’ति ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संहिताऽवसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

‘संहिताऽवसान’मिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयान-
माह—‘शन्नोदेवीयं संहितयाऽधीध्वे’ति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अत्र
आह—‘केनाऽवस्यसी’त्रि ? स आह—अकारेणोकारेणोकारेणेति । एवमेतौ
लोकविदितावर्थौ, तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥११०॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०— अथवति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते,
तथापि भावसाधनस्याऽपि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति ‘व्यक्तमेव पठितव्य’-
मित्युक्तम् ।

संहितयाधीध्वेति । यथा पदनैरन्तर्यं संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि वर्ण-
नैरन्तर्यं । अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः, करणसाधनो वाऽऽभिव्यज्ये
इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन । तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥११०॥

इत्युपाध्यायजैयटपुटकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थमाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ०— मनु छोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्यं इत्यत्र आह—यथेति ।
ऐक्यपदे इति । एकपदे इत्यर्थः । भावसाधन इति । अत्र पक्षे ररवसानयोरित्यत्र बीरं
पीर्यापर्यमाद्यमणीयमिति शिवम् ॥११०॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भप्रनागोजीमठकृते भाष्यप्रदीपे पादे
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

१—‘शन्नो देवी’ इत्येवमन्तर्यामिणोऽन्तेदेवीति सूक्तम् । ‘मती एव; सूक्तान्तोः ५. २. ५१. इति
मात्थे छ. प्रादक्षः । ‘श नी देवीःतुभित्य’ इत्यादि सूक्तमुपलब्ध्यापरेरेतौनकटापवाः प्रत्य-

काण्डस्य षड् सूक्तं संतत । पेन्लादशाशावास्तु प्रथमं सूक्तम् । नशाह्रुत्स्य ४ पूठे टिप्पणी इत्यादि ।

२—संहिताऽवसानसंज्ञादोक्तोक्तिरित्यत्र तद्युक्तिपादकं एवद्वयं उपपन्नम् ।

इति वेदविमर्शाद्युल्लङ्घनेत्येकेन ‘सुधारक’माहिरवस्यारकेन नानामन्त्रव्यवहारः सुतारके
वेदशास्त्रशास्त्रादेव वेदप्रवशास्त्रिणा विदितवा। ‘विमर्शा’विषयित्वात् प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैयटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्यायं—

द्वितीयो भागः

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना
महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण
वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-श्रायुर्वेदाचार्येण
पण्डित वेदव्रतेन वर्णिना सम्पादितो
'विमर्श'टिप्पण्या च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्
द्विसहस्रम्
२०००

२०२१ विक्रमाब्दे
१८८६ शकाब्दे
१९६४ क्रिस्ताब्दे

{ मूल्यम् ७००
{ सतरुपयकाणि
{ (सात रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

पो० गुरुकुल भन्जर, जि० रोहतक

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदोपाचार्यः

(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलभन्जरस्य)

मुद्रकः—

श्री निरीतपद्म तिचरी, एम. ए.

प्रबन्ध सभ्यालक

श्री परम्वर भार्ट प्रिंटिंग प्रेस, भन्जेर

विधिरिति । किं पुनर्विधीयते ? समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च* ।

किं पुनरयमधिकारः, आहोस्त्वित्परिभाषा ? कः पुनरधिकारपरिभाषयो-
विशेषः ? अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते ।

५०- किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रश्नः । इतो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्
पर्यालोच्याह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याऽस्पष्टविषयत्वादाना-
रात्तन्निमित्तप्रहणञ्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाऽभावात्पञ्चानिर्देशः
कृतः । तत्र 'समास'शब्देन संज्ञा बोध्यते, समुदायो वा संज्ञी । 'विभक्तिविधेय'शब्देन
सामान्यविहितानां विभक्तीनां 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं
हि पदविधिर्भवति । अप्याप्येकवाक्यताभ्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तर-
सम्यन्वेन यासां विभक्तीनां विधानं'मन्तरान्तरेण युक्त'इति, तिङ्विभक्तीनां 'नेर्विस'
इति, तदाश्रयेण पदविधित्वमस्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पदं विशिरपि पद'मिति ।
तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति ।
यथोक्तम्—'सामान्यपुपेरवयवपुपिः कर्म'ति ।

कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य पारार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा दृच्छति—किं
पुनरिति । नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिप्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषां पदविधित्वाऽव्यभि-
चारात् । तस्मात्पदविधिप्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्प्रभानुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तयुक्त-
त्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिप्रहणम् ।
परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ।

कः पुनरिति । अन्योऽत्र प्रष्टा विज्ञेयः । आद्येन तु तद्विशेषणमेव भवितव्यम् ।
अन्यथा 'किं पुनरयमधिकारः' इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकारः प्रतियोगमिति ।

३०-संभ्रहः स्यात्, वस्त्रसाणदेशविधी षाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । इह—सूत्रे ॥ इतर
इति । प्रहरणपर्यालोचनयेति भावः । समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ समुदायो वेति । स
एवयवभूतपदानां कार्यः, समूहस्यावयवातिरिक्ताताया भ्रि स्वीकारादिति भावः ।
विभक्त्यन्तस्य पदवादिभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्क्याह—विभक्तीति ॥
एवं हीति । विहितानां नियमस्य विधिना पक्षमासेतरावभक्त्यन्तानां निवृत्तिरूपस्याभ्रयणे
सा निवृत्तिः पदोद्देश्यकेत्यर्थः । केचित्तु पदोद्देश्यकः, पदत्वसंपादको वा सर्वोपि पद-
सम्बन्धित्वात्पदविधिरेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमि-
त्तरमपुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाऽभावात्त आह—तत्र विभक्त्यवेति । एवं च पद-
पक्षतीतिवत् सामान्यविशेषमात्रेणाश्रय इति भावः । क्रियाविशेषणत्वात्पक्ष कर्मत्वम् ।

रूपद्वयमिति । यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र, तथाप्येतद्रूपया तथा चाप्येवमवधारणमात्र-
पक्षोक्तम् । अन्येनेति । एवंपक्षिणा, सिद्धान्तिना चेत्यर्थः । आद्येति पाठे किं इति

* भाष्यकारेण समासः २.१.३; अनमिति २.३.१; मुक्तान्त्रिते पदद्वयत् स्वर २.१.३;

परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती 'सर्वं' शास्त्रममिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा,—
प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेदमाऽमिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्न-
विशेषः ? अधिकारे सति स्वरयितव्यम्, 'परिभाषायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम्' ।

प्र०—स्वरूपे पृष्ठे फलाख्यानं तद्वद्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अतिक्रियमाणस्य हि प्रतियोग-
मुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परि-
भाषा क्रियमाणा यत्र-यत्र तद्विज्ञोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु तु परार्थता-
सामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य 'अधिकारो नाम
त्रिःप्रकारः' इति । तत्रा 'द्वयोः परिभाषयोः सायकाशयोः समुपस्थितयो'रिति ।
कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यदस्य लाघवं भवति, कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः ।
स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणयुक्तं समर्थप्रहृणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण 'स्वरयितव्य'मिति निर्दिष्टः । यथा श्रेतो गुणः 'श्रेतवे' इति । पदविधि-
प्रहृणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पद-
कार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः ।
अन्यास्यपि परिभाषासु यद्विज्ञमुपादीयते तद्विज्ञमुत्तापेक्षा क्रियते ।

उ०—सम्बन्धैर्लक्ष्यैः । अन्यथा । अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाऽज्ञाने । फलाख्यानम्—'तस्या-
निर्देशार्थं' इत्येतत् । स्वरूपम्—योगे योगे उपस्थितिरूपम् । लिङ्गोपादानेनेति । स्वरितत्व-
प्रयुक्ताधिकारेणोत्तरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तर एतद्वा व्याख्यानान्ना निवृत्तिश्च । परि-
भाषायास्तु छिन्नवति सर्वत्र तेषां सर्वेषामश्रोतव्याया परिभाषाया वा तत्र तत्रोपस्थिताया
स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तेरिति भावः । इदं च 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्—
'एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम् ।

परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते' ॥

प्रदेशान्तरेष्विति । 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रे भाषं, 'निपात एकाग्रता'द्विरपत्र
चान्वयम् । तत्र च पारस्पर्यसामान्यादितिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ।
स्वरितगुणयुक्तमिति । स्वरवच्छब्दाद्वार्षेणं णिचि मतोर्लुकि टिलोपाऽमावेऽप्यङ्गुत्परि-
भाषया वृद्धयमवे आद्गुणे रूपमिति भावः । यद्वाऽऽंभात्तत्रस्वरदाग्निषीद् ऋगम् ।
यावन्तीति । भाष्ये सर्वमित्यस्य छिन्नवत्सर्वं चास्त्वित्यर्थः । तानि सर्वाणि—पदविधि-
शब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन—अपेक्ष्य भन्त्येत्यर्थः ।

१—'कृत्स्नं' पा० । २—'परिभाषायां द्व सर्वमपेक्ष्यम्' पा० ।

३—अधिकारपक्षे पदविधिप्रहृणं न कर्तव्यं भवति परिभाषापक्षे द्व कर्तव्यमिति गौरवम् ।

तथेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद् व्यपेक्षा वेति? तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति संमांस एकः संगृहीतो भवति, विभक्तिः विधानं पराङ्गवद्भावश्चाऽसंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च संति

प्र०— द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवतिना युक्तं वस्तु द्वैतं, तत्र भवं द्वैतं, तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्व्यथानि, अथोन्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पर-काङ्क्षारूपा व्यपेक्षा ।

समास एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य सद्भावात् । तत्रेति । 'एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार' इत्येकः पक्षः । 'व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार' इति द्वितीयः पक्षः । 'द्विविधं सामर्थ्यमधिकार' इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति घट्ट-

उ०— द्वयोर्भावो द्वितेति । कोटिद्वये सत्येव संशयोऽयाद्वित्वमभवः सन्देह इति भावः । द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वमववादाह—अथवेति । विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवतिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः । परस्परविरुद्धमद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः । अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहस्वार्थाऽजहस्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहस्वार्थायां तं दर्शयति—यत्र पदानीति । उपसर्जनपदानीत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जनभूतस्वार्थानीति । इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृशम्, बहुमीही द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् । जहस्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थानि वेति । उभयत्रापि हेतुः—प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः । बहुमीही तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यम् । एवं द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पदं समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया ध्वनयिष्येत्पदानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव ध्वनयिष्येत्पदानादिति निवृत्तस्वार्थानि वेति, तत्राप्ययमेकार्थीभावः । समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्येऽनुद्भूतावयवभेदमन्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥ व्यर्थानीति । संनिहितत्वाद्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्ये आह—अर्थान्तरैति । अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विनिश्चयप्रतिपादकानीति भावः ॥ पदानीति—बहुवचनं तु बहुमीह्याद्यभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः । तत्र मिलितस्येतरसाकाङ्क्षत्वाद्द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादी । अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ परस्परैति । विरुद्धस्य क्रिया-स्वतीहारवृत्तत्वादिति भावः ।

तत्रैकार्थीभावस्येति । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तद्वैश्वस्यः । व्यपेक्षासहिताधिकारव्ये-

विभक्तिविवर्तनं परान्नवद्भावश्च सगृहीतः, समासस्त्वेकोऽसगृहीतः। अन्यत्र
 एतेषुपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति। कान्यत्र ? 'इसुसोः
 सामर्थ्ये' [८.३.४४] 'न चवाहाहेवयुक्ते' [८.१.२४] इति। व्यपेक्षया
 पुनः सामर्थ्ये परिभाषाया च सत्या यानान् व्याकरणे पदगन्धोऽनाम^३ स सर्वः
 सगृहीतो भवति, समासस्त्वेकोऽसगृहीतः। तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्ये परिभाषा
 चेत्येव सूत्रमभिन्नतरक भवति।

१. एवमपि कचिदकर्तव्य समर्थग्रहणं क्रियते, कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते।
 अकर्तव्यं तावदक्रियते 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [४.१.८२] इति।

प्र०-पक्षीसभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः। अभिन्नतरक भवति। उभयविधे
 सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात्। भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु
 वान्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपि सामर्थ्यं यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थी-
 भावे सामर्थ्यं दोषाऽभावात्प्रनर्पयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते। तत्र परान्नवद्भावे तन्नि-
 भिन्नग्रहणादोपाऽभावः। विभक्तिविधानेषु कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽ-
 विनाभावित्वाद्दुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात्कचित्तृतीयया योगस्यात्तेपादेवद-
 नुपस्थानेषु न दोषः। परिभाषाया च सुध्यातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः सगृहीता भवन्ति।
 एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः।

१) 'समर्थानामिति'। 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्ता-
 च्छद्वित् उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादसामर्थ्ये प्रत्ययाऽप्रसङ्गात्।

उ०-धिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये-अन्यत्र स्वत्वपीति॥ एकार्थीभावसहितधिकारत्वेऽधिकार
 त्वप्रयुक्तो दोषस्तु मध्य पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायाद्भावसम्बन्धो बोध्यः। एतेनाऽधिकारत्व
 सहितोभयविधानसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः॥ उभयविधे इति। अधिकारत्वे, परि-
 भाषात्वे चेत्यर्थः॥ भेदो-त्रैक्यलक्षणः॥ ननु परान्नवद्भावविधानाऽसप्रसङ्गो दोषोऽत आह-
 तत्रेति॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति। व्यपेक्षया नियतत्वादित्यर्थः। एष चैतदुपस्थिति
 विनापि तत्र न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थीभावाऽसम्भवश्चेति भावः॥ अत्र क्रियाकारकयो
 रित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविमर्शयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दक्षितः। इदानीमेकार्थीभावसहित
 परिभाषापक्षे उक्तं प्रकृत्ययोगमुपपादयति-सु ध्यातुप्रभृतय इति। एतेनाऽधिकारत्वे एतद्-
 सप्रसङ्गो दोष इति ध्वनितम्॥ अन्यत्र युक्तग्रहणमिति। तथा च तद्व्यपेक्षायुक्तसामर्थ्या-
 श्रयणे लिङ्गमिति भावः।

१) 'समर्थानां प्रथमा'दित्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वमज्ञानान् आह-एवमपि
 षडिदिति॥ लिङ्गादिति। एतलिङ्गमूलकाकुसित इति सूत्रमाद्योक्त्यादादित्यर्थः।

कर्तव्यं न क्रियते 'कर्मण्यण्' [३. २. १] समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यम्—कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पन्ने हि प्रत्यये । स एव तावत्समर्थाद्दुत्पाद्यः ।

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? वक्ष्यति 'द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते'†—कष्टश्रितः नरकश्रितः इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो

प्र०—कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रतिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पद-विधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तित्वाच्च स्वात्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोप-स्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्था-भिधायी च स्वात्ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यन्नः कर्तव्यः स्थान्त्वन्त्येत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वद्वापि समर्थग्रहणसामर्थ्यं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव ।

अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यदप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते न हि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योप-स्थानार्थत्वादस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समर्थयत इति । यद्यपि समाससंज्ञा-मात्रं विधीयते, तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्य इत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येताऽ-

उ०—कृतसन्धिकार्यत्वात्कर्मणि तत्र तद्व्यर्थम्, स्त्रीत्वित्वात्परस्मैवैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्ते-र्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वाद् ॥ पञ्चकेति । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेपि तदर्थ्योक्तकृतया विमर्शेनावश्यकत्वाद् । भाष्ये पूर्वपक्ष्याशीयस्त्वर्थं, पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम् । एवं च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्वितादावेव स्वाद्य एव । अत्र हि यः साक्षात्पदोद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण्, कर्म चोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थासन्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपि तत्रैकार्थी-भावयोग्यद्वितीयाऽभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्या-वश्यकत्वात्किमुच्यते 'गम्यते तत्र सामर्थ्य'मित्यत आह—यदीति । प्रयुक्तानामिदमन्वा-क्यामं, षोडशप्रकाऽसाधोरेव नियतकमिति न दोष इति भावः ।

भाष्ये—उत्पन्ने हीति । हिस्त्वर्थे । यथा समासाद्य इति । अन्यथात्रापि तद्व्यर्थं स्यात् । प्रयुक्ताऽप्रयुक्तविवेकरहितानामर्थे इदेव तत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ महत्याः संज्ञाया इति । संज्ञासूत्रस्यतत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथाकर्थात्पदसंबन्धिकविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः । न विधीयत इति । एवं च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः ॥ सामर्थ्यो-पस्थानं—समर्थपदोपस्थानम् ॥ 'पश्य देवदत्त कष्ट'मिति कष्टपदार्थमाह—श्रित इति ।

विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०]
 ['उपादानविकलः] शङ्कुलाखण्डः, किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 तिष्ठ त्वं शङ्कुलया, खण्डो धावति मुसलेन [किं' त्वं करिष्यसि शङ्कुलया,
 खण्डो विष्णुमि । उपलेन] ॥ 'चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुखरक्षितैः' [३६]
 गोहितम् [वृषमहितम्] अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? सुप्तं गोभ्यो,
 हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् ? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥
 'पष्ठी सुवन्तेन समस्यते'* । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्यति ॥ 'सप्तमी शौण्डैः' [४०] अश्वशौण्डः स्त्री-
 शौण्डः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? कुशलो देवदत्तोऽक्षेपु, शौण्डः पिबति पानागारे ।

प्र०-विरोधात् । एकार्थीभावाऽभावेऽपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च
 समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य निय-
 मार्थत्वानुपादानाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाऽ-
 भावेऽपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यत्वाऽहानाद्विभक्तयः स्युरेव । खण्डो
 धावतीति । तृतीयान्वार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात् ।

उ०-नग्वसाथेपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाऽभावेऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्ती पलाऽभावा-
 त्समासोऽपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थीभाववति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति ।
 नग्वेद्वार्थीभावत्रिपदे एव समासः तिष्ठैः प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह—वचनादिति ।
 लक्षणमात्रशरणं प्रति सूत्रारम्भ इति भावः ।

मनु कदाऽभावोऽत आह—वचनादिति । 'कृतद्धिते'तिवचनादित्यर्थः । बाह्य
 संबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये—उपादानविकल इति । उपा-
 दानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्वं, शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन
 कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुलयेति सहयोगे तृतीयेत्यपि कश्चिन् । हे विष्णुमित्र त्वं
 शङ्कुलया किं करिष्यसि, उपलेन पापणेन हनः खण्ड इति द्वितीयार्थः ॥ मनु खण्डस्य
 प्रकृततृतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तार्थेति । तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं
 परामृश्यते, तस्याऽत्र खण्डनस्य कारणसाध्यत्वापदयम्भावाद्बदयमस्येवेति भावः । प्रत्या-
 सत्तिर्नाश्रीयत इत्यभिप्रायः । 'बृहस्प' इत्यस्य 'मा भिरी'रिति ऋषीं प्रायपादानार्थं, यज्ञ-
 दत्ताद्देवदत्तोऽनर्थकं रक्ष इति मार्गे संभावितमपि वृकभयं स्वस्त्वा तदक्षणात्वं त्वं गच्छेति
 वाक्यार्थः ।

१-कथिन्नेदम् । २-'त्वं तिष्ठ' पा० । ३-'देवदत्ताद् यज्ञदत्त' पा० । * पृष्ठी २.२.८.

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्टं श्रित इति ? न वा भवति महाकष्टश्रित इति ? भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं

प्र०- महत्कष्टमिति । अस्त्येवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्ट-श्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते 'सन्मह'दिति द्वयोः समासः, य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इत्यत्रा'ऽहीने द्वितीये'ति स्वरो भवति, स एव 'समासस्ये'त्यनेन, तथापि 'महारण्यातीत' इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः, त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समास-स्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा 'पूर्वशालाप्रिय' इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः । अन्ये त्वाहुः—त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धा-भावात्पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्वं न स्यात् । 'अहीने द्वितीये'ति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राहः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो,

उ०- अस्त्येवात्रेति । सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः ॥ भाष्ये—इह कस्मान्नेति । 'समास' इति शेषः । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः को दोष इत्यत आह—यद्यत्रेति ॥ तदा महत्कष्टेति । 'मह'दिति पृथक् पदम् । महाकष्टं श्रित इति । एतद्विग्रहके समासे य एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे षकाराऽकार उदात्तः, त्रिपदसमासेऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥ समासस्येत्य-नेनेति । अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ थाथादिस्वर इति । कप्रत्ययाऽकार उदात्त इत्यर्थः । तेनाऽन्तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुमीहाववान्तरतत्पुरुषे 'तद्वितीये'त्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वाऽवान्तरतत्पुरुषपुष्कः स्वर इत्यर्थः । परे तु महान् देवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबहुमीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवान्तरपदयोः 'सन्मह'दिति समासाऽप्रवृत्तिर्वहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्येनेकस्वरः स्यात्तच्च नेत्यत इति भाष्याभिप्रायः । 'विशेषणं विशेष्ये-णे'त्यस्य त्रिपदे समालोऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिं सूत्रशेषे वदतः तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनिय-मार्थानां च तत्राऽप्रवृत्तिरुक्तप्रामाण्येवेत्याहुः ॥ परस्परं संबन्धाभावादिति । पृथगेकार्थीभावाऽ-दित्यर्थः । पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भावः । विशेषण-विशेष्यत्वं चेति । अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्राऽभाव इत्यर्थः ॥ समासो न स्यादिति । अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥ स्वरश्च प्रसज्येतेति । सौवीरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमी-त्वादहीनवाचिकान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थादिति भावः ॥ अत्राऽहचिबीजं तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव, पृथगेकार्थीभावाऽभावेऽपि न क्षतिरिति ।

महाकष्टम्, महाकष्ट श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—
महत्कष्टं श्रित इति, तदा न भवितव्यम्, तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न
भवति ? कस्य कस्मान्न भवति, किं द्वयो, आहोस्विद्वहूनाम् ? वहूना कस्मान्न
भवति ? 'सुप्सुपे'ति वर्तते† । ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते ।
तद्यथा,—'प्रातिपदिका'दिति‡ वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादु-
त्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते ['न समुदाये'] ।

प्र०—नैवमिहेति भावः । भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षया महत्-
कष्टयोः समासे कृते ततः श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देश-
पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । वहूना कस्मान्न
भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा
कर्मत्वे तद्द्वारेण महत्त्वापि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ सुप्सुपेति वर्तते इति ।
सख्याया विवक्षितत्वादेरस्यैव सुवन्तस्यैकेनैव सुवन्तेन समासस्ततो वहूना न
भवतीत्यर्थः । यथा 'पशुना यजेते त्यनेऽस्य पशोरुपादानाऽभाजस्तथेहापि ।

ननु च भो इति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हनन-
प्रतिषेधस्तथेहापि वहूना समासेन भाष्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैरस्या
व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदि-
कत्वात्ततो विभक्तानामनुत्पत्तिः, तथा सुवन्तसमुदायस्याऽसुवन्तत्वात् श्रितेन समासाऽ-
भावः । प्रत्ययस्य सुवन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिक-
स्यावयवयोश्च सुवन्तयोराधारगताया षत्वसख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य

उ०—महाकष्ट श्रित इति । यदेव वाक्यं तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः ।
तदा न भवितव्यमिति । समासवति शेषः ॥ सामान्येति । भग्यधैकपदस्य समासाभावे
नैकधचनिर्देशोऽसंगतः स्यादिति भावः । तत्पठं दर्शयति—पदद्वयात्मकस्येति । सुवन्तस्येन
सुवन्तसमुदायाऽग्रहणे इत्युमाह—सख्याया इति । अनियतसख्यावच्छिन्नस्य सखित्वेऽ-
भ्यस्यस्यापेक्षेन्तद्विशयाद्वाच्छायासुवात्सस्यैव विवक्षित इत्याशयनं दृष्टान्तमाह—यथा पशु-
नेति ॥ आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवस्तुस्यच्छिन्ने सुगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्वात्तद्वाह-
यथा ब्राह्मण इति ।

एवैकस्यामिति । तस्यामेवेत्यर्थः । प्रत्ययाभिधानेति । शान्त्यवधारणार्थं । तथा
सुवन्तसमुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्याऽसुवन्तत्वात्सुवन्तसमुदायस्य विवक्षितं
कालकसुप्पदनं वस्तुमन्तरादिति भावः ॥ चिकीर्ष्येत्य—विजयत्वम् । सखित्वधैकस्यत्व-
पाठः । भूषणाद्यभावात्सुतोऽप्राप्ते, 'समोऽनुपयोगात्थं चि वाच्यम् । गुणत्वाच्च प्राति-
पदिकस्येति । 'प्रधानगता सख्या विवक्षित' इति ग्रन्थास्यार्थेऽप्राधान्यमादाय बोध्याः ।

† मुरारिप्रतिपदपरिचर, स६ मुता २ १ २, ४ ‡ इत्याम्-प्रतिपदपरिचर ४ १ १
१-२चिन ।

यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति, तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम्, ग्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावतः समासेन भवितव्यम्, द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु ॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरषोऽभिरूपः' 'राजपुरषो दर्शनीयः' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम्, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधान सापेक्ष भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

प्र०—हनने तु शास्त्रार्थोत्क्रान्त एव भवतीति 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निषेधे सख्या न विवक्ष्यते ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोऽयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षाया च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थाभावश्च स्यात् ॥ इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति—यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाऽविरोधात् ।

उ०—आधारगताया इति । नात्याधारद्रव्यगता सख्या विवक्ष्यत इत्यर्थं । नन्वेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रापि ज्ञस्याश्रयसख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वाद् अह—ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति । न्यायेनैव शास्त्रार्थं जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् । परे तु 'सुप्सुपेति वृत्तं' इति भाष्यस्य 'आकृतिस्तु प्रत्येक समाप्यत' इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते—ननु च भो इति ॥ आकृताविति । प्रवृत्तिनिमित्तःश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थं । अन्यथा व्यक्तिसादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यात् । एव चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्ती स्वाशय प्रकाशयति—आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त स्त्वित्यर्थं । तदेवाह—यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्त प्रातिपदिकत्वादित्यर्थं ॥ द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्त प्रत्येक द्वयोरित्यर्थः । अयं भावः—यथा स्वाङ्गजनपदत्वादे प्रत्येक समाप्यया स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहण, तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गादिस्यादावप्येकत्वाविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादिस्यार्थाऽलाभात् । एको य स्वाङ्गवाचक शब्द इत्येतावत् एव ततो लाभात् । एव चोद्देश्यगता सख्याऽविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तद्विद्वत्शङ्कायां तत्समाधानपरे मतुप्सूत्रे भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्यायस्तत्र 'ह्यात्प्रातिपदिका'दित्यस्य समस्तत्वेन समासे सख्याया अभावेनैकत्वत्वाऽभावात् । अयमाणविभक्त्यर्थैकत्व तु समाहारान्वयीति बोध्यम् । न च तत् पर्याप्यधिकरणैर-

['अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति] । नैव दोषः । समुदायापेक्षाऽत्र पृष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते ।

यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पृष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति—'किमोदनः शालीनाम्' 'सक्त्वाढकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक'† इति । इह

प्र०—'सामान्याप्रयोग' इति लिङ्गदर्शनाच्च ॥ समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति पृष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम्—

'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संसृष्टयावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह' ॥ इति ।

किमोदन इति । केषां शालीनां, किं कलमानामथ रत्नानां शालीनामन्देषां वौदन इति प्रश्नः । सक्त्वाढकमिति । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य, तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह

उ०—नेकैः समासादिवारणार्थं सा 'स्त्रीभ्यो ङ'गित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापेक्षेत्तथापि सत्वात् । यथा च तत्र बहुवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यत्रापित्याहुः ।

प्रधानार्थाभिधायिनिति । प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्रधान्यं,—स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥ कथमेकार्थीभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाऽभाव इति भावः ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तायुपपत्तिमाह—प्राधान्यादेवेति । नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह—सामान्येत्यादि । उपासविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्व, तथापि दर्शनीयत्वाच्चान्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतायच्छेदश्च न राजसंबन्धीऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—सर्वं गुरुकुलमिति । गुरुसम्बन्धविशिष्टं कुल सर्वमपेक्ष्यते' न तु तदवयवो गुरुरित्यर्थः । तदाह—गुरुकुलादिनेति । नन्वेवं गुरौ देवदत्तसंबन्धित्वं न लभ्येत्येत आह—सामर्थ्यादवयवमपीति । येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन संबन्धस्तेऽप्यर्था अवयवात्संसृष्टयसंबन्ध्य तद्वता युज्यन्त इति नात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धात्प्राम इत्यर्थः ।

किमः पठयन्तापेक्षाऽमुपपादयति—केषां शालीनामिति । न तु शालीनां वीर्य भोत्रन इत्यर्थे इति भावः । कलमाः—इयमशालयः । आपणीयानां मध्ये सक्त्वाढकमित्यर्थो नेत्याह—आपणीयानां सक्तूनामिति । ङकार्थे उपपत्तिमाह—अनेकत्वादिति । एकत्वेऽपि तस्याह—तदवयवानां वेति ॥ सामीप्यादेरपीति । सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्थापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्धस्यैवाऽत्र भानमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भावः ॥ भाष्ये—

चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' देवदत्तस्य दास
यद्येषां समुदायापेक्षा पष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत 'देवदत्तस्य यो
'यः पुत्र' इति । किं तर्हि ? अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदि
गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इ
गम्यतेऽनो मन्यामहे 'नैषा समुदायापेक्षा पष्ठी'ति ।

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ।
सामर्थ्ये' [८.३.४४] 'इसुसोः 'ब्राह्मणस्य सपिष्करोती'ति । तस्मा
वक्तुं 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? 'सविशेष

प्र०—चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्य
गुरुपेक्षयात्र पष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्
एतत् च—

वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । 'अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।

ततहि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽ-गुरुकुलपुत्रादीना'मिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? अगमक-त्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यदचेहार्थो वाक्येन गम्यते 'महत्कष्टं श्रित' इति, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'महत्कष्टश्रित' इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः—अगमकत्वादिति, न ब्रूमः—'अपशब्दः स्या'दिति । यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा,—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि 'भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०—न्याय एवोक्तः ॥ न चह्वयमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येना-भिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विषयार्थे गौणव्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्यर्थं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगमकत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति । महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थं इति भावः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य परस्मैकदेश-त्वादिति भावः । न चैवं कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहाय न स्यात्, तत्र समाससमानाकाराया एवोपरिचयेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकार्यं सूचितम् । विशेषणसमभिध्यादारे तु महद्भवयाय कष्टादेर्विशेष-त्वाऽनाकारात्विशेष्यतयोपरिचयनिराकरयतीति तयोः समासार्था-भङ्गः ॥ इदमेव भाष्ये 'पदार्थः पदार्थेने'तिगुणवत्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्ब्रूम इत्यादि । अगमकत्वात्प्रतिपत्तिसमासेनोः 'सापेक्षसमर्थ'मिण्यादि ब्रूमः । न तु संभावितान्य-शब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तदाचनिकं ब्रूम इत्यर्थः ॥ तदुच्यते—यत्र गमक इत्यादिना ।

१—'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिति यार्थिकं कथितम् । 'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिदमेव पठति ।

२—'न जातुचित्समासेनापी' पा० । ३—वचिन ।

चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' देवदत्तस्य दासभार्ये'ति, यद्येषां समुदायापेक्षा पृष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत 'देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र' इति । किं तर्हि ? अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदित्येपोऽर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येपोऽर्थो गम्यतेऽतो मन्यामहे 'नैया समुदायापेक्षा पृष्ठी'ति ।

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । कान्यत्र ? सामर्थ्ये [८.३.४४] 'इसुसोः ब्राह्मणस्य सपिष्करोती'ति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? 'सविशेषाणां वृत्तिर्न

प्र०—चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैपेति । गुर्वपेक्षयात्र पृष्ठी, संबन्धिदशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तं च—

'संबन्धिदशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

^३स्वार्थवदसा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' ॥ इति ।

अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिःकालकमिति पत्वं न भवति 'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति वचनात्, एवं ब्राह्मणस्य सपिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् ॥ स एवाह—वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् पत्वादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि

उ०—नैया समुदायापेक्षेति । एवं चाऽप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ 'गमकरवाद्त्र वृत्ति'रिति षड्यमाणाशयमाह—संबन्धिदशब्दत्वाच्चेति । नित्यसापेक्षवियये भाकाहक्षाया अशान्त्या प्रागुक्तन्यायविययाऽभावाद्वासासामर्थ्यमिति भावः ॥ प्रयुज्यत इति । समस्तत्वेनेत्यर्थः । स्वार्थवदिति । स्वार्थं इव स्वार्थवत् । स्वार्थ-शब्दो भावप्रधानः । स्वार्थमाश्रोपस्यापकराक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः ॥ किमोदन इत्यादयस्त्वसासामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् । 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यस्य वाचनिकत्वे दूषणात्तरमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । अन्यथा प्राक्कैयटोक्तन्यायस्यै-कार्पाभाषत्रियपत्वादिमुसो'रित्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव प्रहादसंगतिः स्पष्टैव । तदूषव-न-यच्चाह—वाचनिके हीति । स एवेति । मदीयं षोडं दुष्परिहरमित्याहेति भावः ।

१—'यद्येषां' पा० । २—कचिन्न । ३—'वाक्यवत्' पा० ।

४—'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति वार्तिकं केचिन्मन्यन्ते ।

वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । 'अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।

तत्तद्दि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽ-गुरुकुलपुत्रादीना'मिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तद्दि कस्मान्न भवति ? अगमक-त्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहाथो वाक्येन गम्यते 'महत्कष्टं श्रित' इति, 'नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'महत्कष्टश्रित' इति । एतस्माद्धेतोर्भ्रूमः—अगमकत्वादिति, न भ्रूमः—'अपशब्दः स्या'दिति । यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा,—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'ति ।

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि 'भार्या राजः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०—न्याय एवोक्तः ॥ न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वास्येना-भिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न भ्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०— भाष्यकारो श्यायं दर्शयति—अगमकत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति । महत्तथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इति भाष्यः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य पर्यायकदेश-त्वादिति भावः । न सैवं कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्, तत्र समाससमागान्तराया एवोपरिधनेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयतात्वं सूचितम् । विशेषणसमनिष्पादारे तु महत्त्ववयाय कष्टादेर्विशेष-त्वाऽनाकारव्यतिरेक्यतयोपस्तिशिरावदस्यतीति तयोः समासार्था-व-भङ्गः ॥ इदमेव भाष्ये 'पदार्थः पदार्थेन'विग्रहणसमर्थमिति दिष्टम् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्भ्रूम इत्यादि । अगमकत्वात्प्रियेनमाद्धेतोः 'सापेक्षसमर्थ'मिथापि भ्रूमः । न तु समासिताऽप-राधस्य साधुत्वनिवृत्तये तदावकिर्त्तं भ्रूम इत्यर्थः ॥ तदुप्यन्यथाह—यत्र गमक इत्यादिना ।

१—'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिति वार्तिकं कथिम् । 'अगुरुपुत्रादीना'मित्यन्वे पठन्ति ।

२—'न जातुचित्समासेनापी' पा० । ३—कथिन् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । 'अयमस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वं मा भूत्—'अकिंचित्कुर्वाणम्' 'अमापंहरमाणम्' 'अगाधादुत्सृष्ट'मिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्याऽसमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । 'असूर्यपश्यानि मुखानि', 'अपुनर्गेयाः श्लोकाः', 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः', 'अलवणभोजी ब्राह्मण' इति । 'सुडनपुंसकस्य' [१. १. ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैवाऽसमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्ये'ति ॥ तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०— नञ्समासो गमक इति । गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्याऽसति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्नितृत्वर्यमेतदित्यर्थः । किंचिदकुर्वाणं, मापमहरमाणं, गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः ।

असूर्यपश्यानीति । सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुन'शब्दार्थेन । अश्राद्धभोजीति । मुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन । श्राद्धे भोजन-निषेधाऽवगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असमर्थ-नञ्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापनायाऽनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेऽपि ह्यत्र न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विष्यर्थमेतेषां प्रहृणं कर्तव्यं तदेवाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवचनं

'उ०—एतदेवामिदेष व्याप्ये—लोके इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टलोकेऽप्रयुक्तत्वात् समासो न भवतीति भावः ॥ एवं च गमकत्वादेव 'किमोदनः शालिना'मित्यादेरुपपत्तिः । कैपटाद्युक्तसंबन्धिषाब्दादियुक्त्या देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वे उपपादितेऽपि 'किमोदन' इत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु ।

गमकत्वेतन्नितृत्तरशेषेऽप्यत आह—गमकत्वाभिमत इति । तत्र हेतुर्लोके प्रयोगः । अतोऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं स्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपादयति—किंचिद-कुर्वाणमिति ॥ न सूर्यस्थया सत्तयेति । सूर्यपदाप्युक्तत्वात्त्वर्थेनेत्यर्थः । वर्मणि न प्रेर-पतीत्यस्य सूर्य इत्यर्थो मेति भावः । सूर्यशब्दस्य कृत्येऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनाश्रययामाशब्-सामर्थ्यमित्यसि बोध्यम् ॥ नियमार्थं भविष्यतीति । एवं चाऽकिंचित्कुर्वाणमित्यादयः प्रयोगाः प्रागुक्त्य असाध्य इति भावः ॥ असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तान् बहूनां साधुत्वस्येष्टत्वादेव-वचनमुपपन्नमतः आह—अभेदमिति । 'एतस्यैवे'तिप्रत्ययस्य प्रागुक्तत्वेत्यर्थं इति भावः ।

१—'अस्त्यसमर्थसमासो' पा० ।

२—इदं एचिन्न । एचिचैव पठ्यते 'अश्राद्धभोजी अलवणभोजी ब्राह्मणः' ।

१. अथ क्रियमाणोपि समर्थग्रहणे 'समर्थ'मित्युच्यते किं समर्थं नाम ?

॥ पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

प्र०-कृतम् । पतिषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेऽपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव ।

अथ क्रियमाणोपीति । अयुधबोधनार्थं क्रियमाणे करणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति । परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्थो येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राक्षः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे, पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथवाऽन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभावं उच्यते, पांशुदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिः, अवयवा वखेवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तत्त्वाध्ययनसायं पदानामाश्रित्य 'पृथगर्थानामेकार्थीभावः' इत्युक्तम् ॥ समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् ।

उ०-क्रियायामुभयोरिति । इदं विगमम् । 'कृतः सर्वो वृत्तिक्रये'त्यादौ समासापत्तेः । असामर्थ्येऽपि ज्ञापकत्वविसमास इत्येव भाष्याह्यभेनाऽऽर्योपयोगाऽभवाच्च प्रातिपदिकसंज्ञाभ्यसूर्यललाटयोरिष्यन्पुंसकस्येति च ज्ञापकादिति भाष्याशयः ॥ अयुधेति । सर्वग्रामकल्याणमकरवे छद्मगैकचक्रुर्कैर्दुर्नेषे इति भावः । कृतेऽपि कश्चित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् ॥ एतत्सिद्धेनेति । अत्रत्यवार्तिककारीवसिद्धविचारमुपादाय एवं भाष्यकृता व्यवहृतमिति भावः ।

पृथगर्थो इति । अर्थेषु पृथक्त्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविपर्ययम् । आचष्टे-उपस्थापयति ॥ राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । पुरुषार्थांगिवतमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः । अहत्कार्याणामप्याह-अथवेति । अवयवार्थान्वित इति । एवंपदरूपावयवार्थसदृशाऽर्थांगिवत इत्यर्थः । तदुक्तम्-अन्य एवेति ॥ समुदायार्थः-समुदायशक्तिगम्यः । कश्चित्-अत्रयवार्थान्वित इति पाठः । तदा ह्यष्टमेवाऽन्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् ॥ इन्द्रवज्रमीशोरेकार्थीभावमुपसृष्टोपक्रमे दर्शितः ॥ एकार्थत्वम्-अभिभागावधारणत्वम् । अयुधगुणस्थितिविपर्ययकारं, तदाह-पांशुदकवदिति । यथा मिलितपांशुदकेऽप्यतराऽविवक्ष्यजानविवरणं भाष्यताम्य, तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाऽविवक्ष्यकोवस्थितिविपर्ययं भाष्यतमस्येत्यर्थः । यथा पांशुदकमिदमेव रिण्डालस्य इत्यन्तरमेवैकभावावधारणं तद्योन्त्यवयवव्यवहारश्च तद्दर्शनीति भावः । एवं चाऽयुधगुणस्थितिविपर्ययमेकार्थीभाव इति क्लृप्तम् । गौगमेकार्थत्वं समासव्यवहाराणां कौप्यित्तुं स्थितिरिति । पदानामसमासपदा तस्य तावत्पदहारो गौगस्तथा तेपानेकार्थः इत्यवधारोऽपीति बोध्यं, तदाह-यद्यपीति ॥ सादृश्यादिति । यद्यप्येतन्मध्ये वाक्यमध्यतन्मध्ये तथापि रेखागवदस्यासीत्येव शाब्दभिन्नत्वेन सादृश्येन सादृश्यं बोध्यम् । एकार्थीभाव इत्यनेन समर्थ-

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः 'समर्थ'मित्युच्यते ॥ क पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—'राज्ञः पुरुष' इति । समासे पुनरेकार्थानि—'राजपुरुष' इति ॥ किमुच्यते 'पृथगर्थानी'ति, यावता 'राज्ञः पुरुष आनीयता'—मित्युक्ते राजपुरुष आनीयते, 'राजपुरुष' इति च स एव ? नापि ब्रूमः—'अन्यस्यानयनं भवती'ति । कस्तर्होकार्थीभावकृतो विशेषः ?

प्र०— क पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः ॥ राज्ञः पुरुष इति । 'राज्ञ' इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्धपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते । 'पुरुष' इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ तु भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि सम्बन्धस्याऽन्तर्भावात्पेक्षो निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः, 'सुषो घातुप्रातिपदिकयो'रिति शास्त्रेणाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये ।

किमुच्यत इति । एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टोऽर्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि प्रश्न इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामा-

७०—वचनमित्यस्य सामाजिकरूपयानुपपत्तेराह—कर्मणीति । बाहुलकादिति शेषः । सामान्ये च नपुंसकम् । तद्वचनितं भाष्ये—समर्थमित्युच्यत इति ।

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विज्ञेयाभ्यापमाद्युक्ताह—राज्ञ इति । अनियतसंबन्धपेक्षयेति श्लेषः । तद्भूतसंबन्धशब्देन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसंबन्धः ॥ विशेषणभावमापन्न इति । विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः । अभिधीयते—शक्त्योपस्थाप्यते । स्वनिष्ठः—प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । न तु संबन्धन्तरापेक्षयोद्भूतसंबन्ध इत्यर्थः ॥ विधीयमानत्वात्—विधेयताद्यविषयतावशात् । प्रथमाया विधेयविभक्त्यादिति भावः । तदेवाह—प्राधान्यामिति ॥ वृत्तौ भेदस्य—भिन्नोपस्थितिविभक्त्यस्य । यथा घटघटारथयोः घटशब्दत्रयसंबन्धाऽविषयकोपरिधत्यविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति भावः ॥ संबन्धस्यान्तर्भावान् । राजपुरुष इति समुदायेनोपस्थापनादित्यर्थः । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति पक्षेन निवृत्तिरिति भावः ॥ उक्तविज्ञेयस्य गम्यमानतयाऽविज्ञेयोक्तिः कथमित्यत आह—एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति । समासापेक्षया परस्परपेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतीयतेति । 'पदान्या'मिति शेषः ॥ सामर्थ्यभेदोऽपीति । श्वेतेहोकार्थीभावरूप इत्यर्थः ।

भाष्ये—नापि प्रश्न इति । नैव प्रश्न इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । पृथगुपरिपत्तिविरहावेऽपीत्यर्थः । एकार्थता—एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविज्ञेयप्रश्ने 'सुबहोप' इत्यादिकथनमसङ्गतमत आह—एकार्थीभावाऽभावेति । यथा महाभक्तिवृत्तिवृत्तमपि प्रश्नो

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वर इति ।

सुबलोपो भवति वाक्ये—'राज्ञः पुरुष' इति । समासे पुनर्न भवति—

प्र०—काङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता वृत्ति-वाक्ययोरेकार्थता । यथा द्राघणानां शतं भोज्यतां, शतं द्राघणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याऽभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः ।

सुबलोप इति । एकार्थाभावाऽभावकृतोऽपि विशेष 'एकार्थाभावकृत' इत्युच्यते । सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षकृतं सुभिच्छं, वर्षकृतं दुर्मिच्छमिति चोच्यते । तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिपितत्वाद्भिना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वात्तस्ति सुबलोपः, समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात्स्याभावात्तस्ति सुबलोपः । सैव च शास्त्रेणानुज्ञायते । तदेवं सुबो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावात्तुमानम् । वाक्य-समासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये, यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति ।

उ०—मशककारणमित्युच्यते 'मशकार्यो धूम' इति, तथा तद्भावकारणकमपि तत्कारणकमित्यु-च्यते । तदुक्तं ३ पातञ्जलभाष्ये—

‘उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणप्रत्ययाप्तयः ।

वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥’

तदयथापि राजसंबन्धवपुरुषप्रतीत्यविशेषे क्वचिद्विभक्त्यादिः, क्वचिद्वेति विभागः कथमित्यत आह—तत्रेति । वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव पृष्टीप्रवृत्तौ निमित्तं, तत्रैव संबन्धस्योद्भूततया भानादिति भावः ॥ भेदनिवृत्ताविति । भिद्योपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः । संबन्धस्योपरमादिति । प्रानिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः । अर्थस्येति । अभंगत-भिद्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ॥ 'ऋद्धस्ये'त्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकात्म्याद्भवधारायकत्व-मिति मन्वानं प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह—भार्या राज्ञ इति । 'भार्या देवदत्तस्ये'त्यस्य मन्वे

१—'सुबोऽलोपो'पा० । २—'तु न'पा० । ३—योगदर्शनस्य २।२८ सूत्रस्य व्यासभाष्ये इत्यर्थः । व्याख्यात च तत्रैव । तद्यथा "१ततोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य । २रिपतिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाहार इति । ३अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्त्वया रूप-ज्ञानम् । ४विकारकारणं मनसा विषयान्तरं यथाऽग्निः पाक्यस्य । ५प्रत्ययकारणं धूमशान-मग्निज्ञानस्य । ६प्रतिकारणं योगाज्ञानुष्ठानं विवेकख्यातेः । ७प्रयोगकारणं तदेवाऽशुभेः । ८अन्यत्वकारणं यथा स्वर्णस्य स्वर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याऽपिमा गूढात्वे, द्विषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं माप्यस्ये । ९धृतिकारणं शरीरभित्तिगणाणां, तांश्च तस्ये"ति ।

‘राजपुरुष’ इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये—‘राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष’ इति । समासे तु न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये—‘राज्ञः पुरुषः’ ‘पुरुषो राज्ञ’ इति । समासे न भवति ‘राजपुरुष’ इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये—‘राज्ञः पुरुष’ इति । समासे पुनरेक एव—‘राजपुरुष’ इति ।

नैत एकार्थीभाववृत्ता विशेषाः । किं तर्हि ? वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्—‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ [२. ४. ७१] ‘उपसर्जनं

प्र०—असति न दृष्टम् । देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात् । यथेष्टमिति । वास्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः, समासे तु नियतपौर्वापर्यः । स चार्थाऽभेदनिबन्धनः । यथा ‘कर्क’ इति प्रयोक्तव्ये ‘र्क’ इति न प्रयुज्यते । द्वौ स्वरयित्ति । अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते—यथा देवदत्त गामभ्याजेति । तद्भेदे न दृश्यते यथा—घट इति । अत्र ‘राज्ञः पुरुष’ इति द्वे अपि पदे निस्वरेणाद्युदात्ते । ‘राजपुरुष’ इति समासोऽन्तोदात्तः ।

वाचनिकानीति । वचनेनैवभूतानामन्वाख्यानद्वयमभिचारान्मानुमानं सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः । यथा ‘पयः पयो जरयती’ इत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा ‘राजपुरुष’ इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाऽभेदे च सुबलोपो दृष्टः । यथा ‘वर्षासुज.’ ‘गोपुचर’ इति । तथा वृत्तावपि प्रयोगनियमो दृश्यते—अन्तादी आद्यन्तौ जातपुत्रः पुत्रजात इति । वास्ये च प्रयोगनियमो धवश्च रदिरश्चेति । न हि भवति ‘च खदिरः’ ‘च

उ०—‘राज्ञः पुरुष’ इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम् ॥ ननु व क्येऽपि राज्ञो विशेषणत्वाया एव नियतादाथेष्टमभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह—वाक्येऽनियतेति । पौर्वापर्यलक्षणः शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः ॥ समासाऽसमासहृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत्र आह—अर्थभेदे इति । स्वर भेद इति । स्वरशब्देनेदात्तः स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥ द्वे अपीति । राज्ञान्यदः कनिनन्तः, पुरुषः कुपनन्त इति भावः ।

‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह—वचनेनेति । व्यभिचारमेव दर्शयति—यथेति ॥ ननु वाचकाऽभावे कथं ताप्रतीतिरत आह—पञ्चकेति । तात्पर्यमाहकं तु प्रकरणादीति भावः । इदमेव दर्शनं सिद्धाग्नित इति बोध्यम् । राजपदमेवेति । शब्दवाक्स्यामास्यादिति भावः । एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् । शब्दाभावेऽर्थसद्भावं प्रदर्श्य शब्दसद्भावेऽप्यर्थाऽभावं दर्शयति—अर्थाभेदे चेति । अभिषोपस्थिति-विषयत्वे हेतुर्थः ॥ वास्ये चेति । आदीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः । तीक्ष्णेनेति ।

पूर्वम्' [२. २. ३०] 'समासस्यान्त उदात्तो भवती'ति ।

इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः—

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग इति ।

संख्याविशेषो भवति वाक्ये—'राजः पुरुषः' 'राज्ञोः पुरुषं' 'राज्ञां पुरुष' इति । 'समासे न भवति—'राजपुरुष' इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।

प्र०-धव' इति । ऐकस्वर्थं च वाक्ये दृश्यते—'वीक्षणेन परशुना वृश्चन्ति'ति । अर्थाभेदे च स्वरभेदः—'कर्तव्ये अन्वेतव्ये' इति । 'अन्तश्च तवै युगपत्' 'तवै चान्तश्च युगप-दित्यत्र स्वरः ।

संख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वाऽसंख्या-विशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिधत्वात्यभेदे-कत्वसंख्यामवगमयन्ति । संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैक-वसंख्या । यथोक्तम्—

'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्यः ।

अविभागेन घर्षन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ इति ।

अथवा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या । उदुक्तम्—

भेदानां धा परित्यागाऽसंख्याऽमा स तथाविधः ।

ध्यापाराऽजातिभागस्य भेदापोहेन घर्षन्ते ॥

'अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते ॥' इति ।

उ०-पराङ्मवजावात्स्वैक्यमशेषार्थः । अन्तश्च तवै इति । आद्यसमासेऽयं समासे स्वरविधाय-कम् । विभक्त्यर्थेति । वाक्ये उपसर्जनस्योपपदानां विभक्त्यवगतत्वेन तदर्थसंख्याविशेष-पुष्पाधीषकत्वमित्यर्थः । अन्तर्भूतेति । विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः । अभेदैकत्वेति । विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेः संख्यात्वेन सर्वसंख्यानां भागं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः । तदाह—यथौषधीति । अथवेति । अत्र पक्षे संख्या-त्वेन सामान्यं भासते, न तु विशेष इति पूर्वमादिशेत् । संख्यावद्वाच्यमन्धीति पक्षद्वयेऽपि बोधः । अत्र पक्ष माभ्ये—'संख्याविशेष' इति विशेषपदोपादानम् । मधुनि सर्वरसवत्सत्त्वा-ज्जगत्स्य तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य पञ्चत्वानुभवात्तासृष्टाकश्चनेऽप्यत्र सर्वसंख्याविशेषकत्वेने मानाऽभाव इति तदाहः ॥ भेदानां—विशेषाणाम् । संख्याऽमा—संख्यासामान्यम् । तथाविधः—अभेदैकत्वसंख्यापदवाच्यः । निर्विशेषसामान्याभावादिर्ह्येक्यमत आह—व्यापारादिति । संख्यात्वेनैव तत्प्रतीतिर्विशेषरूपानां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेरैव भेदापोह इति भावः । तदेव समर्थयन्ति—अगृहीतेति । शुद्धादिरूपभेदस्त्विति । शुद्धादिरूपविशेष इत्यर्थः ।

किं कारणम् ? योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अहं हि भवांस्त-
मुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामाऽर्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्य-
ताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विशेषो न गम्यत इति । अत्रयं
चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते 'योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र
विशेषो न गम्यत' इति, इह तस्य विशेषो गम्येत—अप्सुचरः गोपुचरः
वर्षासुज इति ।

प्र०— अचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदि-
कार्ये एव संख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमैकत्वम् । शौर्षिक-
मिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा 'मांसजात
इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिः । एवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्या-
भेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसांनिध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः ।

मनु चेति । न हि विद्यमानेऽर्थे लुकाचार्योऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थस्याऽभावात्स्वत
एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्याययिपितार्थ-
प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतदुक्तं भवति—संख्या-
विशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते, अन्यदा तु वृत्तिः । गोपुचर इति ।
गोपुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्वहुषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषो-
च्यते । जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगतिः । यदि तु व्यक्तिगतं
बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं
बहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः ।
अत्राप्येकस्मिन्नप्युक्तौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते, नत्वत्र श्रुतु-

उ०—'भेदरूप' इति प विविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः सद्रूप-
विपर्यायः । अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसद्रूपविपर्यायः विरूपपरिमितेति विशेषः । नन्वेकार्थी-
भावहृतसंख्याविशेषोऽभावेनैव तदसांनिध्यमिति चेत्तदाह—लुकेति । लुकाच्छपर्यायोचन-
याऽर्थस्यैवमनुमीयत इति भावः ।

मनु लुकाच्छपर्यायोचनयाऽर्थस्यैवमेवेत्यत आह—न हीति । अनुगम्यते इति । बोध्यत
इत्यर्थः । 'प्रत्ययच्छरणसिद्धये' इति शेषः । मनु जातौ बहुवचने कथं, व्यक्तिगतसंख्या-
विशेषप्रतीत्यादावमत्र आह—यदि त्विति । सत्यपि प्रत्यये तदमत्रगतेजातौ तदाश्रयते
इति भावः । जात्याश्रयायामिविसूत्रप्रत्याययानादवयवबहुत्वारोपेण बहुवचनमिति—अत्रापि
वचनं पुष्पम् । अत्राप्यभेदैकत्वमिति । अवयवविगताऽभेदैकत्वमित्यर्थः । एवं हि 'शरा'
शराश्रयव्यवयवविभक्त्यभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिकृतविशेषत्वमत्र इति चिन्तयतु । संख्या-

व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये—‘ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठती’ति । समासे पुनरव्यक्तम्—‘ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठती’ति; सन्देहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात्, पृष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किञ्चिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम्—‘अर्थं पशुर्देवदत्तस्ये’ति; सन्देहो भवति पशुगुणस्य ब्राह्मणदेवदत्तस्य यदर्धम्, अथवा योऽसौ संजीमूतः पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति—‘अर्थपशुर्देवदत्तस्ये’ति ।

प्र०—बहुत्वं प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । ‘तत्पुरुषे कृति बहुल’मित्यत्राऽलुक् । लिङ्गविशेषस्यापि कचिद्बृहत्पादानं ‘कुमारीपुत्र’ इति । कचिर्याग—‘कुम्बुटाखं मृगमांस’मिति । वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषोऽनिवृत्त्या दृश्यते—‘ध्यागस्य मांस’मिति ।

ब्राह्मणकम्बल इति । यत्राप्यत्र स्वराभिर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्राभिश्चयाऽभान इत्येवपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिपृष्ठीसमासयो—‘विष्टति ब्राह्मणकम्बल’ इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवरय निश्चयेन भाव्यम् । कम्बल-शब्दो घृतादित्वाभिपातनाद्वाऽन्तोदात्तः । एकार्थभावे सति भेदनिश्चयनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवृत्तेनात्तत्कृत्वो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते ॥ एषोऽपीति । व्यभि-

उ०—विशेषवृत्तिविशेषोऽपि कृतो नोक्तस्तत्राह—लिङ्गविशेषस्यापीति । परे तु ‘संख्याविशेष’ इत्यस्याऽप्रातिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थः । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादौ चाप्यात् संख्याऽप्रतीतिरेव, मासत्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः, अनेकमासजाते द्विमासजाते इत्यादि-द्वानात् ॥ शब्दनास्तिस्वभावात् कदापि तेनैकमासस्य मासत्वेन बोधः । ‘त्वपुत्रो’ ‘पुत्रमापुत्र’ इत्यादावपि तत्परत्वेनपुत्र इत्येव बोधः । आदेशतद्भावौ तु तत्परत्वेन वस्तुत एव बोधः । संज्ञाभावाभ्याम् । यथा ‘घटानिपादितो बहुवेनेव कदाचित्पुत्रपाणो कदाचित्पुत्रादीनां भानं, न तु कदाचित्पि त्रित्वं तदुच्यतेति, तथा कृती राजावदिदमैकमेकपरिमाणं चापर्यवसाय त्वेकत्वद्वित्वादिना । एकवचनत्वादिक वस्तुत एकावदिनिमित्तपरिमाणपर्यवसाय त्वेकत्वद्वित्वादि-नेत्येतावत्पर्यवसायमाहः । एवमप्यत्रापि बोध्यम् ॥ दन्तोऽस्य दन्तां चिग्यतरा इत्यादाववव-संख्याया अभावात्तद्वेनीष्टत्वेन दन्तोऽस्यदन्ताण्येवप्रतीतेस्तत्वेव, अनेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां शब्दतोऽस्मान् । अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषपरिचयस्य देवदत्तस्य गुरुकुलनिपादाव-स्थापकत्ववदस्य मासजातादाववसायपर्यवसाय नोक्तम् । ‘अभेदैकत्वसंज्ञया मासत’ इति तु भाष्ये न अपि उच्यते इत्याहुः ।

नास्ति स्वरभेद इति । ‘आमन्त्रितस्य ये’ति पशुपरस्य निपातविधानादिर्षयः । ननु नियमेन सम्प्रेक्ष्यैव अनेन दुष्ट एव मयोगः स्यादत आह—तत्र प्रकरणादीति । निपात-

उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये—‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष’ इति । समासे न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासेऽभ्युपसर्जनविशेषणं भवति । तथा,—देवदेत्तस्य गुरुकुलम्, देवदेत्तस्य गुरुपुत्रः, देवदेत्तस्य दासभार्येति ।

चयोगो भवति वाक्ये—स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः—‘राज्ञो गोश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चे’ति । समासे न भवति—‘राज्ञो गवाश्वपुरुषा’ इति । स्वामि चयोगः—‘देवदेत्तस्य च यज्ञदेत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ’रिति । समासे न भवति—‘देवदेत्तस्य यज्ञदेत्तविष्णुमित्राणां गौ’रिति ।

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैर्यथाभिवानम्, आहोस्विद्वाचनिकम् ? ‘स्वाभाविक’मित्याह । कुत एतत् ? अर्थानादेशात् ।

म०—चारात् । अपिशब्दः सुब्रजोपाद्यपेक्षया समुच्चायाऽर्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थोद-
प्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्दिशेषणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ तूप-
सर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्दिशेषणेन न संबध्यते ॥ एषोऽपीति ।
अव्यापित्वात् । च योग इति । वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय
‘च’शब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थ्यप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्त्तनाद्द्योत्याऽर्था-
भावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः ।

अथैतस्मिन्निति । अयं भावः—यदि वाचनिकमथाभिवानं तदाऽसत्यप्येकार्थी-
भावे चाथं द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याऽप्रयोगोऽन्यथासिद्धत्वाद्भ्रान्तुमान-
मैकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु ‘चाथं’ इत्यादिरर्थनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । अर्था-

उ०—नाद्वेति । ‘कम्वलाश्च संज्ञाया’मित्यादावित्यर्थः । संख्याविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वा
देषोऽपीत्यपिशब्दोऽभुक्त इत्यत आह—अपिशब्द इति ॥ पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः—
पदान्तरार्थाभ्यामित्येवैवोपरिस्थित्यविवरणः । अर्थान्तरं प्रत्याययतीति । निशिष्टोपस्थितत्वात्स्यापि
सहायत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादिति । पदायकदेशात्वेनाभ्योग्यत्वम् । भिन्नत्वादिति ।
निशिष्टोपस्थितिरियत्वात्तदित्यर्थः । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । षट्पदज्ञैश्चोपरिस्थितिरियद्योर्षट्-
षट्पदयोः समुच्चयाऽप्रतीतेरिति भावः । भेदस्य निवर्त्तनादिति । वृथगुपस्थितिविबुद्धे-
रित्यर्थः । द्योत्यार्थीभावादिति । समुच्चयाभावादित्यर्थः ।

पूर्वप्रत्येन संगतिं वदन्मिमांसायाह—अयं भाव इति । यद्यपि चाथं द्वन्द्वसंज्ञक-
समुदायस्य तात्कावेकार्थीभावः सिद्धस्तथाप्यवयवैः समुदायेन च वृथगुपस्थितानामभ्यव इत्यपि
संभाष्येत, तथा सति विशेषणाद्यवयवोऽपि संभाष्येतेति भावः । सूत्रहारादेशानस्य भूतत्वात्

१—‘रथानानमि’ पा० ।

२—‘स्वाभाविकमर्थानादेशानात्’ इति वार्तिकं लुप्तं स्यादिति भीयुरमगदरात्री ।

न ह्यर्था आदिश्यते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयात्—‘नार्था आदिश्यन्त’ इति, यदाह भगवान्—‘अनेकमन्यपदार्थे’ [२. २. २४] ‘चार्थे द्वन्द्वः’ [२६] ‘अपर्ये’ ‘रक्ते’ ‘निवृत्ते’ इति ? नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं द्रियते । तद्यथा,—‘कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अत्रे चन्द्रमसं पर्ये’ति । स्वभावतस्तत्र-स्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वसंमासोऽन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति ।

किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ? तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था

प्र०—नादेशनादिति । ‘अचनुरचिचनुरे’त्यादाविति भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताऽ-विरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमादर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते—‘सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति । एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते ‘यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति, तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । ‘अभिनिविष्टश्चे’त्यत्र ‘परिक्रयण’ इत्यतोऽन्यतरस्यां प्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमी कृत्वा । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गप्रहणस्य । ‘अत्र’ इति । अत्राप्यत्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते ।

किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनाऽर्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवाथेमर्था नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमन-वस्था च प्राप्नोति । तथा हि—यदि ‘चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञ’मिति वाक्यभेदे-

उ०—मात्रप्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रबन्धो—धारा । अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह—वाक्येति ।

सिद्धान्तमिप्रायमाह—यदा त्विति । विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गस्वन-मिधानाद्धारणीयः । भाष्ये—अन्वाख्यानं क्रियते इति । ‘समासप्रत्ययादिसंज्ञां प्रती’ति शेषः । ‘चन्द्रमसश्चेति । ‘प्रहणे दर्शने च कृपाश्रयो’रिति शेषः । यदाह—कूपो लक्षणत्वेनेति । निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भावः । वाक्यभेदरूपकारणस्य सप्तमात् ‘किं पुनः कारण’मित्यनुपपन्नमत आह—प्रकृतीति । यथा—‘प्रतेरीयडि’त्यादौ ।

‘लघ्वर्थं मिथुस्त्याऽर्थादेशने गीवरमित्युक्तं, दोषान्तरमनवस्थामप्याह—अवश्यं हाने-

† तस्यापत्यम् ४. १. ६२; तेन रक्त रागात् ४. २. १; तेन निवृत्तम् ४. २. ६५; तेन निवृत्तम् ५. १. ७६; न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६. ४. १७०; रक्ते ५. ४. १२; निवृत्तोऽक्षय तादिभ्यः ४. ४. १६.

१—‘तस्य तत्रस्थस्य’ पा० । २—‘समासः’ इति कश्चित् । ३—इदं वार्तिकमिति केचित्

नादिश्यन्ते । अथ श्यं ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देन 'निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित् कृतस्तस्य केन कृतः इत्यनवस्था ।

असम्भवः स्वल्प्यार्थादेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिक-प्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽ-

प्र०-नार्थादेशनं क्रियते, तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् 'कः पुनश्चार्थे' इति, तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात्—'समाहार इतरेतरयोगश्चे'ति । ततः 'कः समाहारः, क इतरेतरयोग' इति प्रभ-प्रतिवचनयोरनवस्था, गौरवं चानुपज्यते ।

असम्भव इति । असामर्थ्यात् । दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थाऽसंभवाः परस्परान्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यस्ताः । को हीति । अनेकार्थ-त्वादिति भावः । तत्रधातूनामनेकार्थत्वं 'कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेवे'ति निय-मार्थादेवकाराद्विहायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनात् । शक्ति-नियमे तु पुरुषस्य व्यापारः । प्रत्ययानां तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' 'शेष' इति च लक्षणारम्भात् । निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् । न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु संबन्धात्प्रतीति-

उ०-नेत्यादिना । तस्य च तावत्केन कृत इति । यथा चार्थ इत्यत्र 'वसायमर्थ' इति केन शब्देनोक्तं यत्करणकभाषंजानेनासौ व्यवहारः क्रियते, येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः ॥ अनुपज्यते इति । भाष्ये 'ऽनवस्था च स्या'दिति पाठे चेन गौरवमनुप-ज्यत इत्यर्थः । असंभवे हेतुरसामर्थ्यादिति । 'भादेष्टु'रिति शेषः । गौरवानवस्थाऽसंभवानां परस्परान्तर्भावेण पृथगुपन्यासोऽसद्गत इत्यत आह—दोषबाहुल्येति । एवकारादिति । 'अनेकार्था अपि धातव' इति तत्र तत्र भाष्योपेक्षितस्य चोप्यम् । यथेच्छमिति । गद्गादि-शब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं कोत्साऽसद्गतिरत आह—शक्तिनियमे त्विति । शक्तिबोधने रित्यर्थः ।

प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये—न चैतदिति । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतच्च मन्तव्यमित्यक्षरार्थः । एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदाह—कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं

१-अर्थनिर्देश' पा० । २-अथ तस्य केन कृत, तस्य केन कृत, तस्य केन कृत इत्यनवस्था [च स्यात्] ॥ [असम्भव ॥०॥] असम्भव. स्वल्प्यार्थादेशनस्य । इति पाठः प्रचिन् ।

निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा,—शुक्रः कृष्ण इति ॥ विपम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो 'वृक्ष' इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते, अतो मन्यामहे 'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ।

अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते—

प्र०—भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति, निराधारस्य गुणस्याऽसंभवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपाभिर्देशः सिद्धयति ॥ विपम इति । यथा शुक्रः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत । यदि लोकादर्थवधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थस्तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् । भवति च । तस्माद्बृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः ।

येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षाऽपरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः । त्रैविद्यवृद्धव्यवहारा-

३०—साधयति—भवति हीति । 'द्वयं कयोस्त्वयादा'विति शेषः । स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीती स्वामाविकी मतुपो निवृत्तिरेव 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लु'गित्यनेनावाप्यायत इति भावः । इदमपि संबन्धिनः पदेनालुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह—एवमपत्ये इति । 'तथापत्ये' इति पाठान्तरम् ।

समाधत्ते—विपम इति । शुक्रः कृष्ण इति दृष्टान्तो विपम इत्यर्थः । तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च, अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति धैपम्यमिति भावः । तदाह—यथा शुक्र, इत्यादि । द्रव्यमात्रमिति । मुख्यसंख्याऽऽश्लिष्येतेत्यर्थः । 'निर्दिश्येतार्थे' इत्यस्य 'तदे'ति शेषः । क्वचित्पाठस्तथाऽऽः । भवति चेति । 'विशेषसंप्रत्यय' इत्यनुपपन्नः । तस्माद्वात्वादीनामप्यर्थादेशनभावदयकं न च तत्संभवतीति स्वामाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह—तस्मादिति ।

इदंतया—तच्चद्वैजात्यरूपेण । विज्ञायत एवेति । तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं-

जर्भरीं तुर्फरीं ॥ अन्तरेण खत्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽ-
क्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खत्वपि निज्ञातस्याऽर्थस्यान्वाख्याने किञ्चि-
दपि प्रयोजनमस्ति । यो हि ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तमेति, मधुरो
गुडः, कटुकं शृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ?

वाचचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वाचचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्वभावसिद्धत्वात्' । इह द्वौ पक्षौ
वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्चैति । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र
स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभि-
संबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो
वाचचनेन ।

प्र०—तेषामर्थो विज्ञायत एव ॥ अक्षिनिकोचैरिति । यथैतैर्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा
शब्दैरपीति भावः ॥ न खत्वपीति । साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोक-
व्यवहारावगताथान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थः ।

वाचचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति, एकार्थीभावे वाक्यं
नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन, एका-
र्थीनां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते, न (तु)
'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीष्यते, न तु 'राज्ञः पुरुष' इति । ऐक्य-
मैकस्वर्थमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः ।

उ०—रूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—जर्भरीति । यद्यपि 'जर्भरी'त्यस्य भर्तारविति 'तुर्फरीत्' इत्यस्य
हन्तारावित्यर्थो 'निरुक्तकारैर्दक्षितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाऽऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽ-
न्वाख्यानाऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं भगवता । अन्वाख्याने—वाच्यमेदेन विधाने ।
तस्माद्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः । भाष्ये—शृङ्गवेरम्—
आर्द्रकम् । किं तेन कृतं स्यादिति । अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्यापत्ति-
दायप्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति—वाचचनानर्थक्यं चेति । वाक्य-
भेदोऽपि न, वाचचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वाचचनपदेन महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेध-
शास्त्राणां, 'नित्यं क्रीडैत्यादिनित्यग्रहणस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्य-
नैव संबन्धः, तस्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाऽविधेयतया विशेषणतया च विक्ष्यानम्बयादिति
भावः । न च संज्ञाया इति । 'एकार्थीभावविषये' इति शेषः । तदाह—एकार्थीभावे इति ।

† श्रु० १०. १०६. ६. १—'जर्भरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरीत् हन्तारी' (निरुक्ते १३।५)

२—'गच्छति' पा० ।

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः ? 'पराथामिधानं वृत्ति'रित्याहुः ।
अथ तेषामेवं द्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था
[मर्थति] ? किं चातः ? यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः, [स्यात्] 'राजपुरुषमानये'-

प्र०- अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं
वृत्तेर्लक्ष्यं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विभक्तिविषये मन्यन्ते ।
पराथामिधानमिति । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्माभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्ति-
रित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते ।
अथ तेषामिति । नित्यशब्दादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि
वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणा-

उ०- अथामिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये—अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति ।
वृत्तिम्—एकार्थीभावरूपी, वर्तयन्ति—शास्त्रेण निष्पाद्यन्ति । ये शास्त्रिकगम्यं सामर्थ्यं
मन्यन्ते इत्यर्थः । अर्थं भावः—एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूत्रविधेयाः । सुश्रुतं सुवर्ततेन
सह सामर्थ्यवद्भवति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं च विभाषाधिकारादि
सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः । किं
ते इति । स्वामात्रिकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लोकत्र एव सिद्धेति न किञ्चित्तत्र
वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः ।
तद्व्यवयवव्याप्ये—कार्यशब्दिका इति । शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धयभावाद्दर्थ-
संबन्धस्य लोकतो ज्ञानाऽसंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च तद्विकल्पादि-
बोधकतया विभाषापदादि चरितार्थम् ॥ एवं च शास्त्रिकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रवृत्तेर्लक्षणमपि
कार्यमिति भावः । वृत्तिं—वृथाश्रयसमासादिरूपाम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
वृत्तिधर्मवृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः ।
नैत्यशब्दिकास्त्विति । कार्यं शब्दमाह, नित्यं शब्दमाहेत्यर्थं 'तदाहेति माशब्दादिभ्य'
इति ङक । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकेत एव
विविक्तविषयत्वेन[एव]सिद्धयैकीपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्गतैकोपरिस्थिति-
जनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः । परस्य शब्दस्येति । प्रधा-
नार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः । यत्रेति । समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं
च तद्विद्यशब्दान्तरकरणकपदाथामिधायकत्वं तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
सामर्थ्यमिति फलितम् । सच्च स्वाध्विशेषणकपुरुषार्थोपरिस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सह-
कारित्वादबोद्धव्यम् ।

भाष्ये वृत्तिवर्तनवादिनामित्यर्थक'तेषां'पदस्य श्याकरस्य' दर्शयति—नित्येत्यादि ।
पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह—वर्णवदिति । वर्णविविक्तान्तराप्यवयवभ्रम इति
भावः । तदेवाह—तत्त्वत इति । नन्वेवं तत्पक्षे 'समर्थः पदविधि'रित्याद्यसंगतं, तत्राह—
केवलमसत्येति । वाक्यविषयपदसरूपादेव तद्व्यवयवमप्यारोप्यात्वात्त्वानमिति भावः । एवं

त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'श्रीपगवमानये'त्युक्तेऽपत्येमात्रस्य । अथाऽ-
जहत्स्वार्था वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति† द्विवचनं प्राप्नोति ।

का पुनर्वृत्तिर्याया ? जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
स्यात् ? बाहं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके—पुरुषोऽयं परकर्मणि 'प्रवर्तमानः
स्वं कर्म जहाति । तद्यथा,—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः, स्वं ['तक्ष] कर्म
जहाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्, उपगुश्चापत्यार्थे
वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं 'राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं

प्र०—न्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थे यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राज-
पदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्वं पुरुष राजपुरुषशब्दयोर्वाव यावकशब्दयोरिव
स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति । प्लुत्तन्यप्रोधाधिति यथा ।

जहत्स्वार्थेति । न हि स्वार्थमजहत् । स्वेनार्थेन वृशीकृतस्वार्थान्तरोपादानं
घटते । युक्तं पुनरिति । उपात्तस्वार्थस्य त्यागाऽभावात्, अग्निनेवौष्ण्यस्य । बाहं
युक्तामिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रव दृष्टान्तमाह—तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा

उ०—च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाऽभावात्तत्र त्यक्तत्वाऽत्यक्तत्वसन्देहाभावाद्य तेषामित्युक्तमिति
भावः ।

केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवत्वे च
मानाऽभावः । न चैतावता नित्यत्वहानिः, शास्त्राऽनित्यत्वाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाभ्यनपायात् । न
चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसङ्गतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं द्वेषा, सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादि-
तया, निरवयवतया वा । तत्राद्येऽजहत्स्वार्थैव, द्वितीये तु तेषामर्थोऽभाव एवेति जहत्स्वार्थेवेति
वाक्यवदेव मतभेदेन नियमाऽसन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे
भारोपितमर्थवत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं, तेन 'महासुन्दर' इत्यादावात्वमित्यन्यदेतत् ।
शास्त्रनिष्पाद्यत्वमेतत् तु स्वार्थाऽत्यागोऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्तं । अर्थात्यागे तु पुरुषमात्रा-
द्यानयनापत्तिरिति प्राहुः । जहतीति शत्रन्तम् । बहुवचनं प्रयोगवहुत्वाभिप्रायेण । स्वार्थे—
तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्व., जहत्स्वोऽर्थो यस्याः सेत्यर्थं
इत्यन्ये ॥ प्लुत्तेति । पश्यभावेन सबन्धाप्रतीत्या प्रतिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिमानः ॥

स्वेनार्थेन वशीकृतस्तेति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यासकरयेत्यर्थः । अर्थान्तरोपादानम् -
अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्वं प्रति विशेष्यत्वेनोपादानम् । न च पृथगु-
परिचितयोः पञ्चादन्वयः, संबन्धबोधकविभक्त्यभावात् । अभेदाऽवयवरतु बाधित एव, अनुभव-
बाधितश्चेत्यभिमानः ॥ उपात्तस्येति । अर्थोपादानस्यैव तस्यागत्याप्येतन्मते वचनं विनाऽ-
क्षयत्वादिति भावः । परार्थवृत्तित्वादेव—परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपरिचितविषयत्वादेव ।

प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ? नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं
नात्यन्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा,—तश्चा राज-
कर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तश्चकर्म जहाति, न [तु] हिक्कि द्विसितकरुड्यितानि ।
न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम, तस्मात्तन्न हास्यति ।

अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा,—‘घृतघटस्तैलघट’ इति,
निषिक्ते घृते तैले वान्वयाद्विशेषणं भवति—अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ।

प्र०—तत्रा दूर्यादीं नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभि-
संधाय जहस्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्यागः, परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च
स्वार्थेत्यागे परोपकाराऽसंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु
हिक्किक्तेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्रागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । न चायमर्थः
इति । वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्कस्तस्य वृत्ती विशेष इति चेत् । वाक्ये
स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याऽविधातः । वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थ-
स्योपकारात्स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः । अत्रत्यादिति । राजशब्दः स्वार्थ-

उ०— ‘नात्यन्ताये’त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपांशस्य त्यागेन तथा
व्यवहार इति भावः । विषयताऽपि शब्दभावयेति विस्तरेण मन्त्रूपायां निरूपितम् । परोप-
कारायेति । परस्य—पुरुषादेरितरसंबन्धव्ययच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थः । हिक्कितादीनां राज-
कर्मोपकारकत्वादिपम उपन्यासस्तत्राह—तेषामिति । प्राणापगमे एव तत्रयागादिति
भावः ॥ भाष्ये—न चायमर्थः परार्थविरोधीति । राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपायंस्यात्कन्दने
तद्विशेषणत्वेन राजरूपायं परिधती राजरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव
विरोधि, अस्तन्न हास्यति, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थः । तद्ध्वनय-
न्त्याचन्दे—विशेषणं नामेति । अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां विशदयति—वाक्येऽपीति । स्वविशेषणेति । इदमुपलक्षणं, संख्या-
विशेषसंबन्धप्रतीत्यप्रतीत्योः । एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम्,
अतो न भाषाया इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्रार्थं भावः—पदाशौ तत्रद्विषयताविशिष्टेऽर्थे शक्तिः,
अत एव बोधे विषयतानियमः । एवं च राजपदादे राजस्त्रीनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वांशेत्याग इत्येतावता जहस्वार्थत्वमिति । अत्र च भीमं
समुदायशक्तिः । एवं चात्रपदशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टेकोपस्थिरिति तस्यम् ।

भाष्ये—अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । विशेषणं—विशेषकः । इतरभ्यावर्तक
इत्यर्थः । तद्वयापदे—राजशब्द इति । वाक्यरूपत्वजन्मोपस्थितविषयार्थनिमित्तं विशेष्यं
राजसंबन्धरूपं पुरुषपदजोपस्थितविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तद्विशिष्टं न पुनपपदेशोपरिधिति-

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अज्ञ हि भवान्मौ निष्टप्य घृतघटं 'तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि 'मल्लिकापुटश्चम्पकपुट' इति, निष्क्रीर्णास्वपि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवति—
अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति ।

अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ।

प्र०—निमित्तं पुरुषार्थं विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्त्तते पुरुषे । यथाऽमिसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽमिसंयोगे निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः ।

वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न

प्र०—विषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थितिर्विषयत्वं जहाति तदात्यन्तस्त्वृत्तावित्यर्थः । अयं हि वाक्याद्बृत्तेर्निष्पत्तिं मन्यते । न च तन्निमित्तमिति । एवं च राजशब्दात्सदृशप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दात्प्रत्ययमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविधिः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः । विशेषः पुरुषगत इति । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्स्यत इत्यर्थः । एवं च राज्ञो राज्ञादिपदज्ञोपस्थितिर्विषयत्वाभावेन अहस्वार्थत्वमिति बोध्यम् ।

यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्धयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्त्वामनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारस्तथा वृत्तौ राजपदस्यार्थाभावेऽपि वाक्यदृष्टसार्थकाराजशब्दवर्णानुपूर्वीसम्भवात्त्रेण वाक्ये यथा राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव पुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थः । तादृशपदमात्रेणैवार्थवत्प्रतीत्याऽऽप्याद्यपि न दोषः ।

भाष्ये—अथवेति । समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गतदतिरिक्तभेदैर्दुभयवान् बोध्यः स समासेन प्रत्याख्यते । तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राज्ञादिपदं तात्पर्यमाहकम् । अन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ।

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । अन्वयात् राज्ञः पुरुषोऽन्वय, राज्ञः पुरुषो भावार्थावचेतिव-

१-तृणकूर्चम् = तिनकों की 'कू'ची', 'उगयनी' इति भाषायाम् । 'कूर्चं मलापकर्णार्थकेशादि-मुष्टिः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

'ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्मितम् । मलापकर्णार्थं "'॥' इति नरसिंहपुराणे ।

'देहं सततवाटुशीरबालवेणुबल्वजकूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवधर्मयस्त्वगादीन् सर्वानेव बाधाम्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् सद्दयेषुपा' (सुभुते शा० ५।१८)

'किं स्युचं परिभूय कूर्चं न्यमात्री' (शत० ब्रा० ११. ३. ५) कुशामये कूर्चं न्यमात्रीः = निमृष्टवा'निति सायणः ।

'नपूरुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः' इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ।

श्रपर श्राद्—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गो वा ? इह 'राज्ञ' इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, 'पुरुष' इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजान-

प्र०—स्यात्, तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमान-संसर्गः सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाऽविनाभाव्यनुमेयभेदः, उभौ वा यौगपद्येनाश्रीय-माणा सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वे स्वमिति । 'राज्ञ' इति पृथ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षेपः । अत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयै स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य

उ०—राजपुरुषोऽश्र राजपुरुषो भार्यायाश्चोपपत्तिः स्यात् । अत्र एकार्थीभावरूपं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं चक्रेणम् — 'भेदसंसर्गवानेकार्थो घृथोपस्थाप्यते' इति, उदाह— तदात्मकत्वादिति । एवं च भेदसंसर्गवदर्थमतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र युक्तिरक्षैव । तत्र भेद इति । स्वत्वसमानाधिकरणो राजमिह स्वामिकभेदो राजसंसर्गोऽप्यप्यः । एवं च पुरुषपस्थाप्यराजसंसर्गवद्व्यपक्रिगतसंसर्गो राजमिह स्वामिकभेदोऽप्यप्य इति भावः । एवं च भेदवद्व्यपक्रिबोधे सा राजसंसर्गवत्यपीति तद्वृत्ती व्यक्रिपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति तापर्यम् । उभौ वा यौगपद्येनेति । अयं भावः—ठकरीत्योभयोः समनियतत्वेन विनिग-मनाविरह इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवतोऽपि प्रत्ययेनाऽ-संभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वृत्तोऽपि प्रत्ययेनाश्रयोत् । लक्षणस्वावधारणा-गमत्वात् । संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यम् । भेदवतः प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वात् । तेनोक्तरीत्या वासंभवः । एतच्छेषपरिहारायऽपरेणोभयगमं सामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । 'सर्वं वाक्यं सावधारण्य'-मिति श्रयायाद्यश्च नेति तत्रावः ॥ 'सर्वं स्वं प्रसक्त'मिति भावस्य 'प्रसक्तं सर्वं स्वं वाक्ये प्रयुज्यत' इति शेषः । पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाक्षाद्भवाभावादाह—यदेति । तत्र भेदपक्षे इति । भेदप्रतिष्ठसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः । स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयैति । राजः पुरुषो भार्यायाश्चोपपत्तिव्य भाषादिसंबन्धवद्व्यपस्थापकत्वात्प्रतिषेधेत्यर्थः । स्वार्थं जहातीति । राजपदं व्यक्तिविशेषोपस्थितौ तापर्यं प्राहकं भूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः । एतावतैव परार्थमिषाद्यकत्वमिति भावः । निवर्तयतीति । राजः पुरुषोऽश्रदचेरयादावकादिकरूपस्वान्तर-निरूपितस्वामित्ववद्व्यपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्तयतीत्यर्थः । इदं दृष्टान्तार्थम् । यथा विशेषणत्वेनान्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयति, एवं राजा विशेषणत्वेनाऽ-न्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयति इत्येति भावः । अयत्तु राजार्थस्येति । अतः कटा-

विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । पृष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न पृष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तम् 'न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः, तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति' प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

प्र०—एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः । प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्त्येति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचनं उत्पद्यमाने संबन्धाऽसंप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत । पृष्ठ्यास्तर्हि । संबन्धस्य प्रत्याप्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वात् । न पृष्ठीति । यदि पृष्ठीद्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्धन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति । कश्चिदर्थोऽभिहितोऽपि नान्तर्भूतः यथा राज्ञ इति पृष्ठ्या संबन्धोऽभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावं यातः । कश्चिदन्तर्भूतोऽपि नाभिहितः, यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखाऽस्येत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतोऽपि । यथा पचतीति कर्त्वाऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः, न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति ।

उ०—परार्थतापर्यं प्राहकारमिति निःकर्षः । इतर आशयानभिज्ञः शङ्कते भाष्ये—नेनु चेति । कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रदनेनेत्यत आह—एकयेति । गुणप्रधानभूतस्येति । 'परस्पर'मित्यादिः ।

ननु प्रथमायां को हेतुरत आह—प्रधानेति । संबन्धन्तरापेक्षेति । न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः । न कुत्रचिदन्तर्भावमिति । न राजसख इत्यादौ बहुमीदृशं इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो, नापि तिष्ठन्ते कर्त्तव्यं प्रहृष्ये गुणभूत इत्यर्थः । गुणभावादन्तर्भूत इति । धावर्थत्वात्तन्तर्भूत इत्यर्थः । अभिहितोऽन्तर्भूत इति । 'प्रथमा प्राप्नोती'त्युक्त्वावत्रापि प्रथमापत्तिप्रमः स्यादत 'प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तमिति भावः ॥ व्यतिरेकाऽभावादिति । पृष्ठ्यभावे हेतुरतः । पृथगुपस्थितिनिःसन्धनसांसर्गिकविषयताया अमानादित्यर्थः । पृथं च राजपुरुष इत्यादिवृत्ती स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वायोः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रवारतैव, विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भावमिति बोध्यम् ।

मन्येभ्य स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि ['स्वार्थ'] जहाति, काम जहातु, न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयन भविष्यति ।

अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्ति । युक्त पुनरिदं यदजहत्स्वार्थानाम वृत्ति स्यात् ? षाड युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके—भिक्षुकोऽय द्वितीया भिक्षा समासाद्य पूर्वा न जहाति, सचयायैव प्रवर्तते । ननु चोक्तम् 'उभयो

प्र०—निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एव ससर्गोऽपि योज्यम् । उभयत इति उभयस्मिन् परस्परैणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

युक्त पुनरिति । स्वमर्थमजहनस्तेन वशीकृतस्वार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । संचयायेति । एव शब्दोऽपि क्वचिद्विषय एकार्थं, क्वचिदनेकार्थं इत्यर्थः । कस्या इति ।

उ० भाष्ये चारितार्थाद्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरेव न स्यादिति । अर्थ-पराभावेनसुबन्तत्वाभावादिति भावः । एव ससर्गोऽपीति । ससर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तद्गण्यत्वात्स्वाभ्यन्तरेभ्यो निवृत्त्यैर्यादि बोध्यम् ।

भाष्ये—अन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थं छाभात्ससर्गो बोधितः । एतेन क पुनर्भेद ससर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि ससर्गोऽप्रतिपादनात्पुनरेवपालम् । किं चाऽन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसंबन्ध निवृत्त पुरुष बोधविषयीकरोतीत्यर्थंकेन भेदादे शब्दघोषाऽविषयत्व सूचयति । 'पुरुषो राजानमन्येभ्य' इति दृष्टान्तार्थम् । इतोऽपि तयोर्बोधाऽविषयत्व बोध्यम् । न हि 'राशि तद्भेदससर्गमान कस्यापि समतमिति दिक् ॥ स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपद'मिति शेषः । एतु भेदससर्गो समासवाच्यविति, तत्र, भेदप्रकारकबोधाननुभावात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थेऽवृत्तेऽनुपादयित्तुमेव प्रथमः । तत्र ससर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रतियोगिणेन पूर्वपदार्थस्याप्यवश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वमत्र एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वारस्यविरोधात्च । तस्माद्देशान्तिमत 'तत्रमस्या दिवाक्यादावत्प्रशार्थबोध इव वृत्ती बोधः । अयमेव वैकार्योभावः । तत्रये धारय पदपु तत्कार्यप्रवृत्तिवद्वृत्तिघटके भावादिप्रवृत्तिरिति सुधियो विभाजयन्तु । इमी भेदससर्गो ह्येऽपि, समूहविरोधस्यैव प्रतीतेः । बहुमीहावपि सवन्धित्वेन व्यक्त्विरोधस्यैव मानमिषामाति । राजपुरुषपरिवे इत्यच्छिन्नत्वाभ्यतो इत्यच्छिन्नमन्यदास्तीत्यत आह—उभयसिद्धिः । सार्त्रिणक्त्विग्याससम्बन्धे तसिरित्यर्थः ॥ एव च शब्दार्थस्य नियत्यासचयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एवमिति । राजनिष्ठविरोधताया अर्यागोऽपि पुरुषनिष्ठविरोधतानिष्ठपितविदापगताया राजपदार्थतायोच्चार एव सचय इति भावः । एव च स्वार्थेमात्रोपरिग्या न ह्येवार्थम्, किं विजराचितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यत्र पक्षे, 'जहत्स्वार्थो भाष्यन्त्याप ति पक्षे च परार्थोभिधानमित्यस्य परार्थान्वितत्वाभाभिधानमित्यर्थः । भाष्यमयोऽह

१—व्यति । २—'इद इति क्वचिन्न । ३—'एव इति क्वचिन्न ।

पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसम्बन्धस्य पृष्ठी वाचिका भवति । तथा 'कष्टं श्रित' इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।

अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? गतमित्याह ।

प्र०-प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थं समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वान्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिप्रहादिनिमित्तः स्वत्वोत्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसंबन्धः । तेन च र्भेदशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्यं क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययस्तदा युक्ताऽ-

उ०-प्रमातृगतामिति । तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः । अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थः क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र पञ्च्युपात्तार्थे तद्विष्टारोपः । 'अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत' इति ष्यपहारात् । अपरस्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥ दानादीति । दान—वेतनादेः । स्वान्यमित्यस्य 'पुरुषे' इति शेषः ॥ भाष्ये—पृष्ठी वाचिकेति । समासे वाकाङ्क्षावशादेव तद्वोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात् । विरुद्धविभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यभावोऽत्र वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्ति, न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थपुत्रपार्थवोः संबन्धे इदं शक्तिमिति शक्तिप्रहास्य विशेषोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवर्तनवाद्येऽदिनि एव पक्षो न तु निरयशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये वाकाङ्क्षितस्याऽस्य विभक्तिशब्दवाच्यत्वम् । न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालभ्यः, अनवस्थापचेरिति दिक् ।

भाष्ये—क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति । शक्तिः सम्बन्धश्चोनचमपि विभक्तिशक्ति, घटमित्येतन्मात्रादपि घटकमिकेति बोधार्थसंबन्धस्य वाक्यार्थत्वाऽसंभवात् । अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । पठ्यामिवात्रापि संबन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वारस्येन छामात्, छक्षणायां मानामावाप्य । भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलभ्यत्वम् । 'अथये'तीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकः, वाक्ययोरभिसंबन्धस्येत्यर्थः लामेऽपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वाऽलामात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदेतत् ॥ भाष्ये—अथ यद्येवेति । ननु पूर्वं परार्थानभिधानमां प । सामर्थ्यमुक्तं, भेदसंसर्गाविति च, तद्व्ययमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरयोस्त्वैव इति चेत्, न, तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ।

संघातस्यैकाध्यात्र्यावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थः । तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्ध्वपेक्षा ? न द्रुमः शब्दयोरिति । किं तर्हि ? अर्थयोः । इह 'राजः पुरुष' इत्युक्ते राजा

५०- संघातस्येति । इह राजपुरुषशब्दात्संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च संघाते-
नावयवार्थोपप्लुत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनं
प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः ।

परस्परैति । व्यपेक्षैवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः ॥ का पुनरिति ।
स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः । अर्थयोरिति ।

५०- संघातस्यैकार्थत्वेऽपि घवलदिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यादत आह—इहेति । अवयवार्थो-
पप्लुत इति । शास्त्रबलसुनाकरयोपस्थितार्थत्वात्, तद्विधायितिरिक्तशक्तिरूपने च मानाऽ-
भावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्या
विशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यवयव
इति तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदप्रत्येककाले राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव भानमिति
विशेषणाद्यवयवो भवत्येवेति बोध्यम् । विशिष्टोऽर्थ इति । विशिष्टस्यैवोपस्थितिर्विषयत्वा-
दित्यर्थः । इयमज्ञहस्वार्थां वृत्तिवर्तनवादिनस्तद्वर्तनवादिनश्च तुल्या, अहस्वार्थां तु वृत्ति-
वर्तनवादिन एव । वृत्तवर्तनवादिनस्त्वत्पण्डानि निरवयवानि पदानीति मते उभयोरपि
कदाप्यर्थाऽभावेन स्वस्वार्थोपर्यर्थकज्ञहस्वार्थापदप्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवानीति मते
बलसुनाके स्यागे मानाऽभावेनाऽज्ञहस्वार्थैव । वृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तद्विचारस्तदुक्तमेव ।
अज्ञोद्विणीरथन्तरादिपदे तु अहस्वार्थैवेति बोध्यम् ।

एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकारणात्कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह—व्यपेक्षैवेति ।
एकार्थीभाववादिनोऽपि शत्रुपदपदयोः परस्परं विना बोधाऽज्ञानकत्वमूलाकाह्वासात्त्वे एव
तद्व्याख्येयत्वात् विशेषणशक्तिरूपनम् । व्यपेक्षावादिनस्याकाह्वासात्त्वादेव तज्ज्ञानम् । न तु
विशिष्टोपर्यायकशक्तिरूपनेति भावः ॥ मनु शब्दयोरप्येतन्नत्वात्स्यतो व्यपेक्षाऽभावः । पृथ-
मर्थस्यापि । अर्थं आरोपेण सेति चेत्, शब्देऽप्यारोपः स्यादत आह—स्वं स्वमिति । 'एत-
दर्थः क' इत्येव शब्दविषयाकाह्वासा प्रमाणैर्नैव्यवयवान्तरविषया । अर्थं ज्ञाते तु 'कोऽप्य-
स्वप्यर्थ' इत्याकाह्वासा प्रमाणरिति भावः ।

शब्दयोर्प्यारोपान्तरविज्ञासाऽऽकाह्वासा, सा च प्रमाणगता नार्थगतेत्यत आह—

पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसम्बन्धस्य पृष्ठी वाचिका भवति । तथा 'कष्टं श्रित' इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।

अथ 'यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विद-न्यतरस्मिन्पक्षे भूय. सूत्र कर्तव्यम् ? गतमित्याह ।

प्र०-प्रमातृगता व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दा सस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञ स्वाम्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिमहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पाद । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रिया द्रव्ययोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसम्बन्ध । तेन चर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्यं क्रियाकारकसम्बन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य सप्रत्ययस्तदा युक्ताऽ-

उ०-प्रमातृगतामिति । तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारीपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः । अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थं क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र पृष्ठ्युपाचार्ये तद्विद्यारोपः । 'अयमर्थोऽर्थांतरमाकाङ्क्षत' इति षषड्वारात् । अपरस्वाकाङ्क्षाविषयत्वासाकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥ दानादीति । दान-वेतनादे । स्वाम्यमित्यस्य 'पुरुषे' इति शेषः ॥ भाष्ये-पृष्ठी वाचिकेति । समासे एवाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात् । विरुद्धविभक्तिराहित्येऽपि भेदसम्बन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यभावाद्ये वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिः, न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थं पुत्र्यार्थयोः सम्बन्धे इह शक्तिमिति शक्तिप्रहास्य विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि कृत्स्नवर्तनघातेकदेशिन एव पक्षो न तु नियतशब्दादिन इति बोध्यम् । वाक्ये एवाकाङ्क्षितस्याऽस्य विभक्तिशब्दवाच्यत्वम् । न च सम्बन्धसम्बन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालम्ब्य, अनवस्थापत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये-क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्येति । शक्तिः सम्बन्धश्रीमद्यमपि विभक्तिराक्य, घटमित्येतन्मात्रादपि घटकमिकेति बोधोत्सङ्घस्य वाक्यार्थत्वाऽसम्भवात् । अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसम्बन्ध इति । इह चिन्त्यम् । पठयामिवात्रापि सम्बन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तद्दक्षरस्वारस्येन छात्वात्, लक्षणायां मानाभावाच्च । भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च । 'अथये'हीत्यपि न, कारकशब्देन च खेरकौ क्रियाकारकत्वात्तयोरभिसम्बन्धस्येत्यर्थेऽहमेऽपि भाष्यत शक्तेर्वाच्यत्वाऽहमात् । नापि शक्तिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदतत् ॥ भाष्ये-अथ यद्येवेति । ननु एव परार्थानिधानमापि सामर्थ्यमुक्तं, भेदसमागमिति च, तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोल्लेख इति चेत्, न, तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ।

कथम् ? समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मका 'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः' । न
चेह कश्चिक्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगा-
देतद् गन्तव्यम् 'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः
सामर्थ्यं'मिति । तद्यथा,—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्रे'ति गम्यते, त्रिविष्टम्बकं चं
दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते ?
उच्यते । सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, संप्रोक्षितार्थं समर्थं, संवद्धार्थं
समर्थमिति ।

तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—सङ्गतार्थः
समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—'सङ्गतं घृतम्' 'सङ्गतं तैल'-
मित्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । [संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—]
'संसृष्टोऽग्नि'रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ।

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—संप्रोक्षितार्थः समर्थः,
संवद्धार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह चन्नात्यर्थः ? [व्यतिपन्नः ।] संवद्ध
इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयसा वा कीले^३ व्यतिपक्तो भवति । नावश्यं चन्नाति-

प्र०—युक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्य-
वाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यते
इत्यर्थः । संगतार्थं संसृष्टार्थमिति,—तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रोक्षितार्थं
संवद्धार्थमिति,—पर्यायनिर्देशः । व्यतिपन्न एवेति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो

उ०— सं चोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ।
क्रियाविशेषम्—क्रियागतं विशेषम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः ।
समासद्वयान्तमांशोऽप्राप्तमीयते इति भावः । इयमेव शाकपाथिवादी गतिः । ननु प्रमाणा-
द्वयावगमस्ये दृष्टेऽर्थेननुपपद्यतमनुपयोगीत्यत आह—तुल्यार्थेति । ननु गमित्योरिवेदाति-
वभासयोस्तुल्यार्थं न दृष्टमत आह—पर्यायेति । एवं तुल्यार्थधातुनिर्देशादप्या पर्यायत्वम्,
इह तु धातोस्तुल्यार्थत्वात्समासेऽपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च तदर्थ-
दाश्याय । परस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव, न दृष्टगुणस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः ।
व्यतिपन्नोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह—रज्ज्वादीति ॥ भाष्ये—अहानाविति । अहानिः—
परस्परं विना साव्युचोपाजनकत्वमेवेति बोध्यम् । अस्तरद्वाकादृक्षावसादिति तात्पर्यम् । यथा

व्यतिपन्न एव वर्तते । किं तर्हि ? अहानावपि वर्तते । तद्यथा,—संघट्टाविमौ
दम्यावित्युच्येते यावन्धोऽन्यं न जहीतः ।

अथवा- भवति चैवंजातीयकेषु वचनातिवर्तते । तद्यथा,—अस्ति नो गर्गैः
संघन्धः, अस्ति नो वत्सैः संघन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ।

अथैतस्मिन्निति सामर्थ्ये योऽसावेकार्थाभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः ।

प्र०—व्यतिपन्नः ॥ एवंजातीयकेष्विति । व्यपेनायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति ।
सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संघन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः ।

अथैतस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थाभावो नाभ्युपगम्यते तदा वान्यवत्संरथा-
विशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तद्भावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वावचनं च कर्तव्यं,
समानार्थस्य वान्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्य-
दर्शनाश्रयणेनानुगम्यते, कदाचिदनुभवो धनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो
वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निष्कौशाम्बिर्गौरथो घृत-
घटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णोलङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौररत्न इत्यादिषु क्रान्त-
युक्तपूर्णेभिः संघातविकारसु च प्रत्ययलोपो, वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रति-
पाद्यम् । नित्यदर्शने त्वैकार्थाभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित्प्रतिपादनीयम् । एवं

उ०—ए वत्सयोस्तयोरन्याऽसंघन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसंघन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंघन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु सघट्टाविमात्रियत्रैकोपस्थितिर्विषयत्वमेव संघट्टत्वम्, न चैवं प्रकृते ।
भिन्नोपस्थितिर्विषयत्वं हि व्यपेक्षा, तत्र तु हानिरत्येवेत्यत आह—अथवा भवति चैवमिति ।
तद्व्यापष्टे—सत्यामपि हानाविति । भिन्नोपस्थितिर्विषयत्वे इत्यर्थः ।

एवमुच्यते सूत्रारूढत्वं कृत्वा व्यपेक्षापक्षं दूषयति भाष्ये—अथैतस्मिन्निति ।
संख्याविशेषेति । अप्सुचर इत्यादी । वचनेनेति । 'सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यादिना । ननु
विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमेव पक्षोऽभिप्रेतो दृश्यतेऽत आह—तदेवमिति । भ्रान्तादिलोपाऽ
विधानं नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाश्रयेण । तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्य-
त्वेनैकार्थाभावस्य वैकल्यकत्वं योषयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता
धर्मा इति । 'वाक्याद् वृत्तिर्निष्पद्यते' इति वादिनां वाच्ये ध्रुवमाणभ्रान्तादीनां शास्त्रं विना
लोपाऽसंभवो वीप्सादिवोधासंभवश्चेति भावः ॥ नित्यदर्शने त्रिति । एकार्थाभाववादिनाऽ-
र्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनादित्यदर्शनशब्देनैकार्थाभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः ।
वस्तुतस्तु निरादृष्ट्यपदानां भ्रान्ताद्यर्थवृत्तितर्थापामर्थानां नैकार्थाभावकृतविशेषणम् । अत
एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः । 'निरादृत्यः भ्रान्ताद्यर्थे' इत्यादीनां भ्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना
निरादृत्य इत्यर्थः । एवं चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामभ्यपदायर्थवोधकपदव्यययोगः सिद्धः ।
अत एव 'संघययाव्यये'ति सूत्रे समासेनाऽभिहितत्वात्सुजर्थस्य सुचोऽभाव इति भाष्य
द्वयम् । सुजर्थश्च जन्मेति तत्रैव दृश्यते ॥ किं चैकार्थाभावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न

तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये [सति] नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघातः—अयं दण्डो हरानेन । अस्ति

प्र०—व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमविधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति—तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनः । तेन भिन्नायाः क्रियाया यत्कारकं तन्नानाकारकम् । यथा—अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता, न तु हरतिक्रियायाः । तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकम् । यथोक्तम्—‘ओदनं पच तव भवि-

उ०—आगतादिलोपस्य, संख्याविशेषप्रतीती हि पृथगुपस्यारकपदज्ञानं कारणमिति सप्रतीत्यभाव-
स्ताकृतो भवत्येव । अग्यथा घटः घटपटावित्यादी घटत्वादेरपि संख्यावस्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः । एवं हृद्दे अकाराऽप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वादप्रयोगः, समासेन सप्तभूतस्य विशेषणतयाऽभिधानेऽप्यसप्तभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्बारात्वात् । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य अद्योत्यत्वेन तदप्रयोग इति तस्यापि ताकृतत्वम् । लोकेऽपि पृथग्गतयोरेवैकदेशत्वे समूहादिभ्यवहारात् । ‘वर्षे ह्रस्व’ इति तु सात्त्वयाच्चाऽर्थत्वारीपेण नेयमिति दिक् ।

ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्म-
दस्मदादेशोदाहारणविषयैकार्थीभावाऽभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ ‘तिष्ठति देवदत्तो गच्छ त्व’मित्यादी भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । व्यपेक्षावादे तु न दोषः, तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याऽभावात् । एवं राज्ञो गीश्वरश्च पुरुषश्चेत्यर्थे राज्ञो गवा गोश्राऽथपुरुषान्यामेकार्थीभावरस्य वक्तुं शक्यतया युगपत्पठितपुरुषपदद्वयी प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति सप्रतिषेधो वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञिभिरेव व्यपेक्षा न गतेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं धार्यमित्याह भाष्ये—
तत्र नानाकारकादिति । तत्र—‘हृद्द्वयेऽपि । इदमेवामिश्रस्य स्यात्घटे—ये सर्वथा दोषा-
स्तानुदाहरतीति । सर्वथा । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—तत्र चेति पाठे, तत्र—एकार्थीभावे ।
चाद्रपेक्षायाम् । तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायामिति । तत्र—एकार्थीभावे । एतस्मिन्—व्यपेक्षा-
सामर्थ्ये चेत्यर्थः । हरतेर्नानावकारानेकारकात्परत्वाऽभावादाह—नानाशब्द इति । पृथग्मा-
धेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः । भावशब्दः क्रियापरः, तदाह—भिन्नायाः क्रियाया इति ।
निघातप्राप्तिविषयमिच्छाया इत्यर्थः । ‘अयं दण्ड’ इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया, तद्विधा-
रिऽक्रिया, तत्कारकं दण्डः । अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाचङ्क्याह—तथा

दण्डस्य हरतश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशः—
ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य
युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वाग्नावादयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

किमुच्यते नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य हियते ? नापि ब्रूमोऽ-
न्येनासज्य हियत इति । किं तर्हि ? शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह
तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह—‘अयं दण्डः’ । अस्तीति गम्यते ।
स दण्डः कर्ता भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते । तद्यथा,—
कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मा आचष्टे—‘असौ वृक्ष’ इति ।
कतरस्मिन् ? ‘यस्तिष्ठती’ति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्य-
मानः कर्ता संपद्यते ।

प्र०—‘यती’ति । अत्र पचेत्स्वत्येत्कारकत्वेन नोपात्तम्, ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदा-
देशो न भवति । क्वचित्तु ‘पचोदनं तव भविष्यती’ति पाठः । ओदनस्य पचतिक्रियां
प्रति कारकत्वं, न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं, भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारक-
त्वस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेतिपदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् ।
अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति
प्रश्नः । अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यक्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव
प्रतीयते । ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः । क देवदत्त
इति । यदा ब्रह्मः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदाऽन्ये
निपातिता वृत्ताः, एकस्तूर्ध्वस्तादा विशिष्टवृत्ताधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते ।

उ०—नानेति । अन्यत्—युष्मदस्मद्विन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेशित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे
सत्रादेशाऽभावमुपपादयति—अत्र पचेरिति ॥ क्वचित्त्विति । युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रिया
भिन्नपत्त्यापि क्रियाकारकत्वाद्दोदनादि नानाकारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः कारणमात्रापेक्षत्वेन
न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह—अनेनेति पदेनेति । अत एवास्ति सर्षिष्पिषानेन पय इत्यादी पत्यम् ।
पचोदनमित्यत्र संबन्धाऽभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह—भाविन इति । ‘ओदनं पचे’ति पाठेऽ-
प्योश्मद्भारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थयोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ।
एकस्तूर्ध्व इति । तिष्ठतेऽश्वोर्ध्वदेशसंयोगोऽप्यर्थ इति भावः ।

* तिष्ठतिदं: ८. १. २८. † युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयात्ययोर्वाग्नावी ८. १. २०.

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्व-
पुरुषा इति ।

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि ?
यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा,—
'समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनाये'त्युच्यते, 'आशुतरग्रन्थ' इति गम्यते ।

अपर आह—समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः

प्र०— प्रचय इति । अनेकस्मिन्संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्य-
मश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः, पश्चाद्
द्वन्द्वः । विप्रतिषेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदायविषयत्वात्सद्भाद्वयस्य ।
तत्र पष्ठीतत्पुरुषे सति—'गोरतद्वितलुकी'ति टच् प्राप्नोति, अर्थश्च भिद्यते । राजगवाश्व-
पुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रवीयेत ।

समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्राति-
पदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद् बाह्यं वस्त्वपेक्षते, पष्ठी तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षत्वाद्
बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । 'आसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'
इति द्वन्द्व कर्त्तव्ये पष्ठीसमासस्याऽसिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो

उ०— भाष्ये—प्रचयेति । व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्या-
वयवानालिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्थेवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तदवयव
इति भावः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगे स
दुर्बोर इत्यत आह—अनेकस्मिन्निति । प्रचय आधिक्यमिति भावः । ननु युगपदेकस्यानेक-
सम्बन्धानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति । गो राज्ञापीति । समुदाय-
व्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः । अथादिभिश्च
साहित्यसम्बन्धे स इति शोष्यम् ॥ पूव वा तत्पुरुष इति । प्रथमातिशये कारणाऽभावादिति
भावः । ननु परत्वाद् इन्द्र पय भविष्यतीति न दोषोऽत आह—निप्रतिषेधेति । आह्वारी-
यत्वेऽप्यविरोधमुपपादयति—भिन्नसमुदायेति । टजिति । तथा च छीत्वे ङीप्त्वात् । कि
च इन्द्रोत्तरतत्पुरुषेऽवन्तो वैकल्पिकत्वेन 'राजगोश्वपुरुषा'इत्यपीष्यते, तच्च स्यादिति भावः ।

समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थीभावपरं, तत्र तरसमाऽयोगाद्गत आह—शचेति ।
समर्थतरत्वे आशुतरत्व हेतुः, तरसमन्तरत्वादिति व्युत्पादयति—प्रथमेत्यादिना । आशुतर-

समर्थतराणि ? यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? एतानि समानविमक्तीनि,
अन्यविमक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च ।

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति,
नावयवेन ।

अपर आह—समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा
पदानां समासो भविष्यति । कुत एतत् ? समुदायसामर्थ्यादेव ।

अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् ? नैव
वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुपावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । किं तर्हि ?
गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुपाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा
गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

प्र०—अन्य आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च
प्रत्यास त्वं कारणमित्यर्थः ।

समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति
तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः ॥ अपर आहृति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं
समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चात्रयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः
प्रकर्षप्रत्ययः ॥ अस्मिन्पक्ष इति । एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति, इह
त्वन्थान्नान्यो हेतुः । एतच्चेति । सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्वाहो गवा समासो न भवतीत्य-
शयार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः ।

उ०—अन्य इति बहुमीहिः । एवं चाशुतरकार्यप्राप्तिमस्वमेव शक्यतरत्वं बोध्यम् । तुल्येति ।
तुल्यजातीयैः प्रथमं क्षतित्वेकार्थीभावस्य व्यपेक्षायाम् वा कल्पनारपूर्वं द्वन्द्वे ततः पृथी-
तापुरुप इत्यर्थः ।

नावयवेनेति । प्रत्येकप्रथयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षान्नेत्यर्थः । एवं
च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव
तद्वयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि पृथीतयुरुपसंज्ञा स्यादिति
दृष्ट् प्रसंग इति चेन्न । 'नावयवेने'त्यस्याऽश्वपुरुपसापेक्षेणेति शोषेणाऽशोषात् ॥ तदेव स्फुटं
व्याख्यानान्तरभ्याजेनाह—अपर आहृति । राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपो वैषर्ष्यमाशङ्क्याह—
समुदायेति । इत्यस्यार्थस्येति । विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्य-
प्रयोजकम् । एवं चेदं पक्षद्वयेऽप्यनावयवकमिति भावः । भाष्ये—प्रधानमत्रेति । अथपप-
संख्यया तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः ।

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम्—उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम्—श्रोदनं पचति ॥ सकारकविशेषणम्—‘श्रोदनं मृदुविशदं पचति’ ।

सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचतीति ।

प्र०— आख्यातमिति । नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये, क्वचित्तत्प्रवृत्तये च समान-वाक्ये निघातयुग्मदसमदादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं, समुदितानि चाश्रीयन्ते, यथा ‘वृषलैर्न प्रवेष्टव्यम्’ । ‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी’ति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते, लक्षणविधानसामध्यात् । तथा च ‘तिङ्ङातीड’ इत्यत्र वक्ष्यते—‘तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारा’दिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाऽभवाद्निघाताऽप्रसङ्गात् । उच्चैरिति । यद्यप्यव्ययं फारकं विशेषणं च तथापि प्रप्रञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते—‘आख्यातं सविशेषणमित्येवे’ति ।

सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्गृह्यते, न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिङन्तेष्वपि ‘देवदत्तेन

उ०— वाक्यलक्षणकरणस्य ऽसंगतिमाशङ्क्याह—नानेति । क्वचिदिति । ‘नद्यास्तिष्ठति कूले’ इत्यादौ । अत्र एतासमर्थ्यांश्च प्राप्नोति । यथाकथंचित्सामर्थ्यग्रहणे तु ‘अयं दण्डो हरानेने’-त्यादावपि स्वादिति भावः । लौकिकेति । ‘सुसिद्धन्वचयो वाक्य’मित्यादि । लक्षणविधानेति । निष्क्रियवाक्याऽभावस्य लोचस्त्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते—यद्यप्यव्ययमिति । ‘स्वर्गं गच्छती’त्यादौ फारकम् । ‘उच्चैः पठती’त्यत्र विशेषणम् । क्रियाविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं वा । ‘सविशेषण’मित्येव क्रियाविशेषणेऽपि सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि फारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रप्रञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् ॥ क्रियाप्रधानत्वमिति । इत्यतः वच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । ‘देवदत्तो गतः’ इत्यादौ त्वस्तीत्यप्याहार्यमिति भावः ।

१—‘पदसूक्ष्मे वाक्यमर्थपरिसमाप्ती’ (अर्थशा० अधि० २, प्र० २६ अ० १०) इति षोडश्याः ।
‘पदानामभिधित्वात्पर्यन्तानाहारः संदमो वाक्य’मिति राजशेखरः ।
‘वाक्यं स्याद्योग्यताकाह् छाकृतियुक्तः पदोचयः । वाक्योचयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विषा मतम् ॥’
इति विश्वनाथः (सं० ६० २।१) २—इति छविः ।

अपर आह—‘आख्यातं सविशेषण’मित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रिया-
विशेषणानि ।

एकतिङ् ॥ १० ॥

प्र०—शयितव्य’मित्यादिषु वान्यत्वं सिद्धयति ॥ एकतिङिति । एकशब्दः समान-

उ०—नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह—एकशब्द इति । एकस्य पदस्य
वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाऽभावाद्वाह—घट्टुमीहिरिति । एवं तिङन्तं यत्र समुदाये ह्यवर्थः ।
परे त्वाद्यथातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं ‘तिङ्तिङ्’ इति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणं कुर्वन्तः सूत्र-
कारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतरसाधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे
साक्षाद्दृष्टत्वं लब्धम् । तत्राद्यथातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन स्वया शयितव्यमित्यादे-
संग्रहः । ‘सविशेषण’मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन ‘नद्या-
स्तिष्ठति कूले’इत्यादी, ‘नद्या’ इत्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः । एतदेवामिप्रेष्यामरश्लो-
कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचय तिङन्तचय सुसिद्धान्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम्—
‘सुसिद्धान्तचयो वाक्यं निया वा कारकान्विते’त्यनेन । तत्र वान्यत्वेददर्थे । कारकं च
तिङन्तवाच्यं, तदतिरिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत् । एकस्य तत्परवारणाय सुबन्तचयेत्यादि ।
एतत्समानार्थकमेवाद्यथातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वात्प्रसङ्गमेकवाक्य-
लक्षणं बोध्यम् । तनुक्तं हरिणा—

‘साकाङ्क्षावयवं भेदे परानामाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वान्यमुच्यते ॥’ इति ।

वाक्यमित्यस्यैवं वाक्यमित्यर्थं । ‘अद्वैत्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
‘स्या’दिति जैमिनिसूत्रात् । अत एवोद्देशयानेकावे विधेयानेकावे च वाक्यभेद इति मीमां-
सकोद्घोषः । यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादान् । यदप्याद्यथातमित्यस्यैकत्व-
विवक्षो कृत्वा पचति भवतीत्यत्र भावयत्युदाहरणं तेन कृतम् । तदपि च, अत्रात्रात्रात्रात्रात्रात्र-
धिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविषयाया पलाऽभावात् । किं च ‘व्यक्तिपक्षे न
प्राज्ञं हस्यादिश्यादावेक प्राज्ञणमहत्वा कृती रणा’दिति भाष्योक्त्याप्ये नार्थैकत्वविवक्षाया-
मेकस्यैवाद्यथातस्य वाक्यत्वं बोधिं स्यात्प्राद्यथातान्तरत्वेति दोषात् । किं चान्यैकत्वविवक्षया
समकक्षाद्यथातद्विधे पचति करोति चेत्यादी तद्ग्राणेऽपि विशेषणमादाय तद्विधेयं वारणमन्वयं,
सविशेषणे भाद्यथात एकत्वसत्त्वात् । अनेन च ‘मूदि मूदि’त्यस्याप्यसंग्रहः । विशेषणानु-
पारनेन सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यवाक्यं तु ‘मया किंचिद्भूत्वाव मिति प्रभोत्तरे । अत्र
‘अनन्यस्यापि प्रभाषयानयो’रित्यने पारपर्य टे ‘लुनमिदि । अत स्वशास्त्रपरिभाषितं
लक्षणमाह—एकतिङिति । यत्तु कैयटेन मूदि मूदिनिमांशोदाहरणं देवदत्तेति दोषात्तानेन

एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

‘समानवाक्ये’ इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् ? नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । श्रोदनं पच तव भविष्यति । श्रोदनं पच मम भविष्यति ।

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तत्र च स्वं मम च स्वम् ।

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इद-

प्र० वचनो न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिस्याम । ब्रूहि ब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रिनघात सिद्धयति ।

उ०-स्याद्यथात्, तत्र, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । द्वि प्रयोगस्य भाष्ये इयर्थत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्व-
लक्षणे एकत्वाविवक्षादाहावारणेनैकत्वविवक्षायोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यद्यमे कैयटोक्त-
मपास्तम् । यद्यप्यऽग्ने इत्यादी पूर्वरूपाय द्विवेद्यान्तरपदत्वमप्यस्ति, एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र
कथमेकतिङ् तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्तवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थं । बहुव्रीहिसमासात् । तेन
पञ्चतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिङ् इति प्रत्याख्यतमित्यभ्यत् ।
अत एव भगवतैकतिङ्वाक्यमित्यत्र चन्द्रो वाचरो वा नोक्त, भिक्षाविपयावात् । एक-
विवयत्वे हि सोऽयस्य यत्कस्य स्यात् । द्रव्यते हि भगवन्स्तथा शैली । तस्मादाद्यलक्षण
वाक्यस्य दरिद्र्यतच्छास्त्रलोकमाधारणम् । अत एव ‘पच पच च देवदत्ते’त्यादी प्लुतो
भवत्यय । एकतिङ्मित्येतन्मात्रोक्तं तत्रापीदमेवेति अत्र स्यात्तदर्थमिदम् । समानवाक्ये
इत्येतद्विषय, षष्प्लुतविषय वैकतिलिति । अत एव ब्रूहि ब्रूहीत्युदाहरणसङ्गति । अत एव
‘तिङ्कतिङ्’ इति सूत्रे भाष्य ‘समानवाक्याधिकारादितिङ्महणानर्थक्य’मिति कार्त्तिक-
स्यालवाचसरे ‘न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त’ इत्युक्तम् । तेनैकतिङ्किति बहुव्रीहिरिति
च सूचितम् । स्पष्टश्रवणमर्थोऽग्नेऽत्र भाष्येऽपीत्यनुपदमेव स्फुटीमविषयतीत्याहुः ।

समानवाक्ये इति । समाननाम्न एकपर्याय । एवविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थं ।

चादिभिर्योग इति । ‘न चवाहे तिसूत्र समानवाक्ये इत्यभ्य सुवग्धो नेत्यर्थं इति कश्चित् ।
तत्र, ‘यथाग्यास एव चादिभि’सियुत्तरभाष्याऽसङ्गतं । किं च तत्र मने भिक्षवाक्येऽपि निषेध-
प्रवृत्तिरप्यस्य परम वाक्यम् । तत्रादेशप्राप्यमावेन निषेधरथैव धीपद्यात् । तस्माद्युष्मदाद्या
देशप्रतिषेध इत्येवार्थं ॥ किमर्थमिदमिति । इदं—प्रतिषेधवचनमाद्यत्वात् साध्यवैत्यादि-

मद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा, समानवाक्याधिकारश्च । तद्द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवती'ति ।

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानम-
समर्थत्वात् ॥ १३ ॥

समर्थनिघाते हि ['सति] समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरणे—पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समा-
नाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते—नद्यास्तिष्ठति फूले । वृक्षस्य लम्बते शखा । शालीनां

प्र०— समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणम् । तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते ।
पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिकसामर्थ्यमिति,

उ०—वाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेऽयुक्तिः संगच्छते । वाक्य-
संज्ञेति । 'एकतिलित्येषा । तद्द्वेष्यमिति । इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादि-
योगेऽपि तदपवादतयाऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति आभ्येतद्व्यभिचारिण्येव निवारणापेक्षमवाच्यता-
मित्यर्थः । 'न चवादे'त्यारम्भसामर्थ्याग्निवमित्यन्वाद्यन्यतापर्यम् । एवमेकतिलिति वाक्य-
लक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सर्वत्र 'वाक्यस्य टे रित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति आभ्येतं प्रतीद-
मपि वाक्यलक्षणं शास्त्रे आधीयत इत्यन्वाक्यानायाऽऽद्यं लक्षणम् । 'समानवाक्ये' इत्यग्रेक-
तिलित्येष उदाहरणेन आभ्यन्नाप्यस्याश्रयणं सूचितम् । 'चादिभिर्योगे' इत्याद्युपलक्षणम् ।
एतच्च 'इदमद्याऽपूर्वं' क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद् द्वेष्यमित्यनेन सूचितम् ।
इदं यद् इय क्रियते तद् द्वेष्यमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरित्यलम् । विकल्पते—इत्यस्य
प्रामोतीत्यर्थः । एवं च 'समानवाक्ये' इत्यधिकारपरम् । एकतिलित्येव चात्र वाक्यपदायः ।
आद्यलक्षणेनाऽयं दण्डो हराज्जेनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः । अयं दण्डोऽस्तीत्य-
स्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् । 'पचीदनं तव भविष्यती'त्यत्र
हेतुहेतुमन्नावेनाम्बयान्नवनक्रिया प्रति तस्य विशेषणत्वाद्वाक्यत्वमिति भावः । सा पानरय-
मिति । वाक्यसंज्ञाफलमयं दण्डो हरानेनेत्युक्तम् ।

समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये—समर्थनिघाते हीति । 'निघाते' इत्युभवा 'पटवे
ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह—उपलक्षणमिति । कायं न रयादिति । तिरति उच्यते
इत्यादौ निघातो न रयान्, 'शालीनां ते' इत्यादौ पुंशशाखादेशश्च न रयादित्यर्थः ॥ नवा-
च्यतां सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्यास्तिष्ठति फूले' इत्यादौ शालीति कथमत्र निघात

त श्रोदनं ददामि । शालीनां म श्रोदनं ददाति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असमर्थत्वात्' ।

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गे द्विपष्ठीभावात् ॥ १४ ॥

राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'द्विपष्ठीभावात्' । द्वे ह्यत्र पष्ठौ—राज्ञो गोः क्षीरमिति ।

किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्ग' इति, यावता सुप्सुपेति[†] वर्तते । द्विसमास-प्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुवन्तयोः समासप्रसङ्गे द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि ? द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गे द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति

प्र०—असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेऽपि साक्षात् सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् ।

राजगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ किमुच्यत इति । द्वयोः पष्ठवन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विरहितत्वात्समुदायस्य चाऽसुनन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति—नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं 'पात्रादिभ्यः प्रतिपेध' इति स्त्रीत्वाऽभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्ती-करोति—द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राज स्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते ।

उ०—इत्यत आह—नद्या इत्यादीति । तथा च 'सकारकविशेषणमाध्यात'मिति लक्षणेन न दोष इति भावः । वस्तुत एकतिष्ठिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाऽभावेनैकार्थ्यभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिदोप इति तात्पर्यम् ।

अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह—राज्ञो येति । अर्थविशेषे आपत्ति-रिति भावः । इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेऽपि बोध्यम् । द्वौ समासावित्यर्थोऽप्रभानुपपत्तिरत आह—द्वयोरिति । उक्तार्थे स्त्रीत्वात्तत्रैवमेवार्थ इति भावः ॥ ननु संख्याविवक्षायांमपि समुदायस्यैकत्व इत्येव प्रसङ्गोऽत आह—समुदायरथेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थितः ।

अमुमेवेति । द्वेषित्तु—द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपायिशादिव्याकरण-पक्षोपि समासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादित्वं न कल्पयमित्याहुः । अर्थान्तरे तस्यापीष्टा-त्वदित्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह—एकस्मिन्निति ।

* गोरतद्विस्तृप्ति ५. ४. ६२; टिड्ढाणत्र ह्यसज्जन्मान्चत्पठकठञ्कारप ४. १. १५.

† मुचामन्त्रिते पराद्वयत्तरे; सह सुपा २. १. २; ४.

गोः क्षीरं, गोक्षीरम्, राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवितव्यम्, तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ?

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति, न केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमतुच्यमानं गंस्यते ? यथैवायं गवि यतते, न क्षीरमात्रेण सन्तोषं करोति, एवं राजन्यपि यतते, राज्ञो या गीस्तस्य यक्षीरमिति ।

नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? प्रधानमत्र तदा गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ?

प्र०- राजविशिष्टाया इति । तदत्र गोः पूर्वं, राज्ञा, सम्बन्धः पश्चात्क्षीरेणेत्यर्थः । नैव वेति । सत्यपि गोरुभाष्यां सम्बन्धे सापेक्षसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गोः प्राधान्यात् । एतदुक्तं भवति— 'महत्कष्टं श्रित' इत्यत्रैवास्वार्थस्य विचरितत्वात् पुनश्चोदनीयं 'राजगोक्षीरे द्वि- समासप्रसङ्ग' इति ।

समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोक्ता । विनि- योगो, साधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति । तथा च कुब्योः x कxपी चेत्यत्र

उ०- गोः पूर्वमिति । येन प्रमेण संबन्धस्तत्रमेणैव, समासशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । पुग- पसंबन्धमङ्गीकृत्यापि भाष्ये—नैव वेति, परिहारान्तरमित्याह—सत्यपीति । सापेक्षसुप- सार्जनसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारभेदपुनरुक्तमित्यत आह—एतदुक्तमिति । महत्कष्टं श्रित इत्यत्रेति । 'राजगोक्षीरपुष्टया' इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् । न च 'देन विधि'तित्यत्र 'परम- गावर्थायण' इत्यादौ परमगार्थेति समामेकदेशगार्थसम्पत्तौ पशुक्रिमांशोकाऽऽज्ञता स्यात्, गार्थस्य परमसापेक्षत्वादिनि भाष्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाध्यद्वारूपसापेक्षत्वा- भावात् । 'सविद्येपणानां वृत्तिर्न' इत्यत्र सविद्येपणावसंभवाद्वाद्वाद्वाद्यविद्येपणवत्त्वमेवेति न दोषः ।

विनियोगः—वाचान्तो रूपरिति ।

पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यविज्ञानात् ॥१६॥

पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते, वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दध्यशान* त्वं शाकेन', 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं' हर देवदत्ते'ति ।

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥१७॥

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः । किं च विधेयम् ? समासः । यावद् ब्रूयात् 'समर्थः समास' इति, तावत् 'समर्थः पदविधि'रिति । न च 'राजपुरुष' इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशोऽनर्थकः ।

• प्र०-वक्ष्यते—'अधिकारो नाम त्रिप्रकार' इति । अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः । 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम् ।

आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रमिति । 'दीपा'दिति नित्यस्तुग्भवति । यस्तु 'पदान्ताद्धे'ति विकल्पितः स पदविधित्वाद्सामर्थ्यं न भवतीत्याहुः ॥ अन्ये तु पदाद्वैत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेऽन्त-प्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते—पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति, पदविधित्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्यं वा तुग्भवतीत्याहुः ।

समर्थाधिकारस्येति । 'विधि'शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पद-सम्बन्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थं इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदानां समासस्थानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किञ्चित्कृत्यमित्यर्थः । तथा हि—समर्थानां यः समासः स समर्थ एव । योऽप्यसमर्थानां 'भार्या राक्षः पुरुषो देव-दत्तस्ये'त्यादौ सोऽपि नियमाऽभावाभिर्वृत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किञ्चिक्रियते । निष्पन्नत्वाद्गणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च । अकिञ्चित्कृत्वाण'-मित्यादयोऽसमर्थान् समासाः परिगणनेन निरस्ता इति उदर्थमप्येवम भवति ।

उ०- नित्यस्तुगिति । भसति पदग्रहणेऽपि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तु प्र स्यादिति भावः । इत्यादुरिति । अत्रादचिदीं त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति यद्वे कुमारी छाद्यतीत्यत्राऽसमासे न स्यादिति ॥ अन्ये त्यति । तुग्बन्धादन्तग्रहणं साक्षात्परोद्देश्यक-विधावेव समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिवाचनार्थमिति भावः । एव-मप्यत्रापि पदात्तग्रहणेऽहम् ।

कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासापसंग्रहः स्वान्, तद्विधिमिः पदकर्म-विधानाऽभावादित्याहुः ॥ नप्यसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्प्रथमत आह—सत्रेति । न हि

सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'समर्थानां पदानां विधिर्भवती'ति वक्तव्यम् ॥
एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति† ।

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ १९ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च सम-
र्थानामिति ॥ एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति, षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमा-
प्यते । नैष दोषः । 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति द्व्येकयोरपि भविष्यति ।
एवमपि विविक्तनीनां न प्राप्नोति—समर्थान्समर्थे पदात्पद इति ।

प्र०— सिद्धं त्विति । वचनाद्वाद्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसम्बन्धित्वात्पदविधिरूप-
चारात्समर्थेऽद्येनोच्यते । इतरस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह—एवमपीति । यथा 'पशुना
यजेते'ति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्येकमिति ।
आश्रितसंख्याविरोधाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् ।

एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुह्यते । समर्थादिति ।

उ०—समाप्तनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्तयितुं शक्य इति भावः । ननु तस्य सापुत्वनिवृत्तिरेव
सफलमत आह—लक्षणांतरेषेति । न च तत्तदुभयैः प्राप्तसाधुत्वस्य समाप्तादेर्लक्षित-
सामर्थ्याऽभाववतोऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रक्षारान्तरेणैव सार्धस्य-
संभवेन आतस्याऽसाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाद्यप्युपपदानस्यैकोचितत्वादिति भावः ।

गुणेष्विति । ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थमिदं शास्त्रमिति प्रहं
संमार्ष्टीतिबहुद्देश्यगततया संख्याया अविशक्षैव स्यादिति चेत् । 'यूपांदिठनत्ति' 'भमीनाद-
धीते'तिबहुद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्याविशक्षेति
तात्पर्यम् । मूले तु संख्याविशक्षानाद्ये दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम् ॥ 'एवमपि द्व्येकयोर्न
प्राप्नोति'त्युत्तरं भाष्ये—'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं बहुवचनं, तद्य कार्या-
नन्वयितयाऽविवक्षित'मिति समाधानं श्रुतितम् । अन्यथैकशेषनिर्देशादिति वागदशासंगतिः ।

षट्प्रभृतीनामिति । अपिप्रलधिकरणस्यापानाधयणात् । आश्रितसंख्येति । अन्य-
थैकवचनात्तानामेव पक्षां पदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः । एवं चैकमेवेदमेकाद्विर-
बहुत्ववित्तिष्ठानर्थापस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समाप्त, तत्र विशेषानव-
गमात्पदात्पदे इत्यसद्गतमत आह—सर्वमिति । अन्यथा राजपुरुषादिवसंख्यवित्तिष्ठानस्याप-
नवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्येव वाच-

† प्राप्नोतीत्युत्तरं—'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं बहुवचनं, तद्य कार्यानन्वयितयाऽ-
विवक्षित'मिति समाधानं श्रुतितमिति भाष्येः ।

एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः—समर्थस्य विधिः समर्थविधिः, समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः समर्थविधिः, समर्थाद्विधिः समर्थविधिः, समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः, पदयोर्विधिः पदविधिः, पदानां विधिः पदविधिः, पदाद्विधिः पदविधिः, पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिः । पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च पदविधिः । पूर्वः समास उत्तरपदलोपी, यादृच्छिकी च विभक्तिः ।

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? असमर्थत्वात् । कथमसमर्थ्यम् ?

प्र०—‘तिङ्ङितिङ्ङ’ इत्यादौ । समर्थ इति । यथा ‘कुत्सने च सुव्यगोत्रादा’विति ॥ पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याऽप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरैव समर्थशब्देनोच्यते इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यवचनपष्ठान्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्धयति । यादृच्छिकी विभक्तिरिति । भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत् इत्यर्थः ।

समानाधिकरणेषुपिति । केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः, केचिदाकृतिम् । गुणशब्देनाऽप्याकृतिरुच्यते । यथा—‘यस्य गुणस्य भावा’दिति ।

उ०—निकमिति भावः ॥ तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातादिप्रकरणेऽपि समथपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्विधिविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत् । [भाष्ये] सप्तमोसमासफलं—सद्विधितार्थोत्तरपदेति ॥ समर्थविधयः पदविधयश्चेति । सूत्रे जायामिप्रायेणैकवचनम् । सूत्रे ‘समर्थ’ इत्यस्य भिन्नपदावाच्छाकपायिबादिषुदुत्तरपदलोपाऽसंभवादाह—गतार्थेति । संबन्धेति । विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाच्छेषपदपठनेन समास इति भावः । अन्तमेवतीति । सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संबन्धवानपायादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि लक्षणामनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपक्षये पठ्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तं—यादृच्छिकीति । तदभिप्रायमाह—भेदेति । लक्षणयाऽभेदविवक्षा अत्राप्या भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तिनां यौगपद्येन प्रयोगाऽसंभवादिति भावः ।

प्रतिपन्नाः—सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंप्रहः । आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥

द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

यदि द्रव्यं पदार्थः, न भवति तदा सामर्थ्यम् । ['भेदाऽभावात्' ।]
अथ हि गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणः,
अन्यो हि पुरुषत्वम् ।

नान्यत्वमस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोम्यश्चाऽ-
श्वेग्यश्च, न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यद् गुणे पदार्थे
सामर्थ्यं स्याद् द्रव्ये च न स्यात् ? एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणम्, अन्यश्च
वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम् ।

द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भवित्यति । अशक्यो द्रव्य-

प्र०-

'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम्' ॥

इति गुणलक्षणयोगात् । तत्र द्रव्ये पदार्थे 'वीरः पुरुष' इत्येताभ्यां द्रव्यमेकम-
भिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तत्र भेदाऽभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहाऽ-
संभवादसति सामर्थ्यं समासो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ अथ हि गुण इति । वीरत्वं
पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयते इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः ।

नान्यत्वमिति । उपकारविवक्षायां सामर्थ्यम्, नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । एकं
तयोरिति । ततस्तद् द्वारेणाऽस्ति विशेषणविशेष्यभावः ।

द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यं लभतं ।
अशक्य इति । भेदेहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । ननु

उ०-नग्वेधं भाष्ये-कथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह-गुणशब्देनेति ॥ संसर्गिभेदकमिति ।
संसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः । सव्यापारमिति । स्वविषयवृत्तिप्रदणे स्वाश्रयोप-
स्थापकाररूपव्यापारपरित्यर्थः । स्वावच्छिन्नत्वेन सखलव्यवस्थुपस्थापकारव्यापारपरित्यर्थो
वा ॥ इत्येताभ्यामिति । पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषणपरिधिपरिधिरित्यर्थः । भेदाधिष्ठानस्येति ।
अग्न्या घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः । पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्गो
एव हि सामर्थ्यमिति सात्पर्यम् ॥ एकव्यक्तिगतमिति । तत्र विशेषणविशेष्येन भेदाद्ययो
विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादि संसर्गनियतमेवेत्यत्र तु न
मानमिति सात्पर्यम् ॥ उपनरंति । विशेष्यविशेषणभावेनाऽव्ययरूपोपकारेत्यर्थः । अग्न्या
देवदत्ताद्योरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ भेदकार्यम्-परस्परविशेषण-
विशेष्यभावरूपम् । द्रव्यस्येति । एवं च सम्यग्मानुषगुणजन्यभेदादाय विशेषणविशेष्यभाव
इत्यभिमानः ॥ मन्वव्यन्तरत्वेऽभिधीयमानोऽपि स्यादत आह-अनभिधीयति । संनिधिना-

न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः, उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् ? यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ, द्रव्यं च ।

अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न, च भवति । न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति ।

अथवा यावद् द्रूयात् समानद्रव्येणेति, तावत् समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके 'अधिकरण'मित्युपचर्यते । तद्यथा,—'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्' । 'एकस्मिन्नधिकरणे व्युदित'मिति । तथा व्याकरणे 'विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि' [२. ४. १३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ।

एवमपीदमवश्यं 'कर्तव्यं 'समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'ति । किं प्रयोजनम् ? सर्पिः कालकम्, यजुः पीतकमित्येवमर्थम्* । यदि 'समानाधिकरणम-

प्र०—समासो भविष्यति । नैतदस्ति । 'समानाधिकरणेन ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोऽवकाश इति चेत्—इष्टा तर्हि व्यवस्था न स्यात्, समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणञ्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः ।

न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद्द्वयभिचाराऽभावाद्भासां समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारणयात्सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः ।

अथवेति । 'अधिकरणशब्दोऽभिधेयावाची'ति पर्यनुयोगो, 'द्रव्यवाची'ति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः ॥ सर्पिः कालकमिति । इसुसोः

४०—इति । दर्शनीयत्वं मानृत्वं चेत्यर्थः । सत्तान्यत्वे इति । पदार्थवाचिभावसत्त्वेन न कर्मधारयः, किन्तु त्वाऽभ्याषकेन भावसत्त्वेन पठितत्पुरुष इति भावः ॥ भाष्ये—न क्वचिदिति । तयोः 'केवलं गविराशादिति भावः । व्यभिचाराभारादिति । एवं च समानाधिकरणपदस्यैवर्थाऽस्त्वाम इति भावः । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यपहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । समानत्वमिति । समानव्यपहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

'अभिधेयवाचीति । अभिधेयव्यपहारव्यभिधेयसत्त्वेन पदार्थमात्रमुच्यते । द्रव्यवाचीति । 'समानाधिकरणस्यैकवद्भावात् सूत्रे । अभिधेयस्य त्विति । वाच्यस्य त्वित्यर्थः । तस्य च सत्तया समानत्वमस्येव । तत्पक्षे समानशब्दो विकल्पार्थ इति भावः ॥ पुनः पूर्वपक्षवति प्रचारात्तरेण भाष्ये—एवमपीदमिति ॥ कर्मादे-

समर्थवद्भवती'त्युच्यते 'सर्पिष्पीयते' 'यजुष्कियते' इत्यत्र पत्वं न प्राप्नोति ।
श्रधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् ? असमर्थत्वात् ।

न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'वचनप्रामाण्यात्' । वचनप्रामाण्यादत्र
समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? 'समानमध्यमध्यमवीराश्चे'ति ।

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाग्निः निर्वाणसिः ।

लुप्ताख्यातेषु च । किम् ? 'वचनप्रामाण्या'दित्येव । किं वचनप्रामा-
ण्यम् ? 'कुगतिप्रादय' [२. २. १८] इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-

प्र०—सामर्थ्यं इति पत्वनिवारणार्थं वाचनिकसामर्थ्यमिति 'वीरपुरुष' इति समानाधि-
करणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः । श्रधात्वभिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो
धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ।

न घेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकसामर्थ्यं धाध्यत इत्यर्थः । वीरः पञ्चत्रिंशत्
तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद् बहुलमहणाद्वा समासाऽभावं मन्यते ॥ लुप्ताख्यातेषु
चेति । 'वचनप्रामाण्या'दित्यस्योपजीवनार्थमिदं वातिकम् । आध्यकारस्तु प्रपञ्चार्थ-
मुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपि
कथ्यते ॥ निष्कौशाग्निरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वादुप-

धात्वभिहितत्वामावादाह—धातुसहचरित इति । 'स्तुक्रमो'रिति सूत्रस्यमाध्यरोत्या तिङो
कर्मादिघोतकत्वे तु यथाधृतमेव भाष्यं स्रग्वक् । एवं च वीरः पञ्चत्रिंशदादी यद्यमानदोष-
शङ्कैव नेति बोध्यम् । ननु वीरपुरुषादभ्यग्र कथमित्यत आह—यचनेति । समानाधिकरण-
समासप्रकरणे एतद्रूपनाऽप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ ननु वीरः पञ्चत्रिंशदादी धात्वभिहिते
चारिण्योक्तं ज्ञापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलमहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादन-
भिधानादित्येव सारम् ।

वाचिकपाठे पृथगेव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्यानं तत्रिपेभे च तात्पर्यमत
आह—आध्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । भाष्येऽप्येवार्थः । भाषयातपदस्य तिङ्गते प्रसिद्धे-
राह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या दूरयेत्यर्थः ॥ असामर्थ्यं मन्यते इति ।

जनम् । किम् ? सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो 'वृत्ति'सूत्रवचनप्रामाण्या'दिति । किं तर्हि ? वातिकवचनप्रामाण्यादिति । 'सिद्धं तु काड्स्वतिदुर्गतिवचनात्' 'प्रादयः कार्य' इति ।

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति ? तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते ।

प्र०—सर्गाणां द्रव्येण संबन्धाऽभावात् । किं तर्हीति । वार्तिककारकवचनस्यापि स्मृति-शास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्याऽर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद् द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति ।

उ०—साक्षादन्वयाऽभावेनेत्यर्थः । भाष्ये—सुराजा अतिराजेति । बुभुक्षुलमाकडार इत्यादेरप्युप-लक्षणम् । एतेन 'प्रादय' इति बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् ।

वृत्तिसूत्रेति । वार्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्त्वेनार्पणेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनि-सूत्राणां वृत्तिसंज्ञावाद्वास्तिकानां तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधनायेदम् । वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्ति-सूत्रमित्यर्थः । वचित्तु वृत्तिः सूत्रेति पाठः, तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूमः, किं तर्हि वार्तिकप्रामाण्यादिति। यथा 'इनेकमर्थपदार्थे' इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहयन्यपदार्थान्त-भावेनैकाधीनावस्तथा प्रकृते 'कार्ये' इति । वार्तिकबलात्तदधीऽन्तर्भाव इति भावः । स्मृति-शास्त्रत्वादिति । भग्यशास्त्रीयवार्तिकवद्वारास्मदीयं वार्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः । न च वचनेत्यस्यापि वार्तिकत्वाद्वास्तिककृता स्वीयवचसः कथप्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये 'वार्तिके'-त्याद्यनुपपन्नमिति घाच्यम् । भग्योऽयं वार्तिककारो वार्तिककारान्तरीयैतद्वचनं प्रमाणान्तर-त्वेनाश्रयतीत्यदोषान् ।

नग्यशब्दस्यार्थोऽभ्येन कथं वक्तव्य इति 'निसोच्यत' इत्यसद्व्रतमत आह—संप्रती-यते इति । एवं च 'निसोच्यत' इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्धेनाक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । तदाह—निःशब्देनेति । ननु शस्यभावे कथं प्रतीतिरत आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये-तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । तत्राभ्यशब्दार्थस्याभ्येन शस्यया बोधनाऽसंभवात् 'उच्यत' इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आक्षिप्तस्यापि शाब्देऽवबोधो भानं भवतीति भावः । तदसद्व्रतमत आह—अथवा सोऽर्थ इति । तदाह—निस एवेति ॥ तत्र संशयविषयं

१—'वृत्तिसूत्रम्' पाणिनीयशास्त्रस्य नामान्तरम् । (ध्या० शा० इति० भा० १ पृ० २१३)

† २. २. १८ वा० ३; ४.

अथ यत्र बहूना समासप्रसङ्गः किं यत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति, ग्राहो-
स्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ?

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्ये द्वन्द्वः' [२.२.२६]
'अनेक'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—'पञ्चन्यग्रोधखदिरपलाशा' इति ।
नैव दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् तत्र । किं कारणम् ? 'बहुषु द्वित्वाभावात्' ।
न बहुषु द्वित्वमस्ति ।

प्र०— 'अथ यत्रेति । यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे स्यात्ते यथा 'द्वितीयाश्रिते'ति, तत्र
नास्ति बहूना प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्ये द्वन्द्वः' इति
तत्र सन्देहः । यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्सरयाया द्वयोर्द्वयो समासेन
भक्तिव्ययम्, अथ निवृत्त ततो यानतामन्यपदार्थं चार्यं वा घृत्तिन्मावता भाष्यम् ॥
नन्वेनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाष्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहण-
मुपसर्जनसङ्गार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्यर्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसङ्ग-
सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते । तेन बहूनां समास
सिध्यति ।

बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते, तद्यथा—'एषा प्राप्तराणा
द्वावानये'ति, तत्र बहुषुपत्रान्तेषु पञ्चन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसङ्गा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया ।
पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैव दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ सम्न्यापि चतुर्षु
सहविचक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोश्चार्थं घृत्त्यसम्भवात्, समास-

उ०—दशयति—यत्रेति । विवक्षितत्वादिति । सुकृतत्वस्य प्रत्येकमेव समाहेरित्यपि बोध्यम् ।
अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपाठो न पठमित्यत आह—चित्रगुरिति । सुप्सुपेत्यस्येति ।
तृतीयागतनिवृत्तौ तात्पर्यम् । प्रथमागतं तु वचनं एवेति बोध्यम् । तेन बहूनामिति । भाष्य
एतेषुग्रहणाभावे सत्या कृत्वाचित्तया प्रवृत्तमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं'मित्युपलक्षणं बहुमाहरपि ॥ बहुषु द्वित्वाभावादिति ।
बहुषु सुदिस्थेषु तद्वचनयोर्द्विधाऽभावादिसर्गः । त्रिषुपि द्विषुत्रयव्यवहाराऽभावात् । एष च
'द्वयो समास' इति त्वदुच्चिरसंगतेति भावः ॥ ननु मानु तयोर्द्वित्वमन्यथाऽभिधानं यी
वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयोः समास इति तदर्थं । एवमेव 'दानं वयानं'द्विगुणित् । अग्रा-
सन्निधाने ये पञ्चाक्षरव्यवहारे शक्ते सङ्गीति तदर्थं इति शङ्कते—नन्विति । समासपठे—यद्य
पीति । एकैकस्य चत्वार इति । अनेकस्य चार्थद्वयपठे समासविधानं देर्द्वय चतुरवयवः

नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि ? एव विग्रहः करिष्यते—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिर-पलाशा इति ।

होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च, यदैवं विग्रहः क्रियते—होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टो-द्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु च सिध्यन्ति ।

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक्सुगृहपदमिति† । वाक्त्व-चसुगृहपदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । सुक् च टपञ्च सुगृहपदम् । त्वक् च सुगृहपदं च त्वक्सुगृहपदम् । वाक् च त्वक्सुगृहपदं च वाक्त्वक्सुगृहपदमिति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च—

प्र०—भाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एव विग्रह इति । द्वयोर्द्वयो सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूनां समास-स्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एव वर्जयित्वा सर्वेषामानङ् भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृ-शब्दस्य दीर्घ । अन्यथा नञादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् स्यात् ।

समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासन्त प्राप्नोती

उ०—समूहोऽर्थः । तत्र द्वयोः सर्वेऽपि तयोस्तिरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्याच्च तयोः समास इति भावः । बहुषु द्विवाऽभाशक्तद्वन्द्वगतद्वयोन्तसमनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थः । द्वयो-र्द्वयोः सहेति । भग्येषामपुद्विस्थत्वाच्च तयोः सापेक्षतेति भावः ॥ सर्वान्त इति । तस-मासीयसर्वान्त इत्यर्थः । तत्रोत्तरपदशब्दस्य रुदोरिति भावः ॥ नियमार्थत्वादिति । नृग्रह-जेनैव भिन्ने नञादिग्रहणमुणादिशुभ्रानां चेष्वप्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भावः ॥ भवमनीगादिक्नृन्मृग्यतन्त इति भाष्याशयः । इदं 'एतुस्तृचौ' 'तृ चिति सूत्रस्यभाष्य-विच्छेदम् । भाष्ये—'इति प्राप्नोती'त्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

समासान्तेन भाव्यमिति । तथा च तत्पेक्षया तत्प्रतिषेधार्थोऽनर्थक इति भावः ।

* दानञ्-श्रुते द्द्वे ६ २ २५. १-परित्र । † द्द्वान्नुदपदात्तात् समासारे ५.४.१०६.

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिव्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यद्यविशेषेण, बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ?

तत्र स्वरसमासान्तपुं वद्भावेपु दोषः ॥ २६ ॥

तत्र स्वरसमासान्तपुं वद्भावेपु दोषो भवति ॥ स्वर—पूर्वशालाम्रियः । अपर-
शालाम्रियः । स्वर ॥ समासान्त—पञ्चगवप्रिय * [पञ्चनांप्रियः] । समा-

प्र०—त्यर्थे यद्यपि प्रत्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानहादेशवत्समासान्तेन भाष्य तथापि षट्पदा
समासाऽभावादेकसमासान्तत्वा न कदाचित्प्राप्नोतीति चोच्यते ॥ सुसूक्ष्मजटकेशेनेति ।
सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अत्येति त्रिपदः । यत्रनेकप्रहण न त्रियते, त्रियमाण दोष-
सर्जनसङ्गार्थं त्रिज्ञायते, सुष्ठुपेति चानुवर्तते, तदात्र षट्पदा बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

पूर्वशालाम्रिय इति । यदा षट्पदा बहुव्रीहिसहा, तदा पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण पूर्व-
शब्द 'स्वाङ्गशिष्टामद-ताना'मित्याद्युदात्त स्यात्, यदा तु द्वयोरैव षट्पदादिसहा
भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति 'पूर्वापरप्रथम ति समासे कृते समासान्तो-
दात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण शालाशब्दा-
कार उदात्त सिध्यति ॥ ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्विद्यार्योत्तरपदममाहारे' इति
सप्तपदेषु मात्र भाष्यमिति कथं दोषोपन्यासः ? एव तद्दि परस्तादय परिहारो वदयत
इति न तावदत्राश्रित । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति ।

२०—सुष्ठु सूक्ष्मा इति । भाष्यप्रामाण्याजटकेशोऽदन्त पुल्लिङ्गा घनपर्याया जटापर्यायो वा ।
सजाछन्दमोरभावेऽपि सूक्ष्मजटकेशोत्तरपदपरत्वाभावे षट्पदप्रहणादुभयथापि ह्रस्व इति कश्चित्,
तद्य, त्वे ऐत्यस्य वैषम्यापत्ते । एतेन 'पञ्चयो गर्भिण्य' इत्यादायनुत्तरपदेऽपि षट्पदप्रहणादनेन
ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपान्तम् ॥ अत्र्याधतिसूत्र 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वस्य यत्तद्व्य पञ्चयो
गर्भिण्य इत्यर्थे'मिति भाष्यमुपादाय 'द्वयत्ययो बहुल'मिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैपरोक्षेधः ।
यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारय कृत्वा बहुव्रीहि क्रियत तथापि सुसूक्ष्मस्वरो न सिध्यतात्यर्थः ।
यद्यपि सूक्ष्मा अटाः सूक्ष्मजटाः, तादृशाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेना, सुष्ठु सूक्ष्मजटकेना यद्यपि
बहुव्रीहौ द्विपदसमासेऽपि सिध्यति स्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्टवस्य षट्पदमप्यंशदा सूक्ष्म-
विशेषणता च एष्यतमि अनेकपद एव स एष्टव्यः । 'नन्मुभ्या निगुत्तरपदप्रहणादात्तत्वापरत्वा
स्वराऽसिद्धेधः । ह्रस्वते तु पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण सुसूक्ष्मस्वर इति दिक् ॥ भाष्य—आमु
सर्ह्येति । इत्यादिविधायकधोरनकप्रहणसामर्थ्यात् सुविषय वचनं सुपेति निवृत्तमिति भाष्यः ।

अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासावप्रसङ्गशेषप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासान्त

सान्त ॥ पुं वद्भाव—खादिरेतरशम्यम् रौरेवेतरशम्यम् ।

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अवयवतत्पुरुषत्वात्' । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुं वद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् ?

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति, अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते* । पूर्वं

प्र०—यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, तत् प्रियमस्येति रूपं सिद्धयति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुं वद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्येति बहुव्रीहौ सिद्धयति पुं वद्भावः ।

न घेति । क्वचित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धिनार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषः । भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुं वद्भावसिद्धये कृते सत्पुरणे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपावाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति ।

विप्रतिषेधादिति । निरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं, निमित्तस्वरबलीयस्त्वं च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूल परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह—नैप युक्त इति । अन्तरङ्गेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोर-

उ०—इति । 'गोरतद्धिते'ति टच् । पञ्चगत्रमिति । टच् समासमन्त्रत्वेनाऽकारान्तोत्तरपदत्वाऽभावात्प्रीत्याऽभावः । तदेतरा शम्येति । पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृतः, इतराशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विरोपणत्वेऽपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि 'इतरे'त्यस्य सर्थनामत्वादिति वदन्ति ।

अपि बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषः, क्वचित्पुरणे बहुव्रीहिरिति विषयवियेकं दशयति—आकाशरीयत्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेत इत्यत आह—भिन्नेति । एका समुदायरथाऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः ।

भाष्ये—अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । अन्तरङ्गत्वदृष्टान्निरोधमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि संभवे कथं विरोधोऽत आह—अनुदात्तं पदमिति ॥ मन्वन्तोऽत्तं प्रति बहुव्रीहिस्वरस्या-

† त्रिया पुं वद् भारितपुंस्कारदृष्ट्यमानाधिकरणे त्रियामभूत्प्रीत्यादिषु ६. ३. ३४.

‡ कनास्य ६.१.२२३; बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम् ६.२.१; * विप्रतिषेधे परं कार्यम् १.४.२.

चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं त्रूमः । किं तर्हि ?
श्रन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ।

निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुननिमि-
त्तम्, को वा निमिती ? बहुव्रीहिर्निमित्तम् तत्पुरुषो निमिती* ।

तर्त्तर्हि वक्तव्यं 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीया'निति ? न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्य ॥३३॥

यदयं युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'निमित्त-
स्वरान्निमित्तिस्वरो वलीया'निति । कः पुनरर्हति युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं
पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यत एकः शितिः एकशितिः, एकशितिः पादो
यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते—एकः शितिरेषु त इम एकशितयः,
एकशितयः पादा यस्येति [एकशितिपादिति] । अथाप्येवं विग्रहः कियते—

प्र०—संभवात्कृत्तान्तरप्राप्तत्वाद्यथाभ्यधाकभावादवयवाभ्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुरा-
धीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोऽपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण धाभ्यत इत्यनैकान्तिक-
मन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह—निमित्तस्वरवलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तद-
वयवोत्तरपदाभ्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् ।

एकशितिपादिति । युक्तारोद्धादिषु पूर्वपदानुदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च
कन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिष्टामिति धातुदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते
बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आनुदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते ॥ कः पुनरिति ।
सर्वेषां स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तस्वरस्य तु वली-
यस्त्वं धाचनिकं, न तु ज्ञापकसिद्धम् ।

उ०—पवादात्तत्वात्कृत्तान्तरङ्ग्यं तत्राह—कृत्तान्तरिति । बहुव्रीहौऽन्तरभाविनात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य
समासत्वरप्राप्तत्वं कृत्तान्तरप्राप्तम् । एवं च बहुव्रीहिगतसमासात्तत्पुरुषान्तोदात्तपरि-
वापवाशोऽयम्, न तु पभात्प्राप्तत्पुरुषप्रयुक्तत्वेत्यर्थः । 'अपवाशोऽपि कृत्तान्तर'ति न्यायविरु-
द्धान्तरङ्गत्वमिति । समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रकृतिरितिभिमानः । बाण-
समासामं तु सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमेव । तदेव तत्प्राप्तत्वेन पठितं—निमित्तिस्वरिति ।

अनैकान्तिकमिति । एवंमेव बहुव्रीहिस्वरप्रकृत्या युक्तारोद्धात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य
पिनपात्तत्वात् इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् ॥ न्याङ्गशिष्टामिति । इदमप्युक्तत्वेन बोध्यम् ।
द्वयोस्तत्पुरुष इति । 'तद्विवाशोत्तरपदे'त्यनेनेत्यर्थः । आचार्येण पठिते कथं पादात्तत्वात् उक्त

* तद्विवाशोत्तरपदमाहारे च २. १. ५. १. † युक्तारोद्धात्तत्पुरुष १. २. ८. १. १-व्यभिच.

एकः शित्तरेकशितिः, एकशितिः पादो यस्येति, एवमपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ।

'अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति—

'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशित्तिरन्ध्रेणे'ति ।

तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ।

नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि ? यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' [२. १. ५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ।

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति - 'अधिकपट्टिवर्ष' इति* ।

तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ।

प्र०— नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं क्रियेत—'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवती'ति ततोऽत्र स्यादोषः । दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभावः । बहुलवचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकपट्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकप्रहणं चाऽलुकीत्येधिकशब्दस्य संख्या-

उ०— इत्यतस्तात्पर्यमाह—सर्वथेति । विप्रहृदयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—एवं किल नामेति । तत्पुरुषपूर्वपद-बहुव्रीहौ तिकारेकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं, तदाधेनैकारोदात्तावाय स शब्दः पठ्यते इत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विप्रहन्तरकरणात् । तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि 'तद्वितार्थे'ति तत्पुरुषसमास-संज्ञायां द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह—इगन्ते द्विगाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ।

अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिवयनेन कृतेति मत्वाह—अस्य तर्हीत्यादि । भाष्ये—नेदमिति । 'न वाऽवयवतत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनादिति । कचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । अनेन चैतद्व्यपन्नभूतानां, पूर्वनिपातनियमार्थानां च बहुलप्रहणेन निवृत्तिरिति सूचयते । अन्यथा तेषां तत्त्वं भङ्ग्येत । एतेन महत्कष्टं श्रित इति प्रतीकस्यस्ययाणां तत्पुरुषे 'सम्भ'दिति द्वयोः समासपरः कैयटः परास्तः । न च प्रयाणामेकार्थाभावोऽपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थाभावाभावात्कथं विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः, 'तद्वितार्थे'ति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति वाच्यम् । निष्कृष्यैकार्थाभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थं मानाऽभावादिति दिक् ।

विशेषलक्षणं विनेति । तच्च 'तद्वितार्थे'त्यादि । विशेषलक्षणाऽभावोऽत्रापि तुल्य इत्यत आह—अधिकप्रहणं चेति । अधिकपट्टिवर्षेऽपीति । अधिकशतवर्षेऽपि त्वः

† इगन्तकालकपालमगालशरावेषु द्विगी ६ २ २६. * तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च २.१.५१.

नैष दोषः । 'इगन्ते द्विगा'विरयेप स्वरो [वाधको] भविष्यति ॥ यस्तर्हि
नेगन्तः—'अधिकशतवर्ष' इति ।

इह चाप्यधिकपष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति—'दृच्प्रकरणे संख्याया-
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशद्वर्षमितिः । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् ।
किं पुनः कारणम् 'अव्ययादेरित्येवं तत्' ? इह मा भूत्—गोत्रिशत् गो-
चत्वारिंशदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति—'संख्ययाव्ययासन्नादुराधिक-
संख्याः संख्येये' [२. २. २५] इति* ।

न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् ? एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका
पष्टिर्वर्षाणामस्येति ।

यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वैणां प्राप्नोति । कथं च स
योगः प्रत्याख्यायते ? 'अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवर्षाभिषादित्वादितिः† ।

प्र०—संज्ञात्वात्तद्विद्यार्थोत्तरपदे'ति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समामाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोती-
त्यर्थः । आधिकशब्द कश्चिन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्ह्येति । अधिकपष्टिवर्षेऽपि
दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्विद्यार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद्
वाधित्वा संख्येयपद्येति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । तत्रश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति दृच्प्रसङ्गः ।

न संख्यामिति । 'अधिकपष्टिवर्ष' इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमन्यनिष्कन्याय
आश्रीयते । तेनाधिकापष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वैणेति । अधिकापष्टिर्वर्षां
वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च
बहुव्रीहेस्तन्निग्रन्थनो ढजपीति दोषः । बहुव्रीहिर्गर्भश्च पुनर्वचस्त्विन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

उ०—प्राप्या स्वरे विदोष इति भावः । संख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह—अधीति ।
पष्टिपदस्याऽजहतिङ्प्रथमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह—अधिकापष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिका-
पष्टिर्वर्षाणामिति । यद्यपि अधिकापष्टिर्वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि 'संख्येये'ति सूत्रे
पूर्वेण बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये संख्याया भवत्या ऋषोऽप्राप्या
प्रयोगोऽभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—'यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा
पूर्वैण्ये'त्युक्तम् । 'यदा तदे'ति ऋषिपठः । स योगः—संख्येयव्ययेति योगः ।
ढजपीति । तत्प्राप्याण्यते संख्येये वर्धमानबहुव्रीहेरित्यर्थोत्तरपदादेव ढजिति भावः । तर्हि
वर्षोत्तरपदात्वं कथं तत्राह—यद्व्रीहिर्गर्भ इति । एवं वाधिकपष्टिवर्ष इति प्रयोगो दुर्भार
प्रासञ्जिकपष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याद्रीकारेऽपीति भावः ।

१-एषिष । † इगन्तशालरूपातमगालराधयेषु द्विगो ६. २. २६. ‡ ५. ५. ७३ पा० १;
चितः ६. २. १६१. * बहुव्रीहौ संख्येये ढजबहुगणार् ५. ५. ७३; चितः ६. २. १६१.
† अनेकमन्यपदार्थे २. २. २५; बहुव्रीहौ संख्येये ढजबहुगणार् ५. ५. ७३.
२—'वर्षाभिषादित्वात्' पा० । †† २. २. २५ पा० ५.

प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः
करिष्यते—अधिका पट्टिर्वर्पाण्यस्येति ।

सर्वथा वयमधिकपट्टिर्वर्पान्न मुच्यामहे । कथम् ? यावता स च योगः
प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका पट्टिर्वर्पाणामस्येति ।

यत्तु तदुक्तम् 'अधिकपट्टिर्वर्पो न सिध्यती'ति, स सिद्धो भवति ।
कथम् ? यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका पट्टि-
र्वर्पाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्पस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०— प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका पट्टिर्वर्पाणामस्येति वाक्यमेव
भविष्यति । अव्यविकन्यायममत्वाद्—सर्वथेति ।

अव्यविकन्यायाश्रयेणाह—यत्तु तदुक्तमिति । वृत्तिविषये दशादीनामपि
द्वयेकपौरिति । निर्देशात्संख्यानमात्रवृत्तित्वात्संख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योगः
प्रत्याख्यायते ॥ अधिकशतवर्पस्त्विति । अधिकं शतं वर्पाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ
कृते 'तद्विधितोत्तरपदे'ति सत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्ट्यते ।
कर्तव्योऽत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिव्यधिकशतवर्पशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०— तत्खण्डयति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्निति । अधिका पट्टिर्वर्पाण्यस्येति । अत्रा-
द्यान्तरबहुव्रीहस्तु न, संख्येयरूपान्यपदार्थाऽभावादिति भावः । नन्वधिका पट्टिर्वर्पा वर्पाणा-
मित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविकेति । यथाश्रुतमाहिण-
ध्वोयमित्याह—अव्यविकन्यायममत्वाद्देति । भाष्ये—'अधिकपट्टवर्पान्न मुच्यामहे' इति
पाठः । इदंशाऽनिष्टरूपादित्यर्थः । क्वचित्त्वधिकपट्टवर्पान्न मुच्यामहे इति पाठः । तदाऽ-
धिकपट्टवर्पविषयादनिष्टरूपात्त मुच्यामहे इत्यर्थः । अधिका पट्टिर्वर्पाणामस्येति । अधिका
पट्टिर्वर्पा वर्पाणां तानि अस्त्येत्यर्थः ।

'आ द्वाभ्यः संख्याः संख्येये' इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्या-
ख्यायानं, तत्राह—वृत्तिविषय इति । अधिकपट्टिर्वर्पाण्यस्येति विग्रहेऽद्यान्तरान्यपदार्थाभावाद्-
नेकमित्यस्याऽप्राप्ती तद्योगप्रत्याख्यायानेऽधिकपट्टवर्पः सिद्धः । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव । एवं
सूत्रारम्भे अधिका पट्टिर्वर्पाणामस्येति बहुव्रीहौर्भे बहुव्रीहौ संख्येये वर्त्तमानसंख्यात्तबहु-
व्रीहेरित्येयांश्च ङष् । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकपट्टवर्पः सिद्ध इति भाष्याशयः ।

एवं च द्रष्टव्यबहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः ॥१॥

इति श्रीशिवमट्टसुतसतीगर्भजनगोशमट्टविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपेऽद्योते

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ । १ । २ ॥

सुविति किमर्थम् ? करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ।

इदं तर्हि—पीड्ये पीड्यमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—करोष्यटन् । ननु
चोक्तम् 'असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? समानाधिकरणम-
समर्थवद्भवती'ति । नैष दोषः । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ।

प्र०— सुवामन्त्रिते । सुविति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो
विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् तिङन्तस्य न भवि-
ष्यति । तथा हि—व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्त्वमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य
वाचनिकम्, अतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं पठ्यमानमन्त्रितकारक्यचनमिति,
तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरासः । क्रियमाणे च सुवग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्य-
नित्यादौ सुवन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः । करोष्यटन्निति ।
अधात्वभिहितमिति सापवादत्वात्तस्ति वाचनिकसामर्थ्यम् । पीड्ये पीड्यमानेति ।
हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम् । अथवा संबोधनपदं
क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च—'ब्रजानि देवदत्ते'ति निघातो
भवति । पीड्य इति 'तास्यनुदात्ते'दिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, यक उदात्त-
त्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्तः । 'पीड्यमाने'त्यस्य पदादुत्तरस्य
निघातः । अधात्वभिहितमिति । सर्वे नाम धातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति
यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं, स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादि-
प्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं 'वचनान्तरेणातिव्याप्तिनिवार्यत' इति, तदपि

उ०— सुवामन्त्रिते । व्यधिकरणस्येति । उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । यथा हे पीड्य-
मान एवं शृणु अहं पीड्ये इत्यर्थकपीड्ये पीड्यमानेत्यादाविति भावः । वाचनिकमिति ।
'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति । युक्तयन्तरमप्याह—अतिव्याप्तीति । 'क्षत्रेणान्ने' इत्यादा-
विति भावः । भाष्यारत्वाद्य एव प्रधानाय उपलक्ष्यते । सुवन्तसमुदायस्येति । तस्याऽसुवन्त-
त्वादिति भावः । भाष्ये—नैतदस्तीति शङ्किता । नैष दोषोऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येक-
देशीति तत्त्वम् । एकार्थाभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽजानुपस्थितेरित्याहुः ।
तिङन्तामन्त्रितयोः परस्परसंबन्धाऽभावात्सामर्थ्यमित्यत आह—त्वदीययेति । पीड्यमान-
पदार्थविशेषणीभूतपीडाकरणकत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भावः । साक्षादपि सामर्थ्यं दर्श-
यित्तुमाह—अथवेति । तथा च ब्रजानीति । वस्तुतः साक्षात्परस्परान्वयाऽभावेऽपि 'नघा-
त्तिष्ठति कृच्छे'इत्यादाविव निघातसिद्धिरत्रास्येवेति बोध्यम् । एकार उदात्त इति । पराङ्ग-
वद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्तः स्यादिति भावः । स्फुटा चेति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त-

श्रामन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

श्रामन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ षष्ठ्यन्तं तावत्—मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ श्रामन्त्रितकारकम्—कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावेऽसति वा । इदं तर्हि—परशुनो वृश्चन् ।

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । श्रामन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ।

श्रवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत । अस्यापि प्रसज्येत—'क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सश्रमस्य मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व' * ।

प्र०-न युक्तम् । न हि सूत्रकारो वातिकवारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते ।

श्रामन्त्रितस्येति । श्रामन्त्रिते यो विधीयते स श्रामन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । श्रामन्त्रितकारकमिति । श्रामन्त्रिते या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्यत्रेति । कुण्डशब्दो 'नघ्विपयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः । श्रामन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाऽभावः । परशुनेति । परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्तः । तन्निमित्तग्रहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचि पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यपि तन्निमित्तत्वम् । श्रुत्यदेशनिमित्ता हि राजता । क्षत्रेणाग्ने इति । क्षत्रमित्रयोरा-

उ०-कावे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति । अग्रे वार्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाऽत्र पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तदज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्तिकानामपि वाक्यैकदेशम्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयतायाः परस्परतायां भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यवास्तम् ।

श्रामन्त्रितस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेराह—श्रामन्त्रिते इति । कुण्डशब्द इति । न च यदाऽटञ्जिति पादादौ वचते, यदा वा जीवति परस्यै जारजवापी कुण्डशब्दः पुँल्लिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्येवेति वाच्यम् । पादादावेवंधिप्रयोगाभावात्, वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्याशयः ॥ तस्यामन्त्रितस्येति । श्रामन्त्रितार्थस्येत्यर्थः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येति यावत् ।

१-‘अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्’ पा० । २-‘मद्राणां राजन्’ इत्यधिकमिह कचित् पठयते ।

३-‘प्राप्नोति’ पा० । * यजु० २७ । ५

किं पुनरत्र ज्यायः ? तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति-
गोषु स्वामिन् । अश्वेषु स्वामिन्* । एतद्धि नैव पृथ्यन्तम्, नाप्यामन्त्रित-
कारकम् ।

सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-
मननन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया
सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
'अननन्तरत्वात्' ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

प्र०-इयाववाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाऽभायः । क्रियाद्वारकं
तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति म्यात्पराङ्गवद्भावः । इह वचनेनाऽतिप्रसङ्गे निरस्ते
पूर्वसूत्र एकार्थोभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत् ।
किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रथः । गोषु स्वामिन्निति ।
स्वामीश्वरेति शेषपट्टीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्त-
न्यायेनास्ति ।

सुवन्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुग्रहणे सुवन्तसमुदायस्याऽसुवन्तत्वात्पूर्वस्य च
परेणव्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात्परस्य वा
पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रथः । अननन्तरत्वादिति ।
'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्ति-

उ०- क्रियाद्वारकं त्विति । व्यपेक्षावादे 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तेरिदं
चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिमाणानुपस्थितौ तदनुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थो-
भावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्राऽयोगात् । अत एव भो देवदत्त, भगो देवदत्तेत्यादौ
पराङ्गवत्त्वं नेति बोध्यम् । पृथ्यामन्त्रितकारकत्वस्य, तन्निमित्तत्वस्य चाऽभावात् । 'ऋतेन
मित्रावरुणावृतावृधा'वित्यत्र ऋतेनेत्यस्याऽऽनशये इति क्रियाग्वयेनामन्त्रितकृतावृधावित्यर्थ-
निमित्तत्वाऽभावात् पराङ्गवत्त्वम् । मित्रावरुणावृत्तित्वस्य तु ऋतस्य वर्धयितारावृत्तित्वार्थककृता-
वृधावित्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धनं प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्ग-
वद्भावः, छान्दसत्वाद्धेति बोध्यम् । उपरुमस्यभाष्ये तु पूर्वपक्षत्वाद्यर्थसाधकम् ॥ नन्वेकार्थो-
भावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह—
इहेति । एवं च सुग्रहणं स्वर्थमिति तत्त्वन् । गुरुलाघवमिति । गुरुपदेन गुरुत्वपरेण छाघप-
दस्य द्रष्टः ।

सुग्रहणेऽपि कृते दोषवारणाय यज्ञः कार्यं इति गौरवमित्येतापरं वासिकमित्याह—
क्रियमाण इति । सुवन्तसमुदायस्यासुवन्तत्वादिति । अनेन सुमुपेयादौ इतितैकारक-

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणां क्रियते नानन्तर्ये ।

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । 'आ ते' पितर्मस्तां सुप्तमैतु'† । 'प्रति' त्वा दुहितर्दिवः‡ । 'वृणोष्व दुहितर्दिवः'* ।

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ।

प्र०—रित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते, न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराऽभावाच्च । यथोक्तं हरिणा—'ग्रहणाऽग्रग्रहणे ग्रहणाऽभाव' इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदादङ्गणं भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशो कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते । न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते, मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणाऽयोगात् । न च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । 'गोतो णित्' 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् ।

पितर्मस्तामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मात्परं महतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ ।

उ० विवक्षया अतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति । भाष्ये—'स्वरेऽवधारणाच्चे'ति वार्तिककल्पदम्बवतारयति—ननु चेति । प्रसिद्ध इति । सिद्ध इत्यर्थः । ग्रहणाऽणिति । 'अणुदि'दिति । ग्रहणकशास्त्रीयाऽग्रग्रहणे ग्रहणकशास्त्राऽभाव इत्यर्थः । यथा तत्र वाक्यार्थबोधार्थं प्राक्तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमशक्यत्वेनाऽप्रवृत्तिस्तथात्र स्वरे ग्रहणास्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भावः । विषयभेदादिति । अत एव त्वग्रथयान्तास्त्वप्रत्ययसिद्धिः । गौणार्थेति । एतेन परम्परया स्वस्य कर्तव्यत्वमस्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । आदेशविधावेवेति । 'पृष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः । एवं च तन्निमित्तग्रहणेन तिङन्तभ्यावृत्तिसिद्धेः, सुग्रहणे समानाधिकरणे असिद्धया च सुग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । उत्तरार्थं तु सुवित्पधिकारमूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम् ।

स्वरादिष्विति । एवं चानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराभ्यां परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भावः । किञ्च स्वरेण प्रत्ययस्वरे वात्तोदात्त्वसिद्धेः स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थं इति

१-चतुर्थपञ्चमवार्तिके षचिदेकीभूते पठ्यते ।

† ऋ० सं० २. ३३. १. ‡ ऋ० सं० ७. ८१. ३. * ऋ० सं० १०. १२७. ८.

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा मूत्-उपाग्न्यधीयान, प्रत्यग्न्य-धीयान ॥ अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ?

स्वरेऽवधारणं सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुबलोपो* मा भूदिति । परशुना वृश्चन् ।

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'सुबन्तैकान्तत्वात्' । सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति ।

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुबलोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुबलोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणेन‡ सुबन्तै-

प्र०-अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः ॥ अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रति-
षेधाद्विधिर्भवति । एतच्च 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजन'मित्येतदनपेक्षयाक्तं भाष्य-
कारेण । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेतत्स्यात् ।

परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो 'न हिंसंबुध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्राऽसति
स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुपो
लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाऽभावः । सुबन्तैकान्त
इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । 'पराङ्गव'दित्यत्र आमन्त्रितं संनि-
धानात्परशब्देन गृह्यते । तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वात्
तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकैकान्त इति । अस्याभिप्रायः—आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पर-
स्याङ्गवद्भवति, परं चात्र सुबलोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुबलोपः प्राप्नोत्येव ।
प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन सुबन्तैकान्त-

उ०-चिन्त्यम् ॥ पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । अभ्यया 'सुबन्तैकान्त' इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति
भावः । पराङ्गवद्भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित् । अन्तरङ्गत्वादिति । सूत्रस्थ-
परशब्देन वाच्यवृत्त्योपरधानादित्यर्थः ।

प्रातिपदिकमेवेति । एवोऽप्यर्थे । परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्व्यवसायस्या-
प्यापत्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिकत्वेन तदव्यवसायमपि स्यादत
आह—प्रत्ययो निमित्तमिति । तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । अत्र प्रातिपदिकत्वस्य क्षतगत्या

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

† हल्लुङ्गाम्भ्यो दीर्घात् मुतित्ययुक्तं हल् ६ १. ६८ ‡ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२.

कान्तता स्यात्, तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिक-
स्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पत्वणत्वे* मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् । चर्म
नमन्निति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं

प्र०—त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति
सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया
इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥ कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्ग-
वद्भावे सत्यैकपद्यासकारस्य पदादित्वाऽभावात्पत्वप्रसङ्गः । चर्म नमन्निति । सति
पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाणत्वं स्यात् ।

स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्चेहा-
मन्त्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु, सकारस्य
यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं

उ०—सर्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वात् तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भावः । विशेषणत्वेनापीति ।
पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः । संबध्यते इति । वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थः । न च 'सुट्तिथो'रित्यादौ
तथयोर्विहितस्य सुटः प्रत्ययावयवत्वप्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यम्, अवयवा-
वयवाद्गुण्वादौ शरीरावयवत्वस्य श्लोकसिद्धत्वादुपपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवसुबन्ता-
वयवो न तदवयवो भवति । न हि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिहस्तावयव इति भावः ।
भाष्यकारेति । 'सुप' इत्यत्र विभक्तिर्यदा विशेष्यं तदा न्यायत एव स्त्रीत्वमिति कश्चित् ।
तत्र, औहः श्यामित्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय स्वतः स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्यायत्वात् ।
समानपदत्वादिति । अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य
सखण्डत्वस्याऽदिश्यमानधर्मविरुद्धतया तत्प्रयुक्तणत्वप्रतिबन्धाऽभाव इति भावः ।

नन्वस्मदुत्करीत्या विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह—यच्चेहेति । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेरस्तेन
पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तया पूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ पर-
निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः । किं चामन्त्रिते परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आम-
न्त्रितरूपपराङ्गवद्कार्यमागिति उक्ते आमन्त्रितत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न
परवणत्वयोस्तद्वचनयत्नाह—शब्देनेति । आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थः । यथा नमत् इति । अन्त-
र्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । 'न दुहे'ति कर्मवशाश्रययकि प्रतिपिद्धे कर्त्राश्रयः दाप् । तत्र
निषेधादतिदेशाश्रया प्रवृत्तिः । इह तु अतिदेशस्याऽप्रवृत्तिरेवेति यथाकथञ्चिद् दृष्टान्ततैति

भविष्यति* । चर्म नमन्निति 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' [८. ४. ३] इत्येत-
स्मान्नियमात्र भविष्यति । ननु च समास 'एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति' । 'ने'-
त्याह । अविशेषेणैतद्भवति-पूर्वं पदं पूर्वपदम्, 'उत्तरं पदमुत्तरपदमिति' ॥२॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०-भवत्येव । यथा 'नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पराङ्ग-
वद्भावात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति नियमाद-
त्रासंज्ञायां एत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव
रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाभ्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो
गृह्यत इत्यर्थः । एवं स्वरप्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं न कर्तव्यम् ।
परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदाद्गणस्याऽऽवर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥२॥

प्राक्कडारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतनात्पदद्वारेणावधेरप्याक्षेपः ।
समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, यथा प्रत्यय इति, अनवकाशत्वाच्च समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थमिति । समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्

उ०-बोध्यम् । यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृतं तथापि प्रकाशान्तरेणापि समासाद्युक्तद्वयाह
भाष्ये—चर्म नमन्निति । तद् ष्वनवद्भाह—सत्यपि निमित्तेत्यादि । नियमादप्येति । यद्यपि
विद्वयर्थस्वमेवाद्यमे स्यापयिष्यति तथापि योगविभागेनात्र नियमोपपत्तिरित्यभिप्रायः ।
समासावयव एवेति । एवं च नियमेन चावयव्यावृत्तिः कर्तुं शक्येति भावः । भाष्ये—
अविशेषेणेति एकदेशयुक्तिः, अद्यमे ऊढयोरेवानयोर्महणस्य सिद्धाग्नयिष्यमाणत्वात्,
अल्पपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणात् । उक्तयुक्त्यैव तु णत्वव्यतिरेकं बोध्यम् । एवं च स्वर-
ग्रहणमपि इत्यर्थमिति बोध्यम् ॥२॥

प्राक्कडा । अत्रावधित्वद्योतनेति । अत्र परणे द्युट् कृत्; करणशक्तिवश्या बोध्यः ?

* सत्यदायीः ८. ३. १११. १-‘एवैवद्’ पा० । २-‘गोवैवद्’ पा० ।
३-‘समास’ इति कश्चिद् ।

प्राग्वचन क्रियते समाससज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा अव्ययीभावादयः सज्ञाः समाससंज्ञा बाधेरन्, ता मा बाधियतेति प्राग्वचन क्रियते ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा अव्ययीभावादयः सज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या समाससज्ञायामेता अव्यवसज्ञा आरभ्यन्ते, तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ।

समाससज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससज्ञा । कोऽवकाशः ? विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्ट पटुर्विस्पष्टपटु [व्यक्त पटुर्व्यक्त-

प्र०-पर्याय स्यात् । सत्या समाससज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाऽधिकारे लब्धे प्राक्क ङारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससज्ञका भवन्ति, समासा सन्तोऽव्ययीभावादिसज्ञका इति समावेश सिध्यति । अवयवसज्ञा इति । समास-समूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्सज्ञेत्येवमुक्तम् ।

समाससंज्ञापीति । ततश्चान्तरेणापि यत्र समावेश सिध्यति । विस्पष्ट-पटुरिति । विस्पष्ट पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेष-णानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्य सामानाधिकरण्य नास्तीति तत्पुरुषाभावः । यथा शेष इत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा 'सह सुपे'त्यपीति

७०-घोतकाक्षेपेत्यर्थे ॥ पर्याय स्यादिति । अधिकारलब्धसमाससज्ञाया अनवकाशात्वादित्या-शयः । अनेन अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम् । भाष्ये—सत्या समाससज्ञायामिति । प्राक्पटोपादानेस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाऽऽसां विधानाद्वचनात्समावेशः । नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह—स्वरितत्वादेवेति । प्रत्यय इत्यादिबन्धः । अथवा 'समास सह सुपे'त्येकमेव पठेदिति भावः ।

अधुनाधिकारत्वाभावेऽपि समावेशः शङ्कते भाष्ये—समाससज्ञापीति । प्राग्ग्रहणस-भावे 'समास सह सुपे'त्येव सर्वत्र समाससज्ञाविधिः । 'सह सुपे'त्यशस्य च स्वरितत्वप्रति-ज्ञानादुत्तरत्र सन्धोऽपि । अव्ययीभावादिसज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चामात्र इत्यभिमानः । अत एव 'विस्पष्टपटुत्वादयोऽवकाशा'इत्यभिभाष्यः सङ्गच्छते । स ह्यव्ययीभावादिसज्ञाविनि-र्मुक्तो विषय इति भावः । मुक्त्य सामानाधिकरण्य नास्तीति । 'विशेषण विशेष्येणे'त्यश्रो-मणोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्ग्रन्थ विशेषणविशेष्यभावस्तद्वैव तत्प्रवृत्तेरिति

पदुः] नैवोऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते 'येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति' । येनैवावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति—'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' [६. २. २४] इति ।

इदं तर्हि—काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् । [एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।] अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति—'समासाच्च तद्विपयात्' [५. ३. १०६] इति ।

इदं तर्हि—पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवयवयं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्* ।

प्र०—समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह—एषा हीति । शैले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं—समाससंज्ञा । घृदकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि 'सह सुपे'त्येतस्य लक्षणत्वं सिध्यति ।

काकतालीयमिति । 'समासाच्च तद्विपया'दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विरोपलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेऽपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात् 'सह सुपे'त्यनेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं, तालस्य पवनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । ततस्तेन सालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः । तत्र च च्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धिः ।

पुनाराज इति । 'अ'जिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विनापि रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीति ङीवर्थेष्टजेवैष्टव्यः । तत्रान्ययं प्रवृद्धादिभिरिति

उ०—भावः । क्वचिदेकदेशान्वयोऽपि इत्युत्पत्तिश्चिन्म्यादिति तात्पर्यम् । अवयवकार्यमिति । समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः । अन्तरेणापीति । समासाधिकारे स्वरविधानादिति भावः । भूतसमासेति । सिद्धसमासेत्यर्थः । इत्यर्थेत्येति । इवचोऽवोपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थः । तद्वद्व्यति—उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति । भाष्ये—येनैवावयवकार्यमिति—कर्मधारयः । काकतालीयमित्यत्रावयवस्वरूपच्छप्रत्ययावयवकार्यमित्यर्थः । तत्र काकतालेत्यादि पञ्चमे व्याख्यास्यते ।

ङीवर्थ इति । पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुकूलत्वेनाप्रमाणतया दृजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनाराज इत्युपात्तोदाहरणभावादौष भाष्यप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् ।

इदं तर्हि—पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या, 'गति-
कारकोपपदात्कृत्' [६. २. १३६] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ।

इदं तर्हि—'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्'* । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या,
'गतिर्गता' [८. १. ७०] इति निघातो यथा स्यात् । यदि तत्रास्ति पुनश्च-
नसौ छन्दसी'ति† । सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धम् ।

प्र०—वा, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुष ।

पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । तितश्च
'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । तत्र 'यतोऽनाव' इति घेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेय-
शब्दैकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् ।

पुनरुत्स्यूतमिति । पुन शब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां 'धाथे'त्यन्तोदात्तत्वेन
भाव्यम्, असत्या तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात्
समाससंज्ञाया एव भावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तो-
दात्तत्वं स्यात्, सत्यां तु 'गतिरनन्तर' इत्यत्रानन्तरप्रदणसामर्थ्यात्थायादिस्वरं
धाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुन.शब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद्
धाधित्वा 'गतिर्गता'विति निघातो भवति । यदि तत्रास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्यय-

उ०—एकार उदात्त इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेश्यर्थः । निघातं परत्वाद्वाधित्वेति ।
एवं च भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः, शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति
निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रवृद्धादित्वाद्गतात्तत्वे वा
शेषनिघातेनापि 'गतिश्चे'ति सूत्रस्यकैयटोक्तरीत्या, अत्रैकैयटरीत्या च पुन शब्देऽनुदात्तत्वं
सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । 'गतिश्चे'ति सूत्रे
'पुनरुत्स्यूतशब्दः प्रवृद्धादित्वाद्गतात्तत्त्वं' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' इत्युक्तम् ।
तथापि, 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमासे पुन शब्दस्य निघातरूपफलाय सावश्यं घञ्या,
समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेति सूत्रेण समासाद्गतात्तत्त्वं एवेति भाष्याभिप्रायः । न च नित्य-
समासत्वात्कथं वाक्यसंभव इति वाच्यम्, एतन्नाप्यप्रामाण्येन छान्दसत्वादेव समासे गति-
'त्वाभावेन गतिसमासस्याप्राप्तवृत्तेः । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं
वक्ष्यति भगवान् । अत एव समासार्था गतीति स्वरार्था वा गतिर्हेति भाष्ये नोक्तम् ।

ननु छन्दसि पुन शब्दस्य गतिस्त्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ समाससंज्ञा साध-
काया, तत्र गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत आह—भाषायां त्विति । चिन्त्यमेतद् ।
'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसंज्ञाविधायकवासिक्विरोधात्, लोके समस्तपुनराधेयशब्दा-
भिनियानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । 'सति हि तस्मिन्स्तेनैव
सिद्ध'मित्यप्रत्ययमाप्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ।

एवमप्येका संज्ञेति* वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । [अनुवृत्तिः क्रियेत ।] पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्बचनं कर्तव्यम् ॥३॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचनं किमर्थम् ?

सहवचनं पृथगसमासार्थम् ॥ १ ॥

सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मां भूदिति ।

प्रः—विधानान्नाप्रस्यं कर्तव्यमिति भावः । भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुन शब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठक तु पुनरस्युत्तशब्दोऽन्तोद्गतः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः, प्रवृद्धादेरावृत्तिगणत्वाद्वा । ननु 'सह सुपे'त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति—'यस्य समासस्यान्यहृत्क्षणं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यती'ति । अत्र त्रिमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्तविधानात्सर्गार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयनिपयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वनकाशतिराक्रिया ॥३॥

सह सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति 'वृद्धो यूने ति यथेति प्रभः । एकैकस्येति । यथा 'पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरगमनेन संबन्धः । एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयो-

७०— एवं 'सह सुपे'त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते साधनापि पर्याय एव प्राप्नोतीति न समावेश इत्याह—एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्राग्बचनं कर्तव्यमिति सिद्धान्ताशयस्तूक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शब्दा, तस्मात्समाधानं च कैयटो-क्तमसंगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तिनोऽक्षतेः । अवकाशप्रदर्शनेन सदृशण्डनं तु समाधानान्तरसंभवाद्वादान्दरेण । किं च ज्ञापकेन विस्पष्टपट्टः काकतालीयमित्यादौ समासे परेणोक्ते तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधा-यकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियो विभावयन्तु । एवं मन्यते । असंयुक्तविधाना-दिति । विपूर्वकधामः करणे शक्येः 'सह सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्संज्ञायाः सर्गार्थत्वं, न तु 'सह सुपे'त्येतस्माद्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः । एव च तत्तद्विषयसमास-संज्ञाया अनवकाशत्वात्ताभिः समावेश इत्यभिमानः । न-वेशविधनिर्दलविचारकरणं भाष्येऽ-शुचितमत्र आह—न्यायव्युत्पादनायेति ॥३॥

सह सुपा । सहग्रहणे त्विति । तस्मात्सर्गार्थत्वात् इत्येकत्वस्य विषयज्ञानस्य सह-भूतस्यैका संज्ञेति भावः । ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्रतिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानामवकतया समासग्रहणस्य वाच्यनिवर्तकनियमार्थत्वं शोप-

* आ वडारादेवा सहा १. ४. १. १—काचिकोऽयं पाठः ।

२—'समाससंज्ञा मा भूदिति' पा० ।

किं च स्यात् ? यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्, इह 'ऋकपाद' इति समासान्तः प्रसज्येत* । इह च 'राजाश्व' इति द्वौ स्वरौ स्याताम् ।

कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ? 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-
रिष्टे'ति । तद्यथा,—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः
'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति । तद्यथा,—'गर्गाः शतं दग्धवन्ता'मिति ।

प्र०—भवति । किं च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा, कार्ये दोषाभावात् ।
'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य
प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समास-
ग्रहणं स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चि-
दोषो भवति । 'समासाश्च तद्धितया'दित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्य च
प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानाद्वा एकैकरमाच्छप्रत्ययो न
भविष्यतीति भावः । ऋकपाद इति । 'ऋचपाद' इति स्यात् । राजाश्व इति । यद्यप्यत्र
समासान्तः प्राप्नोति, तथापि रूपभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः । ऋकपादेऽपि
स्वरद्वयप्रसङ्गो बोधव्यः ।

कथं च कृत्येति । एकार्थाभावे समासविधानात्समुदायस्यैव च विशिष्टार्था-
भिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्परस्तन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदाय-
स्यैव हि द्विवचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देति भावः । इतरोऽ-

स०—पद्यने, किंतु विषयभेदमेव स्वादत्त आह—कृत्तद्धितेति । एकशेषे त्विति । समुदाय-
स्यैवार्थाभावेनाप्यवयवाप्राप्तौ नियमार्थं तदिति भावः । 'वाक्यतालीय'मित्यादी प्रत्येकं
उपसर्गयोत्पत्तिरपि दोषो नोपाह—समासाच्चेति । ननु समुदाये समासत्वाभावात् आह—
प्रातिपदिकत्वादिति । तासामर्थ्यात्समासपदं तासमूहपरमिति भावः । एकत्वं न विवक्ष्यत
इति । प्रातिपदिकादित्यनेनाश्रयवादिति भावः ॥ ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्ध
एव स्वादत्त आह—अनभिधानाद्देति । एवं च उदयानुरोधेन समासपदं तासमूह-
परमिति भावः ।

समुदायस्यैवेति । अप्यवश्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः । इदं चिन्त्यम्, मुख्यं
समर्थं समर्थेन मुख्यतेन सह समस्यत इत्येतेन प्रत्येकं तस्य तस्य च संज्ञाभावात्समुदाये
संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च समुदायद्विवचनदृष्टान्तोऽप्युक्तः, वैयाघ्रात्, समुदायसंज्ञया-
वयवानामननुग्रहात् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देतीति । परन्तुः समसर्गं संशेष इत्यन्वर्थः ।
न वा सावनेकारवैव, एकस्यापि विरुद्धस्य संशेषदर्शनात् । अतोऽन्वर्थत्वेन वचनेत्तदर्थेण इति

१—किं च स्यात् यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् ? पा० ।

* ऋकपादोऽप्यनानये ५. ४. ७४. † उदाहरण ६. १. २२१.

अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येत्स्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमिरयुच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण 'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसङ्गे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । ['सह' ।] सह सुप्तमस्यते । केन सह ? समर्थेन । अनु यचलत् अनुप्राविशत् । ततः

प्र३-गृहीताभिप्राय आह-प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिवाचित्के व्याख्यात, तत्र एवानुगन्तव्यम् । सत्येत्स्मिन्प्रति । पक्षद्वयेऽपि स्थिते सामर्थ्यात्कचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । तत्र संयोगसङ्गावत्समाससङ्गा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य सभविष्यति । अथ न्याय-द्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते, वृद्धिगुणसयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनाविवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसङ्गे भवतस्तदेहापि पूर्वोक्तात्सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससङ्गा भविष्यतीति नार्थं सहग्रहणेन ।

योगाङ्गमिति । योगवचन इत्यर्थः । केनेति । सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः । समर्थेनेति । योगविभागात्तिष्ठन्तेन सह सुप समासो भवति । योगविभाग-श्चेष्टप्रसिद्धयर्थे इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुन्यचलदिति । सुविति सख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं वे समास, पश्चादनो । तत्र समाससङ्गाया सत्या शाकलप्रति पेधाद्यणादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति 'तिहृडितिहृ' इति निघातेन

उ०-विभ्यम् । तस्माद् गर्गदण्डनन्यायसत्त्वात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसारत्वे तस्यैव न्यायास्याश्रयणमिति सिद्धाग्नितेन एव प्रश्नः ॥ इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमाश्रयणेत सहग्रहणमिरयाह—प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनादीति । अदिना 'मालादिनां चे'ति ज्ञापक-सग्रहः । अत्रापि गर्गदण्डन-याश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ।

योगवचन इति । योगोऽत्राष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽप्यद्यथावयवस्य समुदायावयवव्यायेनाष्टाध्यायवयववत्त्वमस्यैव, तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षित, तच्च योगविभागमन्तरेण न समभवतीति बोध्यम् । सख्याया विवक्षितत्वादिति । सुवन्तात्वादे प्रत्येकसमासत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । 'अनुन्यचलदित्यत्र समाससङ्गाया फल दर्शयति—शाकलेति । अ-यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यादित्यर्थः । स्वरस्तु न फलमित्याह—समा-सान्तोदात्तत्वमिति । केचिन्मतसिद्धस्वर दर्शयति—तत्रानोरिति । केचिन्मतदूषणमाह—एव चेति । अवक्तव्यमिति । समासाऽसमासयो स्वररूपे चाविशेषादित्यर्थः । एकादेशस्य सर्वभेदात्तरादिति भावः । 'अनुन्यचलदित्यत्र नित्यवयवश्रवणं विशेषः । अथ च नित्यसमास इति सार्वभ्यम् । सतिशिष्टत्वादिति । वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समास-स्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः । तिष्ठैत्यस्येति । सुपां यद्यपि स्वग्रह्यत्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधा-

‘सुपा’ । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समास-
स्यान्यलक्षणं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । ‘पुनरुत्स्यूतं वासो
देयम्’, ‘पुनर्निष्कृतो रथः’ इति ।

प्र०-बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रानोर्गतिर्गता’विति निघातः, विशब्द उदात्तः ।
‘उदात्तस्वरितोर्योर्णः स्वरितोऽनुदात्तस्ये’त्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रथो-
जनभावाद्भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त-
त्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । तत्र तिङैकत्वस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः ॥ अन्ये
त्वाहुः—वचनप्रहणादुत्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगा-
भावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन । तस्य तु ह्रस्वधादिलोपः क्रियते । अत एवैक-
पद्यामनुप्राविशद्वदन्तेत्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः
प्रयोजनमस्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः ।

अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिष्ठित्यादावुत्तर-
पदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेति योगविभागे-
नैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्स्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैप दोषः । योगविभागः
कतिपयतिङन्तविषय एव । एतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः
शब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां ‘परादिश्छन्दसि बहुल’मिति उद आद्यदात्तत्वं समा-
सान्तोदात्तत्वापरादो भविष्यतीति मन्यते । अथवा काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते तदभि-
प्रायेण पुनःशब्दस्य गतिनाभावादिदमुदाहरणम् ।

उ०-वियमुसर्गस्तथापि ‘दृग्यप्रातिपदिका’दिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिटापि क्रियागतयाः
कर्त्रादिसंख्यादास्रोपिततरसंख्याया एव मानमिति सिद्धान्ते इदम् ॥ वचनप्रहणादिति ।
प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यासंख्यार्थकादित्यर्थः । केवलायाश्चेति । प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि
प्रकृतत्वात्मिति भावः । ह्रस्वधादिलोप इति । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया छन्दसि तद्विषये
एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः । एतेन ‘प्रकुरीर’स्त्रियादौ समाने नलोपः स्यादित्यपास्तम् ।
सुबनुत्पत्तिस्वीकारे संमतिमाह—अत एवेति । अन्ये द्विर्यशपिबीजं तु पचतिकल्पमित्यादा-
येषं सति बहुवचनादेरापत्तिः । तस्माद्रूपनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं न
त्वेवंविधानाम् । किं चैवामैकवचने प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति । अतिष्ठित्यादाविति ।
तत्रातिष्ठित्यस्यानवबह्वप्यमपेयो’रिति मूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषगतया समर्थ-
नेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्स्यत्वाऽनग्न्येन च चिग्न्यमेतत् ॥ ननु पुनःशब्दस्य
गतित्वात् ‘कुगती’त्येय मिदम्, तदभावे तु भनेन समासेऽपि तत्पुनरुत्स्यूताभावाद् ‘गतिरन्तर’
इति ङष्ठस्य स्वरानापरितरत भाह—पुनःशब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधीना वैकल्पिक-

- १-देषां विशिष्य लक्षणं नाभित ते समायाः “सह” “सुपा” इत्याभ्यां शिष्यन्तीति शिष्य-
मित्यत्र कौस्तुभः । † पाठ० सं० ८ । १५; मैत्रा० सं० १ । ७ । २.

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
वाससीइव । कन्येइव ॥४॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत-अनव्ययमव्ययं
भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
भवति* ॥५॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्ययासंप्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-
साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति—सुमद्राः सुमगधाः, सपुत्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ

५०- इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् ।
वाससीइवेति । वासः शब्दो 'वस्तेरिणि दित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादु-
त्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कन्ये इति । 'कन्याराजन्यमनुष्याणा'मिति -फिट्सूत्र-
पाठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः ॥४॥

अव्ययीभावः । किमर्थमिति । लाप्रवार्थत्वासंज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्त-
व्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । वृहत्संज्ञाकरणेन किंचिदव्ययकार्यं प्राप्यते, अनव्ययम-
व्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वृहदव्ययमिति । तदकरणे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः
प्रयोजन'मिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत्, इह तु क्रियताम्, अन्वर्थत्वेन वा
विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य
प्राथमिकं, न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सुपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्त-
गङ्गमित्यादावन्यपदार्थस्य प्रधानता ॥५॥

अव्ययं वि । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभ-
क्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः ।
सपुत्र इति । अत्र साकल्यं प्रतीयते, 'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रयोगे पुत्रा अप्यने-

७०-स्वादिति भावः । मन्वत इति सूचितामरुचिमाह-काठकेऽन्तोदात्त इति । अव्ययादिति-
लुगिति । तदन्तस्वराप्यव्ययत्वादिति भावः ॥४॥

अव्ययीभावः । च्विप्रत्ययेन कश्चिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपबोधनात्कार्यलाभः । न
तदन्वर्थेति । शब्दतोऽलाभादिति भावः । प्राथिकत्वमेव दर्शयति—सुपेत्यादि ॥५॥

। अव्ययं वि । समुदायस्येति । गर्गदण्डन्यायेन सुपा सहितमव्ययं विभक्त्यर्थसिद्धि

साकल्य इति च प्राप्नोति ।

नैप दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

अथवा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते—‘एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत’ इति ॥६॥

यथाऽसादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ।

प्र०—नानीता, न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते, कश्चिदन्यथापि दर्शनात्—अर्धपिप्पलीत्यादौ । अन्यतमप्राधान्यसम्भवे अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात्—पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात् पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवेऽपि सूत्रप्रति चन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव ।

अथवेति । अव्ययस्य ध्रुतत्वादनन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपादयिषिता भवन्ति तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । ‘सुमन्त्रा’ इत्यत्र तु मन्त्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह, सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः । सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितत्समुदायात्प्रतीयते ॥॥

यथाऽसादृश्ये । असादृश्य इति किमर्थमिति ।

उ०—वर्तमानव्ययीभादसंज्ञकमिति वचनव्यक्त्यर्थः ॥ अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादिति । प्राचीनोक्तमहासंज्ञाकरणेन तत्संज्ञोऽर्थोऽव्ययस्य संज्ञत इति भावः । अव्ययस्य ध्रुतत्वादिति । ध्रुतत्वरूपाभरणरङ्गादित्यर्थः । सूत्रे ध्रुतपदोपे प्रथमं संबन्धः पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव युक्तमिति भावः । प्रतिपादयिषित इति । ‘विशेष्यतये’ति दोषः । तदुक्तम्—उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । द्योतकपदो तु द्योतार्थस्य समन्वित्याहतार्थविशेषणत्वमेवेति भावः । तदाह—समृद्ध्यादीनां वाचकमिति । निरातानां द्योतकत्वं, वाचकत्वं च, दृष्टानुरोधोपाप्यव्यस्येति भावः । वाचक इति । उपसंहित इति सहायविशेष्यकसोपार्थिति भावः । न तु साकल्यस्येति । ‘सृज्यमसी’त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन सतिप्रि प्रथममेव सकलमसीति बोधात् साकल्यबोधकतया सहसम्भवेति भावः । ‘अपदिता’मित्यादीन्पक्षान्प्राप्त्याप्येवाप्येवानि विशेषोभ्यादिवाचकानीत्याशयेन भगवता योगविभागो नाऽकारि ॥६॥

यथाऽसा । ‘यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये चोपे ने’ति सूत्रार्थः । ‘यथाशब्दो’त्यादौदाहरणम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासाभावात् । अतः सूत्रं—असादृश्य इति किमर्थमिति । अत एव सूत्रं किमर्थमिति न ब्रह्मः । एवं सूत्रे

असादृश्य इत्युच्यते, तत्रेदं न सिद्ध्यति—यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् ? यथेत्ययं प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते* ।

नैप दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाच्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तद्यदच्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०— सापेक्षत्वात्सामर्थ्ये, वृत्तिः सादृश्य एव च ।
पूर्वमाप्तनिषेधश्च, प्रश्नेऽस्मिन्कारणत्रयम् ॥

यथा देवदत्त इति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । 'प्रकार'-शाब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः ।

अस्त्येतेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादन्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्सामहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानविवृत्ती अपि यथार्थे । तस्येदमिति ।

उ०—यथामहण तदर्थार्थकान्वादिभिः समासार्थम् । सापेक्षत्वादिति । उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साक्षाद्भावात्त्वादिति भावः । वृत्तिरिति । शक्तिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः । पूर्वप्राप्तीति । अनन्तरत्वात् । एव च पूर्वेण तत्र समासो बुवार इति श्यावर्याऽप्रसिद्धिरिति भावः । समुदायस्य चेति । यद्दमंवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदाय-स्येत्यर्थः । ये तु देवदत्तसादृश्यवान् यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वा'दित्येवाह, 'समुदायस्ये'त्युक्तैर्बन्धैर्भ्यम् । मम तु केषलप्राधान्यस्यार्थऽसापेक्षत्वा-त्तथोक्तिः । नित्यसापेक्षत्वादिति । प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वात्तस्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत' इति भाष्ये क्वास्तीति निगन्त्यम् । 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादिषु गमकत्वाद् वृत्तिः, 'किमोदन. शालीना'मित्यादीनामिकैरेव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र 'यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयती'त्यभिपुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विसुनीत्याविवारसमासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वात्स्यैव महण स्यादिति तात्पर्यम् ।

सादृश्यार्थकत्वादिति । सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्माधिकत्वादिति भावः । अत एव यास्विधायके वृत्तायुक्त—'सामान्यस्य भेदको विशेष'—प्रकार' इति । वचनपदस्वास्यात्तु तद्भाष्यता । एवं च 'यथादेवदत्त' इत्यादी यद्दमंवान् देवदत्तस्तद्दमंवान् यज्ञदत्त इति बोधे यत्तदर्थं तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते—उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति 'सादृश्ये वर्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः । ईदृशासादृश्यद्योतकत्वापि महणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यासदृशो देवदत्तस्तदसादृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यात्तु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध इति दिक् । सादृश्ये वृत्तिरिति । सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ।

अर्थवत्सूत्रारम्भादिति । 'बहुपदव' इत्याद्यर्थं 'बहुपद' इत्येव कर्तव्यमिति भावः ।

अथ यः प्रकारवचने धाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वैण प्राप्नोति 'सादृश्यसंपत्ती'ति† । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥७॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २ । १ । ६ ॥

'सु'विति वर्तमाने‡ पुनः सुग्रहणं किमर्थम् ? 'अव्यय'मित्येवं तदभूत्, सुन्मात्रे यथा स्यात्—मापप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥६॥

प्र०—सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । 'यथार्थे यदव्यय'मिति पूर्वैणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥१॥

सुप्रतिना । सुविति वर्तमान इति । 'सुवामन्त्रित' इत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसम्बद्धमभूदित्यर्थः । 'यावदवधारणे' इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्शयते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥१॥

उ०—कृदन्ते गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु शापकसिद्धस्याऽसार्दत्रिकावाधेयाशयः । भाष्ये 'इद'मित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वाच्योऽर्थः । तद् ध्वनयन् इयाषटे—सूत्रेऽस्मिन्निति । इदमुपलक्षणं 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः । तत्र 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो मेति वाक्ये—अथ य इति । तस्य—तदन्तरस्य । सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु, वाक्सिद्धस्यमित्यादिरेवाथोऽस्तु, एतत्सूत्रं च माऽस्तु इति भावः । अशुभ्रश्चतस्रस्ये मानमपदवतोऽर्थघटितं साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् । 'ग्रहणसूत्रे प्रकारवचनधालन्तरय ग्रहण'मिति तु न वाह्यार्थः, असादृश्य इत्यस्य सूत्रे अवघणात्, 'पूर्वैण प्राप्नोति, सामर्थ्यान्ने'त्यस्याऽसंगतेश्च । नग्येवं समासो न स्यादत आह—पूर्वैणेति । सादृश्यसंपत्तीति । यथार्थंयत्नेन तु न प्राप्नोति, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात् । अत एव पञ्चाप्यन्तेन न तेन सूत्रेण समासः । इतरमाह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधपुस्तकमन्त्रारम्भेऽर्थः । एतदर्थमेव सूत्रभाववचकम् । 'यथार्थे यदव्यय'मिति कैयटस्तु चिन्तय, तेनाप्राप्नोतिस्कारात् । उपक्रमभाष्यतत्तपैव छामात् ॥७॥

सुप्रतिना मा । नग्यव्ययग्रहणं 'यावदवधारणे' इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यावदिति चैन्नेत्याह—यावदिति । 'यावदग्रं कृत्वा नामग्रयश्चे'त्युदाहरणम् । ननु प्रतिना समास-धोग्यमात्रावर्थाव्ययभावादेव तच्चिह्नमविवक्ष्यतीत्यत आह—स्वरादीनां चेति । आप्रा-वतीति । तथा च दिवादोषादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः ॥९॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । 'पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणोदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति—अक्षपरि शलाकापरि ।

एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षाभ्यां वृत्तम्, अक्षैर्वृत्तमिति^१ ।

कितव्यवहारे चं ।

कितव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षेणोदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ।

प्र०— अक्षशलाका तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम् । न्यायाच्चैतत् सिद्धमिति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव 'यथा न त'दिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् । अपथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद् यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः ।

एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तम्—'अभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यते' इति, तद् वाहुल्याभिप्रायेण । कितव्यवहार इति । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः

उ०— अक्षशलाका । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः । कर्त्तृत्वादिति । वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तभूता, शुद्धधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । पूर्ववृत्तस्य जयस्थ संबन्धि यथा वर्तनमभूत् संप्रति चेत्तद्वर्तनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः, 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्यस्येति भावः । वचिरिहेति । एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । तदेव—वसंतमेव । तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये—अयथाद्योतन इति । अयथाद्योतनो विपरीत्ये—विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थः । पराजयद्योतने इति यावत् । पराजय इति । पञ्चानां मध्ये एक्रेण विपरीतवर्तनेऽयं प्रयोगः । तदा च पराजय एव भवतीत्येतन्नयः । तदेतद्वचनयव्ययति—पञ्चिका नाम द्यूतमिति । तद्विषय एव चार्थं प्रयोग इत्यर्थः ।

१—'अयथाद्योतने' इत्यधिकं क्वचित् । २—अक्षशलाकयोश्चैकवचनात्तयोः' पा० । ३—'इति' क्वचिन्न । ४—अस्य समाध्यस्य पाठ 'एकत्वेऽक्षशलाकयो' रित्यस्मात्पूर्वं अमुचितः प्रतीयते ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य तथा न तत् ।

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥१०॥

विभाषाऽपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'विभाषे'त्ययमधिकारः । ततोऽपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्ये'ति ।

पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? सुवन्तेनेति* वर्तते, एतैश्च कर्म-

प्र०-शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजयते ॥१०॥

विभाषा । योगविभाग इति । अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत । योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थो प्रहीष्येते । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहियोगेऽपि 'बहियोगे चोपसंख्यान'मिति विहिता । अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह—पंचमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणोऽऽहपेक्षया बहुवचननिर्देशः । अथेति । बहियोगे

उ०- यद्यपि द्वयोश्चयाणामन्यथा पातेऽपि पराजय एव, तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह—एकवचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु 'भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः', 'वष्योरगारं वष्यगार'मित्यादाविव प्रकरणादिनाऽक्षत्वेनैवानेकार्थावगमे समासवारणाय अक्षत्वेनैकाक्षयोधे एव च साधुत्वाय वचनमावदयधम् । अभेदैकरवेति । अस्यार्थः प्रागुक्तः ॥ १० ॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्योः संभवात्तुल्यतादी कर्मप्रवचनीययोरपञ्चम्येनेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह—वर्जनार्थोविति । उपसंख्यानमिति । तस्य बहिर्प्राग्मादिस्थादिसिद्धये सवाप्यावदयधमिति भावः । विहितेति । 'कर्तव्ये'ति शेषः । अन्यथाऽस्योपसंख्यानस्य स्रष्टव्यमाणत्वादेवं सिद्धबहुवचनसंगता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि 'बहिःशब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

नञ्चञ्चूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्ताति विधायाऽञ्जेर्लुगिति लुक्, तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह—प्राग्ग्राम इति । अपपरिवह कर्मप्रवचनीयत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणेति । भाष्ये—'एतैश्च कर्मप्रवचनीयै'

१-एवमेवेदं सूत्रम् । प्रचलितनानान्यैः सद् मा भूत्सङ्ख्याद्वयिपर्यय इति कृत्वा द्वे सद् स्याद्धे तिलिते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

"पाणिनिः कृतमेकमेवेदं सूत्रम् । इदानीन्तनैस्तु कथादित्यमटोविदीक्षितादिभिर्दे स्ये व्याख्याते । "तदिदं महामान्यतो विद्वद्भवति ।" (शुद्धाष्टाध्यायीभाष्ये मर्हर्षिदयानन्दः)

• एह मुपा २. १. ५.

प्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यात्—[बहिर्ग्रामं] बहिर्ग्रामात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, कथमि वैतत्सिध्यति ? पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥११-१२॥

आह् मर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? पञ्चम्यन्तेनेति* वर्तते, आहा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते†, एतयोश्चैवार्थयोरङ्गर्म-प्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र‡ ॥ १३॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं

प्र०—प्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावात्कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीग्रहण-सामर्थ्यादिति । 'बहिर्गतो प्रामा'दित्यत्राऽसामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं, तस्मात्पट्टी-विषये पञ्चमी बहिर्योगेऽनुमीयते । ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् ॥११-१२॥

यस्य चा । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः

उ०—रित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिबहुवचनया भञ्जुरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके । बहिर्गतो प्रामादिति । प्रामाद्यो गतः स बहिर्यत्तत् इत्यर्थः । उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति । अपूर्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥११-१२॥

आह् मर्यादा । एतयोश्चैवार्थयोरिति । 'अपपरी'तिसूत्रे एव चाह् पठनीय इति भावः ॥१३॥

यस्य चा । भाष्ये—न पुनर्बाराणस्येति । 'न पुनर्हास्तिनपुरेणे'नि पाठान्तरम् । यत्संबन्धायामशोधकोऽनुः स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात्पट्टयन्तेन समस्य इत्यर्थे गङ्गाया आयाम इत्यर्थेऽयं समासः स्यात् । 'वाराणसी'शब्देन च तदायामो लक्ष्यः, मुख्यार्थेनाश्रय-

† पञ्चम्यपाठपरिधिः; (अन्यारादि...युक्ते) २ ३ १०; (२६) १-काचित्कः पाठः ।

२-कथमेव पा० । * विमाणाऽपपरिवदिरुद्धवः पञ्चम्याः २ १ ११-१२

† पञ्चम्यपाठपरिधिः २. ३. १०. ‡ आह् मर्यादानचने १. ४ वृत्.

३-सुदोत्रः खल्विद्वत्प्राकृत्यामुद्यमे सुवर्णा नाम । तस्यामस्य बडे हस्ती; य इदं हास्तिनपुं स्थानायामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् । (महामारते आदि० ६५।३४)

पाटलिपुत्रम् ॥ 'यस्य चायाम' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता', वाराणस्य-
प्यायता, तत्र कुत्र एतद् गङ्गाया सह समासो भविष्यति', न पुनर्वाराणस्येति ?
एवं तर्हि 'लक्षणणे'ति* वर्तते, गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ।

अथवा 'यस्य चायाम' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता,
तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते 'साधीयो यस्यायाम' इति । साधीयश्च गङ्गायाः, न
वाराणस्याः ॥१६॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् ? परमं
तिष्ठद्गु ।

तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स'
तिष्ठद्गु वहद्गु ।

प्र०—पृच्छति । गङ्गा चैव लक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्तया गङ्गाया आयामवत्त्वेनाऽनेक-
जनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिन-
पुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं, न गङ्गा, तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था । किं तर्हि ?
प्रचुरलोकापेक्षया ॥ अथवेति । 'लक्षणणे'त्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति ।
उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते । न्यूनगुणं चोपमेयं, परिपूर्णगुणमुपमानं, तत्र
संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते ।
प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्यण सम्बन्धो नेतरस्य ॥१६॥

तिष्ठद्गु । किमर्थं इति । समुचेतव्यस्याऽभावात्प्रभः । एवकारार्थं इति । अने-
कार्थत्वात्प्रिपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति, न
सु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्ति-

उ०—वाचात् । एवं च गङ्गाऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम् । एव च
वाराणसीशब्देन मुक्तयोर्नानुना समासोऽस्तु, गङ्गायाश्च एव लक्षणयाऽऽयामे वर्तताम् । एवं
च प्रागुक्त एवार्थेऽनुवाराणसि गङ्गेति स्वादिति भावः । भाष्ये—तत्र प्रकर्षगतिरिति । शब्द-
शक्तिस्वाभाव्यादुपमानवाचनेनैवायं समास इति भावः ॥१६॥

तिष्ठद्गु । शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमिष्यर्थः ।
तद् एवमवाह भाष्ये परमं तिष्ठद्गुमिति । एवमितं चेदं वृत्ती । 'आतिष्ठद्गु'प्रकर्षसंख्या'मिति
ए भिन्नपदमेव, पद्यमात्राव्ययादिति सुगिति बोध्यम् । तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वात्

१—'हास्तिनपुरमन्वाराणस्य' इत्यधिकं क्वचित् । २—'न पुनर्हास्तिनपुरेण' इत्यधिकं क्वचित् ।

* लक्षणेनाभिप्रेती अभिप्रेत्यान्वे २ १ १५. ३—'विज्ञायते' पा० । ४—एचित्र ।

५—'मटिमदेगोऽस्तु' (४१५) । 'माहृत्परंशमिष्यो.' २ १.१३. इत्यन्वयीमानस्तु भवतीति
वचनप्रस्था ।

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते [इति 'वक्तव्यम्] ।
खलेयवम् खलेतुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् तयवम् पूयमानयवम् ॥१७॥

पारे मध्ये पष्ठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वावचनं किमर्थम् ? विभाषा समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्य-
मपि यथा स्यात्—पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महा-
विभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनमश्रव्ययीभावेन मुक्ते पष्ठीसमासो* यथा स्यात्—
गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रयमपि विभाषा, पष्ठीसमासोऽपि,

प्र०—स्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां
प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न काल एवापि त्वन्यत्रा-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य पष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वा-
दिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह—
विभाषेति । श्रयमपीति । पष्ठीसमासे प्राप्तेऽव्ययीभाव आरभ्यते, स नित्यं बाधकः
प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे पष्ठीसमासः सिध्यति,
सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—बहुद्वय इत्यसंगतमत आह—अस्य कालविशेषेति । वार्तिकमुपलक्षणमिति भावः ।
कालेऽन्यपदार्थे समासः ।

ननु व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्ताम्बेव प्रयोग्यानीत्यत आह—अव्यतिरिक्त
एवेति । भेदाववायोग्ये इत्यर्थः । 'खलेयवादीभ्यश्मपदार्थे समस्यन्ते तानि च समस्तानि
प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानी'त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम् । ननु तिष्ठद्वादीनामपि काल-
रूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषोक्तव्येत्यत आह—न काल एवापि त्विति । स्वाभ्यादाव-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे मध्ये । स्ववाचेति । जल्पनापेक्षया करणे तृतीया । सिद्धांशोऽनममपि
स्वपदार्थः । पुनर्यदि मां प्रक्षयति उदा स्वारायं वदयामीत्याशयेनेति भावः । विकल्पेन बाधक
इति । वृत्तिवर्तनवादिनां विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र यत्र संज्ञान्तरप्राप्ति-
स्तत्र साम्यमुज्जायते, यत्र च, तत्र वावचमेवेत्यभिप्रायः ।

तावुमौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति—

पारे मध्ये पष्ठया वावचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये पष्ठया वेति वक्तव्यम् ।

अवचने हि पष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणो हि वावचने पष्ठीसमासस्याभावः स्यात्, 'यथैकदेशि-
प्रधानो । तद्यथा,—एकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः
कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति ? समासतद्धितानां वृत्ति-
विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवादः । इह पुनर्वावचने क्रियमाण एकया वृत्ति-
विभाषा; अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

प्र०— अत उत्तरमिति । एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थे । वक्तव्यमिति । 'कृत्याञ्चेत्यावश्यक्ये
कृत्यः । एकदेशिप्रधान इति । ननु 'पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानम्,
; न त्वेकदेशी । एवं तर्हि—एकदेशिनोऽनुदमानत्वादप्रधान्य, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधा-
न्यम् । तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति पष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथवा प्राधान्येन
निमित्तत्वं लक्ष्यत इति, बहुजीहावपि न दोषः । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्याय-
त्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टा । इह वास्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिराभ्यमाणा
वास्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते । तत्रापवादोऽपि
विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वास्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन धायेन
भाव्यम् । तत्र वाप्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्यं सिध्यति । एक्येति ।
विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव वावचनमु'दशितोऽन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्याह-
ः प्रहसं च ज्ञापकम्—'यत्रोत्सर्गोपवादौ वृत्तिषु विभाषा, तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न

उ०— एतस्मादिति । एतस्माद्वावचनं किमर्थमिति पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तरकाले तस्मात्प्रधानमूतं
वार्तिकं पठतीत्यर्थः । सूत्रकारेण वाप्रहणस्य कृत्याद्वक्तव्यमित्येवमुक्तमित्येत भावः—आवरणके
कृत्य इति । समास उच्यते इति । एकदेशिनः प्रधाने—विधीयमाने एकदेशिषटित-
समुदायस्य विधीयमाने समामे इत्यर्थे इति भावः ॥ भाष्ये—वृत्तिविभाषेति । वृत्तिः—
एकाधीभावः । अर्थ भावः—'अपपरीत्यादौ समास इत्यनुद्वेषम्, समर्थ इति च परि-
भाषयोपस्थितम् । तत्र लोकासिद्धैकार्थीभावः कालि, क मेति ज्ञानमसमर्थानां बालानां स्फुटं
बोधभाषे तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिषुदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम् । विभाषाप्रहणं
च सामर्थ्येनैव संभवते, व्यापयानात् । सामर्थ्ये समासविकल्पानिषेध 'सुवर्गं धितादिभिः
'सदोत्सर्गोपवादौ वा समर्थं भवति, समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थः । निषेधसूत्रैरपि
समासनिषेधे सन्निवोगतिव्यापेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि, सामर्थ्यैव वा निषेधः ॥ इह पुनर्वा-

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या
श्रुत्वा सिद्धम् । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विमक्तयस्तदा न
सिध्यति ॥१८॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः ।
द्वीरावतीको देशः । 'नदीभिः संख्ये'ति प्राप्नोति ।

न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः,
कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

प्र०-भवती'ति ॥ सप्तम्या श्रुतेति । 'तत्पुरुषे कृती'ति बहुलप्रहणादिति भावः । यदा
त्वन्या इति । 'पारेगङ्गादागत' इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः ॥१८॥

नदीभिश्च । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीय-
मानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति 'नदीभि'रिति वार्तिकारम्भ । न वक्तव्य
इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वा-
चार्याः संज्ञा व्यधिपत तदुपाधीनामेतैत भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक इत्यादौ ।

३०-वचनं तु सामर्थ्यादेकार्थिभाव एव संज्ञाया विकल्पबोधकमिति तद् स्वनयन्नाह—वृत्तिरा-
रभ्यमाणेति । वाच्यस्य—वाच्यविषयस्यपेक्षायाः । वृत्तिपु—एकार्थिभावनियेषु । विभा-
पेति । महाविभाषया विकल्पिताविरथः । न मनतीति । महाविभाषा विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव
संबध्यत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । सप्तम्यर्थाभावादिति । गङ्गायाः पारादिति हि
सप्तम्यर्थाः ॥१८॥

नदीभिश्च । भाष्ये—अन्यपदार्थे इति । समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद् स्वनयन्नाह—
द्विगोरिवेति । समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि बहुव्रीहेरनवज्ञात्वाद्वाच्यसामान्यचिन्तापक्षे
बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह—
पूर्वाचार्येति । गुरुसंज्ञया प्रकृतार्थलभं दर्शयति—यदुपाधीनामिति । उपाधिश्चात्र तत्त-
दर्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञाऽऽचार्येण व्यवहारः, तदुपाधीनामिति ज्ञाप्यत

ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्या-
मेतमर्थमुच्यमान पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ।
अपि चान्यपदार्थप्रधानता न प्रकल्पेत—चित्रगु. शबलगुरिति । किं कार-
णम् ? अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमान पश्यामः ।

यद्यप्यत्रैताभ्यां पदाभ्यामेवोऽर्थ उच्यते, अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते ।

प्र०— ननु पञ्चनद द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्य नास्ति । समा-
हारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरण समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधा-
न्यम्, अथ समाहित इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्व-
पदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थ प्रधानम् । नैष दोषः । समाहित्यमाणां समाहारः । तत्र
पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षायां यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य
विशेषणत्व, विशेष्यत्व च पूर्वपदार्थस्य । 'अथवा वृत्तिविषये द्व्युपादय' सरयानमात्रे वर्तन्त
इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ।

इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति—ननु चेति । अयं भाव—द्वीरावतीक इति
देशावरोपोऽभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयो सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यप-
दिश्यते । तत्र पूर्वपदार्थत्वादेशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्त्यव्ययीभावः ॥ एतदेवेति-
सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्राय—समासेनान्यपदार्थ प्रतीयते, न तु पूर्वपदोत्तरपदा-
भ्याम् । तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि—द्विशब्दो
द्वित्वावच्छिन्न सख्येयमात्रमाह, न देशम्, इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह, न देश-
मिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति ।

उ०—इति माय । समाहित्यमाणां समाहार इति । समाहारशब्द कर्मदुत्पन्न पृथेक्यर्थः ।
तदोत्तरपदार्थस्येति । ननु परिच्छेदशब्दरूप विशेषणत्व, परिच्छेदशब्दरूप विशेषणत्व यद्यपि
तत्रापि, तथापि विषयताविशेषरूप तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्य-
त्वात् । पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्य विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितम्,
अथवा सर्वत्र तस्यैव समवायित्वदुचेरह—अथवेति । इदमपि प्रौढिवाहः । पञ्चनदीसमूहस्य
पञ्चतोऽप्यन्तमेवाभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि [तत्र] यद्युक्तं शक्यम् । अत्र तु न तत्सम्भवो-
ऽपीति भाष्याशय इति तत्रम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति । इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता । भाष्ये—एतदेवेति ।
यद्येनोच्यते इत्यादिभ्यामेव यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम्—एतदेव न जानीम—अत्र न
पश्याम इत्युक्तार्थः । तदेवाह—समासेनेति ॥ दोषवानिति । त्वदीत्या चित्रगवाश्वपि
समस्तमानपदाभ्यामिदार्थप्रतीतेर्वास्तवबहुमीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भज्येतेत्यर्थः ॥ भाष्ये—
अन्यपदार्थोऽपि त्विति । विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्यैव समासेन प्रतीयमानत्वा-

तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते, स्वपदार्थोपि तु गम्यते, तत्र स्वपदार्थाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अव्ययीभावः कियता बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिपेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः† ।

परंकार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः सख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो

५०-त्वत्पत्न्याभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः ।

चोदकश्चोद्यमुद्गावित् परिहरति—यद्यपीति । स एव परस्य चोद्यमापादयति—इहापीति, प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्रायः—पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः ॥ एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनाय द्विगुमेव वाधते, बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्वाध्यते । शेषमहणं च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिकापेक्षो वा शेषः ।

उ०-दित्यर्थः । सिद्धान्त्युक्तिवासमवात् 'इहापि तर्ही'ति भाष्ये 'तर्हि'शब्द एवमर्थः । तद् ध्वनयन्नाह—स एव परस्येति । केचित्तु देशस्थान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे श्रीरावतीरूपस्वपदार्थत्वात्तन्तर्भावात्तस्य च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथाकथञ्चित्प्रधानत्वसत्त्वाद् दुर्बारोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥ शेषमहणं चेति । अन्यथा नयो पदयोर्द्वयसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—भवेदेकसंज्ञाधिकार इति । 'वाभ्यविशेषविन्ताया'मिति दोषः । परकार्यत्वे तु न सिध्यतीति । तत्र हि पाठे पूर्वयाऽनवकाशया वाधे प्राप्ते परविधायार्थमिदम् । एव च समाहारेऽपि द्विगु, सामर्थ्यादव्ययीभावश्चेत्येष्टस्यम् । एव च पुरस्तादपवादन्यायाऽभावेन द्विव्ययीभाववदन्यपदार्थविषये बहुव्रीह्याभ्ययीभावावपि स्यातामिति भावः ।

भाष्ये—सिद्धान्त्याह नदीभिः सख्यायाः समाहार इति । 'पर कार्य'मिति पाठे द्विगो परप्राप्त्ययीभावप्रकरण कार्यमित्यर्थः । एव च द्विगुविषये न दोषः, अन्यपदार्थे तु प्राप्तिसंभवेति भावः । स चावश्यमिति । 'एका सङ्गे'ति पाठेऽपि 'समाहार' इत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः । भाष्ये तत्फलमाह—सर्वमेकनदीतरे इति । तदभावे 'पुरस्ता'दिति न्यायेन 'पूर्व-काष्ठैके'ति वाचिस्त्वग्नैवाव्ययीभाव इत्यात् । तथा च तत्प्रयुक्तं सर्वं—एषु नपुंसकत्वं चात्र

वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । 'सर्वमेकनदीतरे'† ॥२०॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुपत्वे कानि प्रयोजनानि ?

द्विगोस्तत्पुरुपत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् ॥ १ ॥

द्विगोस्तत्पुरुपत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति—पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्चराजम् दशराजम्* ॥२३॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२।१।२४॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०- एकनदीतरे इति । यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा 'पुरस्तादपवादा' इत्यनेन न्यायेनायं समासः 'पूर्वकालैके'ति समासं बाधेत, समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् । तत्रैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तत्रिनन्धनो 'नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्य' इति वा टच्प्राप्नोति, नपुंसकत्वं च । यस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्चे'त्यसमासान्तः सोऽच्प्रत्यन्व-वेत्यत्र योगत्रिभागेन क्रियते, स चेष्टप्रसिद्धर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव । एकापूर्वीत्समाहार-विवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः ॥२०॥

द्विगु । समासान्ता इति । यद्यपि टज्जावेव तत्पुरुषनिधनो—पञ्चगवम् द्व्यङ्गुलमिति, तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपद-त्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः । यदा तु 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता' इति पञ्चराजा तु पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ॥२३॥

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संप्रहार्थमुभयो-

उ०-स्वादिति भावः । 'सर्वमेकनदीतरे' इति कश्चित्पद्यस्य शेष इति बहयः । तथातोस्तर इति रूपम् । 'तीर' इति कश्चिदगठः । इत्यत्र भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासी'ति 'ट'मिति शेषः । एकापूर्वीत्समाहारेति । प्रत्ययपदमप्यपरवारोपेणेत्यर्थः । भवतीत्याहुरिति । अत्रारुचि-भीमं तद्वदत्र समाहारविवक्षया मानाभाव इति ॥२०॥

द्विगुश्च । पात्रादित्वादिति । यस्तुत उत्तरपदावयवात्पद्यो नास्त्येव, 'भन्त' इति सूत्र-स्यभाष्यविरोधादिति 'समासागता' इति सूत्रे दाद्रेन्दुबोलेरे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः ॥२३॥

द्वितीया श्रिता । गमिगाम्यो 'गमेरिनि'तिर्ययीणादिक् । गामीति कृद्विर्वाङ्मुक्त्या ।

१- 'नदीतीरे' पा० । † नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्य. ५.४.११०; अव्ययीभावश्च २.४.१८.

२- इदं पार्श्विकं शीघ्रहान्भाष्ये नास्ति । * गोरवद्विदुष्टिः यसाह रुचिम्यदृक् ५.४.६२; ६१.

श्रितादिपु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
ग्रामं गामी ग्रामगामी ।

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् २

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कार-
णम् ? 'बहुव्रीहिकृतत्वात्' । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवति ।
तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ।

प्र०—रूपादानाम् । ग्रामगमीति । 'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाप्रहरणमप्राद्विपयेऽपि विधा-
नार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवतीति पठ्या । प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या 'अकेनो'रिति
प्रतिषेधं वक्ष्यन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थ-
सूत्रस्य प्रत्याख्यानान्कृत्प्रयोगे पठ्येवेत्यत इति तद्दर्शनेन सौत्र पठानिषेधः ।

श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहियैव विवक्षितार्था-
वगमादर्थस्वरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति ।
यः कष्टं श्रितः श्रितं कष्टं तेन न हीनमित्यर्थः इति भावः । अथतिश्चात्र गतौ वर्तत इति
गत्यथेत्वात्कर्त्तरि क्तः । ततः श्रितपतितगतौ समासोऽयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु
स्वरसिद्धयर्थो विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति थायादिस्वरेण भाष्यम्, अतीतात्यस्तयोर-
हीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्गे इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतस्वरो
नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदकृत्स्वरेण भाष्यम् । यदा तु जातिकालसुरादीनि पूर्वपदानि
तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा

दु०—अन्येषां चेति । 'सनाशसे'त्युप्रत्ययादीनामित्यर्थः । भोदनं वृत्तु, भोदनउमुत्तरित्युदाह-
रणम् । उभयोरपि उणादिप्रत्ययान्तात्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यर्थेऽपि इति
चिन्त्यम् । तस्मादादिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थेऽप्यसौ बोध्यः । उभयोपादानं
स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वापरिति । 'गत्यर्थकर्मणी'तिसूत्रस्यैतत्सूत्रस्योरित्यर्थः । नास्तीत्यन्तो
गत्यर्थसूत्रस्यः । 'अकेनोरिति' प्रतिषेधः इत्यत्रयः । 'प्राप्तिरेव नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे
तस्याः प्रतिषेधं वक्ष्यन्ति ते' इत्यन्वयः । सौत्र इति । 'अकेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः ।
पूर्वं च 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचकद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । विवक्षितार्थावगमादिति ।
कृत्कर्मकप्रयणकर्मत्वविशिष्टोऽर्थ उभयामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्व-
निपातः स्यादिति तु न शक्यं, तत्प्रकरणान्तिव्यादादिति बोध्यम् । तेन न हीनमिति । न त्यक्त-
मित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः । अतीतात्यस्तयोरिति । यो हि कान्तारमतीतोऽ-
त्यस्तो, वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचिवादित्यर्थः । यथाप्यत्राप्यनु-
पसर्ग इति निषेधोऽप्यस्ति, तथाप्ययमप्यस्तीत्ययमेवोक्तः । यदा त्विति । 'वा आतादित्वे'ति
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ननु समासवचनपक्षकानर्थक्यानुमाने बहुव्रीहिकृतत्वहेतुस्यैधिकर-
णोऽत आह—बहुव्रीहियेति । पूर्वं च बहुव्रीहिसिद्धिस्वप्नारूपकत्वादिति हेतुरिति भावः ।

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

‘अहीने द्वितीया’ [६. २. ४७] पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतत्स्वर-
वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? बहुव्रीहिकृतत्वादेव* ।

जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति—ग्रामगतः श्रययगत इति । ‘जातिकालसुखा-
दिम्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः’ [६. २. १७०] इति ।

तत्र जातादिषु वाचनान्तिसङ्गम् ॥ ५ ॥

यदेतद् ‘वा जाते’ [६. २. १७१] इति, एतद् ‘वा जातादि’ष्विति
वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ।

ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि, तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥ नास्ति
भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र
तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरो, बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘समानेऽर्थे
केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवती’ति ।

प्र०—स्वरूपस्य साधितत्वादित्यर्थः ॥ जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्रीहिरेव कियते
सदा ‘जातिकाले’त्यन्वोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

बहुव्रीहियादीं स्वरदोषं परिहरति—तत्रेति । ‘वा जाते’ इति न्यासमपास्य ‘वा
जातादिष्वि’ति वक्ष्यते, तेन पक्षेऽन्वोदात्तत्वं, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वय-
सिद्धिः । इमे इति । भित्त गण-पवित्शब्दाः । सतश्चाऽहीने द्वितीये’ति न वक्ष्यमिति
लापनं भविष्यति । तत्पुरुषाद्याह—ननु चेति । बहुव्रीहियाद्याह—नास्तिभेद इति ।
द्वौ स्वरापिति । तत्पुरुषे ‘अहीने द्वितीये’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ ‘जातिकाले-
त्यन्वोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति । ‘वा जातादिष्वि’ति सूत्रन्यासेन ॥ एवं तर्हीति ।
सतश्च बहुव्रीह्यभावात्कश्चित् इत्यादा‘वहीने द्वितीये’ति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । ‘निष्ठा

उ०— भाष्ये—इत्येतस्वरवचनमिति । एतदर्थं प्रतिपादकं स्वरस्य वचनं ‘अहीने द्वितीये’ति
सूत्रमित्यर्थः ॥ अन्वोदात्तत्वमिति । तदर्थेऽप्यर्थः । इत्येते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति
भावः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । तदर्थेऽप्यर्थः । अन्वोदात्तत्वमिति । तदर्थेऽप्यर्थः । अन्व-
य-

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? राज्ञः सखा राजसखः । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम् 'श्रपवादैरुत्सर्गा वाध्यन्त' इति । वाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः, यदुच्यते 'बहुव्रीहिकृतत्वा'दित्येतदयुक्तम् ।

प्र०-च द्वयजनादित्याद्युदात्तत्वात्कष्टशब्दस्य । न तु जाविलक्षणबहुव्रीहिनियन्धनमन्तो-
दात्तत्वम् । अथविरुन्ध्यायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारितः । राज्ञः सखेति । सख्यस्योभया-
पिष्टानत्वाद्वा राजा सखास्येत्ययमर्थोऽन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकान्न
भवति । अथ कश्चिदुत्सर्गापवादस्यायेन बहुव्रीह्यभाव मन्थमान आह—नैतदस्ति ।
अर्थभेदे बहुव्रीही प्राप्ते तत्पुरुषस्मारम्भात् । ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषिकैव,
तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिवाच्यलक्षणं तु फलं न भिद्यते । विशेषविहितेनेति । श्रिताद्युपादा-
नेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति । 'कष्टं श्रित' इति स्वपदार्थे तत्पुरुष-
विधानान्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वात्प्राप्ति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतार्थो न शब्द-
संस्कारे निमित्तं, किन्तु शब्दवाच्य एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदाच्छ्रितादिमहणं
कृतमिति भावः ।

उ०-विकेति । अवेमांसमिति विग्रह एव, भाविकादेव च प्रत्ययोपसिः—भाविकमिति, तथा
'कष्टं श्रितमनेने'ति वाक्यमेव, 'कष्टं श्रित' इति विग्रहे एव समास इत्यर्थः । ननु 'राज्ञः
सखे'त्यस्य राजनिरूपितसखित्वानर्थः, बहुव्रीहौ राजामिहसखिसम्बन्धीति बोधेऽभ्यनिरू-
पितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात्कष्टं पूर्वोक्तज्ञापकेनात्र समासाद्येव
इत्यत आह—सख्यस्योभयेति ।

कश्चिदुत्सर्गापवादमात्रं मन्थमानो ज्ञापकं रूपयति—नैतज्ज्ञापकेति । एतत्—उक्तं
वस्तु, ज्ञापकसाध्यं न—ज्ञापकत्वस्यैवात्मवादित्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणा-
भवकाशतया बहुव्रीहियाधे कष्टश्रितादी पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखा-
स्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादेव, 'पठी'ति शास्त्रस्य राजपुरुषादी सावकाशत्वेन बहुव्रीहियाध-
कत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्बहुव्रीहिरेव स्यात्, पठीतत्पुरुषो न
स्यादेव । उभिवचनं तु 'सुन्दरसर' इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च 'ज्ञापक-
वाद्यपवादवादिनोश्चाहोपुरुषिकैव, तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहियाद्यलक्षणं तु फलं न भिद्यते' इति
कैयटाचार्यश्रम्यः । स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहस्तु नैवं-
विधे विग्रहे, किन्तु कष्टं श्रितमनेनेति विग्रहे । एव च विषयभेदाच्च सामान्यविहितत्वं बहु-
व्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं श्रित इत्यत्र बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽन्यन्तर्भूत इत्यत आह—अन्त-
र्भूतार्थ इति । अर्थभेदादिति । एवं च सूत्रसाध्यव्याख्यायज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ।
लौके विग्रहेति । समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहिव्या-

अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽथार्थ-
कृतः ? शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्—बहुव्रीहौ सति कपा भवि-
तव्यं* तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः—तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः
कर्त्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे—आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ
व्यपवृक्ते कर्मणि भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ।

अन्यथाजातीयकाः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः संव-
न्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । सन्ध्यादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ।

प्र०— ननु 'कष्टश्रित' इति समासप्रयोगे लोके विप्रहवाक्याप्रयोगात्तात्पर्याभेदादस्ति
बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह—अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाथेस्वरूपस्वरूपे
विशेषंमपरयन् पृच्छति—किमिति । बहुव्रीहाविति । 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन कष्टश्रितक
इति । तत्पुरुष इति । कष्टश्रित इत्यादौ । रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
गत्यर्थादयोऽपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्ग इति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्टितत्वेऽपि
तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृत्तारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि-
दमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते, तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्ने-
वोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा 'मुक्त औदन' इति
मुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते ।

१८१ भेदान्तरमप्याह—अन्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यव-

१८० नवपमादिति भावः । अर्थद्वयबोधेऽप्याह—तात्पर्यस्यादि । एवं च ज्ञापकत्ववादिनोऽपघाद-
शब्दादिनश्च खण्डनायास्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भावः ।

भाष्ये—बहुव्रीहौ सतीति । तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः । तत्पुरुषे सतीति । तस्मिन्नपि
सतीत्यर्थः । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ।
तात्पर्यारम्भे 'वा जातादिष्वि'त्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्नोदात्तत्वमेवेति 'बहुव्रीहा'-
विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु 'वा जातादिष्वि'त्यारम्भात्पक्षे
बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रतिस्वरसन्नातरुन्नियोगेनापि कवापत्तिरिति भावः । कैयटोक्तोदाहरणे
समासद्वयेऽपि पूर्वपदप्रतिस्वरसन्नात्कपो वैकल्यकत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् ।

भाष्ये—अर्थकृत इति । अर्थभेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थतेति भावः । धात्वर्थस्या-
नपवर्गे इति । सर्वधात्वर्थांसमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्त्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयेण क्तो
भवति तात्पर्ये । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थाणांविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष
इत्यर्थः । अन्यथाजातीय इति । शब्दत्वाम्बन्त इत्यर्थः । अन्यथाजातीयकः सम्यन्या-

उभयं खल्वपीष्यते—स्वस्ति सोमसखा पुनरोद्दि, गवांसख इति ॥२४॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

किमुदाहरणम् ? खट्वारूढो जात्मः ॥ क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम ?
अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जात्मः । नातिव्रतवानिति ॥२६॥

प्र०—धानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्य ॥ ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह—उभयमिति ।
सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात्समासान्ताभावः । गवांसख इति । सत्पुरुषत्वात्समा-
सान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, 'पष्ठया आक्रोश' इति वा पष्ठया अलुक् ॥२४॥

खट्वा । 'खट्वारूढ' इत्यत्र क्षेपहेतौर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसम्बन्ध-
मात्रावगमात्पृच्छति—किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोऽर्थः, स चात्रास्तीत्याह-
खट्वारूढ इति । अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः
कतव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः ।
खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह—नातिव्रतवानिति ॥२६॥

उ०—दिति । भानुमानिक इत्यर्थः । नन्वेवं राज्ञः सत्यास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह—
उभयं खल्वपीति ॥२४॥

खट्वा । अधीत्य स्नात्वेति । अधीत्य आत्वा चेत्यर्थः ॥२६॥

१—'जात्मोऽसमोक्षकारी स्यादित्यमरः । खट्वारोहणं चेह विमर्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् ।
रूढश्रायं शब्दः । तेन खट्वारोहणं मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते ।
अत एव निमायाधिकारोऽपि निव्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

२—'वेदं समाप्य स्नायान् ॥१॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् ॥२॥ द्वादशकेऽप्येके ॥३॥
गुरुणाऽनुज्ञातः ॥४॥' (पार० ए० का० २, फ० ६)

“एवं हि समापनन्ति 'वेदमधीत्य स्नाथा'दिति” (मीमांसा० शाबर० १।१।१)

“गुरुवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं प्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुभयमेव वा ॥”
(या० स्मृ० १।५।१)

“वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥”

“गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।” इति मनुः (अ० ३ श्लो० २; ४)

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २६ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनार्थक्यम् ?

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च 'कालाः क्तान्तेने'त्येतत्समासवचनमनर्थकम् । 'अत्यन्तसंयोग' इत्येव सिद्धम् ।

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । परमुहूर्ताश्चराचराः । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते—अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि—अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥२६॥

प्र०— अत्यन्त । काला' इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम् । 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह—अत्यन्तसंयोग इति । चराचर इति । चरन्तीत्यर्थः । 'चरिचलिपतिवदीनामाक्चाभ्यासस्येति द्विवचनमागागमश्च । कदाचिदहरिति । उत्तरायणे । कदाचिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च पङ्क्तिर्मुहूर्तरहो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः । क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते । अथवैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यथे । प्रतिपञ्चन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥२९॥

उ०— अत्यन्तसं । ननु 'काला' इत्यस्याभावेऽत्र तद्भागे न स्यादत आह—काला इति । ननु क्तान्तेन समासार्थं तत्, अक्तागताथं चेदमपीत्यत आह—तत्र चेति । अनत्यन्तसंयोगे क्तागताथं 'क्ता' इति, अत्यन्तसंयोगेऽक्तान्तार्थमिदमित्युत्तरम् । परमुहूर्ता इति । तावत्पर्यन्तं हि दिनरात्रवृद्धिहासी देवाविशेषे ॥२९॥

† कालाः २. १. २८. १—'मुहूर्तो मुहुश्च' इति, मुहुर्द इव कानो यावदमीक्ष्य चेति ।
(निर० नैष० अ० २ पा० ७)

२—त्रिरान्मुहूर्तात्मकेऽहोरात्रे परमुहूर्ताश्चराचरा भवन्ति । ते उत्तरायणेऽहर्गच्छन्ति, दक्षिणायने च रात्रिं क्रमराः । तथा चाह कौटिल्य—“पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मान्याश्वयुजे च मासि भवतः । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तेरन्यतरं परमासं वर्धते दूषते चेति ।”

(अथर्वशास्त्रे अथि० २, प्र० ३६, अ० २०)

“विशतिक्रलो मुहूर्तः । कालादशमागश्च, त्रिरान्मुहूर्तमहोरात्रम्, अपने द्वे भवतो दक्षिण-मुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ता, उत्तरं च शिशिरवसन्तप्रीप्ता ।” (सुश्रुते सूत्रस्थाने अ० ६) ‡ द्वितीया श्रितातीतपतिवगवात्पत्रप्रतापान्नैः २. १. २४.

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् ? दध्ना षट् । घृतेन षट् । नैतदस्ति । असा-
मर्थ्यादित्र न भविष्यति । कथममामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । न हि
दध्ना षटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते षटुरिति । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः
खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? करोतिना । शङ्कुलया कृत खण्ड इति ।
वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—दध्ना षट्, घृतेन षटुरिति ।
तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०— तृतीया । तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—'दध्ना षट्'रित्यत्र यदि
दधिघृत पाटय विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन, विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटय
करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्ना करणभावो—दध्ना भुङ्क्ते षट्
रिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति । दध्ना षटुरिति । अस्याप्यय
भावः—सर्वत्र क्रियाद्वारकेण सवन्धेन भवितव्यम् । तत्रश्चेहापि क्रियाद्वारकसवन्ध
संभवात्समासः स्यात् । अनामर्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति 'दध्योदन'
इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसवन्धाश्रयेण भवति समासः । इह
तु 'शङ्कुलया खण्ड' इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद् दध्ना
षटुरित्यत्र न भविष्यति ।

इहापीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्साक्षात्सवन्धाभावा-
च्छङ्कुलयावश्यं क्रियापेक्षितव्या, तामन्तरेण कारकत्वायोगात् । वचनादिति ।
करोतिक्रियाकृतसवन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसवन्धाय चेत्सर्वत्र क्रिया
व्यतिरिक्ताऽपेक्ष्यते, तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भवात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु

उ०— तृतीया । केवलदध्ना पात्रजनकत्र वैद्यकविद्मत आह— विशिष्टद्रव्येति । शुद्धि
लवणादिरूपयर्थः । सर्वत्र क्रियेति । उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिऽङ्गणेन साक्षात्परस्परावयवे
एतदप्रवृत्तिरिति भावः । क्रियाद्वारकसम्यन्धेति । भुजिक्रियाद्वारकेत्यर्थः । यत्रेति । 'अन्धेन
व्यञ्जनमित्यादिविषये । साक्षात्सामर्थ्येति । 'उच्छि भेदने' इत्यस्माद् घञि निष्पन्नखण्ड
शब्दाद्यर्थक्रियायां करणत्वेनावयवः । सदृशादिग्रहणं च प्रपञ्चार्थमित्यभिमानः । गुणोप-
सर्जनद्रव्येति । खण्डशब्दो हि तत्र रूढो न तु साक्षात्सवन्धापन्नकारकाद्यवयवोपसर्जन
द्रव्यवाची, तादृशापेक्षानन्दनं तु 'कर्तृकरणे' कृते त्वय समासः सिद्ध इति भावः । भाष्ये—
किरिकाण इति । किरि—'गूकरो रोगविदोषो वा । व्यतिरिक्तेति । पूर्वपदोत्तरपदार्थ
व्यतिरिक्तेत्यर्थः । तदपेक्षेति । भुजिद्वारकेत्यर्थः । कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयाते तु नैदं
प्रवर्तते, उत्तरसूत्रं निपुणादिग्रहणाज्जापकादिति भावः । भाष्ये—तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्य
मिति । 'कृ'धात्वर्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्वाम्बु मुञ्जादिद्वारके इत्यतदर्थमित्यर्थः ।

गुणवचनेनेति किमर्थम् ? गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् ।

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् ? इह 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेने'तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत 'गुणमुक्तवता गुणवचने'नेति ।

कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मनु-
ब्लोपो 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लु'गिति* । तद्यथा,—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्ण-

प्र०—तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते ॥ गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—जाते-
नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावात्जातिवचनेन समासो न भविष्यति । क्रियावचनेन तु 'कर्तृ-
करणे कृता बहुल'मिति भाव्यं समासेन । 'स्वभावसिद्धं च द्रव्य'मिति तत्कृतत्वाऽ-
भावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयो-
गाद्वपावत्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुण-
मुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते, यथा 'शुक्लः पट' इति शुक्लशब्दः, स गुणवचनः, वपावच्छब्दस्तु
सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः ।

किं पुनरिति । 'दध्ना जाडयं' 'धूनेन पाटव'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो
नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः ।
गुणेनेति । अर्थेन च समासासंबन्धाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्
भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः ।

कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं
न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदान्, सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च

स० स्वभावसिद्धमिति । दण्डशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपटाद् द्रव्यभानमिति
साहचर्यभाव इति भावः । 'क्रियत' इति पदान्तरममभिध्याहारणं तु तत्र साप्याव-
प्रतीतिरित्ययम् । पदं च 'दण्डेन घट' इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु साह-
चर्यप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—धान्येन धनवानिति । धान्येन हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृत-
त्वमत्रापीति भावः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कुलाकृतत्वपटगुणको देवदत्त इत्यर्थः ।
भूतकालेति । बहुलत्वाद् भूते कर्तृरिति भावः । 'गुणमुक्तवते'ति व्यापरे—संप्र-
तीति । तत्र च केवलगुणवाचकत्वमपि प्रसिद्धस्य, यथा 'शुक्लादेः, पार्थक्येन गुणवाचिनो
विसिद्धद्रव्यवचनस्यापि, यथा पट्वादेः । भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मनुष इति । तत्रापि धर्म-
मात्रं गुण इति भावः । पट्टेदमसंभोषणं टपलक्षणम् । सम्बंधभेदेन दण्डैक्ये मनुषो लोपो
व्यर्थोऽत्र भावः—अर्थभेदेनेति । सम्बंधं 'गुणमुक्तवते'पुच्छं गुणवचनत्वमनुपपद्यत भावः—
सादृश्येति । अनेकशब्दाति । प्रकरणादिप्रकारेणपुच्छोच इति भावः ।

* गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्. ५. २. ६४ वा० ३.

गुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः ।

यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चान्न न भविष्यति-दक्षा पटुः, घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थ-ग्रहणेन ।

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अर्थगतिर्ह्यवचनात्' । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ।

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् । 'तृतीया तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेने'ति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि ? योगाङ्ग-मिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—'तृतीया तत्कृतेन

प्र०-प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वाऽनेकशक्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसन्ध इति भावः । भवति हीति । अव्यतिरिक्तकृत्वान्तरङ्गप्रतीयमानसमासायान्तर्भूतकरांतिप्रियाद्वारक-मिति भावः । 'दक्षा पटु'रित्यत्र तु निपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः ।

अर्थगतिरिति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति

उ०- भाष्ये—यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । एवं—गुणवचनेनेत्यस्याग्र करणे । अथ भावः—'तृतीयान्त गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थस्य सतुस्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासक्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान्तस्य समासो भविष्यतीति दक्षा भुङ्क्ते पटुरक्षणा षाण इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयान्तस्य न हेतौ, उच्यते निपुणदृष्टिग्रहणात् । एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्यात्सम्भ-वेन क्रियाद्वारकं तद् ग्राह्यम् । एव च यतो दक्षा भुङ्क्तेऽत पटुरित्यर्थके 'दक्षा पटु'रित्यादा-वपि स्यादत आह—अव्यतिरिक्तकृत्वैति । गुणवचनतृतीयान्तयोः समभिष्याहारे उच्यतेत्या-सामर्थ्यादिति भावः । अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतुः । अत एव समासायांन्तर्भूतस्याप्रतीयमान-त्वात्—'प्रतीयमाने'ति ।

उच्यतेत्यावसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहण रपटप्रतिपत्तयेऽभ्युपगम्य तत्रार्थग्रहण इत्यर्थमाह वार्तिककार—'तृतीयासमास' इति ॥ नायमर्थनिर्देश इति । उच्यतेत्याव्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । योगविभाग इति । योगविभागक इत्यर्थः । तदाह—

किमुक्तम् ? 'सदृशप्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्' । 'पष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति* ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नयनिर्मिन्नः दात्रलूनः परशुच्छिन्नः । कृता क्तेनेति किमर्थम् ? इह मा भूत्—दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥३२॥

प्र०—'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इत्यत्र वक्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशप्रहणमनर्थकं, मात्रा सदृशो मातृसदृश इति 'पूर्वसदृशे'ति समासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति ॥ अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे पष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, तत्रश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा पष्ठीसमासः क्रियते, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशप्रहणम् । तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रांशे पष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति, तदा तृतीयासमासे सदृशप्रहणं न कर्तव्यम् । पष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् ॥ अथोच्यते—हेतुतृतीयाथमिह सदृशप्रहणं, विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षायां पष्ठीसमासेन स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा वक्तव्यत्वात्सिद्धत्वात् ॥३१॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति । असं भावः—क्तेनेत्युच्यमाने घन्गादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलप्रहणमेवाव्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम् ॥३२॥

उ०—यः कालस्त्वय संप्रेक्षितत्वाभ्रनास, स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकाल कार्ये उपचयं प्रयोग इति तात्पर्यम् । नातिककारवचनमित्यभिप्रेत्य एवाद्यम् । तदेव युक्तमिति भावः । तदा पूर्वप्रकृतिस्वरार्थमिति । अभ्ययान्तोदात्तत्वं इत्यादित्यर्थः ।

भ्रन्वत्रानभिधानात्पष्ठीसमास एव मास्तिवत्यत आह—तथा च दास्या इति । सिद्धत्वादिति । न च 'मनसः संज्ञाया'मित्यलुकि 'मनसासदृश' इति सिध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाक्यम्, तदकृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, अनभिधानेन तत्र समासाभावाच्च । ईशासंज्ञायां मानाभावाच्चेति दिक् ॥ संबन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन 'भवस्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र पष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसदृशः, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र पष्ठी भूयते दास्यासदृश इत्याद्यर्थमिति 'सदृशप्रतिरूपयो'रिति सूत्रोपसर्गं भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति सूचयति, सत्रापि पष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'तुल्यार्थे'रिति तृतीयासमेवैतत्समासप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपादानविकल' इतिवदिति भावः ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति । भाष्ये—कृतेति कस्योपरश्च विशेषणमिति कोपयम् । 'कृते'त्यस्य स्थाने 'क्तेने'ति वक्तव्यं, कृतेति स्वार्थमिति वार्थः । मनु शापवाक्तेनेति युक्तमत आह—असं भाव इति ॥३२॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने 'ऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वक्तव्यम् । 'बुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ।

साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

अथवा 'साधनं कृता सह समस्यत' इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'पादहारकाद्यर्थम्' । पादाभ्यां हियते पादहारकः । गले चोप्यतेः गलेचोपकः ॥३३॥

प्र०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गोणत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च 'काकपीता नदी'त्यत्राऽकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेद नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अप्रेरल्पत्वात्काष्ठमेतद् बुसेन ज्वालनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनाऽयःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते ।

साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलग्रहणात्कर्मणि खबुल् । चोपक इति । चुपेत्यन्तस्य कर्मणि खबुल् ॥३३॥

उ०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्देति । काकपेयेत्पादौ काककर्मकपानकर्म नदीति बोधेऽऽप्याग्मस्यर्थाग्मस्यवादिना निन्दास्तुतिमात्रे सारथ्याच्छ्रियाया निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्मकरणधोरपि गौणत्वमिति भावः । केचिदाहुःरिति । कर्मत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्ववत्यापि संभवादित्यर्थः । तत्राह—अन्ये त्विति । मनु 'कृत्यैरेवाधिकार्थवचन' इति नियमार्थं स्यादत आह—काकपीतेति । नेदं नियमार्थमिति । 'कृत्यैरधिकार्थवचन एवे'त्येवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः । भाष्ये—अन्यत्रापि स्तुतिनिन्दाफलत्वरूपाधिकार्थवचनत्वान्नायेऽपि ।

सूत्रसंदर्भेति । 'कर्मकरणे' 'कृत्यैरित्येतात्सूत्रद्वयकारणार्थः । बहुलग्रहणसहितमिदं वा कर्तव्यं, तत्सहितसूत्रसंदर्भो वेति तात्पर्यम् । बहुलग्रहणं तत्रापि कर्तव्यमेव, 'परश्रुता छिन्नवाग्निपापार्थम् । पादाभ्यामित्यस्य कर्मकरणवृत्तीपास्तत्वे यथापादार्थेऽपि सिध्यतीत्यत आह—अपादाने पञ्चमीति । पादयोर्द्वयमाणमज्जिरात्पेक्षयावधित्वेनापादान्त्वम् । गलेचोपक इति । इत्थन्तादिति, तत्पुटने कृतीति, अमूर्धमस्तदादिति वाट्टकम् । गले मर्धं प्रापणीव इत्यर्थः ॥३३॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः ।
किं कारणम् ?

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति, न तेषामन्योऽन्येन । तद्यथा,—
निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं, न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्द्धाहायम्
‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मिति, न चास्ति सामर्थ्यम्, तत्र
वचनात् समासो भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना
ओदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ।

प्र०— अन्नेन । भक्ष्येण । तुल्यन्यायत्वाद्युपसृष्टद्वयस्य विचारः । ‘दध्योदन’ इत्यादी
क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते, यथा ‘कष्टश्रित’ इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां
परस्परसंबन्धो नास्तीति मत्वाह—अन्नेनेति । किं कारणमिति । समासादुपसेकादि-
क्रियाव्रगमात्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति
तदभावात्सामर्थ्याभावः । निश्रयण्या इति । निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उप-
चारात्सोपानफलकान्यभिधीयन्ते । द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः । एवमसामर्थ्यं
प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह—एवं तर्द्धाहायम् ।

नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति ।
दध्ना ध्रियतां, जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्नः करणत्वम् ।

उ०— अन्नेन व्यञ्ज । अन्नेनापि करणतृतीयैव समासः, शब्दशक्तिस्वभावात्, परणे इत्यनु-
वृत्तेर्धैत्यभिप्रायेणासामर्थ्याद्गद्वा । द्रव्याणामिति । कारकविमर्शयन्तवाच्यावे इति भावः ।
फलकानीति । आरोहणावरोहणोपयोगितर्पकाष्ठानीत्यर्थः । मान्ये—निश्रयण्या इति ।
भातावेकवचनम् । दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तीत्या करणतृतीयाभावात्समासात्समासे-
राह—जीवत्विति ।

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्स्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ४

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यम् 'क्तान्त-
स्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती'ति । दध्पोपसिक्तो
दध्युपसिक्तः, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः, गुड-
संसृष्टा धाना गुडधानाः ।

पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।
अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः, अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधि-
पूर्णो घटो दधिघटः ॥ ततर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वासमासेऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'असमासेऽदर्शनात्' । यद्धसमासे
दृश्यते समासे च न दृश्यते तलोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्त-
शब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ?

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

प्र०- एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति—सिद्धं त्विति ।
उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह—पष्ठीसमासश्चेति । अश्वानामिति । संबन्ध-
विवक्षया पष्ठी । तथा 'दध्न' इति ।

असमासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्यं, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते ।
अश्वानां रथोऽश्वरथः, दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्ध-
प्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । 'दधिपूर्णो घट' इत्येवञ्च शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्,
न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽग्नि-
चिद् दधिपञ्चेति । इह तु लोपान्वाह्याने प्रयोजनाभावः ।

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि

उ०- सिद्धं त्विति । वार्तिककारभेदेऽपि दासीभारादिव्याप्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्यः । एवं च
सूत्रारम्भेण समफलता । तच्च वार्तिकं 'विशेषण'मित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदाव्यव्योच्यते-
लोपार्थं कर्त्तव्यम् ॥ संबन्धविवक्षायामिति । कर्तुः ऋणस्य वा संबन्धत्वेन विवक्षाया-
मित्यर्थः ।

युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति । संबन्धत्वेन संबन्धरक्षणं भावनादिति भावः । तदर्थं घटि-

दधा युक्तार्थता संप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते दधा युक्तार्थता संप्रतीयत इति ?

संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ८ ॥

संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥

यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति, अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दधी'त्युक्ते यद्भवोऽर्था गम्यन्ते 'मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति, तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य 'शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि' शब्दप्रयोगं यद्भवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च, तद्वाचिना शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥३४॥३५॥

प्र०-गृह्यन्ते । एवदुक्तं भवति—'दध्योदन' इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते, न चोपसैकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति ।

संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञा-
तार्थैरुदेशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः ।
मन्दकमिति । मन्दजातम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि धनभावः ।
निलीनकमिति । परिपक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां च विरोपाणां संभवाद्दधीत्युक्ते
संप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थ-
त्वाद्यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ॥३४॥३५॥

उ०-तस्य संबन्धत्वे त्वन्तरङ्गत्वात्तृतीयैव स्यादिति भावः । भाष्ये—दधा युक्तार्थता संप्रतीयत
इति । दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसैकक्रियादिरूपस्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थः ।
वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम् ।

मन्यव्यवसान संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह—सर्व-
लोकव्यवहारेति । अर्थत्रिभिर्ज्ञेयं ज्ञान प्रतिज्ञातोऽर्थः, तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । निश्चय
इत्यस्यैव विवरणं—संदेहरहित इति । दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति । अयं च प्रत्यय आनु-
मानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा । प्रकारान्तरेणेति । चेष्टयेत्यर्थः । चरितार्थत्वादिति ।
शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण सपक्षत्वादिति भावः ॥३४॥३५॥

१- 'आदौ मन्दं तत स्वादु स्वद्वयं च ततः परम् । अम्लं चतुर्थं प्रत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चमा ॥३॥'

'मन्दं दुग्धं यदव्यक्तं किञ्चिदधनं भवेत् । मन्दं स्वात्सृष्ट्यिष्णुं दोषत्रयविदाहकृत् ॥४॥'

इति भावप्रकाशे । 'त्रिदोष मन्दक, जात वातघ्नं दधि शुक्लम्' इति चरके (सू० २७
अ० २२५) । सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये दधिगुणा वितरेण द्रष्टव्या ।

२-'शृङ्गवेर' पा० । ३-'कटुकशब्दस्य' पा० । ४-'अन्तरेणापि खलु' पा० ।

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

‘चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति—रन्वनाय स्थाली, श्रवहननायो-
लूखलमिति । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत
‘एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवती’ति । अनुपादीयमाने
विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

घलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

घलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय घलिर्महा-
राजार्थः स भवति । तत्र ‘तदर्थ’ इत्येव सिद्धम् ।

‘यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समास्यत’ इत्येतद्वक्ष्येण क्रियेत ?
विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥ .

‘विकृतिः प्रकृत्येति’ चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः

प्र०— चतुर्थी । ‘चतुर्थी चाशिपो’ति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति,
समासादाशिपोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये लस्येऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च
दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं भत्वा विचारः क्रियते—किं चतुर्थ्यन्तस्येति ।
विशेषानुपादानादोपदर्शनाच्च प्रभः । इतः स्वयचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह—एवं
भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिकारभाव इत्यर्थः । यो हीति ।
देयस्य घलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः ।

इदानीं पूर्वाचार्यमूत्रं विचार्यते—यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्य-

उ०— चतुर्थी तद । समासादाशिपोऽनवगमादिति । एवं चानभिधानात्समासो नेति
भावः । यत् ‘आतीति आतीवियस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते, न च
वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनाश्रयो व्युत्पत्तिसिद्ध’ इति, तत्र; समासतोऽपि ‘अभ्यासछोप’
इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेः । वस्तुतस्तु ‘आतीवियस्यवियस्यैकाग्र्यातिपदिच्छात्पदद्वारके
आयुष्यादियोगे चतुर्थी’ति तदर्थानुभयोरपि क्रियावदेव परस्परमसामर्थ्यात्समासत्वेन न ।
एवं चैतज्जावच्छिद्यैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अतिव्याप्तिः—‘रन्वनाय स्थाली’-
त्यादी । पुनरुक्तिः—घलिरक्षितप्रदणस्य । अव्याप्तिः—अश्वघासे । स्वयचनेनैवेति ।

१—‘माह्वार्यं पयः, माह्वार्यः सूनः, माह्वार्यां दवागू’ इत्यधिकः पाठः घचित्, घ चाना-
वरयः पश्चमवार्तिके पद्व्युत्पत्तत् ।

अथ सुरम् हस्तिविधेति ।

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत' इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः ? 'ने'त्याह । सर्वथार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विग्रहो मा मूदिति ।

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थः सूपः, ब्राह्मणार्था यवागूरिति ॥ किं 'मर्थेन नित्यसमास उच्यत' इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या ? 'ने'त्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् ? 'अर्थशब्दोऽयं

प्र०—मत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । 'अथसुरमिति । 'विभाषा सेनासुरै'ति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा—हस्त्यन्नं, मापादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानादस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः ।

सर्वलिङ्गता चेति । परब्रह्मिमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति—ब्राह्मणार्थमिति । किमर्थेनेति । पूर्ववत्प्रप्रतिवचने ।

उ०—स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्नां बुद्धिस्यपरामर्शकत्वादिति भावः । 'तद्वचनेनैवे'ति पुंस्कः पाठः ।

आनन्तर्यमिति । सर्वमासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तत्र कारणमित्यर्थः । 'सामर्थ्याभावे' इति कश्चित्पाठः । तदा श्यासात्तरेऽक्तंश्रयतायोग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्यः ॥ परब्रह्मिमिति पुंस्त्वमिति । परस्योत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्देव लिङ्गं समासेऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः, न तु सूत्रस्यात्र विषय इति बोध्यं, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । दृश्यति भगवान् 'अर्थशब्दोऽयं पुंलिङ्ग' इत्यादि । अभिधेयवशेनेति । समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावर्धयशेनेत्यर्थः ।

१—'अपरे पुनरस्यान्यतो विशिष्टेन कन्यालाभेन कन्यामातरमुन्मादयेषु' (कामसूत्रे अधि० ३, अ० १ सू० ७)

'अथसुर'मिति भाष्योदाहरणेन 'कन्यामातरमुन्मादयेषु'रिति वात्स्यायनवचनेन चोन्मादनकारणभूता सुरा कन्यामात्रे देशविशेषे दीयत स्मेति प्रतीयते ।

यद्यपीदं धर्मशास्त्रविद्वद् वर्तते, मन्वादिभिः सर्वविधसुराजनस्य प्रतिपिद्धत्वात् । पतञ्जलिरपीदं पुषोप । तथा,—"एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् । सुरा न पेयेति ।" सुरामात्रं न पीयते" (मा० १. २ ६४ वा० ३६) । "ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः" (मा० ६. १. ८४ वा० ५) इति । २—'यावत्तार्थं' पा० ।

पुँल्लिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषस्तेन पुँल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ न वक्तव्यम् ।

यत्तावदुच्यते 'विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । 'कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति' ।

यदप्युच्यते 'अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः पष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येद'मिति । तद्यथा, — गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं* पष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेन ।

नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्र'-

प्र०- इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह—तत्तर्हीति । यदयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य सभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमप्येति । तादर्थ्यं संबन्ध-विशेषः । विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां पष्ठी प्रवर्तते एवेति भावः ।

उ०- भाष्ये—समासस्याभिधानमिति । समासाप्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । सबन्ध-मात्रेणार्थः । इदमेव पुष्कं, गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्रास्यैव प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । पष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव, भाष्यप्रामाण्यमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—अर्थे क्ते चेति । न च कग्रहणं द्वितीयं तत्रातादर्थ्येऽपि 'द्वितीयो क्ते'ति चतुर्थीविधानमिति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनात्रापि तदर्थं इत्यस्य संबन्धेना-

१- 'तन्क्य' पा० । २- 'तदर्थेन प्रकृतिविकृतिमात्र एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणा-
कारणम् ।' इति शब्दकोशम् । * चतुर्थी तदर्थे ६.२.४३. † समासस्य ६.१.२२१

मिति, यदयं 'चतुर्थी तदर्थे' 'अर्थे' 'क्ते च' [६.२.४३-४५] इत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थ-ग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतु-र्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं, ततोऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति ।

यदप्युच्यते 'ऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य' इति । न वक्तव्यः । सर्थ-प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति ? न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप्रत्ययः क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि श्यर्थम् 'श्वर्थमित्य- 'क्षस्ये' तीयद्बुद्धौ स्याताम्' ।

प्र०-अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् । रन्धनस्थाल्यादय-स्त्वनभिधानात्पष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदावादिषु 'चतुर्थी तदर्थे'ति स्वरसिद्धयर्थे तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न संबन्धसामान्यमिति पष्ठीसमासाभावः ।

सार्थविति । 'तदर्थे विकृते'रित्यत्र. 'तदर्थे सार्थे'विति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थी धिभक्तिराक्षिप्यते, तस्मै हितमित्यवो वानुवर्त्तते । तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोऽनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति 'अर्थ' इति स्वार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति । न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुष्ठुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । 'आदिनिडुडवत्पः प्रत्ययस्ये'ति सिं-धया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतप्लुत्वस्य निर्देशादिति भावः

उ०-दोषात् । न च रक्षितार्थं, तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । वृथुक्तसंप्रदानचतुर्थी तु न, तत्रवस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्संप्रदानशभावच्छपनात्च । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति । अत एवोपक्रमसर्थं भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ननु यूपदावा-श्वापि अश्वनासादिवत्संबन्धसामान्यविवक्षायां पष्ठीसमासोऽन्तोदात्तत्वमपि स्यादत आह-यूपदावादिष्विति । तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेष एवेत्यर्थः । नन्वेवमश्वनासादौ चतुर्थीसमास एवास्तु, बलिरक्षितग्रहणं, तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहणं च मास्तु, पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ पष्ठीसमासवदयमपि अनभिधातु भविष्यतीति चेत्, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ वदयेव न, तादर्थ्यत्वेनैव तत्र संबन्धस्य प्रतीतेः । एवं च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयात् । कैयटेऽनभिधाना'दित्यस्य पृथगनभिधानादित्येवार्थः ।

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति ? भवति वै कश्चिदस्वपद-
विग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा,—‘शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् ।
इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येताम् ।

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति ?
न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ‘चतुर्थी’ ।
चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते । ततः ‘तदर्थार्थ’ । तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थ-
शब्द आदेशो भवति ।

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय रुचितम्, छात्राय स्वदितमिति* ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्र’मिति,
यद्युं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे
हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी
सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ।

इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु

५०— शोभनमिति । ‘सु’शब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः, सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचि-
त्वात्तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् ।
‘ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येव समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची ।
एवं तर्हि । ‘ब्राह्मणाय पय’ इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द
आवेशः क्रियते । तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्यं प्रयोगो न भवति । चतुर्थ्याश्च समासे
निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावात् । अर्थविशेषाभिधेयत्वे च पयःशब्दस्य प्रयोगः

३०— भाष्ये—इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । भाष्यसकारस्येत्यर्थः । भवति वै कश्चिदिति । एवं
च वैकल्पिकेति बहुव्रीहिः यथाप्यत्रापि कश्चिदस्वपदार्थम्, एवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजन-
मुपकारार्थेन यस्येति प्रयोजनवाच्यार्थशब्देन विग्रहः, न तु अनुपपत्तेन विग्रहः—‘ब्राह्मणायार्थ-
मुपकारोभ्ये’तीति भावः । तद् ध्वनयन्नाह—अत्र चेति । प्रयोजनवाचीति । उपकारार्थेन
हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । ‘प्रयोजनवाची’ति पाठे यद् ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयो-
जको भवतीति भावः । भाष्ये—यद्युं हितेति । ‘हितयोगे चे’ति वाचिक्वाचयोगे अनुधीति
भावः । न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं, तद्योगे अनुपपत्तिर्वाचिक्वाच्यम्, ‘हितयोगे चे’ति

† अन्तर्गतः समानाधिकरणवादीपयो ६. ३. ४६; शेषादिभाषा ५. ५. १५५.
१-‘शिववार्ति’ पा० । २-‘तदर्थस्योत्तर’ पा० । * कृष्णार्थानां प्रीदनाणः ३. ५. ३३.

यूपदारु रथदारु । 'वा च विधास्यते ॥ इहापि तर्हि विमापा प्राप्नोति—ब्राह्मणार्थम् क्षत्रिपार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'प्रकृतिविकृतयोः समासस्तत्र तदर्थस्मोत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवति, अन्यत्र नित्य इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति ।

एवं तर्हि 'उदकार्थो वीवधः' स्थानिवद्भावाद्बुद्धभावः प्राप्नोति । तस्मात्त्रैवं शक्यम् । न चेदेवम्, अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः, सर्वलिङ्गता च ।

नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेद् 'ब्राह्मणोभ्य' इति कौपा चतुर्थी ? तादर्थ्यं इत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ।

यदप्युच्यते 'सर्वलिङ्गता वक्तव्ये'ति । न वक्तव्या । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' ॥३६॥

प्र०— इहापीति । यदि 'चतुर्थी'त्येतावत्समासलक्षणं क्रियेतेत्यर्थः । वा चेति । महाविभाषयार्थादेशोऽपि विकल्प्यते । तेन यूपार्थं दारु यूपदार्थिति द्वैरूप्यं भवति । यदयमिति । कुवेरार्थो बलिः कुवेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्वयत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति ।

उदकार्थं इति । यदि वीवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति ।

समासोऽपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चेत्तयोर्योगपद्येन भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्येवेत्यर्थः ।

लिङ्गमिति । ततश्च 'परबलिङ्ग'मित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥३६॥

उ०—चेन सुखगोरोऽपि सेति भाष्याशयात् । भाष्ये—उक्तार्थानामिति । न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्योऽप्येवमाश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्याक्षेपेणैव तल्लागस्याप्युपपत्तेः । वचनादिति । 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति वचनात् । लक्षणस्याभावादिति । परस्मोत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानबलिङ्गं समासस्येति लक्षणस्याभावादित्यर्थः । यद्वा—एकदेशिसमासविषयकतया तस्यात्राभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्देश्यर्थः ॥३६॥

१—इत पूर्व वावचन च' इति वार्तिकं क्वचित् । 'वावचनं विधास्यते' इति क्रीलहार्नपाठः ।

२—वीवध. = बह्वेगी अथवा कांवर । 'विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्वन्ववाङ्गे काष्ठे वतंते' इति सिद्धान्तकौमुदी (५. ५ १७) 'विहङ्गिका भारयष्टित्तालम्बि शिक्यं वाचः' इत्यमरः । † मन्थौदनसक्तुनिन्दुवज्जुमारहृत्तवीवधगाहेषु च ६. ३. ६०.

पञ्चमो भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयेने'ति । 'भयभीतभीतिभीमिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्भय वृकभयम् । वृकाद्भीतो वृकभीत । वृकाद्भीतिवृकभीति । वृकाद्भी-
वृकभीरिति ।

अपर आह—'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गत
अधर्मजुगुप्सुरिति ॥३७॥

सप्तमी शौण्डः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः ।
अक्षकितव स्त्रीकितव इति ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुवचन-
निर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥४०॥

प्र०— पञ्चमी । भयेनति स्वरूपप्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भ । व्याख्यानादर्थ-
प्रहणे तु वृकेभ्यस्मास इत्यादावपि प्रसङ्ग ॥३७॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थप्रहणे सति पर्यायार्थ वा
स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नव्यसंगहीतत्वादर्किञ्चित्कर स्यादिति
भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीना साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणा
शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । वृत्त्यन्त
भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽज्ञादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगे अत्र
यविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥४०॥

प्र०— सप्तमी । अर्थप्रहणे सताति । अर्थप्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्यादित्यर्थः । भाष्ये—
बहुवचनेति । 'गगशठमइहृता इति शेर । साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्ता
दीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यम्बयः । यथेति । अत्रछत्रिणु छत्रित्वारोपेण तत्र
प्रयोग इति भावः । एव 'काष्ठेभ्यो दधी'त्यादावपि दधुपघातकारवसात्पर्येण सर्वेषु काठ-
त्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् । कारकस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्यायोगादाह—वृत्त्यन्तरिति ।
यदि तु यद्द्वाराकस्य कारकत्वे तद्व्यवहारेण तस्य क्रियात्वेन इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षा-
दपि सामर्थ्यमात्येवेति बोध्यम् । अन्तःशब्दोऽत्रेति । मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थः ।
'वनाग्न'रिगुदाहरणम् । वनवर्तिमप्ये इत्यर्थस्तस्य । यस्यचिद्व्यकरणमस्तिमात्रपृषिस्तेनाप्यधीभाव
एव, अन्तर्गमिति यथा । आधारविदक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥४०॥

१-इत् पूर्व 'मयभीतभीतिभीमि' इति वार्तिकं क्वचित् ।

२-इत् पूर्व 'भयनिर्गतजुगुप्सुभि' इति वार्तिकं क्वचित् ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २ । १ । ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—तीर्थकाक इति ।
क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं
यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते 'तीर्थकाक' इति ॥४२॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २ । १ । ४३ ॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोगे ['यत्प्रत्यये च] इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
पूर्वाहेगेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तद्दिं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति । तत्र
ऋण इत्येव सिद्धम् ।

यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पूर्वाहे दातव्या भिक्षेति ॥४३॥

क्षेपे ॥ २ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् ? अत्रतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह
क्षेपो नाम ? यथावतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं कार्याण्यारम्य यो
न चिरं तिष्ठति स उच्यतेऽ'वतप्तेनकुलस्थितं त एत'दिति ॥ 'क्षेपे सप्तम्यस्तं
कान्तेन सह समस्यत' इत्युच्यते, तत्र [ते] सगतिकेन सनकुलेन च समासो
न प्राप्नोति ।

क्षेपे गतिकसकारकपूर्वं उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'कृत्यैर्ऋणे गतिकसकारकपूर्वस्यापी'ति* ॥४७॥

प्र- ध्वाङ्क्षेण । आधाराधेयमात्रावगमात्क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति । क इति ।
उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः ॥४२॥

कृत्यैर्ऋणे । पूर्वाहेगेयमिति । 'तत्पुरे कृति बहुल'मित्यलुक् । यद्यस्येति ।
अवश्यकर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्र 'प्यणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य
शास्त्रे लक्ष्यवशेन कचिद् ग्रहणादित्यर्थः ॥४३॥

क्षेपे । अत्रतप्तेनकुलेति । चापलादिति भावः ॥४७॥

उ०- कृत्यैर्ऋणे । भाष्ये—नियोगे इति । आवश्यके इत्यर्थः । गौणस्याप्यर्थस्येति । ऋण-
ग्रहणमावश्यक्षेपलक्षणमित्यर्थः । यद्ग्रहणं चेति । यद्ग्रहणं त्वित्यर्थः ॥४३॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् ? परमं 'पात्रेसमिता इति ॥४८॥

पूर्वकालेकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन ।२।१।४९।

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति—एका नदी एकनदी । 'नदीभिः संख्ये'ति प्राप्नोति । [नैप' दोषः ।] इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

अथवाव्ययीभावः कियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिपेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याव्ययीभावः प्राप्नोति, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न

प्र०— पात्रे । परमं पात्रेसमिता इति । वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्टपटुवस्तुषुपेति समासः प्राप्नोति । परममिति क्रियाविशेषणम् । 'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्ञायान् ॥५८॥

पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन 'नदीभिश्चे'त्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्नद्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्टं भाष्यं तत्रैव

उ०— पूर्वकाले । भाष्ये—इह कस्मादिति । समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामर्थ्यसिद्धया बाधः स्यादिति प्रश्नः । एकत्वविशेषणादिति । एषत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वात्पर्यः । नद्यत्रेति । नदीत्वेन नदी प्रधानं न त्वेष्टत्वेनेत्यर्थः । विप्रतिपेधेनेति । एषत्वात्प्रति-

१—'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्ञायामिति कैयटः । † नदीभिश्च २. १. २०.

२—कश्चिन्न । ३—'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' इति पूर्वाचार्यपरिभाषितम् (शब्दशैलम् : २. १. ४)

दोषः । कथम् ? नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे† ॥४६॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः ? समाहपूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्—समा-
ह्रियते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि
दशकुमारि 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति,

प्र०—व्याख्यातम् ॥४९॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्धितार्थो । समाहार इति कोऽयमिति । किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधनः ।
तत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थ-
ग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जन-
ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, 'द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति ।
द्रव्यस्यैव कर्मसबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्बिधौ प्रत्याख्यातमित्य-
संज्ञायामपि घञ् भवति ॥ यदीति । कुमार्यथेस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमा-
निर्देशाभावाद्घञ्प्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुसकह्रस्वत्वं सिद्धयति, पञ्चखट्वाति तु न
सिद्धयति । अत्र हि वाचन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । पक्षे स्त्रीत्वम् । तत्र स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे

उ०—रिक्तसंख्यात्वेऽव्ययीभावस्य अहितार्थमिति भावः । समाहारे इति । स च आह्रियते
भावः ॥४९॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोरयोते द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्धितार्थो । इत्येतच्च वक्तव्यमिति । समाह्रियमाणां प्रधानानां बहुत्वादिति भावः ।
कुमार्यथेस्य प्राधान्यादिति । एवं च प्रधानत्वेन मानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया माना-
विमल्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः । पक्षे स्त्रीत्वमिति । एवं च स्त्रीत्वेऽ-
प्यनुसर्जनत्वाद्घञ्प्रसङ्गत्वात्स्त्रीत्वाभावे 'पञ्चखट्वा' इति स्यादिति तात्पर्यम् । क्विप् न मूल

‘द्विगुरेकवचनम्’ [२. ४. १] इत्येतच्च वक्तव्यम् ।

एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति—समाहरणं समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? यत्तदौत्तरार्थम् । कः पुनर्गवां समाहारः ? यत्तदर्जनं क्रयणं मिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ।

एवं तर्हि समन्याशीकरणं समाहारः । एवमपि पञ्चगामी परणगरी त्रिपु-
रीति न सिध्यति । किं कारणम् ? समेकत्ववाच्याङ्गामिमुख्ये वर्तते, हरति-
देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिदेशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ? साद-
श्येऽपि वर्तते । तद्यथा,—मातुरुनुहरति, पितुरुनुहरतीति ।

प्र०—सति पञ्चरत्नमिति सिध्यति । स्त्रीत्वे त्वनुपसर्जनत्वादहुस्वत्वेऽनदन्तत्वान्हीवभावा-
त्पञ्चरत्नत्वा इति स्यात् । द्विगुरिति । अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके
समाहार एकप्रदेशे संघट्टनमुच्यते । तस्य पञ्चप्रान्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति ।
पञ्चपूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः ॥ कः पुनरिति । औत्तरार्थस्यसंभवात्प्रभः ।
यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो
विवक्षितः । सप्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तस्य क्रयादिना भवतीति
तन्निर्देशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह—यद्येवमिति । गोप्त्विति । नाना-
स्वामिकानामर्जनाभावमाह ।

समन्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एवमपीति । प्रामादीनां
नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः । यदायं प्रामशब्दो देशनिर्देश-
वाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां समीपीकरणसंभवात् ।
समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च
प्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च प्रामादीनामपि लामादिसदृशार्था-

उ०—एवेदं दृश्यते । परे तु मात्र ननुसकृद्भवप्रसिद्धिः, एतद्वाच्यप्रामाण्येनानास्वार्थार्थादित्येव
पुंसवस्यापि स्त्रीकारात् । ‘यद्यङ्गुमारि’रित्यत्र विसर्गो ल्यङ्प्रमादाद् भ्रष्टः । अत एव ‘स ननु-
सक’मिति शाब्दं ‘विभाषा वृत्ते’ति सूत्रं ‘छिद्रमसिध्य’मित्यादिना प्रत्याख्यातम् । व्यभिचार-
दर्शनात्तत्र कार्यमिति तदाशयः । भग्यया संख्यादेशेपि स्त्रीकारयत्वाद्ग्रीव तत्त्वर्थं वेत्युक्तम् ॥
पुद्गला—इत्यादिपञ्चरत्नभूतया । एकस्यां क्रियायां—त्रिपारुष्ये वस्तुनि । समीपीकरणं—
संघटनमित्यर्थः । अर्जननिमित्तत्वादिति बहुमूर्तिः, अर्जने हि ‘एताश्मपेदमर्जित’मित्येक-
क्रियायां संघटनं भवतीति भावः । अर्जनं—स्वस्वावाक्रान्तताकरणम् । भाष्ये—विदेने-
विति । विद्वयार्थं विद्विष्य स्थापितेतिव्यर्थः । तत्र औत्तरार्थमिति भावः ।

समीपीकरणमित्यर्थ इति । तस्यैवदेशे क्रियायां, पुद्गी वेत्युक्तम् । एकवर्गीकरणे-
नेति कृत्त्वये हेतौ वृत्तीया । आभिमुख्यवापांसा वार्गीकरणं व्यर्थम् ॥ भाष्ये—सादृश्येऽपि
वर्तते इति । एकक्रियाचारुत्वारिकं सादृश्यमेव समाहारस्यार्थः, अनुहरतिवत् ।

॥ अथवा पञ्चग्रामी परणगरी त्रिपुरीति नैवेदमित्येवावतिष्ठते । अवश्य-
मसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रिया गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च
समाहारः ।

अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः—'पञ्चपूल्यानीयता'मिति भावानयने
चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह
'गौस्तुवन्व्योऽजोऽशीपोमीय' इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणा-
लम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्त इति ? असंभवात् । आकृतौ आरम्भणादीनां
संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इद-
मप्येवं जातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥ अथवा
'अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः' ।

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

प्र०—नुगमात्समाहारसद्भावः ।

अथवेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते,
तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः । स च समाहार इति ।
तन्निमित्तत्वादित्यर्थः । असंभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः ॥ अथवेति । पूर्व-
मुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः । इदानीं तु
वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः ॥ किं पुनरिति । काश-

उ०— नव्यनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये—अथवेति । नैवेदमिति । पञ्चग्रामीत्यादि-
पदम् । 'इय'मिति पाठे 'वक्ति'रिति शेषः । इत्येत्येव—पञ्चग्रामादिमात्र एव । असौ—
प्रयोक्ता, द्रष्टा वा । ततः—ग्रामादितः । 'अतिरिक्त'मिति शेषः । आकाङ्क्षति—बोध-
यित्तम् । क्रियां—नदीतीरस्थत्वादिरूपम् । गुणं—समृद्धत्वादिरूपम् । तत्र च बुद्धयेति ।
तत्र—क्रियादौ, बुद्ध्या—करणभूतया, तेषां समीप्यं संघटनं क्रियत इत्यर्थः ॥ असंभवा-
दिति । जातेरेवानयनान्वयः, क्रिया तु तत्रासंभवात्तत्सम्बन्धे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदा-
नयनादिति भावः । तद् ध्वनयन्नाह—अग्न्यानयने पात्रस्येवेति । 'अग्निरानेय' इति शेषिते
शब्दाद्बुद्ध्यात्रस्यापि यथानयनं केवलतदानयनासम्भवात्तथेहापीति भावः । सम्भूतार्था
चेद्भूतपादितम् । वास्तवभेदाभावादिति । द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाह्रियमाणधोरपि
वास्तवभेदाभाव इति भावः ॥ नव्येवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह—बुद्धिपरि-
कल्पतेति । अतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भावः । अव्यतिरेका-
दित्यस्य व्यतिरेकमात्रत्वाभावादित्यर्थ इति भावः ।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

‘द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः’ । केतरेतराश्रयता ? द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्योत्तरपदे, प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि ‘अर्थे’ इति वक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापितिः द्वैमातुरः त्रैमातुरः* ।

किं कारणम् ? द्विगुनोक्तत्वाद्, बहुव्रीहिवत् । तथा,—चित्रगुः शबल-

प्र०—कृत्स्नस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रिति सूत्रं, तावद्विचारयति । पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह—एवमिति ।

द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भाव्यं, प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः । पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि ‘पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते’ इति पक्षाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनाम् । ‘धन’शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यं सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन । सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् प्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते । यदा त्वनेकग्रहणायपदत्रयस्मापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः ॥ अथवायं भावः—समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं, समसनं समासः—संहृत्तेः । स चासंज्ञितानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संज्ञितत्वादेकार्थभावात्किमपरः संहृत्तेः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्त्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् ॥ पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह—एवं तर्हि । तद्धितार्थे—तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एवं तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ।

अर्थे चेदिति । यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धित-

स०—‘द्विगोरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह—पञ्चस्त्विति । द्विगुनिमित्त-प्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्प्रतिपदत्वमिति भावः । नन्वेवमप्युत्तरपदे न सः, द्विगोरुत्तरपदनिमित्तत्वेऽपि बहुव्रीहिरेषयाणांमपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वामावास्त आह—पञ्च गावो इति । ‘तत्पुरुषे कृत एव बहुव्रीहिर्न प्रा’गिति कुतोऽत आह—सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वमुपलक्षणं मुक्तत्वं समुदाये न पर्याप्तमित्यस्यास्य । ‘अभिधेयेन बहु-व्रीहि’रिति पक्षोऽप्याह—अयमेति । संज्ञितत्वे हेतुरेकार्थभावादिति । ‘अर्थ’शब्दो न प्रयोक्तव्यश्चापीत्याह—तद्धिताभिधेय इति । तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः ।

गुरिति घहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ।

एवं तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र ?
स्वरे । पञ्चारत्निः दशारत्निः । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो† न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्' 'प्रत्ययोत्तरपदयो-
द्विगुसंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं 'द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्,
सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति‡ ।
नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ।

प्र०-स्वार्थस्वाभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थेऽप्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् 'पाञ्चनापिति'रित्यादौ तद्धितो
न प्राप्नोति ।

समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते । 'समासे
विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयाभ्रास्तीतरेतराश्रय-
दोषः, परनिमित्तानपेक्षणात्तद्धितपदे प्रागेव समामर्थिकानादिति भावः । अन्वयेति ।
यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः पत्वणत्वयोर्न भवत्येवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न म्यान् ।
'इगन्ते'ति च लक्षणं समाहारद्विगौ सायनाशम् । यानि तु 'द्विगोर्दुर्गनपत्ये' इत्यादीनि
तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सायनासे स्वरे दोष
षक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारद्वयः प्रमाणमस्येति 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति
भाष्ये लुक् ।

सिद्धं इति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनु-
शासनं क्रियते । तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते परेति नास्ति दोषः । न हि संश्लेति । प्रत्यय-

उ०- प्रकृत्यर्थेऽप्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । वाचकप्रत्ययपक्षे स भावद्वय इति
भावः । द्वितीयं दोषमुद्धृतमाह—परनिमित्तेत्यादि ॥ यानि तु द्विगोरिति । 'द्विगोः परस्य
तदितस्य लु'गिति सूत्रार्थे समाहारद्विगोः परस्य तदितस्य लुगर्थमिदमपि मापञ्चनामेव,
'अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादीनि वाचिकात् । द्विगोर्निमित्तं वलादि इत्यर्थे तु तत्र
दोषस्यैवामाव इति चिन्त्यम् ।

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा,—कश्चित्कंचित्तन्तुवाय-
माह—‘अस्य सूत्रस्य शाटकं वये’ति । स पश्यति यदि शाटको न वात-
व्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यदचेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी
खल्वस्य संज्ञामिप्रेता, स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते ‘शाटक’ इत्येतद्भवतीति ।
एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिवृत्तस्य ‘प्रत्यय’ ‘उत्तरपद’मिति
चैते संज्ञे भविष्यतः ।

अथवा पुनरस्तु ‘अर्थे’ इति । ननु चोक्त‘मर्थे चैतद्धितानुत्पत्तिर्दु-
ग्रीद्विव’दिति ॥ नैप दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि ?
स्यादथऽपि वर्तते । तद्यथा,—दारार्थं घटामहे । धनार्थं मिक्षामहे । दारा नः
स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितः स्यादिति ।

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं ‘द्विगोर्लुग्नपत्ये’ [४. १. ८८] इति द्विगोरुत्तरस्य
तद्धितस्य लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य ‘उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित’ इति ।

समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं
तद्धितार्थेन कृतत्वात् ॥ ६ ॥

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहार-

प्र०—संज्ञासंबद्धं, समाससंज्ञाप्रतिषद्धं चोत्तरपदत्वमाभित्यायं समासः क्रियते न च
प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः ॥ एव तर्हीनि । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति नियमसन्नमी, न तु
परसन्नमीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ पाणिनीयं समर्थयितुमाह—अथवेति । तद्धितश्रासार्वथः
प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति प्रार्थने लिङ् । अत्रापि पक्षे स्वरे
द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह—द्विगोर्वेति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो
नास्तीत्यर्थः ।

समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्विश्रायत्वादेशोपाभावः । अचि-

उ०— प्रत्ययसंज्ञासम्यग्मिति । प्रत्ययशब्देभोपादानादिति भावः । लोके स्त इति ।
नित्यत्वेऽपि संज्ञानां तदीयसंकेतग्रहस्य शास्त्रनिषेधं लोकेऽस्त्येवमिति भावः ॥ भाष्ये—एते
संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि सामान्यसंज्ञामित्यवस्थात्वात्संज्ञेति भावः ॥ द्विगोर्वा
लुग्वचनं ज्ञापकमिति । एवं ‘तद्धितार्थं नियममृत’ इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षेऽर्थ-
ग्रहणं व्यर्थं, ‘तद्धिते नियममृत’ इत्येव वक्तुं दुष्क्यादिति यावत्पम्, स्वरे दोषग्रहणम् ।
वस्तुतो शास्त्रेनापमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् ।

निष्कार्यत्वे हेतुः—‘स्वरूपे’त्यादिः । समाहार एव तद्धितलुकीति । नियमस्य संज्ञ-

ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तद्धितार्थेन कृतत्वात्' । 'तद्धितार्थे द्विगु-
रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति* ।

यदि 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ।
उत्पद्यताम्, 'लुग्भविष्यति' । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ? पञ्चपूली
दशपूली—'अपरिमाणविस्ताचितकम्यत्येभ्यो न तद्धितलुकि' [४. १. २२]
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवम् दशगवम्—'गोरतद्धितलुकि' [५. ४. ६२]
इति टच् न प्राप्नोति ।

नैप दोषः । अविशेषेण 'द्विगोऽङ्गभवती'त्युक्त्वा 'अपरिमाणविस्ताचित-
कम्यत्येभ्यः समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव
नान्यत्रे'ति ।

गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण 'गोऽङ्गभवती'त्युक्त्वा 'द्विगोः
समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव नान्यत्रे'ति ।

अभिधानार्थं तु ॥ ७ ॥

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा
स्यात्, तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् ? तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत ।

प्र०-शेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः ॥ प्रतिषेधः प्रप्नोतीति । यथा पञ्चभिरशैः षोडश
पञ्चाशेति । अपरिमाणेति । 'न तद्धितलुकि' 'तद्धितलुकी'त्यपाम्य मूर्धन्येऽपि
समाहारग्रहणं क्रियते, 'समाहार एव तद्धितलुकि षोडशमासान्तौ भवतो नान्यत्रे'ति
नियमविधानात्तस्मिन् दोषः । अविशेषेणेति । 'गो'रित्येकं मूर्धं क्रियते । गोऽङ्गान्तस्य
संतुल्यस्य टच्भवति, 'आत्मण्यत्' इति । चलो, 'द्विगोः समाहार' इति । द्विगोः मूर्धं
नियमार्थमित्यर्थः ।

उत्पद्यताम्, लुम्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि ।
न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि—'लुक्कृतलुकि' [१.२.४६]
इति ङीपो लुक्प्रसज्येत ।

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दपदप्रियः छत्रोपान-
दप्रियः । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः* । किं प्रयोजनम् ? समुदायवृत्ताववय-
वानां मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति ।

- तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षोऽवृत्तिपक्षश्च ।
यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदात्ववृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ।

प्र०-भिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वा-
ज्ञापकाद्वा ।

उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह—द्वन्द्वेति । वाग्दपदप्रिय इति । वाक् च
दृष्य च प्रिये अस्य, पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महा-
विभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ, नित्यौ तु वक्तव्यौ । अन्यथा समासा-
भावपक्षे समासान्तो न स्यात् । 'जातिरप्राणिना'मिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि
त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वं स्यात्तदा कार्यं नैव भेदः स्यात् । समुदायवृत्ताविति ।
बहुव्रीहवित्यर्थः ॥ वृत्तिपक्ष इति । एकार्थाभाव इत्यर्थः । न च समुदायस्यैकार्थीभावे
तदभावोऽवयवयोर्युक्तः, विरोधादित्यर्थः । यदावृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाषिणां पदानां
यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः ।

उ०-इति । एवं च समाहारशब्देनेव समासेनापि तस्य पुस्त्वेनैव बोधः । नपुंसकत्वादिदेशात्
तत्रपुङ्गवकार्यमात्रमिति बोध्यम् ।

तदा कार्यं नैव भेदः स्यादिति । स्वरभेदस्य सप्तवात्समर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च
विन्यमेतत् । क्वचित्पु रूपे नैव भेदः स्यादिति पाठः । क्वचित्पु कार्यणौवेति पाठः । स्वररूप-
कार्यणैव भेदो न तु रूपणैर्यथं । भाष्ये—अवयवानामिति । द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः ॥
तदभावोऽवयवयोरिति । न चैकार्थीभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु,
तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य बहुसतया समासेनासम्बन्धात् ॥ नन्वेवं द्वन्द्वयोग्य-
पदयोर्विभक्त्युक्त्या चार्थान्ताभावैकैकार्थीभावे मानाभावः, पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावव्यवहारः ।
एवं च द्वन्द्वो दुर्लभः । इदं यवनं तु प्रत्याख्यातम् । 'वार्थे' इति सूत्रं तु घवस्यदिरावित्पादौ
वरितार्थम् । किं त्वर्थं हो मुनी वन्द्यौ प्रियौ वस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरवयवीभावाविति ।

* द्वन्द्वानुपदहान्तात् समाहारे; गोस्तद्धितलुकि ५. ४. १०६; ६२.

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् ॥ ९ ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । [द्वौ मासौ जातस्य यस्य स'] द्विमासजातः त्रिमासजातः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुप्सुपेति^१ वर्तते । एवं तर्होदं स्यात्-द्वौ मासौ द्विमासम् द्विमासं जानस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमासजात इति चेप्यतो[†] । द्वयहजातश्च न सिध्यति । द्वयहजात इति प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । द्वयहजातस्तु न सिध्यति[‡] । किमुच्यते 'परिमाणिने'ति न पुनरन्यत्रापि—पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं

प्र०- द्विगोरिति । द्विगोनिष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जानस्येति । 'कालाः परिमाणिने'ति त्रिपदे समास इत्येते । स च 'सुप्सुपे'ति सत्याया विवक्षितत्वात् प्राप्नोति । तस्मिन् च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते, कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरो यथा स्यात् । द्वयहजात इत्यत्र च समासान्तः । द्वौ मासौ द्विमासमिति, समाहारे द्विगुः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति स्त्रीत्वामावः । स्वरे हि दोष इति । समासान्त्वोदात्तत्वेन जावाकार उदात्तः स्यादित्यर्थः ।

अन्यत्रेति । 'पञ्चगवधन' इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्वादिकार्य-

उ०- तथा च स्वरे दोषः । एवं द्विगोरिति अत्येति दीपिकबहुव्रीहौ 'संघययाप्यवे'रपवाकर-बहुव्रीहापसौ 'बहुव्रीहौ संघयं' इति उच्चारणं, मुचः ध्यणानारधित्वेतिः संघ । निष्कृते-कार्यभावरूपैव समासादिनिमित्तत्वे मानामादात्, समासान्तरं तदन्विधानान्तेति अधिक-बहिर्बर्षप्रसङ्गेन समर्पणस्येते भाष्ये—अन्यत्रम् । इत्येतेषु बहुव्रीहवपव एव, न इत्यापव इति 'दोषोपानुनेष्टोद्गातार' इति भाष्येण ध्यनितम् । कस्यानां तत्र प्रमाद एवेति रिक् ।

भाष्ये—परिमाणेनेति । परिमाणियाचोत्तरपदेने^१र्थः । समासपदं च सामान्या-स्तुत्तरपरम् । एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये प्रयाणां तादृशो पञ्चम इत्यर्थः । अत्र द्विगोरभ्येन समासामादात् द्विगोः समास इत्युक्तमत्र भाद—द्विगोरिति । 'निष्पत्तये' इति पाठः । 'निष्पत्ता'विति पाठे, निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थः । तादृशपदस्य—द्वौ मामासिति ॥ भाष्ये—द्वयहजातमेति । 'न संघपादेः समाहार' इति तत्र समासान्वादिवादिनि मारः ।

१-अयं पाठः अत्रिन् । † कालाः परिमाणिना २. २. ५

‡ मुचामन्त्रिते पञ्चगव ररे; उद मुन २ १. २; ५.

* एनागस्य १. १. २२१ †† इत्यन्तकालकालनगायतपरिदु द्विगोः ६ २. २६.

‡ उदात्तार. उचिभ्यहन्; अहोऽह एतेभ्यः; न उदात्तः एनादारे ५. ५. ६१; ६२; ६३.

प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ।

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? पञ्चखट्वा दशखट्वा—द्विगोः' [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः—'गोरतद्धितलुकि' [५. ४. ६२] इति टज्जा भूदिति ॥५१॥

प्र०-सिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते । एतेन पूर्वोक्त इतरैराश्रयदोषोऽपि परिहृतः ।

सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे, यदि वाभिधेयवचनो, ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिस्तदा मतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽयमेव समासः स्यात्तु बहुव्रीहिः, अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रगवादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्यां विद्यन्त इति यदि द्विगुः स्यात्तदा 'वावन्त. स्त्रियां भाष्यत' इति पक्षे द्विगोरिति ङीप्प्राप्नोति, पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच्प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च 'द्विगोर्लु' गिति लुगस्ति, 'प्राग्दीव्यत्' इत्यधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । 'मतुपो लुग्वक्तव्य' इति दोषः । तल्लुकि च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्याः सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति ॥५१॥

उ०- एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुमीदिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पदपमाविपदमात्रयोः पूयगेकार्थीभावाभावेऽपि समासः क्रियत इत्यर्थः । न च पूयगेकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिरचेद्गोत्तरपदग्रहणं व्यर्थम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम्, द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्कलं तु 'द्विमासविय' इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतस्वर इति दिक् । एतेनेति । त्रिपदबहुमीदिसम्बन्धेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ।

अशेषत्वादिति । अनुक्तसमासः शेष इति भाषः । त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्बहुमीदिसिद्धिरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति । केचित्तु तद्धिताथेऽभिधेय इत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तिशृण्वकं समातीयापेक्षारवाप्राग्दीप्यतीयविषयमेव । किं चैतत्पक्षैकवाक्यतया स्यादर्थत्वेऽपि प्राप्तस्यानभिधानानुत्पत्तिः स्यादिति सम्भावनायामपि लिङ्, सम्मूलकमेव मतुप्सूत्रे मत्वर्थे द्विगायत्यवद्वितश्चमत्सरपि स्यादित्याशङ्क्य 'द्विगोर्मत्वर्थेतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तत्रास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति, सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धमित्युक्तम् । प्रायस्यप्रतिषेधारम्भेऽपि ङीप्-शोडशांशुत्वे इदमापदयकमिति तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चाश्रितगोरापादनमिति भाष्याशय इत्याहुः । पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भाषः । 'न तद्धित-लुकी'ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । 'पञ्चकुमारि'रित्यादौ ङीपो लुगप्राप्तिरपि बोध्या ॥५१॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । १ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे* यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वभात्रे ? किं चातः ? यद्यनन्तरे योगे, एकशटी† 'द्विगोः' [४. १. २१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वभात्रे, एकमिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्त्वनन्तरे । कथमेकशटी ? ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शटी एकशटी ।

इह तर्हि एकापूर्वी 'द्विगोः'रितीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वभात्रे । कथमेकमिक्षा ? टावन्तेन समासो भविष्यति—एका मिक्षा एकमिक्षा ।

प्र०— संख्यापूर्वः इह कचिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते—अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वे'ति, कचित्तु समुदायी, यथा—'नान्तः पाद'मिति पाठे संहिवाधिकार-विहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते । ततः सन्देहात् पृच्छति—किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा 'द्विगुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् । तत्रैवगन्ते द्विगविति स्वरः प्रसज्येत । एकशटी'ति । एकः श्राट इति पूर्वकालेति समासः । श्राट-शब्दश्चाकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'श्राटक' इत्येवं रूपं संभवति ।

एकमिक्षेति । भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च 'भिक्षा न प्रकाशये'दिति प्रयोगः । तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजनान्दोषप्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । श्राटशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि कृत इति भावः ।

एकापूर्वीति । एकश्चासावपूर्वश्चेति पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तो-त्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिध्यति, नान्यथा । केवलश्चापूर्व-शब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणे ङीप्नास्ति ॥ टावन्तेनेति । भिक्षाशब्देन समासे कृते 'अत' इत्यधिकारान्दोषभाव इत्यर्थः । भिक्षाशब्दश्च 'गुरोश्च हल'इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते । 'वाचन्त' इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।

उ०— संख्यापूर्वो द्विगुः । ततः सन्देहादिति । श्यासिभ्यायानन्तरं श्याययोर्द्वयोरपि शाब्दे भाष्ययणादिति भावः । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकमिक्ष' इति तु नेष्यत एवेति भावः । ङीपि कृत इति । 'एकश्राट' इति त्विष्यत एवेति भावः । 'श्राच्छो'रिति सूत्रे परिगणित-

* तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१.

† पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ५६.

इह तर्हि सप्तर्षयः† 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरः प्राप्नोति‡ ॥ अस्तु तर्ह्य-
नन्तरे । कथमेकापूषी ? समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः ? यत्त-
द्दानं संभ्रमो वा ।

इह तर्हि पञ्चहोतारः दशहोतारः 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्तर्षयः ? 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
छन्दसी'त्येवमेतत्सिद्धम्* । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दश-
होतारः ? 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसी'त्येव सिद्धम्× ॥५२॥

प्र०—यत्रापि ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ, तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते ।
भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिशीति स्यात् ।

सप्तर्षय इति । 'दिवसंख्ये संज्ञाया'मिति समासः । कः पुनरिति । अनेकविषय-
खात्समाहारस्य एकस्य सदसम्भवात्प्रभः । यत्तदिति । एकमप्यपुं कश्चित्कृपणो
दददनेकमिति मन्यते । दाने श्रद्धाविशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन् यः संभ्रमः स
एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथयेति । पूर्वत्रापारितोषेणैतदुच्यते । भाषायामपि
सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त इत्यते । प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात् । अत एवैकशाटीत्यादावपि
द्विगुस्वरभावः ॥५२॥

उ०—इषवस्वितविमाषास्वरवानुल्लेखान्तराह—यत्रापि ह्रस्वत्वमिति । 'स नपुंसक'मिति
प्रकरणारसमाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'भिक्ष'शब्देन समासे वक्ष्यमाण-
रीत्या समाहारविवक्षायां 'एकभिशी'त्यपि स्वादत् आह—भिक्षशब्देन त्वनभिधानादिति ।
अत्र मानं चिन्त्यम् ।

दददनेकमिति । भवयवगतबहुत्वस्यावयवविन्यारोपाद् गौणः समाहारोऽत्रापि मुख्य
इति भावः । कर्तव्यो भवतीति । 'एकापूषी क्रियेते'त्यादौ प्रतिग्रहीतेति भावः । पक्षद्वये-
ऽप्युपसंख्यानद्वयेन स्वरसिद्धेः साम्यनाह्वा वारयति—पूर्वत्रापारितोषेणैति । अन्तोदात्त
इत्यते इति । अत्र बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रकृदादिगणपाठेन लोकेऽप्यन्तोदात्तत्वं सुसाधमिति
बोध्यम् । 'प्रकृतिस्वरपूर्वपद' इति बहुमीहिः । केचित्तु पक्षयोः साम्येऽपि पूर्वमात्र इति
पक्षस्य फलाभाद्बहुमतिविधेयत्वात् आदर इत्याहुः ॥५२॥

१—'इदं' पा० । † विशेषणं विशेष्येण बहुणम् २. १. ५०.

‡ इगन्तकाण्डपाठमगायत्रावेतु द्विगौ ६. २. २६.

* ६. २. १६६ पा० १. × ६. २. ६१ पा० १.

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २ । १ । ५३ ॥

किमुदाहरणम् ? वैयाकरणसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः ? वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥५३॥

उपमानानि सामान्यवचनेः ॥ २ । १ । ५५ ॥

‘उपमानानि’त्युच्यते कानि पुनरुपमानानि ? किं यदेवोपमानं तदेवोप-

प्र०— कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इत्यते, ‘वैयाकरणश्चौर’ इत्यादौ सा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्प्राप्तं कुत्सा, नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्ठो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति ‘अहो गगनं निर्मल’मिति प्रभं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरणाभ्ययनत्वात्कुत्स्यते । तत्स्थमपीति । ‘आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलात्वात्कुत्सा ॥५३॥

उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः । ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकवचनियमे संदेहाभावात्प्रभानुपपत्तिः । अयं भावः—‘शस्त्रीश्यामा देवदत्ते’ति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोर्होपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात्तद्द्वारकस्तयोरभेद इति ‘यदेवोपमानं तदेवोपमेय’मित्याभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तं, शस्त्रीशब्दप्रयोगवैधर्म्यप्रसङ्गात् । अथाऽऽधारभेदाच्छ्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयो-

उ०— कुत्सितानि । इत्यत इति । तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेरचेति भावः । चौर इति । यथा खसूचनेन व्याकरणाभ्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न तथा चौर्येणेति भावः । नापि तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिदं नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये ‘किं व्याकरण’मित्यादि प्रभ इति भावः । आश्रयदोषादिति । स चाप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतुः ॥५३॥

उपमानानि सामान्य । उपमानत्वं—साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं, तद्वदिति तस्य ऋत्वात् । तच्चापमेयसाकाङ्क्षम् । तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा । ‘शरण इव शरणः’ ‘अद् इव मुख’मित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात् । तत्र यदि सर्वथाभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेदत्वरूपोपमेयत्वासंभवः । अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति भाष्ये—कानि पुनरिति । उपमेयात्सर्वथाभिन्नानि, सर्वथा भिन्नानि धेतव्यः । साधारणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्व्येण भेद इति स्वसौ न जानाति । तदेवाह— किं यदेवेति । एवकारेण तयोरत्यन्ताभेदः सूचितः । एवमन्यदेवेत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः । कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीयसदृशाभ्यवच्छेदफलकस्य ‘गौरिव गौ’रिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? किं चातः ? यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थो 'गौरिव गौ'रिति । अथाऽन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो 'गौरिवाश्व' इति ।

एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोमेये भवतः । किं

प्र०—भेदात्तस्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभाव इति । किं चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अस्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा स्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः ।

किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते, गुणजातेरेकत्वाद-

उ०—तथैव किमिति प्रश्नः । क इहोपमार्थ इति भाष्ये—उपमानोपमेयत्वबोधकेवादिशब्दप्रयोगे किं फलं, कर्मकरणत्वरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासंभवादित्यर्थः ॥ द्वितीयोपमानव्यपच्छेदार्थे तु उपमानत्वादिष्यवहारः । किञ्च 'गोसदसो गौरित्यादिनैव तद्रूपवच्छेदबोधसंभवेनावाचकैतत्प्रयोगोऽसद्भवः, सादृश्यस्याभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः । उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमा, तद्भावेऽनन्वय इति बोध्यम् । अत्र पक्षेऽस्यैवोदाहरणत्वेन तत्र 'उपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वमेवादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमानोदाहरणासंभवः, प्रकृतसुव्यवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् ॥ गौरिवाश्व इति । अयं भावः—सर्वथा भेदे तस्मीकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तत्प्रायुक्तं, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतेरिति केचित् । 'एकत्वविषये संदेहाभावा'दिति पाठे—एकत्वरूपे विषये संदेहविषयत्वामात्रादित्यर्थः । 'अयं भाव' इत्यादिप्रत्येनोरुच्यमानो भावः कथं भाष्याङ्गरस्वरसंसिद्धः ॥ किं च 'शस्त्रीश्यामे'त्यादौ शस्त्रीशब्दव्यवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासंभवस्य च भाष्येऽनुच्छेदस्य निर्दिष्टतेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । तेन कस्यचिद्विशेषस्यानभिधानादिति भावः । इयामत्वमात्रप्रतीतेः इयामापदेनैवोपपत्तेः । एवं चोपमाप्रयोगोऽङ्गीकृतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरेक्यशब्दा, 'अनेक' इति मते धर्मभेदात्तद्भेदशब्देति तात्पर्यम् । स्ववाचेति करणम् । स्वशब्देन शब्दिता । प्रयोगककर्ता तु प्रकृतबोध्यः । शब्देनासंस्पर्शादिति । कैपटकृतप्रभण्यादयानेऽप्योपयोगश्चित्यः, साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन, 'गौरिवे'त्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्ग्राह्यायां दोषोपपत्तेः केचित् इयाक्यातपूर्वपक्षे त्वत्रैवं व्याकथयिष्यता । अत्यन्तेति । अस्याद्य उप एव । यदा त्विति । इदमपि कैपटोक्तपूर्वपक्षग्राह्यायां चिन्मयं, इयामत्वव्याप्यत्वात्प्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाप्युपमानोपमेयभावासंभवादिति ।

भाष्ये—एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण, शब्दीत्वदेकत्वत्वादिकं भेदः, इयामत्वादिसाधारणधर्मेण चाभेद इत्यर्थः । ननु गुणात्सामान्यभेदाद्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह—इयामत्वस्याधारेति । भेदोऽप्याश्रीयते इति । भेदे यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थः । 'तथापी'ति - शेषः । गुणजातेरिति । गुणत्वस्याप्यजातेरित्यर्थः । एवं च इयाम-

वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? मानं हि । नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थ-
मुपादीयते 'ऽनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुप-
मानम्—'गौरिव गवय' इति । गौनिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञा तस्तेन कर्तव्यं
स्याद्गवय इव गौरिति । वाढं कर्तव्यम् ।

प्र०—भेदोऽपीत्यर्थः । किं वक्ष्यमिति । यथोपपत्तिं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्य-
मिति भावः । इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह—न हीति । मानं हीति ।
यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप
इत्यर्थः । परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते, न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति । 'उप-
मानानी'ति निपातनात्तरुपः । अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात् ।

कामं तर्हीति । तत्र व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । वाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः
पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिदोप इति भावः ।

सू०—गुणस्य भेदेऽपि इयामत्वेनैवकारसामान्यत्वं साधारणधर्मतेति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
स्तु 'धन इव इयामो देवदत्त' इत्यादेरिषधदितप्रयोगस्य संभवेन 'गौरिव गौ'रित्यादावुपमान-
त्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ।

भाष्ये—मानं हीति । अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्रम् । यथा
प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापक, न तथोपमानम् । गौर्हि गवयं कति-
मिश्रिद्धमैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति । एवं च तदत्यन्ता-
भेदेनैव परिच्छेदेनान्वेति, 'प्रस्थो प्रीहि'रित्यादी परिच्छेदे तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा—
'प्रस्थोऽस्य परिमाण'मित्यादी । तदुक्त भाष्ये—'अत्यन्तायेति' । इदमव्ययम् । आत्यन्तिका-
भेदेन वा तात्परिच्छिनत्ति, इदं तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेषः, 'वन्द्रेण तुल्य'मित्यादाव-
प्यार्थोपमाप्रतीक्षावस्येव भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् । परिच्छेदवशादिति । तत्पारतन्त्र्यादिति
भावः । अव्ययीभावे बहुवचनासङ्गतेराह—निपातनादिति । हीनार्थकोपशब्देन कर्मधार-
यस्य सुलभत्वम् । भाष्ये—समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । 'उपोऽधिके चे'त्यादावुपस्य
हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये ॥ अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः । पिता-
पुत्रादिति । ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्तः । जातिस्मरत्ये
कस्मान्तरविषयो वा ।

१—पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारो दृष्टव्य इति मनुस्मृतौ (२ १५१)—

'अभ्यापयामास पितृन् पिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच शनेन परिच्छन्नं तान् ॥'

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते ? शश्यामित्याह । केन 'तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते ? समासेन । यद्येवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिध्यति । 'उपसर्जनस्ये'ति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भविन्त 'तित्तिरिक्तमापी'

प्र०— किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शश्यामेव वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, तदा वैयधिकरणयात्समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः 'सामान्यवचन'शब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्प्रभः । केन तर्हीति । पूर्वपदोत्तरप्रदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात्प्रभः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादार्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यशक्यत्वादिब्रह्मातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्यासिद्धिः ॥ उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं

उ०— किं पुनरिति । अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रभः । क पुनरिति प्रभे कैयटोच्छो भाव उचित इति केचिद् । न प्राप्नोतीति । उभयोरैकार्थवृत्तिरिति भावः । वैयधिकरण्यदिति । सादृश्यसंबन्धेन शश्याः श्यामावाच्यदेवदत्तायामश्वयेन सामर्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि 'सामानाधिकरण्ये'नेति वर्तते । इदमुपलक्षणं, सामान्यवचनत्वाभावात्प्येवमपि बोध्यम् । समानविक्रियत्वरूपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तकमंधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः ।

साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवदत्ताभिधानं च ; 'तस्यामेवोभय वर्तते' इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् । इदं तात्पर्यममानानः पृच्छति भाष्ये—क पुनरिति । एकदेशेन उत्तरम्—शश्यामिति । समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाहाह—पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थः । मन्व्यपदार्थग्रहणामावाकथं समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह—स्वाभाविकत्वादिति । वस्तुतोऽनिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिस्तिरिक्तः कश्चित्सोऽतिरिक्तोऽस्येवेति भावः । अशक्यत्वादिब्रह्मातिविशेषस्येति । अशक्यत्वादिर्दया आनिविशेषस्येत्यर्थः । 'अशक्यत्वादिब्रह्मातिविशेषस्ये'ति कश्चिपाठः । स्त्रीलिङ्गेनेति । एतेन पुंलिङ्गश्यामाशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति माहाहमिति भावः । कृत्रिममेवेति । कौत्ससामानाधिकरण्यमिति बोध्यम् । 'सामान्य-

‘कुम्भकपाललोहिनी’ अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि शक्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां श्यामाशब्दः । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शक्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा—‘चन्द्रमुखी देवदत्ते’ति बहवश्चन्द्रे गुणाः, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ।

प्र०—गृह्यते, न तु लौकिकमपि, ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय’ इति न्याया-
ल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च । ‘वित्तिरिक्त्वापी’ ‘कुम्भकपाललोहिनी’त्यत्रोपमानस्य
पुनंपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकारा-
न्हीष्ठीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीप् सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा
हीप्स्वरः प्राप्नोति ।

एवं तर्हीति । ततः पूर्वोक्तदोषाभावः । ‘शस्त्रीश्यामो देवदत्त’ इति श्याम-
शब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्तित्तिरिक्त्वापीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधा-
नात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न
निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुखीति । अयं

उ०—वचनैरित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छणमाशब्दो न तथेति भावः ॥ न तु लौकिकमपीति । केवल-
ल्लौकिकमित्यर्थः । दोषप्रसङ्गादिति । आचारव्यजस्तप्रकृतिकुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । पुनंपुंसकेति । वित्तिरिः—पुमान्, कुम्भकपालं—ङीयम् । स्त्रीप्रत्ययो
नास्तीति । तत्समानाधिकरणकल्पापलोहितयोरप्यङीत्वादिति भावः । ङीष्ठीपोः—‘अन्यतो
ङीप्’ ‘वर्णादनुदात्ता’दिति विहितयोः । सत्यपि वेति । ‘वर्णादनुदात्ता’दित्यादावनुपसर्जन-
त्वस्य तदन्तर्विशेषणत्वात्समासोत्तरमिति भावः । अत एव ‘अप्येया च नाल्प्ये’त्यादिसिद्धिः ।
उपमानस्वरः—‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ङीप्स्वरः—अन्तोदात्तः । एवं च ‘वित्तिरिक्त्वापी’-
त्यङ्गो दोष इति भावः । भाष्यस्य तु मात्र स्वरसः । ‘अप्ये’त्यादि त्वापसम् ।

ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणानिर्देश इत्यत
भाह—शस्त्रीगतो गुण इति । ‘सादृश्यमवित्तिरिः पदार्थ’ इति मतेनेदं, एवं च श्यामा-
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् । अनियतगुणनिमित्तेति । संसर्गविधया
प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः । ‘उपमानिमित्तत्वेने’ति पाठः । ‘उपमाननिमित्तत्वेने’ति पाठे उप-
मानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । कथं न स्पष्टयतीति । उपस्थितत्वेन, प्रत्यासत्या चेत्यर्थः ।
एवं च ‘भाष्याच्चिः क्वातिगम्भीर’ इत्यत्र मयूरस्यसक्वादिसमास एव । उक्तीत्या सामान्य-
प्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्तेः । ‘चन्द्रमुखी’त्यत्र बहुमीदौ ‘स्वाहाच्छोपसर्जना’-
दिति ङीप् ।

एवमपि 'समानाधिकरणेने'ति[†] वर्तते, व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनान्न भवति ? यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुं वद्भावो* न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तते इति । इतरथा हि बहुपक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव

प्र०-भावः-यत्रानिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये ध्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्पक्ष्यति । किं हि वचनादिता । दुर्बलं प्रकरणं ध्रुत्या धाभ्यत इत्यर्थः ।

पुं वद्भाव इति । 'पुं वत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेन । नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगस्त्रीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत्स्त्रियाश्चापत्यमन्यत्पुंसस्तथापि पुं वद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः । प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेऽपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं, गत्यन्तरसंभवाच्च ।

तद्दर्शयति-एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा 'गौर्वाहीक' इति । पूर्वावस्थाभयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव,

उ०- मात्थे-समानाधिकरणलक्षण इति । पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंबन्धेनोत्तरपदार्थेऽवयवेन व्यधिकरणत्वादिति भावः । पुं वत्कर्मधारयेति । एतेन चपलशब्दस्य त्रियादित्वात्मृगीशब्दस्य जानिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुं वरवमित्यपात्तम् । अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जातिमात्रविवक्षायां मृगशब्देन समास इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपलेति विग्रहे त्वव्यधिकृत्यायाद्वाक्यमेवेति भावः ॥ ननु 'शस्त्री'शब्दस्य कथं देवदत्तायां वृत्तिरत आह-सादृश्यादिति । तद्वयावष्टे-सादृश्यनिमित्तादिति । तत्प्रयोञ्जसाधारणधर्मरूपाक्षिमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदकदयामशरुषमिच्छा परिच्छेदा इयामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मन्त्रूयायां विलसरेण प्रपद्यितम् । पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुं वरवानुरोधाद्वाक्येऽप्यभेदात्प्रथम भावशब्दो वृत्तौ, वृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैवं पुं वरवप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनत्वमित्यभिमानः ॥ परे रूपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकातीत्यर्थः । इवशब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्वं, वृत्तौ तु समाससक्रियत्वादित्युपमानवाचित्वाभावसङ्केतं निर्दला, इवशब्दस्य स्वसमभिव्याहारे उपमानत्वघोतकः । शस्त्रीपदस्य तत्त्वत्पारत्वमित्येव घोतयतीति तु न युक्तं, शोच्यार्थं समभिव्याहृतपदार्थविधेयणताया

† पूर्वकारैकग्रन्थेषुगणनयनेयथाः समानाधिकरणेन २. १. ४६.

* पुं वत् कर्मपारयवादीपदेयीयेषु ६. १. ४२.

श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति, एवमपि देवदत्तायां 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । यहवश्च शस्त्र्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा,— 'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति यहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ।

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्य-
वचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामा-शब्दोऽपि तस्यामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह—एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्य-माश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरपि परिहारोऽस्ति तथापि ह्रस्वक्षीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः ।

उपमानसमास इति । 'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'त्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामा-शब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति, न च शस्त्रीस्यो गुण आश्रयान्तरे वर्तते इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः ।

उ०—एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव निष्पत्त्यादीनां द्योतकतापक्षस्य 'प्रकृत्यर्थविशेषणते'ति शब्देनोक्तेलो भाष्य इत्याहुः ।

उपमानिमित्तमिति । उपमा—सादृश्यं, तन्निमित्तं—शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं प्रतिपादयितुं—तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भावः । इदं च दशमे लिङ्गमेवादिरूपोपमानूपपणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेणाभेदाश्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविपक्षरश्मिपदम् । 'अपेक्ष्यं स्या'दितिमाश्रयस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः । 'तस्यामेवे'ति सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते—एवमपीति भाष्ये । शस्त्र्यां श्यामगुणानिर्देशादिति भावः । तदाह—कं गुणमिति । शस्त्र्यां तीक्ष्णाद्यादिषुगुणसम्बन्धादिति भावः । उत्तरपति—अनिर्दिश्यमानस्यापीति । यत्रानिर्देशेऽपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशात्तः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तन्नादिना कथमुपमानं न संभवत्यत इति भावः । तद् ध्वनयश्चयति—'श्यामशब्दः शस्त्रीसाधेनाभिसंबन्धमानो विशेषवचन' इत्यादि । एष परिहार इति । 'इतरया हि बहुनेदयं स्या'दित्युक्त-द्वोपस्थेऽर्थः । पुंवद्भावासिद्धयेति । उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधसिद्धयेत्यपि बोध्यम् ।

पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्त्यापि सामान्यवचनत्वाद्द्वानिरिति शङ्कते भाष्ये—उपमान-

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शस्त्रीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंधव्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनै'रिति समासो न प्राप्नोति ।

न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'श्यामत्वस्योभयत्र भावात्' । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । 'तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य' । तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः ? उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनै'रिति समासो भविष्यति । न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो घट्टनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव ।

प्र०- न घेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात्, श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्र्यां श्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिदोपः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् ॥ सर्वञ्चेति । शब्दान्तरसंधन्धे सर्वः शब्दो विशेषत्राधित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनप्रहृणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंधन्धात्समासरूपात्प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते, केवलञ्च श्यामा-

उ०-समास इति । 'न च शस्त्रीत्य' इत्युपलक्षणम्-उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः । भाष्ये शस्त्री-शब्देनेत्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ।

शस्त्रीशब्दोपादानेति । 'उपमानशब्दोपादाने'ति कश्चित्पाठः । अयमेव मुक्तः । अयं भावः-शस्यादीनामुपमानव्येनोपादानानुपमेयसापेक्षत्वेन दद्यामाशब्दः उपमेयायां बहते, तस्य च तन्प्रेणोपमानेऽप्यवयवः । एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भावः ॥ अन्येवमपि तयोर्गुणयोराद्यभेदात्तदेव सामान्यस्योभयवृत्त्येवधर्मस्य न वाचकमेतत्त आह-यादृशमिति । सादृश्यमूलकभेदात्प्यवसायेन सामान्यवचनमेति भावः । सादृश्यमिति । सादृश्यमूलकभेदात्तद्वयं दद्यामत्वमित्यर्थः । गुणो वेति । किंवादेरप्युपलक्षणमेतत् । अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । इत्येवमूलकभेदात्प्यवसायादित्यर्थः । 'अभेदेने'ति कश्चित्पाठः । भाष्येऽप्युभयवाचक इत्यनेन दद्येऽमूलकभेदात्प्यवसायानुभयवृत्त्यवयव इति । अन्यथा वाचकताया वानुगतोभेदवयवमगुणविवक्षितत्वात् । अत्र 'न चावश्यं'मित्यादिप्रयोगोऽसह्यत् एव स्यात् । अथ बहुगतसामान्यवचनस्यैव प्रवृत्तेऽपि न शक्तिरित्याह-अयमेति । अत एवाद्य-

अथवा 'सामान्यवचनै'रित्युच्यते, सर्वश्च शब्दोऽन्येन शब्देनाभि-
संध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते, त एवं विज्ञास्यामः 'प्रागभिसंधन्वाद्यः
सामान्यवचन' इति ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २ । १ । ५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् ? इह मा मूल—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
शूरः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ।

सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति पुरुषोऽयं
व्याघ्र इव शूरः, पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति ? अत्रसामर्थ्यात् । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याप्रयोग' इति प्रतिषेधं 'शास्ति
तज्जापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति । किमेतस्य

प्र०—शब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिक्रमाभावे भूतपूर्वगत्या-
श्रयणात्सिद्धमिष्टम् ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रा । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेवत् ।
वैयधिकरणयादेवात्र समासस्मात्प्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशात्प्रियत-
साधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छे-
दाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः 'पुरुषो व्याघ्र इव शूर' इति, तदा समासा-
भावात् सामान्याप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्ग-

उ०—पक्षयोः इत्याभापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः । सामान्यवचनग्रहणेति । सामान्यवचन-
पदत्वार्थः । समासरूपादिति । इदमुपलक्षणं वाक्यस्यापीति दिक् ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रा । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानप्रतिपादनत्वार्थः । एतत्—
इवघटितं वाक्यम् । वैयधिकरणयादेवेति । व्याघ्रस्येवार्थेसारद्वयसंयमेषामन्यत्र इवभि-
मानः । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भावः । इवशब्दस्तु तद्गुणोपमानाद्यद्योतक इति बोध्यम् ।
इदमेव पुष्कं, पूर्वसूत्रोक्तमात्रस्वरसात्, समानविमर्शनिवन्मात्तत् । साधारणगुणगुणवचनार्थः ।
'भाष्यादिभिः क्वातिगम्भीर' इत्यादी तु मपरस्यंशुकाशिरावात्तमासः ।

ज्ञापने प्रयोजनम् ? राजपुरुषोऽभिरूपः । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः
सिद्धा भवति ॥ ५६ ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

**विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च
विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥**

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्या-
प्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो
विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषण-

प्र०-दर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् ॥ ५६ ॥

विशेषणं वि । विशेषणविशेष्ययोरिति । उभयापेक्षेयं पृष्ठी । नित्यसापेक्षत्वा-
द्योभयशब्दस्य शब्दान्तरैण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्य-
सद्भावात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति ।
कृष्णशब्द उच्चरितो ध्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति । तिलशब्देन त्वभिसंबध्य-

ल०-श्वयायोग्यत्वं हि तद्भिन्नमिति वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मादौ
नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मत्वेनेतरपरिच्छेदपर्यन्तं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञात-
स्यैव । यद्यपि साधारणधर्मत्वेनेतरपरिच्छेदपर्यन्तं परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् ।
इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेशुक्तिः । प्रधानस्य
सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्त्यायादेव । 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
दिरपर्यः । 'शस्त्रीश्यामे'श्यादौ पूर्वोत्तरपदयोः परस्परसापेक्षत्वं नासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः ।
यद्यपि लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदाश्वयो 'वेदाः प्रमाण'मित्यादौ दृष्टस्तथापि लिङ्गभेदादीनां दूष-
कतावीजं सहृदयोद्रेग एवेति स्पष्टमलङ्कारतत्त्वविदाम् । अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्—
अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥ ५६ ॥

विशेषणं वि । भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । उभयोविशेषणत्वादित्यर्थः । कयो-
दमयोः ? विशेषणविशेष्ययोः । अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिः समासे-
भोद्देश्यविधेयभाव इत्यनादेशम् । ननु विशेषणविशेष्ययोरिति पृष्ठी नोपसर्जनाप्रसिद्धि-
रित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्वात्, नाप्युभयापेक्षया, सविशेषणस्यर समा-
सानात्परैरत आह—उभयापेक्षेयमित्यादि । ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं
च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतैरत आह—अनियत इति ।
स्यावर्षंश्यावर्षकमाव एव विशेषणविशेष्यभावः, स च परस्परमुभयोरित्यव्ययस्येति शङ्कापं-
इति भावः । 'उपसर्जनाप्रसिद्धि'रित्यस्योपसर्जननियमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये । द्रव्यमात्रं—
कृष्णगुणं सर्वं द्रव्यम् । तिलशब्दो विशेषणमिति । परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेद-

वचनः संपद्यते । तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्य-
योरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ।

न चान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योप-
सर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्' । अन्यतरस्य
प्रधानम् । 'तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य' । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधान-
भावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसञ्जा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधा-
न्येन विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो
विशेषणम् ।

कामं तर्हनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला
विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्यं 'तिलकृष्णा' इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं द्वन्द्वः—

प्र०—मानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं
तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम् ।

न चेति । अन्यतरस्य । द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्य
तिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते ।
कृष्णस्तु गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते ।

इतरो यथोक्तव्यायममुदुद्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य
प्रतिपादितं, विवक्षायाम् स्वातन्त्र्यादनियमात्प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति—कामं
तर्हिति । न ह्ययमिति । न हि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्ष-

व०—परिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान । अन्यतरपरस्योपसर्जन-
पादकशब्दानियमस्तदस्य इत्यत आह—द्रव्यस्यैवेत्यर्थ इत्यादि । द्रव्यस्यैवान्यनादिक्रिया-
संभवेन तस्यैव क्रियाव्यवधानेन तस्यैव विषयताविशेषणरूप विशेष्यत्वमिति भावः । एतदेव
प्यन्यत्वं प्रधानपदं भाष्ये उपासम् । तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभावस्येन गृह्यते न तु
परिच्छेदपरिच्छेदकभाव इति तत्रम् । एतदेव एवमप्याह—ते हीति । 'यदा' 'तदा' 'तदा'
भाष्ये यतन्त इत्यर्थेकाविति भावः । प्राधान्येनेत्यस्य—तेनैवेत्यर्थः ।

विवक्षामात्रेति । यदातदास्यो 'विवक्षिता' इतिनाम्नस्य भाष्यस्योऽशेषे वि-
शेष्यत्वमिति च शीङ्गम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदपरिच्छेदभावस्येत्यर्थः ।
प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च सुदुर्लभे'ति शेषः । स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोगे'ति शेषः ॥

तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि पृष्ठीसमासः—तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि ? द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे 'युगपदवरुध्येते, न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं 'नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापर'मिति । तत्र त्वेतावान् सन्देहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क सन्देहः, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा,—कुञ्जखञ्जः खञ्जकुञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा,—शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेति न

प्र०—त्वादसामर्थ्याद् द्रव्येण सहविवक्षाया अस्मभवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्येदेव 'तिलकृष्णा' इति प्रयोगः । न खल्वपीति । गुणेन सह पृष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन पृष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदानां वृत्तिरस्त्येव । प्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभावेति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । 'तत्र नास्ति सन्देह' इति वाच्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः ।

उ०—द्रव्येण सहविवक्षाया इति । साक्षाद् द्रव्यवत्क्रियायामनन्वयादिति भावः । यदि त्विति । न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः । भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति मानेन समासे तथाप्रयोगः, समासान्तरेणापि नैत्युक्तम् । भाष्ये—तिलानां कृष्णा इति । कृष्णा भयवदा इत्यर्थः । निषेधादिति । एतच्चैतदुत्तरं 'तिलकृष्णा' इति भाष्ये ष्विद् इत्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न द्वन्द्वपृष्ठीसमासार्थावितः प्रतीयते, नापि तत्र साधुत्वं, किं स्वभेदः प्रतीयते, सत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्रूपभाव एवेति भाष्यार्थः । एवंष्वनितं विपरीतविशेषणविशेष्यभावसंभवं स्तुटयति—किं तर्ह्येत्यादिना । द्रव्यस्यैव प्राधान्यात्कीकारात्प्रधानशब्दावित्यसन्नतमिरयात्तद्भाह—प्रथमान्ताविति । सत्र वाक्यार्थे यन्मुष्यविशेष्य तदभिप्रायार्थत्वाद्द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं 'प्रथमान्तेन विग्रह' इति पक्षे । 'परिनिष्ठनविभक्त्या समास' इति पक्षे समानविभक्त्यान्तावित्यर्थः । तद् एव नयन्नाह—अनेनेति । एतच्चावयवार्थेति । विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः । समासे तु द्वन्द्वेऽप्येकार्थान्वात्सुभयोरैकार्थवृत्तित्वमस्येवेत्याह—समुदायाथापेक्षायामिति ।

भाष्ये—'युगपदुपरुध्येते'—प्रयुध्येते । परस्परैति । 'प्रथमान्तयो'रिति शेषः । भाष्ये—यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव 'खञ्जकुञ्जा'वित्यत्र 'खञ्जे'त्यस्य क्रियात्वेऽपि न हानितियाद्वाहः । 'कुञ्जशामन' इति केवलगुणोदाहरणं, तत्प्रधानं-

पिष्टपिण्डीमालम्ब्य कृती भवति । श्रवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ।

कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दाविकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति ?

प्र०- ननु विलशब्दो जातिनाची न द्रव्यनाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यनाचीत्युच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैष दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाच्चातिर्द्रव्यं न जहाति । न च शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रत्याप्यते । न हि भरति 'शाबलेयस्य गौ'रिति । किं तर्हि ? 'गौ. शाबलेयः' इति । तस्माच्चात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनापस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च, 'पटस्य शुद्ध' इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्म्यशब्देन गुणा. प्रत्याप्यन्त इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनापस्थापनमर्हति । एतन्न्यायाप्रयेण वैदिकव्यवहारं निर्दर्शनायोपन्यस्यति—तद्यथेति । 'श्वेत द्यागमालभेते'ति षोडशायां श्वेताभावे कृष्णच्छाग आलम्ब्यते, द्यागभावे तु शुद्धस्य द्रव्यान्तरास्यालम्भो नास्ति ।

कथं तर्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वाप्राप्तयन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आशयकमस्मिन्नस्तीत्यर्शोआदित्वाद्द्रव्यत्वयः । अयं-भायः—यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिक्षापेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रकान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाष्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते 'वृक्ष' इति, तदा तद्विशेषणाय शिक्षापाशब्द उपा-

उ०- विशेषताव्यविषयतावद्विशेषः । न च शब्देनेति । अतिप्रवृत्तिनिमित्तकमेवैषधः । शब्देन जानेद्रव्यव्यतिरेकाप्रतीती हेतुः—उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात्तन्मायाग., तथा गुणानां व्यतिरेकप्रतीती हेतुः—उपायिशापयित्वम् । उपायतायाऽनुपचिदिनाशी द्वये सत्येव ।

भाष्ये—श्रवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । 'मनिहितप्रयोगात्तं पाण्डुरिति दोषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमवयवमेवैतत्, तद्भावे गुणमात्रेण तावत्पर्यसिद्धि म भवते इति द्रव्यं प्रभावमित्यर्थः । भाष्यस्थवाच्यमपि छागपदपरितमेवे'वातापेनाह—श्वेतं वृक्षागमिति । एवं चागुच्छद्विशेषः, श्वेतस्योत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात्तन्मायाग. एते प्रभृत्यायमाना अप्युत्पद्यते इति बोध्यम् । एवं च वृक्षोपक्रमेऽपि वाच्ये विशेषवभूता एव शिक्षा. कृष्णगुणमाध्यागुच्छोत्पत्तौ निवर्तयन्तीति च शिक्षानां परिच्छेदकत्वमिति । एतेन विशेषणतावदपि वृक्षात्तद्वेच परिच्छेदकं भेदकं चेत्तथाप्यम् । 'राजपुरुष' इत्यादी च विशेषणानि पुनस्तत्र राज्ञि भेदकवत्त्वमिति सिद्धि ।

शिंशपवृक्षयोरपि सामान्यविशेषात्तद्विशेषेन विशेषविशेषणमात्रमात्राह—द्रव्योऽपि । मास्तयन्यतरस्येति । वृक्षत्वमित्यर्थः । भाष्ये—आशयक इत्यस्य निघण्टु इत्यर्थः । अत्राधिक-शब्दस्येति भाष्यः । तदेवोपवादिति—यदा प्रथमत एवेति । यदा तु प्रथममिति । अत्रेव च अ श्वेतं गुणद्रव्यसममित्येवार्थे द्रव्यस्य मायाव्यभिचारेण विवक्षितं, किं तु उपायिशापयित्वमिति-सममित्येवार्थे उपायकस्य विशेषणत्वमित्यपीति बोध्यते । वृक्षमात्राव्ये हेतुर्द्रव्यं प्रथमत एव-

नैतयोरावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिक्षापास्ति ॥५७॥

प्र०-दीयमानो विशेषणमेव भवतीति 'शिक्षापावृक्ष' इत्येव भाव्यम् । अत्र केचिदाहुः—
शिक्षापाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति, तत्र
भवितव्यं 'वृक्षशिक्षापे'त्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्
दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिक्षापात्वं तु स्वत्वविषयत्वात्पञ्चाद् ग्रहणाच्च
शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्द्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य
खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद
आहुः । न ह्यवृक्ष इति । ननु फलमस्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फल-
प्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद् वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । 'विशेषणं विशेष्ये-
णे'ति द्वयोर्उपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरणेतस्याऽऽक्षेपात् । बहुल-
ग्रहणाच्च 'वृक्षकः सर्प' 'लोहितस्तृक्ष' इत्यादौ समासाभावः ॥५७॥

उ०-लम्भादिति, महाविषयत्वादिति च । महाविषयत्वमेवोपादायति—व्यापकत्वादिति ।
विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि नेत्याह—
तथा चेति । वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्बुद्धो भवति, न तु तद् वृक्षाभावे तदीयफलाद्यु-
पादानमित्यन्वयः । 'वृक्षविशेषः खदिरादे'रिति पाठकः पाठः । 'वृक्षाभावे फले'त्यादिश्च ।
एवं च फलं न वृक्षसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् । तदाह—भाष्ये—न ह्यवृक्ष इति । तथा च
शिक्षापौषकमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भावः । अशिक्षापा तु वृक्षोऽस्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव
शिक्षापाप्रयोग इति बोध्यम् ।

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । एतेन 'लुप्त्योगाप्रवृत्त्याना'दितिसूत्रस्वरसेन शिक्षापादि-
शास्त्रानामपि फले मुख्यतया शिक्षापात्वं वृक्षावस्यमिचारीति 'न ह्यवृक्ष' इति भाष्यमसङ्गत-
मित्यपास्तम् । लुप्तः प्रत्याशयानेऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तदोच्चात् । आदौ हि शिक्षापाशास्त्राद्
वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पश्चात्तसंबन्धित्वेन फलस्येत्याशायात् । मन्वन्तरङ्गत्वेऽपि फलार्थकत्ववाराणाय
वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वानियमत्प्रयोगानियमो भविष्य-
त्येवेति चेन्न, 'न ह्यवृक्षः शिक्षापा' प्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । एवं च फलरूपार्थस्याप्रसिद्ध-
त्वादिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुसन्धेन तद्भावसंबन्धित्वेनोपादानाभाव इति तात्पर्यात् ।
एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमन्विताहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र लभ्यो-
रपि परस्परापेक्षया सामान्यत्वं विशेष्यत्वं च तत्रानियम एव, यथा 'प्रह्लाणदेवदत्तो देवदत्त
प्राह्लाण' इति । मनु विशेषणविशेषयोः संबन्धित्वकार्यादुपसरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं
द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्वादित्येतदर्थम् । अत एव 'तृक्षकः सर्प' इत्यादौ न,
तदाकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचारानामायात् । स्वनिर्णयं वृत्ति । तत्त्वर्थं शिक्षापावृक्षे समास इत्यत
आह—द्वयोर्उपादानमिति । भाष्यप्रामाण्यत्वात्पदार्थमेव तदित्यर्थः । 'तृक्षको नागवर्षस्यो'-
रिति कोशात्तृक्षकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचारित्वेन । बहुलग्रहणाच्च तृक्षकः सर्प इति । अत्र
समासामाने प्रमाण विचार्यं भाष्यारूढं बहुश्रुतैः ॥५७॥

उदाहरणभूयस्त्वात् । ते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणां प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणां केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ।

अवश्यं खल्वस्माभिरिदं वक्तव्यं 'बहुलम्' 'अन्यतरस्याम्' 'उभयथा' 'वा' 'एकेपा'मिति । सर्ववेदपारिपदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥५८॥

प्र०- उदाहरणभूयस्त्वादिति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति । केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलमह-
रोनेत्याह-अवश्यमिति । वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिपदमिति । परिपद इदं परिपदं, साधारणमित्यर्थः । 'पत्राध्वर्युपरिपद-
श्चे'त्यन् । अन्ये त्वाहुः-पारिपदः-परिपत्परिचारक उच्यते । स च परिपत्साधारण इति पारिपदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादि-
प्रहणोपेतं क्रियते । आनुपङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥५८॥

उ०- उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरप्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । 'सूत्र-
कृता दर्शित'मिति शेषः । अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भावः ।
भाष्ये-यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाऽव्यापकवास्त्रिप्रयोजनमित्यर्थः ।
सामर्थ्याधिघातेति । बहुलप्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः । तद्यथोजनं शङ्कित्संतोषः ।
तेन सदाग्रहणात्ती इयं कालक्षेपाभावः । तत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । इयाद्यन्तरमाह-
चतुर्भिरिति । अकारः-कषिप्रवृत्तिः कषिदप्रवृत्तिः कषिद्विभाषा कषिदभ्यदेवे'त्येवंरूपाः ।
अत्र पक्षे कृत्स्नादिशब्दैः शब्दमयाद्यैतदर्थालाभादरुचेराह-अन्ये इति । कारकमितीति ।
प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमितीति । यथायोग्यकारकमित्यर्थः । निर्य-
र्षकम्-सर्वविषयायोगेन साक्षाद्ययोगसाधकमित्यर्थः ।

विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये-ते
खल्वपीति । यद्विधिविषये लक्षणं-सामान्यज्ञातं, प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषज्ञात्वेन उदाहरण-
प्रदर्शनं, ते विधयो मग्दामग्दुद्धिमिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातं वाक्यत्वात्सुपरिगृहीता
भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः । केवलेनेति । उदाहरणप्रपञ्चपर-
विशेषसूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः । प्रपञ्चेनेति । सामान्यलक्षणरहित-
प्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये-अवश्यं खल्वपीति । अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे
कस्येप्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचारान्वादादेव नानाशब्दैर्येवशास्त्रानात्प वेदाङ्गत्वमस्यैवेति
एवमित्युं वेदभ्यपद्वैतानाशब्दैर्येवशास्त्र इत्यर्थः । पुस्तकान्तरमप्याह-सर्ववेदपारिपदं हीति ।
हिज्ञार्थं । तत्र नैकः पन्था इति । 'कषिदभ्यदेवे'त्यर्थस्य बहुलप्रहणसिद्धत्वायैविभाषादि-
शब्दैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । अनुदाहरणानि च वेदेषु बहुनीति एवमित्युमेव को-
वेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिपदबोद्धिरिति परे ॥५८॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ।

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ।

श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

श्रेण्यादिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-
कृताः । यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्कियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायं
च्यर्थग्रहणेषु च्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति* । तदिह न तथा । किं कारणम् ?
अन्यत्र पूर्वं च्यन्तकार्यं परं च्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्यर्थकार्यं परं
च्यन्तकार्यमिति ॥ ५६ ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥ १ ॥

५०- श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवाप्रादिशब्दो व्यवस्थावाची, कृतादि-
रित्यप्रादिशब्दः प्रकाशवाची । प्रयोगदर्शनाद्योदाहरणस्थानीयाः कृतिपथे वृत्तिकारैः
प्रदर्शिता । एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संप्रः—श्रेणिः । तत्र यदा पृथक्संस्थितानां
श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद्यदा तु श्रेणीस्थानामेव ददृहनादिरूपकरणं तदा मा
भूदित्येवमर्थमाह—श्रेण्यादिध्वित्यादि । अन्यत्रेति । 'साक्षात्प्रमृत्वांनि धे'त्यत्र
'च्यर्थवचन'मित्युक्त्वा च्यन्तप्रतिषेध उक्तः, इह तु फरमात्रं वृत्त इति प्रश्नः । अन्यत्र
पूर्वमिति । 'साक्षात्कृत्ये'त्यत्र च्यन्तत्वे सति नित्यनिकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वा-
द्विकल्पः स्यादिति तत्र च्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति ।
इह तु 'श्रेणीकृता' इति परत्वाश्रित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्यन्तप्रति-
षेधेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्तेन नञ्चि । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यमाप्नुपात्तस्यदातिव्याप्ति-
परिहाराय—नञ्विशिष्ट इति । समानत्वं त्वर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन्पठ

५०- श्रेण्यादयः । यद्यपि वृषपादी श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण
एवेति बोधयितुं भाष्ये—श्रेण्यादय इति । एकशिल्पेति । एकशिल्पश्रयणेन, एकपण्याश्रयणेन
वेत्यर्थः । तत्र यदेति । एकशिल्पश्रयणीसंप्रस्य तद्व्यकरणमित्यर्थः । ददृहनादिरूपकरणम् ।
तद्योग्यरूपकरणमवरोधाशीति वाच्यम् । तदुक्तं भाष्ये—किञ्चिन् क्रियन्ते इति । किञ्चिदर्थ-
विशिष्टाः क्रियन्त इत्यर्थः । परत्वाश्रित्य इति । ऊर्थादिक्रान्ति स्वप्नस्य गतिवादिनि
भावः ॥ ५९ ॥

क्तेन नञ् । अत्रपारणेति । नञ्चि विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थः । आधिक्य-

नन्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चामुक्तं चेति ।
अनञ्जिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ।

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—अशितान-
शितेन* जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन† जीवतीति ।

किमुच्यते 'समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्य'मिति यदा नन्विशिष्टेनेत्युच्यते, न
चात्र नञ्कृत एव विशेषः ? किं तर्हि ? प्रकृतिकृतोऽपि ॥ अयं विशिष्ट-
शब्दोऽस्त्येवधारणे वर्तते । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ

प्र०—इत्याह—अनञ्जिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ्, तच्च प्रत्यासत्त्या
छान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थ—आधिभ्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने
'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रसङ्गः । समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि
समासो न निवारितः । तदर्थानन्प्रहणं छान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अव-
धारणसहिताधिभ्यवचनेऽप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह—नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि
नुडिडो तद्भूतो तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधि-
कस्याप्राप्त्यिति भावः । नुडिड्प्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति द्वित्राच्छन्नमित्यत्र
तुगधिरुस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः—अर्धभेदमनुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षण-
मिति 'छाताच्छन्न'मित्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्या'मितीत्येव कृते तदधिरेनापि समासो
भवति । 'श्रावत्राण'मित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः ।

तद्यथेति । यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः ।
स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाह्वादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिभ्यमात्रे विशिष्टशब्दः ।

उ०—आचीति । नञ्अधिभ्येनेत्यर्थः । अर्थरूपाभ्यामिति । एति गच्छति अहतिजिहीत्योभ्यां हृत्तये
उभयोपादानम् ॥ भाष्ये—प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधघटितबहुमीहिरूपं क्वात्-
विशेषणमित्यर्थः । क्वात्तलाभायं तात्पर्यम् । अयमप्यर्थश्च उपस्थितक्वात् एवेति तल्लभ
इति भाष्यः । तदयमर्थ इति । 'अनञ्जिति प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ।
तदर्थानञ्जिति । अवधारणसहिताधिभ्यवचने तु तच्च कर्तव्यं भवतीति भाष्यः ।

अर्धभेदमिति । तादृशी विकारः केति चिन्त्यम् । समसंप्रधारणेति । समयो-
मन्वेऽन्यतरस्य संप्रधारणा—गुणाधिस्यं प्रतिषेधादधिपिनमित्यर्थः । अयधारणे । तदगर्भे
आधिभ्ये इत्यर्थः । भाष्ये—नाप्यनञ्जिति । अत्रैव विनितेन क्वात्तेन मुक्त्वं समस्यत

१—इतः पूर्वं 'अनञ्जिति चे'ति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

* तत्तन्नुदचि ६. ३. ७४. † विशयः न्यानिष्ठयोः ७. २. ५०.

'पक्षवन्ती देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेर्नवेति गम्यतेऽन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा,—'देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्या-
वभिरूपी दर्शनीयौ पक्षवन्ती देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः ।
स्वाध्यायेनाधिकोऽन्ये गुणा अविदक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे
विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन । नेह भविष्यति—सिद्धं चामुक्तं
चेति । नाप्यनञ्जिति प्रतिषेधेन । नेह भविष्यति—कर्तव्यमकृतमिति । नुडि-
डधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समान-
प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा मूत्—सिद्धं चामुक्तं चेति । अनञ्जिति च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा मूत्—कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु
[तदा] समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृति-
ग्रहणं चोच्यते ।

अवधारणं नञ्ना चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेन ।
अथ चेदधिकनिवन्ना कार्यं तुल्यप्रकृतिर्नेनेति ॥

प्र०—तद्यदेति । इह 'चेन सनधे'ति सिद्धे विशिष्टग्रहणात्स्वाध्यायार्थाधिक्यगति' स्वा०,
गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमाश्रयित्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः ।

अवधारणं नञ्ना चेदिति । पूर्वोक्तं पदार्थं आर्यायां मगृहीत । 'अनञ्जिते-
सामुपे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्येतिव्याप्तिपरिहाराय

४०—इत्युक्तेः क्वाण्ठप्रकृतिश्चमेव तदुच्यते इति भावः । समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्तदुच्यते-
मिति भावः ।

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् भुक्तविमुक्तम् पीतविपीतम् ।

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यातानुयातम् पुटापुटिका क्रयाक्रयिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥६०॥

प्र०—न्यासान्तरमप्याह—सिद्धं त्विति । विसमाप्तिः—असमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः । 'कृतापकृत'मित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं—विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविमुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विमुक्तं—विरूपं भुक्तभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । मुक्ते विमुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । 'सिद्धममुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्र प्रतिषेधमात्राप्रगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाभावः । यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह—गतप्रत्यागतादीनां चेति । प्रयिकेत्यादावल्प इति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्कचित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिके'त्यन्येषामपी'ति दीर्घः ॥६०॥

उ०—इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तीति । अव्याप्तिः—कृतापकृतादी, अतिव्याप्तिः—'सिद्धममुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यादी प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिदाब्दौ प्रक्षिप्तौ, फलाभावात् । विरूपं कृतमिति । असमाप्त्यैव विरूपत्वं, मध्ये तद्विद्यत्वात्प्रागस्य तस्या विरूपत्वमिति भावः । अमुक्तमिति वार्थे इति । एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थं ह्यपि बोध्यम् । सिद्धममुक्तमिति । अत्रारभ्यस्यासमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इति भावः ।

यत्सर्वथेति । अयं भावः—भूत्रस्यनभ्यनिष्टपदं लक्षणया विसमाप्तिवचनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति नुद्धिदधिकेनेत्यपि न कर्तव्यम्, तदाधिक्येऽपि विसमाप्तिवचनवाशेतिरिति । भाष्ये—गतप्रत्यागतमिति । गतं गमनं, तदात्मकमेव प्रत्यागमनं तपोप्यते । यश्चु प्रामात्तरं प्रति निर्गत्य तमप्य मप्यत एव निवृत्तस्त्वदीयगमनप्रत्यागमने एवमेव तथा व्यवहियेते । यातमनुयातं—तदानीमेव पुनर्गमनात्तानुयातम् ॥६०॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'समानाधिकरणेने'ति* वर्तते कः प्रसङ्गो यद् व्यधिकरणानां समासः स्यात् ?

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन 'समासो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६६ ॥

इदं विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्—कृष्णेन सारङ्गः कृष्ण-

प्र०- युवा खल । अयुक्त इति । पुँलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन समानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थापरया परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयो-रपि विरुद्धवयोवाचित्वात्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैप दोषः । जरत्यां युवतिधर्मो-पलम्भाद्युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् । 'जरद्भिः' इत्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति 'युवजर'भित्यपि भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन इदमिति । बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षमाचिना सर्वनाम्ना परा-मृश्यते । न तादरिमन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम् । पश्चात्तु भविष्यति । इह कृष्ण-

उ०- युवा खलति । भाष्ये—यथाजातीयकमिति । स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमिदमर्थः । किमेत-स्येति । लिङ्गविशिष्टपरिमाणयैव सिद्धमिति प्रथमः । 'सा एतज्जापकसिद्धेवे'त्युत्तरम् । यद्यपि 'सुखं चन्द्र' इत्यादौ निम्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि न सर्वत्र, किं तु संप्रतिपन्नस्थले एव । तदप्येकस्य निषठलिङ्गस्य एवेति भाष्याभिप्रायः । तद्रूपारोपादिति । अन्वेयं दुँल्लस्याप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन असंगतं च उदिति चेत् । उभयपारोपे गौरवात्तरपाजु-रोधेन भाष्यप्रामाण्येन बहुसंख्यपरिभाषाज्ञापनस्यैवोचित्याच्चेत्यलम् । जरद्भिरित्यपीति । अत्र मानं चित्तवम् । युवजरभिति । बहुलग्रहणेनापि मुखाधम् ॥६७॥

वर्णो वर्णेन । बुद्ध्या परामृष्टमिति । अत्रमागमसिद्धिहितमपि विचारविषय-मित्यर्थः । पुद्विषियत्वेनैव च प्रपञ्चता । अत्रिबर्द्धनाच्चेन सूत्रमेव गृह्यतां, तत्राह—न ताव-दिति । सूत्रकर्तृवशात्कर्तृव्यविचारो माद्रेति न तस्येदमा परामर्श इति भावः । 'अरिमन्प्रदेशे' इति पाठः । अरिमन् प्रकरणे सूत्रं कार्यमित्येवशाप्रत्यविचारतापर्यमित्यातवः ।

* पूर्वकालीकस्यंबलपुराणनयकेयनाः समानाधिकरण्येन २. १. ४८ १—'उत्तरपद इति' पा० ।

२—'जरतीभिः' इत्यस्य रूपान्ते 'जरद्भिः' इत्यपि पाठः सूत्रकारकम्भत इति कैष्ण्वाद्ययः ।

'पाणिनिः स्वोपठं व्याख्येयं स्वयं शिष्यान्प्यायपान्माग' इदमनन्तनेन च्चयते ।

सारङ्ग इति । समानाधिकरणो वा—कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः ?

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । 'अनेते वर्ण' इति वक्तव्यम् । [इह मा भूत्—हिमेन एतः हिमैतः ।]

प्र०—सारङ्ग इति सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः, स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचना भवति । सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति, तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शंकुलात्सङ्घ-
वत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात्सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दस्तदा समानाधिकरण-
पद-सामासः । स च गौणेऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति । कृष्णेनेति । हेतुतृतीया । कश्चात्रेति । क लाघवमिति प्रश्नः ।

एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमान इत्यर्थः । अनेते वर्ण इति । 'कृष्णसारङ्ग' इत्यादौ 'तत्पुरुषे तुत्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन 'कृष्णैव' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । [कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेनैव समासः ।] वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव

उ०—पश्चाद्भाविप्रत्यायानप्रकारं मद्ददुद्धिदुस्पत्तये सौकर्याय च दर्शयति—इह कृष्णसारङ्ग इतीति । 'विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध' इति प्रत्यायवानं तु पश्चाद्भाविप्रतीत्यन्वयः । पठि-
समासस्वीकरो विषये न संभवायेव, भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च । गौणेऽपीति । बहुल-
ग्रहणाद्गौणमुषयस्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः । विनिष्टरूपोपादानाभावाद्भाष्यणिक्ता-
मात्रेण गौणत्वाभावाच्च चिन्तयामिदम् । भाष्ये—वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रं 'तृतीया उत्कृते'त्यनन्तरं कार्यम्, उक्तप्रैवेति विधायंत इत्यर्थः । ननु तृतीयासमासस्य उत्कृतावेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं स्वर्थमत आह—हेतुतृतीयेति । हेतु-
तृतीयात्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः ।

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । 'अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ'मिति शेषः । 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यन्वयी । तेन कृष्णैत इति । एतः—शबलः । 'शबलैताश्च कयुरे' इति शेषोवात् । इत् उत्तरं—'कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव समास' इति प्रथमः केषुते ददयते, सोऽप्रथमः । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवदर्थकायेन साहचर्यस्य ज्ञापक-
त्वस्य चात्यन्तमेदनिपतायेन सहयोगतृतीयायाः, इत्थंभूततृतीयायाश्चाप्राप्ते । कृष्णसारङ्गोक्-
तीत्या सिद्धे उक्तयोगामावाचेति केषुत् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिम-
शब्दस्य वर्णवाचिवाप्राप्तेऽप्येवार्थः । 'अनेते वर्ण' इति प्रथमान्तम् । मन्त्रे 'वर्णो

१—'इति' कश्चित् । † तत्पुरुषे तुत्यार्थतृतीयासमासमुपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या. १ २. २.

‡ वर्णो वर्णेनेते ६.२ १. २—काचित्कोऽयं पाठः । ३—अपपाठोऽयमिति नागेश उच्यते ।

अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणार्थः । षाढमर्थो यद्यवर्ण एत-
 शब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति—आ इत एतः कृष्णेतः लोहितेत इति । नार्थ
 एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः, 'तृतीया कर्मणि' [६.२.४८]
 इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृतस्वरेण भवितव्यम्* ॥
 अथ समानाधिकरणः ।

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेष्वानेत' इति वक्त-
 व्यम् । एकं - वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—परमशुक्लः परमकृष्ण इति ।

प्र०—भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया, 'तत्कृतार्थे'ति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति षण्णादी-
 नामव्युत्पन्नत्वात्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य ॥ यद्यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्ययच्छेद-
 त्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमनुध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह—
 ननु चेति । कृष्णेत इति । 'ओमाहोश्चे'ति पररूपम् । तृतीया कर्मणीति । 'अनेत'
 इति प्रतिषेधः आनन्तर्यान्मध्येऽपवादा इति वा 'तत्पुरुषे तुत्याये'त्यस्यैव बाधक इत्यभि-
 प्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अन्वादिना करणेन इत आगतः 'कृष्णेत' इत्यत्र—
 'अनेत' इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोऽस्तु अथ कृत्स्वर इति विचारे
 परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि
 बाधित्वा' थायादिस्वरेणात्र भाष्यं, विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम् । अथवा
 परत्वात्—उत्कृष्टत्वात्, कस्यान्तरप्राप्तत्वाद्य कृत्स्वरः 'थायादिस्वर' इत्यर्थः ।

उ०—वर्णेने'ति न प्रामोति, हिमस्य वर्णत्वाभावादत् आह—हेतौ तृतीयेति । क्वकृत्यसाध्यादेव-
 पदं कर्तुं पल्लवं, कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः । तदाह—तत्कृतार्थेनेति समास इति ।
 अकारकत्वादेति । कृतद्वारकसामर्थ्ये पृथ समाससत्त्वेनैतपदार्थं प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ।
 भाष्ये—द्वितीयेनेति । ससम्बन्धेनेत्यर्थः । नैने वर्णो वर्णो इतिपुत्रं पाठ्यमिति भाषः ।
 अनेत इत्यस्यासमर्थसमासात्वेन वा न हातिरिति ।

भाष्ये—पद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह—प्रयोजको नास्तीति । 'तृतीया कर्मणी'-
 त्यादिप्रकृतेरिति भावः । अनेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यापि निषेधः स्यादत् आह—
 आनन्तर्यादित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरपपादात्परात्परात्पदादिपदात्ते, तदाह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
 बाधकः किमप्रतिषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यस्यर्थः । विशेषाभावात्स्थिति । एतन्नद्वयप्राप्तोदात्तश-
 दिति भावः । 'निषेधात् वल्लीयात्' इति न्यायमभिप्रेत्याह—अयदेति । कस्यान्तरप्राप्त-
 त्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपपादात्कृत्स्वरपपादात्पदादिपदार्थः ।

भाष्ये—द्विर्वर्णग्रहणमिति । 'अनेत इति प्रतिषेध' इत्यनुपपत्ते ॥ भाष्यार्थेदोषः ।

द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—कृष्णतिला इति ।

एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । [अवरणस्य' वर्णे वर्णस्य वावर्णे] अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ।

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०] इति ।

अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति ? शुक्लवध्रुः हरितवध्रुरिति । तथा च सति तान्येव' त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् ? बाढं सिद्धः । कथम् ? 'विशेष्यं विशेष्येण बहुलम्' [२.१.५७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव, प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ।

प्र०—लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । 'वर्णो वर्णेने'ति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीय-वर्णग्रहणमन्तरेणापि प्रहीष्यते, तेनाविप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः ।

शुक्लवध्रुरिति । शुको हरितः शुद्धो वा । वध्रुः कपिलः । वधः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन वध्रुरिति तृतीया सहयोग इत्यंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रा-

उ०—प्रकृतसूत्रसंज्ञाश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाकारणेन पक्षयोः साम्यं दर्शयति भाष्ये—एकं वर्णग्रहणमिति । अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः ।

अथ तृतीयासमासवादी स्वमते छाद्यवमाह—सामान्येन ममेति । इतर आह—अवश्यं वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयागतेन समासार्थं 'कृष्णसारङ्ग' इत्याद्यर्थमेवावश्यकं, तथापि स्वश्रुत्वाय यत्र कृन्द्वाकसामर्थ्यस्यासंभवस्तदर्थमिहमित्याह—शुक्लवध्रुरिति । सहयोगे तृतीयेत्येव व्याप्यम् । स एव पुनः पृच्छति—अथेदानीमिति । सिद्धागत्याह—बाढमिति । एवमपीति । एवं चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ।

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥३॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्' [२. १. ६२] इत्यस्यावकाशः—गो-वृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः*—इम्ययुवतिः आढ्य-युवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः' [६१] इत्यस्यावकाशः—सद्गवः सदश्वः । 'कृत्यतुल्याख्याश्रजात्या' [६८] इत्यस्यावकाशः—तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ।

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरण-

प्र०—नारम्भाङ्गाधवादित्यर्थः ॥ प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानण्ड्येन समासशास्त्रे वृषीयान्त्वानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते ।

समानाधिकरणसमासादिति । 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित् कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थे' इति वार्तिककारेणैष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्याय-

उ०— क्वचिद्विज्ञेयविशेष्यभावे कामधाराप्रधानोपसर्जनत्वेऽप्यवस्थिते । तत्राह—प्रधान-ग्रहणेनेति । तदयमर्थः—पूर्वोपसर्जोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परस्योपात्तं प्रधानं [प्रधानं] भवति, पूर्वस्योपात्तं प्रधानमुपसर्जनम् । तदस्योपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परस्योपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्, पूर्वस्योपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये—'इम्ययुवतिराढ्य-युवति'रिति पाठः, स चित्तयः । तयोर्जातिरश्वत् । 'इमयुवतिरश्वयुवति'रिति पाठश्चिच इति केषिच् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोर्पि जातिवाचित्वम्, अत एव 'जातेरस्त्री'तिसूत्रेऽयोप-धादित्यस्य 'इम्या क्षत्रिये'ति प्रयुदाहरणं भाष्ये दत्तम् । इन्निपकजातिश्रेय्यपदेनोच्यते । 'अस्ये'ति पाठः । अर्थो महात्तय इत्यस्ये । वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारकशब्दो देवजाति-वाचीत्याहुः । भाष्ये—'हृत्तुल्ये'त्यस्यावकाशात्प्रदर्शनावसरे 'तुल्यमहा'नित्यपपाठः । 'तुल्य-श्वेतः तुल्यकृष्ण' इत्येव पाठः पाठः ।

* पोटायुवतिः पूर्वजातिः २.१.६५. १—'तुल्यमहान्' इति पा० । स तुल्यश्व इति नानुशः ।

समासस्यावकाशः—वीरः पुरुषो वीरपुरुषः† । बहुव्रीहेरवकाशः—कण्ठेकालः ।
इहोभयं प्राप्नोति—वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन‡ ।

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५ ॥

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् ? 'सर्वधनाद्यर्थः' ।
सर्वधनी, सर्वबीजी, सर्वकेशी नटः, गौरखरवदरण्यम्, गौरसृगवदरण्यम्,
कृष्णसर्पवान्वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोजनम् ? कर्मधारय-

प्र०—व्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयित्वेति—प्रत्यासत्तेः
सामध्येस्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठेकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य
पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः, पाञ्चिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रति-
षेधश्चिन्त्यते ।

कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय 'कचि'दिति वक्तव्ये 'कदाचि'दित्यनेन
विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इनिः, तदर्थं पूर्वप्रतिषेध
आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति । 'सर्वधनाद्यर्थ'मिति मत्वर्थीयरहितस्य

उ०— न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यसत्त्यादिन्यायेत्यर्थः । विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
लभ्यमित्यत आह—प्रत्यासत्तेरिति । ज्ञाप्यते इति । शेषत्वाभावादिति भावः । शेषग्रहणे
प्रत्याख्याते इति । तथासत्येव 'कण्ठेकाल' इति तदवकाशो युज्यते इति भावः । न हि
ज्ञापकसिद्धे सावकाशात्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः । अयं
ग्रन्थः प्रौढ्य, न हि द्विकतः शेषे एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति । व्यधिकरण
समासस्यावकाशविषयसासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् ।

कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह—विषयविशेषेति । नास्ति वस्तु
भेद इति । कचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः । भाष्ये—सर्वधनाद्यर्थ इति । सर्वधनादिप्रकृति-
कमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः । प्रयोजनस्योक्त्वात् 'किंप्रयोजन'मिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—
सर्वधनेति । 'प्रयोगदर्शनात्सरे'ति चरहितः पाठः । वाक्यालङ्कारे वा चः । कर्मधारय-
स्यानुक्तसिद्धत्वादिति । 'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिषेधानुक्तानपि सिद्धत्वादित्यर्थः ।
मत्वर्थीयप्रकृतिरिति पठितपुरुषः । भाष्ये—मत्वर्थीयैरभिधानमिति । वैः प्रत्ययैस्तर्थाभिधानं

† पूर्वापरप्रथमचरमज्ञपत्यसमानमध्यमध्यमवीरश्च २. १. ५८

‡ शेषादिमाया ५. ४ २५४; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. २ १.

प्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? बहुव्रीहि-
णोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ।

यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो
मत्वर्थीयः । किं तर्हि ? अर्थाश्रयः । स यथैव बहुव्रीहियुक्तत्वान्न भवत्येवं
कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न भविष्यति ।

एवं तर्हीदं स्यात्—सर्वाणि धनानि सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति
सर्वधनीति । नैधं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात्तत्र यदुक्तं 'कदा-
चित्कर्मधारय' इत्येतदयुक्तम् ।

प्र०—सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे
बहुव्रीहिरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्यानुत्सिद्धत्वात्प्रभः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीय-
प्रकृतिः सर्वधनशब्दो धार्तिकेऽनुकृतो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहियुक्तिः । सर्वाणि-
धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न
स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुत्सिद्धत्वात्प्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः । यद्युक्तत्वमिति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि
मत्वर्थ उच्यते एव । न हि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्या-
भिधानानभिधानव्यवस्था युज्यते, तस्याः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारय कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे
विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं
तथात्र सकलविषयव्याप्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—
अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति कदाचिद् ग्रहणं विषय-
विशेषनिर्देशार्थं वक्तव्यं न भवति ।

उ०—यथा स्यादित्यर्थः । तस्याः स्वाभाविकत्वादिति । बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारय-
विधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः । मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः ।

न वक्तव्यमिति । यद्यतुमनर्हमित्यर्थः । क्वचित्तु 'न कर्तव्य'मिति पाठः । तत्राप्यय-
मेवार्थः, तदर्थस्य 'विषयविशेषनिष्ठत्वस्वामात्रादिति भावः । अन्यथा—प्रकारान्तरेण ।
मत्वर्थीयोत्पत्ति—वक्ष्यिमम् । वस्तित्वत्यर्थ इति । 'भवति वै किञ्चि'दिति भाष्यस्य,—
एवंजातीयक किञ्चिद्वचनं भवति खल्वित्यर्थः । 'किञ्जातीय'मित्याशाङ्गायां 'कार्या. शब्दा' इति
एजातीयं एजातीयमित्युत्तरम् । 'कार्याः शब्दा' इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत

एवं तर्हि भवति वै किञ्चिदाचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्ति 'कार्याः शब्दा' इति । तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति ।

यदुच्यते 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेने'ति नैव युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता ? स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

प्र०— इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह—एवं तर्हीति । भवतीति । एवंजातीयकं वस्तिव्यर्थः । किं तदित्याह—आचार्या इति । अथवा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । 'कार्याः शब्दा' इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था, ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिसासनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं, न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ-विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यदार्थे नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः ।

विप्रतिषेधापनयनायाह—नैव युक्त इति । स्वपदार्थ इति । 'मभ्यमभ्यमवीरा-श्रे'ति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इतरो विषय-विशेषे बहुव्रीहिं साधयति—अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भरत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता, तथा हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते, नन्वेकार्थीभावे संज्ञाया भाषाभागे क्रियते । तस्माद्'द्विभाषा कर्मधारय' इत्यस्यायर्थः—विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् । स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति—अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः, पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुष' इत्यादौ बहुव्रीहिः सिष्यति ।

उ०—माह—आचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । घटादिस्पकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्यः पठन्तीत्यर्थः । पठ्यमानवचनाकारमाह—कार्याः शब्दा इति । अथवा पठिक्रियेति । भाषार्थकर्तृकक्रियात्मिककार्यवद् बुद्धिः करणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवन्मित्यर्थः । एतान्तमुपपाद्य प्रकृतोपपुङ्गमाह—तद्वदिति । 'कार्याः शब्दा' इतिव्यर्थवद्-बुद्ध्यपेक्षं पठितमित्यर्थः । तदाशयमाह—कार्याः शब्दा इति दर्शने इति । तत्प्रत्यायनम्—तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥ अथेयं 'वीरः पुरुष' इत्यादावन्तरङ्गत्वात्कर्मधारय एव स्यात् तद्विरुद्धो 'वीरपुरुषश्च' इति बहुव्रीहिरित्यत आह भाष्ये—अस्तु विभाषेति । तदनापमाह—नाप्रेत्यादिना । बहुव्रीहिः सिष्यतीति । अपवाक्यवादिति भावः । भाष्ये—'इतिरिव'मित्यनेन

एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्यायमेवमर्थो यत्नः 'कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे पर'मिति* । किं तर्हि ? इष्टिरियं पठिता—'समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिरिष्टः, कदाचित्कर्मधारयः सर्वघनाद्यर्थ' इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या 'अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन मापेण शतसहस्रम् । एकेन कुदालपदेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहियेति बहुव्रीहिणा भविष्यति लघुत्वात् ।

प्र०— एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्य-
पदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुषवान् प्राम' इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः ।

इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या, 'सर्वघनी'त्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोऽनेनेति । न्याय-
सिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः, तेपामेव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा तु पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां सत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते । बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थ प्रतिपादयति, कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्द-
गौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दलाघवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव विषय आश्रीयत इति वृत्त-

उ०—पदुक्तं तद्दर्शयति—प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः । इदमेवार्थतः पठ्यते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति ।

भाष्ये—अल्पेनेति । द्रव्येणेत्यर्थः । 'अल्पेन यत्नेने'ति कश्चिपठः । मापेण—
तत्परिमितस्वर्णेन । शतसहस्रमिति । वस्त्राणि, गा वैत्यर्थः । कुदालपदेनेति । पर्वतीयाः
कुदालीरेव भूकपर्णं कृत्वा सस्यं संपादयन्तीति तद्व्यवहारानुसारेणेदम् । प्रतिपत्तिगौरवेति ।
एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोरभ्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः । अन्ये तु शब्द-
लाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरससिद्धं मतम्, एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनाय वृत्तिद्वयापेक्षायां

* विप्रतिषेधे परं कार्यम् १. ४. २. १—'अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थान्' पा० ।

२—'कुदालकेन' कीलार्हान् पाठः ।

कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति ? इतिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनोऽ वाधनार्थम् ।

कथं गौरखरवदरणम्, गौरमृगवदरणम्, कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः ? अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभिसंबन्धः क्रियते 'कृष्णसर्पो वल्मीक' इत्येवं तदा भविष्यति ।

पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' । आतिशायिकस्यावकाशः—पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः—चित्रगुः श्वलगुः । इहोभयं प्राप्नोति—सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ।

प्र०—वनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति । ततश्चात्र वचनाल्लाघवं नाश्रीयत इति कर्मधारये कृते इति । वर्तव्य इत्यर्थः । ठनोऽ वाधनार्थमिति । योऽपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयाद्ठन्याधनायेतिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्यात्रेति । जातिश्चाकृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः ।

पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थेविवक्षायामुभय-

उ०—गरीमान् शब्दो बोधको बहुव्रीहौ त्वश्च इति भावः । न प्रसञ्जनीयमिति । अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एवं च 'यदीष्टिः पठ्यते मार्योऽनेने'त्यादिः 'इत्येव तदा भवती'त्यन्तग्रन्थ' भाष्यार्थे देशीयस्येति भावः । किं च वक्ष्यमाणपुक्तिभिः 'सर्वधनी'त्यादिप्रयोगसाधनेऽप्युच्यते इति 'प्रत्ययस्वाराद्या'दिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगासङ्गतिः, मम तु 'सर्वधनार्थ' इत्यादिशब्दस्य प्रकाशार्थेवाद्य दोषः । कर्मधारयपदं च नन्समासस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनिं चेदं 'र क्त' इति सूत्रे भाष्ये । ततश्चात्र वचनादिति । 'सर्वादे'रिति वचनसामर्थ्यात् । भाष्ये—कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । जातिवचस्योरभेदाभयेनैतदुक्तम् ।

भाष्ये—पूर्वपदातिशय इति । तदप्यतिशये इत्यर्थः । समासार्थस्य—लिङ्गसंबन्धा-

नैव युक्तो विप्रतिपेधः । 'विप्रतिपेधे पर'मित्युच्यते* पूर्वश्च बहुव्रीहिः, पर-
'आतिशायिकः† । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्भवति ।

एवमप्युक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गा ? इद्याप्रातिपदिका-
दातिशायिकः‡ सुवन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुवन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः ।
कथम् ? स्वपदार्थ आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? स्पर्धायामातिशायिको भवति, न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ।

नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथ-
मसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते

प्र०—प्रसङ्गे पूर्व बहुव्रीहिरित्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिपेधं प्रत्यासत्त्या
पूर्वबहुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्यति । इद्याप्रातिपदिकादिति ।
ननु प्रकृपे आतिशायिकः, प्रकृपेश्च समाप्तार्थस्य भवति । तत्रश्च पदात्तेनोत्पत्तयम् ।
एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते—'समर्था'दिति । सुवन्तेनेति ।
१) हेतौ तृतीया । सुवन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमथेत्यर्थः । आवि-
२) शायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा सामर्थ्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रति-
पादयितुमाह—

नैव धेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थे । अस्याविशयेन सूक्ष्माणि

छ०—धाकाङ्क्षारहितस्य । समर्थादिति । 'समर्थः पदविधि'रित्युक्तेरिति भावः । सुवन्तेन पदे-
नेति । तेन हेतुना लिङ्गस्यैवमिति । परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादिसङ्घसामर्थ्यमिति भावः ।
नान्यथेति । केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । हेतौ तृतीये-
यम् । तद्वतोऽपेक्षणादिति । वस्त्राणि सौक्ष्म्यविषयस्पर्धायां तद्वन्तपेक्षन्त इति भाष्याक्षरार्थः ।
बहुव्रीह्यातिशायिकबोधोयुं गपस्त्रातिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्म्यगुणविषया स्पर्धोदिति ।
अस्यापि, सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि, अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विवक्षायां
किञ्चातिशायिकबहुव्रीहोरेकत्र प्रसक्तिर्वाप्या । तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वन्तपेक्षणादाति-
शायिकाप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिपेध इति भावः । एष च परस्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य
विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्व-
मानः शङ्कते भाष्ये—ननु धेति । या हि तद्वन्तमिति । न सा नियतेति भावः । एक-

* विप्रतिपेधे परं कार्यम् १ ५. २. † अनेकमन्यपदार्थे २. २ २४; अतिशायने समविद्यते;
द्विवचनविभक्त्योपपदे तद्वीयसुनौ ५. ३. ५५; ५७. ‡ कृपाप्रातिपदिकार ४. १. १.

तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एव-
मात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मको यां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः ? या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा । या हि
तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् ।

बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यादेव । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तरायपेक्षन्ते
तद्वता चाभिसंबन्धः ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिपेधे पर'मिति* । किं तर्हि ?
इष्टिरियं पठिता—'पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतरायर्थ'
इति । यदीष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता 'वस्त्रान्तराणां
वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंबन्ध' इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां

प्र०—वस्त्राणीति तद्वतोऽपेक्षणात् । सत्यामिति । तत्रश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो
भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानानि
वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः ।

एवं सापेक्षत्वाद् द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह—एवं तर्हीति । नार्थोऽनेनेति ।
इष्टया विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरिति । सा नार्थीयत् इत्यर्थः ।
कथं तर्हीतीति इत्याह—यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविषयायां बहुव्रीहौ कृते पश्चा-

उ०—स्वामिकयोरपि एषां दर्शनादिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अभाषाभिभवत्तं जि प्रकथं-
पुष्पानीत्यर्थः । अतिशयमानानि । अभिमूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे । भाष्ये—
'सद्वता चाभिसंबन्ध' इत्यनेन हि—प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिर्भी-
ष्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्—इष्टिरूपत्वम् । कश्चित्पर्यवमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।
भाष्ये—किं तर्हीति । एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बहुव्रीहितदित्वाविति भावः । कथ-
मिति । वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, तद्वता चाभिसंबन्ध इति येषां बहुव्रीहितदित्त-
योरप्युपपत्तिश्चा युक्तिरुक्ता तथा पुण्या द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमासर्थव्यमिति प्रश्नः ।
समापत्ते—यदाहीतीत्यग्रे । 'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा'मिति पाठः ।

वर्षान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चामिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिवद्बु-
द्धीहेरातिशायिकः ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? भवति । यदान्तरेण तद्वन्तं
वस्त्राणां वर्षान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ।

कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् ? नैवान्यस्य प्रकर्षेणा-
न्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते 'वस्त्राणि मे स्यु'रिति, एवं
गुणेष्वपि यतते 'सूक्ष्मतराणि मे स्यु'रिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं

प्र०—दाविशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिः ।
तत्र 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत् ।

यदुक्तं 'बहुव्रीहौ कृते पश्चादाविशायिकः क्रियते' इति, तत्राह—कथं पुनरिति ।
अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षं कथमन्य-
पदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अप्रोत्तरं—नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते

उ०—'तद्वता चामिसम्बन्ध' इति च । इष्टौ तु सत्यामिति । तस्मादिष्टिरुंष्टेति भाष्याभिप्राय
इति भावः । तर्हीदानीमिति । तदेदानीमित्यर्थः । इष्टयारम्भे इति यावत् । इदं न भवति—
इदं न सिध्यति । भवति—सिध्यति । कुतस्तत्राह—यदेति—इति भाष्याक्षरार्थः ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । यतः प्रायस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । पृथं च
सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रायये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाभावाकथं तत्प्रतिपादकसमुदायात्प्रायतः ।
प्रकर्षेण्यप्रतिपादने तु सूक्ष्मस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्षं एवान्यपदार्थप्रकर्षः, अन्य-
दीपस्यापदीपत्वायोगादिति भावः । एरु एवासाविति । गुणप्रकर्षे एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः ।
स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षः, यथा—'शुक्लतर' इत्यादौ । क्वचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्षो
यथा—'गोतर' इत्यादौ । क्वचित्द्विभेदोपपन्नगुणप्रकर्षो यथा प्रकृते । 'नैवान्यस्ये'ति
भाष्येणापि पृथग्द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये—वस्त्राणि मे स्युरिति ।
वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तरन्न कृतः । सूक्ष्मतराणीति । सूक्ष्मत्वस्य गुणात्तत्र
प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरपन्नेनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बद्धस्य तद्वैव प्रकर्षं उच्यते इति
भावः । तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि
द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः ।

कारणम् ? 'गुणावचना'दित्युच्यते न च समासो गुणावचनः । समासोऽपि गुणावचनः । कथम् ? 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा— शुक्लत्राससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुणा आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

उत्तरपदानि शय आतिशायिको बहुव्रीहेर्वहाढ्यतराद्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदानि शय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'वहाढ्यतराद्यर्थः' । वहाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः ? स्वरकपो-विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद् बहुव्रीहिः स्याद् वहाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत, वहाढ्यतर इति चेप्यते* । वहाढ्यतर इति च प्राप्नोति, वहाढ्य-तरक इति चेप्यते† ।

प्र०—तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम्—

'द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीपते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्रैवोऽभिधीयते' ॥ इति ।

एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथा-भूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते ।

गुणवचनादिति । नात्रा'जादी गुणवचनादेवे'ति बोद्धव्यं, तरपोऽत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणवचनं प्रकर्षः संभवति न द्रव्यरयेत्याश्रियेतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः । यदाढ्यातर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं श्रुत्वा

उ०— भाष्ये—गुणवचनादिति । गुणोपसर्जनगुणिवोध्याप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे, तस्माद्-वरितगुणप्रकर्षे वा प्राप्य तद्व्यत इत्यर्थः । गुणप्रदणं धर्ममात्रपरम् । समासोऽपि गुणवचन इति । सूत्रमाश्रयित्वाव्यपदेश्यस्य उपादीपते गुणः इति भाष्यः । अन्यपदार्थे कदतवा गुणवचनार्थं नेत्याशयेन वृष्टति—कथमिति । उत्तरपदि—अजहत्स्वार्थेति । एवं आश्रयणार्थोपस्थाप-

* बहोर्नञ्चदुत्तरपरभूति ६. २. १७५; अनुदाली मुष्पली ३. १. ४.

† शेषादिभाषा ५. ४. १५४.

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान-
मुत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च
वक्तव्यम् । शाकमोजी पाथिव शाकपार्थिव । कुतपवासा सौश्रुत कुतपसौ-
श्रुत । अजापरयस्तौल्यलिरजातौत्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टि-
मौद्गल्यः ॥६६॥

चतुष्पादो गर्भिया ॥ २ । १ । ७१ ॥

'चतुष्पाजातिरिति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—कालाक्षी गर्भिणी ।
स्वस्तिमती गर्भिणी ॥७१॥

प्र०—आविशायिक क्रियते तदा 'बहोर्नञ्चदुत्तरपदमूर्त्ना'त्यन्तोदत्तत्वमाह्वयशब्दानारस्य
स्याद्रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रनर्पप्रत्यय उत्पद्यत तदा
किं बहुत्वगुणाश्रय प्रकर्ष एत आह्वयवाश्रय' प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति सदह स्यात् ।
परमात्पूर्व प्रकर्षस्य त्रिवक्षा, पश्चादन्यपदार्थस्य ॥ शाकमोजीति । शाकमोजि वाचत्साह-
चर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपनेत्याहुः ॥६९॥

चतुष्पादो । चतुष्पाजातिरिति । केचिज्जातिप्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये
त्वाहुः—शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाजातिवचनास्त एतान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न
तु कालाक्ष्यादयो यौगिका शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाजातिविषया ॥७१॥

उ०—पदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्ति
निमित्तविशेषणविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तम् । स च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोऽपि
यदि निमित्त किं वक्तव्य विशेषणविशेषणतया वाच्यस्यति भाव । अवेति । तत्र हि उप-
सर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तादृशगुणोपलभितव्यत्वेरेव बोधो न
तु गुणानां वाच्यत्वमिति भाव । जहृत्स्वार्थाया च न दोष इति । भयववानामर्थाभावेऽपि
तद्गुणविनिश्चया इत्येतेरानयनादि यथावाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्यय , गोतर इत्या
दाववाच्यवाहरीहादिप्रकर्षे इवेति भाव । सन्देह स्यादिति । प्रकरणादिना निश्चयसम्भवा
दिद चित्यम् ॥ नन्थे उत्तरपदलोपनेत्याहुरिति । अग्राहविषीज तु 'शाकमोजिपार्थिव'
इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये धातिक्रमावश्यकमिति ॥६९॥

चतुष्पादो । भाष्ये—'धक्त्वय'मित्यस्य इपाक्येयमित्यर्थं । इपाक्येयप्रकार इदंयति—
केचिदित्यादिना । शब्दान्तररेति । 'चतुष्पाद्वचनाश्चतुष्पादिप्रथा' इत्येव पाठ । 'जाति'-
रित्यस्य विच्छिन्नत्वादान्तरङ्गवहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्दुःशेषत्वाद्बचनमेवावश्यकमिति तत्रम् ॥७१॥

१ -इत ३र्व 'चतुष्पाजाति' इति वातिकं कचिद् इरभते ।

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा भूत् ? परमो मयूरव्यंसक इति ॥७२॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०- मयूरव्यंस । मयूर इव व्यंसको धूर्तः, छात्र इव व्यंसकः, काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
बाधनार्थ इत्याहुः ॥७२॥

इत्युपाध्यायजैर्यटपुत्रकैर्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथम पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०- मयूरव्यंस । मयूर इव व्यंसक इति । केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्द्वयंसकस्य
पूर्वनिपाते प्राप्ते इदमित्याहुः । तत्र । 'उपमानानी'ति सूत्रस्यभाष्यकैटरीत्या तस्य 'येन
नाप्राप्ति'न्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात् ॥७२॥

इति श्रीशिवमहदसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः

अर्थं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति—ग्रामार्थः नागरार्थ इति ? अर्थशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गस्येदं ग्रहणं पुँलिङ्गश्चार्थशब्दः । क पुनरर्थं नपुंसकलिङ्गः क पुँलिङ्गः ?
समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयवाची पुँलिङ्गः ।

इह कस्मान्न भवति—अर्थं पिप्पलीनामिति ? न वा भवत्यर्थ-
पिप्पल्य इति ? भवति यदा खण्डसमुच्चयः—अर्थपिप्पली चार्थपिप्पली

प्र०— अर्थं नपुं । नपुंसकस्याव्ययस्थितत्वात्तद्वेत्ते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविरोधा-
नवधारणात्कृतमपि नपुंसकमहणमप्युक्तसमासमिति मत्वा वृत्त्यति-इहेति । क पुनरिति ।
नपुंसकत्वावधारणहेतवार्थं प्रथः । अवयववाची पुँलिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो
न भवतीत्येवंपरमेतत् । अवयववाची त्वभिधेयवशासर्वलिङ्गः । तथा च प्रयोगो
हरयते—‘अनूपार्थं मया भवितुं’ ‘दन्तार्थमास्वात् पठितुमिति । तदत्र नपुंसकमहणाय-

उ०— अर्थं नपुं । सूत्रे ‘नपुंसकमित्युक्तेरिह ‘कस्मा’दितिप्रश्नोऽनुपपन्न इत्याहृत्पाद-
नपुंसकस्येति । सूत्रे नपुंसकमहणं किमर्थंशब्दस्यार्थविरोधमतिपक्षे, इतः समासगतव्य-
विशेषमतिपक्षे ? भाव इत्याह—अवयवस्थितत्वादिति । नपुंसकत्वरयार्थमिवादाव्य-
पक्षार्थेऽपि हर्षाभासि भावः । भाव्य इत्याह—कृते चेति । तत्र नपुंसकत्वरयविरोधाव-
स्थापेन तादृशव्यविरोधाभासादिति भावः । अधिकरणत्वाद्वागन्त्य निज्ञातात्वात्तदनुपपत्तेराह-
नपुंसकत्वेति । कस्मिन्नर्थे पुनरवयव इति भाष्यादात्तार्थः, इ पुँलिङ्ग इवेति धर्मं वारवति—
नियमेनेति । नपुंसकमहर्षां ज्ञापकमिति । विरोधेन नपुंसकत्वमात्रे लक्ष्येऽपि नि-
नपुंसकत्वकामात्र तस्यावयवत्वम् । अथवा ‘अनूपार्थं’ ‘दन्तार्थं’मिवादाव्यमार्थाव-
स्थिति एवरेतिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु ‘समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग’ इत्यन्व-
नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत्र एव ‘ए ओट्’ ‘एच ह’ इति सूत्रयोर्मध्ये ‘दको इत्यवयव-
इतिवशात्तौचारी ज्ञानुत्’ इति शब्दात् ‘नैव कोडे कति वेदेऽर्थं एकारोऽर्थं अंत्यतो काली’-
स्तुत्तरपर्याये सामविभागादित्येऽपि पुँलिङ्गः प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुँलिङ्ग एव ।
अनूपार्थमिति—समप्रविभागे एव । अन्यकारणार्थं इत्येव । ‘दन्तलिङ्गमिति सूत्रे भाष्ये-

चार्धपिप्पली च=अर्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्थं पिप्पली-
नामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति ? एकाधिकरणा* इति
वर्तते ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'अर्धराशि'रिति ? भवति । एकमेवेदमधिकरणं
भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥२॥

प्र०—स्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्थशब्द आश्रीयते, तत्रैवार्थं नपुंसक
त्वान्वयभिचारात् । 'अर्ध'मिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं
निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षाया । यदा त्वेतदिति । अर्थश्चात्र भिद्यत एव । समासे च कृते
'अर्धपिप्पली'त्येव स्यात्, पूर्वपदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् ।

अर्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वोन्मात्रं
मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमात् ॥२॥

उ०—प्येतत्पटमिश्रुत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्याग्रहणापकर्षेण योगविभागेन 'एक-
देतिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्यागवायनयोः समफलता ।
नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः ।

भाष्ये—अर्धं पिप्पलीनामिति । इत्थानां पिप्पलीनामर्धमिष्यर्थः । न च समासे
एकत्वसंबन्धायामौसगिक्त्वात्कथमत्र समासापादनम्, एकरत्वापि तत्राभानाप्युद्धपिप्पली-
त्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्कनायः । इतरोऽर्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन
समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति—न वा भवतीति । अर्थान्तरं भवति न त्वेतदर्थे इत्याह
परः—भवति यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । इत्थानां पिप्पलीनामर्धं, पञ्चेत्यर्थः, पिप्पलीनां
प्रत्येकमर्धानि बहूनीति तत्रार्थं । भाष्ये—'तदा न भवितव्य'मित्यस्य—'अनेन रूपेण न
भवितव्य'मित्यर्थस्तमभिप्रेत्याह—अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । पञ्चपदार्थां बहुवचनधा-
त्यर्थान्तरैर्नकारावापकसमुदायस्यैव भानादिति भावः ॥ तदा कस्मान्नेति । समासः
कृतो नैवार्थः ।

तिरोहितभेदस्येति । तिरोहितावयवभेदस्यैवार्थः । समूहः समूहिन्यो निबोऽपीति
भावः ॥२॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥

अन्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् ? अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—‘द्वितीयं भिक्षाया’ इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात्—‘भिक्षाद्वितीय’मिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, पष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति—

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? भिनत्ति छिनत्ति । शनमि कृतेऽश्न भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शनादेशः श्यनादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘कर्तरि शप्’

प्र०— द्वितीयतृतीय । अन्यतरस्यां ग्रहणस्य पक्षे पष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्वरीयकृतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः । यद्यपि ‘पारमथ्ये’ इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते ।

अवयवविधान इति । सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादेश विशेषार्वाधः सामान्यविधेर्नाधिक इति मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विशेषादेकपक्षात्वाच्च बाध्यमाधिकभावः । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणात् नान्यथादेक-

उ०— द्वितीयतृतीय । नान्वरीयकृतयेति । तस्मिन्पक्षे ननु गुणतया ज्ञापकत्वमप्येति भाषः । स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते इति । वारद्वयज्ञापन एव संस्कारजननद्वारा स्त्रीप्रसंख्येयवैधेः । विनिगमनाविरहादिवमपि ज्ञापकमिति भाषः ।

सामान्येष्ववयवाभावादाह—सामान्याश्रयसमूहेति । ‘पष्ठी’पदादिना सामान्यतात्वेन विहितेत्यर्थः । प्रतिनियत इति । ‘अर्थ’मित्यादिशाब्देन विहितः । भाष्ये—अवयवविधाविति । तद्विषये शोसर्गमवृत्तित्यर्थः । न्यायादिति । येन नामाश्रयत्वात् इत्यर्थः । विरोधादित्यादि ।

† पष्ठी २. २. ८. ‡ रूपादिभ्य. शनम् १. १. ७८

[३.१.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'रुधादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'विति प्रथमायाः पष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिस्यम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'दिकपूर्वपदान्डीप्' [४.१.६०] । प्राड्मुखी प्राड्मुखा । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । डीपा मुक्ते डीप् न भवति* ।

∴ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'दिकपूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम्' डीप्विधाने ह्यन्यत्रापि डीप्विषयान्डीप्प्रसङ्ग' इति ।

प्र०—फलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे वाध्यवाधकभावं नेच्छति । तथा चाह—'भ्रम्यहुजकभु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्वाध्यवाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तावेकफलताप्यनयोरस्ति । प्राड्मुखीति । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो ङीष्ठीविधौ वेत्यनुवृत्तिः ।

∴ नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो ङीष्ठीविधीयते तदा 'प्राङ्गुल्फा' 'प्राङ्गुल्फे'त्यादावपि स्यात् । ङीप् एव त्वनुदात्तत्वविधाने

उ०—तदुभयस्यै हि वाध्यवाधकभावः । प्रकृते षोमधोरप्यभावासदभाव इति वार्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यवयवः । भाष्यकारस्तित्विति । 'सत्यपि सम्भवे वाचनं भवती'ति तदुक्तेरिति भावः । नयोऽस्य दधिदानं तक्रदानस्य निवर्तकं इत्, तत्र ङेकफलतास्ति, न च सा प्रकृते इत्यत आह—अर्थाभिधाने इति । प्रतिपत्तिः—प्राप्तिः । यस्तुतो भाष्यनये, विरोधाभाव इत्येकफलत्वाभावेऽपि चाह इति निरूपितकालकारस्यै भाष्ये ।

श्यादेशाः श्यभाद्य इति । तत्र अनादेशत्वाच्छप निवर्तयति, मित्रादृग्यादृषः परो रमागमयदिति भावः । भाष्ये—यत्रोत्सर्गापवादमिति । 'यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषा-विद्वत्सं तत्रे'ति पाठान्तरम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो ङीष्ठीविधौ वे'त्यनुवृत्तिरिति पाठः । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं ङीष्ठीविधावित्युक्तम् ।

वार्तिकारस्येति । यदि त्वसंयोगोपधादित्याणुवर्त्यापूर्वो ङीष्ठीविधीयते तदा प्रयोजनं भवत्येवेत्येवमुक्तम् । इत्यादावपि स्यादिति । 'असंयोगोपधा'दित्याणुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति वार्तिकान्तय इति भावः । ङीप् एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । ङीष्ठीविधाद्वैत्यार्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी, एकदेशिसमासेनां मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्, अच्ययीभावेन' मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः प्लाक्षिः, इजा मुक्तेऽप्यन भवति' ।

यद्येतज्ज्ञाप्यत उपगोरपत्यमौषगवः, तद्धितेन मुक्त उपग्वपत्तामिति न सिध्यति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र विभाषे—'द्वैवयज्ञिशीचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्' [४. १. ८१] इति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [८२] इति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

क्रियमाणेऽपि वा अन्यतरस्यां ग्रहणे पष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'पूरणे ने'ति प्रतिषेधात्* । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् ? पूरणं नामार्थस्तदाह तीयशब्दोऽनः पूरणम् ।

प्र०—हीपोऽत्र प्रसिद्धित्वाद्गोपाभावः । तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधित्वम् । वृत्ताद्यपय इति । एकार्थिभात्रविषय इत्यर्थः ।

नैतदिति । 'पूरणगुणे'त्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः । अनेतदिति । 'पूरणाद्गो सीयाद्'मिति स्वाधिकेनाना व्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति ।

उ०—'नित्ये स्वरमात्रविधाने' इत्यस्यापि स्वरमात्रफलके हीवादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं वाग्रहणाननुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे हीश्रवणं स्यादेवेति भावः ।

भाष्ये—इदं तर्हि प्रयोजनमर्धपिप्पलीत्यादि । 'परवलिङ्ग'मिति मूलस्थभाष्येनेदं विवक्ष्यते । तत्र हि—'एकदेशिममासो मारण्यने । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणो भविष्यति—अर्धं चासौ पिप्पली चेति । न येकदेशिममासात्तत्रमे पष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा पष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इत्यते पष्ठीसमासोऽपि—'अपूर्णा' मया मरितं' 'छन्दं मया प्रामार्थ'मिति । एवं विप्लववर्धमित्यपि मरितस्य 'मित्युक्तम् । तस्मात्तदाधुनसूत्रमते एकदेशमुक्तिरियम् । उन्मत्तगङ्गम् । अच्ययीभावेनेति । एतदपि वाच्येन सज्ञातकगमासोऽच्ययीभाषो नित्यसमाससत्त्वान्नद्रसमासात्पूनार्थक्याक्यामावाचयापि बाधं तत्र सम्भवत्यत एव । अत एव वाच्यं भवत्येव । अत एव 'सज्ञाया'मिति समासविषयेऽपि 'वाप्यामधो वाप्यध' इति वाच्यं माप्यापुक्तं सङ्गच्छत इति भावः ।

पूरणाधिकारेति । पूरणस्य स्वशित्वादिभिमिमातः । 'परवपन्न'शब्दं स्याद्वे—अना व्यवहितमिति । स्वरभेदं प्राप्तमिति वाच्यम् । न तु तत्रधिकारेति । एवं च सूत्रे विवि-

† अर्धं नपुंसकम् २ २ २. १—अन्यत्रार्थे च संज्ञानम् २. १ २१

२—अत इत् ; प्राप्तीत्यतोऽपु ; तस्यात्तन् ४. १. ६५; ८१; ६२. १—'पूरणेनेति' पा० ।

* पूरणगुणमुदितामर्धदन्त्यन्तगणानाधिकारेण २. २. ११.

‡ पूरणम् भावे हीवात् ५. ३. ५८.

योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन् सोऽपि पूरणमेव ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पष्ठीसमासोऽपि भविष्यति ॥३॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २ । २ । ४ ॥

किमर्थश्चकारः ? अनुकर्षणार्थः । ['किमनुकृष्यते ?] 'अन्यतरस्या'-मित्येतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् ? अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—'जीविकां प्राप्त' इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्—'जीविकाप्राप्त' इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि, तदुभयं वचनाद्भविष्यति ।

एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि ? अत्वममेन विधीयते—'प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयो'रिति । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥४॥

प्र०—'पूरणगुणसुहितार्थे'त्यत्रार्थेशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूरणार्थग्रहणं न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अत्वं च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तमी अकारादेशापेक्षा क्रियते, सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानादुपसर्जनसंज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकाभिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'प्राप्ता'शब्दस्य समासः ॥४॥

उ०—गमनाविरहाद्वाप्यप्राप्त्यात्त्वात्प्रत्ययान्तानां केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणम् । मिह्यासंबन्धिद्वित्वसंज्ञयापूरणमित्यर्थः । भाष्ये—एवं तर्हीति । अन्यतरस्यामित्येतरसामर्थ्यात्पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अयमप्युच्यते इत्यादि उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वादित्यर्थः । द्वितीययेत्यत्र प्रदलेषे उद्देश्यासंनिधानं, चकारेण व्यवधानं चेति भावेनाह—सौत्रत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति । 'द्वितीयाधिते'त्येव सिद्धे पृतत्सामर्थ्यादिति भावः । लिङ्गविशिष्टेति । पञ्चादेशस्य पूर्वान्तव्याधिरपि बोध्यम् ॥४॥

१—कचिन्न । † द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थाप्यन्यतरस्याम् २ २. ३.

‡ द्वितीया भिवातीतपतितगता-यस्तप्राप्तान्नेः २. १. २४

कालाः परिमाणाना ॥ २ । २ । ५ ॥

किं प्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवेत्तद्व्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्भवतिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि श्रवणं भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये पृष्ठी, समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ? योऽसौ मासजातयोरभिसंवन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-

प्र०— कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं 'भासो जातस्ये'ति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, समासे तु 'मासजातो दृश्यता'मित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमान् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानत्वमर्थं च लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति—किं प्रधान इति ।

योऽस्ताविति । पृष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथम् । सम्बन्धस्य चान्तर्भावानुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम् । अनुद्भूतोऽपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाविधेयत्वाभिहित इत्युच्यते । तत्राभिहितोऽपि कश्चिन्नान्तर्भवति, यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र वाक्ये पृष्ठा सम्बन्धोऽभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति । राजसत्तादौ च बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्ति, न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् ।

उ०— कालाः परि । तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रधानुपपत्तिमात्रादप्यह—इहेति । प्राधान्यमिति । एवं च समानार्थत्वमत्र इति भावः । ननु विप्रगुतिषादिवत्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेकार्थभावकृतं स्यात्तत्राह—अन्योत्तरेति । तद्वैचर्म्यं च भाष्योक्तम् । किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थ्यमावसाध्यः, अत एव तस्य पृष्ठाकार्यभाववृत्तविशेषणुभावे गणनाभावः । किं प्रधानोऽयं समास इति समासपदं विप्रहपरमपि ।

उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभयसाधारणम् । न च विप्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये 'जातस्य मास' इति पठ्यनुपपत्तिः, विशेषणादेव पृष्ठीविधानादिति वाच्यं, वृत्तिविप्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्तमर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणमावर्तयित्वाऽपि पूर्वजातसंसृष्टारानिवृत्तेः । अथवा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिपठ्यापादनस्य भाष्येऽस्तत्पठ्यापत्तेः । मम तु न दोष, विप्रहेऽपि तस्यैव प्राधान्येन तत्पत्तिवत्समासादपि तदापादनात् । तदुत्तरपदस्यैव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिरसमासे विविशेषणपठ्यापत्तसम्भव इत्याशयात् । सम्बन्धस्यासौक्यत्वाच्च पृष्ठीत्युत्तरम् । भाष्ये—यैवासावन्तर्भवतिनीति । 'उत्तरपद' इति दोषः ।

योऽस्ताविति । परिच्छेदपरिच्छेदत्वकथनः । समासे इति । पृष्ठीप्रयोगोक्तो न मयठीत्यर्थः । तदाह—अभिहित इति । पठ्यमवृत्ती निमित्तमिदम्, समासेऽभिहितो एव—

भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति* प्रथमा भवति ।
न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी ।

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी, तस्यापरिमाणित्वादनर्देशः ।
अग्रमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि ?

प्र०-इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणि न एव षष्ठी कर्तव्या—'मासो
जातस्येति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा
चित्रा गावो यस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरारि वृत्तावप्राधान्य-
मेव, तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्
भवतः । भग्नौ वाह्यमिति । परिमाणपरिमाणिसम्बन्ध एव समासेऽन्तर्भूतः, न तु
बाह्यसम्बन्धपेक्षो 'मासजातस्य वस्त्र'मित्यादिरपि सम्बन्ध इत्यर्थः ।

न हि जातस्येति । तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं, न तु मासः, नापि तत्सत्ताया

उ०-अत एवान्तर्भूतः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह—प्रातिपदिकार्थ इति । हि यतोऽभिहितः, अत
एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यर्थः । अन्यथा 'पचती'त्यादौ कर्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वाद्-
न्तर्भूतोऽपीति तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अत्रभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति तात्पर्यम् ।
अन्तर्भावोदिति । सम्बन्धविषयकोपस्थितिर्विषयत्वादित्यर्थः । अनुद्भव एवेति । प्रथम-
पस्थित्यविषयसम्बन्धित्वमनुद्भवः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । षष्ठीप्रतिबन्धद्वारेण्यर्थः ।
ननु 'पक' इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमानं कर्मादिकमभिहितमित्युच्यते नैव तथा सम्बन्ध-
त्वेनामानादत आह—गुणभावेनेति । सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविषय-
कोपस्थितिर्विषयत्वमेव, गुणभाव इत्याहुः । न तु कचिदन्तर्भावमिति । न सम्बन्धविषय-
कोपस्थितौ विषयो भवतीत्यर्थः । उभयोः प्रथमपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भावोदिति भावः ।
विवक्षितोऽर्थ इति । 'क्रियाङ्कालोऽस्य जातस्येति' प्रश्ने 'जातस्य मास' इत्युत्तरेणैवाकाङ्क्षा-
दान्तिर्न तु 'मासस्य जात' इत्युत्तरेणेति स एव विवक्षितोऽर्थः, स च न ततः प्रतीयत इति
भावः । मासजात इति समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ॥ नन्वेवं विप्रहे षष्ठीसमासेनैव
सिद्धौ सूत्रं व्यर्थम्, उत्तर तु तवेव समाप्यार्थमेवेति चेत्, न, एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्य-
परिच्छेदकसमभिध्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात्, अवयवावयविनोः समभि-
ध्याहारे यथावयवावयवदेव । तत्रार्थे 'जातमास' इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । शब्दशक्ति-
स्वाभाव्यादिति । यद्यपि एतद्भाष्यात्तद्दृढतीति सूत्रभाष्याच्च श्रवणार्थोपदर्शके विप्रहयाक्येऽपि
तत्समासेनैव विषयतेति लभ्यते तथाप्यत्र वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तत्वान्त्रवाक्यपरमिति
बोध्यम् । भाष्येऽप्येवमेव ।

त्रिंशद्रात्रस्य । तद्यथा—‘द्रोणो वदराणां देवदत्तस्ये’ति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य तर्हि ? वदराणाम् ।

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ‘कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणात्वादिनिर्देश’ इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह ‘कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणात्वादिनिर्देश’ इति ? येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं

प्र०—मासः परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वात् । नापि जन्मक्रियायाः, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात् । त्रिंशद्रात्रस्येति । ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत् । नैप दोषः । कालो जावस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि—‘कियान् कालोऽस्य जावस्ये’ति प्रश्ने ‘मास’ इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—तद्यथेति ।

सिद्धं तिवति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जावादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते । अथवा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते, स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य संबन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यत इत्यर्थः । कं पुनरिति । यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभागात्परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जावमपि प्रति परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्तीनामिति । तद्वदणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयः, अन्यदा त्वपचयः । स प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि

उ०— सत्ताया नित्यत्वादिति । नित्यत्वमत्र परिच्छेदकत्वात्परिच्छेदकत्वात्स्यापि त्वं बोध्यम् । इत्यभिप्रायेणेति । मातसम्बन्धी कालो मास इत्यभिप्रायः । भाष्ये—वदराणामिति । देवदत्तसम्बन्धि वदराणामित्यर्थः ।

कालशब्देनेति । ‘कालपरिमाण’मिति पठितत्पुदपः । अत्र व्याख्यानं याति कस्यकालपदार्थयोः स्वरस्यैव प्रतीयमानं भज्येतेत्यत आह—अथयेति । अत्र पक्षे ‘कालपरिमाण’मिति बहुमीहिः । तद्यस्येति । तन्—कालसामान्यम् । जावमपि प्रतीति । अत्र नित्यात्परिच्छेदार्थः । तद्वदणेति । पदार्थानामनभयभासिद्वृद्धपक्षयानुमेय, काल इति भाषाशास्त्र इति भाष्यः । प्रत्ययान्तरम्—कारणान्तरम् । तस्यैवत्वादिति । अलण्डकालमिमापमिन् । वस्तुतस्तु पक्षे तस्य कार्यैक्यमित्यामकारवानुपपत्तिरिति भाष्येऽलण्डकालानुपपत्त्या ‘काल-पारकपः काल’ इति पुक्तम् । क्षणानां चाप्यविवक्षितकालमहरादिविभाग इति चाप्यत्र

कालमाहुः । तस्यैव हि क्रयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति, रात्रिरिति

प्र०-यत्कृतः स काल इत्यर्थः । यद्येवं तस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्याह-तस्यैवेति ।

परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे—

‘तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंपरुपः प्रकाशते ॥२॥

संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥३॥

उ०-युक्तं कैयटेऽपि । नित्यः-प्रवाहनित्यतया, एकः-समूहरूपेण, विभुः-क्षणस्य विमुक्त्वात्,
तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थः इत्यम्ये । इत्याहेति । इति हेतोराहेत्यर्थः । भाष्ये-तस्यैवेति ।
बुद्धिविषयलक्षणसमूहस्येत्यर्थः । क्रियायेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः । नन्वीपाधिकत्वेऽपरमार्थता
स्यादत् आह-परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वात्पावद्वाचं प्रामाण्यमङ्गीकार्य-
मिति भावः । तत्रार्थे बृहत्सम्प्रतिमाह-तथा चेति । तस्य-क्षणसमूहकालस्य, आत्मा-
स्वरूपं, धर्म्यन्तराश्रयैः-धर्मा स्यंस्तद्बुद्धि अन्तरं धर्मान्तरं, धर्मविशेषः क्रियारूपः, स
आश्रयो येषां तैः-क्रियाश्रितैः । भेदैः-विशेषैः । बहुधा-अहरादिभेदेन । न केवलं
कालस्यैव भेद औपाधिकः किं तु सर्वस्यापीत्याह-न हीति । भेदाभेदौ-एकत्वानेकत्वे,
शुद्धबहुगत्वे इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्स्वामात्रिकमित्यर्थः । तदुक्तं-‘न हि गौः स्वल्पेण
गौः, नाप्यगौः, गोवामिसम्प्रग्यात्तु गौ’रिति । किं त्वोपाधिकमेवेत्याह-द्रव्यात्मेति । द्रव्य-
पदार्थः । तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिनामाव्यवहारविषय इत्यर्थः । एव च प्रह्वैव कल्पित-
तत्त्वपदार्थसंसर्गादेवाभेदकरवानेकत्वशुद्धत्वहृष्यात्वादिना भासते इति भावः । वस्तुतस्तु सर्व-
धर्मविभिन्नमिति बोध्यम् । प्रकृतं आह-संसर्गिणां त्विति । आदित्यक्रियादीनां ये भेदा
विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः । ईभिन्नस्वरूपः

१-“कालो हि नाम स्वयम्भुरनादिमध्यनिधनः । अत्र रश्म्यारत्तमन्वी धीवित्तमरये च मनु-
प्याणामापते । स सूक्ष्ममपि कलां न लीयत इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति
कालः ।” (सुभृते उप० ६।३)

दक्षिणाने = परांशरद्वे मन्वेतु सर्वप्राणिनां वचनमिच्छते । उत्तरायणे = शिशिरवर्ष-
प्रीत्येव सर्वप्राणिनां वचनपदीयते इत्यपि सुभृते द्रष्टव्यम् (६।७) ।

† वाचस्पदीये ३ कान्ते काल० ६-८ आरिकाः ।

च । कया क्रियया ? 'आदित्यगत्या । तथैवासकृदावृत्तया 'मास' इति भवति 'संवत्सर' इति च । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ।

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

'एकवचनान्ताना'मिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मासी जातस्य मासा जातस्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्विमासजातः त्रिमासजातः ।

उक्तं च ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? एकवचने तावदुक्तम् 'अनभिधाना'दिति* ॥ द्विगोः

प्र०— कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः । आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनादिभेदाद्भिन्नैः क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित्त्रिशन्नात्रोऽस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं, काल एव हि संसर्गिभेदा-धातुमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य ।

अनभिधानादिति । समासे द्विवादेरनवगमात् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य

उ०—कालो व्यवस्थानाम्—अहरादिष्ववधारणा भेदाय—विशेषाय कल्पत इत्यर्थः । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छती'त्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः । आख्यातेन त्विति । स्वतो निवृत्त-भेदेवेत्यर्थः । अन्ये तु दिनपर्यन्तस्यापिक्रियानुपलभ्यमानप्रश्नः—कयेति । आदित्यगत्येति वृत्तम् । तत्क्रियासमूहस्य तावत्कालं धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थं इत्याहुः ।

ननु क्रियापरिच्छेदकार्यमेव कालस्य, न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं, द्रव्यस्य हि विवक्षयाद्येव परिच्छेदकमत आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति । 'मासो जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया कर्ष्यमस्य मासो जात इत्यर्थं इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेद-त्वमिति तात्पर्यम् । मासस्य परिच्छेदात्तरमुक्तं निराकरोति—न च मासेति । 'त्रिमास' इति बहुमीदिः । पञ्चमासवत्पुत्रादिवेनाकारमत्ता । समूहोऽप्यपदार्थः । समाहारद्विगो 'संख्यापूर्वं' रात्रं क्लीब'मिति नपुंसकतापत्तेः । न च कालसामान्यमिति । तस्य नित्यत्वा-द्विमुखाश्चेति भावः । क्षणपक्षे तद्वाराविच्छेदेन तस्यानन्तत्वात्परिच्छेदत्वमिति भावः । पुनर्यन्तरमप्याह—न वस्त्वन्तरस्येति । एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकार्यं वाच्यमिति तद्वद्वारा जातपरिच्छेदकार्यमेवेति भावः ।

ननु संवत्सरादिष्वेवैवावधारणपरिणेत्यत आह—एकत्वं त्विति । तथाभूतव्याम्—विपठ-

१—'तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गर्तविरोपेणादिनिमेषात्पञ्चमासप्रवृत्तौ होरावयव-मासत्वंपनसंवत्सरपुण्यविभाग कृतीति । (शुभ्रुते० सू० १।४) * १. २. १ वा० ५.

किमुक्तम् ? 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचन'मिति ॥५॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः,

प्र०—तथाभूतत्वात् प्रतीयते, वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा—

'शौर्षिके मासजाते च परिमाणं स्वभागतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य संख्या भेदेन वर्तते' ॥ इति ।

उत्तरपदेनेति । 'तद्विद्यार्थेत्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मरितम् ॥५॥

नञ् । इहान्नाह्वणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुण-
दोषनिरूपणाय प्रभः—किंप्रधान इति । त्रयश्चात्र पक्षा अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थ-
प्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्ततेऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य
सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानम् । यदा त्वस्वत्सामान्यवृत्तिर्न ब्राह्म-
णादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन्, अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते
तदा पूर्वपदार्थप्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये
प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नवा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः ।

उ०—परिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा 'जातस्यास्य कियान्काल' इतिप्रभेऽस्योत्तरत्वं
न स्यादिति भावः ॥ नञ्वेवं सति तापये द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह—बहिरङ्गेति ।
द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविषयत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । शौषिक इति । परिमाणम्—अक्षपरि-
माणत्वमुपाधिमाश्रित्य, संख्या—एकाररूपा, भेदेन—तद्रूपेण, भासते इत्यर्थः । अक्षपरि-
माणवाचकशब्दस्थले तथैव द्युपसिरिति तापयेम् । यस्तुतः समासे एकारमपि नैव भासते,
किं तु मासत्वेनैकमासस्यैव भानं न त्वनेकस्यानभिधानादिति माष्यानायः । एवं शौषिकता-
वकीनाशवर्षादं बोध्यम् । इवमनभिधानं 'समर्थे'सूत्रे षष्ठमेकार्थीभाव—इतिविशेषनिरूपणा-
यस्ये । तदप्यभ्यासादशकलाहेतिसूत्रस्य 'एकपचनान्तयोः' इत्यपि प्रत्याशयातं बोध्यम् ॥५॥

नञ् । शम्भुर्धावगतेर्द्वैद्वयवहाराधीनत्वेऽपि म्यायद्युपादानाय विचार इत्याह—इहिति ।
प्रक्रियागतोऽत । छिन्नसंख्यादिसिद्धितदभायरूपगुणदोषेत्यर्थः । अस्वत्सामान्यम्—अभाषो
भेदः । तस्यासत्त्वं—निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथा हि—मिथ्यास्यो हि धर्मिप्रतियोगिभ्यां स
निरूप्यः । तत्रापमेय स चेदात्माश्रयः । मृतीयादेरभ्यस्य स्वीकारे ऋद्धमनवस्था चेति
तत्रागते स्फुटं, सामान्यत्वं च केषामप्यवित्वात् । तद्रूपसिद्धिः—तद्रूपसिद्धिः । एवं च माह्वण-
मिथ्या इत्यर्थः पठितः । दुरुपदेशः—'अमुष्मिन्नवकासो ब्राह्मण' इत्यादिः । मिथ्याज्ञानम्—

‘अत्राक्षरमानये’त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यद्यन्यपदार्थप्रधानः, ‘अवर्षा हेमन्त’ इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ।

पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिरस्याभाव्याहृश्यते । द्वन्द्ववत्तु स्वतन्त्रपदार्थ-
द्वयानवगमाद्बुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसम्भवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमा-
श्रयितुमाह—उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इहानियतगुणस्य गुण-
विशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञ्चा ब्राह्मणार्थः प्रति-
पिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्गतविशेषवचना-
-अञ्जनर्थक एवेति ब्राह्मणानाक्षरशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाद्यानाद्धि साधुत्व-
मेवंभूतस्याथेवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् ।

अवर्षा इति । न चात्र परबह्विङ्गतास्ति । यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशसमास-
योरेव संज्ञा । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्य-
पदार्थप्रधानत्व आश्रीयमाणेऽपवादत्वाद्नेन षट्प्रीहैर्वाधनादनाक्षरको देश इत्यादि न
सिद्ध्यति । ‘असः’ ‘असर्वस्मा’यिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वान्यदादिसर्वनाम-
कार्याप्रसङ्गः । ‘सर्वोदीनि सर्वेनामानी’त्यत्र संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधाभिधानान् ।

अन्ययसंज्ञेति । ‘अलिङ्गमसङ्गयमव्यय’मित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाभिधानादिति

उ०—प्रकारात्तरेण ध्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वामाविष्टी निवृत्तिर्मुक्त्यप्राप्त्यामायो
घोरयते इति वक्रोक्त्या आरोपिततट्टाघोतको मन्त्रियुक्तं भवति । यदापीहेति । इह गृयेऽत्रार्थे
तत्पुदपसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः । यदि च नञेति । यदि नञ्चा ब्राह्मणार्थः प्रतिपिध्यते—
स्वार्थप्रतिषेधरूपाभावविनिष्टो योष्यते—तदाभाजप्रतिषेधो ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणे-
तरस्यावृत्तस्य नञर्थस्वामावात् किञ्चिन्निवृत्तिं परिच्छेदकरूपप्राधान्यं स्यात्, अभावप्रतिषेधो-
त्पारेः केवलान्वयित्वात् । तदेवाह—तद्गतविशेषवचनाप्रञ्जनर्थक एवेत्यादि । न. वचनार्थस्ये
साधुत्वं न स्यात् आह—अन्वाद्यानाद्धाति ।

अव्यय ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नञ्समासो न पठ्यते, नञ् तु पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञाया सत्यामभिधेयवह्निङ्गवचनानि भवन्ति, यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—'समानमीहमानाना चाधीयानाना च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक्समासालिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति, स्वाभाविकमेतत् ।

अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्त । गुणवचनाना हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्ल वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुण-

प्र०—भाव । 'पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह—नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा, लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तु नवर्थप्रधानत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचन प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति—शब्दशक्तित्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञ्नाह, समासे तु सत्त्वरूपम् । केचिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् ।

अथयेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यति इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्या-

उ०— ननु नञ् पाठेऽपि तदन्तत्वाभावादव्ययत्वात्साहित्येन भाष्ये—पाठेनापीति । एवं च नञ् पाठेनाव्ययतया तदर्थस्य लिङ्गसंख्यानश्रयित्वेन समासेऽपि तदर्थस्य प्राधाष्ये स म स्यादिति भावः । भाष्ये—नेदं वाचनिकम् । नेदं वचनप्रयोगमिति । कैयटेऽपि प्रयोजनमिति करणे ष्टुट् ।

ब्राह्मणाभावस्येति । ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः । गुणत्वादिति । आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् । सद्युक्तेति । तद्युक्तद्रव्येऽभेदेनाश्रयित्वादित्यर्थः । तद्वदिति—'यदसौ द्रव्यं श्रितं' इति भाष्ये । अर्थं माय—भेद एव नञ्, तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादात्म्यं सङ्गच्छते । 'अब्राह्मणः क्षत्रियः' 'ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये' इत्युभयविधस्यैवहारदर्शनात् । गुणवचनानां—गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम्, आश्रयत—आश्रयविशेषतो, लिङ्गवचनानीत्यर्थः । आत्याश्रयवशोपचानां तु नियतलिङ्गत्वैवेति भावः । इह त्वाश्रयेति । साक्षात्लिङ्गसंख्यानश्रयत्वमेवासत्त्वमिति भावः । भाष्ये—यदसौ द्रव्यं श्रितं इति । यद्द्रव्याश्रयार्थः । उत्तरपदार्थप्राधाष्यवपरिग्रहस्तुस्य-

स्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तम् 'अत्राक्षरमानये'त्युक्ते प्राक्षरमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति ? अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्

प्र०—योगः, इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः—यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिद्धयति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । 'असवेस्मै' 'अस' इत्यादौ च पूर्ववत्समायाद्यसिद्धिः स्यात् ।

आश्रयद्वारकलिङ्गसङ्घणभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तोऽन्तर्धः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयश्रयगविलिङ्गसङ्घाप्रसङ्ग इत्यालोच्यार्ह—अथवेति । 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यत्रानञ्जसमासप्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैतत्तदोर्ध्वद्वारेण संयन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेपो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् ।

७०—विच्छेदामिप्रायेण न भवतीत्या—इअत्रापीति । अव्ययीभावरयेति । परे तु नञा स नेष्ट एव । असंहितमित्यप्रारोपितं संधानम्—परः सनिकर्षः—तदभावाद्द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थं इति न दोषः । अत्यन्तामागार्थकनत्रः क्रियागुणमाश्रयित्वेनामक्षिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थभावप्रतीत्यारययीभावप्राप्तेश्च । अमन्समासप्रहणमायादिमिदिरप्युक्तेति तुल्यविच्छेदामिप्रायेणैव भाष्यम् । 'अवर्षा हेमन्त' इत्यपि प्रतियोगिकत्वाश्रयगतलिङ्गादिप्रहणासिद्धम् । अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वशानापाश्रयणेन तस्याः आश्रयत्वात्त्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वात्कार्यं बाधयस्य प्रहणम्, अन्यथा तदोपद्रुपितपक्षोर्ध्वमाधितेऽपि तदोपानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दृष्टतापत्तिः । 'अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान' इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्यासंगतितदचेति यद्गति । 'अनेक'मित्यादौ वचनदोषं तु भाष्यकृदेवामे वदयति ।

भाष्ये—माद्वारायात्रस्येति । अभायो नत्रर्थः, स विनोपणं चेद्भाष्यप्रतियोगी, भेदप्रतियोगी वा प्राक्षर इति बोधत्वात्सति यन्त्रिप्रतिष्ठाभावप्रतियोगिनन्वारशाभेदप्रतियोगिनो वा प्राक्षरस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थं । 'मात्र'नन्वेन न शीघ्राकारादिर्द्विभक्ताऽन्तरस्य, नापि हात्रियादेरित्यर्थबोधनम् । राजा विशेषक इति । यद्यपि पुरुषमाश्रयैवानयनं एतत्तं न राजविरिद्धिश्च, तथापि राजसंबन्धिजन पदानयनं न पर्याप्तिसंबन्धिजन इति राजा पुरुषस्य विशेषक

विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ ? निवृत्तपदार्थकः ।

यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिः, आहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः ? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ

प्र०-नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति । भावाभावयोर्विरोधान्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यत इति भावः । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः । सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मणयो नञ्योतिवतदवस्थ इत्यर्थः ।

इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणाय—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तद्योत्यते, अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते 'मन्त्रेणैव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नञिति । ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथातः । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यास्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेव-

उ०-इति नायः । नञ्विशिष्टस्येति । नञ्योत्यारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यर्थः ।

कः पुनरिति । अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वाप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः । ननु नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः, उत भेदानुयोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नायः । ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः । नाम्न्य इत्याह—भावाभावनयोरिति । ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयो- रित्यर्थः । कः प्रत्ययप्रयोगसूचितबहुमोहिसूचितमधेमाह—निवृत्त इति । सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्यतेत्यत आह—सादृश्यादिनेति । आदिना सादृश्यादि । निवृत्तमुद्य- ब्राह्मण्यादिशारोपिततद्गतिनि भाग्याशयः । तदाह—नञ्योतिवतदवस्थ इति । एवं आ- रोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यं प्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोधम् ।

यदा पुनरिति । यास्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययस्यैवपूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्त- कार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धा, उत मन्त्रधनेन शक्यारोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थ- प्रत्ययं निवर्तयतीति प्रभस्तद् ध्वनयसाह—इदानीमिति । किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्य- ब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तार्थ्यकमारोपिततद्बोधकत्वं द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणत्वस्य बोधनिवृत्तिस्तार्थ्यकं तद्बोधवारोपितत्वं नञा शक्योपपत्त इत्यर्थः । ननु नञ आरोपितत्वे शक्यावपि ब्राह्मणादिपूर्वकत्वस्य मुख्यब्राह्मणत्वादेः कथमबोधोक्त आह— मन्त्रेणैवेति । मन्त्रामप्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थः ।

नानि नञ इति । प्रकरणदिकं च तात्पर्यं प्राहकं मविष्यतीति भावः । पदार्थनिवृत्ता-

१-‘मन्त्रापूर्वेदप्रामाण्यवयव तन्प्रामाण्यमन्त्रप्रामाण्यार्थ’ (न्याय० २।१।६८) इति स्वभावे

वाक्यायनः—‘मन्त्रपदानां च विपभूतारुतिप्रतिषेधायां प्रयोगेऽर्थस्य तथा भावः ।’

वाचनिकी, तद्वक्तव्यं 'नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयती'ति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं 'किं नञ् प्रयुज्यमानः 'करोती'ति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्चं विम्यूनेत्येव राजानो ब्रूयुः ।

प्र०—द्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति । नञ्प्रयुज्यमान इति । ननु स्वभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेत्, वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वस्तुम् । एवं तर्हि पदार्थ-प्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देदोच्यते, यथा 'सिंहमन्ध्यापये'दिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थ—केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमान' प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति, नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तरिमन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थ-प्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमान. पदार्थप्रत्ययो नञ्वा निवर्त्येत इत्याह—कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्पद्यते तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्त-भक्षिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञ्वा निवर्त्येत इति ज्ञात्वा पर्यनुयहृक्ते—यद्येतदिति । प्रतिपत्तिनिवारणाय नञ्मेव प्रयुञ्जीरन्न तु तदर्थं हस्त्यश्चादि विधीरत्रित्यर्थः ।

उ०—विति । पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरित्यर्थः । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणादिपदानां स्वशक्त्यार्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्यम् । किं च वचनेनापि तत्कर्तुमशक्यमित्युपहासः । भाष्ये—'पदाथान्निवर्तयती'त्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः । अमुमेवार्थं शङ्कापूर्वकं दर्शयति—निवृत्त्यादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नम्, किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह—अयमत्रार्थ इति । निवृत्तपदार्थंतेति । निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्ययकत्वस्वारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्ययकतेत्यर्थः । पुनर्दर्शना-मेव स्मारयति—पदार्थशब्देनेति । ब्राह्मणप्रत्ययस्य । मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्यनुबोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्यनुबोधकार्यं स्वभाव इति बोधितम् । तच्छब्दव्यनुबोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अभिप्रायमप्रतिपद्येति । केचिच्च यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थगतयोदृश्यादिसामर्थ्य-निवृत्तिद्योतकत्वमपि स्थापयति भाष्याशयमाहुः ।

एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करो-
तीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा—समन्वकारे द्रव्याणां समवस्थितानां
प्रदीपनिमित्तं दर्शनम्, न च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति ।

यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते ? एवं यथा
विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तते इति । 'ने'त्युक्ते सन्देहः स्यात् 'कस्य पदार्थो
निवर्तते' इति । तत्रासन्देहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं वैतत् ।

प्र०- इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह—एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ
सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते, स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ
प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय युद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य
क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

उ०- ब्राह्मण्यनिवृत्तेर्नञ्प्रतिपादनात् 'नञ्निमित्ते'त्यनुपपन्नमित्यत आह—क्षत्रियादाविति ।
सादृश्याद्ब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद्बोध इति भावः । अयमाशयः—तत्तदर्थकाः शब्दा भिन्ना
'पृथ । नञ्प्रसमभिध्यावहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इदमेव नञो द्योतकत्वम् । 'नञ्नि-
मित्ता तूपलब्धि'रिति भाष्यस्य तत्समभिध्यावहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं, किं तु आरोपित-
तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिनिर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतयोद्घातवासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकता तु भाष्य,
स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्ति-
ब्राह्मणपदार्थे तदन्वयो दुर्लभपाद इति तदर्थप्रत्ययस्यागो वाच्यः । स चानाशयः, शब्दार्थ-
संबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् ।

अमुमेवार्थं पुनः प्रथमप्रतिषेधनाभ्यां स्पष्टीकरोति—यदि पुनरित्यादिना । स चेन्न-
िवृत्त इति । ब्राह्मणपदशक्यं यन्मुक्तं ब्राह्मण्यंतस्य निवृत्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्याभावात्तत्प्रयोगो
भ्यर्थः । अशक्यबोधने तु नञ्प्राप्तेनापि तदर्थबोधसंभव इति भावः । प्रतिषेधविषयेति ।
नञो द्योतकतया समभिध्याहतपदशक्यबोधकत्वं वाच्यं, तच्च पदांतरप्रयोगं विना न
संभवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थः । अस्य पदस्य मुख्ययोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो
निवृत्तः, गौणोपजात इति विज्ञायेतेति तु भाष्याश्रयार्थः । भाष्ये—नेत्युक्ते संदेहः स्यादिति ।
समभिध्याहतपदस्य बोधकस्याभावाच्चिवृत्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरबोधक-
त्वेन च तदप्रयोग पृथ स्यात् । नञ्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः ।
तदाकारं दर्शयति—कस्य पदार्थे इति । कस्य पदस्य पदार्थे इत्यर्थः । अनिषेधपरः पदार्थ-
शब्द इति तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयान्नाशो विवक्षित इति तद्वत् । एवं चैत'दिति ।
एवमेवैतदित्यर्थः । लक्षणात्परमब्रह्मे इत्यमेव, एत आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र

अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येनद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जानिब्राह्मण एव सः ॥

प्र०— सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिसस्यैवामौ नञ् चोत्पद्यते, अत्रशिष्टानां तु गुणानामथोत्सङ्गावो गम्यन् । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराभयमुच्यते ।

स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणनाह—तप इति । 'तपः बान्द्रायणादिकर्म । श्रुतं—वेदवेदाङ्गार्थानामध्ययनम् । योनिः—ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषपष्टीसमासः । ब्राह्मणव्यपदेशस्यैवकारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह तप श्रुताभ्यामिति ।

उ०—नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुत्पन्नब्राह्मणको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धे आरोपिततत्कार्यकार्यफल्येति बोध्यम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो चोत्पद्यते इत्युपादयति भाष्ये—अथवा सर्व एते इति । अत्रशिष्टानामिति । तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः, निवृत्तगुणानां निवृत्ति-प्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । अयमेव 'एवमयं समुदाये' इत्यादिभाष्यार्थः । एवं च गुणसमुदायवति शक्यं ब्राह्मणशब्दस्यै कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति मारः । तपः—श्रुतादिसंप्रहायाह—गुणशब्देनेति ।

याजनादिसंप्रहायाह—निदर्शनायेति । 'कर्त्तरि चे'ति समासनिषेधमाह—शेषपष्टीसमास इति । एवं ब्राह्मणोऽप्यपदानावादाह—व्यपदेशस्येति । गुणसमुदायाभाव इति । तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र कातिपक्षञ्चपि कतिपयप्रयोगमाह इति भावः । सादृश्ये-

१—'तपो इन्द्रसहनम् । इन्द्रं च विषत्वापिपासे शीतोप्ये स्थानासने काशमीनाकरमीने च । प्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसंस्तपनादीनि ।' (योग० २।१२ व्यासभाष्यम्)

'देवद्विजगुरुम्राठपूजनं शीचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाक्स्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

तदपि सत्त्वरजस्तमोमेदेन त्रिविधमिति गीतायां १७ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

२—कातिब्राह्मणः = असद्ब्राह्मण इत्यर्थः । कातिशब्दोऽस्तरथांयः । तद्यथा—'यिन्द्रुद्रि-परीक्षां च आशुचरं ददाति' (मदीये १४. ८१. पृ० ४१८) । 'कस्तुवरम्—अशुचरं-मित्यत्र नागोः । एवं च ब्राह्मणात्सामान्यादुत्तरोऽपि सत्त्वर-भूताभ्यां हीनः स न परिपूर्ण-ब्राह्मणः । तत्र भूतसमन्वितस्त्वययोनिषोऽपि भवति ब्राह्मणो व्यासविष्णुमित्रादिभिर् ।

तथा 'गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश' इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च घृताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा—पूर्वं पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने तावत्—'अब्राह्मणोऽयं यस्मिन्मूत्रयति' । 'अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन् भक्षयति' ॥ जातिहीने सन्देहाद्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सन्देहात्तावत्—गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति 'ब्राह्मणो-

प्र०—अधुना लोकप्रसिद्धान्बाहुल्येन तथादृष्टान्गुणानाह—गौर इति । पूर्वं पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः, शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्काराद्युक्तं विशिष्टमात्रपरिमितं समुदायमाह—तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौड्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौकल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्मिन्प्रसिद्धिः । तपःश्रुतयोरभावात्त्रिन्दयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद् ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकशेषनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय । सन्देहादीति । सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनोक्तः । गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधि-

उ०—नेति । तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भाष्यः । 'पिङ्गलकपिलकेश' इति भाष्ये पूर्वं पदं, पिङ्गलाः कपिलाः केशा यस्येत्यर्थः । यद्वा पिङ्गल इति घर्णः । गौर इत्यस्य तु 'अष्टवर्षा तु या दत्ता ध्रुवशीलसमन्विते । स गौरी, हस्तुतो यस्तु स गौरः' परिष्कृतितः ॥ इत्यर्थः ।

ब्राह्मण्ये—ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये । कुर्वन्ति—केचित्तौकिष्ठा इत्यर्थः । 'पूर्वं पञ्चाला' इत्यादि शब्दः परंपरायां व्याख्यातः । भाष्ये—'जातिहीने' इत्यादि सामान्येनैकवचनम् । तेनावयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यामुपपन्नम् । न च भिन्नविषयत्वमिति ।

१—अवयोऽयं नागेशानुमतो गौरशब्दार्थः शास्त्रविरुद्धत्वान् । तद्यथाह धन्वन्तरि—
अथान्मै पञ्चविराटिवर्षांषोडशवर्षां पत्नीमापदेत् विभ्यधर्मार्थकानमन्वाः प्राप्स्यतीति ।
ऊनषोडशवर्षांषामप्रातः पञ्चविराटिम् । यथापते पुमान् गर्भं कुक्षिरप्यः स विपद्यते ॥
आतो वा न चिरं कीर्त्तयेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । उरमादल्पन्तवर्षायां गर्भापानं न क्रापेत् ॥
(श्रुते शरीर० अ० १० श्लो० ५३-५५) २—'यस्मिन्' वा० ।

ऽय'मिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र सन्देहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । दुरुपदेशात्—दुरुपदिष्टमस्य भवति 'अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानये'ति । स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । आतश्च सन्देहाद् दुरुपदेशाद्वा, न ह्ययं कालं मापराशिवर्णमापण आसीन दृष्ट्वाध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति । निर्जात तस्य भवति ।

इह एत्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् ?

प्र०—भवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभाज प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नवं प्रयुक्ते-
ऽब्राह्मणोऽयमिति । जातिकृतेति । जात्यभाजकृतेत्यर्थः । यथा 'वर्षकृतं दुभित्त'मिति ।
अर्थस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । अयमप्रार्थ — एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते,
एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते । यथैकदेशाकरणाभ्या कृताकृत सघात
उच्यते ॥ मापराशिवर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत् । आपण आसीन-
मिति । आचाराभावकथनम् । निर्जातमिति । भ्रान्तिवीजाभावाद्यथास्थित वस्तुवत्त्वं
तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मणयारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद्ब्राह्मणशब्दस्यापि
प्रयोगाभाव इत्यर्थः । तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्व स्थापितम् ।

इदानीं तत्रैवोपचयमाह—इदं एत्वपीति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति

उ०—नञा पकिचिद्विपनिवृत्तेर्माङ्गणपदेन पकिचिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपद-
धोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः । द्वयोरपि । एकदेशनिवृत्त्यादिज्ञात समुदायस्यैव
निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्वैव सामर्थ्यमिति भावः । अस्ममभिध्याहारे अतादिगुणनिवृत्तिद्योतन-
द्वारा अस्मनिमित्तो माङ्गणशब्द इति पक्षतीत्येकत्रिपयस्त्रिग्यत्र तात्पर्यम् । आख्यातोपल-
निमित्तपक्षे आह—तत्र स्तुत्येति । भाष्ये—दृष्ट्वाध्यवस्यतीति । अय्यवसायाद्यारो-
'ब्राह्मणोऽय'मिति । 'तत उपलभते नायं ब्राह्मण' इति प्राप्यदुरुक्तम् । तस्य चारोपमूल-
कता दर्शिता ब्राह्मणत्वाध्यवसायोत्तरयोक्त्या । अब्राह्मणोऽयमिति । अथ 'तत' इत्यादि ।
'प्रयुक्ते' इति शब्दः । 'अथैकदेशस्येति यत्कस्येऽर्थस्यगुणमत आह—अयमप्रार्थ इति ।
एकदेशविगमादिति । एय चोभयप्रतिपादनाचोभयप्रयोग इति भावः । भाष्ये—दुरुपदेशा-
दिति । असम्बन्धपदेशादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये—'ब्राह्मणोऽय'मित्युत्तर 'निर्जात तस्य
भवती'त्यपठोऽनुपयोगात् ।

‘अनेक’मिति । किमत्र सगृहीतम् ? एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन द्विवहूना सप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्याय द्वियागुणौ तत पश्चाद्वृत्तिं करोति । तद्यथा—आसय शायय भोजयाऽनेकमिति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रव्यते वक्तुं यत्र द्वियागुणौ प्रसज्येते, यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम्—‘अनेक तिष्ठती’ति ? भवति चैदजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूना सप्रत्ययः । तद्यथा—‘न न एकं प्रियम्’ । ‘न न एक सुख’मिति ।

प्र०—प्रधानगतसरयाश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यथे । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूना वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति, अथैकवचनप्रतिषेधमात्रमस्याऽस्त्वानयो जन आगत इति बहूना सप्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः । निराश्रयोश्च तयोरसम्भवादनियतसख्यद्रव्याक्षेपे स येकप्रतिषेधाद् बहूना प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्यदासे तु द्वयादिसख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् द्वयादिव्येकत्वमारोप्य प्रतिषेध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा—अब्राह्मण क्षत्रियादिहृच्यते तथानेकशब्देन सख्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खट्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेध पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूना सप्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः—आरयातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्व वा, धावर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्विवादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । ‘आयाधे चे’ति द्विवचनम् । शत्रो प्रियेण सुतेन च प्रयोक्तुरावाधाः । ‘न इति वा पठे ।

उ०— नान्यथेति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एवमग्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः । एकप्रतिषेधमात्रमिति । ‘एको न भोजनीय’ ‘एको जनो नागत’ इत्येयरूप इत्यर्थः । बहूना सप्रत्यय इति । ‘एको नागत’ इत्येव प्रतीतेरिति भावः । ज्ञापकात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासो जायत इत्यभिप्रायः । ‘एकवचनप्रतिषेधमात्र’मिति पाठोऽपाठः ॥ भाष्ये—क्रियागुणाविति । गुणोदाहरणम्—‘अनेकस्मिन्नरूप रस’ इत्यादि । ‘एक न भोजय’ इत्येकनिषेधाय प्रसजनस्य चारितार्थ्यात्कथं बहुलावगतिस्तत्राह—निराश्रयोरिति । गुणक्रियोरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्येति । एव च तदाश्रयणैकदिशि दाह्याया समस्युपेयैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः । तथानेकशब्देनेति । आरोपितैकारवधानित्यर्थः । एव च पर्युदासपक्षे बहूनां प्रतीति सुखमेवेति भावः । तत्र द्विभ्यादिनिर्णयस्तु तापर्यवशादिति बोध्यम् । आरोपितैकारवचनेनैव बोधात्कैकवचनसिद्धिः । एव चानेके इति बहुवचनमसाधयेवेति बोध्यमिति मञ्जूपायां विस्तरः । यत्र तु पूर्वमेवेति । तत्र पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावादनियतसख्यद्रव्याक्षेपामात्रेणैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः । ‘न न एक’मित्यत्र द्वयोर्नो बहुतायंमकारवात् प्रियरदेकारमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह—आयाधे इति । पठेति । आवाधाया प्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगात्प्रति भावः । न—अस्माक-

इहाब्राह्मणत्वम् अत्राहणता परत्वात्त्वतलो प्राप्नुतः* । तन को दोषः ?
स्वरे हि दोषः स्यात् । 'अब्राह्मणत्व'मित्येवं स्वरः प्रसज्येत् । अब्राह्मणत्व'-
मिति चेप्यते† ।

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

विमुक्तम् ? 'त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिसिद्धं त्वतलोः स्वर-
सिद्धयर्थ'मिति ॥६॥

इपदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

इपद्गुणवचनेन ॥ १ ॥

इपद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमान इह च प्रसज्येत—
इपद्गाम्यं इति । इह च न स्यात्—इपत्कडार इति ॥७॥

प्र - अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीति, अन्यथा 'न प्रिय'मित्येव
वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र वाच्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्य-
विलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति ।

अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भारप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां
प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात्, पुन प्रसङ्गविज्ञानाय पश्चात्प्रसमासः
क्रियते, तदा 'त्वत्पुरे तुल्यार्थ'ति पूर्वपदप्रकृतस्वरेणागुदात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वर-
श्लेष्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलो फार्यो । तत्र भावप्रत्ययस्त्वावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्ष-
त्वादसामर्थ्यात् भवति, नञ्समासस्तु प्रधानतस्य सापेक्षत्वाद्भ्रूनीत्याहुः ॥६॥

इपदकृता । इपद्गाम्यं इति । यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातं प्रकृषादि-
योगो गाम्यसरो गाम्यं कल्पो गाम्यं पादा इति, तथेपदर्धनापि योगः । इपत्कडार इति । 'गडे-
कड चे स्यारन्प्रययान्त्वत्कृदन्त' कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धम्यासंप्रत्ययादकृदन्त
इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कृच्छ्रध्वेन हि कृतसंज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीना-
मन्युत्तपत्तिपक्षाश्रयणात् न समासः स्यात्तथापीपद्द्रव्यम् इपदुन्नत इत्यत्र न स्यात् ॥७॥

उ०—मेकं प्रियं न, किं त्वनेकमिति तदर्थं, । एकमेकी न निश्चयीवादावेकत्वितिनिषेधेऽपि
भनेकत्वितिषोषो एतस्यः ।

भाष्ये—त्वतल्भ्यामिति । पूर्वपदार्थवाधायाश्रयेण कालिकारम्भः, तत्रपदार्थमाभावे
त्वसामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्ययानुपत्तिरेवेति ताम्ब्रे भाष्ये एतस्य, तदाह—तत्र भाष्येति ॥१॥

इपदकृता । ननु जातार्थवर्थाश्रयवासांसंवादेऽसमासः सिद्धोऽपि भाव-यथैकेति । 'गोत्रं
चे'ति गाम्यत्वस्य जातिवचनं । गडेरिति । 'कड मदे' इति आशी पठितादात्तवति सिष्यति ।
यत्तपीति । 'इणाद्वो बहुल'मिति साकारम्भासवंमौलादिकमन्युत्तपत्तिनिषेध इति भावः ॥७॥

* तस्य भावस्त्वतलो ५. १. ११६. † त्वत्पुरे तुल्यार्थवृत्तियुक्तम्युनानान्यद्विर्लक्षणाः
६. २. २. ‡ भाष्यदातव १. १. ३. १-५. १. ११६ वा० ८

पृष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इध्नप्रव्रथनः पलाशशतनः ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यत' इति वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः पृष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? सर्वा पृष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणा† वर्जयित्वा । 'कर्तृकर्मणोः कृति' [२. ३. ६५] इति या पृष्ठी सा कृद्योगा ।

प्र०- पृष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रभ* । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानाया अपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति, कृद्योगाया अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानापृच्छति । सर्वा पृष्ठीति । साक्षाद् धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छशब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां 'पृष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धायां पृष्ठायां 'क्षोऽविदथेस्य करण' इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धम् । पृष्ठी भवत्येव—श्रूयते एव, न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभ्यासः स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यम् । तस्मिन्ननुच्यमाने 'कृद्योगे ति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् ।

उ०- पृष्ठी । मात्त्रे—वक्ष्यतीति । 'न निषारणे इत्यग्रे'ति शेषः । उत्कर्षं प्रतिद्वन्द्वार्थकापकर्षतत्त्वस्थानम्बवादाह—अपवाद इतीति । अपकृत्यतेऽनेनोऽसंगं ह्यवपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः । प्रतिषेधविषये—सपिपो ज्ञानभिरयादौ † कारकविशेषेति । 'कर्तृकर्मणोः रित्येवमित्यर्थः । इत्यादि प्रकरणमिति । तत्र 'शेष' इत्यनुवृत्तौ रिति भावः । 'शेषलक्षण'मित्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । तत्तद्वानुवोगे उपासकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षणाभावज्ञापनेनापि चारितात्पर्यसंभवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत । यदि त्वेतद्वास्तविकदलासमासाभावकल्पनं, तदा तदावश्यकमेव । सूत्रायपि तत्रानुवादापावदयक्षानीति 'न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेति'ति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य कचनस्य सस्ये 'दिवस्तदर्थस्य' 'हृत्वायं प्रयोग' इत्यादि विषयेऽक्षणां देवितोऽयादौ मृगते 'न छोडे'ति निषेधेन 'कर्तृकर्मणोः रिति' पृष्ठमावेऽनेन पृष्ठां समासनिषेधासिद्धिः । तद्रीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या समासः स्यादित्यपि चिन्त्यम् ।

* प्रतिपदविधाना च २. २. १० पा० १. १-यदिन । † पृष्ठी शेषे २. ३. ५०.

तत्स्यैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्यैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः पटहशब्दः नदीघोषः ।

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—घृतस्य तीव्रो 'गन्धः ।

प्र०— प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते—तत्स्यैरिति । तच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः—स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तैः सह समासः । न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति, भेदनिबन्धनत्वान्मुदयस्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वान् । तस्माद्भिधानव्यापारापेक्षया तन्व्यत्वमुच्यते । इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्याश्रित्यष्टा एव प्रत्याप्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरञ्चकत्वेन । यथा 'चन्दनस्य गन्धः' इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनो, न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुद्धादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुद्ध इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः 'शुद्धः पटः' इति । तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्यैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिमहाधेयुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम् । अथ 'बलाकायः शौक्ल्य'मिति समासः कस्मान्न भवति ? तत्त्वं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन संन्यात् । नैव दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुद्धो गुणोऽभिधीयते शुद्धशब्दस्य द्रव्यं वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रकृतिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानान् । न चासौ तत्स्यः । अभेदाभ्युपसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्चकत्वदर्शनाच्छुद्धः पट इति । अर्थस्य च तत्स्यत्प्रमाणीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुद्धस्य गुणस्य तत्स्यत्वम् । 'रूपवान् पटः' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाभ्युपसायः । भेदाभ्येणैव मात्रयोऽयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्यत्वमभ्यावृत्तमिति 'पटरूप'मिति समासो भवत्येव ।

न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते । तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य

उ०— तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे 'वाक्यस्य वाक्यार्थ'मिवादावतिप्रसङ्गमादाह—तच्छब्देनेति । स्वात्मनीति । स्वामग्येवाभेदनाश्रयिता न तु द्रव्ये इत्यर्थः । न च भेदाव्यापारापेयमाह-नियामकत्वाभावात्तत्स्यैरिति अनुपपन्नमिति दाहने—न चेति । यद्यपि स्वपदेतिवद्भावेन तत्स्यैरिति ननु शक्यं, तथापि स न गुणस्य इत्याह—सुखस्येति । उपरयति तस्माद्भिधानेति । गुणमात्रस्यैव तद्वचनप्रतिपाद्यगणनाः शक्यः शक्यैरित्यर्थः । अत एवाप्येव तत्स्यत्वमित्येव वक्ष्यति । तद्वचनोपादयति—इह केचिदिति द्रव्याश्रित्यष्टाः—भेदेनैव द्रव्याश्रयितम् । तथा हि गुणगतत्वानिः प्रकृतिनिमित्तम् । उपरञ्चकत्वं—स्वाभेदेन द्रव्यमापापकत्वम् । द्रव्येणैकत्वमिति । जातिवित्तिरूपगणः प्रकृतिनिमित्तम्, अत एव तयो भावद्वयपदेन गुणघोषः । अर्थस्य तत्स्यत्वमिति । एवं च गुणपरस्ववाचकत्वात्तस्मात्तत्स्यत्वमिति वक्ष्यते ।

१—'गन्धः' इति कथितम् ।

चन्दनस्य मृदुरिति ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गुणेन ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्ताद-
पकर्षः । किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते, न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत ?
नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्—काकस्य काष्ण्यम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्,
'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति । एतदेव [खल्वपि] तस्मिन्योग उदाहरणम् ।
यद्धीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति, असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ।
तस्माद् 'गुणेन ने'ति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्यैश्च गुणै'रिति
वक्तव्यम् । 'तत्स्यैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्यम् ॥८॥

प०-विशेषणम् । 'चन्दनस्य मृदु'रिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन
सम्बन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति,
तत्किंप्रतिषेधेन ? एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा
तदर्थोपजनित एव व्यतिरेकं घृतस्येति पृष्ठी तदा 'पृष्ठी'ति समासप्रसङ्गः । यत्र गन्ध-
विशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना समानाधिकरण्याभावाद् गन्धशब्दस्येव तत्स्थ-
गुणाभिधायित्वात्समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च 'तीव्रं घृतं' 'मृदु चन्दन'मिति
सामानाधिकरण्यादर्शनात्तत्स्थत्वाभावात्समासाप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । एवं तर्हि
सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं 'न तु तद्विशेषणै'रिति । तत्स्थत्वाभावाच्चैः समास-
प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः ।

न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति केवलगुण-
वाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः ।
द्रव्यमत्रेति । तत्रश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति पृष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य
प्रसङ्गाभावात्प्रार्थः प्रतिषेधेन ॥८॥

उ०- एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः । तीव्रादिशब्दैः
समासप्रसङ्गमुपपादयति—यत्र गन्धेति । एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रति-
पादकैरित्यर्थातीव्रादयः शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः । भाष्ये-
किमर्थमिदमिति । इदमा व्यवहितमपि 'तत्स्यै'रिति परामृच्यते, तथाह—गुणेनेति । केवल-
गुणेति । 'घृतस्य तीव्र' इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः । भाष्ये—एतदेवेति । 'काकस्य
काष्ण्य'मित्याद्येव । यद्धीदमिति । यतिरश्मित्यर्थः । सापेक्षमसमर्थमिति । इतरसापेक्षत्वेन
'शुक्ला' इत्यनेनान्यथासामर्थ्यमित्याशयः । तद् घृतमत्राह—शुक्लार्थेन संबन्धाभावादिति ।
'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्य'मिति भाष्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय'मित्यादिः ॥८॥

* पूरणगुणमुहितार्थतदव्ययतदव्ययमानाधिकरणेन २. २. ११.

१-उच्यते' पा० । २-रूपिप्र । ३-'यद्' पा० ।

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—
सर्पिषो ज्ञानम्, मधुनो ज्ञानमिति ॥१०॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥२।२।११॥

गुणे किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि—काकस्य काष्पर्यम्, कण्ट-
कस्य तैक्षर्यम्, वलाकायाः श्रौक्त्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—ब्राह्मणस्य
शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति,

प्र०— पूरणगुण । 'अर्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति,
नाप्यदेहाम् । किं तर्हि ? 'सत्त्वे निविशतेऽपैवीत्येतद्वृत्तणलक्षितो गुणो गृह्यते ।
'संसर्गभेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते, सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि
शुक्लादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्षर्य'मित्यस्योदाहृतत्वात् । 'गोत्रिंशति'रित्यादौ संख्यया
समासो न निषिध्यते, 'शतसहस्रान्ताश्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्'
'सारीशतमपि ददाती'ति मुनित्रयवचनाग्नापकात्, 'उत्तरपदार्थप्राधान्य'मित्यादेभ्य
मुनिप्रयोगादस्य प्रतिपेक्ष्यानित्यत्वाद्यन्नगौरवादिशब्दसिद्धिः ।

उ०— पूरणगुण । सत्त्वे निविशत इत्यादि । वास्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्याकारसुप्रोक्त-
गुणवचनपदाथसमत्वात् । तत्र 'वाचकः सर्वलिङ्गानामित्युक्तत्वात्काकस्य काष्पर्यमित्यादेरनु-
दाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याख्यानारहेषलक्षणवाची सन् यो गुणिवोधस्तत्प्रकृतिक-
भावप्रत्ययान्तप्रतिपादानां गुणपदेन ग्रहणम्, अर्थपदान्वयाच्च तद्बोधकशब्दमात्रग्रहणम् ।
एवं च प्राधान्यगौरवाद् प्रसक्तिरेव न ।

अत्रसितवृत्तिरिति । सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिसोपमात्रोपस्थापक्यमित्यर्थः ।
अनेनैतत्सूत्रयति—वाक्यैकदेशग्राह्यायेन 'शुक्ला' इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः । 'पृष्ठी'त्यस्य च
पठेणसं समर्थमहृत्किमुक्तत्वेन समस्यते इत्यर्थः । तादृशं च न 'शुक्ला' इति पदमित्यसामर्थ्यं
तद्वत्त्वमेव । एतदमित्यसामर्थ्येन पूर्वसूत्रे 'एतदेवोदाहरण'मित्युक्तम् । अत्रार्थं भाष्यं त्वेकदेशगुणिकः,
अनेन 'समासशब्दाकारणायानुधानां यत्रः क्रियत' इति 'कर्मणि चे'ति सूत्रे वदता कैपटेन
ष्वनितमेवत् । अथवा 'श्लेषणस्य प्राप्तं गत' इत्यर्थं 'प्राप्त'मित्यस्य प्रकरणादिना ज्ञाने 'गत'
इत्यस्यैव वाक्यैकदेशग्राह्यायेन तावदर्थंवे समाख्यासमासापरिचरिति एतदं 'कर्मणि चे'ति
सूत्रे भाष्ये ।

† शोऽविदर्यस्य करणे २. ३ ५१.

कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैप दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थान्प्रकरणाद्वापेक्ष्य निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नेत-
दस्ति । प्रतिपिध्यतेऽत्र पृष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति* । या च श्रूयते, एषा ब्राह्म-
मर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षम-
समर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आदनः ।

इदं तर्हि—चौरस्य द्विपन्, वृषलस्य द्विपन् । ननु चानापि प्रतिपिध्यते ।
वक्ष्यत्येतत्—'द्विप. शतुर्वावचन'मिति ।

अव्यये किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैत-
दस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम् ॥ इदं तर्हि—'ब्राह्मणस्य कृत्वा', 'वृष-

प्र०— भवतीति । यदा प्रकरणादिवशाद्दन्ताद्यर्थे एवानसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा
तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिपेधेन भाव्य, न च ब्राह्मण शुक्लगुणा-
धार । नैप दोषः । 'गुण'शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्त इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धिनश्चोपपन्न समासप्रतिपेधः ।

प्रतिपिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपचयाश्रयेण ब्राह्मण पचे. कर्म मन्यते ।
यथास्य लोकपक्तिलोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च 'ब्राह्मणस्ये'ति पृष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि
न भवतीत्यर्थः ।

चौरस्य द्विपन्निति । 'सौ स'दित्यत्र 'सौ'प्रहणस्योपाध्यससर्गार्थत्वाद् 'द्विपोऽ-
मित्र' इत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शता सत्संज्ञः । ननु चात्रापीति । 'तृ'न्निति प्रत्याहारेण
शतुरपि प्रहणात् ।

उ०— ननु 'ब्राह्मणस्य पक्ष्य'न्नियत्र ब्राह्मणस्यौदमं पक्ष्यन्नित्यर्थावगमाद् ब्राह्मणस्य पाका
पेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाभावात्कर्तृत्वस्योक्तत्वात्पच पृष्ठा अप्राप्ती प्रतिपेक्षोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
आवर्जनवाचिपिति । भावजनमद्गीकारस्यातो वेत्याहु । कर्मणि न भवतीति । दोषपच्यत्स्य
भामार्थाग्यये सम्भवति क्रियाग्ययो नेति भाष्य । एतेन कर्मण दोषत्ववियक्षायां पृष्ठी शुद्ध
भेत्ययास्तम् । 'न लोके'त्येतद्विपेधविययेऽनभिधानाच्छेदविवक्षयै न, भाष्यप्रामाण्यदियग्ये ।

ननु 'द्विपोऽमित्रे' इति विहितस्य न सत्संज्ञस्य, 'द्व' इति सूत्रविहितयोरेव तासंज्ञा
विधानादित्यादाह—सौ सदिति । अस्य अनुलंघित्वाभावादाह—वृत्तिः । अस्योदा-
हरणस्य स्थापयति भाष्ये—वक्ष्यत्येतदिति ।

लस्य कृत्वे'ति । एतदपि नास्ति । प्रतिपिच्यते तत्र षष्ठी 'अव्ययप्रयोगे ने'ति* ।
या च श्रूयते, एषा वाद्वार्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः ।

इदं तर्हि—'पुरा सूर्यस्योदेतोरधेयः' । 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' । ननु
चात्रापि प्रतिपिच्यते 'ऽव्यय'मिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत्—'अव्ययप्रतिपेधे
तोसुन्कमुनोरप्रतिपेव' इति† ।

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य मारा-
विकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ।

प्र०— सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । 'वृत्तमुपोपरी'त्यादीन्यप्यव्यय
उदाहरणानि ।

राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव
पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातानियमः स्यादिति स प्रतिपिच्यते ।

उ०— इत्यादीन्यपीति । साहचर्यादव्ययमेव गृह्यते । अग्यात्पयैः सति सामर्थ्ये समास
इष्ट पदेति मात्पान्तपमाहुः ।

पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । उपसर्जनस्यव्याख्यानान्नाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तद्धि-
यमसंभवादुपसर्जनसंज्ञासूत्रे न्वयमपि तर्थाशेषेण विग्रहमेतत् । तस्मादिशेषणसमासोऽप्यत्र
बाहुल्यद्वारेणैव सरवमिति कश्चिन्, तत्र, अर्थनिष्पत्तीत्याद्यनुशेषेण तस्यः अर्थव्याख्यान-
महाव्यतिथ्यात्प्रायः । विशेषणसमासे वचनसामर्थ्यादिति । 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति सूत्रे
'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवं च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ सामास्यः । न नैवं
षट्पदीद्विरुद्धेण, दोषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यव्याप्रवृत्तेः । न च 'मुद्ररवाचक' इत्यादौ तस्य
सायकानां, एवं तर्हि 'समाने'त्यादिसामर्थ्यापेक्षं, यत्र समानाधिकरणात् विशेषणवित्तः
समासस्तथैव प्रवृत्तः । समानादेशे हृदन्तेन न समासोऽभिधानादिपानयः । केचित्तु
'प्रथमानिदिष्ट'मिति सूत्रमापोपरीत्या 'षष्ठी'तिसूत्रे वेन मुद्रनेन समासन्तर्धनिर्हरित-
संबन्धार्थकपदेव गृह्यते । तस्मान्मेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं

इदं तर्हि—सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रियमाणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'ति । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ॥११॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

कथमिदं विज्ञायते—'कर्मणि या पठ्ठी सा न समस्यत' इति । आहोस्वित् 'कर्मणि यः क्त' इति । कुतः सन्देहः ? उभयं प्रकृतां तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ?

कर्मणीति पठ्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

'कर्मणी'ति पठ्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इधमप्रप्रश्नः पलाशशतनः* ।

प्र०—विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणसमर्थवदिति नाधीयते । अघात्यभिहितमिति । एवं च 'कटस्य क्रियमाणस्ये'त्याद्यप्युदाहरणम् ॥११॥

कर्मणि च । छपठ्ठयोः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात्पृच्छति—कथमिति । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा 'कुम्भकार' इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम् । अचिन्तु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् । इधमप्रप्रश्न इति । करणे ह्युट् कर्मणि पठ्ठी ।

उ०—सामर्थ्यं प्रकृतेऽस्ति, इत्यादायेनाह—असामर्थ्यादत्र न भवित्यति । एवं च प्रत्याख्यारं समानाधिकरणग्रहणम् । अप्रिममार्थं त्वेतदात्तयानमिच्छुर्ष्वपक्षिसिदान्तिनोरेकदेशिनो-दन्तिपरमिपाहुः ॥११॥

कर्मणि च । दोषदर्शनादिति । पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः । अचिन्तु तृजकाभ्यामिति । 'तृजकाभ्यामि'त्यस्य कर्तृर्धृतृजकाभ्यामित्यर्थे इदम् । 'कर्तरि चेत्यस्येवायमर्थ' इति कृत्तिमते आह—कर्तरि चेति । अर्थात्तत्रोपपददृशतः दोषपट्टया समासो भवत्येव गद्यापरभूषादी । स्वरेऽपि न विशेषः । उभयथाप्यनोदात्तात् । न च गत्यक्षनि 'गायक'सम्भेदेन सादां गायक इत्यर्थे समानानापत्तिः, दोषपट्टया समासेऽपि स्वरे विशेषादिति वाच्यम् । 'अकर्तरी'त्यस्य 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति सूत्रनिर्दिष्टमिच्छेत्पर्याप्तम्, कर्मणीत्यस्य पठ्ठीविशेषणत्वे क्तेत्यस्वात्ताननुवृत्तिरेवेति बोध्यम् ।

† पठ्ठी, क्तेन च दूषात् २ २. ८, १२.

* करणाधिकरणयोश्च ३. ३. ११७; अर्थात्तयोः इति २. ३. ६५

तृजकाभ्यां चानर्थक प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अर्थां स्रष्टा । ['पुरां भेत्ता । यवानां लावकः ।] 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदनः ।

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे, कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—ब्राह्मणस्य गतः, ब्राह्मणस्य यात इति ।

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः—राज्ञां पूजितः । [राजामर्चित इति ।] कर्मणीत्येव सिद्धम् ।

प्र०— तृजकाभ्यां चेति । कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्मण्येव पठित्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्यमत्रेति । 'ब्राह्मणस्येति पठो मुक्तापेक्षया न भवति 'न लोका-व्ययनिष्ठे'ति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादि सांन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन सधन्याभावः ।

प्रतिषेध्यमिति चेदिनि । यदा पारम्पर्येण संबन्धसम्भवात्, 'भवति वै कस्य चि'दिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायानुधानां यत्र क्रियते, तदातिप्रसङ्गो यत्रस्ये-

उ०— भाष्ये—तृजकाभ्यां चेति । अथैव कर्तृभूतकाम्यामित्यर्थ इति भावः ॥ पारम्पर्ये-
णेति । भुक्तेरोदनेनोदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः । भवति वै इति । 'ब्राह्मणस्य कृष्णः' इत्यशोको
श्याय । समासशङ्कानिवारणायेति । अनेन तस्यायावाश्रयणेऽपि 'पुरणे'तिभूयोक्तमद्रीया
वस्तुतः सामर्थ्यं नास्त्येवेति सूचयति । तदाह—अनुधानामिति । अतिप्रसङ्ग इति ।
अन्यत्राप्येव श्यायै, समासापादनसंभवात्तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । भाष्ये—'ब्राह्मणस्य

१—'चानर्थकः प्रतिषेधः' पा० । † कर्तरे च २ २ १६ २—वाचिक पाठः ।

३—'दस्यते' पा० । ‡ क्तेन च पूजायाम् २. २. १२.

तस्माद् उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्माद् 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' [२. ३. ६६] इत्येवं या पष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं चः पठितः । 'कर्मणि च' । कर्मणीत्येवं या पष्ठीति ॥१४॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित् प्रतिषेधः ? 'विधि'-
रित्याह । कुत एतत् ? विधिर्हि विभाषा, नित्यः प्रतिषेधः ॥१७॥

कुगतिप्रादयः ॥ २ । २ । १८ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते
विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति* ।

प्र०-त्यर्थः । इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाभिप्रायानाम् । तेन 'कर्मणी'त्युच्चार्य या पष्ठी विधी-
यते सा न समस्यत इत्यर्थः । तत्राश्रयौ गवां दोहोऽगोपालकेनेत्याशुदाहरणम् ॥१४॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यारम्भाद्धिधिरप्यत्र संभाव्यतेऽनन्तरत्वाच्च प्रति-
षेधोऽपीति प्रश्नः । किमिहेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति ।
विधिविकल्पेनैव पाठिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्य-
प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥१७॥

कुगति । प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते । प्रत्यादि-
विषय एवाय निषेधः, तथा च स्वत्यो समासो भवत्येव । वृक्षं प्रति । वृक्षनिशुद्-

उ०-गत' इत्यादेः 'ग्राहणस्य ग्राम गत' इत्यादिप्रमेणार्थः । इत्याशुदाहरणमिति । 'ग्राहणस्य
भुक्' 'ग्राहणस्य गत' इति पूर्वोक्ते त्वसामर्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥१४॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्ध इति । जीविकाविषये 'गृजकाशा'मित्यनेन 'कर्तारि
चे'त्यनेन वेति भावः । नित्यप्रतिषेध इति । प्रतिषेधशब्देस्तद्विषये स्वपेक्षाया एव बोधना
दिति भावः । विधिवे तु जीविकायां 'कर्तारि चे'ति निषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भाच्चद्विषये नित्य-
मित्येतासांशब्दम्, क्रीडायां तु विकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भाच्चमर्थ्यादेव विषयत्वं सिद्धमिति
दोष्यम् ॥१७॥

कुगति । ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणशब्दप्रवचनीयेषु प्राप्यभावात्प्रथमं
प्रतिषेधोऽत आह—प्रादिग्रहणस्येति । प्रत्यादिविषय एवेति । व्याख्यानादिति भावः ।

व्यचेतप्रतिधेश्च ॥ २ ॥

व्यचेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'आ मन्द्रैरिन्द्रं हारिभिर्याहि मयूर-
रोमभिः' ।

सिद्धं तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'काङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त' इति वक्तव्यम् ।
कु-कुत्राक्षणः कुवृषलः । आङ्-आकडारः आपिङ्गलः । सु-सुत्राक्षणः सुवृषलः ।
अति-अतित्राक्षणः अतिवृषलः । दुर्-दुत्राक्षणः दुर्वृषलः । गति-प्रकारकः
प्रणायकः प्रसेचकः^१ ऊरीकृत्य^२ ऊरीकृतम् ।

प्र०-द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रविरिति सामर्थ्य-
सद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् ।

व्यचेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः ।
आमन्द्रैरिति । 'याही'त्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपाताच्चद्वारको दध्योदनादाविव
परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते ।

एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिसुद्भाव्यं कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति—
सिद्धं त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । 'आ मन्द्रै'रित्यत्र त्वाङ्प्रहणेन प्राप्नोतीति
सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् ।

उ०-सामर्थ्यसद्भावादिति । वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकावादिति भावः । द्वितीयापि न स्यादिति ।
'कर्मप्रवचनीययुक्त' इति युक्तप्रहणादिति भावः ।

व्यवहितानामिति । स्वाश्रययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामि-
त्यर्थः । समास इति । व्यवहितपदैरित्यर्थः । सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह—याहीति ।
ऐकस्वर्यमिति । अग्यपदपदप्रकृतिस्वरे सति मन्द्रस्य वृथगुदात्तत्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
वेदे भाषायां रूपं नास्ति, तथापि पूर्वजातीयकै लौकिकप्रयोगे श्रुप इत्यर्थः । वेदेऽपि तस्या-
साधुत्वसद्भाविभूतिः फलमित्यर्थः ।

सामर्थ्यमेव नास्तीति । एकत्रिपात्तवितरूपसामर्थ्यप्रहणे 'कृतः सर्वो मृत्तिस्ये'त्यादी
समासात्प्रविरिति भावः । दध्योदनादी तु क्रियात्तर्भावेण सामर्थ्यम् । एवं च वचनद्वयमपि
प्रवाचयामिति बोध्यम् ।

प्रादयः क्तार्थे ॥ ४ ॥

प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी । प्रपितामहः ।

एतदेव च सौनागैर्विस्तरतकेण पठितम्—

‘स्वती पूजायाम्’ ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अति-
राजा ॥ ‘दुर्निन्दायाम्’ ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम् दुर्गवः ॥
‘आङ्गीपदर्थे’ ॥ आङ्गीपदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः ॥ ‘कुः
पापार्थे’ ॥ कुः पापार्थ इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ॥ ‘प्रादयो

प्र०— प्रादयः क्तार्थे इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः ।
एतदेवेति । कात्ययनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः ।

सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोप-
लक्षणाथेत्वादन्वयापि समासो भवति । तेनातिक्रमणेऽर्थात् समस्यते ‘अतिसिक्तमेव
भवते’ति । ‘सूकर’ इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिपदह्येण यः
समासस्तस्याय विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेऽपि गतित्वात्समासो भवति—‘दुष्कृत’मिति ।
आङ्गीपदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः—‘आवद्ध’मिति । ‘आ मन्त्रै’रित्यत्र
तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्त्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेपदार्थाभावाच्च समासाभावः । कुः पापार्थ
इति । ‘प्रशस्तेऽपि द्वेषान्दिना भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गृहीतमिति निन्दापापयो-
र्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणाथेत्वादीपदर्थेऽपि समासो भवति—‘कालवण’मिति । अन्ये
त्वाहुः—‘पृथिवीवाचि’कु’शब्दनिवृत्तये ‘कुः पापार्थे’ इत्युच्यते । ईपदर्थे तूत्तरपदे
कादेशविधानात्समासो भवत्येव ।

उ०— वृत्तौ ‘गत’शब्दाप्रयोगे हेतुमाह—वृत्तिविषय इति । पदैकदेशान्यायेनेति भावः ।
प्रगतः—शिशुं प्राप्तः, गृहं प्राप्तः, पितामहस्य पित्राद्यं प्राप्त इति भावः ।

‘पूजाया’मित्युपलक्षणमिदमाह—उपाधीनामिति । अतिसिक्तमेवेति । तथाप्रयोग-
दर्शनादिति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वाद्वाच्यं पर्याभाषः ॥ ‘अर्थात्तरेऽपी’त्यस्य ‘समासो
भवतीत्यनेनाशयः । तत्र हेतुगतित्वादिति । दुष्कृतमिति । दुः—दुष्कृतार्थे । अनभिधानात्
मूले छल न भवति ॥ सत्यपीति । अविना वस्तुतः सामर्थ्यमेव भावतीति प्वनितम् ।
अगतित्वादिति । मन्त्रस्य क्रियात्वाभावादिति भावः ॥ ईपदर्थेऽपीति । अत एवोत्तरपदाधिकारे
‘ईपदर्थे’ इति कोः कादेशविधानं चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकरय इत्याहुत्तये त्वेत्तद्वचनम् ।
साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः ।

गलाद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
 प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेरासी । प्रपितामहः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ता-
 द्यर्थे द्वितीयया' ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्त-
 व्यम् । अतिक्रान्तः खट्वाम्—अतिखट्वः । अतिमालः ॥ 'अवाद्य
 क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' ॥ 'अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति
 वक्तव्यम् । अशक्रुष्टः कोकिलयावकोकिलो वसन्तः ॥ 'पर्यादयो
 ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति
 वक्तव्यम् । परिग्लानोऽभ्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
 पञ्चम्या' ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
 निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौशाभ्यः । निर्वाणसिः ।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ५ ॥

। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् । पुनः प्रवृद्धं षड्विंशति ।
 पुनर्गवम् पुनः सुखम् ।

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ ६ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
 वासंतीइव । कर्म्येइव ।

अव्ययमव्ययेन ॥ ७ ॥

अव्ययमव्ययेन समस्यत इति इति वक्तव्यम् । प्रर्षं अन्नपतिर्म् ।

प्र०— अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि'शब्दं प्रकारे । तेन यस्याव्ययस्य समासो
 हरयते सस्यानेन समासः कार्यः । 'सह सुपे'त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरण्यामोक्षम् ।
 अथवा धात्विकृष्टीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साधिव इति मौनरक्त्याभावः ।

उ०— 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमिति भावः—अहं सुपेत्यत्रेति । एतेन
 निवार्यमित्यप्यस्यैव, उक्तप्रमाणानुसारेण धात्विकेण निष्पत्त्यास्येति भावः । वास्तु-
 त्तनुपपत्तिसाधनं च यथा भावः । अत्र पुनः 'पुनर्गव' इत्यत्र इत् । तत्र अत्रकारणस्येति ।
 अत्रानुरोधेन च व्यक्त्येवापाह ।

१-इदं कान्तापनधात्विकं सौभाग्यविकल्पार्थनिर्देशार्थम् । केचित्तु सौभाग्यव्ययम् ।

२-इदं धात्विकं व्याप्त्यानाम् च अत्रिभ्य हरयते । † पउ० प० ५. ३८

उदात्तवतां गतिमता च तिङ् ॥ ८ ॥

उदात्तवता तिङ् गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्य-
चलत्, अनुप्राविशत् । [अनुव्याकरोति ।] यत्परियन्ति* ॥१८॥

उपपदमतिह् ॥ २ । २ । १६ ॥

'श्रुति'ङिति किमर्थम् ? कारको व्रजति, हारको व्रजति† ।

प्र०- अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघातः, तत्र उदात्त-
वत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं
भवति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । 'गतिर्गता'वित्य-
नेनानोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वा-
भावात् । यत्परियन्तीत्युदात्तवत् उदाहरणम् । 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधा-
द्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् 'परि'शब्दस्य 'यन्ती'त्यनेन समासः ॥१८॥

उपपदम् । श्रुतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा
सुप्तुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङ्ग्यो
लक्ष्यते,—तिङ्न्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङ्ग्यशब्दस्तिङ्न्त एव
भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङ्न्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः
इत्यर्थः ।

उ०- अत्र पूर्वमिति । अहना समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानामिति । गतिविशिष्ट-
तिङ्न्तैनाभ्यस्य समासविधानादित्यर्थः । 'उदात्तवते'त्यनेन तु न विना समासः, निघातेन
तस्योदात्तवत्त्वाभावादिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । 'समपाद्' इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
पूर्वपदानुदात्तत्वकारणाय उदात्तस्वरितप्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव 'बहुमीही प्रकृत्ये'त्यत्र
प्रहणादिति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाचलदित्यस्य न समासः, किं तु 'वि'विशिष्टे-
नाचलदित्यनेनानोरित्याशयः । अथवा वेददात्तत्वे उदात्तपणः परत्वाद्कारस्य स्वरितत्वं
स्थादिति भावः ॥१८॥

उपपदम् । यदि तिङ्न्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङ्न्त एवेति । इतिमिडितस्य
इत्यपत्त्वादिति भावः । न च 'मा भवान्'दित्येतेषां वृत्तयेऽतिङ्न्तः समासः इत्यर्थेऽङ्गत्वं,
'माङ्गी'त्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी द्वि उपपद-
संज्ञातिङ्म् । अत एव पञ्चावित्यादौ भोपपदत्वम् । 'तुम्पुला'वित्यत्र तु 'क्रियायोपपदस्ये'ति
कार्यार्थमुपपदत्वमावदपत्तमिति भाष्याशयः ।

१- 'उदात्तगतिमता' पा० । २- कचिन्न ।

* निपातैर्यद्यदिङ्ङित्यनेन्येषां वृत्तयेऽतिङ्न्तः समासः इत्यर्थेऽङ्गत्वं ८. १. १०.

† तुम्पुला क्रियायां क्रियायां १. १. १०.

अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति—कारको व्रजति, हारको व्रजतीति ? सुसुपेति व्रतते ॥ अत उत्तरं पठति—

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य ? तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः ? क्रिया ।

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठिनव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रस्युदाह्रियते ? कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतिक्रियावाची ॥ किं तर्हि ? द्रव्यवाचि ।

प्र०— तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तरयार्योऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद्विशेषानुधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रह रूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याद्ध्यते इति भावः ।

क्रियाप्रतिषेधो चेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुवन्तस्य क्रियावाचित्वाभावात्प्रतिषेध एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्दः क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्पुलाविति खुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः । अत्र तिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रवृत्तिवाच्यक्रिया-अयो खुल् । तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति ।

उ०— अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङ्ग्रहणशब्दरूपार्थकार्योपपदस्वामाशादिति भावः । तिङर्थ उच्यते इति । कस्य ? 'तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङ्ग्रहणेन तदर्थो प्राप्नोति इति भावः । 'कस्येति प्रश्नेऽपि तदर्थशब्दार्थप्रभेदात् तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् । पुरुषः—प्रत्यक्षवादिः, उपग्रहः—कर्मप्रियावादिः । यद्यपि कर्मप्रियावाच्यं न तिङर्थस्तथापि यथाकथं विज्ञेयं भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्यस्य तिङ्ग्रहणार्थं इत्यर्थः । अनेकार्थेति । कालसाधनादिरूपेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादिर्गर्थः ।

'तिङ्ग्रहणमपनीय 'क्रिया'पदग्रहणे लाघवं दर्शयति—यदीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणद्वेषेति बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सप्तप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्या-शङ्क्याह—अत्र चेति । प्रत्यक्षवाचित्वे प्रायदानुपपत्तिः, क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

उदात्तवतां गतिमता च तिङ्ग ॥ ८ ॥

उदात्तवता तिङ्ग गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्य-
चलत्, अनुप्राविशत् । [अनुव्याकरोति ।] यत्पृथिव्यन्ति* ॥१८॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १६ ॥

‘श्रुति’ङिति किमर्थम् ? कारको व्रजति, हारको व्रजति† ।

प्र०- अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः, तत उदात्त-
वत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं
भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । ‘गतिर्गता’वित्य-
नेनानोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वा-
भावात् । यत्परिच्यन्तीत्युदात्तवत् उदाहरणम् । ‘निपातैर्यद्यदी’ति निघातप्रतिषेधा-
द्यन्तीत्यस्य प्रथमस्वरैणाद्युदात्तत्वात् ‘परि’शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समासः ॥१८॥

उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा
सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्रादयभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङ्गर्थो
लक्ष्यते,—तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङ्गर्थशब्दस्तिङन्त एव
भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः
इत्यर्थः ।

उ०- अत्र पूर्वमिति । अत्र समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानामिति । गतिविशिष्ट-
तिङ्गतेनाभ्ययस्य समासविधानादित्यर्थः । ‘उदात्तवते’त्यनेन तु न विना समासः, निघातेन
तस्योदात्तवत्त्वाभावादिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । ‘समपाद’ इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण
पूर्वपदानुदात्तस्वरणाय उदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनात् तद्योगिपूर्वपदस्यैव बहुमीदौ प्रकृत्ये’त्यत्र
प्रहणादिति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाचलदित्यस्य न समासः, किं तु ‘वि’विशिष्टे-
नाचलदित्यनेनानोरित्याशयः । अथवा वेददात्तत्वे उदात्तपणः परत्वाद्कारस्य स्वरितत्वं
स्यादिति भावः ॥१८॥

उपपदम् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति । इदिभिहितस्य
द्रव्यपदवादिति भावः । न च ‘मा भवाम्भू’दित्येतद्व्यापृत्तपेऽतिङन्तः समासः इत्यर्थकं तत्, ‘
‘माही’त्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सती ससती हि उपपद-
संज्ञालिङ्गम् । अत एव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् । ‘तुमुम्बुला’वित्यत्र तु ‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति
कार्यायमुपपदत्वमावदयकमिति भाव्याशयः ।

१-‘उदात्तगतिमता’ पा० । २-कच्चिन्न ।

* निपातैर्यद्यदिङ्ङित्कुविन्नेन्वेद्यण्कथिद्यप्रयुक्तम् ८. १. ३०.

† इमन्त्सुभी क्रियायां क्रियायांयान् ३. ३. १०.

अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति—कारको व्रजति, हारको व्रजतीति ? सुप्सुपेति^१ वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति—

उपपदमतिङिति^२ तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य ? तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः ? क्रिया ।

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ? कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किं तर्हि ? द्रव्यवाचि ।

प्र०— तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद्द्विशोपावधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपमहूरूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्महुरेण वचनसामर्थ्याद्भ्रूयते इति भावः ।

क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्महुरेण वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुचन्तस्य क्रियावाचित्वाभावात्तिरिपय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्दः क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्खुलाविति खुल् । कर्तु गत इत्यर्थः । अत्रातिङ्महुरात् समासाभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो खुल् । तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति ।

उ०— अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दरूपाथकस्योपपदस्याभावादिति भावः । तिङर्थ उच्यते इति । कस्य ? 'तिङर्थस्ये'ति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थो प्राप्त इति भावः । 'कस्ये'ति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रभृद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् । पुरुषः—भाष्यवादादिः, उपपदः—कर्मणिप्रायावादिः । यद्यपि कर्मणिप्रायात्वं न तिङर्थस्तथापि यथाकथं विश्लेषणं भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्यस्य तिङन्ताथ इत्यर्थः । अनेकार्थेति । कालसाधनादिरूपेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । साधनसाध्यावेन शब्दसाध्याद्यादित्यर्थः ।

'तिङ्महुरणमपनीय 'क्रिया'पदमहुरेण लाघयं दर्शयति—यदीति । अतिङ्महुरादिति । अक्रियाप्रहणद्वेषेति बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सप्तमप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्यादाह—अत्र वेति । इत्यशक्तिरे प्रत्ययानुपपत्तिः, क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

इदं तर्हि—कारकस्य गतिः । कारकस्य घञ्या । एतदपि द्रव्यवाचि ।
कथम् ? 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ।

ति

प्र०—सुबन्तविशेषणमतिप्रहणम् । न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणी-
भावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं, तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानम् । प्रधानेन च
व्यपदेशो भवतीति 'द्रव्यवाची'त्युक्तम् । अत एव 'गत'शब्दस्य समासो न प्राप्नोति,
तस्यानुपपदत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य
प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात्—पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः, धातोः
सुबन्तत्वाभावाच्च ।

कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति
भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव
क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह, 'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्सुबन्तं न
चक्रियावाचि, यत्क्रियावाचि, न तत्सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवादिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य
लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धस्तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः ।

उ०—दुर्बार इति तद्ग्यापृथग्भ्रमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥ इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनादाह—
सुबन्तेति । उपपदविशेषणमित्यर्थः । 'नैतत्क्रियावाची'ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन
क्रियावाचीत्यर्थः । नन्वेवमत्र समासो दुर्बारेऽत आह—अत एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त-
मुपपदत्वं च न गतशब्दस्य, किं तु धातोरेवेत्याह—धातोश्चेति । अर्थभावेऽपि सामर्थ्या-
दुपपदत्वमित्यभिमानः । ननु प्रत्ययोत्पत्तिरसमासोऽपि स्यादत आह—धात्वर्थस्येति । एवं
च समासस्यान्येनैकार्थीभावासम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रियावाची'त्यनेनात्र
'तुमुष्णुका'विति ष्वुलेव नेति बोध्यते । 'क्रियार्थाया'मिति छील्लिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थायाः
क्रियाया एव लभे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह-
णात् । किं च क्रियान्त्येन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे क्रिया प्रधानभूता साध्यवस्थैवात्र
गृह्यते इति 'गतिकारकोपपदा'दिति सूत्रेऽपि भाष्ये स्फुटम् । अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि
ग्रहणमिति पाकादियोगे कारकविभक्तिकृतवसुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्यानायः । अथथा
सिद्धान्ते 'कारको गत' इत्यत्र समासो दुर्बारः स्यात् । किं च क्रियावाचित्वाभावाद्वाप्रत्यु-
दाहरणत्वम्, तुमुन् न, ष्वुल्नु भवतीत्यस्यान्यार्यवत्तद् कैयटोक्तरीतिर्यनुपसंज्ञायेनपिधिः
'समर्थः पदे'त्यादिसूत्रमाप्यविददा । तत्र हि निष्कल्पेनैकार्थीभावं विनापि समासतद्धितादि-
प्रवृत्तेरज्ञीकारात् । न चैवमपि 'कारको प्रकृतितरा'मित्यत्र समासाभावात् तदर्थप्रतिषेध
भावदयकः, अत्रभिधानेन तत्र तादात्म्ययोगाभावादिति भाष्यानायः । उपसंहृतक्रमरूपाम्—
उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् । प्रधानमितीति । प्रत्ययार्थवैजात्येन
लिङ्गाधनवयवरूपग्रहणार्थवैजात्यकार्थीभिमतात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । एवं चात्रापि न
ष्वुलिति तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
 'उनयोर्योगयोनिवृत्तं* सुप्सुपे'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'गतिकारको-

प्र०- अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्प्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं
 ज्ञाप्यते ? एवं तर्हि योगविभागः क्रियते, तेन 'अति'ङिति सूत्रद्वयशेषो इत्यदोषः ।
 अतिङ्प्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते 'अतिङन्तः समासो भवती'ति ।
 तेन 'सुपे'त्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । सुप्प्रहणं तु पूर्वपदस्य पदकार्यार्धमनुवर्तत एव ।
 भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न तु केवलस्य 'सु'धित्यस्य । गतिकारकोप
 पदानामिति । एतत्सूत्रद्वये 'सुपे'त्यस्य निवृत्त्या गदीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सु-
 द्रुत्पत्तेः प्रान्समाससिद्धिः । कारकाणां तु 'कर्तृकरणे कृत् बहुल'मिति समासः
 क्रियते । तत्र कृद्प्रहणात्प्राक्सुवृत्पत्तेः समासः । तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्या-
 नुवर्तनात्समासप्रसङ्गात्कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्प्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने
 सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः 'पुंयोगादाद्याया'मित्यत्र प्रयोजनानि
 वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदात्सुवृत्पत्तौ तदा दधिसेचानित्यादौ पदादित्वाभावात्पत्व-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावाद्दुत्तरपदव्यपदेशश्च न, तत्रश्च तन्निबन्धनः स्वरो न
 सिद्धयति । नैप दोषः । निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियत इति पत्व-
 निषेधो भविष्यति । यद्वा 'सुपे'त्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्वचिदुत्पन्ने सुपि

उ०- भाष्ये—एवं तर्हि सिद्धे इति । तादात्म्ययोगाभावादतिप्रसङ्गनिरामे सिद्ध इत्यर्थः ।
 एवं तर्हि योगविभाग इति । अत्र 'अति'ङिति, पूर्वसूत्रे 'गति'रिति चेत्यर्थः । अतिङ्प्रहणेन
 चेति । 'अति'ङित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विशेष्यते । अतिङिति बहुमीहिः । 'प्रपच-
 तितरा'मित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । 'तिङि चोदात्तवती'त्यनेन गतेर्निघातेऽन्तोदात्तत्वेमेव ।
 यत्र एतत्सिद्धयर्थमेवातिङ्प्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये । 'गतिकारके'ति स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः,
 कृद्प्रहणात् । कृद्प्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्यात्कृदमिति तत्रैव वक्ष्यामः । एतेन "तत्र नित्य-
 समासस्वाराणायातिङिति वदघटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथं तत्र तच्चिञ्चिज्ञापकम् ।
 'प्रपचवितरा'मित्यादौ च 'गतिकारकोपपदा'दिति 'तिङि चोदात्तवती'ति सूत्रभाष्यप्रामाण्ये-
 नोदात्तवतेत्यादिवाचिकोक्तौ वैकल्पिकसमास एवेत्येते" इति परास्तम् । सुप्प्रहणं त्विति ।
 'उपपद'मित्यन्वर्थसंज्ञया सुबन्तस्यैव पदात्वेनोपपदत्वाद् गतेः सुबन्तत्वाच्च 'राज्युध्वे'त्यादौ पूर्व-
 पदे नलोपादिपदकार्यसिद्धेः 'तिङन्ताघटित' इति समासविशेषणेन 'कारको प्रजती'त्यादिस्या-
 वृत्तिसिद्धेः प्रथमान्तसुबन्तुत्तरेपि कलामात्वेन चिन्त्यमेतत् । कृदन्तावस्थायामेवेति । 'काटैः
 पचवितरा'मित्यादिवाचणाय कृद्प्रहणस्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमिदमिति वक्षिष्व, तत्र, बहुल-
 प्रहणेन शानजन्तादिभिरिव तेनापि समासस्य वारपित्तं शक्यत्वात् । परिभाषायाः प्रयोजनत्वात्
 अतिङ्प्रहणं प्रयोजनवत्त्वाद् अह—अस्याश्चेति । तन्निबन्धनः स्वर इति । 'गतिकारकोप-
 पदात्कृ'दिति विहित इत्यर्थः । स्वरासिद्धयदचेराह—यद्येति । सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । सुप-
 वेति नियमाभावाद्यथेष्टं समाससिद्धिरिति भावः । लदयानुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र

पपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्ये-
तज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? समर्थेना ।

यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति, पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते
पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण ।
साधनं हि क्रिया निर्वर्तयति, तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिवृत्तस्य चार्थ-
स्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ।

प्र०—समास, क्वचित्प्राक्सुयुत्पत्ते । एष कारकस्य समासोऽपि बहुलप्रहणात्कचित्सुयुत्पत्ते-
र्भवतीति 'सा हि तस्य धनक्रीते'ति प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्द समासावयवविशे-
पस्य रूढिरिति तत्राप्यदोष । यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रभः ।
समर्थेनेति । सुवित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् ।

यद्येवमिति । तत्रश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः, शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । ततस्तयो सामर्थ्यमस्ति, उपसर्गार्थविशिष्टाया क्रियायाः साधनेन योगात् ।
पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्ति, पश्चात् साधनसंसृष्ट
एव धातुरूपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयो समासाभासः । तत्र कृदन्तेन
समासो भवत्येव, तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इत्यते
स विषयो दक्षितः—उदात्तवतति । अभिनिवृत्तस्येति । अनित्यप्रस्य विशेषाकाङ्क्षाया

उ०—'सुयुत्पत्ते प्रा'गित्युपलक्षण, लिङ्गबोधकप्रत्ययोत्पत्ते प्रागपीति बोध्यम् । सुयुत्पत्तेर्भवतीति ।
सुयुत्पत्तेरन्तरमित्यर्थ । धनक्रीतेति । सुयुत्पत्ते पूर्वं समासे 'क्रीताकारणे'ति ङीप् स्यात् ।
सुयुत्पत्तेन तु समासेऽन्तरद्राव्याहाप सिद्धपतीति भाष । यत्र सुयुत्पत्ते पूर्वं समासस्त प्रस्वराप्रान्ते-
राह—उत्तरपदशब्द इति । सुयुत्पत्तेति । तदननुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्वं बोध्यम् ।

'सुपे त्यस्याननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये—यद्येवमिति । कुगतीरयनेनेति भावः । अति-
द्विरयनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् । ऐकस्वर्यादीति । आदिनीकपद्यम् । ङि च
तयोः समासे प्रातिपदिकतया परवात्सुयुत्पत्तिरेव स्यान्न तिलियत्यपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । तत्संज्ञकनाम्नेत्यर्थ । पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाविशेषा-
त्सामर्थ्यस्य दुर्बारावमित्यत आह—तत्रश्च पूर्वमिति । साधनसंसृष्ट पद्योपसर्गेण युज्यते इति
केवलेन सामर्थ्याभावे इति भावः । न च 'नि'ङ्पैकार्थीनायो न समासादिप्रयोगक' इत्युक्तम्,
एवं च विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवशानामपि तास्यवाच्य दुर्बारा इति वाच्य, तिङन्तेनैकार्थीभाव-
भावात्, अतिङिति निषेधात्, तदवयवेन तु प्रायथायांसस्युत्पत्तेनैकार्थीभावः, साधनसंसृष्टार्थ-
स्वैवोपसर्गेण योगादिव्यक्षोपात् । भाष्ये—साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति । क्रियां—
तात्प्रतीति, साध्यत्वेन प्रतीते, तत्संबन्धाधीनत्वात्, साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुप-
सर्गावादिनि भाषः । अभिनिवृत्तस्य । अभिनिवृत्तज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । अनित्यप्रस्येति ।

पठ्यसमासादुपपदसमासो विप्रतिपेधेन ॥ ३ ॥

पठ्यसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिपेधेन । पठ्यसमासस्यावकाशः—
राज्ञः पुष्पो राजपुष्पः* । उपपदसमासस्यावकाशः—स्तम्भैरमः कर्णैर्जपः ।
इहोभयं प्राप्नोति—कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिपेधेन ।

न वा पठ्यसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिपेधेन । किं कारणम् ? पठ्यसमासस्याभावादुपपदसमासो
भविष्यति । कथम् ? 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सु-
च्युत्पत्तेरिति' वचनात् ।

प्र०—अभावान्, अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्ति,
उपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ।

पठ्यसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः । कुम्भकार इति ।
पञ्चके प्रतिपदिकार्ये प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽप्या भाव्यम् । अपवाद्-
विषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादान् । कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति पठ्यो भवतीत्यस्युभयप्रसङ्गः ।

गतिकारकेति । तत्रोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो
भवतीत्यर्थः ।

उ०—अज्ञातस्येत्यर्थः । नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात्प्राक्केवलभ्यासादेः सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि स्यादयो
न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति । धातुरेवेति । केवलधातुरेवेत्यर्थः । उपसर्गस्तु
द्योतक इति । स च श्रोतृबोधाय पश्चादेव सम्बध्यते इति भावः । पूर्वोपसर्गाणां द्योतक-
त्वेऽपि तद्योत्थार्यस्य साधनसम्बन्धात्पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः
सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्यपास्तम् । एतच्च 'सुट्का'दित्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते ।
'विपराम्ना जे'रिशादी इत्यादिद्योत्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थः, विपराम्नां परतयोऽयस्येत्यर्थो वा ।

विरोधसद्भाव इति । 'इत्यभिमान' इति शेषः । अभिमानत्वं चात्याजुपपदमेव स्फुटी-
करिष्यते । ननु कर्मण्युपपदेऽण्, कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं, तत्रानुत्पत्तेः एवं कृदन्तत्वा-
भावात्पक्षेण अप्राप्ती द्वितीययैव भाव्यमिति आतेऽपि भणि तसिद्धत्वात् मानभावा इति कृतः
पठ्यसमासप्राप्तिरत आह—पञ्चके इति । प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति
विश्लेष्यते । 'सुबन्तमेवोपपद'मिति 'तत्रोपपद'मिति सूत्रे भगवान्ब्रूयति स्वयं च । किं च
पञ्चकपक्षेऽपि सकलकारकक्रिमानर्थः संमुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्येति
कर्मोपपदत्वप्रयुक्तानोऽप्राप्तिः । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मोपपदप्रसङ्गः, तस्माद्देवतः
हृत्पङ्कपर्यन्तकर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पत्त्यापि आवितत्वं स्फुटीत्या पठ्यप्रकृतिरित्येव भाष्यादाय उच्यते ।

अथवा 'विभाषा 'पष्ठीसमासः, यदा न पष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषस्तेन वा 'स्यादनेन वा ? ['अयमस्ति विशेषः ।] उपपदसमासो नित्यसमासः, पष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । 'ने'त्याह । 'नित्याधिकारे' यः समासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः, यस्य विग्रहो नास्ति ॥१६॥

प्र०- अथवेति । पष्ठीसमासेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । कचित्कार्ये दोषदर्शनादाह— अनेनेति । 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यत्र नित्यसमासप्रहणेनास्य प्रहणं यथा स्यात् 'अन्तोदात्तादुत्तरपदा'दित्यत्रानित्यसमासप्रहणेनास्य प्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाभावः, पष्ठीसमासेन मुक्ते 'पक्षे उपपदसमाससद्भावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवस्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्धिप्रतिषेधो न पठितव्यः ॥१९॥

उ०- अन्तरङ्गत्वादिति । 'पष्ठी'ति सूत्रे 'सुप्ते'ति तृतीयागतस्य संयन्धादिति भावः । अत एव 'मातुः स्मरती'त्यादौ न पष्ठीसमासः । अत एव च पृथक्त्वस्यानेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ।

एतद्वाक्यमपि प्रथमाद्ये—अथवेति भाष्ये । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य तु युगपन्नुभयविहितपुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभयरूपविप्रतिषेधाभावात् । 'उपपदसमासो भविष्यती'त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा, तत्पुरुषसंज्ञा च स्यात्पतीत्यर्थः । अस्यात्तदविरोधस्य ताम्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तत्पर्यम् । न च नित्यस्यानित्यत्वज्ञानयोर्विरोधः, योषे बाधज्ञानस्याप्रतिषेधकारणात् । एवं च पष्ठीसमासोऽपि नित्यपदैर्द्विषये फलितः, तद्विहितभावादास्येतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात्, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिविषये तस्य बह्वसबाधत्वात् । 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इति पष्ठीसमासोऽपि सुपुत्रपक्षे पूर्वमेव । स्वरश्च तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यप्यसमासमात्रस्य सुपुत्रपक्षे प्राक् कृत्रिर्लोमादिति बोध्यम् । क्रीपटे 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यादि'यथा स्या'दित्यन्तोऽप्रत्ययः, बहुषु पुस्तकेष्वनुपलब्धमात्रं नित्यप्रहणप्रत्याख्यानार्थं । उत्तरपदेति । एवं चानिचितरेषादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः ? नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधि-
सारम्याणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति ।

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत—‘अमैवाव्ययेने’ति ।
मैवं विज्ञायि—‘अमाव्ययेनैवे’ति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो
विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह—खशयं* ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोज-
नम् । अन्तरङ्गत्वाद्वा समासो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् ‘अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा
चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भू’दिति । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा ॥
अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति† स न वक्तव्यो भवति ॥२०॥

प्र०— अमैवाव्ययेन । यदर्थ इति । यत्रिवृत्त्यर्थो नियम स्यादित्यर्थः । एतन्नियमिति ।
‘अधिकरणे शेते’रित्यच् । ‘अतोऽ’मिति सोरम्भावः । अनेनानव्ययेनामा समासो मा
भूदित्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिनि । अनुत्पन्न एव सातुपपदसमासेन
भाव्यं, पश्चात् ‘सुपेति समासविधानकालेऽनव्ययस्यामोऽसंभवात्प्रियमान्तरे च तस्य
चरितार्थत्वाद्द्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः ।

अमैवेति । एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते । ततो येन वाक्येऽनामेन
केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितत्वेन वाक्येन चद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमी-
निर्देशात्तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः । अग्रे भोजमिति । ‘विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वि’ति
द्वयोः क्त्वाणमुलोर्निधानाद्वा समासो न भवति ॥ अग्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा
ततः प्रत्ययोत्पत्ताजप्रादीनां निमित्तत्वात्प्रिमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां
त्यप्रादीनां प्रत्ययोत्पत्ताजनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥२०॥

उ०— अमैवा । नन्वेव यवनैश्चार्थ्यमतस्तस्मात्प्राप्तसामर्थ्यात्सुपुत्पन्नान्तरमपि समासो ज्ञाप्यते
इत्यत आह—नियमान्तरे इति । अक्षयमाणे इत्यर्थः ।

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । वित्यमेतत् । आवृत्तौ मानामावात् । अमेव तुल्यविधान
यदुपपदं तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थे ‘अग्रे भुक्त्वा’स्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यात्-
पत्तिश्च । किं च ‘कालो भोक्तु’मित्यत्र समासापत्तिः । तस्मादमैव तुल्यविधान यदुपपद
तदव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव भाष्ये ‘अग्रे भुक्त्वा’स्यपुद्गाहत्वम्, ‘अग्रादिष्व-
प्राप्ते’ति वार्तिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ ‘अप्राप्तविधे’रिति विशेषणव्यापत्तिसुप-
पादयति—प्राप्तविभाषायां त्विति । ‘आभीक्ष्ण्य’ इत्यनुवृत्त्या हि सा, तस्मिन् च सत्येव प्रत्यय
इत्याद्युक्तेः प्रत्ययोत्पत्तिसन्निवृत्तेर्नोपपदसञ्जास्वीकारादिति भावः ॥२०॥

* अधिकरणे शेते ३२ १५; अतोऽम् ७ १ २४. † त्याहुमि एमुल् विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु
३ ४. २६; २४. ‡ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ३ ४ २४ या० १.

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

‘शेष’ इत्युच्यते कः शेषो नाम ? येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् ? ‘अभावात्’ । न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ।

अर्थस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः स शेषः ।

अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः ? पदतः । न हि सन्ति तेऽर्था येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः ? प्रथमायाः ॥२३॥

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०- शेषो बहुव्रीहिः । पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्यं पृच्छति—
शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन ‘पदत’ इत्याद्यादित्वात्तसिः । न हीति । सर्वेषां
सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । न हि सन्ति तेऽर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदा-
र्थेषु तत्पुरुषाभ्यर्थाभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधा-
नात्प्रथमायाः शेषत्वम् । तस्य प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समागाधिकरणानां
भवति । ‘कण्ठेकाल’ इत्यादौ ‘सप्तमीविशेषणे’ इति पूर्वनिपातावधानाद्भाष्येऽप्युच्यते ॥२३॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदांषे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०- शेषो बहु । उपयुक्ताह्न्यः शेषः । सामान्यम् । ‘सह सुपे’त्यादिः । विशेषः—‘द्वितीया-
भिते’त्यादिः । पूर्वोत्तरेति । दृष्टव्यस्यपदार्थस्य पूर्वोत्तरपदार्थोक्तविधानं आत्मच्छाब्दे
तथाप्यव्ययीभावादिमहासंज्ञाशब्देन पूर्वापार्थपरिगृहीतार्थस्य निमित्तरत्नमस्येवेत्यभिप्रायः ।
‘विशेषणं विशेषणे’त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह—द्वितीयादीनामिति । ‘गतार्थे
प्रथमत्वे’त्यादि तु व्याख्यातमूले, न स्वतन्त्रविधायकमिति भावः । यदा दोष इत्यस्य प्रथ-
मात्तावात् प्रथमगृहीतत्रिकस्य प्रतिपदमुच्चारितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेऽसिद्धिः ॥२३॥
इति श्रीशिवमहद्युतसखीगर्भनागोर्जामहृते भाष्यप्रदांषोदयोते द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकमन्यार्थे' इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्—'यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नानं भो' इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो न भवति ।

अथान्यग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकं पदार्थं' इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि

प्र०- अनेकम् । अनेकग्रहणस्य वार्तिककार प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकार पद-
ग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः ।
पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थे' इत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽप्यतिरिक्तेऽर्थान्तर आश्रीयमाणे-
ऽन्यपदार्थो लभ्यते । वतिपदानां च क्रियान्तरे वाक्यार्थे वृत्त्यसम्भवाच्चत्रिवृत्त्यर्थमपि
पदग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित्केनचित्पृष्ट 'कीदृशः कुल-
शीलादिना तव पिते'ति, सः। व्याह—'यथा मे माते'ति । एतानि पदानि 'तथा मे पिते'-
त्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः । अथवा 'आही'ति कश्चित्केन-
चिदुक्तम् प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि । यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्य-
भिजनशुद्धिरपि ज्ञानं, किं वाह्येन ज्ञानेनेत्यर्थः । तव 'सुस्नात भो' इत्येतद्वाक्यार्थं
वर्तमानानां यथाप्रवृत्तीनां पदानां समासाभिव्यक्तिः पदग्रहणम् । अत्रुक्तवाक्यार्थे च
पदानां युक्तिदृश्यते, यथा नद्या सिंघासु कश्चिदुच्यते—'नद्या प्राज्ञा सन्ती'ति ।
तस्माच्च 'मा आसी रिति वाच्यार्थं प्रतीयते ।

अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थं समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्या-
दन्यपदार्थो, लभ्यते इति प्रश्नः । स्वपदार्थेऽपीति । अपिशब्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः ।
पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्वादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात् ।

उ०- अनेकम् । भाष्ये क्रमोक्तत्वेऽभिप्रायमाह—अनेकेति । अन्यपदार्थो लभ्यते इति ।
'अन्यार्थे' इत्यत्र निम्नेऽर्थे इत्यर्थः । अत्रप्रतिबोधि बोधस्थितः स्वपदार्थ एव । पर्युपास-
विधेया च स पदार्थं वषेति भावः । वाच्यत्वात्तत्र युक्त्यन्तरमाह—नतीति । तेषां सुवत्त-
त्वादिभ्यस्त्विति । एतानि पदानि । समानाधिकारत्वात्तस्मात्तत्रैव । इत्युक्तोऽर्थपर-
मेवत्, 'यथा मदीया माते'त्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'सुस्नात भो' इतिपाठे भाह—
अथवेति । अत्र सर्वत्रान्यार्थो वदह्व इति बोध्यम् । 'अभिजनशुद्धिरपी'त्यपिरेवार्थः । भाष्ये
'वाक्य'शब्देन पदसमूहमाह ।

व्याप्तिसमाश्रयणेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्वाह्यसिन्ध्यायस्यैवानुसरणं, चांतरङ्गस्याय-
स्येति । शब्दानं पुनरपिरेवै सांकायस्तत्पुनरपि, बहुव्रीहिरपि बहुपदके तावकाय इति
प्रथमाश्रयणपदग्रहणेन निगमे परतत्वात्स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः प्रामोतीति तद्वाक्यार्थमन्यग्रहणम्,

बहुव्रीहिः स्यात्—उज्जपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः, परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

परंकार्यत्वे च न दोषः । शेष* इति वर्तते, अशेषत्वान्न भविष्यति ।

शेषवचन उक्त ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'तत्र शेषवचनादोषः संख्यामानाधिकरणन्यसमासेषु बहुव्रीहि-प्रतिषेध' इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन ? एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ।

अथानेकग्रहणं किमर्थम् ? 'अन्यपदार्थ' इतीयस्युच्यमान एकस्यापि पदस्य

प्र०—तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परंकार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात्स्वरसमासान्तप्रसङ्गः । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । संत्येति । द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽत्राहणको देश इति समासविधायुपयोगादशेषत्वाद्वहुव्रीहिर्न प्राप्नोति, तस्मान्छेषग्रहणं न कर्तव्यम् । ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थ-मन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ अक्रियमाण इति । 'नीलोत्पलं सर' इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थे इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत, 'कण्ठेकाल' इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सायकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्याधेत इति न कश्चिदोपः ।

अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति

उ०—प्रिकृतत्राय शेष इति भाषः । भाष्ये—एकदेशपाह—नैतदस्तीत्यादि । तत्पुरुषः,—समा-नाधिकरणतत्पुरुषः, राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव । इतर एकदेशपाह—भवेदित्यादि । स्वरसमासान्तेति । पर्यायेणेत्यर्थः । यद्वा कस्यचित्स्वरः, कस्यचित्समासान्त इत्यर्थः । भाष्ये—अशेषत्वाच्च भविष्यतीति । पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमानः । पदार्थकं शेषग्रहणं प्रत्याख्यानमिमायाह—प्रत्याख्यानमिति । भाकनारमूत्रोक्तमित्यर्थः । पदतोऽर्थतश्च शेषे द्वीरावतीके शेषः, पदत एव शेषे वीरपुरुषकाशे शेषः । समासविधायिति । 'संप्रया संशयेन', 'मदीमिध', 'अन्यपदार्थे च संशयायाम्', 'मय्यमयसवीराय', 'न'नित्येति भावः । पदतोऽर्थ-तश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परंकार्य'मिति पाठेऽन्यग्रहणभावस्य कर्मित्याह—तत इति ॥ नीलोत्पलं सर इति । इदमुपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थेऽपि स्वार्थस्यपि बोध्यम् । परिनिवृत्तिविमर्षायां समासमज्ञानतो भाष्ये—'अक्रियमाणे' इत्यादिक्रियेति बोध्यम् । कण्ठेकाल इत्यादिच्चेति । बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सायकानामिति वक्तुं युक्तम् ।

ततश्चेति । न चैकसंज्ञाधिकाराद्बहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वात्वाप्ये पदं स्यात् । किं च

बहुव्रीहिः स्यात्—सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'सुप्सुपे'तिर्न वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात्—

'सुप्सुमजटकेणेन सुनताजिनवाससा ।

उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२.२.२६] 'अनेक'-मिति । इहापि यथा स्यात्—'लक्षन्यप्रोधधर्वेखदिरपलाशा' इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'बहूनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति' । तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । नैप

प्र०-बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहूनां समासार्थमनेक-ग्रहणं, 'तद्वितीर्थे'त्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाद्ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रभः । सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशब्दो विन्दर्थं वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । तत्र च फलमासान्तप्रसङ्गः । पदान्तरेण 'स्वा'दित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वाद्गुः—'अपिः पदार्थे'त्यत्राप्यर्थता विन्द्वादेर्निराकृत्वा । तस्मात्स्यादितिपदं विन्दर्थं वर्तत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिह्रस्वग्रहणेन च पूर्वमेव 'सुप्सुपे'त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिष्ठत्स्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति । योगद्वय एवातिह्रस्वग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । बहूनामपीति । अन्यथा 'सुप्सुपे'ति गुणे संख्याया विवक्षितत्वाद्द्वयोरैव स्यात् । उत्तरपद इति । द्विगुग्रहणं 'तद्वितीर्थे'त्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणम् । तेन दिशः समानाधि कारणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापक-मित्यर्थः । द्विगुस्तु द्वयज्ञातादावौ सावकाशत्वात् ज्ञापकः । तत्पुरुषोऽपीति । ज्ञापक-

उ०-कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया निरवकाशत्वेन तथा वाचाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न भवित्यतीति वाच्यम्, उपसर्गसंज्ञाया अपि तद्वीत्या बाधात् । परंकार्यत्वपक्षे समावेशसंबन्धाच्चेत्यभिमानः । केचिदिति । अत्रापिचिस्तु 'स्वा'दित्यनेन व्यपेक्षासंबन्धेऽप्येकार्थीभावाभावः । स्यादिति पद-मिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः । अत्र व्यापकत्वादेऽपि एकसंज्ञा-धिकारेऽप्युक्तदोषो न, संज्ञयोर्निष्ठाप्रसङ्गात् । विच्छिन्नत्वादिति । अतिह्रस्वग्रहणं तु नानुवर्तते, व्यापकत्वादिति भावः । योगद्वये एवेति । तत्रैवातिह्रस्वसंबन्धादिति भावः । गुणे संख्याया इति । 'सुवन्तस्य प्रत्येकसमासत्वा'दिति तु पक्तं युक्तम् । 'समासविधानं चे'ति पाठे चस्यर्थे । द्वयज्ञातादाविति । 'काळाः परिमाणिने'ति सूत्रस्थेनोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः

* अपिः पदार्थसम्भावनात्त्ववसर्गाहसिमुच्येपु १. ४. ६६ † सुवन्तस्य पराङ्गत्वं स्वरे; एह हुपा २. १. २; ४. १-समन्तशितिर-भ्रंण द्वयोर्द्वौ न विच्यति ॥' इत्यधिकं कचित् । २-धव' इति कचित् । ‡ तद्वितीर्थोत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१.

न वैकचिभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'एकविभक्तित्वात्' 'एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते' [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति—चित्रगुः शबल-
गुरिति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुं
पश्य । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगवे देहि ।
चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा
यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ।

यदि तद्दि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियते,
एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तस्यकुमारी । राज्ञो या
कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ।

प्र०- न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यादर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेऽपि
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ।

यदि तर्हीति । अयं भावः—चित्रा गावोऽस्पेत्यस्मिन्विप्रहृवाष्ये न वस्य-
चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिदन्य-
स्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या
कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वाद्युपसर्जन-
हस्त्यं स्यात् ।

उ०- वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । 'समासापेक्षये'ति शेषः ।

यदपेक्षयेति । 'विप्रहे यदेकविभक्तिक'मित्युक्ती प्रत्यासरया विप्रहीयपदान्तरापेक्षया
यत्तादृशमिति छन्दस्येति । न हि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तथेति भावः । अथेति । यथाकथंचित्—
पर्यायेण, अन्यस्य—समासस्य समासपदात्कश्चिदेकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये
कुतश्चिदेव—समासार्थविप्रहे इत्युक्तिरूपहेतोः, किञ्चित्पदं समासरूपम् । अध्याहृत्योरपश्य
ज्ञानविपरीतत्वेऽप्यर्थः । 'तदपेक्ष' इति च शेषः । अनेवोत्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकार्थं इति-
तम् । अत एव 'समासार्थ' इत्यादाद्युपसर्जनत्वेन ह्यस्यसिद्धिः । अथयथा विप्रहीयसहपदे विभक्ते-
रेवाभावेन तदपेक्षया निघतविभक्तिवाभावात्तदप्राप्तिः । मम एविघतविभक्तिकसमासात्तत्वं
सूपपदं, लुब्धा विभक्त्यनुत्पत्तेरेवागत्यायमानात् । राज्ञो या कुमारीति । मयमात्तेनैव
समास इति दूषणम् ।

दोषः' । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते, तेन बहूना न भविष्यति ॥ अत उत्तर पठति—

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'
[१. २. ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्—चित्रगु-
शपलगुरिति† ।

प्र०—फलस्य विषयविभागाभावादानिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं भिन्न इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् ।

ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थे । तत्र द्वितीयान्तस्य भिन्नादिभिः
समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाद्त्र तत्पुरुषाभावः ।
यद्येवमिहापि सुप्सुपे यनुवर्तनात्कथं बहूना बह्वुमीहि । अथ ज्ञापकेन सख्याविवक्षा
याभ्यते तदा द्विसौपादित्वपि सख्याया अविबक्षा स्यात् । नैष दोषः, तत्पुरुषविधौ
सुप्सुपेति सङ्ख्या प्रतीयते, द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुमीहोस्तु सुप्सुपेःयत्रैव सङ्ख्याप्रतीतिः ।
तत्र ज्ञापकेनैकैव सङ्ख्याप्रतीतिर्वाभ्यते । तावता चरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषु सङ्ख्याया
अबाधः ।

चित्रगुरिति । सत्यनेकग्रहणे सुधित्येवानुवर्तते न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य ।
तत्रोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यत इति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुप-
सर्जनत्वाद्भ्रस्वसिद्धिः ।

उ०—सिद्धय इति वार्तिकेन सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे इत्यर्थं । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव
नापूर्वमित्याशयेन भाष्ये त्रिगुग्रहणम् । 'तत्पुरुषोऽपी'त्यस्य 'कासा परिमाणिते'त्येतन्निक्रोऽपि
तत्पुरुष इत्यर्थं इत्यग्रे । ज्ञापकफलस्येति । सख्याविवक्षारूपस्त्वैत्यर्थं । यद्वा यथाकथ-
ञ्चिन्मुपगतादिग्रहणरूपस्त्वैत्यर्थं ।

सर्वेषामपि समासस्य ग्रहणेन विभागाद्वा—यिशिष्टेति । संख्याविवक्षेति । सुषप-
सुषपत्त्वपर्याय्यधिकरणग्रहणविक्रमेत्यपि बोध्यम् । सख्याया अविबक्षेति । यथा कथ-
ञ्चिद्द्वितीयान्तप्ररणविक्रमेत्यपि बोध्यम् । अबाध इति । भाष्यत्र सुषपद्वितीयाद्यन्तग्रहणम्,
सुप्सुपेत्यत्र तु ज्ञानकेन यथाकथञ्चिन्मुपगतादिग्रहणमिति तावम् । अत्र तदपि द्वाद्वहमीदि-
विधापके पदेहादुरोधात्, परिमाणुत्तरपदसमासविधौ चेति बोध्यम् । 'ग्रहणेन तत्पुरुष'
'इत्यत्र तत्पुरुषपर्ययपर्यायमापस्याप्युपलक्षणम् ।

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । इदं चिन्त्यम्, तदनुवृत्तादपि द्वयोः समासानामर्थं तद्विषय-
स्यापि वचनं वचनद्वारात्तच्चिद्धिति विना सर्वेषामुपसर्जनत्वाममवो द्वयोः समासाद्यमयेति
व्याख्यानात्तच्चिद्धिरिति तस्यम् ।

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'एकविभक्तित्वात्' 'एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते' [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति—चित्रगुः श्वल-
गुरिति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगु'
पश्य । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगवे देहि ।
चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा
यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ।

यदि तदि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियते,
एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तसुकुमारी । राज्ञो वा
कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ।

प्र०- न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यादर्शनाद्यनेकत्रियायोगादनेकविभक्तित्वेऽपि
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ।

यदि तर्हीति । अयं भावः—चित्रा गावोऽस्यैत्यस्मिन्विप्रहृदाक्ये न वस्य-
चिदनेकविभक्तिर्ध्वं यद्वपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिद्व्य-
स्यनेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या
कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, सस्यै देही, याप्रयेण कुमारीदास्यस्यैकविभक्तित्वाद्गुपसर्जन-
सुखत्वं स्यात् ।

उ०- वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । 'समासपेक्षये'ति शेषः ।

यद्वपेक्षयेति । 'निग्रहे यद्वेकविभक्तिर्'मित्युक्तौ प्रत्यासराया विग्रहीतपदान्तरापेक्षया
यत्तद्वपेक्षयेति उच्यते । न हि 'चित्रा गाव' इत्येतन्नयेति भावः । अथेति । यथाकथंचिन्—
पयायेण, अन्यस्य—समासस्य समासपदादृष्टिद्विदेकविभक्तित्वात् इति भावः । भाष्ये
कुतश्चिदेव—समासार्थविन्दे इत्युक्तिरूपहेतोः, किञ्चित्पदं समासरूपम् । अप्याहृत्योपस्य
ज्ञानविषयीहृत्येत्यर्थः । 'तद्वपेक्ष' इति च शेषः । अनेनोपेक्षयर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं इति-
तम् । अत एव 'समासार्थ' इत्यादाद्युपसर्जनत्वेन हस्तसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीतसद्वपेद्वे विभक्ते-
रेवाभावेन तद्वपेक्षया निघतविभक्तित्वाभावात्तद्वपेक्षः । मम त्वनिधतविभक्तिसमासत्वात्
सुपपदात्, सुखा विश्वस्यनुपपेक्षेवाप्याथयानाप्य । राज्ञो या कुमारीति । प्रथमान्तेनैव
समास इति दूषणम् ।

एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'विभक्तियुक्तं' चापूर्वनिपात' इत्येव ब्रूयात् ।

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः—चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् ? 'अभिहितत्वात्' । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ।

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अनभिहितत्वात्' । 'चित्रगुशब्देनानभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो 'यावतेदानीमेवोक्तं' पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा'दिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

प्र०— एकविभक्तियुक्तेवेति । अयं भावः—नायं नियमः, 'प्रत्ययान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य पक्षीसमासेन भाव्यम्' । किं तर्हि ? द्वितीयाद्यन्तस्यापि । ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वाभावः । एवग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेनिरासार्थमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेत्संक्षिप्तिनिर्देशार्थम् । अन्यथा 'अपूर्वनिपात' इत्येतावदुच्यमाने संज्ञयनिदिष्टः स्यात् ।

पदार्थाभिधान इति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्योऽन्यपदार्थे तस्य विधानात्, ततो गतार्थत्वादानुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् ।

उ०— किं तर्हीति । वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठविभक्त्यापि समास इति समाधानम् । ततश्चेति । तस्य चेत्यर्थः । पर्यायेत्येति । प्रयोगभेदेनापि यदेकविभक्तत्वमेव तत्र यथा स्यादित्यर्थमिति भावः । तदेवं प्रायासस्यनाश्रयणेन 'समासापेक्षया विग्रहे यद्यद्यत्तविभक्ति'मित्यर्थमाश्रित्यां वग्रहणं भगवता प्रत्याप्यातम् । शापवत्प्रेषः परिहर्तुमनेवग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक् ।

सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः, यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति—चित्रा गावो देवदत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः, यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति—चित्रगु तत्, चित्रगु किञ्चित्, चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । 'तत्र चित्रग्वित्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वाचिश्वं वेति । तत्रावश्यं सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः' ।

प्र०— सामान्याभिधानं हीति । चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते, न तु विशेषः ॥ यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽस्येत्येव विप्रहे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिस्या-भिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थं बहुव्रीहिः क्रियते तदानु-प्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्द्वयप्रयोगाभावादे-केनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तित्वाभा-व्यादन्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषणमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विप्रहः कार्य इत्यर्थः ।

सामान्यस्यैव तर्ह्यिति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकत्वेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । 'सर्वं वाचिश्वे'त्यत्राकारप्रश्लेषः कृतः । अन्यथा पचोयप्रयोगः स्यात् । तत्रावश्यमिति । 'चित्रगु सर्वं'मित्युक्ते न त्वेकमेवति विशेषावगतिर्भवेत्तार्थः ।

उ०— वाक्यमुपपद्य समासप्रवृत्तेस्तस्यापि [द्वायाच्छब्दस्येति] अह— लौकिके प्रयोगे इति । लोके सर्वेषां चित्रगुपदस्यार्थेन तस्य सामान्यस्येति सामान्येनैव विप्रहः कार्य इति विशेषवाक्येन दुहित्वात् 'यदा समासः, सामान्येन तदा वृत्ति' इति भावार्थ इति भावः ।

सद्विशेष एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अद्विष्टमित्यस्य अर्थ-मित्यर्थः । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विप्रहेऽपि न देवदत्त, समासकत्वतः चिर्हति, चित्रग्वित्यर्थः

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्ततेऽस्येति ।

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा, बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ।

अपर आह—‘विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः’ । विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा, बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति । कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ।

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ‘यथा गुणवचनेषु’ । गुणवचनेषु—‘गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्

प्र०—अथवेति । कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थे सम्बन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः । कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थे एव गृह्यत इत्याह—तत्र हीति । पदेन प्रवृत्त्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थप्रहणेन प्रहणमित्यर्थः । सर्वपश्चादिति—भाष्यकारवचनप्रामाण्यद्वययेनापि पट्टीसमासः ।

अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः । अपर इति । अकारप्रश्लेषोऽत्र व्याख्याने नास्ति ।

आश्रयत इति । यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुद्धो गुणोऽस्येति मतुच्छुका सामान्यमात्रे पद संस्क्रियत इत्येकत्वेनऽसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते ‘विशेषणानां चाजाते रिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वकदा-

४०—एवेति भाष्ये पक्षांतरमाह—अथवा विभक्त्यर्थे इति । तद्व्यापद्ये—वृत्तेति । गृह्यत इति । स्वतन्त्रः सन् समासशक्य इत्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थे इति । स च सर्वपश्चरूपः । ‘सोसिर्गिक्विपयतानिरुपिता च तस्यैव प्रकारेति भावः । अद्रव्ययेनापीति । अन्यथा ‘पूरणगुणे’ति निदेयः स्यादित्यर्थः । ‘अव्यय’वाच्चेन कृदव्ययमेव गृह्यत इति सुसंयत्तरामप्युक्तं तत्रैव भवति हि ।

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । इदमुपलक्षणं चित्रगुरोवदत्त इति सामान्याधिकरणेन व्यवहारो न स्यादित्येव बोध्यम् । न्यायसिद्धान्तीति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनेषु वक्ष्य वाचनिकतया समासस्यावधारणसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनमात्रेणैव वचनाप्रवृत्ताव-

१—‘यथा गुणवचनेषु ?’ इत्यर्थे क्वचित् । २—‘विभक्त्यर्थे ?’ इत्यर्थे क्वचित् ।

शुक्ला शाटी शुक्लः कम्पलः शुक्लौ कम्पली शुक्लाः कम्पला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः मलिङ्गः ससंख्यश्च ? अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येवः, शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं ।

प्र०-संस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आश्रयविशेषाद्येणैव पदसंस्कारात् । तत्र यद्यपि भिन्नगुणाद्येन संबन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संबन्धमभिधीयते । तत्र द्विष्टत्वेऽपि संबन्धस्य प्रधानत्वात्स्वामिनः एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यत इति तद्गते लिङ्गसंबन्धे भवती न तु गवाश्रये ।

यदि तर्ह्येति । यथा शुद्धराद्येन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी, तथैव भिन्नगुणाद्येन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, संबन्धिन एव तु संबन्धेऽप्येव सिध्यतीत्यर्थः । 'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते—सद्रव्य इति । द्रव्यराद्येन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्तदार्थग्रहणं न कुर्यात्, अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लामादित्यर्थः ।

उ०-सङ्गतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथाशास्त्रासङ्गतिः स्पष्टैव । अभेदीनेचागदिति । आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थं एव भिन्नगवादिपदैरुच्यत इति भावः । संबन्धमभिधीयत इति । विद्वन्व्येतया भाधीयते भिन्नगुणैवदत्त इत्यादिपरिचयः । ननु गवामपि संबन्धित्वात्तद्गुणसङ्गतिः संख्ये किं न स्याती, तत्राह—तत्र द्विष्टत्वेऽपीति । गवादिपरानि कचित्तमं वक्ष्यत्येव बोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गुणसङ्गतिः संख्ये एव भवति इत्यर्थः । एवं च वदुर्मादिः सामान्यत्वेऽप्येवैति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आश्रयश्च इति भावः ।

‘कृत्स्नः पदार्थो यथामिधीयेत सद्रव्यः सल्लिङ्गः ससंख्यश्चे’ति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तं ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाभादय’ इति* । सांख्येष्वप्युक्तं ‘कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति’ ।

• प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? समयाद्भविष्यति† । यदि सामयिकी न नियो-

प्र०— यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिर्या विभक्त्यर्थेस्वाभिधानात्पृष्ठादयो न भवन्ति, एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं सिद्धति । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टाभादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे घोवकाष्टादादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—‘चित्रगु पश्य’ ‘चित्रगुणा कृत’मिति ।

प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं—‘न’ केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय

उ०—इति भावः । ‘यदि तर्ही’त्यादि भाष्यभेददेशिन, घटादिशब्देस्त्विव तदुपपत्तेः पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकारंभेण । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थमप्रयोगादिति भावः ।

कर्मादिगतैकत्वेति । साश्रयादिनिष्पितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थः ॥ समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधायिनीति तत्सूत्रानु- क्तमभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यर्थार्थो—नियमेनेति ।

* ४ १. ३ वा० ५. १—‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिक इच्छिन् ।

† २. ३ १ भाष्ये । ‡ ३ १ २. वा० ११

२—‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय’ वाक्यमिदं भाष्ये (१ २ ६४ वा० ५); (२. ३ १ वा० ६); (३ १. ६४ वा० ३) त्रिषु स्थानेषु वर्तते । सर्वत्रैव भाष्यकारेण ‘समयः कृतः’ इत्येव प्रयुक्तं न कञ्चिद्दूर्तमानकालता दृश्यते । ३ १ २ वा० ११ भाष्ये नियामकत्वात् त्वेव पठ्यते—‘उभयनियमोऽयम् । ‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्यय-परैव च प्रकृतिरिति ।’ मन्वे नियमस्यास्यार्थापत्त्यानुवादात्मकं वाक्यं पूर्वलिखितं वर्तते ।

एकमेवाद्यापि शास्त्रेष्वविद्यमानम् ‘श्रुते ज्ञानान्न मुक्ति’ इति वाक्यमपि ‘ज्ञानान्मुक्ति’ ॥२३॥ ‘बन्धो विपर्ययाद्’ ॥२४॥ (सांख्य० सू० ३) इत्यस्यार्थापत्तिमूलकमेव प्रयुञ्जते लोकाः ।

गतोऽन्याः कस्मान्न भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ।

पष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा* षष्ठ्यशेषत्वात् भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो द्वयो-
रप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

प्र०—द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति ।
'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः ।

पष्ठी तर्ह्येति । कर्मादीनामभावः शेषः, स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधानुपयोगात्प्रसिद्धि शेषत्वमित्यर्थः ।

एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनादीनि-दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयश्च
परिपालितो भवत्यधेऽनुसृतः ।

अथवेति । असङ्करं प्रथमानिधानं [च] प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा
चित्रगुरित्येकत्वविंशष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयति तदा विभक्त्या विनासो न
शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचन-
विधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ।

उ०—नियमाभावमुपपादयति—प्रतिनियतैवेति । समसो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न
प्रतिनियतोऽन्विदिति भावः । यदीति । यतः इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतैव समयात् भवति
तद्व्यतिरसमयाभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोऽपीति । अर्थाभावेऽपि नियमपरिपादनाय,
'विभक्तिश्चेत्प्रथमैरे'ति नियमाभावादिति भावः ।

प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥ व्यतिकरो—
व्यवस्थाः । अर्थाभावेऽपि समसज्जविषयस्तीत्युक्तार्थतो व्यवस्थेत्युक्तिरसङ्गतेत्यत्र भावः—
यथान्यत्रेति । विभक्त्यविभक्त्यपेक्षयानुवादक्यविभक्त्यर्थव्यवस्थामिति भावः ।

भाष्ये—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं—यद्वैशेष्येण प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपाद-
यितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—संख्येयमनया विशेष्यमिति ।
संख्येयं—द्रव्यं प्रातिपदिकार्थः, अनया—संख्येया विशेष्यं—परिच्छेद्यतया बोधनीयम् ।
एवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्याप्रतिपदिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेणेत्यर्थः । तदाह—यदा

‘कृत्स्नः पदार्थो यथामिधीयत सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चे’ति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिद्ध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तं ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाश्चादय’ इति* । सांख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति ।

प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? समयान्भविष्यति† । यदि सामयिकी न नियो-

प्र०- यदि तर्हीति । यथा षड्व्रीहिरा विभक्त्यर्थस्वामिधानात्पृथग्दयो न भवन्ति, एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं स्थिति । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टाश्चादयो भवन्तीत्यर्थः । तत्रश्च समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे षोडशकृष्णादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । पित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थोमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—‘चित्रगुं पश्य’ ‘चित्रगुणा कृत’मिति ।

प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयदिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं—‘न’ केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय

उ०-इति भावः । ‘यदि तर्ही’त्यादि भाष्यमेकदेशिनः, घटादिशब्देस्त्रिव तदुपपत्तेः पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकाधेयात् । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थनामप्रयोगादिति भावः ।

कर्मादिगतैकत्वेति । सादृश्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकाधेगतैकत्व इत्यर्थः ॥ समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकाधेगतसंख्यामात्रमभिधायिनीति तत्पुत्रानु- कृतमभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यस्यार्थो—नियमेनेति ।

* ४. १. ३. वा० ५. १-‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिकं क्वचित् ।

† २. ३. १ माष्ये । ‡ ३. १. २. वा० ११.

२-“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय.” वाक्यमिदं भाष्ये (१. २. ६४ वा० ५); (२. ३. १ वा० ६); (३. १. ६४. वा० ३) त्रियु स्थानेषु वर्तते । सर्वत्रैव भाष्यकारेण ‘समयः कृतः’ इत्येव प्रयुक्तं न कश्चिद्दूर्तमानकालता दृश्यते । ३. १. २ वा० ११ भाष्ये निवामकृतास्य त्वेवं पठयने—उभयनियमोऽयम् । ‘प्रकृतिपर एव प्रत्यय’ प्रयोक्तव्य प्रत्यय परैव च प्रकृतिरिति । मन्वे नियमस्यास्यार्थापत्त्यानुब्रूतात्मकं वाक्यं पूर्वलिखितं वर्तते ।

एवमेवाद्यापि शास्त्रेष्वभिव्यमानम् ‘श्रुते ज्ञानान्न मुक्तिः’ इति वाक्यमपि ॥२३॥ ‘बन्धो विपर्ययात्’ ॥२४॥ (सांख्य० अ० ३) इत्यस्यार्थापत्तिमूलकमेव शोकाः ।

गतोऽन्याः कस्मान्न भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ।

पठो तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा* पठ्यशेषत्वात् न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो द्वयो-
रप्येकवचनबहुवचने बहुवच्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेषं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेषम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

प्र०—द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणामावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति ।
'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः ।

पठो तर्होति । कर्मादीनामभावः शेष, स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधादुपयोगात्तस्मिन् शेषत्वमित्यर्थः ।

एवमपीति । समयान् प्रथमायामित्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनार्दानि-दृष्टानि तथैवान्नापि भवन्ति । एवं हि समयश्च
परिपालितो भवत्यथैवानुसृतः ।

अथवेति । असङ्करं प्रथमाविधानं [च] प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा
चित्रगुरित्येकत्वविंशष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादायपितस्तदा विभक्त्या दिनासौ न
ज्ञातये प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्विवचनद्वयोद्विवचनबहुवचन-
विधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ।

उ०—नियमाभावमुपपादयति—प्रतिनियतैवेति । समयो हि सामान्यतो विभक्ति बोधयति न
प्रतिनियतो कश्चिदिति भावः । यदीति । यत् इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतैव समयान्न भवति
तद्व्यतिरसमयाभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोऽपीति । अर्थाभावेऽपि नियमपरिपालनाय,
'विभक्तिचेऽप्रथमैरे'ति नियमाभावादिति भावः ।

प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥ व्यतिकरो—
व्यत्यासः । अर्थाभावेऽपि समजाऽविभक्तौपुनरुक्तार्थतो व्यत्ययेपुनिरसङ्गतेत्येव भावः—
यथान्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यवेषयानुवादकविभक्त्यर्थव्यत्यासिति भावः ।

भाष्ये—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं—यद्वैशिश्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपाद-
यिषितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैः । तदेवाह—संख्येयमनया विशेष्यमिति ।
संख्येयं—इत्थं प्रातिपदिकार्थः, अनया—संख्येया विशेष्यं—परिच्छेपतया बोधनीयम् ।
एवं च यावत्संख्येयं संख्येयं तावत्संख्याप्रतिपादिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेणेत्यर्थः । तदाह—यदा

अथवा वक्ष्यत्येतन्न वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वन्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्या'दिति ।

एवमपि पृष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् ? व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये, पृष्ठार्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति* प्रथमा भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'चित्रगोर्देवदत्तस्ये'ति ? भवति घाद्यमर्थमपेक्ष्य पृष्ठी ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

प्र०— एवमपीति । पृष्ठार्थस्यात्र भावान् । व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् पृष्ठार्थता नास्तीत्यर्थः ॥ सर्व एवात्र संबन्धोऽन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति—न तर्हीति । भवति याह्यमिति । गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः ।

बहुव्रीहिरिति । भाष्यकारेण त्रिकतः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, धार्तिक-

उ०—चित्रगुरिति । इतिवत्यादौ यथानुवादकं वचनं नियमेन तप्राप्नोति भावः ।

भाष्ये—अथवा वक्ष्यतीति । एवं शोकेषु तेष्वसङ्गरेणैव सेति भावः ।

पृष्ठार्थस्येति । अयं भावः—प्रथमाया समभिध्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्वाधेनोपनसार्थस्येऽप्यतथाभूतसंबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्वोधाप्यसंबन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिषा पृष्ठेय स्यात् प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमात्रमाधाविति । लिङ्गान्तरंति । एवं च पृष्ठार्थस्य चित्रगुरित्येवंरूपे बहुव्रीह्याद्यव्यभिचरितत्वेन नियमेन पृष्ठेयमाप्नोतीत्यर्थं इति भावः । प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र चाभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वाद्बोधिका प्रथमेति भावः । एतद् ध्वनयित्तुमेवाभिहितः सोऽर्थं इत्युक्तम् । तेन च पृष्ठप्रातिपदिकस्योक्तम्, अनभिहिते शेष एव पृष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दात् पृष्ठी, अन्यथा घटत्वसंबन्धस्य नियमेन भानात् पृष्ठी स्यात् । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपद्य इत्यर्थः । ननु पृष्ठया एवापत्तिः कथं, 'प्रातोदक' इत्यादौ द्वितीयादीनामन्यापत्तेरिति चेत् । तेषु प्रातोदककर्मत्वेन बोधस्तत्र विशेष्ये तद्विरूपकरत्वाधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोगकर्मत्वादेरबोधेन तदुपपत्तेः । पृष्ठार्थस्य तु पृष्ठीप्रयोगकर्मत्वेणैव भावमित्याशयात् ।

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिविक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? व्यधिकरणानां मा
मूदिति । पञ्चभिर्मुक्तमस्येति ।

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययानां च बहुव्रीहिविक्तव्यः । [उच्चैर्मुक्तमस्येति] उच्चैर्मुक्तः नीचैर्मुक्तः ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिविक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो
वक्तव्यः । करटेस्यः कालोऽस्य करटेकालः । उष्ट्रमुखनिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ।
खरमुक्तः ।

समुदायविकारपट्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायपट्या विकारपट्याश्च बहुव्रीहिविक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो
वक्तव्यः । केशानां समाहारचूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य
सुवर्णालङ्कारः ।

प्र०—कारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुक्त इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्द्वैय-
धिकरणमिति वचनम् ।

करटेस्य इति । 'सुपि स्त्र' इति कः । 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् । समासेऽत्र सिद्धे
वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखनिवेति । अवयववर्मेण समुदायस्य व्यपदेशा-
दुष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्द उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरणय-
मत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।

समुदायविकारपट्या इति । समुदायावयवसंबन्धे, प्रकृतिविकारसंबन्धे च या
पृष्ठी तदन्ताद्यत्परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

उ०— वचनेनेति । 'समानाधिकरणानाम्' 'अप्रथमार्थे' इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेष-
पक्षीबोधः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । दोषग्रहणं तु पक्षोऽर्थतो वा शेषबोधकं स्यात्, तत्र फल-
भावो दोषश्चेति वास्तविकतात्पर्यम् ।

अमूर्धेति । 'इधे च भाषाया'मिति तु अनन्तरस्येति न्यायेन 'त'पुरुषे कृती'त्यस्यैव
वाचकमिति भावः । उत्तरपदलोपार्थमिति । कण्ठेऽप्यच्छनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । मुल्लस्येनोप-
मानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह—अवयववर्मेणेति । मुल्लगतोपमानत्वे-
नोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः । वैयधिकरणमिति । वाक्ये समासे च सादृश्यसंबन्धेना
व्ययः । इयदाशब्दस्तथासंबन्धेनाव्ययस्यैव द्योतक इत्यभिमानः । 'उपमानानी'ति सूत्रभाष्योक्त-
रीत्या समानाधिकरण्यमस्येवेत्यत आह—उत्तरपदेति ।

समुदायविकारवाचकपदस्य पदपन्तलोत्तरपदेन समास इत्यर्थमत्रं वारयति—समु-

प्रादिभ्यो धातुस्यज वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
प्रपतितपर्णाः प्रपर्णाः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ।

नञोऽस्त्यर्थानां च ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
[अविद्यमानः पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः
अभार्यः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वानभिधानादसमानाधिकरणे^१ [समास]संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति—
पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ? अनभिधानात् ।

तद्वावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि वै परिगणने यत्राभिधानं
नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तथा—पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ।

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते तर्हि वर्तिपरिगणन-
मपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् ?

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । 'मत्वर्थे यः स बहुव्रीहि'रिति

प्र०- अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिः श्रुत्वादनाय परि-
गणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः—समासः, स विद्यते
यस्मिन्नर्थे स वर्तते ।

मत्वर्थग्रहणमिति । पञ्चमर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः ॥ संख्ययेति । संख्येयस्य

उ०-दायावययसंबन्ध इति । भाष्ये—यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन 'प्रिकतः शेषः'
इत्यर्थेऽपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं, हृत्पन्थादादिति बोध्यम् ।

इदानीमनभिधाने सत्यपि 'समानाधिकरणानां'मित्रादिष्वन्तर्गतेऽप्यस्यापि कर्तव्य-
त्वभावादयति भाष्ये—अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणनं—वृत्त्याश्रयात् परिगणनम् ।

वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कष्टं श्रितमनेनेति ।

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । केचित्तावदाहु-
र्यद्वृत्तिसूत्र इति । 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' [२.२.२५]
इति । अपर 'आह यद्वार्तिक इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

कर्मवचनेनाप्रथमाया षडुग्रीहिर्वक्तव्यः । उहो रथोऽनेनोदरथोऽनड्वान् ।
उपहृतः पशू रुद्रायोपहृतपशू रुद्रः । उद्धृत श्रोदनः स्थात्या उद्धृतोदना
स्थाली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम्—प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तो-
दको ग्रामः । आगता श्रुतिथयो ग्राममागतातिथिग्रामः ।

प्र०—वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे वत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे
समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना
समासो भवतीत्यर्थः । इदं च वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे षडुग्रीहिर्भवति, अन्यथै-
तवक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानम् । न हि वार्तिककारः स्ववचनमेव
ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति ॥ ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन, ऊढशब्देन सामानाधि-

उ०— कष्टं श्रितमनेनेति । 'गत्वर्थे'ति वा, 'आदिकर्मणी'ति वा भावे कः । यदि कर्त्तृ
कर्मणि वा कः स्यात्तदोत्तरवचनाभ्यामत्र समासः स्यादेव ऊढरथादाविधेति बोध्यम् । 'मत्वर्थे
वर्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यामपि लब्धमेवेति बोध्यम् ॥ 'तथा चोत्तरस्ये'ति
वाक्यं केनचित्संख्येति सूत्रानिमापयतया व्याख्यातं तन्निवृत्त्याति भाष्ये—केचिदिति । अत्र
प्रथमान्तरसंख्यापदं 'समानाधिकरणाना'मित्युक्त्वापि स्वर्थं स्यात्, द्वौ वा त्रयो वेत्यादा-
वेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्वविकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचित्सत्वात् । एवं 'द्विदशा' इत्यत्राप्युदात्तम् ।
अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्यक्षरार्थः । अस्य कव-
भावार्थमावदयकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह—यद्वार्तिके इति ।

तदेव दर्शयति—कर्मवचनेनेति । कर्मवचनेनेत्यस्यास्यार्थः—प्रथमानिश्चयिमाक्षरार्थे कर्मबोधकेन
शब्देन प्रत्यासादा कर्मवाचकस्य समास इति । तेन व्यधिकरणे न दोषः । अन्यथा—'मत्वर्थे'
इत्यस्याभावे । अत्रैतदयमिति । सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः । 'आद्यमेव त्वित्यादि'दपम्य-
रयती'रयमः कैयटप्रथानु चिन्त्यः । अस्याः चवार्तिककारोदाहात्, 'लसाप्यातेषु च वचन-
प्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सूत्रस्यवार्तिकस्य 'वार्तिकवचनप्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यानान्तरम् ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

:-:-

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अग्रप्रथमाया इति किमर्थम् ? वृष्टे देवे गतः ॥ अथाग्रप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरह्नात्राग्रप्रथमा ।

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् ॥ २१ ॥

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा द्राघणी ॥ तर्हि वक्तव्यम् ?

न वाच्ययत्वात् ॥ २२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अव्ययत्वात् । अव्ययमेवोऽस्तिशब्दो नैर्वास्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् ? 'उपसर्गदिभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्ती'ति* निपातसंज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा ।

अथ किंसन्नञ्चारीति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? के सन्नञ्चारीणोऽस्येति । यद्येवं 'कठ' इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ।

एवं तद्धेवं विग्रहः करिष्यते केषां सन्नञ्चारी 'किंसन्नञ्चारी'ति । प्रति-

प्र०—करण्यात् ॥ बहिरह्नेति । वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा, याह्यपदार्थोपेक्षा तु बहिरह्नेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः ।

उपसर्गदिभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्ठास्तत्रैकसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थनिशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ।

इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति—एवं तर्हीति ।

३०—पूर्वं च सर्वथा पञ्चमिभुक्तवन्तोऽस्येत्यत्र समासवारणाद्यानभिधानरत्नादयकतया 'पञ्चमिभुक्तमस्य' 'वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं पश्ये'त्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य धारिण्यानां शेषद्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्यान्नायः । 'अस्ययानां च'त्यपि न कार्यम्, टच्चैरादीनां वृत्तिविषयं शक्तिमत्प्रधानवाङ्मूर्तिवारेण सूत्रेण सिद्धेः । अस्याप्यनभिधानीऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानार्थेति दिक् । 'अस्ती'ति विष्णुमेवेति भावाभावे—सुबधिकार इति ।

अनपेक्ष्येति । सोऽभ्यामाश्रित इति उच्यते । एवं च तस्यातिट्चत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबन्ताव्ययमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥ अन्यपदार्थविशेषणेनेति । अन्यपदार्थो दिशस्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन उच्यते 'कठ' इति शब्देनोच्यते नोपपद्यते इत्यर्थः । दिगन्तराणि—

वचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंसत्रह्यचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येतां किंसत्रह्यचारीति चेष्यतेऽ ।

एवं तद्धेवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्यचारी किंसत्रह्यचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तद्धेवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्यचारी तव किंसत्रह्यचारी त्यमिति ।

अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सत्रह्यचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं 'कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते' इति । नैष दोषः । अमौकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तथा—ऋश्चित्कंचिदाह—'अमौ करवाणी'ति । कुर्विति कर्तृ-यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अथ पर आह—'अमौ 'करिष्यते' इति । 'कियता'मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि के सत्रह्यचारिणोऽस्येति 'कठा' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते 'नूनं सोऽपि कठ' इति,

प्र०—प्रतिवचनमिति । 'दठाना'मिति प्रतिवचनेन भाव्यं, न तु 'कठ' इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरे चेति । अन्वोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेत्यत इत्यर्थः ॥ कः सत्रह्यचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सत्रह्यचारीत्येति । एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते ।

अत्रापि पक्षे 'कठ' इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । 'अहं कठ' इति समानाधिकरण्यं दृश्यत इति विशेषाभावं मत्वाह—अथचेति । अमौ करवाणिन्यायेनेति । 'अमौ करवाणी'ति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्म-

उ०—प्रकारान्तराणि । विशेषणविशेष्यभावाभावात् त्विति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । परतुतो विषयताविशेष्यरूपमेव सत्र ह्यविष्टमिति तेनापि समास इति पितृव्यम् ।

व्यधिकरणं प्राप्नोतीति । 'प्रत्यविषये'ति शेषः । सत्र हेतुमाह—अहं कठ इति । यतोऽहमित्यनेन तामानाधिकरण्यमउत्तरेण व्यधिकरणमित्यर्थः । विशेषाभावात्प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेष्यस्याभावमित्यर्थः । अनुकरणमिति । एवं च तद्विषयो भ्याय इति मध्यमपदलोपो समासः । यच्चनुकरणस्य गतिवारसमास इति तद्य, इत्यस्ति-योग एव तद्वचनैः । भाष्ये—'अमौ करवाणी'रुपपत्ती इतिः करवाणीत्यर्थः । कर्तृयनुज्ञात इति । 'कठ' इत्यत्र कर्तृरि लोट् । एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य कर्तुरेकानुज्ञा भवतीति भावः । कर्मापीति । फलं फारकमित्यर्थः । तदाह—सकर्मत्वादिति । एतान्तरमप्याह भाष्ये—

† समासस्य ६. १. २२३. ‡ बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. २. १.

१- 'करिष्य' पा० । २- 'नूनमवपि' पा० ।

एवं 'कठ' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं स्यान्नूनं तेऽपि कठा' इति ॥ न खल्वपि ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देशुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ।

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? अर्थं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः ? समासार्थो नोपपद्यतेऽन्य-
पदार्थो हि नाम स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो-
ऽन्यपदार्थः ।

एवं तद्धैवं विग्रहः करिष्यतेऽर्धं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः पष्ठ्यर्थः ?
पष्ठ्यर्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरर्धं भवति ।

अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तं 'समासार्थो

प्र०—कृत्वात्करोतिक्रियायाः । एवं कठ इति । न हि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोप-
पत्तिः । तथा हि—समाने ब्रह्मणि प्रतचारो सन्नह्यचारी कथ्यते । तत्र तस्यैक-
चरणाभ्ययनापेक्षं सन्नह्यचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वाच्चदु-
पलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्किसन्नह्यचारिशब्देन समासेन तेषामभिधाना-
भावात्कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु के सन्नह्य-
चारिणोऽस्येति वाक्येन अत्रः क्रियते न तु समासेन तदा 'कठा' इत्येव प्रतिवचनम् ।

कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिचैनान्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहु-
त्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते ।

किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभाव-
लक्षणः संबन्धो नास्ति, स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवति । समास-

उ०—यथैव खल्वपीति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । न हि तेषामिति । 'कठ' इत्यस्य
कठशाखापेक्षेत्यर्थादिति भावः । चरणां—शाखा । तथा च तस्य प्रसन्नार्थमिदमुत्तरमिति
बोध्यम् । नन्वसमालेन प्रसन्न इव समासेन प्रभेऽपि बहुवचनान्तमुत्तरं कृतो नेत्यत आह
भाव्ये—न खल्वपीति । सन्नह्यचारिणः समासेन प्रतिनिर्देशुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्या
भतः समासेन प्रवने 'कठा' इत्युत्तरं नेत्यर्थः । प्रसन्नवाक्ये यत्प्रधानं तद्विषयं यथाकथञ्चि-
द्विज्ञानानिवर्तकमुत्तरमिति तात्पर्यम् । उदाह—वर्तिपदेति ।

'कः समासार्थ' इति वाक्यं न कोऽपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विवृणोति—समासार्थो
नोपपद्यत इति । वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति । बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां वर्ति-
पदार्थस्याप्यन्तर्भावादित्यर्थः । अन्यपदार्थस्यदस्यान्यपदस्यैव योऽर्थो न तु स्वपदस्यापीत्यर्थं
इति भावः ।

अत्र—'अर्धतृतीया' इत्यत्र । 'द्विवचनं स्वादि'ति कृतो भोक्तमत आह—समासस्येति ।

नोपपद्यत' इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । यव-
वयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः—

'असिद्धितीयोऽनुसार पाण्डवम्' 'सङ्कर्षणद्वितीयस्य चलं कृष्णस्य वर्धता'-
मिति द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्थं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तं 'पष्ठयर्थो
नोपपद्यत' इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति
कः पष्ठयर्थ इति ? तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्तम् । तद्यथा-
सार्यिकानामेकप्रतिश्रय उपितानां प्रातरुत्याय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं
संबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः पष्ठयर्थो दृश्यत
इहापि युक्तो दृश्यताम् ।

४०—स्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः । अवयवेनेति । अर्थस्य
द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायावयवानां च कदाचिद्व्यभेदविवक्षा कदा-
चिद्व्येदविवक्षा । यथा—ब्राह्मणानां संघः, संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति ।

असिद्धितीय इति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । स च द्वयात्मकस्य समुदायस्यावयवो
भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः ।

अथेति । न ह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोऽस्तीति भावः । एतच्च वार्तमिति ।
असारवाची वार्तशब्दः । भासापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु
परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परौपकाराभावेऽपि यदि समानोदर-

४०—अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः । वर्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् ।
नवार्थस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं समुदायस्यावयवानविरिक्तया भाषे' इयं च समुदाय इत्ये-
वोचितम्, अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति चायुक्तमत्र आह—समुदायावयवानां
चेति । समुदायश्चाप्यपदस्यैवार्थो न तु समस्यमानपदस्य । स चावयवयोग्यो निष्ठोऽप्राप्य-
पदार्थः । अवयवगतवाहुत्वस्य च तत्रारोपाद्बहुवचनमिति भावः । द्विवचनप्रसङ्ग इति ।
उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । तत्र बहुवचननिवात्रापि द्विवचनं
स्यापि भावः ।

स्वस्वामीति । साक्षात्संबन्धोपलक्षणम् । कश्चिद्गतेशब्दस्य युक्तपयोऽवयवार्थानादाह—
असारति । अनेकार्थोऽयमिति भावः । अवस्थानादिनिमित्त इति । सर्वत्र संबन्धस्य क्रिया-
कारकभावपूर्वकत्वात्पुन्यत्रापि कालपनिष्ठोऽवयवावयवविभावो व्यवहारनियामक इति भावः ।
यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽस्यपि विकल्पपरमकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमितिवापरी-

इह तर्द्धर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्द्धयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेपामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयो-
ऽनुसार पाण्डवम् सङ्घर्षणद्वितीयस्य अलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति
द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शदोऽस्त्येव पूरणमस्ति
सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः असिसहाय
इति गम्यते ।

एवमभ्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा शतम् यूयम् वनमिति ।

अस्तु तर्द्धयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया
आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—शुक्रवाससमानय लोहितोष्णीपा ऋत्विजः
प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेपामिति । ननु चोक्तमेकवचनं

४०—शाचित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्थस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः
संबन्धो युक्त इत्यर्थः ।

इह तर्द्धीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्वाप्तार्ध-
स्येत्यर्थः ।

अस्ति सहायवाचीति । अथ्युत्पन्न एवेत्यर्थः ॥ भवति बहुव्रीह्याविति । उप-
लक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा
बहुव्रीहस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति—‘शुक्रवासाः’ ‘लम्बकर्ण’ इति । स्वस्वामिभावा-
दिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति चंत्त्रेण त्रिपय-
भागः ।

द्विवचनप्रसङ्गाद्दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्याह—अयमेति । संबन्ध

४०—प्रयोगनिमित्तमिति भावः ॥ नार्धस्येति । एवं च द्विवचनप्रसङ्गोऽपि न दित इति बोध्यम् ।

भाष्ये—अस्ति सहायेति । एवं चैकस्मैवाप्यपदार्थत्वं न तु द्वयवयवसमुदायरथेति भावः ।
संयोगसमवायेति । एवं च ग्रहणे तद्गुणसंविज्ञानरथे चक्रुमसवयवालोहितोष्णीपमानय
इत्याशुतुल्यप्रकारादिष्वप्रयुक्तवचनादर्शनेन द्विवचनप्रसङ्गात्च दुष्टोऽयं पक्ष इति भावः ।

अयमर्थ इति । प्राग्भाष्येणैव पुनरुक्तार्थान्तरार्थः । एवं च विग्रह उद्भूतावयवभेदस्य
समुदायस्वत्पदार्थत्वात्तत्रैव समाससहाय इति तद्व्यवधानाय बहुवचनमेवेति यावत्तन् ।

प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् ।
यदि चानैकवचनं स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

इह तर्धर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽवयवे नोर्ष-
पद्यते । नैष दोषः । समुदायेऽपि शब्दाः प्रवृत्ता श्रवणवेष्वापि वर्तन्ते ।
तद्यथा—पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं मुक्तम्, घृतं मुक्तम्, शुक्रः-
नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ।

कामं तर्धर्धनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया
द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेऽपि हि शब्दाः प्रवृत्ता श्रवणवेष्वापि
वर्तन्ते । केध्रवयनेषु ? योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कं च समुदायं
न व्यभिचरति ? अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति ॥२४॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥२१२१२५॥

द्विनाः चित्रतुरा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य

प्र०-नामेयमिति । अयमर्थः—अर्धं तृतीयमेवामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो
वास्य वपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अत्रश्य प्रत्याप्य बहुत्वम् । यथा
च 'वृत्ता' इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते, धनखदिरपलाशा इति च, तथाधे-
तृतीया इत्यपीत्यर्थः ।

इदं तर्हीति । अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोः समुदायः स समासार्धस्तत्रार्थस्य द्रोण-
त्वाभावाद्द्रोण इति नोपपद्यत इत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्धेऽपि द्रोणत्वोपचाराद्-
द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारे
नान्यदीयेऽवयव इत्यर्थः । अर्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनास्वाभावादित्यर्थः । अर्धा-
ढकमिति । चतुराढको द्रोणः । ततश्च विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावेऽप्यस्य भावः ॥२४॥

संख्यया । द्विना इति । बहुव्रीहिनित्तस्य ङ्यो दर्शनादात्वाभावात् निमित्ते
बहुव्रीहिव्ये त्रिप्रहनित्रयाय प्रभः । कोऽयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयित्वाह-
कोऽस्येति । यदि वावद्द्वौ त्रय एवामुमुग्धानामिति तदा मत्वर्थत्वात् पूर्वेषु बहुव्रीहिः

७०- भाष्ये—कर्तव्यमर्धतृतीया इति । प्रवृत्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये—योऽवयवस्तं समु-
दायं न व्यभिचरतीति । यदवयवमुद्विस्तृद्विदि न व्यभिचरतीत्यर्थः । अत्रथा द्रोणा-
भावश्च वृत्तित्वरूपो व्यभिचारोऽर्धद्रोणोऽप्यस्यैवैति तदुच्यते; स्पष्टैव । अर्धाढकं पुनर्व्यभि-
चरतीत्यस्य 'द्रोण'मिति दोषः । अर्धाढकं कर्तुं । द्रोणेन विनिति । द्रोणमुद्भावा विनेत्यर्थः ।
द्रोणेन—द्रोणमुद्भावा । एकाढकसद्भावे—तद्वृत्तिसन्नाथे ॥२५॥

संख्यया । आत्वाभावात्तेति । 'द्वयत्न' इत्यादिप्रत्ययबहुव्रीहौ विनेत्यास्तोऽपि बहुव्रीहि-

विग्रहः ? द्वौ वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? केचित्तावदाहुः—‘अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्य’मिति । तद्यथा—कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति । अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, तत्र युक्तं बहुवचनम् ।

अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य

प्र०—सिद्धः, समासान्तस्तु ङञ्ज सिध्यति, असंख्येयवृत्तित्वाद्बहुव्रीहेः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम् । अनिर्ज्ञातेऽर्थे इति । केचिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः—संशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः, स चानियतसंख्याविमर्शाति विमशेविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते । संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छयत इति बहुवचनम् । द्वौ वेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्दिमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते ।

उ० खनिश्चायक इति भावः । ‘कोऽय’मिति भाष्यस्य किंचिद्ग्रहकोषमित्यर्थं इति तात्पर्यम् । कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं ‘वा’शब्दो द्योतयतीत्यभिमानः । ‘बहुनामानयन’मित्यस्य बहुनामानयनान्वय इत्यर्थं इति तात्पर्यम् । भाष्ये—यदा द्वावानीयेते इति । द्वावेवानयनान्वयित्वेन सुष्येते इति भावः । अनिर्ज्ञाते इति । परस्परं प्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधेऽनिर्णीतसंख्यात्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः । तदाह—केचिदिति । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं हि वार्थः । कदाचिद्द्वयोर्बोधः कदाचित् त्रयाणामित्यनिर्णीतसंख्यायार्थकत्वाद्बोधनेन बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः । अन्ये त्विति । संशयोऽत्रेति । अनिर्ज्ञात इत्यस्य—निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थं इति भावः । तथा च संशयविषये इति फलितम् । अर्थशब्देनात्रेति । प्रकरणादिति भावः । अन्तर्भावितेति । संख्यान्तो बहुव्रीहिः । अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अथवा बहुविषयप्रभे तदुत्तरासङ्गतिरिति भावः । विरुद्धानेकेति । विकल्पार्थं एव ‘वा’शब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु बोधविषयत्वस्यापि स इति भावः । विमर्शः—परस्परप्रतिक्षेपः । विक्षये इत्यन्तनिर्धारणं, संशये खनिर्धारणमिति भेदः । यद्वा संशय एव वार्थः । अनेकविषयत्वात्—अनेकविषयरूपात्वात् । विमर्शस्य—संशयस्वेत्यर्थः । संशयार्थं च विषयनिष्ठमित्यत्र निरूपितम् । पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति । ‘वाच’ इति शेषः । ‘द्वित्र’शब्दजयो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः ।

भाष्ये—द्विदशा इति । अत्रापि दशात्वाभावाभ्यां बहुव्रीहित्वस्य निश्चयः । द्वौ एव दशामुत्तराणामिति शिष्टे ङञ्जुपपत्तिः, संशये समासावर्तनात् । अस्माद्दिग्दक्षिण दश-

विग्रहः ? द्विर्दश द्विदशा इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति । एवं तर्क्षेवं विग्रहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमप्यत्कारान्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः† । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्क्षयमेव विग्रहो द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्तं 'संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धि'रिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? असुजन्तत्वात् । 'सुजन्तेत्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुजन्तत्वात् समासे तु न दृश्यते ?

प्र०- द्विर्दशेति । अयं भावः—द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वाभ्योपपद्यते, नापि संख्येयानां दशानाम् । तस्माद् द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते ।

अत्र दूषणमाह—संख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात्संख्यावाचित्वं नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशतादिति । द्वौ दशतौ वर्गादित्यर्थः ।

न चेति । न हि वाक्योपमर्देनेन समासः क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति । वृत्तादित्यर्थः ।

उ०-त्रापि प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरिधायोनास्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह—अयं भाव इति । नापि संख्येयानामिति । तेषां बहुत्वात् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्, एवं च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्तिक्रियाजन्मगणनेवात्रेति बोध्यम् । दशत्वावृत्तीत्यस्य—दशत्वावृत्तिजन्मगतेत्यर्थः ।

यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्तिगतसंख्याबोधकत्वापि संख्यायाः संख्येयस्य वा प्राधान्येन बोधकः संख्याशब्द उच्यते । नायं तथा, द्वित्वसंख्यावृत्तिकद्वित्ववन्त इति प्रतीतेरित्याह—सुजन्तस्येति । शब्दान्तरत्वात्—संख्यासंख्येयातिरिक्तबोधकत्वात् । वर्गादिति । 'पञ्चदशतौ वर्गे वे'ति निपातनाद्गंगतद्विष्वप्रतिपादकतया द्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः ।

अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति । आवृत्तिजन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः । आवृत्तिश्च

* द्वित्रिचतुर्वर्त्यः सुच् ५. ४. १८. † पञ्चदशतौ वर्गे वा ५. १. ६०.

१-सुजन्तत्वादित्युच्यते पा० ।

सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे 'सुचोऽभावः । किं कारणम् ? अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्भः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः 'सुजर्थ' इति समास उच्यते ? न खलु 'सुजर्थ' इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् ? यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ।

प्र०— अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह—किं च भो इति । यथा चार्थं द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थं विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्यान्नान्यथेति प्रश्न । न खल्विति । न हि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थं संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्तः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुचः प्रयोगः । तत्तेश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विदश द्विदश इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशवा वित्यपि विग्रहः कार्यः । न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्वाङ्मयकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम्—

उ०—समासशक्येति द्विशब्दस्तद्गतसंख्यायामेव वतंत इति भावः । भाष्ये—सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । त्वया 'सुजन्तत्वात्संख्येयप्रसिद्धिरित्युच्यते न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति, तस्मात्केवलेनैव समासे, स चासुजन्त इति सङ्गतिप्रसिद्धिरित्यर्थः ।

सुजर्थमिति । पदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुरपि विनिश्चिष्टा क्रियामित्यर्थः । न हि शब्दैरिति । तत्र तत्रार्थविशेषोपादानमनुष्येणोपनायान्वाचयाननिमित्तत्वेनाश्रीयते । न तु शब्दाधानाय । न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः । भाष्ये समासेन तत्प्रतीती बीजमाह—यावता सङ्ख्येयो यः सङ्ख्येयति । सङ्ख्येयस्ययोग्यो यः सङ्ख्येयस्य सङ्ख्यायते—गण्यते, सङ्ख्येयश्च पूर्वपदार्थसङ्ख्यायाः प्रकृतनोत्तरपदार्थः स च सङ्ख्यारूपः सङ्ख्येयरूपो वा, उभयथापि न ह्येतादिसङ्ख्येयः, आद्यस्यैकत्वात्, द्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात् । अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूपः 'सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भावः । तद्वचनस्यपदार्थे—क्रियाभ्यावृत्तीति । भाष्ये—'स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ' इति कर्मधारयः । सङ्ख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः । स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन 'पश्चकृत्वः पश्चती'त्यादी क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थ इति बोधितम् । भद्रोक्तत्वादिति वदतास्यैकार्थोपावृत्तत्वं नेति सूचयति । अथुपपत्तिरिति सः, न तत्कृतत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादयोऽपि न ताकृता इति बोध्यम् । नन्वनया युक्त्या वाक्येऽपि सुचप्रयोगो न स्यादत आह—वाक्ये त्विति । वृत्तौ 'दश'शब्दो दशार्थकः सामर्थ्यात् । उद्भूतावयवभेदो धर्म एव समासार्थ इति नित्यवहुवचनान्तरत्वमिति भावः ।

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४॥ ३

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ।

भवेत्सिद्धमधिकविंशः अधिकविंश इति । यत्रैतद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि चे'ति । इदं तु न सिध्यति अधिकदश इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ।

अधोपदशा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? दशानां समीपे उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ?

प्र०-

'शब्दान्तरत्वाद्वाङ्मयेषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।

वृत्तिशब्दोऽन्य एत्रायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥' इति ।

संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यावृत्तत्वाद्दिशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थे उपपद्यत इति भावः । दशदर्थे इति । संख्याने संख्येये चेत्यर्थः । अधिकदशा इति । दशशब्देन संख्येयस्वाभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्माद्वाच्यं सूत्रं कर्तव्यमेव ।

इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यन्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनायम् । उपदशा इति । दशानां समीपे इति । सप्तम्या समीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः, समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेषु धर्मा लक्ष्यते, कस्य

उ०-

अधिकाविंशतिर्यासामिति । किंचिदधिका विंशतिः सङ्ख्या वासाभिरर्थः । भाष्ये-
वार्थश्चेति । सुजर्थस्तु न विशेष्य इति न नोक्तः । सङ्ख्यानेति । द्वौ दशतौ विंशतिरिति द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिरित्युभयथा तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विदशा' इत्यादावपि द्विराष्टदशावसंख्यावन्त इत्यर्थोऽसंख्येयमेवाभ्यपदार्थ इति भावः । 'द्वित्रा' इत्यत्रापि द्विष्यन्त्यतरा इति बोधाद्वाच्यं प्राधान्यम् । 'अधिकविंशा' इत्यादी 'सर्वनामसंख्ययो'रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्वादिति न शक्यं, तत्प्रकरणस्यानिरूपत्वात् । तत्र 'द्वित्रा' इत्यत्र वार्थोऽभ्यपदार्थः । 'अधिकविंशा' इत्यादौ च संख्येयमिति सर्वत्राभ्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । अत्रपि संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थेन सिद्धः । अतिप्रसङ्गसंभनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्यासंख्येयोभयपरतया सिद्धान्तपि दशादीनां संख्येयमात्रपरतया 'अधिकदशा' इत्यादि पूर्वैर्न न सिध्यतीत्याह—भवेत्सिद्धमित्यादि । यद्यपि 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रे एकद्विषुदशानां संख्येयोभयपरतया भाष्ये उक्त्वा तथापि सौत्र-प्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् ।

सप्तम्येति । तथा च सन्तीति क्रियाशेषाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते । अन्यथा प्रथमागतमेव पठेदित्यर्थः । एवं च पूर्वपक्षार्थप्रधानोपमिति पूर्वैर्न न सिद्धिरिति भावः । समासस्य समीपिमृदानताया उक्तत्वेन 'कस्य सामीप्यमर्थे' इत्युक्तमित्यत्र आह—धर्म-

* अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४.

उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं
शक्यमकर्तुम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कवभावार्थं वा ॥ ६ ॥

अथवा कव्मा मूदिति ॥२५॥

प्र०-सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य
समीपवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दयः । समासस्येति चेत्तदास्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति
प्रश्नः । उपस्येति । आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह—
यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमज्ययासम्नादूराधिकग्रहणं स्थापि-
तम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'द्वित्रा' इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह—तत्रेति ।

इदानीमेवदपि स्थापयन्नाह—अथवेति ।

ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धय इत्याह—कवभावार्थं
वेति । 'शेषाद्विभाषे'त्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते, 'अनेकमन्यपदार्थ' इत्य-
त्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु ॥२५॥

उ०-शेति । समीपिवाद्याद् प्राह्वणादित्वात्त्वमित्याशयः । आराच्छब्दवदित्यनेकार्थत्वमात्रे
दृष्टान्तः । अत्र निपातस्याप्युपस्य वाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् ।
वार्थस्येति । संख्येवस्योपरुद्धग्रहणमेतत् । 'अधिकदशा इत्यापथं' त'दिति भाष्यकृतोक्तम् ।

इदानीं वार्तिककार आह—मत्वर्थे इति । एवं च पदानामसामानाधिकरण्येद्द्वित्रा
द्वित्रया इत्याद्यसिद्धिरिति भावः । 'द्वित्रान् पश्ये'त्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेष-
ग्रहणशेषितप्रथमाग्राह्याभाव इत्यपि बोध्यम् ।

कवभावार्थं वेति । अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षानुक्तसमासात्तत्त्वरूपशेषत्वस्यैव भाष्ये
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्यसमासाभावाच्चेति तात्पर्यम् ।
शेषाधिकारेति । न च 'सामानाधिकरणाना'मित्यादिवातिकप्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि
प्रत्याख्यातमेव, स्पष्टं चाकटारसूत्रादायुक्तं, तादर्थ्यमेतदर्थेऽहम् इति वाच्यम्, अन्वयानस्य
दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात् । प्रत्याख्यानं च प्रीत्या । अन्-
वयानमगतिरिति तद्ध्यने उक्त्यात् ॥ २५ ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २ । २ । २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? अन्तराल-
प्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्य-
पदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः
पुं वद्भावो† च प्राप्नोति । अथ पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्व्वेति कृत्वा समा-
नाधिकरणलक्षणः पुं वद्भावः सिद्धो भवति ।

प्र०— दिङ्नामान्य । तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयो-
रिति । 'अशिष्य' इति पूर्व्ववर्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्व्वस्याश्च दिशो यदन्त-
रालं दिक्सा 'दक्षिणपूर्वे'त्युच्यते, तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्व्वस्यैव सिद्धः
समासः । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः
सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ।

अथ पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्या-
यते—अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते । दक्षिणादीनां च सामी-
प्यादन्तरालवृत्तित्वम् । तत्रश्च दक्षिणा चासौ पूर्व्वेति सामानाधिकरण्यात्पुं वद्भावः
सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वाशब्दयोः स्वार्थे एव वृत्ति-
रुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । मनु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्य-
तीति नारब्धव्यभिदम् । नैतदस्ति । पूर्व्वपदप्रकृतिस्वार्थे 'विभाषा दिक्समास' इति
विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थे च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या ।

प्र०— दिङ्नामान्य । 'तत्र तेमेद'मिति मध्यपतितसूत्रमतिश्रम्य योगद्वयस्य सहविचारे
कारणमाह—तुल्यन्यायत्वादिति । भाष्ये—सहयोगयोरिति । सहेन योगोऽप्येति विप्रहेण
'सपुत्र' इति समास उच्यते । तत्रान्यपदार्थ इत्येवेति । सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वात्
पित्रादिषु समासार्थ इति भाष्यः । 'समानाधिकरणाना'मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चापरामर्श-
नेद्म् । अत एव वक्ष्यति—'मत्वर्थे वा पूर्व्वस्ये'ति ।

नारब्धव्यभिदिति । कर्मधारयेणैव पुं वक्त्वमपि सिध्यतीति भाष्यः । बहुव्रीहिसंज्ञैवेति ।
द्वन्द्ववारणार्थं बहुव्रीहानिर्वाहकत्वकम् । तत्र एतदभावे प्रतिपदोक्तत्वाभावात् प्रतिपदोक्तत्वार्थ-
मेव वा इदं कार्यमित्याशयः ।

* अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४.

† स्त्रियाः पुं वद्भाषितपुंस्कादन्तुह समानाधिकरण्ये स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६. ३. ३४.†

दिक्शब्दो यो दिशं न व्यभिचरतीति रमणीयाद्विध्वतिप्रसङ्गो न भवति पुं-
द्वावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं-वद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-
मित्येवमर्थम्' । एवं च कृत्वास्तु 'दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधाना-
भिधाना'दित्येव । ननु चोक्तं 'दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुं-
द्वावो न प्राप्नोतीति । नैप दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं-वद्भावेन परिहृतम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कवभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥ २६ ॥ २ ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? क्रियाभिधानात् ।

प्र०-एवैन्द्रयाद्यो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधि-
करणयात्पुं-वद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वत्यादावपि
भक्तिप्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २ ॥ ६२ ॥

तत्र तेनेदमिति । क्रियाभिधानादिति । इतिक्त्वादिबन्धार्थात्नेदेशाकेदि दण्डा-
दण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यभेदात् इति पूर्वेषु सिद्ध समास

उ०-प्रवृत्तिनिमित्तत्वापि यो नाश्रयत इत्यर्थः । एष च तत्र शब्दार्थेव प्रवृत्तिनिमित्तात्वेन व्यक्ति-
मात्रशक्तत्वा वा समानायामाहृती भाषितपुंस्थावामाव इति भावः । सर्वनामसज्ञा तु भव-
त्येव, पूयिवीमप्यात्तत्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पुर्यादिशब्दाद्यत्वेन इत्यस्या-
विषयभक्षणैरिति दिक् ॥ भाष्ये-कवभावार्थो वेति । शेषाधिकारस्यबहुव्रीहावेव तद्विधेरिति
भावः ॥ २६ ॥ २ ॥

तत्र 'तेनेदमिति । युद्धक्रियायामेवेति । इत् एव स्वोक्तोदाहरणविज्ञेयानिप्रापम् । अत
'कर्णाकर्णि प्रथितमयश' इत्यादिप्रयोगाः सहचरन्ते । अत एव भाष्ये-'क्रियाभिधाना'-
दित्येवोक्तम् । सिद्धः समास इति । पूर्वसूत्रेण । इत्तु पूर्वमेति पाठोऽपि । सरूपत्वा-

* अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् २ २ २४ या० १७ *† शेषादिभाषा ५ ४ १५४.

१-इत्तुत्वस्य सूत्रस्य २८ क्रमाद्धा दृश्यते । भाष्यव्याख्याक्रमेणैव सूत्रपाठः स्वीकरणीय इति
ते मन्यन्ते । एवं सति 'तेन सहेती तिसूत्रस्य २७ क्रमव्याप्ता भवति ।

२-'अशिष्यो बहुव्रीहिः' इत्यधिक क्वचित् । तत्रानावश्यकमनुवृत्त्येवेतिदोः । *

न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणाशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्वं इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था शब्दाः स्युः । कथं यानि दि पदिष्टानि कार्याणि ? यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक् शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतद् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टो दिग्दृष्टः शब्दो

प्र०— न सिध्यतीति । न हि समानाधिकरण्यमात्रप्रतिषेधः पुंवावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोऽपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवावः । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थाभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । तत्र व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः ।

यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत

उ०— प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे इति इत्युत्पत्तेरिति भावः । न शब्द इति । तत्र ह्यप्यपदार्थे यद्विद्विदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ॥ यना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यदा व्यक्तिसाम्राज्यस्योपपत्तौ रूढ्येति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, तदभावे एव वा, न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । व्यवस्थाशब्दाविति भाष्यस्यापि—व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकारित्यर्थः । न हि स्वामिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्वनामसमवयवमेवेष्टमित्येति तात्पर्यकस्य 'यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्यु'रिति भाष्यस्य 'स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्व'मिति दोषः । दिग्वाचकपूर्वादीनां पूर्वीमप्यभागावधिभेदे वाचसादिपर्यन्तदेशरूढ्योपाधिदिशिदिशि प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवस्थाकृताविति । व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । न तु रूढ्येति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशरूढ्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षादिप्रदेशशब्दार्थं हि तात्वमिति भावः ।

विषयवशादिति । दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अथ 'दिक्शब्दात्प्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—यदा दिश इति । यदा दिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यतीत्यर्थः । भाषाशास्त्रेणैव दिक्शब्दार्थस्योपाधिभेदो भेदः । उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्य तात्पर्यस्याप्रवृत्तौ पर्यन्तः । एवं च तत्राप्युक्त्याचक्षत्संनिहितत्वादिभेदे प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथदिशु परं पूर्वीमप्येकेकेव । एवं च पुंवावं सिद्धम् । दिक्शब्दात्वं च विशेष्यतया दिग्दोषकृत्याचक्षत्संनिमित्तमित्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगतिरिक्तमर्थं

दिक्शब्दो यो दिशं न व्यभिचरतीति रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति पुं-
द्वावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-
मित्येवमर्थम्' । एवं च कृत्वास्तु 'दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधाना-
मिधाना'दित्येव । ननु चोक्तं 'दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुं व-
द्भावो न प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावेन परिहृतम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कवभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥२६॥२८॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? क्रियाभिधानात् ।

प्र०-एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वात् दिक्छन्दः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि धैयधि-
करणात्पुं वद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वत्यादावपि
भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणैत्यर्थः ॥२॥६२८॥

तत्र तेनेदमिति । क्रियाभिधानादिति । इतिररणाद्विचक्षार्थात्देशाकेशि दण्डा-
दण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थे इति पूर्वेषु सिद्धः समास

उ०-प्रवृत्तिनिमित्ततथापि यो नाश्रयत इत्यर्थः । एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्ति-
मात्रशक्ततया वा समासायासाङ्गी भाषितपुंस्कृत्याभाव इति भावः । सर्वनामसंज्ञा तु भव-
त्येव, पूर्वधैयमन्तरालप्रधानदेशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन इयवस्या-
विषयताशक्तैरिति दिक् ॥ भाष्ये—कवभावार्थो वेति । नोपाधिकारस्थवद्बहुव्रीहौ तद्विधेरिति
भावः ॥२६॥२८॥

तत्र 'तेनेदमिति । युद्धक्रियायामेवेति । इदं च स्वोक्तीदाहरणपिद्योपानिमायम् । अत
'कणाकर्णं प्रथितमयश' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । अत एव भाष्ये—'क्रियाभिधाना'
दित्येवोक्तम् । सिद्धः समास इति । परसूत्रेण । क्वचित्तु पूर्वेषु पाठोऽपि । सरूपस्या-

* अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् २ २ २४ वा० १७ न० शेषादिमापा ५.४ १५५.

१-कचित्तस्य सूत्रस्य २८ क्रमाद्धा दृश्यते । भाष्यव्याख्याक्रमेणैव सूत्रपाठः स्वीकरणीय इति
ते मन्यन्ते । एव सति 'तेन संदेही तिसूत्रस्य २७ क्रमवख्या भवति ।

२-'अशिष्यो बहुव्रीहिः' इत्यधिक क्वचित् । तच्चानाश्रयकमनुवृत्त्यैवैतदिति ।

क्रियाभिधीयते तन्नान्यपदार्थी इत्येव सिद्धम् ।

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्यः । किं कारणम् ? एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेदं पक्तव्यम् । केशाकेशि ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोऽस्यानेनैव दीर्घस्वं स्यात् । अथेदानी-
'मन्येषामपि दृश्यते' [६. ३. १३७] इति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वं योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कथभावार्यं वा ॥ ५ ॥

अथवा कन्मा भूदिति ॥२७॥

प्र०-इत्यर्थः । न धेति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वैदं युद्धं, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति प्रहृष्टे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचन-
सामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययानया बहुव्रीहिसंज्ञयानवकाशया बाध्यते ।
पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्, अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् ।
पूर्वदीर्घार्थं चेति । 'एतन्न तेन आ इद'मित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते ।
उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः ।

अथेदानीमिति । एवं च 'मुष्टीमुष्टी'त्यादि भवति । आकारप्रश्लेषे तु 'मुष्टा-
मुष्टी'ति स्यात् । कथभावार्यं धेति । 'इच्छर्मव्यतिहार' इति कथभावपक्षे सावकाशः ।
पक्षान्तरे तु परत्वाद् बाधित्वा कप्प्राप्नोति । शेषमहृष्टेन च शेषाधिकारो गृह्यते न
तूपयुक्तादन्यः ॥२७॥

उ०-दिति । विरूपाणां त्वनभिधानात्समासो नेति भावः । समूहान्यथानुपपत्त्येति । सुप्पुषे-
त्यधिकारात्तस्याः पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः । अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । सुप्पुषेपक्षेत्वा-
दित्यपि बोध्यम् । पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये । इतिशब्दादिदमपि कथ्यमित्येके ।

पक्षान्तरे त्विति । प्राप्तावधानपक्षे त्वित्यर्थः । न तूपयुक्तादिति । 'इत्यभिमान' इति
शेषः । 'उपयुक्तादन्यः शेष' इत्यर्थस्य 'शेषा'दिति सूत्रे भाष्यवृत्तौ च्यापविध्यमाणत्वात् ।
आहृत्या शेषाधिकारात्स्यादित्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्य 'कथभावार्यं' वे'ति धातिव्याख्यायते ।
तस्मात्कथभावार्यं वेति, अत्रैकदेशुक्तिः । धाधिकारण्यापूर्वेण न सिद्धमतीति अस्य सूत्रस्या-
वश्यकत्वेऽनेनापि कथभावः सिध्यतीत्यांशयेन ॥ २७ ॥

† अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४. * अर्थनिर्दिष्टे मत्वर्थपदस्य २. २. २४ वा० १७.

‡ शेषादिमात्रा ५. ४. १४४.

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २ । २ । २६ ॥

चार्थ इत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पठ्यते ।

पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति यदचेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि ? स्वामाविक्रमेत् । तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानां कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक्समासाचार्यस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वामाविक्रमेत् ।

अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । [यथा गुणवचनेषु ।] गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

प्र०— चार्थे द्वन्द्वः । चार्थ इत्युच्यते इति । यदि तु समाहारेत्वेत्तरेययोगयोरित्युच्यते वदा न दोषः स्यात् ॥ प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः । समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः ।

श्रितो भवति समास इति । 'समास'शब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समु-

उ०— चार्थ द्वन्द्वः । भाष्ये—चार्थ इत्युच्यते इति । उभयत्रापि साहित्यं समूहो विशेष्यः । स च समाहारेऽनुद्भूतावयवभेदोऽभ्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि चार्थोऽस्यवमृतो विशेषणं च तथापि चार्थ इत्यस्य तत्सदृशो इत्यर्थ इति बोध्यम् ।

पूर्वपक्ष्याह—पाठेनापीति । अपिना पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वं सूचितम् । स्वरादि-
बाधोरुक्तगणत्वात् । अभिधेयवद्विशेष्यवल्लिङ्गादिषु वक्ष्ये, विशेषस्य चार्थस्य लिङ्गादिरादि-
त्यात्तद्रक्तुमशक्यमिति भावः । नेदं भाष्यं समाहारविषयं तत्र यत्सकृत्कवचनयोर्नितयत्वात्
तस्मादितरेतरयोगविषयम् । तस्य तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे सङ्गच्छते नाप्ययेति बोध्यम् ।

† चाद्योऽसत्त्वे १, ४, ५७; स्वरादिनिपाठमव्ययम् १, १, ३७. १—काचित्कः पाठः ।

अथेह कस्मान्न भवति—याज्ञिकश्चायं वैयोक्तरणश्च । केशश्चायं बहुवृचश्च ।
श्रीनृथिकश्चायं मीमांसकश्चेति ? शेष* इति वर्ततेऽशेषत्वान्न भविष्यति ।
यदि शेष इति वर्तते—

‘उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णीद्भङ्गं महाहृदम् ।

द्राण्यं च दशको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते’ ॥

इत्येतन्न सिध्यति† । नैव दोषः । अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् ।

प्र०—चितद्रव्याश्रये लिङ्गसङ्घे भविष्यत इत्यर्थः ।

याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञा-
प्रसङ्गः । तत्राभ्यर्हितत्वाद्द्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । तत्पुरुषे तु काण-
प्रश्रवदनिमित्तम् । परं कायेत्वे चायं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु निशेषविहितत्वा-
त्तत्पुरुषसङ्घे भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । ‘विशेषण’मित्यत्रोपयुक्त-
त्वादित्यर्थः ।

उपास्नातादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते
स्वां मा ताप्तां, न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशस्यम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं
स्वनिष्ठफलहेतुत्वेन ‘कृताकृते’ इत्येतदत्रोदाहरम् । अत्र ‘स्तेन नञ्चिद्विशिष्टेनान’निति
समासविधानादशेषत्वाद् द्वन्द्वप्रसङ्गः । वर्तमानान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणत्वं
मत्वा प्रश्नः । अन्यद्धि कृतमिति । तत्रश्च वैयधिकरणत्वात्तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न
ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ? भिन्ने कर्मणी समुचिते ।

उ०—समुचितद्रव्याश्रये इति । समाहारे तु लिङ्ग वाचनिकम् । वचनमपि ‘द्वन्द्वे त्वादी
एकवचनशब्देन योगतः समाहारस्य निर्वेदात्तद्व्यापकसिद्धिमतीतरेतरयोगावपये एव पूर्वस-
सिदान्ताविति भावः । एवं चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाभेदमावक्ष्य एवोच्यते इत्याहुः ।

चार्थसद्भावादिति । अत एव तद्विग्रहे च स्य प्रयोगः, याज्ञिकत्वसमासाधिष्ण-
वैयाकरणत्ववान् याज्ञिक इति बोध इति भावः । स च वाक्ये ‘व’शब्दवहासमासे समास-
बद्धादिति बोध्यम् । वैयोक्तरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वात्समासां तु अल्पाप्तरत्वाद्याज्ञिक-
शब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । ‘चार्थे’ इति व्यधिकरणधर्मबोधके सावकाशम् ।
भाष्ये—अशेषत्वादिति । समासघटकपदबोधोपयमशानार्थस्यैव चार्थस्यवगिचये द्वन्द्वः, प्रधाना-
प्रधानयोरिति श्वावाहित्याद्ययोऽत्र गृहः ।

सुकृतदुष्कृते इति । कृताकृतशब्दयोस्तयो रुदिरिति भावः । नन्वत्र व्यधिकरणत्वात्कथं
‘स्तेन नञ्चिदस्य प्राप्तिरत आह—कर्मसामान्यं चेति । कर्मसामान्यस्य विशेषाधत्वात्त्वादिति
भावः । भिन्ने—धर्माधर्मलक्षणे । समुचिते । मा ताप्तामिति क्रियायां समुचिते । केचित्तु
‘कृताकृते’ इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताकृते इत्यर्थमाहुः ।

* शेषो बहुव्रीहिः २. २. २३. † विशेषण विशेष्येण बहुलम् २. १. ५७.

‡ स्तेन नञ्चिद्विशिष्टेनान् २. १. १०.

चार्षे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्षे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति—

‘श्रद्धहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मती’ ॥

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वासुरादित्य इति ।

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ।

तत्र पुंश्वद्वावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिंल्लक्षणे पुंश्वद्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समा-
नाधिकरणलक्षणः पुंश्वद्वावः प्राप्नोति ।

प्र०— चार्षे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चानिष्टेऽपि विषये
सद्धानादविप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मतीति । दु र्तेन यो माद्यति स यथा सुराया न तृप्यति
एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयागार्थसद्भाव-
दस्ति, द्वन्द्वप्राप्ति । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां
समुच्चयोऽस्ति ।

सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरण-
मभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । ‘गामश्व’मित्यादौ तु परस्पर-
निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गणादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक्प्रत्याप्यन्त इति युगपद्वाचित्वाभावाद्
द्वन्द्वाभावः ।

‘पट्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति ।

उ०— अविप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘गामश्वं पुरुषं पशुम्’मिति चार्षेऽपि
परस्परसाहाय्यरूपे इतरेतरयोगे पदानां वृत्तेर्द्वन्द्वसंज्ञा स्था इति भावः । दु र्तेनेति । हेत्वे-
नेत्यर्थः । भक्ष्यपानेन महान्नापचिर्यस्येति कथितम् । सुराया इति शेषशब्दो । सुरायेत्यर्थः ।
‘इन्द्रादीनां’मिति भाष्ये ‘लोकपालां पालकां’ इत्यभ्याहार्यमिति भावः ।

धवलद्विरघोरिवात्रापि सहविवक्षा स्यादत आह—येऽर्था इति । युगपदसमुच्चयाभावा-
दिति । परस्य स्वज्ञानसत्ताज्ञानसमर्पणात् शब्दप्रयोग इति भावः । विप्रतिषिद्धत्वादेव युग-

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णो सुखदुःखे जननमरणो । किं कारणम् ? सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ।

यत्तावदुच्यते 'तत्र पुं वद्भावप्रतिषेध' इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह [पुं व । वः] कस्मान्न भवति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? अथ मतमेतत् 'प्राक्समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुं वद्भावो भवती'तीहापि न दोषो भवति ।

प्र०- विप्रतिषिद्धेषु चेति । येऽर्या अविहृद्भास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम्, विहृद्धानां तु सहानवस्थानादयुगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात्पुरादीनां विहृद्धार्याभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति—किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादयस्तु युगपद्विहृद्धार्याभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते ।

दर्शनीया मातेति । वृत्तावेकार्याभावेन मात्रार्थवृत्तित्वाद् दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति ! अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्वथावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्व्यौ च मृद्व्यौ चेति ।

उ०-पदभिधानानुपपत्तौ प्रभानुपपत्तिरत आह—आरादिति । तत्र च दूरसमीपयोर्घटते । पुरेति विराटीतमविषयदासङ्गयोर्वर्तते । सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबन्धिकायास्तद्वाचिकावाच्च सामान्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तद्वाचिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचितम् । एवं दुःखसुखजनकसामप्रतिविषयमेव सुखदुःखप्रतिबन्धकत्वादि च सूचितम् । एतेन भारोपीर्णे गौणः सुखदयवहार इत्यपास्तम् ।

षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह—वृत्ताविति । अयं भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विशेष्यतथैकद्रव्योपस्थापकत्वम् । तत्रचात्रापि पृथक्पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेति । न दोष इति । अनयैव रीत्या 'विरूपानामपी'त्येकद्रव्योऽपि कारणीयः । इन्द्रारम्भज्ञामर्ष्येण वाश्वीयस्य सामानार्थत्वस्यैवात्रयणादिति बोध्यम् । मन्त्रत्र पक्षे पट्व्यौ चेत्येव शश्व्यं समासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्येवेत्यत आह—लौकिकं चेति । आतन्म्येणार्थबोधाय प्रपुच्छमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकवृत्तिसामानार्थकमेवेति भावः ।

यदप्युच्यते 'विप्रतिपिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रति-
पिद्धाः । इहापि षष्ठन्यग्रोधाविति षष्ठशब्दः प्रयुज्यमानः षष्ठार्थं संप्रत्याययति
न्यग्रोधार्थं निवर्तयति, न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति
षष्ठार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता
दृश्यताम् ।

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगा-
दर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् ? युगपदधिकरणवचनताया अनुप-
पत्तिः । षष्ठन्यग्रोधौ षष्ठन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थाना-
मपि भवितव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्
द्विवचनवहुवचनानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनवहुवचनयोरनु-
पपत्तिः । षष्ठन्यग्रोधौ षष्ठन्यग्रोधा इति । षष्ठशब्दः सार्थको निवृत्तो

प्र०- विप्रतिपिद्धा इति । विप्रतिपिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वधामर्थानां
शब्दैरभिधानात् । न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थेऽवगतेऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः ।
इहापीति । विरुद्धानामर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि यदा
जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सहसंप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयो-
र्भवत्येव ।

इदानीं युगपद्वाचितायां असंभवं प्रतिपादयति—एवमपीति । अभिधानक्रमाद-
भिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धौ वृद्धिगुणाविति । तत्रश्च शब्दक्रमात्क्रमवदर्थानु-
गमात् संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः ।

उ०- शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिपिद्धत्वाभावादाह—विप्रतिपिद्धार्था इति । तदप्युप-
पादयति—परस्परेति । भाष्ये—निवर्तयतीति । 'वृद्धित' इति शेषः । मनु निवृत्तौ
तात्पर्यं चेदपोद्घातः । अपोहश्च तदितरभेदस्तद्वात् वा । न चेत्तद्वृत्तितुं ह्येत्यत आह—
एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । न हि सहानुभवासंभवः शब्दासहबोधे प्रतिबन्धक इति
भाहः । एका संज्ञेति । एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ।

मनु वाचकक्रमो न वाच्यप्रतीतिवैगपद्यविरोधीत्यत आह—अभिधानक्रमेति ।
अभिधेयक्रमः—अभिधेयज्ञानक्रमः । क्रमवदर्थानुगमादिति । क्रमवतोऽर्थानुगमस्य सत्त्वा-
दित्यर्थः ।

भाष्ये—वृत्तशब्दः सार्थको निवृत्त इति । अप्येन सह निवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः ।
मनु तस्य निवृत्तावपि एकेन शब्देन समासकूपप्रतिरदिकेन द्वौ बोधिताविति द्विवचनं मविश्व-

न्यग्रोधशब्द उपस्थित एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । - -

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—‘द्यावां हृ क्षामां’* । ‘द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते’† इति । किमेतत् ? युगपदधिकरणवचनताया उपोद्-
यलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे ।

‘समुदायात्सिद्धम्’ । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति ?
‘द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धि’रिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

प्र०- न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लुत्रार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा
न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लुत्र
न्यग्रोधावित्यावावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति—विग्रहे चेति । द्यावेति ।
‘द्यो’शब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति सतः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलु’गित्याकारः
‘गोतो णि’दिति गोशब्दस्योकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वात्प्लुत्रत्वाद्द्विरावादेशश्च । एवं
पृथिवीशब्दो दिवस्पृथिव्यौ वक्षीति प्रथमाद्विवचने ‘वा छन्दसी’ति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
‘स’श्रमेते’ इति द्विवचनान्तेन समानाधिकरण्यात्पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रय-
प्रगृह्यसंज्ञानियन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाद्य द्वयर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते ।
किमेतदिति । यथोक्तप्रतिपद्य पृच्छति । उपोद्दयलकमिति । उत्कृष्टबलकमुद्बलकं—
श्रत्यक्षं, तत्समीपमनुमानमुपोद्दयलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् ।- विग्रहे
किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाच्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा
दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाच्येऽट्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः ।

उ०-तीति चेष, समासस्य समूहे शक्तावपि प्लुत्रादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्य-
बोधविषयत्वाभावात् इत्यभिमानात् । तस्मादिति । विनिगमनाविरहात्प्रयोरप्यनेकार्थत्व-
मित्याक्षयः ।

आगमेन—भगवत्पञ्चमीयममाद्येदवाक्येन । एतेन ‘द्यावे’त्यादावपि द्विवचनानुप-
पत्तेस्तुल्यात्पूर्वस्मात्को विशेष इत्यपास्तम् । भाष्ये—द्यावा हेति । ‘द्यावां हृ क्षामां प्रमुमे
श्रुतेने’ति* मन्त्रस्यमिदम् । ‘ह’स्योऽसमासघोतकः । इतरेतरापेक्षायोग्यप्रापि द्विवचनम् ।
प्रथमे ‘ह’स्येन द्वितीये ‘चिदस्मै’स्येन द्वयवधानात्समासाभावः । प्रधाने—द्यावापृथिव्या-
वित्याद्यमश्रयं । यथोक्तं—सूचितं कैमुतिक्यायम् । उत्कृष्टेति । एवं च युगपदधिकरण-
वचनतायाः उपपत्तेरनुमानम्—अनुमापकमित्यर्थः । साहचर्यादिति । ‘द्यावा हृ क्षामे’ति-

१-‘तंनमेते’ पा० । * श्रु० सं० १०. १२. १; अथर्व० १८. १. २६, -

† श्रु० सं० २. १२. १६; अथर्व० २०. १४. १४. १-२दं वार्तिकमिति कैचि १ ।

समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

समुदायात्सिद्धमिति चेत् तत्र । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्समुदायस्य ।
एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा—शतम् यूथम् वनमिति ।

'नैकार्थ्यम्' । नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्वयर्थो बहुर्थश्च । प्लक्षोऽपि
द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थस्तयोर-
नेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद् 'बहुषु बहुवचनम्' [१-४-२१]
इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत् तत्र । किं कारणम् ? बहुत्वा-
भावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यावतेदानीमेवोक्तं
'प्लक्षोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः' इति । याभ्यामेवात्रैको द्वयर्थस्ताभ्या-
मेवापरोऽपि ।

यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य
वचनं नोपपद्यते ।

प्र०— युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह—समुदायादिति ।
द्वन्द्वेन समुदायरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः ।

नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेदः
इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् ।

याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारोऽर्थाः । किं तर्हि ? द्वावेवाथावित्यर्थः । अन्यवाच-

उ०—वाक्ये परस्परसाहचर्यात् 'धावाबिदस्मै पृथिवी'त्यत्र साहचर्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा
कारणनाश्रीयन्ते चेत्किं सप्तमते चत्वार्यपिप्रार्थः ।

द्वन्द्वेनेति—। द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः । प्लक्षोदिशब्दकमो-
न्कारणेन यद्यपि क्रमेण पुप्यते तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजग्यमयोवधिपयताया द्वयोः सस्वेन
द्विवचनाद्यप्यसौ युगपद्ब्रह्मणे मानोभाव इति भावः ।

पुं० सण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतायाद् द्वयपितुं
सम्भवंतुवदति—प्लक्षोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः इति । 'इति तत्र मत'मिति शेषः ।
यदि तर्हीति । पद्येय स्वीकृत्ये इत्यर्थः । यत्तु लघुविवरणे—'प्लक्षः—प्लक्षान्दधटितो
द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः । द्वयर्थः—द्वयवयवसमुदायाथः । पद्यग्रोधोऽपीत्यपि व्याप्येय'-
मिति तत्र, 'न्यग्रोधोऽपी'त्यंशस्य धियर्थापत्तेः । यदि तर्हीत्यादेरनुत्पानापत्तेः । न च

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रज्ञस्य न्यग्रोध-
त्वान्यग्रोधस्य प्रज्ञत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ६ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तन्न । किं कारणम् ?
प्रज्ञस्य न्यग्रोधत्वान्यग्रोधस्य प्रज्ञत्वात् स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्रज्ञोऽपि
न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्रज्ञः ॥ कथं पुनः प्रज्ञोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्रज्ञः
स्याथावता कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः ।

कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तन्न । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ।
तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रसरतीति प्रज्ञः स्यान्न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा
यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेऽप्येतद्भवति ।

‘दर्शनं वै हेतुः’ । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चे ल्यम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति । प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यता
[न्यग्रोवेऽपि प्लक्षशब्दः] तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक एष संप्रत्ययो
भवति । न हि 'प्लक्ष आनीयता'मित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् । किं विषयम् ? द्वन्द्वविषयम् ।
युक्तं पुनर्यद्वियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे
गीर्लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति
भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ।
यदि तर्हि प्लक्षेऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष 'एकेनोक्त्यादपरस्य

प्र०—लोकव्यवहारे 'प्लक्षन्यग्रोधी दृश्येता'मित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनात् ।
तुल्यं हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः ।

तद्विषयं चेति । द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्याभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः ।
युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । यादामिति । भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वात् ।

अश्वः शोण इति । यथाभादन्यत्र शोण्यादयो न वर्धन्ते तथा विना द्वन्द्वद्वयसा-
धयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः ।

यदि तर्हीति । ननु 'तद्विषयं चे'त्युक्ते कोऽस्य दोषस्यावसरः ? एवं मन्यते—

उ०— 'प्लक्षेऽपि न्यग्रोधताप्यो दृश्यत' इत्युक्तं, तत्र दर्शनमुपपादयति—लोकव्यवहारे
प्लक्षेति । पूर्वोक्तिं वाच्ययोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमात्पुनर्योः क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभि-
मानः । भाष्ये—तुल्यं हि कारणमिति । दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो
लोकेति । पुनरभाष्ये वाक्यं—न वै लोक इति ।

किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र वाक्य प्रश्नो व्यङ्ग्य इति भावः । भिन्नरूपत्वा-
दिति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्यादौ सविभक्तिकं समासे निविभक्तिकमित्यर्थः । भिन्नशक्तित्वा-

प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते ।
प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण
न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् तन्न । किं कारणम् ?
अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति
कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवंक्तं 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो
न्यग्रोधोऽपि प्लक्षः' इति ? सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यात्माहतुर्न पृथग्भूतौ । किं
पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पुनः पृथग्भूतौ ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्राथमकत्विकौ प्लक्षन्यग्रोधी
कौचित्प्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।
तत्र प्लक्षावित्युक्ते सन्देहः स्यात् किमिदं प्लक्षावेवाहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधा-
विति । तत्रासन्देहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ।

प्र०-परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेऽपि सामर्थ्यहाना-
भावो यथा बहिसपादिसपादकरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि षडौ ।

अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं होतम्—द्वन्द्ववयवाना-
मेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा बहिसन्निधावेव तत्र द्वयरूपं भवति न तु
-सद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । आरोधन्तृत्परस्परशक्त्याविर्भावान् ।

प्राथमकत्विकाविति । लौकिक्यवहारं पदोच्चारणमात्रात्तदर्थविसायान्मुह्या-
वित्यर्थः । कौचित्प्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।
यथोक्तं—यदि प्रक्षरतीत्यादि । सन्देहः स्यादिति । उपक्रमे सन्देहो गौणस्वाप्यर्थेऽपि
सिद्धः ।

प्र०-प्रति । तत्र निबन्धोपस्थितजनिका शक्तिः, समामे एकोपस्थितजनिका सेत्यर्थः ॥ भाष्ये-
प्लक्षेण न्यग्रोधप्रयोग इति । अत्रान्वयेन न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वात्प्लक्षोऽपि न्यग्रोधप्रयोगो नोप-
पद्यते इत्यर्थः ।

पुनःपुनःसन्निधानमनुक्तिश्च विस्मयेत्यत आह—न्यग्रोधशब्देति । आरोधन्ति । इत्य-
सन्निधाने एव शक्त्याविर्भावो न केवलस्यापीति भावः ।

। 'इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यदाप्यस्या निवन्धनमुक्तं, धाया ह् क्षामेनि* तदपि च्छान्दसं तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'चार्ये द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थ-
संप्रत्ययादिनिष्ठसङ्घ' इति । नैष दोषः । इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् ।
'कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येव शब्दे 'कार्यासमवादर्थे कार्य
विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा
विज्ञायेत चेन कृतोऽर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचय

प्र० संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः सन्देहः ।

भाष्यकार सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह—इयमिति । दुःखेति । प्रतीतावनुपागोहात् ।
दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धन्यवहारादि शब्दार्थवसाय । न च तत्र वृत्तशब्दस्य
वृत्तन्यप्रोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्व वृत्तशब्दस्य न्यप्रोधाशब्देनैव
न्यप्रोधास्य प्रतिपादितत्वान् । न च वृत्तन्यप्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतिरावृत्ति — यथा
वृत्तन्यप्रोधा वृत्तन्यप्रोधाविति । समासस्य घानेकार्याभिधायित्वात्तत परयोद्विवचन-
वद्विवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनवद्विवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपदाचिताप्रति-
पत्ति । लिङ्गदर्शनमपि निराकुवन्नाह—यथापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचन-
मित्यर्थः ।

चेन कृतोऽर्थ इति । अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपां रुमास आधीयत
इत्यर्थः । ननु चेनार्थस्य वृत्तत्वमुत्पादन वा स्यात् प्रकाशन वा । तत्रोत्पादन तावन्नाप-
पन्नत, न हि शब्दैर्वा वरणात्तत । यथोक्त 'न हि श द्कृतन नामाधन भवितव्य'-
मिति । अथ प्रकाशन तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा वृत्तार्थ—कः पुनरिति ।

इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चयः—प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चेति ।
['तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षश्चेति ।] अन्वाचयः—प्लक्षश्चे-
त्युक्ते गम्यत एतत् 'सापेक्षोयं प्रयुज्यत' इति । इतरेतरयोगः—प्लक्षश्च न्यग्रोध-

प्र०—समुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चयन्ते तदा समुच्चय-
श्चार्थो यथा 'गामश्वं पुरुषं'मित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवाद्यो नवनक्रियया
संबध्यन्ते । तत्र चेन कृतोऽर्थ इत्यवधारणमर्थप्रहरणसामर्थ्यादाश्रीयते—चेनैव यः प्रका-
शितोऽर्थस्तत्र द्वन्द्वः । 'गामश्वं'मित्यत्र तु विनापि चेन समुच्चयावगमाम्नासौ चेनैव
प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं ह्येकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्सादिति नात्रासामर्थ्या-
त्समासपरिहारो वाच्यः ॥ सप्तश्चेत्युक्त इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रम्य यदा
प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनु-
रोधेन क्रियासंबन्धाद्भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासा-
भावः । प्रधानाभिधायि पदं चार्थं न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति । अनेकस्य पदस्य चार्थ-
वृत्तित्वाभाद् द्वन्द्वाभावः । इतरेतरयोगः परस्परानपेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये

उ०—द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन अपरत्र चावापदेन । अत एव 'सप्तमेते' इति द्विवचनो-
पपत्तिः ; 'देषदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत' इतिवत् ।

परस्परनिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधनिष्ठतां, प्लक्षश्चेत्युक्ते न्यग्रोधस्य च्छेदनाश्वये
प्लक्षापेक्षया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । नन्वेतावतोक्तेऽहरहनयमान इत्यादौ
कथं समासप्रसङ्गो धारितोऽत आह—तत्र चेनेति । चेनाप्यचेनापीति । चं विनापीत्यर्थः ।
ऋषिस्तु 'विनापि चेने'त्येव पाठः । ननु समुच्चयवेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्रसिद्धता आह—
सामर्थ्यं हीति । इदं तु चिन्त्यम् । 'कृतः सर्वो मृत्तिकवे'त्यादौ समासापत्तेः । किं च
क्रियाद्वारके सामर्थ्यं दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारमूलक्रियायाः प्रथमप्रयोगानापत्तिः ।
किं चेवं सति सूत्रस्य चार्थपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तदर्थप्रथमे समुच्चयोल्लेखासङ्गतिः, एवगर्भार्थेन
सौत्रेण तदप्रतीतेः । किं च 'गामश्वं पशु'मित्यत्र सर्वत्र नैवेद्ये समुच्चयोऽपि कथं, समु-
च्चये एकत्र सापेक्षत्वात् । भाष्ये—प्लक्षश्चेत्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमोक्ती तु
न प्लक्षश्चेति गम्यत इति भावः । न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य
न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः । अन्वाचये सलोपश्चेत्युक्ते इति पाठः । सापेक्षोयमिति । प्रधानी-
भूतक्रियवेत्यर्थः । तदाह—यदा त्विति । इतरस्येयस्य तदेत्यभिः । भिन्नकक्ष्यतया—भिन्न-
क्रियाश्रयितया । तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्त्यन्तरमाह—अनेकस्य पदस्येति । इदं समुच्चयेऽपि
बोध्यम् । एवं च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाभावात्समासपरिहार इति प्रागुक्तमसङ्गत-
मेवेति बोध्यम् । परस्परानपेक्षाणामिति । एतेन व्यपेक्षासामर्थ्यावादे द्वन्द्वेऽनुपपत्तिरत्य-
पास्तम् । परस्परान्वयित्वविहितरान्वये परस्परानपेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षात्वात् । सा च प्रकृतेऽ-

श्चेत्युक्ते गम्यत एतत् 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय' इति ।
 [प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायम-
 प्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ।

प्र०—सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति ।
 समाहारेऽपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधि-
 करणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात् । एकैकस्थानेकार्थत्वात् । न च विषय-
 विभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगदक्षानाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् ।

उ०—सत्येवेति भावः । एतद्विषयं प्लक्ष समुच्चयादौ दर्शित एव । परस्परापेक्षायामित्यनेन समु-
 च्चयादौ प्लक्षण्यमुक्तम् । अत एव भाष्ये—'अत्रादचेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चे'ति समुच्चय-
 स्थाकारः प्रदर्शितः । तेन श्लोकः परसाहित्यमपेक्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम् । अपि चानेन
 समुच्चये साहित्यं विशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितः प्लक्ष इति हि तदर्थः । अतोऽपि तत्र
 न समासः । चार्थप्राधान्ये एवैतत्समासप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य—'प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते
 गम्यत एतत्, प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय' इत्याकारः प्रदर्शितः ।
 अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एवं च समुच्चयान्वाचययोश्चकारो
 द्योतकः, अन्वययोस्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्यम् । तस्माद्गामश्मिरवादी
 न समुच्चयः । विनिगमनाविरोधेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः, अहरहःशब्देन तथैव
 प्रतीतेः । चार्थसाहित्यावगतिस्मरत्वेन समासप्राप्तिगद्वा । अत्र तु—चशब्देन साहित्यं वाक्ये
 यत्र प्राधान्येन भासते, वृत्तौ चामावे च समासेन, तत्र समासप्राप्तिप्रवृत्तिः । चकारार्थं
 धर्ममानानेकसुबन्तसत्त्वात् । 'गामश्मिरवादी तु अहरहःशब्देन साहित्यं गम्यते, न तु चेनेति
 भाष्यार्थः । समुच्चयेऽपि शब्दबोधे एकत्रैव साहित्यं बुध्यते, एकोत्तरं चप्रयोगादित्यनेक-
 सुबन्तस्य प्रधानभूतार्थो वृत्त्यमात्रसमासाभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाचय-
 स्वरूपनिरूपणेनैव दर्शितः । अत एव सन्नियोगादिपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्य-
 तात्पर्यम् । 'इन्द्रस्त्वष्टा वरुण' इत्यादावपि परस्परसाहित्येनैव लोकपालकर्म बुध्यत इति
 बोध्यम् । तत्रापितीति । परं अनुद्भूतावयवभेदमिति भावः । भाष्ये—समाहारेऽपीति
 वृथ्वाचयम् । अत्र 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहाय' इत्याद्यनुकृत्यते । अनुद्भूतावयवभेदसाहित्याव-
 गतिरिति विशेषः । अनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते । तदाह—क्रियत
 इति । 'द्वन्द्व' इति शेषः । सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । 'द्वन्द्वैकवद्भाव'
 इति प्रथमेन पक्षान्तरे गौरवं प्रदर्शयत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थ-
 मित्यर्थः । वस्तुतो 'द्वन्द्वैकव'दित्यस्य सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकव'दिति वचनं न चार्थमित्ये-
 वार्थ इति न दोषः ।

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ? 'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः' । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेर्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥१६॥

एकादीना दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः द्वाविंशतिः ।

सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यं 'मधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवती'ति । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ।

यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति यद्धि तत् 'संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति† 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् ? इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ।

अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमेकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति

प्र०— दश द्विभंगिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते । विंशत्याद्यर्थे एव चार्षे विचारः । दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिदोपः । घञ्चनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः ॥ सिद्धं त्विति । शास्त्रार्थिवादित्वान् । शतसहस्रमिति । पष्ठीसमासः ।

उ०— न कश्चिदोप इति । एकारस्तादीनां त्रियबहुवचनत्वात्तत्वादिति भावः ॥ न केवता प्रकृतिसिद्धिं समसाद्वचनमिच्छत एवात आह—द्विवचनमिति । उभयोः संज्ञापरस्य द्विवचनं संख्यपरस्य बहुवचनं प्राप्नोति, इत्येते त्वेववचनमिति भावः ॥ पष्ठीसमास इति । सहस्रणां चानामि विग्रहः । 'सहस्राणां मर्यादासु' इति शत्रस्य पूर्वनिघातः । 'तस्मिन् द्विवचनमिति त्वे भाष्ये प्यनिर्दिष्टम् ।

भाष्ये—'दस्तु तर्हि द्वन्द्व' इत्येव—कोऽपीत्यर्थः । पूर्व सिद्धं त्विति कानिचो-

१-इदं पश्चिममिति चेन्न ।

* पूर्वभाष्ये संख्यसंख्ययाऽनन्येन ताः समानाधिकरणे २. १. ४८. † टंङ्गा ६. ९. १४.

चेद्विशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैव दोषः । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । यदा तद्धैकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
लिङ्गस्य ॥२६॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ।

न चानिष्टादर्शनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? अनिष्टादर्शनात् । न हि किञ्चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुपरज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ।

अथ यत्र द्वे पृथ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति—
राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ?

प्र०— सर्वो हीति । 'निष्पुनर्द्वयो रित्यत्र यदुवचनप्रद्वयेनैतज्ज्ञादितम् । लिङ्गमशिष्य-
मिति । 'स नपुंसक'मिति न कर्तव्यामत्यर्थे ॥२०॥

२- उपसर्जन । परप्रयोगानिवृत्त्यर्थमिति । य'क्यवत्ममासे पदानामनियते प्रयोगे
- प्राप्ते निदमाथेमतदित्यर्थे ॥ न चेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगमद्भरे स्थिते गाव्यादि-
प्रयोगनिवारणार्थं द शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थ-
-यत्नेनत्यर्थः ॥ इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्धावयति—अथ यथेति । राज्ञः पुरुषस्येति ।

उ०— केस्तदंभावकल्पने मानामावात् । तिष्पुनर्द्वयोरिति । एकविंशत्याश्रयितरेतरयोगस्तु न,
अनभिधानादिति बोधम् । द्वन्द्वनपुरुषाभ्यां स्वरभेदसिद्धयस्त एवेति कंचित् । परे तु
तपुरुषत्वे स्वरो न सिध्यतीत्याशङ्क्यास्तु तर्हि द्वन्द्व इति भाष्योक्तेः स्वरभेदो नेष्टं । अत्रमे
'कोऽयं समास' ? द्वन्द्व' इति सिद्धा-त्युक्तेरत्र द्वन्द्व एवेत्येवार्थः । सिद्धं त्विति तु
सिद्धात्येकदेशपुक्तिरिष्याद् ॥२९॥

१- उपसर्जनं । विपर्ययप्रयोग इति । पदयोर्विपर्ययेन प्रयोग इत्यर्थः । सूत्रप्रवाचयाने

१- प्रसज्यते पा० । पृष्ठी २. २. ६.

पठ्यन्तयाः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥३०॥

अल्पात्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देश आहोस्विदतन्त्रम् । किं चातः ? यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः ? 'शंसदुन्दुभिबीणाना'मिति न

प्र०-द्वयोरपि 'पष्ठी'ति समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियम-
प्रसङ्गः ॥ अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वयत्वात्प्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चात्र
राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजपेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न
चेदमिति । अयुधभ्रान्तिनिराकरणायाभितमेवेत्यर्थः ॥३०॥

अल्पात्तरम् । किमयमिति । किं तरन्त्रं प्रकर्ष आश्रीयते, अथ स्वार्थेऽत एव
निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लुत्तन्यप्रोधाविरयादावेव स्थान्यप्रोध-
शब्दस्याल्पात्त्वान्नपेक्षया प्लुत्तशब्दस्याल्पात्तरत्वात् । बहुषु तु सक्रिहितेषु द्विवचनोप-

३०-उत्तरप्रधानुत्थानमात्रद्वयाद्-इदानीमिति ॥ न भिद्यते इति । वाक्यापेक्षयाप्रधानस्वरूप-
भेदात् भवतीत्यर्थः । तदाह-राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलक-
संबन्धः । एवं च राजनिरूपितभेदनियन्धनसंबन्धवाच्च भवतीत्यर्थः । विद्योपनिष्ठ एव
संबन्ध इति भावः । परे तु 'पष्ठी सुक्तेन समस्यत' इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुक्तेन
समासस्तन्निरूपितसंबन्धार्थकपठ्येव गृह्यते इति तदेव पठ्यते प्रथमानिर्दिष्टं न प्राधानमिति ।
एवं चार्थात्पूरणगुणेति सूत्रस्यसमासाधिकरणेनेत्यपि प्रत्यासत्ताप्रामेय । समासाधिकरणेन
पष्ठीसमासाप्रसङ्गः । 'पष्ठी'तिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणात् । अर्थोभेदादिति भाव्यस्यापमर्थः—
अर्थस्य—पुरुषस्य, राज्ञो भेदाभावात्—राजनिरूपितभेदबन्धनसंबन्धवत्त्वमाभावात्, किं
तु धर्मादिनिरूपितसंबन्धत्वादिति । संबन्धस्य विद्योपनिष्ठत्वादित्याहुः । ये तु—अर्थाभेदा-
दिति अधिप्रधानपक्षेऽपसर्जनपक्षयोरेव दोष इत्याहुः, तत्र, 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रस्यभाष्य-
विरोधात् । बाह्यसम्बन्धिनिरूपितामाध्यात्मस्यात्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वोपासित्या तयो-
पार्थापत्त्या अक्षयस्वीकाराच्च ॥३०॥

'अल्पात्तरम् । तरपः अथवादिभारामुपपत्तिमाह—इतिमिति । तत्रे तरनिर्देशे
प्लुत्तन्य प्रोधाविरयादिति इत्यर्थं यत्किंचिदपेक्षयात्पाप्यम् । अतिरिक्तत्वात्पक्षेणा, अतश्च
एवमेवमेवोपासित्यापेक्षेति बोध्यम् । अत एव 'शंसदुन्दुभिबीणाना'मित्यस्य द्विद्विस्तत्पक्षे ।

सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रम्—

‘मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि’ ‘प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम्’ इत्येनत्र सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र ‘शङ्ख-
दुन्दुभिर्वीणानामिति न सिध्यति दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति ।
नैष दोषः । यदेतदल्पात्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ।

अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि
प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

अनन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च

प्र०-पदत्वाभावात्तरपोऽनुत्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च ‘शङ्खदुन्दुभिर्वीणाना-
मित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दा-
पेक्षयाल्पाच्चत्सद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति, न तु दुन्दुभि-
शब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पात्त्वात्पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति । यदेतदिति ।
तन्त्रे दोषप्रसङ्गात्प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

अतन्त्रे तु तस्मिन्तरपः स्वाधिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्ख-
तूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेक्यद्भावाभावः । तूर्याङ्गाणा-

उ०-तत्राग्नयो पुष्कः । इयोरित्यस्याविचित्रावदतिशयस्याप्यविचारीभिरयादित्याहुः । भाष्ये—
दुन्दुभिशब्दस्यापीति । न चैतत्प्रवृत्त्यभावेऽपि ‘द्वन्द्वे घी’त्यस्य प्रवृत्त्या तुन्दुभिशब्दस्यैव
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपरिसङ्गत इति वाच्यम्, पूर्वयोः पूर्वं द्वन्द्वे ततो वीणात्तरत्वेन द्वन्द्वे तस्य
पूर्वनिपातात्प्राप्या तदुक्तेः । तद् पवनयन्त्राह—कदाचिदिति । अथातन्त्रमिति भाष्यासाधमाह—
अतन्त्रे इति । अल्पाच्चवेति । परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः । ‘मृदङ्गशङ्खतूणवा’ इति
पक्षद्रव्येऽपि भाष्योक्त्यास्यैव साध्यम् । अतन्त्रपक्षे त्वारोपितातिशये तरत्प्राप्तयेन उदाहृतः ।
‘स्वरिता’ इति सूत्रेऽनुदासामामिति बहुष्वननिर्देशवत् । तन्त्रे तरनिर्देशे बहुषु नियमाय
भाष्ये उक्तम् ‘अल्पाजिति वक्ष्यामीति’ । यतः कुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पात्त्वात्सामर्थ्यादतिशय-
प्रतीतिः । एवं च इयोरित्येनाभावाच्छङ्खतूणुभीत्यादिसिद्धिः । एवं च इयोरित्येनारण्यपूर्वक-
मतिशयो विषक्षित इति तात्पर्यम् । ‘मृदङ्गे’त्यादौ त्रयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात
इति बोध्यमिति परे ।

नियतद्रव्येति । जातिप्राधान्ये हि तदाशयसर्वव्यप्रीणां विविगमत्वाविरहेण ज्ञान्तीव-

तूणवश्च शङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केश-
वश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिराम-
केशवानामिति ।

अथ यत्र बहुना पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विद-
विशेषेण ?

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्ल-
मृदव इति* ।

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिर-
वसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहियः ।

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ श्रद्धामेधे ।

म०-मिदमपि न भवति । शङ्खस्वार्त्याङ्गशादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्गाङ्गत्वेन
गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूयोङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रिति । यदि जातिपदार्थपक्षे आश्री-
यते तदा लक्षणादृश्यभागादेरस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ
व्यक्तिपक्षे तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रसङ्गात्सर्वथा नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति ।
उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण ।

उदगयनस्थाद्येति । उत्तरायणस्थौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् । माना
'पितराधिति । गर्भधारणादिनां पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इति । स यां

उ०-व वाशेष इति भावः । तदा लक्षणेति । एतदुदाहरणात्वात् उदाहरणवशात् एतद्वे कश्चिद-
दृष्ट्वा परिहारात्, एवमप्युदगयनस्थवधिमत्यासम्भवात्, अथवास्वाधिवेत्त्येवमप्युदग-
यानस्य पुणस्तत्त्वात् इति भावः । उच्यते इति । एतदुदाहरणात्वात् उदगयनस्थव-
धिविधिव्यङ्ग्यमेवेति तेषामपरिहारात् पुनः प्रवृत्तत्वात् इति भावः । एतत्तु
वापिनिर्दिष्टं, जातिपक्षेऽप्याहृतं पित्रपेक्षया माताभ्यर्हितासम्भवात् ।

उदगयनस्थाधिवस्यानुपयोगादह—लौकिकेति । वेददर्शनेति । श्राद्धोपसृ-
तं

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ ५ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशकम् शरचापम् ।

अपर आह—सर्वत एवाभ्यहितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षराद-
प्रीति । श्रद्धातपसी । दीक्षातपसी ।

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

वर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रिय-
विदूशूद्राः ।

भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ ७ ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । सुधिष्टिरर्जुनी ।

संख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादश द्वादश ।

धर्मादिपूजयम् ॥ ९ ॥

धर्मादिपूजयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ
अर्थकामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥३४॥

प्र०-श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यहितत्वम् । लघ्वक्षरादप्रीति । पूर्व-
विप्रनिपेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यहितत्वं, स्वक-
पेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाभयेणोत्पत्तिश्रेष्ठेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयसः
इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वद्वन्द्वविषयमित्याहुः । 'द्वन्द्वयो'-
रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥३४॥

उ०-मासी 'दित्यादिवेददर्शनम्' । 'अल्पीयस्या' इत्युचितमत आह—अर्थस्येति । एतदेदि
भव एव सत्पुदरेऽप्येकारदेशेव । बहुमोही 'दिना' इत्यादिसिद्धिचेत्याहुः ॥३५॥

१-'शरणीयम्' पा० । २-'पूर्वनिपातो वक्तव्य' पा० । ३-'अल्पीयस्याः' पा० ।

* यजु० ३३. ११.

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयज्ञाः ।
द्विपुत्रः द्विभार्यः ॥ अथ यत्र संख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्व-
निपातेन भवितव्यम् ? परत्वात्संख्यायाः । द्वयन्याय न्यन्याय ।

वा प्रियस्य ॥ २ ॥

वा प्रियस्य 'पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः ।

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गड्-
कयठः गडुशिराः ॥३५॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् ।
शार्ङ्गजग्धी पलायडुभक्षिती । मासजाता संवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ।

प्र०— सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् । विशेषण-
त्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । दिक्प्रदर्शनमेतन् । अत्र हि
विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातः । अस्माद्दिशुक्त इत्याद्युदाहरणम् ।
परत्वात्संख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमधमेव च संख्यासर्वनामोरिति
न कृतम् ॥३५॥

निष्ठा । प्रतिषेधे न्विति । 'अकृतमितपतिपन्ना' इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रति-

४०— सप्तमी । यदा विश्वस्येति । 'देव' इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसंभवः । विश्वं देवो यस्येति
विग्रहः । 'न संज्ञाया'मिति च्छिन्नेवः । द्विपुत्र इति । द्वी शुक्लगुणी यस्येत्यर्थः । अत्र हि
द्वयोर्गुणव्यतिरेकमिति विशेषणत्वस्य । पुत्रभार्याण्युदाहरणं गुणव्यतिरेकमिति भाष्यान्तवः ।
अथपुंसव्यतिरेकमिति च्छिन्नेवः । द्वयोर्गुणव्यतिरेकमिति च्छिन्नेवः ॥३५॥

निष्ठा । यद्यमिति—भाष्ये । बहुव्रीहौ आप्तान्निमित्तकार्यादिभ्यः परमुच्यते

न चोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः पस्वा निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति* तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'परात्र निष्ठा भवती'ति ।

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्रामोति—'अकृतमितप्रतिपन्ना' इति । तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ।

[न वा प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परभावस्यं ॥]

न वा' कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं 'परा निष्ठा भवती'ति ।

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः । असिपाणिः दण्डपाणिः ।

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे घि [२. २. ३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ । 'अजाद्यन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्रामोति—इन्द्रामी । 'अजाद्यन्त'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

उभाभ्यामल्पात्तरम् ॥ ६ ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ । 'अल्पात्तर'मित्यस्यावकाशः—वाग्दण्डौ । इहोभयं प्रामोति—वाग्दण्डौ । 'अल्पात्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'अजाद्यन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ । 'अल्पात्तर'मित्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्रामोति—वाग्दण्डौ । 'अल्पात्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥३६॥

प्र०—पेशादन्तोदात्तविधानाद्भाषितः परनिपातोऽपि न स्मार्दित्यर्थः । न घांत । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः कथिते । यदि च परनिपातस्तत्प्रसङ्गे नाभ्यगा ॥३॥

उ०—का०३मन्तोदात्तं कृनादं०३जंमिस्वेति सूत्रार्थः ॥३६॥

* जातिकालसुखादिभ्योऽनोद्धादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ६. २. १७०.

† राजदन्तादिषु परम् २. २. ३१. १—आचिल्लः पाठः ।

९ कडाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

१ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—गडुलशाण्डिल्य.
शाण्डिल्यगडुल । खण्डमात्स्यः वात्स्यखण्ड । ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न
वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते ॥३८॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

[। । । । ।]

प्र०— कडारा । बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साह-
चर्यादारापितकडाररूपगडुलादिशब्दगतग्रहत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो
यान्तीति ॥३८॥

इत्युपाध्यायतैत्थ्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ द्वितीय पाद समाप्तः ।

उ०— कडारा कर्म । कडारशब्दस्येति । बहुवचनसामर्थ्यादजहलक्षणा छत्रिणा इतिवदा-
शयणीयैश्वर्यं ॥३८॥

इति श्रीनिवमटमुत्समीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्गोते द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम ? उक्तं निर्दिष्टमभिहितं-
मित्यनर्थान्तरम् । यावद् ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ।

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥१॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? अन्यत्रापि विहितस्याभावाद-
भिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र ? चित्रगुः शुबलगुः ।
षडुप्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ गर्गाः घत्साः, विदाः

४०- अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्वराचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्प-
यितुं पृच्छति—किमिदमिति । अभिपूर्वेस्तावदधातिवेन्थनोच्चारणप्रतिपादनेषु घटेते ।
'अत्राभिधानीमादत्ते' इत्यत्र वन्धनवृत्तिः । 'अभिहितः श्लोकः' इत्युच्चारणवृत्तिः ।
'अभिहितोऽर्थः' इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनांतरपि गतिवृद्धवर्धेस्त्वामिहितमिति भवति,
सत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां वन्धनाद्यथेचतुष्टयासमजात्प्रतिपादवचन एवा-
भिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वांशेनाभि-
प्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।
यावद् ब्रूयादिति । यावत्तत्रच्छब्दो निपातात्प्रसिद्धार्थेन प्रतिपादयतः ।

अनभिहितवचनमिति । अथेप्रत्याख्यान लोके शब्दः प्रयुज्यते, स पार्थो यदा
शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् ।
अस्मिन्निर्वादिभिरप्ययमर्थोऽर्थः शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे ।

४०- अनभिहिते । स्वराचेति । प्रयोजनकार्येऽर्थः । कारणभूतयोपर्थो वा । स्वराचेन-
रम्भवादी । स्वराचेऽर्थोः प्रसिद्धत्वेऽपि उपानेकार्थकान्तिद्वयमर्थमिदमर्थं उक्तुर्धनं वाप-
दिता सूत्रं प्रत्याख्यानं प्रथमं इति भावः । अर्थचतुष्टयासंभवादिति । तद्विपर्यय-
संभवादित्यर्थः ।

भाष्ये—विहितस्याभावादभिहिते इति । लौकिके प्रयोगे तावदाकारेण मत्वर्थे

उर्वाः* । यत्रञ्ग्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति† ॥ सप्तपर्यः
 श्रष्टापदमिति । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं‡ न भवति ।

यत्तावदुच्यते 'चित्रगुः शत्रुगुः बहुव्रीहिसोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न
 भवती'ति । अस्ति सामानाधिकरण्ये मनुन्विधीयते†† न चात्रास्तिना सामा-
 नाधिकरण्यम् ।

यदप्युच्यते 'गर्गाः वरसाः, विदा उर्वाः यत्रञ्ग्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य

प्र० यत्रञ्ग्यामिति । यत्रन्तेनात्रन्तेन चेत्यर्थः । यत्रञोस्तु लुप्तत्वादधीभिधानं
 न संभवति । न्याय्योत्पत्तिरिति । उरसर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्धया 'न्याय्य' उच्यते ।
 बहुवचनोदाहरणं गार्ग्यो गार्ग्याविति, अत्र यत्रैव परदेशम्यावष्टधत्वाद्वादा उरपत्य-
 भावान् । बहुवचने तु यत्रञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकामावादुक्तत्वात्प्रयेसैवाणोऽनुत्पत्तिः प्रति-
 पाद्या । सप्तपर्य इति । दीप्सायां विपये द्विर्वचनमुच्यते, अस्ति चेह दीप्सा सप्त सप्त
 पर्यान्वयस्येति । समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः ।

आरम्भवादी ट्प्रान्तेष्वन्यथासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह—यत्तावदिति । न
 चात्रास्तिनेति । वतिपदयोरन्यपदार्थे उपसंक्रान्तत्वादस्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्य
 संसृष्टत्वादस्ति सामानाधिकरण्यभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिविपादयिषिता

उ०—तथा प्रयोगो विहितस्य तु नेत्याशयेन तदुक्तं—न संभवतीति । 'ताभ्या'मिति शेषः ।
 कश्चापि तद्विदितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसंभवाद्भव्यं विशेषणमत आह—उरसर्ग इति । विरोधा-
 भावादिति । परदेशरोधकामावादिः अर्थः । अण इति । इत्सुपलक्षणमिण इति बोध्यम् ।
 सप्तपर्यशब्दे समासे द्वित्वाभावात्कथं दीप्सावगतिस्तत्राह—समासेन त्विति ।

मनु सर्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनार्थं यत्तावदिति
 प्रथेनात् आह—आरम्भवादीति । तथा च तन्मयाये फलाभावेन तन्मयायस्ये न मान-
 मित्यभिमानः । भाष्ये—न चात्रास्तिनेति । वतिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात्पदार्था-
 भावेन बहिर्भूतारित्यसामानाधिकरण्याभाव इति भावः । यत् कैपटेऽस्यर्थस्य तत्रैवाप्यपदार्थे
 एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं तदनुपपुक्तं बहुव्रीह्यावस्यार्थान्तर्भावस्य मनुष्ये भाष्ये उक्तत्वात् ।
 तत्र हि—तद्विदितार्थेद्विवेक्षणया पञ्चगुरित्यादी बहुमाहोरन्तरावमुक्तं 'विशिष्टस्य पदार्थस्य
 तद्विदितार्थत्वादस्यार्थोऽव्यपदेश्यो द्विगुणः । पदार्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहि' इति कैपटः ।
 स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति । 'अन्यपदार्थेने'ति शेषः । स्वार्थो—वतिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्त्य

* गर्गादिभ्यो यत्र; अमृष्यानन्तये विदादिभ्योऽन् ५.१.१०५; १०५; यत्रोच्च २५.६५,
 † प्रादीन्तरेऽण्; अत इत् ५.१ ८३; ६५. ‡ नित्यधीष्योः ८. १. ५.
 १—'अस्तिना' पा० । †† उरसात्परिमिति मठपू. २. ६५.

न्याप्योत्पत्तिर्न भवतीति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा [४. १. ८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ।

यदप्युच्यते 'सप्तपर्णः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवती'ति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ? पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । षड्क्तौ षड्क्तावष्टौ पदानीति ।

श्रम्बहुजकक्षु तर्हि । श्रम्—भिनत्ति छिनत्ति । श्रमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति† । बहुच्—बहुकृतम् बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीपद-समाप्तेः कल्पवाद्यो न भवन्ति* । अकच्—उचकैः नीचकैरिति । अकचोक्त-त्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति‡ ।

ननु च श्रम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ।

श्रम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां वाधनं भवति नानादेशत्वान्न प्रामोति ।

प्र०—तदा चित्रगुमानिति भजत्येव ॥ न चैतदिति । 'समर्थानां प्रथमाद्दे'त्यधिकारादपत्य-वद्वाचिनः पष्ठपन्तात्प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः । यञ्जोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवा-पत्यार्थाभिधायिनीत्यएन भजतीत्यर्थः ॥ यदत्रेति । योऽप्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते । पर्णाद्यस्य वीप्सया योगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः ।

श्रमोक्तत्वादिति । 'भाजरुर्मकर्तारो विकरणार्था' इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैव-मुक्तम् ॥ अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह—नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् ।

मानादेशत्वादिति । विरोधो वाधकारणं न विशेपविधानमेव । वातिनकारस्य

उ०—हेतुः । तस्य नियमेन विशेषणत्वम् ॥ भाष्ये 'द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्त'मित्यस्य 'तस्यापत्य'-मिति सूत्रस्य द्वितीयपदवाच्यत्वार्थमित्यर्थं इत्यत्रत्येनाह—समर्थानामिति । न चात्रेति । 'सप्त-पर्ण'शब्दस्तु तास्ते वृक्षविशेषे रुढ इति भावः । भाष्ये—षड्क्तौ षड्क्ताविति । 'अष्टापरदं धारिकल'मित्यमरः ।

पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणाद्योतका इत्यभिमानः । वानुतो बहुत्रकचोररि-द्योतकावाद्योतकविषयेऽप्यर्थं श्यायः । द्योतकविषयेऽपि एवैव द्योतिते उक्तार्थानामिति श्यायेनापरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ।

† रुधादिभ्यः शनम्; कर्तरि षप् ३ १. ७८; ६८
 * विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्; ईपदसमाप्ते क्लृप्तेरयदेरीयः ५ ३. ६८; ६७
 ‡ अर्थात्सर्वनामकच् प्राप्ते; प्राग्वान् क. ५ ३ ७१; ७०.
 ९५

किं पुनरिहाकर्तव्योऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ।

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रा-
वोचत् । तत्रान्नं च दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं भ्रमादि-
दृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् ।

इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति—किं पुनरिति । आहो-
स्विदन्वयेति । 'अपूर्वौ द्वा'वित्यभिहितेऽपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्
भ्रमादिभिरभिहिते शब्दादिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यं सन्न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानावाद्याह-
इहाकर्तव्य इति । अपूर्वौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते ।
अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः ।

इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह—अनभिहित-
स्त्विति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादे'षु बहुवचन'मित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैक-
त्वादीनि विशेषणानि, कर्मादीनि विशेष्याणि, एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचन-
मिति, तदा कर्म द्वितीयार्थं संपद्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थ-
त्वाद् द्वितीयाया प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां

उ०— भाष्यकारस्त्विति । 'येन नामासे यो विधिरारम्यते स तस्मात्पाद' इति दृष्टान्त-
सारेण तद्वैकल्यमन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति तद्भावः । तत्रमत्तऽप्यय-
न्याय भावदयकः । यथोक्तं 'समासेनाभिहितं सुजनं' इति द्विदना इत्यादौ सुज्नेति ।

इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासिद्धिपरिहारे जात इत्यर्थः । अन्यस्य त्विति ।
वाच्यविहितस्त्वैत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे लाघव्यानादरादिति भावः । एवमेव स्वतिलुनीत
इत्यत्रापि समावेशः । तत्र हि पूर्वमात्मनेपदं तत एव तत्रप्रतीत्यै स्वतिप्रयोगोऽपि । अपूर्वा-
पित्यत्र द्विवचनं तु द्विद्विभक्त्यर्थेऽप्यनुवादकविभक्त्यर्थार्थासिद्ध्यापाकृतम् । भाष्ये—विहित
न स्यादिति । न भवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अहं कृत्यगृह्ये'ति चाहं लिङ् ।

एकत्वादीनामिति । सद्यवावाक्यविभक्तिविधानघोरकथाकथापक्षे एकत्वादीनां
विशेषत्वमवष्टम्भ्येत्यर्थः । भादिना द्विरादि । तदाह—कर्मणीति । एकस्य यदिति । एक-
त्वस्याश्रयो वाक्यत्वार्थः । 'द्वयेकयो'रिति पठति भाष्यः । परे लिङ् चित्तस्य, बहुवचनस्य
सप्तमीदर्शनेन द्वयेकयोः सप्तमीत्यस्य सप्तमीत्यस्य । तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति
तदगतकर्मवचनौ द्वितीयेकवचनमित्यर्थः उच्यते । अथ च दृष्ट्यास्तं चतुष्टयं प्रातिपदिकार्थं
इति पक्षो । त्रिकवचने तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य, ततः कर्मण एवमेव तदेक-
वचनमित्यर्थः सद्यवावाक्यस्य । इदमेवाभिहित्यामे एतन्मतं 'कर्मण एवमेव' इत्यादिकमेवार्थं
वर्णयित्वा भगवानिन्द्राहुः ॥ नार्थ इति । प्रधानार्थस्त्वित्येन विशेषणभूतार्थानुक्त्यापि

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्विभक्त्यर्थः ? एकत्वादयो विभक्त्य-
 र्थास्तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तो निमित्तत्वाय मा भूव-
 न्निति । तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

प्र०—विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो
 विभक्त्यर्था सपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तद-
 भिवानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः । 'कर्मणि
 द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति—
 कः पुनरिति । एकत्वादय इति । 'कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्ष-
 कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति ।
 कर्माद्याभितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्तभावो-
 ऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ।

उ०—तेन न्यायेनातिप्रसङ्गविरहात्तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः । तदभिधाना-
 येति । उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः । तेषामेवेति । तथा च
 सपद्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भवितमिति भावः । सप्तमीनिर्देश इति ॥ ननु द्वितीयायां सूत्रे
 श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता न त्वेकत्वापेक्षया, किं च सपद्यायां प्रायेण विशेषणवस्यैव
 दृष्टत्वादेकरथविशिष्टे कर्मणीत्येवायं उचित इति च, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधा
 नानुपयोगाच्छुद्धमिथ्यमार्थत्वापेक्षया एकवचिशेषणतया विशिष्यद्वारा आर्थनिघमस्यापि सिद्धि-
 रिति विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याशयात् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकनोके द्वितीया-
 दयो भवन्ति तथा तिटाद्यभिहितोऽपि स्युरित्येतदर्थं स आवश्यकः ॥ 'एकत्वादय' इत्यस्य
 ते एवैत्यर्थः । एव च 'सपद्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं' इति पक्षे सूत्रमावश्यकमित्युक्तं
 भवति, तद्वितरपक्षे च न कर्तव्यमिति । पञ्चपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति बहुध्नितिसूत्रे
 भाष्यकैयटयो रपद्यम् । पञ्चपक्षे सुपां द्योतकत्वादायकदीनक्याद्योतकयोश्च समुच्चयस्य
 दृष्टत्वादन्यामिहितोऽपि स्यात् स आवश्यकः । वस्तुतस्तु 'एकत्वादयो विभव यथा' इत्यस्य
 सूत्रे प्राधान्येन विभक्त्यर्थत्वात्वेन धाधित्वा इत्यर्थः । एव 'कर्मादयो विभव यथा' इत्य-
 स्यापि । यद्यपि धातुविषय इति द्रष्टव्यं सुषट्मिति न्यायन समावेनो दृष्टत्वापि प्रकृते
 छद्म्यानुसारादुक्तार्थानामित्यपवादधायते । परन्वय न्याय सूत्रोक्तप्रधानावयव इति भावः ।
 उक्तार्थानामिति न्यायस्य धातुविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यते ऽधिपरी' इति सूत्रे भाष्ये । 'अपुषी
 ह्य'वित्यादौ व्यभिचारश्च तद्विरोक्तः । ननु प्राधान्यादेकरवादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीना-
 मत आह—कर्माद्याभितानामिति । मा भूवन्निति । वाच्यसमासविशेषणः ।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते 'कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्ती-
नामुत्पत्तिर्न भविष्यती'ति प्रथमा* तस्य न प्राप्नोति । क ? वृक्षः प्लक्षः । किं
कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ।

न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वच-
नाद्भविष्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभि-
हिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।
किं कारणम् ? तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि

प्र०— अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदि-
कार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं, तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद्वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न
प्राप्नोति । एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तेत एवेति दोषाभावः ।

प्रत्याख्यानवाद्याह—न क्वचिदिति । वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थं
प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भवि-
ष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम् । पच-

उ०— भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमत्रोक्तार्थनामप्रयोगरूपम् । स्वपक्षे
भायं दोष इत्याह—एकत्वादीनां त्विति ।

द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति—द्वितीयादयस्त्विति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानयेति ।
प्रातिपदिकार्थसूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वासम्भवेनैकावादि-
विशेषणत्वमिति भावः । कर्तुरेकत्वमिति । येऽपि क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसंघया-
मारोप्य तत्रैव तिङ्ार्थसंख्यान्वय इति वदन्ति, तेषामपि आरोपमूलतया सांक्षप्रार्येवेति
घोष्यम् । अन्यथा तिङ्ार्थाश्रयगताया ङ्क्त्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्त्वेन
तदसङ्गतिरेव स्यात् । न च क्रियायाः स्वत एवत्वेन तदारोपानपेक्षात्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
कथमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने दिग्वाद्यभावपुद्गिनिमित्तके तदनारोपे सत्त्वात् । अन्यथा
'पचत' इत्यादौ द्विवचनानावृत्तिः । मम तु आरोपितयाप्युत्तरसंघया पूर्वसंघयाया
वाधात् दोषः । भावृत्तिगतसंघयारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत् । एवं च दिग्वाद्यभावपुद्गौ
द्रव्यस्य निःसंघयात्वाभावेन साधने एकात्मव्रगतमेवेति भाष्यादायात् ॥ ननु तिङ्मुपोऽङ्ग-

१—इदं भाष्यमिति चेच्चिन् ।

* प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २, ३, ४६.

परिगणनं च ।

न क्वचित्तिङ्कत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु चेद्धानभिधानं 'वृक्षः प्लक्षः' इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् ? वक्ष्यत्येतत्—'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति । वृक्षः प्लक्षः । 'अस्ती'ति गम्यते ।

तत्रैव तु खत्वेप दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते प्राप्नोति । क ? 'कट करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि प्राप्नोति ? प्रथमा । तद्यथा—'कृतः

प्र०-तीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थे । परिगणनं चेति । तिङ्कृत्तद्वितसमानैरित्येतत् । अत्र च तिङास्त्वेकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः ।

आरम्भवाद्याह—न क्वचिदिति । सत्रे च पदमपेक्षितत्रियापदमेव प्रयुज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थे । भवन्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थे । ततश्च 'वृत्' इत्यत्रापि तिङ्कृत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेऽप्येकत्वाद् प्रथमा भवति ।

एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे समुद्भावयति—तर्धेवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रिययेषिततमत्वात्कर्तृत्व, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः ।

उ०-परप्रवृत्तेर्बहु शक्यत्वेन 'तिङ्कोक्ता' इत्यसङ्गतमत आह माध्य-परिगणनं चेति । तथा च तिङ्कृत्तद्वितसमानैरितिपवाद्द्विपयपर्यालोचनया तिङ्कृत्तद्वितपर्यन्तं सुप्रतीक्षत इत्यर्थे ।

'अस्तिर्भवन्तीपरः' इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह-सर्वत्र चेति । द्वयेकयोरिति स्वस्यान्यत्र सावकाशात्साभ्यांसिद्धिमाह-प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थे । 'अभिहिते प्रथमाभावः' इति माध्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेरन्याद्रीकारादित्यर्थे ।

भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह—विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । प्रधानगतकर्मत्वोक्ती विशिष्टगतमपि लघुत्वमेव, विशिष्टस्य तत्पक्षयातिरिक्तराभावादिति शङ्कितुरभिधान । आरम्भे दोषाभावमाह—आरम्भवादिनस्त्विति ।

कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति करोतेरुत्पद्यमानेन केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति । का तद्दि ? प्रथमा भवति ।

नैष दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् ? कर्मविशेषो वक्तव्यः ।

अथवा कटेऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

प्र०- कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनाभधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । न ह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते ।

अथवेति । यद्यत्करोतिक्रियाप्लुमिष्टतम तत्सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति । तत्र करोतिक्रियाया पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः, पञ्चाश्वेकवाक्यतया निरोपणविशेष्यभावात् ।

यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि समञ्जस्य प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसङ्गात्, न गुणस्येति

उ०- भाष्ये—सामर्थ्यादिति । भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वदात्किरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिरप्याघातः । तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भावः । तदाह— तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामय प्रयोगः, तदप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति भावः । अत्र पक्षे भीष्मपदशकर्मत्वाद्यनाल्लिङ्गितगुणद्रव्यस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीती पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वदात्तमत्तथोपस्थितिः । तथोपस्थितौ च भीष्माद्यत्तरद्वितीयापि सहकारिणीति सात्पर्यम् । तदाह—न ह्यन्यथेति । 'तद्विशिष्टस्य कटस्ये'त्यन्वयः 'विशिष्टस्य कर्मत्वं चे'ति दोषः । यद्य कट करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते । एव भीष्म कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तिवादिनिष्ठाप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भावः ।

पञ्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वेनाश्रितयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भावः इत्येके । परं तु साक्षात्पञ्चाश्वेदस्य द्रव्यद्वारा पञ्चाश्वेदस्यैव कर्मत्वादिकम् । एवं च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मदात्किविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदान् । इत्येवामेवमप्युक्तं तस्या शक्यत्वात्पक्षे विनिश्चयप्रदाः, भीष्मकटयोर्बोध्यं विशाषण विशेषणभावेनैव । 'कारकाणां भावनाश्रय' इत्यस्य च साक्षात्कर्मनिश्चयमाश्रयद्वारा वेदयोश्च तद्विरोधः । तदेव पञ्चमस्कंधेऽपि तदाह—

'क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः । पञ्चाश्वेकवाक्यतया निरो

अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ।
 अस्ति खल्वपि विशेषः 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति
 च, 'कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति च । करोतेरुत्पद्यमानः
 क्तोऽनव्ययेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं
 कर्म तच्छक्यमभिधातुं न हि कर्मविशेषः ।

प्र०-मत्वाह—अथयेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि
 विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाष्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदि-
 कानां 'परश्चे'ति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि
 तदीयेन धनेन तत्फलभाज एवं गुणा अपि ।

क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति—अस्ति खल्वपीति । अनव्ययेनेति ।
 साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थ-
 गताया एव कर्मशास्त्रेणाभिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं
 कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः ।

उ०-पणत्रिशोध्यभात्र' इति । पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पद्यनन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्वारस्यात् ।
 'पृथक्संज्ञां कर्मत्वे' इत्यस्य च 'साक्षात्परम्परया चे'ति शेषः । 'द्रव्यगुणयोः' करोतिना
 संबन्ध' इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः । सर्वशब्द तदर्थफलश्रयत्वरूपः । एतेनात्र पक्षे
 प्रथमं सर्वेषां भावनावयवः पश्चात्प्राणिनः परस्परं मनसा विदोषणविरोधभावबोध इति
 परास्तम् ॥ ज्ञानद्वयव्यवहारादीनां चाननुभवाच्च । एकवाक्यतयेति कैयटेन शाब्दस्यैव
 विरोधविरोधभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः ।

क्रियान्तरे-तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे । ईप्सिततमत्वादिति । साक्षात् क्रियान्वयैव
 हीप्सिततमम् । एवं करणसंज्ञापि साधनतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेत्यादि बोध्यम् । परत्विदं
 चिन्त्यम्, 'अद्वेनेन पथा दीपिकया मज्जती'त्यादीं सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैव
 प्रकर्षो न तु स्ववक्ष्यायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । 'गां पयो दोर्ध्रा'त्याकारसूत्रभाष्या-
 सङ्गतेदचेति द्विक् ।

अथवेति । सामानाधिकरण्यं नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकाधेयबोधकत्वं, यत्रि
 मिश्रशक्तिरं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्वमज्येत । तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं
 तद्विमिश्रविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव । फलाश्रयत्वादिवत्सामानाधि-
 करणत्वमपि विमिश्रयुत्पत्ती नियमेकमिति तदुत्पत्त्यति—ततो यथेति । यथा मैत्रीमहमिया
 सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवाप्तोऽलङ्कारादीन् करोति एवं सामानाधिकरण्यमहमिया
 स्वशक्तिं तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः ।

नव्ययेनेव 'कृतः कट' इत्यादृशपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह भाष्ये—अस्ति
 खल्वपीति । भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यर्थः । गुणगतं कर्मत्वमिति ।

तवैव तु खल्वेव दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमा भाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एकः द्वौ बहव इति । किं कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ।

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः— कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।

प्र०— एव युक्त्या प्रत्ययानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह—तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपादकेनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वादभिधानाय तव विभक्तिविधानं, तानि चैकादिभिरेवेत्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः ।

आरम्भवादी परम्य तुल्यदोषत्वामाह—कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थान्तेनाप्येकवान्यता 'बहुषु बहुवचन'मित्यादे 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनां चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतः । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवामादर्शान्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्येकरादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनां च विशेष्यत्वं तत्र परमात्मकर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपादने । नैव दोष । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो पाचिका द्वितीयेत्ययमर्थो विवक्षितः । ततश्च प्रातिपदिकार्थान्येनान्येयामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभारादेक इत्यादौ भयं न स्यादित्यर्थः । एतदतिरिचानीत्यर्थे । तदत्तं हरिणा—

अथवोभयवचना ह्येते । द्रव्य चाहुर्गुण च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता
एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ।

अथवा सख्या नामेयं परप्रधाना । सख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य
प्रयोजनं 'मुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्या'दिति* ।

अथवा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न

प्र०—

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वतस्तु यदेकत्व निमित्तस्तत्र वर्तते ॥ इति ।

यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या, अन्या च विभक्तिवाच्या
प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसत्त्वात्, तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तवाच्ये द्वे एकत्वे ।

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपक्षेऽपि समाधातुमाह—
अथवेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो
विभक्त्यर्थे । यथा शौक्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनं शुक्लशब्दाद् द्रव्योप-
सर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोऽसाविति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एक-
त्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादय प्राधान्येनेति भावः । सत्त्वेयमविशेषितमिति ।
केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुसारात् ।

एव युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथवेति ।
समयादिति । 'परश्चेत्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृति प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवरूपादित्यर्थः ।

उ०—निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वैविध्यादिविवैक-
रूपेणैव भानात्तन्वीधानुभवविरोधी ।

इयं च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेणैवाह—एवं शब्देति । अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्व
विशिष्टद्रव्याभिधानाद्योपस्तद्व्यवस्थोऽत आह—गुणोपसर्जनमिति । द्रव्योपसर्जनं इति ।
गुणगुणिनोऽभेदाच्चैकं पदं इति सामानाधिकरण्यम् ।

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तमेव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र
विभक्त्येत्यत आह—केवलस्येति । अयं भावः—बृहद्भयवहाराच्छक्तिग्रहं बृहद्भयवहारम्
विभक्त्यन्तेर्भवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तस्तद्भावेऽनुद्रोघात्पदार्थानुपस्थित्या
संख्येयमविशेषितम् । एव च पदार्थोपस्थित्यन्वधानुपपत्त्याभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति ।
लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाचयायकमिदं शास्त्रमिति बृहद्भयवहारे एव
किं मूलमिति न शक्यम् ।

भाष्ये—न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्यानापत्वात्कथं तत्र

तवैव तु खल्वेव दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमा भाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एक. द्वौ बहव इति । किं कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ।

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया — कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादय. सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।

प्र०— एव युक्त्या प्रत्ययानवादी स्वपक्ष दोष परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह—तथैवति । एव दोष इति । वक्ष्यमाण । प्रातिपादकनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधान, तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्ति ।

आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह—कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहुषु बहुवचन मित्याद् 'कर्मणि द्वितीयेत्यादीना चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीत । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवामादवाक्यार्थस्तस्य सपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीना विशेषणत्वमभिधानीय कर्मादीना च विशेष्यत्व तत्र कर्मात्कर्मणो विशेषणत्व प्रतिपाद्यत । नैव दोष । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षित । तत्र च प्रातिपदिकार्थव्यापारेकेणान्येपामेकत्वादीना विशेषणीभूतानामभावादक इत्यादौ भवतोऽपि प्रथमा न स्यादित्यर्थ । अथ सम्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यथे । तदुक्त हरिणा—

उ०—भाष्ये कर्मणोऽद शक्तिपर इति भाव । अथ भाव —कस्य धातोरुपस्था प्रकृतिगतकर्माभावाद्भगते तत्राभिधातव्ये यद्यत्प्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मस्यशक्तिमत्तसर्वगता साभिधीयत इति दुषतम् । द्वितीयाया प्रातिपदिकादुत्पत्त्या स्वकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्व-लामासदेव बोध्य न स्यादिति ।

'भीष्म कर्त मित्यादी आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावादेव इत्यनुपपन्नमत आह—वक्ष्यमाण इति । तदभिहिते वचनसामर्थ्यादोपपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोष, तथानभिहितैकत्वादिकं बृहत् इत्यादी तस्याश्रयिताभ्यांदिग्याह—अनभिहितैकत्वादीति । 'एक पश्ये'त्यादी द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहितत्वादेकत्वे षडतेऽपि भविष्यतीति भावा प्रथमा भावापत्तिरेव कृता ।

अतु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्व कथमतस्तदुपपाद्यति—यस्यापीति । प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्व-विशिष्टकर्मणोऽभावात् । वाचिकेति । वाचिकेयर्थ । द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात्, एकत्वादीनां विशेषणतयैव भवान् । एव चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तद्वेक्षायामिति । अत्रैकत्व बृहत् इत्यादी तत्रैव स्यात् त्वेक इत्यादाविग्याह—तत्रैविति । 'द्वयार्थानां' मित्यत्र प्रथमायांविपयत्वात्कत्वे षडतेऽपि प्रधानकर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तदभापत्तिनाकारि । एतन्न्याय हरिणाभ्यवमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति ।

अथवोभयवचना द्वेते । द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ।

अथवा संख्या नामैयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादियु प्रथमा यथा स्यादिति* ।

अथवा समयान्नविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न

प्र०-

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वत्तस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ इति ।

यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या, अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या, तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तनिभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे ।

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपत्तेऽपि समाधातुमाह—अथयेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः । यथा शौस्त्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुद्धशब्दाद् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोऽसाविति । तस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुधारणात् ।

एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथयेति । समयान्निति । 'परधे'त्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः ।

उ०-निमित्तम्-प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्ब्रह्मणी इतिव्यादाविवैक-रूपेणैव भानान्न बोधादृशप्रभुभवविरोधौ ।

इयं च वक्ष्यता शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एवं शब्देति । अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्व-विशिष्टद्रव्याभिधानादोपस्तद्व्यस्योऽत आह—गुणोपसर्जनमिति । द्रव्योपसर्जन इति । गुणगुणितोरभेदाच्चैकः पट इति सामानाधिकरण्यात् ।

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र विभक्त्येव आह—केवलस्येति । अर्थ भावः—बृद्धस्यवद्वाराच्छक्तिग्रहः बृद्धस्यवद्वाराश्च विभक्त्यवगतेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहते गृहीतायाः शक्तेस्तद्भावेऽनुदोधात्पदार्थानुपस्थाप्या संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यवधानुपपत्त्याभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति । लोकस्यवद्वारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वात्वाक्यायकमिदं शास्त्रमिति बृद्धस्यवद्वारे एव किं मूलमिति न शक्यम् ।

भाष्ये—न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्यादोपस्थात्कथं तत्र

भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ॥ पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां पृष्ठ्यशेष-
त्वान्न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः ।
द्वयोऽप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः । बहुवचन्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो
व्यवस्था भविष्यति ।

परिगणनं कर्तव्यम् ।

तिङ्कृतद्धितसमासैः परिसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तिङ्कृतद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ्-क्रियते कटः । कृत्-

प्र०-कर्मादीनामिति । 'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् । पृष्ठी तर्हि ।
कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधातुप
योगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात् ।

अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एक' इत्यत्रैकमेवैकत्वं तत्र प्रातिपदि-
केनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा समयश्च पालितो
भरत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः ।
सर्वे संख्या विभक्त्यर्था इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् ।

उ०-पृष्ठीत्यत आह-कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अव्यतिरिक्तस्येति । अति-
रिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिदास्येयक्षरार्थः । एवं च 'कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष'
इति मात्र पृष्ठी तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ।

अर्थोमात्रेऽपि समयपरिपालनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह-सामर्थ्या-
दिति । तदेवोपपाद्यति-एक इत्यत्रेति । विदुश्चिन्तयपेक्षयात्वात्कविभक्तिर्यादयेति
भावः । पक्षद्वयेऽपि दोषाभापप्रतिपादनात्सद्भाव सुवर्थ इति दर्शने सूत्रं कार्यं दर्शनान्तरे नेति
स्यितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रसूतं बोधयित्तमाह-तदेवमिति । संख्या विभक्त्यर्थ
इति । सूत्रे प्रागप्यासत्त्वा विभक्तिषोऽप्यता, कारक तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः ।

माध्य-तिङ्-क्रियते कट इति । न चात्र सद्भावाकारकयोऽनयोऽप्युच्यते: 'संख्या
विभक्त्यर्थ' इति पक्षेऽपि नेऽमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्महणं व्यर्थमिति धाप्यम् ।
सद्भावायाः श्रियापामेवावश्येन कारकगतसद्भावायाः शाब्देनाभिधानादिरथासायः । एवं च
'पक्षयोद्धं देववृत्' इत्यादौ 'तिटोष्ठा एवत्यादय' इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तमाध्य-

कृतः कटः । तद्धित—श्रीपग्नः कापटवः । समास—चित्रगु. शत्रुलगुः ।

उत्सर्गं हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गं हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क ? कटं करोति भीष्ममुदारं शोभन दर्शनीयमिति । कटश्चादुत्पद्यमानया द्वितीयया-

प्र०— श्रीपगव इति । अपत्यापत्यवत्सबन्धस्य तद्धिते नोत्त्वात्पृष्ठी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसबन्धस्याभिधानात्पृष्थभाव ।

उत्सर्गं इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थ । यत्र वहूनि प्रातिपदिकानि सामानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया

उ० मेकद्वयुक्तिरिति यथाकथपिद् श्याप्येयमिति सूचितम् । तिङ्कृतोक्तिरिति तद्धितसमासयो कस्मिश्चिद्विभक्त्यर्थेऽभिधानादाह—अपत्यापत्यनदिति । तद्धितोत्त्वादिति । तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थ । नन्वेतयो सबन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात् पृष्ठीप्राप्ति । कारकप्रातिपदिकार्थेऽप्यतिरिक्तो हि तत्र शेष । न च कर्मादिभ्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे । यद्वा सबन्धो न प्रातिपदिकार्थं, प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिरन्वादादिति वाच्यम्, घटपदाद्-घटघटत्वयो सबन्धस्य भानेन तत्र पृष्ठा दुर्वारतापत्ते । तत्र हि नैतदभ्यन्तेनाभिधानमिति चेत्सत्यम्, वाक्येऽस्य सबन्धस्य पृष्ठात्वं एव श्याप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च 'का तर्हि स्यात् ? शेषलक्षणा पृष्ठी, भरोपत्वात्, समयाच्च द्वितीयैवेत्यभिमतप्रत्ययेन 'कट भीष्म मित्यादावभिहितत्वाद्प्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत्खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोऽरुदाहरणत्वान्वात्वापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकर्मित्यर्थत्वापि कथनात् । 'अनेकमन्यपदार्थं' इति सूत्र भाष्येऽप्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न च शतन प्रीत शस्य, प्राप्तमुदक य प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । 'प्राप्तोदक' इत्यादौ प्राप्तोदकर्मैयादिप्रकारणैव बोध । तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्ववाधेन विशेषणमादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोगकर्मत्वादे शब्दादर्थोपेन द्वितीयाद्यप्राप्ते । एव च विशेषणत्वव्यत्यासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधमिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाध । 'चित्रगु'रित्यादौ चित्राणा गवामयमित्यादौ यथा तस्य पृष्ठीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात् तेनैव रूपेण भानादिति बोध्यम् । एव यथा प्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते न तेन रूपेण शस्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकावयव । इदं च 'कर्तृकर्मणो रित्यत्र भाष्य ध्वनि तम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता । एव च सांप्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदवयविनि विभक्तिप्रसक्ति । अतो निपातेनाभिहितत्वाद्द्विभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । 'नारद इत्यबोधि स' इत्यत्रापि 'नारद इता' इत्यनेन श्रीकृष्णायज्ञानाकारानुवादात्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् । परिगणनफलमाह भाष्ये—उत्सर्गं हीति । तद्व्याचष्टे—सामान्येनति । एकयोगक्षेमत्वादिति । एकार्थबोध

भिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् ? पृष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृतो 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ।

अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ।

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥७॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क ? प्रासाद

प्र०—सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् ।

परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति—वा तर्हीति ।

'अनभिहित' इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तत्रिराकरणायादोषोद्भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्कियाया आसिक्कियायाञ्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम् । तद्यान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहितं नेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते, तदन्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्य-

४०—कस्यस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ।

षाण्ये—कर्मादीनामभावादिति । अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः । अन्येति । प्रथमेत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं—सामानाधिकरण्यरूपम् । इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेषविशेषणभावः सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भविष्यतीति । अस्याद्य उक्तः । तस्मान्नार्थ इति । भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रचाराग्नरेण वारणादुभयावस्थांतरस्यामायाश्चेति भावः । यत् एतद्व्येन निपातेनाप्यभिधानमिति वदन्ति, तदुक्तम्, उक्तरीत्या निष्कलं च, विभक्त्यर्थं वदन्त्यं तेन समासविधायकासङ्गतिश्चेति दिक् ।

तत्रिराकरणायेति । न तु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽयं दोषः । घञः कृत्वेन परिगणनेऽपि दोषतादप्यस्यादिति भावः । नास्तीति । अभिहितावाप्यिच्छन्ननिर्घोषिताको भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु क्विपाभेदे शब्देभिर्द्वयव्यतिरिक्तस्याभिहितत्वेऽपि आसिक्कियायाः क्विपाभेदेऽपि अभिहितत्वात्सिद्धिरित्यत आह—द्रव्यं चेति । तदन्यतिरेकेणेति । गुणसमुत्ता द्रव्यमिति

आस्ते, शयन आस्त इति । किं कारणम् ? सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ।

न चान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ?

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावद-
श्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया, यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र
कथम्—आसन आस्ते, शयने शेते इति ? यत्राप्यन्यत्रमस्ति । कुत ? काल-

प्र०—स्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि
शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि
नास्ति शक्तिसद्भावावगमः ।

पर्युदास शक्तिसाधनपक्षे चाश्रित्याह—न चेति ॥ प्रसव्यप्रतिषेधमाद्याह—कुतो
नु खल्विति ॥ पर्युदासमाश्रित्याह—अनभिहिते हीति ॥ पर्युदासेऽपि दूषणमाह—
यद्यपि तावदिति । आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया, तस्याश्चाधिकरणं ल्युटा-
भिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः ।

अत्राप्यन्यत्रमिति । भिन्नपदप्रत्याप्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते

उ०—भावः । न तावत्प्रत्यक्षमिति । शक्तिरतीन्द्रियात्वादित्यर्थः । स्वरूपेति । शक्तिस्वरूपेत्यर्थः ।
अत एव सशब्दस्य सुप्रसङ्गत्वात्तत्पूर्वकमनुमानमपि नेत्याह—तत्पूर्वकस्येति । ननु यथा दाहके
स्रायपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्त्वत आह—
कार्यं चेति । द्रव्यस्वरूपेति । न तु तद्द्रव्यविरिक्तभावध्यायत्तमित्यर्थः ।

शक्तिसाधनपक्षे चेति । एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिभ्यपदेशे शक्तिरवगम्यति ।
एव चैकनिरूपितशक्तितरेभिधाने तच्छक्यन्तरस्यानुवतमवेत्यतदाशयः । पर्युदासपक्षे कुत इति
प्रश्नानुपपत्तिरत आह—प्रसज्येति । द्रव्यकारकमित्यपि बोध्यम् । एकैवासनक्रियेति ।
तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्यकैवेति भावः ।

प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगते कथमन्यत्रमत आह—भिन्नपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु सामा य-
निवन्धनेति भावः । नन्वेवमनभिहित इति सूत्रव्यर्थमत आह—एकपदेति । अत एव शोभाय

* अत्रतरे च कारके सशायाम् ३ ३ १६ † सप्तम्यधिकरणे च २ ३ ३५

भेदात्साधनभेदाच्च एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य
वाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुणः । किं चातः ? यदि द्रव्यं साधनं

प्र०-क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः
साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति
चेत् । उच्यते—आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रियास्ते संनिधीयते
ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासन-
मित्यत्र यासिक्रिया सान्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं
तर्ह्यर्थान्तरेऽस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः—आसनशयनकरणापादान-
संप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र
शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । तत्रश्चासिः साधनमिति साधनान्तर-
निरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयत इत्यर्थः । सर्वकालश्च
प्रत्यय इति । कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् । वाह्यमिति । देवदत्तादिक-
मित्यर्थः ।

किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव, तथाभिहितमिति पूर्वोक्तपरि-

उ०-इति, कृतं षट्मानस्य, भीमादिभेदीत्यादौ चतुर्प्यादय इति भावः । तथा च पदभेदकृतभेद-
मध्ये आरोप्य तद्विरूपितवचितभेदोऽपीत्यभिप्रायः । एकस्यैवस्वार्थमाह—आसनमित्यत्रेति ।
आसनत्वसिद्धयनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनासिसाधनत्वमाह—आस्यत इति । आस्ते इति
स्वोरतस्य व्याख्यानं—संनिधीयत इति । अस्मिन्निति प्राययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रिया-
सन्निधानमन्तरेणासनत्यायोगादासिक्रियासाधनत्वं कृतप्रकृत्यर्थेणास्तेः स्वाधिकरणद्रव्यद्वारेण-
व्यम् । तदाह—एवं सामर्थ्यादिति । 'कर्ता भवती'त्यस्य कारकं साधनं भवति, स्वप्रकृति-
कद्रव्यद्वयार्थद्वारेणार्थः । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये—आसिः शेतैरप्युपलक्षणम् । नन्वेवं
ल्युटप्रकृतिमूलासिक्रियायास्तिदन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्या-
शङ्कते—नन्विति । केचित्तु आसनक्रिया भास्तेऽस्मिन्नित्यासनमिति श्युत्पत्तिः । प्रकृति-
भूत आस्तिरस्यर्थः । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शानात् । एवं शेतैरपि तिष्ठत्यर्थो 'जलादाय'
इत्यादौ । उभयत्राप्यासिप्रहणमुपलक्षणम् । एवं च भाष्यं समञ्जसमेवेत्याहुः । वस्तुमात्र-
मिति । नासनादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्रोधः किं त्यामनत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—अनुद्भूत-
शक्तिरिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । अनुलोमादिशब्दा एवेत्यर्थः । अत एव पक्ष इत्यादौ
केनेति कर्त्राद्यादृष्टावदासनमित्युक्ते न तदाकाट्या । 'अत एव आसिः साधन'मित्यस्य
साधनान्तरनिराये तात्पर्यमुच्यते ।

प्रयोजनं वदन् विचारस्य प्रकृते सहतिमाह—यदि द्रव्यमिति । अत्र द्रव्यमित्यस्य
साधनत्वविष्टं द्रव्यमित्यर्थः ।

नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् ।
अन्यो हि सदिगुणोऽन्यथासिगुणः ।

किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह । कथं ज्ञायते ? एवं हि
कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मा आचष्टे—‘असौ वृक्ष’
इति । कतरस्मिन् ? यस्मिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि-
संबन्धमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्याद्
यत्करणं कारणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ।

अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘प्रथमाविधानस्यानवकाश-
त्वात्’ । अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्भवति* ।

प्र०—हारो न सद्गच्छते । अथ शक्तिः साधनं, तदा तस्या भेदादभिहितस्यसंभवाद्भवति
समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन रिचिता ।

स एव पृच्छति—किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भाव—यदि द्रव्यं
साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वात्तत्रियन्वनानाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाज्ञानार्थक्रियाकरण-
निबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावानुगम सिद्धः ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह—अनभिहितवचनमिति । ‘क्षियते कटः’ ‘कृतं कट’
इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः
स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां वाधिका

उ०— ननु वृक्षशब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन
भेदादत आह—अयं भाव इति । शब्दभेदमात्रेणार्थभेदासिद्धिरिति भावः । ‘वृक्षे देवदत्ता-
न्तिष्ठति’ ‘वृक्षं पश्ये’त्यादी दोषाश्च । द्रव्यमिति । शक्तिरहितं शुद्ध द्रव्यमित्यर्थः । तन्नि-
बन्धनेति । एकरूपत्वनियन्धनेत्यर्थः । नानार्थक्रियेति । अर्थक्रियाधिकारिताभिज्ञाकरण-
निबन्धन इत्यर्थः । नानाशक्तीति । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति श्यतितात् । अत्र
हि पक्षे अनभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्मात् सा भूत्प्रत्ययः, या
एवमभिहिता तद्वोधनाय स्वादेय प्रत्यय इति बोध्यम् ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति । ‘कटादयो विभक्त्यर्था’ इति पक्षोऽप्यस्यर्थः । भाष्ये—
अनवकाशत्वादिति । नन्वेवं कृत, कट इत्याशयेन न कटं ततोर्मात्यादात्प्रत्ययत्र किं विनि-
गमकमिति चेन्न, मात्रप्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थार्थानर्थं प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ‘कृतं’ इत्यादी
सदृशप्रत्ययेमाभिधानेनाधिसमाभाव इति भावः ।

सावकाशा प्रथमा । कोऽवकाशः ? अकारकम्-वृक्षः प्लक्ष इति ।

अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्ति भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो-
ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

अवकाशोऽकारकमिति चेत् तन्न । किं कारणम् ? अस्ति भवन्तीपरः
प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः कियन्तां प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रति-
षेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः—'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'-
मिति । प्रथमाया अवकाशः—अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । इदोमयं प्राप्नोति-
कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

न सिध्यति । परत्वात् पृष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा पृष्ठशेषत्वाच्च
भविष्यति ।

प्र०—भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिनारेणेत्यर्थः ॥ वृक्ष इति । क्रियापदमत्र न श्रूयत
इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं मन्यते ।

अस्ति भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते, ज्ञानं च
सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानु-
पङ्गारकर्तारि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः ।

विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशात्त्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ॥ पृष्ठीति । क्रियाकारक-
संबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् ।

उ०—अस्ति भवन्तीपर इति । प्रथमाया भवि 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसाहचर्येण क्रियायोग
एव प्रवृत्तेरिति भावः । ज्ञानं च सत इति । शुद्धिसत इत्यर्थः ।

अनवकाशात्त्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपस्थासोऽसङ्गत इत्यत आह—सावकाशात्त्वमभ्युप-
गम्येति । 'गोष्ठमिदं न ह्य रक्ष'मित्यादौ रक्षकवादिनिवृत्तिपरं वाक्ये सत्ताया अनवकाशात्त्वा-
दस्ति भवन्तीपर इत्यस्याभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वीतण्ड-
कोक्तिरिवमिति तात्पर्यम् । अनेन वस्तुतो निरवकाशात्त्वेवेति सूचितम् । उच्छरीत्या तत्रापि
सत्ताशेषात् । अत एव 'तिद्दृशमानाधिकरणे प्रथमे'ति श्यासः सङ्गच्छत इति शोध्यम् । स्पष्टं
वेदं प्रातिपदिकार्थमुत्रे भाष्ये ॥ अशेषत्वादिति । 'अभिहितः सोऽभ्योऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः'

कृत्प्रयोगे तु परं विधानं पञ्चांस्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥ २१

कृत्प्रयोगे तु परत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमन मिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्यः ? यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः ।

अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्योऽनमिहिताधिकारेण ॥१॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिकपाहायोगेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समयानिकपाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया ग्रामम् । निकपा ग्रामम् । हायोगे—हा देवदत्तम् । हा यज्जदत्तम् ।

अपर आह—‘द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधिग्योगे-पूपसंख्यानम्’ ॥ द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधिग्योगेषूप-

प्र०— कर्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद्वाधित्वा ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति पृष्ठी प्राप्नोतीति सद्वाचनार्योऽनमिहिताधिकारः ॥१॥

कर्मणि । समया ग्राममिति । सामीप्यसंबन्धे पृष्ठयां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः । एवं निकपायोगे । हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योग पृष्ठयेव प्राप्नोति ।

उ०—संपद्य’ इत्यनेकमिति सूत्रेऽप्यस्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकप्रतिष्ठावरूप-
शेषत्वाभावादिति भावः ।

पृष्ठी प्राप्नोतीति । न च ‘कृत्याना’मिति विभक्तेन पृष्ठीनिषेधात्कथं तद्व्याप्तिः । न च नात्रोभयप्राप्तिः तदधिधाराभावे उभयप्राप्तेरपि सप्तमदिनि वाच्यम् ; एकस्यपक्षे दोषात् । धीगविभागस्तु भाष्यकृता वदयते, न वार्तिककारेण । यद्येकत्वादय इति । प्राधान्येन विभक्तियोरस्या सद्भवे, कारकं तु तद्विशेषणत्वेन, तदेवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः । एवमप्येति व्याख्येयम् । ‘उक्त्याना’मिति श्वायः द्वाभ्योपाठप्रधानार्थविषय पृष्ठ, कारकस्य प्राधान्येन तत्रैव तु व्यर्थम् । भन्तु कदापि चोक्तसमावेदाय इष्टत्वात् कृतः कट इत्यादौ द्विपृष्ठे कट इत्यादौ च सदारणाय स भावइत्येक इति चेन्न, आद्ये विशेष्यत्वेन भावेन तत्र चोत्तरा-
हं,दात् । भ्रमये द्वितीया ऋत इत्येव तद्विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थे तत्प्रामाद्येन न तत्रद्वितीया-
द्योरप्यस्या अस्मभ्या-चेति द्वि ॥१॥

कर्मणि । सामीप्यसंबन्धे इति । समयान्तरवदवस्थापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थ-
निवृत्तिर्न स्वभावमात्रेण । यथा ‘राशः स्व’मित्यत्र स्वत्वत्वेति भावः । सामीप्यान्तरयोदीनां न
प्राप्तत्वेमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादपरम् ।

† कर्तृकर्मणोः कृतिः २. ३. ६५.

संख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् ।-निकषा
ग्रामम् । अघ्यधि ग्रामम् । धिग् जाल्मम् । धिग् वृपलम् ।

अपर आह—

‘उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ॥

उभय’ सर्वं इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो
ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् ॥ धिग्योगे—धिग् जाल्मम् । धिग् वृपलम् ॥ उप-
र्यादिषु त्रिष्वाम्नेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अघ्यधि
ग्रामम् । अघोऽघो ग्रामम् ॥ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रतिभाति
किञ्चित् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥२॥

प्र०— अभितो ग्राममिति । ‘पर्यभिभ्यां चे’ति तसिलन्तावभितःपरितःशब्दाबुभयतः
सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तते । तद्योगे पद्येव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रति-
रूपको निपातोऽभितःशब्दोऽस्ति सोऽपीह गृह्यते, तद्योगेऽपि पद्यी प्राप्नोति । अघ्यधि
ग्राममिति । ‘उपर्यध्यघसः सामीप्ये’ इति द्विर्वचनम् । अधिशब्दोऽत्रोपयेयं वर्तते इति
पद्यी प्राप्नोति । धिग्जाल्ममिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे पद्यः प्राप्तिः । हा
तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात्संभोधनविभक्तिरेव भवति ।

उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसाविति पद्यीसमासः । उभयशब्दावयवस्योभ-
शब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाव्विपयत्वादुभशब्दस्य
वसन्त्वस्याभावात् । दृश्यत इति । दृषिप्रहृणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति ।
पठ्यत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्यु-
दाहृत । केनचित्किञ्चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्मृत्युपन्यासः ॥२॥

उ०— उपयेयं वर्तते इति । उपरि सामीप्ये वर्तत इत्यर्थः । संभोधनेति । संभोधनविभक्तेः
पदान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ।

उभ सय इत्येताभ्यामिति । भाष्यस्य—पुत्रप्रकृतिशब्दाभ्यामित्यर्थः । इमंशब्दात्-
सोऽनुत्पत्त्यापुच्छर्थं परिहरणुवत्त्वार्थस्य वार्तिष्वाप्या एवमस्तथा दर्शयति—उभसर्व-
योरिति । ननु वृषिविषये पूर्वमेवायमः प्रकृतेदमप्रकृतिकार्यं न तस इत्यत आह—उभयेति ।
उभेति तद्वृषद्विभक्तौमवशात्प्रकृतिकमिति भावः । न तु कर्ममेति । अथवा ‘कर्मप्रवचनीय-
पुक्ते’ इत्येव सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥२॥

तृतीयां च होरंछन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्ये-
तस्मिन् 'सुपां सुपो भवन्ती'ति तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यथाग्वाग्निहोत्रं जुहोति ।

एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? 'कर्तृकरणयो'रित्येवां । अयमग्नि-
होत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं प्रज्वलंयती'ति ।
अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं जुहोती'ति । जुहोतिश्चास्त्येव
प्रक्षेपणे वर्ततेऽस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्नि-
होत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा—'यवाग्वाग्निहोत्रं
जुहोति' । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो

प्र०— तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रभ० ।
तृतीयेति । देवतोदेशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थे, तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति
तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयतेऽथ तृतीयया
मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रभः । असत्येतस्मिन्निति । न हि
पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः ।

अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । 'अग्निपु हूयमाने'-

उ०— तृतीया च । अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीया, सासमानाधिकरण-
यवागूशब्दाद्देवेन तृतीयापि, विद्वद्विभक्त्यर्थानवदत्त्वाच्च सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम्,
भाष्यमतं च । 'एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षयुक्तत्वात् ।
ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्यान्यर्थत्वे करणात्वात्तृतीयासिद्धिमाशङ्क्याह—
देवतेति । अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः, तद्विशेषणं यथागूरिति भावः । यद्यपि अग्नौ हविरिति
चिन्त्यं, पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिभ्यतिविरोधात् । तस्माद्द्विधे आचारे प्रक्षेप इत्येव
युक्तम्, तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वाः कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः । चकारेण
द्वितीयाविधानात्प्रधानुपपत्तिमाशङ्क्याह—किमप्राप्तेति । प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यक-
त्वादसत्येतस्मिन्नित्यदुक्तमत आह—न हीति । एवं च बुद्धावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरं
सूत्रमिति भावः ।

'एवं तर्हि तृतीयापी'त्यादि भाष्ये पूर्वपक्षदुक्तिः । अर्थभेदात्सा न पुकेति स्फुटत्वाद्भाष्ये

१—'सिद्धा । कथम् ? कर्मणीत्येव ।' पा० । * कर्मणि द्वितीया २. ३ २.

† कर्तृकरणयोस्तृतीया २. ३. १८ २—'प्रज्वलितमिति' पा० ।

हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा—‘यवागूमग्निहोत्रं जुहोति’ । यवागूं हविरमौ प्रक्षिपति ॥३॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति—किं ते चाभवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति ? ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै’वेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्चायं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तद्यथा—

प्र०—शिवि श्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची । ‘विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजन’मिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिक, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः ॥ दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचार, अनिपातम्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातदृष्टव्योऽस्ति ‘अन्तरायां पुरि वसती’ति, सत्कथमसावदृष्टापचारः ? एव हि टाद्यन्तस्य लाक्षणिक-

उ०—नोक्तम् । अग्निष्विति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवात्प्रीणात्यर्थत्वमित्यर्थः । यत्र भीमांसका ‘अग्निहोत्रं’शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रत्ययव्यायात्, ‘स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा’विति दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे सामानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात् तृतीयया प्राज्ञायो पक्षे द्वितीयाधेमिदम् । यथावा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तत्र सूत्रानुगुणं, नापि भाष्यानुगुणं, ‘कर्मणी’त्यनुवृत्तेः । पाणिनीय-स्तुतेर्ध्वनरूपत्वेन जैमिनीयाया श्यापरूपत्वेन तद्वाधकताया भस्या दक्षितत्वाच्च । एवं च ‘यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोती’त्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावः । अत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति सिद्धम् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेणेति तृतीयान्ताभिप्रायेण प्रथम इत्याह—अन्तरेति । गतशब्दो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य दाक्षेऽनाद्ययणात्प्रिकल्प्य-मिदम् । द्वाहाणिकत्वेन परिहारे तेनैवाग्तरेणेत्यस्य इपात्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तद्वत्त्वात् पूर्वसमाद-विशेषप्रत्येयत आह—अयवेति । साहचर्यमत्र सात्त्वयम् । ‘कोऽन्यः सहाय’ इति भाष्ये ‘प्रयोगे’ इति शेषः । यथा कार्ये सहकार्यैव सहायत्व तथा प्रयोगेपीति भावः । परस्परिति । अन्तरा साहचर्योद्वारेणेत्यनृतीयान्तं, तत्साहचर्योत्पदावृत्तमेवेति निपातयोरेव प्रहणसिद्धि-रिति भावः । न-च परस्परसाहचर्योदन्यययोरेव प्रहणं कुतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्तु अन्यययोः स्वरादौ चादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवेऽप्यन्यययोः पाठान्वासाहा-

‘अस्य गोद्वितीयेनार्थः’, इति गौरैस्त्वानीयते’ नाश्चो’ न गेदमः ॥ १ ॥

‘अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम्’ ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अग्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति । कमण्डलोद्वितीया मा भूदिति । कः । पुनरेताभ्यां कमण्डलयोर्गोः ? यत्तत्रा च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कमण्डलोद्वितीया कस्मान्न भवति ?

प्र०—त्यास्त्रित्वापे नटायाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाद्याप्रहणं मन्यते । अथवा परस्परसाहचर्यान्विता-
तयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् ।

अग्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वात्प्राधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्राधानता । च पुनरिति । अन्तरान्तरेण शब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवात्र योगो न तु कमण्डलोरिति सत्त्वात् प्रश्नः । यत्तदिति । ‘मध्ये’ इत्येतस्मिन् तत्र तयार्थेनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति, आधारात्त्वादाधेयस्य कमण्डलो । अन्तरा तादति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्द प्रयुक्तो न त्वाधार-
रूपमध्यवचो । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोग-
प्रतिपादनाय चैव प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिरे मध्येऽन्तरा-
शब्दो वर्तते ।

उ०—अर्थस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तत्र, उक्तभाष्येण सादृश्यस्य साहचर्येण नियामकताया उक्त-
त्वात् । अस्तु तस्य युक्तग्रहणसम्बन्धिनि नित्यसाक्षाद्द्वयोरवैतरीग्रहणम् । न च सादृश्यो-
न्तराशब्दस्तथा, अनादृतदेशत्वेन, परिधानीयत्वैर्नैव च तेन बोधादिति भाष्यागतयः । अस्य
गोद्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची ।

‘मध्ये’ इत्यर्थकान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगोऽस्ति ननु पप्रतितं आह—अन्त-
रेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थं । न तु कमण्डलोरिति । अत्रैतस्य सत्त्वेऽपि तस्य पूर्ण-
प्रयोजकत्वात्त्वेन सदृशत्वात्किमपि प्रयोजकत्वमपि नेति भावः । आधारात्त्वादिति ।
आधारपरतन्त्राद्यर्थे । तस्य सत्त्वेऽपि तस्यैव समासयोगनाधेयपरतन्त्रे आधार इति
कमण्डलोरपि तस्यैव इति भावः । न त्वोधारत्वेनेति । आधारशक्तिप्रयोजकत्वार्थः । तस्यैव-
मिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति पक्षस्य स्थितिर्न भवति । कमण्डलुयोगेति । अत्यन्तमेद-
प्रतिपादनस्यैवार्थः । उद्भूताधार इति । तस्यैव भाष्ये भाष्यप्रयोजकत्वेनेत्यादिना सादृश्य-
केवचिद्वैजात्ये इति भावः ।

‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ति प्रथमा भविष्यति ॥४॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवह्लाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? लाघर्षम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्* । ‘आस्यते भासः । श्यते क्रोशः ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते भासम् । श्यते क्रोशम् । ‘अकर्मकाणां भावे लो भवती’ति* भावे लो यथा स्यात् ।

प्र०- उपपदविभक्तिरिति । अस्तीति क्रियानुपह्लात्कमण्डलोः कर्तृत्वम् । तच्च विद्या-
भिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः । सा चान्तरङ्गा, क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्त-
रङ्गत्वात् । उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ॥ ॥

कालाध्वनो । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति ‘भासमास्यते देवदत्ते’नेति भाव एव
लादयः स्युर्न तु कर्मणि । वतश्चास्यते भासः, आसितो भासः, आसितव्यो भासः,
स्वासो भास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भः-अत्यन्तसंयोग इति । अत्यन्त-
संयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति ‘अभावास्यायां यजत’ इति । लाघर्षमिति ।
आदिशब्देन निष्ठादीनां प्रहणम् । तथा घोदाह्वतम् । कर्माविदेशेनैव च ‘भासमास्ते
देवदत्त’ इति द्वितीयायाः सिद्धत्वाप्रार्थः सूत्रेणेति भावः ।

स्वाश्रयमपीति । यथा ‘ब्राह्मणवदस्मिन्त्रिये वर्तिव्य’मिति ब्राह्मणकार्याणि

उ०- ‘उपपदविभक्ते’रिति न्यायमूलकं, न वाचनिकमिरयाह-सा चेति । क्रियाद्वारक
इति । सर्वत्र संबन्धस्य पत्किञ्चिक्रियाकारकभावमूलकत्वात्, यथा स्वयं क्रियादिविद्यन्व-
मिति भावः । पुक्तिरत्र शिषिष्ठा, सर्वत्र प्रथमाया एवापत्तेः, पुष्पदापथेऽपि सत्ताकृतत्वस्या-
प्यभिप्रायात् । न च सर्वं सूत्राणां वैपर्ययं, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः । तस्माद्भवनमेवेदम् । अत
एव ‘नमस्यति देवा’नित्यप्रानेन न्यायेन द्वितीयां बहति भाष्यकृतम् । तत्र हि क्रियाकारक-
भावेनैवाश्रयपरिचये । न च विशेषणे संबन्धस्त्वोद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव बहतिपरिचारेण
सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमावधारणस्यापि सम्भव इत्याशयत्वात् । ‘उपपद-
विभक्ते’रिति वचनान्न बहतिपरिचयमेव न प्रथमावधारणमित्युच्यते । प्रथमाया अपि
कारकविभक्तिर्त्वं, क्रियाकारकस्यै तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तं कमण्डलोः
कर्तृत्वं विद्याभिहितमिति ॥४॥

कालाध्वनो । लाघर्षमित्युचरं ‘लादिभिरभिधानं यथा स्या’दिति भाष्ये पाठमभि-
प्रेत्याह-न तु कर्मणीति । ‘अकर्मकवाह्यमिर्भोग’ इति तु न विधापकमिति प्रागेव निर-
चितम् । लाघर्षमित्युचरं भाष्ये पाठान्तरं-‘लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू’दिति । तच्च-

* लाः कर्मणि च भावे वाक्यमिदम् १. ४. १६.

१-अतस्मात्पूर्व [लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू] इत्यधिकं क्वचित् ‘तत्तदुक्त’मिति नागैः ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

एवं मन्यते । यत्र कश्चिक्रियाकृतो विशेष उपजायते तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चिक्रियाकृतो विशेष उपजायते ।

नैवं शक्यम् । 'इहापि न स्यात्-आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

प्र०-क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते, तद्वदप्रापि फमेकार्योप्यतिदिरयन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वृत्तिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्कयेत् ।

प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनां वर्तनान् स्वाभाविकमेतत्कर्मैत्यर्थः । ततश्च 'मासमास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्त इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वैतव इति अतिप्रसङ्गो नोद्गावनीयः ।

किमर्थं तर्हि वार्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह एवं मश्रयत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा 'काण्डानि लुनावी'त्यादौ ॥ आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रियया-

३०-शुक्लम्, प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभवात् । नन्विदं वार्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयम्, अकर्मक विषयं वा ? नायः । 'मासं पठति वेदं देवदत्त' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि छायापत्तौ मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । भास्यः । सङ्कोचे भाषाभाषात् । सकर्मकायं 'कालाश्विनो'रित्यस्यावयवकत्वेन न तर्हीदानीमिदं सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यचिरोपापत्तेरिति चेत्, उच्यते । सर्वविषयं वार्तिकं, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च 'मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेने'त्यस्याप्यापत्तिः । उभयसन्निधानान्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धारणतराधान्तरङ्गत्वाधर्मकत्वेन । वार्तिकप्राप्त्याप्येन 'गौणे कर्मणि बुद्ध्यादे'रित्यादिवज्ञाप्यमाप्त्येनात्राप्येवविधकषणनाश्रयणाच्च । एवं च 'प्राकृतमेवे'ति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे 'मासवते मास' इति कर्मणि खे 'यत्राक्रियये'ति वक्ष्यमाणरीत्यावयवकेनाप्येन द्वितीया तु न, अतस्तस्योपयोगस्य व्यासिकूपस्य धातुभोजत्वात् ।

यद्येवमिति । अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण धरयांवागतावतिदेशत्वाप्यादेव स्वाश्रय-सिद्धेरिति भावः । तद्रूपासङ्ग इति । कर्मण्येव रूपस्यासङ्ग-सम्बन्धः, संज्ञावमित्यर्थः ।

धात्वर्थाङ्गे इति । आसनपूर्वके व्यापने धातुवृत्तिरित्यर्थः । नञ्जनया रीत्या 'कट-मास्ते' इत्यपि रयादत् आह-नियतत्वाचेति ।

भाष्ये एकदेशी वार्तिकशास्यमाह-एवं मन्यते इत्यादिना ॥ तद्रूपवति-नैवं शक्यमिति ॥ पुनर्वार्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्यागङ्गते-यदि तर्हीत्यादिना ॥ तर्हि तद्रूपवत्यं कर्मवदिति यत्रुक्तं तर्हि'पर्यः ।

यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्मकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न
प्राप्नोति-आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

'अकर्मकाणां'मित्युच्यते न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञा-
स्यामः—'कचिद्ये अकर्मका' इति ।

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन
कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ।

अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म कचिदपि न
भवति ।

प्र०—दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्य. कश्चिद्विशेष उत्पद्यते । केवल दर्शनक्रिययात्तुमिष्ट-
तमत्वादादिरय. कर्म, तद्वन्मासामास्त इति मासोऽप्रीत्यर्थे ।

न च केचिदिति । न्यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभान-
निवन्धनमपि सभवत्यकर्मकत्वं, तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगान्तरे
तदर्थानामेव कालादिसबन्धदर्शनात्तैरकर्मत्वासभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्य-
कर्मणाकर्मकत्व- विज्ञायत इत्यर्थः । कचिदिति । द्रव्य इत्यर्थे ॥ अथवेति । अन्त-
रङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेसिरोभावात्तदपेक्ष सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न
प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र अन्तरङ्गस्यासन्निधिसत्र कालादिनिमित्त सकर्मकव्यपदेशो
भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लूकारो भवति ॥ अथवा यत्कर्मैति । सभव-
त्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावात् ।

उ०— उच्यते सिद्धान्ती-न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'गायादि-
सूत्रे' इति शेषः । सत्र योगविभागेन सजातीयोपेक्षनियमेन सिद्धे तात्त्विककर्मकप्रहणात्कारादि
निष्कर्मरहितार्थबोधकानामेव शाब्दिककर्मकप्रहणेन प्रहणमिति बोध्यत इति भावः । अकर्मक-
प्रहण सामर्थ्याद्द्रव्यज्ञाविद्यमानकर्मकप्रहणार्थमेव स्यादत आह-न चेति । एव च तदर्थ-
ऽसम्भव इति भावः । तस्मात्सामर्थ्याद्विषयप्रतियोगिसमकर्मकसम्भवेन मामादीनाम
प्रहण, तदाह-ते एवमित्यादि । कचिदिति । कालादीनां समस्तप्रयोजकस्याप्ययादि-
रहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं गतिमूले निरूपितम् । यद्यपीति । 'अकर्मकाणां' इत्यस्य-कर्म-
नन्वव्यपंप्रतिपादकानामित्यर्थः इत्यभिप्रायः । तथापि धातूनामिति । धातूनामन्यपदार्थ-
त्वात् कश्चिदकर्मकव्यपदेशोऽप्यकर्मकप्रहाने. सामर्थ्यात् विद्यते द्रव्यकर्म बोधमिति विग्रह इति
भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि-आप्योपपत्तिरुच्येति विग्रहम् । तदर्थानं मेवेति । अधि-
क्ये वृत्तावपि तदर्थस्याप्यागादिदमुच्यते । द्रव्ये इति विषयकर्मण्यम् । सामर्थ्याद् द्रव्य-
रूपकर्मरहिता इत्यर्थे इति भावः । सिद्धं भाव्यं कर्मण्यं गत्यादिपुत्र व्याख्यातो । एतद्-
भाष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्तः । ०३ तु तुल्यपदार्थेण कालकर्मणा सकर्मकव्यपहरत्वात्प-
भावे तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह-यत्र त्विति । तस्मिन्धी तु न तत्र व्यपहार इति
'मासा पठ्यते चेद'मिति न प्रयोगः ।

न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यत्रा-
क्रिययात्यन्तसंयोगस्तदर्थम्—क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः॥ ५॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा मूत्—मासमधीतोऽनुवाको
न चानेन गृहीत इति ॥६॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अथ देवदत्तो मुक्त्वा
द्वयहाक्रोक्ता द्वयहे भोक्ता । 'कारकमध्य' इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात्—

प्र०— वातिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति—न तर्हीति । क्रोशं कुटिलेति ।
गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः ॥५॥

अपवर्गे । अपवर्गो निष्ठा । स कदाचित्फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात्
क्रियाया भवति, कदाचिदशक्त्यादिना साधनानानुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः—
क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादान-
सामध्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्त-
स्तत्रेत्यर्थः ॥०॥

सप्तमी । अथ देवदत्त इति । द्रव्यं कारकं तद्यत्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्य-

उ०— तर्हीनयव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्रं न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये—न
तर्हीति । उच्यतेति—यत्राक्रिययेति । न च 'मासमास्ते' इत्यादौ प्राकृतकर्मणः दोषत्व-
विवक्षायां षष्ठीसाधनार्थं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रिययेति असङ्गतम् । क्रियाकारकभावेन
यत्राव्ययाभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥५॥

अपवर्गं । निष्ठा—समाप्तिः । साधनापवर्गे इति । साधनोपरमकृतक्रियात्प्राप्तेऽपीत्यर्थः ।
क्रियाया एवेति । स्वत एवेत्यर्थः । स च फलप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने भालस्यादि-
वहिते सत्यपि प्रयोजनालाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः । प्रयोजनालाभेन क्रियाया
आश्रयावश्यकत्वेऽपि भालस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥६॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । स चेह इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य
त्वितिक्रियायामधिकरणत्वं तथापि घेघक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यत्त' इति

१—'क्रियापवर्गे' इति वातिकं केचित् पठन्ति ।

२—'क्रियामध्ये [इति च]' इति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशालक्ष्यं विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेतकारकमध्यमपि भवति तत्र 'कारकमध्य' इत्येव सिद्धम् ॥७॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] । वृक्षमनु [विद्योतते विद्युत्] । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । [साधुर्देवदत्तो] मातरं परि । [साधुर्देवदत्तो] मातरमनु । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्' । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी† । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' [२. ३. १०] इति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं

प्र०-व्यपदेशो नास्तीति भावः । य चति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशात् । ततश्च लक्ष्य-प्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः ॥ 'शक्तिः कारक'मिति पञ्चाश्रयेण याविकं प्रत्याचष्टे-नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदभिन्नमुजि-क्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥७॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति लक्षणं क्रियते, तदा 'वृक्षं परि विद्योतते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'रिति पञ्चमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मातरं प्रवी'त्यत्र च 'साधुनिपुणाभ्या'मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह-प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति ।

उ०-पञ्चमीति बोधम् । 'क्रोशालक्ष्य'मित्यस्तेतः क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थः । तद् व्यपदेशाह-कर्मापादानयोरिति ॥ भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यते इत्याह-शक्तिरिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह-क्रियानुमितशक्तीति ॥७॥

कर्मप्र । पुनर्द्वितीयेति । 'शक्तिभेदे'ति शेषः । भाष्ये-तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रत्यः

* लक्ष्येत्यभूत प्रतिपर्यन्तः १ ४. ६०. १-काचित्कः पाठः ।

† साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ ३ ४३.

परिर्दष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं सत्वपशन्दोऽष्टापचारो वर्जनार्थ एव,
तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा—
अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥८॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥२।३।६॥

कथमिदं विज्ञायते—यस्य चैश्वर्यमीश्वरतेश्चभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता-
दिति, आहोस्विद्यस्य सःस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चान् विशेषः ?

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते
पञ्चाला । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । नित्य परिग्रहीतव्यं

८०—ततश्च पुनर्द्वितीयाभिधानात् पूर्वोक्तदोषानवतार । शिष्टे स्पष्टम् ॥८॥

यस्मादधि । इहाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामि-
वाचिनो पर्यायेण सप्तमीष्यते, अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचार क्रियते । कथमिति ।
तत्र यदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथवेश्वर उच्यते अनेनेवीश्वर-
वचनम्—ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिन सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्वं
निदिश्यते यस्य सवन्धीश्वर उच्यते तत्र स्वात् सप्तमीत्युक्त भवति ।

कर्तृनिर्देशश्चेति । ईशितान् कर्तृत्वेनाभिमत, तेन स्वामिन सप्तमीत्युक्त भवति ।
अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थ । आधृता इति । स्वामिन्याधारे
पञ्चाला स्थिता इत्यर्थ । ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थ । 'सप्तमी शौण्डे'रिति
त्रिकल्पेन समासविधानादधि-ब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्तार्थाना इति च भवति । विभक्त्यर्थ-
वृत्तित्वे त्वघेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति । अधिकरणत्व समन्यते ।

८०—प्रतिलक्षणैश्वर्यमिति सूत्रस्यप्रतिपर्यन्तानुपलक्षणमित्यर्थ । भाष्ये वर्जनार्थ एवेति ।
तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भाव ॥८॥

यस्मादधिक । अन्यतरस्यैवेति । 'अधिरीश्वरे' इति ईश्वरसदृशेषु कर्मप्रवचनीय-
त्वविधानेन सवन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयो कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि 'यस्य चेश्वरवचन'-
मित्यस्याधृत्तौ मानाभावेनाभ्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भाव । तात्पर्यं प्राहृताभावात्प्राधान्येऽपरि-
तुष्यद्वाह—अथवेति । प्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्य-
मुच्यते इत्यर्थ । यद्गतमैश्वर्यं ब्रह्मवक्त्रासप्तमी । तत्रेति । तदेति पाठ उचित ।

एतत्सूत्रेति । तदेकदेश 'यस्य चेश्वरवचन'मित्येतदित्ययं । ब्रह्मदत्तार्थाना इति ।
'अपच्छे'त्यादिनाप्युत्तरपदत्वात् ख । अत एव 'परिग्रहीत्रचीन'मिति षड्यमाणाभाष्य
प्रयोगोपपत्ति । मन्वेवमधिनाशयपीमाव न स्यादत आह—विभक्त्यर्थमिति । रागात्पत्ति इति ।
नृतीय ढक्तोऽर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थ । अनुमोदनाकारमाह भाष्ये—'गिरा'

† सप्तम्यधिकरणे च २ ३ ३६.

परिग्रहीत्रधीनं भवति ?

प्रथमानुपपत्तिः ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः ? पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् ? पृष्ठीसप्तम्यौ-
'स्वामीश्वराधिपति' [२. ३. ३६] इति । न तत्राधिपतिः पठ्यते । यद्यपि
न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते ?
यद्य कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां पठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' [२. ३. ८]
इति* । सप्तम्योक्तत्वाच्चस्याभिसम्बन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधे-

प्र०- प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति
दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति । 'स्वामीश्वर' इत्यर्थे प्रहृष्टात्पर्याणामपि ग्रहणं
मन्यते । पृष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसम्बन्धसद्भावात् । अशेषत्वमिति । प्रातिपदिकार्थ-
त्रनिष्ठत्वाद्द्वयविकारभावात् । द्वितीया तर्हीति । 'अधिरीश्वर' इत्यर्थे कर्मप्रवच-
नीयत्वात् । सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन त्रितीयमानया सप्तम्यो-
भयगतस्य सम्बन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । भवेदिति ।
'अधिरीश्वर' इत्यत्रेश्वरशेषितव्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोऽस्तीति भावः ।

७० मित्यादि । परिग्रहीत्रधीनम् । परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः ।

प्रथमा चेति । भाष्ये तु शब्दार्थे इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यं प्रथमानुपपत्ति-
द्वयेति दोषद्वयमिति तृतीयो यदतीति तात्पर्यम् । एतत्सूत्रस्य हि 'अधिरीश्वरे' इति कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यम् । तथा चाप्ये कर्मप्रवचनीयत्वात्तदोगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि
सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राभावे तु ऐश्वर्यविषयापे क्रियायोगाभावेन
गत्यादिसंज्ञायाश्चक्रेणामात्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभ्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद्
द्वितीयाप्राप्तेः प्रथमा सिध्यतीति भावः ।

भाष्ये 'का तर्हि स्यात्पृष्ठीसप्तम्या विशयादिकदेशयुक्तिः । अधिपतिदायादेति । यस्य
यो दायादः स तत्रादिस्वामित्वात् स्वामीति लोके इत्यथहि यत इति ईधरपर्यायाविभाविति
भावः । व्यतिरेकाभावादिति । भेदसंबन्धनेतराम्बयित्वाभावादायर्थः । ननु ईश्वरत्वद्योतकत्वधरा-
पेक्षया कर्मप्रवचनीयत्वापे कथं पञ्चालसम्बन्धद्योतकत्वं येन ततो द्वितीया स्यात्त आह—
अधिरीश्वर इत्यपेरिति । ऐश्वर्यविषयाद्योतकत्वापेरिति तर्ह्ये इति भावः । एव च परस्पर-
प्रतियोगिकसम्बन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्यैव तत्प्राप्तिरिति भावः । उभयगतस्य
सम्बन्धस्येति । विशेषणानुरूपत्वात् पृष्टैवेति भावः । भाष्य-अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । अधिपत्यायो

प्रदत्तस्य चाभिमंथन्यः स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु गत्वधेः पञ्चालानां चाभि-
संथनस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

स्वयचनान्तं सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु 'यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता'दिति ॥ एतमप्यमन्तरेण
यचनं सिद्धम् । अथि प्रदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेव-
मेतत् । नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ।

प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुत ? प्रदत्तात् । का तर्हि
स्यात् ? पृष्ठीमस्यार्था—'स्वामीश्वराधिपती'ति । न तत्राधिगन्धः पठ्यते ।
यद्यपि न पठ्यतेऽधिरीश्वराधी । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं
ज्ञायते ? यदयं तस्यचिःपर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पठ्यतेपञ्चान्तं भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । सप्तम्योक्तत्वात्-
स्याभिमंथन्यस्य द्वितीया न भविष्यति । मयद्यांऽधेः पञ्चालानां चाभिमंथन्यः
स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु गत्वधेः प्रदत्तस्य चाभिसंथनस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'स्वयचनान्तं सिद्धम्' । अथि, एवं प्रति कर्मप्रवचनीयज्ञो
भवतीति यत्तन्व्यम् * ।

प्र०— इदानीं द्वितीयं धारणार्थं दर्शयितुमाह—स्वयचनान्तं इति । 'यस्येश्वरवचन-
मिदमेतन् स्वस्य सप्तमीप्रवृत्तित्वेन यचनात्प्रतिपादनात् । 'स्वयचनान्तं सिद्धं'मित्येतद्
ध्यान्याख्यायात्पातुमाह—एव तर्हीति । 'अधिरीश्वरे इत्यत्रेऽपरमहणगपनीय 'अधि,

उ०— अन्वयानिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः । एवमत्रेऽपि । अन्वयमत्रापि धारणाच्छब्दः । ईशितव्यस्येति ।
ऐश्वर्यवियवाधेः कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थः । पृष्ठी तु पिदापणानुत्पन्नाप्युभयगतं स्वयं
सामर्थ्याद्बोधयति । परत्र तद्बोधविविक्तत्वविधानात् । अत्र तु परत्रापि तद्बोधविविक्ति-
प्रत्यया विशेषानिष्ठसंबन्धबोधकस्य न पिदापणविविक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापञ्चा-
दिधारापिभिममान् ।

एतरे स्वयदानुपादाने कथं स्वयचनान्त्यासितं भाह—यस्येति । तत्र 'द्वितीया
प्राप्नोति'इत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

अत्र पदो द्वितीयाधारणायाह भाष्ये—एव तर्हीति । 'स्वयचनान्तं'इति यत्किमेतद्बोधो-
पारकमपीति व्याख्येय इत्याह—अन्यथाऽधारणात्तुमिति ।

१—'स्वयचनान्तं' पा० । २—इदं वार्तिकमिति केचित् । * अधिरीश्वरे १ ४, ६७

एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति'
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । 'उपपदविभक्तेःकारक विभक्तिर्वलीयसी'ति
प्रथमा भविष्यति ॥६॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥२॥३॥२॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-पन्थान गच्छति । वीवधं
गच्छतीति ।

प्र०-स्वे' इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधि कर्मप्रवचनीयसङ्घा, तस्मादेवानेन सप्तमी
त्रिधीयते । तेन स्वामिन प्रत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः ।
तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । 'अधिनब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्येतदधिकरणसप्तम्या
सिद्धम् ।

अत्र तु दोषमुद्गाह्य परिहरति-एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति
सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालाना कर्तृत्वात्कारकविभक्ति प्रथमेति भावः ।
कर्मप्रवचनीयसङ्घा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाधिकरणत्व द्वयोरपि
स्वस्वामिनोर्दक्षित तथाधिरिश्चर इति 'यस्य चेश्वरवचन मिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्य-
त्रिपयस्य चाधे क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसङ्घावाधनार्थोऽपि सङ्घाविधिर्नोपयुज्यते ॥९॥

गत्यर्थः । 'स्व रूप'मिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह-अध्व-यर्थ
ग्रहणमिति । तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी प्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु 'कर्मणि

३०- भाष्ये-एवपीति । अधे स्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । ननु सङ्घाविधान
सामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमा बाधेतेत्यत आह-कर्मप्रवचनीयसङ्घा त्विति । तद्योगेऽप्यव-
विधेस्तस्या सङ्घाया द्वितीयाविधावनुपस्थानमित्यर्थः । 'उपपदविभक्ते'तिति न्यायेनैव 'पृष्टी
घोप' इति सूत्रे षड्यमाणया पुरुषादिप्रधानपदात्पृष्टीवारकपुरुषाणाप्यत्र द्वितीया वारयितुं शक्येति
बोध्यम् । यथाधिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्या सङ्घाप्रधानायेन द्वितीयाया
प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याख्यानं तापयति सति स्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वमोपगम्येत् । तस्मा
स्वस्वामिभावविवक्षायांमाध्यासत्वाविवक्षायां सप्तम्यर्थं 'यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति च
सूत्रद्वयं कार्यम् । त्रिनिगमनाविरेहेण च सूत्रद्वयस्योपपत्त्यर्थं तात्पर्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं
रम्यते न तु प्रत्याख्यानं । 'अधिरीश्वर' इत्येतदीश्वरत्वे घोप इंशर घोप इति वा स्वाभ्ये-
यम् । अग्नये स्वं प्रति कर्मवचनोपपत्त्ये लभ्यते । किं चाधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीया-
प रदुष्कारैव पञ्चालेषु सप्तम्या मन्त्रदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन 'स्ववचनात् सिद्ध'मित्यस्या-
दुष्कारे पृष्ठ भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ ९॥

गत्यर्थः । तस्मात्प्राप्तमिति द्वितीयापि न स्वात्त आह-द्वितीयेति । भाष्ये-वीवध-

१-'प्राप्नोति' । कर्मम् ? कर्मप्रवचनीय' पा० ।

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो द्युत्पथेन पन्थानं गच्छति 'पथे गच्छती'त्येन तत्र भवितव्यम् ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? चतुर्था यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् ? 'संप्रदान' इत्येव । न सिध्यति । 'कर्मणा यमभिप्रैति संप्रदानम्' [१.४.३२] इत्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया ? गमिक्रियया । क्रियाग्रहणमपि तत्र चोच्यते* ।

प्र०-द्वितीये'ति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्त. मन् ददा पन्था गम्यते तदानभ्यनीति प्रतिषेध । यदा तूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्था ॥ किमर्थमिति । अन्तरेणान्येतःमूत्र द्वितीयाचतुर्थ्यो सिद्धत्वादिति प्रभ ।

क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्याय-स्योक्तत्वाद्द्वचनमाभित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थ-मिदमुच्यम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च भेदो निरूप्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्था भवति । यदा त्वभेदविरहा यदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्राम' कर्मेव भवतीति द्वितीया भवति । भेदाभेदविरहा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भे प्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः । अत एवापवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्था वे ति वक्तव्ये द्वितीया-ग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् ।

उ० मिति । 'पयांहारश्च मांसं च विवधौ वीवधौ च ही' इत्यमरः । 'पयांहाराश्चमांसं सप्तौ विवधशीवधौ' इति मानाथकोशः । भाष्ये—पथे गच्छतीत्येन तत्र भवितव्यमिति । एव-कारो भिन्नकर्मः । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः ।

प्रत्याख्यातमिति । तथा चैतन्मात्रफलसाधकनद्वचनारम्भेणैतद्वचनप्रत्याख्यानं न चकारासीति भावः । न्यायस्येति । तत्फलसाध्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानप्राप्तापूर्वं तत्फलस्य भवतीति भावः । तदेव चनपन्थापथपरमाह—अथवेति । न्यायमेव दर्शयति—तत्र यदेति । भेदे इति । संयोगानुकूलव्यापाराद्यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः । एतच्च 'कर्त्तरि कर्मे'ति सूत्रे, संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निरूयित तत् पृथावधार्यम् । संयोगश्च कर्त्तृनिष्ठ एव पल-त्येन विवक्ष्यते इत्यत्रि बोध्यम् । अथवा परत्याकर्मत्वमेव स्यादित्याहुः । यदा त्वभेदेति । ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थः । अत एवेति । 'चतुर्था वे'ति वक्तव्ये द्वितीया-

† कर्मणि द्वितीया २, ३ २ ‡ चतुर्था संप्रदाने २ ३ १३

* क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् १ ४ ३२ भाष्ये पृ० ४०१

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ।

सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् ।

अध्वनश्चानपवादः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वानध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छतीति ॥१२॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ।

प्र- इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्युद्गायनायाह-चेष्टायामिति । सिद्धं द्विविधं । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः । 'अजां नयती'त्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः । अथया नयतिर्गत्यर्थे एव न भवति । प्रतीयते ह्यत्र गतिः, न ह्यसौ नयतेत्यर्थः, तस्य प्रापणावाचित्वादित्याहुः ।

अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या-अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् ॥१२॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्यं इति । तच्छब्देन कार्यं निदिश्यते । तस्मादिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधायते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्य-कारणसम्बन्ध उच्यते, 'सामानकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधान'मिति वचनात् । तत्र द्विष्टत्रेऽपि सन्बन्धस्य यथा पट्टी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् 'राज्ञः पुरुष' इति, तथा चतुर्थी-यूपाय दार्विति । हेताविनि वृत्तीयापि दारुशब्दात् भवति, हेतु-

उ०-महणमपवादकर्मणोऽपि पट्टीविषये कृष्णोऽपि द्वितीयाध्वनिति न ह्यपवादानीयं, प्राया-क्यानेन भिक्षाफलत्वादिप्रत्ययः । 'अप्रत्याक्यानीय'मिति पाठान्तरे तु बहुधा वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाध्वनमपवादविषयेऽपि द्वितीयाभिधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याक्या-नेन सह भिक्षाफलत्वादिदं सूत्रमप्रत्याक्यानीयं ह्यादिति योजना । एवं च भाव्यमते 'प्राप्तस्य गते'त्यादी षष्ठ्येति भावः । अथया नयतिरिति । एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् ॥१२॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्यं तादर्थ्यमाह-तच्छब्देनेति । कार्यप्रयोजनमिति बहुमीदः । कार्यप्रयोजनमित्यर्थः । 'प्रापणाय दधी'त्यादी दधो प्रापणकारणत्वमाकाङ्क्षं-विशिष्ट-कार्येति । मोक्षविरहितो प्रापणत्वमिति कार्यमिति भावः । सोऽर्थो यत्येति बहुमीदित्तु कोऽः, तपुश्चरत्यान्तराणां । यथा पट्टीति । विशेषणविरहितैव सप्तम्यस्योद्भूततया प्रतीतेरिति

किमिदं तादर्थ्यगिति ? तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् ? सर्व-
नाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी ? अनेनैव ।
यद्येवमितरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता ? निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यं
चतुर्थ्या च निर्देशस्तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यर्थशब्देन
योगे चतुर्थी'ति यद्यं 'चतुर्थी तदर्थार्थ' [२. १. ३६] इति चतुर्थ्यन्त-
स्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन सह
समासो भवति । किं तर्हि ? पष्ठघन्तस्यापि भवति ? तद्यथा-गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ।

प्र०-हेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात् । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधा-
नात्, इह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् ।

तस्मात्पित्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यक्षमृश्यते ।
तदर्थशब्दात्संघन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥
गम्यमानविमलित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि ।
गुणे कृनास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते ॥

किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्या समासः, सति समासे तदनुवादेन
चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । पष्ठघन्तस्यापीति । संबन्धसामान्य-
विवक्षायां पष्ठघस्येव ।

उ०-भावः । विमलयाभिधानेऽपि तिहादिभिरनभिधानादेस्तौ तृतीया स्याद्वेत्यस आह-प्राति-
पदिकार्थव्यतिरेके चेति । पद्यविवये हेतुतृतीयाविधानादिति भावः । प्रातिपदिकार्थेति ।
हेतुत्वेनेतराश्रय्ये च तृतीया भवति । एतदर्थस्य च वचिदर्थे तेनाश्रयताभावादिति भावः ।

उपक्रमं बलोकाम्यां संश्लक्षति-तस्मादीति । उपकार्यं हीति । विद्यमानमेव
यत्किञ्चिदुपकारयिष्यते कार्यमित्यर्थः । तेन 'घटाव इष्य' इत्यादि नेत्याहुः । 'मोक्षाय हरि
मलती'त्यादी 'त्रियया य'मिति संप्रदाने चतुर्थी बोध्या । गम्यमानविमलित्वादिति ।
'चतुर्थी तदर्थे'ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविमलित्वादित्यर्थः । तद्वि ज्ञापकं कार्यवाचकचतुर्थ्या
सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः ।

तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थः । निरवशत्वादेनाभ्येप्रोक्षेनाप्रापीतरेतराश्रयपरिहारः
'सुकरस्थायि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह-तत्तर्हीति । चतुर्थीविधायकमन्यद्भवनमित्यर्थः ।
वस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह-न रद्वेषपीति । यदि चतुर्थीसमासं विनाभ्यः समासो न
स्यात्, स्याद्वेतेतराश्रयः । अस्ति चात्र पद्यसमास इत्याशयः । मन्वत्र पद्ये कथमित्यत
आह-सम्बन्धसामान्येति । तादर्थेन बोधे चतुर्थी, सम्बन्धत्वेन बोधे पद्येति भावः । पद्ये
समासोऽप्येति पद्ये वदन्ति स्वभावाच्चित्तसमास इत्याशयेनाह भाष्ये-गुरोरिदमिति ।

यदि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । योऽपि ह्युपा-
ध्यायाय गौर्दीयत उपाध्यायार्थः स भवति, तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥
श्रवणं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं यान्येन लक्षण्येन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय
रुचितम् । छात्राय स्वदितमिति* ।

तत्तद्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति
तादर्थ्यं चतुर्थीति यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह
समासं शास्ति ।

कल्पि संपद्यमाने ॥ २ ॥

कल्पि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय
कल्पते यवान्नमिति ।

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

प्र०- कल्पीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराद्यतुर्थी । विकार
रस्य च प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । यद्य रूपमुपजायते तत्रचतुर्थीति प्रकृतेर्ने

उ०- भाष्ये—यान्येनेति । 'दृश्यमाना'मित्यादिना । 'कर्मणा यमभिप्रेती'ति संज्ञाविधान
तु 'दाशगोत्री संप्रदान' इत्यर्थम्, तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादे
संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियाशब्दात्पत्तिरिति तदर्थ-
वार्थं चेति द्विम् ।

भाष्ये—यदयमिति । यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव, तथापि तज्ज्ञाप्या
चतुर्थी सर्वप्रेति भावः ।

कल्पि । 'संपत्ति'शब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यते इत्याह—सम्पत्तिरिति ।
अत्रैव प्रकृतिविकृतयोर्भेदसंशयेनाभेदाशङ्कयोऽनुभवसिद्धौ भग्येतेत्यत आह—विकारस्य चेति ।
तथा च प्रकृतिवाक्यसामानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविभक्तैरपवारोऽयमिति भावः । विकृता-
र्थकनिर्भन्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनाश्वय इति बोध्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये
प्रकृतेरपि चतुर्थी स्वारत आह—यद्य रूपमिति । अथादानविवक्षेति । अथादानपदेन
सक्तिः । कस्यैकरूपवर्धये इदम् । अत्र वर्धित—कस्यत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परि-
णामश्च रूपात्तरासिः । तत्रैकदेशे रूपात्तरे मूलादेश्विकारस्याभेदेनाश्वयेन ततो द्वितीयायां
प्राज्ञायां तद्वशेन चरितार्थां चतुर्थी अभेदविवक्षयां परत्वात्प्रथमया वाच्यते । 'यवागूमूंश्च

वाताय कपिला विधुदातपायातिलोहिनी ।

पीता भवति सस्याय दुर्मिक्षाय सिता भवेत् ॥

मांसौदनाय व्याहरति मृगः ।

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥१३॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवपङ्योगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

स्वस्तियोगे चतुथा कुशलार्थैराशिपि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—स्वस्ति जात्माय । स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थैराशिपि वाविधानस्यावकाशः—अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । इहोमयं प्राप्नोति—स्वस्ति गोम्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ।

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

प्र०—भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केषिदाहुः । अन्ये तु विरोधाभावाच्चत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति ॥१३॥

नमःस्वस्ति । स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं षचनम् । स्वस्ति जात्माप्रेति । तत्त्वकथनमिदं जात्मात्वादाशीरभावः । अलमिति । भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं षचनम् । तेनालङ्कारुक्ते कन्याम्, अलं रोदनेनेति

उ०—कल्पते' इत्येव हि तदा । ध्वनितं चेदं हरदत्तेन । कल्पेदत्यर्थधत्वे 'जनिकर्तु'रिति प्रकृते. पञ्चम्यामपि विकृतिवाच्यत्वात्प्राप्त्याप्यप्यद्विभक्तैरिति न्यायात् ष प्रथमैवेति दिक् ॥ अन्ये त्वित्यग्रेयमेवावधिः । 'प्रकृत्यादिभ्य' इति कृतीयावत्प्रथमापवादोऽन्येभ्यपरैः । यद्यपि दाद-यूपधोरिव यथागृमूत्रयोः प्रकृत्यविकारभावोऽस्ति, तथापि यथाशा मूत्रार्थत्वाभावात् तादृश्य-चतुर्थ्याश्च गतापेक्षा । पञ्चमुत्पातेन ज्ञापिते इति षचनस्य सादृश्यमूत्रम् ।

हितयोगे चेति । इदं 'तस्मै हित'मिति निर्देशाज्जापकारिसिद्धमित्याहुः । अरोचके 'रोगावधायाम'मिति ष्चुल्ल । ङोक्तो मपुंसकत्वम् । ततो मावर्ष इति । 'सर्वत्रामयस्वीप-संस्थान'मित्यामयश्चादिनि । 'अन्यत्रापि'ति दीर्घः ॥१३॥

नमः स्वस्ति । पूर्वैवेति । पुनर्विधानार्थेन धेनेद सिद्धमिति कश्चिद् । अलं रोदनेनेति ।

१—'कृष्णा सर्वविनाशाय' पः० । 'पीता त्रयाय विज्ञेया' इति काशिकापाठ ।

* चतुर्थी चाशिष्यापुष्यमद्रमद्रकुरालमुखापहिते २ ३. ७३.

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—अलंकुरुते कन्यामिति ।

अपर आह—अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
अलं मल्लो मल्लाय । प्रमुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लायेति ॥१६॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—न त्वा श्वानं मन्ये । न वा शुने
मन्य इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा’ ।
ततोऽप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—न त्वा
काकं मन्ये । न त्वा शुक्रं मन्ये इति ।

यदेतदप्राणिष्वित्येतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भवि-
ष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं
न श्राद्धम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति ।

प्र०—चतुर्थी न भवति । नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भवि-
ष्यतीत्यव आह—अपर आहृति । सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन
तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवालमित्यर्थ-
ग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः ॥१६॥

मन्यकर्म । एवं तर्होति । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते—‘न त्वा
शुने मन्ये’, ‘न त्वा श्वानं मन्ये’ इति । ‘अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया—‘न त्वा
तृणाय मन्ये’, ‘न त्वा तृणं मन्ये’ इति । इहापीति । आद्येन योगेनेति भावः । तदेवं
योगविभागेऽपि दोषदर्शानान्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह—यदेतदिति ।

उ०—रोदनं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथं तस्माद्रोदनेन साध्यं नास्ति, अतस्तस्मा
कुर्वित्यर्थः । भाष्ये ‘पर्याप्त्यर्थग्रहणं’मिति वार्तिकस्य द्विधा व्याख्यानेन प्रभवादियोगे पठ्यपीति
ष्वनितम् ॥१६॥

० मन्यकर्म । भाष्ये—इहापीति । यद्यपि प्राण्यप्राणिषु द्रव्यज्जाप्याद्येनैव सिद्धे उत्तर-
योगेनाद्यस्थानित्यज्ञापनात्कश्चिदेव प्रवृत्तिरिति ‘न त्वा काकं’मित्यादौ नातिप्रसङ्गस्थापि
योगविभागं विनापि सर्वसमाधानं वक्तुमयमुपक्रमः । अत्र भाष्ये ‘येषु प्राणिषु नेष्यते’
इत्यत्र बहुवचनेन शुक्रकाकतिरिक्तप्राणिष्वपि निषेधो ध्वनिः, तदभिप्रेत्यैव वृत्तौ शृगालशब्द
उदाहृतः । भाष्ये—न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति । यावत्—यतः, नाव्यं
नावा स्वल्पनौकया तार्यमपि स्वया महत्यापि न तीर्णमत्रत्वां नावमुद्धमपि न मन्ये
इत्यर्थः । ‘नौ’शब्देनोद्धमं स्वल्पनौकोच्यते । ‘त्वा’शब्दार्थस्तु महती नौः । एवं ह्यनादरो
भवतीत्याहुः । एवं ‘न त्वाद्य मन्ये यावद् शुक्रं न आहृति’इत्यत्र आहृतिः आहृतिर्विभक्ति-
मुक्तमतस्त्वामपममोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—त्वां तृणं
मन्य इति ॥१७॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः ।
प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण 'याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि
गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विपमेण धावति । द्विद्रोणेन

प्र०— प्रकृत्यकुत्सितग्रहणमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते तत् प्रकृत्येण यदि कुत्सा
प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां
चतुर्थीविधानं संपद्यते । क्वचित्प्रतिकृत्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः । तृणादेरपि निकृष्टत्वं
यदा प्रतिषिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी, न तु साम्यविवक्षायाम् । प्रतिकृत्येति ।
निकृत्येत्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिवि'त्यापिशलिरधीते
स्म ॥१७॥

इत्युपाध्यायजैषट्पुत्रकैषट्कृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावान्
पष्टयत्र प्राप्नोति । प्रायेणेति । 'प्राय'शब्दो बहुवचनी । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र
प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति । समेनेति । द्वितीया प्राप्नोति ।
द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्वीत्वाभावः । अत्रापि

उ०— प्रकृत्यकुत्सितेति । 'पराशरयोगे से'ति क्त्वा । अतिशयविक्रियकृतिसत्त्वे प्रतिपाद्ये
इत्यर्थः । तदाह—यद्वाचिन इति । त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद्वातिशय-
रम्भ इति भावः । 'आपिशलि'वाच्येनोपमानयावकाशतोऽपि तिरस्कारे चतुर्थीत्युच्यते ॥१७॥

इति शिवमहत्सुवससीगर्भजनागोजीमहविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । क्रियापदेति । क्रियान्त्याहारे विभक्त्यन्तरवाचनया दार्ढिकमिति
भावः । अमिकुपादिकं तु गुणो न क्रियेति तात्पर्यम् पष्टयत्रेति । प्रकृतिसम्बन्धी अमिकुप
इति बोधादिति भावः । प्रथमा षष्ठी वेति । गोत्राभिन्नगोत्राण्यमिति बोधे भाष्य, सामान्य-

धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम् ।-

इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति, एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति, एतेनाहं संज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथा धावति विषमेण पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति, तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्च । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति, अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । पञ्चप-

प्र०-द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाणस्य पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशून् इत्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । संघसंघिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संघः साहस्र । शतमानविंशतिके'त्यण् । पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः ।

प्रकृतिकृतमिति । गन्धमानापि क्रिया करणादिभ्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा 'प्रविश पिण्डी'मित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थः । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद्

उ०-विशेषभावसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽप्येति भावः । गोत्रशब्देनागस्याष्टम-सम्बन्धपर्ययम् । अत्रापितीति । परिच्छेद्यपरिच्छेद्यकभोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाभिन्नमित्यर्थोत् । पञ्चके 'संघमाया भतिशदन्ताया' इति कञ् ।

एष तत्र प्राय इति । तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो—येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः । तच्चाध्ययनस्येति । अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः । बहुमिरण्ययनेऽग्रहणधारणयोः सौकर्यं भवतीति बाहुल्यं तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् । एतेनाहं संज्ञाये इति । अहं 'माठर' इति गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः । अत्रयोगे हेतुमाह—प्रतीयेति । अत्र केषिन्—एष शीत्या करणत्वादिश्रुत्पादने हेतविति सूत्रस्येत्थंमृतलक्षण इत्यस्य, च धैर्यार्थोपत्तिः । यदि तत्र द्रव्याद्यन्वयविवक्षार्था सार्थव्य तर्ह्यत्रापिती प्रत्याख्यातमत्रासिद्धात्येकदेश्युक्तिरेव ।

अर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति, सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति ॥ १८ ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १६ ॥

किमुदाहरणम्-१ तिलैः सह माषान् प्रपतीति । नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषान् उप्यन्ते-तत्र 'करण' इत्येव सिद्धम्* । इदं तर्हि—'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति । अत्र प्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाभिधीयते, यथाप्रधानं सिद्धा तत्र 'कर्तरि'त्येव तृतीया* ।

२०-द्विद्वेषपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रियायै मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात्तृतीया-विधिः ॥ १८ ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति । तिलैः सह इति । अत्र माषा उप्यमानत्वान् प्रधानं कर्म । तिलास्तु तथायुक्ततया वृत्तमूलानोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयाया प्राप्ताया तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते । पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवात्रागमनक्रियायां शब्दं कर्तृत्व न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते ।

लादय इति । आदिशब्देन क्तादीनां प्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकृत्त्वाद्गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यसप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्य-

३०-सम्बन्धसामान्यविक्षाया पृथीयाधनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः । अत्रभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये ॥ १८ ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रियेत्सिद्धत्वात्प्रधानमसिद्धमत आह—तथायुक्ततयेति । वस्तुतः सहायविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः । ननु वापापेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्राधान्यात्प्राप्यविरुद्धा तृतीयेत्याह—अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव—पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः । न तु पुत्रस्येतीति । तस्य सहायत्वलादनुमीयमान कर्तृत्वमिति तृतीयाया अत्राप्तिरिति भावः ।

पुत्रेण शब्देन—केन । गुणप्रधानयोरिति । प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तात्पर्योः कर्त्रोरित्यर्थः । भाष्ये—अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः । प्रधानकतरास्य

१-निर्णयवागरीये सस्करण इदं नास्ति । * कर्तृकरणयोस्तृतीया २ ३. १८

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्ये’ति । पृष्ठपत्र षाषिका भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सह स्थूलः’ । ‘पुत्रेण सह पिङ्गल’ इति ।

इदं चाप्युदाहरणं ‘तिलैः सह माषान् वपती’ति । ननु चोक्तं ‘तिलैर्मिश्री-
कृत्य माषा उच्यन्ते तत्र ‘करण’ इत्येव सिद्ध’मिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलै-
मिश्रीकृतयोप्येत् । यदा तु खलु कस्यचिन्माषाजावाप उपस्थितस्तर्द्धं च
क्षेत्रमुपाजितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते ‘यदि भविष्यति भविष्यती’ति तदा न
सिध्यति ।

प्र०—मित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण
सहागमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वाद्बुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्—
‘अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान’ इति । पृष्ठपत्रेति । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’त्य-
नेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तारि न भवि-
ष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं ‘भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य
काष्ठाना’मिति, तदा पृष्ठीवाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल
इति । शुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वाद्ब्र क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि
भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात्तिलानां करणत्वाभावात् । एकक्षेत्रे च
वापात्सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः ।

उ०—स्योच्चारितरूढबोधक्रियाकर्तरीत्यर्थः । तदेवाह—प्रतीयमानगमीति । साहित्यानुपपत्त्ये-
त्यर्थः । ‘प्रविश पिण्डी’मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविनयेऽष्टत्वादिति भावः । छादपस्त
न तथा घातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणसाहित्यं हि
पुत्रस्याप्याहतागमनसंबन्धज्ञा । एव बोद्धुं शक्यं न त्वन्यथेति तारपर्यम् । ‘पृष्ठपत्र षाषिके’-
त्युत्तरदर्शनादेवदत्ते तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति, तदनिष्टमित्यत आह—स्युटेति । भाष्ये—
पृष्ठपत्रेति । एव बोधयोस्तृतीयाप्रसङ्गभावान्न नियमार्थत्वात्पुत्रपरिचरिति भावः । ननु पृष्ठी-
वाधनाधमेव तर्हीशमाशयकमत आह—सा च प्रधानति । प्रधाने चारितार्थसम्भवादिति
भावः । भवत्येवेति । अत्र वदन्ति—तृतीयापृष्ठोः को विशेषो यत्तृतीयाप्रधानेऽपि पृष्ठी
नेति । एवं च ‘पुत्रेण सहागमन’मित्यादौ पृष्ठीवाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमाशयकमिति । अन्ये
तु—कृषोणे पृष्ठी कृष्योगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शाब्ददृष्टप्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृ-
कर्मणोरेव पृष्ठी, न प्रतीयमानत्वंसंबन्धयोरिति भाष्योपपाद्यमाहुः । क्रियाया अभावादिति ।
अस्तिक्रियासत्त्वेऽपि साहित्यबलारस्थौल्यमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः ।

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

र्षलीयस्त्वादन्वत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिर्षलीयस्त्वात्' । अन्यत्रापि [उपपदविभक्तेः] कारकविभक्तिर्षलीय-
सीति प्रथमा [भवति, एवमत्रापि 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्षलीयसी'ति
प्रथमा] भविष्यति । कान्यत्र ? गाः† स्वामी व्रजतीति ॥१६॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह कस्मान्न भवति—अक्षि काणमस्येति ?

प्र०— सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते । प्रधानस्य चान्तरङ्ग-
त्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । 'शिव्येण सहो-
पाध्यायस्य गौ'रित्यत्रापि गवा संबन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्पद्येव भविष्यति न
चृवीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्याक्तत्रिवन्धना
द्वितीया 'स्वामीश्वरे'ति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धः । ततो येन गुणेनाङ्गस्य
विकारो लक्ष्यते ततश्चृवीयेति सूत्रार्थमवगत्याह—इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्ने-
त्यर्थः । अक्षि काणमिति । 'कण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम् ।
काणगुणयोगाद्भेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मत्तुपो लुग्विधानाद्वाञ्छि काण-
शब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात्चृवीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाङ्गो विकारो
लक्ष्यते । 'अक्षणा काण' इत्यत्र त्वच्छिश्चदान्न प्राप्नोति ।

उ०— कारकविभक्तिरिति । तिष्ठत्यादिक्रियानुपपत्त्याश्चूळ इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः ।
सहयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । सद्पवादत्ववार-
णायेदं वचनमेवेति चिन्मयम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । एकावयवित्वादिप्रमानाधि-
करणात्सहोपाधिरूपसाहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वविज्ञानावयवत्वत्वादिति भावः ।
वाधित्वेति । स्वामित्वमपि गोविरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोऽपि गवामिति भावः ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दस्यांशभावात्प्रवृत्तत्वे शब्दानुपपत्तेराह—अङ्गशब्द इति ।
अप्रसिद्धत्वात् न गृह्यत इति भावः । अचि घञि वेति । उभावपि भावे इति भावः ।
'प्र'जित्यच् । नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यामनुपपद्यमत आह—काणगुणेति ।
लुग्विधानाद्वेति । इदं चिन्मयम् । गुणगुणुमयमिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्तेः । न शब्दः काण-
मिति शब्दाविद्भवति । कर्मवचनः काणत्वगुणविशिष्टाक्षिषाधीति परे । न प्राप्नोतीति ।
शब्दतोऽङ्गविकारप्रतीतिरिति भावः ।

१—कीलहानंभाष्य इदं न विद्यते ।

† कर्मणि द्वितीया; (स्वामीश्वराधिपतिदायादसादिप्रतिभूमस्यैश्च) २. ३. २, (३६).

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यते इति वक्तव्यम् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दो 'येने'ति च कारण एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तास्मन् भवितव्यं न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥२०॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं क्षान्मद्राक्षीदिति ।

प्र०— अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेशतृतीया भवति न काणादेशेण वचनादित्यर्थः । एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह— तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवो विकृतेनाङ्गेन विकारवान्प्रकाशयत इत्यर्थः । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शादित्वात्प्रत्ययान्तोऽत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः । 'येने'त्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योत्यितुं शक्यते । न चैतेनेति । 'अक्षि काणकस्ये'त्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवो नोच्यते, किं सर्ववयव एवेत्यर्थः । अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकार- प्रतिपत्तिः ॥२०॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम्—इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः । कमण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्ष-

उ०— अक्षप्रत्ययान्त इति । अक्षिद्वयस्यापि श्याश्यानाद् प्रहणमिति भावः । विकृतमङ्ग- मिति । सामर्थ्यादिति भावः । तदेवोपपादयति—न हीति । 'समुदायोऽङ्गी द्योत्यते' इति भाष्ये 'विकृत' इत्यर्थः । तस्यैव—अवयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति । शाब्दीति भावः । आर्धी तत्प्रतीतिस्तु न तृतीयानिमित्तमिति ध्येयम् ॥२०॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचि- पदघटितपदस्थे सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—यदा लक्षण- वाचीति । लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवाचिनस्तत्स्थत्वं न सम्भवतीत्यत आह—लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थः । 'कमण्डलु पाणि'शब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्यच्छात्रवाची, तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणवायोगारपरिक्षेप्यादाह— कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतशब्दात्त्वं प्राप्तशब्दात्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः । बहु-

न चेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'इत्थंभूतस्य लक्षणोनापृथग्भावात्' । यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ।

किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिदिशति—इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणम्, तस्मिन्नित्थंभूत-लक्षण इति ॥२१॥

प्र०—णेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिपेधो 'न हि संबुद्धयो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक्प्राप्नोति, समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्, तस्याः कृते समास उत्पादनात् ।

लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया । तथा ह्ययमिति । पृथीतपुरुपस्योत्तरपदार्थ-प्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यद्वृत्तं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया, यथा 'कमण्ड-लुना ध्यात्रमद्राक्षी'दिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदायाभिधायित्वाद्वर्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥२१॥

उ०—व्रीहौ समुदायस्य संबन्धित्वेन संबन्धी बोध्यः, तत्र चेतरेपदार्थान्वय इति व्यपेक्षावादे शङ्केयम् । तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ज्ञाप्यत्वेनावयः सुवचः । पाण्यधिकरणकमण्डलु-ज्ञाप्यशब्दात् इत्यर्थः स्यादिति भावः । ज्ञापकादिति । एतेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्य-पास्तम् । 'तस्ये' इत्थंभूतलक्षणे' इति वार्तिकस्वारस्येनाप्यवाच्यतृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । तन्मध्यपतितन्यायात्कण्डवत्प्रहणेन प्रहणेऽपि कप्सुमादिवच्छात्रेणाश्वत्थबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षणस्याविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चात्तद्विषय-विवक्षायामत्र तृतीयापादनं 'कृतपूर्वी कट'मितिवदिति बोध्यम् । केचित्तु कमण्डलुपाणि-शब्दाद्ग्र तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणिरवस्यैव लक्षणत्वात् 'सकृदसौ कमण्डलुपाणिशब्दात्प्रो-दष्टस्य तदेव लक्षणं भवती'ति 'अनुलक्षण' इति सूत्रे भाष्यात् । तदेवेत्यस्य—कमण्डलु-पाणिरवमेवेत्यर्थः । अथवा 'स एवे'ति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिज्ञाप्यस्तदवयवीति बोधः स्यात् । कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा तन्मध्यपतित-न्यायेन तद्वप्रहणेऽपि तदवयवत्वं नैत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुनुर्वार एव । अत एव 'इष-एकाचो'ऽमिति सूत्रे भाष्ये—'नरंमय' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तरं जातस्याप्यमः 'सुपो धात्विति लुक्—अन्विधिसामर्थ्यान्नेत्युक्तमित्याहुः ।

भाष्ये—अपृथग्भावादिति । एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोदपस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन छात्रेऽवयवासंभव इति भावः । तदेतद्वद्वयति कैयटः—'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्य-मिति । विशेषणत्वानामान्तोपस्थितिरित्यर्थः । प्रागुक्ताशयानभिज्ञः शङ्कते—किं वक्तव्यमिति । अत्रापि सूत्राद्वात्मगुण्यययुक्तिमप्यादिकद्वेषी भाष्ये—प्राधान्येनेति ॥ २१ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्माण ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्माणी’त्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी* भवति विप्रतिषेधेन । ‘संज्ञोऽन्यतरस्या’मित्यस्यावकाशः—मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः—इध्मप्रत्रश्चनः पलाशशतनः† । इहोभयं प्राप्नोति—मातुः संज्ञाता । पितुः संज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ।

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । ‘अन्यारादिरतै-दिवशब्दाञ्चूत्तपदाजाहियुक्ते’ [२.३.२६] इत्यस्यावकाशः—अन्यो देव-दत्तात् । ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च’ [३६] इत्यस्यावकाशः—गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति—अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामीति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि ? स्वामी ।

एवं तर्हि ‘तुल्याथैस्तुलोपमाम्या तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्यस्याव-काशः—तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्यस्याव-काशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीति । ‘तुल्याथैस्तुलौपमाम्या’मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥२२॥

प्र०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । मात्रा संजानीते इति । ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ इत्यात्मने पदम् । अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गत्रामिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तप्रहरणायदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी । न चात्र गत्रापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् । किं तर्हि ? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना घर्मेण सहस इत्यर्थविवक्षायांमस्ति गवा पदद्वयार्थयोगः ॥२२॥

उ०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । अण्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पञ्चमी स्यादत आह—भूतपूर्वेति । अन्ययुक्त इति । अण्यत्वप्रतियोगीत्यर्थः । पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामीत्युदाह-रणाथः । इम्यप्राप्तये तुल्येन च स्वामिनः संबन्धमुपपादयति—गवां य इति ॥२२॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाम् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विमक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति ॥ कस्मान्निमित्ताद्वासति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वासति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन् कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन् हेतौ वसति ॥२३॥

अपादाने पञ्चमो ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ।

प्र०— हेतौ । योग्यतामात्रमुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । 'निमित्तेति । असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'त्यत्र । तत्र प्रायप्रहणात्सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्वास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ॥२३॥

अपादाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्विती-

उ०— हेतौ । व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः—'योग्यतामात्रमुक्त' इति । व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं, व्यापारावेशो च क्रियाविषयत्वमेव फलोपघानमेवेति ततो भेद इति भावः । न त्विति । वृत्तिकारवदिति भावः । अन्ये त्विति मतेऽनुप्राहृष्टाभावोऽवशिषीजम् ॥२३॥

अपादाने । ननु ल्यबन्तविधायकस्यात्र शाब्देऽदर्शनाल्ल्यब्लोप इत्यसद्वृत्तमत आह—
यत्रेति । वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः । ल्यबन्तप्रहणं वाच उपलक्षणम् । 'भासनात्प्रेक्षते' इत्य-
स्यासने स्थित्वेत्यर्थात् । तत्रेति । ल्यबन्ताभावेऽपि गम्भमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः ।

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात् प्रेक्षते । शयनात् प्रेक्षते ।

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । 'गवीधुमतः' साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आप्रहायणी मासे ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आप्रहायणी मासे ।

प्र०—यायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'त्यञ्जोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी ।

प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते—यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते । तत्र पञ्चमीमित्यर्थः । गवीधुमत इति । गरीधुमनाम नगरम् । तद्युक्तात्काल इति । काले—विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो भासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीमित्यर्थः । अथवा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे काल इत्यर्थः ।

उ०— गम्यमानक्रियापेक्षयापादानत्वं भविष्यतीत्यत आह—क्रियाया इति । यदाश्रित्येति । यदश्रित्येनाश्रित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वर्तमानाच्छब्दादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह—काले विषये इति । युक्तो भासादिरिति । भासकार्तिक्योश्चावश्यवमधिमद्भावः संबन्धः । आप्रहायण्यास्तु न तद्युक्तात्वमिति भावः । अथवा पञ्चमीति । तच्छब्देन पञ्चमी

१—दृश्यतां "एविमाफिया इयिहका" प्रथमो भागः पृ० १८० पुरा 'गवीधुमान्' इति लञ्च प्रतिष्ठं "रम्य सन्ततवेदविद्याख्यानघोषवधिराट्टतदिह मूर्धं" नगरं सम्प्रति नष्टविभवं "बुदारकोट" इति नामान्तरं विद्यते । (महर्षिदायनन्दकृताष्टाध्यायीभाष्ये प्रथमभागे — (प्रथम स० पृ० २८८) डा० खुवीरस्व टिप्पणी) ।

२—नगरमिदमित्तुमत्यास्तीरे परुलावातमण्डले साम्प्रत 'संकिसा' इति प्रसिद्धम् । पुरा यत्र धनकस्य यवीयभ्रातु कुशध्वजस्य राजधानी बभूव । तद्यथा रामायणे बालकाण्डे ७० वमसर्गे— 'भ्राता मम नहतेवा यवीयानतिधार्मिक । कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुमाम् ॥२॥ धार्वाकपर्वन्ता विबन्निभुमर्वा नदीम् । साकार्या पुष्यसंकाशां विमानमिव पुष्यकम् ॥३॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः साहाश्यं चत्वारि योजनानि । [गवीधुमतः साहाश्यं] चतुर्षु योजनेषु ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अपादान' इत्येव सिद्धम् ।

इह तावत् प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? संततत्वात् । अथवान्यान्यप्रादुर्भावात् । ['अन्या चान्या च प्रादुर्भवति ।]

प्रक्षाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छति, पाटलिपुत्रादागच्छामीति ।

प्र०— अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयप्राहित्वात्प्रासाददेशात्पक्राम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह—अथवान्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य सायुत्वं द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ।

उ०—पराभूयते तद्यत्कश्च तत्प्रकृत्यर्थः, तस्मात्परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिनः सप्तमीत्यर्थः । आप्रहायणार्थं परत्वं न शब्दं तत्त मासस्यैवेति भावः ।

दर्शनं चक्षुरिति । करणे व्युत्थिते भावः । तेजोरूपमिति । अपक्रामणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषयप्राहिणो नयनरश्मयः सूर्यरश्मिवत्प्रासाददेशस्यपुरुषनयनादपक्राम्य यावद्विषयदेशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवं च प्रासादात्प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्राम्य विषयं जानीते इत्यर्थः । प्रासादस्यपुरुषाक्षिर्गमनं प्रासादादिति व्यवह्रियते इति बोध्यम् । 'प्रासादमादद्य भुङ्क्ते' इत्याद्यर्थे प्रासादाद् भुङ्क्ते इत्यादिनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्यप्राक्षिर्गतमर्थं भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्यर्थं इत्यन्ये । प्राप्यविषयप्राहित्वादिति । 'परावरयोगे चेति क्त्वा । बीदो यथाकर्धक्षिर्भागो बोध्यः । भाष्ये—अन्या चान्या चेति । दर्शनत्रियेत्यर्थः । 'अपक्रामति तस्माद्दर्शन'मिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिप्रता । कैयटोक्त्यापाठ्याने तु चक्षुर्ध्वनिरिति विशेष्यं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभवानावृत्तिरिति पूर्वपक्षः । ताराकालं स्थिरत्वेनाद्यमुत्तरं द्वितीयं तु स्पष्टमेवेति । ध्येयम् । सत्यपि द्वित्वे निम्बवत्यन्तस्यैव द्वित्वापत्तेः

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि ।

कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्या आग्रहायणी गते मास इति ।

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु साङ्काश्यमिति ॥२८॥

अन्यारादितरतैदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहित्युक्ते ॥२१॥२६॥

अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् ? 'पृथगतसर्थ-प्रत्ययेन' [२. ३. ३०] इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥२६॥

प्र०- कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । गते मास इति । ततश्च 'यस्य च भावेन' इति सिद्धा सप्तमी । चत्वारितीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥२८॥

अन्यारा । तस्यायमिति । अथ सद्यद्देवदत्तेनेत्यदिकशब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कर्मज्ञान विहायते ? उच्यते-दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥२९॥

उ०-कर्मव्यतिहाराभावेन समासयज्ञावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाच्च इन्द्राप्राप्ती कथमन्यान्वेतीत्यत आह-भाष्यकारेति । तत्प्रमाप्यत्कर्मव्यतिहाराभावेऽपि बहुलग्रहणात्कचित्समासवजाव इत्यर्थः । कृतवीप्साद्विर्वचनस्यान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन पठ्यसमास इति परे ।

प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथं पञ्चमीत्यत आह-भाष्यकारवचनादिति । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्येवंरूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । 'न प्रदृश्यते' इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितम् । तदप्यवधिमादायेत्येवंरूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थः । अधि-करणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह-ततश्चेति । कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी मयतीति यावयार्थ इति भावः । तत्र प्रातीति । एतदर्थमेव ततः साङ्कारयमिति यावयभेद इति भावः ॥२८॥

पृथगतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? 'पृथगतस्रप्रत्ययेने'त्युच्यमान इहैव स्यात्—दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात्—उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाद्ग्रामस्येति† । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽतस्रप्रत्ययेन च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थः ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात्‡ । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं**, तत्रान्यतरच्छ्रवणमवकर्तुम् ॥३०॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् ? न प्रकृतं पञ्चमी-ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अपादाने पञ्चमी' [२. ३. २८] इति ।

प्र०— पृथगतस्र । अर्थग्रहणमिति । अतस्रश्च प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्यय-ग्रहणादतस्रश्चस्त्वदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । पृथगतस्रप्रत्ययेनेति । अतस्रश्च-स्वार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य कियतसिति रूपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति । प्रत्ययग्रहणमधिकं । क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्तेऽस्तावौ पृथग्भावः । तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥३०॥

पृथग्विना । अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुष्ठानं कियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह—पृथगादिष्विति । पक्ष इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति ।

उ०— पृथगतस्र । तदर्थोपलक्षणमिति । मध्यमपदलोपिसमासादिति भावः । अतस्रश्च-स्वार्थस्येति । व्यधिकरणपक्षयोराश्रयणाश्रयत्वे हेतुं दर्शयन्नतस्रश्च प्रत्ययत्वव्यभिचारं दर्शयति—तस्यतेरिति । न च 'प्रत्ययाप्रत्ययो'रिति परिभाषयाहस्त्विति सूत्रमाध्यपठितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लामे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थात्तदर्थलाम इति वाच्यम् । तदन्वित्यत्वज्ञापनेनापि चारितार्थात् । संभवाच्चेति । यो हेतौ । माध्वे— 'अन्यस्तेन समानार्थ' इत्यस्य 'तेनापि योगे सिद्ध'मिति शेषः । अथ प्रत्ययेति । परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थः । लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमस्येवेत्यत आह—प्रत्ययग्रहणमिति । 'अञ्चेलु'गिति लुक् ॥३०॥

पृथग्विना । नञः प्रतिषेधार्थत्वेऽसङ्गतिरत आह—काफेति । अनधिकारत्वेऽन्यारा-

* दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५. ३. २८. † उपर्युपरिष्ठात् ५. ३. ३१.

‡ अञ्चेलु'क ५. ३. ३०. ** २. ३. २८ माध्वे ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

अनधिकारः सः ।

अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषयो प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्यांप्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यांप्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् ? अन्ततः षष्ठ्याम्* ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अपादाने पञ्चमी'ति । ननु चोक्तमनधिकारः सः, अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेध

प्र०—नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेण योगेण नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांप्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्राप्त्यर्थं सद्बुद्ध्यावहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः ।

यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते ।

प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी सा हि शेषनिवन्धना ॥

उ०—द्विष्यत्वात्कृतिरस भाह—योगात्परेद्विति । भाष्ये—द्वितीयापष्टीविषये इति । 'एमपा' 'षष्ठ्यतसर्थे'त्यत्र चेत्यर्थः । सौत्रकमस्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातस्यागे च बीजं चिन्त्यम् । केषुचि 'एमपा द्वितीया' 'षष्ठ्यतसर्थेने'त्येवाष्टाभ्यायीपाठः । एवं च 'पृथग्विनै'त्यनेन द्वितीयाविधनमपीति, एनपैति धोगविभागात्षष्ठ्यपीति च वृष्टुर्कं चिन्त्यमित्याहुः । अन्यतरस्यांप्रहणमिति । अथयानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः । आरायानमिश्रः शङ्कते भाष्ये—अस्त्यन्यदिति । यद्यपि संवन्धानुवृत्ती मण्डूकानुवृत्ती वा अनुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धायाऽन्यतरस्यांप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, षष्ठी तु नेष्यते भाष्यवृत्ता, तथापि तद्विना तयोर्दुर्बोध्यत्वात्तद्वोधनार्थैव तद् प्रहणमिति बोध्यं, तद् ध्वनयन्नेवाथयान्येत्यादिपक्ष-

इति । एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते—‘अपादाने पञ्चमी’ [२८] । ‘अन्यारा-
दितरर्तेदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते’ [२६] पञ्चमी । ‘पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन’
[३०] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । ‘एनपा द्वितीया’ [३१] अन्यारादिभि-
र्योगे पञ्चमी । ‘पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते-
ऽन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण
प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः
पञ्चम्या द्वितीयापष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो
बाधको भवति ।

अथवा वक्ष्यत्येतत्—अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव
भवन्ति । किं तर्हि ? यन्नाद्भवन्तीति ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०— सम्बन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमु-
त्तरार्थेतिहार्थापीति संदिग्धा पष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थेयुक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं

उ०—द्रवमाह । बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते, अस्वामीयाभ्यामर्थाग्रहणादिति
भावः । भाष्ये—यद्वादिति । अत्र आन्यतरस्याग्रहणं यतोऽस्तीति भाष्ये ॥३३॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । भाष्ये—पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यात्पञ्चम्या-
न्तिकादित्यर्थः । सामान्यतो दूरान्तिकार्थयुक्तात्प्रतिषेधे पूर्वग्रहणस्यैवतत्प्राप्त्येव
वैयर्थ्यापत्तिः । अत एवात्र वातिके ‘पञ्चमीविधानम्’ इति श्लोके, दूरान्ति-

दूराद्ग्रामस्य ।

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

'न वा, तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् † ।

दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥३५॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य कर्मण्युसंख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आग्नाती छन्दसि ।

प्र०—तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण पष्ठयेव प्रामाद्भवति । दूरादाव-
सथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ॥३५॥

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विपयस्येति । इग्रन्तस्येत्यर्थः । अधीतीति । अधीतमने-
नेतीष्टादिभ्य इतीनिः । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति यथा 'कृतपूर्वी
कट'मिति । सतस्तदपवादः सप्तमी विधीयते । अधिकरणविवक्षायां सिद्धेति चेत् कर्म-
विवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निरुच्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । 'भासमधीती व्याकरणे'
इति फालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहामहणात्सप्तम्यभावः ।

उ०—कार्येति पूर्वसूत्रेण पञ्चीपद्यम्योः प्राप्तिः । पूर्वसूत्रेण—'दूरान्तिकार्यैः पठो'त्यनेन । पष्ठये-
वेति । न तु पद्यमी, अनेन निषेधादिति भावः । दूरादावसथादिष्वनयोः सामानाधिकरण्यप्रमं
निराकरोति—आवसथस्येति । दूरात् ग्रामस्येत्यादौ त्वन्निधानात्पद्यमी मेति भावः ॥३५॥

सप्तम्यधि । 'इग्विपयस्ये'त्यस्य ह्नो विपयस्येति समासः । प्रकृतित्वेन च स ह्नो
विपयस्तादाह—इग्रन्तस्येति । क्तस्यप्रकृतिक्तेनग्तस्येत्यर्थः । अत्रटयाकरणस्येति । पूर्वम-
विषयितकर्मतया भावे क्ते प्रथमकर्मसंबन्धेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याशयः ।
कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात् न हनिः, अथयिक्त्वायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये इयाकरण-
ताम्बात् प्रथमैवेति निरस्तम् । अधिकरणत्वविरक्षायामिति । अली'पत्त्याहारं कर्तुंशता
इयागाराधयाविवक्षायामित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । तच्चोपरगारितं 'काष्ठापरनो'तिपत्र ।

१—'अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः' इत्यधिकं क्वचित् । † मनुस्मृतौ ४ १५१. त्वेवं पठ्यते—
'दूरादावसथान्मूत्रं दूरादावसेचनम् । उन्दिशाननिषेधं च दूरादेव उवाचरेत् ॥'

साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । 'असाधुः पितरि ।

कारकाहर्णां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकाहर्णां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु सुखानेषु दरिद्रा आसने । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ।

अकारकाहर्णां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकाहर्णां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्व्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ।

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्व्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ।

प्र०— साध्वसाधुप्रयोगे चेति । 'साधुनिपुणाभ्यां' सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुप्रहरणम् । तेन तत्त्वर्थनेऽपि साधुयोगे सप्तमी भवति । अर्चाप्रहरणं तु तत्र निपुण-विशेषणार्थमेव । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा पृष्ठी, न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः ।

कारकाहर्णां चेति । कारकशब्दो भावप्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः । ऋद्धेष्विति । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकाहर्णाः । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षाया-मपि यथा स्यादिति वचनम् । तद्विबक्षायामुत्तरमूत्रेण सिद्धत्वान् । मूर्खेष्विति । मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकाहर्णाः ।

तद्विपर्यास इति । यदा कारकाहर्णां नास्ति कारकत्वमकारकाहर्णां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः ।

उ०— उभयप्रानेनैव सप्तम्यां सिद्धायामर्चाप्रहरणं तत्र स्वर्थमत आह—अर्चाप्रहरणं त्विति । तत्र साधुप्रहरणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियां निषेधार्थम् । न चानेन दुर्बारा । तस्मा-मर्थेनास्याप्यप्रवृत्तेरिति हेबिद् ।

क्रियाया एव कारकाहर्त्वात्सङ्गतिमाह—कारकशब्द इति । शक्तिपरः स इति परे । उत्तरसूत्रेण—'यस्य च भावेने'त्यनेन । भाष्ये—'ऋद्धा' इत्यस्य विद्याविगुणसमृद्धा इत्यर्थः ।

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीमिं पुष्कलको हतः ॥३६॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु
ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते,
सकृच्चासौ कथंचिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः, गोषु दुह्यमानासु
प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र

प्र०- निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत्क्रियायाः प्रयोजकं
यदर्थः कियारम्भस्ततो 'हेता'विति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य
यदि कर्मणा संयोगः संबन्धस्त्वतो 'वेतनेन धान्यं लुनाती'ति सप्तमी न भवति ।
वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥३६॥

यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाधि-
धूमयोः । इह त्वग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यभिह्वनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न

उ०- क्रियाफलमिति । व्याख्यानमिति भावः । 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं 'संबन्ध' इति
समवायस्यापि संप्रदाय ॥३६॥

यस्य च । भूय इति । अनुमापकत्वं—लक्षणत्वम् । तत्प्रकारको योष इति पूर्वपक्ष
इति भावः । यथाप्नोति । तथा च—'ददयति सुवितरि तमो नष्टम्' 'धूमे सति यद्विर्मवती'-
त्याशायेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योच्यत इत्यर्थः ।

१- 'पुष्कलकः शंकुः, स सीमिं सीमाशानार्थं हतो निलात इत्यर्थः' इति पदमञ्जरी ।

'दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्वाद—सीमा अपदकोपः । पुष्कलको गन्धमृगः' इति
कौस्तुभे दीक्षितः । 'कस्तूरिया मृग' इति कारकीये । (वै० यं० अजमेर)

'सीमापादरिपतिक्षेत्रेऽपदकोपेऽरि च खियाम्' इति मेदिनी । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
क्षरणकीशयोः' इति च । २- 'गतोः' पा० ।

सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यान'मिति । नैष दोषः । न स्वत्ववदयं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्नमित्त्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—
अपि भवान्कमरेडलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदमौ कमरेडलुपाणिर्दृष्टश्चात्र-
स्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति ? विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोम्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गस्यते ? विभक्तग्रहणसामर्थात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥४२॥

प्र०—दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रिया-
निमित्तकः लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यद्यनिर्ज्ञातकाल इवनादिकमनिर्ज्ञातकारास्य
सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ७॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमरेडलात्कृष्णा गौ पृथक् क्रियते इत्यस्मि विभ-
क्तम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्रेण गोष्वन्तर्भावान् । विभक्तग्रहणमिति ।
सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यान् । तस्माद्विभक्तग्रहण-
सामर्थ्यादवधारणमाधीयत इत्यर्थः ॥४२॥

ख०—लक्षणशब्द इति । मायं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गप्रयोगः, किंशु 'बृश प्रति विघो-
तत' इत्यादायिवाभिज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः । माय्ये—सकृदपि यन्नमित्त्वायेति ।
तात्कालादिपरिच्छेदनिमित्तकायेत्यर्थः । तदेव—कमरेडलुपाणिवदेव । अनिर्ज्ञातकालारयेति ।
अनेन भावागतेन यस्य स्वरूपं ज्ञात तस्य कालविघोपज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे दृष्टस्य दृष्टि
पृथपति । 'राहूपरागे व्यावा'दित्यादी कालवाक्यादधिकरणे एव ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो—भेदः । गोम्यो गोरेण कथं विभक्तव्यमत आह—
गोमरेडलादिति । पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाधीयत इति । 'मापुराः
पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादी मापुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राजित्सेवान्तर्भावोर्ध्वं शब्दोपात्ताकार-
वेहादानन्तर्भावाविभाग एवेति भावः ॥३९॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि 'पुष्कलको हतः ॥३६॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु
ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते,
सकृच्चासौ कथंचिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः, गोषु दुह्यमानासु
प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र

प्र०- निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत्क्रियायाः प्रयोजकं
यदर्थः क्रियारम्भस्ततो 'हेता'विति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य
यदि कर्मणा संयोगः संबन्धस्ततो 'वेतनेन धान्यं लुनाती'ति सप्तमी न भवति ।
वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥३६॥

यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्नि-
धूमयोः । इह त्वग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनः

उ०- क्रियाफलमिति । व्याख्यानमिति भावः । 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं 'संबन्ध' इति
समवायस्यापि संप्रदायः ॥३६॥

यस्य च । भूय इति । अनुमापकत्व—लक्षणात्वम् । तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष
इति भावः । यथाग्नीति । तथा च—'इदयति सवितरि तमो नष्टम्' 'धूमे सति वह्निर्भवती'-
त्यादावेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योच्यते इत्यर्थः ।

१- 'पुष्कलक शकु, स सीम्नि सीमागुनार्थं हतो निलात इत्यर्थ' इति पदमञ्जरी ।

"दुर्गवास्यप्रबोधे ऽ कुलचन्द्रस्त्वाद्—सीमा अण्डकोप । पुष्कलको गन्धमृग" इति
कौमुद्वे दीद्वित । 'कस्तूरिया मृग' इति कारकीये । (वै० य० अचमेर)

'सीमापाटस्थितित्तेत्रेण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
क्षपणकीचयो' इति च । २- 'गतो' पा० ।

सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसख्यान'मिति । नैष दोषः । न स्वत्ववश्य तदेव लक्षण भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षण भवति । तद्यथा— अपि भवान्कमरेडलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमरेडलुपाणिर्दृष्टत्वात्-स्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवा संपन्नक्षीरतमेति ? विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोम्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्य तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्य विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमान गस्यते ? विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्त चाविभक्त च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थक स्यात् ॥४२॥

प्र०—दृष्ट तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भ । सकृदपीति । लक्षणशब्द क्रियानिमित्तक लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यद्य निर्ज्ञातकाल हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्त भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थ ॥ ७॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमरेडलात्कृष्णा गौ पृथक् क्रियते इत्यस्ति विभक्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्वर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहण सामर्थ्याद्विधारणमाश्रीयत इत्यथ ॥४२॥

उ०—लक्षणशब्द इति । भाय शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः, किन्तु 'वृक्ष प्रति विद्योतत' इत्याश्रयिवाभिज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भाव । भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति । ताकालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थ । तदेव—कमरेडलुपाणित्वमेव । अनिर्ज्ञातकालस्येति । अनेन मानावतरेण यस्य स्वरूपं ज्ञात तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्तिं सूचयति । 'राहूपरागे आया दित्यादौ कालवाचकादधिकरणे एव ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो—भेद । गोम्यो गोरेव कथं विभक्तत्वमत आह—गोमरेडलादिति । पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'माधुरा पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ माधुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणिवेनान्तर्भावोऽपि शब्दोपात्ताकारा-पेक्षयान्तर्भावोऽविभाग एवेति भावः ॥४२॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात्—साधुर्देवदत्तो
मातरं परि । मातरमनु ॥४३॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४५ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम ? यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत
एतत् ? सिनोतिरयं बध्नात्यर्ये वर्तते । बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥४४॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्यः, अद्य मघा इति ? अधिकरण† इति
वर्तते ॥४५॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०— साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः ॥४३॥

प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसितः, उत स्यतेः सिनोतेर्वा
कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते । बद्ध
इधेति । मुख्यस्य व्यतिपङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः ॥४४॥

नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल इत्यणो 'लुवविशेषे' इति
लुप् । ननु परत्वाद्त्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायेत ।
अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥४५॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०— साधुनि । प्रतिपरीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रस्थाः प्रत्यादय इति भावः ॥४३॥

प्रसितो । स्यतेरिति । 'स्यतिस्यती'त्वे कृतेऽस्य सितमिति । कारकं—कर्मकारकम् ।
व्यतिपङ्गो—रज्ज्वादिभिः सन्बन्धनम् । गौणार्थः—तत्परत्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुक-
साहचर्यादित्युक्तम् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥४४॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रकृत्यामाह—पुष्येण युक्त इति । सर्वेति । ततश्च 'पुष्यं
प्रतीक्षते' 'पुष्याय स्पृहयति' 'पुष्यस्य समीप' इत्यादि प्रयोगा न सिष्येरन्निति भाव इति
सर्वं निर्मलम् ॥४५॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

१—'अप्रत्यादिभिः' इति वार्तिकमधिकं क्वचित् ।

* लक्षणेत्थभूताख्यानभागीप्यासु प्रतिपर्यनवः १.४६०. † सप्तम्यधिकरणे च २३३६.

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥२।३।४६॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? उच्यैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ? पदत्वम्* । नैतदस्ति । पष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति† ।

प०— प्रातिपदिकार्थं । प्रातिपदिकग्रहणमिति । इत्याप्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थं एव प्रथमा भविष्यतीति प्रभ. । उच्यैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात् । 'बहुषु बहुवचन'मित्यादिनास्यैकवाम्यनायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थं स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्रात्संख्यारहितेऽप्यव्ययार्थं प्रथमा सिध्यति । अथवा लिङ्ग-ग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रभ. । अत एव 'प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थं'मिति कथित्वाठ । अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थं यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थग्रह भाष्यकारेण न विचारित । अन्यव्ययतिरेकाभ्या यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभि-मतत्वाद्भिचारं प्रयोजनाभावात् ।

किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निबन्धनं कृत्वादिकमित्यर्थः । पष्ठ्यात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं पष्ठी स्यात् ? नैप दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमे पष्ठ्याः संख्यायानियमात् । प्रत्ययनिधमेऽपि वा तुल्यजातीयापेक्ष-त्वान्नियमस्यैवत्वादिभि परस्परस्य व्यापत्तेनात् ।

उ०— प्रातिपदिकार्थं । तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थं प्रथमानियमाहामात् प्रभानुपपत्तिरत आह— इत्याभिति । अन्तरेणापीति । 'अर्थे' इत्युक्त्वापि कस्यापि इत्याकाङ्क्षायां यतः स्वादि विधिस्तदर्थे इति लभादिति भावः । तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिमाणया इयन्ताद्यर्थे तल्लामः । नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वात्तेनैव सिद्धमत आह—असतीति । यत्रादिति । प्रातिपदिकग्रहण-सामर्थ्यादस्य संख्यात्वात्सैकवाक्यतायामपि प्रकृतार्थविश्लेषनियमाश्रयणाद्यर्थनियमाश्रयणात्ता-संख्यादस्यवाद्बनसिद्धिरिति भावः ॥ अथवेति । लिङ्गे बतमालात्प्रातिपदिकारिति सूत्रार्थः । सर्वत्र लिङ्गग्रहणार्थं इति भावः । इदं चिन्त्यं, प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावे लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ ह्यी पुमानित्यादावेव स्यान्न 'वृक्ष' इत्यादौ, नारयादिरप्यधिकस्य मानात् । तस्मादाद्यस्यादयैव ज्यायसी । जात्यादिरिति । आदिना आश्रयः । प्रातिपदिकं च प्रकृतिनिमित्तोपलक्षणम् ।

'यस्मिन्नर्थे' इति । प्रातिपदिकार्थं प्रथमाविघनाभावात्तदव्ययतिरिक्तं शेष इति च लभ्येत इति भावः । नन्वसंख्येति । पष्ठीविधायकस्यापि द्वैक्योरित्यादिमिरेकवाक्यत्वादिति भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयान्नाह, शेषः प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः सर्व-प्रेति न तद्वेद्यः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह—पष्ठ्यात्रेति । 'पूर्वं' चाद्यस्याप्यानेऽपि नास्य

इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वम् । 'सपूर्वावाः प्रथमाया विभाषा' [८. १. २६] इत्येष विधिर्यथा स्यात् ।

अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् ? 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुंसक'मित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्रातिपदिकार्थः ।

इदं तर्हि—'कुमारी' 'वृक्षः' 'कुण्ड'मिति ।

प्र०- अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थे इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाद्याधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्वादिति मत्वाह—स्त्री पुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थे प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना श्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः ।

कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन 'कुमारो देवदत्त' इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्ष कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तदस्तमित्येतदुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभ्यावलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता । कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तेरि परेण जाते वर्तमानः पुंलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात्, 'कुण्डी'ति च स्त्रियामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये भ्रूयते ।

उ० भाष्यस्यासङ्गतिः । पर एकदेश्याह—इदं तर्हीति । इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । 'उच्चैर्वाचै'रित्यप्येकदेश्युक्तिः, 'अव्ययाद्यप्सुप' इति ज्ञापकात् सिद्धेरिति बोध्यम् ।

ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययानां लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचाराच्च तत्प्रातिपदिकार्थं इत्यत आह—सत्त्वभूतेति । 'प्रातिपदिकार्थं' इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थं इति, असंभवादिति भावः । अधिकविशेषेति । इत्यजतिभ्यामधिकेयर्थः । स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । स्त्रीत्वाद्यधिकमधिकं यत्रेत्यर्थः । यमर्थमिति । अव्ययव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थं मात्रग्रहणमिति भावः । इत्यमात्रापेक्षयाधिकव्यावृत्तौ 'घट' इत्यादावपि न श्यादिति तात्पर्यम् ।

न प्रातिपदिकार्थे इति । कुमारत्वस्यैव नियमेन आनात्तदर्थता न तु लिङ्गस्येति भावः । अत्र कीचं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्रम् । तदस्तमित्येति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुपस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः । जातिरेवात्रेति । अत्र—मकृतसूत्रे । जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थः—प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः । 'जाति'पदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् । एवं च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः । अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां तु प्रायेण घोटकसापेक्षप्रतीतिकतया बहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाभिप्रेत्य 'प्रातिपदिकार्थः सत्ते'ति वृत्तावुक्तम् । उक्तव्याख्यादर्थं चिन्त्यमेव । अनेकलिङ्गत्वेऽपि 'स्वमोर्नपुंसका' इति आक्षेपत्वेन लिङ्गे प्रातिपदिकत्वाप्यवस्यैव सर्वसुसम्मतत्वेन तदादिशब्देन प्रातिपदिकार्थं

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् ? 'द्रोणः' 'खारी' 'आढक'मित्यत्रापि यथा 'स्यात्'।

प्र०- अथेति । द्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्ते इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद्ग्रीष्वादी द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारात्प्रति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ।

उ०-ग्रहणेन सिद्धिः । अत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोधः । न हि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्य प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते, न तटादिवाच्यमित्यत्र 'वातिरेवात्रे'त्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति । एवं चालिङ्गाभ्ययानि, लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येषु 'गौर्वाहीक' इत्यादी गो-सदृशे लक्षणां वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्तर'त्व'प्रत्ययेनाभिधीयमानत्व-स्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु वाक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्बोधः, पदे एव लक्षणोक्ति वादिनां शङ्कैव न ।

भाष्ये—अथ परिमाणेति । द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थ-त्वासिद्धिरिति प्रश्नान्तरम् । उच्यते तु लक्षणया परिमेयवृत्तित्वात् यदा तदर्थमितीत्याह—यदा मानमेयेति । व्यभिचारादिति । मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तदोपेऽपि परिमाणस्य भानास्य नियतः । परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारी स इति भावः । प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः । 'परिमाण'शब्दे च कर्मणि वृत्तुः, परिमेये इत्यर्थं इति तात्पर्यम् । एवं हि सिंहो माणवक' इत्यादौ सा न स्यात्, सिंहसद-शाथस्य व्यभिचारेणप्रातिपदिकार्थत्वात् । तस्मात् 'द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्या'दिति भाष्यस्य विमर्शस्यैव परिमाणस्य परिच्छेदपरिच्छेदत्वाभावेन ग्रीष्वादी मेयेऽवयवो यथा स्यादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदाव्यवस्थुत्पत्तिविरोधेन तया स्वयो न स्यात् । कैयटादिमतेऽपि—इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्य-स्याहयाया भाववदकत्वात् । सूत्रभाष्यकृतौः 'सिंहो माणवक' इत्यादेरज्ञानकल्पना चाभिका । 'यदा यो नियतोपस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्त्रीकृत्य तदुत्तरणस्यैव न्याय्यत्व-च । मद्रव्याकव्यायां वाच्यबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम् । न च 'परिमाणं प्रातिपदिकार्थ' इति तत्र एव तद्व्याख्याय प्रथमादिवान् इत्यर्थं, द्रोणत्वारिणा तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् । न च तत्र मते 'द्रोणो ग्रीष्मानये'त्यपि स्यात् । प्रातिपदिकार्थसाहचर्या-च्छात्रोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽव्यये एव परिमाणे प्रथमाया साधुत्वबोध-नात् । अत एवामिहिते प्रथमेत्यादिलक्षणैः समकलता । मग्मते हि 'सिंहो माणवक' इति वृत्तौ ग्रीष्मिदित्यपि लक्षणया साधु, शब्दबोधवृत्तवैलक्षण्यानादरेणापि तत्र तत्र वासिक-प्रवृत्तेर्द्वानादिति नष्टाः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयदचेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवक्षितव्यवस्थारहत्वात् । अतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाद्यप्यन्ये ।

अपरे तु 'प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थ'मित्यस्य ज्ञापकासिद्धिरित्याशयः । तदज्ञानान-एकदेश्याह—उच्येदित्यादि । एकदेशुक्तिवादेव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'ति यातिकेन, तत्राप्येनेतरस्युत्पत्तेनाश्रयतादिति सूत्रस्थेन 'ज्ञापकादभ्ययेभ्यः सर्वां विभक्तय' इत्यादि भाष्येण

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्ये तस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्—द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात्—कुमारी वृक्षः कुण्ड-

प्र०— अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यासंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात्प्रधानम् । न च गुरुभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् । वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबन्ध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यत इति न दोषो भवति ।

उ०— च न विरोधः । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रस्थाप्यतात्प्रार्थं प्रातिपदिकग्रहणम् । ज्ञापकात्सर्वविभवस्तुपत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तद्युक्तकार्यसिद्धिः । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवे'ति च नियमान्न वार्तिकमतेऽपि दोषः । 'अथ लिङ्गेत्यादेर्वृक्षः कुण्ड'मितीत्यन्तस्य 'इत्यन्ये प्रवत' इति मतेन कैयटोक्त एवार्थः । एतद्रीत्यैव च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति । ते हि द्रोणःत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्य-निष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्याः, अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाभावः । सूत्रभाष्यप्रामाण्येनानुभवादिना च तदङ्गीकारात् । तच्चोन्मानादीनामप्युपलक्षणम् । तद् ध्वनयन्नुदाहरति—द्रोण खारी आढकमिति । अत्र कैयटव्याख्यानं, नभ्यव्याख्यानं च भाष्येऽन्वयित्रीत्यादिपदानुपादानेन न्यूनता । नभ्यव्याख्यानं द्रोणो ग्रीहिमानये'ति प्रयोगापत्तिश्च । अनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवं च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्यं च । अत एव द्वन्द्वोपपत्तिः । कैयटव्याख्यानं 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्याश्रित्य तदकरणापत्तिश्च । जाति-तदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन प्रहणेन मेयपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च 'यत्रैतानि समु-दितानि भवन्ति तत्रैव स्या'दित्यनुपदवश्यमाणभाष्यविरोधः । तस्य हि यत्र स्वादि-विभ्युद्देश्ये एतानि—समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थोऽक्षरस्वारस्येन कथ्यते । 'पदस्यैव लक्षणे'ति सिद्धान्ते 'द्रोणो ग्रीहि'रित्यस्म कैयटरीत्यानुदाहरणवाच्यं । न च द्रोणादिशब्दानामित्येताविशेषावच्छिन्नपछादिपरिमितग्रीत्यादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादि-बोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वं एव लामात्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । छाषवेन तस्मान्नाधिकरणत्वादेरखण्डोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव चा प्रवृत्ति-निमित्तत्वात् । तच्च भासमानमपि लिङ्गवद्विभोव्याख्ययैव । 'द्रोणः परिमाण'मिति तु द्रोणादि-शब्दानामनेकार्थावशिर्णयाय दौ व्रात्तणाचितिवद्वेति वदन्ति ।

ननु शब्दे कार्यसिद्धयर्थं वचनग्रहणमत आह—अर्थे इति । प्रातिपदिकार्थादिवचना-दिति । सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविवक्षया सप्तमीति भावः । 'गर्गाः शत'मित्यत्र शतस्य पाधाप्यात्तदावृत्तेरनुचितत्वेनास्तु समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रकृते कथमत आह—प्रथमेति ।

मिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तथा-
गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्—एकः द्वौ बहु
इति ।

अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ? एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादि-
विशिष्टे मा भूदिति—कटं करोति ।

प्र०— प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव, केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिप्रतिकार्थादिभि-
स्तस्याः संबन्धो विधीयते, स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथवा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्य-
दर्शनवशात् 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पत्र इहाप्रयिष्यते इति भावः ।

उक्तेष्वपीति । अत्रभिहिताधिकाराद्बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैक-
वाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादन-
भिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । वचनग्रहणात् भवति
वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा
भवतीत्यर्थः संपद्यते ।

कर्मादिविशिष्ट इति । 'कर्मण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु
प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्ववधारणात् भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा
भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे ।

उ०— प्रथमा सिद्धैवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्यासिद्ध्या पूर्वस्यायानवतार इति
भावः । नियमायेति । 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनियमेऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमावारणाय
प्रातिपदिकार्थमात्रेण तत्संबन्धबोधनमित्यर्थः । ननु प्राधान्याप्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये, विधीय-
मानस्योद्देश्यार्थतयोद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव यागोद्देशेन विधीय-
माना अपि प्रीत्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह—अथवेति ।

नव्यनभिहिताधिकारेऽपि संख्याविधेस्तन्मध्यपनितत्वाभावात् आह—बहुत्विति ।
इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाभिहिततया सत्यैव
विशेष्यत इति भावः । ननु परिगणनाद्य दोष इत्यत आह—परिगणनस्य चेति । वचन-
ग्रहणादिति । एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्यासंबन्ध एवेति भावः ।

मात्रग्रहणादिति । 'मात्रग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः न च प्रत्यय-
नियमेऽपि 'प्रातिपदिकार्थमेवे'ति नियमेन कर्मादिषु तद्वारणसंभवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यथा
'कर्मण्येव द्वितीये'ति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समा-
नाधिकरणार्थान्तरस्य । अत एव 'गां दोषिणे पय' इत्याद्यावपादानत्वादिशक्तिबोधोऽपि द्वितीया
भवति । एवं च 'कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे' इत्येवं नियमाकारः । तथा 'प्राति-
पदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा, न तु तदसत्त्वे' इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदि-

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे
वाधिका भविष्यन्ति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवती'ति यदयं
संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । किम् ? 'सामन्वितम्' [२. ३. ४८] इति वक्ष्यामीति ।
यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'संबोधनं सामन्वितमित्येव व्रूयात् ।

इदं तर्ह्युक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्—एकाः द्वौ षड्व इति ।
वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधि-
करण्य उपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अधिक-
त्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यति-

प्र०— द्वितीयाद्या इति । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः ।
अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । यद्यमिति । यदि प्रातिपदिकार्थ-
सद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः
सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।

उक्तेः प्रपीति । 'मात्र'शब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा 'ब्राह्मणमात्रं पूज-
यती'ति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वाद्वा प्रथमा भवति ॥ अन्ये
त्वाद्दुः—भीयते अन्येति मात्रा संख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च हुस्त्वं
कृतम् । तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति ।

प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रग्रहणान् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधि-
कार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च 'वीरः पुरुष' इत्यादौ सामानाधिकरण्या-

उ०—कार्थसत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न चैवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा
न स्यात्, द्वयेकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया षड्वाधिक्ये प्रवृत्तेः ।

अर्थनियम इति । पक्षे तु तुल्यग्यायात् 'संबोधने चे'ति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं 'मन-
भिहित' इति सूत्रे समयद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिष्टम् ।

सामानाधिकरण्यादिति । तयोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्ति-
त्वात्चेत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य—विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य । भाष्ये—व्यतिरिक्तः

रिक्तः ? पुरुषे वीरत्वम् ।

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? वाक्यार्थत्वात् । यदनाधिक्य वाक्यार्थ-
स ॥ अथवाभिहिते प्रथमेत्येतद्वक्ष्येण करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्ष. प्लक्ष इति ।

उक्त वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति* ।
वृक्ष. प्लक्ष. । अस्तीति गम्यते ।

प्र०-द्विरोपणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीति । न च समासविधान प्रथमोत्पत्तिलिङ्गम्,
द्वितीयाद्यन्तानामपि 'वीर पुरुषमानये'त्यादौ समाससद्भावात् ।

न चेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थससर्गोपहितविशेषणभावात्स्वार्थ-
मात्रनिष्ठाप्रथमा विधीयते । एव पुरुषशब्दादपि । पञ्चास्वाकाङ्क्षादिवशाद्विरोपण-
विशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्ग सस्कार पूर्वप्रवृत्त वाधितु नोत्स-
हते । अभिहित इति । विङ्कृतद्वितसमासैरभिहित कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थ । तत्र 'वीर
पुरुष' इत्यत्रार्थाधिस्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ।

उ०-प्रातिपदिकार्थ इति । अतिरिक्तार्थेन विक्षिप्त इत्यर्थ । मयूरव्यसकादित्वात्समास । भाष्ये-
वीरत्वमिति । वीरशब्दादसं भाद्यजन्तात्त्व । वीरवत्त्व-वीरसम्बन्ध । तन्निरूपितविशेष्य
तति यावत् । यतो वीरत्व-वीरनिरूपितविशेष्यत्व, पुरुषेऽधिक भासतेऽत पुरुषार्थोऽधि-
कार्यविक्षिप्त इत्यर्थ । एव वीरे पुरुषनिरूपित विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा 'वीरत्व
पुरुषे' इत्युक्त्या स्ववृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयोः सादृश्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्व-
नियामक सम्बन्ध उक्त सोऽपि वाक्यार्थ एव । एतदेवामिश्रण कर्मधारयविषये इन्द्रापादन
, पार्थे इन्द्र' इति सूत्रे भाष्ये कृतम् । एव च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीर पुरुष इति बोधः ।

अनपेक्षितशब्दान्तरैरेति । अनपेक्षितः शब्दान्तरार्थससर्गोपहितः प्रापितो विशेषण-
भावः स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थ । पुरुषससर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणतेति भावः ।
एवमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थससर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थ । मात्रापदेनान्तरङ्गार्थ-
कृतमेवाधिक्य इवावर्धते न तु बहिरङ्कृतमिति भाव । भाष्ये-आधिक्यमिति । स्वार्थे
व्यम् । वाक्यार्थ-वाक्यवाक्यः । विषयतानामपि शक्यत्वं मजूपायामुपपादितम् ॥ ननु
विमल्यन्तरामिहितेऽपि 'सुन्दर कट'मित्यादौ प्रथमा स्यादत आह-तिङ्कृतमिति । 'अभि-
हिते' इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति 'उच्ये'तित्यादौ न दोष ।

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क ? प्रासाद आस्ते शयन आस्ते ।
सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'तिङ् - समानाधिकरणे प्रथमे'त्यतेलक्षणं करिष्यते ।

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति* । वृक्षः
प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।

प०- अतिव्याप्तिमुद्धावयितुमाह—अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति ।
सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदा-
श्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा 'देवदत्तः पचती'ति 'प्रासादे आस्ते'
इत्यादौ तु वैयधिकरणस्याप्रथमाया अभावः ॥ तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्त-
पदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरणसद्भावः ।

उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति ।

शतृशानचोश्चेति । देवदत्त पच-ल् इति स्थिते यानत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति ताव-

उ०- प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्यादिति भावः । न च 'शक्तिगुणाश्रया तत्र प्रधानमनुकल्पते'
इति ग्यायेनाय दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यम् । क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावादित्याहुः ।
भाष्ये—तिङ्समानाधिकरण इति । न चोपैतित्यादौ प्रथमानात्ति, 'तिङ्समानाधिकरणे
प्रथमैवे'त्यर्थनिवृत्तमात्राश्रयणेनादोषात् ।

उक्तं पूर्वेणेति । पूर्वप्रश्नेत्यर्थः । पूर्वेणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनानभिहितस्योक्तं
'विप्रतिषेधादे'ति-वार्तिकं प्रीत्येति सूचितम् । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमा-
नाधिकरणे शतृशानचोर्द्विषानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह—देवदत्तेति । ननु
'एकवाक्यतया विधान'मिति पक्षे तिङ्समानाधिकरण्याभावत् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद्
द्वितीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानस्य प्रादेशप्राप्ती तिङ्शु जातेषु
प्रथमा भविष्यतीति वाह—यावत्तिङ् इति । भिन्नवाक्यतयाविशेषेणोत्पन्नानामर्थनिवृत्त

किं कारणम् ? तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ† तिङ्पवादाौ, तौ चात्र बाधकौ, न चापवादविषय उत्सर्गोऽमिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । 'प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽमिनिविशते' । तत्र तावदत्र कदाचित्तिङ्गादेशो भवत्यपवादाौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ।

प्र०—त्तिष्ठसामानाधिकरण्यभावात् 'प्रथमैवे'ति नियमाभावादेव दत्तशब्दादविशेषविहितः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुवो न तु तिङ्गः । तेषां तु लङ्गादिरवकाशः । तद्विषय एव च प्रथमाया अपि 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सङ्गाव इति मन्यते । निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्—सर्व-विशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः कविषयविशेषात्रगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने—उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषये उत्सर्गः । द्वितीये तु दर्शने—अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते ।

उ०—इति भावः । सर्वे स्वादयः स्थिता इति । विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहात्मन्यनुवि-विषयतया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति । 'अप्रथमे'ति पशुंदासेन 'प्रथमाभिन्नविभक्तयन्तसामानाधिकरण्ये' इत्यर्थकेन शारादेर्विधानमिति भावः । नन्वेवमपि 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनियमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह—कर्मणीति । वार्तिककारस्यार्थनियम एव सम्मत इति भावः । नन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पक्षदयोपन्यासः किमर्थोऽत आह—इहेति । उत्सर्गशास्त्र-प्रवृत्तिबाधकप्रकारविषयमिति भावः । द्वयमिति । लक्षणैकचक्षुष्कदर्शनं लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनं चेत्यर्थः । तदेवाह—सर्वविषयस्वीकारेणेति । स श्लोचं मन्यते, शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषय-विशेषेऽपवादेन निवृत्तिरिति ।

कतिपयेति । लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शनात्प्रागेवोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं निर्णयति । विषयविभागायेति । किंविषये निश्चिता प्रवृत्तिः किंविषये बाधकभाष्येऽत विषय-विभागायेत्यर्थः । पूर्वं ह्यपवादा इति । अपवादशास्त्राणीत्यर्थः । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य—शुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो शुद्धिविषयः संछिद्यं संरक्तरोतीति भावः । द्वितीये त्वपवादशास्त्रविषयं स्वयमेव त्वत्त्वोत्सर्गशास्त्रेणत द्विषयमिन्नं लक्ष्यं संरक्तरोति । 'शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् । भाष्ये—प्रतीक्षत इति । अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तत्र तिङ्शुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः ।

पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे, शतृशानचोद्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा प्रतिपेधेनेति । विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्धनियमो वेति । तद्यदा तावदर्धनियमोऽप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैव दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमो यद्येवाप्रथमा विधिनाश्रीयतेऽथापि प्रथमा प्रतिपेधेन न तदा दोषो भवति ॥४६॥

प्र०— एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितं प्रसज्यप्रतिपेधाश्रयेण त्वर्थस्य नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह—पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । ‘अप्रथमे’ति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा घेति । प्रसज्यप्रतिपेध आश्रीयेतेत्यर्थः । तद्यदेति । ‘कर्मणि द्वितीयैत्रे’त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः । प्रसज्यप्रतिपेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिपेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षेऽपि न दोषः । शतृशानचोरभावात्तिङ्शु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां न्यावर्तनात् । यदा हीति । ‘कर्मण्येव द्वितीये’त्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिपेधे वा नास्ति शतृशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥५६॥

उ०— पाक्षिक इति । पक्षे भव इत्यर्थेऽप्यात्मादित्वाट्टञ् । ‘कतरस्मिन्पक्षे’ इति भाष्ये ‘स दोष’ इति दोषः । विभक्तिनियमे चापीति । अर्धनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्वातेकाश्रितत्वादिति भावः । विभक्तेरर्धांतरसम्बन्धनिवर्तको विभक्तिनियमः । अर्धस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकोऽर्धनियम इति भेदः । तत्र पक्षपक्षद्वयं, पर्युदासार्थनियमौ, पर्युदासविभक्तिनियमौ, प्रसज्यप्रतिपेधार्थनियमौ, प्रसज्यप्रतिपेधविभक्तिनियमौ वेति । तत्राद्ये एव दोषोद्भावनमिति भावः । पक्षद्वयेऽपि—पर्युदासप्रसज्यप्रतिपेधरूपपक्षद्वयेऽपि । प्रसज्यप्रतिपेधे त्विति । यदि ‘प्रथमासामानाधिकरणमिन्ने’ इति पर्युदास आश्रीयते इत्यपि न दोषः । अत्रप्रसज्यप्रतिपेधे प्रथमासामानाधिकरणस्यापि सत्त्वेन सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि योष्यम् । नन्वर्धनियमे शतृशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह—शतृशानचोरिति । अनियतायाश्चेति । ‘यदा हि विभक्ती’त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थः । प्राययनियमस्यैव सूत्रसम्मत वाचन एव प्रथमाया अर्धविशेषपुरस्कारेणानियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धायाः संनिधानमत्त्येवेति भावः । ननु वार्तिकन्यासेऽयं ग्रन्थः, सम्न्यासे पूर्वज्ञियमस्वीकारे प्रथमावाक्येऽप्येवमेव नियमापत्तौ ‘देवदत्त पञ्च ल’ इत्यवस्थायां विभक्तिसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमानिष्ठ विभक्त्यन्तत्वाभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिपेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन निषेधाप्रवृत्तौ सौ स्वार्थामिति चेन्न, वार्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिपेध एव, प्रथमविधेः अर्धनियम एवेति न दोषः । सूत्रमते तुभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् ॥५६॥

पष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम ? कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद् 'राज्ञः पुरुष' इति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । 'वृक्षस्य शाखे'ति वृक्षः शाखाया

प्र०— पष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेषः, उत्तोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन् पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेपत्वमिति तत्रापि पष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावाद्भुक्तरोऽपि शेषार्थो न प्रकल्पत इति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्येभ्यः प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामि-भावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामतश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति ।

तत्राश्रुतायां क्रियायां 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । 'मातुः स्मरती'त्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदापि कर्मत्वमविवक्षित्वा निरोपणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते—'मातृ-संबन्ध स्मरण'मिति ।

अविदिताभिप्रायः पर आह—यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अग्र्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । 'राजा पुरुषाय ददाती'त्यर्थेसंप्रत्ययान् । वृत्त इति । लोकप्रसिद्धयैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया

उ०— पष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'शिष्टं विशेषणे' इत्यतो घञि 'नित्य असर्वोपयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः । तत्रापि पष्ठीप्रसङ्ग इति । न चैतस्य कर्मत्वाद्यविषयायां चारिताभ्यन क्रियाकारकभावेनान्वये तत्तद्विधिभिर्वाधात्क पठ्यापत्तिः, अभिहितविषयेऽपि प्रथमया याधादिति वाच्यं, 'ज्ञोऽविद्येऽस्य करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रिया-कारकभावेनान्वयेऽपि परत्वात्पष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थान्न शेषः । शेषत्वोऽन्यथापी, तस्य प्रति-योग्याकाट्शयाद्युपस्थितकर्मादय एव प्रकरणाद् गृह्यन्त इत्याह—कर्माद्यनन्तरमिति । ननु कर्मादिभ्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह—स्वस्वामीति । क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादि-क्रियाकारकत्वरूपक इत्यर्थः । यत् एवंविधोऽतः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः । विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । एतेन क्रिया-कारकभाव एव सम्बन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम् । पठ्यर्थे च सांसर्गित्वेव विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः—'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा निरोपणं पुरुषो विशेष्य' इति ।

संबन्धाभावादिति । दानादिना स्त्रीकरणातिरिक्तसंबन्धाभावादित्यर्थः । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवयवभावा'दित्यन्वयः । ननु 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषस्य क्वचिद्दातीति राजा कर्ता, पुरुषः संप्रदानं भवतु, नाम, 'राज्ञो वक्ष्यम्' 'विप्रस्य गौः' 'विप्रस्य

अधिकरणम् । तथा तदेतत्त्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्
याच्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ।

एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामविवक्षा स्यात् ?
सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च
विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो 'वर्धितकमिति ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ?

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र
पृष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं पृष्ठीनियमार्थम्—'शेष एव पृष्ठी भवति
नान्यत्रे'ति ।

प्र०—त्ववयवोऽयवविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एवं तर्हि ।
क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति, तन्निमित्तञ्च स्वस्वामिभावादिविवक्षायां
सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते ।

अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोमामविवक्षा । अनुदरेति ।
सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणैदमुपा-
त्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डि-
कायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति ।
'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्व-
प्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानानाय
विचारः क्रियते—किमर्थमिति ।

उ०—तिला' इत्यादौ तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये—एतत्त्वं नामेति । तत्र
याच्ञादात्वेन तत्पूर्वकः प्रतिग्रहो रक्ष्यते । अपहरणादिति । यथा युद्धे क्षत्रियादीनाम् ।
अथनिमित्तययोर्भेदमाह—परिवर्तनादिति । न विवक्ष्यत इति । न हि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति
तद्यदभिधातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः । वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधारार्थेय-
भावमूलकोऽवयवावयवविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षयाः प्रकृष्टे न सङ्गतिरत आह—
दृष्टान्तेति ।

भाष्ये—तत्र पृष्ठी प्राप्नोतीति । पर्यायेणेति भावः । 'परश्चे'ति नियमेन यौगपद्या-
संभवात् । ननु स्वादिशक्त्येन पृष्ठयामपि पर्यायेण प्राप्तायां पुनः पृष्ठीविधानमप्राप्तौ विवक्ष्यं

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेष-
ग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम्—‘शेषे पष्ठेव भवति नान्ये’ति ।

अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अर्था नियताः प्रत्यया
अनियताः । ततो वक्ष्यामि ‘पष्ठी भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र
पष्ठी चान्या च प्राप्नोति पष्ठेव तत्र भवती’ति ।

पष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

पष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘राज्ञः पुरुष’ इत्यत्र
राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा
प्रथमा* न प्राप्नोति । तत्र पष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०— तन्नियमार्थमिति । यथा ‘समे देशे यजेते’ति समविपमयो पर्यायेण प्रसङ्गे
विपमस्थाने समविधिविपमनिवारणफलत्वात्प्रियम संपद्यते, तथा पष्ठीविधिद्वितीयादि-
निवारणफलः ।

पष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोष, संबन्धस्य द्विष्टत्वात्प्रधानादपि
पष्ठीप्रसङ्ग । व्याकरणान्तरे तु ‘गुरूपे पष्ठी’ति वचनात्प्राप्ति दोष ।

प्रतिषिद्धायामपि पष्ठया प्रातिपदिकार्थमात्रे निर्धायमानायाः प्रथमाया संबन्ध-

उ०—न तु नियमार्थमित्यत आह—समे इति । एव च मीमांसकमतसिद्धोऽयं नियम इति
भावः । व्याकरणे तु परिस्रष्टयापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहण-
मात्रदयकमिति बोध्यम् । ‘शक्यमकर्तुं’मित्यस्यात्कारकं शक्यमित्यर्थं ।

ननु शेषग्रहणत्वादेऽपि शेषसत्त्वेन श्यासान्तरस्य चादर्शनेन ‘इति चे’दित्यनुपपद्यते
आह—व्याकरणान्तरे त्विति । भाष्ये—‘व्यतिरिक्त’ इत्यस्य प्रातिपदिकार्थोत्तिरिक्तया
राजनिकृपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थं । यत्तु पष्ठपर्यंतसंबन्धस्यांशेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन
प्रातिपदिकार्थोत्तिरिक्तेन सहित इत्यर्थं इति तत्र, ‘गुरूपे स्वामिकृत स्वत्वमपि पष्ठयाभिहित-
मिति पुरुषशब्दात्पष्ठी ने’त्यग्रिमभाष्येण तस्य पष्ठपर्यंतत्वत्वात्वात्पष्ठेव स्यादित्यर्थः ।
भाष्ये—पष्ठी स्यादिति । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात्पष्ठेव स्यादित्यर्थः ।

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र पृष्ठी प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया—राज्ञः पुरुष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा वाक्यार्थत्वा'दिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स ।

कुतो 'नु खल्वेतत् पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति; न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते ।-अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् ? राजशब्दाद्धि भवान् पृष्ठीमुच्चारयति । अन्न हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः ।

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।

प्र०-स्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह-तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । 'राज्ञः' इत्येतत्पद-संनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिद्धयतीत्यर्थः । कुतो ग्घिति । पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः । अन्तरेणेति । 'राज्ञः' इति केवलेऽपि पद-उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन ।

ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते । किं तर्हि ? अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारण-

उ०- संबन्धस्य—विशेष्यविशेषणभावस्य । भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति । उक्तं रूपम् । पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम् । सम्बन्धित्वम्—उक्तसंबन्धकृतं राज निरूपितं विशेष्यत्वम् । राज्ञः संबन्धित्वावगमः—सम्बन्धकृतो विशेषणत्वावगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवास्तिवति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः । संबन्धित्वं—विशेषणत्वम् । अनियतप्रतियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः । तथाह—राजा परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति । किञ्चिदन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ।

शब्दार्थयोर्नित्यत्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थस्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिदार्थे शब्दकृतत्वं नेति भावः । प्रतिपिपादयिषये-

श्रुतकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्धरूपमेवैतदेदंजातीयकं येनात्रान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् ? स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् ? स्वकृतम् । तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां क्रिया-

प्र०—लक्षणी भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्पृष्ठी भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा । तदुक्तं हरिणा—

‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते’ ॥ इति ।

स्वामिभ्यमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । ‘समासकृत्तद्विषये संबन्धाभिधान’-मिति वचनात् । स्वकृतमिति । तत्रानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया पृष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषसन्निर्यौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्वचित्तु ‘प्रातिपदिकार्थाना’मित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफला

उ०—स्यस्य ‘विषयीकरणान्या मित्यनेनान्वयः । तदाह—तत्रेति । परोपकारित्वेन—विशेषणत्वेन । पृष्ठी भवतीति । तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका तद्गतविशेषणताबोधिका च पृष्ठी भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । ‘विवक्षितत्वेने’ति शेषः । राजादिपदासन्निधाने तस्योपकार्यतयान्यनिरूपितविशेष्यतयाविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठतया—स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया, विवक्षितत्वादान्तरहरत्वात्प्रथमेत्यर्थः । द्विष्ट इति । असौ—संबन्धः । परार्थत्वात्—परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्रात्—विशेषणतानियामकत्वात्तित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंबन्धेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते—उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रैव पृष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र—विशेषणशब्देन पृष्ठ्यादिना प्रतीयमानः । प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टत्वम्भावावात्राजादिनिरूपितविशेष्यतयाः राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपधारको भवतीत्यर्थः ।

राजनि सोऽर्थ इति । विशेषणत्वं संबन्धश्चेत्यर्थः । किं पुनस्तदिति भाष्ये ‘सोऽर्थ’ इत्यत्र तच्छब्दाद्येः कः ? किं विशेषणत्वमेवातोऽप्योऽर्थोऽति प्रथमः । उत्तरम्—स्वामित्वमिति । स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः । स्वस्वामिसंबन्ध इति । तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः—स्वावस्वामित्वोभयरूपः, स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यम् । समासेति । स्वशब्दादौषधे भामिनचि स्वामिन्शब्द इति भावः । भाष्ये—किं कृतमिति । स्वत्ववद्भाषकपदानुपादानादिति भावः ।

उत्तरयति—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषशब्दोपादानं व्यर्थमत आह—पुरुषेति । ननु स्वामित्वप्रतिपिपादाविषयायां ‘राजा स्वामी’ति प्रयुज्यतां किमिति पृष्ठीप्रयोगः ? प्रयोगाप्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः ? सामान्यनिरूपितं स्वामित्वं च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये—तद्यथेति । क्रियाकृताः—क्रिया-

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र 'पच्छ्रेवं' पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पृष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया पृष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्पृष्ठी न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति ? भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥५०॥

प्र०- पुरुषोऽपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्वाभ्यां पृष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः ।

राजशब्दाद्वाति । गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति पृष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकरूपापि घस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विदेभ्यते ॥५०॥

उ०- उक्तमाशयमज्ञानानो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाब्दा' इत्यत्रापि पञ्चाब्दानां द्वितीयेव प्रकृते पुरुषपदात्पृष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव तर्हीति । ननु पृष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद् द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह—शक्तिस्त्विति । संबन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तित्वमिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबन्धोऽपि द्विष्ट एव, तद्यदपि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वस्त्वेव तत्र शङ्करपि तदर्थंत्वाच्च दोषः । क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वात्पि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ।

पृष्ठ्याभिहित इति—भाष्ये । अयं भावः—'कटं भीष्म'मित्यादी प्रकारान्तरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमनावश्यकम् । राजपदोत्तरपृष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वात्प्रत्ययेन तत्र तत्रव्यर्थार्थायातमिति । नन्वर्थलक्ष्येऽपि स्वामित्वे 'राज्ञः स्व'मित्यादौ पृष्ठी दृश्यते । किं च धातिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्तमभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं—विशेषणतानियामकसंबन्धवशम् । पदान्तरासमभिव्याहारेऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तरासमभिव्याहारे' इति शेषः । रूपान्तरम्—अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसंबन्धम् । तस्या पृथाप्रतीत्येति भावः । अनया रीत्या पञ्चाब्दाब्दाद् द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥५०॥

कृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादान सप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ? यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्त्याख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादान सप्रदानमधिकरणमिति ।

प्र०-पेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थे । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ता सज्ञा इत्यर्थे । कदाचिदिता । यदा क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति—‘दात्रेण लुनाती’ति । कदाचिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति ‘दात्र लवने करण’मिति ।

व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षाया शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थता शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थे । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थे । तदेव ‘दात्रेणे’ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा ‘राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण ‘दात्र करण’मिति भवति तथा ‘राजा स्वामी’त्युक्त भवति । आरयाभूता इति । ता शक्तय सज्ञामेव प्राप्ता , न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थे । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेषासावुपकार’ प्रतीयते’ ॥ इति ।

उ०-सामान्यनिरूपिता । उपजायन्ते-विवक्ष्यन्ते । तदेवाह-आश्रीयन्त इति । यदेत्यादि । उभयत्रापि ‘भवती’त्यस्य ‘तदे’ति बोध ।

शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । अय भावः—सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्त । शक्तिभिश्च धर्मिणां भेदाभेदौ । तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु कारणादिशब्दैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनावयवविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षा, यत्तस्यां विशेषणत्वविवक्षा । प्रातिपदिकार्थता—विभक्तिसमभिध्याहार विनापि तदर्थताम् । अपरोपकारित्वेनेति । इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थे । स्वनिष्ठतया—स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । इष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके प्रयोजयति—तदेवमिति । एव च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणतापि विभक्त्यर्थे इति बोध्यम् । संज्ञामेवेति । सज्ञाव्यवहार—करणत्वादिभ्यवहारस्तमेवेत्यर्थे । विभक्त्यभावेन शास्त्रीय-सज्ञाया अनुपयोगात् । स धर्मः—शक्तिरूप । नाभिधीयते—सामान्यतो विशेषतो वा व्युत्थनाभिधीयते । फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः । उपकार—स्वप्रकृत्यर्थस्यै-तरविशेषणतानियामक । कर्मादिपदेन स्व-धपदेन चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि सवन्ध रूपता । अत्र ‘कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते’ इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते । न हि कृतकर्मशब्दयो कश्चिद्विशेषः, उभयत्रापि कर्मणि प्राप्यथात् । विभक्त्यादिभिरित्यत्रादि-शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् ।

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र 'पृष्णैवं' पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पृष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया पृष्ठीमिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दास्पृष्टी न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति ? भवति राजशब्दात् तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥५०॥

प्र०- पुरुषोऽपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्वाम्यां पृष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः ।

राजशब्दादाति । गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति पृष्ठा नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राजस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकस्यापि घस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विद्ध्यते ॥५०॥

उ०- उक्तमाश्रयमजानानो 'यस्मात्त्रिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि द्वादशे पञ्चाला' इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद् द्वितीयेव प्रकृते पुरुषपदास्पृष्टी प्राप्नोतीति दाहते भाष्ये—यथैव तर्हीति । ननु पृष्ठा उभयत्रापि तद् द्वितीयादीनामप्युभयत्रापि कृते न कृतेत्यत आह—शक्तिस्त्विति । संबन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तित्वमिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबन्धोऽपि द्विष्ट एव, तथापि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वस्वेष तत्र शक्तेरपि तदभवात्तत्र दोषः । क्रियायाश्चकस्याप्रातिपदिकत्वादि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ।

पृष्ठीमिहित इति—भाष्ये । अयं भावः—'कटं भीष्म'मित्यादी प्रकारान्तरेण द्वितीयासत्त्वात्परिगणनमनावश्यकम् । राजपदोत्तरपृष्ठा स्वामित्वस्योप्रावपि पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थायातमिति । नन्वर्थलक्षणेऽपि स्वामित्वे 'राज्ञः स्व'मित्यादौ पृष्ठी दृश्यते । किं च यातिक्रमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्तमभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं—विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वम् । पदान्तरासमभिध्याहारेऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तरासमभिध्याहारे' इति शेषः । रूपान्तरम्—अर्थनिरूपितविशेष्यतानियामकसंबन्धम् । तस्या एवाप्रतीत्येति भावः । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद् द्वितीयाशरणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥५०॥

१- 'तत्र पृष्ठी भवत्येवं' पा० । २- 'भवति । राजशब्दात्' पा० ।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावावो वक्तव्यः ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति* भावे लो यथा स्यात्—मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—माता स्मर्यते । पिता स्मर्यते इति* ।

प्र०— अधीगर्थ । मातुः स्मरतीति । मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य कियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची यथा—

'विष्णुरादिः पृथास्तनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः ।

ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः' ॥ इति ।

तेन कर्माश्रया द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थोदयः प्रेथ्य-
मूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन 'मातुः स्मर्यते' इति भावे लकृत्यक्तत्वलार्था भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः पठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति—'माता स्मर्यते' इति ।

वत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थं शब्दप्रयोगात् । स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरंभ्यमाणोऽतिदेशस्तद्भावेत ।

उ०— अधीगर्थ । 'एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पठ्ये'ति सिद्धान्ते सूत्रार्थः । कर्मादीनाम-
विवक्षा च शेष इति बोध्यम् । ननु मातुः कर्मत्वाविवक्षायां किंनिमित्तेन सम्बन्धेन मात्रादेः स्मरणेऽवयव इत्यत आह—मातुरिति । अवस्थाने—विषयत्वभवने, माता कर्त्री, स्मरण-
सधिकरणं, अस्मिन्निमित्तं किमर्थं सम्बन्ध इत्यर्थः । अन्ये त्विति । स्वकर्मावकृतो विषय-
विषयिभाव एव सम्बन्ध इति भावः । कर्मस्यतिरिक्तस्याभावादादिवद्द्वैतत्वमत आह—
आदिशब्द इति । द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । द्वितीयापवादपठ्येविधिनिमित्तभावे-
नेत्यर्थः । विषयिष्ये 'विमार्षापसर्गे' 'द्वितीया प्राज्ञणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनात्र प्रकरणे
शेषमहणानुवृत्तिर्नेति यातिप्रारम्भः । यदा भावे एतद्वैवानभिहितत्वात्पठ्ये, यदा कर्मणि तदा-
भिहितात्वात्प्रथमैव तदाह—कर्मणि त्विति । विनापर्वति । अत्रादत्ते अत्रादत्तशब्दप्रयोग
इत्येवार्थः । वत्त्वभावेऽसिद्धिमुपपादयति—नाप्राप्त इति । वस्तुतस्तु 'अर्थं क्षत्रियो प्राज्ञण'
इत्यादौ श्लोके वति विनाप्यतिदेशविषये स्याद्ययानिवृत्तदशोभादिदं चिन्त्यम् । किं तु वत्त्व-
भावेऽकर्मकसंज्ञेयं स्यात् । तथा च स्वाश्रयं न स्वादिति भाष्यतात्पर्यम् ।

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यलिङ्गं वचनं च तस्मिन्तशब्दस्यापि प्राप्नोति ।

पष्ठीप्रसङ्गरच ॥ ३ ॥

पष्ठी च प्राप्नोति । कुतः ? स्मृतशब्दात् । मातुः सामानाधिकरण्यात्पष्ठी प्राप्नोति ।

अपर आह—‘पष्ठीप्रसङ्गश्च’ पष्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः ? मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा पष्ठी न प्राप्नोति ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि पष्ठी भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गस्यते ? शेषा इति वर्तते । शेषश्च कः ? कर्मादीनामविवक्षा शेषः । अदा कर्म विवक्षितं भवति तदा पष्ठी न भवति । तद्यथा—स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥५२॥

प्र०— कर्माभिधाने हीति । यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मवाभिधातव्यं न भावः, ततस्तसामानाधिकरण्यात् कान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा ‘माता स्मृते’ति । भावे तूत्पत्तौ कान्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । पष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि तौ विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद्वाहवस्त्राद्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् पष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः—अनभिहिताधिकारानपेक्षेण यथा मातृशब्दात्कर्मणि पष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्षते इत्याशङ्क्याह—अपर आहृति ।

प्रसङ्गव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन ‘मातुः स्मृत’मिति पष्ठीसमासो न भवति । चर्कं च हरिणा—

‘साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पष्ठी समासस्य निवृत्तये’ ॥ इति ॥५२॥

उ०— भाष्येऽकर्मकवद्भावस्य फलान्तरमाह—कर्माभिधाने हीति । द्विश्चार्थे ॥ इत्येके इति । तत्रेशपत्तिरित्यत्राहविः । भाष्ये—अविवक्षिते कर्मणीति । एवं चाविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लादयः सिद्धा इति भावः । मन्वेवं शेषपक्षेव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह—प्रकरणं चेति । मण्डूकानुवृत्तेरयुक्त्वात् पूर्वसूत्रेऽपि ‘शेष’ इत्यस्य संबन्धो बोध्यः । साधनैरिति । कारणकर्मकारकैर्यपदिष्टे—विगतोपदेशो विगतव्यवहारे, शेषत्वेन विवक्षित इति यावत् । श्रूयमाणक्रिये इति स्वरूपकथनम् । न च शेषत्वाविवक्षार्था कृद्योगपक्षया समासस्य दुर्बारात्वेनेदं व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तारि कप्रत्ययान्तस्मृतादिभिः समासंबारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृद्योगपक्षेण पष्ठी, ‘न लोके’ति निषेधादिति बोध्यम् ॥५२॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

'अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चौरं सन्तापयति । वृपलं सन्तापयति ।

- अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत्—नदी कूलानि रुजतीति ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् ? गां घ्नन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां सभासद्म्य उपहरन्ति ।

प्र०— रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । स्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथवा भावकर्तृकधात्वर्थे कर्म चौरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? उच्यते—भावशब्देन घञ्वादिवाच्यः सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः—भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते ।

अन्ये त्वाहुः—भावे वचनं येषां ते भाववचनाः । सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलानीति । 'रुजा'शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु 'श्लेष्मा पुरुषं रुजती'ति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः ॥५४॥

द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य

उ०— रुजार्थानाम् । कर्मणि पृथिविधानेन 'भावकर्तृका'दित्यनुपपद्यते भाव—स्यब्लोप इति । स्यस्यावधानपक्षेऽप्याह—अथवेति । कर्तृत्वासंभवादिति । अस्यवभूतस्य भवार्थव्यतिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः । कर्तरीति । बहुलवचनादित्यर्थः ।

अन्ये त्विति । बाहुलकादस्यधिकरणबहुमीदृशाश्रयणं वरमित्यभिमानः । रुजाशब्द इति । अथवा 'रुजार्थानामिति निर्देशोऽनुपपद्य इति भावः । धातुमात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भावः । तिङ्गत्वं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, शेषग्रहणानुवृत्तेस्तस्मतेऽभावात् ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे । भाष्ये—पूर्वेषापीति । 'विभाषोपसर्ग' इत्यनेनेत्यर्थः । 'द्वि'

१—'अज्वरिसन्ताप्योः' इति वातिकं क्वचित् ।

२—'ब्राह्मणशब्दः शतपथस्याख्या' इत्यत्र न्यासकारः । पृ० ४३० ।

नैतदस्ति । पूर्वेष्वप्येतत्सिद्धम्* ।

इदं तर्हि—गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्रामिभ्यां ह्यगं हविर्वपां मेदः
प्रस्थितं प्रेष्य ॥६१॥

प्र०—दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति 'गां प्रदीव्यन्ती'त्यादाविति प्रभः ।
गामस्येति । अत्र 'दिवस्तदर्थस्ये'ति नित्यं पृष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानु-
वर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा पृष्ठी
न भवतीत्यर्थः ॥६१॥

उ०—इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषपृष्ठी, तत्राविवक्षायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह—अत्र
च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थः । अत्र 'शेष' इत्यस्य संबन्धे 'विभाषोपसर्ग'
इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यम् । तथा च 'नोपसर्ग' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषपृष्ठी
समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात् । 'विभाषोपसर्ग' इत्यत्र
'शेष' इत्यस्यासंबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सोपसर्गे सिद्धत्वेन भाषापरुपा-
भावेन निरुपसर्गेऽपि कर्मत्वविवक्षायां 'दिव' इत्यस्याग्रहणतया 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धतया
'द्वितीया षाङ्गणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । कृति रिवदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासा-
भावात्परपि न वाच्यमिति भावः । परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्तिव्याख्याना-
देव । 'नोपसर्ग' इत्यत्र 'विभाषोपसर्ग' इत्यतः पद्लापवामावात्तिरूपेण रूपद्वयार्थं विभाषा-
ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च कृति तु 'प्रतिपदविधाने'ति निषेधात् पृष्ठीसमासाभाव एव । अत
एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

परे तु 'दिव' इति सूत्रे शेष इति संबध्यत एव । 'कर्मादिष्वकर्मकवद्वचन'मिति
वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भावे इष्टः प्रयोगः सिष्यति । अत एव 'सकर्मका'
अधीगर्थादयः प्रेष्यन्नुपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यते' इति कैयटः । 'शेष' इत्यनुवृत्त्या वार्तिक-
प्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'अत्र चे'ति कैयटस्यापि—अत्र
प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्तिकरीत्या । एवं च 'जोऽविदर्थस्य' 'हृषोर्ये'ति सूत्रे
च न शेषपदसंबन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिः । अत एव 'यदा कर्म विवक्षित
मित्येवोक्तम् । अत्रयथा 'कर्मादि विवक्षित'मिति वदेवित्याहुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषः प्रस्थानासंभवादाह—अदेति ॥६१॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

पष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वेस्तिष्ठो रात्रीः† । 'तस्या' इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिशास्तो यामरंण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चीं तस्यै हीतमुख्यपगुल्भो या छाति श्वसु मारुको याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्कर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निकुन्तते तस्यै कुन्खी या कुणत्ति तस्य क्लीषो या रज्जुं सुजति तस्या उद्वन्धुको या पुणेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते* । अहत्यायै जारः । मनाय्यै तन्तुः ।

प्र०- चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रजस्वलायाः खर्वेणानिदिनिपेधार्योऽयमर्थवादः ।

उ०- चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण—अग्निदग्धशरावेण । अज्ञालिरपहशराधो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो—यामनः रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयधृतौ—'न सहासीत नास्या अन्न-मद्याद् ब्रह्मत्यायै ह्येषा वर्णा' प्रतिमुच्यास्तेऽथो खस्त्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्न-मभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य'दित्युपक्रम्य 'यां मलवद्वासस'मित्यादि । मलवद्वा-ससं—रजस्वलां, संभवन्ति—गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिशास्तः मिथ्यारो-पितपातकः । अरण्ये इति । 'संभवती'त्यनुवर्तते । स्तेनः—धौरः । परार्ची—रज्जादिना परावलिखितवदनामभ्यषिक्तं वा । तस्या हीतमुखी—रज्जाद्यनतवदनः, तस्यैव श्याव्या—अपगुल्भः । अग्निरह्न इत्यर्थः । मारुको—मरणशीलः । आभ्यङ्क्ते—'सैलादिने'ति शेषः । दुश्कर्मा—कुष्ठी । प्रलिखते—चित्रादि लिखति । खलतिः—अकेशशिराः । अपमारी—अपमृत्युपुङ्कः । अञ्जनं—नेत्रयोः कज्जलदानम् । श्यावदन्—मछिनदन्तः । या कुणत्ति—श्रौष्यादीन् छिनत्ति । सद्गुण्युक्तः—गले रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । उन्मादुकः—दम्भसशीलः ।

†-अस्य स्थाने "खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो" पा० ।

† तै० सं० २. ५. १७ * तैत्तिरीयसंहिता २. ५. १. ६७

"रजस्वला धर्म—रजस्वला स्त्रियों के शौच के विशेष नियम वे, जिनका पालन उन्हें प्रतिमास तीन दिन तक करना पड़ता था ।……तैत्ति० सं० में रजस्वला स्त्रियों के लिये तेरह निर्दोष दिये गये हैं । उनके साथ संभोग, अरण्य में संगति तथा स्नान के बाद भी उसकी अनिच्छा होने पर उससे यौन सम्बन्ध वर्जित है । रजस्वला को तीन दिन तक स्नान, शरीर में अम्यञ्जन (तेल लगावना), कंधे से बाँध बनाना, अंबन लगाना, दन्तधावन करना, नख काटना या चारा काटना, दूत काटना, रस्सी बाँटना, पत्थर-द्रोण से अथवा पकड़े हुए पात्र से

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागात् सिद्धम् । 'चतुर्थी' ।
ततोऽर्थे बहुलं छन्दसी'ति ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः कृतिः ॥ २ । ३ । ६५ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'लप्रति-
षेधात्' । प्रतिषिध्यते तत्र पष्ठी 'लप्रयोगे नै'ति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा

प्र०-चतुर्थीति । पष्ठीप्रकरणात्पष्ठार्थं चतुर्थी भवतीत्येको वाच्यार्थः । 'चतुर्थ्यर्थे पष्ठी'ति
द्वितीयः ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ।

३०- एतद्ग्रमे श्रुतौ—'या रवेण विवति तस्यै खर्वस्तिशो रात्रीर्भवं चरेत्, अब्जलिना
या विवेदरवेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथायाहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिवि तस्मात्
तिशो रात्रिर्भवं चरेत् । अहल्याया जारेत्यर्थेऽहल्यायै जारेत्यादि ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः । यथोक्तेति । 'तस्य कर्मकर्त्रर्थं'मित्यस्याप्राधान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं
निरस्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति 'धातो'रित्युक्तमत आह—

जल पीना आदि क्रियाओं से विरत रहना चाहिये । जो ये क्रियायें करती हैं, उसकी सन्तान को
उसके दोषों का फल भोगना पड़ता है । उदाहरणार्थ, रज.काल में उपमुक्ता की सन्तान श्रमि
शरत् (संदिग्धचरित्रा या पापदोषमयी), अरण्यसंगता की स्तेन, पचची (इच्छा के विरुद्ध
संगता) की शर्माली (हीनमुखी) बड़ी अधीर, असाहसी (अप्रतन्म), स्नान करनेवाली
की चल में डूब कर मरनेवाली, तेल लगानेवाली की दुश्कर्मा या कुट्टी, कंपी करनेवाली
की गजी और अपमारी (दुर्मरणयुक्त, दुर्बल), काजल लगानेवाली की कानी, दान्न करने
वाली की फाले दाँतोवाली, नाखून काटनेवाली की बुन ली, चाय काटनेवाली या चर्खा
चलानेवाली की नपुंसक, रसी काटनेवाली की बन्धुक (स्वैरघार या फाँसी लगाकर
मरनेवाली) द्रोण या पर्यामात्र से पीनेवाली की उन्मादुक (पागल) होती है ।"
(पतञ्जलिकावलीन भारत पृ० ५८३ प्र० ६० अमिहोत्री) ।

† न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रयंदानाम् २ १. ६८.

स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते, तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ।

न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरार्थम् । 'अव्ययप्रयोगे ने'ति पठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्—उच्चैः कटानां सृष्टेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥२॥

प्र०—नैतदस्तीति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति । पश्चादुत्तरानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते । क्रियाया हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह—धातोर्हीति ।

तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति—न ब्रूम इति । 'न लोकाव्यये'त्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते, कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र पृष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात्कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः पृष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां सृष्टेति ।

प्रतिषेध इति । 'न लोकाव्यये'ति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते—'अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः पृष्ठी न भवती'ति । न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य

उ०—इहेति । वाचकं धातुमिति । न च स्वधापकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः, 'सप्तती'त्याद्यर्थे ज्ञायमानानां तद्विद्वानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्ययाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तदर्थोऽध्यादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनात्प । अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मिति वस्तुराशय इति वाच्यम्, एतद्वाच्यप्रामाण्येन कारकाव्यययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्विदादिवाच्येति निर्णयनादोपात् । एवं च 'देवदत्तेन शारयोऽध' 'आक्षिप्तो भूमि'मित्यादयोऽपप्रयोगा एव । अत एव हिङगादिषु न द्वितीयादयः । न चाधिष्ठा स्वारी द्रोणेनेत्यनापत्तिः । तत्र प्रहृत्यादिस्वादेशो वा सूचीयायाः सप्तमेनादोपादिति पद्यमे निरूपयिष्यामः ।

भाष्ये—अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थः । सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः ।

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । इदं कर्तृकर्मत्वमेवैतयोर्भवत्यव्ययकर्तृत्वमेवैतयोः शिष्यार्थः । तनुपपादयति—न लोकेति । अन्यथेति । सन्देहे तादुपपत्त्यैव ध्याप्यात्मम् ।

१—'अव्ययप्रयोगे' पा० । * न लोकाव्ययनिष्ठाप्रत्ययानाम् २. ३. ६६

२—'भूदिति' पा० । ३—'कृदन्त' ।

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि पृथ्वा प्रतिषेध वक्ष्यति† स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवान न भवति ? 'उभयप्राप्ता'विति नैवं विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि ? उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति ।

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्वितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वो कटम्, मुक्तपूर्वो श्रोदनमिति‡ ।

ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । [तत्र] द्वितीयया तावन्न-भवितव्यम् । किं कारणम् ? क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा । इतिप्रत्ययेन चापि

प्र०-कर्तृकर्मणीं सभवत् इति सामर्थ्यलभ्य तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थे । वृत्त इति । 'सृष्टे'त्यस्य । नाव्ययस्येति । नोचै शब्दस्येत्यर्थे । तस्याक्रियावाचित्वात् । तदेवाह—अधिकरणमिति । उचै स्थाने स्थितानां कटानां सृष्टेत्यर्थे । कृतो य इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयो कृतोरित्यर्थे । कृद्ग्रहणे हि क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्य-पदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिलभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष स्यात् । अथेति । 'कृती'त्येकत्वस्याविवक्षा जातिविवक्षा वा तत्पुरुषं च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थं बहुव्रीहिराश्रीयत् इति परिहारः । तेनाश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव निधम-प्रवर्तते ।

यद्येवमुत्तरत्रैर कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्, अथवा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह—अथवेति । वृत्तपूर्वाति । वृत्त पूर्वमनेनेति 'सुप्सुपे'ति समासः । 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'तीतिप्रत्ययः । कर्ता तद्वित्तनोक्त इति तत्र षष्ठीप्रसङ्गाभावः । कटात्तु कर्मणि षष्ठी मा भूदित्येवमर्थे कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वो कटमित्यनेत्यर्थः । द्वितीययेति । तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवाद् षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहित्वा-

उ०-कृतपदोपादाने तु अन्वपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्बहुव्रीहिरवेति भावः । भाष्य—'प्रतिषेध'शब्दो निधमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः । एकत्वस्याविवक्षायामिति । उचैव्यनिमित्त गतत्वादिति भावः । भाष्ये—कृतो ये इति । कृद्ग्रहणमिदं सहाकारेणोपस्थितायाः क्रियायां चोदयति । तद्वित्तस्येति । तद्वित्तान्तशक्तिप्रसहाकारेणैवोपस्थितायाः क्रियायां य इत्यर्थः । एत

† उभयप्राप्तौ कर्मणि २ ३. ६६ ‡ सपूर्वाच्च ५. २ ८७ १-कचित्त ।

नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यत्तावदुच्यते 'द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? केनाभिहित कर्मेति कृत्वे'ति । योऽसौ कृतकटयोरभिसवन्ध स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोते कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते 'इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । नेदमुभय युगपद्भवति वाक्य च प्रत्ययश्च । यदा वाक्य न तदा प्रत्यय । यदा प्रत्यय सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य । कृतपूर्वी । किम् ? 'कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् ? श्रोदनमिति ।

प्र०-धिकारात् । सापेक्षमिति । कृत पूर्व कटोऽनेनेति विवक्षाया कटापेक्षत्वात्तद्वितन न भाव्यमित्यर्थे ।

योऽसाधिति । कृत कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयो सामानाधिकरण्यम् । अस्मिन्शब्दविशेषे न भाव्य वृत्त्या तस्या सामान्यविषयत्वात् । तस्मात्कर्तृसामान्ये भावे वा क उत्पद्यते । तत्र कृत पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वाशब्दो वसत तन पूर्व कृतवा नित्यर्थे सपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरि —

उ०-द्वार्यभवनाभावे हेतुमाह-तत्र द्वितीययेति । कटापेक्षत्वादिति । 'कृत' इत्यस्य विशेष्य तथा कटसापेक्षत्वादित्यर्थे । अन्यथा क्रियाया कारकांशे नित्यसापेक्षतयासङ्गति स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्यलेऽपि क्वचिदेव समासो न सवप्रेत्याशयमग्ये ।

भाष्ये-योऽसौ कृतकटयोरिति । य कृतकटयो सामानाधिकरण्यरूप सम्बन्धो वाक्ये इष्ट स उत्पन्ने प्रत्यये दृष्टे प्रत्यये इत्यौ निवर्तते— निवृत्त' इति मुद्रितिवशा भवति भाष्यविषयकृतशब्देन वृत्तिसरत्रात्प्रत्ययार्थदर्शनात्तद्वितीयेनैकार्थभूतस्य कृतस्य कटन सम्बन्धाभावा दिति भाष्यः । ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाभावात्कृत्वात्पर्यकलाश्रय केनाभिहित इति ज्ञानकाले तदर्थफलेऽम्बितस्य कटस्यानभिहितताया यत्तुमशक्यत्वाच्च 'कर्मसामान्ये' इत्यसङ्गतमत आह भावे वेति । अविवक्षितकर्मतया अकर्मत्वम् । फलांशे प्रागाश्रयविधापादया विवक्षेवात्र कर्माविवक्षेत्याहुः । कृत पूर्वमनेनेति । अर्थप्रदर्शनमात्रमेतद्व्यत्यय प्रयोगः साधु । प्राययोत्पन्नान्तर भाष्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्तपुत्रेर्वाप्य कृतकटयो सामानाधिकरण्यन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् । कर्मत्वमिति । अस्यनभिहित कटस्य कर्मत्वमित्यर्थे ।

अथवेदं प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि पृष्ठी यथा स्यात्—भेदिका* देव-

प्र०-

‘विशेषकर्मसंयन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादितिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अरुमकत्वे सत्येयं क्लान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियाचता कर्मा योगो भवति कर्मणाम् ॥

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया संवध्यते तद्वत्कृतपूर्वादिषु स्थिता’ ॥ इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते, तत्र कर्तरि पुनः पृष्ठीविधानाद् गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्विवनित्तिर्न कृता स्यात् । भेदिकेति । भिदेत्यन्तात्पर्यायादिषु एवुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता एयर्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम् । तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव पृष्ठी स्यान्नाप्रधानात्, कृद्ग्रहणात् भवति । अथ ‘कर्तृभूतपूर्वा’दिति कथमुच्यते ? न हि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति । गत्यादिमूत्रनियमात्कर्मत्वाभवात्कर्तृत्व-

उ०- विशेषकर्मति । कृत. कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकर्मकदादिसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि—अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थयामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्—विशेषनिरपेक्षो भाव-
वचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते—वृत्ति लभत इत्यर्थः । तदेवोपपाद्यन्नविवक्षितकर्मक-
तया भावे च इत्याह—अकर्मकत्व इति । एवं—विशेषनिरपेक्षत्वे, विशेषरहितसामान्य-
स्याभावादित्यर्थः । अत्र ‘क्लान्तं भावाभिधायि त’दिति क्वचित्पाठः स युक्ततरः । सप्तम्यन्त-
पाठे—भावाभिधायिनि । सति समामे तद्विदोऽपत्तिरिति शेषः । एवं सति तद्विदोऽपत्ति-
यथा सामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति—ततः क्रियावर्तते । कर्मणाम्—क्रियाशक्त्यर्थकेनिना
तदन्तोपस्थाप्यक्रियया- योगो भवतीत्यर्थः । उग्रोपपत्तिमाह—अविग्रहेति । विभिन्न्य प्राभा-
न्येन ग्रहो ग्रहणं, तद्विहात—अप्राधान्येन गृह्यमाणापीत्यर्थः । गुणभूतक्रिययापि कारकाणां
सम्बन्धदर्शनादिति भावः ।

तदुक्तं भाष्ये—अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति । सामान्येन तदा वृत्तिरिति ।
अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावकान्तेनेत्यर्थः । विशेषार्थिनेति । कर्मविशेष-
त्रिजासानिवर्तक्यत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्कषिदेव । तेन ‘घटं क्रियते’
‘घटं कृतमित्यादि नापादनीयम् । कृद्ग्रहणे कृते तु न शेषः । कर्मणः कृद्ग्रहणमात्रोपस्थाप्य-
क्रियान्वयामावात् । स चास्योक्तरीत्या न क्वपि प्रथमप्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहणमावात् ।
अत एव ‘तण्डुलानां पाचकपुत्रः’ ‘पाचकतर’ इत्यादी न शेषः । निषेधस्येऽपि ह्यादिसाह-
चर्याद्विष्टांशेऽपि तथाम् इति न निषेधप्रवृत्तिः । ‘कटं कृतवपुत्र’ इत्यादी च निषेधप्रवृत्तिः ।
अत एव भाष्ये—‘करोतेः कटेन सामर्थ्यमित्युक्तं न तु ‘कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एवं च

* पर्यायाहंशोत्पत्तौ णुच् ३. ३. १११.

दत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानादिति ॥६५॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २ । ३ । ६६ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिपेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिपेधः ॥ १ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिपेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिपेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ।

अपर आह—‘अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिपेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा’ । शोभना खलु पाणिने. सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिरिति ॥६६॥

प्र०—स्यैवावस्थानात् । एव तद्भिः प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्व विवक्षितम् । प्रधानचरात्कर्तु-
रित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षया प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे पठित्या-
श्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्तोरैकशब्दवाच्यताया अभावा-
द्विरोधाभावात् पठौ सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितनिवृत्तिस्तु
प्रयोजनमेव ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । पष्ठ्या प्रतिपेध इति । नियमेनानेन कर्तुं षष्ठी प्रतिषिध्यत
इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ खलुच । शेषे विभाषेति । अकाकारव्यति-
रिच्छस्त्रीप्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाकारवर्जिते
विकल्पमिच्छन्ति, ‘शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य, आचार्येणे’ति वा ॥६६॥

उ०—सकर्मकधातावीक्षणविवक्षया भावे कप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्यत्रेति भाष्यस्वर-
साङ्गभ्यते । ‘आन्त देव’मित्यादौ तु ‘गत्यर्थोऽकर्मके’ति भावे क्तो बोध्यः । एतच्च विशेषा
पेक्षायामिति । अत्रैव प्रधान-न्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाभावे
हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावः । तदुपपादक—भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । नियमेनानेनेति । नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यात्, अन्यथानुवादवैय-
र्थ्यापत्तिरिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति कृतिरिति च
स्त्रीप्रत्यये पूर्वोदाहरणानादिति तदाशयः । अपरे त्विति । नोदाहरणमादरणीयमिति
तत्राव ॥६६॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २ । ३ । ६७ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावा उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसि
तम् । नटस्य भुक्तम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति ।

['तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।]

शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शेषलक्षणात्र पृष्ठी† भविष्यति । शेष इत्युच्यते कश्च शेषः ? कर्मादीनाम-
विवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्याद् यदा छात्रो हसति, नटो
भुङ्क्ते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याहरति ? सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—
अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा—समुद्रः कुण्डिका ।
विन्ध्यो^३ वर्धितकमिति ।

यद्येवमुत्तरत्र* चातु.शुब्ध प्राप्नोति इदमहे. सूत्रम्** । इहाहिना सूत्रम् ।

प्र०— क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्त । तत्र
छात्रस्य कर्तृत्वान्तृतीयाप्रसङ्गे पृष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्व-
सद्भावात्सिद्धे शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सद्यपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया-
पाक्रियते । सन्नन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । छात्रस्य सन्नन्धि हसितमित्यर्थः ।
उत्तरत्रेति । 'अधिकरणवाचिनश्च'त्यत्र । इदमिति । अप्राधिकरणे क्त । तेनाभिहित-

उ०— क्तस्य च । नपुंसके भाव इति । इदं धार्तिकं 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया कालो-
दासीन—'नपुंसके भावे क्त' इति सूत्रविहितकयोग एव । तेन भूते भावे क्तेन योगे कृतीयैवेति
धार्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथापि कर्तृत्वप्रकारके बोधे पठ्यर्थमिदमिति
धार्तिकान्तरम् । भाष्यकारस्तु तदत्र एवार्थे सात्त्विकमङ्गीकृत्य प्रत्याचरयौ ।

भाष्ये—यद्येवमिति । एवं—शेषत्वविवक्षया पृष्ठीकारं । अधिकरणवाचिन-
श्चेत्यत्रेति । एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतग्रन्थार्थे इत्यर्थः । तत्र हि 'कोऽधिकरणे' च भ्रौष्य-
गती'ति । विशेषविधानाद्यपुंसके भावे क्त इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति धार्तिकमते धार्तिकेन पृष्ठी न
प्राप्नोति । शेषत्वविवक्षयाश्च भावविषयेऽभाव एवेति धार्तिकमते त्रैशब्ध्यम् । प्रत्यादयानृतमते
च शेषे पृष्ठी स्यादिति चातु शब्धमित्यर्थः । तदेवाह—तत्र शेषेति । कर्माविवक्षयाकर्मकत्वे

† नपुंसक भावे क्त ३ ३ ११४ १—काचित्कोऽय पाठ ।

२—इदं भाष्यमिति P S. Subrahmanya Shastrī. ‡ पृष्ठी शेषे २ ३ ५०.

३—३ २ ११० सूत्रभाष्ये २६७ पृष्ठे ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । * अधिकरणवाचिनश्च २ ३ ६८

** कोऽधिकरणे च भ्रौष्यगतिप्रत्यवधानार्थम् ३ ४ ७६

इहाहि. सप्तः । इहाहेः सप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति । इष्यत एव चातुःशब्दम् ॥६७॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्वल्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६६ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्—‘पुपिः सोमं दृदिर्गाः’* ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

तयोरलादेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? यादं

प्र०—मधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता, अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति पष्ठी । इहाहिना सप्तमिति । अत्र भावे क्तः । इहाहिः सप्त इति । तत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सप्तमिति । भाव एव क्तः । तत्र शेषविवक्षायां पष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवात-परिहारः । ‘ग्रामस्य पार्श्वे’ इति सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः, किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥६७॥

न लोकाव्यय । लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । एतद् सद्ग्रहणेन शशुशानचौ गृह्यते । लिङ्ग्रहणेन च कानचकम्, लिट्संज्ञाविधानात्किकिनौ च । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ तादितिति । लिट्कार्यातिदेशालादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिषेध लादेशत्वमेवानयोविप्रतिपन्नमिति मत्वाह—यादं स्यादिति । चक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

उ०—इमानि चत्वारि रूपाणि, सकर्मकत्वे तु अहिना सप्तो ग्राम इति पञ्चममपि बोध्यमिति केचित् । सप्तमीप्रयोगेणेति । इहेति सप्तमीप्रयोगेणैवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेद विवरणं भाष्ये इति बोध्यम् । किं तर्हि भाव इति । ‘इदमिहाहिः सप्त’ इत्युदाहरणे कर्तरीत्यस्योपलक्षणम् ॥६७॥

न लोकाव्यय । अपनीयेति । सल्लिङ्ग्रहणे तस्य कलाभावादिरथः । लग्रहणेनैव सत्कानचकसूनां सिद्धत्वात्किं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत आह—किकिनौ चेति । ‘ले’त्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न दाड्यम् । आदेशो लस्यत्वात्त्विधित्वेन स्यान्निवृत्त्यायोगत् । लिट्कार्यातिदेशादिति । द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ सद्ग्रहणदेशालादेशतुल्यावित्यर्थ इति भावः । व्याख्यास्यामीति । संज्ञा न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् ? 'आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च' [३. २. १७१] इति 'लिड्व'दिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती'ति । एवमिहाप्यलिटं लिड्वित्याह लिट्त्वदिति विज्ञास्यते ।

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? प्रलिष्टनिर्देशोऽयम्—उ उक ऊक, ल ऊक लोकेति ।

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृपत्याः कामुकः ।

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्यो-
देतोराधेयः† । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य चिसृषो विरश्चिन्म् ।

प्र०—परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह—स तर्हीति । विशेषाति-
देशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तते एव, विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्र-
निबन्धनः पष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते, तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा
वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् ।

उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोऽपि चान्तवद्भा-
वाद्व गृह्यते । उकारोऽपीति । उश्चोःश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोऽन्येषाम् । अन्यथा

उ०—ननु लिड्वदितिदेशोऽपि कथं लमात्राश्रयपष्ठीनिषेधोऽत आह—विशेषेति । संज्ञाप्रकरणभाषा-
दिति मत्वेत्युक्तम् ।

भाष्ये—उकारेति । उकारप्रयोगेण वर्णप्रहणमिति ध्वनितम् । उत्फलमाह—उकारान्तेति ।
शब्दरूपं विदोष्यमादाय सन्त्वधिः । स च प्रत्यय एव साहचर्यादिति भावः । तेन
'कन्यामलङ्कारिण्यु'रित्यादि सिद्धम् । 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति तु वर्णप्रहणे न प्रवर्तते इति
बोध्यम् ।

† काठक सं० ८ । ३.

‡ यजु० वा० सं० १. २८ काठक० १. ६. मैत्रा० १. १. १० तै० १. १. ६. ३

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोम पवमानः । नडमाघानः । अधीयन् पारायणम्* । 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृनित्येवं भविष्यति । कथम् ? 'तृ'निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टाना प्रत्याहारः ? 'लट शत्रि'त्यतः प्रभृत्यातृनो नकारात्† ।

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'चौरस्य द्विपन्' 'वृषलस्य द्विपन्' अत्रापि प्राप्नोति‡ ।

द्विपः शतुर्वावचनम् ॥ ६ ॥

द्विपः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्य वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥६६॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ययोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवात्ल्लोवको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । सक्तून्पायको व्रजति†† ।

प्र०—'लवुके'ति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषा चालादेशत्वात् ॥६९॥

अकेनोः । यथासंख्यापवादार्थं वचनम्—अकस्येति । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः । अकस्य त्वाधमर्ये नास्ति विधानमिति भविष्य-

उ०— एतेषा चेति । पूड्यजोः शाननिष्ठादीनामित्यर्थं । भाष्ये—प्रतिषेधार्थमिति । पठग सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्तिकमिति भावः । तदेव विध्यर्थमिति । नित्य प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे पण्डीविषयमिति ॥६९॥

अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासंख्य'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुष्टुप्चेरिति भावः । भविष्यद्-

१—'नडस्तु घमन पोदगल' इत्यमरः । 'नरसल' 'नरकट' 'नर' इति भाषायाम् । ६ १ ३२ वा० ६ पृ० ३४३ भाष्ये टिप्पणी द्रष्टव्या । 'नटमाघान' पा० ।

* पूड्यजो शानन्, ताञ्छ्रीत्यवयववचनशक्तिषु चानश्, इड्ध्यायो शत्रुकृच्छ्रिणि ३. २ १२८ १३०. † लट शतृशानचाव० ३ २ १२४ इत्यारभ्य तृन् ३ २. १३५ पर्यन्तम् ।

‡ द्विषोऽमित्रे ३. २ १३१ †† तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३ ३ १०.

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शतं दायी । सहस्रं दायी** । प्रामं गमी† ॥७०॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? कर्मणि भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाव-
कर्मणोः कृत्या विधीयन्ते† तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां* कर्म कृत्यैरभिहितम् । गेयो माणवकः साप्ताम् । भव्या-
दीना कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते 'भव्यादीनां
कर्म कृत्यैरभिहित'मिति । नेहाप्यनभिहितं भवति—आक्रष्टव्या प्रामं शाखेति ।

प्र०—दधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम् । शतं दायीति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि'रिति
णिनिः । प्रामं गमीति । 'भविष्यति गम्यादय' इति वचनाद्भविष्यति गमेरिति ।
'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवाद-
विषयेऽपि विधानार्थं 'प्रामं गन्ते'ति यत्कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति प्रामं
गमीत्युदाहरणोपपत्ति ॥७०॥

कृत्यानां । नेहापीति । काका नरुप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः । आक्रष्टव्येति ।

उ०—धिकारेति । इ६ थ 'गुमुम्बुला'विरधत्र भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति
पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥७०॥

कृत्यानां । भाष्ये—भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्मकादिधानेन कर्मणोऽभाव एव,
कर्मणि तु सकर्मकादिधानेऽपि तस्याभिधानमेवेति भाव । न थ 'कर्तव्यपूर्वी कट'मित्यादाध-
'विदक्षितकर्मतया' भावे तस्ये पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि 'समव'इति वाच्यम् । भाष्य-
प्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः ।

भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्तरि कृत्यः, 'गेयो माणवकः साप्ता'मित्यत्र कर्मणि

**आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि. ३ ३ १७० † भविष्यति गम्यादयः ३ ३ ३. ~

१—[किं प्रयोजनम् ? सख्यातानुदेशो ना भूदिति ।] इत्यधिक क्वचित् ।

‡ तयोरेव कृत्यकृत्यायां ३ ४ ७०

* भव्यगोपप्रवचनीयोपर्याप्तीयबन्याल्पाव्यापत्या वा ३ ४ ६८

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'कृत्यानाम्' । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् ? ग्राममाक्रष्टव्या शाखा । ततः 'कर्तुरि वे'ति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—गेयो माणवकः साम्नामिति । 'उभयप्राप्ता'विति* वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा—गेयो माणवकः साम्नामिति च, गेयानि माणवकेन समानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तारि, यदा कर्तारि न तदा कर्मणीति ॥७१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य :
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०—कृषेद्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृप्रद्वयं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । 'कृत्यानां'मित्येतावत्सूत्रं क्रियते । तत्र चो'भयप्राप्ता'विति 'ने'ति च वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्ती कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहु-
श्रीहिसमांसाभ्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥७१॥

इत्युपाध्यायजैच्यटपुत्रकैटयटविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ।

उ०—विकल्पभावापेक्ष्यर्थः । तन्निवृत्त्यर्थमपीति । 'कृत्यानां प्रयोगे कर्तार्येव षष्ठी न कर्मणि, सा च वे'ति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः । यदप्येवं व्याख्याने 'गेयो माणवकः साम्ना'मिति न सिध्यति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र दोषाभाव इति भावः । अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये 'भवतः कटः कर्तव्यः' 'भवता कटः कर्तव्य' इत्यादावसिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये ऋक्म्—एवं तर्हीति । कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति । विकल्पस्वरूप-
उभयप्राप्तिविषयः, 'आक्रष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेने'त्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोऽप्येष मेय । भाष्ये 'ग्राममाक्रष्टव्ये'त्यस्य 'देवदत्तेने'ति दोषः । 'उभयप्राप्ता'मित्यस्य सम्बन्धाज्जानेन वा तस्मान्नमुदाहृतम् । 'देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्तव्य'मिति 'कर्तारि वे'त्यस्योदाहरणम् । ननु चोभयप्राप्तिरिति । उभयप्राप्ताविति तदुपपत्ति इति भावः । बहुश्रीहिरित्युत्तरम् । पर्यायेणेति । कर्तारि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः । बहुश्रीहीति । कदाचित्कर्तारि कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भावः । अनेन भाष्येन यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥७१॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४५ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति ? अधिकरण-
मधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बहुवचन-
चास्य सामानाधिकरण्याच्च । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
'बहुषु बहुवचनम्' [१. ४. २१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैक-
वचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एव
मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

प्र०- द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगुरेव ग्रहणमिष्यते । समा-
हारसमाहार । स, चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति ।
समाहियत इति समाहारः इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्वार्थस्य समाहियमाणास्य
वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावात्प्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन
द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूला-
शब्देनात्र पञ्च पूला समाहियमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधा-
नम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्श-
यति । भावसाधने हि वैयधिकरणस्य पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देनात्र
संख्यावाची शब्द उच्यते । संख्यया बहुवचनेति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन
द्वयार्थापि गृह्यते संख्या द्विप्रामीति ।

उ०- द्विगुरेकवचनम् । 'तद्विस्तारार्थे'त्यत्र विहितस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगुरेव ग्रहणे माना
भावः, समाहारप्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्रसङ्गस्य समाहियमाणा भाव-
साधनत्वेऽपि समाहारे प्रभानुपपत्तिरत आह—इति । कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव
भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाधारत्वादिपर्यं । एकद्रव्यवाचकत्वरूप
सामानाधिकरणस्य शब्दधर्मत्वात्—संख्याशब्देनिति । उच्यते इति । अत एव द्विगुपदेन

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति—‘पञ्चपूलीय’मिति । किं कारणम् ?
अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचनं मित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसङ्गः ।

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवचनत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? द्विग्वर्थं एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?
न वक्तव्यम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थ-
ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ।

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च
पञ्चपूत्यः ।

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद् द्विगुरेक-
त्वम् । कस्य तर्हि ? द्विग्वर्थसमुदायस्य ।

प्र०— तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगु समास एकवचनं प्रत्यय प्रतिपद्यत इति पारिभाषि-
कैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । ‘कृत्यत्युदो बहुल’मिति कर्मणि
ल्युट् । एकस्यार्थस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकस्यार्थस्य वाचको द्विगु
समास उच्चार्यत इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेशः सपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य
वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते ।
ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याद्विगुरप्येकवचनं सिध्यति ।

एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भावः सपचारादेकशेषशब्देनोक्तः ।
पञ्चपूत्य इति । अत्रैकशेषे कृतेऽपि द्विगुत्वान्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ न
धेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसङ्घायुक्तस्यानेकवद्भावः कृतः । तत एकशेषे कृते

उ० सामानाधिकरण्यं, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भावः । ‘वचन’मिति
व सामान्ये नपुंसक बोध्यम् ।

द्विग्वर्थस्येति । एव चानुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः । षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमा-
शङ्क्याह—एकशेषविषय इति । ‘एकशेषे चे’ति भाष्ये विषयसप्तमी । भाष्यस्वारस्याद्यु-
विषयसङ्गमन्तेन ‘सुप्सुपे’ति समास इति लभ्यते ॥ भाष्ये—नैतद् द्विगोरिति । द्विग्वर्थस्ये

समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा मूदिति—पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति* ।

किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः ? यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदाये वर्तते ।

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।

प्र०—द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकस्विकेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याणो 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इति लुक् ।

किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकरोपः क्रियते तदा 'पञ्चपूत्य' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् ।

अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वान् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । न हि द्वयोर्वद्भूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते, अपि तु प्रत्येकमिति भावः ।

उ०—स्यर्थः । समुदायस्येति । उद्भूताद्यवभेदस्येत्यर्थः । यद्यपि 'शिष्यमाणं लुप्तमानार्थमिधायी'त्ययस्यपि द्विग्वर्थं एव तथापि न दोष इत्याह—बहिरङ्गत्वाच्चेति । बहुवचनसममिष्याहारेणैवास्व प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये ।

पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये च परिसमाप्तौ तद्धितार्थे द्विगुत्वानपायात्किं विचारेणेत्यत आह—यदि तावद्विवि । समानमिति । अयमेव 'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चे'ति भाष्यस्वार्थः ।

समाह्रियमाणत्वादिति । समुदायरूपतादित्यर्थः । समुदायसमाहारी च पर्यायाविति भावः । निवृत्तिर्न सिध्यतीति । समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाषया-छरार्थः । 'प्रत्येकमेव समाह्रित्यत्र विनिर्गमकमाह—न हीति । एवं च 'न वा समाहारैकत्वादिति' निष्कलम् । किं च समाप्ते संख्याविशेषानवगतैः समुदायमादाय बहुवचनोप-पत्तिरपि नेति भाष्याशयः ।

अपर आह—“न वा समाहारै कत्वात्” । न वा योगो रम्भेयैवार्थः । किं कारणम् ? समाहारै कत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥१॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

प्राणितूर्यसेनाज्ञानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥
प्राणितूर्यसेनाज्ञाना तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राणयज्ञानां प्राणयज्ञै-
रिति वक्तव्यम् । तूर्याज्ञाना तूर्याज्ञैः । सेनाज्ञाना सेनाज्ञैरिति । किं प्रयोज-
नम् ? व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

प्र०— अपर आहति । ‘न वा समाहारैकत्वा’दित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्ये-
तद्व्याचष्टे । अयं भाव—विरोहितावयभेदं समूहरूपं समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैक-
त्वाद्ननु यथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेणा । तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न
कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्विधितार्थद्विगुण्यवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन
समाहारेण व्यपदिष्टस्य, द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्विधितार्थं, तस्य न-भवति । तेन
पञ्चमिर्गोभिः क्रीता पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहुना
पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तद्वैकशेषस्यायमविषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण
पूर्वं व्याख्यानेऽसमाश्रयतां प्रत्याख्यानत्वेन वातिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो
द्विगुस्तदर्थेऽर्थान्तरं गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे तत्र प्रत्ययानुत्पादा-
दकवद्भावातिदेशं प्रयोजनाभावात् प्रवर्तते ॥१॥

द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव
यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्यैकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति ।

उ०— विरोहितेति । इत्यानुरोधादिति भावः । अत्र पक्षे द्वयानयनं तु मात्तरीयकत्वात्,
द्वय्याङ्गयोरभेदस्यायनं वा । अत्र च भावसाधनं एव समाहारवाद्दत्तप्राथम्यणीयं, अत्र यथा
‘पञ्चखट्वी’त्यादावनुपसर्जनत्वाद्भस्वो न स्यात् । एव च श्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति
योष्यम् । समुदाये शब्दसमाहो ‘पञ्चगवः पटा’ इत्यादौ तद्विधितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्कथं
सेनापि तद्व्यावृत्तिरत आह—समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्विधितार्थं
द्विगोश्च तथाभावादिति भावः । ‘पञ्चगवः’ इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह—यदा बहुनामिति । अस-
माश्रयतेति । प्रस्तुतं समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसंख्यानवगमेन सूत्रं समासादेकशेषेणैव बहु-
वचनादीति भाष्यानायः । अत एव तर्हीत्यादि परिहृतं चेत्यन्तं भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र यथा तद-
सङ्गतिरित्यप्ये । उत्तरपददिगुण्यं न समाहारग्रहणस्य इत्यावर्थं, इत्याह—उत्तरपदत्वे त्विति ।
सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । तत्रैव सत्यपि स्वगतसंबन्धाद्यभावात् ततः प्रत्यय इति भावः ।
पञ्चगवप्रियं इत्यादौ प्रत्ययान्तराभावात्कथं न प्रातिपदिकत्वनिश्चयिना-सूचितम् ॥१॥

द्वन्द्वश्च । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे पुक्तिमाह—न हीति । एव च पूर्व-

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥ प्रज्ञोऽप्राज्ञ

योगविभागः करिष्यते—'द्वन्द्वश्च प्राण्यज्ञानाम्' । 'तितस्तूर्याज्ञानाम्' ।
ततः 'सेनाज्ञाना'मिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।
प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥२॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २-। ४-। ३ ॥

इह कस्मान्न भवति—'नन्दन्तु, कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः' ।
स्येणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि 'तिष्ठन्तु, कठकालापा' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।
अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । 'उदगात्कठकालापम्' । 'प्रत्येष्टात्कठकौथु-
मम्' । उदगान्मौदपैपलादम् ॥३॥

प्र०—'पाणिमार्दङ्गिकाश्चरोहा' इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवच-
नान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्ध्यत इति भावः । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य
संबन्धः । स त्वन्यथा प्राण्यज्ञतूर्याज्ञसेनाज्ञवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । न हि प्राणि-
तूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा ।
तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्वहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनास्माद् महणक-
वङ्गवाहृष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इति संकरो न भवति ॥२॥

अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा
प्रतिपाद्यत तदानुवादो भवति ॥३॥

उ०—पक्षारिसिद्धागते को विशेष इत्यत आह—तस्मादन्यथेति । 'अज्ञाना'मित्येवंरूपबहुवचनान्तस्य
सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राण्यज्ञस्य तूर्याज्ञस्येत्यादिवचनान्तस्येत्या । अतिकरः
शङ्कितः । सिद्धान्ते तु प्राण्यज्ञानामित्यादिवहुवचनान्तस्यसंस्कारकत्वात्प्रत्येकत्वात्
प्राण्यज्ञाने प्राण्यज्ञेरेव समाप्त इत्युच्यते इति विशेष इति भावः । केवलमितिपक्षिकस्य
पदान्तराणांभयायोगाद्द्विभक्त्यन्तस्यैवावयो पार्यः । तथा च अद्यमानविभक्तिं एकवच-
विभक्त्यन्तरकरूपेण गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यम् । वाक्यत्रयमिति ।
बहुवचनान्ताङ्गशब्दघटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वाक्का एव गृह्यते, 'सूदङ्गशब्दतूणावा'
इत्युपधात्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । तस्माद्दृष्ट्यांश्च सेनाङ्गशब्देन रमाचारुदानामेव
ग्रहणम् । 'संभ्रामं हस्त्यश्चरथपदातिभि'रिति 'वेन, विधि'रिति सूत्रस्यभाष्यस्वरसात् 'कठ
सेने'त्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथाद्य पूर्वस्याहुः ॥२॥

अनुवादे । प्रतिपत्ता—श्लोका । अद्यतन्यामिति । अद्यतनीति लुक् संज्ञा ३३०

१—'उदगात्कठकालापम्' पा० ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मधुरापाटलि-
पुत्रमिति ।

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—शौर्यं च केतवता च
शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः ? क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः ।
यद्येवं यूकालिक्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्र-
जन्तवः । अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा-
सहस्रादङ्गलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशि इत्वा न
पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥८॥

प्र०— विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । 'ग्रामे' नाम्नेयम् । 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट'
इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्—अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत
इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यम्—नगरम् ।
केतवता—ग्रामः । जाम्बवम्—नगरम् । शालुकिनी—ग्रामः ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रश्नः—के क्षुद्रजन्तव इति ।
क्षोत्तव्या इति । अर्हायै कृत्यः । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकःप्रसृतयः ।
ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वाद्दोषाः । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र
व्यापित्वाद्गृह्यते । अत एतैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ॥८॥

उ०— विशिष्ट । जनपदविशेष इति । जनवासस्थानविशेष इत्यर्थः । ग्रामप्रतिषेध इति ।
'ग्राम'ग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थः । भाष्ये—उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेधः स
उभयतः ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामाभ्यन्तरावयवकस्य चेत्यर्थः । नगरसर्वावयवके घान-
गराणामिति प्रतिषेध इति भावः । तदाह—ग्रामनगरेत्यादि ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । अर्हायै इति । अनेन क्षुद्रशब्दे रगपि महार्थः, तेन क्षुद्रशब्दस्य कर्म-
धारण इति च्चनितम् । स्वं शोणितं नास्तीति । यथा जलौकःप्रसृतीनाम् ॥८॥

१—'मधुरा' पा० । २—'शालुकिनी' पा० । ३—'कच्चिन्न' पा० । ४—'दशमशक'मित्यधिकं
कचित् । † 'क्षुद्रजन्तुनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शत वा प्रसृतौ येषां केचिदान-
कुलादपि ॥' इति लक्षणसंग्राहकपत्रं कारिकादिषु विद्यते ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ६ ॥

किमर्थश्चकार. ? एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? 'पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्त* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥६॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

'अनिरवसिताना'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? आर्यावर्तानिरवसितानाम् । क. पुनरार्यावर्त. ? 'प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनाद् दक्षिणेन हिम-

प्र०- येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिप काकोल्कमिति नित्य एकवद्भावो भवति ॥९॥

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रभ — कुत इति । प्रागदर्शादिति । आदर्शादय — पर्वतविशेषा । दक्षिणेनेति । एनवन्त । 'एनपा

उ०- येषां च । यत्नेनेति । पुनर्विधानार्थनेत्यर्थं ॥९॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'द्विशब्देभ्य' इत्यादिनास्ताति, तस्य च लुगिति भाव ।

* २ ४ १२ वा० २

१- 'प्रागदर्शात्' 'प्रागदर्शात्' पा० । 'आर्यावर्तं प्रागदर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवत ॥६॥ उत्तरेण च विध्यस्य ॥६॥' इति श्रीवासिष्ठधर्मशास्त्रे प्रथमाध्याये पाठ । तत्र च 'प्राग्निशानात्प्रत्यक्कालकवनादित्यपि पाठ ।

"प्रागदर्शनात् प्रत्यक्कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुदकपारियात्रमेतदार्यावर्तं तस्मिन् य आचार स प्रमाणम् ।" (बौधायनधर्मसूत्रम् १ २ १०)

अत्र चेय चित्रस्वामिशास्त्रिणां टिप्पणी— "बहुषु बौधायनधर्मसूत्रस्तकेषु हस्तलिखितेषु मुद्रितेषु च "प्रागदर्शनात्" इत्येव पाठः समुपलभ्यते । अतः 'यत्प्राग्निशानाद्दक्षिणे' इति मनुवचनानुरोधेन च सर्वत्र "अदर्शनात्" इत्येव पाठः समुचितः, तस्य च यत्र सरस्वती नदी अदर्शनं गता स देशः विनशानाख्य एवार्थं इत्युचितं प्रतिभाति ।"

"आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रात् पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गियारावर्तं विदुर्बुधा ॥"

इति मनु (२ । २२) इदमेवार्थावर्तलक्षणं महविद्यानन्देन सत्यार्थप्रकाशेऽहम् समुल्लासे स्वीकृतम् ।

"इसकी अवधि उत्तर में हिमालय, दक्षिण में विध्याचल, पश्चिम में अरक और पूरु में ब्रह्मपुत्र नदी है, इन चारों के बीच में जितना देश है उसको "आर्यावर्त" कहते हैं ।" (स्वमन्तव्यामन्तव्यप्रकाश ३०)

मनुका विस्तृतार्थावर्तसीमा पतञ्जलिकाले सङ्कोचमापद्यत । अत एव मनुना यो मन्वदेय प्रकीर्तित स एव सूत्रकारमाध्यकारप्रभृतिभिरार्यावर्तत्वेन निर्दिष्ट ।

वन्तमुत्तरेण पारियात्रम्' । यद्येवं किष्किन्धगन्धिकम्' शक्यवनम् शौर्यकौञ्चमिति न सिध्यति ।

एवं तर्ह्यार्थनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्थनिवासः ? आमो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि 'याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि 'तक्षायस्कारम्' 'रनकतन्तुवाय'मिति न सिध्यति ।

एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुष्यति तेऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुष्यति ते निरवसिताः ॥१०॥

प्र०-द्वितीया' । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेपामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः-प्रसिद्धः । घोषो-गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो-वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपाः-डोम्वा इत्याहुः । 'याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराभावादिति भावः । संस्कारेणेति । यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः ॥१०॥

छ०-डोम्वा इति । इमशाननिकटे ये वसन्ति मृतवस्त्रपितृकाष्टादिसंप्राहकाश्चण्डालसदृशास्ते 'डोम्वा' इत्युच्यन्ते । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्प' इति श्रुतेः शूद्राणां यज्ञकर्मणोऽवहितत्वं विद्वन्मिष्यत भाह-शूद्राणामिति । पूर्वोक्तभ्रुतिस्वयमिहोप्रादिविषयेति भावः । तक्षादीनामिति । तेषां प्रविष्टोमप्यादिति भावः । शूद्रसन्दोऽग्र सूत्रे प्रैर्वणिक्तेतरपरं इति बोध्यम् । स्मृतिकारैरिति । 'भस्मना शुष्यते कांस्व'मित्यादि ॥१०॥

"दिग्बद्धिन्धयोर्मध्यं प्रत्याग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाद्य मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥"

(मनुः २ । २१) "विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्" इति कुल्लूकमट्ट । मनुनेह योऽर्थो विनशनशब्देनोक्त ए एव माध्य 'अदर्शन'शब्देनाभिहित इति दृष्टं विक्षतीमि ।

१. १. १०६. सूत्रमाप्येऽपीदमेवार्थावर्तलक्षणेनियामकस्यं वर्तते । तत्र 'आदर्शादयः पर्वतविशेषा' इति वैयाकृतः । 'आदर्शाः कुरुक्षेत्रे पर्वतः' इति नामेशः । 'आदर्शाः ('नारनौल') 'दोषी'ति प्रसिद्धः पर्वतः' इति गुरुप्रसारणराज्जी । 'सर्वेऽप्यगुह्यपाठमाभिलष्यन्तः शास्त्रविद्वद् सोऽविद्वद् चार्थावयवशकृः । १-किष्किन्धगन्धिकम्' पा० ।

२-'पशत्' पा० । ३-भस्मना शुष्यते कांस्यं ताग्रमभ्येन शुष्यति ।

"भस्मसंयोगत्रं तत्रं यत्र येनोपहन्यते । तस्य तच्छेषं प्रोक्तं शान्तान्यं द्रव्यगुह्यम् ॥"

"त्रपुलीशकान्तात्वात् चान्तोदकवारिमिः । भस्माग्निः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रव्यस्य च ॥"

(पाठ० आचार्य-पाठ. १६०) मनुस्मृतौ पञ्चमाध्याये विरचरेण द्रव्यगुह्यम् ।

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् गवाविकम्
गवैडकम् ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापरा-
धरोत्तराणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिभृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ ११ ॥

‘फलसेनावनस्पतिभृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति
बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल—घदरामलकम् घदरामलकानि ॥ सेना—

प्र०— गवाश्वप्र । यथोच्चारितमिति । गणे यादृशाः कृवावङ्घः पठिता द्वन्द्वास्त्वा-
शानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्यजन्नास्ति विकल्पितत्वात्तदा
पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति, गोऽश्वं गोऽश्वा इति । एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं
भवति ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्त । बहुप्रकृतिरिति । बहवो—बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वर्तिपदार्याः
प्रकृतयः—कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः । घदरामलकमिति । ‘जातिरप्राणिना-

उ०— गवाश्वप्र । भाष्ये—यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति । द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथो-
च्चारितशब्दविषयमित्यर्थः । तत्फलमिहाह—गणे इति । ‘यथोच्चारित’मित्यस्य फलमाह—
यदा त्विति ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्त । द्वन्द्वप्रकृतिः—वर्तिपदानि, तेषां बहुत्वे त्रिप्रभृतिष्वेव स्यात्त आह—
यह्य इति । पदार्यास्तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः, तदर्थानां बहुत्वगमकक्षैकवद्भाव एव ।
यद्वा यदस्त्वेनैवानेकेषां मानमेकवद्भाववलादिति नैकार्थान्भावविरोधः । एतस्मान्नुपात्तफल-
द्वन्द्वस्येहोपादानं बहुप्रकृतिरन्विधमायेत्याह—जातिरिति । न च—जातिप्राधान्य एव ‘जाति-
रित्यस्य भासिः । तत्र च न बहुत्वचनं तस्या एकत्वात् । अत एव ‘क्षीरोदके संपृके’ इत्यस्ता-
द्विरुद्धेति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते, ‘जात्यादयाया’मिति सूत्रं च भगवता प्रत्याख्यात-
मिति वाच्यम्, जातिप्राधान्ये एव ‘जाती इयच्छिद्वारकपरम्परया संवयान्यये तासम्भवात्
तदेवं जातिप्राधान्ये इयच्छिद्वारकपरम्परया संवयान्यये । घदरामलक’मित्येव । पाठान्तरे भाष्य-

हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः ॥ वनस्पति—पुक्ष्ण्यग्रोधम् पुक्ष्ण्यग्रोधाः ॥ मृग—
रुरुष्टपतम् । रुरुष्टपताः ॥ शकुन्त—हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्र-
जन्तु—यूकालिक्षम् यूकालिक्षाः ॥ धान्य—व्रीहियवम् व्रीहियवाः । माष-
तिलम् माषतिलाः ॥ तृण—कुशकाशम् कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः ।
किं प्रयोजनम् ? बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क मा भूत् ? बदरामलके
तिष्ठतः ।

किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते आहोस्विदविशेषेण ? किं चातः ?
यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते पुक्ष्ण्यग्रोधौ 'जातिप्रमाणानाम्' [२.४.६]

प्र०—मित्येकवद्भावः । क्वचित्तु 'बदरामलकानी'त्यपि पठ्यते । तत्रैवं व्याचक्षते—नित्य
एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते । अन्ये तु 'बदरामलकानी'त्येवं प्राप्ते
जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयत इत्याहुः । हस्त्यश्वमिति ।
सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति ।

किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियत-

उ०—व्याख्यायां 'बदरामलकानी'त्यपि । इयक्तिप्राधान्ये तु 'बदरामलकानी'त्यपि । आतौ
साक्षात्संख्याभवे 'बदरामलके' इत्येव । इयक्तिप्राधान्ये इयक्तेरेकवदविवक्षायां 'बदरामलके'
'बदरामलक'मित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् । व्याचक्षत इति । अन्यत्रत्यस्येह पाठ-
सामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतिर्वचनेन विधीयत इति तदाशयः । अत एव धार्तिकस्याख्यानभाष्ये
'विभाषे'त्युक्तम् । अन्ये त्विति । धार्तिकस्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिकः, किं तु 'विभाषा
वृक्षे'ति सूत्रप्राप्तियुक्त्यानुवादकः । तस्मादेता एव एकवद्भवति यत्र विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि
बहुप्रकृतिरेवेति धार्यमिति धार्तिकस्याख्यानभाष्यार्थः । एवमेव 'यूकालिक्षा' इत्यपि भाष्यं
व्याख्येयम् । अत एवापि 'बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यादित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु फल-
क्षुद्रजन्तवो विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः । अत्राप्यस्याख्येय उक्ता । भाष्यकारेण
फलक्षुद्रजन्तवोर्विभाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यते, अतो न धार्तिकप्रयोजनकथनभाष्य-
विरोधः । यद्योपरं सुनीनां प्रामाण्याच्चेवमेव युक्तमित्याहुः । सेनाङ्गत्वेऽपीति । इदं धिन्यं,
तत्र सेनाङ्गत्वेन हस्त्यश्वारोहादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाङ्गत्वेन हस्त्यश्वारोहादीनां ग्रहणं,
भाष्यप्रामाण्यात् । अत एव 'सप्राम हस्त्यश्वरथपदातिभि'रिति भाष्यप्रयोगः सह्यच्छते ।
बहुप्रकृतिरिधामावाग्नीश्वरिति तु न युक्तं बहुमिरेव.सैः सप्रामस्य निष्पाद्यत्वात् । 'वनस्पति'-
शब्देन धार्तिके वृक्षग्रहणम् ।

एतत्सूत्रानुपादानामपि पाठान्तराणां विपर्ययनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत आह—

इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे [विरोधिनां] 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' [२.४.६] इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । 'हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्यस्यावकाशः—श्रमणत्राहणम् । इदोभयं प्राप्नोति—काकोलूकम् श्वशृगालमिति । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तं 'तत्र चकारकरणस्य प्रयोजेन 'येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति* ।

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः—विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकम्, यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः—अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः—अन्ये पशुद्वन्दाः—महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—अश्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

प्र०—विषयो व्यवस्थाप्यतेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्धनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः ॥ अश्ववडवयोरिति । पशुत्वादि-

उ०—येषामिति । एतत्सूत्रोपात्तविषय एव सम्यग् इति भावः । भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति । अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अविशेषेणेति । एष्वैकवचनद्वन्द्वविषयं यद्यच्छाद्यं प्राप्नोति तद्वद्बहुप्रकृतेरेवेत्यर्थ इति भावः । एतेन 'बदरामछके' इत्यत्र 'जाति'रित्यस्वामिपुत्रावपि 'धार्म' इति विभाषा स्यादित्यपास्तम् । पशुत्वैर्नैव सिद्धेऽश्ववडप्रसङ्गं न कार्यमित्याशयेन धार्मिकमित्याह—पशुत्वादिति ॥ नात्रेति । पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडव-

१-कच्चिन्न । * २ ४ ६. सूत्रमाभ्यारम्भ एव पृ० ८४६ पं० १ ।

† पूर्ववदश्ववडवौ; स नपुंसकम् २. ४. २७; १७.

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते—'अश्ववडवपूर्वापरे'ति ।

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावोऽनर्थकः । किं कारणम् ? समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भती'ति यदयं 'तिष्यपुनर्वसुर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' [१.२.६३] इत्याह ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम्' [२. ४. १७] इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' ।

प्र०—भाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति 'पूर्ववदश्ववडवा'वित्यति देशात्पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते ॥ प्रतिपदविधानादिति । नात्र पशुमह्येनैकवद्भावो विधीयते, किं तर्ह्यश्ववडवमह्येन, तत्र प्रतिपदविधानात् 'स नपुंसक'मित्येतद्भवति । तच्छब्देन होकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते । ततश्च ययैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः ।

समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः, स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः ॥ इह नित्य इति । 'द्वन्द्वश्रे'त्यारभ्यास्माद्योगात् प्राग् नित्यो विधिः, अनेन योगद्वयेन विभाषेऽर्थः । यद्यमिति । यद्येतत्प्रकरणोपाप्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरप्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनप्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

उ०—प्रहणमेव श्यास्यमित्यारभ्यः । नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविधित्थं समर्थयते—तच्छब्देनेति ।

भाष्ये—'ज्ञास्यामी'त्यन्तर्भावितरण्यर्थम् । ज्ञापयित्वामीत्यर्थः । इह नित्य इति । विविगमनापिरहात्प्राग्यद्भावेनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येव द्विविधोऽपि नियम इति भावः । अस्याया एतत्प्रयोजनप्रहणपरमाप्येनेयामेव समाहार इति नियमस्यैव लाभादेव-त्रिपय इतरेतरयोगात्प्राग्वर्या 'द्वन्द्वश्रे'त्यारभ्यैतत्पर्यन्तं 'विधो विधि'तिवादिदृष्टसङ्गतिः स्यात् । भाष्यमपि दिशिष्टप्रयोक्तृत्वनपरम् । भाष्ये—यद्यमिति । एवं वैकवभावप्रकरणे इत्यर्थमिति भावः । 'सर्व'शब्दोऽसंकुचदृष्टिरित्यभिभावः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रो-
क्तिज्ञानुपासकस्य श्यमिधारदशौनादिति भावः ।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरन व्यभिचारार्थं 'विभाषा वृक्षसृगे'ति ॥१२॥

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ।

प्र०- पूर्वत्रेति । 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवे'त्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । क्वचित्कारित्वप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा । मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥१२॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः—किमुदाहरणमिति । क. प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वाद् बहुत्वाभावाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तरिमन्त्रभावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य

उ०- एवं चान्यतरनियमस्य ज्ञापकाशिरासेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह—प्राण्यङ्गादीनामिति । 'सर्वो द्वन्द्व' इत्यत्र सर्वज्ञब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपासविषय इति भावः । भाष्ये—उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च यदिदेकवद्भावभावेन, क्वचित्स्थितत्वाभावेन । एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव, उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति स्थितम् । तदुपपत्तिस्तु 'यो विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र ने'ति वचनव्यकरया अन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं 'विप्रतिपिदं चे'त्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वन्द्वः च यदि विरुद्धानां चेदद्वयवाचिनामेवेति वचनव्यवस्था द्वयवाचिनामिनरेतरयोग एव फलति ॥१३॥

विभाषा स । समाहारविषय 'उपदशं पाणिपाद'मित्येव, इतरेतरे तु 'उपदशाः पाणिपादाः' इत्येवैष्यते, विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन प्रश्न इत्याह—अनुप्रयोगे इति । भाष्ये—नैतदस्ति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तदवस्थ एवेति नेर्द सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने 'उदाहरण'शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भावः । नन्वर्थस्येति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽन्यथीभाष्यस्य बहुव्रीहैवानुप्रयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावतुपदशमित्येव मविश्वतीति भावः । अव्ययत्वादिति । अव्ययत्वेनासङ्गुत्वादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नाव्यधी-भावात्' 'तृतीयासङ्गयो'रित्याधारम्भादसङ्गुत्त्वमव्ययीभावातिरिक्तान्यविषयमिति भावः ।

अथेति । अर्थस्यैकवद्भावान्नित्यैकवद्भावनाऽस्तस्याप्युपदशस्यैकवचनान्तत्वेऽप्युपपत्तावपि पाणिपादस्येति षष्ठ्यन्तसमभिध्याहारे उपदशस्येति अभावमनापत्ता पठ्येतेति भावः । वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयप्राप्त्युभयानुप्रयोगः स्यात् । तथा चेत्तरेतरयोगे 'उपदशं पाणि-

एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बहुर्थस्य बहुर्थ इति ॥१६॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' [२. ४. २०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थं तर्हि—'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'छाया बाहुल्ये' [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य

प्र०—पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्, उपवृत्तिमिति चेष्ट्यते । एतदेव मनसि कृत्याह—एवं तर्हीति । अव्ययीभाव—'अव्ययं विभक्ती'ति विहित । बहुव्रीहिस्तु 'सङ्ख्याया-
ठ्यये'ति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसङ्ख्यत्वादिकवचनस्य तत्संगत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपप्रधान-
त्वाद् बहुर्थत्वमिति भावः ॥१६॥

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषुचिद्योगेऽन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा गृच्छति—किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । न हीति । अनादिरत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानीन्तनीति भावः । न हीति । षष्ठीतत्पुरुषा-

उ०—पादा' इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थः । एकवचनस्य त्विति । तावत्तैव 'नाव्ययीभावा'दित्याद्य-
पपञ्चं न सप्यासम्बन्धशपकमिति भावः । पञ्चमीवृत्तीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव पूर्वा-
चार्यानुरोधात् । तदनुरोधफलं च तेषां ममादबोधनं कश्चित्, स्वकृतेः प्रामाण्याबोधनं इति-
दिति बोध्यम् । मन्वद्ययार्थे संख्याया अभावादेकार्थं इत्यनुपपन्नमत आह—अभेदैकत्वेति ।
तथा च भेदसद्व्यतिरिक्तत्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यं समीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समासे
विद्योष्यादोऽपि अस्त्यर्थिसंख्याया अमानं सूचितम् । बहुवचनादि त्वेकरोपेणेति बोध्यम् ॥१६॥

तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तमसंज्ञापामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह—अनादिरिति ।

* अव्ययं विभक्तिसमीप.....सङ्ख्यान्तवचनेषु २ १ ६; संख्ययाव्ययासम्प्रादुराधिकसंख्या-
संन्देये २. २. २५.

नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि च्छायान्तो षाहुल्येऽनत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'समा राजामनुष्यपूर्वा' [२३] 'अशाला च' [२४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि समान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

इदं तर्हि—'विभाषा सेनासुरा' [२५] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ।

तत्पुरुष इति किमर्थम् ? दृढसेनो राजा ॥ अनञ्जिति किमर्थम् ? असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् ? परमसेना उत्तमसेना ॥१६॥

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात् कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य

प्र०—द्विना तदादित्वासंप्रत्ययः । न हि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो षाहुल्यम्, न च पष्ठीतत्पुरुषादिना षाहुल्यं गम्यते । न हि समान्त इति । अशालेति वचनात्संघातवचनः समाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति पष्ठीतत्पुरुषस्यैव प्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रवेशे मन्दबुद्धयनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥१९॥

परवत् । द्वन्द्वपेक्षया किमिदं विष्यर्थम्, आहोस्विन्नियमार्थम् । तथा—किं पष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः, अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पुच्छति—किमर्थमिति ।

उ०—अत्रेति । शास्त्रे, शास्त्रस्यानादित्वादिति भावः । न च समूहिभिरिति । तदर्थे नित्यसाक्षात्त्वादिति भावः ॥१९॥

परवलिङ्गं । तापुरे विधिवेन चारिताभ्यंसम्भवाद्वाह—द्वन्द्वेति । विष्यर्थमिति । 'भवयवार्थतिरिक्तः समुदायोऽलिङ्गवा'निति पक्षे इदम् । नियमार्थमिति । पष्ठीति । 'दृढगूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्गा'निति पक्षे इदम् । इदं पक्षद्वयं षष्ठ्यन्तवपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विष्यर्थत्वमेवेति शोष्यम् । इदं द्वयोर्न समाहारविषयं, सस्य विशिष्य नपुंसकत्वविधानात् । किन्तु इतरतरयोगविषयम् ।

यथाऽस्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'-
रिति । एवमर्थमिदमुच्यते ।

तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति ? यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासः अर्थ-
पिप्पलीति* ॥ यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापत्रालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापत्रालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । प्राप्ते जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥
'श्रलंपूर्वं—श्रलं जीविकायै श्रलंजीविकः ॥ गतिसमास—निष्कौशाम्बिः
निवारणसिः† ।

पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

प्र०- द्वन्द्वोऽयमिति ।

पट्टीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो नास्तीत्युभय-
पदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र यदापेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयववर्थावेष
समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यद्येवं परस्यैव संबन्धि
लिङ्गं म्रियते इति मादृश्याभावाद्द्विनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोषः । केवलाकेवलावस्था-
भेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः । तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह—
तत्पुरुषाधीति । दैवकृतमिति । अयन्नसिद्धमित्यर्थः । पूर्वपदस्य चेति । सप्तमी-
निर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति—'द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं
भवति' । तत्र कार्याणोऽनुपादानात्परदाव्यस्य सध्वनिशब्दत्वात्तदाक्षितं पूर्वपदमेव
कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र 'मयूरीकुम्भुटा'विति पूर्वपदस्य पुंस्त्वाविदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति-

उ०- पट्टीति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो रित्यत्राय सङ्ग्रहः । तत्र पट्टीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य
समासापेक्षादवयवभेदश्रुतवचनवत्प्रतिमित्तानेकलिङ्गप्राप्ती नियमोऽयमिष्याह—नियमश्चेतीति ।
समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य ह्यद्वयार्थतया भाववयवार्थावयवत्वाभिरिक्तः स
इत्यर्थः । 'अपेक्षितपरस्परौ'वित्यनेन समूहरूपता समासार्थस्योक्ता, 'विरुद्धलिङ्गावयवार्था'-
वित्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । स भाववयवसंख्यावदवयवलिङ्गप्राप्तीति भवे निय-
मार्थत्वमुक्तम् । पर्यायेणेति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः । यदेवमिति । परस्यैव
लिङ्गं न पूर्वस्यैवार्थाद्विर्भावपद्यत इति भावः । केवलाकेवलेति । समन्तासमस्तैवार्थः ।
भाष्ये—दैवकृतमिति । उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरिवेति तत्रापि च दोष इति भावः ।
सप्तमीति । अपवयवव्यतिरिक्तप्रयोजेऽप्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिदेशविद्वत्प्राप्

* अर्थं नपुंसकम् २. २. १-कचित् ।

† प्राप्तापत्राले च द्वितीया २. २. ५; निगद्य क्रात्तावर्थे पञ्चम्या २. २. १८ या०.

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटी ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत ।

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवो ।

निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ? 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति* ।

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति ।

प्र०-प्रसङ्गः । कुक्कुटमयूरीवित्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । तथार्थपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्वत्पुरुषयोरेव कारित्वं संपद्यते ॥ यदि पुनरिति । पठ्योनिदेशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः । समासादन्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात्समास-
शब्दनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गवाधनाय लिङ्गान्तरमति-
दिश्यते इत्युक्तं भवति ।

अश्ववडवाविति । परवडिन्ने प्राप्ते 'पूर्ववदश्ववडवा'रिति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुँलिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रोत्वस्यानिवर्तनादृष्य भरणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः ॥ निपातनादिति । टान्निपृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः । 'पूर्ववदश्ववडवा'रिति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते, वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशात्प्रमद्वादश्ववडवानश्ववडवै-
रिति मत्वा पृच्छति-किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । 'अश्ववडवापूर्वापरे'ति वक्तव्ये टापोऽनुचारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टादिनवर्त्यते ।

उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । 'अनेक'मिति प्रथमानिदिष्टत्वात्समुदायायं चात्रयवार्थस्य

उ०-स्वाभावस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अतिदिश्यमानवर्त्मप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह-कुक्कुटीति ।
नभवेयं सूत्रप्रत्ययमत आह-पूर्वपदप्रतिषेधे चेति । व्यतिरिक्तसमुदायेति । तथा च पर-
पदार्थलिङ्गसदृशं लिङ्गं समुदायरूपार्थस्त्रोत्वार्थादृष्योपपत्तिरिति भावः । समासात्स्य एव
लिङ्गस्याप्यत्वाद् इयं विशेषणं, समासस्यातिदिश्यते इति च वचनं युक्तमत आह-समा-
सार्थेति । स्वलिङ्गवाधनायेति । स्वलिङ्गं च बहुसङ्ख्यमित्यभिमानः । यदि तु वचनं सेना भुंज
इतिवत्स्थानेकलिङ्गार्थं तदाश्रापि पक्षे नियमार्थमेवेति बोध्यम् ।

वचनान्तरे इति । द्विषणनविषयमेव निपातनं क्वाद्, तस्मादश्ववडवादिङ्गातिदेशोऽपि
तत्रैव स्यादित्यभिमानः । समुदायायं चेति । इतरेतरयोगेऽपि उदयूतावपवभेदः समुदाय

इहापि तर्हि प्राप्नोति—‘कुक्कुटमयूरी’विति । अस्तु ।

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ ६ ॥

‘परवल्लिङ्ग’मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

इदं तर्हि—दत्ता च कारीषगन्ध्या ‘च दत्ताकारीषगन्धये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ प्यङ्गौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् । पुं वद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति† ।

इदं तर्हि—दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः‡ । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं ‘शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते’ इति । ननु चोक्तं ‘समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टान्त्वचन’मिति । परिहृतमेतत् ‘निपातनात्सिद्ध’मिति ।

प्र०—गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । तत्रञ्च ‘कुक्कुटमयूरी’ इति प्राप्नोति ।

शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिप्रदिकत्वाद्दुःखत्वाभावात् । द्वौ प्यङ्गाविति । तत्र ‘यस्येति चे’त्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । ‘हलो यमा’मिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि ‘यणो मय’ इति द्विवचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुं वद्भावेनेति । ‘भस्याडे वद्धित’ इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वात्तास्ति पुं वद्भावः ॥ तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽप्यवयवानां कार्यसंश्लेषात् फलतः प्राधान्यमेव ।

उ०—एव समासार्थं इति भावः । कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरङ्गत्वात्पुं ह्रस्वत्वे कृते ‘दीर्घा’-दितिनिषेधानवतारत्पूर्वसंघर्षदीर्घोपत्तिरिति भावः । ‘दन्त्रे ने’ति निषेधे त्वश्ववडवोपप्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ।

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । समुदायात्तस्यातिदेशादित्यर्थः । अत एव तदन्तरस्याप्रातिपदिकत्वमपि बोध्यम् । अयं हेतुर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषासाध्यापिचमयः । यकारत्रयश्रवणेति । न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव, छन्द्ये छन्दणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वमवृत्तेरिति भावः । भस्याड इति । व्यङ्ग्योक्तद्विधायादिति भावः । अन्वर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टरूपोपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अवयवानां कार्यसंश्लेषादिति । इत्यस्या-

* अणिकोरनार्थयोगं रूपोत्तमयो. प्यङ् गोत्रे; प्राचा ष्फ तद्धित. ४. १. ७८; १७

† भस्याडे वद्धिते ६. १. ३५ पा० ११. ‡ यूनस्ति. ४. १. ७७,

अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि ? परस्यैव परव-
दिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ।

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिपिच्यते प्राप्तादिषु कथम् ?

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

‘द्वन्द्वैकदेशिनो’रिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

प्र०— अथवेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थे । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण
नियमं निषेधाय दर्शयति, न त्वेवार्थे वतिर्विहित । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते
तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि, अत्रयवावेवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थो
न तु व्यतिरिक्त समुदायोऽस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अत्रयवार्थव्यतिरिक्तो
वा समुदायो द्वन्द्वार्थे, स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ
वचन नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थे स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थ-
मिदम् ॥ अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्येत्यर्थे । एतेन मयूरीकुङ्कुमाविति परिहृतं
पदवाच्येण दर्शनत्रयेऽपि । अन्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्या-
श्रयो वति ।

४०— वृषोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भाष्य । अन्वयत्वान्नीचारे तु द्वन्द्वविधायके
‘द्वन्द्वे ने’तिवचनकरणात् द्वेष इति भाव ।

न तु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्त व्यतिरिक्त । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थं । अत एवा-
पेक्षितपरस्परविति सङ्गच्छते । तेन समूहपतावयवयो मूच्यते । अत एव पक्षत्रये बोधा-
विशेष । अन्यथा फलभेद स्यात् । एतेनाय कैयट — साहित्यमितरतरयोगे विदोरगमित्येव
पर इति वदन्त परस्ता । नियमार्थमिति । पर्यायेण लिङ्गद्वयमाप्ताविति भाव । अत्रय-
वार्थव्यतिरिक्तो वेति । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थं । स चावयवलिङ्गेनेति । अवयवसङ्ख्याया
सक्यावानित्यपि बोध्यम् । स चालिङ्ग इति । उद्गृह्यतावयवभेदवदपि तद्विद्यते मानाभाव
इति भाव । ‘नपुंसकलिङ्ग’ इति वचनमुत्पन्नम् । ‘अयवे’त्यादि भाष्ये च ‘यदिपुनर्दया
जातीय’मित्यादिनोन्नाथैवानुयादपरमिति बोध्यम् । ‘यदि पुन रित्यादिग्रन्थरुपादि विशि
परत्यात् । ‘खलिङ्गवाच्यनाये’ति इयाचशतोवाच्यत्वात् विशिखमुक्तमायमेव । अन्ये तु ‘यदि
पुन’रितिभाष्यस्य ‘समासस्ये’तिपदकृतव्यतापरता, ‘द्वन्द्वानुपपद्यो रिति पदाङ्गविपरता वा,
‘अयवे’त्यादेश्य तत्प्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति । अतः पूर्वपदस्येति । अत्राश्रय-
भेदादिति । समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थं । एषु द्वन्द्वविषयवर्तनत्रयेषु
आद्य ‘वचनपदार्थप्रधान’ इति भाष्यसमस्त पृष्ठ । विशिखपरमाश्रयसमतोऽन्वयोरिति । अन्ये तु
पक्षे भाष्यानुग्रहभिलष्यः ।

एकदेशिसमासो* नारभ्यते । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणसमासो भविष्यति—अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति† । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं धावते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं मया भक्षितम्, ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणो भविष्यति ॥२६॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः शंयुवाकः सूक्तवाकः ॥२६॥

प्र०— एकदेशिसमासो नारभ्यत इति । 'पूर्वापराधरे'ति योगत्रयं नारभ्यते । 'परवलिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्धं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषप्रहणेनेत्यर्थः । परत्वादिति । अयमर्थः 'नर्ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलंघन'मिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानम् । तत्रश्च षष्ठी समास एव प्राप्नोति, भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम्, अधिकलक्ष्यदर्शित्वात् ॥२६॥

रात्रा । अनुवाक इति । अनूच्यत इत्यनुवाकः । तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंलिङ्गविधिः ॥२९॥

उ०— एकदेशिसमासानारभ्येऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थोऽत आह—द्वन्द्वस्येत्येतावदिति । भेदविषयायां षष्ठीसमासस्य, अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति । एवं च 'परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भावः । एवमादीति । भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीहप्रयोगसिद्धयर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भावः । मुनिद्वयाच्चेति । एवं च सूत्रप्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वं, कर्मधारयस्य चेति भावः । 'पिप्पल्यर्ध'मित्यतीत्यपिना सूत्रप्रयोदाहरणसंग्रहो बोध्यः ॥२६॥

रात्राद्वाहा । अनुवाकादय इति । 'अनुवाकयो वाक्य'मिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह—एत्र विशिष्टमिति ॥२९॥

*. पूर्वापरधरेत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे; अर्धं नपुंसकम्; द्वितीयतृतीयचतुर्थपूर्याण्यन्यतरस्याम् २. २. १-३ १-'नारभ्यते' इति कीर्तनार्नपाटः ।

† विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २. १. ५७. ‡ षष्ठी २. २. ८ । १-'मित्यपि' पा० ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहः ॥ १ ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं, वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ।

पथः संख्याव्ययादेः ॥ २ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् ।
उत्पथम् विपथम् ।

द्विगुश्च ॥ ३ ॥

द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पथगवम् दशगवम् ।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ॥ ४ ॥

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली
दशपूली ।

प्र०— अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राद्वाहाः पुंसी वि प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति ।
सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसाभात्रवाची । तेन दिनाहःशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते
च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः—'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रिचिन्वीत विरोधतः स्वयं
चे'ति । चतुष्पथमिति पष्ठोत्तरपथः । समाहारद्विगौ तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुंसक-
त्वम् । उत्पथमिति । 'कुगतिप्रादय' इति उत्तरपथः । अव्ययादित्वात्पथशब्दस्य नपुंस-
कत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात्सूत्रस्य नायं दोषः ।

द्विगुश्च समास इति । 'स नपुंसक'मित्यस्यानन्तरं प्रकान्तो द्वन्द्व एव 'म'
इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्त नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा 'सामन्त्रित'मित्यत्र
संशोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेद् ग्रहणं न तु तद्विगतार्थद्विगोः । पञ्चगव-
मिति । यदा पथ गवः समाहृता इत्यत्रार्थं द्विगुन्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं

उ०— अपथं नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परपठित्वात्स सूत्रेणैव सिद्धमत आह—
'रात्राद्वाहा इति ॥ 'पथः सत्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तपथशब्दस्यैव ग्रहणं साहचर्यादिति
बोध्यम् । तेषामितिपथ्या इत्यादौ न दोषः । 'सत्ये'इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवे'ति नियमात्समा-
हारतोऽसत्येव । तदेव 'संबध्याप्ययादे'रित्यस्य व्याख्येयमित्याहुः । पूर्वकालत्वादिति । सूत्र-
प्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ।

द्विगोरप्राप्तमिति । अस्तुतो व्यबहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधश्चमिदम् । सम्पो-
धनप्रथमैरेति । न प्रथमामात्रमित्यर्थः । समाहारद्विगोश्चेति । समूहस्यद्विगोरप्राप्तभेदा-
भावात्स्वपदार्थप्राधान्येनत्तरपदार्थे व्याख्यानमात्रेण तदेव ग्रहणमिति भावः । यदा पथ
गव इति । अयं पदस्य तत्रैव भाष्ये दूषितः । वार्थबोधश्चसमाहारपदार्थे न तेषामप्यन्ता-
पत्तौ बहूपपत्तय इति चिन्त्यमेतत् ।

१—इदं वार्तिकं कीलहानंपुरातके नदति ।

वायन्तः ॥ ५ ॥

वायन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दश-
खट्वम् दशखट्वी ।

अनो नलोपश्च ॥ ६ ॥

अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्च-
तक्षी । दशतक्षम् दशतक्षी ।

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥३०॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्पाणम् कार्पाणः ।
गोमयम् गोमयः । सारम् सारः ।

प्र०—लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्या वनं सेना संघ इत्यादिवदनियत-
लिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् ।

पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्जनहस्तत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहो-
ऽभिधेयस्तदोपसर्जनहस्तत्वं सिद्धयति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे
उक्तम् । 'पञ्चखट्वमित्यत्रासत्युपसर्जनत्वे नपुंसकहस्तत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु
परत्वात्तदाश्रयं हस्तत्वम् ।

अनो नलोपश्चेति । चशब्देन 'वा स्त्रियां भाष्यते' इति समुचीयते । नलोपस्तु
नित्यमेव क्रियते । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावा-
त्सोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च
पात्रादिः ॥३०॥

अर्धर्चाः । कार्पाणानादिसंभाषाह—अर्धर्चादय इति यत्तद्वयमिति । यहुवचन-

उ०— कृते इति । अथयथादृष्टत्वाभावात् स्यादिति भावः । न तु समाह्रियमाण इति । एवं
च कर्मसाधनस्युपचिरसङ्गतेति सामवष्टभ्य स्त्रियां 'पञ्चखट्वे'त्यपि रूपमिति न भाष्यमिति
बोध्यम् । परत्वादिति । यौगपद्यासंभवरूपविरोधाभावात्स्वल्पमिदम् ॥ सच्चियोगनिष्ठत्वे
'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—चशब्देनेति । 'नलोपः प्रातिपदिके'ति नलोप-
सिद्धिमाह्वयह—उत्तरेति । तादर्थ्ये इति । पात्रान्त्रादिप्रयोगसिद्धपर्यमित्यर्थः । अत
एव वृद्धिसूत्रे सूत्रयद्दश पात्रादित्वे क्वयटसंभवेऽपि न 'त्रिसूत्री'त्यादिप्रयोगविरोध इति
बोध्यम् ॥३०॥

१—इदं धार्तिकं ङीष्० नास्ति । २—'सरकम् सरकः' इति पा० । 'सरकोऽङ्गी ङीष्पान्ते
गीष्पान्तेऽङ्गीष्पानोः । अस्मिन्नाभ्यगपत्तौ चे'ति मेदिनी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'बहुवचनदेशात्सिद्धम्' । बहुवचन-
निदेशादाद्यर्थो गम्यते ॥३१॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

इह मा भूत्—देवदत्तं भोजयेम च यज्ञदत्तं भोजयेति ।

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विज्ञानीयादिदमा
कथितमिदमेव यदानुकथ्यते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽन्वादेशश्च
कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यमिति ।

अथ किमर्थमशादेशः नित्यते न 'तृतीयादि'ष्वित्येवोच्येत । तत्र टाया-
मोसि चैनेन* भवितव्यमन्याः सर्वा ह्लादयो विभक्तयस्तत्ररूपलोपे कृते
केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—निर्देशारिससमिति । साहचर्यादर्थेष्वेनान्वेषामभिधानात् ॥३१॥

इदमो । पञ्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह—
अन्वादेशे इति । इमं चेति । एनादेशः प्रातो निगद्यते ॥ अन्वादेशश्चेति । प्रत्या-
सश्येदमेव कथितं यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्ति-
कम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तररेणेदमा वा कथितं यदानुकथ्यते तेनैव
तदान्वादेशो भवति । द्वेष्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः ।

उ०— इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशावे वार्तिकानुत्पानाराह—पञ्चादिति ।
तृतीयादौ विहितदेशस्य द्वितीयादावप्रसङ्गोऽह—एनादेश इति । सूत्रप्रवृत्त्यान्वादेश-
विषयत्वात्पर्यः । एवं च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवाऽन्वादेश इति बोध्यते ॥
एवं चोत्तरवार्तिकं व्यर्थमत्र आह—प्रत्यासरयेति । तदेषाह भाष्ये—तद्द्वेष्यमिति । तथा
च स्वतात्पर्यं वार्तिककृता वार्तिकान्तरात् व्याख्यानमिति भावः । कथितानुत्पानात्
साहचर्यमित्यर्थः । तेनैतन्मन्वादेशो वादेश इति बोध्यम् ।

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थम् ॥ ३ ॥

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्स्यापीदम आदेशो यथा स्यात्—इमकाम्यां छात्राम्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ।

अथ किमर्थं शित्करणम् ?

शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्धस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्— इमकाम्यां छात्राम्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विषयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येतः ।

न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

अर्थवच्चादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः ? आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्त्ये-
ऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा—‘मो राजि समः कौ’
[८. ३. २५] इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानुस्वारा-
दयो घायन्ते ।

तस्माच्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न-कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—‘अ अ’

प०— साकच्कार्थमिति । साकच्स्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूप
लोपेनाभ्यामिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारकस्येत्यर्थः ।

ॐ अ इति । समुदायादिभिर्छिर्धवच्चाद्भवति । ततोऽकारस्यापदान्तत्वात्ततो

४०— नापि चेति । अन्तुपेत्यवादेभेदम् । भाष्ये—रात्रिरधीतेति । इत्थं कर्मणोऽविवक्षित-
त्वात्कारणमिति नः । सङ्घपर्यायविषयनादप्यन्तसंयोगाविवक्षणात् पठ० प० ११. काला
ध्वनोरिति द्वितीया न कृता । मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरित्याह—त्यदादि-
त्वादिति । परत्वात्पदात्त्वं मन्वते ।

भाष्ये—येऽन्त्ये इति । दीर्घत्वाद्दयः पररूपं चेत्यर्थः । भाष्ये—अनुम्यारादय इति ।
‘मद्याम्पलपटी’त्यादी ‘मो भो पातो’रिति न्यायात् भादिनन्दार्थः । अ भ इति निर्देशे

इति । 'अनेकास्थित्सर्वस्य' [१. १. ५५] इति सर्वादेशोऽविष्यति ।

अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशोऽकञ्चुत्पत्स्यते ॥३२॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? उदात्तौ* मा मूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघाते एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वा-
ल्लिस्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्यः-

प्र०-गुण' इति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः—'अ अ' इति प्रवर्तते ।
तत्रानेकास्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते ।

अथवेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते । अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेय-
मित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किं
चाकचि कृतेऽनेन चाशादेशे कृतेऽज्ञातार्थगतिसिद्धिः प्रकरणाद्यधीना, तद्वरमनुत्पत्तिरेवा-
कचोऽस्तु । एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति ॥३२॥

एतदः । अप्रात इत्यत्र त्रस्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लिट्स्वरे कृते शेषनिघातेन
प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते । तत्रैतदस्त्रतसोरित्येवावत्सूत्रं कर्तव्यमिति
प्रश्नः—किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लिट्स्वरस्त्वनु-

उ०-विपरीतं गौरवमत आह—समुदायादिति । तस्याः—सुपां सुलुगिति लुक् । वस्तुतः सौत्र-
त्वादिमनस्यनुत्पत्तिरेव वस्तुमुचिता । कृतैकादेशस्यादेशत्वे विषाक्षतासिद्धिरव आह—सत्रेति ।
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः । अत्र 'न कर्तव्य' इत्यादिरेकदेशयुक्तिः, इयाद्यान-
सापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च शकारस्यैव लघुत्वात् ।

व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये वैचिन्ध्यशब्दार्थं इति भावः । वस्तुतो 'अभिधानकक्षणाः
कृत्तद्धितसमासा' इत्यकृतरि चेति सूत्रभाष्योक्तेरभिधानादकृत्तद्धितेव भाष्यार्थः । किं चेति ।
निष्फलमर्थ्यभाष्येऽकृत्तद्धितमिति भावः । 'किं चे'त्याद्यपि विभक्त्यं, तदर्थं कृत्तद्धितपदघटि-
तस्याकृत्तद्धितस्य वा साधुत्वेन तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यत्वात् । अनभिधाने तु भ्रांति
दोषः, कृत्तद्धिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशग्यायेन बोधादित्याहुः ॥३२॥

एतदस्त्रतसौ । तद्विभाषि सर्वाणुदात्तत्वमिदं दर्शयति—अत्रेति । अनेन भाष्येऽपि
'लिट्स्वरे' इत्यस्य 'प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके' इत्यादिः, 'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्ययस्ये'त्यादिः,
'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एत' इत्यस्यात् इति शेष इति दर्शयति । अग्यधीनद भाष्येऽनेना-
यहारात्सयानुदात्तत्वात्संभव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्तत्वेने'ति क्वचित्पाठः । तत्रानुदात्तत्वेने-

१- 'जुत्तयते' पा० । * आद्युदात्तश्च ३. १. ३. † पञ्चम्यास्तसिल्; सतम्यास्तत्
५. ३. ७; १०; लिति; अनुदात्तं पदमेकवर्जनम् ६ १. १६३; १५८.

त्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्यय-
स्वरः प्रसज्येत । तद्यथा—‘गोष्पद्ग्रं वृष्टो देव’ इत्यूलोपे कृते पूर्वं उदात्त-
भावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात् व्रतसोरनुदात्तत्वं
वक्तव्यम् ॥३३॥

द्वितीयादौस्वेन ॥ २ । ४ । ३४ ॥

कस्यायमेनो विधीयते ? एतदः† प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते
तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘इद-
मोऽन्वादेशेऽशुनुदात्तस्तृतीयादौ’ [२. ४. ३२] इति ।

यदि तदनुवर्तते ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ [३३] इतीदमश्चेती-
दमोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । ‘इदमोऽन्वादेशेऽशुनु-
दात्तस्तृतीयादौ’ । ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ इदमोऽन्वादेशेऽशुनुदात्त-

प्र०-दात्तत्वे कृते न प्रवर्तते, अनुदात्तविधानसाभर्थात् । एतद्योत्सर्गापवादभावमनपेक्षयो-
क्तम् । लिति पूर्वं इति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । ‘उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वलीयसी’ति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति ।
अपवादाप्रवृत्तानुत्सर्गावस्थायं प्रवर्तनात् । गोष्पद्प्रमिति । ‘वर्षप्रमाण ऊल्लोपश्चास्या-
न्यतरस्या’मिति । यमुल्लोपो सह विधीयते, ततो लिट्स्वराभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति ॥३३॥

द्वितीया । उभयोरान्वादेशेऽशुनुदात्तत्वे एतानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात्पृच्छति—कस्येति ।
‘न कर्तव्य’मित्युत्तरम् । इदमोऽपीति । इदंशब्दाच्च प्रलो हप्रत्ययेन बाधितस्यादेश-

उ०-त्यर्थः । येन नाप्राप्तिम्यायेनाशुनुदात्तत्वस्य लिट्स्वरापवादवाञ्छित्यर्थोक्तिरसङ्गतेत्यत आह-
एतच्छेति । भाष्ये—उदात्तभावी नास्तीति । अशुनुदात्तविधानसङ्गमर्थमिति भावः । अपवादा-
विषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरोऽत्र आह—अपवादाप्रवृत्ताविति यमुल्लो-
पाविति । ‘परे’रिति शेषः ॥३३॥

द्वितीया । ननु ‘इदमोऽपि त्विष्यते’ इत्यनेन ‘तदुपायः कः’ इति प्रश्नस्य प्रतीय-
मानत्वात्पुत्रं वाच्यं, न तु ‘इदमो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्य’मिति विप्रतिपत्तिरुचिता,
अपे विधिनियेषयोर्भावादत्र आह—न कर्तव्यमित्युत्तरमिति । एवं च नेयं विप्रतिपत्तिः,
अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं ‘तदिदमो ग्रहणं कर्तव्य’मिति विशेषाकारेण कृत्वा
तस्योत्तरमाहोत्तरार्थः । इदंशब्दादिति । एतेनेदमल्लोऽभावादेतद् इत्यत्र तत्प्रसङ्गमात्रं
इत्यपात्तम् । हप्रत्ययेन—‘इदमो इ’ इति विहितेन । तथा तसिन्धियपेऽपि इदम इत्

स्तृतीयादावश् भवति । ततो 'द्वितीयाटौस्वेन' इदम एतदश्च । 'तृतीयादा'-
विति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्सृत्योत्सृत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवैकयोगः करिष्यते । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्र-
तसौ चानुदात्तौ । ततो 'द्वितीयाटौस्वेन' इदम एतदश्च । ['तृतीयादाविति
निवृत्तम् ।]

अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ।

एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत् ।

यद्येनक्तिर्यत एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने

अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्* ॥ यद्येवमेनधितको न सिध्यति ।

एनच्छ्रूतक इति प्राप्नोति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥३४॥

प्र०—विधानमेव सत्त्वानुमानं स्यात् । मण्डूकगतय इति । इह केवलस्यदेशस्योपादानाद-
वश्याक्षेप्य. स्थानी, न तु पूर्वत्र साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भावः ।

अथवैकयोग इति । एकं प्रहणकवाक्यमित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामहे इति ।
लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समु-
दायविषयैवेति भावः ।

एनदिति । यद्यनादेश. क्रियते तदातोऽमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति, एन-
दिति चेष्यते इति धातुकारम्भः । एनच्छ्रूतक इति प्राप्नोतीति । 'अन्तरङ्गानपि
विधीन् षडिन्द्रो लुग्वाधत्' इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्यय-
लक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः । यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते
तद्वद्विधानुसारेण संस्कर्तव्यम् । तत्र यदा 'न लुगवाङ्मस्ये'त्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते

उ०—साधित्वायमेव स्यात् । एकं प्रहणकेति । इदमस्तृतीयादी पतद्व्यतसोऽशानुदात्तो भवती-
त्येवंरूपमित्यर्थः ।

एनो न वक्तव्य इति—भाष्ये । तथा च सूत्रेण एवैनद्वचनम्, तद्यथाऽप्यारणसाम-
र्थ्याच्च नपुंसके लुग्यवयोऽपि भविष्यति । तद्यथाऽप्यारणसामर्थ्याप्यदाद्यत्वात्साधित्वाया
लुग्यवयोऽपि 'न लुगते ति निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः । न चैनदस्यदाद्यत्वात्साध-
त्वात्तत्र कृते त्यदाद्यत्वमुक्तम्, 'द्वितीये'त्यादिसप्तम्या 'भाधंधानुक्त' इति साहचर्येण विषय-
सप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाभावात् । वस्तुतो 'यद्येन'दित्यादिः पूर्वोऽप्युक्तिरिति विषयसप्तम्या
मानाभावेनापवादः कार्य एवेति बोध्यम् । इत्याहुतिरिति । अत्राद्यविधीनं तु नपुंसकलुग्यवयोऽपि

आधधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवित
व्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ?

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्येय-
मिति* । एयत्यवस्थितेऽनिष्टे† प्रत्यय आदेशः स्यात् । एयतः श्रवणं प्रसज्येत‡ ।

नैष दोषः । 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः' । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे
विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये 'जग्ध्यादिषु कृतेषु' यो यतः
प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुचर्णाकारान्तेभ्यो
एयद्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

प्र०-तदा प्रत्ययलक्षणेनैव नच्छित्तक इति भाव्यम् । अयानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्ये
निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छित्तक इति भाव्यमित्याहुः ॥२४॥

आधधातुके । जग्ध्यादिप्रिति । व्यञ्चौ पदार्थे परसप्तम्या सत्यां परस्मिन् व्यव-
स्थिते आधधातुके आदेशेन भाव्यम् । तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि
दोषाभावस्तथापि भूवीख्याञ्चु दोष । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षितः, आदे-
शेनापवादेन याध्यमानत्वात् ॥ सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेषोत्तरम् ।
जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह—उचर्णाकारान्तेभ्य इति ।

उ०-एतच्च सामान्यादेन दशमवृत्तिरङ्गाधिकारनिर्देशेऽपि भविष्यतीति भाष्याक्षयः । बहिरङ्गस्य
तु न लुग्विषये दुर्बलतानियामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वात्प्राणस्यापमविषय इति
भाष्यार्थ इति कोशम् ॥२४॥

आधधातुके । व्यञ्चाविति । परसप्तम्या ङङिततया षत्पञ्चरथैवाश्रयणमुचितमिति
भावः । तथापि भूवीति । अत्र एव 'जग्ध्यादिनिव' एयत्वापि 'मभ्य' मित्याद्येव भाष्ये उदा-
हृतम् । एषेरप्युपलक्षणमेतत् । व्यञ्चो यदुरसर्गावाभावाद्वाह—उत्सर्गशब्देनेति । भाष्ये—
ययतः भवत्यमिति । व्यञ्चार्यस्य वृद्ध्यादेशेऽप्यर्थः ॥ आकृतीति । एवं चार्धधातुत्ववजाति-
विषये आदेशा न तु प्रत्यये परे इति भाष्यादेशेषु कृतेषु पञ्चाद्यदेव भविष्यतीति भावः ।

जातिपक्षस्येति । सर्वेषां निमित्तवाचकशब्दानां चातिपरत्वं एव शिर्यामिप्रायेण दोषज्ञान

* अस्तेभूः; अजेज्वंजनपो; चङिह स्त्रान् २ ४ ५२; ५६; ५४

† अहलोर्ध्व ३ १ १२४ ‡ अचो ऋति ७.२. १५. अतो युक् चिञ्चतो ७ १ ३१

१-वार्तिमित्यने । २ 'जग्ध्यादिष्वार्धधातुके' पा० । ३-कविप्र ।

सामान्याश्रयत्वाद्द्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यत्प्राप्नोति । लघ्यम् पव्यमिति—आ धातुकसामान्ये गुण्ये कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे 'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यम् धित्स्यम्—आर्धधातुकसामान्ये-ऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति* ।

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्धादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति ।

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषेण जग्धादीनुक्त्वा 'सार्वधातुके ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'जग्धादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत् 'सामान्याश्रयत्वाद्द्विशेषस्यानाश्रय' इति । ननु चोक्तं 'सामान्याश्रयत्वाद्द्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यद्विधि-प्रसङ्ग' इति । नैप दोषः । वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् 'अजन्तभूत-पूर्वमात्रादपि यथा स्या'दिति* ।

प्र०— इदानीमाकृतिपक्षाप्रयणस्यासंभवमाह—पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वाभित्यक्त्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् । सस्माद् व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः । वक्ष्यति तत्रेति । हलन्ताश्रयतो विधानादज्ग्रहणमन्तरैणाप्यजन्तादेव यति सिद्धे-

उ०—मिति भावः । दित्स्यधित्स्ययोर्वैठ 'यतोऽभाव' इत्याप्पुशात्तवम्, श्यति 'तस्वरितमिति' स्वरितत्वमिति भेदः ।

व्यापकत्वादिति । सर्वदेशास्याश्रयाभित्यादिति भावः । तत्र व्यापकत्वादेशादहर्तु, निर्योस्यान्वाहृतमिति विभागः । सप्तम्या चेहेति । तस्मिन्निति शास्त्रबलात्त्रं शास्त्रे विषय-

† सार्वधातुकार्धधातुयोः ७ ३, ८४; वान्तो यि प्रत्यये ६. १ ७६; श्रुतलोपर्यन्तं ३ १ १२४.

‡ अन्तो लोपः ६ ४, ४८; श्रुतलोपर्यन्तं ३. १. १२४.

* 'इदं तर्हि प्रयोजनम्, अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्' । भाष्यम् ३. १. ६७

यदप्युच्यते 'पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते— 'आर्धघातुकेःविषय' इति । तत्रार्धघातुके विषये जगव्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ।

अथवार्धघातुकास्विति वक्ष्यामि । कास्वार्धघातुकासु ? उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥३५॥

प्र० ऽअग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थ इत्यर्थः । अभिव्यङ्क्षयते तत्रार्धघातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः ।

अथवेति । व्यक्तिसत्ताश्रयणेऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्धघातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्धघातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धघातुकशब्देनाश्रीआदित्वादुच्यन्ते नोच्यन्ते । उक्तिष्विति । उच्यन्ते । उच्यन्ते इत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु 'उच समवाये' इत्यस्य क्तिन् । युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संबन्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति— श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः । तत्र 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । 'आर्धघातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्रयादीनां भ्वाद्य आदेशा' इत्युक्तं भवति ॥३५॥

उ०—सप्तम्यभावं ग्रह्यते । भूतपूर्वस्येति । अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य षष्ठमश्रयतया 'ण्यञोपाविष्यङ्गुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधकारिण्यभावेण । अतो लोपादीनां स्यानिवर्तपरमाश्रयविरोधेन चास्य भाष्यस्य 'प्रोविवाद्परत्वमिति' केचित् । वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तात्वं षष्ठं शक्यमिति न दोषः । अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि 'परभाष्यस्य प्रत्ययस्य विधानं वरिम्न विवक्षितं एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याश्रयः । भाष्ये—असति पौर्वापर्य इति । न च व्यक्तिकारकं पौर्वापर्यम्, अत एव 'इलन्ताच्चे'ति सूत्रे व्यक्तिकारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तम्, अतः कथमिदं भाष्यमिति वाच्यम्, तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात् । परंपरासम्बन्धस्य सम्बन्धताया 'अनेकमश्रयदाथे' इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः । आर्धघातुकावयवा इति । अत एवैषां षष्ठ्युत्पत्तये प्रयोगा नेत्याहुः । लुकि आर्धघातुकावयवत्वान्नात्वात् । प्रतीतिष्विति । प्रयुग्यमानास्वित्यर्थः । 'न केवले'ति संकेतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादिनिश्चयं संपन्नमित्याह—व्यवहारेति ॥३५॥

अदो जग्धिर्त्यसि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यञ्ग्रहणं किमर्थं न 'ति किति'त्येव सिद्धम् ? ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रघार्यम्—ल्यप् कियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाल्ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तद्धि- सिद्धे सति, यल्ल्यञ्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्वा- चायोऽन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यञ्वाघत' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'ल्यञ्वादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं वहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । "

'जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा वहिरङ्गो ल्यञ्मरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः—

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति किति ल्यञ्च्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति वाघनम् ॥३६॥"

प्र०— अदो जग्धि । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् ल्यञ्वा- देशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् वहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रघाय प्रस्थापेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यञ्च्यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह—वहिरङ्गलक्षणत्वा- दिति । अयमेवार्थो 'व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह—जग्धिविधिर्त्यसि किति । अत्रस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह—हिप्रभृतीनिति । ल्यञ्मरतीति । ल्यञ्वादेशो हरति अपनयति वाघत इत्यर्थः । तदु इति । 'उ'शब्दो निपातोऽदधारणार्थः । तद्धिद्वयेत्यर्थः ॥३६॥

उ०— अदो जग्धि । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । सूत्रे विषयसप्तमीति, सुखं वक्तुम् । भाष्ये- उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशी-कत्वा, तद्वत् इत्यपो वचनं कार्यमित्यर्थः । भाष्येणैव समामे क्तवो इत्यवादेश इति भावः । अनादिष्टार्थम् । हित्वादिष्टार्थमात्रार्थमित्यर्थः । प्रघायेत्यादि । हित्वादिष्वनादिष्टेषु अकृतेषु प्रघा स्यादित्येषोऽनादिष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः । हित्वादि- श्विति । भाष्यानां हित्वादिष्वेव अदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । कतिंके यदिति सामान्ये नपुंसकम् । 'जग्धि'रिति यः स इत्यर्थः । अत्रस्मान् । न कस्मादिनाश्रयोन्ननादित्यर्थः । अनर्थक इति भावः । कुतस्तत्राह—सिद्धमिति । 'अद' इति सामान्ये नपुंसकम् । 'यतोऽत्र' इति च शेषे । एष एवार्थ इति । 'अप्येन निबद्ध' इति शेषः । मया निरूप्यते इति वा ॥३६॥

† समस्तेऽनञ्पूर्वे ल्यो ल्यप् ७ १. ३७ ‡ ७ १. ३७ ग० १-३ ५० ११-४२

१-व्याघ्रभूतेरियं कारिकेति वैयट्यायः । * दधतेर्हि ७. ५. ४२

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रघसः ॥३७॥

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिव्यञ्जनान्त आहोस्विदन्तः । किं चातः ? यदि व्यञ्जनान्तः-
वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चे'ति* । अथादन्तो
न दोषो भवति । यथा न दोपस्तथास्तु ॥४२॥४३॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इणवदिकः ॥ १ ॥

इणवदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अध्यगात्, अध्यगाताम्
अध्यगुः ॥४५॥

प्र०— हनो घघ । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽयोच्चारणार्थ इति प्रश्नः ।
वृद्धितत्वप्रतिषेध इति । 'अवधी'दित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्राप्नोति । 'वधक' इति खलुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते 'ऽत उपधाया' इति वृद्धिः
प्राप्नोति, सा 'जनियध्वोश्चे'ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्वं प्राप्तम् । इड्विधिश्चेति ।
'अवधी'दित्यादावेकाच्चादित्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः । अदन्तत्वे ल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्बृद्धितत्वाभावः । तत्वं ल्लोऽन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वास्थानी न
भवति, धकारोऽपि अलोपस्य स्थानिवत्त्वादन्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशो-
ऽनेकाच्चाच्च प्रतिषेधाभावाद्दित्सिद्धिः ॥ २ ॥ ४३ ॥

ह०— हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणायाः प्रतिप्रसवमूलेत्यर्थः । औपसंख्या
निके इति । 'बहुलं तणी'त्यनेनेति भाषः । स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेश' इत्यनेन ।
अलोपस्येति । 'अवः परस्मि'न्नित्यनेन । एवं च 'जनियध्वो'श्चेति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्य-
मिति भावः । स्वतन्त्रो वधघातुस्तु मास्त्वेव, अत एव उपसंख्यानोऽवधीदित्यादी 'वृद्धिप्रतिषेधो
यत्कथ' इति उक्तम् । अन्यथा तस्य वृद्धेर्दुर्भारत्वेन तदुत्पत्तिः । लुप्तत्वात्तस्थानी न
भवतीति । अनिदंघोनाहार्यदुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्वोच्चारणरूपप्रसङ्गस्य षष्ठ्युपसंख्यानस्य ।
उपदेश इति । षष्ठ्युपदेशे इत्यर्थः । उपदेशाच्छेदेनैकाचत्वस्य विवक्षणादिति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

एौ गमिरवोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥४६॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिजिगमिपति अधिजिगमिपतः अधिजिगमिपन्ति ॥४७॥

गाङ् लिटि ॥ २ । ४ । ४६ ॥

ङित्करणं किमर्थम् ?

गाङ्गयनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्गयनुबन्धकरणं कियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः ? ‘गाङ्कुटादिभ्योऽन्विण्डित्’ [१. २. १] इति । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽन्विण्डित्’द्वितीय-त्सुच्यमान इणादेशस्यापि प्रसज्येत* ।

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवती’ति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०— गाङ् लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह—ङित्करणमिति । इणादेशस्यापीति । तत्तथागासातां भ्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्त्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ्कुटादिभ्य इति तृच्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ्गवाचित्यस्य । एतन्ङकार-स्यात्मनेपदत्रिधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङ्कारेण तुल्यताभावात् ।

ज्ञापकं वेति । सानुबन्धाद्यत्र पृच्छुर्धार्यते सत्राङ्गतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते, कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः ।

उ०— गाङ् लिटि । ङित्त्वादीत्वेति । ‘धुमास्ये’त्यनेनेति भावः । इणः परस्मिपदित्वेन लुङि ‘गातिस्ये’ति सिधौ छोपाशत्रिदेशिङ्ङित्त्वनामोऽभावात्कर्मणि चिण्वदिट्मावपक्षे उदाहनम् । न तु गाङ्गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति वदेत्तु विशेषणार्थमितीति भावः । तुल्यताभावादिति । वस्तुतो भावप्रामाण्येन व्यावधानादेशात्प्रामाण्यम् । अत एव ‘अद्यपोऽग्नीङ्ङित्’मिति न्यायविरोधो न ।

सानुबन्धादिति । ‘गाङ्कुटादिभ्य’ इत्यत्र व्यावधानादिवादेशस्यैव ग्रहणं भविष्यती-त्याशयेन ज्ञापकोपन्यासः । कृतायाच्चेति । ‘अनङ्गिधा’विति प्रतिषेधस्तु स्यान्वङ्गाप्रमे

प्रयोजनं चक्षिडः ख्याञ्ज+ ॥ ३-॥

['चक्षिडः ख्याञ्जप्रयोजनम् । चख्यौ ख्यास्यतीति-१,] 'क्षित' इत्यात्मनेपदं ['नित्यं'] न भवति ।

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौ प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । 'क्षित'+ इत्येत्वं न भवति ।

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः, नन्दनोऽकारिकेति । उगिलक्षणां डीन्मुमौ न भवतः ।

मेश्वाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ ६ ॥

मेश्वाननुबन्धकस्याम्बक्तव्यः । अचिनवम् अकरवम् असुनवम् । अस्यल्पमिदमुच्यते 'मे'रिति । 'तिप्सिन्मिपा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वेद वेत्थ ।

प्र०- शतृशानचाविति । सूत्रे संहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । मुज्युशयूणायुप्रभृतिष्व्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युधु सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेवस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति, डीन्मुमोरभावः ।

ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाह—मेश्वेति । 'तस्यस्यमिपा'मित्यत्र मिम्प्रहणमपनीय मिप्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवामिति । पित्त्वात् द्वित्वाभावाद्गुणो भवति । 'मा हि स्म चिनव'मिति चानुदात्तत्वम् । चातिफकारस्याव्याप्तिमुद्गावप्यह—अस्यल्पमिति । शलादिविधौ तु

उ०-कार्ये । अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्स्थानिनि न सनिधीयत इत्यर्थः ॥ भाष्ये—नन्दनेति । 'द्युः कर्तरि पुंसी'त्यमरस्य प्रमादः ।

इति चानुदात्तत्वमिति । पिश्वादित्यर्थः । आण्निषेधाय माह, एह्यं—स्म,

† चक्षिडः ख्याञ्ज २ ४ ५४ १-कचिन्न । ‡ अनुदात्तद्वित् आत्मनेपदम् १ ३ १२.

* लट शतृशानचावप्रथमासनानाधिकरणे ३ २ १२४. + द्वित् आत्मनेपदानां देरे ३ ४ ७६.

× युवोरनाकौ ७ १ १. — उगितश्च ४.१ ६; उगित्वा सर्वनामस्थानेऽर्थातोः ७ १ ७०.

† तस्यस्यमित्यां ताततामः १ ३ ४. १०१. ‡३३ सर्वघातुकार्यघातुवयोः ७. ३. ८४; (सर्वघातुक्रमपित् १. २. ४; निरुति च १. १. ५). * विदो लटो वा ३. ४. ८३.

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा. सन्ति प्रयोजनानि । दोषा. समा मूयासो वा । तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि ? नैतानि सन्ति । इह तावत् 'चक्षिड. ख्याञ्जिति, जित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपद भविष्यति* । 'लटः श्रुतज्ञानचा'विति, वक्ष्यत्येतत् 'प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्व भवती'ति* । 'युवोरनाका'विति, वक्ष्यत्येतत् 'सिद्ध तु युवोरनुनासिकत्वा'दिति* ॥४६॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५ । ६ ॥

किमय 'कशादिराहोस्वित्' खयादि. ?

चक्षिडः कशाञ् रघाञ् ॥ १ ॥

चक्षिड. ख्याञ् 'कशादिश्च' खयादिश्च ।

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा 'खशादिर्भविष्यति । केनेदानो' कशादिर्भविष्यति ? चत्वेन* ।

अथ 'खयादि. कथम् ?

प्र५-विप्सिपो सानुबन्धकयोरनुपादानाश्लि दोष इति चिन्त्यमेतत् ।

भूयासो वेति । दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह—तस्मादिति । विशेषणार्थं तु हित्करणे स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपद नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । 'वित्तस्मी'त्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपादानि तेषा मित्यर्थः । सिद्ध इत्यिति । अनुनासिक्यणोर्वादेशो ना-न्ययोरित्यर्थः । एतश्च स्यानि नोरवागिस्व नान्नीति कुतस्तदादेशयोर्हगित्कार्यप्रसङ्गः ॥४९॥

चक्षिड । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति—

४७-त्रिधातप्रतिषेधाय-हि । चिन्त्यमेतदिति । अस्तुतस्तु 'परस्मैपदानां णस्युर्विशोक्तयो वे'त्यादौ यथासत्प्रतिषेधाय परस्मैपदानां क्रमणोपस्थितय 'तिष्ठ'सित्वादिषुत्रस्यक्रमणोपस्थितौ सानु-बन्धकयोरनोपस्थितिरिति भाष्यत्याय । निन्दामाहेति । अन्यथा क्षाणामाधिष्णयामाशाश्चर्ष-प्रयोगोऽनुपपद्य इति भावः । 'स्वरितजित्' इत्यत्र विच्छेदवाचिनो'नुपादानादाह-कर्त्रभीति । अनुनासिकयोरिति । युवारिति विनाशयम् । षेगित्त्वं नास्त्येति । इत्थरविच्छेदस्य स्थानि-वरत्वादिति भावः ॥४९॥

चक्षिड ख्याञ् । रूपद्वयेति । अस्ती अणवाविशाख्यं । भाष्ये—ख्यादिरिति ।

* स्वरितजित् कर्त्रभिप्राये क्रियाफल १ ३ ७२

* 'इदं लक्ष्यं प्रकृतानामात्मनेपदानामेव भवतीति' ३ ४ ७२ पा० २ मध्यम् ५० ४०४ ५० ३

† ७ १ १ पा० २२ ५० १० १-'ख्यादि' पा० । २-'स्व'दि' पा० ।

३-'ख्याञ् ख्याञ्' इति पा० । ४-'स्व'दि' पा० । ५ तदि ८ ४ ५५

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे* शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं सौप्रख्येऽबुञ्चिधिः ॥ ४ ॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो बुञ्चिधिर्न भवति । सौप्रख्यीयः । 'वृद्धाच्छः'

[४. २. ११४] इति च्छो भवति ।

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं* न भवति ।

रुचिधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

पु ख्यानमिति रुचिधिर्न भवति ।

एत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति एत्वं† न भवति ।

प्र०—किमयमिति । असिद्ध इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकारे एतद्विधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते, शकार-निमित्तं च प्रवर्तते । चत्वं तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चत्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति ।

सौप्रख्येऽबुञ्चिधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे बुञ्चिधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । 'आतश्चोपसर्ग' इति 'कः' । यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणबुञ्चिधेरभावत्वमभवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति 'घन्वयोपधाद्बु'ञिति बुञ्चभावे वृद्धाच्छो भवति ।

निष्ठानत्वमिति । 'न भ्याख्ये'ति तु प्रतिषेधः 'ख्या प्रकथन' इत्यस्यैव प्रति-पदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । 'पुमः खय्यम्पर' इति कृत्यं न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् ।

एत्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'छुच्योगाप्रख्याना'दिति निपात-

छ०—सकारयकारादिरित्यर्थः । एवं 'कशादिः' 'खशादि'रित्यपि ककारशकारादिः, सकारशकारादिरित्यर्थकम् ।

अकारप्रश्लेषादिति । वस्तुतस्तु तं विनापि 'मशका धूमप्रयोजन'मित्यादेरिव बुञ्चिधिनिवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति कार्त्तिकार्थः । अग्निप्रयार्त्तिकाणामेवमेव भ्याख्येयत्वात् । अस्य ष्यार्त्तिकस्य भाष्येऽनुक्तमप्यर्थं योग्यतया संभाष्याह—प्यञ्भवतीति । 'योपधाद्बुञ्चिधेरभावत्वमिति प्रासुबुञ्चिधेरभावत्वात्प्रासुबुञ्चिधेरभावत्वमिति भावः ।

लाक्षणिकत्वादिति । अस्य तत्राप्रहणे 'भाष्याना'मित्यपि ख्यादिति तद्व्याख्यानार्थं खशादित्यमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रव्याख्यातोरार्थघातुके प्रयोगाभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा

* पूर्वत्रासिद्धम् ८. २. १. † घन्वयोपधाद् बुञ् ४. २. १२१.

* संयोगादेरातो घातोऽप्यतः ८. २. ४३. † पुमः खय्यम्पर ८. ३. ६. ‡ कृत्यचः ८. ४. २६.

सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्थानत्वां न भवति ।

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रवसंचक्ष्याः परिसचक्ष्याः ।

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ।

बहुलं तण्णि ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति ? संज्ञाकृन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ?

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराच्यर्थम् ॥ १२ ॥

अन्न—अन्नम् । वधक—वधकम् । गात्र—गात्रं पश्य । लिचक्षण—
विचक्षणः । अजिर—'अजिरे तिष्ठति' ॥५४॥

प्र०—नायणत्वाभावः ॥ सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्वेयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शपरे
विसर्जनीय इत्येवात्र भवति ॥ नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्चान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो
रक्ष इति भवति । विचक्षणे इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादं'रिति युच् ।

बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । 'अन्न'शब्दे जग्ध्यभावः । घघकमिति ।
एवुलि वधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके घृनि गादेशः । विचक्षणे ख्यात्रभावः ।
अजिरे—बीभावाभावः । 'अजिरशिशिरे'ति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥५४॥

उ०—तमादाय सौप्रगयादी बुजादि दुवारमेव श्यादित्यस्य सनादित्त्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पादिक-
ष्यहादिसिद्धिरंश फलम्, 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति भाष्यस्य पूर्व्यासङ्गतेः । जिह्वामूली-
यस्य धैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुवारत्वात्प । एवं च 'न घ्याक्ये'त्यत्र तद्-
ग्रहणे फलभावात्तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः । 'ख्यापातुरपि सनादि'रिति [मित्रोक्तं
तु न युक्तं, भाष्यस्वारस्वेनादेशस्यैव यत्त्वमिति लामात् । निपातनादिति । सौत्रप्रयोगस्यादेशे-
मोपपत्तेःश्रित्यमेतत् । शास्त्रेति । 'कृत्यञ्' इति प्राप्तिः । इयं—'जिह्वामूलीयत्व'मित्येषा ।
'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोविशेषणत्वे नपुंसकत्वेन धीर्वात्पुपत्तिरत आह—चान्दस इति ।
कश्चंश्च विचक्षणशब्दाश्च्येयामुपयोगं न पदयाम इत्यत आह—सर्वप्रकरणेति । अनपेक्ष्येति ।
सैर्वा सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भावः ॥५४॥

† कुञ्चोः XऊXपी च ८ १, १७

१—अभवति यद्वात्रि सरति यत्र तदविरम् । 'आगन' इति भाषायाम् । 'अन्नं चत्तरजिरे'
इत्यमरः । 'अन्निरं प्राज्ञये पाते विरये ददुरे तनी' इति मेदिनी ।

* अद्यो नग्निर्स्याति किन्ति; हनो नप तिदि; इणो गा लुकि; षडिदः ख्यात्र; अनेर्व्यरप्रपोः
२. ४ ३६; ४२; ४५; ५५; ५६.

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
समजनं समज्येति* ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् ? अपीति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टाना प्रत्याहारः ?
अपोऽकारात्प्रभृत्याक्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति† ।

एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिष्ठः
ख्याञ्' 'वा लिटि' [२. ४. ५४; ५५] इति । ततो 'वक्ष्यामि—अजेर्वी'
भवति वा व्यवस्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेत्ता प्रवेतुम् प्रवीतो
रथः संवीतिरिति । इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः सम-
जनम् उदजनम् समज्येति । तत्रायमप्यर्थ इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति ।
किं च मो डध्यत एतद्रूपम् ? बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह—
कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह—आसुष्मन्नहं प्राजितेति । वैयाकरण
आह—'अपशब्द' इति । सूत आह—प्रासिञ्जो देवानाप्रियो न त्विष्टिञ्

प्र०— अजेर्व्य । इदमपीति । बलादावार्धघातुके विकल्प सिध्यतीति भावः । सूत
आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्प द्रढयति । प्रासिञ्ज इति । सौत्रीमेव प्राप्ति भवाज्जानाति
न त्वाचार्थाणामिष्टिमित्यर्थः । देवानाप्रिय इति । देवशत्रो मूर्खवाची । मूर्खाणा च
प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथवा सुरासक्तवया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते ।

उ०— अजेर्व्य । क्यप उपसंख्यानमिति—भाष्ये । अधिकरणस्य शेषविवक्षामां पक्षी ।
बलादाविति । यद्यपि भाष्ये तुष्येव विकल्पो लभ्यते, तथापि 'पादस्य पदाजयाती'ति
निर्देशेन 'इह च न भविष्यति समाजः' इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि
तथैव, घृत्यादिप्रामाण्यमिति भावः । यत्तमाने क इति । तेन 'रथं सूत' इति न भवति । न

* "अत्र कथादेयादिभिर्निर्दिष्टानुष्ठानैव बुद्ध्या, किन्तु विकल्पार्थं 'बलादावार्धघातुके विकल्प
इष्यते' इति स्वकीयकल्पना कृता, सा प्रणाय्यास्ति (इत्यष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्द)

† श्रुदोरपु; अत्रयजोमनि क्यप ३ ३ ५७-६८ ‡ क्षिया क्षिन् ३ ३ ६४ ।

१—'वक्ष्यामि "अजेर्वी" 'अजेर्वीभावो भवति वा । व्यन्दिष्यतविभाषा "वा" इति' पा० ।

२—'इदमस्य रथस्य प्राजितेति' पा० ।

इष्यत एतद्रूप'मिति । वैयाकरण आह—'आहो खत्वनेन दुरुतेन वाध्यामह इति । सूत आह—न खलु वेजः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सूवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् ।

न तर्हीदानीमिदं 'वा यौ' [२. ४. ५७] इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नेयं विमापा । किं तर्हि ? 'आदेशोऽयं विधीयते । 'वा' इत्ययमादेशो भवत्यजेयौ परतः—वायुरिति ॥५६॥

एयत्तत्रियार्पञ्जितो यूनि लुगणिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसख्यानं कर्तव्यम् । वीधिः पिता, वीधिः पुत्रः । श्रीदुम्भरिः पिता, श्रीदुम्भरिः पुत्रः* ।

अपर आह—['अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ।']

प्र०—पराजितत्वादमपेणाह—'अहो नु खत्विति । वेन उत इति यद्रूपं सास्य सज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह—दुरुतेनेति । सूत आहेति । 'पू प्रेरणे' इत्यरमाद्रुबहुलवचनात्कर्त्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुष्ठसमुषयार्थत्वाद्द्वर्तमाने षः । रथगाहस्य रथप्रेरणात्सूत इति संज्ञा । वायुरिति । 'यजिमनीति'माद्रुलकाद्युधि रूपम् ॥५६॥

एयत्तत्रियार्प । तद्राजादिति । 'वे तद्राजा' इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । वीधिरिति । युधोदुम्भरशब्दाभ्यां सात्वावयवलक्षण इन् । तदन्तायूनि 'यन्निजोश्चेति

उ०—तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति । व्यक्तित्वविमापयैव वी वीमावविष्णवस्य सिद्धत्वादिति भावः । वायुरिति । यदि वातेरणि वापुः प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि प्रत्यय-प्रसङ्गवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥५६॥

एयत्तत्रियार्प । अत्रत्यवार्तिकानि अनगिप्रधानीत्याहुः । वीधादिदशांशानि सिद्धा-

१—'अहो नु' पा० ।

२—प्राचीनश्रुत्यनुरोधप्रवादित्यत्वाह—'पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विक्षय उच्यते' इति ।

'अपादित्तेनास्य सूत्रस्यापनर्पः कृत—वौ स्युः' प्रत्ययेऽत्र—पाठोर्दिदस्येन 'वी'रत्वा देहो भवति । तत्र रूपद्वयं साधितम् । तर्हिदं पूर्वसूत्रे विक्षयानुवर्तनेनैव सिद्ध, इति मताभाष्य-विद्वत्त्वात्प्रवादित्यस्य व्याख्यानमत्यन्तमद्वयम् ।" (शब्दशास्त्रादीभाष्ये २. ४. ५७ महर्षि इयानन्दः)

* कम्बोबाल्लुक्; यनिजोश्च ४ १ १०१; १०१. १—कोठकरद्वयं पाठो न शर्वादिः ।

अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जावालिः
पिता, जावालिः पुत्रः† ।

अपर आह—[‘अत्राहणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्’ ।] अत्राहण-
गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? इदमपि सिद्धं
भवति—भाण्डिजङ्घिः पिता, भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता, कार्ण-
खरकिः पुत्रः† ॥५८॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
। २ । चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २१४ । ६२ ॥

† तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आह्ण एषा त
इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाह्ण एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति ।

प्र०—फक् । तस्य लुक् । जावालिरिति । जवालस्यापत्यम् । ‘अत इव्’ । स च तद्राजो
न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनैवन्तात्फको लुक् ।

अत्राहणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव
वचनं प्रमाणम् । भाण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ॥५८॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राज । इह ‘तेनैव’प्रहणाद् बहुशब्देन बहुवचनमुच्यते इति लक्ष्यते । मंज्ञानां
चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते । यथा भीमसेनो ‘भीम’ इति । अर्थप्रहणे तु ‘तेनैवे’ति न

६०—मीति वृत्तिः ॥५८॥

इति श्रीशिवमहामुत्तसतीगर्भसनागोशमहकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राजस्य । ननु बहुवचनप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुग्विधानात् ‘प्रियाङ्गा’ इत्यादा
वस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह—इहेति । बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे संकेतिततया बहुशब्देन
तत्प्रतीतिः कथमत्र आह—संज्ञानां चेति । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति

† अत इत् ; यत्रिञोश्च ४. १. ६५; १०१ सत्यभामजावाशस्याख्यापिवा ह्यन्दोष्योर्पनिपदि
(४.४.१) षते । “जावालो नाम वैश्यापुत्रोऽभूत् । स चात्राहणः, तस्मादेत् । तद-तत्
फको लुक् ।” (अ० मा० २. ४ ५८ दशम-६) । १-अयं वाचकः, पाठः ।

किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध' इति 'यावता' 'तेनैव' चेत्कृतं बहुत्व-
मित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाण-
मपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद् बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो
वक्तव्य इति ।

अबहुत्वे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिकान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो
यस्तद्राज इत्ये च कृत्वा चोद्यते ।

प्र-वक्तव्यं 'प्रियवाङ्मा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुङ्कः प्रसङ्गाभावात् । बहु-
वचनं तु 'पर'मिति लुङ्कप्रसङ्गे तत्रियुक्तये 'तेनैव'प्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'अस्त्रिया'मिति तु प्रति-
षेधो बहुवचनप्रहणेऽनुपपन्नः । 'आह्वयः स्त्रिय' इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यव-
धानाल्लुङ्कः प्रसङ्गाभावात् । अर्थप्रहणे तु लुङ्कप्रसङ्गोऽस्त्रियामिति निषिध्यते । तदेवं
पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते । तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो
विचार्यते । 'तद्राजादीना'मित्यादिशब्देन वदयमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व
इति । समासार्थबहुत्व इत्यर्थः । न चात्रेति । अन्यपदार्थकृत्वत्वाद्बहुत्वस्य । भवति
वै किञ्चिदिति । एतावदेवं वाम्यम् । एवंविधं किञ्चिद्भवतीत्यर्थः । किं तदित्याह—
आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव
दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् ।

प्रत्ययपक्षे दोषोद्धारवर्तनार्थप्रहणं स्थापयति—अबहुत्वम् इति । समासार्थस्या-

उ०-वचनादिति भावः । प्रत्ययप्रहणपक्षे तद्राजापेनैव कृतं बहुत्वस्य तत्प्रतिपादके बहुवचने
परत इत्यर्थः । तत्पक्षे तद्राजपरामर्शना तदर्थो व्यपत्त इति बोध्यम् । अर्थप्रहणपक्षे बहु-
वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः । प्रत्ययप्रहणपक्षस्य 'तेनैव'ति लिङ्गमुक्तत्वात् अर्थप्रहणपक्षस्य लिङ्ग-
माह—अस्त्रियामिति । तत्र पूर्वमिति । निषेध्यत्वादिति भावः । 'प्रियवाङ्मा' इति समास-
स्यैकत्वात्—समासार्थेति । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भाष्ये । तस्मात्प्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने
परत इत्यर्थः । अन्येति । अन्यपदार्थं न तद्राजात्तमात्रार्थः, किन्तु समुदायार्थं इति भावः ।
एकवाक्यत्वात्सम्भवात्—एतावदिति । प्रभूपायांनुपपत्तेरनुदेः क्रियामात्रे एतन्नेपादाय-
माह—कुर्वन्तीत्यर्थ इति । सर्वथा वचनेनैवेति । अत्र पक्षे 'तेनैव'त्वपदं कार्यमिति
यात्रिचत्वार्यमित्यर्थः ।

'अबहुत्वे' इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभावे इत्यर्थं इत्याह—समासेति । सोऽबहुवचन-

अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणैर्न भविष्यति । 'न लुमता तस्मिन्निति† प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । 'न लुमताङ्गस्य' [१.१.६३] इति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीवः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति× ।

प्र०—बहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुक्कृत्यः । प्रत्ययश्चेद् बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक् करिष्यत् इति भावः ॥ न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् 'मुपो घातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद् वाचत इति भावः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि—'लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तत्र भवति' । लुक् च प्रत्ययस्य कायम्, न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणैर्न भविष्यति । पञ्चभिरिति । क्रीवार्थेस्वार्थस्य ठकोऽध्यर्थपूर्वेति लुक् । 'लुक्द्वितलुकि'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणैर्न भिसमाश्रित्यात्र पक्षे 'यन्वोश्चे'ति लुक् प्राप्नोति । न हि यञ्जलुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेद्यत इत्यर्थः । 'अस्त्रिया'मिति चात्र प्रतिषेधो न भवति, अर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्द्विपदार्थस्येत्याहुः ।

उ०—त्वानावादसङ्गतिमाशङ्क्याह—शसमेवेति । माथ्ये—न चात्रेति । लुक् लुप्तत्वादिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह—अस्यैवात्रेति । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् । 'एङ्गत्वात्संयुदे'रित्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे । अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरविमित्तविनाशकलुक् एतदपेक्षया प्राक्कृत्यं बोध्यते, तत एव ज्ञापकादिति भावं लुक्—सुप्पुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः । यथास्थितमेवेति । एवं चानङ्गाधिकारविहितकार्यं प्रतिषेधाय कार्तिककृता न्यासान्तरमारब्धम्, तस्यायं स्य सूत्रेणैव ह्यपे कार्तिकं न कार्यम् । सूत्रस्य च न प्राप्तिः, अङ्गोदेश्यककार्याभावादिति भावः । न समस्तस्येति । न संपूर्णस्येत्यर्थः । इति चेद्यत इति । तस्मादङ्गस्य तदवपवस्य वा कार्यं निषेध इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च ङीलुक् स्थानिवादाद् बहुवचनपरत्वाभावः । लुकि तद्विषेधाभावात् । गार्ग्येति । पुगपद-

* मुपो घातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१. १—कचिन्न ।

† प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२.

‡ न लुमता तस्मिन्निति चेद्विनिष्कारादेरास्तलोपे १. १. ६३ वा० ११ पृ० ५०१.

× मुपो घातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१; अप्यर्थपूर्वद्विगोष्ठुर्गदेश्याम् १. १. २८; लुक् तद्वितलुकि १. २. ४८; (यत्रोच्च २. ४. ६४)

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः—गर्गोभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति ॥ इह च 'अत्रय' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु प्रत्ययार्थवहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रत्ययार्थवहुत्वे लुग्वक्तव्यः ।

यदि प्रत्ययार्थवहुत्वे लुगुच्यतेऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—
आङ्गयः स्त्रियः, वाङ्गयः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्वहुवचने परतो लुगुच्यते
तस्येकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते
तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः, सौवीर्याः स्त्रिय इत्येव-
मर्थम्‡ । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

प्र०— 'द्वन्द्वेऽवहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रे-
कैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति, यद्य ममासाद् बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न
सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाद् व्यवहितस्य
लुकोऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुवन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदि-
काधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुक् न प्राप्नोति ॥ अत्रय
इति । अत्रेरपत्यानि । 'इत्थानिञ्' इति ढक् । 'कित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि
जसि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः ।

अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह—सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्याना-
दित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठ्यापत्यानि यङ्गयः स्त्रिय इति 'बृद्धेत्कोसला-
जादाञ्च्य' इति व्यङ् । यङ्ग्याविति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावात् व्यव-

उ०—धिकरणवचनताया द्पितत्वादेकवचनागतेन विग्रहः । अद्यद्बुध्विति भाष्यस्य न विद्यते बहु-
वचनं परं येभ्यस्तेषु यतिपदेष्वित्यर्थः । सुवन्तात्तद्विद्यते बहुवचनपरत्वस्यवादाह—प्रातिपदि-
कादेवेति । न लुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणामावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि
कश्चिद् । तच्च 'सामर्थ्यं च सुवन्तेनेत्युत्तरभाष्यविद्वद्म् । जसि परत इति । उदात्तलोप-
शब्देन षोडशतितलोप उच्यते इति भाषः ।

अपूर्ववचनत्वज्ञां वारयति—व्याख्यानादिति । अम्बष्ठ्येति । अत्रिपनामेदम्,
भतो 'वा नामधेयस्ये'ति बृद्धत्वम् । 'आम्बष्ठ्ये'ति पाठे तु सग्यगेव । अचः परस्मिभि-

† इत्थानिञः ४. १. १२२; कितः ६ १ १६५; अत्रिमृगु...गोतमान्निरोग्यश्च २. ४. ६५;
(अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ १. १६१)

‡ बृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यढ् ; ते तद्रावा ४. १. १७१; ७५.

‘एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती’ति* स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

‘द्वन्द्वञ्चबहुषु लुग्वचनम्’ ॥ ५ ॥

‘द्वन्द्वञ्चबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥६॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः ।
विदानामपत्यं माणवको वैदः । वैदौ* ।

किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः† ? ‘अची’त्युच्यते न चात्राजादि
पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’ ।

एकत्रचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

प्र० घायञ् इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षत्रादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
एकादेश इति । ‘अच’ परस्मिन्नि’ति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति
वक्तव्यम् ॥ द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेकार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां, बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे
स्वन्यस्य तावन्मिध्यतीति मन्यते ।

अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थपूषभो
युगापत्यविवक्षायांमर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु
तस्योत्पन्नत्वात्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्याः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावात्लुक् न
भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यथा बहु-
वचनं स्यात् । वैद इति । विदस्यापत्यानि बहूनि—इत्यञ्प्रत्ययः । तदन्ताद्यन्यत
इतितीन् । तस्य ‘एयञ्प्रियार्पणित’ इति लुक् । नाचीत्येवेति । ‘गोत्रेऽलुगर्चा’त्यनेन ।

उ०-सीति । यद्यप्यन्तवद्भावेन चावगतस्यायं विधिरिति न पूर्वविधित्वं, तथापि पूर्वविधावित्यस्य
पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थादस्येव । यद्यपि ‘य’शब्दोऽपि स्यान्वेव, स कथं ततः पूर्वस्तथापि
यदिद्विस्थानिमूतपूर्वत्वमस्येव । स्थानिमूतादयः पूर्वोऽस्थानिमूत एव गृह्यते इत्यत्र न मानं,
स्थानिनि वृषगृते सत्यभवतो लुक् एकादेशोऽप्यभावादिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं
चाप्य व्यवधानमित्यपास्तम् । तदेवमिति । ‘अस्त्रिया’मित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति
भावः ॥ नप्ययं दोषो बहुवचनप्रसङ्गेऽपि कथं परं प्रत्ययोपग्यासोऽत भाह—अन्यस्य
सावदिति । एवं चार्थपक्षे प्रयाणामपि लुग्वक्तव्यः, प्रत्ययपक्षे त्वनभयधरेवेति भावः ।

यद्वृष्वर्थपूषभ इति । यदा विशोभ्यांशोऽपि न सत्यमानं तदैकयोरेण बहुष्वर्थेषु स्थित
इत्यर्थो बोध्यः । तस्य—गोत्रप्रत्ययस्य । बहुवचनपरत्वाभावादिति । प्रत्ययलक्षणं तु *

+ एकादेशस्योपसंख्यानम् १. १. ५७ वा० ११ पृ० ५४० .

* अत्रप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽत्र; अत इत् ५. १. १०५; ६५; एवञ्प्रियार्पणितो यूनि
लुग्वक्तव्यो; (एतन्नोश्च) २. ४. ५८; (६५). † गोत्रेऽलुगर्चि ४. १. ८८.

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहुव्री माणवका विदाः । वैद्योर्वा विदाः । ग्रन्थो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग् न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'अजन्तं यद्बहुषु यजन्त यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्-काश्यपप्रति

प्र०- अजन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विदादित्वाद्बन् । तत्-काश्यप इत्यप्रतिवृत्तय इत्यत्रार्थे 'इवे प्रतिकृता'विति चन्प्रत्यय । तस्य 'जीविकार्थे चापत्य' इति वा- 'देवपथादिषु' 'अर्चासु पूजनार्थसु चित्रकर्मभ्वजेष्विति पाठाद्वा लुप् । एतदन्तन्त बहुषु वर्तत इति लृक्प्रसङ्गः । अजन्तप्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यञ्यो बहुष्विति विज्ञायमाने नाम्नि लुग्प्राप्तिः । तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञानिधानात्प्रत्यय एव कार्यभाक्त्वाद् बहुष्वित्यनन विशेष्यन्ते ।

उ०- लुमते'ति निषिद्धमिति भावः । नन्वखियामित्यस्य यथापार्श्वतरानुपसृज्यन्तर्वाविवयता तथा बहुष्वित्यस्यपार्श्वतरानुपसृज्यन्तर्वाविवयकारशास्त्रे होय, इत्येकयोस्तस्योरसंस्कारत्वादिति चेन्न, बहुष्विति बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुष्वित्य महादित्याभावः । अत एवाप्यहं इत्यादिसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रकृताखियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः । प्रकृतसूत्रे पार्श्वकारणादेतदुद्धारणाविषयीभूतमप्रानामपत्य मागवक 'आह' इत्यस्युद्धारण बोध्यम् । 'गोत्रेऽनुगर्भी'ति समाधानमपि साधारणमेव, एतत्सूत्रविहितस्यापि तेनानुगर्भानाम् । यद्य तत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया 'यश्चादिभ्यो गोत्र' इत्येकप्रकरणस्यैवालुगिति, अस्य मात्तुगिति तत्र, अस्यापि तत्प्रकरणस्यैवात् । अत एव तत्र 'बहुष्वित्यस्यैवात्तुगिति, अथानुगर्भानामनुपसृजे धोत्ववन्नुपसृज्यताया एव प्रकरणत्वात् । अत एव 'गोत्रेऽनुगर्भी'ति सूत्रे 'मूर्ध्ना प्राप्तस्य लुचोऽनुगर्भानामनुपसृजे' इत्यस्युद्धारण तु 'दृष्टरसूत्रविषयेऽप्यय विचारानुपपत्त्य' इति बोधयितुम् । अत एवोपक्रमे 'तत्रात्रादीनामिच्छम् । भाष्ये-न चात्राजादिति । 'परिमण्विधि'तिति परिभाषालक्षणेऽपि । यथाप्रये इति । 'अत्रादिमाग्नीष्वतीविवचने' इत्येतेऽपि लुका विषयस्यापहारादोप इवेति बोध्यम् । भाष्युत्पत्तयमेव हि विषयः ।

अतिशयानुपसृज्यता तद्वैव पक्षेऽप्यातिमाह भाष्य-एकेति । बहुषु लोपो यान्ति-त-स्तदन्तप्रकृतिर्द्विवचनाद्यन्तस्य सुवचनस्यविवचनप्रत्ययविवचने प्रकृतित्वेन प्रकृती सत्या तद्वचनस्य तद्विषयस्य सुवचनस्य इत्यर्थः । इति पाठादेति । अथ पार्श्वकारणा पार्श्वे न त्वेतावता इदमार्थमिति च त्वम् । 'अपगतं बहु बहुष्वित्येवैव स्यात्विशेषमाह-प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ।

कृतयः काश्यपा इति* ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारः—

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् ? युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति ।

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । 'न लुमताङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं 'नैवं

प्र०— इदानीं पञ्चद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—ततोऽयमिति ।

न वेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिद्ध्यतीत्यर्थः । यश्च तदन्तपक्षे दोषः 'काश्यपा' इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते ।

अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनाहं वस्तु त्वयाहं चोद्य इत्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुग्वाधत इति भावः ।

उ०— ततोऽयमाहेति । 'प्रत्ययार्थबहुत्वे लु'गिति यस्य मतं सोऽयं स्वपक्षदोषकथनोत्तरमाहेत्यश्वयः । किमाह ? 'द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारोऽयमित्यादेर्यर्थः । पदानां बहुष्वेऽपि प्रत्ययस्य बहुष्वेत्वाभावाद्वाह—प्रत्ययान्तमिति । स उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिकृतय आह्ना इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक्प्राप्नोति । न ह्यत्रापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकषेणैनादोषात् । तद्राजस्यापरयत्वादारोपितगोत्रत्वमस्त्येष । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं 'तेनैवेत्यवश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपीत्युक्तं तदेतेन परास्तं, भाष्यविरुद्धं च । वस्तुतः 'सर्वाणि द्वन्द्वे बहुष्वर्थानी'ति भाष्यस्यायमर्थः—भाष्ययतया बहुवचनप्रतिपादकानीति । द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते तेऽर्था वस्तुतो बहुवचनत एवोपर्याप्यन्ते । पर्याप्या बहुवचनप्रतिपादकत्वनिषेधे न किञ्चिन्मानम् । 'युगपदधिकरणविवक्षाया'मित्यस्यापि—युगपद् ग्रहणायामेकत्राश्वयविवक्षायां द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित इत्येति न तमादायास्य ग्रन्थस्य व्याकथोचिता ।

अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽनेनावलम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये—ततोऽयमाह यस्य बहुवचने इति । अर्थवादिकृताभ्यासिपरिहारानन्तरमित्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव द्विकर्मत्वं सिद्धमित्यर्थं प्रयासो दूषेति वस्तुतश्चम् । न लुमताङ्गस्येति । तथा चात्रोद्देश्यकचोप्येव निषेध इति मात्र

शक्यमिह हि दोषः स्यात् पञ्चमिर्गार्गीभि क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्यः इति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । पञ्चगर्गः दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ।

तथेदमपरमचोद्यं चोद्ये गर्गरूप्यम् गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुवन्तेन ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते-ऽहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्ये क-योरलु'गिति । कथम् ? यस्यापि बहुवचने परतो लुक् ते नाप्यत्रालुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति ।

न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः* । अचीत्सुच्यते न चात्राजार्दि पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ।

प्र०- पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक्प्रवर्तते इत्यर्थः । समर्थादिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वैत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुवन्तेनेति । सुवन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धरत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु घृष्टादिविशेषणार्थः ॥ अहमिति । यो ह्यभयोर्दोषो न तमेकश्रोत्रः । तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः । यद्दि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथातृणेद्वितीयागमः । अयं भावः—यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वा-श्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा गोहितमित्यादाववादयः । इमागमस्तु ह्लादि पित्सार्वेघातुकाश्रयत्वात्प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एव 'गोत्रेऽलुगर्ची'त्यजादिप्रत्यया-श्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते ।

उ०-निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । 'न तुमता तस्मिन्' इति धार्तिकस्यापेक्षेति प्रायपादिप्रवृत्तौ-देव्यककार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोरेव्यक इति तात्पर्यम् । विषयमसमीपक्षेऽपि प्रायव-लक्षणप्रवृत्तौ बाधकानाम् इति न दोषः । एवं चाप्यहं इत्यपि सिद्धम् । अत्रैवं बोध्यं-पुगपदधिकरणवचनताया वृत्तिताया प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित एवेति ।

मापे-पञ्चगर्ग इति । 'अधिवा'मिति निषेधरथान्तरानुपसंभवात्कीचिच्च इत्युक्तम् । सुवन्तेनेति । तस्य लुक्प्रवृत्त्यापेक्षे प्रायवलक्षणस्यैव बहुवचनरत्वेन सुविधत्वात् न दोष इति भावः ।

।। अथवाविशेषणालुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ।

यद्यविशेषणालुकमुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यंते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः । अत्राप्यलुक् प्राप्नोति, ।। अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति* । पुनरलुक्, कस्मान्न भवति ? समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते† न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि ? द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अथदशं, चैतदेवं, विज्ञेयम् अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका

प्र०- हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे 'यञ्जोश्चे'ति लुग्भविष्यतीत्यर्थः ।

† पुनरिति । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरन्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं 'समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिः । तत्रायमर्थः 'समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवती'ति । प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थं वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यम् । यथा 'गार्गीया' इति । अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युपलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रैरपत्यानीति 'इतश्चानिव' इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इञ् । तस्य 'यञ्जत्रियापे'ति लुक् । ढकोऽत्रिभृन्विति । अत्रो 'यञ्जोश्चे'ति भावः । ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति 'द्वन्द्वद्'बुन्निति बुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा 'गोत्रेऽलुगची'ति यथान्यासेऽप्यलुग्वः प्रसज्येत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादह्वयणं । कश्यपादञ् । पूर्ववद्यून्यत इञ् । तस्य लुक् । ततो-

उ०- लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापीति । तस्याप्यपत्याधिकारमहिभुंतात्वेन, लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः । ननु 'एह्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरनुवृत्तिः । किं च 'युनि लु'गिर्युत्तरत्रोक्तेर्गोत्रेऽलुगिति सूत्रे युवातिरिक्तापरयस्यैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणाद्यवबहुत्वाध्वलुक्ः ष्यमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक्प्राप्तत्वात्प्राग्दीप्यतीयेऽर्थे योऽजादिस्त्रेयस्य शास्त्रमयादया 'हामाद्' न चास्यामवस्थायां युन्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विधिक्षितोऽस्तीति चेद्, अर्थभेदेन लक्ष्यभेदाद् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्यैवार्थाध्वयणेनात्रो युवातिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न 'तृतीयोऽपि ॥ समर्थानां प्रथमस्येति । अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलम् । महतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव । तस्य 'चानुवृत्तत्वाध्वयणाद्विमक्तिविपरिणाम'इति भावः । 'अथदशं चैत'दित्येवार्थमाह—यथान्यासेऽपीति । ततोऽणव्यंरिति । 'अत्रिभृदुक्'सवसिष्ठगोत्रमाह्नितोम्यञ्चे'त्यनेनाणः, 'यञ्जोश्चे'त्यथ इत्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकेन्येवमर्थम्* ।

गर्गमार्गविकाग्रहणा वा म्रियते† तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुगभवति नान्यस्ये’ति ।

यदप्युच्यत ‘एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ नहुषु लोपो वृनि वक्तव्य’ इति । मा मूदेवमव्यो बहुषु यव्यो बहुष्विति । अजन्तं यद् बहुषु यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं ‘नैव शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र* गोत्रस्य ग्रहणं न चैतलौकिक गोत्रम् ।

प्र०—ऽणबोर्लुक् । वुन् । भृग्वङ्गिरसिकेति । शृण्वण् । यून्यत इन्, तस्य लुक् । अणो लुक् । वुन् । कुत्सकुशिकेति । कुत्सादण्यण् । कुशिकादन् । अन्यत्पूर्ववत् ।

गर्गमार्गविकेति । गर्गशब्दाद्यन् । तस्य लुक् । शृगुशब्दादण्यण् तदन्ताद्यून्यत इन् । तस्य लुक् । गर्गमृगणा मैथुनिकेति वुन् । अत्रात्रिमृगिविति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद् गोपवनादिषु न पश्येत्, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनार्थस्य । अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह—यदपीति । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । प्रतिवृत्तिवदुत्वेऽयमजन्तो ववते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रय परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

उ०—‘ज्ञापनायेति । ‘प्रथमा’दित्येतत्संबन्धज्ञापनादेत्यर्थः । भाष्ये—‘नियमार्थं’मित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः । पूर्वं इत्याद्यानात्तरसंबन्धः । इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः । भाष्ये—अजन्तं यद् बहुष्विति । बहुष्वित्यण्यण्यप्यतिभ्यासि-
धारकतया सारवत्त्वलाभेन तद्गतविशेषणमिति भावः ।

* इतश्चानिभ्र (शृण्व्यधकवृष्णिकुहम्यश्च), अनृष्यानन्तर्षे विदादिभ्योऽञ्, अत इञ् ४ १ १२२; (११४), १०४, ६५, प्यक्षत्रियार्थितो, अत्रिमृगकुत्स, यत्रोक्ष २ ४ ५८, ६५, ६४, इन्द्रादन् वैरमैथुनिकयो ४ ३ १२५ सुबोरनाङी ७ १ १, (गोत्रे ऽलुगचि ४ १ ८६)

† गर्गदिभ्यो यञ्; शृण्व्यधक, अत इञ् ४ १ १०५, ११४, ६५, प्यक्षत्रियार्थितो २ ४ ५८; इन्द्रादन् ४ ३ १२५, सुबोरनाङी ७ १ १, यत्रोक्ष, (अत्रिमृग), न गोपवनादिभ्यः २ ४ ६४; (६५), ६७

‡ गर्गमार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ४ १ ८८ वा० ५ ५० ५६०

× यत्रोक्ष २ ४ ६४

यस्य बहुवचने परतो लुक् समासबहुत्वे तेन' प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषोऽत्रय इत्युदात्तनिवृत्ति-स्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति ? यदि ताव-दस्त्री विधिनाश्रीयतेऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रति-षेधेनाश्रीयतेऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरर्थसतत्वम् ? देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ।

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् ? उभयं हि दृश्यते—

प्र०— इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह—यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुको-ऽपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि । तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रभः । देवा इति । दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवान्यायत्वमिति केचि-दाहुः । अन्ये तु ब्रुवते—'गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यत्रो लुका न भाव्यम्, अन्येषां तु भाव्य'मिति ।

अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग्युगपदर्थो-नामभिधानाद् बहुर्थस्तदा तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियताम्, अथ 'तेनैवे'ति वचनाद-लोपिसन्निधिकृत बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रभः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वय-

उ०— 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् 'द्वन्द्वेऽबहुपु लुक्वचन'मिति दोषोऽस्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनापि तदोपोदार षष्ठः । एकैकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये षष्ठी समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यदा 'समुदायाभिधावी'त्यस्य समु-दायगतबहुत्वाद्यभिधायीत्यर्थः । भाष्ये—अर्थसतत्वमिति । तत्रसतत्वशब्दो पर्यायी । पण्डितज्ञेयप्रकारं दर्शयति—तत्रेति । अन्येषां मर्तं तु न युक्तं न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता बहुषो गार्ग्यं षष्ठ्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणसमासे सव्याविशेषानव-गमात्, युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्याययः स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते, अनुभवविरोधादि-त्याहुः । पर्युदासप्रतिषेधबोधमयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावोऽययोर्लुगित्यर्थतरत्वम् । द्वन्द्वार्थे षष्ठ्युदासवचनेदे समूहे गार्ग्यां षष्ठ्यन्तत्वेनान्यन्तरानुपसङ्गात्षष्ठियोऽभावादिति परे ।

बह्वर्थ इति । बहुत्वाभ्यर्थ इत्यर्थः । अथ तेनैवेति वचनादिति । प्रत्ययग्रहणपरः-

१—'तेन नेति प्रतिषेधा' पा० । २—'किं पुनरर्थस्य तत्त्वम् । देवा शब्दमर्हन्ति' पा० ।

‘शरद्वच्छुनकदर्माद् भृगुवत्साप्रायणेषु’ [४.१.१०२] ‘नोदात्तस्वरितोदयम-
गार्ग्यकाश्यपगालवानाम्’ [८. ४. ६७] इति ॥६२॥

यज्ञोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं
गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं
वैदकुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ।

यज्ञादीनामिति किमर्थम् ? आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुल-
माङ्गकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष
इति किमर्थम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ॥ षष्ठ्या इति किमर्थम् ? शोभन-
गार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥६४॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमयं समुच्चयः—प्राक्षु भरतेषु चेति, आहोस्विद्धरतविशेषणं प्राग्ग्रह-

प०—सद्भावाद्बुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साप्रायणेषु इति । अत्र द्वौ लोपिनौ, तृती-
यस्तु नडादिफगन्तो न लोपी । द्वयोश्च लुक्कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति ।
द्वौ लोपिनौ, गालस्तु श्रुध्यणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक्कृतः । षडेवं ज्ञापक-
द्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥६२॥

यज्ञोश्च । यज्ञादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यथादयः,
आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वान् ॥६४॥

बह्वचः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्योपदर्शनाच्च प्रभ—किमयमिति ।

८८—‘तेनैवे’ति वचनात् अस्ति लुक्, अर्धप्रहणपक्षे तद्व्यापारप्राप्तेति, तथा च द्वितीयपक्षे प्ल-
क्षमेव ‘तेनैवे’ति द्वि कर्तव्यमिति प्रभाषण इति भावः । ज्ञापकद्वयेति । एवं च ‘तेनैवे’ति
न कार्यमिति भावः । ‘तेनैवे’ति कुर्वतापि ‘भृगुवत्साप्रायणेषु’ति प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्या-
वस्थाप्यवणीयत्वात् । एवं च गार्ग्यश्च वैदश्च मीन्द्रचेत्यादी द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुक्चोर्ध्ववस्था
योग्या ॥६२॥

यज्ञोश्च । इतः प्रभृतीति । अतः पूर्वविषये ‘आङ्गकुल’मित्येवेति भावः ॥६४॥

बह्वचः । सामास्यविशेषयोर्द्वन्द्वसंभवाद्—गोवलीति । इदमेव तथोरपि सामास-

* सद्भावाद्बुभु त्तेनैवास्त्रियाम् २ ४ ६२

† अच्ययं विभक्तिधर्मीय...शास्त्रान्तरचर्चने २. १. ६.

गम्—प्राप्तो ये भरता इति । किं चानः ? यदि समुच्चयो भरतप्रदण्डननर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणननर्थकं न ह्यप्राप्तो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं 'भारतप्रदण्डननर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्-ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भारतप्रदण्डं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञाने प्रयोजनम् ? 'इजः प्राचाम्' [२. ४. ६०] भरतप्रदण्डं न भवति । शौडालकिः पिता शौडालकायनः पुत्र इति ॥६६॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्हरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्हरितादिभ्योः द्रष्टव्यः । हारितः हारिता । बहुषु हरिताः ॥६७॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? द्वन्द्वे मा भूदिति । नतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे—'प्रष्टककपिष्ठलाः प्राष्टकिकापिष्ठलय इति ।

अत उत्तरं पठति—

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

‘अद्वन्द्व’ इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥६६॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

१. आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । ‘अगस्तिकुण्डिन’ जित्येती प्रकृत्यादेशो भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

११. लुक्प्रतिषेधे वृद्धयर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधो वृद्धिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः‡ कौण्डिना× इति ।

यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?

प्र०—गृह्यते, न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरित, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारं-
पेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते । तस्य नञा
निषेधो द्योत्यते । तेनायमर्थो ‘द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्व
च लुग्विकल्पसिद्धिः’ ॥६९॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः । तत्रआग-
स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति ।
प्रकृतेरेवादेशो निपातनीयावित्यथेः । लुक्प्रतिषेध इति । ‘गोत्रेऽलुगची’ति लुकि
प्रतिषिद्धे तत्संनियोगादिप्रत्ययदेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति ।
प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेत्यर्थेः । कौण्डिना इति ।

३०—भावादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गाभावस्यैवाभावयानं वार्तिकमित्यर्थे ॥६९॥

आगस्त्यकौण्डिन्य । प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्था-
देव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये—गृद्धयभावः स्यादिति । एवं च षष्ठे न
स्यादिति भावः । एवं षष्ठ्याभावाद् वृद्धरूपाभावेन स्यान्निषेधावेन न तद्वाम इति बोध्यम् ।

* तिक्रितवादिभ्यो द्वन्द्वे २ ४ ६८ † गोत्रेऽलुगचि ४ १ ८२

‡ वृद्धान्छ ४ २ ११४. × कृत्वादिभ्यो गोत्रे ४. २. १११.

णम्—प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः ? यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं 'भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्-ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'इजः प्राचाम्' [२. ४. ६०] भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता श्रीदालकायनः पुत्र इति ॥६६॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्रहृतादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्रहृतादिभ्यो† द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः ॥६७॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे—'भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः भ्राष्ट्रिकापिष्ठलय इति ।

अत उत्तरं पठति—

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—गोबलीवर्द्धत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः ॥६१॥

न गोपवनादिभ्यः । विदाधन्तर्गणो गोपवनादिः । न च वत्समाप्तये गणे वृत्करणं पठितमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह—गोपवनादिप्रतिषेध इति ॥६७॥

उपकादि । द्वन्द्वेऽपिलुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रभः—किमर्थमिति । भ्राष्ट्रिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिकाकित्वादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रोयोऽधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न

उ०—ज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो 'गोबलीवर्द्ध'मित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये वृत्तत्वेनात्र सौत्रत्वाद् द्वन्द्वः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः, 'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वृत्तस्य'मिति तत्रैव भाष्योक्तेरिति बोध्यम् ॥६६॥

उपकादि । पाठोऽनार्थ इति । वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः । आसत्तत्स्वरित इति । फला-

‘अद्वन्द्व’ इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥६६॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

। आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । ‘अगस्तिकुण्डिन’जित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

।। लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधो वृद्धिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः ॥ ३ ॥

‘प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः† कौण्डिना* इति ।

। यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?

प्र०—गृह्यते, न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरित, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारो-
पेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते । तस्य नञ्
निषेधो द्योत्यते । तेनायमर्थो ‘द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्व
च लुग्विकल्पसिद्धिः’ ॥६९॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य पञ्चीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः । तत्रआग-
स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति ।
प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । ‘गोत्रेऽलुगच’ति लुकि
प्रतिषिद्धे चत्सनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति ।
प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति ।

उ०—भावादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गभावस्देवाग्वाग्दानं वार्तिकमित्यर्थे ॥६९॥

।। आगस्त्यकौण्डिन्य । प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्था-
देव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये—वृद्धयभावः स्यादिति । एवं च एषो न
स्यादिति भावः । एवं कलाभावाद् वृद्धरुशाभावेन स्यान्निघन्तावेन न एहाम इति बोध्यम् ।

* तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २ ४ ६८ † गोत्रेऽलुगच ४ १ ८२

‡ वृद्धाच्छः ४. २ ११४ * कलावादिभ्यो गोत्रे ४. २. १११.

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति* ।

तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । 'योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्वहुषु लुग्भवति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ।

एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्धि भवान् पष्ठीमुच्चारयति— 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रिति । नैष दोषः । यथा हि परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति† प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥७०॥

यद्गोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—सनीस्रसः दनीध्वस इति+ ।

प्र०—'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुग्महणमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः संपद्यते ।

बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशादिति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । तत्रश्च लुगादेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथापरिभाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः ॥७०॥

यद्गोऽचि च । सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा 'न लुग्मत्वाद्भवत्ये'ति

उ०—अस्य विशेषेति । यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिष्यति, तथाप्यागस्तीया इति न सिष्यतीति व्याख्येयमिति भावः ।

ननु प्रत्ययवाचकपदान्मात्रेण बहुविवर्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवाग्वये तस्यैव लुक् स्यात्त भाद—घट्टिविति । यः प्रत्यय इति । लुगाशिसोऽयं प्रत्ययादर्शनस्यैव लुग्वादिति बोध्यम् । पष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानपष्ठी सामर्थ्यस्य प्रतिषण्णिकेति भावः । तत्रेति एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययमहणं कृतम् यथा 'गोत्रे' इत्यनुवर्त्ये 'गोत्रे कृतस्य लु'गित्यर्थाच्च दोषः । पर्यायाभावा इति । विशदस्याष्टयोपबुद्ध्यादित्यपि बोध्यम् ॥७०॥

यद्गोऽचि च । यद्यत्र 'साहचर्याद्भवत्ये' एवात्र शृण्वते ॥ ऊतोऽचि । छः परस्य यद्गोऽचि लुगित्यर्थः । यद्यत्रेति । 'न चाण्वि'ति सूत्रप्रत्याख्यानप्रचारात्तु ऋष्यविशेषविवय

* एवमपि प्राप्नोति मूनि लुगणितोः २. ४ ५८ १—अस्मत्प्राक् 'योगविभागान् सिद्ध' मिति धात्विक ऋचिद् हरयते । † पष्ठी स्थानेयोगा १. १ ४८.

‡ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १. १. ६१. + अनिदिता इति उपपाना निवृत्तिः अतो लोपः यस्य इतिः ६ ४ २४; ४८; ४९; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२

अथ 'ऊत्' इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—योयूयः रोरूयः- ? विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम्—ऊकारान्ताद्यो विहित इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । सनीलंसः दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्* ॥७४॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इशिपवत्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गापोर्ग्रहण इशिपवत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द* इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अगासीन्नटः, अपासीद्धनमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्तम् । निर्देशादेवेदं व्यक्तं 'लुग्विकरणस्य ग्रहण'मिति । पापग्रहणे चापि वार्तम् । 'वक्तव्यमेवैतत्

प्र०—प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । 'अतो लोप' 'यस्य हल' इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥७४॥

गाति । पिबतेरिति । पिबतेर्यं स्थानी दृष्टं—पाशब्द इत्यर्थः । शिचि च पिबादेशो विहित इति 'पा पाने' इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । 'गौ शब्दे' 'पा रक्षणे' अनयो'र्थभरमनमाता सक् च'ति सगागम । सिचश्चेत् ।

निर्देशादिति । गातीत्यादादादिकादेशानुकरणत्वाददालुका गातिशब्दं शिवपा

उ०—एवेति निकृपित सश्रैव भाष्ये । इत्येव भवितव्यमिति । योयूयः रोरूय इत्यत्र बाहुल्यकाद्यह्लुगभाव एवेत्यपरे ॥७४॥

गातिस्था । 'इणो गा शब्द' इति भाष्ये इकोऽपीण्वन्नावात्तद्देशस्यापि सिद्धिरिति भावः । य स्थानीति । स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भावः । अत्र पाठेऽपि पिबादेशेन किं नेत्यत आह—शिति चेति । अदादिलुकेति । 'रित्तप कर्त्राद्यर्थकत्वाभादिकरणो न श्याय-प्राप्त' इतिवादिनां मतेऽपि तस्य गीतिरिति स्यादित्याशयः । न च 'गी' दाब्दे इत्यस्य कृता स्वस्यानुकरणात् शित्तप्यपि एवमेव रूपेण निर्देश सदिग्ध इति वाच्यं, क्वाशगिकत्वेन तस्या अनुकरणात्, यस्मात् शित्तपि एवमेव रूप तस्यैव ग्रहणात् । भाष्यया 'गास्याघु' इत्येवमेव वदेदिति भावः । गात्स्नु नानुकरण परस्मैपदपरत्वाभावात् । 'गामादाग्रहणेऽपि शिवो' इति

— अकृत्कार्वाणानुयोदीर्घं ७ ४. २५ १—'मूकारग्रहणम्' पा० ।

* न लुग्वान्तस्य १ १ ६३

* इणो गा लुकि २ ४ ४५, पात्राप्यास्या शीयवीदा ७ ३ ७८.

२—'ठक्तमेतत्' पा० ।

‘सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहण’मिति ॥७७॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७६ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ।

एकवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥

अथैकवचने ये तथासो इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम्, असनिष्ट यूयमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्, अस्त्येव परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् । अयं तु खलु थाशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव । तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा—‘अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ’ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥७६॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेलोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आमो लेलोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ता वैजवापयो विदामक्रन् । अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । लिग्रहणं* निरतिष्यते । यदि निवर्तते

प्र०-निदिष्टः । सर्वत्रैति । ‘धुमास्यागापे’त्यादावपीत्यर्थः । तेन ‘पायते’ इति पातेरीत्याभावः । शोषणार्थस्य तु पायतेर्लोपविकृतात्पारूपस्य ग्रहणाभावः ॥७५॥

आमः । लिग्रहणमिति । निपातनादप्यत्र लुङ्लिङ्भ्यति, तत्त्वनपेक्षायं परिहार

उ०-नित्यरहितगादेशविषयमिति शोष्यम् । भाष्ये—अलुग्विकरणस्येति । ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये’त्यनपेक्षयं ॥७७॥

तनादिभ्यस्त । अतनिष्टेति । मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥७९॥

आमः । यद्यपि पूर्वसूत्रे छेरिति श्लेषग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशाद्दृष्टं एव ग्रहणमिति वार्तिकम् । निपातनादिति । ‘विश्वार्कवर्गिवायंयतरस्या’मिति ‘अभ्युत्सादा’मित्यादिनिपातनादित्यर्थः । तत्त्विति । ‘छेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टमिद्री तदनुवृत्तिमभ्युत्पाद्य लुङ्लोटो-

१-कचित् । २-‘मेव च’ पा० । ३-‘वैजवापयो’ पा० । ४-‘अस्य’ पा० ।

* मन्त्रे पञ्चहरणशब्दहादृक्चङ्गमिन्नमित्यो लोः २. ४ ८०

प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते, एवं ह्याह 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' [३. १. ४०] इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ।

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तमाम । वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति ।

'आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणणलोऽप्रतिषेधः' । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणणलोऽप्रतिषेधः । अनर्थको प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्मान्न भवति—शशाम तमामिति ? अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत् आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैपोऽर्थवान् ।

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥३॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति† ।

प्र०-उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । तरवादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्त-प्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च, स्वाभाविक्ये-वानुत्पत्तिस्तरवादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायत इति भावः ।

अर्थवत् इति । आम्रप्रत्ययोऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यर्थवान् ॥ आम इति । 'अम गत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्विवचन एकादेशो च यद्रूपमामिति

४०-निपातनाध्वनमयुक्तमित्यनपेक्षाभीजम् । तरवादेरिति । छावस्यायामेव लुक् प्राप्या कृद्ग्रहणात्प्रातिपदिकत्वेन तरपुरस्येत इत्याशयः । आदिना तमम् । तदन्तादुत्पद्यमानं च प्रासः । व्यवहितेति । तरवादी सति व्यवहितार्थं स्यादिति भावः । नञ्चनभिव्यक्तपदार्थक-त्वेनानिशायाघयोगात्तरवाचनुरपत्तौ कथं लुगित्यत आह—आमन्तस्येति । प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनम्, इष्यत एवानुत्पत्तिरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः ।

नग्वर्थवानाम्—असंभवीत्यत आह—आम्रप्रत्यय इति ॥ भाष्ये—सन्निपातेति ।

† अत उपधाया. ७. २. ११६. १-वार्तिकमित्यन्ये । २-चेदमपाठो. पा० ।

‡ न वा सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य १. १. ३६ वा० ३. ५० ३१०.

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित् कृतेष्वादेशेषु+ भवति ?

लुगादेशापवादः ॥ ५ ॥

लुगादेशानामपवादः ।

तिङ्कृताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्कृतस्य त्वभावः । कस्य ? पदत्वस्य* ।

सुयन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

'सुयन्तं पद'मिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वाद्युत्पत्तिः ?

लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

लकारः कृत् 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।

['यद्येवं] सुपः श्रवणं प्राप्नोति । 'अव्यया'दिति लुगभविष्यति† । कथमव्ययत्वम् ?

प्र०—तस्यार्थवत्त्वाण्यलो लुक्प्रसङ्गः ॥ किं पुनरिति । यदा 'विशेषविधिः सामान्यविधि-
बाधक' इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिवाद्यो विशेषविहितेन
लुका बाध्यन्त इत्यादेशापवादो लुक्संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं
स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति सन्देहात्प्रभः । लुगिति । सत्यपि
संभवे बाधनं, तद्वदानेनैव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्ट-
त्वात्प्रभः । कथमिति । आसः प्रत्ययत्वा'दप्रत्यय'इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रभः ।

लकारस्येति । 'अति'ङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु
तिङ्भावी न भवतीति भावः ॥ सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादि-

उ०—'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् ॥ तदा
कृतेष्विति । विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न बाध्यमिति भावः । 'विहितानां
नियम' इतिपञ्चाध्यायणाद्भोमयोस्तुल्यत्वम् । सत्यपीति । न चामुत्पत्तिच्छेदे परावाचतः
प्रागेव वादेशाः किं न भवन्तीति बाध्यम्, अपवादविषये टसुगांप्रकृतेः । 'प्रकृत्य वापवाद-
विषय'मिति श्यायात् ।

भवतिद्वित्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य यस्य कृत्संज्ञा प्रतिषिष्यत इति कथं छिः
कृत्यमत आह—तिङ्भाविन इति । यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति 'छे'रिति

+ लस्य ३ ४. ७७. * सुतिङ्गन्तं पदम् १. ४. १४.

† कृदतिङ् १. १. ६३; कृत्तदित्यमात्रा १. २. ४६; स्वौजस्य कयोस्तु ४. १. २.।

१—काचित्कः पाठः । ‡ अव्ययादापसुपः २. ४. ८२;

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ६ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति* ।

स्वरः कथम्—यत्प्रकारयांचकार ?

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

'कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येप स्वरो भविष्यति ।

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयाञ्चकार । 'तिङ्-
तिङः' [८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ।

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम्, न हारयाम् । 'नन्सुवन्तेन सह
समस्यत' इति समासः प्राप्नोति† ।

प्र०—लोपोऽस्ति तथापि द्विवचनयद्विवचनश्रवणप्रसङ्गः ॥ कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र
कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तप्रहणं, न तु कृवः । स्वरादिषु यदा मिति पठ्यते तेन तद्विष-
प्रकरणात्तद्विषयाहचर्याद्वा तद्विषय एव गृह्यते ॥ यत्प्रकारयांचकारेति । अत्र प्रशब्द-
स्यानुदात्तत्वमिष्यते, तच्च विनादिलुकि सति 'गतिर्गौ' 'तिङि चोदात्तपत्नी'ति सिष्यति
नान्यथेति भावः ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । 'प्र'शब्दस्य 'कारया'मित्यनेन समासे कृते समास-
स्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृस्वरः, ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं
सिष्यतीत्यर्थः ॥ तस्य चेति । आमन्वत्याविहन्त्वान्निघातो न प्रवर्तेते । तस्मात्परं
विहन्तं तु चकारादि निहन्त्यते ॥ न कारयामिति । तत्रश्च नलोपादिप्रसङ्गः ।

उ०—निकृतेस्तथापि तदनुकृतिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये—अव्ययादिति लुगिति ।
द्विवचनेति । तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ ननु कृत इति । तद्विशेषणत्वे हि
कृतो मान्तत्वाभावाच्च सिष्यतीत्यर्थः । कृद्विशेषणावपक्षे तु 'ले'रिति निवार्यं 'भाम' इत्यने-
नैवेति बोध्यम् । तद्विषयप्रकरणादिति । 'तद्विषयसंबन्धिमक्ति'रिति पठित्या हि तत्र ते
पठित्या भवत्येतेषु तद्विषयपदमनुवर्तते इति भावः । अननुकृतावपि न शेष इत्याह—तद्विष-
साहचर्याद्वेति ।

समासे कृते इति । गतिसमास इत्यर्थः । 'स च नित्य' इति समासामाये स्वरो न
सिष्येदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात्, अनभिष्यक्प्रसार्थकं च 'कारया'-
मित्यनेन मास्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयम् । तिङ्कृतपदत्वे तत्र समासो न स्वरादिषु-
निष्ठम् ॥ 'तथा ये'त्यनेन सूचितं हेतुं दर्शयति—आमन्वत्यस्येति ॥ नलोपादादिति । आदिना

* कृन्मेजन्त. १. १. ३६. † गतिशक्तेरपदात् कृत ६. २. १३६.

‡ नञ्. २. २. ६; (नलोपो नञः ६. ३. ७१).

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् ? असामर्थ्यादिति* । नात्र नञ् आमन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? तिङन्तेन । न चकार कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥८१॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ।

किमिदं भवान् सुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि ॥ सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाधुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? एकत्वादी-

प्र०-न चकारेति । नञो लिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदशयति, न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादानुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः ॥८१॥

अभ्यया । लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसामानाधिकरणपक्षः 'स्त्रिया'मित्यत्राश्रितः, भूतमियं ब्राह्मणी'त्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । संख्याया अप्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिवन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो

उ०-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाष्ये-न चकार हारयामिति । क्वचित्तु 'नं जहार हारया'मिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबद्धं-जहारेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाव्यवहित्याहुः ॥८१॥

अव्ययादा । ननु मा मूढिर्न, 'तत्र शालाया'मित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्यादेव टाप्, तस्य चानेन लुगत आह-न चेति । भूतमिति सामान्ये नपुंसकम् । ननु 'स्वैस्तराम्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावप्यपरापः संभव इति चेन्न, 'अभ्यया'दिति विहितविशेषणात् । यदा भाष्युक्त्यामाहिसाहस्रयाभ्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्तया ग्रहणाच्च दोषः । एकञ्च 'इमेऽगते'सूत्रमभाष्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ननु सुपोऽनुत्पत्तौ कथं लुक्, कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह-स्वाभाविक्येवेति । अभ्ययात्परमुबदर्शनमेव सुबसंज्ञमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धौ किं सुपुत्पत्त्येवाद्यच्छ्रयाह-प्रसक्तेशि । स्वादिवाष्ये एकरवादीनामनु-

नामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैपामेकत्वादयः सन्ति ।
अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ।

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः [क्रियते] । के च प्रकृताः ? एक-
त्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न
बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयमव्यया-
दाप्सु इति 'सुल्लुकं शास्ति ॥८२॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

'नाव्ययीभावादत' इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो
लुग्भवति । ततोऽम्त्वपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

पञ्चम्या अम्प्रतिपेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिपेधो यथा स्यात् ।

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिपेधः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि 'सन्धुमयोः प्रतिपेधः स्यादमोऽल्लुकश्च ।

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।

तुर्नियामकः ॥ ४ ॥

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति—अमेवापञ्चम्या इति ।

अमि पञ्चमीप्रतिपेधेऽपादानग्रहणम् ॥ ५ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिपेधेऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति

प्र०—लुगसंभवादि भावः । एकत्वादिष्विति । वास्यैकनाक्यतया विशिष्ट एतार्थं म्यादि-
विधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वास्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्यादिविधिशक्यस्येति
भावः । यदयमिति । एकत्वास्यापक्षेऽपि ज्ञापकत्वमुत्पत्तिरित्यर्थः ॥८२॥

नाव्ययीभावा । योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति ।
अवधारणे तुर्वसंज्ञे । तेन—अमेवापञ्चम्या, अद्भु पञ्चम्या अपेक्षित्यर्थः मं०८३॥

उ०—पादात्पादाह—वास्यैकेति । वास्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । 'इत्यज्ञानं नियम' इति भाष्य-
स्वार्थनियम एवेत्यादावः । एकत्वास्यापक्षेऽपीति । सामान्यतरेतरावयवनिवमेऽपीत्यत्र
बोध्यम् । अत्र पक्षत्रयेऽपि सप्तावामपि द्विभङ्गीवागुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥८२॥

वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ?

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्—आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः ।

न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीयुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तथा—आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति† ॥८३॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि-
सुमद्रम् सुमगधम् । नदीसमास—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । संख्यावयव-
एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद् गौतमम्÷ ॥८४॥

प्र०—आपाटलिपुत्रमिति । आहयोगेऽत्र पञ्चमी, न त्वपादन इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः ।

न वेति । अव्ययीभावाद्धिहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधः । अत्र सूत्ररपदा-
द्धिहिता पञ्चमी, तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते
तस्याम्भावः । भवति तदेति । ध्रुयत् एवेत्यर्थः । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य
समीपमित्यव्ययीभावः । तत्र आहयोगे पञ्चमी ॥८३॥

तृतीयासप्त । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभार-
द्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्याः, त्रिपञ्चाशद् गौतमा वंश्या इति 'संख्या
वंश्येन'ति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनाथान्तराभिधायित्वाद् गौतमभर-
द्वाजशब्दयोरेकत्र त्रिंशष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः । ततः सप्तमी । नित्योऽम्भावः ।
वहुलमहणलव्यश्रायमर्थो दर्शितः ॥८४॥

उ०— तृतीयासप्त । अत्र वर्तिपदानामिति । 'एकविंशतिभारद्वाजा' इत्यनयोः स्वार्थोप-
सर्जनसंदया ह्यर्थ्याभिधायित्वादित्यर्थः । एवं हि अज्ञानविभ्रान्तोऽयम् इति न सिष्येत् ।
तस्माद्भाष्यकारप्रयोगाद्ग लुगभात्र इति हरदत्तः । युक्ततरसौतत् । अन्यथा विद्वानामपर्यं
पैद् इत्यादिसिद्धयर्थं सद्राजस्ये ढक्कार्तिष्मभाष्यासप्तम्यापत्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमी
उपस्थादिपु बोद्धव्यमितं बोध्यम् ॥८४॥

* अपाराने पञ्चमी २. ३. २८ † पञ्चम्यराट् प्रतिभिः २. ३. १०.

‡ अव्ययं विभक्तिरानीय...वचनेषु २. १. ६; पञ्चम्यराट् प्रतिभिः २. १. १९.

+ अव्ययं विभक्तिसमीप...वचनेषु २. १. ६; संख्या वंश्येन २. १. १९.

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

टितां टेरेविधेलुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टिता टेरेविधेलुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः—
पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः—श्वः कर्ता श्वः कर्तारी श्वः कर्तारः ।
इहोभयं प्राप्नोति—श्वोऽध्येता श्वोऽध्येतारी श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।

तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो* यथा
स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैष-
म्यात्सङ्घातानुदेशो न प्राप्नोति ।

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थं आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रवार्यम्—
डारौरसः क्रियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादेत्वम् । नित्या डारौ-
रसः । कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि
डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौ-
रस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौ-
रसोऽप्यनित्याः । अन्यस्य कृत एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च

प्र०— लुटः प्रथमस्य । श्वः कर्तेति । वितस्मिन्नामत्र डारौरसः कृताः ॥ आत्मने-
पदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
सतश्च विशेषविहितत्वादादेशोऽरेत्वं माध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य

उ०— लुटः प्रथमस्य । प्रथमस्यः परत्वादेत्वे सहृद्गतिभ्यामेव डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्याद्य-
येन वार्तिकं भाष्ये—टितामिति । डारौरसु परस्मैपदे चरितार्था इति । भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन
डादौ सहृद्गतिभ्यावाद्यनादेत्वाभाव इति तापर्यम् । तद्व्यवचाराद्—वितस्मिन्नामिति ।

आत्मनेपदानां चेति । चेन परस्मैपदम् । भाष्ये—पुनःप्रसङ्गेति । पुनरेत्वं तु न कल्पे

† टित आत्मनेपदानां टेरे ३ ४ ७६ * यथासंख्यमनुदेशः स्मनानाम् १. ३. १०.

प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानाद्धारौसो भविष्यन्ति ।

१. समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मानेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेनाऽव्यवस्था
भविष्यति । कुतः आन्तर्यम् ? अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो
बह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि षडेवं निर्दिश्यन्ते । कथम् ? एकशेष-
निर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ।

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—डा च ङा च
डा, रौ च रौ च रौ, रश्च रश्चः । डा-च रौ च रश्च डारौस इति । आहो-
स्विकृतद्वन्द्वानामेकशेषः—डा च रौ च रश्च डारौसः । डारौसश्च डारौसश्च
डारौस इति । किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वोऽनिष्टः समसंख्यः
प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति,
द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति ।
यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते—बहु शक्तिकिट-
कम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ।

अथचान्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति । आन्तर्यादिकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य
द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ।

प्र०—यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यत-
रस्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यत इति न

उ०—लक्षणस्येति श्यायादिति भावः । कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रकारानुपपत्तिरत आह—
सामान्येन प्रश्न इति । 'अन्ते'ति भाष्यस्यैवांशधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणात्तरविषयः प्रश्न
इति भावः । बहु शक्तिकिटकमिति । 'आतिशयानिना'मित्येकवचनम् । बहुदान्दोपात्तबहुवा-
चन्येपानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । 'बहूनि शक्तिकिटकानि'त्यत्र बहुवचनान्यपानुपपत्त्या
। कृतद्वन्द्वानामेकशेषः इति बोध्यम् । तस्मान्नुभयमपि श्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो
श्याय्य इति बोध्यम् ।

† स्थानेऽन्तरतमः १. १. ५०. १—'शक्तिकीटकम्' पा० । २—'शक्तिकीटकानि' पा० ।

कीटकः कुम्भिकात् विति मेदिनी । ३—अयं सन्दर्भो बहुषु माध्यपुस्तकेषु नास्ति ।

हारौरसः कृते टेरे यथा द्विवं प्रसारणे* ।

समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥

अन्तर्यतो व्यवस्थां त्रय एवमे भवन्तु सर्वेषाम् ।

टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शिक्तरन्व्यः । किं प्रयोजनम् ? सर्वादेशार्थम् । शिक्त्वंस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ।

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येव स्वरः+ प्राप्नोति- ।

यत्तावदुच्यते 'डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थं'मिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । कारूपसिद्धिः ? कर्ता ।

प्र०-तदपेक्ष प्रश्न । हारौरसः कृते टेरे इति । परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्गु रौरसो भवन्ति । यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विवचनम् ॥ एष एवार्थे आर्यया प्रदर्शित — अन्तर्यत इति । य एवामी त्रय श्रूयन्ते त एव सर्वेषा सन्तु ।

डाविकार इति । डादेश इत्यर्थे । 'नानुबन्धकृतमनेकास्त्वमित्यन्त्यस्य म्यादिति डाश् चकन्व्य ॥ इव कर्त्तव्ये । विषो डादेश, तस्य 'वास्पनुदात्तेन्द्रित्यनुदात्तत्व

उ०- दायया विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह—डादेश इति । कर्मधारय इति भावः । नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वयोग्यकृतमित्यर्थ । अन्नित खेद'मनेकारित'मिति सूत्रे भाष्ये । भाष्ये-निघातप्रसङ्गस्त्विति । शिक्त्वेऽन्त्ये च सर्वेषां दोष इति सूत्रविद्यु 'त'भाष्यः ।

* लिटि घातोर्नभ्यासस्य, यच्चिस्वपिपञ्चादीनां किति ६. १. ८; १५.
 †-आर्याश्रुतम् । तल्लक्षणं तु छन्दशास्त्रे 'स्वरा अर्थं चार्थार्थम्' ४।१४ इत्याख्ये ४।११ एत पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । ‡ अनेकाङ्कितं सर्वस्य १ १ ५५ । असाऽन्तर्य १ १ ५२.
 + वास्पनुदात्तोऽन्त्यदुपदेशान्तासार्वधातुकमनुदात्तमहन्विदा ६ १ १८६
 + विद्विद्युत् सर्वेषाङ्कम् ३ ४ १११

डिति टेलोपाहोपः ॥ ७ ॥

डिति टेलोपेन* लोपो भविष्यति । अमत्वान्न प्राप्नोति । डित्करण-
सामर्थ्याद्भविष्यति ।

अनिच्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानिच्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनिच्वादिति ? अन्त्यस्यायं स्थाने
भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां
लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेश-
स्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा* । यदेत्संज्ञा तदा लोपः† ।

प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—डा आ डा । सोऽनेकाल्चित्सर्वस्य [१. १.
५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

प्र०—प्राप्नोति । यस्तु 'विष्कतिङ्' इति निघातः स 'न लु'डिति निषिद्धः ॥ डिति ।
आकारे डिति परतः सवकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । वव
एवान्नस्यापीति बोद्धव्यम् । न ह्यन्त्यस्य डादेशो कृते सवकारमङ्गम्, प्रत्यये परतो-
ऽङ्गसंज्ञाविधानात् ॥ अनिच्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्य-
यस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययः, सकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् ।

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याच्यते, सोऽनेकस्त्वा-
त्सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेशः क्रियते । 'सिद्धमलोऽन्त्यविकारा'-
दिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति—यदा तर्हीति । अक्षपरिमाणस्य विह्वंसंज्ञासंभन्धा-

उ०—अनु 'धः'पद्योगे तिङ्ग्रहनिघात एव भविष्यतीति किमनेन लसार्थघातुकानुदात्तत्वविचारे-
पेत्यत आह—यस्त्विति ॥ माभ्ये—अनिच्वाद्देति । इयमेकदेशयुक्तिः । अनुपपत्त्ययोग्यत्वेन
तत्कृतानेकाक्षरमावात् । 'सुट्' इत्यादी प्रत्ययस्य उपदिद्यमानप्रत्ययावयवपरोऽपीति
अन्यथादेशेऽपि हस्येत्त्वसिद्धिः ।

सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेश इति । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एका-
देशस्यैव प्रवृत्तित्यर्थः । अनु विह्वयवमाशयैव सा किं न आह—अक्षपरिमाण-

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ।

स्वरः कथम् ?

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

[इदमिह संप्रधार्यम्—] डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादनुदात्तत्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्य-कृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्य-कृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्य-न्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्य-नित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृते । स्वर-भिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण* सिद्धम् ।

न सिध्यति । किं कारणम् ? अन्तरङ्गत्वाद्डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्-डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्वं कियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाट्टि-लोपेन भवितव्यम् ।

प्र०—त्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा ।

उ०—स्येति । भाष्ये—अनन्यवदिति । भद्रांशिकविद्याशास्त्रवायेनासिद्धेः 'स्यानिब'दित्यतिदेश-प्रवृत्तेरलक्षणमिदमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—तत्रान्तरङ्गत्वादिति । 'हाते, परं लघावंधानुक्'मित्यनुदात्तत्वस्य बहुनेदा-स्वदित्यर्थः । परत्वाट्टिलोपेनेति । द्विरसामर्थ्येनाङ्गत्वमववैदव्येऽरि '२'रिति घाघरदैव प्रवृत्त्या लस्य परत्वादिति भावः । एवं चानुदात्ते उदात्तलोपाभावात्तुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्ती प्राचयस्वप्राप्त्यानुदात्तत्वमेव स्येतेति तात्पर्यम् । किमप्येदया स्याप्यत्वमित्याद्यहपाह—पुष

एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इद-
मिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानानुदात्तनिवृत्तिस्वरो
भविष्यति ।

तदेतत् सिद्धं भवति ? यत्सिद्धचनम् । यदपिद्वेचने तत्र न सिध्यति ।
तत्रापि सिद्धम् । कथम् ? इदमद्य लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः † ।
न चापवादविषयः उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चा-
दुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र
कदाचिद्व्यत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं
क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वालोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्त
उदात्तो लुप्यते ।

प्र०- न्याय्य एवायमिति । पूर्वं प्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्यः । अयं तु
न्याय्यः । अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इद-
मिहेति । डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणेयम् । नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्त-
निवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति । विषोऽनुदा-
त्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वप्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति । यस्तु
तदशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाट्टिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरो न सिध्यति । पुन प्रसङ्गविज्ञानात्त्वानुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः । सोऽसा-
विनि । शास्त्रीयस्तप्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः ।

ठ०-प्रदर्शित इति । न्याय्य एवेति । भाष्यस्य—न्याय्यत्वमितिः । 'अथवे'ति व्याख्या
तु चिन्त्या, पूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोत्तेरिति बोध्यम् । टिलोपाल्पर्यमेतत्संप्रधारणाया असं-
वादाह-डारौरःस्त्विति । टिलोपे चेति । परत्वादिति भावः । भाष्ये—'पुन प्रसङ्गविज्ञाना'-
दिति । विषयपि परस्य बहुभ्रणप्रवृत्त्या लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः । नन्वकृते इति ।
अपिद्विषय इत्यर्थः । ननुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरपवादस्य लसार्वा-
धातुकानुदात्तत्वस्य सहसङ्गतिसंघातेन वाचित्त्यापुनरप्रवृत्तौ प्रायस्यस्वरप्रवृत्तयेऽसिद्धिरत
आह—पुन प्रसङ्गेति । तत्र 'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यत्र । तत्रप्रोदात्तनिवृत्तिस्वरानुदात्तत्वयोः

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् ।
 तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥
 प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसंनियोगशिष्टः ।
 तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
 चतुर्थे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०—वृत्तिसंनियोगशिष्ट इति । वृत्तिः—प्रवृत्तिः । यदैव वासि' प्रवर्तेते तदैवापवादा-
 भावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थ' श्लोकेन संगृहीतः ॥८५॥

इत्युपाध्यायज्ञेयटपुत्रकंयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थं पादे
 द्वितीयमाहिकम् ॥ समाप्तध्यायं चतुर्थः पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ।

उ०—संप्रधारणा पुष्पैवेत्यर्थः । ननु तातेरपि प्रापयस्वराध्यागेव परावादिषोपे उदात्तनिवृत्तेरेवा-
 भावात्कथमुदात्तनिवृत्तिस्त्वरोऽत्र आह भाष्ये—तासेवृत्तीति । एवं च प्रापयसनिधोगशिष्ट-
 यागतरङ्गत्वादपवादप्रसक्त्यभावात्पदोदात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यते इति भावः ॥८५॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकनिबन्धमुत्तमतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोषेने
 द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थं पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ समाप्तध्यायं पादोऽध्यायश्च ।

रङ्गरथानप्रान्तान्तर्गत- 'चिदावा' तदृशीलमित्यत 'पार्सीफायाम'मानरातन्मय
 भीमवो शनाराणस्य पुत्रेण, महाविद्यालयगुरुकुलप्रारम्भेरापादेण
 तथैव चापीतवेददेशज्ञोपान्नेन, वेदविमर्शादिपुण्यवनेसकेन,
 'सुधारक'माखिलपदसम्पादकेन, व्याहरणाग्रचार्येण
 वेदमत्तशास्त्रिणा विशिवाजी त्रिमूर्तिपिप्लवा
 द्वितीयोऽध्यायः पूर्ति मत्तः ।

श्रीमशुक्ला हादरी २०२१ गि०

२५ मार्च १९६४ ई०

व्याकरणमहाभाष्य-परिशिष्टम्

प्रथमद्वितीयाध्यायस्थश्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

❀ अथ प्रथमोऽध्यायः ❀

इको भूत् ॥ १ । २ । ६ ॥

१. इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥

२. सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे शिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

स्याध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

३. इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूद्वेऽपि सः ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विपये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

४. न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
जापकाच्च परोक्षायां सनि भूत्प्रहृणं विदुः ॥१॥

५. इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

इद् गोरय्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

६. इद् गोरया नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥१॥

७. गोरया इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

८. प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चाप्रोह यावता युक्तम् ।
वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसद्व्यये ये ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

९. संस्त्यानप्रसवी लिङ्गम् ।
संस्त्याने स्त्यायतेर्द् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

१०. 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

११. अधिकारगतिस्त्र्यर्था विशेषायाधिकं कार्यम् ।
अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥
दाणश्च सा चेच्च धर्म्यं ॥ १ । ३ । ५५ ॥
१२. सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तडो विधिः ।
षड्दुषु षड्वचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥
१३. सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥
अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥
१४. दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
द्रुविशासिगुणेन न च यत्सचते तदकीर्तिमाचरितं कविना ॥१॥
१५. कथिते लादयश्चेत्स्युः पष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।
अकारकं ह्यकथितत्वात् कारकं चेत्तु नाकथा ॥२॥
१६. कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येन सा भवेत् ॥
१७. कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।
भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥३॥
१८. प्रधानकर्मण्यारख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥४॥
१९. नीवद्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥५॥
२०.सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।
अन्यकर्मैति चेद्द्रुयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥६॥
२१. कालभावाप्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।
विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥७॥
प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥
२२. रीश्वराद्रीश्वरान्मा मूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।
समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

परः संनिकर्षः संहिताः ॥ १ । ४ । १०६ ॥

२३. बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वञ्चीतिः ।
शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

❀ अथ द्वितीयोऽध्यायः ❀

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

२४. सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरः ।
संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगः ॥
अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥
२५. अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥
क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥
२६. अवधारणं नञा चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।
अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥
कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥
२७. उमसर्वतसोः कार्या षिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयांशे डितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥
२८. निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ।
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥
२९. जग्धिविधिल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
हिप्रभृतींस्तु सदा घट्टिरङ्गो ल्यभ्रतीति कृतं तद् बुद्धि ॥१॥
३०. जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् कितीति त्यदुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां त्यपा भवति बाधनम् ॥२॥
लुटः प्रथमस्य टारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥
३१. टारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे ।
समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥१॥
३२. श्रान्तर्यतो व्यवस्था प्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।
टेरेत्वं च परत्वात् कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥२॥
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तत्र प्रथमोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१	तद्यथा	तद्यथा—	४३	४	तद्धि	तद्धि ^१
८	१५	आगतौ	आगतौ	४७	४	गणयो	गुणयो
१२	८	लिट्	लिट्:	४७	५	तद्य किं	तद्य । किं
१३	५	वर्धित्वा	वर्धित्वा	५०	१६	वाय	वायं
१४	२	वचनन्	वचनम्	५१	५	[१.२.३]	[१.२.३५]
१४	७	भवेत्तरपि	भवतेरपि	५१	१०	मिन्द्रागच्छ	मिन्द्र भागच्छ
१५	३	प्रतिषेधः प्राप्नोति	प्रतिषेधः प्राप्नोति	५१	१२	इन्द्रागच्छ ।	इन्द्र भागच्छ ।
१५	९	मृदादिभ्यः	मृदादिभ्यः				हरिव भागच्छ ।
१७	१०	प्राप्नुवन्ति ?	प्राप्नुवन्ति ।	५६	५	यजते	यजते
१९	३	वाधितः सत	वाधितस्तत	५८	६	वचनेननिर्देशः	वचनेन निर्देशः
१९	५	स्यात् +	स्यात् + —	६१	४	न हि	न हि ।
२३	१	समीपे	समीपे	६४	५	तद्धि	तद्धि
२८	१	विहत्या	विहत्या	७३	९	निर्दिष्टम्—	निर्दिष्टं भवति—
२८	१५	उपास्यापिपत ।	उपास्यापिपत+ ।	८२	७	आहोस्वित्	आहोस्वित्
३१	७	निष्ठायाव	निष्ठायामव	८७	३	किं न पुनरयम	किं पुनरयम
३१	११	रन्तरस्याम्	रन्तरस्याम्	८८	१	भाम्यामिति	भाम्यामपि
३३	७	द्विच्यारम्भः	द्विच्यम्	८९	४	इस्त्वम्	इस्त्वम्
३४	१२	सिद्धिनिर्देश	सिद्धिनिर्देश	८९	७	उकारात् +	उकारात् + ।
३५	२	प्रतिष्ठनिर्देश	प्रतिष्ठनिर्देश	९०	२	अतिसेनानी	अतिसेनाधी
३५	५	तेनानुपूर्णेण	तेनानुपूर्णेण	९२	१	'रभ्यस्तस्य	'रभ्यस्तस्य
४०	२	हृस्वी 'प्लुता	हृस्वीर्ष'प्लुता	९७	५	सृष्याद्यर्थमिदं	सृष्याद्यर्थमिदं
४१	५	स्यते	स्यते	९९	७	कामवारः	कामवारः
४२	७	क्रियते	क्रियते	९९	९	प्रयावतुः	प्रयावतुः
४४	१	प्रयोजनानि ।	प्रयोजनानि ॥	९९	९	लिङ्गसंज्ञने	लिङ्गसंज्ञने ले
४४	३	'द्वे	'द्वे	१०२	{ ११	सिद्धयति	सिद्धयति
४४	६	उभ्यते	उपलभ्यते	१०२	{ १२		
४६	१	अन्वयसुगौ	अय भीचैः करानि	१०४	१	आत्रीयं	आत्रीयं
			शास्त्रेषु ।	१०८	४	प्रत्ययोध	प्रत्ययोध
			अन्वयसुगौ	१०९	३	परचक्षी'ति	परचक्षी'ति ।

प्रथम् पंक्तिः भशुद्धम्	शुद्धम्	प्रथम् पंक्तिः भशुद्धम्	शुद्धम्
१११ ४ तद्यथा	तद्यथा—	२४० ९ प्राप्तवन्ति	प्राप्तवन्ति
११२ ५ पुनर्वसु ।	पुनर्वसु ॥	२४३ ४ 'भन्तरस्य	'भन्तरस्य
१२६ १३ दोषः	दोषः ।	२४५ १ क्रियये षित्त	क्रिययेषित्त
१२७ ३ मेकशेष	मेकशेषे	२४५ ४ ऽध्यवसायो	ऽध्यवसायोऽ
१२७ ५ मातरी च	मातारी च	भारम्भः	ध्यवसाय
१२७ ५ मातृमातरः	मातृमातारः		भारम्भः
१३६ ७ मीमांसकश्च	मीमांसकश्च	२४८ ३ पर परस्य	परस्परस्य
१३६ ११ भविष्यति	भविष्यति ।	२४८ ५ जः	जेः
१४५ १ ज्ञायते	ज्ञायते	२४९ ६ श्याद्दाति ।	श्याद्दाति । कृत्
१४६ ५ सुरामा	सुरामात्रं		श्याद्दातीति ।
१४७ ७ तद्यथा	तद्यथा—	२५१ ५ आगमः	आगमेः
१५५ १० वर्धते	वर्धते	२५४ ३ उपाह वपूजा	उपाहवपूजा
१५५ ११ वर्धितव्यम्	वर्धितव्यम्	२५४ ११ उन्नमसुप	उन्नमसुप
१५७ १० तद्यथैक	तद्यथा—एक	२५९ १० विधिः	विधिः
१६४ १० सिद्ध्यति	सिद्ध्यति	२६१ ६ पूर्वस्थायं	पूर्वस्थायं
१६५ २ कारकौ'	कारकौ' ।	२६१ १४ परस्मै देपु	परस्मैपदेपु
१७२ ५ शूकरा	शूकरा इति पा०	२६५ ४ लादेशो कृते	लादेशो कृते
१९७ ३ निवृत्त्यर्थं,	निवृत्त्यर्थं	२६९ १ किं	किं
२०३ ८ तेन	ते	२६९ १३ भूदिति	भूदिति
२०६ १ [१.६.१८५]	[६.१.१८५]	२७० १३ प्रति धार्थः	प्रतिपेधार्थः
२०७ १० प्रकृति	प्रकृति	२७१ ३ सन न	सनो न
२०७ ११ यदयम्	यदयम्	२७१ ३ लिङ् ध [६]	लिङ्ध [६१]
२१० २ भद्रधत्	भद्रधत्	२७१ १३ ए' भविषु-	एवं भविषु-
२१७ ७ दोष ।	दोषः ।	२७३ ११ यथाययवे	यथाययवे
२१७ ९ [३.१.१३]	[३.१.१३९]	२७४ १ ॥१।२।६३॥	॥१।३।६३॥
२१७ ११ निर्देशः	निर्देशः	२८३ ४ क्रियाणां	क्रियाणां
२२१ ५ रित्यत्र	रित्यस्य	२९४ ५ घर्चनम्	घर्चनम्
२२१ ७ ग्याससंख्या	ग्याससंख्या	२९६ ३ तर्हि	तर्हि
२२२ १ ग्रहणपु	ग्रहणेपु	३०३ १० चयस्या	च यस्या
२२५ २ बक्ष्ययमर्षी	बक्ष्ययमर्षी	३०६ १ 'स्वतम्भ	'स्वतम्भः
२२६ ५ ळसिः	ळसिः	३०७ १ पूव तस्य	पूर्वं तस्य
२३५ २ दृष्टव्यम्'	दृष्टव्यम्' ।	३१३ ११ पुनस्य	पुनरस्य
२३५ ३ दातचित्त	दातचित्त	३१६ ८ धनुर्विष्यति	धनुर्विष्यति
२३६ २ करिष्यते	करिष्यते ।	३१८ ६ सर्पच्छिन्ना	भसर्पच्छिन्ना

शब्द	पठिः	कडुदन्	उदन्	शब्द	पठिः	कडुदन्	उदन्
३१९	११	क	क	३१५	५	साबडे	साबडे
३२२	५	तदा	तदा	३१७	६	तहि	तहि
३२४	३	वृद्धपौत्र	वृद्धपौत्र	३१८	६	पवित्रिधर	पवित्रिधर
३२५	२	अन्तरुह	अन्तरुह	३१०	६	कि	कि
३२९	३	प्रान्तीती	प्रान्तीती	३१९	८	मने	मने
३३१	१	इंसलोन्मान्	इंसलोन्मान्	३२२	७	दुहादीबा	दुहादीबा
३३३	७	इषदादेद्या	इषदादेद्यो	३३३	१	'कविषे	'कविषे
३३९	८	वृष्मद्वयं	वृष्मद् मयं	३३७	३	स्वाद्	स्वाद् ।
३४३	६	आहाऽऽयं	आहायं	३४०	४	वीधरेतोत्तुम्क	वीधरे तोत्तुम्क-
३४३	६	न इस्वी	न इस्वी	३४०	९	मेतस्वाद्	मेतस्वाद्
३४७	५	ऽग्नेयहृत् ^३	ऽग्नेयहृत् ^३	३४१	५	ममन्ति	ममन्ति
३५०	३	प्राक्	प्राक्—	३४३	६	त्रिपाद्भ्य	त्रिपाद्भ्य
३६३	३	मवाति । क्मा	क् मा	३४६	३	चन्द्योर	चन्द्योर
३६८	५	कर्मादिषु ?	कर्मादिषु ।	३४७	७	वदिधिः	वदिधि
३७४	२	प्रत्यय	प्रत्यय—	३४८	२	प्रानाप्यसि	प्रानाप्यसि
३८२	३	धिकरणयोः	धिकरणयोः	३४८	४	तत्त्वपनत्वेषु	तत्त्वपनत्वेषु
३८२	४	पर्यायेण	पर्यायेण	३४८	९	इलोक्प्रतेन	इलोक्प्रतेन ।
३८३	९, १०	प्रदीपस्य द्वे पंक्ती	तस्यैवाद्यस्ताद् पठितभ्ये	३५५	९	मनर्थक	मनर्थकं
३८४	१	कि तहि	कि तहि	३६३	२	पयः शक्ये ।	शक्ये पयः ।
३९०	५	यत्तदेव	यत्तदेव	३६८	४	मप्यमे क्षम	मप्यमोक्षम
३९२	४	दस्तुभ्य	दस्तुभ्य	३६८	६	संज्ञिन,	संज्ञिनः,
३९५	३	वचनम्	वचनात्	३६८	९	सं स्य त्	संज्ञा स्यात्
३९५	६	कं मापेभ्यो	कथं मापेभ्यो	३६९	९	बहुर् ली	बहुस्याली
३९६	४	[१ २ २४]	[१.४ २४]	३७९	४	तहि	तहि
३९९	३	आपक्रामन्ति	अपक्रामन्ति	४८१	४	शब्दार्थविराम.	शब्दार्थयो- विरामः
४०३	३	स्विन्नानार्थाः	स्विन्नानार्थाः	४८४	६	तावद्वर्णं	तावद्वर्णं—

[द्वितीयोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८९	६	द्वितीयो भागः	द्वितीयोऽध्यायः	६३०	३	किञ्चिदपि	किञ्चिदपि
४९२	३	विशेषः	विशेष	६३३	५	बहुवचन	बहुवचन
४९७	४	विष्णुमि ।	विष्णुमित्र	६३६	३	नन्विसिष्टे	नन्विसिष्टे
४९७	९	देवदत्तस्यति	देवदत्तस्य	६३६	८	ऽस्त्येवधारणे	ऽस्त्येवधारणे
५०२	७	सामर्थ्ये' [८.३. ४४]	'इसुसोः साम- र्थ्ये' [८.३. ४४]	६४४	४, ६	किं	किं
५०९	४	पुरुष'	पुरुषः'	६५९	१०	तदाह	तमाह
५१४	३	कृतः इत्य	कृत इत्य	६६६	३	यद्युत्तर	यद्युत्तर
५१६	३	दस्तमेति	दस्तमेति	६६८	१०	भविष्यन्त	भविष्यन्ति
५२३	३	प्राप्नोति	प्राप्नोति	६६९	६	तर्हि	तर्हि
५४२	४	पदार्थिको	पदार्थिको	६७०	४	किं	किं
५४४	४	भवति न, च	भवति, न च	६७५	६	रुपदेशाद्वा	रुपदेशाद्वा
५४५	१०	प्रादय'	प्रादयः'	६७५	८	इह	इदं
५४७	१	किं यत्र	किं तत्र	६७६	४	'अनेकं	'अनेकस्तिष्ठती'ति
५५१	५	निमित्तम्	निमित्तम्,			तिष्ठती'ति	
५७४	१	तथा न तत्	यथा न तत्	६७७	७, ८	इप	इप
५७७	८	प्रयोजनमभ्य	प्रयोजनमभ्य	६८२	३	नैत—	नैत—
५८१	३	वीहिरिति	वीहिरिति ।	६८३	२	बाह्यार्थम्	बाह्यमर्थम्
५८२	८	संख्यानम् ^२	संख्यानम्	६८८	४	तकेण	तरकेण
५८९	४	तर्हि	तर्हि	६८८	८	'प्रादया	'प्रादयो
६००	१३	'त्यस्येद'मिति	त्यस्येद'मिति	६९०	३	प्रियन्ति	प्रियन्ति
६०३	५	तस्मा	तस्मा—	६९३	१	चार्यो	चार्यो—
६०४	७	शौण्डः	शौण्डैः	६९६	४	पुनर्विभाषा	पुनर्विभाषा
६०५	१९	२गतिकसकारक	२गतिकारक	६९८	६	अर्थस्तार्हि	अर्थतस्तार्हि
६०६	४	कालेक	कालैक	७००	६	संख्यामाना	संख्यासमाना
६०८	५	तर्हि	तर्हि	७०३	८	तर्हि	तर्हि
६११	७	वचनात्	वचनात्' ।	७०३	८	किञ्चित्	किञ्चित्
६१२	९	स्यादर्थेऽपि	स्यादर्थेऽपि	७०५	७	विशेषार्थिना	विशेषार्थिना
६२१	१	मानं हि ।	मानं हि	७१०	१	तत्र	तत्र
६२१	३	गौनिर्ज्ञातो	गौनिर्ज्ञातो	७१२	१	धातुस्य	धातुस्य
६२१	४	निर्ज्ञां तस्तेन	निर्ज्ञां तस्तेन	७१५	८	कुर्वति	कुर्वति

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७१७	३	ऽनुसार	ऽनुससार	७९२	१	तहि	तहिं
७१८		द्वयोर्द्वि	द्वयोर्द्वि	७९२	५	ठप्यन्ते	ठप्यन्ते
७१८	३	दादो	दादो	७९६	१४	माभ्या	माभ्या
७१८	८	तद्यथा	तद्यथा—	८०१	३	ठप	ठप—
७२६	३	वैति	पूर्वैति	८०७	५	पाणि छात्रम्	पाणि छात्रम्
७२६	४	व्यधस्या दाम्दाः	व्यवस्थादाम्दाः	८१५	७	ठक्	ठक्
७२६	५	दि पदिष्टानि	दिगपदिष्टानि	८१८	२	प्रथमा	प्रथमा वा
७२९	१५	भवति ।	भवति	८२०	१	तदेतम्	यदेतत्
७३०	५	द्राणं	द्रोणं	८३०	७	तस्य	तस्यै
७३१	४	दुर्मती	दुर्मती	८३७	३	हसि	हसि—
७३२	५	पुं वः	पुं वः	८४८	१०	सिष्यति	सिष्यति ॥
७३५	५	न्यप्रोधेऽपि	न्यप्रोधेऽपि	८५७	४	समासस्य वा	समासस्य कर्म— धारयस्य वा
७३५	५	ल्लोऽपि	ल्लोऽपि द्वयौ	८५८	४	पिप्पलीति॥	पिप्पलीति॥
७३७	१	चे ह्यम्	चेत्तुल्यम्	८६०	३	माति	माति—
७४२	३	चेर्विसा	चेर्विसा	८६८	५	स्वेन	स्वेनः
७४२	११	सिष्यति	सिष्यति ।	८७०	३	भवित	भवित—
७४४	१	तयोः	तयोः	८७०	५	प्रतिपद्यः	प्रतिपद्यः
७४४	३	पूर्वनिपातो	पूर्वनिपातो	८७८	९	पुं य्यान	पुं य्यान
७४७	२	कादाकम्	कादाकम्	८७९	११	लिचक्षण—	विचक्षण—
७४७	३	भ्यहित	भ्यहितं	८८०	६	तहि	तहिं
७५५	३	ति	चिति	८८३	७	इत्ये	इत्येवं
७५८	२	तहि	तहिं	८८५	९	आम्बद्याः	आम्बद्याः
७५८	६	कटोऽपि	कटोऽपि	८८६	२	द्वन्द्व	द्वन्द्वे
७५५	४	श्रेण्यत्प्रति.	श्रेण्यत्प्रति.	८८७	४	ने भाष्यत्र.	नेभाष्यत्र.
७६६	१	भेदाच्च	भेदाच्च ।	८९७	१०	पापमहणे	पापमहणे
७६९	२	मन मिहिता	मनमिहिता	८९८	९	वक्तव्यम् ?	वक्तव्यम् ?
७८०	१	भवति ?	भवति ।				न वक्तव्यम् ।
७८२	२	कारक विभक्ति	कारकविभक्ति	८९८	१७	विदाकुर्वन्तु	विदाकुर्वन्तु
७८७	७	चतुर्था	चतुर्थी	९०१	७	चकारः	चकार
७८८	५	न वा शुने	न त्वा शुने	९०४	३०	२, १, १९	